

જૂન પંચમી ઈતિહાસ

લેખકો :

મુનિશ્રી. દર્શનવિજયજી, મુનિશ્રી. જ્ઞાનવિજયજી
મુનિશ્રી. ન્યાયવિજયજી (ત્રિપુટી)

શ્રી. ચરિત્રદમારક મંથમાલા મં'૦ ૫૧

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ

[ભાગ ૧ લો.]

: લેખક :

મુનિશ્રી દર્શન
જ્ઞાન વિજય
ન્યાય

(ત્રિપુટી મહારાજ)

: પ્રકાશક :

મંત્રીઓ : લીખાભાઈ બૂધરભાઈ શાહ, મુંબઈ.

ચંદુલાલ લાખુભાઈ પરીખ, અમદાવાદ.

આમિસ્થાન :

ચંદુલાલ લખુભાઈ પરીખ

મંત્રી : શ્રી. ચારિત્ર

સ્મારક અંથ માળા

નામજી બ્રહ્મચરિત્રી પોળ,

મહાવીરની પોળ : અમદાવાદ.

કિંમત : ૧૦ રૂપિયા

વિ. સં. ૨૦૦૬

વીર સં. ૨૪૭૬

ઈ. સં. ૧૯૫૨

ક. ચા. સં. ૩૫

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ સાહ,

શા. ૨૬ મુદ્રણાલય,

પાનકોરનાકા : અમદાવાદ.

મુનિ શ્રીમાતવિજયજી

મુનિ શ્રીદર્શનવિજયજી

૨૧. મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજી

હવે પછી

અમે પૂર્વભારત અને ઉત્તરભારતમાં વિહાર કર્યો ત્યારે અનેક વિદ્વાનોનો સંપર્ક સાધ્યો હતો. પટનાના શ્રીયુત કાશીપ્રસાદ અયસ્વાલ, મહાન વિજ્ઞાની જગદીશચંદ્ર બોઝ, કૃષ્ણનગરના ડિસ્ટ્રીક્ટ એન્જિનિયર લેખક અને કવિ ભૂપદેવેંદ્ર સોભાકર ચેટરજી, B.A., B.E., C.E., J.E., A.M., પટનાના પરમેશ્વરજી દયાળ એડ્વોકેટ (ચુરામણ પુરવાલા), મથુરા મ્યુઝિયમના ક્યૂરેક્ટર બાબુ વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ M. A. અને દિલ્હીના દયારામ સહાની સાથે જૈનધર્મ, દાર્શનિક તત્ત્વો, સ્વાસ્થ્ય, દ્રવ્યાનુયોગ (જૈન વિજ્ઞાન) તથા જૈન ઇતિહાસ સંબંધે ઘણી ઘણી વાતો થઈ હતી. પરિણામે તેઓ સાદરભાવે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરતા કે, ઉક્ત વિષયોનું જૈન સાહિત્ય જલદી પ્રકાશિત થાય તો તે દ્વારા ભારતવર્ષને પોતાની પ્રાચીન આર્થ સંસ્કૃતિની પ્રાપ્તિ થાય. માનવ માત્ર જો જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને અપનાવે તો દુનિયામાં ચાલતા વેર-ઝેરના કલહો અવશ્ય ઓછા થાય. એ સિદ્ધાંતના આદર્શો આજના જગતને ઘણી શાંતિ આપી શકશે એમ હવે ખુલ્લું જણાઈ આવે છે.

અમે પણ એ પ્રેમાળ માગણીથી ઉત્સાહિત થઈને સૌ કોઈ ઇતિહાસપ્રેમીને ઉપયોગી એવા પટ્ટાવટી સમુચ્ચયના બે ભાગ પ્રકાશિત કરાવ્યા. એ પ્રકાશનોને ભારત અને ભારત બહારના ઇતિહાસજ્ઞોએ અંતરના ઉમંગકાથી વધાવી લીધા. આ જ કારણે આ વિષયમાં આગળ વધવા અમે વધુ ઉત્સાહિત થયા અને ઇતિહાસની સામગ્રી એકત્રિત કરવા લાગ્યા.

ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માને છે કે જૈન સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર અંશરૂપે તેમજ છૂટાછવાયા પ્રાસંગિક ઉલ્લેખરૂપે ઘણા ઇતિહાસ લખાયો છે, જેમાં ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના અણુકેલ કાયડાને સરળ ઉકેલ મળે છે; તેમજ ઇતિહાસની તૂટતી સાંકળના સંયોજક અંકોડાઓ પણ મળે છે. આ દરેક ઘટનાઓને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી પ્રકાશમાં લાવવી જોઈએ. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના પૂરા અભ્યાસીઓ જ આ કામ કરી શકે તેમ છે.

અમે ત્રણેએ ઉક્ત વાતને લક્ષમાં રાખીને “જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ” રચવો શરૂ કર્યો, જેમાં છેલ્લા ૨૫૦૦ વર્ષમાં થયેલ જૈન આચાર્યો, મુનિઓ, આર્યાઓ, રાજાઓ, મંત્રીઓ, શેઠિયા, વિદ્વાનો, શહેરો, તીર્થો, ગ્રંથો, પરંપરાઓ અને મહાસલાઓ વગેરેનો સમગ્ર ઇતિહાસ રજુ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. તેનો પહેલો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે, બીજા ભાગો વેળાસર પ્રકાશિત થશે.

જો કે આ કામ જલદી થાય એમ અમારી ઇચ્છા હતી-છેજ, કિન્તુ અમારા ત્રણમાંના એક મુનિ ન્યાયવિજયજી સં. ૨૦૦૭ના મા. શુ. પના રોજ અમદાવાદમાં સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેથી કહાય વધુ વિલંબ થાય એવી પણ સંભાવના છે.

આ પહેલા ભાગમાં ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ખુબ ઉપયોગી થાય એવી પ્રાચીન ઘટનાઓ આપી દીધી છે.

આના ત્રણ ભાગ પ્રકાશિત થયા પછી ચોથા ભાગમાં આની પ્રસ્તાવના અને અકારાદિ નામાવલી () આપવી, એમ અમારી ઇચ્છા હતી, પરંતુ વિખ્યાત વાર્તાલેખક ઝીચુત ભાઈ “જયલિખ્તુ”એ પ્રેરણા કરી કે, “આ ગ્રંથ ઇતિહાસપ્રેમીઓ માટે ઘણો ઉપયોગી છે પણ જો તેની અકારાદિ નામાવળી નહીં આપો તો સાવ નકામો ખર્ચ જશે માટે આમાં અકારાદિને પણ દાખલ કરો જ કરો.”

આથી આની સાથે જ પરિશિષ્ટમાં ગરુડોની યાદી અને અકારાદિ નામો દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે.

આ ગ્રંથનું મુદ્ર-રીડીંગ-સંશોધન પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહે કરી આપ્યું છે, તે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કદાચ વિલંબે થાત, કિન્તુ શેઠ વાડીલાલ યુનીલાલ શેરદલાલનાં પત્ની શ્રીમતી સરસ્વતીબેન (શશિબેન) તથા શેઠ જીવાભાઈ યુનીલાલ વગેરેએ આર્થિક મદદ આપી જલદી પ્રકાશિત કરવા આગ્રહ કર્યો, તેથી આનું પ્રકાશન સમયસર થયું એ વિશેષ આનંદની વાત છે.

બસ! આ ગ્રંથ ભારતીય સંસ્કૃતિનું અભેદ અંગ બને, એ ઈચ્છાપૂર્વક અમે વિરમીએ છીએ.

સં. ૨૦૦૬ કાં. ૨૦ ૧૫ }
તા. ૧-૧૧-૧૯૫૨ }
: જૈન ઉપાશ્રય : }
મુરેન્દ્રનગર (સૌરાષ્ટ્ર) }

લિં.
મુનિ દર્શનવિજય
મુનિ જ્ઞાનવિજય
(મુનિ ન્યાયવિજય)

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ

વિષય—અનુક્રમણિકા

પ્ર.	ઘટના	પાનું	પ્ર.	ઘટના	પાનું
૧.	શ્રી સુધર્માસ્વામી	૧	૧૨	જિનાગમ	૪૧
	મંગલાચરણ	૧		જૈન તીર્થો	૪૫
૨૪	તીર્થંકરો	૧		કલ્યાણુક ભૂમિ	૪૬
	૭૦ મહાવીરસ્વામી	૨		અષ્ટાપદ	૪૬
	શિષ્યપરિવાર	૨		તક્ષશિલા	૪૭
૧૧	ગણધરો	૨		રથાવર્તગિરિ	૪૭, ૩૩૭
૨૦	ઋષિઓ	૭		શત્રુજય	૪૮
૨૦	ઋષિણીઓ	૭		ગિરનાર	૪૮
	જૈન રાજાઓ	૮		પ્રભાસપાટણ	૪૮
૯	તીર્થંકરો	૮		હરિતનાપુર	૪૯
	પાર્શ્વસંતાનીઓ	૯		ચંપા	૪૯, ૧૧૧
	આજીવક	૯		સમ્મેતશિખર	૪૯
	ખીજા મુનિઓ	૧૦		મથુરા	૪૯
	ચતુર્વિધ સંઘ	૧૦		ભરૂચ	૫૧
	વિહારભૂમિ	૧૦		અગ્રારા	૫૨
૨૫	આર્યક્ષેત્રો	૧૦		અહિચંદ્રા	૫૩
	ધર્મપ્રચારભૂમિ	૧૧		શંખેશ્વર	૫૫
	અન્ય ધર્માચાર્યો	૧૨		ચારૂપ	૫૬
	ગોશાળો	૧૩		કંબોઈ	૫૬
	નિં ૧, જમાલિ	૧૫		બદરી	૫૬
	નિં ૨, તિબ્બગુપ્ત	૧૬		કુમારગિરિ	૫૭
	ઉપકેશ પદાવલી	૧૬		જગન્નાથપુરી	૫૭, ૨૧૮
	(ગણપતિ)	૩૨, ૪૫૨		ક્ષત્રિયકુંડ	૫૮
	દ્વિતંદનિકમંચ	૩૬		ઋજુવાલુકા	૫૮
	તપાસના શાખા	૩૭		રાજગૃહી	૫૮
	શ્રીસુધર્માસ્વામી	૩૮		ગજપદ	૫૯
	નિર્મળચમંચ	૪૧		જીવતસ્વામી	(૭૬) ૬૦

મ્ર.	ઘટના	પાનું	મ્ર.	ઘટના	પાનું
	નાદિયા આદિ	૬૧		ગણુ શાખાઓ	૧૩૬
	પ્રયાગ	૬૨		વિહારપ્રદેશ	૧૩૬
	પાવાપુરી	૬૨		દિગમ્બર માન્યતા	૧૩૬
૨.	આાં જુસ્વામી	૬૩	૭.	આાં સૂલિભદ્ર	૧૩૮
	૧૦ વસ્તુ વિચ્છેદ	૭૨		મંત્રી શકકાલ	૧૩૮
	રાજર્ષિ અવન્તિવર્ધન	૭૩		(૫૦ વરુચિ)	૧૩૯
	ભદ્રેશ્વર તીર્થ	૭૪		(કોશા-વેશ્યા)	૧૪૨
	સં ૮૪નો લેખ	૭૫		૭ આર્યાઓ	૧૫૨
	વિદિશા	૬૦, ૭૬		મંત્રી શ્રીયક	૧૫૨
	સાંચી સ્તૂપ	૭૪, ૭૬		૪ સૂલિકા આગમ	૧૫૨
	ભદ્વપુર લેખ	૭૭		જૈન રાજાઓ	૧૫૫
	પાટલીપુત્ર	૭૮		મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત	૧૫૫
	રાજા શ્રેણિક	૮૧		રાજા બિંદુસાર	૧૬૨
	રાજા કોણિક	૮૨		રાજા અશોક	૧૬૩
	મંત્રી અભય	૮૪		યુવરાજ કુશાલ	૧૬૪
	રાજા ઉદાયી	૮૫		રાજા બલભદ્ર	૧૬૫
	નંદવંશ	૮૭		મંત્રી ચાણાક્ય	૧૬૬
૩.	આાં પ્રભવસ્વામી	૮૯		નિં ૩ આપાઠ શિષ્યો	૧૬૮
	શ્રીમાલનગર	૯૪	૮.	આાં મહાગિરિ	૧૭૦
	ઓસિયા તીર્થ	૯૭		આાં સુહરિત	૧૭૦
	કેરટા તીર્થ	૯૭, ૩૪૮		(સંપ્રતિ ચર્ચા)	૧૭૪
	મંત્રીવંશ	૯૮		આાં મહાગિરિ શિષ્યો	૧૭૫
	મંત્રી કલ્પક	૧૦૦		આાં સુહરિત શિષ્યો	૧૭૬
૪.	આાં રાચ્યલવ	૧૦૬		ગણુ-શાખાઓ	૧૭૬
	(ચંપાપુરી)	૪૯, ૧૧૧		કેલિકગણુ	૧૭૭
	દશવૈકાલિક	૧૧૩		(બલભદ્ર લેખ)	૧૭૭
૫.	આાં યશોભદ્ર	૧૧૭		(૧) ગણુધર વંશ	૧૭૯
૬.	આાં સંભૂતિવિજય	૧૧૯		(૨) વાચક વંશ પદ્માવલી	૧૮૦
	આાં ભદ્રબાહુ	૧૧૯		(વિક્રમ)	૧૮૨
	(૧) આગમવાચના	૧૩૧		(૩) યુગપ્રધાન પદ્માવલી	૧૮૧
	૪ અમણી	૧૩૪		નિં ૪, અન્વિમિત્ર	૧૮૭

ક્ર.	ઘટના	પાનું	ક્ર.	ઘટના	પાનું
	(શૂન્યવાદ)	૧૯૭	આં ખપુટ	૨૩૧	
	નિ. પ. મંગદેવ	૧૯૮	તારંગા તીર્થ	૨૩૨	
	સમ્રાટ-સંપ્રતિ	૧૯૯	ધર્મપ્રચાર	૨૩૨, ૨૩૪	
	અવંતી તીર્થ	૨૦૨	આં રુદ્રદેવ	૨૩૫	
	જૈન ગુફાઓ	૨૦૪	આં શ્રમણસિંહ	૨૩૬	
	પહાડપુર	૨૦૪	આં પાદલિપ્ત	૨૩૬	
	માળવાની ગુફાઓ	૨૦૫	(સ્તંભન પાર્શ્વ)	૨૪૨	
	દીપુરી તીર્થ	૨૦૭	રાજાઓ	૨૪૪	
	જૈન તીર્થો	૨૧૦	સમય નિર્ણય	૨૪૪	
૯. આં સુસ્થિત	૨૧૧		આં રેવતી મિત્ર	૨૪૫	
આં સુપ્રતિબંધ			આં ધર્મ	૨૪૫	
(૨) આગમવાચના	૨૧૨		આં સિદ્ધસેન	૨૪૫	
ગણુ શાખાઓ	૨૧૩		સત્તાસમય	૨૫૮	
આં ગુણસુદર	૨૧૩		સમ્રાટ વિક્રમ	૨૬૨	
સ્વામાચાર્ય (૧)	૨૧૩		(એક નામવાળા)	૨૬૩	
(ભુવનેશ્વર)	૫૭, ૨૧૮		સંવત્ વિચાર	૨૬૫	
૧૦. આં દીપદિન	૨૨૦		સમ્રાટ શાલિવાહન	૨૭૦	
આં પ્રિયત્રય	૨૨૦		૧૨. આં સિંહુગિરિ	૨૭૨	
ધર્મપ્રચાર	૨૨૧		ગણુ-શાખાઓ	૨૭૨	
આં નાગ	૨૨૧		આં મંત્રુ	૨૭૨	
કુશાન વંશ	૨૨૧		આં તોપલીપુત્ર	૨૭૨	
૧૧. આં દિનસૂરિ	૨૨૩		આં ભદ્રગુપ્ત	૨૭૩	
આં શાંતિ શ્રેણિક	૨૨૩		આં શ્રીગુપ્ત	૨૭૩	
ગણુ શાખાઓ	૨૨૩		આં સમિત	૨૭૩	
અમિદાહ પ્રથા	૨૨૪		ધર્મપ્રચાર	૨૭૫	
આં પાંડિત્ય	૨૨૪		નિં ૬, રોહગુપ્ત	૨૭૫	
આં કાલિક (૨)	૨૨૪		ત્રૈરાશિક પટ્ટાવલી	૨૭૭	
(સંવત્સરી ચોથ)	૨૨૭		ઈસાઈ મત	૨૭૭	
પાંડિત્ય ગચ્છ	૨૨૮		૧૩. આં વજ્રવામી	૨૮૪	
સમય-ચર્ચા	૨૨૮		લઘુ ભદ્રપાદ	૨૯૦	
(પંચાખના જૈનો)	૨૩૦		ગણુ-શાખાઓ	૨૯૧	

પ્ર.	ઘટના	પાત્રું	પ્ર.	ઘટના	પાત્રું
	ખીજા બદખાકુ	૨૯૨	૧૬. આા સમન્તભદ્ર		૩૪૪
	આા દેવર્ધિગણી ૦ પદાવલી	૨૯૨	૧૭. આા વૃદ્ધદેવ		૩૪૭
	જૈન રાજાઓ	૨૯૮	આા જર્જિમસુરિ		૩૪૮
	જૈન તીર્થો	૨૯૯	રાજા નાહડ		૩૪૮
	(રથવીરપુર)	૨૯૯	કોરટા તીર્થ	૬૭, ૩૪૮	
૧૪. આા વજ્રસેન		૩૦૧	સ્વર્ણગિરિ		૩૪૯
ગિરનાર		૩૦૧	સાચેર તીર્થ		૩૪૯
(૩) આગમવાચના		૩૦૩	૧૮. આા પ્રદ્યોતન		૩૫૨
ચાર કુળો		૩૦૪	મહાક્ષત્રપો		૩૫૨
(આા સંગમસિંહ)		૩૦૬	ધૂમલીનગર		૩૫૭
આા નંદિલ		૩૦૭	૧૯. આા માનદેવ (૧)		૩૫૯
આા નાગહરિત		૩૦૭	ધર્મપ્રચાર		૩૬૧
આા રક્ષિત		૩૦૭	૨૦. આા માનતુંગસુરિ		૩૬૨
નિા ૭ ગોષ્ઠામાહિલ		૩૧૨	આા સિંહસુરિ		૩૬૨
નિા ૮ શિવભૂતિ		૩૧૩	આા ઉમારવાતિ		૩૬૨
દ્વિગમ્બર		૩૧૫	૨૧. આા વીરસુરિ		૩૬૯
દ્વિગમ્બર પદાવલીઓ		૩૨૯	૨૨. આા જયદેવસુરિ		૩૬૯
જૈન તીર્થો		૩૩૪	૨૩. આા દેવાનન્દસુરિ		૩૭૦
જુનાગઢ		૩૩૪	આા મહાનવાદી		૩૭૦
તાલધ્વજ		૩૩૫	રાજા શિલાદિત્ય		૩૮૧
ઢંકગિરિ		૩૩૫	વલ્લભી વંશ		૩૮૩
બરડો		૩૩૬	(વલ્લભીનાં ગામો)		૩૮૫
મહુડી		૩૩૬	ગુહિલ વંશ		૩૮૬
થરાદ		૩૩૬	શીસોદિયા વંશ		૩૮૬
સોપારક		૩૩૭	(બાપા રાવલ)		૩૮૮
રથાવર્તગિરિ	૪૭, ૩૩૭		(૪) આગમવાચના		૩૯૦
ઓસમ પહાડ		૩૩૯	વજ્રભીમંગ (૧)		૩૯૩
વસઈ		૩૪૦	રાજવંશો		૩૯૪
દ્વારિકા		૩૪૦	ચૈત્યરિચિતિ		૪૦૦
૧૫. આા ચંદ્રસુરિ		૩૪૧	ઉદયગિરિગુફા		૪૦૨
ચંદ્રગંધ		૩૪૧	૨૪. આા વિક્રમસુરિ		૪૦૩

પ્ર.	ઘટના	પાત્રું	પ્ર.	ઘટના	પાત્રું
	આં શિવશર્મ	૪૦૩		વલમી તીર્થ	૪૪૪
	આં ચંદ્રવર્ષ મહત્તર	૪૦૪		આણંદપુર	૪૪૪
	વાં સંઘદાસ મહત્તર	૪૦૪	૨૭. આં માનદેવ (૨)		૪૪૫
	ધર્મસેન મહત્તર	૪૦૪		મૈત્રી કથા	૪૪૫
	(અંધકાર જોડી)	૪૦૪		હારિલ વંશ પદ્માવલી	૪૪૭
	આં ધર્મદાસ મં	૪૦૫		ધર્મપ્રચાર	૪૪૯
	જિનદાસ ગણીમહત્તર	૪૦૮		(પેટા ગચ્છો)	૪૫૨
	આં વિમલ	૪૦૮		(ગણેશ મૂર્તિ)	૩૨, ૪૫૨
	(પદ્મચરિય)	૪૦૯	૨૮. આં વિષ્ણુવ્રજા		૪૫૩
	કવિ ચંડ	૪૧૦		આં જિનભદ્ર	૪૫૩
	ધર્મિલ હિંડી	૪૧૧		રાજા શંકર	૪૫૩
૨૫ આં નરસિંહસૂરિ:		૪૧૨		જોત રાજાઓ	૪૫૪
	ધર્મપ્રચાર	૪૧૨		(કોકિણ)	૪૫૪
૨૬. આં સમુદ્રસૂરિ		૪૧૩		કુલ્પાક તીર્થ	૪૫૫
	ધર્મપ્રચાર	૪૧૩	૨૯. આં જયનાંદ		૪૫૭
	(૫) આગમવાચના	૪૧૪		આં અકલંક	૪૫૭
	૮૪ આગમો	૪૧૫		કોટચાર્ય	૪૫૭, ૫૬૧
	(પ્રમાણ)	૪૩૦		આં સિંહસૂર	૪૫૮
	(આર્યો)	૪૩૦		આં અમરત્યસિંહ	૪૫૮
	(સાક્ષી)	૪૩૧		આં માનતુંગ	૪૫૮
	અંધસાહિત્ય	૪૩૧		ભક્તમામર	૪૬૨
	આગમભાષા	૪૩૨		(માનતુંગ સૂરિવરો)	૪૬૩
	(તાર-ભાષા)	૪૩૬		આ દેવભદ્ર	૪૬૩
	વિવરણ અંધો	૪૩૬		(દેં સૂરિવરો)	૪૬૩
	આગમ-પ્રશંસા	૪૩૮		રાજા હર્ષ	૪૬૪
	કલ્પસૂત્ર	૪૩૮		દિલ્હી	૪૬૪
	રાજા તોરમાણ	૪૩૯		ઉજ્જૈન	૪૬૪
	(પંચવધ્યા)	૪૪૧		સિન્નમાલ	૬૪, ૪૬૪
	(વીતભયનગર)	૪૪૧	૩૦. આં રવિવ્રજા		૪૬૫
	રાજા ધ્રુવસેન	૪૪૨		આં સ્વાતિ	૪૬૫
	નાગહૃદ	૪૪૩			

પ્ર.	ઘટના	પાનું	પ્ર.	ઘટના	પાનું
	આં સિદ્ધસેન	૪૬૫		જૈન સંસ્કૃતિ	૫૦૩
	પટ્ટાવલી	૪૬૬		શંકરાચાર્ય	૫૦૪
	આં યમદત્ત	૪૬૬		વલ્લીભંગ (૨)	૩૯૩, ૫૦૫
	આં જિનદાસ	૪૬૭		આં સંભુતિ	૫૦૬
	જિનપ્રતિમા	૪૬૮		આં શાંતિ	૫૦૬
૩૬. આં યશોદેવ		૪૬૮		રાજગૃહ પટ્ટાવલી	૫૦૬
	આં શીલગુણ	૪૬૮		(ધર્મપ્રચાર)	૫૦૮
	(શ્રીપૂજ્યમર્યાદા)	૪૭૦		(કાંગડા તીર્થ)	૫૦૮
	આં દેવચંદ્ર	૪૭૧		(આં વર્ધમાન)	૫૦૯
	આં ભુદાગણી	૪૭૨		(આં ધર્મધીપ)	૫૧૪
	ભટેવરાગૃહ	૪૭૨		(ધર્મપ્રચાર)	૫૧૬
	આં વડેશ્વર	૪૭૨		આં ઉદ્ધોતન	૫૧૮
	ધારાપદગૃહ	૪૭૨		કૃષ્ણાર્ધિગૃહ	૫૧૮
	રાગ્ન રઘુસેન	૪૭૨		ધનેશ્વરગૃહ	૫૨૧
	આં વીરભદ્ર	૪૭૩		મોહગૃહ	૫૨૨
	આં હરિભદ્ર	૪૭૩		આં અપભ્રિ	૫૨૪
	અંથો	૪૮૫		(દુલવા)	૫૨૪
	ધર્મપ્રચાર	૪૮૭		(પાકલ)	૫૨૫
	સમયવિચાર	૪૯૭		આં ગોવિંદ-નન્ન	૫૩૪
	રાગ્ન વનરાજ	૪૯૩		રાગ્ન શિવમૃગેશ	૫૩૪
	રાગ્ન ભર્તૃભટ	૪૯૬		પડિહાર રાગવલી	૫૩૪
	ગુહિલવિહાર	૪૯૬		(લક્ષ્ણાવલી)	૫૩૭
	રાગ્ન શિલાદિત્ય	૪૯૭		જૈન રાગઓ	૫૪૧
	મંત્રી ચાંપો	૪૯૭		રાગ્ન આમ	૫૪૧
	મંત્રી જાંબ	૪૯૭		ખુમાણુ (૩)	૫૪૧
	મંત્રી નીનો	૪૯૮		જૈન ગોત્રો	૫૪૧
	મંત્રી આશક	૪૯૮		અંથભંડારો	૫૪૨
	ના દેવી	૪૯૯		કરહેડા તીર્થ	૫૪૩
	મહાનિશીથસૂત	૪૯૯	૩૩. આં માનદેવ		૫૪૪
૩૭. આં પ્રહુમેન		૫૦૨	૩૪. આં વિમલચંદ્ર		૫૪૫
	હીજરત	૫૦૨		આં જીવદેવ	૫૪૬

પ્ર.	ઘટના	પાત્રું	પ્ર.	ઘટના	પાત્રું
	ભાવાચાર્ય પટ્ટાવલી	૫૫૬		(તહનગઢ)	૫૯૧
	(આં વીરસુર)	૫૫૭		સપાદન રાગ	૫૯૧
	આં વિગયસિહ	૫૫૮		ભોજ, કકકુચ	૫૯૨
	આં મહેશ્વર	૫૫૯		હથુડી-રાગવલો	૫૯૨
	આં વિગયસેન	૫૬૦		(રાતા મહાવીર)	૫૯૩
	આં કમલદેવ	૫૬૦		(સેવાડી)	૫૯૩
	આં જયસિહ	૫૬૧		જૈન રાગવંશ	૫૯૬
	જયેં શ્રીવત્સ	૫૬૧		જૈન ગોત્રો	૬૦૦
	જયેં બલદેવ	૫૬૧		ભાવસાર	૬૦૧
	આં કોટયાચાર્ય	૫૬૧		ભોજક	૬૦૨
	આં શીલાક	૫૬૧		જૈન સ્તંભો	૬૦૩
	આં સિદ્ધર્ષિ	૫૬૨		નાકુલાઈ તીર્થ	૬૦૪
	આં પ્રદ્યુમ્ન	૫૬૬		જૈન તીર્થોનો વારસાહક	૬૦૬
	આં અભયદેવ	૫૬૬		પરિશિષ્ટ પહેલું :	૬૧૧
	આં નન્ન	૫૬૬		A. અષ્ટાપદાવતાર	૬૧૧
	આં મલ્લવાદી (૨)	૫૬૭		B. ઉદયગિરિ	૬૧૨
	આં પાર્શ્વ	૫૬૭		C. ભાટાચાર્ય	૬૧૩
	હર્ષપુરીયગચ્છ	૫૬૭		D. આં વજ્રભૂતિ	૬૧૪
	સરિરગચ્છ પટ્ટાવલી	૫૬૮		પરિશિષ્ટ બીજું :	૬૧૬
	જૈન ગોત્રો	૫૬૯		જૈન ચોરાશી ગચ્છો	૬૧૬
	આં યશોભદ્ર	૫૬૯		પરિશિષ્ટ ત્રીજું :	૬૨૧
	આં બલિભદ્ર	૫૭૩		જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથો	૬૨૧
	હથુડીગચ્છ પટ્ટાવલી	૫૭૭		પરિશિષ્ટ ચોથું :	
	ખમખમપિ	૫૭૮		(અકારાદિ અનુક્રમ)	૬૨૫
	કુબ્જપિ	૫૭૯		વર્ગ ૧, તીર્થંકરોનાં નામ	૬૨૫
	આં વીર	૫૭૯		વર્ગ ૨, ગણધર, આચાર્ય, ઉપા-	
	પટ્ટાવલી	૫૮૭		ધ્યાય પંચાસ, સાધુ-સાધ્વીઓનાં	
	રાગ અલ્લટ	૫૮૯		નામો	૬૨૭
	(તલવાડા)	૫૯૦		વર્ગ ૩, બીજા ધર્માચાર્યો-નિર્ણય,	
	રાગ કદમ	૫૯૧		દિગંબર, સ્થાનકવાસી, શૈવ,	

વેદાંતી, ચીનીભાત્રી વગેરે: ૬૪૧

વર્ગ ૪, ગૃહસ્થો—દેવો—રાજા,

મંત્રી, શેઠ, કવિ, પંડિત,

દેવ, દેવીઓ અને ધૂરાપિયનો

વગેરે ૬૪૪

વર્ગ ૫, ઝોળખાણુ—વંશ, ગચ્છ,

કુલ, ગણુ, શાંતિ, ગોત્ર, મત,

ખિરૂદ, ઉપનામો, વિશેષ ખાખતો

વગેરે ૬૬૦

વર્ગ ૬, સ્થાનો—દેશ, નગર,

ગામ, પહાડ, નદી, વત, તીર્થ,

ટીલો વગેરે ૬૭૬

વર્ગ ૭, ઋથો—જૈન આજમો,

જૈનઋથો, જૈનેતર ઋથો, સામ-

ચિકા, લેખો, લિપિ વગેરે ૬૯૩

સુધારો-વધારો

પાનું	કીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૨૫	૫૫૧	૪૯૧
૧૦	૩	૦	મંત્રી અભયકુમાર
૩૨	૨૭	આ. મહેશ્વર	૫૦ માનદેવ
૫૪	૨૦	પરિધમી	પરિધમી
૬૧	૧૩	સુરિયતસુરિ	સુહસ્તિસુરિ
૭૭	૧	ભાપદ	ભાદ્રપદ
૭૭	૨૮	૨૫૦	૨૫૮
૧૦૪	૬	કલાકે	કલપકે
૧૦૮	૨૮	૧૪૪૪	૪૪૦૦
૧૨૩	૩	અપ્રાપ્ય	પ્રાપ્ય
૧૨૩	૮	નથી, એટલે	છે, પણ
૧૭૮	૨૦	ચિત્રદેવીઆ	મિત્રદેવીઆ
૧૮૫	૭	૦	વી. સં. ૬૦૬
૧૮૫	૯	નંદિલસૂરિ	નાગેંદ્રસૂરિ
૨૩૧	૧૨	જિનસૂરિ	જિનચંદ્રસૂરિ
૨૬૦	૨૭	૬૦૮૧	૬૦૮૦
૨૮૦	૨૭	અતાવી	અનાવી
૩૦૨	૧૪	વજ્રસ્વામી	વજ્રસેન
૩૦૬	૧૪	ધર્મધોષ	ધર્મધોષ
૩૧૧	૫	આર્યેરક્ષિત	ગોષ્ઠામાહિલ
૩૪૬	૨૫	૬૫૧	૮૯૧
૩૮૯	૧૬	૧૩૩૯	૧૩૦૯
૪૦૯	૨૫	હરિષેણ	રવિષેણ
૪૧૬	૩	સાતિકા બની છે	૦
૪૫૯	૨૮	હર્ષ ?	ખાણ ?
૪૭૦	૨૧	મુનિસુંદર	મુનિચંદ્ર
૫૧૧	૧૪	નથા	તથા
૫૧૬	૧	આ	આ
૫૧૬	૧૪	૦	ધર્મપ્રચાર
૫૧૯	૨૭	માનચંદ્ર	મદનચંદ્ર
૬૧૭	૨૧	ચંડોવર	મંડોવર

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ

ભાગ પહેલો

ળમોત્થુ ણં સમણસ્સ મગ્ગવચ્ચો મહાવીરસ્સ ।

ળમો લોપ સબ્બસાહ્ણં ॥

જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ

પ્રકરણ પહેલું

ગણધર શ્રીમુધર્માસ્વામી

વંદામિ અરિહંતે, સિદ્ધે આચરિયે અ ઉવજ્ઞાણ ।

સમણે સંઘં ધમ્મં, નાણં ચ વંસણં ચરિત્તં ॥૧॥

*

*

*

અરિહંત સિદ્ધ ભદ્રંત ગણધર સૂરિ વાચકે મુનિવરા,
ગણવંશ વાચકવંશ તપગણુ જાસતા શુણુ સાગરા.
શાખા કુલો ગચ્છો ધણા રતનત્રયી વૃદ્ધિકરા,
જયવંત હો જયવંત હો શ્રી જૈન પદ્મ પરંપરા. ૧

*

*

*

આ અવસર્પિણી કાળમાં ૧ શ્રીઋષભદેવ. ૨ શ્રીઅજિતનાથ,
૩ શ્રીસંભવનાથ, ૪ શ્રીઅભિનંદનસ્વામી, ૫ શ્રીમુખતિનાથ, ૬
શ્રીપદ્મપ્રભુ, ૭ શ્રીસુપાર્શ્વનાથ, ૮ શ્રીચંદ્રપ્રભુ, ૯ શ્રીસુવિધિનાથ,
૧૦ શ્રીશીતલનાથ, ૧૧ શ્રીશ્રેયાંસનાથ, ૧૨ શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામી,
૧૩ શ્રીવિમલનાથ, ૧૪ શ્રીઅનંતનાથ, ૧૫ શ્રીધર્મનાથ, ૧૬
શ્રીશાંતિનાથ, ૧૭ શ્રીકુંથુનાથ, ૧૮ શ્રીઅરનાથ, ૧૯ શ્રીમદ્વિજનાથ,
૨૦ શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામી, ૨૧ શ્રીનમિનાથ, ૨૨ શ્રીનેમનાથ, ૨૩
શ્રીપાર્શ્વનાથ, અને ૨૪ શ્રીમહાવીરસ્વામી. એ ૨૪ તીર્થંકરો
થયા છે. તેમાંથી આજે અંતિમ છે તીર્થંકર ભગવાનોની શિષ્ય-
પરંપરા વિદ્યમાન છે અને આજે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનું
શાસન ચાલે છે-જયવંત વર્તે છે.

વિશ્વના અંતિમ ઉપકારક ભગવાન મહાવીરસ્વામી છે. તેઓનો જન્મ વિ. સં. પૂર્વે ૫૪૩માં ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩ની મધ્ય રાત્રે કુંડઆમના ક્ષત્રિયકુંડ વાસમાં રાજા સિદ્ધાર્થની રાણી ત્રિશલાદેવીની કુક્ષિથી થયો હતો. તેમના બાઈનું નામ નંદિવર્ધન, બહેનનું નામ સુદર્શના, પત્નીનું નામ યથોદ્ધા, પુત્રીનું નામ ત્રિયદર્શના અને જમાઈનું નામ જમાલિકુમાર હતું. તેમનાં પોતાનાં વર્ધમાનકુમાર, મહાવીરસ્વામી, નિગંઠ નાયપુત્ર અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એમ અનેક નામો હતાં. તેઓએ માતા-પિતા અને પત્નીના મૃત્યુ પછી પોતાના વડિલ બંધુ નંદિવર્ધનની રજા લઈ ૩૦ વર્ષની ભરચુવાનીમાં કારતક વદ ૧૦ મીના ચોથા પહોરે મુનિપણ્ણ સ્વીકાર્યું. તેઓએ લગભગ ૧૨૧ વર્ષ પર્યંત ભૂમિતલ પર વિહાર કર્યો, કડક વ્રત પાલન કર્યું, અનેક પરિષદો-ઉપસર્ગો સહન કર્યા. શરીરે જીવલેણ કષ્ટો ઝીલ્યાં અને ઘોર તપસ્યા કરી. ત્યાર પછી તેઓને ઋણુવાલુકા નદીને કાંઠે શાલ-વૃક્ષની નીચે ધ્યાન કરતાં કરતાં વૈશાખ સુદ ૧૦ના ચોથા પહોરે કેવલજ્ઞાન થયું અને તેઓએ બીજે જ દિવસે વૈશાખ સુદ ૧૧ ની સવારના પહેલે પહોરે મધ્યમ અપાપાના મહાસેન વનમાં ધર્મોપદેશ આપી અનેક મનુષ્યોને ધર્મમાર્ગમાં સ્થાપ્યા. ૧૧ ગણધર બનાવ્યા. અને સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક તથા શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી.

શિષ્ય પરિવાર

તેઓને મુખ્ય શિષ્ય ૧૧ હતા, જેઓ ગણધર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમનો ટૂંકો પરિચય નીચે મુજબ છે.

૧. ગણધર શ્રીઈન્દ્રભૂતિ ગોતમ—મગધદેશના ગોખર ગામમાં ગોતમગોત્રીય બ્રાહ્મણ વસુભૂતિની પત્ની પૃથ્વીદેવીએ વિ. સં. પૂર્વે ૫૫૧ માં એક તેજસ્વી બાળકને જન્મ આપ્યો. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર જયેષ્ઠા અને જન્મ રાશિ વૃશ્ચિક હતાં, માતા-પિતાએ આ બાળકનું નામ ઈન્દ્રભૂતિ રાખ્યું. ઈન્દ્રભૂતિ ૧૪ વિદ્યાના પારગામી અને બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રોના પરિપૂર્ણ બાણકાર થયા એટલે તે મગધમાં મહાપંડિત તરીકે વિખ્યાત થયા. તેઓ ૫૦૦ બ્રાહ્મણ

વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા અને યજ્ઞ હોમ વગેરે તત્કાલીન બ્રાહ્મણ્ય વિધિ-વિધાન કરાવતા હતા. તેઓ એકવાર પોતાના વિદ્યાર્થી પરિવાર સાથે મધ્યમ-અપાપામાં સોમિત્ર બ્રાહ્મણને ત્યાં યજ્ઞ કરાવવા માટે આવ્યા. આ સમયે તેમની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી.

બરાબર એ જ અવસરે ભગવાન મહાવીરસ્વામી કેવલી તીર્થ કર થયા અને અતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરવા માટે મધ્યમ-અપાપામાં પધાયા. તેઓએ પ્રથમ જ વૈશાખ સુદ ૧૧ ના પહેલા પહેરે પંડિત ઈન્દ્રભૂતિ ગોતમના “જીવ છે કે નહિ ?” એ સંશયનું નિવારણ કરી તેમને ૫૦૦ શિષ્યોના પરિવાર સાથે પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. ઉપગ્રેહ વા, વિગમેહ વા, ધુવેહ વા એ ત્રિપદી આપી પોતાના ‘ગણુધર’ તરીકે સ્થાપ્યા. તેમને તે જ સમયે મનઃપર્યવ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, જે ગણુધર “ગોતમસ્વામી” એ નામથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ મહાતપસ્વી હતા, મહાજ્ઞાની છતાં તદ્દન સરળ સ્વભાવના હતા. તેઓએ ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ઉપદેશ પ્રમાણે ૧૨ અંગ શાસ્ત્રોની રચના કરી, અનેક મનુષ્યોને દીક્ષા આપી, શ્રીકેશી ગણુધર વગેરે અનેક સાથે વાર્તાલાપ કરી તેની ઉપર પોતાની સત્ય માર્ગજ્ઞાનો પ્રભાવ પાડ્યો. એ રીતે ૩૦ વર્ષ સુધી શુદ્ધ સુનિજીવનનું પાલન કર્યું. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી મોક્ષે ગયા તે જ સમયે કારતક સુદ ૧ ના સૂર્યોદય સમયે તેઓ કેવલી ખન્યા અને ૧૨ વર્ષ સુધી કેવળપયાય પાળી વીર સં. ૧૨ માં વૈભારગિરિ પર અનશન કરી મોક્ષે પધાયા.

૨. ગણુધર અગ્નિભૂતિ — મગધ દેશના ગોબર મામના રહીશ ગોતમગોત્રીય બ્રાહ્મણ વસુભૂતિ અને બ્રાહ્મણી પૃથ્વીદેવીના દ્વિતીય પુત્ર પંડિત અગ્નિભૂતિએ ૪૭ વર્ષની ઉંમરે સોમિત્ર બ્રાહ્મણના યજ્ઞ પ્રસંગે વૈશાખ સુદ ૧૧ને દિવસે જ પોતાના વડિલ ખંધુ ઈન્દ્રભૂતિની દીક્ષા સાંભળી ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે આવી, “કર્મ છે કે નહિ” એવી પોતાની શંકાનું સમાધાન મેળવ્યું અને પોતાના ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે દીક્ષા સ્વીકારી. તેમણે ત્રિપદી સમજી ગણુધરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓને ૫૬ વર્ષની

ઉંમરે કેવળજ્ઞાન થયું અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની વિદ્ય-
માનતામાં જ ૭૪ વર્ષની વયે વૈભારગિરિ પર અનશ્નથી મોક્ષ
પ્રાપ્તિ થઈ. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર કૃતિકા અને જન્મ રાશિ વૃષભ હતું.

૩. ગણધર વાયુભૂત — ઈન્દ્રભૂતિ ગોત્રના ત્રીજા ભાઈ
વાયુભૂતિ હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર સ્વાતિ અને જન્મ રાશિ તુલા
હતી. તેમને પણ ૪૨ વર્ષની વયે પોતાના ખંને વડિલ અંધુઓની
દીક્ષા સાંભળીને નમ્રભાવે ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે આવી
વૈશાખ સુદ ૧૧ ના સવારે “આત્મા આ શરીરથી ભિન્ન છે કે
અભિન્ન છે” એવી પોતાની શંકાનું સમાધાન મેળવી પોતાના
૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે દીક્ષા સ્વીકારી, ત્રિપટ્ટી મેળવી ગણધરપદ
પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓ ૫૩ મા વર્ષે કેવલી ખન્યા અને ૭૦ મા વર્ષે
ભગવાન મહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ વૈભારગિરિ ઉપર
અનશ્ન સ્વીકારી નિર્વાણ પામ્યા.

૪. ગણધર વ્યક્તાસ્વામી — આ ગણધર કૌલલાક
નિવાસી ભારદ્વાજગોત્રીય બ્રાહ્મણ ધનમિત્ર અને વાહુણીદેવીના
પુત્ર હતા. તેઓનું જન્મ નક્ષત્ર શ્રવણ અને જન્મ રાશિ મકર
હતાં. તેમને ૫૧ મા વર્ષે મધ્યમ અપાપામાં વૈશાખ સુદ ૧૧ ની
સવારે “યંચ ભૂત છે કે નહિ” એવા પોતાના સંશયનું સમાધાન
મેળવી ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા
અંગીકાર કરી અને ત્રિપટ્ટી ધારી ગણધરપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તેઓને
ભગવાન મહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ ૬૩ મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન
ઉત્પન્ન થયું અને ૮૦ મા વર્ષે વૈભારગિરિ પર નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

૫. ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી — આ ગણધર કૌલલાક
નિવાસી અગ્નિવેશ્યાધનગોત્રવાળા બ્રાહ્મણ ધનમિત્ર અને ભદ્રિકા-
દેવીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરા ફાલ્ગુની અને રાશિ
કન્યા હતી. એ સમર્થ વિદ્વાન હતા અને ૫૦૦ શિષ્યો સાથે
અપાપામાં સોમિલ્લ ભટ્ટને ત્યાં યજ્ઞ કરાવવા આવ્યા હતા. ત્યાં જ
વૈશાખ સુદ ૧૧ ની સવારે મહાસેન વનમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી
પાસે જઈ “જે પ્રાણી જેવો હોય તે ખીજા ભવમાં પણ તેવો

રહે કે પલટાય” એવી પોતાની ચંકાનું સુંદરતમ સમાધાન મેળવી પોતાના શિષ્ય પરિવાર સાથે ભગવાનના શિષ્ય બન્યા. ભગવાને પણ તેમને ત્રિપદી આપી ગણધરપદે સ્થાપ્યા અને દીધાંયુ હોવાના કારણે ગણુની અનુશા પણ તેઓને જ આપી એટલે પોતાની પછી ગણુના નાયક તરીકે તેમની વરણી કરી હતી. તેમની ૫૦ વર્ષે દીક્ષા, વીર સં. ૧૩ માં એટલે ૬૩ વર્ષે કેવળજ્ઞાન અને વીર સં. ૨૦ માં એટલે ૧૦૦ વર્ષે વૈભારગિરિ પર અનશ્ન-પૂર્વક નિર્વાણ થયું હતું.

૬. ગણુધર મંડિત — મૌર્ય ગામના વિપ્ર વાશિષ્ઠગોત્ર-વાળા ધનદેવ અને વિજયાદેવીના પુત્ર મંડિતકુમાર. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર મધ્યા અને જન્મ રાશિ સિંહ હતાં. તેઓ ૫૪ મા વર્ષે વૈશાખ સુદ ૧૧ ના દિવસે ભગવાન મહાવીર પાસે “બંધ તથા મોક્ષનો” સંદેહ દૂર કરી ૩૫૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે દીક્ષિત થયા. ત્રિપદીશ્રવણપૂર્વક ગણુધર બન્યા. ૬૮ મા વર્ષે કેવળી થયા અને ૮૩ મા વર્ષે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ વૈભાર-ગિરિ પર અનશ્ન કરી નિર્વાણ પામ્યા.

૭. ગણુધર મૌર્યપુત્ર — તેઓ મૌર્ય ગામવાસી બ્રાહ્મણ મૌર્ય અને વિજયાદેવીના કુમાર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર મૃગ-શીર્ષ અને જન્મ રાશિ વૃષભ હતી. તેમને ૬૫ વર્ષની ઉંમરે વૈશાખ સુદ ૧૧ ના દિને ૩૫૦ શિષ્યો સાથે ભગવાન મહાવીર-સ્વામી પાસે “દેવની વિદ્યમાનતા” બાબતનું સમાધાન મેળવવા-પૂર્વક દીક્ષા, ત્રિપદીપ્રાપ્તિ અને ગણુધરપદપ્રાપ્તિ થયેલ છે. તેઓ ૮૦ મા વર્ષે કેવળી અને ૯૫ મા વર્ષે ભગવાનની હયાતીમાં જ વૈભારગિરિ ઉપર અનશ્ન કરી મોક્ષે પધાર્યા છે.

૮. ગણુધર અકંપિત — બા ગણુધર મિથિલાના ગૌતમ-ગોત્રીય દેવ બ્રાહ્મણ અને જવંતીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર ઉત્તરાષાઢા અને રાશિ મકર હતાં. તેમણે ૪૯ મા વર્ષે વૈશાખ સુદ ૧૧ ના દિવસે મહાસેન વનમાં ભગવાન મહાવીર પાસે “નાર-

કીઓના અસ્તિત્વ” વિષે સમાધાન મેળવી ૩૦૦ શિષ્યો સાથે દીક્ષા લીધી. ત્રિપદી સાંભળી ગણધરપદ મેળવ્યું. ૫૮ મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને ૭૮ મા વર્ષે ભગવાનની વિદ્યમાનતામાં જ વૈભારગિરિ ઉપર અનશન લઈ મોક્ષગમન કર્યું.

૯. ગણધર અચ્ચલબ્રાહ્મણ—તેઓ અયોધ્યાના હરિતગોત્રીય વસુ બ્રાહ્મણ અને નંદાદેવીના પુત્ર હતા. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર મૃગશિર અને જન્મ રાશિ મિથુન હતાં. તેમણે મહાસેન વનમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે જઈ પોતાની “પુણ્ય પાપની હયાતી” બાબત શંકાનું સમાધાન મેળવી ૪૭ મા વર્ષે વૈશાખ સુદ ૧૧ ના દિવસે ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભગવાનની પાસે દીક્ષા સ્વીકારી, અને ત્રિપદી સાંભળી ગણધરપદ મેળવ્યું. ૫૯ મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને ૭૨ મા વર્ષે ભગવાનની વિદ્યમાનતામાં જ વૈભારગિરિ ઉપર અનશન સ્વીકારી નિર્વાણ મેળવ્યું.

૧૦. ગણધર મેતાય—તેઓ વત્સ દેશના તુંગિક ગામના કૌડિન્યગોત્રીય દત્ત બ્રાહ્મણ અને વરુણાદેવી બ્રાહ્મણીના પુત્ર થાય. તેમનું જન્મ નક્ષત્ર અશ્વિની અને જન્મ રાશિ મૈષ હતાં. તેમણે મહાસેન વનમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે જઈ પોતાની “પરલોકની હયાતી” બાબત શંકાનું સમાધાન પામી ૩૭ વર્ષની ઉંમરે વૈશાખ સુદ ૧૧ ના દિવસે ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી. ત્રિપદી સાંભળી ગણધરપદ લીધું. ૪૭ મા વર્ષે કેવળજ્ઞાન લીધું અને ૬૨ મા વર્ષે ભગવાનની હયાતીમાં જ વૈભારગિરિ ઉપર અનશન સ્વીકારી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું.

૧૧. બાલદીક્ષિત ગણધર પ્રભાસસ્વામી—તેઓ રાજગૃહી નગરીમાં કૌડિન્યગોત્રીય બ્રાહ્મણ શ્રીભલની પત્ની બ્રાહ્મણી અતિભદ્રાની કુક્ષિથી પુણ્ય નક્ષત્રમાં ને કર્ક રાશિમાં જન્મ્યા હતા તે બાલવયમાં જ વિદ્વાન બન્યા અને ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપન કરાવતા હતા. મધ્યમ અપાપામાં સોમિદ્ર બ્રાહ્મણને ત્યાં તેઓ પશુ અધવ્યુ તરીકે આવ્યા હતા અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી

કેવળી ખની ત્યાં પધાયા ત્યારે ૧૦ વિદ્વાનોએ તો પોતાના પરિવાર સાથે ભગવાનની શિષ્યવૃત્તિ સ્વીકારી હતી. પંડિત પ્રભાસ પશુ વૈશાખ સુદ ૧૧ ને દિવસે મહાસેન વનમાં ભગવાનની પાસે આવ્યા અને “ભોક્ષ છે કે નહિ” એવી પોતાની ચકાવું નિરાકરણ કરી પોતાના શિષ્યો સાથે ભગવાનના શિષ્ય બન્યા અને ત્રિપદી સાંભળી ૧૧ મા ગણધર બન્યા. તેઓ ૨૫ મા વર્ષે કેવળજ્ઞાની થયા અને ૪૦ મા વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ભગવાનની હયાતીમાં જ વૈભારગિરિ પર અનશન કરી ભોક્ષગામી બન્યા.

આ ૧૧ ગણધરો પ્રાણણ્ય જાતિના, વજ્રજ્વલનારામ સંઘ-યજ્ઞવાળા, સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા, સ્વર્ણ સમાન કાંતિવાળા અને આહારક શરીરથી અધિક રૂપસંપદાવાળા હતા. તે દરેકે વૈશાખ સુદ ૧૧ ના પહેલા તથા બીજા પહેરે ભગવાન મહાવીર-સ્વામી પાસે હીક્ષા સ્વીકારી અને ગણધરપદ મેળવ્યું. તેઓ મહાસ્થપણે ૧૪ વિદ્યાના પારગામી હતા. મુનિપણે દ્વાદશાંગી અભિ-પિટકતા ધારક-નિર્માતા અને અંતે કેવળજ્ઞાની બન્યા હતા. આ દરેક ગણધરો રાજગૃહીની વૈભાર પહાડી પર માસક્રમણ તપથી મહિનાનું અનશન કરી નિર્વાણ પામ્યા હતા.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ વૈશાખ સુદ ૧૧ ના બીજા પહેરે ૧૧ ગણધરો બનાવ્યા. ત્યાં જ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી અને ત્યારથી ૩૦ વર્ષ સુધી વિહાર કરી જગત ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો.

તે દરમિયાન સિન્ધુસોવીરનો રાજા ઉદાથી, બનારસનો રાજા અલખ, કંપિલપુરનો રાજા સંગતિ, દશાર્ણપતિ દશાર્ણભદ્ર, સુગ્રીવ નગરનો રાજા બલભદ્ર, કુરુરાજા ઋષિશિવ, મહારાજા વીરાંગ, મહારાજા વીરજસ વગેરે રાજાઓ, વિશાલાની રાજકન્યાઓ, અંગ-દેશની રાજકન્યા ચંદનબાળા, મહારાજા શ્રેણિકની ૨૩ રાણીઓ, યુગબાહુની રાણી, મહારાજા શતાનીકની પટ્ટરાણી, રાજકુમારી જયન્તી રાજગૃહીના રાજકુમારો મેઘકુમાર વગેરે, સુદર્શનનો રાજકુમાર, પોલાસપુરનો રાજકુમાર, અર્ધમત્તો, આર્દ્ર દેશનો રાજ-

કુમાર આર્દ્રક અને સુબાહુ વગેરે ૧૦ રાજકુમારોએ જૈન દીક્ષા સ્વીકારી ભગવાનના શ્રમણસંઘમાં દાખલ થયા હતા.

મગધરાજ શ્રેણિક, મગધપતિ કૌશ્લિક, મગધેશ ઉદાચી, વિશાલા-પતિ મહારાજા ચેટક, ગણરાજા શંખ, અવન્તીરાજ ચંદ્રપ્રદ્યોત, અંગ-પતિ દધિવાહન, સુદર્શન નગરરાજ સુગબાહુ, પોલાસપુરનો રાજા વિજયસેન, કુંડાશ્રમપતિ ગણરાજા નંદિવર્ધન, વત્સરાજ શતાનીક, આમલકપ્પાનો શાસક સેત, ઠેકથપતિ મહારાજા પ્રદેશી, પાવાપુરી શાસક ગણરાજા હરિતપાલ, કુરુરાજા અદિત્યશત્રુ, ઋષભપુરપતિ ધનબાહુ, વીરપુરનો રાજા કૃષ્ણમિત્ર, વિજયપુરપતિ વાસવદત્ત, ખલ, સોગન્ધિકાપતિ અક્ષતિહત, કનકપુરપતિ પ્રિયચંદ્ર, મહાપુરનરેશ, સુઘોષનગરપતિ અર્જુન, ચમ્પેશ દત્ત અને કૌશલરાજ મિત્રનન્દિ વગેરે વગેરે સપરિવાર ભગવાન મહાવીરના અનન્ય ઉપાસકો હતા.

ભગવાનના શાસનમાં ૯ વ્યક્તિઓએ વી હતી કે જે આગામી ચોવીશીમાં ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થંકર થનાર છે; જેનાં નામનીચે મુજબ છે:

૧. મહારાજા શ્રેણિક મરીને નરકમાં ગયેલા છે. આવતી ચોવીશીમાં પહેલા પદ્મનાભ નામે તીર્થંકર થશે.

૨. ભગવાનના કાકા સુપાર્શ્વ મરીને ઇશાન દેવલોકમાં ગયેલા છે. આવતી ચોવીશીમાં બીજા સુરદેવ નામે તીર્થંકર થશે.

૩. મહારાજા કૌશ્લિકના પુત્ર મગધરાજ ઉદાચી વિનયરતનના હાથે મરી સનતકુમાર દેવલોકમાં ગયેલા છે. તેઓ ત્રીજા સુપાર્શ્વ નામે તીર્થંકર થશે.

૪. પોટ્ટિલ અણગાર હરિતનાપુરમાં ૩૨ રમણીઓને છોડી શુદ્ધ સંયમ પાળી, મરીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે ચોથા સ્વયંપ્રભ નામે તીર્થંકર થશે. ('અનુત્તરોપપાતિક')

૫. દુદાચુ શ્રાવક મરી દેવ બનેલા છે. પાંચમા સર્વાનુભૂતિ નામે તીર્થંકર થશે.

૬. શંખ શ્રાવક આવતી ચોવીશીમાં સાતમા ઉદયપ્રભ નામે તીર્થંકર થશે.

૭. શતક શ્રાવક દશમાશતકીર્તિ નામે તીર્થંકર થશે. (ભગવતી).

૮. દૃઢ સમ્યક્ત્વધારિણી ડર પુત્રોની માતા અને અંબક પરિભ્રાજક દ્વારા ભગવાનનો ધર્મલાભ મેળવનાર શ્રાવિકા સુલક્ષ્ણા આવતી ચોવીશીમાં નિર્ભમ નામે તીર્થંકર થશે.

૯. સિંહ અણુગારને બીજેરાપાક વહોરાવનાર રેવતી શ્રાવિકા મરીને અન્યુત દેવલોકમાં ગયેલ છે. આવતી ચોવીશીમાં સત્તરમા સમાધિ નામે તીર્થંકર થશે. x દિગ્ગમ્મરીય ગ્રંથમાં પણ રેવતીએ ભગવાનને ઔષધ આપી તીર્થંકર નામ કર્મ ઉપાવ્યું હતું એવું વર્ણન છે. (‘કાણ્ડગસૂત્ર’ સ્થાન ૬)

આત્યાર પહેલાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના સંતાનીય ચાર મહાવ્રતવાળા શ્રમણો વિદ્યમાન હતા, જેમાં આચાર્ય શ્રીકેશી ગણધર મુખ્ય હતા. ગણધર ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમસ્વામી તેમને શ્રાવસ્તીમાં મળ્યા હતા અને તેમને એવી થંકા થઈ હતી કે, ભગવાન પાર્શ્વનાથ તથા ભગવાન મહાવીરસ્વામી; એ બંને તીર્થંકરો છે અને તીર્થંકરોના માર્ગમાં ફેર ન હોવો જોઈએ. શ્રીગૌતમસ્વામીએ તેનું સમાધાન કરતાં જણાવ્યું હતું કે બંનેના શ્રમણ સંઘોમાં જે દેખાતો ફેર છે તે વાસ્તવિક નથી; ઇત્યાદિ ખુલાસાના પરિણામે શ્રીકેશીસ્વામી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પાસે તેમની આજ્ઞામાં આવી ગયા હતા. આ રીતે શ્રમણસંઘનું મોટું સંગઠન થયું. આ કેશી ગણધરની શિષ્યપરંપરા ચાલી જેનું નામ ‘ઉપકેશગમ્મ’ પડ્યું. ઉપકેશગમ્મની પટ્ટાવલી પાછળ આપેલી છે.

વળી ગોશાળો કે જે શરૂઆતમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો શિષ્ય હતા, તેણે ‘આણવકમત’ ચલાવ્યો. તેના મૃત્યુ પછી તેના કેટલાક શિષ્યો પણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીની આજ્ઞામાં આવી ગયા હતા.

x રેવતીશ્રાવિકયા શ્રીવીરસ્ય ઔષધદાનં દત્તં તેનોષધિદાન-
ફલેન તીર્થંકરનામકર્મોપાર્જિતમ્-અતઃપવ ઔષધિદાનમપિ દાતવ્યમ્॥
(‘સમ્યક્ત્વકૌમુદી.’ પૃ. ૬૫)

આ સિવાય શેઠ સુદર્શન, ધન્યકુમાર અબળાધિપતિ શાલિ-
ભદ્ર, ઇસુદંક, વિપ્ર ઋષભદત્ત, સાર્થવાહ સુભત, ચંપાનો મંત્રી ધર્મ-
ધોષ, વાસ્ત્રકનો મંત્રી વાસ્ત્રક, અવન્તીનો રાજકુમાર ગોપાલ વગેરે
પરિમાળકો, બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને શેઠ-શાહુકારો વગેરે પણ
ભગવાનની પાસે આવી દીક્ષિત બન્યા હતા.

એકંદરે ભગવાનના શાસનમાં ૧૪૦૦૦ સાધુ, ૩૬૦૦૦
સાધ્વીઓ, ૧૫૬૦૦૦ વ્રતધારી શ્રાવકો અને ૩૧૮૦૦૦ વ્રતધારિણી
શ્રાવિકાઓ હતી.

તીર્થંકર ભગવાન મુખ્યત્વે સાડી પચીસ દેશમાં વિચર્યા છે
અને ધર્મપ્રચાર કર્યો છે. તે દેશો આ પ્રમાણે છે:

નંબર	આર્યદેશ	રાજધાની
૧	મગધ	રાજગૃહી (રાજગિર)
૨	અંગ	અમ્બા (અમ્બાનાલા)
૩	બંમ (બંબાળ)	તામ્રલિપ્તિ (તામલુક)
૪	કલિંગ (હિંદીખા અને દ્રવિડની વચ્ચે)	કાંચનપુર
૫	કાશી	વારાણસી (બનારસ)
૬	કોશલ (અવધ)	સાકિત (અયોધ્યા)
૭	કુરુ	ગન્ધપુર (હસ્તિનાપુર)
૮	કુશાવર્ત	શૌરિય (સૌરીપુર)
૯	પાંચાલ (પ્રેમ)	કાંપિલ્ય (કંપિલા)
૧૦	જંગલ	અહિછત્રા
૧૧	સૌરાષ્ટ્ર (કાડિયાવાહ-સૌરાષ્ટ્ર)	દ્વારવતી (દ્વારિકા)
૧૨	વિદેહ	મિથિલા (બનકપુર)
૧૩	વત્સ (પ્રયાગની પશ્ચિમે)	કૌશાંબી (કોસમ)
૧૪	શાંકિલ્ય	નન્દિપુર
૧૫	મલ્લ (પૂર્વીષાટ)	ભદ્ધિલપુર (હટવરીયા પાસે)
૧૬	મત્સ્ય (અલવર જયપુરનો પ્રદેશ)	વૈરાટ
૧૭	અત્ર્ય (અમ્બ)	વરુણા
૧૮	દર્શાણ (છત્તીસગઢ-ખાનદેશ)	મૃત્તિકાવતી
૧૯	ચેદી (ચંદેરી)	શુક્તિમતી

૨૦	સિંધુ-સૌવીર (પંજાબ)	વીતભય (બેરા)
૨૧	શૂરસેન	મથુરા
૨૨	ભાંગી	પાવા (વિશાલાની પરિચમે)
૨૩	વર્તા (વર્તાક)	ભાસપુરી
૨૪	કુણાલ	આવસ્તી (સેટમહેટ)
૨૫	લાટ	કોટિવર્ષ (જ્ઞાનમહ)
૨૬	કેકય (અર્ધદેશ)	સ્વેતાંબિકા (બકાદિલા)

ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ ઉક્ત આર્યદેશોમાં વિહાર કરી ધર્મોપદેશ આપ્યો, તેમાં પણ નીચેનો પ્રદેશ જૈનધર્મની પ્રધાન ભૂમિ લેખાતી હતી.

પૂર્વમાં અંગ અને મગધ, દક્ષિણે કૌશાંભી, પશ્ચિમે કુરુક્ષેત્રનો યુષ્ઠા વિભાગ અને ઉત્તરે કુણાલનો સીમાડો. આની વચ્ચેનો પ્રદેશ એટલે ભારતવર્ષનો મધ્યમ ખંડ તત્કાલીન ધર્મપ્રધાન ભૂમિ હતી, જેમાં તે સમયે સામાન્ય રીતે ૧ કાશી, ૨ કોશલ, ૩ અંગ, ૪ મગધ, ૫ વજ્જી, ૬ મલ્લ, ૭ ચેદી, ૮ વત્સ, ૯ કુરુ, ૧૦ પાંચાલ, ૧૧ મત્સ્ય, ૧૨ શૂરસેન, ૧૩ અશ્મક, ૧૪ અવન્તી, ૧૫ ગંધાર અને ૧૬ કંબોજ; એ ૧૬ મહારાજ્યો હતાં. તેમાં લિચ્છવી, વિદેહી અને મલ્લ એ ગણ્યતંત્ર રાજ્યો હતાં. લિચ્છવીના જુદા જુદા ૯ સંઘોનું એક સંઘરાજ્ય હતું, જેની રાજધાની વિશાલા હતી અને તેનો મુખ્ય ગણનાયક મહારાજ એટક હતો. આ મહારાજ એટક ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથના સંતાનીય શ્રમણોનો પરમ ઉપાસક હતો અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનો મામો થતો હતો. એકંદરે મહારાજ એટક અને લિચ્છવીઓ પરમ જૈન હતા. વિદેહીઓના સંઘોનું પણ ઘણું કરીને કરાલ રાજાના મરણ પછી સંઘરાજ્ય બન્યું હતું. તેની રાજધાની મિથિલા હતી. આ લિચ્છવી અને વિદેહીઓના સંઘોના જોડાણરૂપે એક “વૃજી” સંઘ સ્થાપિત થયો હતો. તેની રાજધાની પણ વિશાલા હતી અને તેનો ગણનાયક પણ મહારાજ ‘એટક’ જ હતો. એટલું જ નહીં પણ તે સમયે વિદેહની રાજધાની મિથિલાને બદલે વિશાલા

બની હતી. ભગવાને વિશાલામાં ૧૨ ચોમાસા કર્યાં હતાં. મિથિલામાં છ ચોમાસાં કર્યાં. ભગવાન મહાવીરસ્વામી વિશાલાના ભાણેજ હતા અને વિશાલામાં અવારનવાર વિચરતા હતા તેથી જ તેઓ વિદેહદિનન અને વૈશાલિક પણ કહેવાય છે.

મલ્લના બુદ્ધા બુદ્ધા ૯ સંઘોનું પણ ગણરાજ્ય હતું, જેનું સ્થાન સંભવતઃ મલ્લ પાસેનો પ્રદેશ (માનલોમ અને હજારી-ખાગ જિલ્લો) હતો. આ સંઘના ગણનાયકો ભગવાન મહાવીર-સ્વામીના ઉપાસકો હતા. તે સમયે મધ્ય ભારતમાં એકંદરે ૭૭૦૭ ગણરાજ્યો હતા. વૃશ્ચ અને મલ્લ સિવાયના બીજા ચોદ એક-તંત્ર રાજ્યો હતાં. તે પૈકીના કાશીરાજ વગેરે ઘણા રાજ્યો ભગવાન મહાવીરસ્વામીના અનુયાયીઓ હતા. તેની નોંધ નામ-વાર ઉપર આપી દીધી છે.

આ રીતે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ૩૦ વર્ષ સુધી જગત ઉપર ઉપકાર કર્યો અને વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦માં ભગવાન પાવાપુરીમાં હસ્તિપાલ રાજાની લેખનશાળામાં આવી ચોમાસું રહ્યા અને ત્યાં જ ઉપદેશ આપતાં આપતાં દીવાળીની રાતે છેલ્લા પહોરે સર્વાર્થસિદ્ધ મુદૂર્ત્તમાં નિર્વાણ પામ્યા. આ સમયે કોઈ ખાસ રાષ્ટ્રનાય' માટે આવેલા ૯ લિમ્બગી અને ૯ મલ્લકી એ ૧૮ ગણનાયકો ત્યાં હાજર હતા. તેઓએ ભગવાનનું નિર્વાણ થતાં ભાવ ઉઘોત જવાથી દ્રવ્ય ઉઘોત કર્યો-દીવા પ્રગટાવ્યા અને ત્યારથી ભારતવર્ષમાં 'દિવાળીપર્વ'ની સ્થાપના થઈ. બીજે દિવસે કાર્તિક સુદ ૧ના સૂર્યોદય સમયે ગણધર ગોતમસ્વામીને કેવળ-જ્ઞાન થયું અને ગણધર શ્રીમુદ્ધર્મસ્વામી ભગવાનની પાટે આવ્યા. તેઓ સંઘના નાયક બન્યા.

તત્કાલીન અન્ય ધર્મચાર્યો :

તે સમયે ભારતવર્ષના મધ્યખંડમાં ૧ ગોતમમુદ્ધ, ૨ પૂરજ્ઞ-કાશ્યપ, ૩ ગોશાલ, ૪ સંજયી વૈરદ્વીપુત્ર, ૫ અજિત કેશકમ્ભલ અને ૬ કકુદ્ધ કાત્માયન એમ બીજા છ મોટા ધર્મસંસ્થાપકો થયા

હતા જે પેઠી શાક્યસિંહ ગોતમબુદ્ધે બૌદ્ધ ધર્મને જન્મ આપ્યો. તેમણે પોતાના ત્રિપિટકોમાં સ્થાને સ્થાને ભગવાન શ્રીમહાવીરનો નિર્ગન્ધ જ્ઞાતપુત્ર એવા નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પૂર્ણ કાશ્યપ વગેરે સ્વતંત્ર ધર્મસંસ્થાપકો હતા, કિન્તુ તેમનો વિશેષ ઇતિહાસ કંઈ મળતો નથી. મંખલીપુત્ર ગોશાલ તે આજીવકધર્મનો સ્થાપક હતો. ‘ભગવતીસૂત્ર’ અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકોમાં તેનો ઇતિહાસ મળે છે; જેનો સાર આ પ્રમાણે છે x

રાજગૃહીમાં મંખત્રી નામે મંખપુત્ર હતો. તેની પત્ની સુભદ્રાએ બહુત્ર ભટ્ટની ગોશાળામાં એક બાળકને જન્મ આપ્યો. સમય જતાં ગોશાળામાં જન્મ્યો હોવાથી તે “ગોશાળો” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. ભગવાન મહાવીરસ્વામી દીક્ષાના બીજા વર્ષે રાજગૃહીમાં ચોમાસું આગ્યા ત્યારે તે ભગવાનનો સેવક બન્યો. ચોમાસા પછી સ્વયં નમ્ર થઈ, લેાય કરી, ભગવાનનો શિષ્ય બન્યો અને લગભગ આઠ વર્ષ સુધી ભગવાનની સાથે રહી તેજોદેશ્યાની વિદ્યા મેળવી ભગવાનથી જુદો પડ્યો. તેણે તેજોદેશ્યા સાધી, ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાના પતિત થયેલા સાધુઓ પાસે અષ્ટાંગ નિમિત્ત ભણી ૧ શાન, ૨ કલંક, ૩ કાર્ણકાર, ૪ અષ્ટિદ્ર, ૫ અગ્નિવેશ્યાયન અને ૬ ગોમાયુપુત્ર બર્ણન; એ ૬ દિશાચર શિષ્યો મેળવી પોતાને સર્વજ્ઞ બહેર કરી “આજીવક” નામનો નવો મત ચલાવ્યો. આ મતમાં શીનોદક ગ્રહણ, બીજકાય ભક્ષણ, આધા-

×તદ્વથા—પૂરણઃ કાશ્યપો મશ્કરી ગોશાલિપુત્રઃ,
સંજયી વૈરદ્વોપુત્રોઽજિતઃ કેશકમ્બલઃ, કકુદઃ કાત્યાયનો,
નિર્ગન્થો જ્ઞાતપુત્રઃ ॥

(બૌદ્ધ-દિવ્યાદાન ૧૨૧૪૩-૧૪૪)

મશ્કરી સંજયી વૈરૈરજિતઃ કકુદ્વત્તયા ।
પૂરણજ્ઞાતિપુત્રાચા મૂર્લાઃ ક્ષપણકાઃ પરે ॥

(અવદાન-કલ્પલતા પલ્લવ ૧૩૪૧૧)

કર્મિક આહાર, સ્ત્રીસેવન, હસ્તાવલેપન, દિગંબરતા, ઉદ્યમનો અપહ્રાપ અને નિયતિવાદ વગેરે વિશેષતાઓ હતી. ભગવાન તીર્થંકર થયા પછી ચૌદમે વર્ષે શ્રીસંઘ પરિવાર સાથે શ્રાવસ્તિમાં પધાર્યા એટલે ગોશાળો પણ તેમની સામે વાદ કરવા આવ્યો. તેણે આવતાં જ પહેલાં “તમારો શિષ્ય ગોશાળો તે હું નથી” એવો ઇન્કાર કર્યો. ભગવાને તેને સત્યવાદી બનવા માટે સમજાવ્યો પરંતુ તે એકનો બે થયો નહીં. તેણે આવેશમાં આવી ભગવાનનું અપમાન કર્યું. સર્વાનુભૂતિ મુનિ અને મુનક્ષત્ર મુનિએ તેને તેમ કરતો રોક્યો એટલે ગોશાળો તેજોલેશ્યા વડે તે બંનેને બાળી મારી નાખ્યા અને છેવટે ભગવાન મહાવીરસ્વામી ઉપર પણ તેજોલેશ્યા છોડી. પરંતુ તે જીલટી પડી. એટલે ગોશાળો તે તેજોલેશ્યાથી બળુ બળુ થતો કુંભારને ઘેર જઈ શીતોષચાર કરવા લાગ્યો અને અંતે તેજોલેશ્યાનું વારણ ન થવાથી સાતમે દિવસે મૃત્યુ પામ્યો. તેને મૃત્યુ પહેલાં શુભ ભાવના આવી અને પોતાની દરેક ભૂલ માટે પશ્ચાત્તાપ થતાં પોતાના શિષ્યોને એકઠા કરી દરેકને વાસ્તવિક વસ્તુથી વાકેફ કર્યા તેણે સાફ શબ્દોમાં જણાવ્યું કે “મેં તો ભૂલ કરી છે પરંતુ તમે ભૂલ કરશો નહિ. તમે ભગવાનના ચરણે જજો” વગેરે વગેરે. તેમના આ વચનથી આજીવકમતના ધણા શ્રમણો ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં આવી બાળ્યા. તેઓએ પૂર્ણતયા જૈનધર્મ જ અપનાવ્યો હતો. માત્ર દિગંબર રહેવા તરફ એમનું વલણ મજબૂત હતું. સંભવતઃ ચરમકેવલી શ્રીજંપૂસ્વામી પછી આ પરંપરામાં ૩ આં વિષ્ણુ-કુમાર, ૪ આં નંદિમિત્ર, ૫ આં અપરાજિત, ૬ આં ગોવર્ધન વગેરે આચાર્યો થયેલા છે.

આ તરફ ભગવાનને તેજોલેશ્યા તો લાગી નહીં કિન્તુ તેની હવા લાગી એટલે પિત્તજ્વરની અસર થવા લાગી. છ મહિના તો એમ જ ચાલ્યું. અંતે ભગવાને સિંહ અણુગાર પાસે રેવતી શ્રાવિકાને ત્યાંથી નિદોષ જિજ્ઞેરાપાક મંગાવી અનાસક્રાપણે વાપર્યો અને રોગને શાંત કર્યો.

પહેલો નિહવ જમાલિ :

ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ચૌદમે વર્ષે જમાલિ પહેલો નિહવ થયો. તેણે ‘બહુરતમત’ સ્થાપ્યો.

કુંડપુરના ક્ષત્રિય, ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ભાણેજ અને જમાઈ જમાલિકુમારે ૫૦૦ રાજપુત્રો સાથે ભગવાનની પાસે દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી તેની પત્ની અને ભગવાનની પુત્રી પ્રિયદર્શનાએ પણ ૧૦૦૦ રાજપુત્રીઓ સાથે દીક્ષા સ્વીકારી. જમાલિ મુનિએ ૧૧ અંગ ભણ્યા પછી ભગવાનની સમ્મતિ ન હોવા છતાં પોતાના શિષ્યો સાથે શ્રાવસ્તિ તરફ સ્વાતંત્ર વિહાર કર્યો. ત્યાં તેમને માટે સંધારો પાથરતા શિષ્યોએ સંધારો કંઈક અપૂરો હતો છતાં “સંધારો પાથર્યો” એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો. આ સમયે જમાલિએ નૈઋત્યવાળા કહેમાણે કહે એ સિદ્ધાંતને અસત્ય માની તેનો વિરોધ કર્યો. આ સિદ્ધાંતના ઉપદેશક ભગવાનને પણ અસત્યવાદી તરીકે બહાર કર્યા અને પોતાને અત્રંભુતન્યવાળો કહેમાણે બકડે એવો નવો પક્ષ સ્થાપ્યો. સ્થવિરોએ, ઘડાના પૂર્વ સ્વરૂપો તૈયાર થતાં તે તે અંશે ઘડો થયો એમ મનાય છે, એકવીસ વર્ષના પહેલે દિવસે જ મનુષ્ય ૨૧ વર્ષનો મનાય છે, યાત્રા કરવા જનાર મનુષ્ય ઘર બહાર કે ગામ બહાર ગયો એટલે તે યાત્રા કરવા ગયો એમ કહેવાય છે, અને એ જ રીતે ઘણા સંધારો પથરાઈ ગયો તેથી સંધારો થયો એમ મનાય છે, અસત્માંથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, સત્માંથી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, આ હિસાબે સંધારાની શરૂઆત પછી સંધારો થયો એમ જ કહી શકાય કિન્તુ સંધારાની શરૂઆત પછી સંધારો થયો એમ કહેવું ગેરવ્યાજબી નથી, આ સ્થિતિમાં સંધારો થયો એમ મનાય છે; ઈત્યાદિ અનેક હેતુઓ આપી તેને સમજાવ્યો પરંતુ જમાલિ એકનો એ ન થયો. એટલે શિષ્યો તેને છોડી ભગવાનની પાસે ચાલ્યા ગયા. સુદર્શના સાધ્વીએ પણ પ્રથમ તો તેનો પક્ષ સ્વીકાર્યો કિન્તુ ઢંક નામના કુંભાર શ્રાવકની યુક્તિથી પોતાની ભૂલ સમજી તેના પક્ષનો ત્યાગ કર્યો. ભૂલચૂકનો ‘મિચ્છામિ દુક્કંડ’ આપ્યો અને

ભગવાનની આજ્ઞામાં પ્રવેશ કર્યો. જમાલિ અંપાનગરમાં આવ્યો ત્યારે ગોતમસ્વામીએ તેને પ્રશ્નોત્તર કરી નિરુત્તર કર્યો. ભગવાને પણ તેને સમજાવ્યો પરંતુ તેણે પોતાની હઠ છોડી નહીં.

ભગવાનના શાસનમાં ૬ નિહ્વેલા થયા, તેમાં આ પહેલો નિહ્વ હતો.

બીજો નિહ્વ તિબ્બગુપ્ત :

ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી ૧૬ મે વર્ષે તિબ્બગુપ્ત નામે બીજો નિહ્વ થયો. તેણે ‘અત્યપ્રદેશ મત’ સ્થાપ્યો. તે પૂર્વધારી વસુદેવ આચાર્યને શિષ્ય હતો. તેણે “જીવમાં એક પણ પ્રદેશ એછો હોય ત્યાં સુધી તે જીવ નથી કિન્તુ સંપૂર્ણ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો જીવ તે જ જીવ તરીકે ઓળખાવવા યોગ્ય છે.” આ સિદ્ધાંતને સામે રાખી, જીવના એક છેલ્લા પ્રદેશમાં જ જીવ છે એવો નિર્ણય કર્યો. શુદ્ધ એ તેને અનેક દષ્ટાંતોથી સમજાવ્યો પણ તે માન્યો નહીં એટલે તેને ગમ્મ ગમ્મ કર્યો. ત્યાંથી તે આમલકગૃહમાં ગયો. ત્યાં મિત્રશ્રી શ્રાવકે અનાજના એક કણથી સુધાની શાંતિ થશે! પાણીના એક ટીંપાથી પિપાસા શાંત થશે! અને કપડાના એક તાંતણાથી શીતની શાંતિ થશે-તૃપ્તિ થશે! એમ બોલતાં તેટલી જ વસ્તુઓ વડોરાવી. આ શુક્તિથી તિબ્બગુપ્તે પોતાની ભૂલ સમજી ભગવાનની વાણીમાં શ્રદ્ધા રાખી શુદ્ધ પાસે આવી પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધની આજ્ઞામાં જ પોતાના જીવનને પવિત્ર કર્યું.

ભગવાનના શાસનમાં ૬ નિહ્વેલા થયા, તેમાં આ બીજો નિહ્વ હતો.

શ્રીકૈશી ગણધર ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની આજ્ઞામાં આવી ગયા. તેમણે ઉપકેશગમ્મની સ્થાપના કરી હતી; એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. તેમની શિષ્યપરંપરા નીચે પ્રમાણે છે. ઉપકેશગમ્મ પટ્ટાવલી:

૧. શ્રીશુભદ્રત્ત ગણધર-ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનના ૧૦ ગણધરોમાંના મુખ્ય ગણધર, જેઓ પોતાની પાટે

આં હરિદત્તને સ્થાપીને મોક્ષે પધાર્યા.

૨. આં હરિદત્તસૂરિ-જે ૫૦૦ ચૌરના નાયક હતા. તેમણે શ્રીશુભદત્ત ગણધરના શિષ્ય મુનિ વરદત્તના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી ૫૦૦ ચૌરો સાથે જૈન દીક્ષા લીધી અને જ્ઞાન-ચારિત્રના પૂર્ણ વિકાસ સાધ્યો. ગણધર ભગવાન મોક્ષે જતાં તેઓની પાટે તે સ્થાપિત થયા. તેમણે વેદવિહિત હિંસાવાદી આચાર્ય લોહિત્ય સંઘને રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ કરી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા અને આચાર્યપદ આપી દક્ષિણમાં ધર્મપ્રચાર માટે મોકલ્યા. આ લોહિત્યાચાર્યે પણ પોતાની અમોઘ દેશનાયી અને ચારિત્રના પ્રભાવે દક્ષિણમાં લંકા સુધી જૈનધર્મનો પ્રચાર કર્યો. બૌદ્ધ ભિક્ષુ ધેનુસેન વિરચિત ‘મહાવંશકાવ્ય’માં ઉલ્લેખ છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ભગભગ ૪૩૭ માં સિંહલદ્વીપના રાજા પનુગાનયે અનુરાધપુરમાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી અને ત્યાં નિર્જન્ય મુનિઓ માટે ગિરિ નામનું સ્થાન બનાવ્યું. કહેવાની જરૂર નથી કે તે સમયે સિંહલ-દ્વીપમાં આં લોહિત્યના સંતાનીય જૈન નિર્જન્યો વિચરતા હતા. અને ત્યાંનો રાજા પણ જૈનધર્મી હતો.

૩. આં સમુદ્રસૂરિ-આ આચાર્ય પણ ભૂતળ ઉપર ઘણો ઉપકાર કરી અંતે સમ્મેતશિખરગિરિ પર અનશ્વન સ્વીકારી મોક્ષે ગયા.

આ સમયે વૈશાલીના ગણનાયક મહારાજ ચેટક તથા રાજા સિદ્ધાર્થ ઈત્યાદિ અનેક મહારાજા જૈન હતા. શુદ્ધોદન રાજાના પુત્ર શાક્યસિંહ પ્રથમે આ જ નિર્જન્ય સમૂહના પિહિતાશ્રવ મુનિ પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી અને પછી તપસ્યાથી કંટાળી પોતાનો નવો બોદ્ધમત ચલાવ્યો હતો.

૪. આં શ્રીકેશીગણધર-ઉજ્જૈનના રાજા જયસેન અને રાણી અનંગસુંદરીના પુત્ર કેશીકુમાર શ્રીવિદેશી મુનિનું આખ્યાન સાંભળી જૈનધર્મ પામ્યા અને તેમણે તેમના જ મુખેથી પોતાનો પૂર્વ વૃત્તાંત સાંભળી ભતિસ્મરણ જ્ઞાન પામી પોતાનાં માતા-

પિતા અને બાબા ૫૦૦ મંત્રુઓ સાથે જૈન દીક્ષાનો સ્વીકાર કરી જિનવાણીના પરિશીલનથી યોગ્યતા મેળવી ગણનાયકપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આ આચાર્ય તાત્ત્વિક વ્યાખ્યાતા, વાસ્તવિક પક્ષના અને સત્યગવેષક હતા. મતિ, શ્રુત અને અવધિ એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હતા. સ્વેતાંબિકાનો રાજા પ્રદેશો મોટો નાસ્તિક હતો. તે ચિત્ર મંત્રીની પ્રેરણાથી આ આચાર્ય પાસે આવ્યો અને અનેક પ્રશ્નો કર્યા પછી આ આચાર્યના ઉત્તરથી નિઃશંક બની પરમ જૈન રાજા બન્યો. ગણધર શ્રીકેશીસ્વામી શ્રાવસ્તી નગરીના તંદુકવનમાં હતા ત્યારે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના પ્રથમ ગણધર ઈન્દ્રભૂતિ જોતમસ્વામી ત્યાં આવ્યા અને ભગવાન પાર્શ્વનાથ તથા ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં વિભિન્ન દેખાતા (૧) મહાવ્રત, (૨) વસ્ત્રવેષ, (૩) એકનો જય, (૪) સ્નેહપાથસુક્તિ, (૫) તૃષ્ણાલતછેદ (૬) કષાયાગ્નિશમન, (૭) મનોવેગક્રમન, (૮) સન્માર્ગ, (૯) દ્વીપ, (૧૦) દેહનો સાચો નાવિક (૧૧) સર્વજ્ઞ પ્રકાશ (૧૨) નિર્વાણસુખ વગેરે વિષયો પર બહોર વાર્તાલાપ કર્યો. પરિણામે બંને તીર્થંકરોનો માર્ગ એક જ છે એમ નિર્ણય થતાં ગણધર શ્રીકેશીસ્વામી પાંચ મહાવ્રત સ્વીકારી ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં દાખલ થયા અને તેઓનો શ્રમણસંઘ ‘પાર્શ્વપત્ય’ તરીકે બહોર થયો.

આ શ્રમણ સંઘનાં નિર્જન્ય, ચાતુર્યામી, પાર્શ્વનાથ સંતાનીય, દ્વિવંદનીક, કંવલાગચ્છ વગેરે ઘણાં નામાંતરો છે, તથા માથુરગચ્છ, કોરંટગચ્છ, કુકુદશાખા, બિલ્લમાલશાખા, ચંદ્રાવતીશાખા, મેહતાશાખા, ખટ્ટકૃપશાખા (નંગી પોશાળ), બિકાનેરીશાખા, ખજવાનાશાખા, તપાકોરંટકશાખા, તપારત્નશાખા વગેરે અનેક પેટા બેટો છે.

ગણધર કેશીસ્વામી તે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમકાલીન સમર્થ આચાર્ય હતા.

૫. આ૦ સ્વયંપ્રભસૂરિ-તેઓ મહાન તપોમૂર્તિ અને પ્રકાંડ વ્યાખ્યાતા હતા.

૬. આ૦ રત્નપ્રભસૂરિ-એક દિવસે આ૦ સ્વયંપ્રભસૂરિ

મિન્નમાળમાં વિચરતા હતા ત્યારે વિદ્યાધરોનો રાજ મહિરત્ન ઉર્ફે રત્નચૂડ ત્યાં આંચો અને તેણે સૂરિમહારાજનો ઉપદેશ સાંભળી પોતાના પુત્રને રાજ્ય સોંપી ૫૦૦ વિદ્યાધરો સાથે જૈન દીક્ષા લઈ વીર સં. પર માં સૂરિપદ પ્રાપ્ત કર્યું. જેમનું નામ શ્રીરત્નપ્રભસૂરિ રાખવામાં આવ્યું. આચાર્ય મહારાજ વિહાર કરતા કરતા ઉપકેશ-નગર પધાર્યા. શ્રીપૂજારાજનો પુત્ર સુરસુંદર અભિમાનથી અને ચંદ્ર મંત્રીનો પુત્ર ઉહડ નાના ભાઈના ટોણાથી મિન્નમાલ તરફ નીકળ્યા. બંનેને નવું નગર વસાવવું હતું. એટલે તેઓએ ૧૨ થોજન પ્રમાણ ઉપકેશનગર વસાવ્યું; જેમાં મિન્નમાલના ૧૮૦૦ ઓપારી, ૬૦૦ બ્રાહ્મણ તથા બીજાઓ આવી વસ્યા હતા. સુરસુંદરે ઉહડના પુત્ર સાથે પોતાની પુત્રી પરણાવી હતી.

આ ૧૦ રત્નપ્રભસૂરિને આ ઉપકેશનગરમાં કોઈ જૈન ન હોવાથી ઘણું કષ્ટ પડ્યું. ઉપવાસ ઉપર ઉપવાસો કરવા પડ્યા. છતાંય તેઓએ ૩૫ સાધુઓ સાથે ત્યાં ચોમાસું રહેવાનો નિર્ધાર કરી બીજા શિષ્યોને કોરટા વગેરે તરફ વિહાર કરાવ્યો.

એક દિવસ મંત્રીપુત્રને સાપ કરડ્યો. તમામ ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા. અંતે તેને સ્મશાનમાં પથ્થુ લઈ ગયા, પરંતુ આચાર્ય મહારાજના ચરણોદક છાંટવાથી તેનું ઝેર ઊતરી ગયું અને તેને નવો જન્મ મળ્યો. આ ઘટનાથી રાજ, મંત્રી વગેરેએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેઓ એસિયાના હોવાથી 'એસવાલ' જૈનો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. રાજ્યાધિષ્ઠાધિક તથા પાદ્રહેવી આમુંડા માંસાહારી હતી, તેને પથ્થુ સૂરિમહારાજે ઉપદેશ આપી સમક્રિતી બનાવી અને સન્નિયકા નામ આપી એસવાલોની કુવદેવી તરીકે સ્થાપિત કરી. દેવીએ માંસાહાર છોડ્યો, તે એટલા સુધી કે લાલ ફૂલને પથ્થુ તે પોતાના ભોગમાં પસંદ કરતી નહોતી.

એક શેઠે વિષ્ણુમંદિર બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. પણ દિવસે ચણે અને રાતે તૂટી પડે. તેણે આચાર્ય મહારાજના કહેવાથી ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર બંધાવવું શરૂ કર્યું, જે નિર્બિંને સંપૂર્ણ થયું. કુદરતનો એક એવો બન્યો કે, તેની ગાય લણ-

દ્રહીની પહાડી પર હંમેશાં દ્રુધ ઝરી આવતી હતી, એ વાતની શુરુમહારાજને ખબર પડી ત્યારે તેમના કથન પ્રમાણે તે જમીન-માંથી ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા મળી આવી અને તેની પ્રતિષ્ઠા માટે વીર સં. ૭૦ મહા સુદ ૫ શુરુવારના વ્રાહ્મ સુદૂતે પ્રતિષ્ઠા લગ્ન નિરધાર્યું. શ્રીકેરંટાના સંઘે પણ તે જ લગ્નમાં કૈરંટામાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનો નિર્ધાર કર્યો. આથી આચાર્ય મહારાજે બંને સ્થાને એક જ લગ્નમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી અને આ આમત્કારિક ઘટનાથી જૈનધર્મની મોટી પ્રભાવના કરી. ત્યાર પછી આચાર્ય મહારાજે કૈરંટામાં જઈ સુનિ કનકપ્રભજીને આચાર્ય પદવી આપી, તેનાથી ‘કૈરંટાગુરુ’ બાદ્યો અને વીર સં. ૭૭ મહા સુદ ૫ ને દિવસે એસિયામાં ત્યાંના રાજાએ ખતાવેલા મંદિરમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેની દેવકુલિકામાં સન્નિધિકાદેવીની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી. પરદેશી હુમલાઓ વખતે ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બીજે લઈ જવામાં આવી હતી. એટલે તેને સ્થાને પાછળથી સન્નિધિકાને બેસાડવામાં આવી છે.

વળી એક દિવસે એક ધનાઢ્ય વ્રાહ્મણના પુત્રને સાપ કરડયો. તેને પણ આચાર્ય મહારાજના ચરણોદકથી આરામ થયો. આથી વ્રાહ્મણો કે જેઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે સૂઝ ચડાવતા હતા તેઓ પણ તમ્મ બની જઈ જૈનધર્મના પ્રેમી બન્યા. એકંદરે આચાર્ય મહારાજે આ પ્રમાણે ૧૮૦૦૦૦ જૈનો બનાવ્યા અને તેઓ વીર નિ. સં. ૮૪ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા.

૭. આ. ૦ શ્રીયક્ષ્ણદેવસૂરિ—તેમના એક શિષ્ય કૈરંટા જતાં રસ્તામાં મણિભદ્રના મંદિરમાં રહ્યા હતા. ત્યાં મણિભદ્ર ઉપર પાતરાનું પાણી છાંટવાથી ગાંડા ઘર્ષ ગયા હતા. આચાર્ય મહારાજે સાધુને ઠીક કર્યા અને યંક્ષને પણ પ્રતિબોધ કરી પોતાનું “યક્ષદેવ” નામ સાર્થક કર્યું. સંભવતઃ તેમના ઉપદેશથી બંગાળમાં જૈનો થયા હતા જે આજે ‘સરાક’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૮. આં કંકસૂરિ.

૯. આં દેવગુપ્તસૂરિ.

૧૦. આં સિદ્ધસૂરિ.

૧૧. આં રત્નપ્રભસૂરિ (બીજા)-આ આચાર્યે વીર સં.
૨૨૦ માં ઘણા ઓસવાલોને જીનો ખતાવ્યા; એવો વહીઓમાં
ઉદ્ભવ મળે છે.

૧૨. આં યક્ષદેવસૂરિ (બીજા).

૧૩. આં કંકસૂરિ—ઓસિયાના થેઠ લૂણદ્રહીની જમીન-
માંથી જે દેવાધિષ્ઠિત પ્રતિમા લઈ આવ્યા હતા તે પ્રતિમાને ખતાવેલ
મુદત પહેલાં જમીનમાંથી કાઢતાં છાતી ઉપર જે લીંબુ જેવી ગાંઠો
રહી ગઈ હતી. વીર સં. ૩૭૩ માં ઓસિયાના યુવકોએ તે ખંને
ગાંઠોને ખોદાવવા માટે સલાટો પાસે ટાંકણું મરાવતાં તેમાંથી એકદમ
લોહીની ધાર વહેવા લાગી. આ. કંકસૂરિએ સંઘની વિનંતિ થતાં
મંડોવરથી અહીં પધારી મૂળ પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થયો બાણી આચાર્ય-
તના દ્વર કરવાનો વિધિ કરાવ્યો, તે આ પ્રમાણે :

અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ ચાલુ કર્યો. આચાર્ય મહારાજે તથા
શ્રીસંઘે અઠ્ઠમ કર્યો. ત્રીજે દિવસે પ્રભુની જમણી બાજુએ ૧ તાતેડ,
૨ ખાફણા, ૩ કણોવર, ૪ વલ્લહીલ, ૫ શ્રીપાળ, ૬ કુલકટ, ૭
મોરિય, ૮ વીરહટ, ૯ શ્રેણી અને ડાબી બાજુએ ૧૦ સંચેતી,
૧૧ આઈચણા, ૧૨ ભૂરા, ૧૩ બાદ, ૧૪ ચિંચટ, ૧૫ કુંભર, ૧૬
કનોજિયા, ૧૭ ડિંડુભ અને ૧૮ લઘુ શ્રેણી; એ અઠ્ઠાર જોત્રના
વડેરાઓએ ઊભા રહી બલિ-ખાકુડા કરીને પાણી, દહીં, દૂધ, ઘી,
શેરડીનો રસ અને સર્વોપધિજનના કળશો વડે પ્રભુનો મોટો
સ્નાનાભિષેક કર્યો.

જ્ઞાનીઓ તો બાણી ચૂક્યા હતા કે મૂળ પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ થયો
છે. આથી આ નગરમાં હવે કલેશ-કંકાસ વધશે, ધન-ધાન્ય
ઘટશે અને નગરનો પાણુ નાશ થશે.

૧૪. આં. દેવગુપ્તસૂરિ (બીજા) — તેમણે કનોજના રાજા ચિત્રાંગદને પ્રતિબોધ્યો અને રાજાએ યનાવેલ જિનાલયમાં સોનાની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૫. આં. સિદ્ધસૂરિ (બીજા).

૧૬. આં. રત્નપ્રભસૂરિ (ત્રીજા).

૧૭. આં. યક્ષદેવસૂરિ (ત્રીજા) — જેઓ વીર સં. ૫૮ પમાં આચાર્ય પદે આવ્યા. આ આચાર્ય મહુવામાં બિરાજતા હતા ત્યારે મ્હેચ્છોએ મહુવા લૂંટી જાવડશાહ વગેરેને કેદ પકડ્યા હતા. સાથેસાથ ૫૦૦ સાધુઓ અને આ આચાર્યને પણ કેદ કર્યા હતા. પરંતુ એક મ્હેચ્છ બની ગયેલ શ્રાવકે આચાર્ય મહારાજને છોડાવી પોતાના માણસો સાથે બદ્ધૂપ (ખાંદૂ) પહોંચાડી દીધા. શ્રાવકોએ શ્રમણો વિના શાસનનો ઉચ્છેદ થશે એમ જાણી ૧૧ છોકરાઓ વહોરાવ્યા. આચાર્ય મહારાજે તે ૧૧ને દીક્ષા આપી અને મ્હેચ્છોના હલ્લા પહેલાં આચાર્યશ્રીએ પોતાના એ શિષ્યોને બહાર રવાના કરી દીધા હતા, તેઓ પણ શુરુને આવી મળ્યા. એટલે આચાર્ય મહારાજ ત્યાંથી વિહાર કરી આહડ પધાર્યા ત્યાં પણ શ્રાવકોએ પોતાના પુત્રો વહોરાવ્યા. આ ઘટના વિક્રમ સં. ૧૦૦ પછી બની હતી. ત્યાર પછી શુરુમહારાજે ખંભાતમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૧૮. બીજી આ આચાર્ય મહારાજે આ. શ્રીવજ્રસેનસૂરિનું સ્વર્ગ-ગમન થતાં વિદ્યમાન દરેક મુનિઓને એકઠા કર્યા અને નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, નિવૃત્તિ તથા વિદ્યાધરના નામથી ચાર ગચ્છો સ્થાપિત કરાવ્યા. આચાર્યશ્રીએ જૈન સંઘનું એકમ રચવા માટે પોતાના સમુદાયને પણ ચંદ્રગચ્છ સાથે જોડી દીધો. ચંદ્રગચ્છનો દિગ્ગ્વંધ આ પ્રમાણે છે: “કોટિગચ્છ, વજ્રશાખા ચંદ્રકુળ અને સંપ્રતિ.... ઇત્યાદિ.” આ મુનિસંમેલનમાં ૪ આચાર્ય, ૭ ઉપાધ્યાય, ૧૨ વાચનાચાર્ય, ૨ પ્રવર્તક, ૨ મહત્તર, ૨ મહત્તરા, ૧૨ પ્રવર્તિની, ૫૦૦ સાધુ અને ૭૦૦ સાધ્વીજી હાજર થયાં હતાં.

૧૮. આં કક્કસૂરિ (ત્રીજા)

૧૯. આં દેવગુપ્તસૂરિ (ત્રીજા) - આ સમયે કૌરંટા-
જન્મમાં ઉં દેવચંદ્રણ થયા.

૨૦. આં સિદ્ધસૂરિ (ત્રીજા) - તેઓએ પોતાના શિષ્યને
માત્ર “યક્ષમહત્તર” પદ આપ્યું હતું. કોઈને આચાર્ય બનાવ્યા
ન હતા. અને તેઓ કાળધર્મ પામ્યા.

૨૧. આં રત્નપ્રભસૂરિ (ચોથા)

૨૨. આં યક્ષદેવસૂરિ - તેઓ ખટ્વકપમાં રહેતા હતા
અને મહત્તર હોવા છતાં જન્મને બાર વહન કરતા હતા. તેમણે
મથુરાના પંડિત અને આં સમન્તભદ્રના સંતાનીય નાના ઋષિને
સૂરિપદ આપી કૌરંટક જન્મના નજાચાર્ય બનાવ્યા. નજાચાર્ય ધણુને
દીક્ષા આપીને તરત કાળ કરી ગયા, તેથી તેમના એક શિષ્ય કૃષ્ણ-
ઋષિએ ખટ્વકપમાં યક્ષ મહત્તર પાસે આવી કરી ઉપસંપદા લીધી અને
તે સૂરિજીની પાટે આવ્યા. (ઉપકેશગમ્મપ્રબંધ’ શ્લોક ૨૦૬-૨૧૨)

૨૩. આં કક્કસૂરિ - કૃષ્ણઋષિ એ જ આં કક્કસૂરિ છે.
તેમણે ચક્રેશ્વરી દેવીના વચનથી ચિતોડ જઈ એકને દીક્ષા
આપી બણાવ્યા અને આં દેવગુપ્તના નામથી પોતાની પાટે
સ્થાપ્યા અને નાગોરમાં તેમનો બહુ સન્માનપૂર્વક પ્રવેશ કરાવી
તેમના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. પછી ગિરનારની યાત્રા કરી ત્યાંથી
મથુરામાં જઈ પારણું કર્યું. તેમણે એકવાર દેવગુપ્તસૂરિને
જણાવ્યું કે, આં સિદ્ધસૂરિ પછી ઉપકેશગમ્મ ધણા વર્ષ સુધી
શુરુશૂન્ય રહ્યો છે. તેથી જ બીજા આચાર્યોની ઈચ્છા પ્રમાણે મેં
તમને સૂરિપદે સ્થાપ્યા છે, પરંતુ ખરી રીતે તો એ જરૂરી છે કે
જન્મ માટે અનુયોગધરસૂરિ નીમવો જોઈએ, તો તમે આ વાતનું
ધ્યાન રાખશો. (ઉપાં ૨૧૨-૨૧૬)

આ કૃષ્ણઋષિ અને કૃષ્ણર્ષિજન્મના આદ્યાચાર્ય કૃષ્ણઋષિ
એ બંનેના જીવનમાં કેટલેક અંશે સામ્યતા મળે છે. એટલે
આ આં કક્કસૂરિ અને આં કૃષ્ણર્ષિનું ચરિત્ર લેખકેજ થઈ

મળું છે. તીર્થભૂમિ ગુજરાત અને નાગોરમાં મંદિર કરાવ્યાં વગેરે ઘટનાઓ તપસ્વી કૃષ્ણર્ષિના ઉપદેશથી બની હતી, એ વાત તેમના શિષ્ય આં જયસિંહસૂરિના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૨૪. આં દેવગુપ્તસૂરિ (ચોથા) - આ આચાર્યે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતાની પાટે અનુક્રમે (૨૫) મંત્રધારી જયસિંહને, તેમની પાટે (૨૬) વીરદેવસૂરિને, અને તેમની પાટે (૨૭) વાસુદેવને સ્થાપ્યા. પરંતુ વીરદેવસૂરિ ગુરુઆજ્ઞામાં રહ્યા નહિ. એટલે આચાર્યે તેઓને છોડી દીધા. વળી ચંદ્રાવતીમાં ખિમરી પ્રસંગે (૨૮) કક્કસૂરિ સ્થાપ્યા અને તેમને પણ ૨૬ કર્યા. અંતે છેલ્લે સમયે ચંદ્રાવતીમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના મંદિરમાં સંઘ સમક્ષ બીજા (૨૮) કક્કસૂરિને સ્થાપી સ્વર્ગપ્રયાણ કર્યું.

આં દેવગુપ્તસૂરિએ કોરંટાગમ્બના આં નન્નસૂરિ કાળ કરી જવાથી તેમના શિષ્યો પોતાની ઉપસંપદા લેતા હતા, તેઓમાંથી યક્ષમહત્તર, તેમની પાટે સાર્વદેવ મહત્તર, તેમની પાટે ઉપાધ્યાય, તેમની પાટે મહત્તર અને તેમની પાટે એક ઉપાધ્યાયને નન્નસૂરિ તરીકે સ્થાપ્યા. તેમની પછી સર્વદેવ આચાર્ય થયા. આ ગણનાયકો પૈકીના ઘણા મથુરા તરફના હતા. આ ગમ્બમાં આચાર્યોને અનુક્રમે નત્તસૂરિ, કક્કસૂરિ અને સર્વદેવસૂરિ એ ત્રણ નામો જ અપાતાં હતાં.

૨૫. આં સિદ્ધસૂરિ (૨૫) મુનિ જયસિંહ

૨૬. આં રત્નપ્રભસૂરિ (૨૬) વીરદેવસૂરિ

૨૭. આં યક્ષદેવસૂરિ (૨૭) મુનિ વાસુદેવ

૨૮. આં કક્કસૂરિ - તેઓ ચંદ્રાવતીમાં ૧૨ ગામોના સંઘ સમક્ષ કોરંટાગમ્બના આં સર્વદેવસૂરિની આજ્ઞામાં રહી ઉત્કર્ષ પામ્યા - આચાર્ય બન્યા. તેમણે વીર સં. ૫૦૦ પછી મરોટની જૂની ખાઈને ખોદતાં તેમાંથી નીકળેલા શ્રીનેમિનાથના બિંબની સંઘે કરાવેલા નવીન પ્રાસાદમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી તથા પોતાના શિષ્ય શાંતિમુનિના પ્રતિજોધથી જૈન બનેલા ત્રિભુવન દુર્ગપતિએ

કરાવેલા જિનાલયમાં પણ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે પ્રદેશમાં જૈનધર્મનો વધુ પ્રચાર કર્યો અને તેઓ ત્યાં જ સ્વર્ગસ્થ થયા.

૨૬. આં દેવગુપ્તસૂરિ (પાંચમા)

૩૦. આં સિદ્ધસૂરિ (પાંચમા)

૩૧. આં રત્નપ્રભસૂરિ (છઠ્ઠા)-આ આચાર્યના બીજા શિષ્ય આં ઉદયવર્ધનથી 'દ્વિવંદનીક ગચ્છ' ને તેમાંથી જ તપગચ્છમાં બળી 'તપારતનશાખા' નીકળી છે. [જે મેં આગળ આપેલ છે].

૩૨. આં યક્ષદેવસૂરિ (૬)

૩૩. આં કંકસૂરિ (૬)-આ આચાર્ય મહાન શક્તિસંપન્ન હતા. તેઓએ શ્રીમાલપુરના જિનાલયમાં બગવાન શ્રીઋષભદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમને સચ્ચિકાદેવી, ચક્રેશ્વરીદેવી અને સર્વાનુભૂતિ યક્ષ હાજરાહજુર હતા. એકવાર મરોટઠોટના શ્રાવક શેઠ સોમાશાહને બરૂચમાં શુરુ તથા દેવીને બંધ દરવાજો જોઈને કુશંકા ઉત્પન્ન થઈ. દેવીએ તરત જ તેને લોહી વમતો કરી મૂક્યો અને શુરુની આજ્ઞાથી સાંજે તો કર્યો પણ ત્યારથી દેવીએ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે શુરુ પાસે આવવાનું બંધ કર્યું.

ત્યાર પછી આચાર્ય મહારાજે સ્વગચ્છની પુનર્વ્યવસ્થા કરી તે આ પ્રમાણે:

૧. આં રત્નપ્રભસૂરિ, આં યક્ષદેવસૂરિ જેવા ચથાર્થ નામી આચાર્યો હવે થવાના નથી માટે હવે પછીના આચાર્યોને એ નામ આપવાં નહીં. એટલે કે કંકસૂરિ, દેવગુપ્તસૂરિ અને સિદ્ધસૂરિ એ ત્રણ નામના આચાર્યો કરવા.

૨. નાગેન્દ્રગચ્છ કે ચંદ્રગચ્છ ઇત્યાદિ દ્વિગ્બંધમાં મુધારો વધારો કર્યો અને એ જ સમયે શ્રીપાર્શ્વનાથ બગવાનનો સમુદાય ચંદ્રગચ્છના દ્વિગ્બંધમાં દાખલ થયો અને આં ઉદયવર્ધનસૂરિજીનો સમુદાય ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી એમ બંને શ્રમણપરંપરાને માન્ય થઈ ગયો.

જે ગમ્મ સમય જતાં તપગમ્મમાં મળી ગયો અને 'તપારત્ન' તરીકે બહોર થયો.

૩. ઉપકેશગણમાં—૧ સુંદર, ૨ પ્રભ, ૩ કનક, ૪ મૈરુ, ૫ સાર, ૬ ચંદ્ર, ૭ સાગર, ૮ હંસ, ૯ તિલક, ૧૦ કલશ, ૧૧ રત્ન, ૧૨ સસુદ્ર, ૧૩ કલ્લોલ, ૧૪ રંગ, ૧૫ શેખર, ૧૬ વિશાલ, ૧૭ રાજ, ૧૮ કુમાર, ૧૯ દેવ, ૨૦ આનંદ, ૨૧ આદિત્ય અને ૨૨ કુંભ એમ ૨૨ નંદી શાખાઓ સ્થાપી.

૪. ત્યાર પછી આ ગમ્મ કકુદાચાર્યસંતાનીય તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો.

આ કકુદાચાર્ય એકવાર જેઠ મહિનામાં સંઘ સાથે આબુ તરફ પધાર્યા તેની તળેટીમાં પાણી ન મળવાથી સંઘમાં હાહાકાર મચી ગયો ત્યારે તેમણે વડની નીચે દંડપ્રયોગથી જળપ્રાપ્તિ કરાવી સંઘ રક્ષા કરી. સંઘે ત્યાં કુંડ બનાવ્યો, જેનું પાણી દુકાળમાં પણ સૂકાતું નહોતું. ચંદ્રાવતીના જૈનો તો વિક્રમની ચોદમી પંદરમી સદી સુધી દર સાલ અહીં આવી સાધર્મિકવાત્સલ્ય કરતા હતા. બરૂચના સાધર્મિકવાત્સલ્યમાં ધી ખૂટી ગયું, ત્યારે આચાર્ય મહારાજે જેસલમેરથી મંગાવી આપ્યું હતું.

૩૪. આં દેવશુભસૂરિ (છટ્ટા)—તે સમયે ઉંઠ જ્યતિવકે 'શાંતિનાથચરિત્ર'ની રચના કરી.

૩૫. આં સિદ્ધસૂરિ (છટ્ટા)

૩૬. આં કલ્કસૂરિ, ૩૭. આં દેવશુભસૂરિ, ૩૮. આં સિદ્ધસૂરિ. ૩૯. આં કલ્કસૂરિ. (આઠમા)

૪૦. આં દેવશુભસૂરિ (૮)—વિ. સં. ૬૯૫. તેઓ જન્મે ક્ષત્રિય હતા. તેમને વીણા વગાડવાનો રસ લાગ્યો તે કોઈ રીતે છોડી શક્યા નહીં અને ક્રિયાશિથિલ બની ગયા. શ્રીસંઘના દયાણથી પ્રીતિ યુનિને પોતાની પાટે સ્થાપી સૂરિપદ છોડી તેઓ લાટમાં

આત્મા ગયા ત્યારથી ઉપકેશગચ્છમાં એમ નક્કી કરવામાં આનું કે હવે પછી શુદ્ધ પિતૃકુળ અને શુદ્ધ માતૃકુળવાળાઓને જ ગણનાયકપદે સ્થાપવા.

૪૧. આં સિદ્ધસૂરિ (આઠમા)

૪૨. આં કક્કસૂરિ (નવમા)

૪૩. આં દેવશુભસૂરિ (નવમા)—સં. ૧૦૭૨. તેમનું મુનિ-પણાનું નામ જિનચંદ્ર ગણિ તથા કુલચંદ્ર ગણિ હતું. તેમણે 'સ્વોપસ લઘુવૃત્તિવાળું' નવપદ પ્રકરણ, નવતત્ત્વ પ્રકરણ અને પંચ પ્રમાણુ' નામના ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

૪૪. આં સિદ્ધસૂરિ (નવમા)—આ સમયે કૌરંટક ગચ્છમાં ૪૫ મી પાટે આં નન્નપ્રજસૂરિ થયા. તેમણે વિ. સં. ૧૦૧૩માં આણુ પાસેના એક ગામમાં ચૌહાણ ધાંધલ પુત્ર સુરજન, તેના પુત્ર સાંગણ, તેના પુત્ર બોહિત્યને સપરિવાર જૈન બનાવી બોથરા ગોત્ર સ્થાપ્યું, જેની વચ્છરાજ અને દોહલિયા મુકિમ વગેરે શાખાઓ થઈ. મુસાળી ગામના રાવ ધુવડજીને જૈન બનાવી ધાડીવાલ ગોત્ર સ્થાપ્યું. રાતડિયા લેરુના સ્થાને રાતડિયા વંશ સ્થાપ્યો. રાવ સાંકડાને જૈન બનાવી સખવેયા ગોત્ર સ્થાપ્યું, જેની કસટિયા, કેઠારી, ખજનચી વગેરે શાખાઓ બની. (મહાત્માની વહોના આધારે) તેમની પાટે કૌરંટક ગચ્છમાં ૪૬ મા પટ્ટધર આં કક્કસૂરિ થયા. તેમણે સં. ૧૦૧૬ માં ખીંવસ રાના ચૌહાણને જૈન બનાવી ખીંવસરા ગોત્ર સ્થાપ્યું. એ જ રીતે મિન્ની ગોત્ર અથવા મનગોત્ર પણ સ્થાપ્યું હતું.

૪૫. આં કક્કસૂરિ (દસમા)—આ સમયે મુચન્તી શેઠ કપર્દી શાહ ધનના અભિમાનથી અણહિલપુર પાટણ જઈ વસ્યા.

૪૬. આં દેવશુભસૂરિ (દસમા)

૪૭. આં સિદ્ધસૂરિ (દસમા)—તેમણે પાટણમાં શેઠ કપર્દી શાહે કરાવેલા જિનાલયમાં સ્વર્ણમિશ્રિત પિત્તલની મહા-

વીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, જે પ્રતિમાનાં નેત્ર લાખ લાખના મૂલ્યવાળા બે નીલમણિથી બનાવેલાં હતાં. વપ્રનાગ કુળના બ્રહ્મ-દેવે આ કાર્યમાં મોટો સાથ આપ્યો હતો. આં સિદ્ધસૂરિના શિષ્ય જંબૂનાગ શુરુપદે સ્થિર થઈ વિહાર કરી લોદ્રવાના રાજા તણ્ણને પ્રત્યક્ષ વર્ષકૂળ કે જેમાં આણુ સાલમાં યવનાધિપ મુમુચિ (મહમદ ગિઝની) હલ્લો લાવશે અને હારી જશે વગેરે બતાવી જૈન-ધર્મપ્રેમી બનાવ્યો હતો. બ્રાહ્મણોને પણ અનુકૂળ કર્યા હતા. લોદ્રવામાં બગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર કરાવ્યું હતું અને 'જિનશતક'ની રચના કરી હતી. તેમના શિષ્ય દેવપ્રભ મહત્તર, તેમના શિષ્ય કનકપ્રભ મહત્તર, તેમના શિષ્ય સિદ્ધરાજ જય-સિંહના ભત્રીજા ઉં પદ્મપ્રભ નામે થયા.

ઉં પદ્મપ્રભ કુમારપાળના સમયે પાટણ ગયા હતા. પછી તેમણે નાગોર, સિંધમાં ડંભરેલા થઈ સામરોડી જઈ ત્યાં જિનાલય બનાવ્યું અને પચ્ચત્ત ઊપર હોમ જાપ કરી ત્રિપુરાદેવીને સાધી વચન-સિદ્ધિ મેળવી. તેમને જીમદેવ રાજા (સં ૧૨૩૫ થી ૧૨૬૮)ની પટરાણી શુરુ તરીકે માનતી હતી. તેમણે સપાઠલક્ષ દેશના અજમેરમાં રાજા વીસલની સભામાં ખરતરાચાર્ય જિનપતિસૂરિ (સં. ૧૨૨૩ થી ૧૨૭૭) સાથે 'શુરુકાઆષ્ટક' પર વાદ કરી જય મેળવ્યો હતો.

આ સમયે કોરંટક ગચ્છમાં ૪૮ મી પાટે આં નન્નસૂરિ થયા. તેમણે ઉપદેશ આપી ૩૬ વંશોને જૈન બનાવ્યા હતા. તે આ પ્રમાણે : સુઘેયા, કોઠમી, કોટડિયા, કપુરિયા, ધાકડ, ધુવગોતા, નામગોલા, નાર, સોઠિયા, ધરકટ, મથુરા, સોનેયા, મકવાણ, ફિતૂરિયા, ખાળિયા, મુખિયા, કીગલિયા, પાંડુગોતા, પોસાલેયા, ખાકીલિયા, સહાયેતી, નાગણા, ખીમાણલિયા, વડેરા, ભોગણેયા, સોનાણાં, આડેયા, ચીંચકા, નિખાડા વગેરે. (મહાત્માની વહીના આધારે) હાલ આ ગોત્રો તપગચ્છમાં મળી ગયાં છે.

૪૮. આં કક્કસૂરિ.

૪૯. આં દેવગુપ્તસૂરિ—વિ. સં. ૧૧૦૮માં જિન્નમાલમાં સૂરિપદ મેળવ્યું. તે ઉત્સવમાં લેંસાચાહે ૭ લાખ દ્રમ્મ ખર્ચ્યા હતા. એમનો પ્રભાવ એટલો બધો હતો કે તેમના ચરણોદકથી વિષ જિતરી જતું હતું.

૫૦. આં સિદ્ધસૂરિ.

૫૧. આં કક્કસૂરિ—આં શ્રીકક્કસૂરિ. ‘ઉપકેશગચ્છપ્રબંધ’ માં સોમાચાહની કુશંકા, દેવ્યાગમનનું રોકાણ, ગચ્છવ્યવસ્થા, કકુદગચ્છનો પ્રારંભ, આણની તળેટીમાં કુંડોત્પત્તિ અને ચંદ્રાવતીના જૈનોનું સાધર્મિકવાત્સલ્ય એ ઘટનાઓને આ આચાર્ય સાથે જોડે છે.

આ આચાર્ય વિ. સં. ૧૧૫૫માં ગચ્છનાયક બન્યા. તેઓએ નવજાળવ સુધી એકાંતરે ઉપવાસ અને પારણે આયંબિલ એમ તપ કર્યું. શુર્જરેશ્વર કુમારપાળની સહાયથી શિથિલાચારી સાધુ, સાધ્વીને છોડી ગચ્છનો ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. ત્યારથી તેમનો ગચ્છ ‘કકુદાચાર્યગચ્છ’ તરીકે બહાર થયો. કલિકાલસર્વજ્ઞ આં હેમચંદ્રસૂરિ પણ તેઓને બહુ સન્માનતા હતા. તેઓએ સપાઠ-લક્ષથી મરોટકોટ જતા સાર્ધને રંગેચોના ઉપદ્રવથી બચાવ્યો હતો. તેમણે પોતાની પાટે દેવગુપ્તસૂરિને સ્થાપી પાટણમાં સ્વર્ગગમન કર્યું. તેઓ વિ. સં. ૧૨૧૨ સુધી વિદ્યમાન હતા.

૫૨. આં દેવગુપ્તસૂરિ—પાંચ ભાઇવાળી શ્રી નામની બાળ વિધવા આ આચાર્યને ધર્મબંધુ તરીકે માનતી હતી. તેથી તેમને પોતાના ભાગના સવાલાખ દ્રમ્મ આ ધર્મબંધુને આપવા જણાવ્યું. શુકુળએ તેનો ત્યાગ કર્યો અને તેમાંથી મોટો રંજ-મંડપ બંધાવ્યો. આ આચાર્યને વિ. સં. ૧૧૬૫ પહેલાં આચાર્ય-પદ મળ્યું હતું અને વિ. સં. ૧૨૩૨ સુધી હયાત હતા. આ રીતે તેમણે લાંબા કાળ સુધી ગચ્છનો ભાર વહન કર્યો હતો.

તેમના શિષ્ય ધનદેવે સં. ૧૧૬૫માં આચાર્ય દેવગુપ્તસૂરિના ‘નવપદ પ્રકરણની લઘુવૃત્તિ પર જહફવૃત્તિ, સં. ૧૧૭૪માં નવપદ પ્રકરણ પર વૃત્તિ, અને સં. ૧૧૭૬માં ચંદ્રપ્રભચરિત્ર’ બનાવેલાં છે.

આચાર્યશ્રીએ પોતાની પાટે કંકસૂરિને સ્થાપી દેવલોકમાં પ્રયાણ કર્યું હતું.

૫૩. આં સિદ્ધસૂરિ—તેઓએ સં. ૧૧૯૨માં ‘ક્ષેત્રસમાસ પર વૃત્તિ’ બનાવી. તેઓ આં શ્રીદેવગુપ્તસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જ કાળધર્મ પામ્યા હતા.

૫૪. આં કંકસૂરિ—તેઓ વિ. સં. ૧૨૩૨માં અમ્બનાથક બન્યા. પાણીના અભાવે મરોટનો રસ્તો કઠિન થઈ પડ્યો હતો. આવકો સાથે હોય તો જ વિહાર થાય એવી વિષમ પરિસ્થિતિ હતી. આચાર્ય મહારાજે જેઠ મહિનાના વિહારમાં પક્ષીવાળા વૃક્ષને જોઈ પાસે જળભૂમિ હોવી જોઈએ એમ સમજી ધ્યાન દ્વારા જળસ્થાન પ્રકટ કર્યું અને મરોટકોટનો વિહાર ખુલ્લો કરાવ્યો. મરોટમાં સિંહબળની બહેન રતનાદેવીએ ગુરુમહારાજને ‘યોગશાસ્ત્ર’ની પ્રતિ વહોરાવી. આચાર્ય મહારાજે સં. ૧૨૩૬માં પાલનપુરમાં ભગવાન નેમિનાથના મંદિર ઉપર કળશપ્રતિષ્ઠા કરાવી અને બાયણા દેશના રાજાને જૈનધર્મી બનાવ્યો.

૫૫. આં દેવગુપ્તસૂરિ. ૫૬. આં સિદ્ધસૂરિ.

૫૭. આં કંકસૂરિ. ૫૮. આં દેવગુપ્તસૂરિ.

૫૯. આં સિદ્ધસૂરિ—તેઓ સંવત ૧૨૫૨માં ગુજરાતમાં હતા ત્યારે રૂદ્રેન્દ્રાએ ઝોશિયાનગર ભાંગ્યું. તેમના ગુરુભાઈ વીરદેવ ઝોશિયામાં જૈન બાળકોને ભણાવતા હતા. મંત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતા. તેમણે જૈન બાળકો ઉપર ખીલી દેવાનું કામણ કરનાર ગર્વિષ્ઠ યોગીને પોતાની વિદ્યાનો પરચો બતાવી નષ્ટ બનાવ્યો હતો અને સં. ૧૨૫૨માં શહાદુદ્દીન ઘોરીએ ઝોશિયા ભાંગ્યું ત્યારે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના મંદિરનો ગભારો પથ્થરથી ચણી લઈ પ્રતિમાની રક્ષા કરી હતી.

આચાર્યશ્રીએ સંવત ૧૨૫૫માં પોતાના બાપમાં વીર. સં. ૩૦૦માં બનેલ સિદ્ધચક્રના મંત્રવાળો રૂપાનો છુર્ણ પટ હતો તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેઓ કોઈને પણ આચાર્ય બનાવ્યા વિના કાળધર્મ પામ્યા હતા.

૬૦. આં કક્કસૂરિ—આ આચાર્યે વિ. સં. ૧૨૭૪માં પાલન-પુરમાં પ્રહ્લાદન રાજાએ બનાવેલા પ્રહ્લાદન વિહારમાં ભગવાન પદ્મવિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

૬૧. આં દેવગુપ્તસૂરિ—શ્રી સંઘે ઉં દેવગુપ્તને ઉચ્ચ-નગરથી બોલાવી સં. ૧૨૭૮માં ગચ્છનાયક બનાવી દેવગુપ્તસૂરિ એવું નામ આપ્યું. તેઓ ઉપાધ્યાય હોઈ ને વિદ્વાન હતા. તેમણે સારા ગચ્છનાયકો મળે તેની તકેદારી રાખી પોતાના મુનિઓને ખૂબ વિદ્વાન બનાવ્યા. તે આ પ્રમાણે:—

ઉં દેવાનંદ—તેમણે વિષમ દેશમાં નર્મનગરમાં જઈ ભગવાન નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

પં વીરચંદ્ર—તે વિદ્વાન હતા. મંત્રવાદી હતા. દોષ-નિવારણ માટે મરોટકોટમાં ક્ષેત્રપાલનો ઉપદ્રવશમન, શિષ્યમાં નામના, બહોરમાં પોતાની ભવિષ્યવાણી ઈત્યાદિ પરચાઓ બતાવી ૨૮ વર્ષની નાની વયમાં જ કાળધર્મ પામ્યા.

પં દેવચંદ્ર—તેમણે સરસ્વતીને પ્રત્યક્ષ કરી વર મેળવ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં જઈ બાપુલીયકવાદી ધર્મકૃતિને હરાવ્યો. તિલંગમાં દિગંબર ધર્મકીર્તિને જીતી વનવાસે મોકલ્યો અને કર્ણાટકમાં ૨૧ સર્ગવાળું સંસ્કૃત ‘ચંદ્રપ્રભચરિત્ર’ બનાવ્યું. આ વિદ્વાન અભિમાની હોવાથી આચાર્યપદને યોગ્ય નહોતા.

પં સ્થિરચંદ્ર—તેઓ તાર્કિક અને કવિ હતા.

ઉં હરિચંદ્ર—તેમણે ઠગ્ગનરેશને પ્રતિબોધી ત્યાં બાલિકાને “દૂધ પીતી કરી” મારી નાખવાની જે પ્રથા હતી તેને અટકાવી.

ઉં ચંદ્રપ્રભ—તેઓ નિમિત્તવેદી હતા.

વાચનાચાર્ય પાસમૂર્તિ તેમજ તેમના શિષ્ય હર્ષચંદ્ર હતા.

પં પદ્મચંદ્ર—તેમણે સં. ૧૩૩૭માં બાવન બિનબિંબ,

સમ્મિષ્ઠા દેવી અને ગણપતિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.+ (લોદ્રવાલેખ)

આ પૈકીના કેટલાકને તેઓએ સૂરિપદ આપ્યું પણ તેમાં સફળતા મળી નહિ. એટલે તેમને એ વાતનો ખુબ અફસોસ થઈતો હતો.

આ આચાર્યે વંથલીમાં સાધુ સમુદ્ધરના વીરમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે પ્રદેશમાં ઉપકેશગચ્છના ઉપાસકો ખનાબ્યા. ખંભાતમાં ગોધરા નૃપવિજેતા મહારાણા કુમારસિંહે બનાવેલા વીરમંદિરમાં, ધૃતઘડિમાં વીજ અને સપાલાએ બનાવેલા, માળવાના જયસિંહપુરમાં સાધુ આબૂએ બનાવેલા અને પુષ્કરણીમાં સાધુ તોલિયારે બનાવેલા નવાં જિનાલયોમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સં. ૬૨૬ થી પાસે સંઘ કઠાબ્યા. ૮૪ વર્ષની ઉંમર ચતાં પાલનપુર આવી સ્થિર વાસ કર્યો અને ત્યાં જ છેલ્લે સમ્મિષ્ઠા દેવીની સૂચના પ્રમાણે સં. ૧૩૩૦માં મુનિ બાલચંદ્રને ગચ્છનાયક બનાવી સિદ્ધસૂરિ નામ આપી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી. આ ગચ્છનાયક પદને ઉત્સવ શાહ દેશલે કર્યો હતો.

૬૨. આં સિદ્ધસૂરિ.

૬૩. આં ઠક્કસૂરિ.

૬૪. આં દેવગુપ્તસૂરિ.

૬૫. આં સિદ્ધસૂરિ—તેઓએ ત્રણ લાખ દ્રવ્ય અને તેમની સાથે સગપણ કરાયેલી યુવાન કન્યાને છોડી ૨૦ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હતી. સં. ૧૩૩૦માં આચાર્ય દેવગુપ્તસૂરિના હાથે ગચ્છનાયક પદ મેળવ્યું હતું. આ અરસામાં આબુની તળેટીમાં ઉંઝરરાયે વસાવેલ ઉંઝરણી ગામના ચિંચટગોત્રીય શાહ દેશલે આચાર્ય સિદ્ધસૂરિને પદમહોત્સવ કર્યો હતો. તે જ શાહે આં

+ જૈનાચાર્યો ગણપતિની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવતા હતા; જે બાલણ્યવાંઠા, કુંભારિયા, ચાણુસમા વગેરે સ્થાનોમાં મોબુદ છે. ચાણુસમાના બેટા પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ગુપ્ત બોધરામાં ગણેશની મૂર્તિની ગાદી ઉપર જિલાલેખ છે કે હારિગચ્છના આ. મહેશ્વરસૂરિએ સંવત ૧૨૪૭માં ગણેશ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈન સત્ય પ્રકાશ. ક્રમાંક : ૧૧૪ ૧૧૭)

દેવશુભસૂરિ, આં સિદ્ધસૂરિ તથા બીજા સુવિહિત આચાર્યોના હાથે સંઘપતિનું તિલક કરાવી કરોડો રૂપિયા ખરચી સાતે મહા-તીર્થોના ચોદ રાજલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા ૧૪ સંઘો કઠાવ્યા હતા. વળી આ આચાર્યે માંડવગઢના હરદેવ, વિજયદેવ, દેશલના ભાઈ આશાધર અને ચિત્તોડના સોમસિંહને ઉપદેશી સંઘ કઠાવ્યા હતા. માંડવગઢમાં હરદેવ અને વિજયદેવના મંદિરમાં ૨૪ બિંબની, દોલતાબાદમાં દેશલના પુત્રના મંદિરમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની, જૂનાગઢમાં રા. માંડલિકના મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની, શત્રુંજય પર ત્રિભુવનસિંહના મંદિરમાં વર્તમાન ૨૦ જિનેશ્વરની, શત્રુંજય પર દેશલે કરાવેલ યુવાગારમાં ૨ બિંબની, ગિરનાર પર ત્રિભુવનસિંહના પુત્ર સૌરાષ્ટ્રના અધિકારી મુંબલની દેવ-કુલિકામાં, વંથલીની દેવકુલિકામાં જિનબિંબની અને ખંભાતમાં બાવન જિનાલયવાળા વીરમંદિરમાં કળશદંડની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમજ સં. ૧૩૬૬માં શત્રુંજયના મૂળ મંદિરને સ્ત્રોત્રોએ તોડી નાખ્યું હતું. તેનો શાહ દેશલના પુત્ર સમરાશાહ પાસે તીર્થોદ્ધાર કરાવી તેમાં સં. ૧૩૭૧ના મહા સુદી ૧૪ ને સોમવારે ભગવાન આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

તેમની કૃપાથી લખપતિએ તથા તેના ભત્રીજા સ્થિરદેવે મથુરા અને હસ્તિનાપુરની યાત્રા કરી હતી અને ભરતપુરમાં જિનાલય બંધાવ્યું હતું.

આ આચાર્યે જૂનાગઢમાં ત્યાંના સંઘની વિનતિથી સં. ૧૩૭૧ના ફાગણ સુદ ૫ ના દિવસે મુનિ મેરુગિરિને કલ્લસૂરિ નામ દર્ધ સૂરિપદ આપ્યું અને સં. ૧૩૭૬ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ના દિવસે ઓસિયામાં કલ્લસૂરિને ગચ્છનાયકનો ભાર આપી સ્વર્ગગમન કર્યું. શાહ દેશલ પણ તેની પહેલાં બે મહિને સ્વર્ગગામી થયો હતો.

૬૬. આં કલ્લસૂરિ—તેઓ સં. ૧૩૭૧માં સૂરિ અને સં. ૧૩૭૬માં ગચ્છનાયક બન્યા. તેમણે સં. ૧૩૬૩માં ‘ઉપકેશગચ્છ-પ્રબંધ’ અને ‘નાભિનંદનજિનોદ્ધારપ્રબંધ’ બનાવ્યા, તે પહેલાં

સંઘવી સમરાચાહે તિલંગદેશમાં ૬ લાખ બંદિવાનોને છોડાવ્યા હતા.

૬૭. આં દેવગુપ્તસૂરિ—તેઓ સં. ૧૪૦૬માં દિલ્હીમાં આચાર્ય બન્યા. તેઓ મોટા કવિ, વિદ્વાન, સિદ્ધાંતવેદી અને સર્વ શાસ્ત્રોના બાણકાર હતા.

૬૮. આં સિદ્ધસૂરિ—સં. ૧૪૭૫માં પાટણમાં સૂરિપદ.

૬૯. આં કલ્કસૂરિ—સં. ૧૪૯૮માં ચિત્તોડમાં સૂરિપદ. તેમણે કચ્છના જામ વીરભદ્રને પ્રતિબોધી કચ્છમાં અમારી પ્રવર્તાવી હતી. તેઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના સારા વિદ્વાન હતા. સં. ૧૫૧૨માં આ આચાર્ય અને ભાવડગચ્છના આચાર્ય વીરસૂરિએ સાથે રહી ભગવાન શ્રીમુખતિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

૭૦. આં દેવગુપ્તસૂરિ—મંત્રી જયસાગરે સં. ૧૫૨૮માં જોધપુરમાં તેમનો પદમહોત્સવ કર્યો. ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથનું મંદિર તથા પોષાણ બનાવ્યાં. તેમણે પાંચ ઉપાધ્યાય બનાવ્યા હતા. ૬૦ કર્મસાગરના શિષ્ય ૭૦ દેવકલ્પોલે સં. ૧૫૬૬માં ‘કાલિક-કથા’ રચી અને તેમના શિષ્ય દેવકલ્પે ‘ઋષિદત્તા ચોપાઈ’ રચી હતી.

૭૧. આં સિદ્ધસૂરિ—સં. ૧૫૦૫માં મેડતામાં પદમહોત્સવ.

૭૨. આં કલ્કસૂરિ—સં. ૧૫૬૬માં જોધપુરમાં પદપ્રતિષ્ઠા. આ પછી કોરંટકગચ્છના આચાર્ય સર્વદેવસૂરિ તપગચ્છમાં બળી ગયા અને ‘કોરંટા તપગચ્છ’ નીકળ્યો. દ્વિવંદ નિક આં કલ્કસૂરિએ પણ તપા આં શ્રીઆનંદવિમલસૂરિની નિશ્રા સ્વીકારી તેઓ સં. ૧૫૮૪માં મક્ષીજી તીર્થમાં તપગચ્છમાં દાખલ થયા. તે આં રાજવિજયસૂરિ બન્યા. તેમનાથી સં. ૧૬૧૫માં તપારત્ન શાખા વ્યાલી.

૭૩. આં દેવગુપ્તસૂરિ—સં. ૧૬૩૧માં સૂરિપદ.

૭૪. આં સિદ્ધસૂરિ—સં. ૧૬૫૫માં ચૈત્ર સુદ ૧૩ ના બિકા-નેરમાં મહામંત્રી ઠાકુરસિંહે પદમહોત્સવ કર્યો.

૭૫. આં કલ્કસૂરિ—સં. ૧૬૮૯ કાગળ સુદ ૩ના દિવસે સૂરિપદ, મહામંત્રી ઠાકુરસિંહના પુત્ર મં. સાવલ તથા તેની પત્ની સાહિબદેએ પદમહોત્સવ કર્યો.

૭૬. આં દેવશુભસૂરિ—સં. ૧૭૨૭માં માગશર સુદ ૩ ને દિવસે પદ્મમહોત્સવ થયો.

૭૭. આં સિદ્ધસૂરિ—સં. ૧૭૬૭ માગશર સુદ ૧૦ના રોજ પટ્ટાભિષેક થયો.

૭૮. આં કલ્લસૂરિ—સં. ૧૭૮૩ અષાઠ વદ ૧૩ પદ્મમહોત્સવ થયો.

૭૯. આં દેવશુભસૂરિ—સં. ૧૮૦૭માં સૂરિપદ.

૮૦. આં સિદ્ધસૂરિ—સં. ૧૮૪૭ મહા સુદ ૧૦ને દિવસે પટ્ટાભિષેક.

૮૧. આં કલ્લસૂરિ—સં. ૧૮૬૧ ચૈત્ર સુદ ૮ બિકાનેરમાં વૈદ મુત્તા સરદારસિંહને ઘરે શ્રીસંઘે પદ્મમહોત્સવ કર્યો.

૮૨. આં દેવશુભસૂરિ—સં. ૧૬૦૫ ભાદરવા સુદ ૧૩ને સોમવારે કલોધિમાં વૈદ મુત્તા શ્રીસંઘે પટ્ટાભિષેક કર્યો.

૮૩. આં સિદ્ધસૂરિ—સં. ૧૬૩૫ મહા સુદ ૧૧ ને દિવસે બિકાનેરમાં વૈદ મુત્તા હરિસિંહજી તથા શ્રીસંઘે પટ્ટાભિષેક કર્યો. અને રાત્રીએ આપેલા છાંટણાવાળી પછેડી ઝોઢાડી. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી આ પરંપરા અટકી ગઈ છે.*

૮૪. આં કલ્લસૂરિ.

૮૫. આં દેવશુભસૂરિ—મારવાડમાં વિસલપુરમાં સં. ૧૬૩૮ આસો સુદ ૧૦ મુત્તા નવલમલ્લજી પત્ની રૂપાદેવીથી જન્મ, નામ ગયવરચંદ. સં. ૧૬૫૦માં રાજકુમારી સાથે લગ્ન, માંઢગીમાં

* 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખં. ૨ અં. ૧, પટ્ટાવલી સમુચ્ચય—પટ્ટાવલી નં. ૧૩માં મુદ્રિત 'ઉપકેશ ગચ્છ પટ્ટાવલી, જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા. ૩ ખં. ૨માં મુદ્રિત ગુર્જરસંશોધનસમ્રાટના પટ્ટાવલીના સાર ભાગો, 'ભગવાન પાર્શ્વનાથજી પરંપરાકા ઇતિહાસ' પૂર્વાર્ધ ખિત્ત ૧-૨માં જાપાણેશ મોટી પટ્ટાવલી 'ગચ્છમત પ્રમંથ' અવતરણો અને પટ્ટાવલીના અવતરણો વગેરેના આધારે.

અનાથી મુનિની સજ્જાયથી વૈરાગ્ય. સં. ૧૯૬૩ કાગળ વદ ૬ સ્થાનકમાળી પૂજ્ય શ્રીલાલજી પાસે સ્થાનક મતની દીક્ષા. સં. ૧૯૭૦ માં સંવેગી શ્રદ્ધા. સં. ૧૯૭૨માં સુદ ૧૧ શાં ૦ આં શ્રીવિજય ધર્મસૂરિના શિષ્ય યોગિરાજ શ્રીરત્નવિજયજી મહારાજના હાથે સંવેગી દીક્ષા, પોષ વદ ૩ વડીદીક્ષા, અને સં. ઉપકેશ ગચ્છે ગચ્છનાયક પદપ્રતિષ્ઠા. તેમણે અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેમના હેડમાં, વ્યાખ્યાનમાં અને કલમમાં જોમ છે, ધર્મ પ્રચારની ખૂબ ધગશ છે, ઉપકેશ ગચ્છ માટે તીવ્ર લાગણી છે, જેઓ હાલ વિદ્યમાન છે.

(‘ ભગવાન પાર્શ્વનાથ કી પરંપરાકા ઇતિહાસ ’ પૂર્વાર્ધ નિવંદ ૧ ના આધારે)

દ્વિવંદનિક ગચ્છ

૩૧ આં રત્નપ્રભસૂરિ—તેમના મુખ્ય શિષ્ય આં યક્ષદેવસૂરિ થયા પણ તેમના બીજા શિષ્ય આં ઉદયવર્ધનથી દ્વિવંદનિક ગચ્છ અને તેમાંથી જ તપગચ્છમાં બળીને ‘ તપારત્ન શાખા ’ નીકળી છે, જેની પરંપરા આ પ્રમાણે છે :

૩૨. શ્રી ઉદયવર્ધનસૂરિ, ૩૩. શુણ્વર્ધનસૂરિ, ૩૪. દેવરત્નસૂરિ, ૩૫. આનંદસુંદરસૂરિ, ૩૬. શુભવર્ધનસૂરિ, ૩૭. જયપ્રભસૂરિ, ૩૮. અનિતપ્રભસૂરિ, ૩૯. ચંદ્રશુભસૂરિ, ૪૦. સુશુણ્વરત્નસૂરિ, ૪૧. વિનયવર્ધનસૂરિ, ૪૨. લક્ષ્મીવર્ધનસૂરિ, ૪૩. શુણ્વસુંદરસૂરિ, ૪૪. વિનયસુંદરસૂરિ, ૪૫. હર્ષપ્રભસૂરિ, ૪૬. સસુદ્રશુભસૂરિ, ૪૭. ભદ્રશુભસૂરિ, ૪૮. ઉદ્યોતરત્નસૂરિ, ૪૯. માણિક્યસુંદરસૂરિ, ૫૦. વિમલપ્રભસૂરિ, ૫૧. આનંદવર્ધનસૂરિ, ૫૨. શિવસુંદરસૂરિ, ૫૩. ધર્મશુભસૂરિ, ૫૪. વિમલરત્નસૂરિ, ૫૫. અમૃતવર્ધનસૂરિ, ૫૬. આનંદરત્નસૂરિ, ૫૭. ઇન્દ્રરત્નસૂરિ, ૫૮. દેવશુભસૂરિ, ૫૯. કલ્કસૂરિ, ૬૦. સિદ્ધસૂરિ, ૬૧. દેવશુભસૂરિ, ૬૨. કલ્કસૂરિ, ૬૩. સિદ્ધસૂરિ, ૬૪. દેવશુભસૂરિ, ૬૫. કલ્કસૂરિ, ૬૬. સિદ્ધસૂરિ, ૬૭. આં ધનવર્ધનસૂરિ—વિ. સં. ૧૫૩૫ લગભગમાં થયા. ૬૮. આં દેવશુભસૂરિ—વિ. સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૦૦ સુધી વિદ્યમાન

હતા. તેમણે મંત્રના બળે શુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહની પાલખી આકાશમાં ચલાવી. બળદ વિના કૂવામાંથી જળ ખેંચાવું. લોકડાની પૂતળી પાસે પંખો ઢાળાવ્યો અને વડને ચલાવ્યો. આથી ચમત્કૃત સુલતાન બહાદુરશાહે શુરને ગામ આપ્યાં પણ તેમણે એ ન લેવાથી કંબળરત્ન આપ્યું અને બારેબામાં કૂવા-ખામવાળી માટી પોષાણ બંધાવી આપી. સંભવ છે કે આથી જ ઉપકેશ ગચ્છ ‘કંબલગચ્છ’ (કંવલાગચ્છ) તરીકે બહાર થયો હશે. આચાર્ય-શ્રીએ બારેબામાં મણિભદ્ર વીરની સ્થાપના કરી ગામનો ઉપદ્રવ દાળ્યો હતો. આ સ્થાન આજે પણ ત્યાં જ છે.

૧૬. આં કક્કસૂરિ—કાકર દેશના તીરવાડા ગામમાં સં. ૧૫૬૪માં શ્રોમાળી દેવદત્તની પત્ની દેવલદેવી કુક્ષિથી જન્મ. નામ રામકુમાર. સં. ૧૫૭૧ માં લીક્ષા, સં. ૧૫૮૪ માં સૂરિપદ. તેમણે યોદ્ધા પૂનમતા શાસ્ત્રાર્થમાં યોદ્ધાની પાખી સ્થાપી હતી. મહા-મુદ્ધાહને ચમત્કાર બતાવ્યો હતો અને “રાજવલ્લભસૂરિ” બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આથી તેઓ રાજવલ્લભસૂરિ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

તેમણે આનંદવિમલસૂરિના વરદ હસ્તે યોગવહન કરી ક્રિયા-ઉદ્ધાર કર્યો. સં. ૧૫૬૫માં દિગંબર જીવાજીને હરાવ્યો અને સં. ૧૬૧૦ માં શુજરાતમાં વિદ્યાર કર્યો પણ તેઓ શિથિલ બની ગયા હતા. આ જ વર્ષે આ. વિજયદાનસૂરિએ આં હીરવિજયસૂરિને સિરોહીમાં સૂરિપદ આપ્યું હતું તેથી આ આચાર્યને ખેદ થયો હતો. પછી તેઓ સં. ૧૬૧૩ માં શિથિલાચાર અને બારેબાનો પરિગ્રહ છોડી ક્રિયાઉદ્ધાર કરી સં. ૧૬૧૫ માં આં શ્રીવિજયદાનસૂરિજીની પાઠે સુવરાજ આં શ્રીવિજયરાજસૂરિ તરીકે સ્થાપિત થયા અને સં. ૧૬૨૪ માં ઝીંજુવાડામાં સ્વર્ગે પધાર્યા. આ તપાગચ્છની રત્નશાખાના મૂળ પુરુષ હતા; જેમની પરંપરા નીચે મુજબ છે :

તપારત્ન શાખા

૫૭. વિજયદાનસૂરિ, ૫૮. રાજવિજયસૂરિ, તેમનો પરિચય ઉપર આવી ગયો છે.

૫૬. રત્નવિજયસૂરિ, ૬૦. હીરરત્નસૂરિ, ૬૧. જયરત્નસૂરિ, ૬૨. ભાવરત્નસૂરિ, ૬૩. દાનરત્નસૂરિ, ૬૪. કીર્તિરત્નસૂરિ, ૬૫. સુકિતરત્નસૂરિ, ૬૬. પુણ્યોદયરત્નસૂરિ, ૬૭. અમૃતરત્નસૂરિ, ૬૮. ચંદ્રોદયરત્નસૂરિ, ૬૯. સુમતિરત્નસૂરિ, ૭૦. ભાગ્યરત્ન—જે થોડાં વર્ષો પહેલાં કાળધર્મ પામ્યા છે. આ આચાર્યોનો વિશેષ પરિચય આગળ આઠ શ્રીવિજયદાનસૂરિના વર્ણનમાં આપવામાં આવશે.

(‘જૈનયુગ’ વર્ષ ૩ જી પૃષ્ઠ: ૩૫૪, ૪૦૧, ૪૦૬ ‘જૈન સુર્જર કવિઓ’ ભા. ૩ વિ. ૨ પૃષ્ઠ: ૨૨૮૯ ‘પટ્ટાવલી’ના આધારે, કવિ ઉદયરત્નકૃત સં. ૧૭૭૦ માં રચેલ ‘પાંચ પાટ વર્ણન રાસ’ સં. ૧૮૯૪ લખેલી પ્રતિના આધારે)

ઉં ઉદયરત્ન તપારત્નની ઉપાધ્યાય શાખામાં થયેલા છે.

સુધર્માસ્વામી

અંતિમ તીર્થંકર શ્રીમહાવીરસ્વામીની પાઠે પાંચમા ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી ઝિરાજ્યા. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ૧૧ ગણધરો સુખ્ય શિખેા હતા. તે પૈકીના ૯ શિખેા તેા ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની વિદ્યમાનતામાં જ રાજગૃહીના વૈભારગિરિ ઉપર એક એક માસનું અનશન કરી નિર્વાણ પામ્યા હતા, અને બે શિખેા વિદ્યમાન રહ્યા હતા તે પૈકીના એક સોથી મોટા અને પ્રથમ ગણધર શ્રીઈંદ્રભૂતિ ગોતમસ્વામીને તેા ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી અલ્પ સમયમાં જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ એટલે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પછી સંઘનાયક થવા યોગ્ય શ્રીસુધર્માસ્વામી જ વિદ્યમાન રહ્યા, એટલે સંઘવ્યવસ્થાનો બધો ભાર શ્રીસુધર્માસ્વામી ઉપર આંધેા. તેમજ બીજા બધા ગણધરોના શિખેા પણ શ્રીસુધર્માસ્વામીની આજ્ઞામાં રહ્યા. આ કારણે આજનો સમસ્ત શ્રમણસમૂહ શ્રીસુધર્માસ્વામીનો અનુયાયી ગણાય છે.

એ પણ એક પૃષ્ઠી છે કે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં જે

જન્મનક્ષત્ર અને જન્મરાશિ હતાં તે જ ઉત્તરાશ્વિનની અને કન્યારાશિ આ ગણધરનાં જન્મનક્ષત્ર અને જન્મરાશિ હતાં. કેવો અપૂર્વ યોગ ! માટે જ આ ગણધર મહારાજ તીર્થંકર પછી ગનેછનાયક બન્યા હશે શું ?

તેમનું જન્મસ્થાન કોલ્લાક સન્નિવેશ હતું. પિતાનું નામ ધર્મિભલ અને માતાનું નામ ભદ્રિલા હતું. તેઓ અગ્નિવૈશ્યાયન યોગના બ્રાહ્મણ હતા. તેમને આપણે ઉત્તમ બ્રાહ્મણની જેમ વિદ્યાના ઉપાસક અને નિરંતર જ્ઞાનગોષ્ઠિમાં તત્પર જોઈએ છીએ. તેઓ વેદ સાહિત્યના પારગામી હતા. આરે વેદ, પુરણ, ઇતિહાસ, આચાર-ક્રિયાકાંડ આદિ ચોદ વિદ્યાના અંકાર હતા અને સ્વભાવે સાગર જેવા ગંભીર તેમજ હિમાલય જેવા અઠગ ધૈર્ય વિભૂતિવાળા હતા.

જેમના સમયે ભારતવર્ષમાં ખૂબ યજ્ઞો થતા અને એ યજ્ઞોમાં પશુઓનું બલિદાન પણ દેવાતું હતું. એકવાર અપાપા-પુરીમાં સોમિલભટ્ટે મોટો યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. એણે એ યજ્ઞના પુરોહિત-ઋત્વિજ તરીકે આળુબામ્બુના ગામોમાંથી મગધદેશના પ્રસિદ્ધ અગિયાર પંડિતોને પોતપોતાના શિષ્યપરિવાર સહિત આમંત્રણ આપ્યું હતું. એમાં સુધર્મા નામના પંડિત પણ પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સહિત આવ્યા હતા. ત્યાં મળેલા વિદ્વાનોમાં સુધર્મા પાંચમા નંબરના પંડિત ગણાતા હતા.

અપાપાનગરીમાં યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો. ત્યાં શ્રમણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ લાંબો વિહાર કરીને આવી પહોંચ્યા. તેઓ તાબા સર્વજ્ઞ થયા હતા. અહીં માનવીઓ વગેરેની સમક્ષ જેમની પ્રથમ ધર્મદેશના થઈ. એ દેશનાનો મુખ્ય ધ્વનિ આસ્તિકતા “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” અને “મિત્તી મે સવ્વમૂપસુ” હતો. યજ્ઞમાં આવેલા પંડિતરત્નોએ આ સાંભળ્યું. ઇંદ્રભૂતિ ગોતમ તેમજ અગ્નિભૂતિ ગોતમ તો વાદવિવાદ કરી સર્વજ્ઞ પ્રભુ મહાવીરને છુટવાના ઈરાદે આવ્યા. પરંતુ આખરે તેઓ નાસીપાસ થયા અને પોતાના શિષ્યપરિવાર સહિત શ્રીમહાવીરપ્રભુના

શિષ્ય બન્યા પછી વાયુભૂતિ અને વ્યક્ત પણુ આન્યા અને શિષ્યો બન્યા. ત્યાર પછી સુધર્મા આન્યા. એમને શંકા હતી “આ જીવ જેવો આ ભવમાં છે તેવો જ પરભવમાં રહે છે ?”

અર્થાત્ જીવ આજે જે ગતિ અને જેવા શરીરવાળો છે તે મર્યા પછી પણુ ફરી તે જ ગતિમાં અને તેવા જ શરીરવાળો અને કેમકે કારણને મળતું જ કાર્ય ઉપજે છે. જેમ ખેતરમાં ડાંગર વાવવાથી ડાંગર જ થાય, જવ ન થાય. આ શંકાનો જવાબ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીએ વેદ-વાક્યોથી આપ્યો. મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય પણુ થઈ શકે છે, જે તેનામાં સરળતા, મૃદુતા, સદાચારિતા આદિ સફળતા હોય તો. મનુષ્ય મનુષ્યનું આયુષ્ય બાંધી આગામી ભવે મનુષ્ય થઈ શકે છે અને ઉપર કહેલા સફળતા ન હોય તો મનુષ્ય મરીને પશુ, પક્ષી કે નારકી બને છે અને ઉપરના શુભોથી વધુ શુભોને ખીલવા મરે તો દેવ બને છે. એટલે જે જેવો હોય તે તેવો જ થાય એવો ઐકાંતિક નિયમ નથી. જેમ છાણુ, મૂતર વગેરેમાંથી વીંછી થાય છે, મેલ અને પરસેવાથી જૂ વગેરે થાય છે.

આ પ્રમાણે એમની શંકાનું સમાધાન થવાથી સુધર્માબહે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે પ્રભુ શ્રીમહાવીરદેવનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું.

દીક્ષા લીધા પછી પ્રભુની દેશના સાંભળી તેમણે ઉપ્પન્નેહ વા વિગમેહ વા ધુવેહ વા આ ત્રિપદી સાંભળી દ્વાદશાંગી-ખાર આગમ શાસ્ત્રોની રચના કરી.

તેમણે પચાસ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધા પછી ભારતવર્ષમાં વિચરી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના દિવ્ય સંદેશનો ઉચ્ચ સ્વરે પ્રચાર કર્યો. પ્રભુ મહાવીરની આજ્ઞાનુસાર જૈન સંઘની ખૂબ સેવા બબાળી. એમણે ત્રીસ વર્ષ સુધી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની એક મહાન સેવકની જેમ સેવા કરી અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી પણુ ૧૨ વર્ષ સુધી ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર સંઘની વ્યવસ્થા બાળવી. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંતોનો અર્થજ્ઞતા, સંયમ

અને તપનો મૂળ પ્રચાર કર્યો. ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણના ૧૨ વર્ષ પછી એમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેઓ સર્વજ્ઞ થયા અને તેમની પાટ ઉપર શ્રીજંભૂસ્વામી આવ્યા. તેઓ ૮ વર્ષ સર્વજ્ઞપણે વિચરી જગતના અનેક જીવોને દયાબુને માર્ગે વાળી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પછી ૨૦ વર્ષે એટલે ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે વેલાર-ગિરિ પર નિર્વાણ પામ્યા.

તેઓ નિર્જીયગચ્છના આદિ સ્થાપક થયા. નિર્જીયગચ્છ આજના સમસ્ત શ્રમણ સંઘનો મૂળ ગચ્છ છે.

જિનાગમ

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી જે જે ઉપદેશ આપતા હતા તેને તેમના ૧૧ ગણધર શિષ્યોએ અર્ધમાગધી ભાષામાં આગમ-રૂપે તૈયાર કરેલ છે અને એવાં દરેકનાં ૧૨ આગમો બનેલાં છે, જેનું નામ દ્વાદશાંગી છે. દરેક ગણધરોએ દ્વાદશાંગી રચી. તેમાં રચનાશૈલીનો ભેદ હતો કિન્તુ દરેકની કહેવાની મતભેદ તો એક જ હતી. દરેક ગણધરો પોતપોતાના શિષ્યોને એ દ્વાદશાંગીનું અધ્યયન કરાવતા હતા. દશ ગણધરો પહેલાં મોક્ષે જવાથી તેમના શિષ્યો ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીની આજ્ઞામાં આવી ગયા હતા અને ત્યાં તેમની દ્વાદશાંગીનું અધ્યયન કરતા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં ઊભા ૧૦ ગણધર ભગવાનોની દ્વાદશાંગીનું પઠન-પાઠન બંધ થયું અને ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીનો દ્વાદશાંગી અમર બની રહી. આજે એ જ દ્વાદશાંગી જગત પર ઉપકાર કરી રહી છે.

ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીએ રચેલાં દ્વાદશાંગીમાંનાં ૧૨ અંગો અને તેનું દ્રઢ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. આચારાંગ—આ પહેલું અંગ છે. તેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધ, ૨૫ અધ્યયનો, ૮૫ ઉદેશા, ૮૫ સમુદેશા, ૧૮ હબાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિ વગેરે હતાં, જેમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, આચિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર; ગોચરી, વિનય, શિક્ષા, ભાષા, અભાષા, સફવર્તન, ક્રિયા વગેરેનું સર્વતોમુખી વર્ણન હતું.

૨. સૂત્રકૃતાંગ—આ બીજું અંગ છે. તેમાં ૨ શ્લોકકંઠ, ૨૩ અધ્યયનો, ૩૩ ઉદ્દેશા, ૩૩ સમુદ્દેશા, ૩૬ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં, જેમાં અલોક, લોક, લોકાલોક, જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, સ્વસમય, પરસમય, સ્વપર સમયનું નિરૂપણ હતું. ૮૦ ક્રિયાવાહી, ૮૪ અક્રિયાવાહી, ૬૭ અજ્ઞાન વાહી અને ૩૨ વિનયવાહી; એ ૩૬૩ પાંચીઓનું ખંડન કરી જૈન દર્શનનું અનેકાન્તિક મંતવ્ય રજી કર્યું હતું.

૩. સ્થાનાંગસૂત્ર—આ ત્રીજું અંગ છે. તેમાં ૧ શ્લોકકંઠ, ૧૦ અધ્યયન, ૨૧ ઉદ્દેશા, ૨૧ સમુદ્દેશા, ૭૨ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિ વગેરે હતાં, જેમાં જીવ, અજીવ, જીવાજીવ સ્વસમય, પરસમય, સ્વપરસમય, લોક, અલોક, લોકાલોક અને જુઓળ વગેરેની સ્થાપના હતી.

૪. સમવાયાંગસૂત્ર—આ ચોથું અંગ છે. તેમાં ૧ શ્લોકકંઠ, ૧૦ અધ્યયન, ૨૧ ઉદ્દેશા, ૨૧ સમુદ્દેશા, ૧૪૪ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિ વગેરે હતાં, જેમાં જીવાદિનો નિર્ણય હતો, ચક્રતા ક્રમે એકથી આરંભીને ૧૦૧ સંખ્યાવાળા પદાર્થોનો નિર્ણય હતો અને દ્વાદશાંગીનું સ્વરૂપ બતાવ્યું હતું.

૫. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ—આ પાંચમું અંગ છે, જેનું બીજું નામ ભગવતીસૂત્ર છે. જેમાં ૧ શ્લોકકંઠ, ૧૦૧ અધ્યયનો, ૧૦૦૦૦ ઉદ્દેશા, ૧૦ હજાર સમુદ્દેશા, ૩૬ હજાર પ્રશ્નોત્તરો, ૨૮૮ હજાર પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં, જેમાં જીવાદિનું તલસ્પર્શી વ્યાખ્યાન હતું.

૬. જ્ઞાતાધર્મકથા—આ છઠું અંગ છે, જેમાં ૨ શ્લોકકંઠો, ૧૯ અધ્યયનો, ૧૯ ઉદ્દેશા, ૧૯ સમુદ્દેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં ૧૦ વર્ગો અને સાડા ત્રણ કરોડ કથાઓ હતી. દરેકમાં કથાનાયકની જન્મભૂમિથી લઈને મોક્ષ સુધીનાં વર્ણનો હતાં.

૭. ઉપાસકદશા—આ સાતમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૧૦ અધ્યયનો, ૧૦ ઉદેશા, ૧૦ સમુદેશા, સંખ્યાતા પદો અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં શ્રમભ્રુપાસકતાં જન્મભુમિથી લઈને મોક્ષ સુધીનાં ચરિત્રો હતાં.

૮. અંતકૃતદશા—આ આઠમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૮ વર્ગો, ૮ ઉદેશા, ૮ સમુદેશા, સંખ્યાતા પદો અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં મોક્ષગામીઓની જન્મભુમિથી આરંભી મોક્ષ સુધીની ઘટનાઓ વર્ણવી હતી.

૯. અનુત્તરૌપપાતિકદશા—આ નવમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૩ વર્ગો, ૩ ઉદેશા, ૩ સમુદેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉપજનાર સુનિઓના સંપૂર્ણ પ્રખંધો હતા.

૧૦. પ્રશ્નવ્યાકરણ—આ દશમું અંગ છે, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૪૫ અધ્યયનો, ૪૫ ઉદેશા, ૪૫ સમુદેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો, અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં પૂછાતા વિદ્યામંત્રો, અપૂછાતા વિદ્યામંત્રો, મિશ્ર વિદ્યામંત્રો, અંગુલાદિના પ્રશ્નો, વિચિત્ર વિદ્યાતિથયો, કેવો સાથેના દેવીસંવાદો વગેરે હતા.

૧૧. વિપાકસ્મૃત—આ અગિયારમું અંગ છે, જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૨૦ અધ્યયનો, ૨૦ ઉદેશા, ૨૦ સમુદેશા, સંખ્યાતા પદો, અનેક શ્લોકો અને અનેક નિર્યુક્તિઓ વગેરે હતાં. તેમાં દુઃખી તથા સુખી મનુષ્યોની મૂળ કારણથી આરંભીને દુઃખપરંપરા કે સુખપરંપરાની અવધિ સુધીની જીવની આલેખાયેલી હતી.

૧૨. દષ્ટિવાદ—આ બારમું અંગ છે, જેના મુખ્ય પાંચ વિભાગો હતા.

(૧) પરિકર્મ—પછીના ચારે વિભાગોને લખવાની ચોખ્ખતા સંપાદન કરાવનાર શાસ્ત્ર. તેના મુખ્ય ભેદ ૭ અને પેટાભેદો ૮૩ હતા, જે પેટીના ૬ પરિકર્મો જૈનદષ્ટિએ અને સાતે પરિકર્મો આજીવક્રમતની દષ્ટિએ હતા.

(૨) સૂત્ર—જેના મૂળ લેઠ ૨૨ અને પેટાલેઠો ૮૮ હતા. એટલે કે છિન્ન છેદનયથી જૈનદષ્ટિએ ૨૨, અછિન્ન છેદનયથી આશ્વકદષ્ટિએ ૨૨, દ્રવ્યાસ્તિક પર્યાયાસ્તિક તથા ઉભયાસ્તિક એ ૩ નયથી ત્રૈશિક આશ્વકની દૃષ્ટિએ ૨૨ અને સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણસૂત્ર તથા ચખ્ક; એ ૪ નયથી જૈનદષ્ટિએ ૨૨ એમ ૮૮ લેઠો થાય.

(૩) પૂર્વ—જેના મૂળ લેઠ ૧૪ અને વસ્તુઓ ૨૨૫ હતાં. પૂર્વોનાં નામ—ઉત્પાદ, આગ્રાયણી, વીર્ય, અસ્તિનાસ્તિ, જ્ઞાનપ્રવાહ, સત્યપ્રવાહ, આત્મપ્રવાહ, કર્મપ્રવાહ, પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાહ, વિદ્યાનુપ્રવાહ, અવધ્ય, પ્રાણાધુ, ક્રિયાવિશાલ, અને લોકખિન્દુસાર; એ ચોદ પૂર્વો હતાં. ગણધરોએ યજ્ઞમાં દ્વાદશાંગીની પહેલાં આ વિભાગની રચના કરી હતી. તેથી તેનો ‘પૂર્વ’ એવી સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હતી પૂર્વોની ભાષા સંસ્કૃત હતી.

(૪) શ્રુતિકા—પહેલાં ચાર પૂર્વોને અનુક્રમે આર, ખાર, આઠ અને દશ એ કુલ ૩૪ શ્રુતિકાઓ હતી.

(૫) અનુચોગ—તીર્થંકરોના બાવન બોલપૂજ્ય ચરિત્રો ૭ કુલકરો, તીર્થંકરો, ચક્રવર્તી, દશાર્દ, બલદેવ, વાસુદેવ, ગણધરો, ભદ્રબાહુસ્વામી (અંતિમ ૧૪ પૂર્વધરો અગર અંતિમ ૧૦ પૂર્વધરો), તપસ્વીઓ અને હરિવંશ વગેરેની ગંઠિકાઓ હતી.

આ પ્રમાણે પાંચ વિભાગમાં ગ્રંથાયેલું આ ૧૨મું અંગ હતું, જેમાં ૧ શ્રુતસ્કંધ, ૧૪ પૂર્વ, સંખ્યાતી વસ્તુ, સંખ્યાતી શ્રુતિકાઓ, સંખ્યાતા પ્રભાતો, સંખ્યાતી પ્રાભતિકાઓ, સંખ્યાતી પ્રાભૂતપ્રાભૂતીઓ સંખ્યાતા પદો વગેરે હતાં.

ગણધર સુધર્માસ્વામીએ દ્વાદશાંગીમાં આ ૧૨ અંગોની રચના કરી હતી અને તે જ અંગો વિદ્યમાન છે. દુષ્પ્રમક્ષણની અસરથી તેમાંનો કોઈ કોઈ ભાગ વિચ્છેદ પામી ગયો છે, જેનો ઇતિહાસ આગળ બતાવવામાં આવ્યો છે, છતાંય જે શેષ છે તેના આધારે જ વર્તમાન જૈનશાસન પ્રવર્તે છે.

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના બીજા ૧૦ ગણધરોએ રચેલી દ્વાદશાંગી તો વીરનિર્વાણની પહેલી સદીમાં નાશ પામી હતી.

ભગવાન શ્રીમદ્ધર્માસ્વામીને બીજા ૧૪૦૦૦ શિષ્યો હતા, તેઓએ પણ એકેક પ્રકીર્ણક શાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. એમ ૧૪૦૦૦ પદ્મિય આગમો હતાં. કાળક્રમે તેમાંનાં ઘણાંનો વિનાશ થયો.

આ જિનાગમો એ જ જૈનધર્મનું મૌલિક અને પ્રધાન સાહિત્ય છે.

આગમ, સૂત્ર, આજ્ઞા, ધારણા, અને છતાચાર એ પાંચે વ્યવહારો આ આગમને અનુસરતા હોય તો જ પ્રામાણિક મનાય છે.

જૈન તીર્થો

તિથ્યગરુણા પડિમાસુ, નતિથિ નિસ્સંસયં વિજાનંતો ।

તિથ્યરસે નમંતો, સો પાવેદ્દિ જિજ્ઞરં ઘિડલં ॥ ૧૧૩૦ ॥

કામં ઉભયાભાવાઓ, તદ્દવિ ફલં અતિથિ મળવિસુદ્ધિય ।

તિદ્દ પુણ મળવિસુદ્ધિદ્દ, કારણં હૌંતિ પડિમાઓ ॥ ૧૧૩૪ ॥

વંસળ-નાળ-ચરિત્તેસુ, નિડતં જિણવરેદ્દિ સન્વેદ્દિ ।

તિસુ અત્થેસુ નિડતં, તમ્હા તં ભાવઓ તિત્થં ॥ ૧૧૩૯ ॥

(આશ્વમ્પદનિર્યુક્તિ)

સોઝળ તં ભગવઓ, ગચ્છદ્દ તદ્દિ ગોયમો પદ્ધિઅ કિત્તો ।

આયદ્દ તં નગધરં, પડિમાઓ વંદદ્દ જિણાણં ॥ ૨૧૧ ॥

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૧૦ નિર્યુક્તિ)

તિથ્યગરાણ ભગવઓ, પવયળપાવયણિ અદ્દસર્વદ્દિણં ।

અમિગમળ ણમળ-વરિસળ-કિત્તળ સંપૂઞ્ઞા-થૂમળા ॥ ૩૩૦ ॥

ઝમ્મામિસેઅ-ણિકલ્લમળ ચરણ-નાણુપ્પયા ય તિલ્લાળે ।

દેવલોઅમવળ-મંદિર-નંદીસર-ભોમનગરેસુ ॥ ૩૩૧ ॥

અદ્દાવયમુજ્જિતે, ગયગપયપ અ ઘમ્મચક્કે અ ।

પાસરદ્દાવત્તનગં, ચમરુપ્પાય અ વંદામિ ॥ ૩૩૨ ॥

ઊણ માહણ્યં હસિનામ-ક્તિત્તળં સુરનરિંદપૂયા ચ ।
પોરાણચેદયાણિ ચ, દ્વઅ પસા દંસણે હોદ્દ ॥ ૩૩૪ ॥

(આચારાંગ સ્કં-૨-ચૂ. ૩ ભાવનાધ્યયન-
નિર્યુક્તિ દર્શનભાવના અધિકાર)

ચક્રે થૂમે પહિમા, જમ્મણ-ણિક્કલમણ-નાણ-નિલ્લાણે ।
સંજહિ વિહાર આહાર, ઉવહિ તહ દંસણઠ્ઠાપ ॥ ૩૩૫ ॥

(ઓઘનિર્યુક્તિ, પૃષ્ઠ ૬૦) (જૈન સત્ય પ્રકાશ. ક્રમાંક, ૧૦)

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાંનાં જૈન તીર્થો
નીચે પ્રમાણે છે:

તીર્થં કરોની જન્મકલ્યાણુક ભૂમિઓ—૧ વિનીતા,
૨ અયોધ્યા, ૩ આવસ્તિ, ૪ અયોધ્યા, ૫ અયોધ્યા, ૬ કોશાંબી
૭ ભદ્રેની, ૮ ચંદ્રપુરી, ૯ કાકંદી, ૧૦ ભદ્રિપુર, ૧૧ સિંહપુરી,
૧૨ ચંપાપુરી, ૧૩ કંપિલાણ, ૧૪ અયોધ્યા, ૧૫ રત્નપુરી, ૧૬
હસ્તિનાપુર, ૧૭ હસ્તિનાપુર, ૧૮ હસ્તિનાપુર, ૧૯ મિથિલા, ૨૦
રાજગૃહી, ૨૧ મિથિલા, ૨૨ શૌરિપુર, ૨૩ ખતારસ, અને ૨૪
ક્ષત્રિયકુંડ. એ ચોવીસ તીર્થં કરોની ચાર ચાર કલ્યાણુકની ભૂમિઓ છે.

દ્વારિકા અને ગિરનાર એ ભગવાન શ્રીનેમિતાથની દીક્ષા કલ્યાણુક
તથા કેવલજ્ઞાન કલ્યાણુકની ભૂમિઓ છે. દિગમ્બરો તે ભગવાન
શ્રીનેમિતાથનો જન્મ પશુ દ્વારિકાના શૌરિપુર પાકમાં માને છે.

ક્ષત્રિયકુંડ, ઝળુવાલુકા અને પાવાપુરી એ ભગવાન શ્રીમહા-
વીરસ્વામીની કલ્યાણુક ભૂમિઓ છે.

અષ્ટાષ્ટક-ભગવાન શ્રીઋષભદેવની નિર્વાણ ભૂમિ. ભરત
ચક્રવર્તીએ ત્યાં ચતુર્મુખ સિંહનિષઘા મંદિર બનાવી તેમાં
ભગવાન શ્રીઋષભદેવના મુખારવિંદથી સાંભળેલ વર્ણન પ્રમાણે
વર્તમાન ચોવીસે તીર્થં કરોની, દરેક તીર્થં કરોના દેહમાન અને
રંગ પ્રમાણે ૨૪ પ્રતિમાઓ બનાવી પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ભરત
મહારાજએ પોતાની મુદ્રિકાના રત્નમાંથી એક ભગવાન શ્રીઋષભ-

દેવની નાની પ્રતિમા બનાવી આ સિંહનિધવાની બહાર બેસાડી હતી. જે પ્રતિમા આજે કુલપાકજીમાં માણેકસ્વામી તરીકે બિરાજમાન છે.

(આ. શ્રુ. ૨ નિ. ૩૩૨, ઉત્ત. અ. ૧૦, ૨૬૧)

તક્ષશિલા—ભગવાન શ્રીઋષભદેવ છદ્મસ્થાવસ્થામાં તક્ષ-શિલામાં પધાર્યા હતા અને બીજે દિવસે સવારે જ ત્યાંથી બીજે વિહાર કરી ગયા હતા. ભગવાનનો બીજો પુત્ર અતિબલિષ્ઠ બાહુબલિ ત્યાંનો રાજા હતો. તે બીજે દિવસે સવારે ભગવાનને વંદન કરવા આવ્યો, પરંતુ પ્રભુને ત્યાં જોયા નહિ એટલે બહુ જ દુઃખી થયો. આથી તેણે જે સ્થાને ભગવાને ભિન્ન રહી ધ્યાન કર્યું હતું અને જ્યાં ભગવાનનાં ચરણોની આકૃતિ પડી હતી ત્યાં ધર્મચક્રની સ્થાપના કરી. આ રીતે ત્યાં ધર્મચક્ર તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી. સમ્રાટ સંપ્રતિએ અહીં પોતાના કર્થન માટે જિનવિહાર બનાવ્યો, જે સ્થાન આજે તક્ષશિલાના ખડેરામાં કુણાલ સ્તૂપ તરીકે વિદ્યમાન છે. વિક્રમની આઠમી સદીમાં તક્ષશિલાનો લંઝ થયો. તે પછી કાળના બળે જૈનોનું પરિબળ ઘટવાથી ધર્મચક્ર બોદ્ધોના હાથમાં ગચ્છું હતું અને બોદ્ધો તેને ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્વ તરીકે ઓળખતા હતા. પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રી હુએનત્સાંગ તક્ષશિલામાં આવ્યો ત્યારે ચંદ્રપ્રભ બોધિસત્વ તીર્થરૂપે વિદ્યમાન હતું. ત્યારપછી ફરી તક્ષશિલા ભાંગી.

આજે પાકીસ્તાનમાં રાવલપીંડીની ઉત્તરે લગભગ ૨૨ માઈલ પર તક્ષશિલાના સ્વાંસાવશેષો એ વિશાળ ભૂમિમાં પથરાયેલાં વિદ્યમાન છે. સમ્રાટ સંપ્રતિએ કરાવેલ જિનવિહાર આજે ત્યાં ‘શિરકાપ’ વિભાગમાં કુણાલ સ્તૂપ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્થાવર્તગિરિ—આ સ્થાન હક્ષિણમાં હતું, જેની નોંધ ‘આચારાંગ નિર્ચુકિત’માં મળે છે. આર્ય વજ્રસ્વામીએ ત્યાં જઈ અનશન કર્યું હતું.

(આચારાંગનિર્ચુકિત. ગાથા ૩૩૨, બોધ-નિ. ગા. ૧૧૬.)

શત્રુજય તીર્થ—ભગવાન શ્રીઋષભદેવજી નવાણું પૂર્વ વાર અહીં પધાર્યા. મણુધર પુંડરીકસ્વામી, દ્રાવિડ, વારિખિલ્લજી વગેરે કરોડો મુનિઓ અહીંથી મુક્તિ પામ્યા. શ્રીરામચંદ્રજી, પાંડવો અને શૈલકકુમાર વગેરેએ પણ અહીં તપ કરી મોક્ષ મેળવ્યું. ભગવાન શ્રીઅજિતનાથ તથા ભગવાન શ્રીશાન્તિનાથ અહીં ચોમાસુ રહ્યા અને ળીબ પણ અનેક જીવોએ અહીં પોતાનું આત્મઠક્ષ્યાણ કર્યું. આ રીતે આ શત્રુજયગિરિ પ્રાચીન કાળથી મહાન તીર્થ બની રહી છે.

ગિરનાર તીર્થ, તાલધ્વજગિરિ, શિહોર પાસેની માનુદેવા દ્રંક, ગિરનાર પાસેની ચંદ્રગિરિ ગુફા વગેરે પણ શત્રુજયની દ્રંકો ગણાય છે.

ગિરનાર—ભગવાન શ્રીનેમિનાથની કેવલજ્ઞાનભૂમિ અને નિર્વાણભૂમિ, જે શત્રુજયની દ્રંક તરીકે પણ પ્રાચીન તીર્થ છે.

ગિરનાર પાસેનું ઠાડીનાર પણ અંબીકાદેવીની ભૂમિ હોઈને તીર્થરૂપ છે.

પ્રભાસપાટણ તીર્થ—ભગવાન નેમિનાથજી મોક્ષે ગયા તે સાંભળી પાંચ પાંડવોએ પણ શત્રુજયગિરિ ઉપર અનશ્ન સ્વીકાર્યું અને કેવળી યર્ષ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું. તે પાંડવોના વંશમાં પાંડુવેણુ રાજા થયો. તેને મતિ અને સુમતિ નામના બે પુત્રો હતા. તેઓ વહાણમાં બેસી જળમાર્ગે સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર તીર્થની યાત્રા માટે આવતા હતા, ત્યારે અકસ્માત સમુદ્રમાં તોફાન જીંધું. ળીબઓ તો સ્કંદ, રુદ્ર વગેરેને વિનવવા લાગ્યા. પરંતુ આ બંને કુમારોએ તો ધીરજ રાખી સંસારની વિચિત્રતા ભાવતાં ભાવતાં પોતાના આત્માને સંયમભાવમાં સ્થિર કર્યો. થોડીએક ક્ષણમાં વહાણ તૂટ્યું. આ બંને કુમારો શુદ્ધ સંયમભાવમાં હતા તે કેવલજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા. સમુદ્રે તે બંનેનાં શરીરને ઉછાળી સમુદ્રકાંઠે મૂક્યાં. દેવોએ ત્યાં નિર્વાણઉત્સવનો પ્રકાશ કર્યો અને ત્યાં પ્રભાસતીર્થ સ્થપાયું. (આં નિં ૦ ગાથા ૧૩૦૧ની ટીકા)

હરિતનાથપુર—આ તીર્થ ભગવાન શ્રીશાન્તિનાથ, ભગવાન શ્રીકુંથુનાથ અને ભગવાન શ્રીઅરનાથની ચાર ચાર કલ્યાણકની ભૂમિ તો છે જ; પરંતુ ભગવાન શ્રીઋષભદેવનું વધીતપનું પારણું રાજ-કુમાર શ્રેયાંસના હાથે અહીં જ થયું હતું. આ રીતે પણ એ પ્રાચીન તીર્થ મનાય છે.

ચંપાપુરી—ભગવાન શ્રીવાસુપન્થસ્વામીનાં પાંચે કલ્યાણકો અહીં થયાં છે, ભગવાન ચંપાપુરીના મંદારગિરિ પર મોકલે ગયા, એવી માન્યતા પણ પ્રવર્તે છે.

સમ્મેતશિ અરગિરિ—અહીં વીસ તીર્થકરોની નિર્વાણ ભૂમિ છે. પહેલાં અહીં મંદિરો અને જિનપ્રતિમાઓ હતી. પણ શંકરાચાર્યનો અત્યાચાર અને મુસ્લમાનોની ધર્માધતાના સોગે તે મંદિરો નાશ પામી ગયાં હતાં. સ્તૂપનાં નિશાન માત્ર રહ્યાં હતાં. જગત-શેઠ મહેતાબરાયે સ્વપ્ન અનુસારે ત્યાં મહિનાઓની સ્થિરતા કરી વીસે સ્તૂપોને વ્યવસ્થિત કરી જુઓંદાર કરવા માટે કયા કયા તીર્થકરોના સ્તૂપ છે તેનો નિર્ણય કરી ચરણપાદુકાઓ સ્થાપિત કરી. તેમણે ૨૪ તીર્થકરો, ૪ વિહરમાન, ૨ ગણધરો અને ૧ જળમંદિર એમ ૩૧ મંદિરો કરાવ્યાં, જે આજે પણ યાત્રીઓની હેયાભૂમિને આર્દ્ર બનાવી પલ્લવિત કરી રહ્યાં છે.

મથુરા તીર્થ—ભગવાન શ્રીમુખાર્જુનાથના સંતાનીય ધર્મરુચિ અને ધર્મધોષ નામના મુનિઓ મથુરાના ઉદ્યાનમાં ચોમાસું રહ્યા હતા. કુબેરાદેવીએ તેઓને દર્શન કરાવવા માટે કારતક સુદ ૮ ની રાતે મેરુની પ્રતિકૃતિરૂપ ભગવાન શ્રીમુખાર્જુનાથનો સોનાનો સ્તૂપ બનાવ્યો હતો અને ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથ અહીં પધાર્યા ત્યારે તેઓના શ્રીમુખેથી પાંચમા આરાનું વિષમસ્વરૂપ સાંભળી આ સ્તૂપ ઉપર ઈટાનો સ્તૂપ બનાવી તેમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ખિરાજમાન કરી હતી. આ રીતે આ તીર્થ પ્રાચીન છે, જેનું વર્ણન નિર્યુકિતમાં પણ મળે છે. (‘ઓઘનિર્યુકિત’ ગા. ૧૧૫)

ત્યાર પછી અંતિમ કેવલી શ્રીજંબુસ્વામી, તેમના માતાપિતા,

શ્રીઓ, સામ, સસરા, અને ૫૦૦ ચોરો વગેરેનું સ્મરણ કરાવતા પરંપરો આહી બન્યા એટલે આ સ્થાન પુનઃ બહોળલાલીમાં આવ્યું. આહી આર્ય શ્રીસ્કંદિલાચાર્યે આગમની વાચના કરી ૮૪ આગમોને વ્યવસ્થિત કર્યા હતાં. આ કારણે ચોરાસી ના મંદિર તરીકે પણ આ સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે.

બગવાન શ્રીસુપાર્શ્વનાથના આ સ્તૂપ વગેરેનો આં ૭૨૫ બદ્ધિસૂરિના ઉપદેશથી છોડોદાર થયો હતો. પછી સંવત ૧૪૧૨માં પણ તેનો છોડોદાર થયો હતો. તે સમયનો એક સ્તૂપલેખ આજે પણ મળે છે.

જગદ્ગુરુ આચાર્ય શ્રીવિજયહીરસૂરિ મથુરાની યાત્રાએ પધાર્યા ત્યારે આહી પરંપરો સ્તૂપો વિદ્યમાન હતા. ('હીરસોભાગ્ય-કાવ્ય' સર્ગ. ૧૪ શ્લોક ૨૫૦) તેના જ સંતાનીય મહોપાધ્યાય શ્રીવિવેકહર્ષગણિએ સં. ૧૬૬૭ માં આહી જ બૂસ્વામીનાં ચરણોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આ સ્થાનોનો બાદશાહ ઓરંગઝેબે વૈષ્ણવાચાર્યના ઝઘડામાં મથુરા તોડ્યું ત્યારે નાશ થયો અને એક મોટો ટીલો બની ગયો છે, જેનું નામ 'કંકાલી ટીલો' છે. પાછળથી સરકારે તેને ખોદાવી તેના અવશેષો લખનોતા કેથર બાગના પ્રદર્શનમાં ગોઠવી રાખ્યાં છે, તેમાં ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીની કનિષ્ક-હવિષ્કકાલીન ખંડિત અને અખંડિત અનેક ભવ્ય જૈન શ્વેતાંબર પ્રતિમાઓ, સં. ૧૦૬૩ની સાબરણ મૂર્તિ, ચોમુખો, ગર્ભાપહારનું દશ્ય, કેશવાળી પ્રતિમા, લંગોટવાળી પ્રતિમાઓ, આચાગપટ્ટો, પાદુકાઓ, સાધ્વી, ફેવી, આમલકીકોઠા, ઉત્તમ વાજિંત્રો અને ચિકમની ૧૧ મી સદીની દિગંબર પ્રતિમાઓ વગેરે વગેરે મોજુદ છે.

વિનાશ પછી શ્રીસંઘે ૮૪ નું મંદિર બનાવી તેમાં મહોં શ્રીવિવેકહર્ષગણિ પ્રતિષ્ઠિત શ્રીજ બૂસ્વામીની ચરણપાદુકાને બિરાજમાન કરેલી છે, જેનો લેખ પણ સ્પષ્ટ વંચાય છે.

આમરાના શ્રીસંઘે આહી ધીયામંડીમાં શ્રીકલ્પદ્રુમ પાર્શ્વ-

નાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેમાં સં. ૧૬૮૮ વૈશાખ સુદિ ૭ ને દિવસે અમારા હાથે જ ભગવાન શ્રીધર્મનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી છે.

આ ભૂમિ ઐતિહાસિક છે. શ્રીકૃષ્ણ વામુદેવનો જન્મ આં બંચસરિતું મંદિર, હુડિકે ચક્ષુ મંદિર, આં બંચભદ્રિસૂરિ પ્રતિષ્ઠિત ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનું મંદિર, વિશ્વભૂતિ મુનિનું ખલનિયાણું, હંડ મુનિને કેવળજ્ઞાન, મુનિ કાલ્દેશિ, રાજર્ષિ શંખ, નિવૃત્તિનો સ્વંયવર, અદાર નાતરાં, ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ઉપસર્ગ, કંબલસંખલ, સાધ્વી પુંપચૂલાને કેવળજ્ઞાન, શ્રમણદેવી ઈન્દ્રહત્તનો પત્રચેદ, ઈન્દ્રે તિગેહનો પ્રશ્ન કર્યો, ત્રણ પુષ્પમિત્રો, આં સ્કંદિલાચાર્યની આગમચાચના, મહાનિશીથ સૂત્રનો જીર્ણોદ્ધાર વગેરે અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અહીં બની ગઈ છે.

ભરૂચ—નર્મદા નદીના કંઠે ભરૂચમાં અશ્વાવળોધ તીર્થ છે. ભરૂચનાં નામો—શ્રીપુર, ઉદ્યાન, ભૃગુકન્ઠ ભૃગુપુર, અને ભરૂચ વગેરે હતાં. ભગવાન શ્રીઅજિતનાથ અહીં પધાર્યા ત્યારે શ્રીપુર અને ભગવાન શ્રીચંદ્રપ્રભુના પધારવાથી ઉદ્યાન તીર્થ તરીકે તે પ્રતિષ્ઠિત થયું. પછી ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીએ મહો સુદિ ૧ ને દિવસે અહીં પધારી જિતથત્તુ રાજાએ યજ્ઞમાં હોમવા તૈયાર રાખેલ અંધને પ્રતિજ્ઞાથી સમક્ષિતધારી બતાવ્યો અને તેણે પણ અનશ્વન પૂર્વક મરી દેવ બની ભરૂચમાં આવી મહો સુદિ ૧૫ ના ભગવાન-શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનું મંદિર બનાવી તીર્થ સ્થાપ્યું ત્યારથી અશ્વાવળોધ નામનું પવિત્ર તીર્થ પ્રવૃત્ત્યું છે. ત્યાર પછી પશ્ચ ચક્રવર્તી, હરિષેષ્ઠ ચક્રવર્તી, સિંહલની રાજકુમારી સુદર્શના, સમ્રાટ સંપ્રતિ, સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય, આં પાદવિપ્તસૂરિના ઉપદેશથી રાજા સાતવાહન, આં વિજયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રીસુધે અને મંત્રી આંબડ વગેરેએ આનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

સિંહલની રાજકુમારી સુદર્શનાએ પહેલાના સમજીનાં ભવમાં આ તીર્થમાં મુનિ શ્રીભાનુ અને મુનિ શ્રીભુષણનાં મુર્તિથી નવકોર

મંત્ર સાંભળ્યો. તેના પ્રભાવે સિંહલમાં રાજકુમારીનું પદ મળ્યું છે; જોમ અવધિજ્ઞાનથી બાણી અહીં આવી આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. ત્યારથી આ તીર્થનું બીજું નામ સુકર્થના વિહાર-શકુનિકા વિહાર, યાને સમળી વિહાર તરીકે બહાર થયું. આ તીર્થ અનેક તોફાનોમાંથી પસાર થયું અને જૈનાચાર્યોએ તેની રક્ષા કરી. આં કલ્હણસૂરિએ અજૈનોને સંતુષ્ટ કર્યા અને પછી મહારાજ સંપ્રતિએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. વીર સં. ૩૦૦ લગભગમાં વ્યંતરોએ ઉપદ્રવ કર્યો અને શ્રોશ્યામાચાર્યે તેની રક્ષા કરી. વીર સં. ૪૮૪ માં બૌદ્ધો અને વ્યંતરોએ ધમાલ કરી ત્યારે આર્ય-અપટાચાર્યે તેની રક્ષા કરી. વીર સં. ૮૪૫ માં શત્રુ રાજાએ ભરૂચ પર હુકમો કર્યો પણ દેવી સહાયથી તે ખચી ગયું. વીર સં. ૮૮૪માં બૌદ્ધોએ તેનો કબજો કર્યો પણ આં મહાવાદીએ આ તીર્થની રક્ષા કરી.

એકવાર અંકલેષર તરફથી પાન કુંકાર્યો ત્યારે નગરદાહમાં ભરૂચ ભસ્મીભૂત થયું. જિનમંદિરો પણ ખગી ગયાં. માત્ર લગવાન શ્રીમુ નિ-સુત્રતસ્વામીની પ્રતિમા ખચી ગઈ. આં વિજયસિંહસૂરિએ ભરૂચ-માંથી જ પાંચ હજારની રકમ એકઠી કરી લાકડાનું મંદિર કરાવ્યું. સં. ૧૨૧૩ પછી વ્યંતરે મંત્રી આગ્રહટના જીર્ણોદ્ધારમાં વિઘ્ન નાખ્યું. કળિકાળસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રસૂરિએ તે વિઘ્નને હઠાવી તીર્થરક્ષા કરી, અને તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. ત્યાર પછી સુસલમાનોના ધર્મોષ હુમલાથી આ તીર્થ નાશ પામ્યું અને નવેસરથી તીર્થની રચના કરવામાં આવી. તીર્થનાથક શ્રીમુનિસુત્રતસ્વામી લગવાન આજે શ્રીસંઘના મંદિરમાં બિરાજમાન છે. આ તીર્થ પ્રાચીન છે તેથી જગતિંતામણિ ચૈત્ય-વંદનમાં આ તીર્થનો મહામહાદિ મુણિસુવવ એવો જયઘોષ આલેખાયો છે. આજે ભરૂચમાં ૯ દેરાસરો છે.

અજારો-સૂર્યવંશી રઘુરાજના પુત્ર અજયપાળે અસાધ્ય રોગની પીડાથી રાજ્ય છોડી શત્રુજયની યાત્રા કરી, દીવમાં આવી વસવાટ કર્યો. એ અરસામાં રત્નસાર નામના વ્યાપારીને સમુદ્ર-

માંથી ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મળતાં તેણે એ પ્રતિમા લાવી અજયપાળને આપી. અજયપાળ પછી એ પ્રતિમાના નહવણ જળથી છ મહિનામાં નીરાગી થયો. એટલે તેણે ત્યાં અજયનગર વસાવ્યું અને જિનાલય બંધાવ્યું. તેમાં તે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરના નિર્વાહ માટે ૧૨ ગામ આપ્યાં. ત્યારથી અજયના પાર્શ્વનાથ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

રાણ અજયપાળ પછી અનુક્રમે અનંતરાય, દશરથ અને રામચંદ્રજી વગેરે રાણઓ થયા.

ત્યાર પછી આ તીર્થના અનેક જીર્ણોદ્ધારો થયા. સં. ૧૩૪૩ મહા વદિ ૨ ને શનિવારે અહીં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા થયાનો લેખ મળે છે. વળી સં. ૧૬૬૭માં વૈશાખ સુદ ૩ ને મંગળવારે રોહિણી નક્ષત્રમાં તપગચ્છાચાર્ય શ્રીવિજયદેવસૂરિની વિદ્યમાનતામાં ઉનાના વતની શ્રીમાળી કુંઅરજી જીવરાજ દોશીએ આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ ચોદમો જીર્ણોદ્ધાર હતો એમ તે લેખ ઉપરથી નક્કો થાય છે. પ્રાચીન જિનમંદિરનો ટીલો અજયપાળના ચોતરા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; જેમાંથી ખોદકામ કરતાં ઘણી જિનપ્રતિમાઓ, શાસનદેવદેવીની મૂર્તિઓ મળી આવે છે. તેમાંની કેટલીક પ્રતિમાઓ ઉપર સં. ૧૪૨૩, સં. ૧૩૪૩ વગેરેના ચિલાલેખો મળ્યા છે. મંદિરમાં જ સં. ૧૦૧૪નો ઘંટ, સં. ૧૩૨૩ના કાકસાગિયા, સં. ૧૩૪૩ના શ્રીપાર્શ્વનાથ, સં. ૧૬૬૭ની જીર્ણોદ્ધારની તકતી, સં. ૧૬૭૮નું દેવશુર પાદુકાચક્ર વિદ્યમાન છે. અહીં એક વિચિત્ર જાતની વનરૂપિણી થાય છે જે અનેક રોગોની શાંતિ કરાવે છે. આ સ્થળ એકાંતમાં છે અને તેનું વાતાવરણ શાન્તિપૂર્ણ છે.

(‘ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ’ ભા. ૧, લેખો-૧૧૧થી૧૧૫)

અહિંછત્રા-ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથ છત્રસ્થાવસ્થામાં ધ્યાન કરી બેસા હતા ત્યારે ધરજેન્દ્રે ત્યાં આવી ભગવાનની ઉપર ત્રણ દિવસ મુઘી ફણાવું છત્ર બનાવી ભગવાનની ભક્તિ કરી હતી. ત્યાં જનતાએ એક નગર વસાવ્યું અને ભગવાનની પાદુકા તથા મૂર્તિનું સ્થાપન કર્યું, જેનું નામ અહિંછત્રા તીર્થ પડ્યું. આ સ્થાન અત્યારે

નાથ પામ્યું છે પણ તેનો ટીલો મોતુક છે. અહીં વર્ષો વર્ષો પહેલાં કનકકેતુ નામે રાજ થયો હતો. પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા ટોલેમી ઇ. સ. ની બીજી શતાબ્દીમાં અહીં આવ્યો હતો. (મેક ડોન્લે, એશન્ટ ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૩૩-૧૩૪) તેણે આ સ્થાનનો Adisdrā અડિસદ્રા નામથી પરિચય કરાવ્યો છે. ત્યાંનો જૂનો કિલ્લો અદિકોટ તરીકે ઓળખાય છે. અહીંથી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ. ૭મી સદી સુધીના સિક્કાઓ મળ્યા છે, જેના આધારે અહીં શુંગવંશી અગ્નિમિત્ર, સૂર્યમિત્ર, ભાનુમિત્ર, વિષ્ણુમિત્ર, ભદ્રદાસ, દુર્વમિત્ર, જયમિત્ર, ઇંદ્રમિત્ર, કલ્પનીમિત્ર, અને બૃહસ્પતિમિત્રનું રાજ્ય હતું એમ માની શકાય છે.

૨. કનિગહામને અહીંથી પુષ્પ સહિત કળશની નિશાની વાળો શ્રીમદ્દારાજ હરિગુપ્તસ્ય શબ્દવાળો સિક્કો મળ્યો હતો.

(‘કનિગહામ ઓર્કિ. સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા’ વો. ૧.)

આ મહારાજ હરિગુપ્ત તે શુભવંશી જૈન રાજા હતો. તેણે દીક્ષા લીધી હતી. હજુ સંક્રાંતિ તોરમાણ્ય તેમને શુક તરીકે માનતો હતો અને માલવપતિ દેવગુપ્તે તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ઝોટલે કે તે સમયે પાંચોલના રાજાઓ જૈન હતા અને અહીં જૈન મુનિઓ અધિક સંખ્યામાં વિચરતા હતા.

૩. કુહરને સને ૧૮૯૨ની શોધખોળ પ્રમાણે અહીં અદિકોટમાંથી અને આસપાસના આલમપુર, કટારીક્ષેત્ર, પરિચમી ટીલો અને સ્તૂપ વગેરે પ્રદેશમાંથી કનિકકાલીન તથા શુપ્તકાલીન જૈન મૂર્તિઓ મળી હતી, જે પરના બ્રાહ્મી લિપિના લેખો નીચે મુજબ વંચાય છે.

મૂર્તિના પરિકરની નીચેના લેખ—

× સં. ૧૨ નો ૪ માસ ૧૧ દિવસે રતિશયપૂર્વમ (પતસ્ય પૂર્વાયાં) કોટિગણ (વામ્માઢા સિયાસે) (વમ્મ લિજ્જિયાસે) કુલાસે અનં (1) ઉચ્ચા । નામરીશાલાતો જેનિસ્ય આર્ય પુસિલસય.

× આ સં. ૧૨ તે વિક્રમસંવત અર્થેથી કનિકસંવત સંભવે છે. તિથિ પણ મહા શુદ્ધિ ૧૧ અથવા જેઠ વદિ ૧૧ સંભવે છે.

એકમુખાશ્વના પ્રભાસનની નીચે—સં. ૭૪.

કોટની પૂર્વમાં સ્તૂપ પાસેના સ્થંભ પરનો લેખ:—

આચાર્ય દ્વિવલ્લભિ શિષ્ય મહાહરિ પાર્શ્વ મતિરાય કોટ્ઠારિ ॥

આ સ્તૂપ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથના સમયનો હોવાનું મનાય છે.

આ તીર્થસ્થાન આજે બરેલી જિલ્લાના રામનગરની કક્ષિણે આર માર્ગદ્વિતા ઘેરાવામાં પથરાયેલું નજરે પડે છે.

શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ—સોરાષ્ટ્રની દત્તદે પ્રતિવાસુદેવ જરાસંઘ અને વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ મહારાજાનું ધમસાણુ યુદ્ધ થતું ત્યારે જરાસંઘે યાદવસેન્ય ઉપર જરા ફેંકી આખા સૈન્યને મુર્છિત બનાવી મૂક્યું. તેના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણે ભગવાન શ્રીનેમિનાથની સૂચના પ્રમાણે ત્રણ ઉપવાસ કરી નાગરાજ ધરમેન્દ્રને પ્રસન્ન કરી તેની પાસેથી ગર્ભ ચોવીસીમાં આપાઠી આવડે ભરાવેલ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથનું બિંબ લઈ તેનું નંદવણુજળ સૈન્ય પર છાંટી સૈન્યને નીરોગી બનાવ્યું. જય પ્રાપ્ત કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં શંખેશ્વર ગામ વસાવી તે પ્રતિમાશ્વની શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ તરીકે સ્થાપના કરી. જોટલે આ તીર્થ પ્રાચીન છે. તેના નાના મોટા અનેક જીર્ણોદ્ધારો થયા છે. છેલ્લા હજાર વર્ષના ગાળામાં સં. ૧૧૫૫માં કલિ-ઘણસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરીશ્વરના શુભ આચાર્ય શ્રીદેવ-ચંદ્રસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી સોરાષ્ટ્રના હંડનાયક મંત્રી સન્નજને, સં. ૧૨૮૬ લગભગમાં આં શ્રીવિજયસેનસુરિ તથા આં શ્રીવર્ધ-માનસુરિ વગેરેના ઉપદેશથી મહામંત્રી વસ્તુપાલે, સં. ૧૩૦૨ આસપાસમાં પૂનમગચ્છના આં પરમદેવસુરિ તથા તેમના શિષ્યના ઉપદેશથી ઝીંજુવાણના રાણા દુર્જનશલ્યે, સં. ૧૬૬૬માં તપાગચ્છના જ્ઞાં શ્રીવિજયસેનસુરિના ઉપદેશથી નડિયાદના શ્રીમાણી નાથા વગેરે શ્રીસંઘે અને સં. ૧૭૬૦માં તપગચ્છના શ્રીપૂજ વિજયરત્ન-સુરિના ઉપદેશથી શ્રીસંઘે જીર્ણોદ્ધારો કરાવેલા છે આ તીર્થ આજે પણ પ્રાણવિક મનાય છે.

આરૂપ—આરૂપ પાર્શ્વનાથ, સ્તંભન પાર્શ્વનાથ અને પાટણના નેમિનાથ એ ત્રણે પ્રતિમાઓ પણ પ્રાચીન છે.

કુંભોર્ધ—આ તીર્થ પણ શંખેશ્વરજીનું સમકાલીન તીર્થ છે. તેના અનેક જીર્ણોદ્ધારો થયા છે. તપગન્ધના આં શ્રીવિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી જીર્ણોદ્ધાર તથા અંજનશલાકા ઉત્સવ થયો હતો. સં.... પાટણના શ્રીસંઘે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સં. ૧૯૦૩ મહા શુદ્ધિ પૂનમે શેઠ લાલભાઈ લઢા વગેરે સમિતિએ છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. મૂળનાયક તરીકે શ્રીમનમોહન પાર્શ્વનાથ બિરાજે છે.

બદરી પાર્શ્વનાથ—અષ્ટાપદ તીર્થ અદૃશ્ય થયા પછી આ તીર્થ હયાતીમાં આંધું હોય એવી કલ્પના થાય છે. અહીં વિશાળ જિનાલય પણ હતું, જેમાં એવીસે તીર્થો કરની પ્રતિમાઓ હતી. શંકરાચાર્ય પછી આ તીર્થ નારાયણ તીર્થ બન્યું છે. એક મહંતને એકવાર સ્વપ્નમાં ૨૪ જિન પ્રતિમાઓનાં દર્શન થયાં અને તે અનુસાર શોધ કરતાં તેને એક પરિકરવાળી પ્રતિમા મળી આવી, જે આજે બદ્રીનારાયણના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે, જેના અસલી સ્વરૂપના ફેાટાઓ મળે છે. વળી તેનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં ચાર હાથ પણ બતાવવામાં આવ્યા છે, જે કલ્પિત છે. લોકોને અતુર્ભૂજની જામણામાં નાખવા માટે એ બતાવવામાં આવે છે. તેમાં પણ બે હાથ તો ધ્યાન મુદ્રાવાળા જ હોય છે. મંદિરની રચના, શિલ્પ અને દરવાજો જૈનશૈલીનાં છે. ગભારો ઠોરો નાંખી ચૂદમંડપને રંજમંડપ બનાવ્યો છે. પ્રતિમા ૨૧ ફૂટ ઊંચી છે. મંદિરમાં ઘંટાકણું મહા-વીર ક્ષેત્રપાળ છે. પૂજારીઓ જૈન સોજકો હતા જે હાલ ગંધર્વ બ્રાહ્મણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ મંદિરમાં જૈનો પ્રવેશ ન કરે તે માટે સખત તકેદારી રાખવામાં આવે છે. ઋષિકેશના મંદિર સામે વડ નીચે ખંડિત જૈન પ્રતિમાઓ છે. કેદારમાં પણ કેદાર પાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું. હાલ ત્યાં પણ વસ્ત્ર અને હારના ચિહ્નવાળી એક જિનપ્રતિમા છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક: ૩૭.)

કુમારગિરિ—કુમારગિરિ અને કુમારીગિરિ પર કલિંગરાજ સુલોચનરાય અથવા શોભનરાયે પાંચ ગુફાઓ કોતરાવી હતી અને જિનાલય બનાવ્યું હતું. આ બંને તીર્થો “શત્રુજયાવતાર” અને “ઉજ્જયાતાવતાર” તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ હતાં. જે આજે ભુવનેશ્વરથી પાંચ માઇલ પશ્ચિમે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેની ઉપર ૩૦ જૈન ગુફાઓ છે. તેમાં ૨૪ તીર્થંકરો ૨૪ દેવીઓની મૂર્તિઓ છે.

જગન્નાથપુરી—વિશાલાનગરીનો યુવરાજ શોભનરાય કોણિક ચેટકના યુદ્ધ પછી કલિંગમાં પોતાના સસરાને ત્યાં આવી રહ્યો અને સસરાની પછી તે કલિંગનો રાજા બન્યો. તે પરમ જૈન હતો. તેણે પોતાની રાજધાની પાસે પુરીમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથનું તીર્થ સ્થાપ્યું હતું અને તેમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બિરાજમાન કરી હતી. “પુરીમાં છુતાછુત નહિ” એ લક્ષણવાળા સાધર્મિક વાત્સલ્યે આ તીર્થને જગપ્રસિદ્ધ બનાવ્યું હતું. અને લોકો પણ તેને જગન્નાથજી તરીકે ઓળખતા હતા આચાર્ય વજ્રસ્વામી બાર હુકાળીમાં શ્રીસંઘને લઈ અહીં આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ શંકરાચાર્યના અત્યાચારથી જૈનધર્મ આ પ્રદેશમાંથી હઠી ગયો. એટલે એ તીર્થ શેવતીર્થ બની ગયું છે. છતાંય એ તીર્થની પ્રાચીન પ્રતિમા આજે પણ ત્યાં તે અસલી સ્વરૂપમાં જ વિદ્યમાન છે. જો કે દર બાર બાર વર્ષે તેની ઉપર લાકડાનું ખોળું ચઢાવવામાં આવે છે, અને ખભા ઉપર એ હાથ જોડી દેવામાં આવે છે. કિન્તુ તેના નીચેના એ હાથો તો ધ્યાનસ્થ સુદ્રામાં જ રાખવામાં આવે છે. અમદાવાદ વગેરેમાં જગન્નાથજીનો વરથોડો નીકળે છે તેમાં જગન્નાથજીની ત્રણ મૂર્તિઓની આકૃતિ એવી સંદિગ્ધ બનાવવામાં આવે છે કે “આ જિન પ્રતિમાઓ છે” એમ રખેને કોઈ બાણી બાય. જગન્નાથજી એ પ્રાચીન જૈનતીર્થ છે. આજે જૈનો અને સોનીને તેમાં પ્રવેશ કરવાની સાફ મના છે.

(‘ઓલનિયુકિત’ ગાથા ૧૧૬, ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ ક્રમાંક: ૭૭)

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી અને ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીના સમયનાં તીર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

ક્ષત્રિયકુંડ—કુંડઆમના ક્ષત્રિયકુંડ અને બ્રાહ્મણકુંડ એમ બે વિભાગ હતા. ક્ષત્રિયકુંડ પહાડની ઉપર હતું અને તેની પશ્ચિમે બ્રાહ્મણકુંડ પહાડની નીચે હતું. ક્ષત્રિયકુંડથી નીચે આવવા માટે જળમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ એમ બે ભાતના રસ્તાઓ હતા. આ પહાડ પરનું ક્ષત્રિયકુંડ તે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનાં ત્રણ કલ્યાણકની ભૂમિ છે. રાજકુમાર જમાલી પણ ત્યાં જ થયેલ છે. આ સ્થાન અત્યારે નાશ પામ્યું છે અને ત્યાંથી પશ્ચિમે દોઢેક કોશ દૂર તીર્થમંદિર ખનાવવામાં આવ્યું છે.

જો કે કેટલાક અંગ્રેજ વિદ્વાનો વિશાલાના એક પરાને ક્ષત્રિયકુંડ તરીકે માનવાને લલચાય છે. પરંતુ તે તેઓની માત્ર કલ્પના જ છે કેમકે ક્ષત્રિયકુંડ એ વિશાલાનું નહિ કિન્તુ કુંડ-આમનું એક ખડું છે, એ વસ્તુ તેના વર્ણન અંગેથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. અહીંથી પાવાપુરી લગભગ ૨૦ યોજન દૂર છે તેથી જ ભગવાનના નવવાણીની ખબર અહીં જલદી પહોંચી ગઈ હતી.

ઋષુવાલુકા તીર્થ—સમેતશિખર ઉપર ૨૦ તીર્થંકરો સપરિવાર મોક્ષે ગયા. આવા પવિત્ર ગિરિની તળેટીમાં મધુવનથી લગભગ ૩ કોશ પૂર્વમાં ઋષુવાલુકા નદી છે. તેના કિનારે મનોહર વૃક્ષલટાઓ છે. શીલિ નામના વૃક્ષો પણ ઘણાં છે. પરમ શાન્તિનું વાતાવરણ બમેલું રહે છે. કુદરતી રીતે જ ધ્યાનથી સિદ્ધિ થાય એવા રમ્ય સંયોગો છે. ત્યાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીને વૈશાખ શુદ્ધ ૧૦ના ચોથા પહોરે કેવળજ્ઞાન થયું હતું. ભગવાને ત્યાં પહેલી દેશના આપી તે નિષ્કળ ગઈ હતી. પછી ત્યાંથી ૧૨ યોજનનો વિહાર કરી ઉત્તરમાં રહેલ પાવાપુરીમાં જઈ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૧ ના દિવસે દેશના આપી અને ત્યાં જ ચતુર્વિધ સંવત્ની સ્થાપના કરી હતી.

ઋષુવાલુકા એ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની કેવલ્યભૂમિ છે. આ નદી બ્રાહ્મ ગામ પાસે ઘડને વહે છે માટે અંગ્રેજોએ આનું બીજું નામ બ્રાહ્મ નદી રાખેલ છે.

રાજગૃહી—ભગવાન શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીનાં ચાર કલ્યાણકની ભૂમિ. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પણ અહીં અનેકવાર સમોસર્થા

હતા. અહીં જિનાલયો છે. રાજગૃહી પાસે જ વિપુલગિરિ, રત્ન-
ગિરિ, ઉદયગિરિ, સ્વર્ણગિરિ અને વૈભારગિરિ એ પાંચ પહાડીઓ
છે, જેની ઉપર ભગવાન શ્રીમુનિમુખતસ્વામી અને ભગવાન
શ્રીમહાવીરસ્વામીના અનેક શ્રમણોએ ધ્યાન સાધના કરી હતી. આજે
એ પાંચે પહાડો તીર્થરૂપ છે. પાંચે સ્થાનોમાં દેરીઓ છે. વિપુલા-
ચલમાં અર્ધમત્તા મુનિ મોક્ષે ગયા હતા. વૈભારગિરિ પર ભગવાન
શ્રીમહાવીરસ્વામી સમોસર્યા હતા. તેમના ૧૧ ગણધરો આ
પહાડી પર નિર્વાણ પામ્યા હતા. ધન્ના શાલિભદ્ર વજેરે અનેક
મુનિવરોએ પણ આત્મકલ્યાણ કર્યું. અહીં પાંચ ટૂંકો છે. દરેક
ટૂંકમાં જિનાલયો છે. બીજી ટૂંક પર દેરીમાં ધન્ના શાલિભદ્રની
પ્રતિમા છે. પાંચમી ટૂંક પર શ્રીગૌતમસ્વામીનું મંદિર છે. જેમાં
ગણધરોની પાહુકાઓ છે. એ રીતે આ સિદ્ધક્ષેત્ર ગણાય છે.

નાલંદાપાડો અને ગુણ્યાયાળ પણ ભગવાન શ્રીમહાવીર-
સ્વામીની ઉપદેશભૂમિઓ છે.

ગજપદતીર્થ—આ દશાર્ણુ દેશનું તીર્થ છે. તેમાં દશાર્ણુ-
પુર નગર હતું, જેનું બીજું નામ એલકચ્છ (એલગચ્છ, એડકાક્ષપુર)
હતું. તેની પાસે દશાર્ણુકૂટ પર્વત છે. ૭૦ મહાવીરસ્વામી ત્યાં
સમોસર્યા ત્યારે રાત્રી દશાર્ણુભદ્રે વંદનઉત્સવ વિકુળ્યો, જેને ભેઈ
દશાર્ણુભદ્રે નિરભિમાન બાવ ધરી જિનદીક્ષા લીધી. દશાર્ણુકૂટ
ઉપર ઐરાવણ હાથીનાં પગલાં પડ્યાં હતાં તેથી તે કૂટનું બીજું
નામ “ગભગ્રપદ” થયું. આર્ય મહાગિરિજી જેઓ આર્ય સુહસ્તિ-
સૂરિના ઉપાધ્યાય હતા તેઓ પાટલીપુત્રમાં વસુભૂતિ શેઠની
ભક્તિમાં અનેપણા દોષ સમજી વિક્ષિપ્તમાં જીવિતસ્વામીની પ્રતિમાને
વાંઘી ગભગ્રપદમાં યાત્રા માટે પધાર્યા, અને ત્યાં અનયન કરી
સ્વર્ગે ગયા ને દેવ થયા.

(આ. નિ. ગા. ૧૨૯૩, હારિ. વૃત્તિ પૃ. ૧૭૦)

આ સ્થાન માટે એ કલ્પનાઓ ચર્ચ થકે છે.

૧ દશાર્ણુપુર, એલકચ્છપુર, એલકર, એલ્લુર, ઇલોરા,
ગભગ્રપદ, એડકચ્છ, એલકપુરગિરિ, એલ્લુરગિરિ, ઇલોરગિરિ.

૨ દશાર્ણ પુર, એલકચ્છપુર, એલપુર, એલિયપુર :

ગભગપદ, એલકચ્છ, મેઢગિરિ, મુઘગિરિ, મુક્તગિરિ, મુક્તાગિરિ.

દશાર્ણદેશનું જુદા જુદા લેખકો નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલ નામ આપે છે.
ભીમે દશાર્ણ દેશ જીત્યો હતો, જે પુરી દશાર્ણ મનાય છે.

('મહાભારત', સભાપર્વ અ. ૩૨)

નકુલે વિજયયાત્રામાં પશ્ચિમ તરફના દશાર્ણ દેશને જીત્યો હતો.

('મહાભારત', સભાપર્વ, અ. ૩૦)

કવિ કાલિદાસ પણ દશાર્ણ દેશનું નામ આપે છે.

('મેઘદૂત' પૂર્વખંડ શ્લોક, ૨૫-૨૬)

પ્રો. વિલસન લખે છે કે, સમ્રાટ અશોકના સમયે દશાર્ણ દેશની રાજધાની ચેતિમગિરિમાં હતી. પૂર્વ દશાર્ણને પેરિપ્લસમાં " ડાસરેન " નામથી ઓળખાવ્યો છે. આ પ્રદેશ " છત્તીસગઢ " જિલ્લામાં આવ્યો છે.

('વિજયપુરાણ', હોલની આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨, પૃષ્ઠ ૧૬૦ ટિપ્પણી ૩)

પદ્મજાનું દેશી રાજ્ય એમાં ગણાતું હતું.

(જ. એ. સો. ખં. ૧૬૦૫, પાં ૭, ૧૪)

ડો. ભાંડારકર લખે છે કે, પશ્ચિમ દશાર્ણમાં લોપાળના રાજ્ય સહિત પૂર્વ માળવાનો સમાવેશ થાય છે. વિદિશા યાને બીલ્સા એની રાજધાની હતી. ('દક્ષિણનો ઇતિહાસ' ખંડ-૩એ)

દશાર્ણપુર પાસે દશાર્ણ નદી હતી, જેનું બીજું નામ દસાન છે, જે આજે ધસાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે લોપાળ પાસેથી નીકળી એટલા નદીમાં જઈ ભળે છે. એટલાનું જૂનું નામ વેત્રાવતી નદી છે.

(ડા. પી. કૃત. 'ભૌગોલિક કોશ' ખંડ બીજો)

પુરાતત્ત્વપ્રેમીઓ બીલ્સાને જ વિદિશા નગરી માને છે. સાંચી એ પણ બીલ્સાની પાસેની સત્યપુરી નગરી જ છે.

જીવતરવામી—અંપાને કુમારનંદી સોની અગ્નિમાં બળી મરી વિદ્યુન્માલી દેવ થયો. તેણે હાથસ્થ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની

પ્રતિમા બનાવી સિન્ધુ સોવીર દેશના રાજા ઉદાથીની પાસે પહોંચતી કરાવી હતી. રાજા તેની ત્રિકાળ પૂજા કરતો હતો. એક દિવસે માલવ-રાજા ચંડપ્રદોત તેની અતિથય રૂપાળી સુવર્ણશુભિકા નામની ઢાસી તથા આ પ્રતિમાને હરીને ઉજ્જૈન લઈ આવ્યો. જો કે ઉદાથી રાજાએ અહીં આવી ચંડપ્રદોતને કરાવી પાંજરામાં પૂરી આ પ્રતિમાને લઈ જવા પ્રયત્ન કર્યો કિન્તુ અધિષ્ઠાયક દેવે લઈ જવાની મના કરી. આથી ઉદાથીએ તેને ત્યાં વિદિશામાં જ રાખી અને પછી વીત-ભયતગર આવ્યો ગયો. તેણે ચંડપ્રદોતને સાર્થકે બન્ધુ બાણી માલવાનું રાજ્ય આપી આજેથી જ પાછો રવાના કરી દીધો હતો. ચંડપ્રદોતે વિદિશામાં આવી ત્યાં બ્રાહ્મણ શ્રાવકના નામથી શહેર વસાવ્યું અને તેની વ્યવસ્થા માટે ખાર હબર ગામ આપ્યાં ત્યારથી આ તીર્થ જીવિતસ્વામી તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુસ્થિતસૂરિ અહીં યાત્રા માટે અનેકવાર પધાર્યા હતા. આ પ્રતિમાનો વરઘોડો ઉજ્જૈનમાં પણ ફેરવવામાં આવતો હતો. આવાં કારણોથી આ તીર્થ પ્રાચીન ગણાય છે.

(‘ઓઘનિર્ગુહિત’ ગાથા ૧૧૯)

આ સિવાય નાંદિયા, નાણા, દિયાણા, બામણવાડ, સુંડસ્થલ અને ભિન્નમાલમાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પધાર્યાનો અને જીવિતસ્વામીની પ્રતિમા હોવાનો લોકપ્રવાદ છે. સંભવ છે કે જૈનાચાર્યો શંકરાચાર્યના અત્યાચારથી પૂર્વદેશ છોડીને આ તરફ આવ્યા ત્યારે તેઓએ ત્યાંની અતિ પ્રાચીન જિન પ્રતિમાઓને આ સ્થાને લાવી બેસાડી હશે. લોકપ્રવાદમાં કઈક સાપેક્ષ તથ્ય હશે, જેનો ઐતિહાસિક ઉકેલ મળતો નથી. દિયાણા, નાંદિયાની પ્રતિમાઓ એકદમ પ્રાચીન શિલ્પનો નમૂનો રજૂ કરે છે જ. સુંડસ્થલમાં વીરજન્મથી ૩૭મા વર્ષે ભગવાન અહીં વિચર્યા હતા ત્યારે રાજા પુણ્યપાલે (નૂનપાલે) ગણધર શ્રીકેશીસ્વામીની પાસે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની અહીં પ્રતિષ્ઠા કરાવી એવો વિ. સં. ૧૪૨૬નો સંસ્કૃતમાં ઉતારેલો લેખ મળી આવે છે. અંચલગચ્છીય આચાર્ય મહેન્દ્રસૂરિજી પણ આ ઘટનાને સાચી હોવાનું લખે છે. આ સિવા-

યનાં ઉપરનાં ખીખાં તીર્થોમાં વિક્રમની ખારમી, તેરમી અને ચોદમી સદીના શિલાલેખો છે. ગમે તે હોય પણ આ ભૂમિ વિશેષ પ્રાચીન તીર્થભૂમિઓ છે.

પ્રયાગ—મહર્ષિ અર્ષિકાપુત્રના નિર્વાણસ્થાનથી પ્રયાગ તીર્થરૂપ થયું. અહીં ભગવાન શ્રીઋષભદેવજીને કેવળજ્ઞાન થયું હતું. મુનિવર અર્ષિકાપુત્રની ખોપરી નદીમાં તણાતી જ્યાં સ્થિર થઈ ત્યાં જ પાટલનું વૃક્ષ ઉગવાથી પાટલીપુત્ર નામે નગર વસ્યું.

પાવાપુરી—ભગવાન મહાવીરસ્વામીની આ નિર્વાણભૂમિ છે. ત્યાં ભગવાનના ચેમાસાના સ્થાને ગામમાં બગ્ચા જિનાલય છે. સમોસરણના સ્થાને સ્તૂપ છે, અગ્નિસંસ્કારના સ્થાને ચૌરાશી વીધાનું પાણીથી લહેરાતું તળાવ છે અને તેની વચ્ચે જળમંદિર છે. જળમંદિરની પાળ ઉપર પણ સમોસરણનો સ્તૂપ અને જિનમંદિર છે. ભગવાનના અગ્નિસંસ્કારના સ્થાને લોકો રાખ વગેરે લઈ ગયા એટલે મોટો ખાડો પડ્યો અને રાખ નદિવર્ધને તેને સારી રીતે ખોદાવી જળમંદિર બનાવી તેમાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી ગણધર શ્રીગોતમસ્વામી અને ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીની નાની પાટુકાઓ સ્થાપિત કરી.

મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરતાં પાયામાંથી અઢીહજાર વર્ષની પુરાણી મોટી છંટા નીકળી હતી.

આ મંદિરમાં જિનપ્રતિમાઓ પણ રાખવામાં આવતી હતી.

આજે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની ચરણપાટુકા પર પાંચ લાખ રૂપિયાની રત્નજડિત મનોહર આંગી છે. જળમંદિર એ અપૂર્વ શાન્તિનું ધામ છે. જીવંત તીર્થ છે. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીએ પ્રથમ સંઘ સ્થાપના પણ આ પાવાપુરીમાં કરી હતી. ગામનું અસલ નામ તો અપાપાપુરી હતું, પરંતુ ભગવાનનું નિર્વાણ થવાથી પાવાપુરી નામ પડેલું છે. આજે તે ગામ પાવા અને પુરી એમ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું છે.

ખિહારના શુણ્યાયા તીર્થમાં અને ગુજરાતના પાનસરતીર્થમાં પાવાપુરી—જલમંદિરનાં સ્થાપના તીર્થો બન્યાં છે.

પ્રકરણ બીજું

આચ' શ્રીજ'બૂસ્વામી

મહાન યુગપ્રધાન શ્રીસુધર્માસ્વામીના ધર્મોપદેશથી અનેક આત્માર્થી બંધ છવોએ સત્યધર્મ સ્વીકારી આત્મકલ્યાણ સાધ્યું હતું. તેમાંના કેટલાયે છવોએ મોક્ષમાર્ગની નિસરણીરૂપ સાધુધર્મ પણ સ્વીકાર્યો હતો, જેમાં શ્રીજ'બૂસ્વામી સુખ્ય હતા. શ્રીસુધર્માસ્વામીની દેશનામાં એ તાકાત અને શક્તિ હતી કે ભલભલા નવયુવાનો, રાજા-મહારાજા અને મોટા ધનકુબેરના સુપુત્રો ઘરની અઢળક લક્ષ્મી, માતા પિતા અને યુવાન સ્ત્રીઓનો મોહ છોડી દર્ધ સાધુપણ સ્વીકારતા હતા. એ નવયુવાનોમાં શ્રીજ'બૂસ્વામી શિરોમણિ હતા.

આજથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેની મગધદેશની રાજધાની રાજગૃહી નગર શ્રીજ'બૂસ્વામીનું જન્મસ્થાન હતું. રાજગૃહી નગર મગધની રાજધાનીના જ ગૌરવનું નહિ કિન્તુ તે વખતે સમસ્ત ભારતની લક્ષ્મી, વૈભવ, સંસ્કૃતિ અને અસ્મિતાનું મહાન કેન્દ્ર હતું. રાજગૃહીનું સુપ્રસિદ્ધ નાલંદાવિદ્યાલય એક વખતે સમસ્ત ભારતીય વિદ્યાનું પરમ ધામ હતું. જૈનધર્મના મહાન ત્યાગમૂર્તિ શ્રમણો ત્યાં વિચરતા અને ત્યાંના સુસુક્ષ્મ વિદ્યાર્થી વર્ગને અહિંસા, સંયમ અને તપનો ઉપદેશ આપતા હતા. જગતમાં શાંતિ, ઐક્ય, પ્રેમ અને મૈત્રી ભાવનાનાં આંદોલનો ફેલાય, આર્થ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થાય અને માનવી સાચો મનુષ્ય બને તેવું શિક્ષણ તેઓ આપતા હતા. ભગવાન શ્રીમહાવીર સ્વામીએ અનેકવાર આ નગરને પાવન કર્યું હતું. રાજગૃહી નગરના નાલંદા-

પાડામાં તેમણે ચૌદ આતુર્ભાસ ગાળ્યા હતાં, મગધનો સમ્રાટ શ્રેષ્ઠિક ભંભાસાર-ભિંબિસાર તેમનો ભક્ત બન્યો હતો. એ રીતે જૈન-ધર્મનો અનન્ય ઉપાસક બનાતો હતો. એની રાજરાણીઓએ અને રાજકુમારોએ ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા સ્વીકારી આત્મકલ્યાણ સાધી જૈનધર્મના પ્રચારમાં સુંદર કાળો આપ્યો હતો.

આવી જ રીતે રાજગૃહીનગરમાં શ્રીગોતમબુદ્ધે પણ ઘણી વાર પધારી બૌદ્ધધર્મનો ઘણો પ્રચાર કર્યો હતો. બૌદ્ધધર્મના વિહારો ત્યાં વિપુલ સંખ્યામાં હતા. મગધરાજ ભિંબિસાર એક વાર બૌદ્ધધર્મ તરફ આકર્ષાયો હતો, કિન્તુ ભગવાન શ્રીમહાવીર-સ્વામી અને અનાથીસુનિ વગેરે જૈન શ્રમણોના પરિચય પછી તે એ જૈનધર્મનો દૃઢ ઉપાસક-પરમાર્હત થયો હતો, મગધરાજ શ્રેષ્ઠિકમાં જૈનધર્મનો અનેકાન્તવાદની દૃષ્ટિનો ખડ્ગ સુંદર વિકાસ થયો હતો. આથી જ એની છત્રછાયામાં જૈનધર્મ સિવાયના કોઈ પણ ધર્મ કે મત ઉપર કે તેના પ્રચાર ઉપર કોઈ પણ બાતનો અવરોધ કે દમાણ ન હતું. જૈનધર્મ રાજધર્મ યવા છતાંય બૌદ્ધધર્મ અને વૈદિકધર્મના ધર્મશુરુઓ તેમજ અજિતકેશકચ્છમ્મલી, ગોશાલો વગેરે નવીન ધર્માચાર્યો સ્વમત-સ્વધર્મનો સ્વતંત્ર રીતે વિના રોકડોક પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. રાજગૃહી તે વખતે અનેક ધર્મના ધર્માચાર્યોનું કેન્દ્ર બન્યું હતું. અનેક વિદ્યાઓ, કલા અને વિજ્ઞાનના આ વિશિષ્ટ ધામમાં શાલિભદ્ર, ધન્નો, કચવત્તો, મમ્મણ-શેઠ અને ઋષભદત્ત જેવા ધનકુબેરો પણ વસતા અને પોતાની લક્ષ્મીથી રાજગૃહીને શોભાવી રહ્યા હતા. રાજગૃહી તે વખતે ભારતમાં શ્રી અને ધીનું મહાન ધામ હતું. રાજગૃહીમાં અનેક શાહ સોદાગરો દેશપરદેશથી આવતા હતા. તેઓ પોતાનો માલ વેચી, રાજગૃહીમાંથી નવો માલ ખરીદી એ માલ હિંદ અને હિંદની બહાર લઈ જતા. અહીં ‘કુત્રિકાપણ’ હતી. દુનિયામાં મળતી કોઈ પણ ચીજ એ હુકાનેથી મળી શકતી હતી. દૂરદૂરના પંડિતરત્નો પણ અહીં આવી પોતાની બુદ્ધિ પ્રતિભાને ચમકાવતા અને પોતાનો જ્ઞાનનિધિ અહીં ખુલ્લો મૂકતા, વાદવિવાદ-

રાજ્ય અને શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ કરતા. મહારાજા શ્રેણિક અને મંત્રીશ્વર અભયકુમાર નિષ્પક્ષપણે ચર્ચાઓ સાંભળી યોગ્ય ન્યાય આપતા હતા. વિજેતાઓને યોગ્ય પારિતોષિક આપતા અને પદવોથી અલંકૃત કરવામાં આવતા. તે વખતના ભારતીય દર્શનના અનેક આચાર્યો પણ એ રાજસભામાં સ્વપક્ષ સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. રાજાને પણ પોતાના પક્ષ તરફ આકર્ષવાના વિવિધ પ્રયત્નો ચાલતા. પરંતુ મહારાજાની અનેકાન્તવાદરૂપી અમૃતાંબનથી પરિશોધિત થયેલી વિશુદ્ધ દષ્ટિ સત્ય શોધી કાઢતી અને એ ધર્માચાર્યને પણ સત્ય સંભળાવતાં રાજા અચકાતો નહિ. રાજાનો અંતિમ યુગદો સાંભળી વિજેધપક્ષ મોંમાં આંગળી ઘાલી દેતો અને રાજાના ન્યાયની તારીફ કરતો હતો. સમ્રાટ શ્રેણિકની પ્રશંસા વિશાલાના ગણતંત્ર રાજ્યમાં થતી. કાશી, કોશલ, અવન્તી, અને સિંધુ-સૌવીરના રાજાઓ પણ રાજગૃહીની રાજલક્ષ્મી તરફ સદાયે હ્રુબ્ધ દષ્ટિએ ભેતા અને સમ્રાટ બિંબિસાર-શ્રેણિકની પ્રશંસા કરતા.

વીરનિર્વાણ પૂર્વે ૧૬ વર્ષે આવા સુંદર રાજગૃહી નગરમાં જંબૂકુમાર જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ ઋષભદત્ત અને માતાનું નામ ધારિણીદેવી હતું. એમના માતા-પિતાએ એમને બાવહારિક અને ધાર્મિક જ્ઞાન તેમજ સંસ્કાર પેલું બહુ જ સારા આપ્યા હતા. જંબૂકુમાર ઊંજના ચંદ્રની માફક વિકાસ પામી રહ્યા હતા. એકવાર ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના પાંચમા ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી વિહાર કરતા ત્યાં પધાર્યા અને તેમણે ધર્મોપદેશ આપવા માંડ્યો:

અનિત્યાનિ શરીરાણિ, વિભવો નૈવ શાશ્વતઃ ।

નિત્યં સન્નિહિતો મૃત્યુઃ, કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥

આ ઉપદેશ સાંભળી જંબૂકુમારને વૈરાગ્ય થયો. તેનો સુપુત્ર આત્મા આ સુંદર ધર્મદેશના સાંભળી પ્રમુદિત બન્યો. તેણે ઉપદેશને અંતે શ્રીસુધર્માસ્વામીની પાસે જઈ વિનંતિ કરી, “ પ્રભુ મને દીક્ષા લેવાની ભાવના થઈ છે માટે આપ અહીં રોકાઈ જાઓ. ”

સુધર્માસ્વામીએ કહ્યું, “ જંબૂ ! આ શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ ન કરીશ. ”

જંબૂકુમાર ‘તથાસ્તુ’ કહી ઘરે આવવા નીકળ્યો. તેના હૃદયમાં દીક્ષાની ભાવનાનાં પૂર ઊછળી રહ્યાં હતાં. દીક્ષા લીધા પછી આવી રીતે સંયમ પાળી આત્મકલ્યાણ કરીશ એમ તે વિચારી રહ્યો હતો અને આલતાં આલતાં નગરના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે જંબૂકુમાર જ્યાં દરવાજા નજીક આવ્યો કે તે જ સમયે એક મોટી પથ્થરની ચિલા એની નજીકમાં જ આવી પડી અને મોટો અવાજ થયો. જંબૂકુમાર વિચારમાંથી બગૃત થયો અને જોયું તો પાસે જ એક જળરજ્જત પથ્થર આવી પડ્યો હતો. આ અકસ્માત ઘટનાથી તેને વિચારો આવ્યા કે જો આ પથ્થર મારા ઉપર જ પડ્યો હોત તો શું થાત ? મૃત્યુને વાર ન હતી. શું મનુષ્યનું આયુષ્ય આવું ક્ષણિક છે ? અસ્થિર છે ? તો પછી અહીંથી જ પાછા ફરી ગુરુદેવ પાસે જઈ પ્રથમ ભવજીવનું ચતુર્થ વ્રત લઈ આવું તો ઠીક. જંબૂકુમાર દરવાજેથી પાછો વળ્યો અને શ્રોસુધર્માસ્વામી પાસે જઈ બ્રહ્મચર્યવ્રત સ્વીકારી ઘેર આવ્યો.

તેણે ઘેર આવી પોતાની દીક્ષા લેવાની મનોભાવના માત-પિતાને જણાવી, અને “ હું તો બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને આવ્યો છું ” એ પણ જણાવ્યું. આ સાંભળી માતપિતાને બહુ જ દુઃખ અને આશ્ચર્ય થયું. પિતાએ પુત્ર માટે મોટી મોટી આશાઓના મહેલ બાંધી, રાજગૃહીમાં મોટા મોટા ધનકુબેરોની કન્યાઓ સાથે જંબૂકુમારનું સગપણ કર્યું હતું, ત્યાંથી પહેરામણીમાં અઢળક ધન આવશે, કુમાર આવો બ્યાપારી થશે, અમારું નામ કાઢશે અને પુત્રના પુત્રને હું રમાડીશ, પિતાએ આવી આવી ઘણીએ આશાઓ દિલમાં સંઘરી રાખી હતી, પરંતુ પુત્રની વાતો સાંભળી તેમના ઉપર બાણે દુઃખનું આલ તૂટી પડ્યું હોય એમ લાગ્યું. માતાને પણ અનેક આશાઓ હતી. શ્રીમંતોના ઘરની અખસરા જેવી કન્યાઓ ઘરમાં આવશે, હીરા અને મોતીના ઢાગીનાઓથી ઘર અજવાળશે, રૂમઝૂમ પગલે ઘરમાં ફરશે, ઘરમાં

આનંદ કલ્પેલા થતો રહેશે, તે ઘરની લક્ષ્મીઓ બની રહેશે, એમને પુત્રો થશે, તેમને રમાડીશ, અને પુત્રના પુત્રોને પણ પરણાવીશું વગેરે વગેરે. આ કલ્પનાઓનો એકદમ ભાંગીને ભુલ્કો થઈ જતાં માતાને પારાવાર દુઃખ થયું. માતાપિતાએ પુત્રને રોકી રાખવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ જંબૂકુમારે તે ઠરેકના સચોટ ઉત્તર વાળ્યા.

માતા:—“ બેટા ! ઉઘાડે માથે અને ખુલ્લે પગે વિચરવું; ટાઢ, તડકો, ઠંડી, ગરમી, વગેરેના દુઃખો સહેવાં, લિક્ષા અટન કરવું, જમીન પર એક આસને સૂવું વગેરે કષ્ટો તારાથી સહન નહિ થાય. સાધુજીવન તારાથી પાળી શકાવું દુર્લભ છે. તું ઘરમાં રહીને સાધુ જેવું જીવન પાળજે, પણ અમને છોડીને ન જઈશ.”

જંબૂકુમાર:—“ માતાજી ! આપની વાત વિચારવા જેવી છે પરંતુ આપ બ્રહ્મા છો કે આવાં દુઃખો તો જંગલના પશુઓ પણ સહે છે. આ જીવે અનેક ભવોમાં તમે કદ્યાં તેથીયે વધુ આકારાં દુઃખો સહ્યાં છે, એટલે આત્મકલ્યાણના અર્થીને તો આવાં પૌદ્ગલિક દુઃખોની ગણના જ ન હોય.”

માતા:—“ બેટા ! તારા પિતાની સામું તો જો. તારા દીક્ષાના વિચારો સાંભળી તેમનું મુખ કરમાયેલા માલતીના ફૂલ જેવું થઈ ગયું છે. તું એકનો એક પુત્ર છે. તને લણાવ્યો, ગણાવ્યો, કુશળ બનાવ્યો. હવે તું એમનો ભાર એછો કરી વેપાર ચલાવ. દુકાનો સંભાળ અને એમને શાંતિ આપ.”

પુત્ર:—“ માતાજી ! મારી તો ઈચ્છા છે કે એમને સારી શાંતિ આપું અને હુંયે શાંતિ મેળવું. દીક્ષા લેવાથી સદાની સારી શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. આ લક્ષ્મી ક્ષણભંશુર છે, ક્યારે કઈ રીતે જશે તેની કાલનેય ખબર નથી.”

માતા:—“ બેટા ! બોલવામાં તું મને નહિ જીતવા દે. પણ એ તો વિચાર કર, અહીંના આઠ ગૃહસ્થોની આઠ કન્યાઓ સાથે

તારું સગપણ થયું છે. એને શું જવાબ આપીશું ? સગપણ તોડામ નહિ અને તું દીક્ષા લે પછી અમે દુનિયાને કંઈ રીતે અમારું મોં બતાવીશું ? ”

પુત્ર :—“ માતાજી ! એ તો બધુંયે થઈ રહેશે. હું બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લઈને આવ્યો છું. એ તો પાળવાની જ છે. હું બીજાના ક્ષણિક આનંદ માટે અને ક્ષણિક સ્વાર્થ માટે આત્મકલ્યાણના માર્ગથી પાછો વળું, એ તો બને એમ નથી. એ સૂર્ય પૂર્વને બદલે પશ્ચિમમાં જીએ તોય મારી પ્રતિજ્ઞામાં ફેરફાર નહિ થાય. બીજું આ જીવે અનંતકાળમાં અનંત જીવો સાથે અનંતીવેળા પુત્ર, માતા, પિતા, પત્ની, ભાઈ, બેન વગેરે અનેક સગપણો કર્યા છે. માટે આપણે કોની કોની સાથે ઠેટલા ભવ સુધી બંધન માનવાનાં હતાં. માતાજી ! તમે મને આપેલા સંસ્કાર અને શિક્ષણનું સાચું સુખ આત્મિક શાંતિમાં છે. શાશ્વત સુખ એ જ આત્મિક સુખ છે. આતો બધું ક્ષણિક સુખ છે, માટે મારે ક્ષણિક સુખ માટે નહિ, કિન્તુ આત્મિક સુખ માટે જ પ્રયત્ન કરવો છે. ”

આ સાંભળી માતાએ મનમાં વિચાર્યું કે, “ હવે આ પુત્ર અમારું કહ્યું માને તેમ નથી. પરંતુ એને પરણાવી દઉં તો માત્ર સ્ત્રીઓના કમળ જેવા સુખડાં, તેમનું હાસ્ય-પ્રેમ અને આંસુ આને રોડી શકશે. એટલે હવે વધુ કદા સિવાય આને જલદી પરણાવી બંધનમાં બાંધી દેવો જોઈએ. મોટાં બંધનો તૂટી શકે પરંતુ અદસ્ય પ્રેમતંતુ તૂટી શકતો નથી. ખરેખર, પ્રેમતંતુ તોડવો કઠિન હોય છે. ” આમ વિચારી આંખમાં આંસુ લાવી માતા પુત્રને સમજાવવા લાગી.

માતા :—“ બેટા ! જેવી તારી મરજી. પણ જેની સાથે તારું સગપણ થયું છે, તેમની સાથે તું લગ્ન કરી લે, પછી તારી મરજીમાં આવે તેમ કરજે. પછી વહુઓ બાણે અને તું બાણે. ”

જંબૂકુમાર :—“ માતાજી ! એમને કહેવરાવી દો, જંબૂ દીક્ષા લેવાનો છે. કાલે દીક્ષા લેશે માટે વિચારીને જે કરવું હોય તે કરે. ”

જંબૂકુમારના પિતાજીએ આ સંવાદ સાંભળી. પોતાના વેવાઈએને જઈને ખબર આપ્યા. એ વેવાઈએએ પણ પોતાની પુત્રીએને પૂછી જોયું. ઉત્તરમાં કન્યાએએ પણ એક જ જવાબ આપ્યો કે, “અમારા પતિ તો જંબૂકુમાર જ છે. તેઓ જે માર્ગે જશે એ માર્ગે અમે પણ જઈશું.” સકત્ કન્યા પ્રદીયતે ” માટે અમારું લગ્ન તો જંબૂકુમાર સાથે જ થાય એ જ અમમ્મી ઠંચા છે.” બસ, પછી તો લગ્નમુહૂર્ત જોવાયું, ઘડિયાં લગ્ન લેવાયાં અને જંબૂકુમારનું ખૂબ જ ધામધૂમથી આઠ કન્યાઓ સાથે લગ્ન થયું. તેમાં સસુદ્રશ્રી, પ્રભશ્રી, પ્રભસેના અને કુબેરસેના આ ચાર કન્યાઓ જંબૂકુમારની દેવલવની સ્ત્રીઓ હતી. નલસેના, કનકશ્રી, કનકવતી, અને જયશ્રી એમ બીજી ચાર કન્યાઓ હતી આ આઠ કન્યાઓ સાથે લગ્ન થયું. કન્યાદાનમાં એટલું બધું ધન આવ્યું કે ધનનો ઢગલો કરે તો સોનાનો ડુંગરો થાય. માતાપિતાએ પણ ખૂબ ધન વાપરી લગ્નોત્સવ ભિજવ્યો. હવે એમને શાંતિ થઈ અને લગ્નના બંધનને પુત્ર જલદી ન તોડી શકે એમ એમણે માન્યું. પરંતુ એમની આ આશાઓ કેવી ઠગારી નિવડશે એ એમને ખબર ન હતી. રાત્રિ પછી એટલે આઠે સ્ત્રીઓ શયનગૃહમાં પહોંચી ગઈ અને જંબૂકુમાર પણ શયનગૃહમાં ગયા.

વૈરાગ્યમૂર્તિ, અને પરમ શાંત સ્વભાવી જંબૂકુમારને જોતાં જ આઠે સ્ત્રીઓ ઠરી ગઈ. જંબૂકુમારની અવિકારી દષ્ટિમાં આત્મિક પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ ઝળહળી રહી હતી. જંબૂકુમારના મુખારવિંદ ઉપર ઉન્નતવળ ચારિત્ર, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય, સાત્ત્વિકવૃત્તિ અને શાંતિની રેખાઓ અંકાઈ રહેતી નજરે પડતી હતી.

જંબૂકુમારે કૂલ વરસાવતી મીઠી વાણીમાં હસતાં હસતાં આઠે સ્ત્રીઓને કહ્યું “ભગિનીઓ ! અહીં નજીક આવો. આપણે થોડી અંતરની વાતો કરી લઈએ. એક બીજાનાં હૃદય વાંચીએ.

પહેલી એક વાત એ છે કે, એક વાર તમે બધાં લગ્ન અને શરમતા પડવાને દૂર કરો અને આપણું આત્મિક સગપણ સંભાળો. આવો, આપણે જૂનો સંબંધ તાજો કરીએ.”

આ અમૃત જેવાં મીઠાં વચનો સાંભળતાં જ આઠે કુળવધુઓના અંતરમાં જ્ઞાનના દીવડા પ્રગટ્યા, આત્મજ્યોતિના અજવાલાં છવાઈ ગયાં. છતાંયે બધી હિંમત ઝોકડી કરી આઠે પત્નીઓએ પોતાના પક્ષ સ્થાપવા વાદયર્થા-વિવાદ શરૂ કર્યો.

આઠે સ્ત્રીઓએ પતિનું શરદ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું ઉજ્જવળ નિર્મળ સુખડું ભોઈ વિચાર્યું વજ્રાદિપ કઠોરઃ પુષ્પાદિપ સુકુમારઃ આ શાંત સ્વભાવી જંબૂકુમાર વળ જેવો કઠોર વૃત્તિવાળો છતાંય પુષ્પોથી પણ સુકુમાર છે. માટે જીતશે તો એ જ. છતાંય પ્રયત્ન કરી ભોઈએ.

બરાબર આ જ વખતે પ્રભવ નામે પ્રસિદ્ધ ચોર પોતાના ૪૬૬ સાથીદારો સાથે જંબૂકુમારને ત્યાં ચોરી કરવા આવ્યો. તે ઘરના બધા માણસોને અવસ્થાપિતી નિદ્રામાં ઉંઘાડી ઈર્ષ, તાળાં તોડવાની કળાથી તાળાંઓ ઉઘાડતો ઠેક સાતમે માળે જ્યાં જંબૂકુમાર પોતાના વિલાસભવનમાં આઠે સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ ચલાવી રહેલ છે, ત્યાં આવ્યો.

એણે ધાયું હતું તે કરતાં અહીં જુદું જ નિહાળ્યું. શાંતિથી પોતે જોતો રહ્યો અને વાર્તાલાપ-કથાવિનોદ સાંભળવા લાગ્યો.

અહીં આઠે સ્ત્રીઓએ કહેલ કથાઓ રસિક, મોહક અને આકર્ષક છે તેમ જ રહસ્યપૂર્ણ પણ છે. જ્યારે જંબૂકુમારે આઠે સ્ત્રીઓની કથાઓના જવાબમાં કહેલી કથાઓ પણ બોધપ્રદ વૈરાગ્ય-પોષક અને શાંત ધર્મોપદેશરૂપ છે. લંબાણના ભયથી તે કથાઓ અહીં આપી નથી. ખેદૂત, કાગડો, વાંઠરાનું યુગલ, ઠોલસા પાડનાર, નૂપુરપંડિતા, વિઘ્નમાલી વિદ્યાધર, શંખધમક, ઋદ્ધિ અને સિદ્ધિ, ઉન્માર્ગે ન જનાર બતવાન ઘોડો, માસા, હંજ, શ્રામ-કૂટક અને ત્રણ મિત્રો વચ્ચેની કથાઓ વાંચી સાર શ્રદ્ધા કરી જીવનમાં ઉતારવા જેવો છે.

આ કથાઓ સાંભળી પ્રભવો ચોર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી બોધ પામે છે. આઠે સ્ત્રીઓ પણ પ્રતિબોધ પામી પતિની અનુગામિની

બનવા એટલે પ્રાતઃકાળે જ તેમની સાથે સંયમમાર્ગે સંચરવા તૈયાર થાય છે.

સવારમાં જંબુકુમારના માતાપિતા બાળે છે ત્યારે બધી વસ્તુ સાંભળી તેઓ પણ જંબુના માર્ગે પ્રયાણ કરવાની તત્પરતા દાખવે છે. ત્યાં તે આઠે સ્ત્રીઓના માતાપિતાને આ સમાચાર પહોંચે છે, તેઓ પણ ઝપભદ્ર શેઠને ત્યાં આવે છે. બધા સમાચાર સાંભળી આઠે વધૂઓના માબાપ પણ દીક્ષા માટે તૈયારી બતાવે છે. x હમોત્સવ બાદ દીક્ષાનો ઉત્સવ ઉજવાય છે. આખી રાજગૃહીમાં આ વાત પવનવેગે ફેલાય છે. કુળપરિવારની સાથે જંબુકુમાર શ્રીસુધર્માસ્વામી પાસે ૧૬ વર્ષની બરચુવાનીમાં વીર સંવત ૧ માં દીક્ષા સ્વીકારે છે. જંબુકુમારના માતાપિતા આ દીક્ષા ઉત્સવમાં નવાણું કોડ સોનામહોરો ખરચે છે અને તેઓ પણ પુત્રના માર્ગે-સંયમમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે.

દીક્ષિત બન્યા પછી શ્રીજંબુસ્વામી ટૂંક સુદતમાં જ ખૂબ સુંદર શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવે છે. યાવત્ સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીના ધારક શ્રુત-કેવલી બને છે. જૂતલમાં વિચરી અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરે છે. ઉજ્જવલ ચારિત્ર, અખંડ બ્રહ્મચર્ય, સુંદર તપ અને અપૂર્વજ્ઞાનથી જંબુ સુનીચર વધુ ઉજ્જવળ બની પોતાનું જીવન અમર બનાવી બાચે છે.

ઈતિહાસ કહે છે કે—આ કાળમાં અંતિમ કેવળી અને અંતિમ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરનાર આ જ મહાપુરુષ છે. તેમની પછી આ ભરતખંડમાં નથી કોઈ જીવ કેવળી બન્યો કે નથી કોઈ જીવ મોક્ષ મેળવ્યો.

તેમણે જે મહાન મુક્તિસુખના આદર્શ માટે સાંસારિક સમસ્ત સુખોને તિલાંજલિ આપી હતી, જે સિદ્ધિવધૂના અનુપમ અદ્ભુત દૃઢપ્રેમને લીધે આઠ આઠ અસંસાર સરખી સ્ત્રીઓના અને ધનનો ત્યાગ કર્યો હતો તે મુક્તિ સુખ-શિવવધૂ તેમને

જનિતજનકજાયા ચૌરબોધોડય જમ્બૂઃ ” (‘પદ્માવલી સમુચ્ચય’ પૃ. ૨૫)

મળ્યાં અને શિવવધૂએ પણ જાણે જ'બુ ઉપરના સાચા અને દૃઢ અનુરાગથી જ હોય તેમ જ'બુસ્વામીને વિજયમાળા આરોપ્યા પછી અઘાપિ બીજા કોઈ પુરુષને વિજયમાળા આરોપી નથી, અને એટલા જ માટે કવિવરે ગાયું છે કે—

“મત્ક્રતે જમ્બૂના ત્યક્તા, નવોદા નવકન્યકાઃ ।
તન્મન્યે મુક્તિવધ્વાન્મયો, ન વૃતો ભારતો નરઃ ॥
ચિત્તં ન નીતં વનિતાવિકારૈર્વિત્તં ન નીતં ચતુરશ્ચ ચૌરૈઃ ।
યદેહમેહે દ્વિતયં નિશીથે, જમ્બુકુમારાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ ” ॥
(‘પદ્માવલી સમુચ્ચય’ પૃ. ૪૨)

મારે ખાતર જ જ'બુ કુમારે તરતની જ પરણેલી મનોહર એવી (આઠ) કન્યાઓનો ત્યાગ કર્યો છે; એમ વિચારીને મુક્તિ-રૂપી સ્ત્રીએ ત્યાર પછી બરતક્ષેત્રનો કોઈ બીજો પુરુષ પસંદ કર્યો નથી.—અર્થાત્ જ'બુસ્વામી પછી આ અવસર્પિણીકાળમાં બીજો કોઈ જીવ મોક્ષે ગયો નથી, તેમ જ આ અવસર્પિણીકાળમાં બીજો કોઈ જીવ મોક્ષે જશે નહિ.

સ્ત્રીઓનાં હાવભાવથી જેનું ચિત્ત અલ્પાયમાન ન થયું અને ચતુર ચોરાએ પણ જેનું ધન ન ચોર્યું. એમ અંધારી રાતે પણ જેનાં મન અને ઘર સલામત રહ્યાં, તે જ'બુ કુમારને અમારા નમસ્કાર થાઓ.

જ'બુસ્વામીના નિર્વાણ પછી નીચેની દશ વસ્તુઓનો વિચ્છેદ થયો છે:

મળ પરમોહિ પુલાપ, આહાર સ્વર્ગ ઉચ્ચસમે કન્યે ।
સંજમતિગ કેવલ સિદ્ધિજ્ઞાના ય જંબૂમિ સુચ્છિજ્ઞાના ॥

‘મનઃપર્યવજ્ઞાન, પરમાવધિજ્ઞાન, પુલાકલ્પિધ, આહારક-શરીરની લ્પિધ, ક્ષપકશ્રેણિ ઉપશમશ્રેણિ, જ્ઞાનકલ્પ, ત્રણ ચારિત્ર (પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાતચારિત્ર) કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધિપદ ’ આ દશ વસ્તુનો વિચ્છેદ થયો.

તેમની વીર સંવત ૧માં ૧૬ વર્ષની વયે દીક્ષા થઈ, તેમનું

વીર સં. ૨૦ માં ઠેવળજ્ઞાન થયું અને વીર સં. ૬૪ માં મથુરામાં ૮૦ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ થયું. એમની પાટે શ્રીપ્રભવસ્વામી આવ્યા.

આ સમયમાં રાજર્ષિ અવન્તીવર્ધન થયા છે. બદ્રેશ્વર વગેરે તીર્થો સ્થપાયાં છે અને મહારાજા શ્રેણિકપુત્ર મહારાજા કોણિકનેા પુત્ર રાજા ઉદાચી અને રાજાનંદ વગેરે થયા છે.

રાજર્ષિ અવન્તીવર્ધન

ઉજ્જૈનના રાજા પ્રહોતને પાલક અને ગોપાલ નામે બે પુત્રો અને વાસવહતા નામે પુત્રી હતી. ૬૦ મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ સમયે પ્રહોત રાજા પશુ મૃત્યુ પામ્યો એટલે તેની ગાદીએ પાલક બેઠો અને ગોપાલે ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીના હાથે જિનદીક્ષા સ્વીકારી.

પાલકને ૧. અવન્તીવર્ધન અને ૨. રાષ્ટ્રવર્ધન એમ બે પુત્રો હતા. પાલક વી. સં. ૨૦ માં મૃત્યુ પામ્યો. તેની ગાદીએ અવન્તીવર્ધન બેઠો. અવન્તીવર્ધને રાષ્ટ્રવર્ધનની પત્ની ધારિણીને પોતાની બનાવવા માટે રાષ્ટ્રવર્ધનને મરાવી નાખ્યો. પરંતુ ધારિણીએ પરિસ્થિતિને સમજી લઈ કૌશામ્બીમાં જઈ જિનદીક્ષા લીધી, ધારિણી ગર્ભવતી હતી. તેણે એક બાળકને જન્મ આપ્યો અને કૌશામ્બીના અપુત્રિયા રાજા અજિતસેને તે બાળક પટરાણીને આપી તેનું નામ મહિપ્રભ રાખ્યું. આ તરફ અવન્તીવર્ધને બાઈને માર્યાનું પાપ ક્યું અને ધારિણી પશુ મળી નહીં એટલે વૈરાગ્ય પામી આ, શ્રીજંબુસ્વામીના હાથે વી. સં. ૨૪ લગભગમાં દીક્ષાનેા સ્વીકાર કર્યો. તેની પછી રાષ્ટ્રવર્ધનનો પુત્ર અવન્તીવેણુ ઉજ્જૈનની ગાદીએ આવ્યો અને રાજા અજિતસેનના મરણ પછી મહિપ્રભ કૌશામ્બીની ગાદીએ બેઠો. જો કે આ બંને બાઈએ એકબીજાને જોળખતા ન હતા તેથી તેમાં યુદ્ધ બહાર થયું અને અવન્તીવેણુ સૈન્ય સાથે આવી કૌશામ્બીને ઘેરા લીધો. બરાબર આ જ પ્રસંગે સાદેવી ધારિણીએ ત્યાં આવી પોતાની અને બંને બાઈઓની પરસ્પર જોળખાણ કરાવી યુદ્ધ બંધ રખાવું,

તેમજ એ બંનેમાં ગાઠ બાતુસ્નેહ કરાવ્યો. કૌશામ્બી અને ઉજ્જૈનના રાજવંશમાં ઘણાં વર્ષોથી વેર ચાલ્યું આવતું હતું તે આજથી ભુંસાઈ ગયું અને બંને રાજ્યો એકગોત્રિક બન્યાં. આ બંને રાજ્યોએ સાથે મળી કૌશામ્બી અને ઉજ્જૈનની વચ્ચે વત્સકા નદીને કાંઠે પહાડની ગુફામાં અનશ્વન કરી રહેલા સુનિ ધર્મ-ધોષનો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ કર્યો.

(‘આ૦ નિ૦’ ગા૦ ૧૨૮૭. ટીકા)

સુનિ ધર્મધોષ જ્યાં ધ્યાન કરી ઊભા હતા ત્યાં રાજા અવન્તી-પેણે મોટો સ્તૂપ બનાવ્યો, જે સ્થાન આજે હીદસાથી નૈઋત્યમાં ૬ માઈલ દૂર સાંચી સ્તૂપ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વત્સિકા નદી આજે વેસ અને વેસાલી નામથી પ્રસિદ્ધ છે, જે બેટવામાં જઈ ભળે છે.

વિક્રમની દશમી સહી સુધી જૈનોમાં મોટા સ્તૂપ તથા સ્તંભો બનાવવાની પ્રવૃત્તિ હતી. ત્યાર પછી એ કળા હુત થઈ ગઈ.

ભદ્રેશ્વર તીર્થ :

આ૦ શ્રીજંબૂસ્વામીના સમયમાં ભદ્રેશ્વર તીર્થ બન્યું છે. કચ્છ-ભદ્રેશ્વરમાં આજે બાવન જિનાલયનું ભવ્ય અને વિશાળ મંદિર છે. સં. ૧૬૩૬માં તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે ત્યાંથી એક તામ્રપત્ર મળ્યું હતું, જે કચ્છ રાજ્યદ્વારા ડા. એ. ૩૫૯૫ ૩૬૦૬ હોર્નલે પર મોકલાવ્યું હતું. અને પછી ભૂજપરના યતિને સોંપ્યું હતું. ડા. હોર્નલેના કહેવા પ્રમાણે એ તામ્રપત્રમાં બ્રાહ્મી લિપિમાં આ પ્રમાણે લખાણ હતું:

“૧ દેવચંદ્રીયશ્રીપાર્શ્વનાથદેવસ્યેતો ૨૨ x

પૃ૦ આ૦ શ્રીવિજયનાનંદસૂરિ મહારાજ આ તીર્થ માટે લખે છે કે, મંદિરની જૂની નોંધમાં અને કચ્છની ભૂગોળમાં પણ ‘વીરાત્ ૨૨ વર્ષે દ્વં ચૈત્યં સંજાતમિતિ’ એવું લખાણ છે. આ

x વંશાતા અક્ષરોના આધારે આનો અર્થ એમ કરવામાં આવે છે કે, “ વણિક દેવચંદે બનાવેલ શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુનું મંદિર, જે પહેલાં ૨૩ વર્ષે ભગવાન મહાવીરસ્વામી હતા.”

ઉપરથી નક્કી છે કે વીર નિર્વાણ સંવત ૨૩માં દેવચંદ્ર નામના શ્રાવકે ભદ્રેશ્વરમાં ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથજી મંદિર બનાવ્યું. તેમાંની મૂર્તિને વાસકેષ યજ્ઞધર શ્રીસુધર્માસ્વામી કે તેમના શિષ્યના હાથે થયો હશે.

ગૂર્જરેશ્વર પરમાર્હતોપાસક મહારાજા કુમારપાળ અને દાનવીર જગદુશાહે પણ આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલ છે. મંદિરના થાંભલા ઉપર સંવત ૧૧૩૪ વૈ. સુ. ૧૫ શ્રીમાળીના જીર્ણોદ્ધારનો લેખ છે. આ સિવાય અહીં તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધના અને ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધના લેખો છે. ત્યાર પછી ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા કોઈ આસમાની સુલતાનીના કારણે એક બાવાના હાથમાં ચાલી ગઈ હતી. સં. ૧૬૬૨માં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી બાવાજી પાસે એ પ્રતિમાની માગણી કરી પરંતુ બાવાએ તે પ્રતિમાજી આપ્યાં નહિ એટલે સં. ૧૭૭૧માં મૂળનાયક તરીકે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રાચીન મૂર્તિને બિરાજમાન કરી છે. પછી તે બાવાએ પણ ભગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સંઘને આપી એટલે સં. ૧૭૭૧ની દેરીમાં તેને પણ બિરાજમાન કરેલ છે, જે અદ્યવધિ ત્યાં જ વિદ્યમાન છે.

આ મંદિરનો વિ. સં. ૧૬૨૦માં જીર્ણોદ્ધાર થયો છે અને સં. ૧૬૩૬માં પણ સમારકામ થયેલું છે.

ભારતવર્ષમાં આ શિલાલેખ સૌથી પ્રાચીન છે.

આવો જ એક પ્રાચીન શિલાલેખ શ. બ. ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઝોઝાને બંડલીના એક બાવાજીને ત્યાંથી મળ્યો છે, જે તેમણે અજમેર મ્યુઝિયમમાં રખાવ્યો છે. એ તીર્થંકર ભગવાનની નીચેની ગાદીનો ભાગ છે. તેમાં ખરેખરી ભાષામાં “વીરય મગવતે ય ચતુર. સિતિય કાયે સાલિમાલિનિ રં નિવિદ્ધ મસ્તિમિકે” એ પ્રમાણે લખેલું છે. એટલે વીર ભગવાન પછી ૮૪ વર્ષે લખાયેલો આ શિલાલેખ છે. સંભવ છે કે ત્યાંનો આ શિલાલેખ મળ્લિકમિકા એટલે હર્ષપુરથી આવ્યો હોય. વિદ્વાનો માને છે કે ઉપલબ્ધ શિલાલેખોમાં આ શિલાલેખ સૌથી પ્રાચીન છે.

વિદિશા અને સાંચીના સ્તૂપો :

માલવપતિ અવંતીધેણ કોશાંબીના રાજા મહિપ્રભ ઉપર ચઢી આવ્યો અને તેને સહોદર બાણી મિત્ર બની રાજા મહિપ્રભને સાથે લઈ ઉત્તરજૈન આવ્યો ત્યારે સાંચી તીર્થ બન્યું છે.

આં જમ્બૂસ્વામીના બે શ્રમણોએ અનશન કરવાનો વિચાર કર્યો. એક મુનિએ માન-સન્માનની ભાવનાથી કોશાંબીમાં જનતાની નજર પડે તે સ્થાનમાં અનશન કર્યું પરંતુ તે દિવસોમાં જ અવંતીધેણે કોશાંબીને ઘેરા દાહ્યો એટલે તેમને મનની મનમાં રહી ગઈ. માન-સન્માન તો ઠીક પરંતુ સ્વર્ગે ગયા પછી તેમના શરીરને પણ પ્રબલે દુરથી કિલ્લા બહાર ફેંકી દીધું અને એ સત્કાર-સન્માનની ભાવનાનો આવો કડુણ અંત આવ્યો.

બીજા શ્રમણે માળવાની સરહદ પર આવેલી વલ્લિકા નદીને કાંઠે પહાડીની તળેટીમાં કોઈ ન બાણી શકે તેવા અજ્ઞાત સ્થાનમાં અનશન કર્યું. રાજા અવંતીધેણ, રાજા મહિપ્રભ અને તેની માતા સાંચી ધારિણી ઉત્તરજૈન જતાં અહીં આવ્યાં ત્યારે તેઓ આ તપસ્વી મુનિવરને જોઈ એમની ભક્તિ માટે અહીં રોકાઈ ગયાં. તેમણે એ મુનિવરનાં માન-સન્માન કર્યાં. એ ધર્મધોષ મુનિવર કાલધર્મ પામ્યા એટલે તેમનો સ્વર્ગગમન મહોત્સવ કર્યો અને પછી તે સ્થાને મોટા વિસ્તારવાળો વિશાળ સમાધિસ્તૂપ બનાવ્યો હતો.

(‘આવશ્યક નિં’ ગાં ૧૨૮૭ ની ટીકા)

આ સાંચીનો સ્તૂપ બીલ્સાની નૈઋત્યે ૬ માઈલ પર જીર્ણુ-શીર્ણુ દશામાં વિદ્યમાન છે.

દર્શાવ્યું દેશમાં વિદિશા નગરી હતી, જે પશ્ચિમ દશાર્ણુ દેશની રાજધાની હતી. તેનાં તથા તેના પરાનાં વિદિશા, ચેતિયગિરિ અને ભદ્રેશ્વર એમ અનેક નામો મળે છે. માલવરાજ અંડ પ્રહોતે વિદિશાની વાયવ્યમાં લગવાત મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર બનાવી તેમાં જીવિતસ્વામીની પ્રતિમા સ્થાપી હતી અને ભાઈદેવ વગેરે વ્યાપારીઓને બોલાવી મોઢું પરું વસાવ્યું હતું, જેનાં પાછળથી

વેસવાડી (વૈશ્યપાટી), વેશનગર, ભાઈદેવ, ભદ્રપુર, ભાપદ, ચૈર્ધ-
યગિરિ (ચૈત્યનગર) અને બીલસા ઇત્યાદિ નામો મળે છે. (જુઓ :
પૃષ્ઠ : ૫૬, ૬૦)

સમ્રાટ અશોકના સમયે દશાર્ષ દેશની રાજધાની ચૈત્ય-
ગિરિમાં હતી. ચોદ પૂર્વધારી આં ભદ્રબાહુસ્વામી ભદ્રપુર યાને
ભાદ્રપદની બહાર વડ નીચે સમાધિ લઈ સ્વર્ગે ગયા હતા. આં
જસભદ્રના શિષ્યો ભદ્રપુરની આસપાસ વિચરતા હતા. તેમનાં
બહિર્ભિજ્યા શાખા અને ભદ્રશુભ કુલ બહાર થયાં છે. સંભવ છે
કે વેસવાડીય ગણતું ઉત્પત્તિસ્થાન વેસનગર હોય. વિદિશાથી
લગભગ ૪ માઈલ પર ઉદયગિરિ નામની પહાડી છે. તેમાં ૨૦ જૈન
શુક્રાઓ છે અને ૨૦મી શુક્રામાં એક જૈન લેખ છે તે આ પ્રમાણે છે:

(૧) નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ ॥

શ્રીસંયુતાનાં ગુણતોયધીનાં, ગુણાન્વયાનાં નૃપસત્તમાનામ્ ।

(૨) રાજ્યે કુલસ્યાધિવિવર્ધમાને, ષઢ્ભિર્યુતૈર્વર્ણશતેથ માસે ॥

સુકાર્તિકે બહુલદિનેથ પંચમે, (૩) ગુહામુખે સ્ફુટવિકટોત્કટામિમાં ।

ઝિતદ્વિષો જિનવરપાદર્વસંજ્ઞિકાં, જિનાકૃતિ શમદમવાન(૪)ચીકરત્ ॥

આચાર્યમદ્રાન્વયભૂષણસ્ય, શિષ્યો હાસાચાર્યકુલોદ્ભવસ્ય ।

આચાર્ય ગોશ(૫)ર્મ્મસુનેસ્સુતોસ્તુ, પદ્માવતાઽશ્વપતેર્ભટસ્ય ॥

પરેરજેયસ્ય રિપુદ્ગમાન્નિતસ્—સસંગિલ(૬)સ્યેત્યભિવિશ્રુતો ભુવિ ।

સ્વસંજ્ઞયા શંકરનામશબ્દિતો, વિદ્વાનયુક્તં યતિમાર્ગમાસ્થિતઃ ॥

(૭) સ ઉત્તરાણાં સદશે કુરુણાં, ઉત્તરદિશાદેશવરે પ્રસૂતઃ ।

(૮) ક્ષયાય કર્મારિગણસ્ય ધીમાન્, યદત્ર પુણ્યં તદપાસસર્જ્જ ॥

ભદ્રાર્યશાખા અને ભદ્રાર્યકુલમાં આં ગોશર્મ થયા, જે
પદ્માવત અન્ધસૈન્યના માલિક, મહાસુભટ, સુદ્ધવીર, શત્રુને હંક-
વતાર, ટેકિલા, અને જનસમૂહમાં માન્ય હતા. તેમના પુત્ર તેમજ
શિષ્ય મુનિ શંકરે આ શુક્રામાં શુપ્ત સં. ૧૦૬માં ભગવાન પાર્શ્વ-
નાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(ફ્લીટ—‘શુપ્ત-અભિલેખ’ પૃ૦૨૫૦, ‘અનેકાંત’ ૧૦૧૦, કિ૦૩, પૃ૦૧૦૬)

વિદિશાથી ૬ માઈલ નૈઋત્યમાં ‘ સાંચીનો ’ સ્તૂપ છે. ’

આ રીતે વિદિશાની આસપાસ અનેક પ્રાચીન સ્થાનો છે, પહાડીઓ છે, જૈન શુક્રાઓ છે અને ૬૦ જેટલા સ્તૂપ છે. એકંદરે આ સ્થળ પ્રાચીન જૈન તીર્થભૂમિ છે.

જૈનોએ ભારતમાં વિક્રમની ૬૯૫મી સદી સુધી મોટા સ્તૂપ તથા સ્તંભો બનાવ્યા છે ત્યાર પછી એ કળા હુપ્ત થઈ છે.

પાટલીપુત્ર :

એ પછી નજીકના જ ગાળામાં એટલે કેલ્ચિકપુત્ર ઉદાયીના સમયમાં પાટલીપુત્રની સ્થાપના થઈ છે. એની સમૃદ્ધિમાં એ જૈન રાજવીએ જે સંસ્કારોનું બીજારોપણ કર્યું તેને પ્રભાવર્જે વિકસાવી ભારતમાં અજોડ બનાવ્યું છે. એનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો હોવાથી અહીં આપ્યો છે:

“ ઉત્તર મથુરા અને દક્ષિણ મથુરા (મદુરા) નામની બે નગરીઓ છે. ઉત્તર મથુરાનો વલ્લિકપુત્ર દેવદત્ત મુસાફરી કરતો કરતો મથુરામાં ગયો અને ત્યાં જયસિંહ નામના વલ્લિકની બહેન અન્નિકા સાથે પરણ્યો અને ત્યાં જ રહ્યો. લાંબા સમય પછી અન્નિકાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ અન્નિકાપુત્ર પ્રસિદ્ધ થયું. દેવદત્તના માતાપિતાએ પુત્રનું નામ સંધીરણ પાડ્યું. છતાંયે તેના જૂના નામ અન્નિકાપુત્રથી તે વધારે ખ્યાત થયો. આ અન્નિકાપુત્રે યુવાન વયમાં જ સંસાર છોડી દીક્ષા લીધી અને પછી આચાર્ય અન્નિકાપુત્ર તરીકે વિખ્યાત થયા. તેઓ વિહાર કરતા કરતા પુષ્પભદ્ર નગરમાં પધાર્યા.

આ જ સમયે પુષ્પભદ્ર નગરમાં પુષ્પકેતુ રાજા અને પુષ્પાવતી રાણીનો પુત્ર પુષ્પચૂડ રાજા હતો. પુષ્પાવતી રાણીએ યુગલ બાલકોને જન્મ આપ્યો હતો, જેનું નામ પુષ્પચૂડ અને પુષ્પચૂડા રાખ્યાં. રાજાએ મોહને વશીભૂત થઈ બંનેનો વિચેગ ન થાય માટે બંનેને એક બીજા સાથે પરણાવ્યાં. રાજાના મૃત્યુ બાદ પુષ્પચૂડ રાજા બન્યો. એની માતા પુષ્પાવતીએ દીક્ષા લીધી ને એ મૃત્યુ

પામીને સ્વર્ગે મળે. તેણે દેવ થયા પછી અવધિજ્ઞાનથી પોતાનાં બે સંતાનો કે જે બાઈ-બહેનરૂપે હતાં તેને પતિ-પત્ની તરીકે જોઈ, તેમને ઉપદેશ આપવા પુષ્પચૂલા રાણીને નરકનાં અને સ્વર્ગનાં દરયો બતાવ્યાં. કોઈ ધર્મચાર્યોએ આ દરયોનું ચથાર્ય વર્ણન ન આપ્યું. આખરે જૈનાચાર્ય શ્રીઅન્નિકાપુત્રને પૂછતાં તેમણે શાસ્ત્રાધારે નરક અને સ્વર્ગનું હૂબહૂ વર્ણન કરી બતાવ્યું. પુષ્પચૂલા આ સાંભળી પ્રતિબોધ પામી અને તેણે, નરકથી ભય પામી પતિને સમજાવી દીક્ષા લીધી. પરંતુ દીક્ષાની રજા આપતાં રાજાએ શરત કરી હતી કે, “ તારે અહીં જ રહેવું અને ભિક્ષા પણ રાજમહેલમાંથી જ લેવી.” પુષ્પચૂલા સાધ્વીએ શરત પ્રમાણે જ વર્તતી હતી.

આ બાબુ આચાર્ય અન્નિકાપુત્ર વૃદ્ધ થવાથી પુષ્પભદ્ર નગરમાં જ સ્થિરવાસ રહ્યા. પછી આ દેશમાં બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડવાનો છે, એમ બાણી આચાર્યશ્રીએ શિષ્યોને દેશાંતરમાં વિહાર કરાવ્યો. પુષ્પચૂલા સાધ્વીજી આચાર્ય મહારાજની ભક્તિ કરવા લાગ્યાં. એમાં એમને કેવળજ્ઞાન થયું. આચાર્ય મહારાજને આ વસ્તુની ખબર પડતાં પોતાને કેવળજ્ઞાન થતું નથી એ અંગે શોક કરવા લાગ્યા, ત્યારે પુષ્પચૂલાએ કહ્યું કે, “ આપ ખેદ ન કરશો. ગંગા નદી હિતરતાં આપને ઉપદ્રવ થશે અને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આપ મોક્ષે જશો ? ”

આચાર્ય અન્નિકાપુત્ર એક દિવસે ગંગા નદી પાર કરવા હોડીમાં બેઠા. થોડે દૂર ગયા પછી પૂર્વભવના વૈરી દેવે તેમને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. હોડી ટૂંકવા લાગી એટલે બીજા લોકોએ સૂરિજીને નદીમાં ફેંકી દીધા. વૈરી દેવે નદીમાં જ તેમને શૂળી ઉપર પડેલી દીધા. આચાર્યશ્રી જીવહયા ચિંતવતાં શુકલધ્યાનમાં રહીને કેવળી થઈ મોક્ષે પધાર્યા અને દેવતાઓએ તેમનો નિર્વાણમહોત્સવ કર્યો. તે સ્થાન પ્રયાગ તીર્થના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. શ્રીઋષભદેવ ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના સ્થાનરૂપે પ્રયાગ

તીર્થ પ્રસિદ્ધ જ હતું, તેમાં શ્રીઅન્નિકાપુત્રના નિર્વાણ થવાથી એ તીર્થનો મહિમા વધી ગયો.

સૂરિજીના મસ્તકની યોપરી તણાતી તણાતી આગળ વધી અને નદીમાં જ ક્યાંક અટકી ગઈ. કોઈ દેવી કારણથી યોપરી ભેદીને એમાં પાટલોનું વૃક્ષ ઊગ્યું. તે વૃક્ષ ખૂબ કાંચકૂંચું હતું. પાસે જ પાટલી આમ વસ્યું હતું. ઉદાયીના નોકરો નવું નગર વસાવવા માટે સ્થાનની તપાસ કરતા કરતા અહીં આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું કે, પાટલ વૃક્ષ ઉપર બેઠેલું ચાસ પક્ષી મોડું ઉઘાડે છે કે તરત જ એના સુખમાં નાનાં નાનાં જીવડાં બિડી બિડીને લક્યરૂપે આવી પડે છે. આ જોતાં તેમના મનમાં વસી મચ્યું કે આ સ્થાનનું જ કંઈ મહત્ત્વ છે. આની જેમ જ અહીં વસેલા નવા નગરની ઉન્નતિ થશે. તેમણે ઉદાયી રાજાને આ વાત જણાવી અને મગધેશ ઉદાયીરાજે પાટલીગામના સ્થાને શુભ મુહૂર્તે નગર વસાવ્યું. એનું નામ પાટલીપુત્ર પાડ્યું. તેમણે પાટલીપુત્રમાં સુંદર વિશાલ જિન-મંદિર બનાવ્યું હતું. (આ. નિ. હારિ. ટીકા પૃ. ૬૮૮)

ઉદાયી પછી નંદવંશ, મૌર્યવંશ અને છેક અવન્ટી રાજધાની બની તે પહેલાંના કાળ સુધી પાટલીપુત્ર રાજધાની રહ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત, અશોક અને સંપ્રતિના સમયે તો પાટલીપુત્રનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો હતો. જૈનવિહારો, બૌદ્ધવિહારો, વિદ્યાપીઠો, સંસ્કૃતિ અને કળાનાં કેન્દ્રધામો અહીં હતાં.

આ નગરનાં પુષ્પલદ્ર, પાટલીપુર, પાટલીપુત્ર, કુસુમપુર, અને પટણા એમ અનેક નામો મળે છે.

પાટલીપુત્રમાં મહાન શિવળયાલી ધર્માત્મા સુદર્શન શેઠ કે જેમને શૂળીનું સિંહાસન થયું હતું તે થયા છે. યુગપ્રધાન આચાર્ય રથુલિભદ્રજી પણ અહીં જ થયા છે. તેમનાં સ્મારકસ્તૂપો આજે વિદ્યમાન છે. વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજે અહીં જ ‘તત્ત્વાર્થશાસ્ત્ર’ રચ્યું છે. જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસુરીશ્વરજીનો સ્તૂપ પણ અહીં બન્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

અહીં અત્યારે જૈનોનાં ઘર થોડાં છે. પરંતુ સુંદર જિનમંદિર છે, જેમાં પ્રાચીન કળામય સુંદર જિનમૂર્તિ વિરાજે છે અને નગર બહાર સ્તૂપો પણ છે.

મગધસમ્રાટ શ્રેણિક

મહારાજ શ્રેણિક મગધના સમ્રાટ હતા. તેમના પિતાનું નામ પ્રસેનજિત હતું. શ્રેણિક કુમારને ખીબ પશુ ઘણા ભાઈઓ હતા. રાજા પ્રસેનજિતે દરેક કુમારોની ખૂબ ખૂબ આકરી પરીક્ષા પછી નક્કી કર્યું હતું કે મગધની ગાદીને માટે શ્રેણિક જ યોગ્ય છે. એકવાર દરેક રાજકુમારને આયુધશાખામાંથી વિવિધ શસ્ત્રો લેવાનાં હતાં. આમાં શ્રિકની પસંદગી બુદ્ધી રીતે તરી આવી. તેણે ‘ભંભા’ નામનું ઉત્તમ વાદ્ય લીધું. તેથી શ્રેણિકનું ખીબું નામ ભંભાસાર કે ઊંઊંસાર પણ મળે છે. શ્રેણિક કુમાર-વસ્થામાં પિતાજીથી રીસાઈને પરદેશ ગયો હતો. ત્યારે બેઝાતટમાં ત્યાંના શેઠની નંદા નામની પુત્રી સાથે એનું લગ્ન થયું હતું. તેનાથી એને અભયકુમાર નામે પુત્ર થયો હતો. રાજા થયા પછી શ્રેણિક ઘણી રાણીઓ પરણ્યો હતો અને એને ઘણા પુત્રો થયા હતા.

રાજા શ્રેણિક પહેલાં તો કોઈ ધર્મને માનતો નહોતો. પરંતુ અનાથી મુનિ નામના જૈન મહાત્માના સંસર્ગથી એને જૈન-ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા થઈ હતી. પાછળથી રાણી ચેલ્લણા કે જે વિશાલાના ગણરાજ્યના પ્રમુખ પરમાર્હત મહારાજા એડાની પુત્રી હતી, તેના પરિચયથી અને ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ઉપદેશ-શ્રવણથી તે ચુસ્ત જૈનધર્મી બન્યો હતો. પાછળથી તો તે એટલો બધો ધર્મશ્રદ્ધાળુ જૈન થયો કે આ વિષયમાં આકરી કસોટી થવા છતાંય એની દૃઢતા ઠગી નહોતી. એની રાણીઓ અને રાજપુત્રોએ દીક્ષા લઈ જૈનધર્મનો ખૂબ જ સુંદર રીતે પ્રચાર કર્યો હતો. રાજા શ્રેણિક પણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી જ્યાં હોય તે દિશાના રોજ સમાચાર મેળવતો અને સુવર્ણના જવનો સ્વસ્તિક બનાવી તે દિશા તરફ ધરતો હતો.

મગધમાં જૈનધર્મના પ્રચારની સુંદર અનુકૂળતા સમ્રાટ શ્રેણિકને લીધે હતી. ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ચોદ ચોમાસા રાજગૃહીના નાલંદા પાડામાં થયાં હતાં, ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી મગધ દેશમાં ખૂબ વિચર્યા હતા, અને તેમણે અહિંસા, સંયમ અને તપનો વિજયનાદ કૂંડી આસ્તિકતાની સ્થાપના કરી હતી.

સમ્રાટ શ્રેણિકને વૃદ્ધાવસ્થામાં એના પુત્ર કૌણિકે બહુ દુઃખ આપ્યું હતું. રાજ્યના લોકોને વશીભૂત થઈ એણે પિતાને જોવાના પાંજરામાં પૂર્યા હતા. આખરે પોતાની માતા ચેલ્લણાના મીઠા ઠપકાની કૌણિકને અસર થઈ અને પિતાજીને પાંજરામાંથી બહાર કાઢવા તે પોતે જ હાથમાં કુહાડી લઈને ગયો હતો, પરંતુ શ્રેણિક રાજા સમજ્યો કે કૌણિક મને મારવા આવે છે એટલે તે હીરો ચૂસી પુત્રને પિતૃહત્યાના પાતકમાંથી બચાવવા સ્વયં મૃત્યુ પામ્યો.

કૌણિક-અજાતશત્રુ

મહારાજા કૌણિક મગધસમ્રાટ શ્રેણિકનો પુત્ર હતો. તેની માતાનું નામ ચેલ્લણાદેવી હતું. જ્યારે કૌણિક એની માતાના ઉદરમાં હતો ત્યારે માતાને એવો દોહડ થયો હતો કે મારે પતિનું માંસ ખાવું છે. અભયકુમારની બુદ્ધિથી આ દોહડ બીજી રીતે પુરાયો હતો. એનો જન્મ થતાં માતા ચેલ્લણા રાણીએ આ નિર્ભાગી પુત્રને ઉકરડામાં ફેંકાવી દીધો હતો, પરંતુ રાજાને ખબર પડતાં જ તેને અંતઃપુરમાં પાછો મંગાવી રાણીને સમજાવી ઉછેરાવ્યો હતો. જે વખતે તે ઉકરડામાં પડ્યો હતો ત્યારે એક કુકડીનું પીંછું એની આંગળીમાં ઘોંચાવાથી એને ઘણી પીડા થઈ હતી. આંગળીમાં કીડા પડી ગયા હતા. એની રાજા શ્રેણિકે બહુ જ માવજત કરી હતી અને એ જ ઘટનાને અનુલક્ષીને તેનું ‘કૌણિક’ એવું હુલામણું નામ પાડવામાં આવ્યું હતું.

પરંતુ રાણી ચેલ્લણાને આ પુત્ર માટે ન તો પ્રેમ હતો, ન માન હતું. એને તો દિવસ ને રાત એમ જ લાગતું કે આ પુત્ર પિતૃવંશ અને માતૃકુળનો વિનાશક થશે. માતાની આ ધારણા

તદન ખોટી ન પડી. કૌણિકને હલ્લ અને વિહલ્લ નામે બીજા બાઈઓ હતા અને માતામહ ચેડા રાખના તેઓના ઉપર ખડુ ગ્રેમ હતો. રાજા કૌણિકે બંને બાઈઓને એક લક્ષણવંતો સેચનક હાથી અને દેવી કુંડલો વગેરે આપ્યાં હતાં. કૌણિકે તેની માગણી કરી પણ બંને બાઈઓએ તે ન આપ્યાં. આમાં કૌણિકની રાણી પદ્માવતીએ જ્યારે એ દેવી કુંડલ જોયાં અને તેની માગણી કરી અને એ ન મળ્યાં ત્યારે તેણે પતિને ઉશ્કેર્યો. હલ્લ અને વિહલ્લ કરના માર્યા નાસીને માતામહ ચેડા મહારાજ પાસે વિશાલા નગરી જઈ પહોંચ્યા.

કૌણિકે સેચનક હાથી માટે વિશાલા પાસે માગણી કરી પરંતુ માતામહે કાંઈ દાદ ન દીધી. કૌણિકે માતામહ સામે ઘેર યુદ્ધ માંડ્યું, જેમાં કૌણિકના બાઈઓ અને માતામહ મરાયા, વિશાલાની સેના હારી, વિશાલા નગરી ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ અને કૌણિકને વિજય મળ્યો.

કૌણિકના વડીલ બંધુ અભયકુમારે દીક્ષા લીધા પછી ઉચ્છૃં-ખલતાથી પિતાને કેદમાં રાખી પોતે રાજા બન્યો. તે માતા ચેલ્લણાને રાજા કૌણિકને મળવા પણ નહોતો દેતો. પાછળથી તેણે માતાની વિનવણીથી રાજા આપી હતી.

આ બાબુ માતાના કહેવાથી પોતાના જન્મ સમયની સાચી સ્થિતિની તથા પિતાના દિલમાં વસતા પુત્રવાત્સલ્યની ખબર પડતાં તે રાજા કૌણિકને પાંજરામાંથી મુક્ત કરવા બંધ છે ત્યારે પિતા ઉલટું સમજે છે અને પુત્રને પિતૃહત્યા ન લાગે માટે પિતા હીરો ચૂસી મૃત્યુ પામે છે.

કૌણિકને આથી ખડુ જ આઘાત લાગે છે. એની માનસિક સ્થિતિમાં બારે પલટો આવતાં રાજગૃહીની ભૂમિ એને અકારી થઈ પડે છે. એટલે તે મંત્રીઓની સલાહથી અને યુવરાજ ઉદાયીની અધ્યક્ષતામાં રાજધાનીને રાજગૃહીથી ઉઠાવી ચંપાપુરી લઈ બંધ છે અને એક વિકસેલા ચંપકના ઝાડને સ્થાને પોતાની ગાદી સ્થાપે

છે. મહારાજ કૌણિક આજ સુધી બૌદ્ધભક્ત હતો તે હવે ભગવાન શ્રીમહાવીરનો પરમ ભક્ત બને છે અને ચંપાપુરીમાં દેવોને પણ દુર્લભ એવો ભગવાન શ્રીમહાવીરદેવનો પ્રવેશોત્સવ કરે છે. આ વખતે અંગ દેશમાં પણ જૈનધર્મનો ખૂબ વધુ પ્રચાર થયો છે.

મહારાજ કૌણિક બહુ તેજસ્વી પ્રતાપી અને પ્રભાવશાલી હતો. તેણે અંજ, જંજ, મગધ, વિદેહ, કાશી, કૌશલ, કાશ્યાંબી, મથુરા સુધી પોતાનો રાજધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. આખરે ત્રણ ખંડથી વધુ ભૂમિ જીતવા માટે જતાં તે તમિસ્રા ગુફાના દ્વારમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો. આ રાજાનાં અશોકચંદ્ર, અમલશયુ, કુણ્ણિક અને કૌણિક વગેરે નામે મળે છે.

અભયકુમાર

અભયકુમાર રાજા શ્રેણિકનો સૌથી મોટો પુત્ર હતો. શ્રેણિકના રાજકાળમાં તે યુવરાજ હતો. શ્રેણિક કુમારાવસ્થામાં જ્યારે બેભાતટ ગયો હતો ત્યારે ત્યાંના વણિકની ભાગ્યશાળી સુપુત્રી નંદાને પરણ્યો હતો અને પાછળથી ત્યાં જ અભયકુમારનો જન્મ થયો હતો. તે બચપણથી જ બહુ બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી હતો. તેણે રાજગૃહીમાં આવી પોતાના પિતાને બુદ્ધિબળથી જ આશ્ચર્યાન્વિત બનાવ્યા પછી જ તેમનો પુત્ર હોવાનો પરિચય પોતે આપ્યો હતો અને પોતાની માતાને પણ રાજગૃહી બોલાવી પદ-રાણી તરીકેનું માનવંતું સ્થાન અપાવ્યું હતું. ઓળખ જતાં અભય-કુમાર રાજા શ્રેણિકનો મહામંત્રી બન્યો હતો.

મહામંત્રી અભયકુમારે પોતાના બુદ્ધિબળથી માલવરાજ ચંદ્રપ્રદ્યોતને મહાત કર્યો હતો. વિશાલાના મહારાજ એટક રાજાની કન્યા એલ્લણાને પોતાના પિતાની રાણી બનાવી હતી અને પોતાની બુદ્ધિથી મગધ સામ્રાજ્યને એકછત્ર મહારાજ્ય બનાવ્યું હતું. બારતીય ઇતિહાસમાં મગધને મહારાજ્યનું ગૌરવવંતું સ્થાન અપાવવાનું માન અભયકુમારને જ લે છે.

તેણે અનાયદેશના રાજપુત્ર આર્દ્રકુમારને પણ આકર્ષી લઈ જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. આખરે એ રાજકુમારની દીક્ષામાં પણ પોતે સહાયક બન્યો હતો.

અભયકુમારને માતા તરફથી જૈનધર્મના દઢ સંસ્કાર મળ્યા હતા અને રાજગૃહીમાં આવ્યા પછી ભગવાન શ્રીમહાવીર-સ્વામીના ઉપદેશથી તેની ધર્મશ્રદ્ધામાં ખૂબ જ વધારો થયો હતો. મગધના રાજમહેલમાં જૈનધર્મના પ્રચાર માટે એનો ફાળો અપૂરું છે એમ કહીએ તો એમાં ભગવારે અતિશયોક્તિ નથી.

અભયકુમારને દીક્ષા લેવાનું ઘણું મન હતું પણ પિતા તેમને રાજ નહોતા આપતા. છતાં આખરે એકવાર મહારાજા શ્રેણિકે એક આકસ્મિક પ્રસંગને લીધે ગુસ્સામાં ઠહું કે, “બસ, તું આવ્યો જા” અભયકુમારે આ શબ્દોમાં પિતાની આજ્ઞા માની લીધી અને તરત જ બધું મૂકી દઈ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પાસે આવી આર્હતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. શ્રેણિક રાજાને પોતાની ભૂલ સમજતાં પાછળથી ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થયો, પરંતુ અભય-કુમારે તો દીક્ષા લીધી જ હતી એટલે હવે કોઈ ઉપાય રહ્યો ન હતો. અભયકુમારની માતાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી.

અભયકુમારને રાજા થવું ગમતું નહોતું. એમને મુનિ-મહારાજા થવાનું ગમ્યું એટલે જ રાજવૈભવ છોડી તેમણે દીક્ષા લીધી. તેમણે સારી રીતે દીક્ષા પાળી અને અંતે સ્વર્ગે ગયા.

અભયકુમારને પદ્માનુસારિણી બુદ્ધિ હતી. આજે પણ દરેક જૈન ગૃહસ્થ દીવાળીના દિવસે ચોપડાપૂજનમાં ‘અભયકુમારની બુદ્ધિ હતી’ એમ લખીને એમને ભક્તિ અને પ્રેમથી નવાજે છે.

મગધરાજ ઉદાયી

મગધસમ્રાટ કૌશ્લિક અને રાણી પદ્માવતીનો પુત્ર ઉદાયી મહાભાગ્યશાળી અને પરમ જૈનધર્મી રાજા થયો છે. કૌશ્લિકના મૃત્યુ પછી પિતાના શોકથી દુઃખી થયેલા ઉદાયીએ મંત્રીઓના કહેવાથી અંપાનગરીને છોડી નવું પાટલીપુત્ર નગર બાને પટણા

વસાવી તેને રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું. એ નગરમાં તેણે પહેલું જ સુંદર જૈન મંદિર બનાવ્યું. (બુઝો : પૃષ્ઠ ૭૮) તેમજ રાજમહેલ વગેરે બનાવ્યા અને શુભ મુહૂર્તે પાટલીપુત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. નગરમાં અનેક પોષધશાળાઓ અને બીજાં જિનાદાયો પણ બંધાવ્યાં હતાં. રાજા ઉદાથી પરમ જૈન હતો, તે ચાર મોટી પર્વતિયિઓએ ઉપવાસ કરીને પોષધમાં રહેતો હતો.

રાજા ઉદાથીએ એક સામંત રાજાને મારી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું હતું. તેના પુત્ર અવન્તી ગયો અને અવન્તી-પતિની ઇચ્છા તેમજ સહાયતાથી ઉદાથી રાજાને મારવા પાટલીપુત્ર આવ્યો. રાજા ઉદાથી પરમ જૈન હતો એટલે સામંતપુત્રે જૈનાચાર્ય પાસે જઈને જૈનદીક્ષા લીધી. તે શુરૂની બહુ જ સેવા કરીને ‘વિનયરત્નમુનિ’ નું ગૌરવ પામ્યો.

એકવાર રાજાએ પોતાના રાજમહેલમાં પર્વતિયિનો પોષધ કર્યો હતો. આચાર્ય મહારાજ વિનયરત્ન મુનિને સાથે લઈ રાજમહેલની પોષધશાળામાં પધાર્યા. દિનભર રાજાએ ધર્મારાધન કર્યું અને એક પહોર રાત ગયા પછી તે સંથારપોરસી બજાવીને સૂતો. પછી તો મધ્ય રાતે વિનયરત્ન મુનિએ ઊઠી, પોતે છુપાવી રાખેલી છરી લઈ સૂતેલા ઉદાથી રાજાની છાતીમાં લોકી દીધી. રાજા તરત જ સાવધ થઈ “અરિહંત, અરિહંત” ઉચ્ચારતો સમાધિપૂર્વક મૃત્યુ પામી સ્તર્ગે ગયો. રાજાના શરીરનું લોહી સૂરિજના આસન સુધી પહોંચ્યું ત્યારે સૂરિજએ બગીને જોયું તો ચિંચ ન મળે. ઊઠીને તપાસ કરતાં એમને જણાયું કે મુનિએ રાજાનો ઘાત કર્યો છે. આચાર્યશ્રીએ પરિસ્થિતિને સમજી જઈ શાસન અવહેલનાનું નિમિત્ત જોઈ એ જ છરીથી પોતે પણ આત્મહત્યા કરી લીધો.

મહારાજા ઉદાથીનું મૃત્યુ વીર સં. ૧૦ લગભગમાં થયું. એને કેઈ પુત્ર નહોતો, એટલે મંત્રીઓએ એની ગાદીએ બેસાડવા માટે યોગ્ય પુરુષની પૂરેપૂરી તપાસ કરી હતી, અને “હાથણી જેના ઉપર કળશ ઢોળે તે રાજા બને” એ રીતે ઉદાથી રાજા પછી મગધની ગાદીએ નંદવંશ સ્થાપિત થયો હતો.

ઉઠાચી મહાન ધર્માત્મા, પ્રતાપી અને પ્રભાવી હતો. જૈનધર્મના પ્રચાર માટે એણે સારો ફાળો આપ્યો હતો.

નંદવંશ

મગધની ગાદીએ આવેલ નંદવંશ પણ પ્રસિદ્ધ રાજવંશ છે.

પ્રથમ નંદ રાજા તે એક હબમનો પુત્ર હતો. એને એક વાર એતું સ્વપ્ન આવ્યું કે, “ પાટલીપુત્રને ચોતે પોતાના આંતરડાથી વીંટી લીધું.” આ સ્વપ્નનું ફળ એક બ્રાહ્મણ પંડિતને પૂછ્યું. તે બ્રાહ્મણ પંડિતે કહ્યું કે, “ તું મારી પુત્રી સાથે પરણે તો હું એતું ફળ કહું.”

હબમપુત્રે તે કબૂલ રાખ્યું. પંડિતની પુત્રીને તે પરણ્યો. પછી પેલા જ્યોતિષીએ કહ્યું કે, “ તને રાજ્ય મળશે.” દેવ મુક્તમાં જ ઉઠાચી રાજા મૃત્યુ પામતાં એના મંત્રીઓએ નક્કી કર્યું કે, જેના ઉપર હાથણી કળશ ઢાળે તે રાજા થાય. હાથણીએ આ હબમપુત્ર ઉપર કળશ ઢાળ્યો અને આમર ધર્મી એટલે મંત્રીઓએ તેને રાજા બનાવ્યો, જે પહેલો નંદ કહેવાયો.

શરૂઆતમાં આ હલકા શૂદ્રકુળના રાજાની આજ્ઞા કોઈ માનતું નહોતું પણ એના પુણ્યથી આકર્ષાઈ દેવે સહાય કરી અને પથ્થરના ચોપદારોએ જીવંત સૈનિકો બની વિરોધીઓને ડાર્યા, હબાવ્યા અને માર્યા ત્યારથી નંદ રાજાની ધાક બેસી ગઈ.

આ નંદવંશમાં એક પછી એક નવ નંદ રાજાઓ થયા છે. વિક્રાનો કહે છે કે તેઓ જૈનધર્મી હતા.

આ નંદવંશના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈન મંત્રીવંશ થયો છે, જેમાં કલ્પક આદિ મંત્રીઓ થયા છે. તેમનો અન્તિમ મંત્રી શકટાલ અને તેનો પુત્ર સિરિયક થયા છે.

નંદવંશ લગભગ ૯૫ વર્ષ મગધની ગાદી પર રહેલ છે. છેલ્લા નંદ રાજાને જીતી મંત્રીધર ચાણક્યે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તને પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેસાડ્યો ને નંદવંશનો નાશ કર્યો.

મૌર્ય અંદ્રગુપ્ત વીર સંવત ૧૫૫ માં પાટલીપુત્રની બાહીએ
બેઠો અને મગધનરેશ બન્યો.

નંદ રાજાઓ અતિશય લોભી હતા. એમનું રાજ્ય ધીમે
ધીમે બહુ વિસ્તાર પામ્યું હતું. કુશલ મંત્રીઓએ રાજ્યની સરહદ,
શોભા, યશ અને કીર્તિ વધાર્યા હતાં અને રાજ્યને પ્રબળ
બનાવ્યું હતું.

આર્ય જંબૂસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાં નંદવંશ સ્થપાયો અને
શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના સ્વર્ગવાસ પહેલાં જ નંદવંશનો નાશ થયો.

પ્રકરણ ત્રીજું

આર્ય શ્રીપ્રભવસ્વામી

આપણે આજ્ઞાપૂસ્વામીના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે પ્રભવનામક ચોર અને તેના ૪૯૯ સાથીદારો પણ જ્ઞાપૂસ્વામીથી પ્રતિબોધ પામ્યા હતા. આ જો જ પ્રભવસ્વામી છે જે ભારતીય ઈતિહાસમાં વિરલ ગણાતા મનુષ્યોમાંના એક છે. તેઓ પતિત જીવનમાંથી એકાએક પતિતોદ્ધારક બને છે ને ‘કમ્મે સૂરા સો ધમ્મે સૂરા’ની કહેવત ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે. આ મહાત્માનું જીવન રામાયણના કર્તા શ્રીવાલ્મીકિના જીવનને ઘણેઅંશે મળતું આવે છે.

વિંધ્યાચલની પહાડીની નજીકમાં જ જયપુર નામે નગર હતું. ત્યાં વિંધ્યારાજ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પ્રભવકુમાર અને પ્રભુકુમાર (વિનયધરકુમાર) નામે બે પુત્રો હતા. તેમનું જોત્ર કાત્યાયની હતું. પ્રભવકુમારનો જન્મ વીરસંવત પૂર્વે ૩૦ માં થયો હતો. તે બચપણથી જ મહાતેજસ્વી અને પ્રતાપી હતો. તેનો રાજ્યગાદીનો હક્ક હોવા છતાંયે પિતાએ નાના કુમાર ઉપરના પ્રેમથી તેનો સુવરાજપણાનો હક્ક ડુબાડીને નાના પુત્રને રાજ્ય આપ્યું. આથી પ્રભવને પારાવાર દુઃખ થયું, તેમ ગુસ્સો પણ ચઢ્યો અને તે રાજ્ય છોડી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને બીજા ૪૯૯ સાથીદારો મળ્યા. કુલ ૫૦૦ ની એ ટોળીએ લૂંટનો ધંધો શરૂ કર્યો. તે મગધમાં આવીને લૂંટ કરવા લાગ્યો. એવામાં તેને અવસ્થાપિની અને તાલોદ્ધાટિની એ બે વિદ્યાઓ મળી. અવસ્થાપિની વિદ્યાથી જ્યાં ચોરી કરવા બંધ ત્યાંના માણસોને ભંધમાં સુવાડી દે, અને તાલોદ્ધાટિની વિદ્યાથી મકાનનાં, તિબેરીનાં

અને કબાટનાં મજબૂત તાળાં પણ ક્ષણવારમાં તોડી નાખે. એટલે મનમાનું ધન લઈ લેવાતું. એને સમાચાર મળ્યા કે રાજગૃહીમાં ઋષભદત્ત મોટો કરોડપતિ શેઠ છે. તેને એકનો એક જંબુ નામનો પુત્ર છે. પુત્રનું અમુક દિવસે રાજગૃહીના આઠ શ્રીમંતોની આઠ કન્યાઓ સાથે લગ્ન થવાનું છે. કન્યાદાનમાં પણ તેને ખૂબ ધન મળશે; માટે તે દિવસે જો એને ઘેર ધાડ પાડીએ તો પૂરો લાભ મળે અને જિંદગીનું ઢાળદળ પ્રીતી બાચ.

જંબુકુમારનું લગ્ન થઈ ગયા પછી રાતે જ્યારે ઘરનાં બધાં માણસો શાંતિથી નિંદ્રાદેવીને યોગે આળોટતાં હતાં ત્યારે પ્રભવ પોતાની ૫૦૦ ની ટોળી સાથે બરાબર લાગ જોઈ ઋષભદત્તના મહેલમાં આવી પહોંચ્યો. નિદ્રાધીન થયેલા દરેકને અવસ્થાપિની વિદ્યાથી પૂરા ઉંઘાડી દઈ તે ઉપરના માળમાં આવ્યો. ત્યાં એને જોમ થયું કે, જંબુકુમાર અહીં પોતાની નવોઢા વધૂઓ સાથે પ્રેમગોષ્ઠિ-વાર્તાલાપ કરતો હશે. પરંતુ અહીં આવતાં જ એણે વૈરાગ્યની અને દીક્ષાની વાતો થતી સાંભળી આશ્ચર્ય થયું. વાર્તાલાપ પૂરું થયા પછી એણે પોતાની અવસ્થાપિનીથી આઠે સ્ત્રીઓને તો નિદ્રાધીન કરી દીધી, કિન્તુ જંબુકુમારને જો વિદ્યાની અસર થઈ ન હતી. પ્રભવના સાથીદારોએ તાલોહાટિની વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી તાળાં તોડી કિંમતી ઝવેરાત, ઢાળીના અને ધનની ગાંસડીઓ બાંધી દીધી.

જંબુકુમારે આ બધું જોયું. તેણે ખૂબ શાંતિથી સ્વસ્થ ચિત્તે નવકાર મંત્રનો બપ શરૂ કર્યો એટલે ક્ષેત્રદેવે જંબૂના પુણ્યપ્રભાવથી આકર્ષાઈ બધાય ચોરોને સ્થિર કરી દીધા. આમ જોકાએક જકડાઈ પડેલા ચોરો ચોંકી જઈયા. ત્યાં તો જંબુકુમારે ધીર અને ગંભીર વાણીથી કહ્યું, “મહાનુભાવો! હું બાણ છું. આ સૂતેલાઓમાંથી કોઈને તમે હાથ ન અડાડશો.” આ સાંભળી પ્રભવ ચમક્યો કે શું મારી વિદ્યાની અસર આ જંબુકુમારને નથી થઈ? બીજી બાજુ મારા સાથીદારોની આ દુર્દશા? આ બધાનાં શરીર થાંભલાની જેમ અકડાઈ

ગયાં છે, એ બધા સ્થિર થઈ ગયા છે. પ્રભવ આ વિચિત્રતાને સમજી જઈને કહેવા લાગ્યો, “હું વિંધરાજનો પુત્ર પ્રભવ છું, આજથી તમારી અને મારી મૈત્રી સમજજો. હું બધું ધન મુકાવી દઉં છું. વળી તમે તમારી ‘સ્તંભની’ અને ‘મોક્ષણી’ વિદ્યા મને આપો અને હું મારી ‘અવસ્થાપિની’ અને ‘તાલોદ્ધાટિની’ વિદ્યા તમને આપું.”

પછી તે બંને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે રસિક વાર્તાલાપ ચાલ્યો.

જંબૂ કુમાર:—“મહાનુભાવ! નથી મારે કોઈ વિદ્યા જોઈતી કે નથી મારે તમારી કોઈ વિદ્યા લેવી. મારી પાસે પણ કોઈ વિદ્યા નથી. હું તો આવતી કાલે સવારમાં જ સંસાર છોડી સાધુજીવન સ્વીકારવાનો છું. હમણું પણ હું ‘ભાવસાધુ’ થયેલો છું. મને આજે શરીર ઉપર મમત્વ રહ્યું નથી પછી આ સંપત્તિ અને વૈભવની મારે શી જરૂર હોય? હું તો આત્મસંપત્તિનો અર્થ છું.”

પ્રભવ:—“હું બધા ઉપરથી અવસ્થાપિની વિદ્યા ઉઠાવી લઉં છું. પરંતુ હું તને વિનવું છું કે આ માતાપિતા અને નવી પર-જેલી સ્ત્રીઓને ત્યાગ કરી એકદમ દીક્ષા લેવી ઉચિત નથી, તેમના ઉપર દયા રાખ. તું વિવેકી છે, પછી કેમ લાંબા વિચાર નથી કરતો? તું સંસાર ભોગવ્યા પછી દીક્ષા લેજે, પરંતુ હમણું ઉતાવળ ન કરતો.”

જંબૂ:—“મહાનુભાવ! વિષય મુખ દુઃખથી જ ભરેલું છે. એવો દુઃખમય સંસાર ભોગવવાથીયે શું લાભ છે? સંસારમાં તો મધુગિન્દુના દષ્ટાંત જેવી દશા છે. તવન અદ્ય મુખ છે અને પારાવાર દુઃખ છે. છતાંય આશા છૂટે નહિ અને મુખની આશાએ જીવ દુઃખી થયા જ કરે. આ માટે મધુગિન્દુનું દષ્ટાંત સાંભળ :

“એકવાર એક મુસાફર પરદેશ જતો હતો. વચમાં મોટું જંગલ આવ્યું અને એક હાથી તેને મારવા પાછળ દોડ્યો. મુસાફર આગળ દોડે છે અને પાછળ હાથી દોડી રહ્યો છે. આખરે મુસાફરે બચવા માટે એક કૂવામાં પડતું મૂક્યું. કૂવા ઉપર એક વઢનું ગાડ હતું, તેની એક ડાળ કૂવામાં લટકતી હતી. તેને તેણે પકડી લીધી.

પછી તેણે અંદર નજર નાંખી તો વચમાં એક મોટો અજગર મોં ફાડીને બેઠો હતો. ચારે બાજુ ચાર મોટા સાપ તેની સામે તાકી રહ્યા હતા. તેઓ પશુ કૃષ્ણાનો આટોપ સજી જીભના લબકાશ મારી રહ્યા હતા. એક કાળો અને એક ધોળો એમ બે ઉંદરડા તે ડાળને કાપી રહ્યા હતા. હાથી આ માણસને ન પકડી શકવાથી ગુસ્સામાં આવી, વડના ઝાડને ઠપાવી રહ્યો હતો. વડની ઠેક ઉપરની શાખા ઉપર એક મધપુડો હતો. હાથીએ ઝાડને હલાવતાં તે મધપુડાની માંખીઓ ભીડીને એ મનુષ્યને ડસી રહી હતી. એ માણસના માથા ઉપર મધપુડામાંથી મધનાં ટીપાં પડતાં હતાં, જે ભાલ સ્થલ ઉપર થઈ મોંમાં જવા માંડ્યાં. પેલા માણસને આ ટીપાંનો રસ લાગ્યો. નીચે રહેલા અજગર અને સાપ ભક્ષણ શોધી રહ્યા છે, ઉપર ઉંદરડા ડાળને કાપી રહ્યા છે, હાથી ઝાડ ઉખેડવા પ્રયત્ન કરે છે અને માખીઓ કરડી રહી છે, એ બધાને ભૂલી જઈ એને મધના ટીપામાં રસ લાગ્યો છે. એને ખીજું સૂઝતું જ નથી. સુસાકરને હવે આમાં કયાંય સુખ છે ખરું! આનો ઉપનય સાંભળ:

“આ જન્મલ તે સંસાર છે, મનુષ્યજન્મ તે કૂવો છે, હાથી તે મૃત્યુ છે, અજગર તે નરક છે, ચાર સાપ તે ચાર કપાયો છે. વડનું વૃક્ષ તે આયુષ્ય છે, ધોળા અને કાળા ઉંદર તે શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ છે અથવા રાત્રિ-દિવસ છે, મધમાખીઓ તે ઉપાધિઓ છે. હવે કદાચ કોઈ દેવી પુરુષ કે વિદ્યાધર એને બચાવવા આવે તો તે છૂટવા પ્રયત્ન કરે કે ન કરે?”

પ્રભવ:—“આવી આપત્તિમાંથી છૂટવા કોણુ પ્રયત્ન ન કરે?”

જંબુ કુમાર:—“ત્યારે બાઈ! સુધર્માસ્વામી ગણુધર મને તારનાર મળ્યા છે, પછી હું આ વિપત્તિમાંથી બચવા કેમ ન ઇચ્છું?”

પ્રભવ:—“પશુ બાઈ! તારા માતાપિતા અને આ સ્ત્રીઓ તારા ઉપર અત્યંત સ્નેહવાળાં છે, તું આવો કઠોર થાય છે! આવા સ્નેહી અને સગાંબોનો સ્નેહ તરછોડે છે એ ઠીક નથી.”

જંબુ કુમાર:—“આ સગાં અને સ્નેહીઓ તો સંસારમાં ડુમાડનારાં છે. એમના ઉપર પ્રેમ શો? સંસારમાંથી બહાર કાઢે તે

જ ખરા સગાં રનેહીઓ કહેવાય. સંસારમાં ડુબાડે એ તો સગાં નહિ થતું કહેવાય. વળી, કુખેરદત્તનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે એને એક ભવમાં કેટલા સંબંધો કરવા પડ્યા છે ! માટે જ્યાં મમતા છે ત્યાં જ કર્મબંધ છે.”

આ અતિ અદ્ભુત વાર્તાલાપ સાંભળી પ્રભવને પણ વૈરાગ્યનો રંગ લાગ્યો અને જંબૂ કુમારના માર્ગે ચાલવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. જકડાયેલા સાથીદારો છૂટા થયા. તેઓને પણ આ પ્રસંગ જોઈ વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો, અને ૫૦૦ જણાએ ચોરીનો ધંધો છોડી દઈ તેમની સાથે જ દીક્ષા લેવાનો નિર્ણય કર્યો, ત્યાર પછી તેમણે દીક્ષા લીધી છે અને જંબૂસ્વામીના નિર્વાણ પછી પ્રભવસ્વામી જૈન જગતના સમર્થ આચાર્ય થયા છે. શ્રીપ્રભવસ્વામીની દીક્ષા ક્યારે થઈ ? તેની સાલવારી માટે મતભેદ છે.

એક મત એવો છે કે, જંબૂ કુમારે વીર નિં ૧ માં દીક્ષા લીધી છે, તે જ સમયે તેની સાથે ૨ પોતાના માતાપિતા, ૮ પત્નીઓ, ૮ સસરા, ૮ સાસુઓ અને ૫૦૦ પ્રભવ વગેરે ચોરો એમ ૫૨૭ની દીક્ષા થઈ છે. આ સમયે પ્રભવસૂરિ-જીની ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી. ત્યાર પછી તેમણે ૬૪ વર્ષ શ્રમભુ-પર્યાય પાળી, ૧૧ વર્ષ યુગપ્રધાનપણે રહી, ૧૦૫ વર્ષની ઉંમરે વીર સં. ૭૫ માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

બીજો મત એવો છે કે, પ્રભવસ્વામીજીએ જંબૂસ્વામીની દીક્ષા પછી ૨૦ વર્ષ જતાં ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ૪૯૯ ચોરો સાથે વીર સં. ૨૧ માં દીક્ષા લીધી. ત્યાર પછી તેમણે ૪૪ વર્ષ શ્રમભુ-પર્યાય પાળી, ૧૧ વર્ષ યુગપ્રધાનપણે રહી, ૮૫ વર્ષની ઉંમરે વીર સં. ૭૫ માં સ્વર્ગવાસ કર્યો.

યુગપ્રધાનયંત્રમાં આ બીજા મત પ્રમાણે સાલવારી મળે છે.

પ્રભવ ૬૪ વર્ષની ઉંમરે ચોરી કરવા આવે, ૪૯૯નો અધિપતિ બને અને ટોળી જમાવે, એ વસ્તુ બરાબર બંધબેસતી લાગતી. નથી ત્યારે ચોરી કરવા આવ્યો તે સમયે તેની ઉંમર

૩૦ વર્ષની ઠીક લાગે છે અને તે સમયે તેમણે દીક્ષા લીધી હોય એ બનવાભેગ છે. એ રીતે તેમની ઉંમર ૧૦૫ વર્ષની બંધ-બેસતી થાય છે. અર્થાત્-પ્રભવ વગેરે ૫૦૦ ચોરોએ દીક્ષા સાથે જ લીધી. એ માન્યતાનુસાર પ્રભવસ્વામીની ઉંમર ૧૦૫ વર્ષની છે. વીર સં. ૧માં દીક્ષા, વીર સં. ૬૪માં યુગપ્રધાનપદ અને વીર સં. ૭૫માં સ્વર્ગ-એમ કુલ ૧૦૫ વર્ષનું આયુષ્ય થયું.

આવી રીતે પ્રભવ ચોરી કરવા ગયો હતો, તે જડ લક્ષ્મીના બદલામાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની અપૂર્વ ચૈતન્યલક્ષ્મીના ધણી થયો. ખરેખર, જંબૂસ્વામી જેવા ક્રોધવાળા પશુ નથી થયા કે જેમણે પકડાયેલા ચોરોને આઘાત આપી, જેલ ને બદલે સ્વર્ગનો માર્ગ બતાવ્યો અને એ ચોરોના રાબતે પોતાનો પટ્ટધર તેમજ શાસનનો પ્રવર્તક બનાવ્યો. પ્રભવસ્વામી સમર્થ શ્રુતકેવલી હતા, ચૌદ પૂર્વધર હતા, મહાન યુગપ્રધાન હતા અને ત્યાગ, તપ તથા સંયમના ધોરી હતા.

આર્ય શ્રીપ્રભવસ્વામીએ પોતાની પાટને યોગ્ય પટ્ટધર માટે શોધ કરી હતી. જૈનશાસનમાં એવો યોગ્ય પુરુષ ન મળવાથી પરદર્શનમાં ઉપયોગ મૂકી પરદર્શનમાંથી ભટ્ટ શર્ય-ભવને પ્રતિબોધ પમાડી, જૈનશાસનની દીક્ષા આપી હતી અને યોગ્ય સમયે તેમને શાસનભાર સોંપી વીર સં. ૭૫માં સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ કરી હતી.

આર્યશ્રીપ્રભવસ્વામીને દિગંબર ગ્રંથોમાં ભવ અને વિદ્યુચ્ચર નામથી ઓળખાવ્યા છે. ('ઉત્તર પુરાણ' પર્વ ૭૬, શ્લોક ૧૧૭થી ૧૨૦)

જૈન તીથો

આ અરસામાં નીચેનાં જૈન તીર્થો સ્થપાયાં છે.

શ્રીમાલનગર—આ પશુ પ્રાચીન જૈન ભૂમિ છે. 'મન્હ જીજ્ઞાણ'ની ટીકા 'ઉપદેશકલ્પવલ્લી'માં આ નગરના ૧ શ્રીમાલ, ૨ રત્નમાલ, ૩ યુગ્મમાલ અને ૪ કિન્તમાલ—એમ ચાર નામો મળે

છે. આજ સુધીના શિવાલેખો, અંધપ્રશસ્તિઓ તથા પુણ્યકાઓમાં શ્રીમાલ અને લિન્નમાલ એ બન્ને નામો ખરાબર મળ્યા કરે છે. 'પ્રજ્ઞધર્મિતામણિ'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે—વિક્રમની સાતમી સદીમાં માળવામાં વૃદ્ધલોજ રાજા થયો ત્યારે શ્રીમાલ નગરનું 'લિન્નમાલનગર' એવું નામ પડ્યું.

પ્રસિદ્ધ ચીની મુસાફર હ્યુએનસાંગ પોતાના અહેવાલમાં 'કિઉ-ચે-લો-ની (ગુર્જરોની) રાજધાની પિ-લો-મો-લો (લિલ્લમાલ)માં છે' એમ લખે છે. લિલ્લો તથા માલોની વસતી હોવાથી તેમજ કવિ માધવી કદર ન થવાથી આ પ્રદેશનું 'લિલ્લમાલ' નામ પડ્યું છે. સાતમા સૈકાનેા જ્યોતિષાચાર્ય બ્રહ્મગુપ્ત અહીં થયો છે. રાજા શ્રીપૂજ કે કાશ્મીરના રાજા કનકસેને ઈ. સ. ૬૮૦ માં અહીં મંદિર બનાવ્યું છે તે કાતું છે એ બાણી શકાતું નથી, કિન્તુ લોકો આજે તેને સૂર્યમંદિરનાં ખંડેરો તરીકે ઓળખે છે.

વિક્રમની નવમી શતાબ્દી સુધી આ સમૃદ્ધ નગર હતું, તે સમયે એ શુજરાતનું પાટનગર હતું. અહીં બ્રાહ્મણ, વ્યાપારી, વસવાયા વગેરેની મોટી વસ્તી હતી. શિવાલય અને જિનાલયો અનેક હતાં. લક્ષ્મીભદ્રા મોટું મંદિર હતું. શ્રીમાલ અને પોરવાડ ગોત્રોની ઉત્પત્તિ આ સ્થાનથી જ થયેલ છે. વલ્લ્હી લાંગ્રું ત્યારે આ શહેર ચડતીને મોખરે હતું. અહીંના રાજકુમારે જોસિયા નગર વસાવ્યું. અહીંનો પોરવાડ નિન્નાશાહ લક્ષ્મીદેવીની પ્રેરણાથી ગાંધુમાં જઈ ધનાઢય બન્યો અને પાટણ જઈ વનરાજ ચાવડાનો મંત્રી બન્યો. આઠ દુર્ગસ્વામી અહીં જ સ્વર્ગે ગયા. આઠ સિદ્ધર્ષિની જન્મભૂમિ અને 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા' ની રચના-ભૂમિ પણ લિલ્લમાલ જ છે. અહીંના વતની જજશુકના પુત્ર રાજમાન્ય શુણ્ણાઢય આમે કાચંદ્રામાં આવી સં. ૧૦૬૧ માં દેરાસર બંધાવ્યું. શુજરાતનો મહામાત્ય શાન્ત પણ લિન્નમાલ કુલનો જ નબીરો હતો. અહીંના પ્રતિહારવંશી રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે પ્રેમભાવવાળા હતા. લિન્નમાલના રાજા ચાચિગે વિ. સં. ૧૩૩૩માં જિનમંદિરને દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. કવિ

આસડ પશુ આ જ નગરની પોરવાડ જ્ઞાતિનો જૈન હતો, જે સમર્થ કવિ લેખાય છે. અહીં 'પાર્શ્વનાથનું' વિશાળ મંદિર હતું, જેમાં મૂળનાયક તરીકે ભગવાન પાર્શ્વનાથની ધાતુની મૂર્તિ હતી, જે બહુ ચમત્કારિક અને મોટી હતી. સુસલમાનોનો હુમલો થયો ત્યારે સંઘે તેને આબુપશુ પહેરાવી લોંચરામાં બંડારી લીધી હતી. વિ. સં. ૧૬૫૧માં દેરાસરની ઇંટો ખોદતાં તે પ્રતિમાજી, એક સમોસરજી ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનું ખિંબ, સરસ્વતીની મૂર્તિ વગેરે આઠ મૂર્તિઓ મળી હતી. મહેતા લક્ષ્મણદાસ તથા બાવડારગચ્છતા પંન્યાસજીએ ત્યાં જઈ તે પ્રતિમાજી વગેરેને લાવી, ભગવાન શાંતિનાથના દેરાસરમાં પધરાવ્યાં. બલોરનો સુસલમાન સૂઝો ગજનીખાન તે પ્રતિમાજીને બલોર લઈ ગયો અને “એક લાખ પીરોજી દ્રવ્ય આપશે તો પ્રાંતમાજી મળશે” એમ તેણે શરત મૂકી. આ વખતે નીરતિ ગામના સંઘવી વજરંગે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “પ્રતિમાજી મળે તો જ અન્નજળ લેવાં.” આથી ધરજોન્દે આવી પ્રથમ સંઘવીની દૃઢતાની પરીક્ષા કરી અને પછી સૂળાના મહેલમાં ઉપદ્રવ મચાવ્યો. પરિણામે સૂળાએ પ્રતિમાજીને સિંહાસને બેસાડી સલામ કરી સંઘને સુપ્રત કર્યાં અને સંઘ તેને લિન્નમાલ લઈ આવ્યો. સં. વજરંગે તેર મહિને પારણું કર્યું, મોટો મહોત્સવ કર્યો અને સંઘે નવું દેરાસર બનાવી તેમાં પ્રતિમાજીને પૂર્વાભિમુખ સ્થાપિત કર્યાં. (‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ ક્રમાંક. ૧૪૭)

નિકોલસ યુક્લેટ નામના અંગ્રેજ વેપારીએ ઈ. સ. ૧૬૧૧માં બલોરથી અમદાવાદ સુધીનું પ્રવાસવર્ણન આપ્યું છે. તે જણાવે છે કે ‘આજે સિદ્ધમાલના કોટનો વિસ્તાર ૩૬ માઈલનો છે.

‘અહીં અક્ષયકૂપ, જગતસ્વામીનું મંદિર અને બીજાં જિનાલયો એમ અનેક પ્રાચીન સ્થળો છે.”

આ સ્થાન નકશામાં અક્ષાંશ ૨૪-૪૨ અને રેખાંશ ૭૨-૪ ઉપર વસેલું છે, જે આબુથી ૫૦ માઈલ દૂર પશ્ચિમ દિશામાં છે.
(‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ પુ. ૬૭, અ. ૭)

શ્રીમાલી અને પોરવાડાનું આ ઉત્પત્તિ સ્થાન છે. લિન્ન-માલના મૂર્જરવંશે મૂર્જરાજ્ય સ્થાપ્યું છે, તે સમયે લિન્નમાલથી પંચાસર મુધીનો પ્રદેશ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતો હતો; પણ વનરાજ ચાવડાએ પાટણમાં રાજધાની સ્થાપી ત્યારે ગુજરાતનો સીમાડો બદલાયો. ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને ચક્રવર્તી કુમારપાલે તેને ખૂબ વિસ્તાર્યો છે. આજે લિન્નમાલનો પ્રદેશ મારવાડમાં મનાય છે.

એમ આ સ્થાન અનેક પ્રાચીન ઇતિહાસ, સ્થાપત્યો અને વિવિધતાથી ભરેલું છે.

એમ મ્થા તીર્થ—શ્રીમાલના રાજકુમાર મુંદર અને મંત્રી યુત્ર ઉહડે ઉપકેશ (ઓસિયા) નગર વસાવ્યું. આં રત્નપ્રભસૂરિએ ત્યાં ૧૮૦૦૦૦ નવા જૈનો બનાવ્યા, જે ઉપકેશ નગરના હોવાથી ઓસવાળ જૈન તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. આં રત્નપ્રભસૂરિએ અહીં વીર સં. ૭૦માં મહા સુદિ ૫ શુક્રવારે ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, ત્યારથી આ તીર્થ બનેલું છે. આચાર્યશ્રીએ અહીં ચામુંડાદેવીને જૈન બનાવી સચ્ચિકા નામ આપી, ઓસવાલની કુલદેવી તરીકે સ્થાપી. તેની આ મંદિરની દેરીમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ત્યાર પછી શ્રીસંઘે પરદેશી હુમલો થયો ત્યારે ભગવાનની પ્રતિમા ઉઠાવી લીધી હતી અને પછી કોઈએ તેને સ્થાને સચ્ચિકાને બેસાડી દીધી હતી.

કોરટાજી તીર્થ—આં શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ વીર સં. ૭૦ મહા સુદિ ૫ ને શુક્રવારે જે મુહૂર્તે ઓસિયામાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી, તે જ દિવસે ને તે જ મુહૂર્તે કોરટામાં પણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, ત્યારથી આ સ્થાન પણ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

આ સિવાય ધાંધાણી તીર્થ પણ ઉપકેશગમ્જીય આચાર્યથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલું પ્રાચીન તીર્થ છે.

જૈન મંત્રીવંશ

સભા શ્રેણિકને મહાબુદ્ધિનિધાન મંત્રીશ્વર અભયકુમાર હતો. ત્યારપછીના નંદવંશના નવે નંદ સભાઓના રાજકાળમાં એક મહાપ્રતાપી શક્તિશાળી અને દુર્દીત સભ્યકર્તા મંત્રીવંશ થયો છે, જેની ખ્યાતિ આજ સુધી ગવાય છે. એનો આદિપુત્ર છે મંત્રીશ્વર કલ્પક.

નંદવંશની શરૂઆત શ્રીજંપૂરવામીના નિર્વાણ પહેલાં થઈ છે, જ્યારે કલ્પકે મંત્રી તો ત્યારપછી થયે વર્ષે નંદનો મંત્રી બન્યો છે. એટલે આપણે મંત્રીવંશને શ્રીમલવસ્ત્રવામીના શાસન-કાળમાં મૂકીએ એ ઉચિત છે.

કલ્પકે મંત્રીના મિતાનું નામ કષિલ હતું. તે ક્ષત્રિયિ બ્રાહ્મણ હતો. કષિલ પરમ વેદાન્વી, બ્રહ્મતત્ત્વનો બહુકાર અને ક્રિપાસક હતો. યજુ-આત્ર, કોમ-હવન એને ઘેર બિરતર થયા કરતા. ખાટલીપુત્ર નમરના દરવાજા બહાર અને ગ્રંથાનહીની ખાસે જ એલું નાનકડું સાદું મકાન હતું. એકવાર એક સમર્થ જૈનાચાર્ય બિહાર કરતા કરતા ત્યાં આવી પ્રહોંચ્યા, સંધ્યાનો સમય થવાની તૈયારી હતી. સૂરિણએ અવસર જોઈ કષિલ બ્રાહ્મણનું મકાન આવી, શ્રાવિ ત્યાં જ પચાર કરી.

કષિલ વેદવિજ્ઞાનરત્ન અને વિદ્વાન હતો. તેણે રાત્રે સૂરિણ ખાસે આવી પ્રશ્નોની ઝઠી વરસાવી, પરંતુ સૂરિપુંગવ કંઈ માંજ્યા બાંધ તેવા નહોતા. તેઓ કુશળ શાસ્ત્રવેત્તા અને સ્યાદાદ જ્ઞાનથી પરિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાન હતા. તેમણે કષિલના પ્રશ્નોનો જવાબ આપ્યો, તેની શંકાઓ ટાળી અને વીતરાગદેવની વાણીનું અમૃત પાન કરાવ્યું. ઉપદેશ સાંભળી કષિલ પ્રસન્ન થયો. એને મનમાં યશું કે આત્માનો સાચો અવાજ સંભળાય છે. માયાને ભેદી સત્ય બ્રહ્મતત્ત્વ યાને સંપૂર્ણ આત્મતત્ત્વનાં દર્શન સૂરિણની વાણીમાં નિહાળાય છે. એ ધર્મોપદેશથી એને જૈનધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા જન્મી; એટલું નહિ પણ કષિલ બ્રાહ્મણે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

અત્યાર સુધી એ જૈન ભિક્ષુએને-નિર્જન ક્ષમાશ્રમણોને ઉપેક્ષાની નજરે જોતો હતો, એમાં એકએક પરિવર્તન થયું. એને આવી ઉપેક્ષા માટે દુઃખ થયું. પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને રસ્તે જતા મુનિપુંગવોને તે પોતાને ત્યાં નિમંત્રણ આપી આહ્વાસ-સત્કાર કરવા લાગ્યો. નિમંત્રિત શ્રમણો સાથે તે ધર્મીયતા કરતો. એમાં વેદાંત અને સ્વાદ્વાદની વિચારણા થતી અને ધર્મોપદેશ આપતો. કષિલને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતમાંથી પરમ સત્ય લાંચું અને એણે ‘સમભાવ, મૈત્રી, ક્ષમાભાવ અને સ્વાદ્વાદ જ્ઞાન’ આ ચતુઃસૂત્રી જીવનમાં ઉતારી. મુનિવરો અને સૂરિપુંગવો આ જ્ઞાનથી જ્યોતિષી આકર્ષાઈ એના સ્થાનમાં અવારનવાર આવતા હતા. એકવાર કષિલ પંડિતવરે સૂરીશ્વરને ચોમાસા માટે વિનંતિ કરી અને જૈનાચાર્યજી એની વિનંતિથી ત્યાં ચોમાસું પણ રહ્યા.

કષિલને ત્યાં થોડા સમય પહેલાં જ એક કૃપસંપન્ન બાળકનો જન્મ થયો હતો. પરંતુ તે કોઈક દેવી પ્રકોપથી પીડાતો હતો. બાળકને કોઈક રોજ રાતના લઈ જતું. એકવાર એક મહાત્યાગી, તપસ્વી અને મહાસિદ્ધ પુરુષ આચાર્ય આ બાળકને ખાલી પાત્રમાં સંતાડી દીધો, એટલે દેવી ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો. અને પછી મંત્રિત જળ છાંટયું એટલે બાળક તદ્દન ઉપદ્રવ રહિત થયો. આ કારણે કષિલે પુત્રવું નામ ‘કલ્પક’ પાડયું. મંત્રીવંશમાં પ્રથમ મંત્રી થનાર આ જ બ્રાહ્મણપુંગવ છે. એને બળધુથીમાં જ જૈનધર્મના સંસ્કાર મળ્યાં, ત્યાં આવતા-જતા મુનિવરોના સંસર્ગથી પિતાની જેમ પુત્ર પણ જૈનધર્મનો પરમ અનુરાગી થયો. તે પિતા પાસેથી વેદધર્મ અને જૈનધર્મ પામ્યો. અને ક્ષમાશ્રમણો પાસેથી જૈનધર્મનો મર્મ બાણી અનેક વિદ્યા-એનો નિષાન બન્યો. એ જન્મભરત વૈરાગી થયો. સમભાવ, મૈત્રીભાવ, ક્ષમાભાવ અને સ્વાદ્વાદની ચતુઃસૂત્રોના પરમજ્ઞાતા આરાધક અને નિરૂપક બન્યો.

કષિલ કલ્પકને આવો તેજસ્વી પંડિત એક પ્રસન્ન થયો અને સદાચાર, ન્યાય, નીતિ, ત્યાગ, તપ, તથા શ્રદ્ધાની જીવંત

મૂર્તિ સમા પુત્રને મૂંઝી જિનધર્મનું આરાધન કરી સ્વર્ગે સંચરે.

મંત્રીશ્વર કલ્પક

કલ્પકને ત્યાં ક્ષમાશ્રમજો વિશ્રાંતિ લેતા, રાત્રિવાસો ગાળતા અને કવચિત્ ચતુર્માસ પણ રહેતા; એ આપણે જોયું. હવે કલ્પક પચીશ વર્ષનો નવયુવાન થયો છે. તેના ભવ્ય લલાટપટમાં કેસરનું મનોરમ તિલક શોભે છે, હાથમાં પોથી રાખે છે, મુનિ-વરોની સાથે ફરે છે, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે; અને અનેક વિદ્યાઓ મેળવે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જ એનો પરમ વ્યવસાય બન્યો છે. પાટલીપુત્રમાં એની વિદ્યાની તારીફ થાય છે. એના કરતાંયે વધુ એના સદાચારની, એના વિનયની, એની નમ્રતાની અને એની સાધુચરિત સજ્જનતાની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા થઈ રહી છે.

એક વાર એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણે એને શબ્દભળથી બાંધી એને પોતાની કન્યા પરણાવી દીધી. કન્યા પણ જલોદરવાળી હતી, પરંતુ વચનબદ્ધ થઈ ગયેલા કલ્પકે કન્યાને નીરાળી બનાવી એની સાથે લગ્ન કર્યું.

નંદ રાજાએ કલ્પકની ખ્યાતિ સાંભળી હતી. રાજાએ ‘એના જેવો વિદ્વાન, ત્યાગી, સદાચારી, અને પ્રજાપ્રિય રાજ્યનો મંત્રી બને તો સારું, એમ વિચારી એને મંત્રીપદનું નિમંત્રણ આપ્યું.

કલ્પકે કહ્યું કે, “એ રાજબટપટમારા જેવા બ્રાહ્મણને ન શોભે, તેમજ મારે લક્ષ્મી કે સત્તાની પણ બહુ જરૂર નથી, હું તો તત્ત્વચિંતક થવા ઇચ્છું છું. હું આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં જ જીવન વ્યતીત કરવા ધારું છું.”

રાજાને લાગ્યું કે, આ બ્રાહ્મણ એમ નહિ માને. એને તો કેઈ યુક્તિથી બાંધવો પડશે. એટલે રાજાએ પણ એમ જ કર્યું. એક ધોળીને ત્યાં એ કપડાં ધોવા આપતો હતો. રાજાએ એ ધોળીને કહ્યું કે, ‘હવે કલ્પક કપડાં ધોવા આપે ત્યારે તેને પાછાં ન આપીશ, વાચઢા બતાવ્યા કરજે.’ ધોળીએ પણ એમ જ કર્યું. કલ્પક જ્યારે જ્યારે કપડાં માગવા બાંધ ત્યારે તે કહે, “કાલે

આવજો; પંડિતજી ! કાલે ઘોઘ આપીશ.” આમ ને આમ ઘણા સમય ગયો. એક દિવસે કલ્પકને શુસ્સો ચડ્યો, અને તે એક ધારદાર છરી લઈ ઘોળીને ત્યાં જઈ ને બોલ્યો : ‘કપડાં આપ.’

ઘોળીએ કહ્યું : ‘ઘોઘ રંગીને આપીશ.’

કલ્પકે કહ્યું : “આજ તો તારા લોહીથી જ કપડાં રંગી લઈશ.”

બ્રાહ્મણ આજે એના અસલ સ્વરૂપમાં આવી ગયો હતો. એણે ફરી મર્જના કરી કહ્યું : “તારા લોહીમાં કપડાં ન રંગું તો હું બ્રાહ્મણ નહીં.”

ઘોળીએ ઘોળણને કહ્યું : “કપડાં આપી દે.” ઘોળણ કપડાં લાવી પરંતુ કલ્પકે એકદમ હલ્લો કરી ઘોળીને છરી મારી પેટ ચીરી લોહી કાઢ્યું.

ઘોળણે રડતાં રડતાં કહ્યું : “અમે તો રાજના કહેવાથી તમને કપડાં નહોતાં આપ્યાં, તમે આ શું કયું”, રાજા હમણાં તમને પકડશે.”

કલ્પક સમજી ગયો કે, આ રાજાનું જ કાવતુ છે. પછી પોતે રાજાની પાસે પહોંચ્યો. એણે વાતચીતમાં રાજાને રીઝવ્યો. એને કહ્યું : “આપ મગધ સામ્રાજ્યને શા માટે બળવાન, અજ્ઞેય અને ભારતનાં એક મહાસામ્રાજ્ય સમાન નથી બનાવતા ?”

પછી કલ્પકે ભારત એક અને અવિભાજ્ય મહારાજ્ય બને, એવું ભવ્ય મનોહર ચિત્ર આંકી બતાવ્યું. રાજાને તે ગમ્યું એટલે રાજાએ કહ્યું : “તું મહામાત્ય બની જા. પછી તું જ આખા સામ્રાજ્યને વિસ્તૃત બનાવજે.” હવે કલ્પકે કહ્યું : “પણ હું તો ગુનો કરીને આવ્યો છું.” એ જ સમયે ઘોળીએ પણ ત્યાં દરિયાઈ લઈ આવ્યા પરંતુ નંદ રાજા પાસે વાતો કરતા કલ્પકને બોધ કરીને પાછા ચાલ્યા ગયા. આખરે કલ્પકે રાજાના દબાણથી મહામંત્રીપદ સ્વીકાર્યું અને જૂના મહામાત્યને રજા મળી.

કલ્પકે પ્રથમ જ મજધની ચારે તરફ નજર નાખી. નાના નાના ખડિયા રાજાઓને વશ કર્યા, કાશ્મી, કોશલ, અંજ જંજ, વિશાલ, કોશાંબી અને લિચ્છવીઓને વશ કર્યા. એ રીતે મજધ એક બળવાન રાજ્ય બન્યું. હવે એની નજર અવન્તી અને મથુરા તરફ હતી પરંતુ અવિતબળતા કંઈક બુદ્ધી જ હતી.

મંત્રી કલ્પકને ત્યાં પુત્રલગ્નનો પ્રસંગ હતો. તેને એ ઉત્સવમાં રાજાને આમંત્રી સુગટ, આમર, છત્ર, અને વિવિધ શસ્ત્રો લેટ આપવાની ઈચ્છા હતી પરંતુ જૂના મંત્રીશ્વરે (માણીવાને) તક સાધી આ તૈયારીનો તેની વિરુદ્ધમાં જ ઉપયોગ કર્યો અને રાજાને લાંબેરો : “ પૃથ્વીનાથ! આ કલ્પક પોતે જ રાજા થવા ધારે છે. અત્યારે લગ્નના બાના હેઠળ સુગટ, કુંડળ, છત્ર, આમર વગેરે શસ્ત્ર બનાવે છે અને આપને નિમંત્રીને પકડી લેવાની તૈયારી કરે છે. પછી તો પોતે જ રાજા બનશે.” આ સાંભળી કાચા કાનનો રાજા સુંઝાયો. તેણે ખાનગી પુરુષો દ્વારા તપાસ કરાવી જૂના મંત્રીને સાચો માની મહામાત્ર્ય કલ્પકને કુટુંબ સહિત પકડી લઈ પ્રથમ જોડમાં પૂર્યો અને પછી વધુ ત્રાસ ગુજારવા તેના આખા કુટુંબને અંધારા કૂવામાં ઉતારી પૂરી રાખ્યું. રાજા તેને રોજ થોડું થોડું ખાવા-પીવાનું મોકલતો હતો. મહામાત્ર્ય તો ત્યાં જ જૂળ શાંતિ અને સમજાવથી રહી આત્મચિંતન કરતો હતો અને પોતાના કૈર્ષક પૂર્વ બવનાં ખાષ-કર્મ ઉદયમાં આંખ્યાં છે એમ સમજી શાંતિથી અમરદ્રવ્યની વિચારણા કરતો હતો. જૂએ મરતા કુટુંબીઓને અનશન કરાવતો, નવકાર મંત્ર સંભળાવતો ધીર, વીર અને હઠ બની સત્તારિ મંગલ સત્તારિ લોચુત્તમા, અને સત્તારિ સરણ સંભળાવતો પોતે પણ સત્તારિ સરણ પવજામિ, અસ્તિહંતે સરણ પવજામિ, સિદ્ધે સરણ પવજામિ, સાહુ સરણ પવજામિ, કેવલી પદ્મસં ધરમ સરણ પવજામિ વિચારતો હતો. તેણે એક વીરને છાત્રે તેમ મૃત્યુની તૈયારી કરી રાખી હતી. એને એ પણ ખાતરી હતી કે એક દિવસે રાજાને

સત્ય સમજાવે. સદા સત્યનો જ જય છે. ” મોટા રાજ્યોને ધુન-
વનાર વીર મહામંત્રી ક્ષમા, શાંતિ, અહિંસા અને સત્યનાં અમોઘ
શસ્ત્રો સજીવીરતાથી પરજીતકની તૈયારી કરતો હતો.

શત્રુ રાજ્યોએ બહુ ડે કલ્પક મંત્રી રહ્યો નથી તો નંદ રાજાને
હરાવી નસાડી પદબ્રષ્ટ કરી નાખીશું, એટલે તેઓ મગધ પર ચઢી
આવ્યા. ત્યાં જંગ ખેલાયો. તેમાં મગધની સેના હારી એટલે
ઘોડો પટણના કિલ્લામાં બસાયા, પાટલીપુત્રના દરવાજા બંધ હતા,
અરપરે રાજાને કલ્પક મંત્રી યાદ આવ્યો, અને તેની તપાસ
કરાવી કુવામાંથી જીવતો બહાર કાઢ્યો. ક્ષમા અને દયાની મૂર્તિ
મગ્ધ મંત્રી પ્રમદ્ભવને બહાર આવ્યો. એણે ક્ષણ વારમાં પરિસ્થિતિ
જાણી લીધી. એક પક્ષુ શબ્દ બોલ્યા સિવાય દુર્બલ દેખાતો એ
સહાન વિજયી વીરની માફક કિલ્લા ઉપર આવ્યો. બહાર રહેલા
શત્રુઓએ એને જોયો અને જોળખ્યો. પરંતુ કેટલાકને આવે
દુર્બલ કલ્પક હોય એ વિશ્વાસ ન બેઠો. પછી તેણે નંદ રાજાને
કહ્યું : “ મહારાજા ! પાટલીપુત્રના દરવાજા ઉઘડાવો. શત્રુઓને
કહેવરાવો કે કલ્પક મંત્રી સમાધાન માટે આવે છે. તમારે જે
કહેવું હોય તે કલ્પકને કહો. ” નંદરાજે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી,
એટલે કલ્પકે પ્રથમ કિલ્લા ઉપર ચેના ગોઠવી લીધી પછી પોતે
એકાકી જમો અરિહંતાણ બોલતો બોલતો રાજમહેલમાંથી નીકળ્યો
અને ગંગાની નહેર વાટે હોડીમાં બેસી ગંગામાં આવ્યો.
શત્રુઓનો સાંધિવિશ્વહિક પક્ષ સામે આવ્યો. કલ્પકની મુત્સદ્દીગીરી
ધીરજ અને દૃઢતાથી બધા કાંપતા હતા. વિરોધીઓ પક્ષ કલ્પકની
ન્યાયનીતિ, સદાચારિતા અને રૂપવાદિતાથી પરિચિત હતા. મંત્રીએ
સાંધિવિશ્વહિકને પ્રથમ મૂળ અને છેડાના ભાગ વિનાની એક શેરડી
બતાવી પક્ષ સાંધિવિશ્વહિક કંઈ જ સમજ્યો નહિ. કલ્પકે સમજાવ્યું
કે, “ મૂળ અને છેડાના ભાગ વિનાની શેરડી પીવાઈ જ જાય છે,
એમ તમે પક્ષ મગધરૂપ મૂળ વિના અને એની વિજિત સરહદોના
આંતરભાગ વિના પીજ સમજાવે પીસાઈ જશે, માટે સમજો.

મગધ સાથે બામ જીડવામાં માલ નથી; મગધ જીવતું છે; જિહ્વું છે, તો જ તમારી રક્ષા છે.” પછી કદપકે એક યાત્રીમાં રહેલા દહીંને લાકડી મારી ફોદા ફોદા રૂપે જુદું કર્યું. પેલો સાધિવિગ્રહિક આમાં પણ કંઈ જ ન સમજ્યો. તેથી કદપકે સમજાવ્યું કે, “તમારો પક્ષ મારી પાસે મારા ભુજબલ પાસે અને મારા સૈન્યબળ પાસે આમ વેરવિખેર થઈ જશે.” કલાકે પોતાની હોડી સાધિવિગ્રહિકની હોડીને ફરતી ત્રણવાર ફેરવી. પેલો મંત્રી આમાં જ ન સમજ્યો ત્યારે કદપકે કહ્યું : “હું તમને સ્વણવારમાં જ આમ ફરી વળીશ :” બસ, કદપકે મંત્રી શત્રુમંત્રી સાથે આટલી વાતચીત કરી હમામભેર મહેલમાં આવ્યો.

શત્રુ રાજાઓએ પોતાના સાધિવિગ્રહિકને પૂછ્યું : “બાલ તું શું કરી આવ્યો ?” પણ સ્પષ્ટ ઉત્તર ન મળવાથી શત્રુઓ સમજ્યા કે આ સાધિવિગ્રહિક કૂટ્યો છે. કદપકે મંત્રી કયાંક આપણને ઘેરી લેશે. શત્રુઓ એમ અવિશ્વાસના માર્યા ત્યાંથી બાગ્યા. કદપકે તરત જ કિલ્લા પરની સેના નીચે ઉતારી શત્રુઓનો પીછો પકડ્યો, એટલે શત્રુસેના બધું મૂકી પોતાનો જીવ બચાવવા જિભી પૂંછડીએ નાંટી, અને મગધ સામ્રાજ્ય બચી ગયું.

એક વિદ્વાન જૈનપ્રાણીએ પડતા મગધ રાજ્યને પોતાનાં ડહાપણ, ધીરતા, વીરતા અને દૃઢતાથી આ રીતે ઉગારી લીધું.

બીજે દિવસે રાજા અને પ્રજાએ મહામાતૃ કદપકને સાચા માતીએ વધાવ્યો. એને મગધનો પ્રભુ માન્યો અને હાથી આપ્યું કે “નંદવંશમાં સદાયે કદપકે વંશનો જ મંત્રી રહે ને રાજ્યતિલકે પણ સો પહેલાં કદપકે વંશનો બાળક જ કરે.”

કદપકે વિરોધી મંત્રીને પણ ક્ષમા અપાવી અને અહિંસા તથા સત્યનો વિજયડંકો વગડાવ્યો. રાજાએ અને પ્રજાએ એણે અપનાવેલા જૈનધર્મને સ્વીકાર્યો, આથી નંદરાજ્યમાં જૈનાચાર્યોનાં જૈનશ્રમણોનાં સત્કાર અને સન્માન વધ્યાં.

કદપકે ફરી વાર સરહદી રાજાઓને તાબે કર્યાં. સામંતોને

જીવ્યા અને મગધની સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. પરંતુ અવનતી અને મથુરા જીતવાનું રહી ગયું તે રહી ગયું એમનું એ સ્વપ્ન ભીડી ગયું. એક અને અખંડ હિંદુમહારાજ્યની કલ્પના મનમાં જ રહી ગઈ.

મહામાત્ય કલ્પકને પુનઃ સંતતિસુખ મળ્યું છે. કુટુંબ વધ્યું છે અને એના જ વંશજો નંદરાજ્યમાં મંત્રીઓ થયા છે.

નવમા નંદના સમયે આ કલ્પકના વંશજો શકડાલ અને શ્રીયક મગધના મહામંત્રીઓ થયા છે, જેઓનું ચરિત્ર આઠ શ્રીસ્થૂતિભદ્રજીના જીવનચરિત્રમાં આપીશું.

પ્રકરણ ચોથું

આં શ્રીશચ્ચંભવસૂરિ

આં શચ્ચંભવસૂરિ મગધની પ્રાચીન રાજધાની રાજગૃહી નગરીના વત્સગોત્રીય ક્રિયાચુસ્ત બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ ગૃહસ્થ-જીવનમાં જ વિદ્વાન હતા. તેમને હઠાબહ કે વિતંડાવાદમાં રસ નહોતો. બ્રાહ્મણ હતા, છતાંયે વર્ણુદ્વેષી નહોતા. ધર્મનો મર્મ સમજવા પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા અને સત્યના અધીર હતા. જ્યાં વિતંડાવાદ, દેષ કે કલહ જેવું હોય ત્યાં શચ્ચંભવ ભટ્ટની ગેરહાજરી જ હોય. સહાયે ગુરુચરણે બેસી શાસ્ત્રઅભ્યાસ અને ક્રિયાકાંડમાં એ તત્પર જ રહેતા. એમને જૈનધર્મના શ્રમણો ઉપર ભક્તિ અને પ્રેમ હતાં, તેઓનો સત્સંગ શચ્ચંભવ ભટ્ટને ગમતો. એ શ્રમણોના ત્યાગ, તપ, ઉત્તમચારિત્ર, સર્વજીવો સાથેની મૈત્રી, પ્રેમભર્યું જીવન, દયાળુવૃત્તિ, કરુણાભાવના; આ બધા ગુણોની શચ્ચંભવ ઉપર સારી છાપ પડી હતી.

એકવાર આં શ્રીપ્રભવસ્વામીએ પોતાની પાછળ ભવિષ્યમાં આચાર્યપદને લાયક કોણ છે એ માટે પોતાના શ્રુત-જ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો. એમણે જોયું કે, અત્યારે જૈન સંઘમાં એવા કોઈ પુણ્યાત્મા નથી કે જૈનશાસનની પાટની ધરાનો ભાર ઉઠાવી શકે. યહી તેમણે જૈનેતર દર્શનમાં ઉપયોગ મૂક્યો, ત્યારે તેમને જણાયું કે રાજગૃહીના શચ્ચંભવ ભટ્ટ પાટને લાયક છે. આથી :તેમણે પ્રાતઃકાળમાં બે સ્થવિર, દક્ષ, ઉપદેશકુશલ ગંભીર અને તપસ્વી એવા સાધુઓને શચ્ચંભવ ભટ્ટ જ્યાં ગુરુ સાથે યજ્ઞક્રિયા કરાવતો હતો, ત્યાં મોકલ્યા.

ખંને સુનિપુંગવો યજ્ઞમંડપ પાસે જઈ ‘ધર્મલાભ’ શબ્દ બોલી બિલા રહ્યા. તેમને જોતાં કેટલાક બ્રાહ્મણોએ મોં મચકોડ્યું, કેટલાકે આશ્ચર્ય જવા કહ્યું અને કેટલાકે આ ‘ક્યાં આવ્યા ?’ એમ કહ્યું; પરંતુ શ્યંભવ બહે વિનયથી હાથ જોડ્યા અને પૂછ્યું : “હે શ્રમણ મહાત્મન ! આપ કેમ પધાર્યા છો ?” સુનિપુંગવોએ મધુરી ભાષામાં કહ્યું : “અહો બહુ ખેડની વાત છે કે, આટઆટલું કષ્ટ સહન કરવા છતાંયે તત્ત્વ તો કંઈ જ જણાતું નથી ત્યારે કંઈક તત્ત્વ સમજવા પ્રયત્ન કરોને ! વાસ્તવિક તત્ત્વ શું છે તે સમજો. એ ખાતર અમે આવ્યા છીએ.” સુનિઓની આ મધુરી વાણીથી શ્યંભવ આકર્ષાયા. એના દિલની જિજ્ઞાસાએ સાચા ધર્મના અજવાળાની ઝાંખી કરી. એમણે સાચું તત્ત્વ શું છે તે સમજવા પોતાના ઉપાધ્યાય ગુરુને નમી બોલ્યા : “ગુરુદેવ ! ધર્મતત્ત્વ શું છે તે સમજાવો. આ ક્ષમામૂર્તિ સંયમી શ્રમણો કહે છે તે સાચું કે આ આપણો હિંસાપ્રધાન યજ્ઞક્રિયાધર્મ સાચો ?” ગુરુએ એને સરલ ઉત્તર આપવાને બદલે ટાલંટુલ કરવા માંડી : “મહાનુભાવ ! આપણા વેદો, આપણી વેદક્રિયાઓ અને આપણો બ્રાહ્મણ ધર્મ સાચો.” આવા અધૂરા અને સામાન્ય જવાબથી શ્યંભવ બદ્ધને સંતોષ ન થયો. એટલું જ નહિ એને આવા જવાબથી તિરસ્કાર આવ્યો. ગુરુજી સાચી હકીકત છુપાવતા હોય એમ પણ તેમને લાગ્યું. તેથી તેમણે ક્રોધે ભરાઈને બકરાના વધ માટે રાખેલી ચળકતી તરવાર ઉપાડી ગુરુને રોકડું પરખાવ્યું : ‘મહારાજ ! સાચું કહી દો, ધર્મતત્ત્વ શું છે ? યાદ રાખજો હવે માયા, કપટ, કે મિથ્યાત્વની ભળ મને નહિ ફસાવી શકે. ધર્મની સાચી દિશા એ જ જીવનનું સારસર્વસ્વ છે. એ વિના જીવનું બહેતર છે. મારી આજની સ્થિતિએ અત્યાર મુઠ્ઠી આચરણ કરાતા ધર્મનો પડદો ચીરી નાખ્યો છે. મને સાચું કહો, નહિતર જે દશા બકરાની થાય છે તમારી તે દશા કરતાં મને વાર નહિ લાગે.’

ગુરુએ ભય પાતી જવાબ વાળ્યો : “વત્સ ! તું આક્રોશ ન થા, ખીરો પડ. ધર્મતત્ત્વ તો અદ્વિતા સંજમો તવો જ છે. તે સુનિ-મહારાજો જે કહી ગયા એ જ સાચું છે. પણ આપણાથી જન્મ-

સંસ્કાર કેમ છોડાય ! તું તરવાર નીચે મૂકી દે. તારે સત્ય જ બાણવું છે તો ચાલ બતાવું. ' આમ કહી ઉપાધ્યાયે એક ખૂણામાં યજ્ઞસ્તંભ નીચે સંતાડી રાખેલ વૈરાગ્યની અમીથી ઝોપટી શ્રીશાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિ ઠાઠી શમ્ભવને તેનાં દર્શન કરાવ્યાં, અને સાથેસાથ જણાવ્યું કે, ' આ સત્ય ધર્મ છે, સમજ્યો ! વીતરાગ ભગવંતોએ કહેલો ધર્મ પરમ સત્ય ધર્મ છે. આ યુગની આદિમાં આદિનાથ વીતરાગ તીર્થંકર થયા તે વખતે આપણા વૈદિક ધર્મનો જન્મ પણ નહોતો થયો. જૈન આગમો, જૈન શાસ્ત્રો અને એ જિનેશ્વરની વાણી એ જ વેદ હતા. જૈનધર્મના નવમા તીર્થંકર પછી નૂતન વેદધર્મ સ્થપાયો, પરંતુ તે વખતેય વેદ-ધર્મ અદ્વિસ્તા પરમો ધર્મ માનતો હતો. ત્યારપછી ઘણાંયે પરિવર્તનો થયાં, સત્યધર્મના ઉપદેશકોના અભાવે આપણે ત્યાં પ્રાણલોચન બની બેઠા. છેલ્લે જૈનધર્મના સોળમા તીર્થંકર શ્રીશાંતિનાથજી કે જેમની આ મૂર્તિ છે, તેમની પછી આપણા વંદોમાં હિંસાખોરી, પશુબલિ યાને ધર્મને નામે નિર્દોષ જીવોની હિંસા એ ધર્મ મનાવા લાગ્યો. એમાંય વીસમા તીર્થંકર શ્રીસુનિસુવ્રતસ્વામીના સમયે પ્રાણલોચનામાં પશુહિંસાવાળા યજ્ઞ વધ્યા, જેમાં ગોમૈધ, અશ્વમૈધ અને નરમૈધ યજ્ઞો પણ પ્રચલિત થયા. એ તીર્થંકરોએ અહિંસાને હિંદિમ નાક તો ભેરથી વગાડ્યો હતો, પરંતુ આપણા પંડિત-મન્ય પ્રાણલોચને પોતાની જાન ન છોડી. સમય જતાં ભગવાન શ્રીનેમિનાથજીના સમયે એ હિંસા યોધીયે આગળ વધી અને તે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયે એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી પરંતુ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે દેહતા, હિંમત અને સાહસથી આ ચોર હિંસાની સામે જળખર અવાજ ઉઠાવ્યો, એનો પડોષી શીલવા હિંસાથી કંટાળી ગયેલો જનમત અને રાજમત તેમના પક્ષમાં લાગ્યો, અને બુદ્ધદેવે પણ એમાં સૂર પુરાવ્યો. એટલે પ્રાણલોચન પરિણામ તૂટવા માંડ્યું. ભગવાન મહાવીરદેવે એકીસાથે પહેલે જ ધડાકે ૧૪૪૪ પંડિત પ્રાણલોચને જૈનધર્મની દીક્ષા આપી હિંસા-પ્રધાન યજ્ઞધર્મ ઉપર જળખરસ્ત ફેટકો માર્યો. બાઈ ! એ યજ્ઞનો

જમાનો ગયો. સાધ ગયા ને લીસોટા રહ્યા જેવી આજની આપણી ધર્મક્રિયા છે. આજે રાજા શ્રેષ્ઠિક, કૌશિક, અંડપ્રદોત, ઉદાયી, ચેડા મહારાજા, હધિવાહન વગેરે રાજાઓ જૈનધર્મના ઉપાસક બન્યા છે. એમણે હિંસાપ્રધાન વેદધર્મ છોડ્યો, જનમત પણ એમને અનુસર્યો; માટે હવે તો યજ્ઞમાં દેવાતાં બલિદાનો થોડાં જ દેખાય છે. હે શિષ્યરત્ન ! આ શ્રમણોની મૂઠવાણીમાં ધર્મતરવ સમજવાનો સાચો રહસ્યઉકેલ આ છે. હવે તને ઠીક લાગે તે કર."

શયંભવ ભટ્ટને આ વાણીપ્રવાહ સાંભળવો ગમ્યો. ગુરુએ ધર્મનો મર્મ સમજાવ્યો તેથી એના દિલના દરવાજા ઉઘડી ગયા. ગુરુની સત્યપ્રિયતા ઉપર તે મુગ્ધ થયો પણ એને લાગી આવ્યું કે આવું બણવા છતાં ગુરુમાં એ હિંમત, એ સાહસ અને એ બળ નથી કે હિંસાપ્રધાન યજ્ઞધર્મ છોડી વૈરાગ્યપ્રધાન આત્મ-કલ્યાણુદાયક શ્રમણધર્મને માર્ગે ચાલે.

શયંભવને ગોતમસ્વામી યાદ આવ્યા અને તેમને સ્ફુરણ થવા લાગી કે અહો ! એ તેજસ્વી બ્રાહ્મણપુત્ર અભિમાનમાં મહા-વીર ભગવાનને જીતવા જતાં પોતે જિતાર્થ ગયા ને તેમણે શ્રમણધર્મ સ્વીકારી મોટી ક્રાંતિ કરી. હું પણ એ જ માર્ગે ચાલી ક્રાંતિનો શંખનાદ કેમ ન ફૂંકું ? હિંસાપ્રધાન યજ્ઞના કિલ્લામાં મુરંગ કેમ ન ચાંપું અને સત્યધર્મનો વિજયનાદ શા માટે ન ગબડું !

બસ, શયંભવ પંડિત ગુરુદેવને પગે લાગી આશીર્વાદ લઈ ક્રાંતિની ધૂનમાં રસ્તે પડ્યા. તેઓ જ્યાં શ્રમણસંઘ જિતર્યો હતો તે ઉદ્યાનમાં પહોંચી ગયા. અહીં આવીને જોયું તો શ્રમણો ઘટાઢાટ વૃક્ષોની શીતલ છાયામાં જાગરૂકપણે બેઠા હતા. શ્રમણસમુદાયે આખાયે વાતાવરણને ચેતનવંતું કરી મૂક્યું હતું. તેઓ શાસ્ત્રઅભ્યાસ અને ધર્મ-ચર્ચા કરી રહ્યા હતા ને એ દ્વારા જગતના જીવોની દ્રવ્યશાંતિ અને ભાવશાંતિના પડછંદા ગબાવી રહ્યા હતા. મધુર ધ્વનિએ સ્વાધ્યાય ચાલુ હતો. ઉદ્યાનમાંથી પુષ્પોની મીઠી ફોરમ મગજને તર બનાવી રહી હતી. શ્રમણવર્ગ આત્મકલ્યાણમાં તદ્દલીન હતો. એવા ભર્યા

વાતાવરણમાં શય્યાંભવ બદલે આવતાં એકવાર તો મનમાં થઈ આવ્યું કે, ધન્ય છે આ શ્રમણોને! સાચી શાંતિના ભોગી તો આ શ્રમણો જ છે. અમે શાંતિ શાંતિ જોખીએ છીએ પરંતુ સાચી શાંતિ અમારાથી તો ઘણી દૂર છે. અમે તો યજ્ઞમાં નિર્દોષ પશુઓના બલિથી હાથ રંગી એ જીવોને અને અમારા આત્માને હૃદયવિહોણાં, કૂર-ઘાતકી અને અશાંતિમય જ બનાવીએ છીએ. ખરેખર, આત્મ-કલ્યાણનો સાફ-સુથરો અને ધોરી માર્ગ તો આ છે. શય્યાંભવ બદલે આ વિચારતરંગમાં ચડી ગયા ને આ૦ શ્રીપ્રભવસ્વામી સમક્ષ આવી પહોંચ્યા.

શ્રીપ્રભવસ્વામીજીએ ક્ષિતવદને તેમની સામે જોયું અને કહેવા માડ્યું: “ મહાનુભાવ ! આવી પહોંચ્યો ? આવ, વત્સ ! આવ, તું જે શાંતિની આહનાથી અહીં આવ્યો છે તે શાંતિ તને અહીં મળી રહેશે. તારા દિલની જિજ્ઞાસા પૂરી થશે. ”

શય્યાંભવ બદલે આ અમૃતથીયે સીઠી અને વાત્સલ્યભરી વાણી સાંભળી પ્રમુદિત થયા. તેમણે શુરુદેવની પાસેથી ધર્મતત્ત્વ સમજી લઈ તરત જ શિષ્યપણું સ્વીકાર્યું. તે જૈન દીક્ષા લઈ શય્યાંભવ મુનિ થયા.

તેઓ વિદ્વાન તો હતા જ એટલે એમની તીક્ષ્ણ મેધાએ દ્રઢ સસયમાં જ જિનાગમવાણીનું અમૃતપાન કરી લીધું. તેઓ ચોદ પૂર્વ લક્ષી શ્રુતકેવલી બન્યા અને શુરુજીએ તેમને આચાર્ય પદથી અલંકૃત કર્યા. આ શ્રુતકેવલીએ જિનાગમરૂપ અમૃતપાનના ઓઠકારરૂપ જ હોય તેમ ‘ શ્રીશય્યાંભવસૂત્ર ’ની રચના કરી છે તે રચનાનો પ્રસંગ જે રીતે બન્યો છે તે જાણવાજોવો છે.

આ૦ શ્રીશય્યાંભવસૂરિજીએ જ્યારે દીક્ષા લીધી તે વખતે તેમની પત્ની ગર્ભવતી હતી. શય્યાંભવની જૈની દીક્ષાએ પ્રાણજ્ઞ સમાજમાં બળભાગ્ય મળ્યાવેળાં હતો. તેઓ પ્રાણજ્ઞ સમાજમાં યોગાત્મી યજ્ઞહિંસાની ઠાંભિકતા વિશે મરજીમાં આવે એ રીતે છટે-ચોક્ક બોલતા હતા. એમાં એમનાં પત્નીને કોઈ કે પૂછ્યું: “ તને

કાંઈ છે ?” તેણીએ કહ્યું: “મળયમ્ (મનાક્) કાંઈક થોડુંક છે.”
બ્યારે કેઈ પૂછે ત્યારે પંડિતાણી ‘મળયમ્’ જ બોલતી હતી.
આખરે પંડિતાણીએ પૂર્ણ માસે તેજસ્વી પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો.
તે અચારનવાર મળયમ્ મળયમ્ કહેતી એટલે આ પુત્રનું નામ
પણ મનકકુમાર પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. પુત્રજન્મ સમયે વધામણી આપવા
આવનાર દરેકે એ જ કહ્યું કે, ‘પુત્ર કેવો અભાગિયો છે કે તેના
ઉદરમાં આવતાં જ પિતા સાધુ થઈ ગયો.’ બાળક તો કાંઈ જ
સમજતો નહિ પરંતુ એની માતાને તો આ સાંભળી પતિનું સ્મરણ
થઈ આવતું. અનુક્રમે પુત્ર આઠ વર્ષનો થયો. એકવાર એક અબાધ્યા
વિદ્યાર્થીએ મનકકુમારને ‘નબાપો’ કહી મેલું માયું એટલે
પુત્રે આવી માતાને પ્રેમથી પૂછ્યું: “મારા પિતાજી કયાં છે ?
તેમજ તું મારા પિતાજી નથી છતાં સૌભાગ્યનાં ચિહ્નો કેમ રાખે
છે ?” માતાએ પુત્રને હસતે વદને કહ્યું: “કાંઈ! તારા પિતાજી સાધુ
થયા છે અને જીવિત છે. તું તેમને શોધી લાવ ?” આ સાંભળી
બાળ મનક પિતાને શોધવા નીકળ્યો અને તે ફરતો ફરતો ચંપા-
પુરી જઈ પહોંચ્યો.*

* ‘પરિશ્લિષ્ટ પર્વ’માં જણાવ્યું છે કે પુત્ર પિતાને શોધવા માતાને
કથા સિવાય છેતરીને જ નીકળી ગયો હતો.

ચંપાપુરી પ્રાચીન જૈનતીર્થ સ્થાન છે. બારમા તીર્થકર શ્રીવાસુ-
પૂજ્યસ્વામીનું અવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવળગાન અને નિર્વાણ (નિર્વાણ
ચંપાપુરીથી ૧૨ માઉ દૂર મંદાર પહાડી પર થયું છે, પણ તે વખતે
ચંપાપુરીનો વિસ્તાર ત્યાં સુધી હતો.) એમ પાંચ કથાઓમાં અહીં
થયા છે. શહિણી તપ કરનાર શહિણી રાણી પણ અહીં થઈ છે.
દધિવાહન રાજા અને પ્રભાવતીની પુત્રી ચંદનબાળાની આ જન્મજૂમિ
છે. ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ ચંપા અને પૃથ્વચંપામાં ત્રણ ચોમાસાં
ક્યાં છે. મમ્મદરાજ કોણિકે અહીં જ નવી ચંપાનગરી વસાવી હતી.
સુદર્શન શેઠને યૂળીનું સિંહાસન અહીં થયું હતું. (પંદણામાં ચમાનું
પણ કહેવાય છે.) ભગવાન મહાવીરદેવે અષ્ટાપદની ચાત્રા કરનાર
તે જ ભવમાં મોક્ષગામી થાય છે તેનો ઉપદેશ અહીંના પૂર્ણભદ્ર
ચૈત્યમાં કર્યો હતો. ભગવાન મહાવીરનો આવક કોમદેવ અહીંનો રહેવાસી

બાળ મનકકુમાર ચંપાપુરીમાં કંઈ રીતે જવું જોતો વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો તેણે સામેથી પાંચ-સાત શાંતમુદ્રાધારી, પવિત્રતાની મૂર્તિ સરખા જૈન શ્રમણોને આવતા જોયા. મનકને ખ્યાલ હતો કે, મારા પિતા જૈનશ્રમણ થયા છે. સૂરિ અને બાળકની દૃષ્ટિ મળી, તારામૈત્રક જોડાયું. આચાર્યના દિલમાં વાતસલ્યનો સાગર ખળભળાટ કરવા માંડ્યો અને તેમની વચ્ચે વાર્તાલાપ શરૂ થયો.

આચાર્ય :—‘વત્સ ! તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવે છે ?’

મનક :—‘પૂજ્ય ! હું રાજગૃહીના મહાન વેદપાઠી અને ચોદ વિદ્યાના પારગામી શર્યંભવ બટ્ટનો પુત્ર છું. મારા પિતા આપના જેવા જૈનશ્રમણ થયા છે. મેં મારા પિતાનું મુખ જોઈ જ નથી. તેથી હું તેમને-જે શ્રમણને શોધવા નીકળ્યો છું.’

સૂરિણ :—‘વત્સ ! જો તારા પિતાજી મળે તો તું શું કરે ?’

મનક :—‘પૂજ્ય ! હું પણ પિતાજીના માર્ગને અનુસરું એવી મારી ભાવના છે. યદિ આપ મારા પિતાજીને બાજુતા હો તો બતાવો.’

આ સૂરિણ તે આઠ શર્યંભવસૂરિ પોતે જ હતા. તેઓ સમજી ગયા કે આ મારો જ પુત્ર છે, પિતા વૈ જાયતે પુત્ર : જે જ લક્ષણો આ પુત્રમાં છે.

સૂરિણ :—‘વત્સ ! હું તારા પિતાજીને ખૂબ જોળખું છું. તું મારામાં ને જોમનામાં કાંઈ જ ભેદ ન માનીશ, અમે બંને સર્વથા એક જ છીએ, માટે તું ચાલ ! દીક્ષા લઈ લે, તને તારા પિતાનો મેળાપ થયો જ સમજી લે.’

હતો. મહાસતી સુબદ્રા અહીં જ થઈ છે, જેણે કાચા સૂતરના તાંતણે કૂવામાંથી પાણી કાઢી ચંપાના બંધ થયેલા ચારમાંથી ત્રણ દરવાજા ઉઘાડ્યા હતા. શર્યંભવસૂરિણએ મનક મુનિને દીક્ષા આપી અહીં ‘દશવૈકલિક-સૂત્ર’ની રચના કરી હતી. આ ચંપાપુરી અત્યારે ભાગલપુરથી બે માઈલ દૂર ‘ચંપાનાલા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં સ્વેતાંગર જૈન મંદિર, ધર્મશાળા વગેરે છે. (વિશેષ માટે જુઓ અમારો ‘જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ.’)

મનકે રાણ રાણ થઈ દીક્ષા લીધી. શ્રમણધર્મ સ્વીકાર્યો. એને એમ પણ થયું કે, પિતાણને લઈ હું રાજગૃહી જઈશ અને મારી માને પણ શ્રમણધર્મની ભેટ કરીશ.

જ્ઞાની સૂરિજીએ જ્ઞાનથી મનકેમુનિના આયુષ્ય વિશે વિચાર્યું એટલે એમને જણાયું કે, આ બાળ મુનિવરનું આયુષ્ય માત્ર છ મહિનાનું છે. આથી તેમને તરત જ વિચાર થયો કે, પુત્રનું હિત કેમ સધાય ? આ બાળમુનિ કઈ રીતે આત્મજ્ઞાની થાય ? કઈ રીતે સાધુધર્મથી પરિચિત થઈ પૂર્ણ સાધુજીવન પાળે ? અને એને માટે શું કરવું ઉચિત છે વગેરે. આચાર્યશ્રીએ આ બધાનો વિચાર કરી ‘દશવૈકાલિકસૂત્ર’ની રચના કરી. આ સૂત્ર ઉપર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્ચુક્રિત રચી છે, જેમાં લખ્યું છે કે આ ‘દશવૈકાલિકસૂત્ર’નું ચતુર્થ અધ્યયન ‘આત્મપ્રવાહ પૂર્વ’માંથી, પંચમ અધ્યયન ‘કર્મપ્રવાહ પૂર્વ’માંથી, સપ્તમ અધ્યયન ‘સત્યપ્રવાહ પૂર્વ’માંથી અને ણીઞ્ઞ અધ્યયનો ‘પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વ’ની ત્રીણ વસ્તુમાંથી ઉદ્ભૂત કરેલાં છે.

બાર અંગે વગેરે વિકાળવેળાએ બણાતાં નથી, જ્યારે આ ‘દશવૈકાલિકસૂત્ર’માં દશ અધ્યયનો છે અને તે વિકાળ સમયે પણ બણી શકાય છે. માટે આ સૂત્રનું નામ ‘દશવૈકાલિક’ રાખવામાં આવેલું છે. આ સૂત્રના દશે અધ્યયનોનાં નામ અને તેનો ટૂંક પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

૧. દુઃખપુષ્પિક અધ્યયન—આમાં ૫ ગાથા છે. આ અધ્યયનની પહેલી જ ગાથામાં ધર્મનું સ્વરૂપ અને ધર્મનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે. ‘અદ્વિષ્ણા સંજમો તવો’નું પ્રતિપાદન કરી આખી પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનું મૂળ એક જ ગાથામાં દર્શાવી દીધું છે અને શ્રમણજીવનનો પરિચય આપ્યો છે.

૨. શ્રમણપૂર્વિક અધ્યયન—આમાં ૧૧ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનમાં પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપરનો મોહત્યાગ અને ધર્મકાર્યમાં ધૈર્યથી અપ્રમત્ત રહેવા જણાવ્યું છે.

૩. શુદ્ધિકાર અધ્યયન—આમાં ૧૫ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનમાં સંયમના આરાધન માટે જોર આપવા સાથે સંયમનું ફળ ખતાવ્યું છે.

૪. છ જીવનિકાય અધ્યયન—આ અધ્યયન ગદ્યપદ્યમય છે. આ અધ્યયનમાં ૬ કાયોના જીવોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આપી જયજ્ઞા-પૂર્વક સાધુજીવન પાળવાનું વર્ણન છે.

૫. પિંડેષજ્ઞા અધ્યયન—આ અધ્યયનમાં ૨ ઉદ્દેશ છે. પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ૧૦૦ ગાથાઓ અને બીજા ઉદ્દેશમાં ૫૦ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનમાં સાધુની આહારવિધિ—નિર્દોષ અને સદોષ આહાર—પાણીનું વિવેચન કરી માધુકરી વૃત્તિનું વિશદ વર્ણન કર્યું છે.

૬. મહાચારકથા અધ્યયન—આ અધ્યયનમાં ૬૯ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનનું બીજું નામ ‘ધર્મ-અર્થ-કામઆખ્યાન’ પણ છે. આમાં ત્રણ પુરુષાર્થો ખતાવી ધર્મનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે. આમાં ઘણી ઉપદેશપૂર્ણ સુંદર ગાથાઓ છે.

૭. વચનશુદ્ધિ અધ્યયન—આમાં ૫૭ ગાથાઓ છે. આ અધ્યયનમાં ભાષાના ભેદો અને કઈ વાણી શુદ્ધ સત્ય કહેવાય તેનું વિશદ વર્ણન છે.

૮. આચારપ્રશ્નિકા અધ્યયન—આ અધ્યયનમાં ૬૪ ગાથાઓ છે, જેમાં સાધુજીવનના આચારોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે.

૯. વિનયસમાધિ અધ્યયન—આ અધ્યયનમાં ૪ ઉદ્દેશ છે અને તે દરેકમાં અનુક્રમે ૧૭, ૨૩, ૧૫, અને ૭ ગાથાઓ છે. એથી ઉદ્દેશો ગદ્યપદ્યમય છે. આમાં વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપસમાધિ અને આચારસમાધિનું સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું છે. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે તેનું સુંદર સ્વરૂપ આલેખ્યું છે.

૧૦. સંનિહ્ન અધ્યયન—આમાં ૨૧ ગાથાઓ છે. સાધુજીવન કઈ રીતે સાધી શકાય, કેણુ સાધી શકે અને તેનાં ઉત્તમ સાધનો કયાં હોઈ શકે ? તેનો કાવ્યમય હૂબહૂ ચિતાર આપ્યો છે. એટલે

આ ‘દશવૈકલિકસૂત્ર’નાં દશે અધ્યયનોમાં આદ્ય સાધુજીવન કેવી ઉચ્ચ કોટિનું હોય અને તે અજરામર પદ્ધતિ કેવી રીતે ચાલે છે તેનું સુંદર સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યું છે.

આ સૂત્ર ઉપર આં ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિર્મુક્તિ રચી છે. આં હરિભદ્રસૂરિ, આં તિલકાચાર્ય અને દિગંબર આચાર્ય અપરાજિતસૂરિ વગેરે પ્રાચીન તથા અર્વાચીન આચાર્યોએ ટીકાઓ રચેલી છે. તેમજ આ સૂત્રના ટપ્પા અને પ્રચલિત ભાષાઓમાં અનેક ભાષાંતરો પણ થયાં છે.

શ્રીશ્રવ્યંભવસૂરિજીએ ‘દશવૈકલિકસૂત્ર’માં અહિંસા સંયમ અને તથ ઉપર ભેર આપી આત્મસમર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને સાથે જ તે વખતના પ્રાણીઓમાં પ્રચલિત હિંસા, અસંયમ, હિંદ્રિયોની સ્વચ્છંદતા અને સ્વેચ્છાવર્તન ઉપર ખૂબ ‘ભેરશેરથી’ ફટકા લગાવ્યા છે.

મનક મુનિવર આ સૂત્ર અનુસાર સાધુજીવન આરાધી દેવલોકમાં ગયા છે. પાછળથી સૂરિજીને આ બાલમુનિના સ્વર્ગથી દુઃખ પણ થયું છે. શિષ્યોએ દુઃખનું કારણ પૂછવાથી પોતે જણાવ્યું કે, ‘આ બાલમુનિ મારો પુત્ર હતો.’ ત્યારે શિષ્યોએ લગભગશીલ બનીને કહ્યું: ‘અમને એ ખબર હોત તો અમે એની પણ સેવા કરત, પણ સેવા તો ન જ કરાવત.’ સૂરિજીએ તેમનું સમાધાન કરતાં કહ્યું: “તો પછી એ બાલમુનિનું કલ્યાણ કેમ થાત? વળી જે ઉદ્દેશથી આ ‘દશવૈકલિકસૂત્ર’ બનાવ્યું તે ઉદ્દેશ પણ સફળ થયો છે તે કેમ થાત? માટે વત્સો! હવે તો જે થયું તે ખરું. એનો શોક કરવો શા કામનો?” શિષ્યો બોલ્યા: ‘પ્રસો! આ ‘દશવૈકલિકસૂત્ર’ અમને પણ લાજીવો.’ સૂરિજીએ ખુલાસો કર્યો કે, “આ બાલમુનિનું આયુષ્ય માત્ર ૬ માસનું જ હતું એટલે એને માટે એ જરૂરી હતું. હવે એને રાખવાની જરૂર નથી.” શિષ્યોએ તેનું પકન-પાકન બંધ કરવાની ના પાડી. વળી શ્રીસંઘે પણ આ વાત બાણી સૂરિજી મહારાજને વિનંતિ કરી કે ‘આ સૂત્ર ભવિષ્યમાં

સાધુજીવન પાળવા માટે હિચયોગી છે. માટે તેને સ્વાધ્યાયમાં રાખો.' આ રીતે સંધનો આગ્રહ થવાથી સૂરિજી મહારાજે તે સૂત્રને રાખ્યું અને સંધે પણ ત્યારથી દરેક હીક્ષા લેનાર મુમુક્ષુ શરૂઆતમાં આ સૂત્રને લખે એવી મર્યાદા બાંધી છે. આજે પણ દરેક સાધુ પ્રથમ આ સૂત્રનો જ અભ્યાસ કરે છે. આ સૂત્રની રચના વીર સં. ૮૨ લગભગમાં થઈ છે. શ્વેતાંબર-દ્વિગંબર અને સ્થાનકપંથી: એ દરેકમાં આ અતિમાન્ય સૂત્ર છે. આચાર્યશ્રી પોતાની પાટે શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીને સ્થાપી વીર સં. ૬૮ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એમણે ૨૮ વર્ષ ગૃહસ્થજીવનમાં ગાળ્યાં, ૩૪ વર્ષનો ચારિત્રપર્યાય પાળ્યો. એમાં ૧૧ વર્ષ સામાન્ય ચારિત્રપર્યાયનાં અને ૨૩ વર્ષ યુગપ્રધાનપદનાં: એમ કુલ ૬૨ વર્ષનું આયુષ્ય પાળી તેઓ વીર સં ૬૭માં સ્વર્ગે પધાર્યા.

પ્રકરણ પાંચમું

આં શ્રીયશોભદ્રસૂરિ

આ આચાર્યશ્રીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર ઉપલબ્ધ થતું નથી; તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવન આ પ્રમાણે મળે છે: શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીના જન્મ પહેલાં પાટલીપુત્ર મગધની રાજધાની બની ચૂક્યું હતું. પાટલીપુત્રનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. ઉગતા સૂર્યનું તેજ અને ઓજસ પાટલીપુત્રને બાણે વર્યું હોય તેમ 'શ્રી' અને 'ધી'થી પાટલીપુત્ર શોભી રહ્યું હતું. યશોભદ્રસૂરિજી પણ આ પાટલીપુત્રનું પ્રેરણાજળ પીને તૃપ્ત બન્યા હતા. તેમણે એકવાર આં શય્યંભવ-સૂરિનો ઉપદેશ સાંભળી સાચા બ્રાહ્મણ થવા માટે જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી.

શ્રીશય્યંભવસૂરિએ 'અહિંસા પરમો ધર્મ:' નો વિજયનાદ ગબવી યજ્ઞમાં થતો નિદોષ પશુઓનો બલિવધ બંધ કરાવ્યો અને હુનિયાને સાચી શાન્તિ માટે અહિંસા, સંયમ અને તપના અમી પાયાં. આં યશોભદ્રસૂરિજી પણ એ જ શ્રમણપરંપરાના ધોરી માર્ગે ચાલ્યા. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો ઉપર એમનું અસાધારણ વર્ચસ્વ હતું. તેઓ તુંગીયાન ગોત્રના ક્રિયાકાંડી બ્રાહ્મણ હતા. સાથે જ વિદ્વતા અને શાંતિના ભંડાર હતા. જૈનધર્મની દીક્ષા સ્વીકારી 'શ્રમણ-બ્રાહ્મણયોરૈક્યમ્' નો પાઠ ભજવી બતાવ્યો હતો. પોતાના વર્ચસ્વના પ્રતાપે સારા સારા ક્રિયાકાંડી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને હિંસાના માર્ગેથી પાછા વાળી અહિંસા અને સત્યના માર્ગે વાળ્યા હતા. તે વખતના નંદ રાજાઓને અને મંત્રીવંશને પણ અહિંસાના માર્ગે વાળી આખા મગધમાંથી હિંસાનો બહિષ્કાર

કરાવ્યે હતો અને વિદેહ તથા અંગદેશમાં પણ અહિંસાનું સામાન્ય સ્થપાવ્યું હતું.

તેમની સુંદર ઉપદેશશૈલી, અસાધારણ વિદ્વત્તા, ઉત્તમ ચારિત્ર અને પરમ શાંત મુદ્રાથી તેમણે શ્રદ્ધાંભવસૂરિણીની પાટ દીપાવી હતી અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના શાસનને ચોભાવ્યું હતું. તેઓ શ્રુતકેવલી અને યુગપ્રધાન હતા. તેમની પાટે એ મહાપ્રભાવક આચાર્યો પટ્ટધર થયા હતા.

તેમણે ૨૨ વર્ષ ગૃહસ્થદશામાં અને ૬૪ વર્ષ સંયમમાં ગાળ્યાં, એમાં ૧૪ વર્ષ સામાન્ય વ્રતપર્યાયનાં અને ૫૦ વર્ષ યુગપ્રધાનપદનાં: કુલ ૮૬ વર્ષનું આયુષ્ય પાળી વીર સં. ૧૪૮ માં તેઓ સ્વર્ગે સંચર્યા.

પ્રકરણ ૭૬

આં શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિ

આચાર્ય શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિનું જીવનચરિત્ર મળતું નથી. તેઓ માઠર ગોત્રના પ્રખર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી ચાર્ય બ્રાહ્મણ બનવા જૈનધર્મનું સાધુપદ સ્વીકાર્યું. તેમની ઉપદેશશૈલી બહુ જ જોરદાર, તેજસ્વી અને અસરકારક હતી. તેમને પોતાને જ ઘણા શિષ્યો હતા. તેમાંના ૧૨ મુખ્ય શિષ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે મળે છે: ૧ નંદનભદ્ર, ૨ ઉપનંદભદ્ર, ૩ તિષ્ઠભદ્ર, ૪ યશોભદ્ર, ૫ સ્વપ્નભદ્ર, ૬ મણિભદ્ર, ૭ પૂર્ણભદ્ર, ૮ સ્થૂલભદ્ર, ૯ ઋણુમતિ, ૧૦ જંબૂ, ૧૧ દીર્ઘભદ્ર, ૧૨ પાંડુભદ્ર.

તેમનાં ૪૨ વર્ષ ગૃહસ્થજીવનમાં અને ૪૮ વર્ષ સાધુ-જીવનમાં ગયાં. તેમાં પણ ૪૦ વર્ષ સામાન્ય મુનિરૂપે અને ૮ વર્ષ યુગપ્રધાનપણે વ્યતીત થયાં છે. તેમનું વી. સં. ૧૫૬માં ૬૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયું.

તેમના લઘુ ગુરુભાઈ આં ભદ્રબાહુસ્વામી હતા. તેઓ જૈન સંઘના સમર્થ જ્યોતિર્ધર હતા.

૬ આં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી

જિજ્ઞાસુ મિત્ર મતિધરોએ તેમને નીચે મુજબ સ્તવ્યા છે:

વંદામિ મહાબાહુ, પાર્શ્વે ચરિમસયલસુયનાર્ણી।

સુતસ્સ કારગમિસિ, વસાસુય-કપ્પે ય વવહારો ॥

સંપૂર્ણ શ્રુતના છેલ્લા બાણકાર, દશાશ્રુતકલ્પ, કલ્પશ્રુત અને વ્યવહારશ્રુતના બનાવનાર એવા પ્રાચીન ગોત્રવાળા મહર્ષિ ભદ્રબાહુ સ્વામીને હું વાંદું છું. (‘દશાશ્રુતસ્કંધ-ચૂષિ’)

શ્રીભદ્રબાહુર્વઃ પ્રીત્યૈ, સૂરિઃ શૌરિરિવાસ્તુ સઃ ।

યસ્માદ્ વશાનાં જન્માસીત્, નિર્યુક્તીનામૃચામિવ ॥

જેમ શૌરિએ દશાહોને જન્મ આપ્યો છે તેમ જેમણે ઋચાઓ સમી દશ નિર્યુક્તિઓને જન્મ આપ્યો છે તે આં ભદ્રબાહુસૂરિ તમારી પ્રીતિ માટે થાઓ. (આં સુનિરત્નસૂરિકૃત ‘અમમચરિત્ર’)

શ્રીકલ્પસૂત્રમમૃતં વિવુધોપયોગ—

યોગ્યં જરામરણદારુણદુઃસહારિ ।

યેનોદ્યુતં મતિમતા મથિતાત્ શ્રુતાણ્યે,

શ્રીભદ્રબાહુશુરવે પ્રણતોઽસ્મિ તસ્મૈ॥

જે મતિધરે શ્રુતસાગરનું મંથન કરી જન્મ અને મરણ જેવાં હાડુણદુઃખોને હરણ કરનારું અને પડિતો તેમજ દેવતાઓને કામનું એવું ‘કલ્પસૂત્ર’ નામનું અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું છે તે શ્રી ભદ્રબાહુશુરને હું વિશેષ નમેલો છું.

(આ. મહાયગિરિસૂરિની ‘પિંઠાનિર્યુક્તિટીકા’)

અપદ્ધિમઃ પૂર્વધૃતાં દ્વિતીયઃ, શ્રીભદ્રબાહુઃ શુરઃ શિવાય ।

કૃત્વોપસર્ગાદિહરસ્તવં યો, રરક્ષ સંઘં ધરણાચિંતાંદ્ધિઃ ॥ ૧૨ ॥

નિર્યુદ્ધસિદ્ધાન્તપયોધિરાપ, સ્વર્યઃચ વીરાત્ સ્વનગેન્દુવર્ષે ॥

આં યશોભદ્રસૂરિના બીજા પદ્ધર, છેલ્લા પૂર્વધર, ઉપસર્ગ-હરસ્તોત્ર રચીને સંઘરક્ષા કરનાર, ધરણે દ્રથી પૂજિત, સિદ્ધાન્તસાગરને વહન કરનાર અને વી. સં. ૧૭૦માં દેવ થયા છે એવા શ્રીભદ્રબાહુશુર તમારા કલ્યાણને માટે થાઓ. (આ. સુનિસુંદરસૂરિની ‘શુર્વાવલી’)

આવા મહાન આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી થયા છે. તેમનું જન્મસ્થાન દક્ષિણમાં આવેલું પ્રતિષ્ઠાનપુર છે. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું પ્રાચીન ગોત્ર હતું. શ્રીભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિર બન્ને બાઈઓ હતા અને બંને બાઈઓએ શ્રીયશોભદ્રસૂરિ

પાસે દીક્ષા સ્વીકારી હતી. જાને લાઈઓ સંસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન અને વેદનિષ્ણાત હતા, સાથે જ જાને બંધુઓ જ્યોતિષવિદ્યાના પારગામી હતા. જાને બંધુઓ વિદ્યાના ઉપાસક હતા, કિંતુ લક્ષ્મી-દેવી તો એમનાથી રીસાયેલાં જ હતાં. ઘણીવાર તો તેઓ તાંબડી ફેરવીને પણ ઉદરનિર્વાહ કરી લેતા. એમાં એકવાર જૈનધર્મના પ્રતિભાસંપન્ન મહાજ્ઞાની આ. યશોભદ્રસૂરિજીનો તેમને પરિચય થયો. તેમના ઉપદેશથી જાને બંધુઓને ખૂબ શાંતિ મળી અને તેમાંથી તેમને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ દેખાયો. તેઓ યજ્ઞધર્મ, ક્રિયાકાંડો અને એમાંય થતી નિર્દોષ પશુઓની સંહારલીલાથી પણ કંટાળ્યા હતા, એટલે હવે તેઓ હિંસાધર્મથી વિમુખ બન્યા હતા, આથી આત્મશાંતિનો ધર્મ, સર્વ જીવો પ્રતિ મૈત્રી, પ્રેમ અને કરુણાનો ધર્મ તેમને ગમી ગયો. જાને બંધુઓએ સૂરિજીને ચરણે બેસી શાશ્વત મુખદાયક દીક્ષાધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

જાને લાઈઓએ અલ્પ સમયમાં જ શાસ્ત્રઅભ્યાસ અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં બહુ જ કુશલતા મેળવી, પરંતુ જાને લાઈઓમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી બહુ જ ધીર, ગંભીર, દૃઢ નિશ્ચયી અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના અપૂર્વ ખજાનારૂપ બન્યા. તે ધીમે ધીમે ગુરુચરણે બેસી ચોદપૂર્વક સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, ચોદ પૂર્વધર બન્યા. ગુરુએ યોગ્યતા જોઈ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા. શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીએ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને સાથેસાથ એ પણ ભલામણ કરી કે ‘વરાહમિહિર આચાર્યપદ જેવા મહાન અને ગંભીરપદને યોગ્ય નથી. વરાહમિહિરમાં એ પદની મહાન જવાબદારી ઉઠાવવાની શક્તિ પણ નથી, માટે એમને આચાર્યપદ ન જ આપવું.’ વગેરે.

શ્રીયશોભદ્રસૂરિજીની પ્રથમ પાટે શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિજી આવ્યા હતા, એ આપણે આજળ જોઈ ગયા છીએ. તેમની પાટે તેમના શિષ્ય શ્રી સ્થૂલભદ્રજી આવતા, પરંતુ આ. સંભૂતિવિજયજી આચાર્યપદ પર માત્ર આઠ જ વર્ષ રહ્યા હતા અને એમના

સ્વર્ગવાસ સમયે શ્રીસ્થૂલિભદ્રજી નવા જેવા જ હતા આથી શ્રીયશો-ભદ્રસૂરિજીની પાટે તેમના જ બીજા શિષ્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી પણ પટ્ટધર બન્યા. જો જ કારણે પટ્ટાવલીકારોએ શ્રીયશો-ભદ્રસૂરિજીની પાટે બે શિષ્યો પટ્ટધર બન્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આપણે પણ જો જ માર્ગને અનુસર્યા છીએ.

અન્યસર્જન:

આમ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ પોતાની અગાધ વિદ્વત્તાનો લાભ આપણને બહુ જ સુંદર રીતે આપ્યો છે. તે આગમ જ્ઞાનના તો ખબરના હતા એ તો આપણે એમની સ્તુતિઓમાં બેઈ ગયા છીએ. એમણે જિનાગમરૂપી ગૂઢ મંદિરના દરવાજા ખોલવા માટે આવી રૂપ ૧૦ નિર્યુક્તિઓ રચી છે, તેમજ ૪ છેદસૂત્રો, બીજી નિર્યુક્તિઓ અને સ્તોત્ર વગેરે પણ બનાવ્યાં છે જેની તાલિકા નીચે પ્રમાણે છે :

નામ	ગાથા
આવરથક નિર્યુક્તિ	૨૫૫૦
દશવૈકલિક "	૪૪૫
ઉત્તરાધ્યયન "	૬૦૭
આચારાંગ "	૩૬૨ (૩૬૮)
સૂત્રકૃતાંગ "	૨૦૮
દશાશ્રુતસ્કંધ "	૧૪૪
જહંક કદ્યસૂત્ર "	૬૨૫
વ્યવહારસૂત્ર "	(અપ્રાપ્ય)
સૂર્યપ્રગ્વૃત્તિ "	"
ઋષિભાષિત "	"
વ્યવહાર સૂત્ર મૂળ	૩૭૩ (૬૦૦)
દશાશ્રુતસ્કંધ મૂળ	૧૮૩૦
પંચકદ્ય મૂળ	૧૧૩૩
જહંકકદ્ય મૂળ	૪૭૩
પિંડનિર્યુક્તિ	૭૦૮

ઓધનિર્ચુકિત	૧૧૬૪ (૧૧૭૦)
પર્યુષણાકરપનિર્ચુકિત	૬૮
સંસકતનિર્ચુકિત	૬૪ (અપ્રાપ્ય)
ઉવસર્ગહર સ્તોત્ર	૫
વસુદેવચરિત્ર	૧૨૫૦૦૦
ભદ્રબાહુસંહિતા	

આ. ભદ્રબાહુસ્વામીએ ઉપર પ્રમાણે શાસ્ત્રસર્જન કર્યું છે. 'સંસકત નિર્ચુકિત' આજે ઉપલબ્ધ નથી એટલે તે કોની રચના છે તેના નિર્ણય માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. આજે હિંદુભરના જૈનસંઘોમાં પર્યુષણાપર્વમાં પરમ પવિત્ર 'શ્રીકલ્પસૂત્ર' વંચાય છે તેને પણ આ આચાર્યદેવે જ ચોતે બનાવેલ 'દશાશ્રુતસ્કંધ'ના આઠમા અધ્યયનનો વિસ્તાર કરીને રચેલ છે. એકંદરે આ આચાર્ય એ યુગના મહાન નવસર્જનકાર છે.

આ સર્જનથી તેમનાં અદ્ભુત જ્ઞાનપ્રભા, તત્કાલીન સર્વ-દર્શનોત્તું પરિશીલન, અણુધરવાદની નિયુણતા, દેશ-વિદેશનું જ્ઞાન, ઇતિહાસપટ્ટતા, વીતરાગવાણીને સરલરીતે રજૂ કરવાની કલા, સ્વાદ્વાદને વ્યાપક બનાવવાની ધગશ, ઉત્સર્ગ અને અપવાદનું યુક્તિસંગત વિશ્લેષણ કરવાની વ્યવસ્થાશક્તિ અને કાવ્યપ્રતિભા વગેરેનો આપણને સંપૂર્ણ પરિચય મળી જાય છે અને સહજ રીતે જ આપણું મસ્તક એ જ્ઞાનપુંજના ચરણમાં નમી જાય છે.

'આવશ્યકનિર્ચુકિત' તો જૈન શાસનનો સર્વતોમુખી સીમાશ્રંથ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. વર્તમાન અવસર્પિષી કાળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું આદિથી અંતમુખીનું શ્રુંખલાબદ્ધ વર્ણન કયાંય હોય તો સૌ પ્રથમ આ આવશ્યક નિર્ચુકિતમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. ચોવીશ તીર્થંકર ભગવંતો, એમના માતાપિતા, પૂર્વ ભવો, ધાંચે કદ્યાણુક કયાં કયારે થયાં, વગેરે વગેરેનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં દેખાય છે. તેમજ ૧૨ ચક્રવર્તી, ૬ બલદેવ, ૬ વાસુદેવ, અને ૬ પ્રતિવાસુદેવ એ ૬૩ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રના ઇતિહાસનું આ પ્રાચીન ગ્રંથમાં સુચારુરીત્યા દર્શન થાય છે.

ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીનું વાસ્તવિક અને સર્વદેશીય જીવનચરિત્ર પણ આપણને અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. અમે તો સચોટ માનીએ છીએ કે ‘એક આવશ્યકનિયુક્તિ જ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને નવસર્જકનું બહુમાન અપાવવા પૂર્ણરીતે સમર્થ છે.’ આ ગ્રંથમાં ૬ આવશ્યકોનો અરસપરસનો સંબંધ, તેના અર્થો વગેરે નિદેશાપૂર્વક સુંદર રીતે સમજાવ્યા છે. એકેક શબ્દની ઉપર ગંભીર વિચારણા સર્જી પૂર્વાપર સંબંધ યોજી નિયુક્તિના નામને સાર્થક કર્યું છે.

આવી જ રીતે ‘દશવૈકલિક’ વગેરેની નિયુક્તિઓ પણ ખૂબ જ રહસ્યમય, ગંભીર અને વિશદ વ્યાખ્યાનપાંડિત્યથી પૂર્ણ છે. તેમાં પ્રથમ મૂળ સૂત્રની અને પછી બુદ્ધા બુદ્ધા અધ્યયનની વિવેચના કરી અરસપરસ અધ્યયનોનો સંબંધ યોજ્યો છે અને નિદેશાપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ કરી વિશદ વસ્તુદર્શન આપણી સામે રજૂ કર્યું છે.

આ સૂરિજીનું સાહિત્ય નવસર્જનની દિશામાં નવી નાત પાડવા સાથે જ આપણા બધાને એક વસ્તુ ખૂબ જ સમજાવે છે કે ‘મૌલિકતા અને નવસર્જનને નામે મૂળ સિદ્ધાંતની વક્ષાદારી કદીયે ન ચૂકે.’

છેદસૂત્રોનું એમનું સંકલન એમના અદ્ભુત પાંડિત્ય, દીર્ઘદષ્ટિ અને રચાદ્રાઢના રહસ્યવેત્તા તરીકેના ગૌરવમાં જિમેરો કરે છે. હૃત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગનું સુંદર સમીકરણ તો વાંચીને ખરેખર પચાવવા જેવું છે.

સૂરિજી મહારાજે ‘ઉપસર્ગહર સ્તોત્ર’ બનાવ્યું છે. કયા જાગેગોમાં બનાવ્યું, તે માટે એક મોટી કંતકથા પરંપરાથી ચાલે છે, જેનો દ્રંક સાર આ પ્રમાણે છે.

આં ભદ્રબાહુસ્વામી અને વરાહમિહિર બંને બાર્ડ હતા. ભદ્ર-બાહુસ્વામી ઓઢપૂર્વનું જ્ઞાન મેળવી શ્રુતકેવળી થયા. ગુરુજીએ તેમને જૈન શાસનના દીપક ધારી, આચાર્ય પદથી અલંકૃત કર્યા,

જ્યારે વરાહમિહિર ન તો જ્ઞાનમાં આગળ વધ્યો, ન તો સંયમ માર્ગે આગળ વધ્યો. એટલે શુરુએ યોગ્યતા ન જોવાથી તેને આચાર્યપદથી અલંકૃત ન કર્યો. વરાહમિહિરને આથી ઘણો જ ગુસ્સો ચઢ્યો, એટલું જ નહિ કિન્તુ એને એમ લાગ્યું કે શુરુએ પક્ષપાત કર્યો છે. ત્યાર પછી વરાહમિહિર મૌન રહ્યો. તેણે મનમાં જ માની લીધું કે શુરુએ ભલે આચાર્યપદની ન આપી પરંતુ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી તો મારા ભાઈ જ છે ને! તે તો શુરુના સ્વર્ગ પછી મને આચાર્યપદની જરૂર આપશે. સ્વર્ગવાસ પછી વરાહમિહિરે પોતાના ભાઈ આં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાસે પોતાને આચાર્યપદ આપવાની માગણી કરી, પરંતુ આં ભદ્રબાહુસ્વામીએ એને ચોટખી ના પાડી અને જણાવ્યું કે, ‘આચાર્યપદનો ભાર યોગ્ય પુરુષને જ અપાય છે. જે પદ શુરુએ તને અયોગ્ય ધારીને ન આપ્યું તે પદ હું તને કેમ આપી શકું? આ આચાર્યપદ તો આત્મકલ્યાણની-જીવનવિશુદ્ધિની ઉચ્ચ પારાશીશી છે. તે પદ યોગ્ય પાત્રને જ અપાય છે.’ વરાહમિહિર આ મહાન પદને માત્ર યશ, કીર્તિ અને વાહવાહતું જ સાધન બનાવવા માગતો હતો. એનામાં આચાર્યપદની તો શું કિન્તુ સાધુપદની પણ યથાર્થ યોગ્યતા ન હતી.

વરાહમિહિરે જોયું કે હવે આચાર્યપદ મળે તેમ નથી, તેથી તે ગુસ્સામાં સાધુવેશને તિલાંજલી દઈ રાજાનો માન્ય* પુરોહિત બન્યો. વરાહમિહિરે સાધુ અવસ્થામાં જ્યોતિષવિદ્યાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલે એ વિદ્યાથી રાજાને અને

* ‘ચતુર્વિ’ શતિપ્રમંથ ‘માં વરાહમિહિરે પ્રતિજ્ઞાનપુરના રાજા શત્રુજિતને પોતાની કલાવડે રાજ કર્યો. આથી રાજાએ વરાહમિહિરને પોતાનો પુરોહિત બનાવ્યો, એમ જણાવ્યું છે. ‘અંચલભચ્છ પટ્ટાવલી’માં તે પ્રતિજ્ઞાનપુરના શત્રુજિત રાજાનો પુરોહિત થયો એવો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ ‘પ્રમંથ ચિંતામણિ’માં તે નંદરાજ આગળ માન પામ્યો એમ ઉલ્લેખ છે. તેમજ ‘પ્રમંથ ચિંતામણિ’માં વરાહમિહિરને પાટલીપુત્ર (પટણા)નો રહેવાસી જણાવ્યો છે.

પ્રભાને રંજિત કરી શકતો, પછી તો ચોતાની કીર્તિ વધારવા એણે એક સુંદર ગમ્મ પણ ચલાવી કે ‘હું નાનો હતો ત્યારથી મને જ્યોતિષવિદ્યાનો ખડુ જ શોખ હતો. હું એકવાર જન્મલમાં ઢાર ચારવા ગયો હતો ત્યાં રમતાં રમતાં મેં એક શિલા ઉપર સિંહ લગ્નની કુંડલી બનાવી હતી. સાંજે વખત થઈ જવાથી હું ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં એ કુંડલી ભૂંસ્યા સિવાય ઘેર ગયો. પણ રાત્રે યાદ આવતાં વિચાર આવ્યો કે મેં બનાવેલી લગ્ન કુંડલી ભૂંસી નથી, માટે અત્યારે જઈને ભૂંસી નાખું. તરત જ હું ઢોઈ પણ બતનો ડર રાખ્યા સિવાય એકલો જંગલમાં ગયો ને ભેયું તો એ લગ્ન ઉપર એક સિંહ બેઠો હતો. સિંહનો પણ ડર રાખ્યા સિવાય મેં એની નીચે હાથ નાંખી એ કુંડલી ભૂંસી નાખી. સિંહ તો મારું આ ધરાક્રમ જોઈ પ્રસન્ન થયો અને સૂર્યદેવે પ્રત્યક્ષ થઈને બોલ્યો : ‘હે વત્સ ! હું તારી આ લગ્ન ઉપરની ભક્તિ અને તારું ધરાક્રમ જોઈ પ્રસન્ન થયો છું. તું વરદાન માગ ? મેં કહ્યું કે : હે સૂર્યદેવતા ! યદિ આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન જ થયા હો તો મને જ્યોતિષચક્રના દરેક ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારાના વિમાનો, એની ચાલ તથા સંપૂર્ણ જ્યોતિષમંડળ બતાવો. સૂર્ય-દેવે મારી વિનંતિ સ્વીકારી, મને આખું જ્યોતિષમંડળ બતાવ્યું અને મને ઘણો ઠાળ સુધી ત્યાં રાખ્યો.

‘આ રીતે મિહિરના પ્રસાદથી મને આ જ્ઞાન મળ્યું છે અને તેથી જ મારું ‘વરાહમિહિર’ એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. વગેરે વગેરે.’

આ વાતથી વરાહમિહિરની જ્યોતિષ વધી પડી. તેણે ‘વારાહીસંહિતા’ નામે ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

પરંતુ વરાહમિહિરને આટલાથી સંતોષ ન થયો. એણે ચોતાને આચાર્યપદ ન આપનાર જૈન સાધુઓની અને જૈન સંઘની નિંદા કરવા માંડી. એકવાર એણે રાજા સમક્ષ એક મહાન ભવિષ્યવેત્તા તરીકે ભવિષ્યવાણી કહી : ‘હે રાજન્ ! હું એક મોટું કુંડાળું બનાવું છું, આ ચોમાસામાં અમુક દિવસે ઘેર વૃષ્ટિ થતી હશે

તે વખતે એક મોટું પર (બાવન) પળનું માછલું આ કુંડાળાની વચમાં આવીને પડશે, એમ જણાવી તેણે મોટું કુંડાળું બનાવ્યું. આ સમાચાર આં ભદ્રબાહુસ્વામીને મળ્યા. તેમણે રાજાને કહેવ-રાખું કે એ માછલું કુંડાળાની વચ્ચે નહિ હિન્તુ કે કુંડાળાની એકાદ કિનારી દબાય તેમ પડશે અને તે માછલું પર (બાવન) પળનું નહિ હિન્તુ પણ (સાડી એકાવન) પળનું હશે. વરાહ-મિહિરને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એણે વધુ છદ્ પકડી કે મારી જ વાત સાચી ઠરવાની છે. આખરે નિયત દિવસે અને નિયત સમયે માછલું પડ્યું અને આં ભદ્રબાહુસ્વામીએ જો કહ્યું હતું તેવા માપ, સ્થાન અને પ્રમાણનું જ પડ્યું. આ જોઈ રાજાને સૂરિજી ઉપર ભક્તિ ઉપજી, પ્રજામાં પણ સૂરિજી પ્રત્યે માન-ભક્તિ વધ્યાં અને વરાહમિહિરની કીર્તિને તો જખરો ફટકો લાગ્યો.

હવે વળી ખીજે જંબીર પ્રસંગ બન્યો, રાજાને ત્યાં ઘણે દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો. વરાહમિહિરે જો રાજપુત્રની જન્મ કુંડળી કરી ભવિષ્ય બાખું કે, 'આ રાજપુત્ર ૧૦૦ વર્ષ જીવશે.' રાજા અને પ્રજામાં ભાવિ રાજાના જન્મથી અને તે પણ દીર્ઘાયુષી હોવાથી ખૂબ જ આનંદ પ્રસર્યો. સમસ્ત પ્રજાએ અને જુદા જુદા ધર્માચાર્યોએ રાજાને વધામણી અને આશીર્વાદ પાઠવ્યા. માત્ર આચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ ન તો રાજાને આશીર્વાદ પાઠવ્યા કે ન રાજાને વધામણી મોકલી. વરાહમિહિરે આ પ્રસંગને હાથમાં લઈ જૈનાચાર્યની ખૂબ જ નિંદા કરાવી. જૈનાચાર્ય અવ્યવહારજ છે, વેદિયા છે વગેરે વગેરે વાતો ચલાવી. સૂરિજી મહારાજે તો આ સમાચાર મળતાં જ જાહેર કર્યું કે જો વાર રાજસભામાં શા માટે જશું ? એક વાર જઈશું. આ સાંભળી ભકતોએ પૂછ્યું, 'ભગવાન ! કેમ આમ કહો છો ?' સૂરિજીએ કહ્યું : 'ભાઈ જો ! આ રાજપુત્ર માત્ર સાત દિવસનો જ મહેમાન છે અને જોનું મૃત્યુ બિલાડીથી થશે.' વરાહમિહિરને આ સમાચાર મળ્યા તેવું જ તેણે કહ્યું : 'સૂરિજી જુદ્યા છે. મારું ભાણેલું ભવિષ્ય કદાપિ ન ફરે.' એને મનમાં નફી હતું કે સૂરિજીને આ વખતે તો

પરાજિત કરી ચકીય. જોણે રાજાને ખબર આપ્યા. રાજાએ શહેર-
માંની દરેક બિલાડીઓને પકડી પકડીને દૂર કાઢી મૂકી અને
રાજપુત્રને લોંચરામાં સંતાડી દીધો. ખરાખર સાતમે દિવસે જ
ધાવમાતા રાજપુત્રને લોંચરામાં સ્તનપાન કરાવી રહી હતી
તે વખતે દરવાજાની લોગળ અકસ્માત રાજપુત્રના માથા
ઉપર જ પડી અને તરત જ રાજપુત્રનું મૃત્યુ થયું. રાજાને,
વરાહમિહિરને અને પ્રજાને ખબર પડી કે વરાહમિહિરનું ભવિષ્ય
જાહું ક્યું છે અને જૈનાચાર્યનું ભવિષ્ય જ્ઞાન સત્ય થયું છે.
વરાહમિહિરે તપાસ કરીને જાહેર કર્યું કે લોગળ પડવાથી મૃત્યુ
થયું છે, બિલાડીથી મૃત્યુ નથી થયું. જૈનાચાર્યના કથન મુજબ
રાજપુત્રનું મૃત્યુ નથી જ થયું. સૂરિજી મહારાજે પુછાવ્યું કે, 'લોગળના
માથે શાનો આકાર છે તે તપાસ કરો. તપાસ કરાવતાં માલૂમ
પડ્યું કે લોગળને માથે બિલાડીનું જ મોં છે, ખસ. શહેરમાં
આ સમાચાર ફેલાઈ ગયા. સૂરિજીએ રાજસભામાં જઈ રાજાને
આધ્યાસન આપ્યું, ધર્મોપદેશ આપ્યો અને સંસારની ક્ષણભંગુરતા
સમજાવી. રાજાએ આ ઉપદેશથી પ્રતિગ્રોષ પામી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.
હવે વરાહમિહિરને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે તે પોતાના
ગ્રંથો જ બાળવા તૈયાર થયો. આ જાણી સૂરિજીએ વરાહને ઘેર
જઈ આધ્યાસન દઈ કહ્યું: 'ભાઈ ! આ તારા પ્રમાદનું જ પરિણામ
છે, શાસ્ત્રો તો સાચાં છે. માટે હવે પ્રમાદ ન કરીશ. તારી ભૂલથી તું
શાસ્ત્રને ખોટાં માને છે, તે પણ તારી ગંભીર ભૂલ છે.' આ સાંભળી
વળી રાજાએ અને પ્રજાએ પણ એને સમજાવ્યો. પરિણામે
વરાહમિહિરનો ગુસ્સો શાંત પડ્યો. કિન્તુ વરાહમિહિરને જૈનાચાર્ય
અને જૈન સંઘ ઉપર તો દ્રેષ રહી જ ગયો. આખરે તેણે શોકમાં
ને શોકમાં જ મૃત્યુ પામી, વ્યંતર દેવ થઈ, જૈન સંઘમાં મર-
કીનો ઉપદ્રવ ફેલાવ્યો. આ બદખાહુસ્વામીને આ વસ્તુની જાણ
થતાં શ્રીસંઘના ઉપદ્રવનિવારણ માટે 'ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર'
ખતાવ્યું અને આ સ્તોત્ર ગણીને તેનું મંત્રેહું પાણી છાંટવાથી
રોગની શાંતિ થશે એમ જણાવ્યું. સૂરિજી મહારાજના કહેવા

મુજબ જ કૃણ મળ્યું. એટલે કે ઉપદ્રવ શાંત થયો. આટલો જ માટે કહેવાયું છે કે :

‘ ઉવસગ્ગહરં થુત્તં, કાઝ્ઝં જેણ સંઘકલ્હણં ।

કરુણાપરેણ વિહિયં, સો મહ્વાહુગુરુ જયહ ॥ ’

જેણે સંઘના કલ્યાણ માટે ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર બનાવ્યું, તે દયાળુ પરમ કૃપાળુ શુરુ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જય પામે.

(‘ વિજયપ્રશસ્તિ—ટીકા ’)

સમર્થ કાવ્યકાર પં. દેવવિભલ ગણ્ધી આ સ્તોત્રનું મહત્ત્વ આલેખતાં કહે છે કે—

उपप्लवो मन्त्रमयोपसर्गद्वरस्तवेनाऽवधि येन संघात् ।

जनुष्मतो जाङ्गुलिकेन जाग्रद्गरस्य वेगः किल जाङ्गुलिभिः ॥२९॥

(‘ હીરસોભાગ્યકાવ્ય ’ સર્ગ. ૪, શ્લોક ૨૯)

‘ ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર ’ની મૂળ ૫ ગાથાઓ છે. ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર ઉપર અત્યારે લગભગ ૯ ટીકાઓ મળે છે, જે પૈકીની એક ટીકામાં આ સ્તોત્રની ૬ ગાથાઓ, બીજી એક ટીકામાં ૭ ગાથાઓ અને બાકીની સાત ટીકાઓમાં આ સ્તોત્રની ૫ ગાથાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. ‘ અંચલગચ્છની પટ્ટાવલી ’માં પાંચ ગાથાનું ‘ ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર ’ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર ઉપરની ટીકાઓ :

૧. જહદ્વૃત્તિ—જેના કર્તાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, તેમ એ વૃત્તિ પણ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર આં ચંદ્રસૂરિ પોતાની લઘુવૃત્તિમાં આ જહદ્વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. આં ચંદ્રસૂરિકૃત લઘુવૃત્તિ—આ ટીકા બારમી સદીમાં બની છે.

૩. પાશ્વદેવ ગણિકૃત લઘુવૃત્તિ—આ ટીકા તેરમી સદીની શરૂઆતમાં બની છે.

૪. આં જિનપ્રભસૂરિકૃત વ્યાખ્યા—આ ટીકા ચૌદમી સદીમાં બની છે.

૫. જયસાગરકૃત વૃત્તિ—આ ટીકા પંદરમી સદીમાં બની છે.

૬. હજંકીર્તિસૂરિકૃત વૃત્તિ—આ ટીકા સત્તરમી સદીમાં બનેલી છે.

૭. ઉં સિદ્ધિચંદ્રગણિકૃત વ્યાખ્યા—આ ટીકા અઢારમી સદીમાં બનેલી છે.

૮. જૈન ગ્રંથાવલીમાં દર્શાવેલ લઘુવૃત્તિમાં ૨૬૦ છે.

૯. એક અજ્ઞાતકૃત અવચૂરિ પુના ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં છે.

શ્રીજિનપ્રભસૂરિજી પોતાની ટીકામાં એક વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે કે તેમણે ઉવસગહરની પહેલી ગાથાના ઉઘ શબ્દથી, ઉપાધ્યાયની, બીજી ગાથાના વિસ શબ્દથી સાધુની, ત્રીજી ગાથાના ચિદ્ર શબ્દથી આચાર્યની, ચોથી ગાથાના તુહ શબ્દથી અરિ-હંતની તથા પાંચમી ગાથાના હજ શબ્દથી સિદ્ધ ભગવાનની સંઘટના કરેલી છે. આમાં વ્યતિક્રમ કેમ છે? એનો ખુલાસો તેઓએ ત્યાં આપ્યો છે.

આમાંની ઘણી ટીકાઓ પ્રકાશિત થઈ ગઈ છે. ‘ઉવસગહર સ્તોત્ર’ની અત્યારે ૫, ૭, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૭ અને ૨૧ ગાથાઓ પણ મળે છે. આમાંના કેટલાંક સ્તોત્રો છપાઈ ગયેલાં પણ છે.

આં ભદ્રબાહુસ્વામીએ ‘વસુદેવચરિયં’ પ્રાકૃતમાં રચ્યું હતું. આ ગ્રંથ આજે મળતો નથી. પૂર્ણતલગચ્છના આં દેવચંદ્ર-સૂરિ કે જેઓ કલિકાલસર્વજ્ઞ આં હેમચંદ્રસૂરિના ગુરુદેવ છે, તેઓ પોતાના પ્રાકૃતમાં રચેલા ‘સંતિનાહચરિયં’માં આ ગ્રંથનો પરિચય નીચે મુજબ આપે છે:

‘વંદામિ મહવાહું, જેણ ય ઇર્ષ્યસિયં વહુકલાકલિયં ।

રદ્યં સપાય-લક્ષં, ચરિયં વસુદેવરાયસ્ય ॥’

જેમણે અતિરસિક અને કલાપૂર્ણ એવું ૧૨૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ‘વસુદેવચરિત્ર’ રચ્યું છે તે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને હું વાંદુ છું.

આ સિવાય આ. ભદ્રબાહુસ્વામીએ પ્રાકૃતમાં ‘ભદ્રબાહુ સંહિતા’ નામનો જ્યોતિષ ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. આ ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. એના થોડા છૂટા છૂટા ખંડો અમેએ એક બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે જોયા હતા, જેમાં વ્યવસ્થિત જન્મકુંડલીઓ, તેના ફલાદેશ, તે કુંડલીમાં જન્મેલાની વિશિષ્ટ જીવનીઓ, હુઃખ અને શોગોના ઉપાયો, અંતરાય દૂર કરવાની આરાધનાવિધિ, તીર્થ-કરોની પૂજા, અધિષ્ઠાયક દેવોના બપો, ઉપયોગી મંત્રો વગેરેનું વર્ણન હતું. કોઈ કહે છે કે, પ્રાકૃત ‘ભદ્રબાહુ સંહિતા’ કચ્છમાં કોડાલ ગામના જૈન ગ્રંથમંડારમાં છે પણ તે બહાર આવે ત્યારે જ ખરી. આ પ્રાકૃત ગ્રંથના આધારે સંસ્કૃત ‘ભદ્રબાહુ સંહિતા’ બનેલી છે જે છપાઈ ગઈ છે અને તેનું ભાષાંતર પણ પ્રકાશિત થઈ ગયું છે.

પાટલીપુત્રમાં પહેલી આગમવાચના:

આ. શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના સમયમાં પાટલીપુત્રમાં મોટી શ્રમણસંઘપરિષદ્ મળી હતી અને તેમાં પહેલી જિનાગમવાચના થયેલી છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિ ‘ઉપદેશપદ’માં આ આગમવાચનાનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

જાઓ અ તમ્મિ સમય, દુકાલો ય દોય દસ ય વરિસાણિ ।
સન્નો સાહુસમુદ્ધો, મઓ તઓ જલહિતીરેસુ ॥

તદુવરમે સો પુણરવિ, પાઢલિપુત્તે સમાગમો ચિદિયા ।
સંઘેણ સુયવિસયા, ચિતા કિં કરસ અત્યેતિ ॥

જં જસ્સ આસી પાસે, ઉદેસજ્જયણમાદ સંઘડિં ।
તં સવ્વં યક્કારસ-અંગાદં તહેવ ઠવિયાદં ॥

આ વખતે બાર વર્ષ સુધીને દુકાળ પડ્યો તેથી સાધુસમૂહ સમુદ્રને તીરે આવ્યો ગયો. દુકાળ મટ્યા પછી સાધુઓ વિચરતા વિચરતા પાટલીપુત્રમાં પધાર્યા. હવે શ્રીસંઘને શ્રુત વિષે ચિન્તા થઈ કે કોને કેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન યાદ છે? પછી જેની પાસે ઉદ્દેશા,

અધ્યયન આદિ જે જે કાંઈ ચાહ હતાં તે સર્વ એકઠાં કરી અગિયાર અંગ સ્થાપિત કર્યાં.

ઇતિહાસના પરિશીલનથી અને અનુભવથી એમ સમજાય છે કે, મોટી રાજ્યક્રાંતિ, સૈનિકાની આપખુદી, જળાશયોનો વિનાશ, ખેતીનો અભાવ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, મહામારી, કોલેરા, અનાજની તંગી અને પાણીની ખેંચ ઇત્યાદિ નિમિત્તો એકઠાં થવાથી લાગ-લાગત દસ-બાર વર્ષ નબળાં પસાર થાય છે. ત્યારે હોડો તે કાળને “ બાર દુકાળી ” તરીકે ઓળખાવે છે. જેમાં જનતા મહારોગ, કષ્ટ, અને ભૂખમરના સંક્રાંતિ કાળમાંથી પસાર થાય છે. વીર નિર્વાણ સંવત ૧૫૫ ની આસપાસમાં નંદના સામ્રાજ્યનો પલટો થવાથી ભયંકર બાર દુકાળી પડી હતી. પટણા અને પંબળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં તો ભયંકર આફતના ઓળા ઊતર્યા હતા. આ સમયે જૈન શ્રમણો ભારતના પૂર્વ અને ઇશાન ખૂણા તરફ ચાલ્યા ગયા. ત્યાં રાજક્રાંતિની અસર થોડી હતી, મોટી નદીઓને લીધે દુકાળની અસર પણ ત્યાં નહીં જેવી હતી. પરંતુ મુનિઓના આમ વિખરાઈ જવાથી પઠનપાઠન તો તદ્દન અંધ જ થઈ ગયાં હતાં. બારબાર વર્ષનો ગાળો, જેમાં ઘણા જ્ઞાનીઓ તો સ્વર્ગે પધારી ગયા હતા, અને જેઓ વિદ્યમાન હતા તેમનું જ્ઞાન પણ શીર્ષ-વિશીર્ષ થઈ ગયું હતું. પરિણામે કંઠસ્થ જિનાગમના જ્ઞાનને મોટો ધક્કો લાગ્યો. ૧૨ વર્ષો ગયા પછી આ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે વીર સં. ૧૬૦ લગભગમાં શ્રીશ્રમણસંઘે આં શ્રીસ્થૂલિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં પાટલીયુત્રમાં એકત્ર થઈ, જેને જે ચાહ હતું તેનું સંકલન કરી ૧૧ અંગોને સ્થાપિત કર્યાં. ૧૨ મા અંગને વ્યવસ્થિત કરવા માટે વિચાર ચાલ્યો, કિન્તુ અહીં આવેલ મુનિઓમાં ૧૨ મા અંગના પૂર્ણ અભ્યાસી કોઈ ન હતા. આ સમયે ૧૨ મા અંગના સંપૂર્ણ જાણનાર માત્ર આં ભદ્રબાહુસ્વામી હતા. પણ તેઓ દૂર હોવાથી આ પરિષદમાં આવી શક્યા નહોતા. એટલે બારમા અંગ માટે દરેક મુનિઓની દૃષ્ટિ આં ભદ્રબાહુસ્વામી ઉપર પડી. શ્રીસંઘે તેમને ભાલાવવા એ મુનિઓને નેપાળમાં મોકલ્યા.

ખંને મુનિવરોએ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી પાસે પહોંચી શ્રીશ્રમણ-
સંઘની ભાવના જણાવી અને પાટલીપુત્ર પધારવા વિનંતિ
કરી. સૂરિએ જવાબમાં જણાવ્યું કે, “હમણાં મેં મહાપ્રાણ
ધ્યાન આરંભ્યું છે, જે બાર વર્ષે પૂરું થશે. માટે હું આવી
શકીશ નહિ. મહાપ્રાણ ધ્યાનની સિદ્ધિ થતાં સર્વ પૂર્વોની
સૂત્ર અને અર્થથી એક મુહૂર્ત માત્રમાં આવૃત્તિ થઈ શકે
છે વગેરે.” સાધુએ જવાબ લઈ પાટલીપુત્ર પાછા આવ્યા. શ્રીમંથે
તેમનો ઉત્તર સાંભળીને બીજા જે સાધુઓને તૈયાર કરી જણાવ્યું
કે, “તમારે ત્યાં જઈને આં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને વિનયથી પૂછવું
કે જે શ્રીસંઘની આજ્ઞા ન માને તેને શી શિક્ષા અપાય તે કહો.”
તેઓ ઉત્તર ફરમાવે કે તેને સંઘ બહાર કરવો એટલે તમારે
આચાર્યને કહેવું કે, ‘તમે તે શિક્ષાને પાત્ર છો.’ એ મુનિઓએ
ત્યાં જઈને સંઘના કહેવા પ્રમાણે આચાર્યને કહ્યું એટલે તેમણે
કહ્યું કે, “શ્રીસંઘે મારી ઉપર કૃપા લાવીને એમ ન કરવું
કિન્તુ બુદ્ધિવાળા મુનિઓને અહીં મોકલવા એટલે હું તેમને
પ્રતિદિન સાત સાત વાચના આપીશ. તેમાં એક વાચના ગોચરીથી
આંખા પછી આપીશ, ત્રણ વાચના ત્રણ કાળવેળાએ આપીશ
અને પછી બીજી ત્રણ વાચના સાંજના પ્રતિક્રમણ પછી આપીશ.
આ પ્રમાણે મારા ધ્યાનને બાધા ન આવતાં શ્રીસંઘનું કામ સિદ્ધ
થશે.” તે મુનિઓએ પાટલીપુત્ર આવીને સંઘને તે પ્રમાણે
કહ્યું. એટલે શ્રીસંઘે પણ પ્રસન્ન થઈને સ્થૂલિભદ્ર વગેરે ૫૦૦
સાધુઓને ત્યાં મોકલ્યા. આં ભદ્રબાહુ તેઓને વાચના આપવા
લાગ્યા. પરંતુ તેઓ ‘વાચના બહુ ઓછી મળે છે’ એમ વિચારી
કંટાળીને ચાલ્યા ગયા. માત્ર એક શ્રીસ્થૂલિભદ્રજી ત્યાં રહ્યા,
અને તેમણે આઠ વર્ષમાં સંપૂર્ણ આઠ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું.
એકલા આચાર્યે તેમને પૂછ્યું કે, “વત્સ ! તું મંદ ઉત્સાહવાળો
કેમ થઈ ગયો છે ?” સ્થૂલિભદ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે,*

* કલિકાલસર્વંચ આં શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ પણ ‘પરિશિષ્ટપર્વ’ સર્ગ.
૯ શ્લોક ૫૫ થી ૭૬ માં આ ઇતિહાસ વિસ્તારથી આપ્યો છે.

“ભગવંત ! હું હતોત્સાહ થયો નથી. પણ મને વાચના ઝોઝી મળે છે એ લાગી આવે છે. આચાર્યે ખુલાસો કર્યો કે, “મારું ધ્યાન હવે લગભગ પૂર્ણ થવા આનું છે. એ પછીથી તને યથેચ્છ વાચના આપીશ.” એટલે સ્થૂલભદ્રજીએ કહ્યું કે, “હે પ્રસો ! હજુ મારે કેટલું ભણવાનું બાકી રહ્યું છે !” ગુરુ બોલ્યા કે, “તું હજી માત્ર બિન્દુ જેટલું ભણ્યો છે અને સમુદ્ર જેટલું તારે ભણવાનું બાકી છે.” પછી મહાપ્રાણ ધ્યાન પૂર્ણ થતાં વધારે વાચના મળવા લાગી અને મહામુનિ સ્થૂલભદ્ર જો વસ્તુ ઝોઝી એવા દશ પૂર્વ સુધી અર્થ સહિત ભણી ગયા અને પછી બાકીના ચાર પૂર્વ મૂળ માત્ર જ ભણ્યા બીજા કોઈને ૧૪ પૂર્વનું જ્ઞાન થયું જ નહીં એટલે આ બદ્ધબાહુસ્વામી અર્થ સહિત ચોદે પૂર્વના બાણનારા છેલ્લા શ્રુતકેવલી મનાય છે.

શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી વિહાર કરતા કરતા પાટલીપુત્ર ઉદ્યાનમાં પધાર્યા, અને પાટલીપુત્રના શ્રીસંઘે આ મહાજ્ઞાની, ધ્યાની, તપસ્વી, આત્માર્થી સૂરિપુંજવનું અભૂત-પૂર્વ સ્વાગત કર્યું. આ સમયે પાટલીપુત્રમાં મોર્ચ સમ્રાટ ચંદ્ર-ગુપ્તનું રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું હવે દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ અને આનંદ હતો એટલે રાજા, મંત્રી અને પ્રજાએ સૂરિજીના ઉપદેશ-શ્રુતનું પાન બહુ જ પ્રેમથી કર્યું.

ચાર ધ્યાની શ્રમણો :

રાજગૃહીના ચાર શ્રોમંત વણિક ગૃહસ્થોએ સૂરિજીના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી જૈન દીક્ષા લીધી. તેઓ ગુરુ પાસે રહી, જ્ઞાન મેળવી, અહિંસા, તપ અને સંયમમાં ઉત્કૃષ્ટ બની ગુરુ-આજ્ઞાથી એકાકી વિચરવા લાગ્યા. હવે તેમણે અભિશદ્ધ લીધો કે જંગલમાં રહેવું. જ્યારે ભિક્ષા માટે જવું હોય ત્યારે જ નગરમાં ત્રીજા પહોરે એક જ વાર જવું અને બાકીના સમયે આત્મચિંતન કરવું. તેઓ આ પ્રમાણે નક્કી કરી રાજગૃહીની પહાડીઓની ગુફાઓમાં સતત આત્મચિંતનમાં જ સમય ગાળવા લાગ્યા. આ

આરે મુનિપુંગવો એકવાર ત્રીજે પહોરે શહેરમાં ગોચરી માટે ગયા છે. શિયાળાની ઋતુ છે અને આહાર લઈ પાછા ફરતાં કંઈક મોડું થયું છે, એટલે એમાંના એક મુનિવર તો ઉતાવળે ચાલતા ગુફાના દરવાજા પાસે પહોંચ્યા અને ચોથો પહોર શરૂ થઈ જવાથી ગુફાની બહાર જ ધ્યાનમાં જિભા રહ્યા. બીજા મુનિવર નગરના ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા અને ચોથો પહોર શરૂ થઈ જવાથી ઉદ્યાનમાં જ કાઉસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા. ત્રીજા મુનિવર ઉદ્યાનની નજીકમાં પહોંચ્યા અને ચોથો પહોર શરૂ થવાથી ત્યાં જ કાઉસગ્ગ ધ્યાને રહ્યા અને ચોથો મુનિવર નગરની બહાર નીકળતાં જ ચોથો પહોર શરૂ થવાથી ત્યાં જ કાઉસગ્ગ ધ્યાને જિભા રહ્યા. શિયાળાને કડકડતો હિમાળો વરસી રહ્યો હતો, ઠંડી એવી પડતી હતી કે કોઈને ઘર બહાર નીકળવાની હિંમત ચાલતી ન હતી. ત્યાં તો રાત્રિ પડી, નગરજનો સૂઈ ગયા. આ ચારે મુનિઓ માત્ર યા નિશા સર્વભૂતાનાં તત્ત્વ્યાં જાગર્તિ સંયમી સૂત્ર અનુસાર જિનેશ્વરદેવતા નામના બ્રહ્મ સાથે આત્મચિંતન કરી રહ્યા હતા એમનામાં નહોતી લગારે દીનતા, ઉદાસીનતા કે શોક, પણ તેમનામાં આત્મગૌરવ, અદીનતા ને આત્માનંદ જળહળી રહ્યા હતા. તેઓ આજની ઠંડીનું પરિણામ કલ્પીને જ બાજે જિભા હોય તેમ સંયમની જીવંત પ્રતિમારૂપ, શાંત, દૃઢ અને ધ્યાનમગ્ન હતા. તેઓમાંના ગુફાદારે જિલેક્ષા મુનિપુંગવ રાતના પહેલે પહોરે, ઉદ્યાનવાસી મુનિવરેન્દ્ર બીજા પહોરે, ઉદ્યાન નજીક જિલેક્ષા મુનિવર ત્રીજા પહોરે, અને નગર નજીકના મુનિશ્રેષ્ઠ ચોથે પહોરે ધ્યાનમાં જ સ્વર્ગે પધાર્યા.

આનું જ નામ સદૃશ આત્મસમર્પણ. આનું જ નામ સંયમની સિદ્ધિ. આનું જ નામ આત્મવિકાસ અને આનું જ નામ મૃત્યુરપિ મહોત્સવાયતે । હસતે મોટે મૃત્યુની લેટ સાચી અહિંસા, તપ અને સંયમની આ જ કસોટી હતી.

જે સમયમાં જૈન શાસનમાં આવી ત્યાગમૂર્તિઓ, આવા આત્મજ્ઞાનીઓ અને આવા શ્રેષ્ઠ સાધુપુરુષો વિદ્યમાન હોય એ

સમય જૈન શાસન માટે તેમજ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે કેવો ગૌરવંતો હશે તે વિચારવાનું કામ સુઝ પાઠકોને સોંપું છું.

આં ભદ્રબાહુસ્વામીને સ્થળ ગોદાસ, સ્થળ અશ્વિહત, સ્થળ યજ્ઞહત અને સ્થળ સોમહત એ મુખ્ય શિષ્યો હતા. તે પૈકીના સ્થળ ગોદાસથી ગોદાસ નામનો ગણ નીકળ્યો; જેની તામલિત્તિયા, કોડિવરિસિયા, પુંડ્રવદ્ધિયા અને દાસીખખ્ખડિયા એ ૪ શાખાઓ હતી. એટલે કે આ શ્રમણો તામલુક, કોટિવર્ષ, અને પોંડ્રવર્ધન એટલે પહાડપુરના પ્રદેશોમાં વધુ વિચરતા હતા. પહાડપુરથી મળેલ તામ્રપત્ર પણ આ પ્રદેશના જિનવિહારો ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડે છે.

તેઓની ૪૫ વર્ષે દીક્ષા, ૬૨ વર્ષે યુગપ્રધાનપદ અને ૭૬ વર્ષે વીર સંવત ૧૭૦માં સ્વર્ગગમન થયું છે.

આચાર્યશ્રીનો વિહારપ્રદેશ:

આધુનિક દિગંબર વિદ્વાનો માને છે કે આ શ્રુતકેવલી આં ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા હતા. ત્યાં જ અનશનપૂર્વક સ્વર્ગે ગયા છે અને ત્યાર પછી સ્વેતાંબર-દિગંબરના ભેદો પડ્યા છે.

પરંતુ દિગંબરોની આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. કેમકે દિગંબર ગ્રંથોના આધારે જ એ હકીકત પુરવાર થતી નથી. આપણે તે તપાસી લઈએ.

(૧) દિં આં હરિષેણસૂરિજી જણાવે છે કે આં ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા નથી. કિન્તુ ઉજ્જૈન પાસેના પ્રદેશમાં અનશન લઈ સ્વર્ગગામી બન્યા છે.

અહમત્રૈવ તિષ્ઠામિ, ક્ષીણમાયુર્મમાડ્ધુના ॥૨૭॥

પ્રાપ્ય ભાદ્રપદં દેશ, શ્રીમદુજ્જિયિનીસમ્મવમ્ ॥૪૩॥

સમાધિમરણં પ્રાપ્ય, ભદ્રબાહુઃ દિવં યયૌ ॥૪૪॥

(વિ. સં. ૬૮૬ ના 'જહતકથાકોષ'માં કથા ૧૩૧)

અર્થાત—ચોઠ પૂર્વધારી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં

ગયા જ નથી. કિન્તુ વિદિશાની વાયવ્યમાં રહેલ વેસનગરમાં સ્વર્ગે ગયા છે જે સ્થાનનાં બીજાં નામો ચૈત્યગિરિ અને ભદલપુર મળે છે.

(૨) દિ. ૫૦ નેમિઠત્તણ પથ્થુ શ્રુતકેવલી શ્રીભદ્રબાહુનું સ્વર્ગગમન ઉલ્લેખે પાસે જ બતાવે છે.

“उज्जयिन्यां सुधीर्भद्रः, बटवृक्षसमीपके ।

क्षुत्पिपासादिकं जित्वा, संन्यासेन समन्वितः ॥ ૨૬ ॥

स्वामी समाधिना मृत्वा, सम्प्राप्तः स्वर्गमुत्तमम् ॥ ૨૭ ॥

(‘આરાધના કથાકોષ’ કથા ૬૧)

उज्जैनीपुरके उद्यान, बटके वृक्षनिकटयित ठान ।

क्षुधातृषादिपरिषद् जोर, जाती तनकी ममता छोर ॥ ૨૮ ॥”

(‘આરાધના કથાકોષ-ભાષા હંદ’ પૃ. ૩૩૪)

સાફ વાત છે કે આ. ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા જ નથી (૩) ચંદ્રગિરિ પહાડ પર પાર્શ્વનાથ વસ્તીના કાનડી શિલાલેખમાં સ્પષ્ટ કથું છે કે પ્રથમ ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા નથી કિન્તુ દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં પધાર્યા છે અને ત્યાં જ ૭૦૦ મુનિઓ સાથે સ્વર્ગગામી બન્યા છે.

(“જૈન સિદ્ધાંત ભાસ્કર” દિ. ૧, પૃ. ૨૫)

આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે નક્કી છે કે, શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી દક્ષિણમાં ગયા નથી તો પછી શ્વેતાંબર-દિગમ્બરના લોક એ સમયે પડયાની તો વાત જ શી કરવી ?

(૪) દિ. આ. દેવસેનણ વીર સં. ૬૦૬માં શ્વેતાંબર-દિગમ્બરનો લોક પડયો એમ બતાવે છે અને શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વીર સં. ૬૦૬માં લોક પડયાનું વર્ણન કરે છે. એટલે આ. વજ્રસ્વામી પછી કે બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી પછી શ્વેતાંબર-દિગમ્બરોના લોક પડયા એ માન્યતા જ પ્રમાણયુક્ત છે.

આથી નક્કી છે કે દિગમ્બર વિદ્વાનો શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુસ્વામીનું દક્ષિણમાં ગમન અને ત્યાર પછી શ્વેતાંબર-દિગમ્બરોના લોક પડયાનું માને છે તે વાસ્તવિક નથી.

પ્રકરણ સાતમું

આચાર્ય શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિજી

આચાર્ય સંભૂતિવિજયસૂરિજી અને આઠ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીની પાટ ઉપર મહાપ્રતાપી અને કામવિજેતા શ્રીસ્થૂલિભદ્રજી આચાર્ય થયા.

તેમનું જન્મ સ્થાન મગધની રાજધાની પાટલીપુત્ર-પાટણ હતું. તે ગૌતમગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતાનું નામ મંત્રીશ્વર શકટાલ અને માતાનું નામ લક્ષ્મીદેવી (લાલલદે) હતું. ભારતમાં નવમા નંદનું રાજ્ય ચાલતું હતું અને એની સત્તાનાં સૂત્રો શકટાલ મંત્રીશ્વરના હાથમાં હતાં. તે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મહા-કુશલ અને ચતુર મુત્સદ્દી હતો. નંદ રાજ્યની શરૂઆતથી રાજ્યની લગામ શકટાલના પૂર્વજોના હાથમાં આવી હતી. એ જ અનુભવને વારસો શકટાલને પણ સાંપડ્યો હતો. તેની હિંદ બહારના શકો પર પણ એવી ધાક હતી કે તેનું શકટાલ એકું સાર્થક નામ બની ગયું હતું. મગધની કીર્તિ અને સત્તા એણે દિગંતવ્યાપિની બનાવી હતી. કાશી, કોશલ, અવન્તી, વત્સ, અને અંજ તથા ત્રિચ્છવી વગેરે વગેરે રાજ્યો મગધની આણ હેઠળ હતાં. બધાં રાજ્યો રાજ કરતાં પણ મંત્રીશ્વરથી વધુ ડરતાં અને સાવધ રહેતાં હતાં. નંદ રાજ્યોને લક્ષ્મીનો સંચય કરવો બહુ ગમતો. આથી નંદોએ સોનાની ડુંગરિયો થાય એટલું સોનું એકત્ર કરી રાજગૃહીની બહાર સોનાના નવ પહાડો બનાવ્યા હતા. શકટાલ અને એના પૂર્વજો રાજ્યોને સમજાવતા, પરંતુ ધનભૂખ્યા રાજવીઓ આ વિષયમાં કોઈનુયે સાંભળતા ન હતા. શકટાલ આ વિષયમાં વધુ દૃઢ હતો. ન તો એ વધુ ખર્ચ કરવા દેતો કે ન તો વધુ ધન સંચિત કરવા દેતો. ધનનો સંચય કરવાનું એને પસંદ નહોતું અને પ્રજાને શકટાલની એ નીતિ પણ પસંદ નહોતી કે રાજદ્વારા પંડિતો-કવિઓ અને ભાટ-ચારણોમાં વાહવાહને ખાતર ઉડાવાતું લખલૂટ ધન તે નહોતો ઉડાવવા દેતો. શકટાલ આવા વિષમપદે જીવો રહીને રાજ્યતંત્ર ચલાવતો હતો.

શકટાલના સમયમાં એનો જ પ્રતિસ્પર્ધી મનાતો વરુચિ નામનો પ્રાણીપાંડિત રાજસભામાં આવી નિલ રાજસ્તુતિના નવા નવા શ્લોકો બનાવી લાવતો, છતાંયે શકટાલ મંત્રીએ એને ઈનામ ન અપાવ્યું તે ન જ અપાવ્યું. આથી એ પાંડિત શકટાલને ઘેર ગયો અને મંત્રીપત્નીને સમજાવી એટલે સરલ, દયાળુ અને ધર્મનિષ્ઠ લક્ષ્મીએ કહ્યું કે, “જાઓ, આવતી કાલથી ઈનામ મળશે.” મંત્રીપત્નીએ મંત્રીશ્વરને સમજાવ્યા કે, “એ બિચારા ગરીબ પ્રાણીને રાજભંડારમાંથી ઈનામ કેમ નથી અપાવતા ?” મંત્રીશ્વરે જણાવ્યું કે, “તું કહે તો હું આપણી પાસેથી ખાનગીમાંથી આપું, પણ અન્યાયથી રાજભંડારમાંથી નહીં અપાવું.” મંત્રીપત્નીએ કહ્યું : “તમને એમાં શું થાય છે ? રાજા ઈનામ આપે તેમાં ના ન પાડશો.” આખરે મંત્રીશ્વરે એ વાત કબૂલી.

બીજે દિવસે વરુચિ રાજસભામાં ગયો. મંત્રીશ્વર મોન રહ્યા અને રાજાએ વરુચિને ૧૦૦ સોનામહોરો ઈનામમાં આપી. આ ઈનામનો ક્રમ ઘણા સમય સુધી ચાલ્યો. રાજા રોજ વરુચિને ૧૦૦ સોનામહોરો આપતો. મંત્રીશ્વરે વિચાર્યું આ રોજની ૧૦૦ સોનામહોરો બ્યર્થ બાથ છે એ ઠીક નથી. મંત્રીશ્વરને યજ્ઞા, યજ્ઞક્રિતા, ભૂતા, ભૂતક્રિતા, સેના, વેણા અને રેણા એમ ૭ પુત્રીઓ હતી. સાતેય બાલપ્રવચારિણી અને પરમ વિદુષી હતી. સાક્ષાત સરસ્વતી જેવી હતી. દરેકને એવી સ્મરણયુક્તિ હતી કે પહેલી કન્યા એક વાર સાંભળે ને એને યાદ રહી બાથ, બીજીને બે વાર, ત્રીજીને ત્રણ વાર, એમ સાતમીને સાત વાર સાંભળે તે યાદ રહી જતું હતું. મંત્રીશ્વર પોતાની કન્યાઓને સાથે લઈ રાજસભામાં ગયો. અને વરુચિએ જેવા સ્તુતિશ્લોક ઉચ્ચાર્યા કે તરત જ મંત્રીશ્વરે રાજાને કહ્યું : “નામવર ! આ શ્લોકો મારી સાતે કન્યાઓને પણ આવડે છે. પ્રતીતિ કરવી હોય તો સાંભળો ?” મંત્રીતા કહેવાથી એક પછી એક સાતે કન્યાઓ એ શ્લોકોને બોલી ગઈ અને વરુચિને મળતું ઈનામ બંધ થયું.

એણે રાજાને, મંત્રીને અને પાટલીપુત્રની પ્રજાને પોતાની

તરફ ખેંચવાની નવી તરકીબ રચી. એણે ગંગા નદીના પ્રવાહમાં એક છૂપો સંચ ગોઠવ્યો. જેના બીજા છેડે શુષ્ક રીતે તે ૧૦૦ સોના-મહોરોથી ભરેલી એક કોથળી મૂકી રાખતો હતો. પછી તે સવારે આવી ઉપર ઊભો રહી ભગવતી ગંગા નદીનું સ્તોત્ર બોલે ને સંચને દબાવે ત્યારે કોથળી ઊંચી થાય. એટલે વરુચિ જનતાને કહે : “ જુઓ ! આ રાજાએ મારી સોનામહોરો ખંધ કરી પરંતુ મૈયા ભગવતી-ભાગીરથી મને સેવામિવારૂપે સોનામહોરો આપે છે. ” આમ લોકોને જણાવી પછી પોતે કોથળી કાઢી લઈ ચાલવા માંડે. આ ચમત્કાર નગરમાં ફેલાયો. રાજા અને મંત્રી પાસે આ ચમાચાર પહોંચ્યા. પ્રજામાં વરુચિ પ્રતિ પ્રેમ અને ભક્તિ વધી પડ્યાં. લોકો વરુચિને દેવી પ્રસન્ન થયાં છે એમ માની તેની પૂજા કરવા લાગ્યા. ફળ-ફૂલ અને નૈવેદ્યથી એની ભક્તિ થવા માંડી. રાજા અને મંત્રીને ફિટકાર મળવા માંડ્યો. આખરે નંદરાજની સલામમાં આ વસ્તુ ચર્ચાતાં આખી સભાએ બીજે દિવસે આ ચમત્કાર જોવા જવું, એમ નક્કી થયું. વરુચિને ખબર પડી કે આવતી કાલે આખી રાજસભા નદીકાંઠે મારો ચમત્કાર જોવા આવશે. એ મનમાં રાજી થયો. એણે પૂરી તૈયારીમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહીં મંત્રીશ્વર ચકટાલે વિચાર કર્યો કે જરૂર આમાં વરુચિનો હાથ છે. અંદર કેંક ગડબડ છે. એમણે પોતાના હાથિ-ચાર જામુસને આ વાતની બાતમી મેળવવા ગોઠવ્યો.

વરુચિ મધ્ય રાતે નદીમાં ગયો. એણે સોનામહોરોની કોથળી રાખી સંચ બરાબર ગોઠવ્યો. એણે સરસ વ્યવસ્થા કરી કે સંચ દબાતાં જ પાણીનો મારો વાગતાં કોથળી ઊંચી ઊછળે અને પોતે નદીનો પ્રસાદ જીલી લે. પછી વરુચિ રાજી થતો ઘેર ગયો. તેના ચાહવા ગયા પછી મંત્રીશ્વરના જામુસ પુરુષે કે જેણે આ લીલા જોઈ હતી, તેણે ધીમેથી સંચ જાચો કરી કોથળી કાઢી લીધી.

જામુસ આ કોથળી લઈ મંત્રીશ્વર પાસે પહોંચ્યો અને

પોતે નજરે નિહાળેલી બધી હકીકત મંત્રીશ્વરને કહી સંભળાવી. મંત્રીશ્વરે આ વાત ખાનગી રાખવાનું, સવારે કૌથળી સાથે નદી-કિનારે હાજર રહેવાનું અને ધંધારો થતાં કૌથળી રજૂ કરવાનું સમજાવી તે પુરુષને રક્ષા આપી.

નાગરિકો બીજે દિવસે સવારમાં ગંગાકિનારે જઈ ઊભા. રાજવર્ગ આવી ગયો. પંડિતરાજ વરરુચિ પશુ પોતાના બકતો સહિત આવી પહોંચ્યો. હવે વરરુચિએ ગંગાસ્તોત્ર શરૂ કર્યું અને બધાયને ગવરાવ્યું. પછી પોતે નદી વચ્ચે જઈ પોતાના અભીષ્ટ સ્થાને પહોંચી ગંગાની સ્તુતિ કરી અને પગથી સંઘ દબાવ્યો. પરંતુ કૌથળી તો નીકળી જ નહીં. તેણે વધુ દાબ મૂક્યો એટલે પાણીના ભેશથી રેતીનો ઢગ ઊપસ્યો અને પાણી ઊછળ્યું, પરંતુ સોનામહોરોની કૌથળી ન નીકળી તે ન જ નીકળી. વરરુચિને દગાનો વહેમ ગયો. એ વિદ્વલ બન્યો. જનતા આતુરતાથી જોઈ રહી હતી. ગંગામૈયા પંડિતરાજને સોનામહોરોની થેલી આપશે, હમણાં આપશે, હમણાં આપશે એમ થતું હતું. ત્યાં તો મંત્રીશ્વર શકટાલે બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે બાસુસ પુરુષ પાસેથી થેલી મંગાવી અને વરરુચિને જણાવ્યું કે, 'પંડિતજી ! હવે નદીમાં થેલી શોધશો નહીં. આ હ્યો, તમારી સોનામહોરોની થેલી તો અહીં છે.'

બસ, વરરુચિનું મોં ઊતરી ગયું. એ એવો અસિયાણો પડી ગયો કે ગંગામૈયા પાણીમાં સમાવી દે તો ઠીક એવું એને થયું. મંત્રીશ્વરે પંડિતજીનું પાખંડ જનતાને અને રાજાને સમજાવ્યું. રાજા અને પ્રજાની આંખો રાતીપીળી થઈ. ધર્મને નામે ચાલતા આવા પાખંડ ઉપર પ્રજાને ક્રોધ આવ્યો. આવા ઢાંગીને યોગ્ય સજા કરવા જનતા ઉશ્કેરાઈ ગઈ પરંતુ અવસરજી ચતુર મંત્રીશ્વરે પંડિતજીને સહીસલામત ઘર લેળા કર્યા.

વરરુચિને આમાંથી દ્વેષ બાળ્યો. તેને મનમાં થયું કે નંદવંશનો નાશ કરાવું. અરે ! મંત્રીકુટુંબનો નાશ કરાવું, વૈરનો બદલો લઉં.

બસ; વૈર, વૈર અને વૈરનો ધ્વનિ વરરુચિના કલેજમાં ખળભળવા લાગ્યો. એણે થોડોક સમય જનતા અને રાજને ભુલાવામાં નાખવા યુક્તિ આદરી. એના વિચારમાં એ પરદેશ આવ્યો ગયો.

મંત્રીશ્વર શકટાલને સ્થૂલભદ્ર અને શ્રીયક નામે બે પુત્રરત્નો હતાં. સ્થૂલભદ્રકુમાર લણ્ણિગણી વિદ્વાન બન્યો કિન્તુ મંત્રીશ્વર જેવો વ્યવહારદક્ષ, રાજપટ્ટ અને ચતુર નહોતો. પિતાએ તેને આ શિક્ષણ માટે પાટલીપુત્રની બહુ જ રૂપસંપન્ન અને કલાદક્ષ ગણાતી કૌશા વેશ્યાને ત્યાં મૂક્યો. યુવાન સ્થૂલભદ્ર અને કૌશા પ્રેમથી મળ્યા, બંને પૂર્વ જાવના સ્નેહ સાગર માટે અંધિકાનો વિકાસ થતો હોય એમ મળ્યાં, અને એક બીજાનાં આત્મીય બની ગયાં. કૌશાએ વેશ્યાનો ધંધો છોડી દઈ કુલવધૂપણું સ્વીકાર્યું; અને સ્થૂલભદ્રે ઘેર જવાનું માંડી વાળી કૌશાને ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું. પિતાજી પુત્રતા રક્ષણ માટે અને કાલે સન્માર્ગે આવશે એમ સમજી બધું ખર્ચ ત્યાં મોકલતા હતા. આમ ને આમ બાર બાર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં. દિવસ ને રાત સુખ, ભોગ-વિલાસ, રંજરાગ, સંગીત, નૃત્ય, એશ અને આરામમાં જવા લાગ્યા. સ્થૂલભદ્ર અને કૌશાને સૂર્ય કયાં ને કયારે ઊગે છે અને કયારે આથમે છે, એનીયે પડી નહોતી.

અહીં પાછળ શ્રીયકના લગ્ન દિવસો નજીક આવ્યા. મંત્રીશ્વરે પોતાના નાના પુત્રને પરણાવવામાં પૂરો લહાવો લેવાનું વિચાર્યું. સાતે પુત્રીઓએ તો લગ્નવતી સરસ્વતીની માફક આજન્મ પ્રદાયર્થ પાળવાનો જ નિયમ રાખ્યો હતો. સ્થૂલભદ્રજીનો લગ્નોત્સવ નહોતો થઈ શક્યો એટલે માતાપિતાએ શ્રીયકના લગ્નમહોત્સવને જીવનમાં પહેલો કે છેલ્લો જ ઉત્સવ માની ખૂબ તૈયારી કરી હતી. એમની ઇચ્છા હતી કે ખુદ નંદરાજને પોતાને ત્યાં બોલાવી રાજસત્કાર કરીશું અને એ માટે તે પોતાના મહેલમાં આભૂષણો શસ્ત્રો વગેરે તૈયાર કરાવતો હતો. આ સમાચાર વરરુચિને શુભતલેદ દ્વારા મળ્યા અને વૈરનો બહલો લેવાની તક સાંપડી. મંત્રીશ્વરે ગંગાના કિનારે કરેલા ભયંકર અપમાનનો બહલો લેવાનું એને એ દ્વારા સૂઝી

આવ્યું. એણે ભયંકર કદપનાના ઘોડા દોડાવ્યા ને પ્રભામાં એવા સમાચાર વહેતા મૂક્યા કે, ‘ મંત્રીશ્વર શસ્ત્રો તૈયાર કરાવી રાજાને મારી નાખી સ્વયં રાજા બનવાની કોશીશ કરે છે. ’ એણે બાળકોનું જૂથ ભેળું કરી ઈનામ વહેંચી ગામમાં સરઘસ કઢાવ્યું અને એ બાળકો પાસે ગવરાવ્યું કે—

“ ન વેત્તિ રાજા યદસૌ, શકટાલઃ કરિષ્યતિ ।
વ્યાપાદ્ય નન્દં તદ્રાજ્યે, શ્રીયકં સ્થાપયિષ્યતિ ॥ ”

આ સમાચાર નંદરાજને કાને અથડાયા. એણે પોતાનો અંગત ગુપ્તચર મોકલી તપાસ કરાવી અને શકટાલ મંત્રીશ્વરને ત્યાં આબૂપણો અને શસ્ત્રો બને છે એ જાણી એ વહેમ ખાઈ ગયો. તે આગળ પાછળનાને વિવેક-વિચાર ભૂલ્યો ને એક જ ધૂનનો કીડો એના મગજને ફેરી ખાવા લાગ્યો. એ સાચું જ છે કે વહેમનું ફાઈ ઓપધ હોતું જ નથી.

ખીજે દિવસે શકટાલે રાજસભામાં આવી નિયમ પ્રમાણે રાજાને પ્રણામ કર્યા પછી નંદરાજે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં શકટાલની સલામ ન ઝીલી. શકટાલ બહુ જ કુશલ અને દક્ષ હતો. એને પછી બાળકોના સરઘસના સમાચાર મળ્યા જ હતા, એ તરત સમજી ગયો કે નંદરાજ મારી ઉપર ગુસ્સે થયો છે. એને પોતાના જ પૂર્વજ કદપક મંત્રી ઉપર પ્રથમ નંદરાજે કરેલા બુલમની યાદ આવી, તેમજ રાજાને પાછળથી થયેલો પશ્ચાત્તાપ પણ યાદ આવ્યો. શુદ્ધિશાળી મંત્રીશ્વર તરત ઘેર ગયો અને નિર્ણય કરી લીધો કે કુટુંબને બચાવવા પોતે જ પોતાનું સમર્પણ કરવું. એણે શ્રીયકને સમજાવ્યું કે કાલે તું રાજસભામાં તલવારથી મારું માથું ઉડાવી દેને ? પુત્રે ઘણી આનાકાની કરી પરંતુ આખરે કુલની રક્ષા માટે પિતાના આદેશ પાસે એનું કાંઈ જ ન ચાલ્યું. મંત્રીશ્વરે પણ પોતાના મોંમાં કાલપુટ ઝેરની ગુટિકા રાખી લીધી. કાળના ભયંકર ઓળાઓ હવે છતા થવા લાગ્યા.

એ કાળસુખો દિવસ ભોગી ચૂક્યો. આજે રાજસભાનું

વાતાવરણ સંશુષ્ક હતું. આખી સભા ચીકાર ભરાઈ હતી. આ પ્રસંગનાયક વરુદ્ધિ પણ આવ્યો હતો. આજે એને રાજસભાને ભૂરસી નાખવી હતી. મંત્રીશ્વરનો ઠંડ કરાવવો હતો અને છેવટે એણે કંઈક ગંભીર નવાજીની કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

શ્રીયકે આજની રાજસભાનું વાતાવરણ આવતાવેંત માધી હીધું. એનું મન વિચારોના ઝોળે ચડ્યું. એક તરફ પિતાજીને કમોતે મારવા માટે પોતાની બાત ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો ને બીજી તરફ એને પિતાજીની ભવ્ય ત્યાગવૃત્તિ, અવૈરભાવ અને કુળ-રક્ષાની અગમચેત દક્ષતા ઉપર માન ઉપજ્યું. મંત્રીશ્વર હંમેશાની માફક એ જ છટાથી રાજસભામાં આવ્યો અને નમ્યો. કિન્તુ રાજાએ સામું જોયું ન જોયું ત્યાં તો શ્રીયકે લાગ જોઈ પોતાની તલવારથી પિતાનું માથું ઊઠાવી દીધું. મંત્રીશ્વરનું અરિહંત, નમો અરિહંતાણું બોલતું માથું ઊડ્યું ને ધરણી ઉપર પછડાઈ. ચોગરદમ લોહીનો ફુવારો છૂટ્યો. રાજા અને પ્રજા ચકિત થઈ આ ભયંકર દ્રશ્ય જોઈ રહ્યાં.

રાજાએ શ્રીયકને પૂછ્યું: ‘અરે, આ તેં શું કર્યું!’

શ્રીયકે કહ્યું: ‘રાજાજીને એમ લાગે છે કે મંત્રીશ્વર રાજદ્રોહી બન્યો છે, તો મારા જીવતાં નંદરાજનો દ્રોહી જીવતો કેમ રહી શકે?’

રાજાએ એની રાજભક્તિ ઉપર પ્રસન્ન થઈ પૂછ્યું: ‘સાચું શું છે? તે કહે.’

મંત્રીપુત્રે ધીરજથી યથાર્થ વાત કહી સંભળાવી. રાજા આ સાંભળી ચમક્યો અને બોલ્યો: ‘હવે તું જ મંત્રીશ્વરની જગા ઉપર બેસી જા.’ શ્રીયકે કહ્યું: ‘મારા વડીલ બંધુ સ્થૂલભદ્ર કૌશા વેશ્યાને ત્યાં છે. એમને બોલાવી એમને એ પદ આપો.’

રાજાએ કૌશાને ત્યાંથી સ્થૂલભદ્રને બોલાવ્યા અને પિતાના મૃત્યુના સમાચાર કહી રાજમંત્રીપદ માટેનું નિમંત્રણ આપ્યું.

સ્થૂલભદ્રજીએ રાજાને કહ્યું: ‘મને વિચાર કરવા દો.’

રાજાએ કહ્યું: ‘હમણાં જ રાજઉદ્યાનમાં જઈ વિચારીને મને જવાબ આપો.’

સ્થૂલભદ્રજી રાજસભામાંથી ઊઠી ઉદ્યાનમાં ગયા અને વિચારના ચક્રોળે ચડયા. એમણે પહેલાં તો પિતાનું મૃત્યુ કરાવનાર ઉપર વૈરનો બદલો લેવાનું ચિત્તવ્યું ને વિચાર આવ્યા કે હું સત્તાધીશ બની હુકમ ચલાવીશ, રાજ્ય સુધારીશ, રાજ-સત્તા વધારીશ વગેરે વગેરે મનમાં આવ્યું ને ગયું. પરંતુ ક્ષણવારમાં ધીબ પડખાના વિચારે એમનો સુખ સંસ્કાર સંકારાયો ને એ વિચારબળમાં તણખો ચંપાયો. એ સંસારદ્રષ્ટાની વિચારધારા પલટાઈ ગઈ. એમને પિતાજીનું કમોત થયાનું કારણ અને રાજપ્રથંચ નજર સામે તરવરવા લાગ્યા. એમને રાજસત્તા નકામી લાગી. એમની એ કામધેનુ આજે વાંઝણી દેખાવા લાગી. આખરે આત્મદશાનો અંકુર બગૃત થતાં એમનો વિરક્ત બાલ એટલો બધો વધી ગયો કે ત્યાં જ એ પોતાના હાથે પંચ-મુગ્ધિ લોચ કરી, રત્નકંબલના તાંતણામાંથી રજેહરણ બનાવી સાધુ થઈ ગયા ને એમણે ત્યાંથી રાજસભામાં જઈ ‘ધર્મલાભ’ શબ્દનો પ્રઘોષ કર્યો. એ શબ્દોએ વાતાવરણને ગૂંજવી દીધું.

મંત્રમુગ્ધ બનેલી રાજસભામાં રાજવીને શેકડું પરખાવ્યું: ‘રાજન્! તું તો એક જ મંત્રીસુદ્રા આપત પરંતુ મેં તો પાંચ મહાવ્રતની પાંચ સુદ્રાઓ લીધી છે. બસ, હું તો ગુરુચરણે બઈ છું પણ તું સત્ય વસ્તુ સમજજે અને ધર્મનો ઉપાસક બનજે.’ આટલું બોલી છેવટે કલ્યાણમસ્તુ એમ ઉચ્ચારી રાજ-સભામાંથી એ ધીર ગંભીર પગલે ચાલી નીકળ્યા.

રાજા આ અદ્ભુત સાધુની વાણીથી હેરત પામ્યો. એને એમ પણ થયું કે સ્થૂલભદ્રજી આમ આપણને છેતરી કાશા વેશ્યાને ત્યાંજતો લાગે છે.” રાજાએ એ જ વહેમથી રાજમહેલની અટારીએથી જોયું તો મુનિ સ્થૂલભદ્ર ઈર્ધાસમિતિ પાળતા— ‘દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદં’ એ રીતે નગર બહાર દૂર સુદૂર જવા પગલાં ઉપાડતા હતા. આ ત્યાગવીર, કર્મવીર, અને ધર્મવીર સાધુને જોઈ

રાજાની આંખમાંથી અશ્રુભિન્ન ટપકયાં. જોના હૃદયમાંથી ઉદ્ગારો નીકળ્યા : ‘ધન્ય છે આવી સાધુતાને.’

નંદવંશના રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે અનુરાગી હતા. તેઓ ક્ષમાક્ષમણોને બહુમાન અને બહુ આદર આપતા હતા. એમના મંત્રીશ્રેણી જૈનધર્મોપાસક જ હતા. એમના રાજકાળમાં ક્ષમાશ્રમણોનું બહુમાન વધુ હતું ને જિનમંદિરો પણ વધ્યાં હતાં.

આ નવમો નંદરાજા પણ ધર્મપ્રેમી અને વિવેકી હતો. જૈનધર્મનો ઉપાસક હોવા છતાંયે તે બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધ સાધુઓ અને અન્ય સંપ્રદાયના ધર્માતુયાયીઓ પ્રતિ ઉદાર હતો, બધાને જ્ઞાન આપી સત્કારતો અને સન્માનતો હતો.

સ્થૂલભદ્રજીના ગયા પછી શ્રીચક્ર મંત્રી બન્યો. એ આચાર-પ્રધાન મંત્રી હતો અને બાહ્ય રાજમંત્રી પણ હતો. હવે વરુચિ રાજ રાજસભામાં આવતો થયો. એને એમ લાગ્યું કે મેં પ્રતિ-સ્પર્ધીનો કાંટો કાઢ્યો છે, મને રાજસભ્યો આદર અને માન આપે છે, એટલે મંત્રીપદ હવે મને જ મળશે. પરંતુ નંદરાજે યુવાન અને ઉત્સાહી, બુદ્ધિમાન અને ધીર, સુતસદી અને વિવેકી શ્રીચક્રને જ મહામંત્રી બનાવી, વરુચિની આશા ઉપર ઠંડું પાણી રેડી દીધું હતું. છતાંયે વરુચિને બહુશ્રુત અને મહાસુતસદી-પણાનું ક્ષમંડ હતું એટલે એની આશા અમર હતી. એણે ધીમે-ધીમે કોશા વેશ્યાની બહેન ઉપકોશા વેશ્યાને ત્યાં જવા-આવવાનું ચાલુ કર્યું, ઉપકોશા અને વરુચિ વચ્ચે પ્રેમના તાણાવાણા વણાવા લાગ્યા.

કોશા વેશ્યા એકવાર કારણ પ્રસંગે શ્રીચક્રને મળવા આવી. એ તદ્દન દુબળી-પાતળી અને સુક્રી ઘર્ષ ગર્ભ હતી, સ્થૂલભદ્રના વિયોગથી સંતપ્ત કરમાયેલી કમલિની જેવી નિરતેજ બની ગઈ હતી. શ્રીચક્ર એને જોઈ ને સફાળો ઊભો થયો. કોશાએ રડતાં રડતાં સ્થૂલભદ્રજીના સમાચાર પૂછ્યા અને શ્રીચક્રે તેમના સાધુ થયાના અને વિહારના સમાચાર આપ્યા, સાથે જ એણે કહ્યું કે આ બધી ઘટનાનું મૂળ પેલો વરુચિ છે.

કેશા:—‘હેં ? એ પાપીઓ તો રાજ ઉપકેશાને ત્યાં બાય છે, મબા કરે છે, જિંચુ મઘપાન કરે છે અને ઉપકેશાને ત્યાં જ જીવન ગુબારે છે.’

શ્રીયક:—‘ખરે જ. એ દુષ્ટ દુર્જન પુરુષે પિતાજીનું મૃત્યુ કરાવ્યું અને ભાર્ગનો પણ વિયોગ કરાવ્યો.’

કેશા:—‘મને વિયોગ કરાવનાર કદી સુખી નહિ થાય. મારી દુભાતી લાગણીઓ કહે છે કે છેવટે એ કૂતરાના મોતે જ મરશે.’

એકવાર રાજાએ પણ શ્રીયકને કહ્યું: ‘ભાર્ગ ! તારા પિતાજી ગયા. આજે હું જોઈ રહ્યો છું કે નંદવંશનો અંતકાળ નજીકમાં હોય એવા ઓળા પડતા જણાય છે અને એવા ગેળી અવાજો મને સંભળાય છે કે બાજુ નંદરાજ્યના પતનની ઘડી બેઘડી ગણાઈ રહી છે. આજે એ કુશળ મંત્રિરાજ હોત તો મને આ ચિંતા નહોત; તું હજી યુવાન છે, અનુભવની ખામી છે, તારામાં તારા પિતાની સુતસદ્ગોષ્ઠીરી, ડહાપણ, ગંભીરતા, ઉદારતા, અને ધીરજ આવતાં વાર થશે. એ તો કસાયેલા રાજપુરુષ હતા.

શ્રીયક ગાલ્યો:—‘રાજન્ ! વાત તો સાચી છે. મને દિવસ ને રાત એન નથી પડતું, મને તો લાગે છે કે વરરુચિએ આખા રાષ્ટ્રનો અને રાજ્યનો દ્રોહ કર્યો છે. પોતાના નજીવા સ્વાર્થને ખાતર એણે આપને ભરમાવ્યા અને આપ પણ વહેમી બની ગયા. અમારી પ્રાદ્યક્ષની નાતમાં આ જ અવગુણ છે કે, બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણં વૃણ્ણવા, શ્વાનવત્ પુર્વુરાયતે । એણે તો વેર જ વાળ્યું છે. હવે તો તે મઘપાન કરે છે અને વેરયાને ત્યાં મબા ઉડાવે છે.’

આ સાંભળી રાજા આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે પૂછ્યું: ‘શું વરરુચિ મઘપાન કરે છે ? પંડિતરાજ ધર્મને આવું અધમ જીવન ગાળે છે !’

શ્રીયક:—‘હા જી ! આપને કાલે જ નજરે બતાવું.’

ખીજે દિવસે રાજસભા ચિકાર ભરાઈ હતી અને વરરુચિ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરી ખૂલતા હાથીની જેમ ત્યાં આવી રહ્યો હતો.

આજે એણે ચંદ્રહાસ મઘ ખૂબ ઠીંચ્યો હતો. શ્રીચક્રે રાજસભ્યોને કમલનું ફૂલ સૂંઘવા આપ્યું અને વરુચિને મીઠાળના રસથી ભરેલું કમળનું ફૂલ આપ્યું. વરુચિએ ચંદ્રહાસ પીધેલો ઢોવાથી તે સૂંઘતાંજ તને ભેરથી ઉઠી થઈને તેમાંથી ઠાડની ઢુગિંધ છૂટવા લાગી. રાજા અને રાજસભ્યોએ આ ભેઈ એને તિરસ્કારથી કાઢી મૂક્યા. બીજા પંડિતોએ બહાર કહ્યું કે, આવા વિદ્વાન અને કર્મકાંડી બૂદ્ધેવે તો આના પ્રાયશ્ચિત્તમાં ગરમાગરમ સીસાથી ભરેલું મૂષાપાત્ર પીવું ભેઈએ. વરુચિને તે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો ન હતો. એને હવે એમ થયું કે “ શકટાલ એ ઢાનો હુસ્મન હતો. તે બહાદુરીથી મર્યો છે. મારે તો આજે કૃતરાને મોતે મરવું પડે છે. ” આખરે એને ગરમાગરમ સીસું પીવડાવ્યું અને એ મૃત્યુને શરણ થયો. ખરેખર, કર્મની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ! ‘ જેવી કરણી, તેવી પાર ભિતરણી. ’

ચોમાસાના દિવસો નજીક આવ્યા છે. સ્થૂલભદ્ર મુનિ ગુરુચરણે એસી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. આદર્શ સાધુજીવન ગાળી રહ્યા છે. તેમણે ત્યાગ, તપ અને સંયમનું અલેખ બખ્તર ધારણ કર્યું છે. અહિંસા, સત્ય, ક્ષમા અને મૈત્રી ભાવનાં અમોઘ શાસ્ત્રો તેમના હાથમાં છે, અને જ્ઞાનનો ઝગઝગતો સૂર્ય તેમના હૃદયમાં ઝળહળી રહ્યો છે.

એક સુનિવરે ગુરુ શ્રીસંભૂતિવિજયસૂરિ પાસે આજ્ઞા માગી કે, ‘ ગુરુદેવ ! આપ રજા આપો તો હું ચાર માસના ઉપવાસ કરી સિંહની બોડના દરવાજા પાસે કાયેત્સર્ગમાં રહીશ. ’ બીજા શિષ્યે વિનંતિ કરી કે, ‘ પ્રભો ! હું મહાવિષધર સાપના રાફડા ઉપર એસી ઉપવાસથી ચારે મહિના કાયેત્સર્ગમાં રહીશ. ’ ત્રીજા સુનિવર બોલ્યા : ‘ હું કૂવાના કાંઠા ઉપર ચાર મહિના ઉપવાસી રહી ધ્યાન-મગ્ન બની રહીશ. ’ બીજા બીજા સુનિવરોએ પણ યોગ્ય સ્થાને ચોમાસું જવાની આજ્ઞા માગી. હવે નૂતન મુનિ શ્રીસ્થૂલભદ્રજીનો વારો આવ્યો. મગધના મંત્રીશ્વરનો આ પુત્ર કેળના ગર્ભ જેવો મુકેામળ, કમળ જેવો સુલાયમ અને ચંપાના ફૂલ જેવો સોનેરી

જાયાવાળો હતો. તેમાં હવે વૈરાગ્યનો રંગ બળ્યો એટલે તે મુનિ ઝળઝળતા તેજપુંજ સમો બાસતો હતો.

શ્રીસ્થૂલભદ્રજીએ બહુ જ આત્મમંથન કર્યું. ચતુર્માસ કયાં જઈને કરવું તે અંગે ઘણો ઘણો વિચાર કર્યો. તેમને અંદરથી અવાજ આવ્યો કે તારામાં ધીરતા, દૃઢતા અને નિશ્ચિન્નતા હોય, સંયમનો પાકો રંગ હોય, જ્ઞાનજ્યોતિ સદા ચમકતી રહી શકે તેમ હોય અને તને શિયલનું અખતર અલેષ રહેવાની ખાતરી હોય તો પાટલીપુરની લક્ષ્મી જેવી અને પૂર્ણ અનુરાગિણી કાશા વેશ્યાને ત્યાં ચોમાસું રહેવા બા.

સૂરિજીએ સ્થૂલભદ્રજીને પૂછ્યું: ‘વત્સ! તમે ચતુર્માસ કયાં ગાળશો?’

સ્થૂલભદ્રજી વિચારે છે અને આખરે કહે છે, ‘પ્રભો! યદિ આપની આજ્ઞા હોય અને આશીર્વાદ હોય તો હું પાટલીપુરની લક્ષ્મી જેવી અને પહેલાંની અનુરાગિણી કાશા વેશ્યાને ત્યાં ચાતુર્માસ માટે જવાને ઇચ્છું છું.’

શ્રુતકૈવલી સૂરિપુંગવે જ્ઞાનથી જોઈ તેમને ત્યાં જવાની રબ આપી ને આશિષ દેતાં કહ્યું: ‘વત્સ! તારું આ મહાબિનિષ્ક્રમણ જગતના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે, ઘર છોડી જંગલમાં જઈ કામવિજેતા થનાર તો નીકળ્યા છે પરંતુ ઝંઝમગત કામદેવના ઘરમાં જઈ કામદેવનો વિજય કરનાર કોઈ નથી પાક્યો. બા, વત્સ! બા, વિજયી થઈ ને આવજે, વીરશાસનને દીપાવજે. તારા જેવા આદર્શ સાધુથી વીરશાસન જ્યવંતું છે. બા, મારા આશીર્વાદ છે.’

સ્થૂલભદ્રજીએ શુરુકૃપાને શિરસાવંધ કરી મત્થવળ વંદામિ કહીને પ્રયાણ કર્યું. બીજા બીજા મુનિવરો પણ પોતપોતાના સ્થાને ગયા.

સ્થૂલભદ્રજી કાશાને ત્યાં ચોમાસું આવ્યા એટલે કાશાએ હાવભાવ અને પ્રેમથી એમને જીતવા બધા પ્રયત્નો કર્યા. કામદેવે પોતાનાં બધાં શસ્ત્રો અજમાવ્યાં; ચતુર્માસની ઋતુ, ખત્રીશ બાતનું

સોજન, ચિત્રશાળા જેવું મકાન, ઝોકાંતસ્થાન, લઘુજોખન અને અતુટ પ્રેમરસથી છલોછલ મદ્યેલી અને કામકલામાં પ્રવીણ કૌશા આ સર્વ અતુલ સામગ્રી હતી, છતાંયે કમળથીયે કામળ અને વળથીયે કઠિન આ સાધુપુરુષ જરાયે ડગ્યા નહિ. આખરે એ જીત્યા. કૌશાનાં બધાંય શસ્ત્રો નિષ્ફળ ગયા; નૃત્ય, હાવભાવ, અને સંગીતની રેલમહેલ બધું નકાસું થયું. આખરે નાસીપાસ થયેલી તે સ્થૂલભદ્રજીને પગે લાગીને બોલી: ‘તમે જીત્યા હું હારી.’ ગુરુદેવ ! હવે ધર્મનો પંથ ખતાવો. આટલા દિવસ તો તમારો ઉપદેશ મેં ન સાંભળ્યો એ મેં ભૂલ કરી છે. હવે મને મારી ભૂલ સમજાઈ છે તો કૃપા કરીને મને ધર્મોપદેશ આપો.’ આ સાંભળી મુનિ સ્થૂલભદ્રજીએ તેને આત્મ-કલ્યાણનો માર્ગ ખતાવ્યો. કૌશા વેશ્યાએ પણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. શ્રાવિકાનાં ૧૨ વ્રત લીધાં અને એ ૬૯ શ્રમણોપાસિકા બની.

ત્યાર પછી સ્થૂલભદ્રજીની બહેનો અને બાઈ પણ ધર્મરંગે રંગાયા. નંદરાજા ઉપર પણ સ્થૂલભદ્રજીની અતુપમ નિર્વેપ દશા અને સાચા સાધુજીવનની છાપ પડી. પાટલીપુત્રમાં મૃતિમંત ધર્મરાજનો જય થયો અને ચતુર્માસ પૂર્ણ થતાં સ્થૂલભદ્રજી ગુરુદેવને ચરણે આબ્યા.

ગુરુદેવે બીજા સિંહગુફાવાસી મુનિવરોને ‘દુષ્કરકારક’ કહી સંબોધ્યા હતા, પરંતુ સ્થૂલભદ્રજીને “દુષ્કર, દુષ્કરકારક”ના બહુમાનથી સત્કાર્યા; જે સાંભળી સિંહગુફાવાસી મુનિવર ઈર્ષ્યાથી પ્રજ્વલિત બન્યા. એને મત્સર લાગ્યો. એને એમ થયું કે ‘આ મંત્રીપુત્ર છે’ માટે ગુરુજીએ લાગણીથી જૂએ છે. મેં સિંહગુફાના દરવાજે કેટકેટલી યાતનાઓ સહી છે તેનો ગુરુજીને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે ? મંત્રીપુત્ર તો રાજમહેલ જેવા મહેલમાં રહ્યો, મનભાવતાં આહારપાણી ક્યાં અને વેશ્યાનાં નાચ-નખરાં જોયા. એનું આટલું બધું માનપાન અને અમે કંઈ વિસાતમાં નહિ ! ઠીક છે, જોઈ લઈશ. આવતે વર્ષે હું કૌશાને ત્યાં જ ચતુર્માસ કરીશ.

બીજું ચોમાસું આવ્યું કે સિંહગુફાવાસી મુનિવરે કૌશાને ત્યાં ચતુર્માસ રહેવા જવાની રજા માગી. ગુરુદેવે કહ્યું: ‘વત્સ ! તું રહેવા કે, ત્યાં તારું કામ નથી. આ સ્થૂલભદ્રનું નામ તો ચોરાશી

ચોવીશી સુધી અમર રહેવાનું છે. એના જેવો કામવિજેતા આજે કયાંય નથી. વત્સ ! તું એના પગલે ન જઈશ. ' સિંહશુક્રાવાસી મુનિવર ગુરુજીની મના હોવા છતાં કોશાને ત્યાં ગયા. કોશાને અમર પડી કે સ્થૂલભદ્રજીના પગલે ચાલવા આ મહાત્મા પધાર્યા છે. તેણે પહેલે જ દિવસે સુંદર અને શરિષ્ઠ આહાર વહોરાવ્યો, બપોરે સુંદર શણગાર સજી મુનિવર પાસે આવી નૃત્ય કર્યું. મુનિવર તો એના હાવભાવ, નેત્રકટાક્ષ અને મોહનમૂર્તિ જોતાં જ ઢીલા પડ્યા, માયામાં ફસાયા, તણાયા ને બોલ્યા કે, ' તું મારી થા. '

કોશા:— ' મુનિવર ! એ માટે ધન જોઈએ. અમારે તો ધન એ જ સાચી વસ્તુ છે. '

મુનિવર:— ' રતિમાં તેલ હોય તો જ અમારી પાસે ધન હોય. '

વેશ્યા:— ' મહારાજ ! સાંભળો, નેપાલના મહારાજ સાધુઓને રત્નકંબલનું કાન આપે છે. જેનું મૂલ્ય લાખ સોનામહોરો થાય છે; તમે તે લઈ આવો, પછી બીજી વાત. '

સિંહશુક્રાવાસી મુનિ તો આ સાંભળી ભરચોમાસામાં નેપાલ દેશમાં પહોંચ્યા અને રત્નકંબલ લઈ, ચોરોથી બચાવી, મહા-મુશ્કેલોએ પાટલીપુત્ર આવ્યા. તેમણે રત્નકંબલ કોશાને આપ્યું. અને કોશાએ તેને ફાટી, ઢુકડા કરી, પગ લૂંછી ફેંકી દીધું.

મુનિવર આશ્ચર્ય સાથે બોલ્યા:— ' હેં હેં હેં ! તેં આ શું કર્યું ! કેટલી મહેનત, કેટલું કષ્ટ અને કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી મેં આ રત્નકંબલ મેળવ્યું છે તે શું આમ ફેંકી દેવા ? '

કોશા:— ' મુનિવર ! માફ કરજો. તમે મારી માગણીથીયે સમજ્યા નહિ. આ રત્નકંબલ કરતાંયે ચારિત્રરત્ન-શીલરત્ન અને સમ્યક્ત્વરત્ન વધુ કિંમતી છે. આપને મહાકષ્ટે મળેલાં એવા માનવજીવન અને ચારિત્ર્યરૂપ અપૂર્વ રત્નોને આમ ક્ષણિક મુખના કાઠવમાં કાં ફેંકી રહ્યા છો ? આ સાંભળી મુનિવરની આંખ ખુલી ગઈ. તેમણે કોશાનો ઉપકાર માન્યો. ચતુર્માસ પછી ગુરુચરણે આવી પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું અને મુક્તકંઠે કહ્યું કે સ્થૂલભદ્ર એ સ્થૂલભદ્ર જ

છે. સાચા કામવિજેતા છે. તેઓ જ ‘દુષ્કર, દુષ્કરકારક’ના ધન્ય-વાદને પાત્ર છે.

આં સ્થૂલભદ્રની ૭ બહેનો યક્ષા, યક્ષદિન્ના, ભૂતા, ભૂતદિન્ના, સેણા, વેણા અને રેણાએ તેમજ મગધના મંત્રી શ્રીયકે પણ દીક્ષા લીધી હતી. મહામંત્રી શકકાલ અને મંત્રી શ્રીયકના જવા પછી મગધરાજ નંદ પાસે કોઈ કુશલ મંત્રી રહ્યો નહિ, મગધરાજની લોભાદશા વધી ગઈ, સામંતો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા, અધિકારીઓ સ્વચ્છંદી બન્યા. આ અધાધુધીના લાભ લઈ મહામંત્રીશ્વર ચાણક્ય અને મોદ્ય ચંદ્રગુપ્તે યુદ્ધ બાહેર કરી નંદવંશનો નાશ કર્યો અને વીર સં. ૧૫૫માં પાટલીપુત્રમાં મોદ્ય રાજ્યની સ્થાપના કરી.

ચાર ચૂલિકાઆગમની રચના:

આં સ્થૂલભદ્રસૂરિએ વીર સં. ૧૬૦ લગભગમાં પાટલીપુત્રમાં શ્રમણસંઘ ભેગો કરી પહેલી આગમવાચના કરી, ૧૧ અંગોને સુરક્ષિત કર્યા અને પછી નેપાળદેશમાં જઈ આં ભદ્રબાહુ પાસે બે વસ્તુન્યૂન ૧૦ ‘પૂર્વજી’ જ્ઞાન સંપાદિત કર્યું. આ બંને આચાર્યો વિહાર કરી પુનઃ પાટલીપુત્ર પધાર્યા એ અરસામાં એટલે વીર સં. ૧૬૮ લગભગમાં શ્રીસંઘને ૪ ચૂલિકા આગમની પ્રાપ્તિ થઈ છે. જેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે.

એકવાર સ્થૂલભદ્રની બહેનો સાધ્વી ચક્ષામહત્તરા વગેરે મુનિવરોને વંદન કરવા આવી. તેમણે આં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીને વાંદીને ‘પૂછ્યું કે ‘અમારા વડિલખંધુ કયાં છે ?’ આચાર્ય મહારાજ બોલ્યા કે ‘પાસેના જીર્ણ દેવાલયમાં સ્વાધ્યાય કરતા હશે. આ સાંભળી તે સાધ્વીઓ પાસેના દેવકુલમાં ગયાં, પણ ત્યાં તો આં સ્થૂલભદ્રજીને બદલે સિંહ બેઠો હતો. આ દૃશ્ય જોઈ તેઓ પાછાં વળી આચાર્યશ્રીને કહેવા લાગ્યાં કે ‘ત્યાં તો સિંહ બેઠો છે. શું વડિલ વંધુને તે ખાઈ ગયો નહિ હોયને ?’

સૂરિજીએ જ્ઞાનોપયોગ દઈ યથાર્થ વસ્તુ બાણીને કહ્યું કે,

‘જુઓ, હવે જો ત્યાં જ બેઠા છે. જો સિંહ નથી, કિન્તુ તમારા વડિલ બન્ધુ જ છે. બહેનોએ આવી વંદના કરીને પૂછ્યું: ‘અહીં તો સિંહ હતોને! ચૂલિકાદ્રશી હસીને બોલ્યા: ‘જો તો મેં મારી વિધાનો અખતરો કરી જોયો હતો.’ બહેનો ભાઈને આવી અપૂર્વ વિધાનો બંડાર બાણી રાજી થઈ ગઈ.

પછી યજ્ઞાએ જણાવ્યું કે ‘બન્ધુવર! અમે સાતેય બહેનોની સાથે જ લઘુબન્ધુ શ્રીચંદ્રે પણ દીક્ષા લીધી હતી. જો નવકારશી પરચખખાણથી વધુ પરચખાણ માટે અશક્ત હતા ને તેમણે જોકવાર સંવત્સરીના દિવસે મારા કહેવાથી પોરસી, સાઠપોરસી પુરિમદ્દ અને છેવટે ઉપવાસનું તપ કર્યું, પણ રાતે બૃખને લીધે કે ગમે તે કારણે તેઓ દેવગુરુનું સ્મરણ કરતાં સમાધિ-પૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા છે. આથી મને પારાવાર દુઃખ થયું છે. મેં શ્રીશ્રમણસંઘને આ વસ્તુ જણાવી પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું; શ્રીસંઘે કહ્યું કે, ‘તમે નિર્દોષ છો. તમે માત્ર હિતબુદ્ધિથી જ આ કાર્ય કર્યું છે; માટે તમે દોષિત નથી.’ આથી મને સમાધાન ન થયું ત્યારે મેં કહ્યું: ‘યદિ આ વાત સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવંત કહે તો મારું હૃદય શાંત થાય.’ આથી શ્રીસંઘે શાસનદેવીને આરાધવા કાઠિસગ્ગ કર્યો. શાસનદેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈ પૂછ્યું: ‘શ્રીસંઘનું શું કાર્ય છે તે ક્ષરમાવો.’

શ્રીસંઘે કહ્યું કે, ‘આ સાધ્વીને શ્રીસીમંધરસ્વામી પાસે લઈ બોલો.’ શાસનદેવીએ કહ્યું: ‘તથાસ્તુ! પરંતુ હું સાધ્વીજીને ત્યાં લઈ જઈને પુનઃ અહીં આવું ત્યાં સુધી શ્રીશ્રમણસંઘે કાઠિસગ્ગમાં રહેવું જોયું હું નિર્વિઘ્ને આવી જઈ શકું.’ શ્રીસંઘે જો રીતે ધ્યાનમાં રહ્યો. શાસનદેવી મને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રીસીમંધર-સ્વામી પાસે લઈ ગયાં. શ્રીસીમંધરસ્વામીજીએ પણ ક્ષરમાવ્યું કે “સાધ્વીજી નિર્દોષ છે.” પછી ભગવાને મારી દ્વારા ૪ અધ્યયન મોકલ્યાં, જેનાં નામ ૧ ભાવના, ૨ વિમુક્તિ, ૩ રતિકલ્પ અને ૪ વિવિક્તચર્યા છે. આ ચારે અધ્યયન મેં ઠંઠસ્થ રાખ્યાં અને ત્યાંથી આવી શ્રીશ્રમણસંઘને સંબળાવ્યાં. શ્રીસંઘે આમાના ૨

અધ્યયનો ‘આચારાંગસૂત્ર’ની ચૂલિકારૂપે અને ૨ અધ્યયનો ‘દશવૈકલિકસૂત્ર’ની ચૂલિકારૂપે ગોઠવ્યાં છે, જે અધ્યાવધિ વિદ્યમાન છે. આ વૃત્તાંત જણાવી સાંભળીએ પોતાના સ્થાને ગયા.

પછી સ્થૂલભદ્રજી આચાર્ય પાસે વાચના લેવા ગયા. સૂરિજીએ કહ્યું: ‘તમે વાચનાને અયોગ્ય છે. હજી તો પૂર્વજી જ્ઞાન બાકી છે, ત્યાં જ તમે સિંહવિદ્યાનો ચમત્કાર બતાવ્યો; માટે હવે વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું રહેવા દો.’

સ્થૂલભદ્રજી જોડ્યા:—‘પ્રભો ! હવે હું ફરીવાર કઢીય આવો અપરાધ નહિ કરું; મારી આ બૂઝ માફ કરો.’

સૂરિજી જોડ્યા—‘મહાનુભાવ ! હવે આથી વધુ વિદ્યાને પાત્ર તમે નથી.’

સ્થૂલભદ્રજીએ શ્રીસંઘ પાસે સૂરિજીને પ્રાર્થના કરાવી. આં ભદ્રબાહુજીએ શ્રીસંઘની દાક્ષિણ્યતાથી અને પોતાનાથી જ પૂર્વજી જ્ઞાન વિચ્છેદ થવાનું નથી એમ બાણી સ્થૂલભદ્રજીને બાકીનાં ૪ પૂર્વ મૂળ માત્રથી બાણાવ્યાં, પણ અર્થજ્ઞાનથી વંચિત રાખ્યા. આ રીતે અહીંથી આગમવિચ્છેદનો પ્રારંભ થયો.

(૬૦ સં. આં હેમચંદ્રકૃત ‘પરિશિષ્ટપર્વ’ સં. ૯-શ્લોક ૭૭ થી ૧૧૦)

આં સ્થૂલભદ્રજીએ શ્રાવસ્તિના શેઠ ધનદેવ કે જે તેમના ગૃહસ્થપણના મિત્ર હતા, તેને લાભનું કારણ બાણી સંકેતથી ઘરનું નિધાન બતાવ્યું હતું અને પછી તેના કુટુંબને આત્માનું સાચું નિધાન બતાવી, જૈનધર્મી બનાવ્યું હતું.

સ્થૂલભદ્રજી દીર્ઘાયુષી છે. એમનો વીર નિ. સં. ૧૧૬માં જન્મ, વી. સં. ૧૪૬માં ૩૦ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા, વી. સં. ૧૭૦માં સૂરિપદ અને વી. સં. ૨૧૫માં સ્વર્ગગમન થયેલું છે. તેઓ શાસનની મહાન સેવા બજાવી, વૈભારગિરિ ઉપર પંદર દિવસનું અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.

એમનો યુગ ત્યાગ, તપ અને જ્ઞાનપ્રધાન છે. પ્રથમ આગમ વાચના એમના સમયે થઈ; તેમજ મગધની મોટી રાજકાંતિ પણ

આ યુગમાં જ થઈ છે. છતાં એ પડતો કાળ હતો એ વાત ચોક્કસ છે. એમના સ્વર્ગસાથે જ છેલ્લા ચાર પૂર્વોત્તું જ્ઞાન, મહાપ્રાણધ્યાન, સમચતુરસસંસ્થાન, અને વજ્રઋષભનારાચસંહનનનો પણ વિચિત્ર થયો.

જૈનરાજાઓ વગેરે

આ સમયે મંત્રી ચકટાલ અને મંત્રી શ્રીચક જૈન મંત્રીઓ થયા છે, તેમજ યક્ષા વગેરે સાત બહેનો પ્રભાવિક સાધ્વીઓ થઈ છે, તે ફરેકનું ચરિત્ર ઉપરના જીવનચરિત્રમાં આવી ગયું છે.

આ સમય ફરમિયાન ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર, અશોક અને બલભદ્ર વગેરે રાજાઓ થયા છે; જેમનો પરિચય આ પ્રમાણે છે:

મૌર્યવંશ—સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત

ભારતના ઇતિહાસમાં મૌર્યવંશનું રાજ્ય સ્થાપનાર મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત થયો છે. ક. સ. આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી પોતાના 'પરિશિષ્ટપર્વ'માં ચંદ્રગુપ્તની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આ રીતે આપે છે.

નંદ રાજાના મયૂર રક્ષકોના મુખીને ત્યાં ચંદ્રગુપ્તનો જન્મ થયો હતો. મયૂર પોષક કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો હોવાથી એ મૌર્યવંશી કહેવાય છે.^૧ આ મુખીની પત્નીને ગર્ભાવસ્થામાં એવો ઢોહક થયો હતો કે ચંદ્રમાને પી જાઉં. આ ઢોહક કોઈ રીતે પૂર્ણ થતો નહોતો. એકવાર ચાણક્ય બિશુક-

૧. મૌર્યવંશના નામ માટે બિલ્લ બિલ મત મળે છે.

ગૌતમજીવના શ્રાકષ કુટુંબના કેટલાક માણસો નંદરાજાના આક્રમણથી પોતાનું સ્થાન છોડી હિમાલયના પ્રદેશમાં મયૂરનગર વસાવી ત્યાં રહેવા લાગ્યા. એ લોકો પાછળથી મૌર્ય કહેવાયા. ચંદ્રગુપ્તનો જન્મ આ વંશમાં થયો છે માટે તે મૌર્યવંશી કહેવાય છે.

—('મહાવંશકી ટીકા.' 'મૌર્ય રાજપકા ઇતિહાસ' પૃ. ૧૦૭)

પુરાણકારોએ એને મૂરા નામની દાસીનો પુત્ર લખેલ છે. પરંતુ આ વસ્તુ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી. ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ બૌદ્ધધર્મ અને પાછળથી જૈનધર્મ થયો હોવાથી પુરાણકારોએ ચંદ્રગુપ્તનું બસાતું લખ્યું હોય એ બનવાબેગ છે.

વેશે અહીં આવ્યો ત્યારે તેને આ સમાચાર મળ્યા. એ મહા-
બુદ્ધિમાન પંડિતે બુદ્ધિથી રસ્તો કાઢ્યો. એક ઘાસની ઝુંપડીમાં
છિદ્ર કરાવ્યું, નીચે દૂધથી ભરેલી થાળી રાખવામાં આવી, ચંદ્રનું
પ્રતિબિંબ દૂધમાં પડે અને ગર્ભવતી સ્ત્રી જેમ જેમ દૂધ પીતી
જાય તેમ તેમ ઉપર રહેલો ગુપ્ત આદમી છિદ્રને ઠાંકતો જાય એટલે
દૂધ પીનારી સમજે કે હું ચંદ્રને પી જાઉં છું. બસ, આ રીતે
સંપૂર્ણ ચંદ્રપાન થયું. માતાને સંતોષ થયો. તેણે ચાણક્યને
કહ્યું કે હું આ સંતાન તમને આપીશ. પછી સમય પર પુત્ર થતાં
તેનું નામ ચંદ્રગુપ્ત રાખવામાં આવ્યું.

બાળક ચંદ્ર બહુ જ તેજસ્વી અને ચંદ્રમા જેવો સૌમ્ય
હતો. એનામાં બચપણથી ભાવિ રાજાનાં લક્ષણો મૂર્તિમંત દેખાતાં
હતાં. તે બાળકો સાથે રમતાં રાજા બનતો, ન્યાયાધીશ બનતો,
બાળકોને વિવિધ હુકમો આપતો અને એના કહેવા પ્રમાણે જ
બધું થતું હતું. ચાણક્ય એકવાર ફરતો ફરતો અહીં આવ્યો.
એણે ચંદ્રગુપ્તને રાજા તરીકે રમતો જોયો અને તેની પાસે
માગ્યું કે મને પણ કંઈક દાન આપો? ચંદ્રગુપ્તે હુકમ કર્યો:
'આ ગાયો લઈ જાઓ.' ચાણક્ય બોલ્યો: 'એનો માલિક મારી
પાસેથી તે ગાયો લઈ જશે, મને એનો ડર લાગે છે.' ચંદ્રગુપ્તે
કહ્યું: 'અરે! એમાં ડર શાનો? હું રાજા છું, તમને આપું છું ને?
તમને ખબર છે 'વીરલોગ્યા વસુધરા છે?' ચાણક્ય આ
સાંભળી પ્રસન્ન થયો, તેના લક્ષણો જોયાં, આકૃતિ જોઈ, એને
લાગ્યું કે આ બાળક રાજા થવાને યોગ્ય છે. ચાણક્યે બાળક
ચંદ્રગુપ્તને કહ્યું: 'તું મારી સાથે ચાલ; તને રાજ્ય અપાવું.
તારા માળાપે તને જેને સોંપ્યો છે તે હું જ છું.' બાળક
ચંદ્રગુપ્ત માતાપિતાને કહ્યા સિવાય જ ચાણક્ય સાથે ચાલી નીકળ્યો.

ચાણક્યનું એકવાર નંદરાજાની સભામાં અપમાન થયેલું
હોવાથી ચાણક્યે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'હું નંદવંશનો મૂળથી જ
નાશ કરીશ.' ચાણક્યે નંદરાજાથી અસંતુષ્ટ થયેલા પહાડી

રાજાએને મેળવ્યા, ધાતુવાદથી ધન મેળવ્યું અને એકદમ પાટલી-પુત્ર ઉપર હુમલો કર્યો; જેમાં નંદરાજના સનિકેએ ચાણક્યને જખ્ખર હાર આપી, ચાણક્યનું સૈન્ય વેરવિખેર કરી નાંખ્યું.^૧

પરંતુ ચાણક્ય એમ કાચી માટીનો માનવી નહોતો. એણે પુનરુત્થાન માટે પુનઃ ભારી પ્રયત્ન આદર્યો આ માટે એણે બહુ જ સાદા અને સામાન્ય પ્રસંગમાંથી બોધ લીધો હતો. એકવાર એ અને ચંદ્રગુપ્ત એક ડોશીને ત્યાં ગુપ્તરીતે આશ્રય લઈને રહેતા હતા; ત્યાં ડોશીનો છોકરો ગરમાગરમ ઘેંસ વચમાંથી ખાવા લાગ્યો, આથી એનું મોં બળ્યું અને તે રડી બેઠ્યો. આ જોઈ ડોશીએ કહ્યું: ‘બેટા તું પેલા ચાણક્ય જેવું કરે છે. પહેલું ચારે બાળુ ફૂંકીને પછી ખવાય ’ ચાણક્યે ડોશીમાને પૂછ્યું, ‘માણ! ચાણક્યે એવું શું કર્યું?’ ડોશી બોલ્યા: ‘ચાણક્યે નંદરાજ સામે પાટલીપુત્ર ઉપર હુલો કર્યો અને એ હાર્યો; પરંતુ પહેલાં સામંતોને વશમાં કરીને પછી તે અહીં આવત, તો જરૂર જાય પામત.’ ચતુર ચાણક્યે આથી સમજી જઈ વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પ્રથમ નંદના સામંતોને વશ કર્યા. પછાડી રાજાઓમાં પર્વતક વગેરેને સાથે લીધા અને પુનઃ યુદ્ધ કર્યું. આ યુદ્ધમાં ચાણક્ય જીત્યો. નંદરાજને એણે સહકુટુંબ જીવતો જવા દીધો. આમાં નંદરાજની કન્યા ચંદ્રગુપ્તને સ્વયં પરણી. એક રૂપસંપન્ન વિષકન્યા રાજ-મહેલમાં હતી. પછાડી રાજા પર્વતક તેને પરણ્યો અને રાતે જ મૃત્યુ પામ્યો. આ રીતે ચંદ્રગુપ્તનો ભાગીદાર ફર થયો. એટલે મગધનું આખું રાજ્ય ચંદ્રગુપ્તને મળ્યું. ચાણક્યે સામંતોને વશ કર્યા અને પાટલીપુત્રના શ્રીમંતો પાસેથી યુક્તિથી વિપુલ ધનસંપત્તિ પણ મેળવી.

૧. યુદ્ધમાં હાર્યા પછી ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્તને ગુપ્તરીતે ભાગવું પડ્યું હતું. ચાણક્યે બહુજ યુક્તિથી ચંદ્રગુપ્તને પકડાતો બચાવી એનું રક્ષણ કર્યું હતું. આમાં ત્રણ ચાર તો જીવસંહોસટના પ્રસંગો હતા પણ ચાણક્યની યુક્તિથી જ ચંદ્રગુપ્ત બચી શક્યો હતો અને રાજા બન્યો હતો. (જુઓ ‘પરિક્ષિતપર્વ’ સં. ૮, શ્લો ૨૫૬ થી ૩૨૨)

હવે ચંદ્રશુભ સાર્વભૌમ રાજા બન્યો. ભારત પર એણે એકછત્ર રાજ્ય કર્યું. આ વખતે હિંદ બહારથી પરદેશી રાજા સેલ્યુકસ હિંદની લક્ષ્મી અને વૈભવ લૂંટવા માટે હિંદ પર ચઢી આવ્યો હતો. એ પંબજમાં તો હત્યો, પરંતુ આગળ જતાં મગધરાજની સેનાએ એને હરાવ્યો. સેલ્યુકસ ચંદ્રશુભની સેનાથી હારીને હિંદ છોડીને જતો રહ્યો.

ચંદ્રશુભ શરૂઆતમાં ખાસ કોઈ ધર્મને માનતો નહોતો. કેટલાક અંધકારો કહે છે કે એના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મની છાપ હતી અને પુરાણકારો વૈદિક ધર્મની છાપ હોવાનું જણાવે છે; કિન્તુ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો એને કોઈ પણ ધર્મ ઉપર ડુબી કે અભાવ નહોતો.

ચંદ્રશુભના રાજ્ય અમલના વર્ષોમાં ખારવણી દુકાળ પડ્યો હતો. આ વખતે જૈનધર્મના સમર્થ આચાર્ય સુસ્થિતસૂરિ પાટલીપુત્ર પધાર્યા હતા. તેમણે પોતાની સાથેના દરેક સાધુઓને મગધ બહાર મોકલ્યા, કિન્તુ જે સાધુઓ શુરુભક્તિના પ્રેમથી આકર્ષાઈ પાછા ત્યાં જ આવ્યા. તેઓ શુરુની મના છતાંય ત્યાં જ રહી પોતાની વિદ્યાથી અદ્વૈતચારક અંજન બતાવી, તે આંજીને રાજમહેલમાં અદ્વૈત રીતે જઈ રાજસોજનમાંથી પાત્રો ભરી લાવતા અને શુરુભક્તિ કરતા હતા. આ બાબત ચંદ્રશુભ જૂબ્યો રહેવાથી દુખળો થવા માંડ્યો. યાજ્ઞકયે આમ થવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે એણે કહ્યું કે, ‘મારું લોજન કોઈક લઈ જાય છે.’ યાજ્ઞકયે તપાસ કરી તો તેને ખાતરી થઈ કે કોઈ દિવ્યપુરુષ દિવ્યશક્તિથી થાળમાં જેટલું પીરસવામાં આવે છે તે બધું જ લઈ જાય છે. તેણે ચોરને પકડવા વિવિધ ઉપાયો કર્યા, પણ કાંઈ ન વળ્યું. પછી એણે મરઆની ધુમાડી કરાવી. જેથી દિવ્ય મુનિઓની આંખનાં આંસુ ઝરતાં અંજન ધોવાઈ ગયું અને તે દેખાઈ આવ્યા. યાજ્ઞકયે જોઈ કે તે જૈનસાધુઓ છે, એટલે એણે સુસ્થિતાચાર્યજી પાસે જઈ ફરિયાદ કરી કે, ‘આપના કોઈક સાધુ રાજપિંડ લઈ જાય છે.’ સૂરિજીએ તપાસ કરીને શિષ્યોને ઉપાલંબ આપ્યો. પછી શિષ્યોએ કહ્યું: ‘હવે આજુ કહી પણ નહિ

ઠરીએ, કિન્તુ શુદ્ધ આહાર પણ અમને કયાંયથી મળતો નથી.’

પછી સૂરિએ ચાણક્યને કહ્યું કે, ‘હે ભદ્ર! સંઘમાં રહેલા તમારા જેવા પુરુષો પણ જ્યાં માત્ર કુક્ષિંભર જ બની રહે, ત્યાં આ બાળક સાધુ શું કરે?’ ચાણક્યને પોતાની બૂલ સમજાઈ. તેણે એ હાથ જોડીને કહ્યું કે, ‘હે પ્રસો! અપરાધ માફ કરો. આપને હવે પછી કોઈ પણ જાતની તકલીફ નહિ પડે. સાધુ-મહાત્માઓને જે કાંઈ જોઈએ તે મારે ત્યાંથી વિના સંકોચે લઈ જાય, હું મુનિ-મહાત્માઓની ભક્તિ કરીશ.’

મંત્રીશ્વર ચાણક્ય જ્ઞાતિએ પ્રાણીઓ હતો, છતાં ધર્મે સૂક્ષ્મ જૈન હતો. એણે રાજાને જૈન બનાવવા માટે પણ બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. એણે રાજાને કહ્યું કે, ‘સાચો ત્યાગી સાધુ એ જ છે કે જે કંચન અને કામિનીનો સર્વથા ત્યાગી હોય.’ ચંદ્રગુપ્તે આની પરીક્ષા કરી. જેમાં આખરે જૈન સાધુઓ સફળ નીવડ્યા. ચંદ્રગુપ્તે ચાણક્યના પ્રયત્નથી અને જૈન સાધુઓના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એ ધીમે ધીમે જૈનધર્મનો પરમ અનુરાગી થયો અને એણે જૈનધર્મના પ્રચાર માટે પણ સક્રિય પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ચાણક્ય બલિષ્ઠનો ખ્યાલ રાખી ચંદ્રગુપ્તને ઝેરનો વિકાર છતવા, ધીમે ધીમે રસાયન તુલ્ય વિષાહાર આપવા લાગ્યો. ચંદ્રગુપ્તને તો તે વિષ પચવા માંડ્યું, પરંતુ એકવાર પટ્ટરાણી કે જે ગર્ભવતી હતી, તેણે આગ્રહ કરી રાજાની સાથે લેગા બેસીને રાજાનો જ આહાર ખાવાની હઠ લીધી અને માત્ર એક જ કોળિયો પેટમાં જતાં, રાજાના વિષાહારે રાણીને બચકર અસર કરી. રાણી તો મૃત્યુ પામી. પરંતુ ચાણક્યની દક્ષતાથી તેનો ગર્ભ બચી ગયો. એ બાળકના માથા ઉપર એક વિષતું બિન્દુ પડ્યું હતું માટે બાળકનું નામ બિન્દુસાર પાડવામાં આવ્યું.

ચંદ્રગુપ્તે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી એનો પુત્ર બિન્દુસાર ગાદીએ બેઠો.

ભારતના ઇતિહાસમાં ચંદ્રગુપ્ત મોર્ય પ્રથમ જ એવો ભારતીય રાજા થયો છે કે જેણે પરદેશી વિજેતા સેલ્યુકસને જખ્ખર હાર આપી, તેની પાસેથી દંડના બદલામાં આજકાલના વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતના કાબૂલ, હિરાત તથા કંદહારની આસપાસ રહેલ પરાંપ-નિંસદે, એરિયાનન, અર્યોઝિયા પ્રાંત મેળવ્યા હતા. તેમજ તેની કન્યા એથીનાને પોતાની રાણી બનાવી હતી. સેલ્યુકસના રાજદૂત મેગેસ્થિનિસે પોતાના ‘પ્રવાસ પુસ્તક’માં ચંદ્રગુપ્તના સમયના હિંદનું જે વર્ણન લખ્યું છે તે વાંચતાં એમ લાગે છે કે તે વખતે હિંદમાં મહાન પ્રતાપી રાજા ચંદ્રગુપ્ત જ હતો અને ત્યારે ભારત ઉન્નતિના શિખરે ઊભું હતું.

મંત્રીધર ગાયકવાડની સહાયતાથી મોર્યવંશની રાજગાદી સ્થાપનાર આ મહાન રાજા જૈનધર્મ^૧ પાળી સ્વર્ગવાસ પામ્યો.

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે જૈન મંદિરો બંધાવ્યાનો અને જૈન મૂર્તિઓ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયની એક પ્રાચીન મૂર્તિ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ઘાંઘાણી તીર્થમાં બિરાજમાન હતી એવો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ મળે છે.

મોર્ય ચંદ્રગુપ્ત જૈનધર્મી હતો; એમ તો દરેક વિદ્વાન સ્વીકારે છે. કિન્તુ દિગંબર વિદ્વાનો ઊમરે છે કે ‘મોર્ય ચંદ્રગુપ્તે શ્રુતકેવળી આ. ભદ્રબાહુસ્વામી પાસે જૈન દીક્ષા લીધી હતી.’ તે વાત કદપનારૂપ જ છે.

વિક્રમની બીજી સદી સુધી શ્વેતાંબર કે દિગંબરના ભેદો પડ્યા નહોતા; એટલે તે સમય પહેલાં જે જે જૈન મુનિઓ થયા તે દરેક માટે શ્વેતાંબર કે દિગંબર એકસરખું અભિમાન લે છે. ચંદ્રગુપ્ત જેવો સમ્રાટ દીક્ષા લે એ તો ખરેખર જૈન-

૧. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત જૈન હતો તેના પ્રમાણે માટે જુઓ:—‘મોર્ય’ સાત્રાજ્યકા ઇતિહાસ’ની કે. પી. જયસવાલે લખેલી ભૂમિકા; પ્રિથ્વીધુ-લિખિત ‘ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ’ ખંડ ૨, પૃ. ૧૨૧ તથા જનાર્દન બટ્ટે લખેલ ‘અશોકકે ધર્મલેખ’ પૃ. ૧૪ વગેરે.

ધર્મની ગૌરવભરી બીના છે. પરંતુ જે ઘટના બની જ ન હોય, તેને કેવળ ધર્મની મહત્તા વધારવા ખાતર ભૂખી કરવી, એ તો ન્યાયસંગત નથી જ. દિગંબર ગ્રંથોમાં પણ કંઈ આવું જ બન્યું છે.

જૈન ઇતિહાસમાં મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનું જૈનત્વ, મંત્રી ચાણક્યની જૈન દીક્ષા અને તાત્કાલીન બીજી દીક્ષાઓ વગેરેના ઉલ્લેખો મળે છે. યદિ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી હોત તો તેનો ઉલ્લેખ ત્યાં જરૂર કરવામાં આવત પણ જૈન ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પુરાણો, બૌદ્ધગ્રંથો, કે કથાસરિત્સાગરમાં પણ તેવું કંઈ સૂચન મળતું નથી; એટલે ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષાની વાત પાયા વગરની ઠરે છે.

દિગંબર ગ્રંથોમાં શ્રુતકેવળી આંશ્રીભદ્રબાહુનો આચાર્ય-પદકાળ વીર સં. ૧૩૩ થી ૧૬૨ બતાવ્યો છે અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો રાજકાળ વીર સં. ૨૧૫ થી ૨૩૨ થતો બતાવ્યો છે. વચમાં ૫૩ વર્ષનું આંતરું પડે છે એટલે જ્યાં એ બંને મળ્યા જ નથી, ત્યાં ગુરુ-શિષ્ય હોવાની કે દીક્ષાની વાત જ શી કરવી ?

સ્વેતાંબરોની એક પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તનો સમય વીર નિ. સં. ૧૫૫ છે. એ સમયે બારવર્ષી દુકાળ ચાલતો હતો અને આચાર્યશ્રી મહાપ્રાણ ધ્યાન કરતા હોવાથી બીજાના સંસર્ગમાં આવતા જ નહોતા, તેમજ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પણ નવો નવો રાજા થવાથી દેશને વ્યવસ્થિત કરવાની ખટપટમાં પડ્યા હતા. આ પરિસ્થિતિમાં સમ્રાટ આચાર્યશ્રીનાં દર્શન કરવાને કુરસદ મેળવે એટલું જ શક્ય છે. ચંદ્રગુપ્તનો રાજકાળ ૨૫ થી ૨૮ વર્ષનો લેખાય છે. એ રીતે પણ મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષા તો કલ્પના-રૂપ જ બની રહે છે.

દિગંબરો શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુસ્વામીનું દક્ષિણમાં સ્વર્ગગમન માને છે પરંતુ શ્રવણબેલગોલનો કનડી ચિલાલેખ, આં હરિષેણ-સૂરિનો કથાકોષ અને ખ્રી. નેમિદત્તનો આરાધનાકથાકોષ આ

માન્યતાની વિરુદ્ધમાં જાય છે. એટલે આચાર્યશ્રી દક્ષિણમાં ગયા અને સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે જૈન દીક્ષા લીધી; એ વાતોને અવકાશ જ રહેતો નથી; એટલે દિગંબરો મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તની દીક્ષા માને છે તે વાત તદ્દન ખોટી જ છે.^૧

સાચી વાત એ છે કે ચંદ્ર પહાડી પરના લેખ પ્રમાણે ચંદ્ર નામના પુરુષે આઠ બીજા લદ્દખાદુસ્વામીના શિષ્ય પાસે દીક્ષા લીધી છે; જેનાથી મુનિઓનો ચંદ્રવંશ ચાલ્યો છે. દિગંબર લેખકેએ આ ચંદ્રસૂરિને અનુક્રમે વિશાખદત્ત, પ્રભાચંદ્ર, ચંદ્રગુપ્ત, શુભગુપ્તિ અને રાજર્ષિ ચંદ્રગુપ્ત બનાવી દીધા છે.

પ્રવેતાંબર સાહિત્યમાં પણ દક્ષિણમાં જઈ સમાધિ લેનાર આઠ વજ્રસ્વામીના પ્રશિષ્ય આઠ ચંદ્રસૂરિની દીક્ષાનો ઇતિહાસ મળે છે, જે ચંદ્રકુળના આદિઆચાર્ય છે. એમ બંને ઇતિહાસોમાં આ. ચંદ્રસૂરિનો સંબંધ મળે છે, તેઓ જૈનધર્મના સમર્થ આચાર્ય છે પણ તે રાજર્ષિ ચંદ્રગુપ્ત નથી જ.

સમ્રાટ બિન્દુસાર

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનો આ પુત્ર હતો. સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત ધીમે ધીમે એર પચાવવા માટે વિષાહાર કરતો હતો, એમાં એકવાર એની ગર્ભવતી રાણી દુર્ધરરા છૂદ કરી તેની યાત્રીમાં જમવા બેઠી. રાજાના વિષાન્ને એને એકદમ ઝેરી અસર કરી અને તે મૃત્યુ પામી. પરંતુ ચાણક્યની દક્ષતાથી રાણીના ગર્ભને છૂવતો બહાર કાઢવામાં આવ્યો. એના માથા ઉપર એરનું બિંદુ ટપક્યું હતું માટે એનું નામ બિન્દુસાર રાખ્યું હતું.

બિન્દુસાર પિતાના મૃત્યુ પછી યુવાન વયમાં જ રાજા બન્યો હતો. ચાણક્યે એના પિતાના સમયથી રાજસેવા બખતી છે. તેમજ

૧. આ સંબંધી વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે અમારું ‘પ્રવેતાંબર-દિગંબર સમન્વય’ નામનું પુસ્તક જોવું. અથવા “જૈન સત્ય પ્રકાશ” ક્રમાંક ૩૭માં છપાયેલ “જૈન રાજાઓ” શીર્ષક લેખ વાંચી લેવો. (જુઓ: પૃઠ ૧૪૬)

પોતે પણ એની સહાયથી રાજ બનેલ છે. માટે જિન્દુસાર આજુકચનું બહુમાન રાખે એમાં નવાઈ નથી.

સોળમી સદીના પ્રસિદ્ધ તિગેરી લેખક તારાનાથ લખે છે કે આજુકચની મહદંથી જિન્દુસારે ૧૬ રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો.

જૈનાગમ ‘જલકલ્પભાષ્ય’ આ. ૧૧૨૭માં લખ્યું છે કે ‘જિન્દુસારે અંદ્રગુપ્ત કરતાં પણ મોટું રાજ્ય મેળવ્યું હતું.’

જિન્દુસારના બુદ્ધા બુદ્ધા અંથોમાં બુદ્ધા બુદ્ધાં નામો મળે છે. ‘દીપવંશ’ તથા ‘મહાવંશ’માં જિન્દુસાર ‘કલિયુગ રાજ-વૃત્તાંત’માં તથા બીજા પુરાણોમાં વારિસાર ‘વાયુપુરાણ’માં બદ્રસાર ઓકઅંથોમાં અમિત્રોચેટસ એટલે કે અમિત્રઘાત વગેરે નામો મળે છે. તેના રાજદરબારમાં ‘ડેઈમેક્સ’ નામનો યુનાની એલચી આવ્યો હતો. તેણે તે સમયનો ઇતિહાસ લખ્યો છે પણ આજે આ અંથ થોડો જ મળે છે.

જિન્દુસાર જૈનધર્મી હતો. યદ્યપિ આ સંબંધી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળતા નથી પરંતુ એનો પિતા જૈનધર્મી હતો. આજુકચ મંત્રી જૈનધર્મી હતો અને અગ્રોક પણ શરૂઆતમાં જૈનધર્મી હતો, આ જોતાં જિન્દુસાર જૈનધર્મી હોય એમ લાગે છે. સત્યકેતુ વિદ્યાલંકાર “મોર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ”માં લખે છે કે ‘મોર્ય રાજ્યો ખ્રીષ્ટ કે જૈન હતા. તેમના ધર્મવિજયથી ઈર્ષાળુ બની પ્રાક્ષણોએ મોર્ય સામ્રાજ્ય પ્રત્યે વિદ્રોહ ફેલાવી તે શાસનનો અંત આણ્યો.”

જિન્દુસારનો બીજો મંત્રી સુમન્ધુ હતો. એણે જિન્દુસાર પાસે રાજમાતાના મૃત્યુપ્રસંગને વિકૃતરૂપે ચિતરી કપટથી રાજને આજુકચ પ્રતિ અભાવ કરાવ્યો અને છેવટે તે મંત્રી જ આજુકચના મૃત્યુનું પણ નિમિત્ત બન્યો.

મોર્ય જિન્દુસાર ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરી મૃત્યુ પામ્યો.

સમ્રાટ અશોક

સમ્રાટ અશોક જિન્દુસારનો પુત્ર છે. શરૂઆતમાં તે જૈન

હશે રાજા થયા પછી એનો રાજલોક વધ્યો અને બૌદ્ધ સાધુઓના પરિચયથી તેમજ બૌદ્ધધર્મી રાણી તિથ્યરક્ષિતાના સહવાસથી તે બૌદ્ધધર્મી બન્યો હતો. પરંતુ રાણી તિથ્યરક્ષિતાએ યુવરાજ કુણ્ડલને અંધ બનાવ્યો આ થટનાથી અને કલિંગના યુદ્ધમાં અસંખ્ય માનવીઓના સંહારથી ઉત્પન્ન થયેલ ઘૃણાથી, તે બૌદ્ધ-ધર્મની કટૃરતા તથા દરેક ધર્મો પ્રત્યે સમભાવી બન્યો હતો. ‘રાજતરંગિણી’માં લખ્યું છે કે ‘સમ્રાટ અશોક તેની પાછળની ત્રિંદગીનાં છેલ્લાં ૪ વર્ષ જૈન બન્યો હતો.’

ભારતીય ઇતિહાસમાં અશોક મહાન પ્રતાપી રાજા ગણાયો છે. એણે ફરમાનો કાઢીને અહિંસા ધર્મનો સુંદર પ્રચાર કરાવ્યો હતો.

યુવરાજ કુણ્ડલ

અશોકનો પુત્ર કુણ્ડલ હતો. તે બાળક હતો ત્યારે અવન્તીમાં અશોકે તેને બણવા યોગ્ય બાણી તેના રાજશાસન પત્રમાં લખ્યું કે—“કુમારો અંધીયડ—હવે કુમારે બણવું જોઈએ” પરંતુ તેની બૌદ્ધધર્મી વિમાતાએ આ પત્રમાં છૂપી રીતે પોતાની આંખના આંજલુની કાળાશથી એવો સુધારો કર્યો કે “કુમારો અંધીયડ—હવે કુમારે આંધળા થવું.” ખસ, કુમારે આ બણ્યું અને તે પિતાની આજ્ઞા માની પોતાની ભત્રે જ આંધળો થયો.

અશોકને આ કડુણ સમાચાર મળ્યા; આથી તેને ખડું દુઃખ થયું. તેણે કુણ્ડલને નિભાવ માટે એક મોટી ઉપજવાળું ગામ લેટ આપ્યું અને એના એરમાન બાઈને અવન્તીનો પ્રદેશ સોંપ્યો.

કુણ્ડલને શરતશ્રી નામે પત્ની હતી, જેણે રાજલક્ષણવાળા એક રૂપવાન કુમારને જન્મ આપ્યો. કુણ્ડલ પોતાના પુત્રનો જન્મ સંભળી એનો જન્મોત્સવ ઊજવી શુભ વેશે પાટલીપુત્ર આવ્યો. તેણે પ્રથમ પોતાના મધુર કંઠથી વિવિધ રાગો ગાઈ સમ્રાટ અશોકને રીઝવ્યો. અશોકે પૂછ્યું: ‘તું કોણ છે?’ કુણ્ડલ પિતા પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: ‘હું આપનો અંધ થયેલો પુત્ર

કુણાલ છું.’ પછી રાજાને એની હાલત ઉપર ઠરુણા ઉપજી અને પછી તે બંનેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરો થયા.

રાજા:— ‘વત્સ ! માગ.’

કુણાલ:— ‘પિતાજી ! આપ પ્રસન્ન થયા હો તો કાંકણી આપો ?’

રાજા:— ‘કુમાર ! એમાં તેં શું માગ્યું ?’

મંત્રીશ્વર:— ‘મહારાજા ! કાંકણીનો રાજવી અર્થ અર્ધરાજ્ય થાય છે. એટલે કે કુમાર રાજ્ય માગે છે.’

અશોક:— ‘વત્સ ! તું આંધળો છે. તું રાજ્યને શું કરીશ ?’

કુણાલ:— ‘આપના પોત્ર માટે હું રાજ્ય માગું છું.’

રાજા:— ‘પુત્ર ક્યારે થયો ?’

કુણાલ:— ‘સંપ્રતિ’ (હમણાં જ).

આ સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થાય છે. બાળકનું નામ ‘સંપ્રતિ’ જ રહે છે. રાજા એને સુવરાજપદે સ્થાપે છે. જે ઇતિહાસમાં સમ્રાટ સંપ્રતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ રાજાનો પરિચય આર્થ સુહસ્તિસૂરિજીના ચરિત્રમાં આપવામાં આવ્યો.

મોર્ય રાજા બલભદ્ર

વીર સં. ૨૧૪માં રાજગૃહીમાં મોર્યવંશી બલભદ્ર રાજા હતો. મોર્યવંશ વીર સં. ૧૫૫માં પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યો છે. ત્યારથી મગધનો પ્રદેશ તેને આધીન હતો. એટલે વીર સં. ૨૧૪માં મોર્ય રાજાનો સુગ્રો કે મોર્યવંશી સ્વતંત્ર રાજા મગધનું શાસન કરતો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ રાજા જૈન-ધર્મી હતો. તેણે જૈનધર્મમાંથી નીકળેલ આષાઢાચાર્યના નવા અબ્ધક મતને ઠાળી દીધો હતો. આ રાજા જૈન છે. આ ઉપરથી કંઈક એવું પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે પ્રાયઃ મોર્ય રાજાઓ અને મોર્યો જૈનધર્મી હતા.

મંત્રી ચાણક્ય

ભારતીય ઇતિહાસમાં ભારતને એક મહાન સામ્રાજ્યરૂપે સ્થાપનાર, મૌર્યવંશને રાજગાદી અપાવનાર, એક મહાન મુત્સદ્દી વિજેતા અને પંડિત તરીકે ચાણક્યનું નામ પ્રસિદ્ધ છે.

તેનો જન્મ ગોદલ (ગોંડ) દેશના ચાણક ગામમાં થયો હતો. પિતાનું નામ ચણી ને માતાનું નામ ચણેશ્વરી હતું. તે બંને જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ પણ જૈનધર્મના પરમ ઉપાસક હતા. અવારનવારજૈન સાધુઓ ત્યાં આવીને ઊતરતા અને ચણી બ્રાહ્મણ તેઓની ઉત્તમ રીતે ભક્તિ અને સેવા કરતો હતો.

એક વાર બ્રાહ્મણ પત્ની ચણેશ્વરીએ દાંત સહિત પુત્રને જન્મ આપ્યો. પંડિતે તરત જન્મેલા આ બાળકને જૈન સાધુઓ પાસે લઈ જઈ નમસ્કાર કરાવ્યા અને પૂછ્યું કે, આ પુત્ર દાંત સહિત જન્મ્યો છે તેનું શું ફળ છે? જ્ઞાની મુનિઓએ કહ્યું કે, 'આ બાળક રાજા થશે.' પિતાએ મારો બાળક રાજા થશે તો મરીને દુર્ગતિએ જશે એમ વિચારી દાંત ઘસાવી નાખ્યા. આ સમાચાર પણ તેણે મુનિઓને આપ્યા. મુનિઓએ કહ્યું કે, 'એના દાંત રદ્ધા હોત તો રાજા થાત પરંતુ હવે તે રાજા નહિ પણ રાજા જેવો પ્રતાપી તો થશે જ થશે.'

ચણી બ્રાહ્મણે બાળકનું નામ 'ચાણક્ય' રાખ્યું. માતા પિતાએ એને સારી રીતે ભણાવ્યો. તે સર્વ વિદ્યાનો પારંગત અને શ્રાવક થયો. તે એક બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે પરણ્યો અને શાંતિમાં જીવન પસાર કરવા લાગ્યો.

એક વાર ચાણક્યની પત્ની લગ્ન પ્રસંગે પોતાને પિયેર ગર્ભ ત્યાં એની બીજા બહેનો શ્રીમંતોને ઘેર પરજાવેલી હતી તે સારાં સારાં કપડાં અને આભૂષણોથી સુશોભિત થઈને આવી હતી. બ્યારે ચાણક્ય પત્ની તદ્દન સાદા જ વેશમાં જ હતી. આથી એની બહેનો અને બહેનપણીઓએ એની ખૂબ જ હાંસી મશકરી કરી અને તે શરમની મારી ઘરના ખૂણામાં બેસી રહી.

ખીને દિવસે ચાણક્ય ત્યાં આવ્યો. સ્ત્રીને હૃદાસ જોઈને તેણે પૂછ્યું: 'શું કોઈએ તારું અપમાન કર્યું છે કે જેથી તું આટલી બધી ઉદાસ છે?' ચાણક્યની સ્ત્રીએ બધી યથાર્થ ખીના જણાવી. હવે ચાણક્યને એમ થયું કે જોડું ધન કમાઈ લઈએ તો ઠીક, જોટલે તે પાટલીપુરમાં નંદરાજની સભામાં ગયો. અહીં નંદરાજના નોકરાએ તેનું ભયંકર અપમાન કરી બોચી બાલી તેને રાજસભામાંથી કાઢી મૂક્યો. ચાણક્યે જતાં જતાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, જો નંદવંશનું જડમૂળથી નિકંદન ન થાડું તો હું બ્રાહ્મણ નહીં.

બસ, પછી ચાણક્ય પડિતે ચંદ્રગુપ્તને મેળવ્યો, ખીબા રાજાએને કાપ્યા. એક વાર પરાજય પામીને નાસલાગ પણ કરી, પ્રાણાંત દુઃખો અને કષ્ટો સહ્યાં છતાં બધાને તારી ગયો અને આખરે વિજય મેળવ્યો. તેણે નંદવંશને રથાને મોર્યવંશ સ્થાપ્યો, ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે ચંદ્રગુપ્તનો મહામંત્રી બન્યો. તેણે અનેક યુદ્ધો લડી સામંતોને જીત્યા, સિકંદર અને સેલ્યુકસ જેવા પરદેશી વિજેતાઓને હરાવી સિંધુની પેલી મેર ભગાડ્યા અને કાબૂલ તથા કંદહાર વગેરેને હિંદ સાથે જોડી દીધા. ભારતવર્ષનું સહુ પહેલું સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાજ્યતંત્ર ઊભું કરનાર આ મહામાત્ય ચાણક્ય હતો.

ચાણક્ય જૈનધર્મી હતો. એણે ચંદ્રગુપ્તના સમય પહેલાં અને તે સમયે પડેલા બાર વ હુકાળમાં શ્રમણ સંઘની સુંદર સેવા કરી હતી. તેમજ ચંદ્રગુપ્ત ને પણ અનેક યુક્તિઓથી બતાવી આપ્યું કે જૈન સાધુઓ સાચા ત્યાગી, સંયમી અને અકિંચન છે. તેઓ જ સત્ય ધર્મના ઉપદેષ્ટા છે. આખરે રાજા ચંદ્રગુપ્તને જૈનધર્મી બનાવ્યો. તેણે રાણીને ગર્ભ બચાવી લીધો, જે પાછળથી બિન્દુસાર નામે જોળખાયો છે. ચંદ્રગુપ્તના મૃત્યુ પછી તે રાજા થયો. બિન્દુસારને સુખન્દુ નામે ખીને મંત્રી હતો. એણે ઈર્ષ્યાથી રાજાને ભરાવ્યું કે, તમારી માતાને ચાણક્યે મારી નાખી હતી. આની તપાસ કર્યા વિના બિન્દુસારે ચાણક્યનું અપમાન કર્યું.

આથી ચાણક્યે સંસારની આવી દશા જોઈ મુનિપણું સ્વીકારી નગર બહાર જઈ અણસણ કર્યું. રાજાને થોડા સમય પછી સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થયું. તેને પોતાની ભૂલ સમજતાં તેણે ચાણક્ય પાસે જઈને ક્ષમા આપી પુનઃ મંત્રીપદ ગ્રહણ કરવા આગ્રહ કર્યો. મુળન્ધુ આ સમાચાર જાણી, રાજા પાસે ગયો ને પોતાની ભૂલની ક્ષમા માગી. તે ચાણક્ય મુનિની પૂજા કરવા ગયો. તેણે ધૂપ અને દીપથી પૂજા કરી પણ તે સળગતો ધૂપ મૂકીને જ ચાલ્યો ગયો. આથી પાસે રહેલાં છાણાં બળવા માંડ્યાં. ચાણક્ય મુનિ સ્થિર થઈ અરિહંતે સરણં પવજ્ઞામિ વગેરે બોલતાં ધ્યાનમાં મૃત્યુ પામી દેવલોક ગયા.

પછી તો રાજા ખિંદુસારે મુળન્ધુ મંત્રીને હેશવટો આપ્યો, જે ત્યાં કમોતે મરણ પામ્યો.

(બુદ્ધો: ‘પરિશિષ્ટ પવં, સંધારાપયસો, મરણસમાધિ, આવશ્યકનિર્યુક્તિ વગેરે, તથા અનેકાન્ત વર્ષ’ રણુ, અં ૧)

કલિકાલસર્વજ્ઞ આં શ્રીહિમચંદ્રસૂરિણ ‘અભિધાન ચિંતા-મણિ’માં ચાણક્યનાં આ પ્રમાણે ૮ નામ આપે છે; વાત્સ્યાયન, મલ્લિનાગ, કુટિલ, ચાણક્ય (પાલી ભાષામાં ચણક અને પ્રાકૃત ભાષામાં ચાણક થાય છે) દ્રામિલ, પશિલસ્વામી, વિષ્ણુગુપ્ત અને અંગુલ. ચાણક્યના અંથોમાં ‘ચાણક્ય નીતિ, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર’ વગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

ત્રીજા નિહંવ આં આષાઢભૂતિના શિષ્યો :

વીર સં. ૨૧૪માં આં આષાઢભૂતિના શિષ્યો અવ્યક્તવાદી ત્રીજા નિહંવ થયા.

આં અષાઢભૂતિ પોતાના શિષ્યોને વાચના દેતા હતા અને એક રાત્રે ઓચિંતા કાળધર્મ પામી દેવલોકમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. આ ઘટનાની કોઈને ખબર પડી નહીં. આચાર્યે પણ દેવલોકમાં જતાં જ પોતાના શિષ્યોનો વાચનાનો કામ ચાલુ રાખવા માટે દયા લાવી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ને વાચના ચાલુ રાખી.

જ્યારે વાચના સમાપ્ત થઈ ત્યારે આચાર્યે શિષ્યોને સાચી વાત જણાવી. પુનઃ શરીર છોડી દેવલોકમાં પ્રયાણ કર્યું. શિષ્યો તો આ વાત સાંભળીને આભાજ બની ગયા. સાચોસાચ જોવા વહેમી બની ગયા કે શુરુભહારાજે તો દેવ હોવા છતાં દેહધારી બની આપણને વંદન કરાવ્યું. ન માલૂમ સાચેના સાધુઓ પણ જોવા જ દેહધારી નહીં હોય ? દેવ તો અવિરતિ હોય, અપચ્ચક્રખાણી હોય, તેને વંદન થાય જ કેમ ? માટે સાચેના સાધુઓને વંદન કરવું ઉચિત નથી. એક નહીં, બે નહીં કિન્તુ તે દરેક સાધુ શંકાના ચક્રાવામાં ફસાયા, અંદરોઅંદરનો વંદનવ્યવહાર બંધ કરી બેઠા અને અવ્યકતવાદી સ્વચ્છંદી બની ગયા. તેઓ વિહાર કરતા કરતા રાજગૃહીમાં આવ્યા. ત્યાંનો રાજા મોર્ચ બળભદ્ર હતો. તેણે આ રિશતિ જોઈને તેનો ઉપાય કર્યો. તેણે પ્રથમ તો આ સાધુઓને પકડાવી માર મરાવ્યો. જ્યારે સાધુઓએ પૂછ્યું કે, “તું શ્રાવક થઈને શુરુઓને કેમ મારે છે ?” ત્યારે તેણે ઠાવકું મુખ કરી જણાવ્યું કે, ‘ન માલૂમ, આપ સાધુ છો કે આપના શરીરમાં કોઈ ચોર ઘૂસી ગયો છે; વળી, ન માલૂમ હું શ્રાવક છું કે મારા શરીરમાં કોઈ દેવ બિતરી આવ્યો છે !’ ખસ ! આ યુક્તિથી સાધુઓનો બ્રમ ભાંગી ગયો, સંશય નીકળી ગયો. તેઓ “મિચ્છામિ દુક્કં” દઈ સન્માર્ગમાં આવી ગયા અને અંદરોઅંદર વંદન કરવા લાગ્યા.

બગવાનના શાસનમાં ૬ નિહિવો થયા છે, તેમાં આ ત્રીજો નિહિવ છે.

પ્રકરણ આઠમું

આચાર્ય મહાગિરિ અને આચાર્ય સુહસ્તિસૂરિ

આચાર્ય મહાગિરિ અને આચાર્ય સુહસ્તિ જો મહાપ્રતાપી ક્ષીરધૂલિભદ્રસૂરિજીના શિષ્યરત્નો અને પદ્મધરો છે. જોકે પછી જોકે જોમ બંને બાદ્યાવસ્થામાં ચક્ષુ સાધ્વીજીના આશ્રયે પડ્યા છે. માટે ‘પદ્માવલી’માં આ બંને આચાર્યવર્યોની આગળ આચાર્ય શબ્દ થોજવામાં આવેલ છે. આ બંને આચાર્યોની ઉંમરમાં લગભગ ૪૫ વર્ષનો તફાવત હતો. બંને આચાર્યો બહુ જ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના હતા, તેમજ પરમ ત્યાગી અને સંયમધર્મના ઉપાસક હતા. આ બંને આચાર્યોના સમયમાં જૈનધર્મનો ઘણો પ્રચાર થયો છે. જૈનધર્મના પ્રચારનું કેન્દ્ર મગધ હતું; જેમાં આ આચાર્યવર્યોના સમયમાં અવન્તીનો ઉમેરો થાય છે. ભગવાન મહાવીરદેવના સમયમાં અવન્તીનો ચંડપ્રદોત જૈનધર્મી બન્યો હતો, જો જ અવન્તી વીર સં. ૬૦માં પાલકવંશના વિનાશ પછી અને મગધરાજ નંદોના હાથમાં ગયા પછી ગોણુ બને છે. પણ સમ્રાટ સંપ્રતિના સમયે (વીર સં. ૨૭૫માં) પોતાનું ભૂતપૂર્વ ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે; જોટલું જ નહિ કિન્તુ અવન્તી ભારતમાં જૈનધર્મની વિજય-પતાકા ફરકાવવાનું મહાન કેન્દ્ર પણ બને છે.

આ બંને આચાર્યોએ બહુ જ પરિશ્રમપૂર્વક ૧૧ અંજો અને ૧૦ પૂર્વો કંઠસ્થ કર્યાં હતાં અને કૃત્ર વિહાર કરી ઘણા ઘણા ભવ્ય પ્રાણીઓને પ્રતિબોધ્યા હતા.

આચાર્ય મહાગિરિજીએ વિચ્છેદ થયેલ જ્ઞાનકલ્પની તુલના કરી આત્મધ્યાન દશામાં ઘણો સમય ગાળ્યો હતો. આ સમય દરમ્યાન

ગચ્છનાયક તરીકે શ્રીઆર્ય સુહસ્તિસૂરિ રહ્યા છે. તેઓ સ્થવિરકદબી હતા, તેમજ આર્ય મહાગિરિએ ગુરુ તુલ્ય માનતા હતા, બંને આચાર્યોં પ્રાયઃ સાથે વિચરતા હતા. આર્ય મહાગિરિ માટે બાગે નગર બહાર ઉદ્યાનમાં જ રહેતા અને આર્ય સુહસ્તિસૂરિ વિશેષતઃ વસતીમાં રહેતા હતા.

એક વાર આર્ય સુહસ્તિસૂરિ વિહાર કરતા કરતા પાટલી-પુત્રમાં પધાર્યા છે અને તેમણે વસુભૂતિ નામના ધનાઢ્ય શ્રેઢીને પ્રતિબોધી જૈનધર્મનો અભ્યાસી અને પરમ ઉપાસક બનાવ્યો છે. એ આવક શુરુની ખૂબ ઉપાસના કરતો હતો અને ધર્મતત્ત્વ પણ ભણતો હતો. વસુભૂતિએ સૂરિને વિનંતી કરી પોતાને ઘેર પધરાવ્યા અને સૂરિના ઉપદેશથી વસુભૂતિના આખા કુટુંબે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. એક વાર આર્ય સુહસ્તિસૂરિ ઉપદેશ માટે એને ઘેર આવ્યા હતા. ત્યારે આર્ય મહાગિરિ પણ ત્યાં પધાર્યા. આથી આર્ય સુહસ્તિસૂરિએ જિભા યઈ તેમનો વંદનાદિથી સત્કાર અને આદર કર્યો; એટલે વસુભૂતિએ પૂછ્યું: ‘આ કાણ પધાર્યા છે કે જેની આપ આટલી ભક્તિ કરો છો?’ આર્ય સુહસ્તિસૂરિ બોલ્યા: હે શ્રેઢી! એ મારા ગુરુ છે. તેઓ સદાયે ત્યાગ કરવાલાયક તુલ્ય આહારાદિની ભિક્ષા અહણુ કરે છે અને તેવી ભિક્ષા ન મળે તો ઉપવાસી રહે છે.

બીજે દિવસે આર્ય મહાગિરિને ગોચરી જતાં સારો મિષ્ટ આહાર મળવા લાગ્યો. પોતે આહાર લીધા સિવાય જ પાછા આવ્યા અને સુહસ્તિસૂરિને કહ્યું: ‘વત્સ! તમે કાલે બહેરમાં મારો વિનય કર્યો તેથી આજે મને અનેપણીય આહાર મળ્યો, માટે ફરીવાર આવું કરશો નહીં. આર્ય સુહસ્તિસૂરિએ વિનયથી જણાવ્યું: ‘તથાસ્તુ.’

એક વાર આ બંને સૂરિપુંગવો વિહાર કરતા કરતા શ્રવિત-સ્વામીની યાત્રાએ જતાં વચમાં અવન્ટી નગરીમાં પધાર્યા છે અને બુદ્ધી બુદ્ધી વસતિમાં જિતર્યા છે. આ વખતે અહીં રથયાત્રાનો

મહોત્સવ શરૂ થતાં જિનેશ્વરનો રથ અસ્ખલિત ગતિથી નગરમાં ફરવા લાગ્યો છે. નગરજનો સાથે છે. બંને આચાર્યવર્યો પણ પોતાના વિશાળ શિષ્યસમૂહ સહિત સાથે છે. એ રીતે ફરતો ફરતો રથ મંદિરના દ્વાર પર આવ્યો. યુવરાજ સંપ્રતિએ રથયાત્રામાં આવતા આચાર્ય શ્રીસુહસ્તિસૂરિજીને જોયા અને તેને વિચાર થયો કે, મેં આમને ક્યાંક જોયા છે. વિશેષ જિહ્વાપોહ કરતાં એને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું ને તેણે સૂરિજીને જોળખ્યા. અહો ! આ તો મારા પૂર્વજવના ગુરુજી છે. પછી પોતે નીચે આવી ગુરુજીને ગ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને વિનયથી પૂછ્યું : ‘હે પ્રભુ ! જૈનધર્મની આરાધનાનું ફળ શું છે ?’ સૂરિજી જોલ્યા : ‘અવ્યક્ત સામાયિકનું ફળ રાજ્યાદિક છે અને વ્યક્ત સામાયિકનું ફળ મોક્ષ પણ છે.’ રાજા સૂરિજીનો આ ઉત્તર સાંભળી પ્રસન્ન થયો. એને વિશ્વાસ પણ બેઠો. પછી સૂરિજીને પૂછ્યું : ‘હે ભગવન્ ! આપ મને જોળખો છો ?’ સૂરિજી જોલ્યા : ‘રાજન્ ! અવન્તીપતિને કોણ ન જોળખે !’ રાજા જોલ્યા : ‘સૂરિજી મહારાજ ! આ સિવાય બીજી રીતે આપ જોળખો છો ?’ સૂરિજી ઉપયોગ મૂકીને જોલ્યા ‘હા. હા, હવે જોળખ્યો. તારા પૂર્વ જવની કથા સાંભળ, અશોકના રાજકાળની એ વાત છે.

‘એક વાર અમે બંને આચાર્યો કોશામ્બીમાં ગયા હતા. તે વખતે બીપણ દુકાળ પડ્યો હતો. પરંતુ શ્રાવક સંઘ સાધુઓની પૂર્ણ ભક્તિ કરતો હતો. એક વાર એક દ્રમક રંક કે જેને ભિક્ષા નહોતી મળતી, તેણે સાધુઓને ભિક્ષા મળતી જોઈ કહ્યું : ‘મને કંઈક આપો.’ શિષ્યો તેને અમારી પાસે લાવ્યા. અમે ભાવિ લાભનું કારણ બાણી જણાવ્યું : ‘તું હીક્ષા લે તો અમે આહાર આપીએ.’ પછી એ રંકે હીક્ષા સ્વીકારી. ત્યાર પછી અમે એને સારી રીતે આહાર કરાવ્યો, એણે ઘણા દિવસની ભૂખ હોવાથી ખૂબ દાળીને ખાધું. તેને રાતે પેટમાં વાયુ ભરાઈ જવાથી પેટમાં દર્દ થયું. રાત્રે શ્રીસંઘે અને સાધુઓએ એની સુશ્રૂષા કરી. તે સાધુધર્મની પ્રશંસા કરતો મૃત્યુ પામી સમ્રાટ અશોકના પુત્ર કુણાલને ઘેર પુત્ર

તરીકે જન્મ્યો. જન્મતાં જ જેને રાજ્ય મળ્યું, તે તું સંપ્રતિ રાજ થયો.’

સંપ્રતિ રાજ પોતાના પૂર્વ ભવનું યથાર્થ વૃત્તાંત સાંભળી પ્રસન્ન થયો. તેણે સૂરિજીને કહ્યું: ‘પ્રસો ! આપે ચારિત્ર ન આપ્યું હોત તો હું આ દશાએ ક્યાંથી હોત ! મોટે આ રાજ્યના માલિક આપ છો.’ સૂરિજી બોલ્યા: ‘અમે તો ત્યાગી નિઃસ્પૃહી છીએ. જો તને ચારિત્ર-સંયમધર્મ ઉપર પ્રેમ હોય, શ્રદ્ધા હોય તો શ્રી.વીતરાગ ભગવંતનો ધર્મ સ્વીકારી આત્મકલ્યાણ સાધી લે અને જિનશાસનની પ્રભાવતા કર.’ રાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી જૈન-ધર્મ સ્વીકાર્યો સમ્પદસ્વ સહિત શ્રાવકતાં ધારણતો. પણ સ્વીકાર્યાં તે મન, વચન, કાયાની દૃઢતાથી જૈનધર્મની ઉપાસના કરવા લાગ્યો. તે પરમ આર્હતોપાસક બન્યો.

હવે તે ત્રિકાળ જિનપૂજન કરે છે, સ્વામીમાર્ગઓની સદાયે ભક્તિ કરે છે અને ખૂબ જ દાન આપે છે. જ્યાં જ્યાં એનું રાજ્ય હતું ત્યાં સર્વત્ર જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં તત્પર બન્યો છે.

વળી, એક વાર અવન્ટીમાં રથયાત્રા નીકળે છે. એ સમયે સુહસ્તિસૂરિજી પધાર્યા છે. રાજા પણ સપરિવાર રથયાત્રાનો લાભ લે છે, છેલ્લે દિવસે ભવ્ય રથયાત્રા નીકળી છે, ઘોડાઓને બદલે ભક્તિસંપન્ન શ્રાવકો રથને વહી રહ્યા છે, રાજમહેલ પાસે રથ આવે છે તે વખતે રાજાએ ખૂબ જ ભક્તિથી વંદનાસત્કાર કરીને પોતાના સામંતોને જૈનધર્મ સ્વીકારવાનું સમજાવ્યું. આથી સામંતોએ પણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને પોતપોતાના રાજ્યમાં જઈ રથયાત્રા કાઢવાની શરૂઆત કરાવી.

સંપ્રતિ રાજાએ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી સવા કરોડ (સવા લાખ) જિનમૂર્તિઓ ભરાવી, છત્રોસ હબ્બર પ્રાચીન જિન-મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, સવા લાખ નવાં જિનમંદિરો બંધાવ્યાં, અને સાતસો દાનશાળાઓ ખુલ્લી મુકાવી. તેના રાજ્યમાં કદી પણ જનતાને ખાવાપીવાનું દુઃખ નથી પડ્યું. તેણે પોતાના

રાજ્યમાં કોઈ પણ ભૂખે ન મરે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ રાખ્યો હતો. સંપ્રતિને ઘણીવાર પોતાની પૂર્વની દુઃખદ સ્થિતિનું સ્મરણ થતું અને જોથી તે ગરીબોનો ઘેલી; દીન, દુઃખી અને નિરાધારોનો આધાર બની રહ્યો હતો.

સમ્રાટ સંપ્રતિએ પોતાનો અસૂર્યપર્યા રાજરાણીઓ, રાજકુમારીઓ, રાજકુમારો અને સામંતોને પણ સાધુ બનાવી દૂર સુદૂર પ્રદેશોમાં વિહાર કરાવ્યો હતો અને જૈનધર્મનો વાસ્તવિક પ્રચાર કરાવ્યો હતો, ચીન, બર્મા, સિલોન, અફઘાનિસ્તાન, નેપાલ, ભૂતાન વગેરે દૂર દૂર પ્રાંતોમાં જૈનધર્મનો સંદેશ પહોંચાડ્યો હતો અને આંધ્ર, તામિલ, કર્ણાટક, મહારાષ્ટ્ર, સોરાષ્ટ્ર, ગુર્જર માલવા, રાજપૂતાના વગેરે પ્રાંતોમાં પણ જૈનધર્મની જ્યોતિને વધુ ઉજ્જવલ, જ્વલંત અને દઢ બનાવી હતી.+

(બુઓ 'જહલકલ્પસૂત્ર' ઊ. ૧. સૂ. ૫૦-નિર્ધુક્ત ગાથા ૩૨૭૫ થી ૩૨૮૬)

+ રા. બા. ગો. હો. ઓઝાજી લખે છે કે, “પુરાણોના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં બહુધા સંપ્રતિનું નામ મળતું નથી, તો પણ ‘વાસુપુરાણ’ની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં દશરથના પુત્રનું નામ સંપ્રતિ આપ્યું છે, ‘મત્સ્યપુરાણ’માં ‘સંપતિ’ પાઠ મળે છે કે જે સંપ્રતિનું અનુદ્ધ રૂપ છે. x x x મૈથી દેશનો કુણલના બે પુત્રો [દશરથ અને સંપ્રતિ]માં વહેંચણી થતાં પૂર્વનો વિભાગ દશરથનો અને પશ્ચિમનો વિભાગ સંપ્રતિના અધિકારમાં રહેલો હોય, સંપ્રતિની રાજધાની ક્યાંક પાટલીપુત્ર અને ક્યાંક ઉત્તરેન લખેલી મળે છે, રાજપૂતાના, માલવા, ગુજરાત તથા કાશ્મિરમાં એ દેશો પર સંપ્રતિનું રાજ્ય હતું અને કેટલાંયે જૈનમંદિર તેણે પોતાના સમયમાં બંધાવ્યા હશે.

અજમેર જિલ્લાના બલી નામના ગામમાં વીર સંવત ૮૪ વિ. સં. પૂર્વે ૬૮૬ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૩નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે, કે જે ‘અજમેર’ ના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. તે પરથી અનુમાન થાય છે કે અશોકથી પહેલાં પણ રાજપૂતાનામાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો. જૈન લેખકોનો એ મત છે કે, રાજ સંપ્રતિ કે જે અશોકનો રાજવંશ જ હતો, તેણે જૈનધર્મની

આથી આજળ વધીને સંપ્રતિ રાજ્યએ પોતાની દાનશાળાઓમાં રસોઈથીઓને સમજાવ્યા હતા કે, સુસાદુરોને દાન આપ્યા બાદ પાછળ વધેલો આહાર શ્રમણ બિક્ષુઓને આપવો. આ વ્યવસ્થા માટે તેમને પગાર પણ ખૂબ આપતો હતો. રસોઈયાઓ ખૂબ જ ભક્તિ અને પ્રેમથી સુનિવરોને આહારદાન આપતા હતા. કિન્તુ આ સમાચાર જિનકલ્પી આર્ય મહાગિરિને મળતાં તેમણે 'આ રાજપિંડ છે, આપણને ન કલ્પે' વગેરે કહી આર્ય સુહસ્તિને ઉપાલંબ આપી, આ આહાર લેવાનું બંધ કરાવ્યું હતું. કિન્તુ અહીં જે મહાન સત્ય નીકળે છે તે એ જ કે રાજાને જૈનધર્મના પ્રચારની અપૂર્વ ધગશ અને ખરી લાગણી હતી, તેમજ ધર્મપ્રચારક ધર્મશુરુઓને આહારાદિની મુશ્કેલી ન રહે અને તેઓ ખૂબ જ ધર્મપ્રચાર કરે, એ જ એક બાવના હતી.

આર્ય મહાગિરિજીનો વીર સં. ૧૪૫ માં જન્મ, સં. ૧૭૫ માં દીક્ષા, સં. ૨૧૫ માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૨૪૫ માં ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે દશાશ્વ દેશના ગજેન્દ્રપદતીર્થમાં સ્વર્ગગમન થયાં છે.

તેમની શિષ્ય પરંપરા નીચે પ્રમાણે છે:

‘શ્રીકલ્પસૂત્ર’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેમને ૧ સ્થવિર ઉત્તર (બહુલ), ૨ સ્થં બલિસ્સહ, ૩ સ્થં ધનાઢય, ૪ સ્થં શ્રીઆઢય, ૫ સ્થં કોડિન્ય, ૬ સ્થં નાંગ, ૭ સ્થં નાગમિત્ર અને ૮ કોશિક ગોત્રના પદુલ્લક રોહિગુપ્ત એ મુખ્ય ૮ શિષ્યો હતા. એક રીતે તો આ આઠેને સાક્ષાત શિષ્યો માનવા કરતાં પરંપરાગત શિષ્યો માનવા, એમ વધારે બંધબેસતી વસ્તુ છે.

ધણી ઉત્પત્તિ કરી અને રાજપૂતાના તથા તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પણ તેણે કેટલાંક જૈનમંદિરો બંધાવ્યા હતા.

વિ. સં. બીજી સ્તાબ્દીમાં બનેલા મથુરાના કંકાલોટીલાવાળા જૈન સ્તૂપ પરથી તથા અહીંના કેટલાક અન્ય સ્થાનોથી મળેલા પ્રાચીન શિલાલેખો તથા મૂર્તિઓથી માલમ પડે છે કે તે સમયે પણ અહીં રાજપૂતાનામાં જૈનધર્મનો સારો પ્રચાર હતો. (‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’)

સ્થળ ઉત્તર અને બલિસ્સહથી “ઉત્તર બલિસ્સહ” નામે ગણી નીકળ્યો હતો, જેની ૧ કોસમળીઆ, ૨ સોઈતિયા, ૩ કોઈઆણી અને ૪ ચન્દનાગરી-એમ ૪ શાખાઓ હતી. આથી એ નક્કી છે કે આ શ્રમણસંઘ તે તે પ્રદેશોમાં વધુ વિહાર કરતો હતો.

આથું સુહસ્તિસૂરિનો વીર સં. ૧૯૧ માં જન્મ, સં. ૨૧૫ માં દીક્ષા, સં. ૨૪૫ માં યુગપ્રધાનપદ, અને સં. ૨૯૧ માં ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે ઉબ્બજીનમાં સ્વર્ગગમન થયું છે.

તેમને ઘણા શિષ્યો હતા. તે પૈકીના ૧૨ શિષ્યો, ગણ્યા અને કુલોની યાદી નીચે મુજબ છે:

૧ સ્થવિર આર્ય રોહણ, તેમનાથી ‘ઉદેહ ગણ’ નીકળ્યો છે, જેની ૧ ઉદુંબરિજિજ્યા, ૨ માસપૂરિઆ, ૩ મઈપતિઆ અને ૪ પુણ્યપતિઆ-એ ૪ શાખાઓ તથા ૧ નાગભૂય, ૨ સોમભૂય, ૩ ઉદલગચ્છ, ૪ હત્થલિજ્જ, ૫ નન્દિજ્જ, અને ૬ પરિહાસય-એ ૬ કુલો હતાં.

ઉદેહગણ અને નાગભૂય કુલનો કનિષ્ઠ સં. ૭ નો પ્રતિભાલેખ મળ્યો છે. (‘પ્રાચીન લિપિમાલા’ પૃ. ૫૪)

૨. આં યશોભદ્રજી, તેમનાથી ઉડુવાડિય ગણ નીકળ્યો છે. જેની ૧ અંપિજિજ્યા, ૨ ભદ્દિજિજ્યા, ૩ કાકન્દિયા, અને ૪ મેહલિજિજ્યા-એ ૪ શાખાઓ તથા ૧ ભદ્દજસ, ૨ ભદ્દશુપ્ત અને ૩ જસભદ્દ એ ત્રણ કુલો હતાં.

તેમનો એક શિષ્યપરિવાર વિદિશાની આસપાસમાં વિચરતો હતો, જે વિદિશાના ઉપનગર ભદ્દલપુરના નામથી ભદ્દિજિજ્યા શાખા અને ભદ્દશુપ્ત કુલના નામે જાહેર થયો છે. વિદિશાથી ૪ માઈલ પર ઉદયગિરિની પહાડીમાં ૨૦ જૈન શુક્રાઓ છે, તેમાંની ૨૦મી શુક્રામાં ભદ્રાર્યશાખાના આં શંકરે શુપ્ત સં. ૧૦૬ માં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો શિલાલેખ છે. (આ લેખ માટે જુઓ: પૃ. ૭૭)

૩—આ. મેઘગણી—સંભવ છે કે આં ઘનસુંદર, આં ગુણ-સુંદર અને આ. ગુણાકરઃ એમ આ આચાર્યનાં ૪ નામો છે. તેઓ તે કાલના યુગપ્રધાન છે. તેમનાથી કોઈ જુદો ગણુ નીકળ્યો નથી. સંભવ છે કે મેહલિન્જિયા શાખા અને મેહિય કુલ સાથે તેમની શિષ્યસંતાતિનો સંબંધ હશે. આચાર્ય શ્યામાચાર્ય તેમના શિષ્ય હશે.

૪. આ. કામર્ધિગણી:—તેમનાથી વેસવાડિય ગણુ નીકળ્યો છે. જેની ૧ સાવત્રિયા, ૨ રજજપાલિયા, ૩ અન્તરિન્જિયા, અને ૪ ખેમિલિન્જિયા : એ ૪ શાખાઓ, તથા ૧ ગણિય, ૨ મેહિય, ૩ કામાર્ધ્ય અને ઈન્દ્રપુરગ એ ૪ કુલો હતાં.

૫. આ. સુસ્થિતસૂરિ:—તેમનાથી કોડિય ગણુ નીકળ્યો છે, જેની ૧ હિચ્ચાનાગરી, ૨ વિજ્ઞાહરી, ૩ વર્ધરી અને ૪ મન્નિજ-મિહતા એ ૪ શાખાઓ તથા ૧ ખંભલિન્જ, ૨ વત્થલિન્જ, ૩ વાણિજ, અને ૪ પદ્મવાહણ્ય એ ૪ કુલો હતાં. અહીં જે ૪ શાખાઓ બતાવી છે, તે કોડિય ગણુની મુખ્ય શાખાઓ છે અને તેનો પ્રારંભ આં સુસ્થિતસૂરિ તથા આં સુપ્રતિબદ્ધસૂરિના સંતાનીય અતુકમે ૧ સ્થં શાંતિ શ્રેણિક, ૨ સ્થં વિદ્યાધર ગોપાલ, ૩ સ્થં આચાર્ય વજ્રસ્વામી અને ૪ સ્થં પ્રિયબ્રંધસૂરિથી થયેલ છે. આ ઉપરાંત કોડિયગણુની ૧ અન્જસેણિયા, ૨ અન્જતાવસી, ૩ અન્જકુબેરા, ૪ અન્જઈસિપાલિયા; ૧ અન્જનાઈલી, ૨ અન્જ-પોમિલા, ૩ અન્જજયંતી, ૪ અન્જતાવસી; ૧ ખંભલીવિયા વગેરે ઉપશાખાઓ હતી અને નાગેન્દ્ર કુલ, ચંદ્રકુલ વગેરે ઉપકુલો હતાં. આજે જે જે શ્રમણસંઘો, ગચ્છો, શ્રમણો વિદ્યમાન છે, તે દરેકે દરેક કોડિયગણુ, વર્ધરીશાખા અને ચંદ્રકુલના જ છે. x

૬. આ. સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ:—આ. સુસ્થિતસૂરિ અને આ. સુપ્રતિ-બદ્ધસૂરિ એ બન્નેનાં ગણુ, શાખા અને કુલ સામેલ હતાં.

x અહિંકામાથી સં. ૧૨ નો કોડિયગણુ, ખંભલિન્જ કુલ અને હિચ્ચાનાગરી શાખાના આચાર્ય પુસિલના સમયનો પ્રતિમાલેખ મળ્યો છે.

૭. આં રક્ષિતસૂરિ.

૮. આં રાહગુપ્તસૂરિ.

૯. આં ઋષિગુપ્તસૂરિ:—તેમનાથી માનવગણ નીકળ્યો છે, જેની ૧ કાસવલ્લિજયા, ૨ ગોયમલ્લિજયા, ૩ વાસિદ્વિયા અને ૪ સોરદ્વિયા એમ શાખાઓ તથા ૧ ઇસિગુપ્તિઅ, ૨ ઇસિદ્વત્તિઅ, અને ૩ અભિજયન્ત એ ૩ કુલો હતાં. સમ્રાટ સંપ્રતિના ધર્મ-પ્રચાર પછી સોરાષ્ટ્ર તરફ પહેલવહેલા આ ગચ્છના શ્રમણો આયા હોય એમ લાગે છે.

૧૦. આ શ્રીગુપ્તસૂરિ:—તેમનાથી ચારણ ગણ નીકળ્યો છે, જેની ૧ હારિયમાલાગારી, ૨ સંકાસીઆ, ૩ ગવેધુયા, અને ૪ વલ્લજનાગરી એ ૪ શાખાઓ, તથા ૧ વાયલિજ, ૨ પીઠધન્નિઅ, ૩ હાલિજ, ૪ પૂ. સમિતિજ, ૫ માલિજ, ૬ અજજવેડય અને ૭ કણ્ઠસહ એ ૭ કુલો હતાં.

૧૧. આ. પ્રજાગણી.

૧૨. આ. સોમગણી.

આ. સુહસ્તિસૂરિના આ મુખ્ય શિષ્યો છે. તે સિવાય એક આ. કલહંસસૂરિનું નામ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં મળે છે કે, જે આં સુહસ્તિસૂરિના શિષ્ય હતા, સિંહલની રાજકુમારી સુદર્શના બડચના અશ્વાવબોધ તીર્થમાં અનશનપૂર્વક મરી દેવી થઈ હતી અને તે પોતાની ચિત્રદેવીઓ સાથે દિવ્ય પુષ્પો લાવી જિનેશ્વરની પૂજા કરતી હતી પરંતુ તે બડચ શહેરના ઉદ્યાનના સમસ્ત ફૂલોને વીણી લેતી એટલે બીજા કોઈને ફૂલ મળે નહીં અને જિનેશ્વર સિવાયના ઇતરદેવોની ફૂલપૂજા થાય નહિ, આ રીતે ગડગડ થવા લાગી. આ. કુલહંસસૂરિએ સુદર્શનાદેવીને સમજાવી, તેમ કરતાં રોકી રાખી અને બડચના ઇતરદર્શનીઓને પુષ્પપૂજામાં હરકત પડતી હતી તે દૂર કરી. પછી સમ્રાટ સંપ્રતિએ આ અશ્વાવબોધ તીર્થને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

આં સુહસ્તિસૂરિને આવા તો અનેક શિષ્યો હશે પરંતુ આપણને આજે તેઓનો ઇતિહાસ મળતો નથી.

અસિદ્ધ આચાર્યો :

આં સુહસ્તિસૂરિનો સાધરીસમુદાય પણ વિશાળ હતો પરંતુ તેમાં ૧ યક્ષા, ૨ યક્ષકિન્ના, ૩ ભૂતા, ૪ ભૂતકિન્ના, ૫ સેષા, ૬ વેષા, ૭ દેષા : એ સાત આચાર્યોનો પરિવાર સુખ્ય હતો.

ત્રણ શિષ્ય પરંપરાઓ :

આં સુહસ્તિસૂરિની ત્રણ પ્રકારની શ્રમણપરંપરા ચાલી છે.

૧. ગણુધરવંશ:—તેમના પાંચમા શિષ્ય આં સુસ્થિતસૂરિની શિષ્યપરંપરા આજ સુધી ચાલુ છે, જેમાં થયેલ આચાર્યોનો પરિચય અનુક્રમે એકેક પ્રકરણમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે.

૨. વાચકવંશ:—આ. સુહસ્તિસૂરિ સુધીના આચાર્યો ગણુ-નાયક હતા અને વાચનાચાર્ય પણ હતા, એટલે કે તેઓ ગણુની તથા સંઘની સાર સંભાળ કરતા હતા. તેમજ શિષ્યોને પઠન-પાઠન પણ કરાવતા હતા—જિનાગમની રક્ષા કરતા હતા. પછીના આચાર્યોમાં એ સામર્થ્ય રહ્યું નહિ, એટલે ચારિત્રરક્ષાનું કાર્ય અને શ્રુતજ્ઞાનરક્ષાનું કાર્ય એ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું અને ગણુધરવંશ તથા વાચકવંશ-વિદ્યાધરવંશ જુદા પડ્યા. ગણુધરવંશમાં તો સળંગ શિષ્યપરંપરા આવે છે, જ્યારે વાચકવંશમાં એક પછી એક થયેલા કેઈ પણ મર્યાદા સમર્થ વાચનાચાર્યની કાલના અનુક્રમવાળી નામાવલી આવે છે. આ. સુહસ્તિસૂરિ પછી આં મહાગિરિજીના શિષ્ય આ. બલિસહસૂરિ વાચનાચાર્ય બન્યા છે. એમ વાચનાચાર્યની પરંપરા જાણવી. પછીના આચાર્યોમાં આ. વજ્રસ્વામી ગણુચાર્ય અને વાચનાચાર્ય એમ બન્ને પદવીના ધારક હતા.

૩. યુગપ્રધાન પદાવલી:—કેઈ ગણુ શાખા કે કુલનો મણા-ચાર્ય હોય કે વાચનાચાર્ય હોય પરંતુ તે ખાસ અમુક વિશેષ લક્ષણસંપન્ન હોય અને તે કાલે સંઘમાં પ્રધાન હોય તે યુગ-પ્રધાન મનાય છે. યુગપ્રધાન એક પછી એક અવશ્ય થાય છે.

એટલે એક યુગપ્રધાનનું સ્વર્ગગમન થતાં ઘીબા આચાર્યમાં યુગ-પ્રધાનનાં લક્ષણો પ્રકટે છે અને તે ત્યારથી યુગપ્રધાન બને છે. આ રીતે યુગપ્રધાનોની સાંકળ જોડાતી રહે છે. પાંચમા આરામાં એક પછી એક ૨૦૦૪ યુગપ્રધાન થવાના છે; જેમાં ૨૩ મહાન યુગપ્રધાન થશે, જેઓ જૈનધર્મને ઉચ્ચસ્થિતિમાં લાવી મૂકશે. આ આચાર્યોનો યુગપ્રધાન કાળ ઐતિહાસિક સાલવારીને વ્યવસ્થિત કરવામાં ખડું મદદગાર થઈ પડે છે. આં શ્રીમુહસ્તિસૂરિ પછી આં શુભસુન્દરસૂરિ યુગપ્રધાન થયા છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ શ્રમણપરંપરાઓ ચાલી છે, જે પૈકીની પહેલી પરંપરાને આગળનાં પ્રકરણોમાં બતાવીશું અને છેલ્લી બંને પરંપરાને અહીં આપીએ છીએ.

વાચકવંશ પરંપરા (વિદ્યાધરવંશ) :

આ. મુહસ્તિસૂરિ પછીની વાચક વંશપરંપરા શ્રીનંદીસૂત્ર સ્થવિરાવલી અને શ્રીહિમવંત સ્થવિરાવલીમાં નીચે મુજબ આપી છે.

૮. આચાર્ય મુહસ્તિસૂરિ.

૯. આચાર્ય ખડુલ અને બલિસહ:—આ બંને આચાર્યમહા-ગિરિજના શિષ્યો છે, તેઓ શરૂઆતમાં જિનકલ્પીની તુલના કરતા હતા. પછી સ્થ. બલિસહસૂરિ સ્થવિરકલ્પી બન્યા અને બંને શુરુભાર્ષઝોનો ગણુ એક જ હતો તેથી આ આચાર્યની શિષ્ય-પરંપરા ચાલી. આ. બલિસહે અંગવિદ્યા શાસ્ત્રની રચના કરી છે.

૧૦. આં સ્વાતિજી:—આ આચાર્યનું જીવનચરિત્ર કંઈ જ મળતું નથી. ઉચ્ચાનાગર શાખામાં પણ વાચક ઉમાસ્વાતિજી થયા છે. જેમણે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે, તેઓ આં સ્વાતિસૂરિથી જુદા છે અને ઘણા પછીના સમયમાં થયા છે.

૧૧. આં રયામાચાર્યજી:—આ પહેલા કલિકાચાર્ય છે. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેઓ યુગપ્રધાન શુભાકર (આં મેઘગણ્ણી)સૂરિના શિષ્ય હતા, તેમનાં વી. સં. ૨૮૦માં જન્મ,

વી. સં. ૩૦૦માં દીક્ષા, વી. સં. ૪૩૫માં યુગપ્રધાનપદ, અને વી. સં. ૩૭૬માં સ્વર્ગજનન થયાં છે. તેઓ તે સમયના દ્રવ્યાનુયોગના પ્રકાંઠ જ્ઞાતા હતા.

એકવાર ભગવાન સીમંધરસ્વામી નિગોહની વ્યાખ્યા કરતા હતા, તે સાંભળી સૌધર્મેન્દ્રે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘ભગવાન! આજે ભરતક્ષેત્રમાં નિગોહનું આવું વર્ણન કરી શકે તેવો કોઈ શ્રુતજ્ઞાની વિદ્યમાન છે ?’ ભગવાને ઉત્તર આપ્યો કે ‘હા, આંશ્યામસૂરિ ભરતક્ષેત્રના આચાર્ય છે, જેઓ શ્રુતના બળે નિગોહનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવી શકે છે.’ આ સાંભળી સૌધર્મેન્દ્ર આંશ્યામાચાર્ય પાસે આવ્યા, તેમણે નિગોહનું સ્વરૂપ પૂછી તેમના શ્રીમુખથી હૂબહૂ વર્ણન સાંભળી તે ખૂબ ખુશી થયો અને પોતે આવ્યો હતો તેની એંધાણી તરીકે ઉપાશ્રયનો દરવાજો બઢઢી દેવલોકમાં ચાલ્યો ગયો. એટલે કે તીર્થંકર ભગવાન પણ સાક્ષી પૂરે અને સૌધર્મેન્દ્ર પતિ દેવેન્દ્ર પણ જેના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરે, એવા પ્રખર જ્ઞાની તેઓ હતા. તેમણે પોતાના જ્ઞાનના વારસારૂપે ‘શ્રીપન્નાવણાસૂત્ર’ (પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર)ની રચના કરી છે, જે આગમ દ્રવ્યાનુયોગના ખબના રૂપ વિદ્યમાન છે.

પન્નાવણાસૂત્રમાં ૩૬ પદો છે. ૭૭૮૭ સ્લોકપ્રમાણુ ગ્રંથપૂર છે. મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે અને પ્રતિપાદક વિષયો ગણધર શ્રોતોત્તમસ્વામીનો પ્રશ્ન અને ભગવાન શ્રીમહાવીરનો ઉત્તર એવી પ્રશ્નોત્તરશૈલીથી ગૂંથ્યા છે. આજે આ સૂત્ર ચોથા ઉપાંગરૂપે મનાય છે, જેનાં ૩૬ પદો આ પ્રમાણે છે:—

૧ પ્રજ્ઞાપના, ૨ સ્થાન, ૩ અદ્યપમહુત્વ, ૪ આસુખ્ય, ૫ પર્યાય, ૬ ઉપપાત, ૭ શ્વાસોચ્છાસ, ૮ સંજ્ઞાઓ, ૯ ઉત્પત્તિસ્થાન, ૧૦ ચરમ, ૧૧ ભાષા, ૧૨ પાંચ શરીર, ૧૩ પરિણામ, ૧૪ કષાય, ૧૫ પાંચ ઈન્દ્રિય, ૧૬ પ્રયોગ, ૧૭ છ લેશ્યા, ૧૮ કાયસ્થિતિ, ૧૯ સમ્યક્ત્વ, ૨૦ અંતક્રિયા, ૨૧ દેહમાન, ૨૨ ક્રિયા, ૨૩ થી ૨૭ કર્મવિચાર, ૨૮ આહાર, ૨૯ ઉપયોગ, ૩૦ જીવાનો વિચાર, ૩૧ સંજીવેદો, ૩૨ સંયમ, ૩૩ અવધિ ૩૪ દેવદાંપત્ય, ૩૫ વેદના,

૩૬ સમુદ્ધાત-આ પદોમાં તે તે વિષયોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

આ સૂત્ર ઉપર આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા ૩૭૨૮ સ્લોક-પ્રમાણ, આ. મલ્લયગિરિકૃત ટીકા ૧૬૦૦૦ સ્લોકપ્રમાણ અને વિષમપદ વ્યાખ્યા રચાયેલ છે. જૈન દર્શનનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે આ એક જ આગમ છે; એમ કહીએ તો ચાલે.

સંપ્રતિ રાજના જીર્ણોદ્ધાર પછી મિથ્યાદષ્ટિ દેવોએ ઉપસર્ગ કર્યો, ત્યારે શ્રીશ્યામાચાર્યજીએ અશ્વાવઘોષ તીર્થની રક્ષા કરી ત્યાં જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેઓ મહારાજા ભિક્ષુરાજે કરાવેલ કલિંગની આગમવાચનામાં હાજર હતા. આ રીતે તેઓ મહાજ્ઞાની પરમ સંયમી અને સમર્થ આચાર્ય થયા છે. તેમનાથી કલિકાચાર્યગૃન્થ નીકળ્યો છે અને તે બીજા કલિકાચાર્યથી વિખ્યાત થયો છે.

૧૨. આચ્ય સ્કંદિલસૂરિ (પંડિલસૂરિ):—જેઓ વીર સં. ૩૭૬ થી ૪૧૪ સુધી યુગપ્રધાનપદે હતા, તેમનું આયુષ્ય ૧૦૮ વર્ષ પ્રમાણ હોવાનું લેખાય છે. તેઓ માટે સ્થવિરાવલીમાં અજ્ઞજીવધરં એવું વિશેષણ આપ્યું છે, તેથી નક્કી છે કે તેઓ આચ્ય. જીત વ્યવહારને સંપૂર્ણ વફાદાર હતા. ‘તપગૃન્થ પટ્ટાવલી’માં લખ્યું છે કે તેમણે ‘જીતમર્યાદા’ નામનું શાસ્ત્ર ખતાવ્યું છે. ‘હિમવંત સ્થવિરાવલી’માં તેમને આચ્યજીત નામના શિષ્ય હોવાનો ઉલ્લેખ છે, ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ના ઉલ્લેખ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે આં વૃદ્ધવાહિસૂરિ તેમના શિષ્ય હતા.

આ સમયે ઉજ્જૈનમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો. તેની સાલ-વરી આ પ્રમાણે છે. વી.સં. ૩૧માં ઉદાયી, સં. ૬૦માં નંદવંશ, સં. ૧૫૪માં મૌર્યવંશ, સં. ૨૯૪માં ખલ્લભિત્ર, સં. ૩૫૪માં નલોવાહન, સં. ૩૬૪માં ગર્દભિલ્લ, સં. ૪૧૦માં શકારિ વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યાશ્રંભ.

આ આચાર્યથી પંડિલ ગૃન્થ નીકળ્યો છે, જે ગૃન્થવ્યવસ્થા થઈ ત્યારે ચંદ્રગૃન્થમાં સામેલ થયો હતો.

૧૩. આચ્ય સ્વસુદ્ર:—જેઓ ગંભીર જ્ઞાની અને ભૂગોળ-વિદ્યાના નિષ્ણાત હતા.

૧૪. આર્ય મંગુસૂરિ:—તેઓ વિક્રમની પહેલી સદીના મહાન જ્ઞાની, અને પ્રભાવક આચાર્ય છે. તેમનો ઉપદેશ આકર્ષક હતો. તેઓ મથુરામાં પધાર્યા ત્યારે શ્રાવકો આચાર્યની ભક્તિ કરવાથી વિશેષ પુણ્ય થશે એ ભાવનાથી સરસ સ્વાદિષ્ટ આહાર વહોરાવવા લાગ્યા. ગુરુમહારાજ પણ જીભની લાલચથી બીજે વિહાર કરવાનું માંડી વાળી ત્યાં જ સ્થિરતા કરી રહ્યા અને આલોચના કર્યા વિના કાળધર્મ પામી મથુરામાં જ યક્ષપણે ઉત્પન્ન થયા. તેમણે પોતાનો પૂર્વભવ જોયો અને પોતાની થયેલી ભૂલ સમજી પોતાના શિષ્યો આવી રસગૃહિમાં ફસાય નહીં તેનો ઉપાય ચોખ્યો. શિષ્યો શહેર બહાર ઠલેલે જઈ પાછા આવતા હતા ત્યારે મક્કે પોતાની જીભને લાંબી બહાર કાઢી રાખી. મુનિઓએ આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે યક્ષે પોતાનો પૂર્વભવ અને રસની લાલચનું કટુકે પરિણામ કહી સંજ્ઞાવ્યું. આથી મુનિઓ વિશેષ રસત્યાગી બન્યા. મથુરામાં આ આચાર્યનું મંદિર પણ ત્યારે બનાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૫. આર્ય નંદિલસૂરિ:—તેઓ વીરની પાંચમી સદી અને વિક્રમની બીજી સદીના પ્રભાવક આચાર્ય છે. તેઓ આર્ય રક્ષિત-સુરિના વંશીય અને સાઠા નવ પૂર્વના જ્ઞાતા હતા; એમ ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’ને ઉલ્લેખ છે. આ સમયે પશ્ચિમીખંડમાં પદ્મપ્રભરાજ, પદ્માવતી રાણી, પદ્મદત્ત શેઠ, પદ્મચથા શેઠાણી, પદ્મકુમાર શ્રેઠીપુત્ર અને વૈરોટયા નામની શ્રેઠીપુત્રની પત્ની રહેતાં હતાં. વૈરોટયાને સાસુ તરફથી ઘણું જ દુઃખ હતું, તેને ત્રણ મહિનાનો ગર્ભ થતાં દુધપાકનો દોહદ ઉત્પન્ન થયો. જ્યાં સાસુની સામી પ્રીતિ હોય ત્યાં બિચારીનો દોહદ પૂરે જ કેણું? એવામાં આં નંદિલસૂરિ ત્યાં પધાર્યા. વૈરોટયાએ તેમને પોતાનું દુઃખ કહી સંજ્ઞાવ્યું. આચાર્ય મહારાજે ક્ષમા રાખવાનું અને ધર્મની આરાધના કરવાનું જણાવ્યું. અને હું જ્ઞાનના બળથી તને દુધપાકનો દોહદ થયાનું પણ જાણું છું, જે તને પૂરો થશે, એમ પણ સાથોસાથ કહી દીધું. વૈરોટયા તે પ્રમાણે વર્તવા લાગી. વૈરોટયાને ચૈત્રી પૂનમે પુંડરિક

તપનો ઉપવાસ હતો. તેની સાસુએ બીજે દિવસે ઉઘાપનમાં સાધર્મિક ભક્તિ માટે દૂધપાક કર્યો અને છેલ્લા ઉખેડિયા વધ્યા, તે વૈરાટયાને ખાવા આપ્યા. વૈરાટયા તેને લઈ બહાર તળાવે જઈ દૂધપાકને કિનારે મૂકી પાણીમાં પગ ધોવા ગઈ. બરાબર તે જ સમયે આલિંજર નાગની નાગરાણી ત્યાં આવી દૂધપાક ખાઈ પુનઃ પાણી પાતાલમાં આલી ગઈ. એટલામાં વૈરાટયાએ ત્યાં આવી દૂધપાક દેખ્યો નહીં પણ ખુશી થતી બોલી કે જેણે આ દૂધપાક ખાધો છે, તેના મનોરથ પૂર્ણ થાઓ. આ બાણી નાગરાજ અને નાગરાણી ખૂબ ખુશી થયાં. વૈરાટયાની સાસુને સ્વપ્ન આપી વૈરાટયાને દોહડ પૂરવા જણાવ્યું. દોહડ પૂરો થયો અને વૈરાટયાએ નાગદત્ત કુમારને જન્મ આપ્યો. નાગોએ તેના મોસાળ તરીકેની બધી ફરજો અદા કરી હતી. પછી ગુરુના ઉપદેશથી આ કુટુંબ દીક્ષા લીધી અને તે મરીને સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયું. વૈરાટયા ધરણેન્દ્રની રાણી બની અને ભગવાન પાર્શ્વનાથના ભક્તોને સહાય કરવા લાગી. આ નંદિલ શ્રમણે નમિકુળ જિજ્ઞાસા પાસે ઇત્યાદિ મંત્ર ગર્ભિત વૈરાટયાનું સ્તવન બનાવ્યું જે આજે પણ ઝેર ઉતારવાને તેમજ ઉપદ્રવો ટાળવાને ઉત્તમ જાપ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ આચાર્યે ૮ નાગકુળોને જૈન બનાવ્યાં હતાં, જે નાગવંશ તરીકે વિખ્યાત હતાં. બંગાળના પ્રસિદ્ધ નાગવંશનો આ કુળો સાથે સંબંધ હોય એ બનવાભેગ છે. જો કે શંકરાચાર્યના અભ્યાસ પરથી જૈનો રાજપૂતાનામાં આવ્યા એટલે એ કુટુંબો જૈન રહી શક્યાં નથી પરંતુ પોતે ભૂતકાળમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના ઉપાસક જૈન હતા એમ માને છે.

૧૬. આ નાગહસ્તિસૂરિ:—તેમનો વીર સં. ૫૭૩માં જન્મ, વી. સં. ૫૬૨માં દીક્ષા, સં. ૬૨૦માં યુગપ્રધાનપદ, અને સં. ૬૮૬માં સ્વર્ગગમન થયેલ છે. તેઓ ૧૧૬ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગે ગયા છે.

દશ પૂર્વધારી આ. શ્રી વજ્રસ્વામીના પદ્મધર આ. વજ્રસેન-સૂરિએ સોપારકનગરમાં આવી શેઠ જિજ્ઞાસુના આખા કુટુંબને

સુકાળની ભવિષ્યવાણી કહી બચાવી લીધું હતું અને પછી એ કુટુંબના શેઠ જિનદત્ત, શેઠાણી ઈશ્વરી, તેમના પુત્રો નાગ, ચંદ્ર, નિવૃત્તિ અને વિદ્યાધર: એ દરેકને દીક્ષા આપી હતી. તે પૈકીના ચારે પુત્રો આગમોનો અભ્યાસ કરી આચાર્ય થયા હતા અને તે દરેકના નામથી જુદો જુદો ગણ નીકળ્યો છે. આ. નાગસૂરિ તે આ. નાગિલ, આ. નાગેંદ્ર કે આ. નાગહસ્તિ: એમ અનેક નામે વિખ્યાત છે. તેમનાથી નાગેંદ્રકુલ, નાર્દદ્વીયાખા અને નાગેંદ્ર ગચ્છ નીકળ્યા છે. નાગેંદ્રગચ્છમાં મહાપ્રાભાવિક આચાર્યો યયા છે.

આર્થ નંદિલસૂરિ એ સમર્થ વાચનાચાર્ય થયા છે. તેઓ વ્યાકરણ, ગણિત, ભાંગા અને કર્મપ્રકૃતિના પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા. તેમણે અનેક વાચનાચાર્યો તૈયાર કરી વાચકવંશને સમૃદ્ધ કર્યો હતો.

દિગમ્બર આચાર્ય ઈન્દ્રનંદિ જણાવે છે કે, તે અરસામાં આં શુભધરે પાંચમા જ્ઞાનપ્રવાહ પૂર્વની દશમી વસ્તુના ત્રીજા દોષ-પ્રાભૂતના આધારે “દોષપ્રાભૂત” યાને “કષાયપ્રાભૂત” શાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું, જેમાં અધિકાર ૧૫, મૂળ ગાથા ૧૮૩ અને વિવરણ ગાથા ૫૦૩ પ્રમાણ રચના હતી. તે તેમણે આં નાગહસ્તિને લણાવ્યું હતું; જેના ઉપર આં વીરસેને ૨૦૦૦૦ ‘ધવલા’ અને આં જયસેને ૪૦૦૦૦ તેની અનુપૂર્તિ ‘જયધવલા’ ટીકા કરેલ છે. (‘શ્રુતાવતાર’ આર્થ ૧૭૭ થી ૧૮૭; સંસ્કૃત શ્રુતાવતાર આર્થ ૧૫૦ થી ૧૫૪) આ ઉપરથી નક્કી છે કે તે સમયે પાંચ પૂર્વોથી અધિક જ્ઞાન વિદ્યમાન હતું અને આં નાગહસ્તિ કર્મ વિષયના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા તેમજ સમર્થ વાચનાચાર્ય હતા.

આં મહાગિરિજીની પરંપરાના આં કોડિજ્ઞના શિષ્ય આં નાગ, આ આં નાગહસ્તિસૂરિથી ભિન્ન આચાર્ય છે.

૧૭ આ. રેવતીનક્ષત્ર:—તેમનો યુગપ્રધાનકાળ વીર સં. ૬૮૬ થી ૭૪૮ સુધી છે. ૧૦૬ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગે ગયા છે. તેઓ જાત્યજન જેવા પ્રધાન અને ખીડેલા કુસુદ જેવા શોભતા હતા. તેમણે પણ વાચકવંશને ખૂબ વિકસાવ્યો હતો.

૧૮. આં સિંહસૂરિ:—તેમનો યુગપ્રધાનકાળ વી. સં. ૭૪૮ થી ૮૨૬ છે. તેઓ અચલપુરાના વતની હતા, બ્રહ્મકીર્તી શાખામાં દીક્ષિત થયા હતા, કલિકશ્રતના પ્રખર વ્યાખ્યાતા હતા, ધીર હતા અને ઉત્તમ વાચનાચાર્યપદે આઠ્યા હતા.

૧૯. આં રકેદિલ:—તેમનું નામ સોમરથ હતું. તે મથુરાના રહેવાસી, ધર્મે જૈન, બ્રાહ્મણ મેઘરથ અને રૂપરેખાના પુત્ર હતા. તેમણે આં વજ્રસ્વામી અને આર્ય રથની પરંપરાના કાશ્યપ ગોત્રવાળા સ્થવિર આર્ય સિંહના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી આર્ય ધર્મ પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને બ્રહ્મકીર્તિકા શાખાના આં સિંહસૂરિ વાચનાચાર્ય પાસેથી આગમ તથા પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવી વાચકપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. યુગપ્રધાનચંત્રના આધારે તેમનો વાચનાચાર્ય કાળ વીર સં. ૮૨૬નો છે. તેઓ તે સમયના સમર્થ વાચનાચાર્ય છે. આ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મમાં સંઘર્ષ ચાલ્યો, મધ્ય ભારતમાં હુણો અને ગુપ્તોત્તુ ધર્મકર યુદ્ધ થયું અને બાર વર્ષો દુકાળ પડ્યો. એટલે જૈન મુનિઓની અને વિશેષતઃ શ્રુતધરોની સંખ્યા ઘટી ગઈ. પરિણામે આગમોનો વિરોધ થવાની સ્થિતિ આવી પડી. આ કટોકટીમાં વીર સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ લગભગમાં આં રકેદિલ-સૂરિએ ઉત્તરાપથના મુનિઓને મથુરામાં અને આં નાગાર્જુને દક્ષિણપથના મુનિઓને વલ્લભીમાં એકઠા કરી ચોથી આગમવાચના કરી અને જિનાગમોને પુસ્તકરૂપે લખ્યાં. આ રીતે મથુરામાં અને વલ્લભીમાં બે પાઠો તૈયાર થયા. હવે તે બન્ને પાઠો મેળવી એક ચોક્કસ પાઠ નક્કી કરવાનું બાકી હતું, પરંતુ કાળના પ્રભાવે તેવો યોગ મળ્યો નહીં એટલે તેઓએ તે વારસો પોતપોતાના શિષ્યોને આપ્યો.

દેવદ્વિગણી ક્ષમાશ્રમણ 'નંદીસૂત્રની પદ્માવલી'માં વાચના-ચાર્ય રકેદિલની ખૂબ પ્રશંસા કરે છે અને કલ્પસૂત્રની 'સ્થવિરા-વલી'માં તેમનું નામ આપી તેમના ગુરુભાઈ આર્ય જંબૂથી

પોતાની પટ્ટાવટ્ટી બેઠે છે. આથી જોમ માની શકાય કે આં સંકલિત સમર્થ ગણાચાર્ય હતા તેમજ અનેક વાચનાચાર્ય હતા.

આ આચાર્યને કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં ‘અલ્લજસંકલિત’ નામથી અને નંદીસૂત્રની પટ્ટાવટ્ટીમાં ‘અંદિલાયરિય’ નામથી ઉલ્લેખ્યા છે, તે તેમના પર્યાયવાચક નામો જ સંભવે છે, તેમનાં પર્યાયવાચક નામો સંકલિત, પંકલિત, અંદિલ, સંકલિત ઇત્યાદિ છે * એટલે તે દરેકને એક માની અમે અહીં આં સંકલિતનું ચરિત્ર આપેલ છે.

આ આચાર્યને અનેક ગુરુમાર્ધઓ હતા પરંતુ આપણને નેઓમાંથી એકનું જ નામ મળે છે. ગૌતમગૌત્રી આચાર્ય જંપૂસૂરિ એ તેમના ગુરુમાર્ધ હતા, જેઓ સાત્ત્વિક શક્તિશાલી, જ્ઞાની અને ચારિત્રશાલી હતા. તેમની શિષ્યપરંપરામાં આં દેવદિગ્ગણી ક્ષમાશ્રમણ થયા છે

૨૦. હિમવંત ક્ષમાશ્રમણુ:—જેઓ પૂર્વના પણ જાતા હતા.

૨૧. આં નાગાણુનસૂરિ:—તેઓ નાગેન્દ્રવંશના અને આં સંકલિતાચાર્યના સમકાલીન આચાર્ય છે. તેમણે દક્ષિણપથના શ્રમણસંઘને મેળવી વલ્લભીમાં ચોથી આગમવાચના કરી હતી. તેમનો વીર સં. ૭૬૩ માં જન્મ. સં. ૮૦૭ માં દીક્ષા, સં. ૮૨૬ માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૯૦૪ માં ૧૧૧ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયેલ છે. તેઓ વાચનાચાર્ય હતા.

આ સ્થાને નંદીસૂત્ર પટ્ટાવટ્ટીમાં બીજી એ પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ મળે છે, જેમાં આં ગોવિંદ અને આં ભૂતદિન્નનો નામોલ્લેખ છે.

* અજ્ઞ સંકલિત થેરે અંતેવાસી (-કલ્પસ્થવિરાવલી)

તે વંદે સંકલિલાયરિય (-નંદીપટ્ટાવલી ગાં ૩૩)

(સામજ્ઞ) સંકલિત અજ્ઞજીવધરં (-નંદીપટ્ટાવલી ગાં ૨૬)

સામજ્ઞ સંકલિલાયરિયં (-દુસ્સમં સમણસંઘથયં)

ઘનસુંદર-દયામાયી સંકલિલાચાર્યં इत्यपि ॥ ૧૧૫ ॥

(-લોકપ્રકાશ-સર્ગ ૩૪)

આં ગોવિંદસૂરિ શરૂમાં કદ્દર મિથ્યાત્વી હતા, પ્રકાંડ વાદી હતા અને જૈનાચાર્યો સાથેના વાદમાં અનેક વાર હાર્યા હતા. પછી તેમણે જૈન શાસ્ત્રો ભણી તેનું ખંડન કરવું, એવા દંભથી જૈન મુનિ બની પૂર્વે સુધીનું જૈન જ્ઞાન મેળવ્યું. પણ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ જિનવાણ્ણીના પ્રભાવે મિથ્યાત્વી મટી સાચા જૈનાચાર્ય બન્યા, અને વાચકપદે સ્થાપિત થયા. જિનવાણ્ણીનો મહિમા અપાર છે. તેઓ વીર સં. ૯૦૦ પછી વિદ્યમાન હતા. (શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય ગા. ૯૦ ટીકા પૃ. ૨૪૪)

૨૨. આં ભૂતદિનઃ—તેમનો યુગપ્રધાનકાળ વી. સં. ૯૦૪ થી વી. સં. ૯૮૩ સુધીનો છે. તેમનું આયુષ્ય ૧૧૯ વર્ષનું હતું. તેઓ આ. નાગાર્જુનસૂરિના શિષ્ય હતા; સોના જેવી દીપતી કાંતિવાળા હતા, બહુ કયાણુ હતા, તેમણે પઠનપાઠનને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું છે અને નાગેન્દ્રવંશને શોભાવ્યો છે.

૨૩. આં લોહિત્યસૂરિ—તેઓ સૂત્ર અને અર્થના યથાર્થ ધારક હતા અને સાત ભંગીમાં નિષ્ણાત હતા.

૨૪. દુબ્યગણિ:—તેઓ મધુર ભાષી હતા, સમર્થ વ્યાખ્યાતા હતા, સામાન્ય અર્થ અને વિશેષ અર્થના ભંડાર હતા. તેમનાં હાથ પત્રનાં તળિયાં કામળ અને લક્ષણવાળાં હતાં તેમજ તેમના ચરણમાં અનેક જ્ઞાની પુરુષો જૂકી રહેતા હતા.

‘નંદીસૂત્ર પટ્ટાવલી’માં આ સ્થાને પણ એક પ્રક્ષિપ્ત ગાથા છે. જેમાં આં દુબ્યગણિના વાસ્તવિક ગુણોની પ્રશંસા છે. કલ્પ-સૂત્રમાં આં પંડિતના ગુરુભાઈની પરંપરામાં દેશીગણિ ક્ષમા-શ્રમણ બતાવ્યા છે, તે અને આ આચાર્ય એક હોય એમ લાગે છે.

૨૫. દેવવાચક:—આચાર્ય શ્રીદેવદર્શિગણિ શ્રમાશ્રમણ જ વાચનાચાર્ય દેવવાચક છે. તેઓ આં શ્રીવજ્રસ્વામીની એક શ્રમણપરંપરાના ગણનાયક હતા અને વાચકવંશના વાચનાચાર્ય પણ હતા. (વિચારશ્રેણિ) આં રુદ્રિસૂરિએ કરેલી ચોથી માથુરીવાચનાના આગમોનો વારસો તેમની પાસે હતો. આ સમયે

આચાર્ય નાગાભુનસૂરિની પરંપરામાં આચાર્ય કાલકાચાર્ય વિદ્યમાન હતા; જેમનો યુગપ્રધાનકાળ વી. સં. ૯૮૩ થી ૯૯૪ છે, આં નાગાભુનની ચોથી વલ્લભીવાચનાનો વારસો તેમની પાસે હતો. આ બંને આચાર્યોએ વીર સં. ૯૮૦ માં વલ્લભીમાં મળી બંને વાચનાના પાઠો મેળવી એક આગમપાઠ નક્કી કર્યો છે. જે પાઠ આજે વિદ્યમાન છે. બંને વાચનાના પાઠભેદો પણ તેમાં કાયમ રાખ્યા છે. આં કાલિકસૂરિ તે ચોથા કાલકાચાર્ય છે. તેમણે વીર સં. ૯૯૩ માં આનંદપુરમાં વલ્લભીવંશીય રાજા કુવસેન (પહેલા) ની હાજરીમાં શ્રીસંઘ સમક્ષ ‘કલ્પસૂત્ર’ વાંચવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેમની જ પાઠે આં સત્યમિત્ર યુગપ્રધાન થયા છે; જે છેલ્લા પૂર્વવિદ્ હતા, વાચકવંશના અંતિમ આચાર્ય હતા. ત્યાર પછી વાચકવંશ આગળ ચાલ્યો નથી.

અહીં નંદીસૂત્રના આધારે આ વાચકવંશ બતાવ્યો છે, નંદીસૂત્ર પ્રમાણે ગ. શ્રીસુધર્માસ્વામીથી પચીસમા વાચનાચાર્ય આં દેવર્દિ છે. ‘હિમવંત સ્થવિરાવલી’ અને ‘નંદીસૂત્રની ટીકા’માં પણ આ જ આચાર્યક્રમ મળે છે, વળી ‘કૃષ્ણચિંમચ્છના આં જયસિંહસૂરિએ ‘ધર્મીપદેશમાળા’ના સ્વોપણ વિવરણને અંતે ગણધરે તથા વાચનાચાર્યો બતાવ્યા છે, તેમાં આં દેવર્દિને આં જંબૂસ્વામીથી ચોવીસમા આચાર્ય ઉલ્લેખ્યા છે. એટલે શ્રી-સુધર્માસ્વામીથી આં દેવર્દિગણી પચીસમા વાચનાચાર્ય છે; એ વાત નક્કર છે અને એ રીતે નંદીસૂત્રનો વાચનાચાર્ય ક્રમ બરાબર છે.

કોઈ કોઈ પ્રતિમાં આં મંત્રુ અને આં નન્દિલા બમણની વચ્ચે જે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ આપી આં ધર્મ, આં ભદ્રગુપ્ત, આં વજ્રસ્વામી તથા આં રક્ષિતશ્રમણને વાચનાચાર્ય જણાવ્યા છે. ખરેખર, તેઓ વાચનાચાર્ય તો છે જ કિન્તુ તેઓ બુદ્ધિ શાખાઓના વાચનાચાર્યો છે, માટે તેઓને ‘નંદીસૂત્ર’ના પ્રસ્તુત વાચકવંશમાં લીધા નથી.

આ જ રીતે આં નાગાભુન પછી પણ જે પ્રક્ષિપ્ત ગાથાઓ આપી આં ગોવિંદ આં બૃત્તદિન અને આં સંયમવિષ્ણુને

વાચનાચાર્ય જણાવ્યા છે પણ તેઓ આં ભૂતદિનના સમકાલીન છે, માટે તેઓને 'નદીસૂત્ર'ના વાચકવંશમાં લીધા નથી.

પ્રક્ષિપ્ત ગ્રાંથાઓમાં બતાવેલ વાચનાચાર્યો પૈકીના કેટલાએક તો યુગપ્રધાનો છે. તેઓનું વર્ણન આગળ યુગપ્રધાન પટ્ટાવલીમાં આપેલ છે.

વાઈ ય સ્વમાસમણે, દિવાયરે વાયગ ત્તિ વગદ્વા ।
પુવ્વગયમ્મિ ય સુત્તે, ષ્ણ સદ્દા પડંજંતિ ॥ ૧ ॥

વાદી, ક્ષમાશ્રમણ, દિવાકર અને વાચક આ શબ્દો પૂર્વધર માટે વપરાય છે—વપરાતા હતા.

હવે તો વાદી શબ્દ વાદી અર્થમાં, ક્ષમાશ્રમણ શબ્દ ક્ષમાધર બહુશ્રુતના અર્થમાં, દિવાકર શબ્દ તેજસ્વી અર્થમાં અને વાચક શબ્દ ઉપાધ્યાય અર્થમાં વપરાય છે.

વાચકવંશ તે જુદા જુદા ગ્રંથમાં એક પછી એક થયેલા વિદ્યાધારક વાચનાચાર્યોની શ્રંખલાએ જોડેલી શ્રમણપરંપરા છે, આથી ઇતિહાસમાં કેઈ કેઈ સ્થાને આ વાચકવંશને જ વિદ્યાધરવંશ તરીકે પણ જોવાખાવ્યો હોય એમ લાગે છે.

‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં આં સ્વામાચાર્યને આં ગુણાકરસૂરિ યાને આં ગુણસુંદરસૂરિના શિષ્ય બતાવ્યા છે અને આગળ જતાં તેમને જ વિદ્યાવંશના બતાવ્યા છે. વળી, દરેક આચાર્યો વાચકવંશના પ્રધાન આચાર્યો છે. આ સમન્વય જોતાં પ્રસ્તુત વિદ્યાધરવંશ અને વાચકવંશ એક છે, એમ માનવું એ વ્યાજબી માન્યતા છે. આમ માનવાથી ઘણી ઐતિહાસિક ગૂંચોનો સરળ બિંદુ થઈ જાય છે.

‘દુસ્સમકાલસમણસંઘચય’ અને ‘વિચારશ્રેણિ’ના આધારે યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી તથા યુગપ્રધાનોનો કાળ નીચે સુજળ છે:

યુગપ્રધાન પદાવલી

૧. ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામી	વીર સં. ૧ થી ૨૦
૨. આં જ'ખૂસ્વામી	વી. સં. ૨૦ થી ૬૪
૩. આં પ્રભવસ્વામી	વી. સં. ૬૪ થી ૭૫
૪. આં શય્યાંભવસૂરિ	વી. સં. ૭૫ થી ૯૮
૫. આં યશોભદ્રસૂરિ	વી. સં. ૯૮ થી ૧૪૮
૬. આં સંભૂતિવિજય	વી. સં. ૧૪૮ થી ૧૫૬
૭. આં ભદ્રબાહુસ્વામી	વી. સં. ૧૫૬ થી ૧૭૦
૮. આં સ્થૂલભદ્રજી	વી. સં. ૧૭૦ થી ૨૧૫
૯. આં મહાગિરિજી	વી. સં. ૨૧૫ થી ૨૪૫
૧૦. આં સુહસ્તિસૂરિજી	વી. સં. ૨૪૫ થી ૨૯૧

૧૧. આં ગુણસુંદરસૂરિ:—તેમનો વીર સં. ૨૩૫ માં જન્મ, સં. ૨૫૯ માં દીક્ષા, સં. ૨૯૧ માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૩૩૫ માં ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન.

આ આચાર્યનાં બીજાં નામો આં ઘનસુંદર, આં મેઘગણિ, આં ગુણસુંદર અને આં ગુણાકર મળે છે. 'પ્રભાવકચરિત્ર'ના ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે આં પ્રથમ કાલિકાચાર્યજી તેમના શિષ્ય છે. આં સુહસ્તિસૂરિના પહેલા ૬ શિષ્યો પૈકીના પહેલા પાંચ શિષ્યોને જુદા જુદા ગણના પ્રવર્તક બતાવ્યા છે. માત્ર ત્રીજા શિષ્ય મેઘગણિને જુદા ગણસ્થાપક તરીકે જોખાવ્યા નથી; આથી એમ લાગે છે કે તે આં મેઘગણિ જ યુ. આં ઘનસુંદરસૂરિ યાને યુ. આં ગુણસુંદરસૂરિ હોવા જોઈએ અને એમ હોય તો આ યુગપ્રધાન આચાર્ય આં સુહસ્તિસૂરિના જ શિષ્ય છે.

૧૨. આં શ્યામાચાર્યજી—વીર સં. ૩૩૫ થી ૩૭૬. તેઓ આં ગુણસુંદરસૂરિના શિષ્ય છે; જેમનું જીવનચરિત્ર વાચકવંશ પરંપરામાં આવી ગયું છે. (જુઓ : પૃં ૧૮૦)

૧૩. આં રકેન્દિલજી—વીર સં. ૩૭૬ થી ૪૧૪, જેમનું ચરિત્ર વાચકવંશમાં આપ્યું છે. (જુઓ : પૃં ૧૮૨)

૧૪. આં રેવતીમિત્ર :—વીર સં. ૪૧૪ થી ૪૫૦.

૧૫. આં ધર્મસૂરિ:—તેમનો વીર સં. ૩૬૨ માં જન્મ, સં. ૪૦૬ માં દીક્ષા, સં. ૪૫૦ માં યુગપ્રધાન પદ, સં. ૪૬૫ માં ૧૦૨ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયાં છે. હાહા શ્રીધર્મધોષસૂરિજી લખે છે કે આ અરસામાં આં અપૂટાચાર્ય, આં વૃદ્ધવાદીજી થયા, ‘જીતકલ્પ’ બન્યું, પંચકલ્પનો વિચ્છેદ થયો, પ્રત્યેક-બુદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધનો વિચ્છેદ થયો, બુદ્ધબોધિતની સંખ્યા ઘટવા લાગી, આં સિદ્ધસેન દિવાકર આ આચાર્યના શિષ્ય હતા વગેરે. ‘વિચારગ્રંથિ’ માં પણ આં સિદ્ધસેનને આં ધર્મસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આથી માનવું પડે છે કે, આં સ્કંદિલ-સૂરિજીએ વીર સં. ૪૦૬ થી ૪૧૪ ના ગાળામાં ‘જીતકલ્પ’ બનાવ્યો હશે અને આં સિદ્ધસેન દિવાકર આ આચાર્ય પ્રત્યે ખૂબ પૂજ્યભાવ ધરાવતા હશે.

૧૬. આં ભદ્રશુભસૂરિ:—વીર સં. ૪૬૪ થી ૫૩૩.

૧૭. આં શ્રીશુભસૂરિ:—વીર સં. ૫૩૩ થી ૫૪૮. ત્રૈરાશિક મતનો સ્થાપનાર રોહિશુભ આ આચાર્યનો વિદ્યાર્થિ હતા.

૧૮. આં વજ્રસ્વામી:—વીર સં. ૫૪૮ થી ૫૮૪. આ આચાર્યશ્રીનું ચરિત્ર પટ્ટાનુક્રમમાં આગળ આવશે.

૧૯. આં આર્યરક્ષિતજી:—વીર સં. ૫૮૪ થી ૫૯૭.

૨૦. આ દુર્ભલિકાપુષ્પમિત્ર—વીર સં. ૫૯૭ થી ૬૧૭.

૨૧. આં વજ્રસેનસૂરિ:—વીર સં. ૬૧૭ થી ૬૨૦ જેમનું ચરિત્ર પટ્ટના અનુક્રમે આગળ આપીશું.

૨૨. આં નાગહસ્તિ—વીર સં. ૬૨૦ થી ૬૮૬. તેમનું ચરિત્ર વાચકવંશ પરંપરામાં આવી ગયું છે. (જુઓ : પૃં ૧૮૪)

૨૩. આં રૈવતીમિત્ર—વીર સં. ૬૮૬ થી ૭૪૮. તેઓ પણ સમર્થ વાચનાચાર્ય હતા. (જુઓ : ‘વાચકવંશપરંપરા’ પૃં ૧૮૫)

૨૪. આં સિંહસૂરિ—વીર સં. ૭૪૮ થી ૮૨૬. તેઓ પણ પ્રજ્ઞદ્રોષી યાજ્ઞમાં થયેલ વાચનાચાર્ય છે.

૨૫. આં નાગાબ્જુનસૂરિ:—વીર સં. ૮૨૬ થી ૯૦૪. તેમણે વીં સં ૮૩૦ લગભગમાં વલ્લીમાં મોટી આગમવાચના કરી છે. (પરિચય માટે જુઓ: 'વાચકવંશ પરંપરા.' પૃં ૧૮૭)

૨૬. આં ભૂતદિગ્નસૂરિ-વીર સં. ૯૦૪ થી ૯૮૩. તેઓ નાગેન્દ્રકુળના સમર્થ વાચનાચાર્ય હતા. (જુઓ: 'વાચકવંશ પરંપરા.' પૃં ૧૮૮)

૨૭. આં કાલિકસૂરિ વીર સં ૯૮૩ થી ૯૯૪. તેઓ ચોથા કાલિકાચાર્ય છે. જેમ આં સ્કંદિકસૂરિની આગમવાચનાના વાચનાચાર્ય આં દેવદિગ્નસૂરિ દ્વામાશ્રમણ હતા, તેમ આં નાગાબ્જુનસૂરિની આગમવાચનાના વાચનાચાર્ય આં કાલિકસૂરિ હતા. આ બંને આચાર્યોએ મળી બંને આગમવાચનાના પાઠો મેળવીને એક આગમપાઠ બનાવ્યો છે અને વલ્લીમાં વીર સં. ૯૮૦ માં આગમને પુસ્તકારૂઢ કર્યો છે; જે આગમો અત્યારે વિદ્યમાન છે. વીર સં ૯૯૩ લગભગમાં વલ્લીના રાજા પ્રથમ મુષસેનનો કુમાર મરી ગયો એટલે રાજકુટુંબ શોકમાં હતું અને તે વડનગરમાં રહેતું હતું. આં શ્રી કાલિકાચાર્યે તે વર્ષે ત્યાં ચોમાસું કરી રાજકુટુંબના શોકનિવારણ માટે શ્રીસંઘ સમક્ષ બહેર રીતે 'શ્રીકલ્પસૂત્ર'નું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. રાજાએ પણ સહકુટુંબ શોક મૂકી, ઉપાશ્રયમાં આવી 'કલ્પસૂત્ર' સાંભળ્યું હતું ત્યારથી સંઘ સમક્ષ 'કલ્પસૂત્ર' વાંચવાનો પ્રારંભ થયો છે, જે પ્રવૃત્તિ આજ પણ વિદ્યમાન છે. વિવેકી શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ફરજ છે કે દંડેરે પશુસણમાં શોક મૂકી ઉપાશ્રયમાં આવી 'શ્રીકલ્પસૂત્ર'નું વ્યાખ્યાન સાંભળવું જોઈએ. એ આચાર્ય તે યુગના સમર્થ યુગપ્રધાન છે.

૨૮. આં સત્યમિત્ર—વીર સં. ૯૯૪ થી ૧૦૦૦. આ આચાર્ય હેલ્લા પૂર્વધર છે. તેમનું સ્વર્ગગમન થતાં પૂર્વજ્ઞાનનો સમૂળ વિચ્છેદ થયો છે.

૨૯. આં હારિદ્ર—તેમનો વીર સં. ૯૪૩ અથવા ૯૫૩ માં જન્મ, વીર સં. ૯૭૦ માં દીક્ષા, વીર સં. ૧૦૦૦ માં યુગપ્રધાનપદ અને વીર સં. ૧૦૫૫ માં સ્વર્ગગમન થયેલ છે.

આ આચાર્યનાં હારિલસૂરિ, હરિશુભસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિઃ એમ ત્રણ નામો મળે છે. 'વિચારશ્રેણિ'માં યુગપ્રધાન, આ. હારિલને સ્થાને હરિભદ્રસૂરિનું નામ આપ્યું છે તેમજ તેમના વિશે પંચસપ્ત ૦ ગાથા આપી, વિક્રમ સં. ૫૮૫ માં સ્વર્ગગમન બતાવેલ છે અને ત્યાર પછી 'તતો જિનમદ્રક્ષમાશ્રમણ ૬૫।' એમ સંયોજના કરેલ છે. આ આચાર્ય વીર સં. ૯૮૦ ની વલ્લીવાચનામાં હાજર હતા, તેમને હૂણસમ્રાટ તોરમાણ શુરુ તરીકે માનતો હતો. આ આચાર્યનો વિશેષ પરિચય પ્રકરણ ૨૭માં આપીશું.

૩૦. આં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાક્ષમણુ-તેમનો વીર સં. ૧૦૧૧ માં જન્મ, સં. ૧૦૨૫ માં દીક્ષા, સં. ૧૦૪૫ માં યુગપ્રધાનપદ, અને સં. ૧૧૧૫ માં ૧૦૪ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયેલ છે.* તેમણે 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય-ટીકા અપૂર્ણ ગા. ૪૫૦૦, જીતકદ્વય, સભાષ્ય વિશેષણવતી અં. ૪૦૦, બૃહદ્સંપ્રહણી, બૃહત્કોટસમાસ; ધ્યાન-શતક, અને નિશીથભાષ્ય' વગેરે ગ્રંથો નિર્માણ કર્યા છે. 'તીર્થકદ્વય'માં ઉલ્લેખ છે કે, તેમણે મથુરામાં જઈ 'મહાનિશીથ સૂત્ર'નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો પણ તે આં જિનદાસ ગણીને દેશેશીને લખ્યું હોય એમ સંભવે છે. કેમકે 'મહાનિશીથ'ની ઉદ્ધારપ્રશસ્તિને છેડે આં જિનભદ્રનો નહીં, કિન્તુ જિનદાસ ગણીના નામનો ઉલ્લેખ છે. આ આચાર્ય તે સમયના પ્રભાવક યુગપ્રધાન છે. તેમણે શક સં. ૫૩૧ (વિ. સં. ૬૬૬, વીર સં. ૧૦૭૬)માં યૈ. શુ. ૧૫ બુધવારે સ્વાતિનક્ષત્રમાં વલ્લીમાં રાજા પ્રથમ શીલાદિત્યના રાજ્ય-કાળમાં xભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના જિનાલયમાં ગ્રં. ૪૩૦૦

* તેમના સત્તાસમય માટે જુઓ: 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ૩, અં. ૧, પૃ. ૮૮ માં શ્રીયુત મોહનલાલ લાં ઝવેરીનો 'જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણનો સમય' શીર્ષક ભેખ.

x આંકે ૫૩૧, વિ. સં. ૬૬૬, ઈ. સ. ૬૦૯, ૬૧૦, વલ્લી સં. ૨૬૧ વીર સં. ૧૦૭૬ એ બરાબર વર્ષો છે. પહેલા શીલાદિત્યના વલ્લી સં. ૨૮૫ થી ૨૯૦ સુધીનાં તામ્રપત્રો મળે છે એટલે તે રાજા વલ્લી સં. ૨૬૧માં વિદ્યમાન હતો એ વાત નક્કી છે.

પ્રમાણ 'વિશેષાવશ્યક-ભાષ્ય'ની રચના કરી છે અને તે વડે જૈન દર્શનની અનેક શ્રદ્ધાગમ્ય વસ્તુઓને તર્કથી પણ સ્વીકારી શકાય તેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરી છે. 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' એ જૈન સાહિત્યમાં સુકુટમણિ સમાન શાસ્ત્ર છે. મહાતારિવક આં સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ 'સન્મતિતર્ક'માં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉપયોગની સહસ્થિતિ અને એકતા અનેક દલીલોથી વળુ કરી છે, જ્યારે આં જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે શ્રતિ અને સુક્તિથી તેનો સચોટ જવાબ આપી 'કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના ઉપયોગો એક કાળે ન હોઈ શકે' એ આગમવાણીને વ્યાજબી ઠરાવી છે. તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાંતવાદી તરીકે ઓળખાય છે, તે આ કારણે જ છે. તેમણે 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય'માં સુખાંધુની 'વાસવ-કતા' અને આં પાદલિપ્તસૂરિની 'તરંગવતી'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમની વસ્તુનિરૂપણ શૈલી અનોકા હતી. તેથી જ ક. સ. આં શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજીએ 'સિદ્ધહેમ જહ્નુ વૃત્તિ' [અ. ૨, પા. ૨, સૂ. ૩૬.] માં ઉપજિનમદ્રક્ષમાશ્રમણ વ્યાખ્યાતારઃ કૃષ્ણ તેઓને મહાવ્યાખ્યાતા તરીકે નવાજ્યા છે.

તેમના 'જિતકલ્પ ભાષ્ય' ઉપર આ. સિદ્ધસેનસૂરિએ ચૂષ્ણી રચી છે, શ્રીતિલકાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૭૪ માં ટીકા રચી છે. 'વિશેષા-વશ્યક ભાષ્ય' ઉપર પોતે સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી છે, જે અધૂરી રહી હતી, તેને ઠાંટિ આર્થ મહત્તરે પૂરી કરી છે અને તેના આધારે ણીબ શ્રીકૌટ્યાચાર્યે તથા આં મલધારી હેમચંદ્રે વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. 'ધ્યાનશતક' ઉપર આં હરિભદ્રસૂરિ વગેરેએ ટીકા બનાવી છે. તેમજ તેમના 'જિતકલ્પ ભાષ્ય'ના આધારે આં સોમપ્રભસૂરિએ 'યતિજિતકલ્પ' અને આં ધર્મદોષસૂરિએ 'શ્રાદ્ધજિતકલ્પ' બનાવ્યા છે.

આં સિદ્ધસેન 'જિતકલ્પ'ની ચૂષ્ણીમાં ૬ પદોથી તેમની સ્તુતિ કરે છે; જેમાં તેમને આગમોના વાસ્તવિક અર્થના જ્ઞાતા, યુગપ્રધાન, બહુશ્રુતોના માનનીય, સર્વશુચિશાસ્ત્રકુશલ, દર્શન, જ્ઞાન ઉપયોગના વાસ્તવિક માર્ગમાં સ્થિત, અનેક મુનિવર સેવિત,

સ્વસમયવેદી, પરસમયના જાણુ, સર્વવિધાવિચારક, સમર્થ વ્યાખ્યાતા, વિસ્તૃત અનુયોગવાળા, બહુયશવાલા, મહાજ્ઞાની, ગણધરવાદને વિસ્તારથી સમજાવનાર, અનુપમ ‘વિશેષાવશ્યક’ના વિધાતા, ‘નિત-દાનકેદપ’ સૂત્રના કર્તા, પરશાસ્ત્રનિપુણ, આદર્શ સંયમી અને ક્ષમાશ્રમશ્લોમાં એક નિધાન જેવા વગેરે વિશેષણો આપ્યા છે. તેમના પરિચય માટે આ વિશેષણો સાર્થક છે અને ઉચિત પણ છે. એકંદરે વિક્રમની સાતમી સદીના ઉત્તરાર્ધના આ સમર્થ યુગપ્રધાન છે.

૩૧. આં સ્વાતિસૂરિ-વીર સં. ૧૧૧૫ થી ૧૧૬૦. ‘દુસ્સમ-હાલસમણસંઘથય’ અને ‘લોકપ્રકાશમાં’ આ આચાર્યને વાચક ઉમાસ્વાતિ તરીકે જોળાયાં છે પરંતુ આ આચાર્ય વાચક ઉમાસ્વાતિથી જુદા ત્રીજા સ્વાતિસૂરિ છે. આ આચાર્ય ચોદશે પાખી વ્યવસ્થિત કરી હતી. આ માટે નીચે મુજબ બે ગાથાઓ મળે છે:—

વારસવાસસપસું, પુણિમદિવસાઓ પક્ષિચયં જેણ ।

ચઢહસી પઢમં પઠ્ઠં, પકપ્પિઅં સાહિસૂરિહિં ॥૨૮૦॥

(‘પદાવલી સમુચ્ચય’ પૃ. ૧૯૬, ‘રત્નસંચય’ ગા. ૨૮૦)

વારસવાસસપસું, પન્નાસદ્ધિપસું વદ્ધમાણાઓ ।

ચઢહસિપઢમપવેસો, પકપ્પિઓ સાહિસૂરિહિં ॥ (‘વિચારત્રેણિ’)

આ જ અરસામાં વાચક ઉમાસ્વાતિની ઉપમા આપી શકાય તેવા આં સિદ્ધસેનગણિ થયા છે; જેમને ‘મહાનિશીથસૂત્ર’ની ઉદ્ધારપ્રથસ્તિમાં સિદ્ધસેન દિવાકર તરીકે નવાજ્યા છે.

૩૨. આં પુષ્પમિત્ર-વીર સં. ૧૧૬૦ થી ૧૨૫૦.

૩૩. આં સંભૂતિ-વી. સં. ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦. આ જ અરસામાં મોઢરગચ્છના આં ભદ્રકીર્તિ યાને આં બપ્પભટ્ટિ થયા છે, જે તે યુગના યુગપ્રધાન છે.

૩૪. માઢરસંભૂતિ-વી. સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૬૦.

૩૫. આં ધર્મઋષિ-સ્વર્ગવાસ વીર સં. ૧૪૦૦. આ અરસામાં રાજગચ્છના આં ધનેશ્વર મહાન પ્રભાવક થયા છે.

૩૬. આં જ્યેષ્ઠાંગગણિ-વી. સં. ૧૪૦૦ થી ૧૪૭૧ આ. વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરગણિજી તે યુગના યુગપ્રધાન છે. સંભવે છે કે તે અંગવિદ્યાના જ્ઞાતા હતા અને ગણિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા એટલે તેઓ જ જ્યેષ્ઠાંગ ગણિ હોય.

૩૭. આં ફેદગુમિત્ર-વી. સં. ૧૪૭૧ થી ૧૫૧૦.

૨૮. આં ધર્મધોષ-વી. સં. ૧૫૨૦ થી ૧૫૬૮. તેઓ રાજગણના આં શીલભદ્રસૂરિના ત્રીજા પદ્ધર છે. નાગોરનો રાજા આદ્યજી અને શાકંભરીના રાજાઓ અજયરાજ, અર્જુનરાજ તથા વિગ્રહરાજ વગેરે તેમને શુરુ તરીકે માનતા હતા; જે રાજાઓનો સત્તાસમય વિ. સં. ૧૨૦૦ લગભગનો છે.

નિહ્નવો:—

રાજા જે ધર્મ અપનાવે તે રાજધર્મ કહેવાય છે. રાજધર્મની અસર જનતા અને સમકાલીન ધર્મી ઉપર થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેમજ તત્કાલીન વિભિન્ન ધર્મીમાં રાજધર્મની અસર નીચે આંતરિક સંઘર્ષણ ઉત્પન્ન થાય એ પણ સહજ છે. સમ્રાટ અશોક બૌદ્ધધર્મી બન્યો એટલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય મળ્યો. એ બૌદ્ધધર્મના ક્ષણિકવાદ શૂન્યવાદ* કે ક્રિયાક્ષણવાદ વગેરેની અસર ખીજા દર્શનો ઉપર શું થઈ તેનો આપણને વ્યવસ્થિત ઈતિહાસ મળતો નથી, કિન્તુ જૈનદર્શન ઉપર તેની કંઈક અંશે અસર થઈ હોય એવું તત્કાલીન નિહ્નવોના ઈતિહાસમાંથી મળી શકે છે.

* મૌતમ છુદ્ધના નિર્વાણ નાં ૧૦૦ વર્ષ ગયા બાદ વૈશાલીમાં બૌદ્ધ સંગતિ (પરિષદ) મળી, જેમાં તેના બે વિભાગો પડ્યા. ૧ ધર્મસ્થવિરવાદ અને ૨ મહાસાધિક. વળી, ખીજાં થોડાં વર્ષો વીત્યા બાદ બૌદ્ધધર્મમાં ૧૮ નિઝાય (સંપ્રદાય) થયા. ત્યાર પછી સમ્રાટ અશોક થયો છે. મહાસાધિકમાં એક ચૈત્યવાદી નામે સંપ્રદાય હતો; તેમજ મહાસાધિકની આદિ-જ્ઞાત્રીમાં વૈપુલ્યવાદ નામનો સંપ્રદાય જન્મ્યો હતો, જે મહાશૂન્યવાદી સંપ્રદાય હતો, જે મંત્રયાન, વળ્યાન અને ૮૪ સિદ્ધમાર્ગ (૮૪ નાથ) તરીકે પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. બૌદ્ધ વિદ્વાનો કહે છે કે મંત્રયાન સત્રો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનાં મળે છે.

આ અરસામાં જૈનધર્મના ૧ આષાઢાચાર્ય, ૨ અધ્ધમિત્ર, અને ૩ ગંગા નિહ્વ થયા છે, તે પૈકીના આષાઢાચાર્યનો મત ગત પ્રકરણમાં જતાવી ગયા છીએ અને અધ્ધમિત્ર તથા ગંગાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

ચોથો નિહ્વ અધ્ધમિત્ર:—

વીર સં. ૨૨૦ માં ક્ષણિકવાદી અધ્ધમિત્ર ચોથો નિહ્વ થયો છે. તે આચાર્ય મહાગિરિજીના શિષ્ય ઠાટિનનો શિષ્ય હતો. તેણે પર્યાયો પ્રત્યેક સમયે પલટાય છે, એ સિદ્ધાંતને સામે રાખી “કરેક પદાર્થો ક્ષણિક છે. કર્મકર્તા જીવ બીજી ક્ષણે રહેતો નથી અને તેનાં કર્મ એટલે પાપ, પુણ્ય પણ નાશ પામે છે” એવો વિચિત્ર નિર્ણય કર્યો. આમાં તે કાળે રાજ્યાશ્રય પાત્રી દેવાતા જતા બૌદ્ધદર્શનના ક્ષણિકવાદનો વ્યાપ્તિ જ હતો; એમ કહીએ તો ચાલે. ત્યારથી તેણે પોતાનો નવો સામુદાયિક યાને શૂન્યવાદી મત ચલાવ્યો.

આ મુનિઓ એકવાર રાજગૃહીમાં આવ્યા. ત્યાંના દાણી શ્રાવકે તેઓને સમજાવવા માટે પકડી પીટાવ્યા અને સાધુઓએ “તું શ્રાવક ઘઈ સાધુઓને કેમ પીટાવે છે?” એમ પૂછ્યું, ત્યારે દાણીએ પરખાવી દીધું કે, તમારા મત પ્રમાણે તો ક્ષણે ક્ષણે પર્યાય પલટાતો બાંધ છે. એ હિસાબે નથી તમે સાધુ કે નથી હું શ્રાવક, નથી રહેતો માર ખાનારો જીવ કે નથી ટકી રહેતું મારવાનું પાપ. ખસ, તરત મુનિઓ સમજી ગયા અને સાચે રસ્તે આવી ગયા.

ભગવાનના શાસનમાં આ ચોથો નિહ્વ છે.

પાંચમો નિહ્વ ગંગદેવ:—

વીર સં. ૨૨૮ માં ગંગદેવ પાંચમો નિહ્વ થયો.

તેઓ મહાગિરિજીના શિષ્ય ધનશુભનો શિષ્ય હતો, તેણે એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોય, એક સમયે બે ક્રિયા ન થાય. આ સિદ્ધાંતને સામે રાખી “જે ક્ષણે એક અનુભવ થાય ત્યારે લગાતાર એક જ અનુભવ રહે, પણ તે ક્ષણે બીજો અનુભવ ન જ થાય.”

એવો નિર્ણય કર્યો હતો. પણ એક વાર ઉદ્ધગાતીર નદી કિતરતાં તેને ઉપરથી ગરમી અને નીચેથી ઠંડી એમ એક ક્ષણે એક સાથે બે ક્રિયાનો અનુભવ થયો. આથી તેને વિચાર આવ્યો કે શાસ્ત્રમાં એક સમયે બે ક્રિયાની મના કરી છે, જ્યારે મને એક સમયે બે ક્રિયાઓનું વેદન પ્રત્યક્ષ છે, તો સાચું શું ? તેણે શુરૂ પાસે આવી પોતાની શંકા ધરી દીધી. શુરૂમહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે, મહાનુભાવ ! એક સમયે બે ક્રિયાઓ થતી નથી, પણ ક્ષણમાં અસંખ્ય સમયો જાહી જાય છે તેથી એક ક્ષણમાં અનેક ક્રિયાઓના અનુભવ થાય છે; તે સ્વાભાવિક છે. તને નદીમાં ગરમી અને શરદીનો જે અનુભવ થયો છે, તે એક સમયમાં નહીં કિન્તુ અસંખ્ય સમયોમાં થયેલ અનુભવ છે. આ અસંખ્ય સમયોવાળા ક્ષણમાં થયેલ અનુભવને એક સમયનો અનુભવ છે એમ કહેવું તે મોટી ભૂલ છે. વળી, છદ્મસ્થને અનુભવનો ઉપયોગ થતાં થતાં અસંખ્ય સમયો ચાલ્યા જાય છે. એ રીતે પણ આ તારો અનુભવ એક સમયનો નથી. એટલે એક સમયે બે ક્રિયા થાય નહીં, એ શાસ્ત્ર-વચન સાચું છે. આટલું સમાધાન થવા છતાં ગંગદેવે તેને સ્વીકાર્યું નહીં અને પોતાનો નવો દ્વિક્રિય મત ચલાવ્યો. આ મત પણ વધુ કાળ ચાલ્યો નથી.

ભગવાનના શાસનમાં આ પાંચમો નિહ્વ છે.

સમ્રાટ સંપ્રતિ

આ અરસામાં રાજકુમાર કુણાલ અને સમ્રાટ સંપ્રતિ બે જૈન રાજાઓ થયા છે. કુણાલ તે સમ્રાટ અશોકનો સુવરાજ હતો, કિન્તુ તેની વિમાતાના પ્રયોગથી તે આંધળો બન્યો અને રાજા થવાને લાયક ન રહ્યો, આથી સમ્રાટ અશોકે પોતાના બીજા પુત્રને સુવરાજપદ આપ્યું. સમય જતાં કુણાલની રાણીએ સંપ્રતિકુમારને જન્મ આપ્યો. સમ્રાટ અશોકના રાજ્યનો સાચો વારસદાર તો એ હતો જ, એટલે સમ્રાટે તેને પણ સુવરાજપદે સ્થાપી, કુમારભુક્તિમાં ઉજ્જૈનનો પ્રદેશ આપ્યો. આમ બે સુવરાજો બન્યા. એ જ કારણે અશોકના મૃત્યુ પછી તેના સામ્રાજ્યના

જે ભાગ પડ્યા છે. x અશોક આ સંપ્રતિકુમારને રાજખટપટનો શોગ ન થાય તે માટે ઉજ્જૈનમાં જ રાખતો હતો. સંપ્રતિએ પણ યુવરાજકાળમાં જ આં સુહસ્તિસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, અને તેનો પિતા કુણ્ણલ શાંત જીવન વીતાવવા માટે તક્ષશિલામાં રહેતો હતો. ત્યાં તેને ધર્મારાધન કરવા માટે તક્ષશિલામાં મોટો જિનવિહાર ખંધાવી આપ્યો હતો, જે તક્ષશિલાના ખંડેરામાં આજે પણ સ્તીરકાપ વિભાગમાં કુણ્ણલના સ્તૂપ તરીકે વિખ્યાત છે. સમ્રાટ સંપ્રતિએ યુવરાજકાળમાં અને રાજ થયા પછી અનેક જિનાલયો બનાવ્યાં, જિનખિંચો સ્થાપ્યાં* જૈનધર્મનો પ્રચાર કરાવ્યો; અને જૈનધર્મની પ્રભાવના કરી. વળી, તેણે યુવરાજકાળમાં જ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યો જીતી, પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો હતો. આ વૃત્તાંત ઉપર આં શ્રીસુહસ્તિસૂરિજીના અસ્ત્રિમાં આવી ગયેલ છે.

‘હિમવંત સ્થવિરાવલી’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે—“સમ્રાટ અશોક વીર સં ૨૪૦ માં મરણ પામ્યો.” એટલે તે જ સમયે સંપ્રતિ ઉજ્જૈનીની ગાદીએ બેઠો અને રાજ બન્યો. તેણે પાટલીપુત્રની ગાદીએ બેસવું જોઈએ એ જરૂરી હતું. પરંતુ ત્યાં તેનું પરિચિત કોઈ ન હતું. જ્યારે વિરોધીઓ ઘણા હતા. પરિણામે કુટુંબકલેશ થાય અને મૌર્યવંશ નબળો પડે એ પણ પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું. આથી સંપ્રતિએ પાટલીપુત્ર જઈ ત્યાંની ગાદીએ બેસવાનું ઉચિત માન્યું નહીં.

તેણે બીજી તરફ પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં પોતાના બળથી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું હતું, જેમાં તેને સ્વોપાજિત મિલકત

x આજે પણ એમ બને છે, જેમકે—મહાસલા અને મુરિલમ લીમના કારણે હિન્દુસ્તાનના હિન્દુસ્તાન અને પાકીસ્તાન એમ બે ભાગો પડ્યા છે.

* ‘વીર વંશાવળી’માં ઉલ્લેખ છે કે સમ્રાટ સંપ્રતિએ ઉત્તરમાં ધંધાણી, પૂર્વમાં રોહિસગિરિ, દક્ષિણમાં ઇસોરગિરિ, અને પશ્ચિમમાં દેવપત્તન નમરે જિનપ્રાસાદ બનાવ્યા હતા. આ ઉપરથી તેના રાજ્યારંભકાળની રાજ્યની સરહદ મળી શકે છે.

તરીકે સંતોષ હતો. એટલે તે ઉજ્જૈનની ગાદીએ બેઠો અને સમ્રાટ બન્યો. હવે પાટલીપુત્રની ગાદીએ સંપ્રતિ આંચો નહીં એટલે રાબા કાણુ તે અંગે કુટુંબકલેશ થયો. અંતે ૩ વર્ષ પછી વીર સં. ૨૪૩ માં પુણ્યરથ પાટલીપુત્રની ગાદીએ આંચો, જેનું બીજું નામ કશરથ હશે. તેના મૃત્યુ પછી સં. ૨૮૦માં તેનો પુત્ર બૃહદ્રથ રાબા થયો અને સં. ૩૦૪ માં તેનો સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર રાબાને મારી પાટલીપુત્રની ગાદીએ આંચો.

બૌદ્ધધર્મ બતાવે છે કે, અશોકે મરણ સમયે ચાતાનું રાજ્ય બૌદ્ધ સંધને દાનમાં આપી દીધું. અશોકનો સુવરાજ સંપદી હતો. તેણે ચાર કરોડ સોનામહોરો વડે આ રાજ્યને ખરીદી લીધું અને પછી તે સંપદી પૃથ્વીનો રાબા બન્યો.*

('દિવ્યાવદાન અવદાન' ૨૯ તથા બાધિસત્વાવદાનકલ્પલતા)

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સંપ્રતિનું નામ સંપદી લખ્યું છે, જ્યારે પુરાણોમાં બંધુપાલિત, સંગત, સપ્રતિ અને સંપ્રતિ નામો આપ્યાં છે.

સંપ્રતિના સિદ્ધામાં એક બાળુ ઉપર-નીચે સમ્પ્ર અને દી શબ્દો લખેલા છે બીજી બાળુ ઉપર નીચે ૭ અને ∴ ચિહ્નો

*તારાનાથજી લખે છે કે—કુષ્માલને વિજયશોક નામનો પુત્ર હતો.

તિભેટના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, આદ્યશાહ સંપ્રતિ મ. સં. ૨૩૫ માં ગાદીએ આંચો. ('ઈન્ડીયન એન્ટીકવેરી' પુ. ૩૨, પૃ. ૨૩૦)

પ્રો. રા. ગો. બાહારકર લખે છે કે, સંપ્રતિને માત્ર ૧૦ દિવસનો હતો ત્યારે ગાદીએ બેસાડ્યો. ('બાહારકર રીપોર્ટ' ઈ. સ. ૧૯૮૩, પૃ. ૧૭૫)

પ્રો. પિયલ સાહેબ માને છે કે, રૂપનાથ, સાસરામ અને વૈરાટના શિક્ષાલેખો સમ્પ્રતિએ બોદાવ્યા છે. (પ્રો. રોબર્ટવિસ સાહેબ પણ એને સહમત છે.) ('ઈન્ડીયન એન્ટીકવેરી' પુ. ૬ પૃ. ૧૪૯)

રમીથ સાહેબ જણાવે છે કે—Almost all ancient Jain temples or monuments of unknown origin are ascribed by the voice to Samprate, who is in fact regarded as a Jain Asoka. (Smith, 'Early History of India,' P. P. 202.) ('વિજ્ઞાન ભારત' ક્રમ ૨૭૫)

છે. કોઈ કોઈ સિક્કામાં ∴ ની નીચે ૐ(સ્વતિક) પણ મળે છે. આ સિક્કો તેના રાજ્યશાસન ઉપર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે.

સામાન્ય રીતે મૌર્ય સિક્કાઓમાં ઉપર નીચે મૌ અને ચૌ શબ્દો છે. ખીલ ખાલુ ઉપર-નીચે ∴ ∴ અને ૐ ચિહ્નો છે. જેનો હંમેશાં દેરાસરમાં પ્રભુની સામે ચોખાની આવી નિશાનીઓ કરે છે.

(‘મોઝન’ રીબ્યુ,’ સને ૧૯૩૪ બુનનો અંક પૃષ્ઠ ૧૪૭)

‘હિમવંતસ્થવિરાવલી’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે સમ્રાટ સંપ્રતિ વીર સં. ૨૯૩ માં જૈનધર્મનું આરાધન કરી સ્વર્ગે ગયેલ છે. તેને કંઈ સંતાન ન હતું.

અવન્તિપાર્શ્વનાથ તીર્થ :

આઠ સુહસ્તિસૂરિના હાથે ઉજ્જૈનમાં અવન્તિપાર્શ્વનાથની સ્થાપના થઈ છે, જેનો ઇતિહાસ નીચે મુજબ છે:

આર્ય સુહસ્તિસૂરિજી વિહાર કરતા કરતા વિદિશામાં શ્રી-ભુવિતસ્વામીનાં દર્શન કરી ઉજ્જૈનમાં પધાર્યા છે અને ભદ્રા શેઠાણીની વસતીમાં જીતર્યા છે. આચાર્યશ્રી એકવાર સંઘ્યા સમયે નલિની-શુદ્ધ વિમાનના વર્ણનવાળા અધ્યયનનું પરાવર્તન કરવા લાગ્યા, આ વખતે ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર અવન્તિએ પોતાના મહેલના સાતમે માળે બેઠા બેઠા આ અધ્યયન સાંભળ્યું અને એને બહા-પોહ કરતાં અતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. તરત જ તેણે નીચે જીતરી સૂરિજી પાસે આવી કહ્યું: ‘ભગવાન ! હું ભદ્રા શેઠાણીનો પુત્ર છું. આપ જેનું વર્ણન કરો છો તે નલિનીશુદ્ધ વિમાનથી હું આઠવો છું અને ફરી ત્યાં જવા ઇચ્છું છું માટે મને દીક્ષા આપો.’

સૂરિજી બોલ્યા:—વત્સ ! સંયમપંથ સુલભ કે સરળ નથી. અહીં તો મીઠુના કાંતે લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું છે. વત્સ ! અગ્નિનો સ્પર્શ કરવો સુલભ છે, પરંતુ ત્રિનપ્રણીત અતિચાર રહિત પ્રતો પાળવાં દુષ્કર છે.

અવન્તિસુકુમાર બોલ્યો:—ગુરુજી ! આ વાત સત્ય છે. પ્રભો ! હું દીક્ષા લેવાને અત્યંત ઉત્કંઠિત છું પરંતુ સાધુસમાચારીને ચિરકાળ પાળવા અસમર્થ છું. તેથી હિમ્મત ધરીને પ્રથમથી જ અનશન સહિત દીક્ષા લઈશ. હું ધારું છું કે એમાં કદ અલ્પ રહેશે. તો પ્રભો ! આપ મને જલ્દી દીક્ષા આપો.

સૂરિજી બોલ્યા:—વત્સ ! દીક્ષા લેવામાં લીલ ન કરીશ કિન્તુ તારા કુટુંબવર્ગની અનુજ્ઞા મેળવ. અવન્તિસુકુમારે ઘરે જઈ રત્ન માગી પરંતુ બંધુઓએ, માતાએ તેને રત્ન ન જ આપી, એટલે અવન્તિસુકુમારે સ્વહસ્તે જ લોચ કરી દીક્ષાનો વેષ પહેર્યો અને પછી ગુરુ પાસે આવી વિધિપૂર્વક દીક્ષા સ્વીકારી.

પછી તે ગુરુની આજ્ઞા લઈ સ્મશાન ભૂમિમાં ગયા. રસ્તામાં તીક્ષ્ણ કાંટા, કાંકરા અને પથ્થર લાગવાથી તેમના પગમાંથી લોહીનાં મિંદુઓ નીકળ્યાં. તેમણે ધીમે ધીમે ચાલતાં ‘કંથારિકા કુંડગ’ ઝાડની નીચે જઈ અનશન સ્વીકાર્યું. આ વખતે એક શિયાલણુ પોતાનાં બચ્ચાં સહિત આહાર શોધતા નીકળી હતી તે લોહીની મંદ્રથી ચાલતી ચાલતી જ્યાં અવન્તિસુકુમાર હતા ત્યાં આવી. એણે અને એનાં બચ્ચાંઓએ અવન્તિસુકુમારના પહેલા પહોરમાં બન્ને પગ, બીજા પહોરમાં બન્ને સાથળ, ત્રીજા પહોરે પેટ, તથા ચોથા પહોરે ઉપરનો ભાગ ખાધો. અને અવન્તિસુકુમાર મુનિ મૃત્યુ પામી નલિનીગુહમ વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

સવારે ભદ્રા માતા અવન્તિસુકુમારની બત્રીસ વધૂઓ સાથે ગુરુ પાસે આવી. ગુરુવંદન કરીને ગુરુજીને પ્રેમથી પૂછ્યું કે, ‘અવન્તિમુનિ ક્યાં છે ?’ સૂરિજીએ કહ્યું: ‘એ જ્યાંથી આવ્યો હતો અને એને જ્યાં જવું હતું ત્યાં તે ગયો છે.’ ભદ્રા માતા અને પુત્રવધૂઓ આ વૃત્તાંત સાંભળી એ સ્મશાન ભૂમિમાં ગયાં અને ત્યાં મુનિનું કલેવર જોઈ તેમણે કારમું ભયંકર રુદન કર્યું. આખરે બધાને વૈરાગ્ય રંગ લાગે છે, એક સગર્ભા પુત્રવધૂને બાકી રાખી પુત્રવધૂઓ અને ભદ્રા માતા : એ દરેકે દીક્ષા લીધી છે.

અવન્તિસુકુમારની તે ગર્ભવતી સ્ત્રીએ મહાકાળ નામના યુવને જન્મ આપ્યો હતો. મહાકાલે વી. સં. ૨૫૦ લગભગમાં સ્ત્રીપ્રાના કાંઠે પિતાના સ્મારકરૂપે શ્રીઅવન્તિપાર્શ્વનાથજીનું અગગયુંબી લગ્ય મંદિર સ્થાપ્યું, જેનું બીજું નામ મહાકાળનું મંદિર હતું, જે રાજા પુષ્યમિત્રના કાળમાં મહાકાળ મહાદેવના મંદિર તરીકે બની ગયું હતું. સમય જતાં મહારાજા વિક્રમાદિત્યના ધર્મશુરુ આં સિદ્ધસેન દિવાકરે ત્યાં પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ પ્રગટ કરી છે અને તેમના ઉપદેશથી અવન્તિપાર્શ્વનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે, આજે તે સ્થાન અવન્તિપાર્શ્વનાથના તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન ગુફાઓ :

સમ્રાટ સંપ્રતિ ઉજ્જૈનમાં યુવરાજપદે હતો ત્યારે જ તેણે દક્ષિણપથમાં અને સોરાષ્ટ્રમાં પોતાની આજુ ફેલાવી દીધી હતી. આથી આંધ્ર, દ્રવિડ વગેરે દક્ષિણમાં અને સોરાષ્ટ્રમાં ત્યારથી આરંભીને એટલે મૌર્યકાળ, ક્ષત્રપકાળ અને શુભ્તકાળમાં અનેક જૈન ગુફાઓ બની છે, અનેક જૈન તીર્થો વધ્યાં છે.

દક્ષિણમાં-કૃષ્ણાનદીના કિનારે અયવલ્લીની ગુફા, અધહોલ ગુફા, ખાનદેશની ભામેર ગુફા, ચેવલા પાસેની અણકીટણકીની ગુફાઓ, જેનું વણુન ઉ. મેઘવિજયજીએ 'મેઘદૂતસમસ્યાલેખ' શ્લોકો ૪૭ માં કરેલ છે. કાડસાની ગુફા, ઓરંગાબાદની ગુફા, મોમીના-બાદની ગુફા, ચમારલેના જૈન ગુફા, જેમાં વિક્રમાદિત્યના સમકક્ષીન આચાર્ય આર્ય કાલકના નામવાળો ચિલાલેખ છે અને ઇલોરાની ગુફા જ્યાં સમ્રાટ સંપ્રતિએ ભગવાન નેમિનાથનો પ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, વગેરે વગેરે.

સોરાષ્ટ્રમાં તાલધ્વજગિરિ, ઓસમગિરિ, ઢંકગિરિ વગેરે જૈન ગુફાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

પહાડપુર-જંગાળમાં (બોગરા જિલ્લામાં E. B. R ના જમાલગંજ સ્ટેશનથી ૩ માઈલ દૂર) પહાડપુર ગામ છે, જેનું

પ્રાચીન નામ પોંડવર્ધન છે. ઇતિહાસ કહે છે કે, અંતિમ શ્રુત-કેવળી આઠ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીના શિષ્ય ગોદાસનો મુનિગણ અહીં વિચરતો હતો. તેની ત્રીજી શાખા પણ પોંડવર્ધનિકા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પહાડપુરનો પ્રાચીન ટીલો ખોદતાં તેમાંથી એક તામ્રપત્ર પ્રાપ્ત થયું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, શ્રુત સંવત ૧૫૬ માં વટગોહલી ગામના એક બ્રાહ્મણદંપતીએ નિર્ગન્થ વિહારની પૂજા માટે ભૂમિદાન કર્યું. (મોડર્ન રીવ્યુ' ઓગસ્ટ સને ૧૯૩૧, પૃષ્ઠ : ૧૫૦) આ શ્રુત સંવત તે મૌર્ય ચંદ્રશ્રુતનો લાગે છે, જેનું બીજું નામ મૌર્યસંવત છે. સાચીસ્તૂપ, ભુવનેશ્વરસ્તૂપ અને પહાડપુરસ્તૂપમાં ઘણી સામ્યતા છે, કેમકે એ ત્રણે જૈનસ્તૂપો છે.

માળવાની ગુફાઓ :

ઉદયગિરિ-વિદિશાથી ૪ માર્ગલ પર ઉદયગિરિમાં ૨૦ ગુફાઓ ખની હતી. જે પૈકીની પહેલી અને છેલ્લી ગુફાઓ તો આજે પણ જૈનગુફાઓ તરીકે ઓળખાય છે. વીસમી ગુફામાં આર્યભટ્ટ શાખાના મુનિ શંકરભદ્રે શ્રુત સં. ૧૦૬ માં ૬૦ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો શિલાલેખ આજે પણ મળે છે.

(શિલાલેખ માટે જુઓ : ગત પૃષ્ઠ ૭૭)

ધુમનાર-બુંદીથી કોટા જતાં વચમાં વારોલી, ધુમનારની પહાડી, અંબલ નદી, અને આવરાપટ્ટન-ચંદ્રાવતી વગેરે સ્થાનો આવે છે.

ધુમનારની પહાડીનો વ્યાસ દોઢેક કોશનો છે. જ્યાં ૧૪૦ ફીટની છે, ઉપર સપાટ ભાગ છે, ચારે બાજુ કુદરતી કોટ બનેલો છે, જે કોટમાં લગભગ ૧૭૦ ગુફાઓ છે. જો કે તેમાં આજકાલ બાવાઓ રહે છે, નાનાં મોટાં મંદિરો અને ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ છે. કોઈ કોઈ ગુફાઓમાં તો ઊભી અને બેઠી જૈન મૂર્તિઓ તથા બોદ્ધ મૂર્તિઓ પણ છે. અંબલ નદી તરફની ગુફા તો જૈન ગુફા છે. તેના સ્તંભોમાં જૈન કારીગરી વિદ્યમાન છે. અહીં ભગવાન મહાભદ્રેવ, શાંતિનાથ,

નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિઓ છે, જેને લોકો પાંડવ તરીકે પૂજે છે. એક ચંદ્રપ્રભુની પ્રતિમા પણ વિદ્યમાન છે. આ દરેક મૂર્તિઓ દશ-અજિઆર પ્રીટ ઊંચી છે. બીજી એક ૧૦૦ ફીટ લાંબી, ૮૦ ફીટ પહોળી જૈન ગુફા છે, જેને લોકો 'ભીમ બજાર' તરીકે ઓળખાવે છે. આ ગુફામાં શસ્ત્રમંદાર અને રાજલોક નામના ઓરડાઓ છે. રાજલોકમાં ૭૦ આદિનાથની બે પ્રતિમાઓ વિરાજમાન છે.

ધુમનારની ગુફાઓ દર્શનીય છે; જો કે તે ઈલોરા, કાર્લે સાલ્સેટ વગેરે પ્રાચીન ગુફાઓ જેટલી વિશાળ નથી પરંતુ એ સૌથી વધુ પ્રાચીન છે, એમાં જરાય શંકા નથી. આ ગુફામાં અનેક અદ્ભુત પદાર્થો ભરેલા છે. (અ. ૧૨)

ચંદ્રાવતી-ધુમનારની પહાડીથી આગળ ઝાલરાપટ્ટન છે, જેનું પ્રાચીન નામ ચંદ્રાવતી છે. ચંદ્રાવતીમાં પ્રાચીન કાળમાં ૧૦૮ જૈન દેરાસર હતાં, જેમાં એકી સાથે ઘંટાનાદ થતો હતો. એ જ કારણે આ શહેરનાં ઝાલરાપટ્ટન અને ઘંટનું શહેર એમ બીજાં નામો પડેલાં છે. આજે મંદિરો વિદ્યમાન નથી, પણ તેનાં ખંડેરો નજરે પડે છે. માત્ર બે-ત્રણ મંદિરો સારી સ્થિતિમાં વિદ્યમાન છે, તે પ્રાચીન કાલના સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠા બતાવી રહ્યાં છે કેમકે આ મંદિરોનું શિલ્પકામ અત્યંત સુંદર છે. ઉત્તર ભાગમાં ૭૦ શાંતિનાથનું મંદિર છે, જે તેમાંનું એક છે. તળાવના બંધ પાસે જૈનોના નસિયાળ છે, જેમાં પુષ્કળ સમાધિમંદિરો છે. કોટાના મુખ્ય મંત્રી જીલ્લામંત્રિ હોય ધનવાનોને વસાવી રક્ષા કરવા માટે ચંદ્રાવતીના સ્થાને આ નવું ઝાલરાપટ્ટન વસાવ્યું છે, અહીં જૈન ઓસવાલો અને વૈષ્ણવોની મોટી વસતી છે. જૈન મંદિરમાં સં. ૧૧૦૩નો શિલાલેખ છે. અહીંથી એક સં. ૭૪૮નો શિલાલેખ મળ્યો છે, તે પરથી સમજાય છે કે તે સમયે અહીં દુર્ગાચલ નામનો પરાક્રમી જૈન રાજા હતો. (અ. ૧૩.)

('ટાક રાજસ્થાન' ભા. ૨, અ. ૧૨-૧૩)

ધાસોઈ-માળવામાં બી. બી. કોન્ડ સો. આઈ. રેલ્વેના રતલામ, નાગદા અને કોટાની વચ્ચે અક્ષાંશ ૨૪-૧૫, રેખાંશ ૭૫૫૫ પર સુવાસરા Supasra છે, ત્યાંથી સાતેક માઈલ દૂર ધાસોઈ Dhasoi ગામ છે તેની પાસે કોઈ ચાર માઈલના ઘેરાવાવાળું સૂકું તળાવ છે. તેના કિનારે કેટલાંયે દટાયેલ જૈન ફેરાસર અને સમાધિ સ્થાનનાં અવશેષો જોવાં છે. તે તળાવમાં તથા તેના કિનારે બે હજાર વર્ષ પહેલાનાં હજારો પ્રાચીન અવશેષો પથરાયેલાં છે, જેમાં કલાપૂર્ણ પ્રતિમાઓ, વિવિધ કૌરણીવાળા યાંત્રણા, પથ્થરના દુકડા, સોનાના ગણેયા સિક્કા વગેરે અનેક વસ્તુઓ છે. આ સંશોધનથી મધ્ય ભારતમાં ચંબલ નદીને કાંઠે અને બીજી રીતે કહીએ તો પ્રાચીન દશાર્ણ દેશમાં આ પ્રાચીન જૈન સ્થાપત્યનો વધારો થયો છે. x

ગજપદતીર્થ (પૃ. ૫૬), જીવિતસ્વામી (પૃ. ૬૦), વિશ્વિશા-લીલસા, સાંચી (પૃ. ૭૬), ઉદયનિરિ (પૃ. ૭૭), ધુમનારની શુક્રાઓ, ચંદ્રાવતી, ધાસોઈ, અને ઢીંપુરીતીર્થ એ દશાર્ણ દેશનાં પ્રાચીન જૈન સ્થાનો છે.

ઢીંપુરી તીર્થ :

વિમલવશા રાજાને સુમંગલા રાણીથી પુષ્પચૂલ અને પુષ્પચૂલા નામે પુત્ર પુત્રી હતાં. લોકો પુષ્પચૂલને ખરાબ વર્તનના કારણે વંકચૂલ કહીને બોલાવતા. પિતાએ દેશવટો આપ્યાથી વંકચૂલ, તેની બહેન અને તેનો પરિવાર પહાડી બીલોમાં જઈ વસ્યો. વંકચૂલે ત્યાં લૂંટફાટનો ધંધો શરૂ કર્યો અને સિંહગુહાપટ્ટીનું રાજ્ય જમાવ્યું.

xRemnants of a ruined Jain temple and of Samadhi may still be seen there as evidence of Culture and great artistic excellence of people of those days.

(BHARAT D. 81-7-50, જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક : ૧૭૬)

એક વાર આઠ સુરિયતસૂરિએ આબુથી વિહાર કરી અષ્ટાપદજી જતાં વચમાં અહીં ચોમાસું કર્યું. વંકચૂલે પણ પોતાના ગામમાં ફોઈએ દાડ-માંસ વાપરવાં નહીં એવો મનાઈહુકમ કરી મુનિ. એને શુદ્ધ અન્નજળ મળે તેની પૂરી વ્યવસ્થા કરી પરંતુ તેણે આચાર્ય મહારાજનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું નહીં. ચોમાસા બાદ તેણે આચાર્યશ્રી પાસેથી ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી.

વળી, કોઈ પ્રસંગે તેણે આઠ સુરિયતના શિષ્યો ધર્મજીવિ અને ધર્મદત્તને ચોમાસું રાખ્યા અને તેઓના ઉપદેશથી ચંપલદને કાંઠે ચરાવિકા પહાડીની પાસે પલ્લીમાં મોટું દેરાસર બંધાવી તેમાં ભગવાન મહાવીરપ્રભુની પ્રતિમા પધરાવી હતી. ત્યારથી આ સ્થાન તીર્થ જન્યું અને સંઘો યાત્રા કરવા આવવા લાગ્યા.

પ્રાચીન કાળમાં એક નગરનો રાજા શત્રુ સામે યુદ્ધ કરવા ગયો એટલે તેની રાણીએ સોનાના રથમાં બે જિનપ્રતિમાઓ લાવી આ રત્ની નદીને કાંઠે ગુપ્ત નિવાસ કર્યો હતો અને રાજા યુદ્ધમાં મર્યો છે એવા જૂઠા સમાચાર સાંભળી રથ સહિત પ્રતિમાઓને નદીમાં પધરાવી પોતે પણ જળપ્રપાત કર્યો હતો. રાજાએ અહીં આવતાં આ વૃત્તાંત બાણ્ણી દીક્ષાને સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ તે પ્રતિમાઓ નદીમાં હતી. એક દિવસે એક શેઠ-શેઠાણી વહાણ દ્વારા સિંહગુહાની યાત્રાએ આવતા હતા, શેઠાણીએ દૂરથી દેરાસરને વધાવવા માટે સોનાની કંઠાવટીમાં કેસર-ચંદન અને કપૂર ઘોળી તૈયાર કર્યાં, પરંતુ કંઈ ભૂલ થવાથી તે કંઠાવટી હાથથી છૂટી નદીમાં પડી અને સોનાના રથમાં વિરાજમાન જીવંત-સ્વામી ભગવાન પાર્શ્વનાથના હૃદય ઉપર જઈ પડી. વંકચૂલે રાજાએ શેઠની વિનંતિથી ધીવરને પાણીમાં ઉતાર્યો ધીવર પણ પહેલીવાર નદીને તળિયે જઈ કંઠાવટી લઈ આવ્યો, બીજીવાર તળિયે જઈ ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને લઈ આવ્યો તે ત્રીજીવાર પાણીમાં ઉતર્યો પણ બીજી પ્રતિમા તથા રથને લાવી શક્યો નહીં. એટલે તે રથ અને તે પ્રતિમા પાણીમાં જ રહ્યાં. વંકચૂલે ભગવાન પાર્શ્વનાથના જિંબને ભગવાન મહાવીર સ્વામીના ગભારામાં સ્થાપ્યું

પણ તે પ્રતિમા મૂળનાયકથી નાની હતી, નાનું બાળક હોય તેવી લાગતી હતી.

આથી બીલો તેને ચેદલણ દેવ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. અને સિંહગુફાપદ્મી પણ દીપુરી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ.

વંકચૂલે ચારે પ્રતિમાઓનું પાલન કર્યું હતું અને તેથી તેને પોતાને અનુક્રમે ૧ જીવ બન્યો, ૨ પુંપચૂલાનો જીવ બન્યો, ૩ ઉગ્ગૈન-માં રાજસન્માન મળ્યું અને ૪ બારમો દેવલોક મળ્યો. એમ લાભ પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આ રીતે વંકચૂલે આ તીર્થની સ્થાપના કરી છે.

આં જિનપ્રભસૂરિ કહે છે કે—દીપુરી તીર્થ આજે વિદ્યમાન છે અને ત્યાં એ બન્ને પ્રતિમાઓની યાત્રાનો મેળો ભરાય છે. તે સોનાનો રથ અને તે પ્રતિમાજી પણ નદીમાં ગુપ્ત છે. એ માટે લોકવાયકા સંભળાય છે કે—એક બુદ્ધા ધીવરને વહાણ ચાલી જવાથી તપાસ કરતાં તે રથની ખીલો મળી હતી. તે તેને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યો અને સોનાના રથને ઉઠાવી લાવવા મનસુઝા કરવા લાગ્યો, પરંતુ એ રાતે તેને ઉંઘ ન આવી, ડર લાગ્યો, અને મારી નાખવાના ભણકારા સંભળાયા. એટલે તે સવારે વહેલો ઊઠી ખીલોને જ્યાંથી લાવ્યો હતો ત્યાં મૂકી આવ્યો અને સુખી થયો. વળી, કોઈ મુસલમાન, ભગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને તોડવા આવ્યો હતો તેના હાથ જ ત્યાં ચંભાઈ ગયો. આ પ્રમાણે ત્યાં ઘણા અમરકારો થાય છે. (વિવિધતીર્થ કલ્પ)

મલધારી આં રાજશિખરસૂરિ લખે છે કે—આજે પણ સકલ સંઘ તે જ દીપુરીમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી તથા ચેદલણ પાર્શ્વનાથની યાત્રા પૂજા અને ઉત્સવો કરે છે.

(વિ. સં. ૧૪૦૫ ‘ચતુવિંશતિપ્રબંધ’)

આ રીતે દીપુરી એ પ્રાચીન તીર્થ છે, જે આજે સંભવતઃ માળવામાં ચંબલ નદીને કાંઠે ધુમ્નારની ગુફા પાસે અંદ્રાવતીના ખંડેરા તરીકે વિદ્યમાન છે.

ખીખાં તીર્થો:

સંપ્રતિ રાજ્યે શકુનિકાવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, મારવાડમાં ઘાંઘાણીમાં ભગવાન પદ્મસ્વામીનું, પાવાગઢમાં ભ૦ સંભવનાથનું, હમીરગઢમાં ભ૦ પાર્શ્વનાથનું, ઇલોરગિરિમાં ભગવાન નેમનાથનું, પૂર્વદિશામાં રોહીશ નગરમાં શ્રીપાર્શ્વનાથનું, પશ્ચિમમાં દેવપત્તનમાં ચંદ્રપ્રભુનું, ઇડરગઢમાં શાંતિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. સિદ્ધાચલ, સિવંતગિરિ, ગિરનાર, શંખેશ્વર, નાંદિયા, ખાણજીવાડા, વગેરેના સંઘો કાઠી યાત્રાઓ કરી અને ત્યાં સ્થયાત્રાઓ પણ કાઠી હતી. કમળનેર પર સંપ્રતિએ બંધાવેલ જિનમંદિર આજે પણ વિદ્યમાન છે, જોમ 'ટોડ રાજસ્થાન'માં ઉલ્લેખ છે.

(જૈન સત્યપ્રકાશ, ક્રમક ૩૭)

આ જ અરસામાં કલિંગરાજ પુટ્ટરાજે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ ઉપર ખીખાં ૧૧ સુદાઓ બનાવી હતી, અને ત્યાંના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

પ્રકરણ નવમું

આં સુસ્થિતસૂરિ આં સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ

આં સુહસ્તિસૂરિની પાઠે ૧૨ પદ્ધતિ થયા છે, તેમાં પાંચમા આં સુસ્થિતસૂરિ અને છઠ્ઠા આં સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ છે.

આ બન્ને આચાર્યો કાકંદી નગરીના વતની હતા. રાજકુળમાં જન્મેલા સગાભાઈ હતા, વ્યાપ્રાપત્ય ગોત્રના હતા. અને ચાર જ્ઞાનવાળા હતા. તેઓ તીર્થ'કરદૃષ્ટ દ્રવ્યોના કરોડમાઅ'ચને પ્રત્યક્ષ ભોઈ થકતા હતા.

આ બન્ને આચાર્યોએ કુમરગિરિ પર્વત ઉપર કે જ્યાં રાજા શોભનરાયે શુક્ષ્મો બંધાવી હતી, અને બં આદિનાથ પ્રભુજીની સુવર્ણ પ્રતિમાની શ્રીસુધર્માસ્વામીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, તેજ સ્થાનમાં કઠિન તપસ્યા કરીને કોડવાર સૂરિમંત્રનો બાપ કર્યો હતો.

શ્રીસુધર્માસ્વામીના આઠે પદ્ધતિ સામાન્ય રીતે નિર્ઝંથગચ્છના કહેવાતા. જ્યારે આ બન્ને આચાર્યો અને પછીના આચાર્યો કોટિકગચ્છના ગોરવવંતા બિરુદથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. અર્થાત્ આ સમયે નિર્ઝંથગચ્છનું બીજું નામ કોટિકગચ્છ પડ્યું.

બન્ને આચાર્યોમાં આં સુસ્થિતસૂરિ ગચ્છનાયક હતા, જ્યારે આં સુપ્રતિબદ્ધસૂરિ વાચનાદાન કરતા હતા. આં સુસ્થિતસૂરિની ૭૧ વર્ષની ગૃહસ્થાવસ્થા, ૧૭ વર્ષનો સામાન્ય વ્રતપર્યાય, ૪૮ વર્ષ સુધી સૂરિપદ, ૬૬ વર્ષનું સર્વાયુ અને વીર સં. ઠંડકમાં કુમરગિરિ પર્વત ઉપર સ્વર્ગગમન.

આ આચાર્યના સમયમાં જૈન શ્રમણસંઘનું મોટું સંમેલન થયું હતું અને બીજી આગમવાચના થઈ હતી.

કુમરગિરિ પર બીજી આગમવાચના

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે વી. સં. ૧૬૦ લગભગમાં પટણામાં આ. શ્રીસ્થૂલિભદ્રસૂરિની અધ્યક્ષતામાં પહેલી આગમવાચના થઈ હતી. અને આગમો સુરક્ષિત જળવાઈ રહે તે માટે વ્યવસ્થા કરી હતી. પરંતુ મુનિઓનું અસંગ જીવન એટલે કાયમ સમૂહ રૂપે રહી શકાય નહીં અને એક ધાર્ પઠન-પાઠન ચાલી શકે નહીં ઈત્યાદિ કારણે કંઠસ્થ જિનવાણીની રક્ષામાં અનેક અંતરાયો આવી જતા રહેતા, પરિણામે જિનવાણીને મુખપાઠ રાખનારા મુનિવરોની સંખ્યા ઓછી થતી જતી હતી. આથી સમ્રાટ સંપ્રતિએ ઉચ્ચજૈનમાં આર્ય સુહસ્તિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં એક શ્રમણસંમેલન મેળવી, નાનકડી આગમવાચના કરાવી હતી. અને મુનિવરો દૂર દૂરના ક્ષેત્રમાં વિચરે અને ત્યાં પણ આગમાલ્યાસ ચાલુ રહે એમ વ્યવસ્થા કરાવી હતી. એટલે ત્યાં મુખી પઠન-પાઠન ખરાબર રીતે ચાલતાં હતાં, પરંતુ ત્યાર પછી થોડાંએક વર્ષો જતાં એકાએક મોટો રાજકાંતિનો આંચકો લાગ્યો અને જિનાગમની રક્ષાનું કામ કપરું થઈ પડ્યું.

સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર રાજદ્રોહ કરી પટણાની બાહીએ ચડી બેઠો હતો, તેણે ગાદી પર આવતાં જ ધર્માધ બની જૈન શ્રમણો અને બૌદ્ધ શ્રમણો વચ્ચેનો શિરચ્છેદ કરાવી, કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો. આથી જૈન શ્રમણો એકઠમ કલિંગ તરફ ચાલ્યા ગયા, તેઓનું પઠન-પાઠન બંધ થયું અને જિનાલયોને મોટો ધક્કો લાગ્યો. આ સમયે કલિંગરાજ મિકણુરાય ખારવેલ પરમ જૈન હતો. તેણે પ્રથમ પુષ્પમિત્રને હરાવી પંજાબમાં નસાડી મૂક્યો, પછી કલિંગમાં આવી આં સુન્ધિતસૂરિ અને આં મુપ્રતિબદ્ધસૂરિની અધ્યક્ષતામાં કુમરગિરિ પર મોટું શ્રમણસંમેલન મેળવી બીજી આગમવાચના કરાવી હતી.

‘હિમવંત સ્થવિરાવલી’માં લખ્યું છે કે—આ મુનિ-

સંમેલનમાં જિનકદંબીની તુલના કરનાર આં મહાગિરિના શિષ્યો પ્રશિષ્યો આ. બલિસ્સહસૂરિ, દેવાચાર્ય આ. ધર્મસેન વગેરે ૨૦૦ શ્રમણો, આ. સુસ્થિત વગેરે ૩૦૦ સ્થવિરકદંબી શ્રમણો, આચાર્ય-પોર્ણી વગેરે ૩૦૦ શ્રમણીઓ, સીવદંત ચૂર્ણક સેલક વગેરે ૭૦૦ શ્રાવકો, અને પૂર્ણ મિત્રા વિગેરે ૭૦૦ શ્રાવિકાઓ એકઠાં થયાં હતાં. વાચનામાં ૧૧ અંગો અને ૧૦ પૂર્વોના પાઠોને ંગ્રસ્થિત કરવામાં આવ્યા હતા. આં બલિસ્સહસૂરિએ આ વાચનાના પ્રસંગે વિદ્યાપ્રવાહ પૂર્વમાંથી અંગવિદ્યા વગેરે શાસ્ત્રોની રચના કરી હતી.

આં સુસ્થિતસૂરિને મુખ્ય પાંચ શિષ્યો હતા, જેમનો પરિચય નીચે પ્રમાણે છે:

૧. સ્થવિર આં ઇંદ્રદિન, જે મુખ્ય પદ્ધતિ હતા.

૨. આં પ્રિયગ્રંથસૂરિજી, જેમનાથી કોટિકગણની પ્રધાન ગણાતી મજિઝમા શાખા નીકળી છે. આ આચાર્યે હર્ષપુરમાં અહિંસાધર્મનો પ્રચાર કરી જૈનશાસન દીપાબ્ધિ હતું.

૩ આં વિદ્યાધર ગોપાલ, જેમનાથી કોટિકગણની પ્રધાન ગણાતી વિદ્યાધરી શાખા નીકળી છે. (વીર સં ૦ ૩૫૦)

૪. આં ઋષિદત્ત.

૫. આં અરિહટ્ત (અર્હટ્ત)

આ. ગુણસુંદરસૂરિ:

આ અરસામાં આં ગુણસુંદરસૂરિ તથા શ્યામાચાર્ય થયા છે. તેમનો પરિચય 'સુગપ્રમાન પટ્ટાવલી' તેમજ વાચકવંશમાં આપેલ છે. (જૂઓ: પૃ. ૧૮૦, ૧૬૧)

રાજા મહામેઘવાહન ખારવેલ

આ આચાર્યના સમયમાં પૂર્વ ભારતમાં મહામેઘવાહન નામનો મહાપ્રતાપી અને જૈનધર્મનો મહાપ્રભાવક રાજા થયો છે. તેના સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે:

મહામેઘવાહન રાજા ખારવેલ તે 'હિમવંત સ્થવિરાવલી'ના

કથન મુજબ વિશાલા નગરીના ગણસત્તાક રાજ્યતાંત્રના પ્રમુખ, પરમાર્હતોપાસક મહારાજા ચેડાનો વંશજ છે. મહારાજા ચેડા અને મગધ સમ્રાટ કૌશિકેનું બચકર યુદ્ધ થતાં આખરે મહારાજા ચેડા અનશન કરી મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયા છે. આ વખતે મહારાજા ચેડાનો પુત્ર શોભનરાય ત્યાંથી નાસીને કલિંગ દેશમાં તે વખતના રાજા સુલોચનના આશ્રયે ગયો. કલિંગ રાજાએ ભગવાન-શ્રીપાર્શ્વનાથના ઉપાસક જૈન હતા. કલિંગનરેશ સુલોચનરાય પણ જૈન હતો. તેને સંતાનમાં પુત્ર ન હતો, માત્ર એક પુત્રી હતી. સુલોચનરાયે પોતાની કન્યા અને રાજ્ય બંને શોભનરાયને આપ્યાં. તેના મૃત્યુ પછી શોભનરાય કલિંગાધિપતિ બન્યો. અને તેને વીર સં. ૧૮ માં કનકપુરમાં રાજ્યાભિષેક થયો. શોભનરાય પણ પિતાની જેમ પરમ જૈનધર્મી હતો, તે કલિંગદેશમાં આવેલ શત્રુજયાવતાર રૂપ કુમરગિરિ અને ઉજ્જવંતાવતાર કુમારીગિરિ-તીર્થ ઉપર યાત્રા કરવા ગયો. અહીં રાજા શ્રેણિકના સમકાલીન રાજા સુલોચનરાયે શ્રમણોને ધ્યાન કરવા માટે પાંચ શુદ્ધાઓ બનાવી હતી, તેમજ શ્રીસુધર્માસ્વામીના હાથે સુવર્ણની શ્રીઋષભ-દેવ પ્રભુજીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એટલે આ સ્થાન તીર્થરૂપ તો હતું જ. શોભનરાયે આ તીર્થને મહિમા વધારી ખૂબ પ્રચાર કર્યો.

આ શોભનરાયની પાંચમી પેઢીએ વીર સં. ૧૪૬માં કલિંગની ગાદીએ ચઢરાય આવ્યો, તેના સમયમાં મગધના નંદવંશના આઠમા રાજા મહાનંદે અહીં કલિંગ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, જે યુદ્ધમાં કલિંગની ખૂબ જ પુવારી થઈ, દેશ પાયમાલ થયો. કિન્તુ એની આગાહીની તમજા ઊભી રહી. નંદરાજા ગુસ્સામાં કુમરગિરિ ઉપરના મંદિરને તોડીને સુવર્ણ મૂર્તિને પટણા લઈ ગયો.

આ પછી વીર સં. ૨૨૭માં શોભનરાયની આઠમી પેઢીએ ક્ષેમરાજ કલિંગનો રાજા બન્યો. આ ક્ષેમરાજ પટણાની સત્તાને ફાગળી સ્વતંત્ર થયો હતો. એટલે મગધસમ્રાટ અશોકે કલિંગ ઉપર પુનઃ ચઢાઈ કરી. કલિંગની સેનાએ પણ ખૂબ જોરથી તેનો

સામનો કર્યો અને તેને પરાજયની સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યો. પછી તે અશોકે પણ જનૂનમાં આવી મગધની આખી સેના કલિંગમાં ઉતારી, ખૂબ જુદમ ગુજારી, કલિંગરાજને હરાવ્યો અને કલિંગની સંપત્તિ લૂંટી લીધી. આ ઘટના વીર સં. ૨૩૬ માં બની છે. અશોકે કલિંગરાજને હરાવ્યા પછી અહીં મૌર્ય સંવત ચલાવ્યો.

ભારતીય ઇતિહાસકારો અને બૌદ્ધ ગ્રંથો મુદ્દાં લખે છે કે અશોકના હાથે આ છેલ્લો જ મહાભયંકર માનવસંહાર થયો હતો. અહીંના વીરતાભર્યા અને કર્ણ દર્યો જોઈને આખરે અશોકનું હૃદય દ્રવી જઈયું. એટલે તેણે બહાદુર કલિંગને સ્વતંત્રતા આપી અને પોતે રાજ્ય-લોકલુપતાથી ચતાં આવાં યુદ્ધો પણ બંધ કર્યાં.

ક્ષેમરાજનો પુત્ર વુડરાજ વીર સં. ૨૭૫ માં કલિંગની ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે કલિંગમાં શાંતિ હતી. કલિંગના તીર્થંક્રમ કુમરગિરિ અને કુમારીગિરિ ઉપર જૈન શ્રમણ-નિર્જ્ઞેયો અને શ્રમણીઓને ચોમાસું રહેવા માટે ૧૧ શુક્ષ્મો તૈયાર કરાવી તે તીર્થોને પુનઃ સતેજ કર્યાં. વીર સં. ૩૦૦ માં તેનો પુત્ર 'ચિકિત્સરાય' કલિંગનો રાજા બન્યો તે પણ પોતાના પૂર્વજોની જેમ પરમ જૈનધર્મી અને મહાપ્રતાપી થયો છે. એનાં ત્રણ નામો પ્રસિદ્ધ છે.

૧. ચિકિત્સરાય:—જૈન નિર્જ્ઞેય ચિકિત્સા-શ્રમણોનો પરમ ભક્ત હોવાથી તે ચિકિત્સરાજ કહેવાતો હતો.

૨. મહામેઘવાહન:—એને એના પૂર્વજોથી આલ્યા આવતા મહામેઘ જેવા હાથીનું વાહન હોવાથી તે મેઘવાહન કહેવાતો તેણે કુમરગિરિની એક શુક્ષ્માં હાથી કાતરાવેલ છે. આજે તે શુક્ષ્ હાથીશુક્ષ્ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૩. ખારવેલાધિપતિ:—જેની રાજધાની સમુદ્રને કિનારે હોવાથી તેમજ એની રાજ્યની મર્યાદા-સીમા સમુદ્ર સુધી હોવાથી તે ખારવેલાધિપતિ કહેવાતો હતો.

આ ચિકિત્સરાયે મગધના રાજા પુષ્યમિત્રને હરાવ્યો હતો,

પાટલીપુત્રની પાસે ગંગામાં પોતાના હાથીઓને સ્નાન કરાવ્યું હતું, મગધના રાજાએ અવારનવાર કલિંગને લૂંટીને જે સંપત્તિ લઈ ગયા હતા, તે પાછી વાળી હતી, તેમજ આક્રમે નંદ રાજા સુવર્ણની શ્રીઋષભદેવજીની જે મૂર્તિને લઈ ગયો હતો, તે મૂર્તિને પાટલી-પુત્રમાંથી કલિંગ લઈ જઈ કુમરગિરિ પર્વત ઉપર શ્રેણિક રાજાએ બંધાવેલા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી, તેમાં તેના અસલ સ્થાને બારે મહોત્સવપૂર્વક સ્થાપી હતી. આ ઉત્સવમાં આં સુસ્થિત અને આં સુપ્રતિબદ્ધ આચાર્યોની અધ્યક્ષતા હતી, અને તેઓના હાથે જ પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી.

વળી, બિક્ષુરાયે કુમારગિરિ પર નવી ગુફાઓ કરાવી, તેમાં મોટી જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, શ્રમણ સંઘને આમંત્રી મોકલું શ્રમણસંમેલન કરાવ્યું, જેમાં બીજી આગમવાચના કરાવી જિનાગમોને વ્યવસ્થિત કરાવ્યાં. આ ઘટનાઓથી આ વખતે કુમર-ગિરિ તો મહાન તીર્થરૂપ બન્યું હતું. બિક્ષુરાય જૈન શાસનની મહાન પ્રભાવના કરી વીર સં. ૩૩૦માં સ્વર્ગવાસ પામ્યો. એનો પુત્ર વક્રશય કલિંગનો રાજા બન્યો. તે વી. સં. ૩૬૨માં સ્વર્ગે ગયો. તેણે જૈનધર્મની પ્રભાવના કરી છે. તેના પછી વિદુહરાય કલિંગનો રાજા થયો. તે પણ જૈનધર્મનો મહાન ઉપાસક થયો છે. એનું વીર સં. ૩૬૫ માં સ્વર્ગગમન થયું. (‘હિમવંત સ્થવિરાવલો’. પૃ. ૫ થી ૮)

આ મહામેઘવાહન રાજા ખારવેલનો એક લેખ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાનો ઓરિસામાં ખંડગિરિ પરની હાથીગુફામાં એકલો વિદ્યમાન છે જે ભારતીય પુરાતત્ત્વ વિભાગમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને જીવનચરિત્રનું વર્ણન આપનાર સૌથી વધારે પ્રાચીન અને મોટો શિલાલેખ છે.

આ લેખ ઉપરથી બાણી થકાય છે કે મહામેઘવાહન રાજા ખારવેલ ‘કલિંગ ચક્રવર્તી’ તરીકે મનાયો છે. આ રાજાએ આંધ્ર મહારાષ્ટ્ર અને વિહાર દેશને કલિંગની છત્રછાયામાં આણ્યા હતા.

આ રાજાનો પ્રતાપ રાજ્યકાળના બીજા વર્ષમાં જ મહી નદીથી કૃષ્ણા સુધી પ્રસર્યો હતો, પછી તે એની વિજય પટ્ટાકા ભારતવર્ષમાં ઉત્તરાપચથી મંડીને પાંડય દેશ સુધી ફરકતી થઈ હતી. ખારવેલે મગધ પર ચઢાઈ કરી બં શ્રીઋષભદેવની પ્રતિમા કે જે ‘કલિંગજિન’ તરીકે વિખ્યાત હતી, તેને પાછી કલિંગમાં લાવી કુમારગિરિ પર મંદિરમાં પધરાવી હતી. કલિંગની રાણીએ જૈન સાધુઓ માટે વિહાર બંધાવ્યા હતા. શ્રમણોને વસ્ત્રો આપ્યાં હતાં. રાજાએ આગમોના સંગ્રહ કરાવ્યો હતો વગેરે. (જૈન પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ, ભા. ૧; જૈન સાહિત્ય સંશોધક, વર્ષ ૩, અં. ૪.)

શ્રીયુત બ્યસ્વાલ મહોદય આ લેખની સમીક્ષા કરતાં જોમરે છે કે, “આ પરથી જણાય છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૮ વિ. સં. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષે ઉડીસામાં જૈનધર્મનો એટલો પ્રચાર હતો કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૭૫ વર્ષમાં જ ત્યાં મૂર્તિઓ પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી. જૈનસૂત્રોમાં લખ્યું છે કે, ભગવાન શ્રીમહાવીર પોતે ઉડીસામાં ગયા હતા અને ત્યાં તેમના પિતાના એક મિત્ર રાજ્ય કરતા હતા. આ ખંડગિરિના લેખમાં લખ્યું છે કે કુમારી પર્વત પર અર્ધાત્ ખંડગિરિ ઉપર જ્યાં આ લેખ છે ત્યાં ધર્મવિજયચક્ર પ્રવર્ત્યું હતું, અર્ધાત્ ભગવાન મહાવીરે પોતે જ અહીં જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો, અથવા તેઓના પૂર્વવર્તી ઠાઈ જિન-તીર્થંકરે ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્યાં પર્વત ઉપર એક કાયનિષદી અર્ધાત્ જૈનસ્તૂપ હતો, જેમાં ઠાઈ અરિકંતનું અસ્થિ દાટવામાં આવેલું હતું. ખારવેલની યા એના પહેલાના વખતની એવી અનેક શુદ્ધાઓ અને મંદિરો આ પર્વત ઉપર છે, કે જેના ઉપર પાર્શ્વનાથનાં ચિહ્નો તેમજ પાદુકાઓ છે, જે ઠેકરી કાઢેલાં છે, અને બ્રાહ્મી લિપિના લેખવાળાં છે. તેમાં “જૈન સાધુઓ રહેતા હતા.” એ વાતનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ સ્થાન એક જૈનતીર્થ છે તેમજ ઘણું જૂનું છે.

(‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ખંડ ૩ એ, અંક ૪ થો, પૃ. ૬૬)

આથી સ્પષ્ટ છે કે કલિંગદેશ જૈનધર્મની પ્રાચીન કેંદ્રભૂમિ છે.*

આવી રીતે આ પ્રતાપી અને મહાન શાસનપ્રભાવક જૈન-ધર્મી મહારાજા ખારવેલ ઈ. સ. પૂર્વે બસોમાં કલિંગ દેશમાં

*શ્રીનિર્ભળકુમાર બસુ લખે છે કે, જુવનેશ્વરનું સ્થાપત્ય એક અને અબ્બેડ છે, આપણે અહીંના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે બધા અગાન છીએ. જુવનેશ્વરના લિંગરાજ મંદિરથી અગ્નિખૂણે પાંચેક માર્ગલ પર ધવલી પહોડ છે, ત્યાં અશોકનો શિલાલેખ છે. બીજી દિશામાં પાંચેક માર્ગલ પર ખંડ-ગિરિ અને ઉદયગિરિ છે, ત્યાં સમ્રાટ ખારવેલના શિલાલેખો છે, આમ હોવા છતાં ખાસ જુવનેશ્વરમાં કંઈ પુરાતન વસ્તુઓ મળતી નથી; જે સંમધે શોધખોળની આવશ્યકતા છે. ઐતિહાસિકદૃષ્ટિએ બારકરેશ્વરનું મંદિર વધારે ક્ષતિ છે. તેનું સ્થાપત્ય વિચારીએ તો રેખમંદિર કે બદ્રમંદિરની કક્ષાનું આ મંદિર નથી. વિશેષ રીતે જોઈએ તો નક્કી છે કે, શિવલિંગ મોડું છે, તેને ઢાંકવા માટે શિલ્પમર્માદાને તોડી પ્રસ્તુત મંદિર જોડું કરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. શિવલિંગ ૪ ફુટ પહોળું અને ૮ ફુટ ઊંચું છે, પણ ગૌરીપટ્ટની લંબાઈ સાથે તેનો મેળ ખાતો નથી. શિવલિંગ અને ગૌરીપટ્ટના પથ્થરો પણ જુદી જુદી જાતના છે. આથી રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જણાવે છે કે, પ્રથમ અહીં અશોકનો સ્તૂપ હતો, તેને ઢાંકવી પ્રસ્તુત લિંગ સ્થપાયેલ છે અને તેની ઉપર મંદિર જોડું કરવામાં આવેલું છે. રામેશ્વરના મંદિર પાસે અશોક કુંડ ઉપર સ્તંભનો ઉપલોભાગ છે. અમને એક દૂવો ખોદતાં એક છુદ્દદેવની અને બીજી જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ મળી હતી. બારકરેશ્વરનું લિંગ પ્રાચીન કાળે અશોકનો સ્તૂપ હશે એમ નક્કી મનાય છે. ત્યાંથી મળેલ મૂર્તિઓનું શિલ્પ બરાબર ઉદયગિરિની રાણીચુકાને મળતું આવે છે. મંદિરની ઉત્તરમાં ગિરિચુકાઓ છે. ત્યાં બે જૈનમૂર્તિઓ જોવામાં આવી. અહીં બધી પ્રાચીન વસ્તુઓ જૂનજાંમાં ધૂળમાં દટાયેલ છે. વિશેષ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો અહીંથી બધાં સત્યો પ્રકટ થશે. જુવનેશ્વરનું સ્થાપત્ય નવમીથી બીજી સદીના મધ્યનું છે. પરંતુ આનું શિલ્પ કયા ગ્રંથમાં જતાવ્યું છે તે શોધવાની જરૂર છે. મહાનંદના બન્ને કંઠિ સૌનપુર, બૌદ, નરસિંહપુર વગેરે રાજ્યોના પ્રાચીન મંદિરોની રચના જુવનેશ્વરને મળતી આવે છે.

('પ્રવાસી' બં. સં. ૧૩૪૧ વૈશાખનો અંક ૫૦ ૩૫ થી ૪૦

'જૈન સત્ય પ્રકાશ' ક્રમાંક ૧૪૩)

થઈ ગયો છે. આ સમય સુધી કલિંગમાં જૈનધર્મનું પ્રાબલ્ય હતું. નવો આવનાર વેદધર્મી પણ જૈનત્વથી રંખાઈ જતો હતો. માટે જ વેદધર્મના આચાર્યોએ એક નિયમ બનાવી રાખ્યો હતો કે—

સિન્ધુ-સૌવીર-સૌરાષ્ટ્રાંસ્તથા પ્રત્યન્તવાસિનઃ ।
અક્ષ-બક્ષ-કલિંગાંશ્ચ, ગત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥

આ લેખ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે. ભુવનેશ્વરનું તીર્થ એ અસલી શૈવતીર્થ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે સમ્રાટ ખારવેલે અહીં જૈન મંદિરો વગેરે બનાવ્યાં હતાં. શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ ધર્મ આક્રમણ કર્યું ત્યારે જગન્નાથપુરી વગેરે જૈનતીર્થો જ શૈવતીર્થો બન્યાં છે, તેવું જ અહીં પણ બન્યું છે. એટલે કે ભારતકૈશ્વર એ પ્રાચીન જૈનમંદિર છે. એ કે લેખક અહીં ઔદ્ધ વસ્તુ હોવાનું જણાવે છે તે માત્ર જૈન રથાપત્ય અને જૈન ઈતિહાસનું જ્ઞાન ન હોવાના કારણે હોય એમ લાગે છે. આ સ્થાનમાં ઔદ્ધો કરતાં જૈનોને વધારે લાગેવળે છે; એ વાત તો ત્યાંની હાથીચુકાના લેખો જ પુરવાર કરી આપે છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે, ભુવનેશ્વર, ઉદયગિરિ વગેરે વગેરે જૈનધર્મનાં પ્રાચીન કેંદ્રો છે.

એક વિદ્વાન લખે છે કે, ઓરિસાના ભુવનેશ્વરની પૂર્વે ૨ માઇલ દૂર પુરાતત્ત્વખાતાએ ખી. ખી. લાલની દેખરેખ નીચે ખોદકામ કર્યું છે, તેમાં લગભગ એક માઈલ લાંબો, એક માઈલ પહોળો, ૮ ફરવાળવાળો સમચોરસ શિથુપાલગઢ નીકળ્યો છે; જેનો પાયો આશરે ૧૦૦ ફુટ પહોળો છે ત્યારે આજુ ખાઈ છે તેમાં આજે પણ પાણી ભરેલું છે. સમ્રાટ ખારવેલે કલિંગ નગરનો ગઢ સમરાળ્યો હતો તેમ શિલાલેખમાં સૂચન છે તો તે કલિંગનગર તે આ શિથુપાલગઢ જ હોવો જોઈએ. એટલે આ ભારતવર્ષનો ૨૧૦૦ વર્ષ જૂનો કિલ્લો છે.

('પ્રજ્ઞપંથુ', તા. ૧૫-૮-૧૯૪૮ જૈ. સં. પ્ર. ૩૦ ૧૭૩)

પ્રકરણ દશમું

આં શ્રીઈદ્રદિનસૂરિ

આ આચાર્યનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી. સં. ૧૮૮૬ની પં. ખુશાલ 'પદ્માવતી'માં ઉલ્લેખ છે કે તેઓ વિહાર કરી મોઢેરા પધાર્યા હતા.

આ અરસામાં તેમના ગુરુમાઈ આ. પ્રિયગ્રંથસૂરિ અને આ. નાગસૂરિ એ પ્રભાવક આચાર્યો થયા છે.

આં પ્રિયગ્રંથસૂરિ

આં સુસ્થિત અને આં સુપ્રતિબદ્ધસૂરિના બીજા પટ્ટધર આ. પ્રિયગ્રંથસૂરિ મહાપ્રભાવક મંત્રવાદી થયા છે.

અજમેર પાસેના હર્ષપુર (મન્નિઝમ) નગરમાં ૩૦૦ જિનમંદિરો હતાં, ૪૦૦ અજૈન મંદિરો હતાં, ૧૮૦૦ બ્રાહ્મણોનાં ઘર હતાં, ૩૬૦૦ વણિકોનાં ઘર હતાં, ૬૦૦ બગીચા હતા, ૭૦૦ વાવો હતી, ૨૦૦ કૂવા હતાં, અને ૭૦૦ દાનશાળાઓ હતી. આવા સંપત્તિસંપન્ન હર્ષપુર નગરમાં આં પ્રિયગ્રંથસૂરિ વિહાર કરતા પધાર્યા. અહીં તે વખતે બ્રાહ્મણોએ જોઈ મોઢો યજ્ઞ આરંભ્યો હતો, જેમાં બોઢડાનું બલિદાન દેવાનું હતું. બ્રાહ્મણો બકરાને શયગારીને વેદી પાસે લઈ ગયા, આ સમાચાર શ્રાવકો દ્વારા સૂરિજીને મળ્યા. સૂરિજીએ મંત્રેણે વાસક્ષેપ આપી, શ્રાવકોને કહ્યું કે, આ વાસક્ષેપ બોઢડા ઉપર નાખજો, એટલે બધું ઠીક થઈ રહેશે. શ્રાવકોએ તે વાસક્ષેપ લઈ બોઢડા ઉપર નાખ્યો, બસ ! બોઢડો થોડી વારમાં વાસક્ષેપના પ્રભાવે અંબિકા દેવીથી અધિષ્ઠિત થયો, અને તે માનવી ભાષામાં બોલ્યો: “ તમે મને અગ્નિમાં બલિદાન આપવા લઈ બોલ્યો છો, પરંતુ જો હું તમારી

જેવો નિર્દય થાઉં તો તમને ક્ષણવારમાં મારી નાખું એમ છું. યદિ મારા હૃદયમાં ક્યાં ન હોત તો કોપિત થયેલા હનુમાનજીએ રાવણની લંકાનગરીની જે દશા કરી હતી, તે દશા તમારા નગરની કરતાં વાર ન લાગત. ” આ સાંભળી બ્રહ્મજીએ પૂછ્યું: “ તું કોણ છે ? તારું શું સ્વરૂપ છે ? તે કહે. ”

બોકડો બોલ્યો : હું અગ્નિ છું. બોકડો મારું વાહન છે, તમે તેને શા માટે હજો છો ? બીજું તમે યજ્ઞમાં જે પશુબલિદાન આપો છો, એમાં ધર્મ નથી જ. જે સાચો ધર્મ તમારે સમજવો હોય તો અહીં પધારેલા આં પ્રિયજંથસૂરિને પૂછો, તેમની પાસેથી સત્ય ધર્મ સાંભળી તમે તે સત્ય ધર્મને આચારમાં મૂકો. તેઓ સત્યવાદીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્મજીનું ટોળું આ સાંભળી નિમકયું અને તેણે આં પ્રિયજંથસૂરિજી પાસે જઈ સત્યધર્મ સમજી સ્વીકારીને યજ્ઞમાં થતી નિર્દોષ જીવોની હિંસા બંધ કરી દીધી. આવી રીતે આ સૂરિજીએ હિંસામય યજ્ઞ બંધ કરાવી અહિંસા ધર્મનો મહાન પ્રચાર કર્યો હતો.

હર્ષપુરનું અસલી નામ મધ્યમિકા નગરી હતું. ચિત્તોડના રાજા અલ્લટની રાણી હર્ષદેવીએ ત્યાં જ હર્ષપુર વસાવ્યું છે, જે આજે હાંસોટ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ ગામડું છે.

સ્થવિર નાગરસૂરિજી :

તેઓ આર્ય મહાગિરિસૂરિની પરંપરામાં થયેલ સ્થવિર કોડિ-જ્ઞના શિષ્ય હતા, અને વાયકપરંપરાના વાચનાચાર્ય હતા. કુશાનવંશ :

ચીનની વાયવ્ય સરહદ પર વસેલી ઇંદુચિ બર્બર જાતિએ વાહીક પર પોતાની સત્તા જમાવી, તે જાતિની કુઈશુયાંગ વંશના કિંગ્ચિઉકિઉ એ હિન્દુકુશ પર્વત પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો, તેના જ પુત્ર ચેનકાઉ ચિંગતાઈએ શુંગોના પડતા કાળમાં ભારતના ઉત્તર વિભાગમાં પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને મથુરા વગેરેમાં રાજધાની સ્થાપી. તેનો વંશ તે કુશાનવંશ

તરીકે જાહેર છે. તેમાં કંડકસીઝ, કનિષ્ક, વસિષ્ક, હવિષ્ક, વસુદેવ, વાઙ્મય, ગુશન, બુશન વગેરે રાજાઓ થયા છે. કુશાન રાજાઓ જૈન-ધર્મના પ્રેમી રાજાઓ છે અને તેમના શાસનકાળમાં મથુરા વગેરે સ્થાનોમાં અનેક જિનમંદિરો બન્યાં છે, જિનભિખ્યો બન્યાં છે, જે પૈકીની ઘણી જિનપ્રતિમાઓ, ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ગર્ભાપહારની ખોદેલી શિલા, વગેરે આજે લખનૌમાં કૃશ્ન-ભાગના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. તે સમયના શિલાલેખ-પ્રતિમા લેખનો નમૂનો નીચે આપું છું.

મહારાજસ્ય રાજાતિરાજસ્ય દેવપુત્રસ્ય પાહિકનિષ્કસ્ય સં. ૭
 હે. ૧ દિ. ૧૦-૫, પત્તસ્ય પૂર્વાયાં અર્ય(ઉ)દેહિકિયાતો ગણાતો,
 આર્યનાગમૂતિકિયાતો કુલાતો, ગણિગ આર્યવૃદ્ધિસિરિસ્સ શિષ્યો
 વાચકો આર્યસેનિકસ્ય મગિની. (પ્રાચીનલિપિમાલા, પૃ. ૫૪):

કનિષ્ક સં. ૭ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫ દિને ઉદેહગણ નાગભૂથ કુલના
 આચાર્ય આર્ય બુદ્ધિશ્રીના શિષ્ય વાચક આર્ય શ્રેષ્ઠિકની બેન....

આ પ્રમાણે તે સમયના શિલાલેખોવાળી ઘણી જિનપ્રતિ-
 માઓ મથુરામાં વિદ્યમાન હતી, જિનપ્રતિમાઓની પ્રાચીનતા
 સાબિત કરવામાં આ શિલાલેખો પણ મોટો ફાળો આપે છે, સાથેસાથ
 “સ્વેતાંબર જૈનધર્મ જ અસલી જૈનધર્મ છે.” એ વાતને પણ
 આ શિલાલેખો બહુ જ સ્પષ્ટ કરી દે છે.

(ગણ અને કુલ માટે બુઝો : પૃ. ૧૭૬)

ફ્લોટ સાહેબ તો આ કુશાન રાજા કનિષ્કથી જ વિક્રમ-
 સંવતનો પ્રારંભ માને છે, એટલે કે કનિષ્કસંવત એ જ પાછળથી
 વિક્રમસંવત જાહેર થયો છે. કોઈ વિદ્વાન રાજા કનિષ્કને વિક્રમની
 પૂર્વ સદીમાં મૂકે છે, જ્યારે કોઈ વિદ્વાન તેને ઇસ્વીસનની પહેલી
 સદીમાં મૂકે છે.

પ્રકરણ અઝિયારમું

આ. શ્રીઆર્યદિનસૂરિ

આ આચાર્યશ્રીનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી. તેમને મુખ્ય બે શિષ્યો હતા.

૧. આર્ય શાંતિશ્રેણિક.

૨. આર્ય સિંહગિરિ-આતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા હતા.

આર્ય શાંતિશ્રેણિક

આ આચાર્યશ્રીનો શિષ્યપરિવાર ઉચ્ચાનગરની આજુ-બાજુ વિહાર કરતો હતો, જેથી એમનાથી ઉચ્ચાનાગર શાખા નીકળે છે. 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ના રચનાર વાચકવર્ચ શ્રીઉમાસ્વાતિ મહાદેવ આ શાખાના છે.

આ. શાંતિશ્રેણિકને મુખ્ય ચાર શિષ્યો હતા, તે આ પ્રમાણે:-

૧. સ્થં આર્યશ્રેણિક-જેનાથી અજ્ઞ સેણિયા શાખા નીકળી છે.
૨. સ્થં આર્યતાપસ-જેનાથી અજ્ઞ તાપસી શાખા નીકળી છે.
૩. સ્થં આર્યકુબેર-જેનાથી અજ્ઞ કુબેરી (કુબેરા) શાખા નીકળી છે.
૪. સ્થં આર્યઋષિપાલિત જેનાથી અજ્ઞ ઈસિપાલિયા શાખા નીકળી છે.

સં. ૧૮૮૯ ની પં. ખુશાલ 'પટ્ટાવલી'માં ઉલ્લેખ છે કે, આ. આર્યદિનસૂરિએ દક્ષિણમાં કર્ણાટક સુધી વિહાર કર્યો હતો. તેઓ રાજ નીવીનું પચ્ચક્રખાણ કરતા હતા અને ઉપધિમાં ચૌદ ઉપકરણ રાખતા હતા. અત્યાર સુધી તો કેઈ મુનિ કાળધર્મ પામે તો

ખીજા મુનિઓ તેના શરીરને નિર્જન સ્થાનમાં લઈ જઈને પરઠવી દેતા હતા, પરિણામે તે શરીર જતાવરોના કામમાં આવતું હતું, એવી પ્રવૃત્તિ હતી. આ આચાર્યના સમયમાં ચંદેરી નગરીમાં એક સાધુ કાળધર્મ પામ્યા એટલે તેના દેહને સાધુઓએ વેસ-રાવ્યો. અને પછી ગૃહસ્થોએ તેનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો એ વીતે આ આચાર્યશ્રીના સમયમાં અગ્નિદાનની પ્રથા ચાલુ થઈ છે, જે આજે પણ તે રૂપે જ ચાલુ છે.

આ અરસામાં જૈનશાસનમાં ઘણા પ્રભાવક પુરુષો થયા છે. જેમાંના મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

આં રયામાચાર્ય શિષ્ય આં પાંડિત્ય, આર્ચ કાલકસૂરિ, આર્ચ ખપુટાચાર્ય, પાદલિપ્તસૂરિ, આં રુદ્રદેવસૂરિ, આં શ્રમણસિંહસૂરિ, આં ધર્મસૂરિ, વૃદ્ધવાદિસૂરિ અને આં સિદ્ધસેન દિવાકર તથા સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય અને સાતવાહન વગેરે.

આં રયામાચાર્ય અને તેના શિષ્ય આં પાંડિત્યનો પરિચય ‘વાચકવંશ’ પૃષ્ઠ ૧૮૧ માં આવી ગયો છે.

ખીજા કાલિકાચાર્ય:

તહ ગદ્મિહ્નરજ્જસસ, છેયગો કાલિગાયરિઆ હોહી ।

તેવળ્ણચડસપ્હિં, ગુણસયકલિઓ સુઅપડત્તો ॥

છત્તીસ ગુણોવવેઓ, ગુણસયકલિઓ પહ્વાજુત્તો ॥

(અપાપાળકદ્વંદ્વ, દુસ્સમકાલસમણસંવચ્ચ’ અવચૂરિ)

આ નામના ૪ આચાર્યો થયા છે, જેમાંના એક શ્રીઆર્ચ રયામાચાર્ય (પ્રથમ કાલકાચાર્ય)નો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે.

ખીજા કાલિકાચાર્યનો પરિચય નીચે પ્રમાણે છે.

તેમનું જન્મ સ્થાન ધારાવાસ નગર છે. ત્યાંના રાજા વીરસિંહ તેમના પિતા, અને રાણી સુરસુંદરી તેમની માતા હતી, તેમનું પોતાનું નામ ‘કાલક’ કુમાર હતું, તેમને સરસ્વતી નામે એક બહેન હતી. આ બહેન રૂપરૂપનો અંગાર હતી, તેમજ તેના નામ પ્રમાણે શુણ્ણ હતા. જાણે સાક્ષાત સરસ્વતી જ હોય એવી આ સરસ્વતી હતી.

ભાઈ અને બહેનને અતિશય પ્રેમ હતો. તેઓ દરેક કાર્યમાં પ્રાયઃ સાથે જ રહેતા. એક વખતે તે ભાઈબહેન ઘોડાઓ ઉપર બેસી નગર બહાર જતા હતા, ત્યાં તેમણે ધર્મપદેશની ગર્જના સાંભળી. તેઓને તપાસ કરાવતાં જણાયું કે આં ગુણાકર નામના મહાન જૈનાચાર્ય અહીં ધર્મપદેશના આપી રહ્યા છે. કાલક બાદ્યોઃ ચાલો, આપણે પણ સાંભળવા જઈએ. એટલે ભાઈબહેન, સામંતો અને મંત્રીઓ ત્યાં ઉપદેશ સાંભળવા ગયા, કાલકકુમાર અને સરસ્વતીને સૂરિજીને ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને તે બંનેએ માતાપિતાની અનુજ્ઞા લઈ ગુણાકરસૂરિજી પાસે જૈન દીક્ષા સ્વીકારી.

કાલક મુનિ શાસ્ત્રો લખી આચાર્ય બની મોટા શિષ્યપરિવાર સહિત ઉજ્જયિની પધાર્યા. તેઓ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં રહ્યા છે, ધર્મપદેશના આપી રહ્યા છે. તેમનાં બહેન સરસ્વતી સાધ્વીજી પણ તેમને વંદના કરવા ઉજ્જયિની આવ્યાં છે, જેના રૂપ, ગુણ અને જ્ઞાનની ખ્યાતિ રાજા પાસે પહોંચી.

આ સમયે ઉજ્જયિનીમાં ગદર્ભિલદલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો; તે કામાંધ રાજા હતો. એકવાર તે સંધ્યા સમયે ફરવા જતો હતો, અને સાધ્વીજી સરસ્વતી સામેથી ઠલેલે જઈને આવતાં હતાં. રાજાએ તેમને જોતાં જ કામાંધ બની પોતાના નોકરો દ્વારા તેમનું અપહરણ કરાવ્યું. સાધ્વીજીએ ઘણી ખૂંચો પાડી, પરંતુ બાજપક્ષીના મોંમાં સપડાયેલા શિકારની માફક તેમને કોઈ બચાવી શક્યું નહિ. આ સમાચાર ત્યાં રહેલા શ્રીકાલકાચાર્યને પણ મળ્યા. સૂરિજીએ મહાજન મોકલી રાજાને સમજાવ્યો, પરંતુ રાજા કોઈ રીતે સમજ્યો નહીં, આચાર્યે જઈને એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ કામાંધ રાજા કોઈ રીતે ન માન્યો; ત્યાંના બુદ્ધિવાનો તેમજ પાડોશના બીજા રાજાઓ પણ ગદર્ભિલદલને ન તો સમજાવી શક્યા, કે ન તો એને પાપકર્મથી પાછો બાળી શક્યા. આખરે કાલિકાચાર્યજી પંજાબ થઈને હિંદ બહાર ઇરાનમાં ગયા અને ઇરાનના ક્ષત્રપ શહેનશાહનો નાના નાના શાહી રાજાઓને પોતાના

બંધત બનાવ્યા. એકવાર ઈસાનના શહેનશાહે શુસ્સામાં આવીને પોતાના તાળાના ૬૧ શાહીઓનાં માથાં મંગાવ્યાં; સૂરિજીને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેમણે એ દરેકને બચવું હોય તો હિંદુસ્તાન આવવા જણાવ્યું, તેઓ પોતપોતાને કાફલો લઈને સમુદ્રમાર્ગે વહાણોદ્વારા સ્વાના ધર્મ સૌરાષ્ટ્રના કિનારે આવી કિતર્યા. તેઓએ પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર જીત્યું અને પછી ચોથે વર્ષે ભરૂચના રાજાને સહકાર સાધી લાટના રસ્તે ધર્મ ઉજાડે ઉપર હલ્લો કર્યો.

મહાકિલ્લ રાજા ગદ્ગલીવિદ્યાના અભિમાનથી નચિંત હતા. એને એમ હતું કે મારી ગદ્ગલીવિદ્યાથી એનો અવાજ જ્યાં જ્યાં સંભળાયે, ત્યાં ત્યાં બધાય મૃત્યુ પામશે. કાલિકાચાર્યજીને આ વિદ્યાની ખબર હતી તેથી તેમણે જ્યારે રાજા વિદ્યા સાધીને કિલ્લા ઉપર જિલો રહી જોવો અવાજ કરવા તૈયાર થાય છે કે તરત જ લલચવેથી બાણ ફેંકનાર ૧૦૮ ધનુર્ધારીઓના ૧૦૮ બાણોથી રાજાનું મોં પુરાવી દીધું. આથી રાજાની વિદ્યા ચાલી ગઈ. આખરે ઘોર શુદ્ધ થયું, રાજા હાર્યો, મરાયો અને શાહી રાજાઓ ઉજાડેનીના માલિક બન્યા. પછી તો ટૂંક સુદતમાં જ આં શ્રીકાલિકાચાર્યના બાણોને રાજા બલમિત્ર અને બાનુમિત્ર એ શાહીઓને હરાવી અવન્તિપતિ બન્યા છે. આ બલમિત્ર-બાનુમિત્ર એ જ પ્રસિદ્ધ વિક્રમસંવત પ્રવર્તક રાજા વિક્રમાદિત્ય.

આં કાલિકાચાર્યે પોતાની બહેન સાધ્વીજીને છોડાવ્યાં. અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને શુદ્ધ કર્યાં.

ચોથનું સંવત્સરી મહાપર્વ:

આં કાલકસૂરિ એકવાર ઉજાડેની કે ભરૂચમાં ચોમાસું હતા. તેમણે રાજા બલમિત્રની બહેન બાનુશ્રીના પુત્ર બલબાનુને દીક્ષા આપી હતી. આથી રાજાને આચાર્યદેવ ઉપર કંઈક અપ્રીતિ ધર્મ. બીજી તરફ રાજપુરોહિત ધર્મદ્રેષી હતો, તે આચાર્યશ્રીના તેજને સહી શક્યો નહીં, આથી આચાર્યશ્રીનો તેજોદ્રેષ કરવા લાગ્યો. તેણે પ્રથમ તો એવી વ્યવસ્થા કરી કે જૈનમુનિઓને નિર્દોષ આહાર-

પાણી મળી શકે નહીં, પછી રાખને લાંબેયો કે આચાર્ય મહારાજ ધર્મના રાખ છે, તમે દેશના રાખ છો, જ્યાં જ્યાં સૂરિજીના પુનિત ચરણો પડે ત્યાં રાખથી ચાલી શકાય નહીં વગેરે વગેરે. આં કાલક આ વાત જાણી ત્યાંથી વિહાર કરી ઈશિજીમાં પ્રતિષ્ઠાનપુર પધાર્યા. આ અરસામાં પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં સાતવાહન રાખ હતો, જે જૈનધર્મનો પરમ ઉપાસક હતો. તેની રાણીઓ પરમજૈન હતી. ત્યાં પર્યુષણપર્વના દિવસે આંબા. લા. શુ. ૫ ને દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વ ઉજવવાનું હતું પરંતુ તે વખતે તે પ્રદેશમાં બા. શુ. ૫ નો દિવસ લૌકિક ઈદ્રપર્વ તરીકે ઉજવાતો હતો અને તેના મહોત્સવમાં રાખ-પ્રજા એકસરખી રીતે લાગ લેતા હતા. આથી રાખએ સૂરિજીને વિનંતિ કરી કે, બા. શુ. ૫ લૌકિક પર્વ-મહોત્સવ હોવાથી મારે ત્યાં જવું પડશે, તો આપ સંવત્સરીપર્વ બા. શુ. ૫ ને બદલે બા. શુ. ૬ ને દિવસે કરો, જેથી હું તેની ખરાબર આરાધના કરી શકું. આચાર્યમહારાજે જણાવ્યું કે, તે દિવસનું ઉલ્લંઘન કરાય નહીં. આથી રાખએ ફરી વિનંતિ કરી કે તો અણુગતચોથે પર્યુષણપર્વ કરો. આચાર્યમહારાજે જણાવ્યું કે, ‘ભલે તેમ કરીશું.’ એટલે આચાર્યમહારાજ રાખ અને શ્રીસંઘે તે વખતે બા. શુ. ૪ ને દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વની આરાધના કરી. બીજા વર્ષથી સમસ્ત સંઘે ઠરાવ્યું કે હવેથી દરવર્ષે બા. શુ. ૫ ને આગલે દિવસે લા. શુ. ૪ ને દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વ ઉજવવું. ત્યારથી લગભગ ૧૧૦૦ વર્ષ સુધી હિંદના સમસ્ત સંઘે અવિભક્તપણે બા. શુ. ૪ ને દિવસે સંવત્સરી મહાપર્વ ઉજવ્યું છે અને આજે પણ એ જ અણુતર ચોથે સંવત્સરી ઉજવાય છે.*

* મહાવિમુદ્ધ પવિટ્રો કાલમજ્જો । પવિટ્રેદ્દેય મળિયં, મહવ્યમુદ્ધપંચમીય પજ્જોસવિજ્જતિ । સમગંધેણ ચ પહિવન્નં ॥

તાહે રજા મળિયં—તદિવસં મમ લોગાણુવિલીયેં દંરો (દંદ-મહો) બળુ-જાગેવન્નો દોહિતિ । સાદૂ ચેદ્દેણ પજ્જુત્તસેસ્સં, તો છટ્ટીય પજ્જોસવના કિજ્જડ ।

આચરિણ મળિયં—ળ વટ્ટદ્ અદ્ધમેજ્જં ।

તેઓ પોતાની સાથેના અવિનયી શિષ્યોને સમભાવવા માટે ઉભજૈનથી એકલા જ વિહાર કરી સ્વર્ણભૂમિ પધાર્યા હતા. ત્યાં તેમના પ્રશિષ્ય આઠ સાગરચંદ્ર બિરાજતા હતા. તેમણે પણ ગુરુજીને ઓળખ્યા નહીં અને અષ્ટપુણીનું સ્વરૂપ પૂછ્યું. આચાર્યશ્રીએ તેને વિશદ રીતે વર્ણવ્યું. પછી તો બીજા શિષ્યો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને આઠ સાગરચંદ્રે ગુરુજીને ઓળખીને ખમાવ્યા. આ આઠ કાલકસૂરિ માટે પણ પ્રથમ કાલકાચાર્યજી જેવો જ ઇન્દ્ર સમક્ષ નિગોઠના આખ્યાનનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેમણે પ્રથમાનુયોગ, ગંડિકાનુયોગ અને કાલકસંહિતા વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા હતા.

આ શ્રીકાલિકાચાર્યે ખલમિત્ર, બાનુમિત્ર—સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય, રાજા સાતવાહન, ઇરાનના શાહી સરહારો વગેરેને પ્રતિજ્ઞાધ્યા છે. તેમણે મહાન રાજ્યક્રાંતિ અને મહાન ધર્મક્રાંતિ કરી છે. એમનો પ્રતાપ અને પ્રભાવ એવો છે કે ભારતનો સંઘ તેમની આજ્ઞાઓ માન્ય રાખે છે. તેઓ વીર સં. ૪૬૫માં સ્વર્ગે ગયા, એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

કાલકાચાર્યની સંતતિ ખંડિવગચ્છ—કાલિકાચાર્યગચ્છ, ભાવાચાર્યગચ્છ અને ભાવડગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તેઓ દ્વિગ્રંથમાં ચંદ્રકુલનું નામ આપતા હતા.

આઠ પ્રભાચંદ્રસૂરિજી મુનિવંશની પરંપરા જોડનારા અંકેડા આપે છે કે, આઠ ગુણકરના શિષ્ય પ્રથમ કાલિકાચાર્ય થયા. (કાલિકાચાર્ય પ્રબંધ) વિદ્યાધરવંશમાં શ્રુતસાગરના પારગામી

તાહે (રત્ના) મળિયં—તો અજામયાપ ચડત્યીપ પજોસવિજ્ઞ ? ।
આયરિણ મળિયં—એવં મવડ । તાહે ચડત્યીપ પજોસવિત્ ।

એવં જુગપ્પહાણેઈ કારણિઆ ચડત્યી પવત્તિઆ, સા ચેવ અણુમયા સવ્વસાદ્ધનં ।—(શ્રીનિશીથતૂત્રચૂર્ણ, ૩૦ ૧૦ । પર્યુષણાદશશતકં)

રત્ના મળિતં—તો ચડત્યીપ મવડુ ।

આયરિણ મળિયં—એવં હોડ ત્તિ, ચડત્યીપ કતા પજોસવણા ।

એવં ચડત્યી વિ જાયા કારણિયા ।—(પર્યુષણાચૂર્ણ)

આં કાલિકની પરંપરામાં આં નાગહસ્તિ, આં પાદલિપ્તસૂરિ થયા. (પાદલિપ્તસૂરિ પ્રબંધ.) વિદ્યાધરઆમ્નાયમાં પાદલિપ્તસૂરિના વંશમાં આં વંડિલ્લિ આં વૃદ્ધવાદિલ્લિ થયા. (વૃદ્ધવાદિસૂરિ પ્રબંધ) અને પાંડિલ્લિગચ્છમાં આં ભાવદેવસૂરિ થયા (વીરસૂરિ પ્રબંધ) આનો અર્થ એ જ થાય છે કે વાચકવંશના વાચનાચાર્ય ગુણ-સુંદરસૂરિના શિષ્ય ચૌદપૂર્વી આં રચામાચાર્ય થયા. તેની વાચક-પરંપરામાં સ્થં કૌડિલ્લિના શિષ્ય સ્થં નાગસૂરિ, આં પાદલિપ્તસૂરિ, આં સ્કંદિલાચાર્ય, આં વૃદ્ધવાદિલ્લિ થયા છે અને આં સ્કંદિ-લ્લિનો પરંપરામાં આં ભાવદેવસૂરિ થયા છે. આં ભાવદેવસૂરિની નવમી પાટે થયેલ ત્રીજા ભાવદેવસૂરિ સં. ૧૩૧૨ના 'શ્રી પાર્શ્વનાથ-ચરિત્ર'માં તેમજ 'કાલિકકહા'માં 'કાલિકાચાર્યના વંશમાં ખંડિલ્લિ ગચ્છ ઉત્પન્ન થયો છે અને પોતે આં કાલિકના સંતાનીય છે' એમ સ્પષ્ટ કરે છે. એટલે એ નક્કી છે કે આં કાલિકસૂરિ પછી આ. પાંડિલ્લિથી ખંડિલ્લિગચ્છ નીકળ્યો છે અને તેમાં આં ભાવ-દેવસૂરિ થયા છે.

કલિહાસના આધારે કાલિકાચાર્ય ચાર થયા છે. તેમાંના ત્રીજા કાલિકાચાર્ય વજ્રયાખામાં અને ચોથા પ્રાયઃ નાઇલકુલમાં થયા છે. જ્યારે પહેલા અને બીજા કાલિકાચાર્ય આં ગુણાકરસૂરિ અને આં સ્કંદિલસૂરિના વચલા બાળામાં વિદ્યાધરવંશમાં થયા હોય એમ ઉપરના લખાણ-સંકેતો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે.

વંડિલ્લિગચ્છ એ આં કાલિકની સંતતિનો સ્વતંત્ર ગચ્છ છે, કિન્તુ આં વજ્રસેનસૂરિના સમયમાં શ્રમણસંઘે મળી ચાર કુટુંબોની વ્યવસ્થા કરી, ત્યારે આ ગચ્છ ચંદ્રકુળમાં સામેલ થયો હશે. તેથી જ આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ વંડિલ્લિગચ્છને ચંદ્રગચ્છ તરીકે જ ઓળખાવે છે. આથી એ પણ અનુમાન થાય છે કે તે કુળવ્યવસ્થામાં સ્કંદિલાચાર્યની સંતતિ ચંદ્રકુળમાં ભળી ગઈ હશે. જમે તે હો પણ કાલિકાચાર્યની પરંપરામાંથી વંડિલ્લિગચ્છ નીકળ્યો છે. (વીર સં. ૪૧૪ લગભગ)

ઇતિહાસ કહે છે કે પંડિતુગચ્છ આં ભાવદેવરિસૂ પછી ભાવડારગચ્છ, અને ભાવડગચ્છ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. પંજાબના જૈનો પણ આ ભાવડારગચ્છના આવકો છે જે આજે પણ ભાવડા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.* ભાવડારગચ્છના આચાર્યની 'પટ્ટાવલી' પ્રાં ૩૪માં આપીશું.

* આ કાલકસૂરિ પંજાબમાં એમાસુ કરી ઈરાન તરફ પધાર્યા હતા ત્યારે પંજાબના જૈનો કાલકાચાર્યના ઉપાસક બન્યા હતા. તેથી જ તેઓ ભાવડારગચ્છના આવકો છે. પંજાબમાં જૈનધર્મનાં ઘણાં શુભ કાર્યો થયાં છે. જેમકે રાજા ખાડુચલીએ ભગવાન કપભદેવનું જ્ઞાનચક્ર સ્થાપ્યું, ભગવાન પાર્શ્વનાથને ઉપસર્ગ થયો, જ્યાં અહિંજનાનગર વસ્યું. જાં મહાવીર-સ્વામીએ વીતમયનગર (મોહન જોડેરા)ના રાજા ઉદાયીને દીક્ષા આપી. સમ્રાટ સંપ્રતિએ પોતાના પિતા કુશાલ માટે જિનાલય બંધાવ્યું જે આજે 'કુશાલસ્તૂપ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. શુંગરાજ પુષ્યમિત્ર આવ્યો ત્યારે સાકલ આદિમાં જિનાલયો અને મુનિઓ હતા બીજા કાલકાચાર્યજીએ ઈરાન જવા પહેલાં આ પ્રદેશમાં વિહાર કર્યો. આં શાંતિશ્રેણિકતા શિષ્યો ઉચ્ચનગરની આસપાસ વિહાર કરતા હતા તે ઉચ્ચનાગર શાખાના કહેવાયા, જાવડશાહે તક્ષશિલાથી જાં કપભદેવની મૂર્તિ મેળવી શત્રુબંધતીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આં સમિતસૂરિએ આબાર દેશમાં (મેરઠ જિલ્લામાં) બહાદ્રીપ (ખરનાવા)ના ૫૦૦ તપસ્વીઓને જૈન દીક્ષા આપી. આં માનદેવસૂરિએ 'લઘુશાંતિસ્તવ' પાઠ મોકલી તક્ષશિલામાં અમારિશાંત કરાવી. જૈન આશર્લિ કહે છે કે તે અરસાના જિનમંદિરના ભગવાવશેષો તક્ષશિલાના ટીલામાં સિરકાપના F એને U બલોકમાં છે.

વાચક ઉમાસ્વાતિજીએ તક્ષશિલા વગેરે વિશ્વાવદાલયોમાં જૈન દર્શનનો અભ્યાસ કરાતી શકાય એવું 'તરતાર્યસૂત્ર' બનાવ્યું. યુએનચંગના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિક્રમની સાતમી સદીમાં 'કટાક્ષ તીર્થ' પાસેનું સિંહપુરી તે જૈન વિહારો અને ચેતનાગર શ્રમણોનું કેન્દ્ર રચાન હતું. આં હરિ-ગુપ્તસૂરિએ પંચમ્બા (હરપા) નગરીમાં દ્વૈષ્ટપતિ તોરમાજીને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મપ્રેમી બનાવ્યો હતો. આં અભયચંદ્રસૂરિ આં અમલચંદ્રસૂરિના હાથે આવક સિદ્ધરાજે જાં આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાતી. ખરતરમચ્છના આ. જિનદત્તસૂરિએ પંજાબમાં વિહાર કર્યો, પણ તેમને કાવ્યું નહિ. સિંધની પ્રતિષ્ઠા અને બટનેરાની મહિષાસૂર વીરની પ્રતિમા વગેરેમાં મોટી

આર્થ અપુટાચાર્ય:

આ એક મહાન મહાન મંત્રવાદી અને પ્રાજ્ઞાવિક આચાર્ય થયા છે. એમણે ભરૂચ, ગુરશસ્ત્ર અને પાટલીપુત્રમાં બોદ્યોને અને બ્રાહ્મણોને હરાવી ચમત્કાર ખતાવી જૈનશાસનની મહાન પ્રભાવના કરી હતી.

મરખઃ થવાથી તેમણે પોતાના શિષ્યોને ઉચ્ચનામર, મુક્તિના, લાહોર, દિલ્હી અને અજમેરમાં ચોમાસું કરવાની મનાઈ કરી. ખરતરજ્ઞીય ઉ. જયસાગરજી સંઘ લઈ પંજાબનાં વિવિધ રથાનોની યાત્રાએ પધાર્યા. જગદ્ગુરુ આં શ્રીવિજયહીરસરિના આદેશથી તેમના શિષ્યો, પ્રશિષ્યો પંજાબમાં પધાર્યા છે. ઉ. શાંતિચંદ્રજીના ઉપદેશથી લાહોરમાં સમ્રાટ અકબરે ઇંદને દિવસે હિંસા કરવાની મનાઈ કરી હતી. મંત્રી કર્મચંદની વિનતિથી ખરતરજગજીના આ. જિનસરિ લાહોર પધાર્યા, જેમણે બાદશાહ અકબર પાસેથી ખંભાતના અખાતની જીવરક્ષા માટે એક વર્ષનું ફરમાન મેળવ્યું, વા. માનસિંહજીને સુરિપદ આપ્યું અને જગદ્ગુરુ શ્રીવિજયહીરસરિજીનું નામ આપી અપાઃ ચોમાસના સપ્તાહની અમારિતું ફરમાન મેળવ્યું. ઉ. જયસોમજીએ લાહોરમાં 'કર્મચંદ્ર પ્રબંધ' બનાવ્યો. ઉ. સમજસુંદરજીએ લાહોરમાં 'અવલક્ષી' પૂરી કરી. ઉપાધ્યાય જ્ઞાનચંદ્રજીએ લાહોરમાં સમ્રાટ અકબર પાસેથી ઉપાશ્રય તથા દેરાસર માટે જમીન અપાવી, સમ્રાટ જહાંગીરની કન્યાની શાંતિ નિમિત્તે શાંતિરનાત્ર બજાવ્યું, જનુજયને દર છોડાવ્યો, હિનામાં આ. હીરવિજયસરિના સમાધિસ્થાને જમીન અપાવી, શેઠ દુર્જનશદય પાસે લાહોરમાં કા. શાંતિનાથનું દેરાસર કરાવ્યું. આ ઉપાધ્યાયજીએ પંજાબમાં લાહોર, કાશ્મીર, રત્નપંજલ, પીર-પંજલ સુધી વિહાર લંખાવ્યો હતો.

સમ્રાટ અકબરની વિનતિથી આ. વિજયસેનસરિ લાહોર પધાર્યા, અને તેમણે ઉ. જ્ઞાનચંદ્રજી મણિને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. ત્યાર પછી લોકા-મતના યતિ, રથાનકમાગી સાધુ, પંજાબસંપ્રદાય, અને અજીવમતે પંજાબમાં સ્વધર્મ પ્રચાર કરેલ છે. ગ્વાલિયરનૈશ આમરાજના ગુરુ આં બાપ્પકાદિની જન્મભૂમિ પંજાબનું દુર્વાતધીગામ છે. એ જ રીતે ધર્મવીર દાદાગુરુ શ્રીચુરેરાયજી મહારાજ દુરવામાં, તપામજાધરાજ મુનિ શ્રીમૂલચંદ્રજી મણી શિવાલકાટમાં, શાંતમૂર્તિ સુ. શ્રીવદિચંદ્રજી મહારાજ

ગુહશસ્ત્ર નગરમાં બહુકર નામે બોદવાદીને વાદમાં પરાજિત કરવાથી તે મૃત્યુ પામી યક્ષ થયો અને જૈનસંઘને સતાવવા લાગ્યો, જૈનોએ સૂરિજને યોદ્ધાઓ અને સૂરિજોએ ત્યાં પધારી મંદિરની યક્ષમૂર્તિને અને એ મંદિરમાં રહેલી બીજી બોદ-મૂર્તિઓને પોતાના પથે નમસ્કાર કરાવ્યા હતા, એટલું જ નહિ કિન્તુ યક્ષમૂર્તિને અને એકહબર પુરુષો ખેંચી શકે એવો પથ્થરની ર કુંડીઓ પડી હતી તે બધાને પોતાની પાછળ આવતી કરી હતી. આ જોઈ રાજા વેણિ-વત્સરાજ અને પ્રજાને પ્રમોદ થયો. રાજા અને પ્રજાએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

આમ સોમપ્રભસૂરિ કહે છે કે તે રાજાએ બોદધર્મી હતો ત્યારે ત્યાં તારાદેવીનું મંદિર બનાવ્યું હતું તેથી તે નગર ‘તારાપુર’ કહેવાય છે. રાજાએ જૈન ધર્મા પછી ત્યાં સિદ્ધશિલા કોટિશિલા વગેરે દેરાસરો કરાવ્યાં હતાં, પરંતુ કાળના બળથી તેને દિગંબરો કબાવી બેઠા હતા. વળી, એ જ તારંગાલીથી ઉપર ગુજરાદેશ્વર રાજા કુમારપાલની આજ્ઞાથી યશોદેવના પુત્ર દંડાધિપ અભયકુમારે ભગવાન શ્રીઅજિતનાથનું બણું ઊંચું (બત્રીસમાળનું) દેરાસર કરાવેલ છે.

(કુમારપાલ પ્રતિબોધ, પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૮ સુ.)

રામનગરમાં, અને પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મારામજી મહારાજ.....માં જન્મ્યા છે. ધર્મવીર દાદા ભુટેરાયજી મહારાજે પંચબમાં પધારી પુનઃ જૈનધર્મની સ્થાપના કરી છે. મુજરાનવાલા, શિવાલકોટ, પતિયાલા, પપનાખા, રામનગર, હુશિયારપુર અને પસરમાં ઉપદેશ આપી જૈનો બનાવ્યા, ૭ દેરાસરોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, પૂન આત્મારામજી મહારાજ, આ. વિજયકમલસૂરિજ, મુનિ શ્રીચંદનવિજયજી મહારાજ અને આ. વિજયવલ્લભ સૂરિજોએ તો પંચબમાં પણ જૈનો વધાર્યા; જિનાલયો વધાર્યા, અને જૈન-ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. વળી, મેરઠ જિલ્લો, મુજફ્ફરનગર જિલ્લામાં સં. ૧૯૮૯ વૈશાખ સુદ ૧૧થી ગુરૂકૃપાથી ભગભગ અઢી હમ્મર નવા જૈનો થયા છે, ત્યાં મુકિતવિજયજી જિન પાદશાળા, પુસ્તકાલય અને નવાં જિનાલયો જન્મ્યા છે.

આમ હોવા છતાં આજે પંચબના જૈનો “ભાવડા” નામથી જ વિખ્યાત છે. અને એ આમ કાલકસૂરિની અસીમ કૃપાનું જ મીઠું ફળ છે.

રાજમન્છીય આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, ત્યાં આજે પણ એ અધી નમેલી ચક્ષુભૂતિ છે, જે “નિર્ઞન્ધનમિત” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.
(પ્રભાવક ચરિત્ર)

આવી જ રીતે પાટલીપુત્રમાં શૂંગવંશી દાહડ દેવભૂતિ નામે એક પ્રખટ રાજા હતો. તે બ્રાહ્મણોને પરમ ભક્ત હતો. બોદ્ધો, જૈનો અને બીજા ધર્મવાળાઓની ભારે કહર્થના કરતો હતો. એણે જૈનશાધુઓ માટે હુકમ કાઢ્યો કે, “તમારે બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરવા.” પાટલીપુત્રના જૈનસંઘે આ સમાચાર ભણ્યમાં આર્ય અપુટાચાર્યને મોકલ્યા. તેમણે પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય ઉપાધ્યાય (આચાર્ય) મહેન્દ્રસૂરિજીને પોતાની વિદ્યાઓ તથા કથોરની બે સોટી આપી પાટલીપુત્ર મોકલ્યા.

આ. મહેન્દ્રસૂરિજી પાટલીપુત્ર આવ્યા અને ત્યાં તેમણે દાહડરાજાને કહેવરાવ્યું કે, “શુભ સુહૃતે બધા બ્રાહ્મણોને રાજસભામાં એકઠા કરો, હું તમારા હુકમનું પાલન કરવા આવ્યો છું.” રાજાએ પ્રસન્ન થઈ મોટા મોટા વેદવાદીઓ, કમંકાંડીઓ અને પંડિત બ્રાહ્મણોને એકઠા કર્યા. સૂરિજી પણ યથા સમયે રાજસભામાં પધાર્યા. ચારે દિશામાં બ્રાહ્મણ પંડિતો બેઠા હતા અને વચમાં રાજા બેઠો હતો.

સૂરિજી બોલ્યા—રાજન્ ! પહેલાં કંઈ દિશાના બ્રાહ્મણોને પગે લાગું એ તો કહો ?

રાજા બોલ્યો—પૂર્વદિશાના બ્રાહ્મણોને.

સૂરિજીએ કથોરની સોટી ફેરવી કે પૂર્વ દિશાના બ્રાહ્મણો લાંબા થઈને સૂઈ ગયા. પછી તો બીજી બધી દિશાઓનો વારો આવ્યો અને લગભગ ૫૦૦ બ્રાહ્મણો બેઠોશ બંની લાંબા થઈને સૂઈ ગયા.

રાજા આ જોઈ સૂરિજીને પગે પડી વિનંતિ કરવા લાગ્યોઃ મહારાજ ! મારો અપરાધ માફ કરો, માફ કરો.

સૂરિજી બોલ્યા—રાજન્ ! આજે તારા પાપનો ઘડો ભરાયો છે,

તું પણ ઈષ્ટદેવને સંભાળી લે, તેં સાધુઓને અને જૈન સાધુઓને ખૂબ સતાવ્યા છે.

રાજા બોલ્યા—પૂજ્ય મહારાજ ! આપ ક્ષમાશ્રમણ છો માટે ક્ષમા કરો.

સૂરિજી બોલ્યા—રાજા ! અમે તો ક્ષમાશ્રીલ જ છીએ, કિન્તુ તારા અપરાધોથી શાસનદેવ કુચિત થયા છે, તેમણે આ સજા કરી છે.

જોવામાં અદૃશ્ય આકાશવાણી થઈ કે, “આ બધા બ્રાહ્મણો જૈનધર્મની દીક્ષા સ્વીકારે તો જ તેઓને જીવિતદાન આપું.” થોડી વારમાં દરેક બ્રાહ્મણોને ચેતન આપ્યું અને તેઓ બોલ્યા, તમે જેમ કહેશો એમ અમે કરીશું, અમને જીવતા છોડો.

રાજા પણ સૂરિજીને પગે પડીને બોલ્યો, હવેથી કદી આપું નહિ કરું. આજે તમે મારી આંખો ઉઘાડી છે, મને જ્ઞાન આપી મારાં હૃદયચક્ષુ ઉઘાડ્યાં છે.

આમ મહેન્દ્રસૂરિજી એ બધાં બ્રાહ્મણોને લઈને ભરૂચ આવ્યા અને આર્ય બપુટાચાર્ય પાસે દીક્ષા અપાવી.

આ જોઈ ભરૂચના બ્રાહ્મણો ભડક્યા ખરા, પણ તેઓએ સૂરિજીના પ્રભાવથી મોત રહેવું ઉચિત ધાર્યું.

આર્ય બપુટાચાર્યજીએ બોદાચાર્યોએ દબાવેલું ‘અધ્યાવબોધ-તીર્થ’ મુક્ત કરાવી જીર્ણોદ્ધાર કરાવી શ્રીજૈનસંઘને સોંપાવ્યું હતું.

સૂરિજી મહારાજ જ્યારે ગુરુશક્તિ નગરમાં ગયા હતા ત્યારે પાછળથી તેમના ભાણેજ અને શિષ્ય ભુવનસુનિ મંત્રબળથી રાજાને ત્યાંથી અને શ્રીમંતોને ત્યાંથી આહાર મંગાવી આહાર કરવા લાગ્યો. શ્રીસંઘે ના પાડી એટલે તેણે ત્યાંથી રીંસમાં ને રીંસમાં ચાલી નીકળી બોદ્ધ મઠમાં આશ્રય કર્યો અને બોદ્ધ સાધુઓ માટે જૈન ગૃહસ્થોને ત્યાંથી આહારથી ભરેલી થાળીઓ મંગાવવા માંડી. આવકોએ આ દુરિયાદ આર્ય બપુટાચાર્યને પહોંચાડી. સૂરિજી ભરૂચમાં આવ્યા. તેમણે આકાશમાં જ એક શિલા વિકુર્વી

રાખી. આકાશ માર્ગે જતાં વાસણો તેની સાથે અથડાયાં, અને ભાંગી ભુકો થઈ ગયાં. ભુવનમુનિ તો ‘શુદ્ધ આંબા છે’ એમ બાણી, ત્યાંથી અન્યત્ર પલાયન કરી ગયો.

આચાર્ય અપુટાચાર્ય પાસે આં પાદલિસસૂરિજીએ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પાદલિસસૂરિજીએ પણ ભવિષ્યમાં ભરૂચના જે બ્રાહ્મણો જૈન સંઘને ઉપદ્રવ કરતા હતા તેઓને વચ કયો હતા.

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આજે પણ આચ્ય અપુટા-ચાર્યના સંતાનીય આચાર્યો અધ્યાવબ્રાધ તીર્થમાં મહાપ્રભાવક આચાર્ય તરીકે વિદ્યમાન છે.

આચ્ય અપુટાચાર્યનો ‘શ્રીનિશ્ચયચૂષ્ણિ’માં વિદ્યાસિદ્ધ તરીકે બે વાર નિર્દેશ આવે છે. તેઓ ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૪૮૪ માં અને ‘તપગચ્છ પટ્ટાવલી’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૪૫૩ માં થયા છે એટલે આં અપુટ અને આં મહેંદ્રસૂરિ વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયા એમ બરાબર અંધએસે છે.*

આં રુદ્રદેવસૂરિ:—એકવાર પાદલિસસૂરિજી બ્યારે માન-ખેટપુર પધાર્યા હતા ત્યારે આચાર્ય રુદ્રદેવસૂરિજી પ્રાંશુપુસ્થી માનખેટપુર પધાર્યા. માનખેટપુરનો કૃષ્ણ રાજા પાદલિસસૂરિજીનો પરમ ભક્ત હતો. આં રુદ્રદેવસૂરિજી ‘યોનિપ્રાણતત્રત’ તરતના જ્ઞાતા હતા. તેમણે એકવાર પોતાના શિષ્યોને શાસ્ત્રના આધારે માછલાં ઉપભવવાની વિદ્યા કહી સંભળાવી. એક ધીવરે ગુપ્ત રીતે ભીંતની આડમાં રહીને આ રીત સાંભળી લીધી અને ભયંકર દુકાળમાં આ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી કુટુંબનિર્વાહ કર્યો. પછી તેણે સૂરિજીને ભક્તિથી નમી આ વાત કહી, સૂરિજી આ સાંભળી વિચારમાં જ પડી ગયા. પછી તો આચાર્યશ્રીએ તેને રત્નોત્પત્તિના

* આ આચાર્યશ્રીના સમયે તારંગાનું તારાદેવીનું મંદિર અને પાછળથી સિદ્ધાધિકા મંદિર બન્યાં હતાં. તેમજ તેમણે ગુરુચ્છા-ગુરુસત્યના રાજા વેણી વચ્ચરાજને પ્રતિષ્ઠાપી જૈનધર્મી બનાવ્યો હતો. તેમના સમયમાં બુદ્ધિચ્છામાં ગદ્યમિત્ર-જ્ઞાનુમિત્ર રાજા હતા. (જૈન. સા. સં. ઈ. પૂ. ૧૦૦)

પ્રયોગ શીખવી આખા કુટુંબને માંસાહારમાંથી મુક્ત કરાવ્યું. x

આચાર્ય શ્રમણુસિંહ:—આ આચાર્ય મહાન જ્યોતિષજ્ઞ હતા. એકવાર વિલાસનગરના રાજા પ્રભાપતિની રાજસભામાં આચાર્યશ્રી પધાર્યા, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે કંઈક આશ્ચર્ય બતાવો ! આચાર્યે મુહૂર્ત જોઈ એક પશ્ચરના નાકમાં સોય પરાવી એક જ્યોતિષી પંડિતને કહ્યું કે આ સોય અમુક સંક્રાંતિમાં અમુક સમયે ખેંચી કાઢજે, એટલે વરસાદ પડશે અને બધું જળખંબાકાર થાણી પાણી થઈ જશે. પછી એ પ્રમાણે થયું, એટલે રાજા તે આચાર્યને વારંવાર વૃદ્ધિનું પૂછવા લાગ્યો. આચાર્યે આ રાજલપમાંથી મુક્ત થવા પોતાના શિષ્ય પાસે ઉલટમુલટ જવાબ આપાવ્યો, અને પોતે ત્યાંથી વિહાર કરી માનખેટપુર ચાલ્યા ગયા. તેઓ મહાપ્રભાવિક જ્યોતિષી થયા છે. તેમણે જ્યોતિષનો એક ગ્રંથ બનાવ્યો હતો, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી. કિન્તુ વિ. સં. ૫૪૭ માં થયેલ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહિર બીજાએ પોતાના ગ્રંથો લાટાચાર્ય, સિંહાચાર્ય, યવનાચાર્ય, આર્ય ભટ્ટ, પ્રલુભન અને વિજયનંદિના ગ્રંથોના આધારે બનાવ્યા હોવાનું જણાવે છે. (ભારતીય જ્યોતિષ પૃ. ૨૧૦ થી ૨૧૬) + (જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્ર. ૧૦૦)

આ. પાદલિપ્તસૂરિણ

પાલિત્તસૂરિઃ સ શ્રીમાનપૂર્વઃ શ્રુતસાગરઃ ।

યસ્માન્નરજ્જ્વલ્યાલ્યં કથાસ્તોતો વિનિર્યયો ॥

આ. શ્રીપાદલિપ્તસૂરિણ ‘તરંગવતી’ નામક અદ્ભુત પ્રાકૃત કાવ્યના રચયિતા અને અનેક વિદ્યામંત્રના બાબુકાર તરીકે ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

x આ સંબંધમાં કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે એને સિંહનો પ્રયોગ શીખવ્યો જોને ધીવરે અજમાવ્યો, અને એ સિંહ એ ધીવરને ખાઈ ગયો. કારણ કે એમાં દોષ અદ્ય છે અને લાભ વધુ છે.

+ આ આચાર્યનો સમયકાળ વિક્રમની ચોથી સદી હોવ તો સ્પષ્ટદિગ્ધી જાણના આ. યુગપ્રધાન સિંહસૂરિ તે જ આ શ્રમણુસિંહ છે.

તેમનું જન્મસ્થાન અયોધ્યા હતું, પિતાનું નામ કુલ્લે શ્રેષ્ઠી અને માતાનું નામ પ્રતિમા હતું. ઘણા દેવદેવીઓની આરાધના કરવાથી પ્રતિમાને પુત્ર થયો. આથી તેનું નામ નાગેન્દ્ર પડ્યું. આ વખતે અયોધ્યામાં વિજયપ્રતા રાજા હતા.

માતાએ વિદ્યાધરગમ્જના આચાર્ય નાગહસ્તિને બાલપણમાં જ તે બાળક સોંપ્યો હતો અને આચાર્યના કહેવાથી માતાએ સાત વર્ષની ઉંમર સુધી એનું પાલન કર્યું હતું. નાગેન્દ્રને ૮ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા આપવામાં આવી, બાલમુનિ નાગહસ્તિસૂરિના શુરુભાર્ગ સાંગમસિંહસૂરિની પાસે રહેતા હતા અને મંડનગણિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા.

એમનું દીક્ષા વખતનું નામ શું હતું? તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, કદાચ નાગેન્દ્રમુનિ હતું પરંતુ તેમના બીજા પાદલિપ્ત નામ પાછળ તેા સુંદર કથા રહેલી છે.

તે બાળ મુનિવરે એકવાર ગોચરીમાં કાંઈ વહોરી લાવી, ત્રિધિપૂર્વક આલોચના કરી, શુરુને બતાવી. શુરુએ પૂછ્યું: આ કયાંથી લાવ્યો? ઉત્તરમાં આ વિદ્વાન બાલમુનિએ નીચેનો શ્લોક કહ્યો:

અંચં તંબલ્લછીષ (તંબલ્લથાપ), અપુષ્કિયં પુષ્કદંતપંતીષ ।
નલ્લસાલિકંજિયં, નલ્લવહુષ કહુષણ મે દિજં ॥ ૩૮ ॥

તાંબા જેવી ધૂમ આંખવાલી (તાંબા જેવા લાલ વસ્ત્રવાલી) અને કૂલ જેવા દાંતવાળી, એવી નલ્લવહુષે મને કડછી ભરીને નવી ડાંગરની બનાવેલી કોડેલી નહીં અને ખટુંબર એવી આ કાંઈ આપી છે.

શુરુમહારાજે આ સાંભળીને એને કહ્યું કે, પલિત્તોસિ. એટલે કે તું ગોચરીના અગ્નિદોષથી લેપાયો છે. બાલમુનિએ તરત જ વિનતિ કરી કે શુરુદેવ! તેમાં એક કાનો વધારી આપો કે હું આપના આશીર્વાદથી પવલિત્ત એટલે કે અગ્નિદોષથી રહિત અને પાદલેપથી આકાશમાં ઉડનારો બનું.

શુરુભદ્રાએ બાલમુનિની હાજરજવાબીથી પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે, વત્સ ! પાલિત્તો હોહી. ખસ ! ત્યારથી આ બાલમુનિનું 'પાદલિપ્ત' નામ બહાર થયું.

શુરુમહારાજે પાદલિપ્ત મુનિની તેજસ્વી બુદ્ધિ ભેદે અને દશ વર્ષની ઉંમરમાં આચાર્ય બનાવી, પોતાની પાટે સ્થાપ્યા, અને મથુરા મોકલ્યા.

આ પાદલિપ્તસૂરિજી ત્યાંથી પાટલીપુત્ર ગયા. આ વખતે અહીં 'મુરુંડ' રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પાદલિપ્તસૂરિજીએ પોતાની અદ્ભુત પ્રતિભાશાળી વિદ્યા અને કાવ્યથી તેને પ્રસન્ન કર્યો. એકવાર સૂરિજીએ પોતાની તર્જની આંગળી ઢીંચણ ઉપર ફેરવી મુરુંડ રાજાના માથાનું દુઃખ મટાડી દીધું હતું. આ પ્રસંગની સૂચક ગાથા 'નિશીથ-ભાષ્ય'માં આ પ્રમાણે મળે છે :

જહ જહ પવલિણિ જાગુઅંમિ પાલિત્તઓ મમલેદ્ ।

તહ તહ સે સિરવેયણા વણસલદ્ મુંડરાવસલ ॥ ॥

સૂરિજીના લોકોત્તર પ્રભાવથી રાજાની ચિરોવેદના મટી ગઈ અને તે લોકો ઉપર એસી ઉપાશ્રયે જઈ સૂરિજીને વંદના કરી ધર્મગોષ્ઠિ કરવા બેઠો.

એક વાર રાજાએ પૂછ્યું કે, અમારા નોકરો પગાર આપવા છતાંયે દિલ દહને કામ કરતા નથી, જ્યારે આપના શિષ્યો પગાર લેતાં છતાંયે રીતે કાર્ય કરે છે ? સૂરિજી બોલ્યા, શિષ્યો તો આ લોક અને પરલોકતા હિતને ખાતર શુરુએતી આજ્ઞાનું પાલન કરે છે.

રાજાએ કહ્યું:—આ વાત માનવામાં નથી આવતી. લોકોમાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધનને માટે હોય છે, જ્યારે તમારે ત્યાં તો તે વસ્તુ જ નથી. માટે જરૂર પરીક્ષા કરવી ભેદે. હવે રાજાએ આચાર્યના કહેવાથી પોતાના પ્રધાનને તપાસ કરવા મોકલ્યો કે ગંગાનું વહેણ કઈ દિશામાંથી કઈ દિશામાં જાય છે ? પ્રધાન તો 'જેવી આજ્ઞા' કહીને ગયો. અને થોડી પૂછપરછ કરી મોટો આવીને રાજાને કહેવા લાગ્યો કે, ગંગાનું પાણી પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં જાય

છે. પછી આચાર્યશ્રીએ શિષ્યને પૂછ્યું. તેણે ગંગાકાંઠે જઈ બધાને પૂછ્યું, જાતે ખાતરી કરી જોઈ અને પછી આવીને કહ્યું, ગંગા પૂર્વમુખી વહે છે. આ પ્રસંગને સૂચવનારી ગાથા ‘વિશેષા-વશ્યકલાખ્ય’માં નીચે પ્રમાણે મળે છે:

નિવપુન્છીયણ મણિઓ, ગુરુણા ગંગા કુઓમુહી વહઈ.

સંપાદ્યન્વં સીસો જહ તહ સવ્વત્થ કાયવ્વં ॥ ॥

મુરુંડ રાજાએ તે સૂરિની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિની અમત્કારિતાની ઘણી વાર પરીક્ષા કરી હતી.

૧. રાજાએ એકવાર તાંતણાઓથી ખારીક રીતે ગૂંથેલા એક સૂતરનો દડો સૂરિજી પાસે મોકલ્યો, અને કહેવડાવ્યું કે આનો છેડો થોડો આપો. સૂરિજીએ દડો જોઈ, આને મીણથી જોડી દીધેલ છે, એટલે છેડો એમ નહિ મળે, એમ સમજી તે દડાને ગરમાગરમ પાણીમાં નાંખાવ્યો. થોડી જ વારમાં મીણ ઓગળ્યું, છેડો બુદો પડી ગયો. રાજા આ જોઈ પ્રસન્ન થયો.

૨. રાજાએ એક ઝાંડની લાકડી લઈ તેને બરાબર સરખી કરીને મોકલી, અને પુછાવ્યું કે આનું મૂળ કઈ બાજુ છે? સૂરિજીએ જોયું કે લાકડી બન્ને બાજુથી એક સરખી અને ગોળ છે. તેમણે એને પાણીમાં મુકાવી, તેનો મૂળનો ભાગ બારે હોવાથી ટૂંબવા લાગ્યો, એટલે સૂરિજીએ કહ્યું કે આ બાજુ મૂળ છે.

૩. એક ચારે બાજુએ સરખી એવી ડબ્બી મોકલી અને પૂછ્યું કે આનું ઢાંકણ કઈ તરફથી છે? સૂરિજીએ જોયું કે ડબ્બીનો આકાર ચારે તરફથી સરખો છે એટલે એને ગરમાગરમ પાણીમાં નાખી કે એનો લેપ ઉખડ્યો અને મોડું ખુલી ગયું.

બાળ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી સૂરિપુંગવે એક વાર એક દોરીનો ગૂંથેલો દડો બનાવી રાજસભામાં મોકલ્યો કે આનો છેડો કઈ તરફ છે તે બતાવો. રાજસભાના પંડિત સભ્યોએ ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ એ બધા પ્રયત્નો અફળ ગયા, પછી દક્ષ અને અને ચતુર બાળ સૂરિવરે ત્યાં પધારી એક પળવારમાં જ છેડો

શોધી આપ્યો. આથી રાજા અને રાજસભા ખુશ થઈ ગયાં.

માનખેટપુરનો કૃષ્ણરાજ સૂરિજીનો પરમ ભક્ત બન્યો હતો. અહીં પશુ એકવાર એક પંડિતે તો સૂરિજીની સામે ધીથી ભરેલું કચોળું મોકલ્યું હતું. સૂરિજીએ તરત જ એક શૂળ લઈ કચોળાની વચ્ચે રોપી દીધી. આ જોઈ પંડિત તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો.

પાદલિખતસૂરિજીનો વિહારપ્રદેશ સુખ્યતથા આ માનખેટપુર જ રહેલ છે. તેમણે અહીંના રાજાને પ્રતિજ્ઞા આપી જૈનધર્મનો અનુરાગી બનાવ્યો હતો.

લાટદેશના ઝોંઠારપુરનો રાજા ભીમરાજ પશુ સૂરિજીનો ભક્ત હતો. સૂરિજી નિરંતર શત્રુજય, ગિરનાર, અષ્ટાપદ, સમૈત-શિખર અને મથુરાના શ્રીસુપાર્શ્વનાથજીના સ્તૂપને વંદના કરતા હતા અને ત્યાર પછી જ મોંમાં અન્ન-પાણી નાખતા હતા.

સૂરિજીએ ભરૂચના બ્રાહ્મણોમાં જૈનધર્મ અને જૈન સાધુઓ પ્રત્યે જે દ્રેષ, અનાદર અને અભાવ હતો તે મટાઈવો હતો. ભરૂચના રાજાને પ્રતિજ્ઞાથી જૈનધર્મમાં સ્થિર થવા સમજાવ્યો હતો.

એમનો એક ગૃહસ્થ શિષ્ય નાગાર્જુન છે, જે મહાન રસસિદ્ધ અને મંત્રસાધક હતો.

નાગાર્જુન ક્ષત્રિય પુત્ર હતો. તેનું જન્મસ્થાન ઢંકનગર. તેના પિતાનું નામ સંગ્રામસિંહ અને માતાનું નામ સુવતા. એને ઉદરમાં આવતાં જ માતાએ હાથર ફણાવાળો નાગ જોયો હતો. માટે જ એનું નામ નાગાર્જુન રાખવામાં આવ્યું. બચપણમાં જ બાળક નાગાર્જુને સિંહને માર્યો હતો. તે મોટો થતાં જંગલો, પહાડો અને ગુફાઓમાં જઈ અનેક મહાત્માઓના સંગથી વન-સ્થિતિઓ, જડીબુટ્ટીઓ, રસાયનો અને રસસિદ્ધિ બનાવવાનું શીખ્યો હતો. એના કાને પાદલિખતસૂરિજીના અદ્ભુત ચમત્કારો સંભળાયા, અને એણે એક શિષ્ય દ્વારા આચાર્યશ્રીને રસકૃપિકા મોકલાવી. સૂરિજીએ તો તે કૃપિકા પછાડીને ફેંકી નાખી અને એ કૃપિકામાં પોતાનો પેશાબ મોકલી આ રસકૃપિકા છે એમ કહેવરાવ્યું. નાગા-

જીને એને પથ્થર ઉપર પછાડી અને પથ્થરને અગ્નિ લાગતાં જ પથ્થર સુવર્ણમય બની ગયો. આ જોઈ નાગાજીને હંમ રહી ગયો. પાદલિપ્તસૂરિજી પાસે આવી પગે પડ્યો, લકત બની તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો, સૂરિજીના પગ ધોઈ, સુંઘો લેપની ઓષધિઓ આણી લઈ લેપ બનાવી પગે ચોપડી ચોતે ઊડવા લાગ્યો, તે પ્રથમ થોડું ઊડ્યો કે તરત નીચે પડી ગયો એમ જો ચાર વાર પડવાથી એને ખૂબ વાગ્યું. સૂરિજીને આની ખબર પડી. સૂરિજીએ કહ્યું કે, વરસ ! ગભરાતો નહિ, હું તારા આતુર્ય અને ભુદ્ધિમળથી પ્રસન્ન થયો છું. આમાં ગુરુગમની જ થોડી ખામી રહી છે. એખાતું નિર્મળ ધોષણ અને કાંજમાં આ લેપ ઘસવાથી તારી ઇચ્છા પૂરી થશે. નાગાજીને એ પ્રમાણે કયું અને તે આકાશમાં ઊડવા લાગ્યો. તેણે સૂરિજીને વિનંતિ કરીને કહ્યું કે મને સેવા ફરમાવો. સૂરિજી બોલ્યા : ‘તું જીવનભર જિનધર્મ પાળી આત્મ-કલ્યાણ સાધ.’ નાગાજીને તે કબૂલ કયું અને જીવનભર જૈન-ધર્મનું ડુંડીરીતે પાલન કયું.

તેણે સૂરિજીના નામસ્મરણ માટે સિદ્ધિગિરિની તળેટીમાં પાદલિપ્તપુર વસાવ્યું છે, જે આજે પાદલીતાણુના નામથી ઓળખાય છે. નાગાજીને એ ગિરિજા ઉપર શ્રીવીરપ્રભુનું મંદિર બનાવી તેમાં સૂરિજીના હાથે શ્રીવીરપ્રભુ વગેરે અનેક જિનબિંબો સ્થાપ્યાં અને આચાર્યવર્ધની પણ મૂર્તિ સ્થાપી. સૂરિજીએ આ સમયે સ્વયંસિદ્ધિ અને આકાશગામિની વિદ્યાવાળી ભગવાન મહાવીર-સ્વામીની સ્તુતિ બનાવી છે, આજે આ સ્તુતિનો ગુરુગમ રહ્યો નથી.

સૂરિજીના ઉપદેશથી નાગાજીને ગિરનારની નીચે કિલ્લા પાસે દ્વારકાના રાજમહેલો વગેરે બંધાવી તેમાં દયાહંમંડપ, ઉગ્રસેનના મહેલ, વિવાહવેદિકા, ભગવાન નેમિનાથનું પાછા વળવું વગેરે બતાવ્યું છે. આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે આ મહેલો આજે પણ ચાન્નિકોની નજરે પડે છે. આ નાગાજીને રાજા સાતચાહનને ભરૂચ જીતવામાં ભાગવતનો વેષ લઈ મદદ કરી હતી.

શ્રીકાંતા નગરના ધનપતિ શ્રાવકે સમુદ્રમાંથી મળેલ ભં

પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને સમુદ્ર કિનારે સ્થાપી હતી.* નાગાર્જુનને તે પ્રતિમાની સમક્ષ રસસિદ્ધિની સાધના કરી હતી. તે સિદ્ધ થતાં તે સ્થાને થાંભણા ગામ વસાવ્યું. પાછળથી આ અભયદેવસૂરિએ આ પ્રતિમાને પ્રગટ કરી થાંભણામાં સ્થાપી હતી.

જેકવાર ચાર પંડિતોએ રાજા સાતવાહનની સૂચના પ્રમાણે પ્રાચીન ઋષિઓના શાસ્ત્રોનો સાર માત્ર એકેક ચરણમાં બતાવી પ્રતિષ્ઠાનપુરની રાજસભામાં જઈ આ પ્રમાણે રજૂ કર્યો.

जीर्णे मोजनमात्रेयः, कपिलः प्राणीनां दया।

बृहस्पतिरविश्वासः, पाञ्चालः स्त्रीषु मार्दवम् ॥१॥

આત્રેય ઋષિ કહે છે કે, પહેલાં આધેહું પચે પછી બીજું બોજન કરો. કપિલ ઋષિ કહે છે કે, પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખો. બૃહસ્પતિ કહે છે કે, કોઈનો વિશ્વાસ ન કરો, અને પંચાળી પંડિત કહે છે કે, સ્ત્રી પ્રત્યે મૃદુ વર્તન રાખો.

આ સાંભળી રાજાએ તે પંડિતોને મોટું ઇનામ આપ્યું પરંતુ તેઓએ જણાવ્યું કે, હે રાજા! તારી રાજસભા અમારી પ્રશંસા કરે તો જ હીક કહેવાય.

રાજાએ પોતાની ભોગવતી વારાંગનાને કહ્યું કે, તું આ કવિઓના વખાણ કર.

ભોગવતીએ ઉત્તર આપ્યો કે, રાજા! હું તો મહાશુણ્વણ સમર્થ ક્રિયાપાત્ર મહાકવિ આકાશગામી અને મહાવિદ્યાસિદ્ધ આ પાદલિપ્તસૂરિ સિવાય બીજાની સ્તુતિ કરતી જ નથી.

મંત્રી શંકર આ સાંભળીને ઈર્ષ્યાહુ બની બોલ્યો કે, તેઓ મહાશુણ્વી તો જ કહેવાય કે મરીને જીવતા થાય.

ભોગવતીએ વિનય કર્યો કે, એ યોગિવરમાં એ પણ સંભવે છે.

* આ શેઠને સમુદ્રમાંથી ૩ ભવ્ય જાનપ્રતિમાઓ મળી હતી. તે પૈકીની એક ભ. પાર્શ્વનાથની આરૂપતીર્થમાં, બીજી ભ. અરિષ્ટનેમિની ગુજરાત પાટણમાં, અને ત્રીજી ભ. પાર્શ્વનાથની ખંભાતમાં આજે વિદ્યમાન છે.

આચાર્યશ્રીનેા નગરપ્રવેશ હતો ત્યારે પંડિત બદ્ધસ્થિતિએ પ્રથમ વિરોધ કર્યો અને પછી ખુશી બતાવી.

કવિ પાંચાલે પણ સૂર કાઢ્યો કે, આચાર્યશ્રીએ ‘તરંગવતી’ બનાવી છે જે માત્ર સ્ત્રીઓ બાલકો અને મૂર્ખોને ભણવાલાયક છે.

સૂરિજીએ આ વાતો સાંભળી, તેમણે એક દિવસે કપટમૃત્યુ બતાવ્યું. એમની પાલખી કવિ પાંચાલના મહેલ પાસે આવી કે, કવિએ દોડતા આવી શોકપૂર્વક કહ્યું કે, જે આચાર્યના મુખ-રૂપી ઝરામાંથી તરંગવતી નદી નીકળી છે તે આચાર્યને લઈ જનાર ચમરાજલું માથું કેમ ફૂટી ન ગયું ?

આ. પાદલિપ્તસૂરિ આ સ્તુતિ સાંભળીને જીવતા થયા અને રાબત, પ્રબલ તથા કવિઓ ખુશ થયા.

આચાર્યશ્રીએ નિર્વાણકલિકા, પ્રશ્નપ્રકાશ, કાલજ્ઞાન, જ્યોતિષ-કરંડકની ટીકા, તરંગલોકાકથા, અને વીરસ્તુતિ વગેરે ગ્રંથો બનાવેલ છે, જે પૈકીના ઘણા ગ્રંથો આજે વિદ્યમાન છે. ‘તરંગલોકા’ આજે ઉપલબ્ધ નથી કિન્તુ આ. વીરભદ્રતા શિષ્ય નેમિચંદ્રે તેના આધારે ‘તરંગવતીસાર’ રચ્યો છે જે આજે મળે છે.

વિદ્વાન નાગાજીને યોગરત્નાવલી, યોગરત્નમાલા, અનેકાક્ષરી વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યાનું કહેવાય છે.

આ. પાદલિપ્તસૂરિએ શત્રુંજય તીર્થ ઉપર ૩૨ દિવસનું અનશન કર્યું અને તેઓ કાલધર્મ પામી બીજા દેવલોકમાં દેવપણે ઉપજી થયા.

આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ મહાન શાસનપ્રભાવક આચાર્યના સમયમાં ‘યોનિપ્રાભુત’માં પ્રવીણ શ્રીકુદ્દેવસૂરિજી નમિત્તવિદ્યામાં પ્રવીણ શ્રીશ્રમણસિંહસૂરિજી, વિદ્યાસિદ્ધ આચાર્ય અપુટાચાર્ય, અતિશય પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધોપાધ્યાય શ્રીમહેન્દ્રસૂરિ થયા છે.

આ. પાદલિપ્તસૂરિએ આ. અપુટાચાર્યજી પાસે વિદ્યાબ્યાસ કર્યો હતો.

આ આચાર્યશ્રીના સમકાલીન રાજાઓ ભરૂચના બલ્લભિન, જોંકારપુરનો બીમરાજ, માનખેટનો કૃષ્ણરાજ, પાટલીપુત્રનો સુરુંડરાજ અને પ્રતિષ્ઠાનપુરનો સાતવાહન વગેરે છે.

આં પાદલિપ્તસૂરિના સમયનિર્ણય માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે.

આં પાદલિપ્તસૂરિ વિદ્યાધરવંશના છે. જીજ્ઞા શબ્દોમાં કહીએ તો તે વાચકવંશમાં થયા છે. તેમના શુદ્ધ વિદ્યાધરવંશના આં નાગસૂરિ હતા; એમ વર્ણન મળે છે. ‘કલ્પસૂત્રની ચૂર્ણ’માં તેમને “વાચક” તરીકે સંબોધ્યા છે.

ઈતિહાસમાં આપણને બે નાગહસ્તિસૂરિઓ ઉલ્લેખ મળે છે.

૧ આ. મહાગિરિની પરંપરાના ૨થ. કોડિન્નસૂરિના શિષ્ય ૨થ. નાગસૂરિ, જેઓ વીરનિર્વાણની ચોથી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. બે આં પાદલિપ્તસૂરિ તેમના શિષ્ય હોય તો તેમનો સત્તા-સમય વિક્રમપૂર્વે આવે છે.

૨ વાચકવંશમાં આં નંદિસૂરિ પછી વાચક આં નાગ-હસ્તિસૂરિ થયા છે, જે આં વજ્રસેનસૂરિના પટ્ટધર હતા વીર-નિર્વાણ સં. ૬૨૦ થી ૬૮૯ સુધી યુગપ્રધાનપદે હતા. યદિ આં પાદલિપ્તસૂરિ તેમના શિષ્ય હોય તો તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની ત્રીજી સદીનું ચોથું પાદ આવે.

‘પ્રભાવકચરિત્ર’ તથા પટ્ટાવલીઓ વગેરેમાં આં પાદલિપ્ત-સૂરિને વિક્રમ પહેલાના આચાર્ય માન્યા છે. સમકાલીન રાજાઓના નામોના આધારે વિચાર કરીએ તો આં પાદલિપ્તસૂરિ વિક્રમની બીજી ત્રીજી સદીના આચાર્ય હોય એમ મનાય છે.

એકંદરે જીજ્ઞા પ્રમાણે તપાસી આ સમયનિર્ણય કરવો જરૂરી છે. આં કુદ્દેવસૂરિ વગેરે આં પાદલિપ્તસૂરિના સમકાલીન આચાર્યો છે, એ તો સહેજે માની શકાય તેમ છે.

વિદ્યાધરવંશ તે વાચકવંશ (વીર સં. ૧૭૦), વિદ્યાધરશાખા (વીર સં. ૩૫૦) અને વિદ્યાધરકુલ (વીર સં. ૬૫૦) નો પરિચાયક

શબ્દ છે. આં પાદવિમ્સૂરિ વિદ્યાધરવંશના એટલે વાચકવંશના આચાર્ય છે એમ માનવું એ જ યુક્તિસંગત છે.

યુગપ્રધાન રેવતીમિત્ર, આં ધર્મસૂરિજી :

તેઓનો પરિચય ‘યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી’માં આવી ગયો છે. (પૃ. ૧૬૨) તેમના સમયે પંચકલ્પનો વિચ્છેદ થયો. વી.સં. ૪૧૪ની આસપાસમાં ‘જીતકલ્પ’ બન્યો જે અત્યારે મળતો નથી. આજે જે ‘જીતકલ્પ’ મળે છે તે આં જિનભદ્રગણિ સમાશ્રમજીનો રચેલો છે.

‘સમજીસંબંધય’ તથા ‘વિચારશ્રેણિ’માં આં સિદ્ધસેનને યુ. આ. ધર્મસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે; આથી સમજાય છે કે તેમનો આ આચાર્ય પ્રત્યે વિશેષ પૂજ્યભાવ હતો.

આ. વૃદ્ધવાદિસૂરિ, આ. સિદ્ધસેન દિવાકર :

સુમલેખલિણા જઓ મળિયં-

આયરિયસિદ્ધસેણેણ, સમ્મદ્વ પદ્ધિઅજસેણ ।

દૂસ્સમ-ણિસા-દિવાયર કપ્પત્તણઓ તદક્ખેણ ॥

દુઃખમકાળરૂપી રાત્રિમાં દિવાકર જેવા હોવાથી દિવાકર નામવાળા અને પ્રતિષ્ઠિત યશવાળા શ્રુતકેવલી આં સિદ્ધસેને કહ્યું છે કે.....

(આ. હરિમદ્રસૂરિકૃત ‘પંચવત્થુગ’ ગાં ૧૦૪૮)

આ. સિદ્ધસેન જૈન ન્યાય-પ્રમાણશાસ્ત્રના આદ્ય પ્રતિષ્ઠાપક, રાજા વિક્રમાદિત્યની રાજસભાના સમર્થ વિદ્વાન અને રાજમાન્ય શુરુ હતા. આ આચાર્યવર્યે^૧ શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિવર પાસે દીક્ષા લીધી હતી.*

શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિજીનો જન્મ ગોરદેશના કોશલા ગામમાં થયો હતો. તેમનાં માતા-પિતાનું નામ મળતું નથી. તેમનું

* ઘનવતરિઃ ક્ષપણકોડમરસિદ્ધશંકુર્વેતાલમદ્વઘટસ્વર્વકાલિદાસાઃ ।
ચપાતોઘરાહમિદ્ધિરો નૃપતેઃ સમાયાં રત્નાનિ વૈવરહચિર્નૈવ વિક્રમશ્યાઃ ।

(જ્યોતિર્વિદ્યામરણ)

નામ ' સુકુન્દ ' પ્રાણી હતું. તેમણે જે વંશમાં આચાર્ય પાઠવિસ-
સૂરિય થયા છે, તે જ વિદ્યાધરવંશના રુકંદિલસૂરિય પાસે દીક્ષા
ગ્રહણ કરી હતી.

આ સુકુન્દ શ્રમણ વૃદ્ધાવસ્થામાં દીક્ષા લીધેલી હોવાથી અને
જ્ઞાન મેળવવાની વધુ જિજ્ઞાસા હોવાથી દિવસ ને રાત ભરેશ્વરથી
ભણતા હતા. એમને ના પાડવામાં આવી કે બહુ જ જલદી ભીડી
બહુ ભીંચેથી ભણવું નહીં પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની તાલાવેલીને લીધે
તેઓ બધું ભૂલી જતા. એકવાર એક સાધુજીએ કહ્યું કે આપ
આટલું ભરેથી ભણીને શું સાંભેલું કુલાવવાના છો ?

પછી તો સુકુન્દ સાધુજીએ શુરુકૃપાથી સરસ્વતી મંત્ર
મેળવી ભક્ત્યના નાલિયેરી પાડાના જિનાલયમાં મંત્રસાધના કરી
સાંભેલું પણ કુલાવ્યું હતું અને શાસ્ત્રઅભ્યાસ કરી વાઢીઓને
હરાવી પૂરી યોગ્યતા મેળવી હતી. શુરુજીએ તેમને યોગ્ય ભેષ
આચાર્યપદ વિભૂષિત કર્યા અને તેઓ શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિય
તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. સૂરિય વિહાર કરતા વિશાલાનગરે ઉભજૈન
તરફ પધાર્યા. સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય ત્યારે અવન્તીમાં રાજ્ય કરતો હતો.

શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિય વિહાર કરીને જતા હતા ત્યાં તેમને નગર
બહાર 'સિદ્ધસેન' નામનો વિદ્વાન પ્રાણી મળ્યો. આ પંડિત
વૈદિક સાહિત્યનો પારદષ્ટા હતો, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને
ન્યાયશાસ્ત્રનો પ્રકાંઠ જ્ઞાતા હતો, તેણે અનેક બોદ્ધો અને બીજા
પંડિતોને વાદવિવાદ કરી જીત્યા હતા.

સિદ્ધસેનના પિતાનું નામ દેવર્ષિ, માતાનું નામ દેવશ્રી અને
જાતે કાત્યાયનગોત્રીય પ્રાણી હતો. તે બાલ્યાવસ્થામાં જ્ઞાન
મેળવી મહાપંડિત થયો હતો, તે પાંડિત્યના અભિમાનમાં પેટે
લોહાનો પાટો, હાથમાં એક નિસરણી અને બીજા હાથમાં કુહાડી
રાખતો હતો. આવા વિચિત્ર વેશધારી પંડિતે વૃદ્ધવાદિસૂરિયને
કહ્યું કે મારી સાથે વાદ કરો. સૂરિય બાલ્યા, કોઈ રાજસભામાં
જઈ એ સિદ્ધસેને કહ્યું, ના. અહીં જ ડીક છે. પછી તો ગામ બહાર
મેદાનમાં જ બરવાડોની હાજરીમાં શાસ્ત્રાર્થ ચર્ચ થયો.

સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં જ અસ્ખલિત ભાષાપ્રવાહ વહેતો મૂક્યો, ભરવાડો એમને આ ભાષાપ્રવાહ સમજી જ ન શક્યા. પછી આ. વૃદ્ધવાદિસૂરિજીએ લોઠભાષામાં નવિ મારફ નવિ ચોરફ વગેરે ઢોઢરા બનાવીને ભરવાડોને બોધ આપ્યો કે કોઈ જીવને મારવો નહિ, ચોરી કરવી નહિ, સ્વદારાસંતોષ રાખવો વગેરે વગેરે. ભરવાડો આ ઉપદેશ સાંભળી પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા: આ ખૂઠા સાધુ-મહારાજ જીત્યા.

સિદ્ધસેને ત્યાં જ આ. વૃદ્ધવાદિજીનું શિષ્યપણું સ્વીકાર્યું. પછી તો સિદ્ધસેને રાજસભામાં પણ વાઢમાં હાર ખાધી છે અને વૃદ્ધવાદિસૂરિજી પાસે જૈનધર્મની દીક્ષા સ્વીકારી છે. તે વખતે તેનું નામ ‘કુમુદચંદ્ર’ રાખ્યું હતું. મુનિ કુમુદચંદ્ર ટૂંક સમયમાં જ જૈનાગમના અભ્યાસી થયા. સૂરિજીએ તેમની યોગ્યતા જોઈ તેમને આચાર્ય પદવી આપી અને અસલનું ‘સિદ્ધસેનસૂરિજી’ એવું નામ આપ્યું. એટલે મુનિ કુમુદચંદ્રજી આ. સિદ્ધસેનસૂરિજી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. એમણે પોતાની અજ્ઞુત કાવ્યશક્તિથી રાજા વિક્રમાદિત્યને પ્રસન્ન કર્યો. રાજાએ તેમની અજોડ વિદ્વત્તા અને કાવ્યશક્તિથી પ્રસન્ન થઈને એક કરોડ સેનામહોર આપવા માંડી. સૂરિજીએ કહ્યું કે અમે તો અક્રિયન સાધુ છીએ. પછી રાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી જિન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, નવાં જિનમંદિરો કરાવ્યાં અને ગરીબ શ્રાવકોને પણ સહાયતા આપી.

એકવાર સૂરિજી ચિત્તોડગઢ પધાર્યા હતા. ત્યાં એક વિચિત્ર થાંભલો તેમની નજરે પડ્યો. આ થાંભલો પથ્થર, માટી, ઈંટ, કે લાકડાનો ન હતો કિન્તુ લોખંધમય હતો. તેમણે આને યુક્તિથી ઉઘાડ્યો અને તાડપત્રની એક પોથી કાઢી તેમાંથી સુવર્ણસિદ્ધિની વિદ્યા અને સરસવમાંથી મુલત બનાવવાની વિદ્યા વાંચી. ત્યાં તો શાસનદેવે તે પુરાતક ખેંચી લીધું પરંતુ સૂરિજીને આ બંને વિદ્યાઓ યાદ રહી ગઈ.

એકવાર સૂરિજી:વિહાર કરતા કર્મોચ્ચામ તરફ આવ્યા છે. ત્યાંના રાજા દેવપાલ સૂરિજીના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી જૈન-

ધર્મી થયો, રાજાએ સૂરિજીને પોતાની પાસે રાખ્યા. એકવાર કામરુ દેશના રાજા વિજયવર્માએ એના ઉપર હુમલો કર્યો, સૂરિજીએ દેવપાલને વિદ્યાદ્વારા સોનાની અને સુભટોની મદદ આપી, આથી દેવપાલ જીત્યો. રાજાએ અને પ્રજાએ સૂરિજીનાં ભૂરિભૂરિ યશ-ગાન ગાયાં અને અંધારામાં પ્રકાશ ફેલાવનારું દિવાકરનું માનવંતું ધિરુદ્ધ આપ્યું. રાજા આટલેથી જ નથો અટક્યો. તે સૂરિજીને આગ્રહ કરી હાથી અને પાલખી ઉપર પથુ બેસાડી દેતો હતો, આં વૃદ્ધવાદિસૂરિજીને આ સમાચાર મળતાં તેઓ અહીં આવ્યા. સાધુજીવનનું મહત્ત્વ સમજાવી, પ્રતિબોધી સિદ્ધસેન દિવાકરને ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કરાવ્યો.

આં સિદ્ધસેનસૂરિજીને એકવાર વિચાર આવ્યો કે પ્રાકૃતમાં રહેલા જૈન સાહિત્યને સંસ્કૃતમાં બનાવીએ તો સારું. આ વિચાર તેમણે શુરુ સમક્ષ મૂક્યો અને તેઓમાં નીચે મુજબ વાર્તાલાપ થયો:

શુરુજી—વત્સ ! આ તારો વિચાર ઉચિત નથી. શાસ્ત્રકર ભગવંતોએ ખાસ કરીને બાલજીવો, સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય બુદ્ધિના જીવોના બોધને માટે માગધી—પ્રાકૃતમાં શાસ્ત્રોની ગૂંથણી કરી છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર—પ્રભો ! પૂર્વની ભાષા તો સંસ્કૃત છે ને ?

શુરુજી—વત્સ ! હા, એ વાત સાચી છે. એટલે જ સ્ત્રીઓ, બાલજીવો અને સામાન્ય માણસો માટે તે અગમ્ય અને દુર્બોધ છે અને એટલા માટે તેઓને એ પૂર્વ શાસ્ત્રો ભણવવાની ના પાડી છે. તારો વિચાર ઉચિત નથી.

દિવાકરજી—પ્રભો ! મારું એક સંસ્કૃત પદ તો સાંભળો !

‘ નમોઽર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યઃ ’

આમાં પાંચેય પદોનો મંત્ર સમાર્પ જાય છે.

શુરુજી—આ તારું કથન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે. તારે એ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડશે.

દિવાકરજી—પ્રભો ! મારું વર્તન શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, તો અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપો, આપ જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપશો, તે હું સ્વીકારીશ.

ગુરુજી—તમને પારાચિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે. તમારે ૧૨ વર્ષ સુધી શુભવેષે રહેવું અને મહાન રાજાને પ્રતિષ્ઠાથી જૈન બનાવવો.

સિદ્ધસેન દિવાકર આ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા, તેમણે સાતેક વર્ષો બાદ એક દિવસે ઉજ્જૈનમાં આવી રાજા વિક્રમાદિત્યને એક શ્લોક લખી જણાવ્યું કે પોતે રાજસભામાં આવવા ઇચ્છે છે. વિક્રમે એ શ્લોક-રચનાથી પ્રસન્ન થઈ તરત જ ઉત્તર વાળ્યો કે આપને જોઈએ તો લાખ સોનામહોરો લઈ બાળ્યો અથવા રાજસભામાં પધારો.

આચાર્યશ્રીએ રાજા પાસે જઈ એક પછી એક શ્લોકો કહી સંબળાવ્યા, તે આ પ્રમાણે—

અપૂર્વેયં ધનુર્વિદ્યા, ભવતા શિક્ષિતા કુતઃ ? ।

માર્ગજૌઘઃ સમભ્યેતિ, ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! તું આ વિચિત્ર ધનુર્વિદ્યા કયાં બણ્યો ? કેમકે માર્ગજૌ (બાણો-ચાચકો) તારી પાસે આવે છે, જ્યારે તારા શુદ્ધ (ધનુષ્યની દોરી-ચથ) દૂર દૂર સુધી ફેલાતા બળ્ય છે.

અમી પાનકુરઙ્કામાઃ, સત્તાપિ જલરાશયઃ ।

ત્વદ્યશોરાજહંસસ્ય, પક્ષરં ભુવનત્રયમ્ ॥ ૨ ॥

હે રાજન્ ! તારા ચથક્રૂપી રાજહંસે આ ત્રણે ભુવનને પોતાનું પાંજરું બનાવી રાખ્યું છે, જેને આ સાતે સમુદ્રો તો પાણીનાં કુંડાં જેવા લાગે છે.

સર્વદા સર્વદોઽસીતિ, મિથ્યા સંસ્તૂયસે વુદ્ધેઃ ।

નારયો લેભિરે વૃષ્ઠ, ન વક્ષઃ પરયોષિતઃ ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! ‘તું હંમેશાં સર્વ ઇચ્છિતને આપનાર છે,’ એમ વિદ્વાનો તારી પ્રશંસા કરે છે તે મિથ્યા છે, કેમકે તું શત્રુઓને પીઠ આપતો નથી અને પારકી સ્ત્રીઓને છાતી દેતો નથી.

મયમેકમનેકેભ્યઃ, શત્રુભ્યો વિધિવત્ સદા ।

દ્વાસિ તચ્ચ તે નાસ્તિ, રાજંશ્ચિત્રમિદં મહત્ ॥ ૪ ॥

હે રાજન્! ભય એક જ છે છતાં તું અનેક શત્રુઓને નિયમિત રીતે ભય આપે છે, વળી તે તારી પાસે તો રહેતો જ નથી. આ ફરેક અજબ ઘટનાઓ છે.

રાજાએ આચાર્યશ્રીને આ સ્લોકોના બદલામાં અનુક્રમે પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ ચાર દિશાનું રાજ્ય સમર્પિત કર્યું. અતે રાજાએ રાજસિંહાસનનો ત્યાગ કરી ગુરુને નમીને કહ્યું કે પ્રભો! આ રાજ્ય આપનું છે.

સૂરિણ બોલ્યા, અમે તો અકિંચન સાધુ છીએ.

રાજા સૂરિણને અપૂર્વ ભક્તિથી રાજસભામાં બહુમાન આપે છે, અને નિરંતર રાજસભામાં આવવાનું કહે છે પરંતુ સૂરિણ મહારાજ તો ત્યાંથી વિદ્યાર કરી ભાય છે.

થોડા સમય પછી સૂરિણ અવધૂતવેશે પુનઃ અવન્તિમાં પધાર્યા અને મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં મહાદેવજી તરફ પગ લાંબા કરી સૂતા. પૂજારી તેમને પ્રાતઃકાળે મંદિરમાં પગ કરી સૂતેલા જોઈ ઉઠાડવા વિવિધ પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાથી તે ઠંઠાળી રાજાને ફરિયાદ કરે છે.

રાજા વિક્રમાદિત્યે પોતાના સિપાહીઓને હુકમ કર્યો કે, “જાઓ, જલદી જાઓ, જો જોગીને કોરડા મારી, ઉઠાડીને ભગાડી મૂકો.” સિપાહીઓએ ત્યાં જઈ સૂરિણને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા અને છેવટે કોરડાનો માર શરૂ કર્યો પરંતુ બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે એક પછી કોરડો સૂરિણને વાગતો નથી. રાજાના અંતપુરમાં રાણીઓને જો કોરડા વાગે છે. ત્યાં રકારોળ અને ચીસેચીસ શરૂ થઈ. આ સમાચાર મળતાં રાજાએ કોરડાનો માર બંધ કરાવ્યો અને પોતે મહાકાલેશ્વરમાં આવી વિનીતભાવે બોલ્યા:

રાજા:—પ્રભો! આપના જેવા મહાત્માને આ ન શોભે. આપે તો આ વિશ્વવંદ્ય મહાદેવજીને નમસ્કાર કરવા જોઈએ.

દિવાકરજી:—(ઘેઠા થઈને) રાજન્! તું જેમને વિશ્વવંદ્ય

કહે છે, જેમને મહાદેવ કહે છે, તે વાસ્તવિકરીતે એ પદને યોગ્ય નથી.

રાજા:—કેમ ?

સૂરિજી:—આ મહાદેવના લિંગમાં મારા નમસ્કારને સહન કરવાની શક્તિ જ નથી.

રાજા:—મહારાજા ! ના, ના, એમ તો ન હોય. મને એમાં એ શક્તિ છે કે નથી તે સાક્ષાત્ જાતાવે.

આચાર્યશ્રીએ તરત જ સાચા મહાદેવની સ્તુતિ શરૂ કરી, છેવટે “કલ્યાણમંદિર” સ્તોત્ર નવું જનાવતાં જનાવતાં ગાવા લાગ્યા. તે સ્તોત્રના અગિયારમા શ્લોકે શિવલિંગમાંથી ધૂમાડો નીકળવા માંડ્યો, પછી તેજ પ્રગટ્યું, સોળમા શ્લોકે શિવલિંગ ફાટ્યું. અંદરથી મહાવ્યભક્ષારી પાર્શ્વજિનેશ્વરનાં પ્રતિમાજી નીકળ્યાં. આ જોઈ રાજા અને પ્રજા ઠરી ગયાં, જત્રોથમા શ્લોકે પ્રતિમાજી સ્થિર થયાં. આ ‘કલ્યાણમંદિર’ના શ્લોકો ૪૪ છે. અત્યારે પણ આ મહાપ્રાભાવિક સ્તોત્ર વિદ્યમાન છે.

આ જોઈ રાજા પ્રતિબોધ પામ્યો, પછી આચાર્ય મહારાજે આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધી ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો: “આર્ય સુહસ્તિસૂરિજીના સમયે અવન્તિયુક્તમારના પુત્ર મહાકાળે પિતાના સ્મારકરૂપે અહીં શ્રીપાર્શ્વનાથજીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. પાછળથી બ્રાહ્મણોના હાથમાં આ સ્થાન આવતાં તેઓએ અહીં શિવલિંગ પધરાવ્યું હતું. આજે ધરણેદ્રે આ સ્તુતિથી અહીં આવી, કલ્યાણહિત શ્રીપાર્શ્વનું તે જ બિંબ પ્રગટ કર્યું છે.”

રાજા વિક્રમાદિત્ય સૂરિજીના ઉપદેશથી પરમ જૈનધર્મી થયો, તેણે નવું મંદિર બનાવી તેમાં ‘અવન્તિપાર્શ્વનાથજી’ની સ્થાપના કરી ત્યારથી અવન્તિપાર્શ્વનાથ તીર્થ વિદ્યમાન છે. પછી તો તેમના હાથ નીચેના બીજા મોટા ૧૮ રાજાઓએ પણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. પ્રાચિન્નતાનાં બાર વર્ષમાં પાંચ વર્ષ બાકી હતાં, કિન્તુ શ્રીસદે તે વર્ષો માફ કર્યાં છે.

રાજાઓ આ મહાન સૂરિયુગવને બહુ જ માન અને ભક્તિથી જોતા, અને ભક્તિના આવેશમાં સૂરિજીને રાજસિંહાસને પણ બેસાડતા હતા. સૂરિજી પણ રાજપાલખીમાં બેસીને રાજ રાજસભામાં જતા; વિદ્યાવિનોદ, ધર્મગોષ્ઠિ, અને ધર્મોપદેશ પણ આલતો હતો અને જૈનધર્મનો પ્રચાર વધતો જતો હતો.

એમના ગુરુજી શ્રીવૃદ્ધવાદિસૂરિજીને આ સમાચાર મળ્યા, સૂરિજીને શાસનપ્રમાવના સાંભળી હર્ષ થયો, તેમજ પાલખીમાં બેસવું વગેરે સાંભળીને હઃખ પણ થયું. પછી તો વયોવૃદ્ધ સૂરિયુગવ વૃદ્ધવાદિસૂરિજી ઉઘજોઈ આવ્યા. તેમણે સુક્તિ કરીને શિષ્યની પાલખી ઉપાધી, કિન્તુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પાલખી બરાબર ઉપડતી ન હતી, તેમ ચલાવું પણ ન હતું. અંદર બેઠેલા સિદ્ધસેન દિવાકરે પાલખીને ડગમગતી જોઈને પૂછ્યું કે—

મૂરિમારમરાકાન્તઃ સ્કન્ધઃ, કિં તવ વાઘતિ? ।

ગુરુજીએ તરત જ મીઠો ઉત્તર વાળ્યો કે—

ન તથા વાઘતે સ્કન્ધઃ, યથા વાઘતિ વાઘતે ॥

સિદ્ધસેનજી આ સાંભળી ચમક્યા, તેમને પોતાના બોલવામાં થયેલી ભૂલ ખ્યાલમાં આવી, અને સાથેસાથ એમ પણ થયું કે ‘મારી આવી ભૂલ કાઠનાર મારા ગુરુજી જ હોય.’ તરત જ તેમણે પાલખી રોકી નીચે કિતરી જોયું. ચોથા લોઈના સ્થાને સાક્ષાત્ ગુરુજી જ હતા. હવે તે તરત ગુરુજીને ચરણે નમી પડ્યા, પાલખી મૂકી દઈ પગપાળે ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને શરમના માર્યા કંઈ બોલ્યા—આલ્યા બિના બે હાથ જોડી ગુરુજીની સામે બેઠા રહ્યા. ગુરુજીએ પણ ઉદારતા દાખવી તેમને વાતસલ્યભાવે ઉપદેશ આપ્યો અને આદર્શ સાધુજીવન ગાળવા પ્રેર્યો. બસ! સિદ્ધસેન-સૂરિ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ શુદ્ધ ધર્મ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

પં. શુભશીલ ગણી મહારાજ લખે છે કે, એકવાર ઝઙ્ઙાર-પુરના જૈનસંઘે શ્રીસૂરિજીને ફરિયાદ પહોંચાડી કે, અહીંના પ્રાણીઓ અમને જિનમંદિર ખાંધવા દેતા નથી.

સૂરિજીએ ઉત્તર વાળ્યો કે, સમયે બધું ઠીક થઈ જશે.

પછી સૂરિજી ઉજ્જૈન પધાર્યા હતા ત્યારે તેમના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્યે ઝંકારપુરમાં જિનાલય બંધાવી તેમાં ઝંકારપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને તેના રક્ષણ માટે ૧૨ ગ્રામ ભેટ આપ્યા હતાં. (વિક્રમચરિત્ર)

આ સ્થાન આજે એકલિંગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં જિનાલય ને બઢલે શિવાલય મોળુદ છે પરંતુ તેને ફરતી દેરીઓમાં જૈન ચિહ્નો વિદ્યમાન છે, તેથી નિઃસંદેહ માનવું પડે છે કે તે એક સમયે જૈનમંદિર જ હશે અને સમય જતાં બ્રાહ્મણોએ તેને શિવમંદિર બનાવ્યું હશે. તેની પાસે નાગદા છે તે પણ પ્રાચીન જૈનતીર્થ છે. ત્યાં આજે ૧ જિનમંદિર તથા જૂના દેરાસરનાં ખંડેરો વિદ્યમાન છે.

આ પછી સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યે શત્રુંજય તીર્થનો મોટો યાત્રા-સંઘ કાઢ્યો હતો, જેમાં લાખો મનુષ્યો સાથે હતા, રાત્રીએ ત્યાં મોટો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.*

સૂરિજીના ઉપદેશની આ અજોડ સિદ્ધિ છે કે તે સમયે ભારતમાં અહિંસાનો વિજયમ્વજ ફરક્યો.

ગ્રંથો—આં શ્રીસિદ્ધસેનજીએ અનેક મૌલિક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેઓ જૈન ન્યાયસાહિત્યના આદિ પુરસ્કર્તા છે. તેમની પહેલાંના યુગ આગમપ્રધાન હતો, ગૌતમ ઋષિનું ‘ન્યાયસૂત્ર’ બન્યા પછી ન્યાયશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા વધી, આથી જૈન ઈશ્વરનાં તત્ત્વોને

* સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના સંઘમાં ૧૪ મુકુટબંધી રાજાઓ, ૭૦ લાખ શ્રાવક કુટુંબો, ૫૦૦ આં સિદ્ધસેન વગેરે આચાર્યો, ૧૬૯ સોનાનાં દેરાસરો, ૩૦૦ ચાંદીના દેરાસરો, ૫૦૦ હાથીદાંતના જિનાલયો, ૧૮૦૦ ચંદનનાં દેરાસરો, ૧ કોડ રથ, ૬ હજાર હાથી, ૧૮ લાખ ઘોડા, અને ખીન્ન વ્યવસ્થાપકો, રક્ષકો, માણસો વગેરે વગેરે હતા.

આ સંઘ શત્રુંજય તથા ગિરનારની પગપાળા યાત્રા કરી પાછો ઉજ્જૈન ગયો હતો. સંઘમાં માનવોનો મહાસાગર ઉલ્લસ્યો હતો.

તર્કણી કસોટીમાં કસીને સંસ્કૃતમાં રજૂ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય આ આચાર્યશ્રીને પ્રાપ્ત થયું છે. પરપક્ષને વાસ્તવિક રીતે બતાવી તેનું શ્રુતિ અને તર્કથી ખંડન અને સત્યનું સમર્થન; આ પદ્ધતિએ તેઓએ ન્યાયશાસ્ત્રને અદ્ભુત બનાવ્યું છે. તેમના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે મળે છે.

૧. ન્યાયાવતાર-૧૬૦૩ કંઠા, તેની ઉપર આં સિદ્ધર્ષિએ ૨૦૭૩ શ્લોકની ટીકા, આં ભદ્રસૂરિએ ૧૦૫૩ શ્લોકનું ટિપ્પણ રચ્યાં છે. આ સિવાય તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર, નોટ્સ અને સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર પણ થયાં છે. જૈન-ન્યાયનો આ આદિ ગ્રંથ છે. તેમાં વસ્તુપ્રવાહ ભાગીરથીની જેવો મન્દ મન્દ ધીર અને ગંભીર વહો બાય છે, તેની સંસ્કૃત ભાષા સુલલિત છે.

૨. સમ્મતિતત્ત્વ-આચાર્યશ્રીને આ અદ્ભુત અને મહાન ગ્રંથ છે. તેમાં જૈન દર્શનનાં તત્ત્વોની ન્યાયપૂર્ણ છણાવટ છે. આ ગ્રંથમાં ૩ કાંડો, અને ૧૧૭ પ્રાકૃત ગાથાઓ છે. પહેલા કાંડમાં ૫૪ ગાથાઓ છે, જેમાં નયવાદનું વિશદ વર્ણન છે. નયવાદનું ગંભીર અને તલસ્પર્શી પર્યાલોચન કરવા ઇચ્છનારે આ કાંડનું ખારીકાર્થથી નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. બીજા કાંડમાં ૪૩ ગાથાઓ છે, જેમાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની સુંદર છણાવટ છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાનની વાસ્તવિકતા સમજાવી એની વિશદ ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા કાંડમાં ૭૦ ગાથાઓ છે, જેમાં જ્ઞેય તત્ત્વની ચર્ચા કરી અનેકાન્તવાદ યાને સ્વાદ્વાદની સુંદર વિચારણા આપી છે. એમાં સ્વાદ્વાદના અપૂર્વ રહસ્યનો ખજાનો ભર્યો છે.

આ ગ્રંથ ઉપર શ્વેતાંબર અને દિગંબર આચાર્યોએ ટીકાઓ રચી છે. એમાં શ્વેતાંબર નૈયાયિક આં મહાભાદ્રસૂરિચક્રત ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા અને દિગંબર આં સુમતિની ટીકા ઉપલબ્ધ નથી, રાજગરહીય શ્વેતાંબરાચાર્ય પ્ર મનસૂરિશિષ્ય

તર્કચંચાનન* શ્રીઅમયદેવસૂરિજીકૃત તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકા વિદ્યમાન છે, જે પચીસ હજાર શ્લોકમાં છે. આ ટીકા ભારતીય સાહિત્યનો એક અપૂર્વ ગ્રંથ છે, એમ કહીએ તો ચાલે, જેનું બીજું નામ વાદમહાણુ* છે.

૩. દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા :

આમાં સૂરિજીની બત્રીસ બત્રીશીઓનો સમાવેશ થાય છે. અત્યારે આમાંની ન્યાયવતાર સહિત ૨૧ બત્રીશીઓ ઉપલબ્ધ છે, જે જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી છપાઈ ગયેલ છે. આની રચના જ એવી અપૂર્વ ગૂઢ અને ગંભીરાર્થ ભરેલી છે કે આ બત્રીસ બત્રીશીઓ ઉપર કોઈ પણ સમર્થ વિદ્વાને ટીકા નથી રચી. આમાં જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યનાં તત્ત્વોની મૂંઝણી છે, જે બત્રીશીમાં જે વિષય લીધો તેને જોટલી ગહન ભાષામાં અને જીણવટભરી રીતે સંગ્રહીત કરેલ છે કે તે વિષયથી અજાણ મનુષ્ય તો આ બત્રીશીને સમજી શકે જ નહિ આ બત્રીશીઓ પદ્યમાં છે અને તેની અનુષ્ટુપ, ઉપજતિ, પેતાલીય, પૃથરી, આચાં પુષ્પિતા, વસંતતિલકા, શિખરિણી, મન્દાકાંતા, શાલિની વગેરે વગેરે જુદા જુદા છન્દોમાં રચના કરેલી છે. આચાર્ય હરિભદ્ર-સૂરિજીનો પરદર્શનસમુચ્ચય, આં હેમચંદ્રસૂરિની અન્યયોગ-વ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિંશિકા, અયોગવ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિંશિકા તથા પ્રમાણુ-મીમાંસા અને મદ્વાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહ વગેરેનું મૂળ આ બત્રીશીઓમાં છે.

* મહોં યશોવિજયજી મહારાજે પણ આ ગ્રંથ ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ કરેલ હતું.

+ સન્મતિતર્ક સટીક ભાં ૧ થી ૫, ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર અમદાવાદ તરફથી પ્રકાશિત થયો છે. ભાં ૧ લો શ્રીયશોવિજયજી ગ્રંથમાલા-કાશી, અને જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સભા-અમદાવાદે પણ પ્રકાશિત કર્યો છે.

જેસલમેરના ભંડારોમાં આ ગ્રંથની એક તાડપત્રીય પ્રત છે જે પ્રકાશિત ગ્રંથો કરતાં ઘણું સ્થાને જુદી પડે છે અને પ્રાચીન છે.

મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજના ન્યાયગ્રંથોમાં ખાસ સન્મતિતર્ક અને દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકાઓની છાયા જગદળે છે.

આ બત્રીશીઓમાં વાદબત્રીશી, વેદબત્રીશી, બૌદ્ધ સંતાનબત્રીશી સાંખ્યબ્રમોધબત્રીશી વગેરે તો તે તે દર્શનગ્રંથોના સંદોહરૂપ છે. આમાંની ઘણી બીત્રીશીઓમાં લઠ મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિઓ છે. ક સ. આઠ શ્રીહિમચંદ્રસૂરિ જેને માટે કહે છે કે—

ક્વ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થા, અશિક્ષિતાલાપકલા ક્વ ચૈષા ।

૪. કદયાણુમદિર સ્તોત્ર—અવન્તિ પાર્શ્વનાથના પ્રાગટ્ય માટે આ સ્તોત્ર બનેલ છે, જેમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ છે વસન્તઋતુકાળના ૪૪ સંસ્કૃત શ્લોકો છે, ભાષા મંજુલ સુલલિત હૃદયંગમ ભાવવાહી અને ભક્તિપોષક છે.

૫. નયાવતાર—આઠ સિદ્ધસૂરિ ક્રમાશ્રમણે દ્વાદશારનચ-ચક્રની ન્યાયાગમાનુસારિણી ટીકામાં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ઉપરાંત એ જ ટીકામાં અ. સિદ્ધસેનસૂરિના ગ્રંથોમાંથી (૧) યત્ર હ્યર્થો વાચ્યં વ્યભિચરતિ નામાભિધાનં તત્ । (૨) કુતો જ્ઞાયતે ઇતિ ચેત્ ? સત્તાર્થા ઇત્યવિશેષેણોક્તત્વાત્ ‘અસ્તિ-ભવતિ-વિચતિ-પદ્યતિ-વર્તતયઃ સત્તાર્થાઃ’ ઇત્યવિશેષેણોક્તત્વાત્ સિદ્ધચરિણા । (વિ. ૧૬૬) ઇત્યાદિ ઉદ્ધરણો મળે છે જે દિગ્ગજરજના કોર્ક અનુ-પલબ્ધ ગ્રંથોનાં હોવાનું મનાય છે.

૬. ગન્ધહસ્તિ-વિવરણ—આઠ શીલાંકસૂરિજી ઉલ્લેખ કરે છે કે, તેઓએ ‘આચારંગસૂત્રના’ પહેલા અધ્યયન ઉપર ગંધહસ્તિ-વિવરણ રચ્યું છે જેમકે—

શલ્કપરિહ્વા-વિવરણમતિવહુગહનં ચ ગન્ધહસ્તિ-કૃતમ્ ।

તસ્માત્ સુખબોધાર્થે, ગૃહામ્યમજ્ઞસા સારમ્ ॥ ૧ ॥

(આચરંગસુત્ર—ટીકા)

આ ઉપરથી જણાય છે કે આઠ સિદ્ધસેનસૂરિએ ગંધહસ્તિ વિવરણ બનાવ્યું હતું. એની પણ એક માન્યતા છે કે, ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’ ઉપર ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય બન્યું હતું, જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

સંભવ છે કે શ્રીસિદ્ધસેનગણીની 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર-ભાષ્ય'ની ટીકાને અનુલક્ષીને આ માન્યતા પ્રચલિત થઈ હોય.

એક નવો દૃષ્ટિ કોણ—આં શ્રીસિદ્ધસેને 'સન્મતિતર્ક'માં કેવલી ભગવાનને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન રૂપ ઉપયોગ એક જ હોય એવું વિધાન કર્યું છે અને તેના સમર્થનમાં દલીલો અને તર્કોના ખૂબજ ઉપયોગ કર્યો છે. શ્રીજિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે આગમના પ્રમાણો ટાંકી એ માન્યતાનો ભેરહાર વિરોધ કર્યો છે. આં મદદવાદીશ્રીએ એક સમયમાં કેવલજ્ઞાન તથા કેવલદર્શન બન્નેનો સહયોગ માન્યો છે અને મહોપાધ્યાય યશોવિજયશ્રીએ 'જ્ઞાનબિંદુ'ના વિવરણમાં આ ત્રણે આચાર્યોની માન્યતાને જુદા જુદા નયોથી વાસ્તવિક ઠરાવી સ્વાદવાદની વિશાળતા વ્યક્ત કરી છે.

આ આચાર્ય વિક્રમની પહેલી સદીના શાસનપ્રભાવક મહાન આચાર્ય છે. તેઓ વિહાર કરી દક્ષિણમાં પધાર્યા અને ત્યાં પ્રતિષ્ઠાન-પુરમાં અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.

દિવાકરશ્રીની દીક્ષા પછી એમની બહેને પણ દીક્ષા લીધી હતી જેનું નામ સિદ્ધશ્રી રાખવામાં આવ્યું હતું. દિવાકરશ્રીના સ્વર્ગવાસના સમાચાર તેમને આવી રીતે અપાયા હતા:—

સ્ફુરન્તિ વાવિજ્ઞયોતાઃ, સમ્પતિ વક્ષિણાપથે ॥

સાધ્વીશ્રીએ આ સાંભળી તરત જ નિર્ણય આપ્યો કે—

નૂનમસ્તંગતઃ વાદી, સિદ્ધસેનો દિવાકરઃ ॥

અંક વિદ્વાનોએ આ આચાર્યનું જીવનચરિત્ર અને નિબંધો લખ્યા છે, જે ખાસ વાંચવાયોગ્ય છે.

શું શ્વેતામ્બર કે શું દિગમ્બર એ બન્ને સંપ્રદાયના જૈન આચાર્યોએ પોતાના ગ્રંથોમાં આં સિદ્ધસેન દિવાકરશ્રીને બહુ ઓરવ અને ભક્તિભાવથી યાદ કરી અંજલી આપી છે. જેમકે આં હરિભદ્રસૂરિશ્રીએ 'પંચવસ્તુ'ની ટીકામાં શ્રુતકેવલી તરીકે, વાદી કેવસૂરિશ્રીએ 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર'માં અદિતીય ગ્રંથકાર તરીકે, ક. સ. આં હેમચંદ્રસૂરિશ્રીએ પોતાની બત્રીસીમાં મહાસ્તુતિકાર

તરીકે અને ‘સિદ્ધહેમબ્યાકરણ’માં “ઉત્કૃષ્ટેનૂપેન” સૂત્રના ઉદાહરણમાં “અનુસિદ્ધસેન કવચઃ” સર્વોત્કૃષ્ટ કવિ તરીકે, મુનિ-રત્નસૂરિજીએ ‘અમમચરિત્ર’માં તેજસ્વી સૂર્યકે, પ્રદ્યુમ્નસૂરિજીએ ‘સમસાદિત્યસંક્ષેપ’માં મહાવાદીકે, પ્રભાચંદ્રસૂરિજીએ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં સમર્થ પ્રભાવક તરીકે, વાચક શ્રીયશોવિજયજીએ પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં અને આઠ પ્રભાવકની સંખ્યામાં આઠમા કવિ પ્રભાવક તરીકે સંબોધ્યા છે.

સત્તાસમય વિચારણા—

આં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના સત્તાસમય માટે વિદ્વાનોમાં વિચારલેક પ્રવર્તે છે, પ્રસ્તુત વર્ણન પ્રમાણે તો આ આચાર્ય-વિક્રમની પહેલી સદીના પ્રારંભના આચાર્ય છે. જ્યારે કેટલાએક વિદ્વાનો આ આચાર્યશ્રીને વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીમાં સ્થાપે છે.

ડૉ. હર્મન યાકોબી આચાર્યશ્રીના ‘ન્યાયાવતાર’માં આવેલ જ્ઞાન્ત, અજ્ઞાન્ત, સ્વાર્થ અને પરાર્થ શબ્દોની ભ્રમણામાં પછી આચાર્ય-વરને વિક્રમની સાતમી સદીના માનવા લલચાય છે, પરંતુ એ શબ્દો બોદધેયોગાચાર્ય ભૂમિશાસ્ત્ર, પ્રકરણાચાર્ય વાચા, વૈશેષિક-ન્યાય દશન, બોદ્ધ-ન્યાયમુખ્ય અને ન્યાયપ્રદેશ વગેરેમાં પણ મળે છે. એ જ રીતે કદ્દર દિનંબર પં. જ્યુગલકિશોર મુખ્યતારણ પણ અમુક પ્રલોકસામ્ય, શક્તીસામ્ય, અને વસ્તુસામ્યથી આ આચાર્યશ્રીને આં શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિ પછીના માનવા પ્રેરાય છે. પરંતુ આ બન્નેમાં પહેલા કોણ? અને પછી કોણ? એટલે કોણે કોણું અનુકરણ કર્યું? એ જ જટિલ સમસ્યા છે. આવી આવી શકિત કલ્પનાઓથી આચાર્યશ્રીનો સમયનિર્ણય કરી શકાય જ નહીં. સાહિત્યનો આધાર લઈ એ તો હિં આં પૂજ્યપાદકૃત ‘જૈનેન્દ્ર-બ્યાકરણ’, આં જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણકૃત ‘વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય’ આં જિનહાસ મહત્તરકૃત ચૂર્ણિઓ અને આં હરિભદ્રસૂરિકૃત ‘ધંયત્રાસુ’ વગેરેમાં આં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરજી અને તેમના ‘સન્મતિતર્ક’ના ઉલ્લેખો છે. તેમજ તેઓશ્રીના સન્મતિતર્ક પર વિક્રમની ચોથી સદીમાં તો ટીકા પણ ખની ચૂકી છે. એટલે એ

ચોક્કસ છે કે આ આચાર્યનો સત્તાકાળ વિક્રમની ચોથી સદી પછી તો નથી જ તો પછી તેઓ કયારે થયા, પહેલી સદીમાં કે ચોથી સદીમાં એ જ પ્રશ્ન વિચારણા માટે છે.

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આં સિદ્ધસેન દિવાકરે
૧. વિદ્યાધર આમ્નાયના, ૨. પાદ્મિસસૂરિવાળા વંશના અને
૩. આં સ્કંદિલસૂરિના પ્રશિષ્ય હતા. (પ્રભાવક ચરિત્ર)

આ લખાણમાં તેમને વિદ્યાધર આમ્નાયના ખતાવ્યા છે. ઇતિહાસમાં ૩ વિદ્યાધર પરંપરાઓ મળે છે. જેમકે—

(૧) વિદ્યાધરવંશ—શ્રુતજ્ઞાનની રક્ષાના કારણે વાચકવંશ વિદ્યાધરવંશ તરીકે પણ ઓળખાય છે. જે વીર સં. ૧ થી ૧૦૦૦ સુધી વિદ્યમાન હતો. (પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૧૭૬ થી ૧૯૦)

(૨) વિદ્યાધરીશાખા—આં સુસ્થિતસૂરિના શિષ્ય વિદ્યાધર ગોપાળથી વીર સં. ૩૫૦ લગભગમાં નીકળી. (પૃં ૨૧૩)

(૩) વિદ્યાધરકુલ—આં વજ્રસેનસૂરિના ચોથા પદ્મધર આ વિદ્યાધરથી વીર સં. ૬૦૬ વિં સં ૧૬૬માં નીકળ્યું.

આં સિદ્ધસેનસૂરિ વિદ્યાધર આમ્નાયમાં એટલે એક વાચક વંશમાં થયા છે પરંતુ એથી આચાર્યશ્રીના સત્તાસમય ઉપર કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. ચક્રિ આચાર્ય વિદ્યાધરકુલમાં થયા હોત તો તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની ચોથી સદીમાં આવત પરંતુ તેઓ વિદ્યાધરકુલના નહીં કિન્તુ ચંદ્રકુલ કે નાગેન્દ્રના હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ 'વીરસૂરિચરિત્ર'માં આં સ્કંદિલસૂરિના પાંડિત્યગમ્મને ચંદ્રગમ્મ તરીકે જ ઓળખાવે છે. એટલે શ્રમણસંઘે વીં સં. ૬૦૬ માં ચાર કુલોની વ્યવસ્થા કરી ત્યારે આં સ્કંદિલસૂરિની એક શિષ્યપરંપરા ચંદ્રકુલમાં દાખલ થઈ હશે. એટલે સંભવ છે, આં સિદ્ધસેનની પરંપરા પણ ચંદ્રકુલમાં સામેલ થઈ હોય.

જેસલમેરના ભગવાન ચંદ્રપ્રભુના દેરાસરમાં એક પરિકરવાળી ધાતુની પંચતીર્થી ઉપર લેખ છે કે—

શ્રીનાગેન્દ્રકુલે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરગચ્છે અમ્માચ્છુતામ્યાં
કારિતા સંવત્ ૧૦૮૬ *

આ શિલાલેખ પ્રમાણે આં સિદ્ધસેનજી નાગેન્દ્રકુલમાં થયા હશે અથવા તેની શિષ્યપરંપરા નાગેન્દ્રકુલમાં સામેત ચર્ચ ચર્ચ હશે એમ માનવું પડે છે.

આથી એ નકડી છે કે, આં સિદ્ધસેનજી વિદ્યાધરકુલના નહીં, કિન્તુ વાયકવંશના આચાર્ય છે અને તેથી તેઓ વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીમાં જ થયા છે એમ કહી શકાય તેમ નથી.

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિની બીજી વાત એ છે કે, આં વૃદ્ધ-વાહિસૂરિ તથા આં પાદલિસસૂરિ વિદ્યાધરગચ્છના આચાર્ય છે અને તેઓ વિક્રમની પહેલી સદીના આચાર્ય છે. આ વાત તેમના શબ્દોમાં આ પ્રમાણે છે:

“ભકૃટિ શ્રાવકે વિં સં ૧૫૦ માં ગિરનાર તીર્થ પર ભગવાન શ્રીનેભિનાથના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેની પ્રશસ્તિ કોતરાવી હતી, જેમાં આં પાદલિસસૂરિ તથા આં વૃદ્ધવાહિસૂરિને વિદ્યાધરગચ્છના બતાવ્યા છે. આ પ્રશસ્તિ કાળક્રમે એક મઠમાં રાખવામાં આવી હશે. તે મઠ ધોધમાર વરસાદથી તૂટી પડ્યો અને એ પ્રશસ્તિ મગી આવી છે અને એના આધારે અમે પણ ઉક્ત આચાર્યોને વિદ્યાધરગચ્છના લખ્યા છે.”

(પ્રભાવક ચરિત્ર, વૃદ્ધવાહિસૂરિપ્રબંધ, મ્લો. ૧૭૬ થી ૧૭૮)

આ શબ્દો ઉપરથી એટલું તારવી શકાય છે કે, આં પાદલિસ અને આં વૃદ્ધવાહિજી વિક્રમની પહેલી સદીમાં વિદ્યાધરગચ્છમાં થયા છે. વળી, આં વૃદ્ધવાહિજી આં પાદલિસના વંશના છે એનો અર્થ એટલો જ થાય કે, જે વિદ્યાધરવંશના આં

* વિશેષ માટે જુઓ ‘જૈન સભ્ય પ્રકાશ’, ક્રમાંક-૮૧.

પાદ્મિસસૂરિ છે, તે જ વંશના આં સ્કંદિલસૂરિ અને તેમના શિષ્ય વૃદ્ધવાદિશ વગેરે છે.

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ ઇતિહાસની ત્રીજી કડી ભેડે છે કે—

આં સિદ્ધસેનદિવાકર આં સ્કંદિલના પ્રશિષ્ય છે.

વિદ્યાધર એવા વાચકવંશમાં બે સ્કંદિલસૂરિ થયા છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) ૧૨. આં સ્કંદિલસૂરિ—જેમણું બીજું નામ આં પાંડિલ પણુ છે, તેમનાથી પાંડિલ્યગ્ન્ય, કલિકાચાર્યગ્ન્ય ભાવડાર-ગ્ન્ય નીકળ્યો છે જે પાછળથી ચંદ્રકુલના દિગખંધમાં દાખલ થઈ ગયા છે. વીર સં ૪૧૪, વિં સં ૪ માં સ્વર્ગ.

(પરિચય માટે જુઓ, પૃં ૧૮૨)

(૨) ૧૯. આં સ્કંદિલસૂરિ—તેઓ આર્યજ્યન્તી-શાખાના અને સંભવતઃ ચંદ્રકુલના આચાર્ય છે. વીર સં ૮૪૦ વિં સં ૪૩૦ લગભગમાં સ્વર્ગ (પરિચય પૃં ૧૮૧)

મદિ આં સિદ્ધસેનશ પ્રથમ સ્કંદિલસૂરિના પ્રશિષ્ય હોય તો વિક્રમની પહેલી સદી અને બીજા સ્કંદિલસૂરિના પ્રશિષ્ય હોય તો વિક્રમની ચોથી સદીમાં તેમનો સત્તાસમય આવે.

જૂલણું ન ભેઈએ કે આ બન્ને સદીઓમાં એકેક વિક્રમ રાજા પણુ થયો છે. તે આ પ્રમાણે—

૧. સંવત્સર પ્રવર્તક રાજા વિક્રમાદિત્ય વિં સં ૧.

૨. શુભસંવત્ પ્રવર્તક રાજા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય, વિં સં ૪૪૦ લગભગ.

હવે આપણે એક નવો ઉદ્દેશ તપાસીએ. દાદા શ્રીધર્મદોષસૂરિ લખે છે કે—

ધર્માચાર્યશિષ્ય-શ્રીસિદ્ધસેનપ્રભાવકઃ ।

(સમણસંઘથયં—અવસૂરિ)

એટલે કે આં દિવાકરજી આં ધર્મસૂરિને પણ પૂજ્ય માનતા હતા. આં ધર્મસૂરિનો યુગપ્રધાનકાળ વીં સં ૪૫૦ થી ૪૬૫ છે.

આ ફરેક પ્રમાણોથી વિચારીએ તો આ સિદ્ધસેન દિવાકરનો વિદ્યમાનકાળ વિક્રમની પહેલી કે ચોથી શતાબ્દી આવે છે પરંતુ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેમને વિક્રમની પહેલી સદીના બતાવ્યા છે, એટલે અમે પણ આચાર્યશ્રીને અહીં એ રીતે જ વર્ણવ્યા છે.

જૈન રાજાઓ—

આ અરસામાં ભરૂચના બલમિત્ર-માતુમિત્ર રાજાઓ, પટણનો મરુંડરાજ, માનજેડાનો કૃષ્ણરાજ, ઓંકારપુરનો હીમ, કર્મારગામનો દેવપાલ, ઉજ્જૈનનો વિક્રમાદિત્ય, ભરૂચનો સુવરાજ ધનંજય અને પ્રતિધાનપુરનો શાલિવાહન વગેરે જૈનધર્મી તથા જૈનધર્મના પ્રેમી રાજાઓ થયા છે. તેઓનો દ્વંદ્વ પરિચય તેઓના સમકાલીન આચાર્યોના ચરિત્રમાં દર્શાવેલ છે.

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય—

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય તે અવન્તિપતિ, શકવિજેતા અને સંવત્સર પ્રવર્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે આં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના સચોટ ઉપદેશથી જૈન બન્યો હતો. તેણે જિનાલયો બનાવ્યાં, જિનખિંઓ ભરાવ્યાં, શત્રુજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને સંઘ પણ ઠાઠ્યો હતો. તેણે પૃથ્વીને ઋણુસુક્ત કરી શકોના બંધનમાંથી છોડાવી પોતાનો સંવત પ્રવર્તવ્યો હતો. આ વાતો આપણે ઉપર આં શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરના ચરિત્રમાં વાંચી ચૂક્યા છીએ. જૈનાચાર્યોએ વિક્રમચરિત્ર પર ઘણું સાહિત્ય સંજ્ઞુ છે. એ જ રીતે અજૈન વિદ્વાનોએ પણ આ સમ્રાટ માટે કંઈ ને કંઈ નિર્દેશ કર્યો જ છે.

ભારતવર્ષમાં આજસુધી ઘણા રાજાઓ થયા અને ગયા, જે પેઢીના કેટલાએક રાજાઓનું તો આજે નામોનિશાન પણ મળતું નથી, જ્યારે સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય કે જેને થયાને બખે હજાર વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાંય તે પોતાની નામના વડે ભારતમાં અચળપણે ઊભો છે. વિક્રમસંવત એ જ એનું મોટું ભારતીય સ્મારક છે.

સંવત્સરવર્તક વિક્રમાદિત્ય થયો છે તે અંગે પુરાતત્ત્વ-વિદોમાં શું વિક્રમ થયો છે? સાચો વિક્રમાદિત્ય કયો? શું તેણે જ સંવત્સર ચલાવ્યો છે? અને વીરનિર્વાણ પછી વિક્રમ કયારે થયો? ઇત્યાદિ બાબતોમાં તીવ્ર વિસંવાદ છે. એટલે એ સંબંધી પણ આપણે અહીં થોડી વિચારણા કરી લઈએ.

વિ. સં. ૧ માં વિક્રમ રાજ થયો છે, કિન્તુ જેના નામની સાથે વિક્રમ શબ્દ જોડાય છે, એવા બીજા અનેક રાજાઓ થયા છે અને તેઓની કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ લેખલેખ થઈ ગઈ છે. સ્વનરેશમેથી લેખકોએ પણ એકની ઘટના બીજાના નામે ચડાવી દીધી છે, આમ હોવાથી વિક્રમનું વાસ્તવિક જીવન નિર્લેખ મેળવી શકાય એવી સ્થિતિ રહી નથી. પણ એટલા પરથી વિ. સં. ૧ માં વિક્રમ થયો જ નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી. “વિક્રમ સંવત્” એ પણ વિ. સં. ૧ માં કોઈ પણ વિક્રમ થયાનો સમજ પુરાવો છે.*

વિક્રમનું બિરુદ ધરનારા કે વિક્રમની ખ્યાતિ મેળવનારા અનેક રાજાઓ થયા છે. જેમકે—પાર્થિયન રાજા અઘ્રીઝ, શાતકર્ણી શાલિવાહન, શુંગવંશી અગ્નિમિત્ર, વસુમિત્ર, કુશાનવંશી કનિષ્ક, ગર્દ-ભિદત્તનો વારસદાર, બહ્મચનો રાજા બલમિત્ર, ગૌતમીપુત્ર શાલિવાહન, શકારિ શુસવંશી સમુદ્રગુપ્ત, શુપ્તવંશી બીજો ચંદ્રગુપ્ત, રકંઠગુપ્ત, માળવાનો યશોધર્મ, સેનાપતિ બદ્ધકર્ક, કનોજનો હર્ષ-વર્ધન, પુલકેશિવલ્લભનો પુત્ર વિક્રમ, માળવાનો વૃદ્ધ ભોજ, ચૌલુક્ય

* આં ભદ્રબાહુસ્વામી, આં કાલિકાચાર્ય, આં કક્કસૂરિ, આં સિદ્ધસૂરિ આં ચંદ્રસૂરિ, આં સ્વાતિસૂરિ આં શીલસૂરિ આં હરિભદ્રસૂરિ આં વિજયસિંહસૂરિ, આં અભયદેવસૂરિ, આં હેમચંદ્રસૂરિ, આં ધર્મ-ધોષસૂરિ, આં મલ્લવાદિજી, રાજા વિક્રમ, રાજા શિલાદિત્ય, રાજા શાલિવાહન, રાજા ખુમાણ, રાજા ભર્તૃહર; આ નામવાળા એકથી વધુ ઐતિહાસિક પુરુષો થયા છે અને તેઓની જીવનઘટનાઓમાં ગોળાવતા અંશે મેળસેળ પણ થયેલ છે.

વિક્રમ કાળ, કલ્યાણપુરને। સોલંકી વિક્રમાદિત્ય અને મોગલરાજ હુમાયુનો વિજેતા હેતુ વગેરે વગેરે.*

આ રાજાઓમાં કેઈ રાજા વિક્રમ પહેલાં થયા છે, કેઈ પછી થયા છે, કેઈ અવન્તી બહારના છે, કેઈ શક છે, અને કેઈ પોતાના જુદા જુદા સંવત્સરના પ્રવર્તક છે. આ રાજાઓમાં માત્ર ૧. તત્કાલીન આંધ્રપતિ, ૨. ગર્દભિલ્લનો વારસદાર અને ૩. બલ-મિત્ર; એ ત્રણ રાજાઓ એવા છે કે જે વિ. સં. ૧ ના શક-વિજેતા હોઈ શકે.

પરંતુ તે સમયનો આંધ્રપતિ તે આંધ્રપતિ છે અવન્તિપતિ નથી, અને વિક્રમસંવતનો પ્રારંભ આંધ્રદેશમાં થયો જ નથી. માટે આંધ્રપતિ તે “સંવત્સરપ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય” નથી. સંભવ છે કે તે કદાચ શકવિજયમાં વિક્રમને મદદગાર હશે.

માગવાનો દર્પણ રાજા તે અસલમાં ભરૂચથી આવી અહીં રાજા બન્યો હતો, તેને ગર્દભીવિદ્યા સિદ્ધ હતી, એટલે લોકો ગર્દભસેન, ગંધર્વસેન કે ગર્દભિલ્લના નામથી ઓળખતા હતા. એ સમયે ભરૂચ એ અવન્તિના તાબાનું કુમારભુક્તિનું શહેર હતું અને ત્યાં અવન્તિને સૂબો રહેતો હતો. ગર્દભિલ્લના સમયે બલમિત્ર અને બાનુમિત્ર ભરૂચના રાજા હતા. એમ કાલિકાચાર્યની કથાઓમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આને અર્થ એ જ થાય છે કે બલમિત્ર અને બાનુમિત્ર ગર્દભીલ રાજાના ઉત્તરાધિકારીઓ વિશ્વાસુ કુટુંબીઓ કે સૂબાઓ હશે. જમે તે હો, પણ તે દર્પણ રાજાની નિકટના સગા હતા. એટલે જ ભરૂચના સૂબા હતા અને આઠ કાલિક-સૂરિના કાણેજ પણ હતા. પારમકુલનો શાહનશાહી પ્રથમ ભરૂચના રાજા બલમિત્ર બાનુમિત્રને પોતાના આજ્ઞાધારી બનાવે છે, અને પછી જ ઉજ્જૈન પર ચઢાઈ કરી ગર્દભિલ્લને મારી અવન્તિનો

* વિક્રમાદિત્ય સંબંધી વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો ક્રમાંક ૧૦૦ વિક્રમ વિશેષાંક અને તેમાં આવેલ અમારા “સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય” અને “મહારાજ વિક્રમાદિત્ય” લેખો વાંચી લેવા.

રાજા અને છે અને ત્યાર પછી પણ આ બલમિત્ર અવન્તીપતિ અને છે. તેનો સત્તાસમય બરાબર વિક્રમસંવત્ ૧ માં આવે છે. એટલે કે રાજા ગર્દભિદ્વલનો વારસદાર કહો. કે ભરૂચનો બલમિત્ર કહો તે એક જ બ્યક્તિ છે. તે આ. કલિકસૂત્રિની કૃપાથી અવન્તીપતિ અને છે, અને વિક્રમાદિત્ય તરીકે ખ્યાતિ પામે છે. સંસ્કૃતભાષામાં તો બલમિત્ર, બાનુમિત્ર, બલભાનુ અને વિક્રમાદિત્ય એ પર્યાયવાચક નામો જ છે અને એ રીતે પણ ભરૂચપતિ બલમિત્ર એ જ અવન્તીપતિ વિક્રમાદિત્ય છે.

ભારતવર્ષમાં આજ સુધી સો સો વર્ષના શતાબ્દી સંવત આદ્યા હતા. અથવા છૂટાછવાયા સંવતો શરૂ થયા હતા અને નાશ પામી ગયા હતા, કિન્તુ કોઈ સર્વમાન્ય સંવત આદ્યો ન હતો. એ કે કલિયુગસંવત, બુદ્ધનિર્વાણ અને મહાવીરનિર્વાણ* ચિરંજીવ સંવત્સરો બન્યા છે પરંતુ તે સાંપ્રદાયિક હતા તેથી તેનો ઉપયોગ કરેકે કરતા ન હતા.

વીરનિર્વાણ સંવત કા. શુ. ૧ થી પ્રવર્ત્યો છે, એ જ રીતે સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યે પણ પોતાનો સંવત વિ. સં. ૧ ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૧ થી પ્રવર્ત્યો છે. કૃતસંવત અને માલવસંવત એ વિક્રમસંવતનાં જ બીજાં સાપેક્ષ નામો છે. આ વિક્રમસંવત આજસુધી ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તે છે.

સંવતવિચારણા:

વિક્રમસંવત વીરનિર્વાણ પછી કેટલા વર્ષે શરૂ થયો ? તેને માટે વિદ્વાનોમાં બે મત છે.

* વીરનિર્વાણ સંવતના શિલાલેખો અને શાસ્ત્રોલ્લેખો મળે છે. જેમકે, ૧. વીરજન્મ સં. ૩૭ નો શિલાલેખ-મુંડરથલ, ૨. વીરનિર્વાણ સંવત્ ૨૩ નો શિલાલેખ-ભદ્રેશ્વર, ૩. વીર નિ. સં. ૮૪ નો પ્રતિમાઆસન લેખ (પં. ગૌ. હી ઓઝાકૃત પ્રાચીન લિપિમાલા પૃષ્ઠ.....), ૪. વીર નિર્વાણ સં. ૨૧૪ વગેરે; નિહવકાળ. (આવશ્યકસૂત્ર), ૫. વીર નિ. સં. ૯૮૦ અથવા ૯૯૩ માં આગમવાચના (કલ્પસૂત્ર), સં. ૪૭૦ માં વિક્રમ-સંવત્સરનો પ્રારંભ (વિચારગ્રંથિ) વગેરે વગેરે. વિશેષ માટે ‘બુઓ, જૈન સત્યપ્રકાશ’ ક્રમાંક ૧૦૦ વિક્રમ વિશેષાંકમાં અમારો “ભારતવર્ષના ભિન્ન સંવતો” નામનો લેખ.

૧. કેટલાએક જૈનાચાર્યો કહે છે કે વીરનિર્વાણ સંવત ૪૧૧ થી વિક્રમસંવત ૪૩ થયો છે. તેના આધારપાઠો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) પવં ચ મહાવીરમુત્તિસમયાઓ પંચાવન્ને ચરિસસપ ।
વુચ્છિન્ને નંદવંસે, ચંદ્રગુપ્તો રાયા જાઓ સ્તિ ॥ ૫૨૬ ॥

અર્થાત—વીર સં. ૧૫૫ માં નંદવંશ નાશ પામ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો. (આં શ્રીમદ્રેશ્વરસુરિકૃત-કથાવલી)

(૨) અનન્તરં વર્ધમાનસ્વામિનિર્વાણવાસરાત્ ।

ગતાયાં ષષ્ટિવત્સર્યામેષ નન્દોઽભવન્નૃપઃ ॥ ૬-૨૪૩ ॥

પવં ચ શ્રીમહાવીરમુક્તેર્વર્ષશતે ગતે ।

પચ્ચપચ્ચાશ્વધિકે, ચંદ્રગુપ્તોઽભવન્ નૃપઃ ॥ ૮-૩૩૯ ॥

વીરનિર્વાણ સં. ૬૦ માં નન્દ રાજા થયો અને વીર સં. ૧૫૫ માં ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો.

(ક. સ. આં શ્રીહિમચંદ્રસૂરિકૃત, પરિશિષ્ટપર્વ)

૩. પાટલીપુત્રમાં વી. સં. ૩૧ માં ઉદાયી, ૬૦ માં નન્દ, ૧૫૪ માં ચંદ્રગુપ્ત, સં. ૧૮૪ માં બિંદુસાર, ૨૦૬ માં અશોક, ૨૪૦ માં મંત્રીઓ, ૨૪૩ માં પૂર્ણરથ, ૨૮૦ માં વૃદ્ધરથ, ૩૦૪ માં પુષ્યમિત્ર રાજા થયા છે. તેમ જ અવન્તીમાં વીર સં. ૨૪૦ માં સંપ્રતિ, ૨૬૪ માં બલમિત્ર-ભાતુમિત્ર, ૩૫૪ માં નરવાહન, ૩૬૪ માં ગર્હભિષ્ટ અને વીરનિર્વાણ સંવત ૪૧૦ માં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયા છે. (હિમવંત સ્થવિરાવલી—રાજવંશ)

આ ગણતરી પ્રમાણે વીર સં. ૧૫૫ માં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક થયો છે અને ત્યાર પછી ૨૫૫ વર્ષ જતાં એટલે સં. ૪૧૧ માં વિક્રમસંવત ૪૩ થયો છે.

આ રાજવલીના આધારે આં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી અને મોર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત, શૂન્યવાદી નિહ્વ જ. સ્થમિત્ર અને રાજા અશોક, આં મહાગિરિજી અને સમ્રાટ સંપ્રતિ, તથા આં કાલકસૂરિ (ચોથા કાલિકાચાર્ય) અને વલ્લીપતિ ધ્રુવસેનની સમકાલીનતા

ખરાખર સાધી શકાય છે. વળી, યુગપ્રધાનોની ઘટનાઓમાં ૪૧૦ વર્ષનું આંતરું જ વધુ મેળ આપે છે. જોટલે કે વિક્રમની પહેલી સહસ્રાબ્દી મુધીની ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં આ ગણતરી વધારે ઉપકારક નીવડે તેમ છે. અહીં નંદવંશના ૧૫૫ ને બહલે માત્ર ૯૫ વર્ષ ખતાવ્યાં છે એ ૬૦ વર્ષનો ફરક પડવાથી વિક્રમસંવતને પ્રારંભ વીર સં. ૪૧૧ માં આવે છે. x

૨. કેટલાએક આચાર્યો માને છે કે-વીરનિર્વાણ સંવત

x નંદવંશના વર્ષ ૯૫ અને વીર સં. ૧૫૫ માં રાજ્યાભિષેક. આ આ વાતને પુરાણો, ઔદ્યગ્રંથો અને અંગ્રેજ વિદ્વાનો પણ વધુ ટેકા આપે છે: જેના થોડાક નમૂનાઓ :—

૧. મુક્ત્વા મહીં વર્ષશતં, તતો મૌર્યાન્ ગમિષ્યતિ ॥ ૨૨ ॥

નંદો ૧૦૦ વર્ષો મુધી પૃથ્વી ભોગવશે અને પછી મૌર્ય રાજ્યો થશે.
(મત્સ્યપુરાણ, અધ્યાય ૨૭૧, શ્લોક ૨૨)

૨. મુક્ત્વા મહીં વર્ષશતં, નન્દેન્દ્રઃ સ ગમિષ્યતિ ॥ ૩૩૦ ॥

ચન્દ્રગુપ્તં નૃપં રાજ્યે, કૌટિલ્યઃ સ્થાપયિષ્યતિ ॥ ૩૩૧ ॥

નન્દો પૃથ્વીને ૧૦૦ વર્ષ પર્યન્ત ભોગવી નાશ પામશે અને પછી ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય માદીએ ખેસાડશે.

(વાયુપુરાણ અધ્યાય ૯૯, શ્લો. ૩૩૦—૩૩૧)

૩. રાજગૃહીનો રાજવંશ—

અખાતશત્રુ વર્ષ ૩૨, ઉદાયી વર્ષ ૧૬, અનુરુદ્ધ મુંડ વર્ષ ૮, નાગદાસ વર્ષ ૨૪, સુસુનાગ વર્ષ ૧૮, કાલાશોક વર્ષ ૨૮, તેના પુત્રો વર્ષ ૨૨, નવનન્દ વર્ષ ૨૨, ચંદ્રગુપ્ત વર્ષ ૨૪, બિંદુસાર વર્ષ ૨૮, અનભિષેકત અશોક વર્ષ ૪. આ પ્રમાણે અનુક્રમે રાજ્યો થયા છે. આ હિસાબે છુદ્ધ કે શ્રેષ્ઠિક પછી ૧૭૦ વર્ષો જતાં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક આવે છે. (ખૌદ્ધ-મહાવંશ કાવ્ય પરિચ્છેદ ૪, શ્લોક ૧ થી ૮ પરિચ્છેદ પાંચમો, શ્લોક ૧૪થી૨૨)

૪. પ્રો. હર્મન જોકોપી તથા ગર્લ શાર્પેટિયર વગેરે માને છે કે વીર સં. ૧૫૫ માં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક અને ત્યાર પછી ૨૫૫ વર્ષો વિક્રમ એમ વીરસંવત અને વિક્રમસંવતની વચ્ચે ૪૭૦ ને બહલે (પાલકનાં ૬૦ વર્ષ ન લેતાં) ૪૧૦ વર્ષનું આંતરું માનવું જોઈએ.

(ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી જુન, જુલાઈ, ઓગષ્ટ સને ૧૯૧૪)

૪૭૧ થી વિક્રમસંવત ૨૩ થયો છે. તેના આધાર પાઠો નીચે પ્રમાણે છે :

જં રયણિં કાલગમ્મો, અરિહા તિત્થંકરો મહાવીરો ।
 તં રયણીં અવન્તીવર્હ, અહિસિત્તો પાલગો રાયા ॥ ૧ ॥
 સદ્દી પાલગરમ્મો, પળ્લવન્નસયં તુ હોર્હિ નંદાણં ।
 અદ્ધસયં મુરિયાણં, તીસ ચ્ચિય પુસ્સમિત્તસ્સ ॥ ૨ ॥
 બલમિત્તમાણુમિત્તાણં, સદ્ધિવરિસાણિ ચ્ચ નરવહ્ણે ।
 તહ ગદ્ધમિલ્લરજ્જં, તેરસવાસે સગસ્સ ચ્ચ ॥ ૩ ॥
 વિક્રમરજ્જાણંતર, સત્તરસવાસેહિં વચ્છરપવિત્તી ।
 સેસં પળતીસસય, વિક્રમકાલમ્મિ ય પવિટ્ઠં ॥ ૪ ॥
 વિક્રમરજ્જારંમા, પરઓ સિરિવીરનિચ્ચુર્હ મળિયા ।
 સુન્ન-મુણિ-વેયજુત્તો, વિક્રમકાલાઓ જિળકાલો ॥ ૫ ॥
 શ્રીવીરનિર્વૃત્તેર્વૈઃ, ષટ્ઠ્ઠિઃ પચ્છોત્તરૈઃ શતૈઃ ।
 શાકસંવત્સરસ્યૈષા, પ્રવૃત્તિર્મરતેઽમ્બવત્ ॥ ૬ ॥

સા. શ્રીમહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા તે જ રાત્રે પાલક અવન્તીનો રાત્રા બન્યો. પાલકવર્ષ ૬૦, નંદવર્ષ ૧૫૫, મૌર્યવર્ષ ૧૦૮, પુણ્યમિત્ર વર્ષ ૩૦, બલમિત્ર-ભાદુમિત્ર વર્ષ ૬૦, નભસેન વર્ષ ૪૦, ગર્દભિલ્લ વર્ષ ૧૩ અને શક વર્ષ ૪, એમ કુલ ૪૭૦ વર્ષો જતાં વિક્રમ રાત્રા થયો. ગર્દભિલ્લનાં ૧૭ વર્ષો જતાં વિક્રમ સંવત પ્રવર્ત્યો. વિક્રમવંશનાં ૧૩૫ વર્ષો જીમેરીએ એટલે ગર્દભિલ્લ વંશનાં ૧૫૨ વર્ષ થાય છે. વીર સં. ૬૦૫ પછી ભારતમાં શક-સંવત પ્રવર્ત્યો છે.

૫. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૨૫માં સિકંદરે ભારત પર આક્રમણ કર્યું અને ઈ.સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં ચંદ્રગુપ્ત મગધના સિંહાસને આવ્યો.

ઈ. પૂર્વે ૩૨૫ મેં સિકંદરને ભારત પર આક્રમણ ક્રિયા ઓર ફેસ્વી. પૂર્વે ૩૨૨ મેં ચન્દ્રગુપ્ત મગધકે સિંહાસન પર બેઠા । યે દો તિથિયાં ભારતકે પ્રાચીન ઇતિહાસમેં નિશ્ચિત સમજ લી ગઈ.

(મૌર્ય સામ્રાજ્યના ઇતિહાસ. પૃ. ૩૬)

અસલમાં આ ગાથાઓ કયાની છે ? તે કોઈ બાણતું નથી. કિન્તુ આં મેટુંતુંગસૂરિકૃત 'વિચારશ્રેણિ' અને મહોં ધર્મસાગરજી 'તપમગ્ધ પદાવલી' વગેરેમાં અવતરણરૂપે આ ગાથાઓ મળે છે. 'શ્રીદુરસમકાલસમણસંઘયથ' અને 'તીર્થકંઠપ' વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં ઉપર પ્રમાણે જ રાબતવલી આપી છે.* દિગંબર વિદ્વાનો તો વીર સં. ૪૭૧ માં જ વિક્રમસંવત ૧ માને છે, અને ક. સ. આ હેમચંદ્ર-સૂરિજી પણ ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળનાં રાજ્યારોહણની સાલ બતાવતાં વીર સં. ૪૭૧ માં જ વિક્રમસંવત શરૂ થયાનું બતાવે છે. ત્યાર પછીના દરેક ગ્રંથો, શિલાલેખો અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં વીર સંવત અને વિક્રમસંવતની વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું આંતરું માનીને જ સંવત લખાયેલ છે. એટલે વિક્રમની બીજી સહસ્રાબ્દીની ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં તો વીરસંવત ૪૭૧ માં વિક્રમસંવતનો પ્રારંભ, આ ગણતરી જ વધારે ઉપકારક નીવડે તેમ છે.

અમે પણ આ ગ્રંથમાં ઐતિહાસિક સંકલનામાં ગડબડ ન થાય, એટલા ખાતર પાછલી ઘટનાઓમાં વીર સં. ૪૭૧ થી શરૂ થતા વિક્રમસંવતનો જ ઉપયોગ કર્યો છે.

બલમિત્ર વિક્રમાદિત્ય થયો છે તે જ શરૂ પછી અવન્તીપતિ બન્યો. તેણે જ વીરનિર્વાણ સં. ૪૧૧ (અથવા ૪૭૧)થી વિક્રમસંવત પ્રવર્તાવ્યો છે, એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે.

* 'તિથિગાલીપયજ્ઞ'માં વીરસંવત ૬૦૫ સુધી ગાથાબદ્ધ રાબતવલી આપી છે. જેમાં રાજ્યો અને સાલવારીમાં ફેરફાર છે. વિક્રમસંવત માટે તેમાં કંઈ પણ સૂચન નથી. પૂ. પં. મ. શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજ તેના આધારે જણાવે છે કે—પાલકનાં ૬૦, નદોનાં ૧૫૦, મૌર્યોનાં ૧૬૦, પુષ્ય-મિત્રનાં ૩૫, બલમિત્ર-ભાનુમિત્રનાં ૬૦, એ ૪૬૫ વર્ષો થયાં. નલસેનનાં પાંચ વર્ષ જતાં વિક્રમસંવત પ્રવર્ત્યો, નલસેનમાં ૪૦, ગર્દભનાં ૧૦૦; એમ કુલ ૬૦૫ વર્ષો જતાં શક સંવત પ્રવર્ત્યો.

(વીરનિર્વાણસંવત ઔર જૈન કાળગણના, પૃષ્ઠ ૩૦થી ૬૦)

આ ગણતરી પ્રમાણે આ. ભદ્રબાહુસ્વામી, આ. મહાગિરિજી અને આ. કાલિઅચાર્યના સમકાલીન રાજ્ય ચંદ્રગુપ્ત વગેરેનો સત્તાસમય જુદો

સમ્રાટ શાલિવાહન

પટણમાં શૂંગવંશી રાજાઓ નખળા બન્યા, કુશાનો મથુરને મજબૂત બનાવવા મંડી પડ્યા હતા. કલિંગમાં પણ લીલુરાય પછીના કલિંગરાજાને વધુ તેજદાર ન હોતા. આંધ્રો ક્યકદમ કરતા આગે વધતા હતા. એવા વાતાવરણમાં માળવામાં મોટો ઝંઝાવાત આવી ગયો. ઇરાનના શાહીઓ ફલગદ સાથે ગર્દભિલ ઉપર ત્રાટક્યા અને તેઓએ ઉજ્જૈન પોતાને હસ્તગત કર્યું. એક દશકો જતાં જ ત્યાં સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યનો ઉદય થયો અને માળવાએ સ્વતંત્રતાનો વાવટો ફરકાવ્યો.

આ તરફ આંધ્ર રાજાઓ પણ દક્ષિણમાં પોતાની સત્તાને મજબૂત બનાવી ઉત્તર તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. આંધ્રપતિ શાલિવાહન પણ તે સમયે સમર્થ રાજા હતો, જેના પાછળના વંશજોએ માળવાની સરહદ સુધીનો પ્રદેશ જીતી માળવરાજ સાથે સંધિ કરી મૈત્રી સ્થાપી હતી.

પડી જાય છે. જે કે પંચાસજી મહારાજે આ. મહાગિરિજના સ્વર્ગગમન વર્ષમાં સંસ્કાર આપ્યો છે. (પૃષ્ઠ ૬૪) પણ તે સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. અંતે તેમણે એ જાહેર કર્યું છે કે આ. મહાગિરિજ અને સમ્રાટ સંપ્રતિ એકકાલીન નથી. (પૃષ્ઠ ૮૯) આ જાહેરાત નિશીથચૂડી વગેરેના ઐતિહાસિક નિરુપણની વિરુદ્ધમાં જાય છે.

પૂ. પં. મ. શ્રીકલ્યાણવિજયજી મહારાજે ‘દુષ્પમગંડિકા’ અને ‘યુગપ્રધાન ગંડિકા’ના સારમાંથી બીજી એક રાજવલી આપી છે. પાલકનાં ૨૦, નદોનાં ૧૫૮, મૌર્યોનાં ૧૦૮, પુષ્યમિત્રનાં ૩૦, બલમિત્ર-ભાનુમિત્રનાં ૬૦, દધિવાહનનાં ૪૦, ગર્દભિલોનાં ૪૪, શકોનાં ૫૦, વિક્રમનાં ૯૭, શૂન્ય વંશનાં ૩૮; એમ ૬૦૫ વર્ષમાં શકસંવત પ્રવર્ત્યો. આ ગણતરી બીજી ગણતરીઓથી તદ્દન જુદી જ છે.

(વીરનિર્વાણસંવત ઓર જૈન કાળગણના પૃષ્ઠ ૩૧).

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેદી સંશોધક ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ રાજવલીને વ્યવસ્થિત કરતાં જણાવે છે કે પાલકનાં વર્ષ ૬૦, નદોનાં વર્ષ ૯૫, (અથવા ૧૦૦), મૌર્યોનાં વર્ષ ૧૭૮, (ચં. ૨૩૧ + મિ' ૦ રજા, + અ.

ભા. શુ. ૪ની સંવત્સરી થવાનાં કારણે આં કાલિકસૂરિ અને સમ્રાટ શાલિવાહન અમર થઈ મયા છે.

“સમ્રાટ શાલિવાહન જૈન હતો. તેણે જ આચાર્યમહારાજને વિનંતિ કરી પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં ચોમાસુ રાખ્યા હતા. તે, તેની રાણીઓ અને ઉપાસકો અમાસે પોષધ કરતા હતા. બીજ ત્રીજ તથા ચોથનો અક્રમ કરતા હતા અને સંવત્સરીપર્વની આરાધના કરતા હતા.” ઇત્યાદિ બીનાઓ ચૂર્ણિઓમાં સ્પષ્ટપણે લખી છે. (જુઓ પૃ. ૨૨૭)

આ ઘટના વિક્રમસંવત ૧ પહેલાંની છે.

આં મેદુતુંગસૂરિ લખે છે કે શાલિવાહનને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું અને તે મહાદાનેશ્વરી રાજા હતો.

૪૧૧ + સં. ૫૩૧ + અન્ય ૩૨) પુણ્યમિત્રનાં વર્ષ ૩૮, શંગોનાં વર્ષ ૯૦, ગંધર્વસેનનાં વર્ષ ૧૦; એમ કુલ ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમાદિત્ય થયો છે.
(પ્રાચીન ભારતવંશ ભા. ૧ થી ૪

પ્રકરણ બારમું આં સિંહગિરિસૂરિ

આ આચાર્યનું જીવનચરિત્ર મળતું નથી. તેમને મુખ્ય ચાર શિષ્યો હતા.

૧. સ્થં આચાર્યસમિત—જેનાથી બ્રહ્મકીર્તિકા શાખા નીકળી છે. (વીર નિ. સં. ૫૮૪)

૨. સ્થં આચાર્યધનગિરિ—જે આચાર્ય વજ્રસ્વામીના પિતા છે.

૩. સ્થં આચાર્યવજ્રસ્વામી—જેઓ પટ્ટધર હતા. તેમનાથી વીર સં. ૫૮ માં વજ્ર નામની શાખા નીકળી છે. આચાર્યે જે જે જૈન સાધુ છે. તે દરેક આ શાખાના જ શ્રમણ છે.

૪. સ્થં આચાર્ય અર્હહતા—

આં સિંહગિરિ જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા હતા,

‘જુથાલ પટ્ટાવલી’માં ઉલ્લેખ છે કે તેમનું વીર સં. ૫૪૭ માં સ્વર્ગગમન થયું.

આ અરસામાં આં મંજુસૂરિ આં તોષલીપુત્ર, યુગપ્રધાન આં ભદ્રજુમસૂરિ, યુ. આં શ્રીજુમસૂરિ, આં સમિતસૂરિ વગેરે પ્રભાવક આચાર્યો થયા છે.

આં મંજુસૂરિ—તેમને પરિચય વાચકવંશપરંપરામાં આવેલ છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૩)

આં તોષલીપુત્ર—તેઓ તે સમયના સમર્થ જ્ઞાની હતા. તેમણે મંદસોરના વિપ્ર રક્ષિતને જૈન દીક્ષા આપી હતી, જે દીક્ષા બંધ મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં પ્રથમ શિષ્યનિષ્ઠેદિકા તરીકે

પ્રસિદ્ધ છે અને એ રક્ષિત મુનિ પણ આચાર્ય બન્યા છે, યુગ-પ્રધાન છે, મહાજ્ઞાની થયા છે, અને આર અનુયોગના વિભાજક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

આં ભદ્રગુપ્તસૂરિ—તેઓનો વીર સં. ૪૨૮ માં જન્મ, સં. ૪૪૬ માં દીક્ષા, સં. ૪૬૪ માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૫૩૩ માં ૧૦૫ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયાં છે. તેઓ આચાર્ય વજ્રસ્વામીના દષ્ટિવાદના વિદ્યાગુરુ છે. આં રક્ષિતસૂરિએ તેમને અતિમ નિર્ધામણ કરાવી હતી, જે વસ્તુ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે.

આં શ્રીગુપ્તસૂરિ—તેમનાં વીર સં. ૪૪૬ માં જન્મ, સં. ૪૮૩ માં દીક્ષા, સં. ૫૩૩ માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૫૪૮ માં સ્વર્ગગમન થયેલ છે. તેમણે રોહગુપ્ત મુનિને શ્રુતજ્ઞાન આપ્યું હતું, મંત્રવિદ્યાઓ પણ આપી હતી અને અંતરિન્નિજ્યામાં પરિવ્રાજક સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં જયવાહ પ્રાપ્ત કરાવ્યો હતો. પરંતુ એ જ રોહગુપ્ત અંતે અભિમાનમાં ચક્રચૂર બની નિહંત્ર બને છે અને 'ત્રેશશિક્ષમત' ચલાવે છે.

આં સમિતસૂરિ:

આ આચાર્ય આચાર્ય સિંહગિરિસૂરિના શિષ્ય છે. તેમજ આચાર્ય વજ્રસ્વામીના મામા થાય છે. તેમનું જન્મસ્થાન તુંબવન ગ્રામ, તેમના પિતાનું નામ ધનપાલ, માતાનું નામ મળતું નથી. તેઓ ગોત્રે ગોતમ, અને જ્ઞાતિએ વૈશ્ય હતા. તેમને એક સુનંદા નામે બહેન હતી. ધનગિરિને અને આચાર્ય સમિતને બહુ જ મૈત્રી હતી, ધનપાલે જ આશ્રહ કરીને પોતાની પુત્રી સુનંદાને ધનગિરિની સાથે પરણાવી હતી. આ બાબુ આચાર્ય સમિતે આં સિંહગિરિ પાસે જઈને દીક્ષા લીધી.

આચાર્ય સમિતે દીક્ષા લીધા પછી શુરુચરણે બેસી સુંદર શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો. તેઓ મંત્રવિદ્યામાં પણ કુશલ થયા. શુરુએ તેમને આચાર્ય પદવી આપી.

આલીર દેશમાં અમલપુર ગામ હતું. અહીં નજીકમાં કન્ના (કૃષ્ણ) અને પૂણ્ણા નદીના મધ્ય બેઠમાં તપસ્વીઓનો એક આશ્રમ હતો, જેમાં પાંચસો તપસ્વીઓ રહેતા હતા. આમાંથી એક તપસ્વીને, નગરવાસી જનતાને અમત્કાર બતાવી, પોતાનો મહિમા વધારવાનું મન થયું. તે રોજ પગે લેપ કરી અને નદીઓમાં અદ્ધર તરીને અમલપુર આવતો. ભકતોને ત્યાં લોજન જમતો અને પૂજાસત્કાર સન્માન લઈ પાછો એવી જ રીતે તરીને આશ્રમમાં આવ્યો જતો. નગરમાં ચારે બાજુ તપસ્વીની પ્રથા સાથે થવા માંડી; ત્યાં સુધી કે આજે દુનિયાના પટ ઉપર આવો તપસ્વી અને અમત્કારી બીજો કોઈ મહાત્મા નથી, આમનો જ મત સાચો છે; વગેરે વાતો થવા માંડી. ઢીલા મનના શ્રાવકો પણ આ અમત્કાર જોઈ ઢીલા પડવા લાગ્યા.

એવામાં આર્ય સમિતસૂરિજી વિહાર કરતા અમલપુર આવ્યા. જૈનોએ પણ નગરચર્યા સાંભળી સૂરિજી પાસે જઈ વિનંતિ કરી કે, પ્રભો! આપણા શાસનમાં અત્યારે કોઈ આવા અમત્કારી આચાર્ય છે ખરા?

સૂરિજી બોલ્યા:—મહાનુભાવો! આમાં તે શો અમત્કાર છે? આર્ય ખપુટ જેવા અને મહેન્દ્રસૂરિજી જેવા ધણાથે સૂરિપુંગવો મહાવિદ્યાના ભંડાર છે. અરે! અમારા બાલમુનિ વજ્ર પણ વિદ્યાના ભંડાર છે.

શ્રાવકો બોલ્યા:—પ્રભો! આ તાપસના અમત્કાર સામે કંઈક વિદ્યા બત્રવો.

સૂરિજી બોલ્યા:—મહાનુભાવો! આ તો એક વિજ્ઞાનકળા માત્ર જ છે. છતાંયે તમારે કંઈક જોવું જ હોય તો સાંભળો! તમો આ તપસ્વીને તમારે ત્યાં જમવા બોલાવજો, ગરમ પાણીથી ખૂબ ચોળી ચોળીને એના પગનાં તળિયાં ધોઈ નાખજો. પગે લગાડેલા લેપ ધોવાઈ જાય પછી તેને જમાડીને પાછો મોકલજો, એમ કરતાં તરવાને બદલે ડૂબવા માંડશે, એ પછી આગળનું જોઈ લેવાશે.

બીજે દિવસે શ્રાવકોએ અમત્કારી તપસ્વીને બહુ જ આશ્ચર્ય

પોતાને ત્યાં જમવા નિમંત્ર્યા, તપસ્વીઓને પણ આશ્ચર્ય થયું કે આ જોનો આપણો ધર્મ ન માને છતાં જમવાનું નિમંત્રણ આપે છે !

તપસ્વી આવ્યો, આખું ગામ જોવા બેઠયું. જોનોએ જમતાં પહેલાં જ તપસ્વીના પગ ધોઈ લેપ ઉખાડી નાખ્યો. તપસ્વીજી દુઃખના માર્યા પરાણે જમ્યા અને નદી કાંઠે આવ્યા. તેણે નદીમાં પગ મૂક્યો કે પગ નીચે એકા છતાંય તે આગળ વધ્યા અને દુબવા લાગ્યા. જનતાએ આ જોઈ તાજિયો પાડી. આ વખતે જ આર્ય સમિતસૂરિજી ત્યાં હાજર થયા. તેમણે શ્રાવક પાસે નદીમાં વાસણેપ નંખાવ્યો અને કહ્યું કે કન્યા અને પૂણર્ણી ! મને રસ્તો આપો, મારે સામે કાંઠે જવું છે. બસ, તરત જ બન્ને નદીઓ સંકેત્યાઈ ગઈ અને રસ્તો થઈ ગયો. સૂરિજી તે તપસ્વીને લઈ તપસોના આશ્રમમાં ગયા. તપસ્વીઓ પણ સૂરિજીનો અદ્ભુત ચમત્કાર જોઈ દિંમૂઠ થઈ ગયા.

સૂરિજીએ ઉપદેશ આપી જણાવ્યું, આવા ચમત્કારો તો સામાન્ય છે. આત્માની શક્તિએ અનંત છે, માટે આ બધો બ્રહ્માડંબર મૂકી દઈ આત્મકલ્યાણના માર્ગે વળો. તપસ્વીઓ આ સાંભળી સત્ય સમજ્યા અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી સૂરિજીના શિષ્ય બન્યા. ત્યારથી તેમની બ્રહ્મદોષિકા શાખા નીકળી છે.

આ ઘટના મેરઠ જિલ્લામાં કૃષ્ણા અને હિંડોત નદીની વચ્ચે બરનાવાના ટાપૂમાં બની છે. આખુની પાસે વરમાણુ ગામથી એક બ્રહ્માણુગચ્છ નીકળ્યો છે. તેને બ્રહ્મદોષિકા શાખા સાથે પૂર્વનો સંબંધ છે કે નહીં તેની કોઈ ઐતિહાસિક કડી મળતી નથી. માત્ર સં. ૧૮૮૬ની પં. ‘બુથાલ પટ્ટાવલી’માં ઉલ્લેખ છે કે આર્ય સમિત-સૂરિથી બ્રહ્મદોષિકા શાખા નીકળી, જે પાછળથી બ્રહ્માણુગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

છઠ્ઠો નિહવ રોહગુપ્ત:

વીર સં. ૫૪૪માં રોહગુપ્ત છઠો નિહવ થયો.

‘શ્રીકલ્પસૂત્ર’માં આ. મહાગિરિજીના ૮ શિષ્યો બતાવ્યા

છે, જેમાં આઠમો શિષ્ય ષડુલ્લુક રોહણુસ છે. રોહણુસનો સમય જોઈએ તો તે આચાર્ય મહાગિરિની શિષ્યપરંપરામાં આઠમી પેઢીએ થયેલ શિષ્ય હોય, એ વધારે બંધબેસતી વસ્તુ છે અને એ રીતે શિષ્ય-સંતાનપરંપરા માની લઈએ તો ષડુલ્લુક રોહણુસ તે અનુક્રમે ૮. આં મહાગિરિજી, ૯. સ્થં ઉત્તર, ૧૦. સ્થં બલિસ્સહ, ૧૧. સ્થં ધનાઢય, ૧૨. સ્થં શ્રીઆઢય, ૧૩. સ્થં શ્રીકૌલિન્ધ, ૧૪. સ્થં નાગ, ૧૫. સ્થં નાગમિત્રનો દીક્ષાશિષ્ય અને વાચનાચાર્ય યુગપ્રધાન શ્રીગુપ્તસૂરિનો જ્ઞાનશિષ્ય હતો.

તેણે અંતરિજિજ્યા નગરીમાં આવતા એક પરિવાજકે કરાવેલ શાસ્ત્રર્થની ઉદ્ઘોષણનો સ્વીકાર કરી લીધો અને મુકરર દિવસે આં ગુપ્તસૂરિ પાસેથી વિવિધ વિદ્યાઓ તથા મંત્રેત્તુ રજોહરણુ લઈ રાજાની રાજસભામાં આવી પરિવાજક સાથે વાઢ માંડ્યો. પરિવાજકે પૂર્વ પક્ષ સ્થાપનામાં જ વાઢનો માર્ગ બદલી નાખ્યો, અને જૈન ઢર્શન સમ્મત જીવ, અજીવ, એમ બે રાશિની સ્થાપના કરી. રોહણુસ પણ પરિવાજકની ચાલાકી સમજી ગયો એટલે તેણે તેને હરાવવા ખાતર જ અવળી ચાલે ચાલી, જીવ અજીવ અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિનો પક્ષ સ્થાપી, પરિવાજકને ભોંકો પાડ્યો.

હવે પરિવાજકે ૧. વીંછી, ૨. સાપ, ૩. ઉંઢર, ૪. હરણી, ૫. ભૂંડ, ૬. કાગડો, અને ૭. સમળી વગેરે બનાવી રોહણુસ ઉપર છોડ્યા, મુનિ રોહણુપ્તે પણ ૧. મોર, ૨. નોળિયો, ૩. બિલાડો, ૪. વાઢ, ૫. સિંહ, ૬. ધ્રુવડ, અને ૭. બાજ વગેરે મોકલી વીંછી વગેરેને ભગાડી મૂક્યા. છેલ્લે પરિવાજકે ગર્દભી વિદ્યા છોડી અને રોહણુપ્તે તેને પણ રજોહરણુથી વચ કરી લીધી. બસ, પરિવાજક હાર્યો અને રોહણુપ્તે જયપતાકા મેળવી, જૈન ઢર્શનની પ્રભાવતા કરી અને વાજાં ગાબના આડંબર સાથે આં શ્રોણુસ પાસે આવી વંઢન કયું આચાર્યશ્રીએ તેને કહ્યું કે, મહાનુભાવ! તમે જૈન શાસનની પ્રભાવતા કરી તે સાદું કયું પરંતુ ત્રણ રાશિની સ્થાપના કરી તે જિનાસાથી વિરુદ્ધ છે. માટે

રાજસભામાં જઈ “મિશ્રામિ દુષ્ટક” આવી સાચેસાચું જણાવી દેા. રાહજીપ્તે અભિમાનમાં આવી ગુરુની વાત માની નહિ અને પોતાનો નવો ત્રૈરાશિકમત ચલાવ્યો. તેના મતમાં દ્રવ્યાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિક અને ઉભયાસ્તિક એમ ત્રણ નય હતા. આ ત્રણ માનવામાં આજીવકો પણ સામેલ હતા. એટલે આજીવકો અને ત્રૈરાશિકો દૃષ્ટિનાં સાતે પરિક્રમોને તથા દૃષ્ટિવાદના અછિન્નછેદ નયથી અને ઉક્ત ત્રણે નયોથી નિષ્પન્ન થતા ૪૪ સૂત્રસેદને માનતા હતા. એમ નંદીસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે. આ મત કંઈક વૈશેષિક મતને અનુકૂળ બની ગયો હતો અને છેવટે દિગંબર મતમાં ભળી ગયો હતો. ભટ્ટારક આચાર્ય અકલંકે દિગંબર સંજ્ઞાની વ્યવસ્થા કરી ત્યારથી તે કુંદકુંદાન્વયમાં સામેલ મનાતો હોય એમ લાગે છે. ઘણો સમય ગયા પછી આ પરંપરામાં ત્રૈરાશિક આચાર્ય પદ્મનંદી થયા છે. તે માટે ‘પુણ્યાશ્રવકથાકોષ’ની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે—

કુન્દકુન્દાન્વયે ख्याते, ख्यातो देशिगणाग्रणीः ॥

बभौ संघाधिपः श्रीमान्, पद्मनन्दी त्रिराशिकः ॥४॥

આ પ્રશસ્તિ પ્રમાણે અનુક્રમે કેશવનન્દી (૧), પદ્મનંદી (૪), માધવનંદી (૫), વસુનન્દી (૬), મોલિનન્દી (૭) અને નન્દિસૂરિ (૮) થયા છે. તથા આ ૦ કેશવનન્દી શિષ્ય વાઢીભસિંહના શિષ્ય મુમુક્ષુ રામચંદ્રે ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ‘પુણ્યાશ્રવ-કથાકોષ’ રચ્યો છે.

ત્યાર પછી ત્રૈરાશિકમતની પરંપરાનો કંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

ઈસાઈ મત (ક્રિસ્તિયનધર્મ) :

આ ૦ સિંહગિરિસૂરિજીના સમયમાં ઈસાઈ મતનો આદિ પ્રવર્તક ઈસામસીહ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો અને તેણે જૈન ધર્મનું અધ્યયન કરી તેની ખૂબીઓ પોતાના નવા મતમાં દાખલ કરી હતી.

‘ઈજીલ’માં લખ્યું છે કે, “ તે મુઘલ હરમિયાન ઈસુનું જ્ઞાન

વધવા લાગ્યું. તથા તેનો આત્મા બલવંત થવા લાગ્યો. ” એટલે ઈસામસીકે ૧૩ થી ૩૦ વર્ષ સુધી જ્ઞાન મેળવ્યું અને આત્માનો વિકાસ સાધ્યો.

રશિયાનો યાત્રિક મોં નિકોલસ નોટોવિશે સંપાદિત “અનૂનોન લાઈફ ઝોફ જીસીસ કાઈસ્ટ (જીસીસ કાઈસ્ટનું અજ્ઞાત જીવન)” માં લખ્યું છે કે “ઈસામસીક ૧૩ વર્ષની ઉંમરે વિવાહ ન કરતા વેપારીના કાફલા જોડે ચૂપચૂપ સિંધમાં નાસી ગયો, ત્યાંથી તે કાશી ગયો. તેને વેશ્યો અને શૂદ્રોનો સહવાસ બહુ ગમતો હતો. ત્યાં તેણે ૬ વર્ષ સુધી ધર્મજ્ઞાન મેળવ્યું. પછી કપિલવસ્તુમાં જઈ બૌદ્ધ-મતનું જ્ઞાન મેળવ્યું; એમ ૧૨ વર્ષ હિંદમાં રહી તે હરિશન ગયો અને ત્યાંથી ધર્મોપદેશ કરતો કરતો ૩૦ વર્ષની ઉંમરે જેરુસલેમ જઈ પહોંચ્યો. ”

આ સમયે જેરુસલેમમાં એક સમઘિવાદી ગુપ્તમંડળ હતું, જેની સ્થાપના ઈસુના જન્મ પહેલાં મેકેબીયાના સમયમાં થઈ હતી. અનેક દેવોના મુખ્ય શહેરોમાં શાખાઓ સ્થપાઈ ચૂકી હતી. આ મંડળના સભાસદો ચાર શ્રેણીમાં વિભક્ત હતા. પહેલી શ્રેણીમાં આજન્મ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લેનાર બાળકને જ દાખલ કરવામાં આવતો હતો. આ નવો સભ્ય ઈસીન તરીકે ઓળખાતો હતો. તેને ૩ વર્ષની આચારવિચારની તાલીમ આપી, પરીક્ષા લઈને મંડળમાં દાખલ કરતા હતા. નવા સભ્યને વૈદક આરોગ્યજ્ઞાન અને ખનીજજ્ઞાનનું અધ્યયન અનિવાર્ય મનાતું હતું. યોગ્ય થયા પછી સભાસદને મંડળના ગુપ્તસેદ્ધો બતાવવામાં આવતા હતા. ઉચ્ચશ્રેણીનો સભાસદ ઈસીર તરીકે ઓળખાતો હતો. ઈસીરો સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ અને પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા.

‘ધી ક્રૂસી પ્રીકેશન બાય એન આઈ વિટનેસ’માં લખ્યું છે કે- ઈસુ જેરુસલેમમાં આવીને આ આદર્શ મંડળનો સભાસદ બન્યો હતો.

ગુપ્તમંડળના એક ઈસીરના પત્રથી માલુમ પડે છે કે,

રામનસૂબા પાઈ લેટે ઇમુને કોસ પર ચલાવ્યો ત્યારે ખરેખર તે મર્યો નહોતો, કિન્તુ મૂર્છિત થઈ ગયો હતો. જોસફ તેના હેઠને લઈ ગયો અને નિકોલમસ ઇસીરે તેને સાજો કર્યો. પછી ઇમુ શુપ્ત જ રહ્યો છે. તે શુપ્ત રીતે ઉપદેશથી ધર્મપ્રચાર કરતો હતો. આ દરમિયાન તે પોતાના શિષ્યોને ૧૦ વાર મળ્યો છે.*

ઇમુએ ઇસાઈમતમાં જૈનધર્મની કેટલીએક પ્રથાઓ સ્વીકારી છે, જે પૈકીની થોડીએક નીચે મુજબ છે.

૧. ભગવાન મહાવીરસ્વામીને ૧૧ ગણધર હતા. ૧ શિષ્યા-ભાસ શિષ્ય હતો. ઇમુને પણ ૧૧ સુશિષ્યો અને ૧ કુશિષ્ય હતો.

૨. ભ. મહાવીર સમોસરણમાં બેસી ઉપદેશ આપતા હતા. ‘બાઈબલ’માં લખ્યું છે કે, ઇસામસીહ પહાડ ઉપર બેસી ઉપદેશ દેતા હતા. તેનું ગિરિપ્રવચન બહુ અસરકારક મનાય છે.

૩. તીર્થંકરો ઉપદેશમાં જોવી વાણી બોલે છે કે જોને દેવો, મનુષ્યો, પશુ, પક્ષીઓ પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે. બાઈબલ ક્રિસ્ત જાહેર, પૃ. ૧ મું. પ્રેરતોનાં કૃત્યો અધ્યાય બીજામાં લખ્યું છે કે- તેઓએ ઘરમાં એકઠા થયા હતા, ત્યારે તેની જીભ ઉપર એકેક દેવી જીભ આવી ચોંટી ગઈ. તે સર્વે પવિત્ર આત્માથી ભરપૂર થયા અને જોવી ભાષામાં બોલવા લાગ્યા કે, જોને સાંભળીને દરેકે દરેક દેશના મનુષ્યોને એમ લાગ્યું કે “આ જમે તે ભાષામાં બોલતા હશે, કિન્તુ અમે તેમને અમારી માતૃભાષામાં બોલતા સાંભળીએ છીએ.” આમ કહેતાં કહેતાં સો કોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. અહીં કોઈએ મસ્કરીમાં કહ્યું કે ‘આ દરેક પીધેલા છે.’ તેઓએ જવાબ વાળ્યો કે, “આ કોઈ પીધેલા નથી, કેમકે દિવસનો પહેલો જ પહોર છે. આ યોગેલ પ્રબોધકે જે કહ્યું હતું, તે જ છે. (૧ થી ૧૬ પૃષ્ઠ ૧૧૪)

૪. જૈનો પચાસમા દિવસને સંવત્સરી માને છે, ‘બાઈબલ

* જુઓ “ઇસુખ્રીસ્તનું અજ્ઞાત જીવન” લેખ (શુભસંગ્રહ ભા. ૭ પૃ. ૧૧૬)

કરાર બીજો, પ્રેરિતોનાં કૃત્ય' અં ૨ માં પણ પચાસમા દિવસે જ ૧૧ શિષ્યોનું પ્રવચન થયાનું સૂચન છે. (૧, પૃષ્ઠ ૧૪૪)

૫. જૈનો ૨૪ તીર્થંકરોને માને છે. તેઓ દેવદમ્ય વસ્ત્રવાળા હોય છે અને દેરાસરમાં તેઓને સુકુટ પણ અવશ્ય પહેરાવાય છે. 'બાઈબલ કરાર બીજો, પુસ્તક ૨૭મું, પ્રક્ટીકરણ અં ૪'માં લખ્યું છે કે—

આકાશમાં રાજસિંહાસન પર એક પુરુષ બેઠો છે. તેની આસપાસ ૨૪ આસનો ઉપર ૨૪ પવિત્ર પુરુષો છે, જે જિજ્ઞાસુ વસ્ત્રના ધારક છે, માથા ઉપર સોનાના મુગટવાળા છે.

(૧ થી ૮, પૃષ્ઠ ૨૪૫)

અહીં ૨૪ પવિત્ર પુરુષો બતાવ્યા છે, તે ૨૪ તીર્થંકરોના આધારે જ કરેલી કલ્પના છે. જો કે વૈદિક પરંપરામાં પણ ૨૪ અવતારો સ્વીકાર્યા છે પણ તે સ્વીકાર ઇસ્વીસનની પછી થયો છે અને તે ૨૪ અવતારો એકલા મનુષ્યરૂપે નથી. મત્સ્ય, કન્ધપ, વરાહ ઇત્યાદિ રૂપે છે, જ્યારે બાઈબલમાં તો ૨૪ પુરુષોની નોંધ છે; એટલે તે તીર્થંકરોની જ યાદી કરાવે છે.

૬. જૈનો આઠમે, ચોદશે, પ્રતિકભણ કરે છે. ઇસાઈઓ દર રવિવારે પોતાના પાપનો એકરાર કરે છે.

૭. જૈનો સભાસરણમાં જિનપ્રતિમાઓને બસાડે છે. ઇસાઈ ચર્ચો પણ સભાસરણની ઢબનાં જ હોય છે.

૮. જૈન શ્રમણો બંધક, મેતાર્ય વગેરે પરિવહો સહેવામાં જ સચ્ચી સાધુતા માને છે. ઇસાઈમતમાં પણ એક ગાલે ધોલ મારનારની સામે બીજો ગાલ ધરવાનું શીખવાડાય છે.

૯. જૈન મુનિઓના સમાધિસ્થાને સ્તૂપ અને મંદિરો બનતાં હતાં, તેમ ઇસાઈ ધર્મશુદ્ધોનાં સમાધિસ્થાને કબ્ર અને મંદિરો બનતાં હતાં. રોમીયાજક ક્રાપુસે ઇ. સ. ૨૦૦માં પેત્રુસ અને પોલુસને દફનાવેલ તે સ્થાનની કબરો બતાવી હતી. અને મોટા

રાજા કોસ્ટાંટીનુસે તે બન્ને કબરો ઉપર બે શોભિતાં મંદિરો બનાવ્યાં. આજે તે દુનિયાનાં મોટામાં મોટાં અને સારામાં સારાં મંદિરો છે.* (કેથોલિક શ્રીસલાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧)

૧૦. ઇસામસીહે જૈન સંઘના આચાર્યો, મુનિઓ અને સિદ્ધ-પુત્રની માફક ધર્માધ્યક્ષ, યાજક અને ઠીયાકોનુસ (સેવક) એમ ત્રણ વર્ગ રચાયા હતા. પછી સમય જતાં શ્રીસલાઓ દ્વાર-પાળ, પાંચનાર, બૂત કાઢનાર અને પાછળ ચાલનાર એ ચાર વર્ગો વધાર્યા છે; જેમાં વિધવા સ્ત્રીઓને પણ દેવદાસી પેઠે દાખલ કરવામાં આવી હતી. (કેથોલિક ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧, ૧૨)

૧૧. જૈન મુનિઓ બ્રહ્મચારી રહેતા હતા, તેમ ધર્માધ્યક્ષો અને યાજકો બ્રહ્મચારી રહેતા હતા. પછી સમય જતાં પૂર્વમાં યાજકોએ બાયડી રાખવાનું શરૂ કર્યું. છતાંય પૂર્વમાં એ રિવાજ તો આજેય પણ છે કે, પરશુલો પુરૂષ યાજક કે ધર્માધ્યક્ષ થઈ શકે નહીં. (પૃં ૧૨) જોકે ઈ. સં ૧૧ી સદીમાં થયેલા રાજા હેનરીએ ઇંગ્લેન્ડમાં યાજકોને લગ્ન કરવાનું બંધ કર્યું હતું અને ૨ વડાધર્માધ્યક્ષો, ૧૮ ધર્માધ્યક્ષો, ૧૩ મઠાધ્યક્ષો તથા ૫૦૦ મઠવાસી પાદરીઓને મારી નખાવ્યા હતા. આ રાજા ચુસ્ત કેથોલિક મતનો હતો અને તેની પછી ગાદીએ આવેલા છઠ્ઠા

* આ પવિત્ર પેત્રુસ અને પવિત્ર પૌલુસને વિધર્મીઓએ ઈ. સ. ૬૭ માં ફુસ ઉપર ચઢાવેલ છે, કાપી નાખ્યા છે. (૧) સુત્રાતો લેખક પવિત્ર થોહાન ઈ. સ. ૯૬ પછી મૃત્યુ પામેલ છે. (૫) ઓરિજેનેસે ઈ. સ. ૧૮૫ થી ૨૫૪ ના ગાળામાં હેપ્તાપલા કરીને બાઈબલ રચ્યું છે. એટલે તેણે સાત બાઈબલના તરજુમાનાં વચનો મુકાબલો કરવાને વાસ્તે એક પાનામાં સાત હારોમાં મૂક્યાં છે. તે યાજક થઈ ગયો છે પણ પાંચમી કોનસ્ટંટીનોપલની મંત્રી-સલાએ તેને પાખંડી તરીકે બહેર કયો હતો. (પૃ. ૮) બાઈબલ પ્રથમ ગ્રીક ભાષામાં લખાયેલું હતું પણ પછીના લેખકોએ લાટીન ભાષા વાપરી છે. (પૃં ૮) (કે. ઇતિહાસ, પૃ. ૮)

એડવર્ડે યાજ્ઞકોને લગન કરવાની રજા આપી હતી.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઇતિહાસ, પૃ૦ ૫૭, ૧૧૦, ૧૧૧).

૧૨. જૈનો આઠમ ચૌદશે ઉપવાસ કરે છે. તેમ ઇસાઈ-જોને પણ રવિવારે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા છે. ચહુદ્દી લોકો સળથને પાળતા હતા, પ્રેરિતોએ તે સળથને નાબૂદ કરવાને માટે રવિવાર મુકરર કર્યો છે. અસલના ઇસાઈઓ ઉપવાસમાં દિવસે ખાતા ન હતા પણ સૂર્ય આથમ્યા પછી રાત્રે કંઈ ખાતા હતા. આવા ઉપવાસો હાલ મુસલમાનો કરે છે. (કેથોલિક ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૧૧).

૧૩. જૈનો જઘન્ય ચોમાસું સિતેર દિવસનું માને છે. જૈન મુનિઓ તે દિવસોમાં ખૂબ તપસ્યા કરતા હતા.

ઇસાઈઓ પણ પાસખા પહેલાં સિતેર દિવસે ઉપવાસ કરવાનું માનતા હતા. ઇસાઈમતમાં ખાસ બખ્તિસ્મા આપવામાં આવે છે. બક્તિસ્માની તૈયારી કરનાર કાતેયુમની કહેવાય છે. બખ્તિસ્મા પાસખાના આગલા દિવસે કે પેન્ટેકોસ્ટના આગલા દિવસે મળે છે.

બખ્તિસ્મા લેનાર પાસખા પછીના બીજા રવિવાર સુધી સફેદ વસ્ત્ર પહેરી રાખે છે. આથી પાસખા પછીનો રવિવાર ધોળા રવિવાર તરીકે બહાર થયો છે. રેવેરંડ સી. એન્સીડલર એચ. જે. કેથોલિક પાઠરી લખે છે કે, “કેટલીએક જગાએ પાસખાની આગળના ઉપવાસના દિવસો પાસખાની પહેલાં સિતેર દિવસથી શરૂ થયા, તેને વાસ્તે આજ સુધી જે રવિવાર સ્પેષ્ટુ આગે સિમા એટલે સિતેરમો દિવસ કહેવાય છે, તે દિવસે યાજ્ઞકો મિસમમાં બાંબુડી આસખાની રંગ એટલે પ્રાયશ્ચિત્તના રંગનું લૂગડું પહેરે છે.”

પાસખાનો તહેવાર પૂર્વમાં ચહુદ્દીઓની સાથે નિજાન મહિનાના ચૌદમા દિવસે, અને પશ્ચિમમાં વસંતની પૂનમની પાછળના રવિવારે પાળવામાં આવતો હતો પરંતુ આ તદ્દાવતને લીધે પૂર્વમાં તકરાર ઝીડી હતી અને અનીજેતુસ બાપાએ આ

દેવદાસનો જવાબ દેવા માટે પવિત્ર પોલીકાર્પુસને રોમ બોલાવ્યો હતો. આ તકરારમાં વિકતોર બાપાએ એશિયામાઇનરની સભા-ઓનો બહિષ્કાર કર્યો હતો.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧, ૧૨)

૧૪. જોનો તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને માને છે પણ તેમાં તીર્થંકરો આવી વસે છે એમ માનતા નથી. એટલે મૂર્તિઓને તીર્થંકરોની સ્થાપના માને છે. ઇસાઈઓ પણ ઇસામસીહના ચિત્રને માને છે. તેની ઓળખાણ માટે ઇસુખ્રિસ્તનું નામ કે રોટલીની ટોપલી સાથે માછલોની નિશાની મૂકે છે. મરિયમનાં ચિત્રને, યોસેફનાં ચિત્રને તથા ખુસનાં ચિત્રને માને છે. અર્થાત્ તેઓ ચિત્ર તથા પૂતળાંને માને છે, પણ તેમાં પરમેશ્વર આવીને વસે છે એવું માનતા નથી. તેઓ ચિત્ર માને છે, પણ ચિત્રમાં કોઈ પરમેશ્વર તરીકે મૂર્તિને માનતા નથી. ઇસ્વીસનના સોળમા સૈકા મુખી ઇસાઈઓમાં આ માન્યતા એકધારી હતી, પછી વિચારબેદ પડ્યો છે.

(કેથોલિક શ્રીસભાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૮, ૧૬, ૨૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭)

૧૫. જોનોમાં વિ. સં. ૧૫૨૮ માં લોકોએ સામાયિક, પ્રતિકમણ, દાન, મૂર્તિ, મૂર્તિપૂજા વગેરેની મનાઈ કરી નવો મત સ્થાપ્યો છે. તેમ ઇસાઈ મતમાં ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં લુથરે ૬૫ બાબતોમાં તકરાર બીજી કરી પોતાનો પ્રોટેસ્ટન્ટ મત ચલાવ્યો છે.

(કેથો. શ્રીસભાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૪ થી ૧૦૫, ૧૧૫)

ઇસાઈ મતમાં જૈનધર્મની પ્રાચીન પ્રથાઓ થોડા ફર્કાંતર સાથે સ્વીકારાયેલ છે એમ ઉપરનાં લખાણોથી સમજી શકાય છે. આથી માનવું પડે છે કે ઇસામસીહે હિંદુસ્તાનમાં આવી જૈનધર્મનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને તેના આધારે પોતાના નવા મતને બીજાવ્યો હતો.

પ્રકરણ તેરમું

આર્ય વજ્રસ્વામી

જાતિસ્મૃતિર્જૈમ્મકદત્તવિદ્યે, શ્રાલેંઘવાત્સલ્યમનોદ્વિતા ચ ।
યસ્મિન્નતુલ્યાન્યમવંસ્તતોઽભૂદ્, વિભુઃ સ વજ્રી વશપૂર્વવેદી ॥૮॥

[ગુરુપર્વક્રમ, શ્લોક ૮]

આં સિંહગિરિજીની પાટે મહાન પ્રભાવક યુગપ્રધાન
અભેડ શાસક આં વજ્રસ્વામી થયા છે.

તેમનાં વીર સં ૪૯૬માં જન્મ, સં ૫૦૪ માં દીક્ષા, સં
૫૪૮ માં યુગપ્રધાનપદ, સં ૫૮૪ માં સ્વર્ગગમન થયાં છે.

તેમનું જન્મસ્થાન માળવા દેશનું તુંબવન ગામ છે.
પિતાનું નામ ધનગિરિ, માતાનું નામ સુનંદા. ધનગિરિ મુનિઓના
ઉપદેશથી વૈરાગ્યવાળો થયો હતો અને દીક્ષાની ભાવનાવાળો હતો.
પરંતુ સુનંદા મનથી ઈચ્છિત વરરૂપે ધનગિરિને વરી ચૂકી હતી
એટલે સુનંદાના પિતા ધનપાલે બહુ આગ્રહ કર્યો અને ધનગિરિ
સુનંદાને પરણ્યો, સુનંદાના ભાઈ સમિતે આંસિંહગિરિ પાસે
દીક્ષા લીધી હતી, સુનંદા ગર્ભવતી બની એટલે ધનગિરિએ પણ
પત્નીને સમજાવી સંમતિ મેળવી આં સિંહગિરિ પાસે દીક્ષા લીધી.

પાછળથી સુનંદાએ તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો છે.
બાળકને જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન થયું છે, બાલક જ્ઞાનથી પિતાની
દીક્ષા બાળી માતાને રડી રડીને હેરાન કરે છે, થોડા સમયમાં જ
આં સિંહગિરિજી પોતાના શિષ્યપરિવાર સહિત તુંબવન ગામમાં

આવે છે. આર્ય સમિત અને આર્ય ધનગિરિજી ગુરુ આજ્ઞા લઈ ગામમાં ગોચરી જાય છે. ગુરુ ચેતવે છે કે, “સચિત અચિત જે મળે તે લેતા આવજો.” અને મુનિઓ સુનંદાને ત્યાં ગોચરી ગયા છે. સુનંદાએ પુત્રથી કંટાળીને ધનગિરિજીને કહ્યું કે, “આ તમારો પુત્ર લઈ જાઓ, હું વહોરાવી દઈ છું.” ધનગિરિજી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી પુત્રને ઉપાશ્રયે લઈ આવે છે. એને વધુ ભાર લાગવાથી ગુરુને કહે છે કે આ બાળક વજ્ર જેવો ભારે છે એટલે ત્યારથી જ આ બાળકનું નામ વજ્રકુમાર પડે છે. બાળક વજ્ર સાધ્વીજીના ઉપાશ્રયે શ્રાવિકાઓ દ્વારા ઊછરે છે. તે ત્રણ વર્ષ ત્યાં રહે છે અને પારણામાં સૂતો સૂતો જ અગિયાર અંગે ભણી લે છે. પછી તો સુનંદા તેજસ્વી પુત્રને જોઈ પાછો માગે છે. આખરે રાજસભામાં જાય છે, બાળક વજ્ર રાજસભામાં જ માતાની લાલચોને દૂર મૂકી સાધુજીવન તરફ વળે છે. આઠ વર્ષ મુધી બાળક આમ ઊછરે છે અને પછી દીક્ષા લે છે અને ત્યાર બાદ માતા સુનંદા પણ દીક્ષા સ્વીકારે છે.

બાળમુનિ વજ્ર બચપણથી જ સંસ્કારી, જ્ઞાની, વૈરાગી ત્યાગી, સંયમી અને દક્ષ હતા. એમના બાળ સાધુજીવનમાં ય એમની પરીક્ષા થાય છે અને એમાં એ સફળ ઊતરે છે.

એકવાર આઠ સિંહગિરિજી વિહાર કરતા અવન્તીના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા છે. ચક્ષુમંડપમાં ઊતર્યા છે. વરસાદ પડે છે. વજ્રસ્વામીના પૂર્વ ભવના મિત્રો જુલકદેવો પોતાની શક્તિથી મોટો સાર્થવાહ વિકુર્વે છે. પછી વજ્રસ્વામીના ગુરુજી પાસે આવી વિનવે છે અને કહે છે કે, “વજ્રસ્વામીને ગોચરી મોકલો.” વરસાદ રહી ગયો છે. વજ્રમુનિ ગુરુઆજ્ઞાથી જવાની તૈયારી કરે છે પરંતુ ઝીણી ફેરી જોઈને અટકી જાય છે. વળી, સર્વથા મેઘ રહી ગયા પછી વજ્રસ્વામી ઈર્યાસમિતિ જેતા ગોચરી જાય છે. ત્યાં કેળા-પાક વગેરે જોઈને વજ્રમુનિ વિચાર કરે છે કે, આ પ્રદેશમાં અત્યારે કેળાપાક ક્યાંથી? વળી, એ આગળ વિચારે છે કે, ફાતારો અનિમેષ નેત્રવાળા છે, ભૂમિને પગ અડાડતા નથી, માટે

આ દાતારો મનુષ્ય નથી કિન્તુ દેવો છે, અને આ આહાર ખરેખર, દેવપિંડ છે એમ વિચારીને તે આહારપાણી લીધા વિના જ પાછા વળે છે. આવીને ગુરુજીને યથાસ્થિત જ્યાન આપે છે. દેવો વજ્રમુનિની આ ઉપયોગતીમતા, ત્યાગ, અને વૈરાગ્યવૃત્તિ એક પ્રસન્ન થઈ તેમને વૈકિયલગિધ વિદ્યા આપે છે.

ખીજીવાર જેઠ મહિનામાં પણ દેવ ખીજી પરીક્ષા કરવા આવે છે. વજ્રમુનિ તેમને જોળખી બાય છે અને આહારાદિ લેતા નથી. “દેવપિંડ ન લેવાય” કહી પાછા બાય છે. આ વખતે દેવ વજ્રમુનિને પ્રસન્ન થઈ ‘આકાશગામિની’ વિદ્યા આપે છે.

વજ્રમુનિને પદાનુસારિણી લગિધથી એકવાર સાંભળેલું ચાઢ રહી જતું હતું. તેમને એકાદશાંગી કંઠસ્થ હતી. પોતે શાંતિથી રોજ પાઠ પણ કરી લેતા હતા. એકવાર બધા સાધુઓ ઉપાશ્રયની બહાર ગયા હતા, ત્યારે વજ્રમુનિ બાજુ આગમવાચના દેતા હોય તેમ મુનિઓનાં આસનો પાથરી વાચના આપવા લાગ્યા. સૂરિજી આ વસ્તુ તપાસી ગયા. એકવાર આચાર્ય મહારાજ કોઈ બહાનું બતાવી બહાર પધાર્યા અને વજ્રમુનિને વાચનાનું કાર્ય સોંપતા ગયા. તેમની વાચનાથી બધા સાધુઓ પ્રસન્ન થયા. સૂરિજી પણ આવ્યા ત્યારે એ વૃત્તાંત સાંભળી પ્રસન્ન થયા.

પછી સૂરિમહારાજ મુનિ વજ્રને વિશેષ અભ્યાસ માટે અવન્તીમાં બિરાજમાન દશપૂર્વધર આ. ભદ્રગુપ્તાચાર્યજી પાસે મોકલે છે. અહીં શ્રીભદ્રગુપ્તાચાર્યજીને પણ સ્વપ્ન આવે છે કે કોઈ અતિથિ મારા દ્વધથી ભરેલા પાત્રને પી ગયો. સૂરિજી સમજ્યા કે મારા પૂર્વ જ્ઞાન શ્રુતને બણવા કોઈક મહાત્મા આવે છે. વજ્રમુનિ તે સવારમાં જ આં ભદ્રગુપ્તસૂરિજી પાસે પહોંચ્યા અને બોલ્યા કે, હું આપની પાસે દશપૂર્વનું જ્ઞાન મેળવવા આવ્યો છું. વજ્રમુનિ ત્યાં બહુ જ વિનય અને પ્રેમથી સેવા ભક્તિ કરી દશપૂર્વનું જ્ઞાન મેળવીને પાછા ગુરુજી પાસે બાય છે. આં સિંહગિરિજી પણ વજ્રમુનિને ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક આચાર્ય

પદ્મીથી અલંકૃત કરે છે. તેમને ગરબનો ભાર સોંપે છે અને અનશન કરી સ્વર્ગે જાય છે, પછી આ. વજ્રસ્વામી યુગપ્રધાન બને છે.

આ. વજ્રસ્વામીની અફલુત ઉપદેશક શૈલી જોઈ જૈન, જૈને-તરો પ્રસન્ન થાય છે. તેમજ તપ, ત્યાગ, સંયમ, જ્ઞાન અને ચારિત્રની ઉજ્જવલ પ્રતિમા સરખા સૂરિજી જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં જૈનશાસનની વિજયપતાગ ફરકે છે અને જનતા પણ તેમનું કુદરતી અફલુત રૂપ, લાવણ્ય અને પ્રદાયર્યનું ઓજસ જોઈ મુગ્ધ બને છે.

પાટલીપુત્રના કરોડપતિ ધનદેવ શેઠની પુત્રી રુક્મણી વજ્રસ્વામીના શુણ્ણ સાંભળી તેમની ઉપર મોહિત થાય છે અને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, “પરણું તો વજ્રસ્વામીને જ, નહિ તો આ-લુવન પ્રદાયર્ય જ પાડું.” વજ્રસ્વામી પણ વિહાર કરતા પાટલી-પુત્ર પધારે છે. ધનદેવ શેઠની કાનથાળામાં જ ઊતરે છે. તેમણે પહેલે દિવસે તો પોતાનું રૂપ પણ જોડાળ બતાવ્યું હતું પરંતુ રુક્મણીએ સાંભળ્યું કે હૃદયનાથ આવ્યા છે એટલે પિતાને કહ્યું કે, “મારા પતિ આવ્યા છે.” બીજે દિવસે ધનદેવ શેઠ, પાટલી-પુત્રનો રાજા અને આખું નગર સૂરિજીનો ઉપદેશ સાંભળવા જાય છે. એમનું અફલુત રૂપ, પ્રદાયર્યથી ચમકતું ભાલસ્થળ, અમોઘ ઉપદેશશક્તિ; આ જોઈ સાંભળી રાજા અને પ્રજાને ખૂબ જ પ્રમોદ થયો. રુક્મણીના પિતાને પણ થયું કે, “આ લગ્ન પુરુષ મારી પુત્રોને યોગ્ય છે.” એણે મધ્યાહ્ન સમયે ગુરુજી પાસે આવીને પ્રાર્થના કરી કે, તમોને હું મારી નવાણું હજાર સોના-મહોરો આપું છું ને આ બાગ, બંગલા અને મારું કન્યારતન આપું છું તે સ્વીકારો.

સૂરિજી હસીને બોલ્યા કે, મહાતુભાવ ! હું તો સાધુ છું. નિષ્પરિચ્છી છું, અકિંચન છું, મારે કશુંય ન જોઈએ. આચાર્ય-શીએ આમ ઠહી રુક્મણીને પણ ધર્મોપદેશ આપી પ્રતિજ્ઞાધી કાઢવી બનાવી.

વજ્રસ્વામીએ શ્રી આચાર્ય સૂત્રનાં મહાપરિણા અધ્યયનમાંથી આકાશગામિની વિદ્યા જીદ્દરી હતી; જેમાં જંબૂદ્વીપથી માનુષ્યોત્તર પર્વત સુધી આકાશમાં જવાની શક્તિ હતી. એકવાર સૂરિજી શ્રમણ સંઘ સહિત વિચરતા વિચરતા ઉત્તર પ્રાંતમાં ગયા. ત્યાં ભયંકર દુકાળ હતો. ગૃહસ્થોને પણ ખાનપાનની મુશ્કેલી હતી. આખરે આચાર્ય મહારાજ સંઘની વિનંતિથી સંઘવાત્સલ્ય માટે એક મોટો પટ વિકુર્વી એમાં સંઘને ભેસાડી જગન્નાથપુરી લઈ ગયા. અહીં સુકાળ હતો. અનાજ પાણી ખૂબ હતાં, પ્રદેશ હરિયાળો-લીલોછમ હતો. અહીં સંઘની ભક્તિ થવા માંડી. ત્યાં પયુંષણા મહાપર્વના દિવસે આવ્યા.

પુરીનો રાજા પરમ ઔદ્ધર્મી હતો, તે બૌદ્ધ મંદિરો સિવાયનાં બીજાં મંદિરોમાં તાબાં ફૂલ જવા દેતો નહીં. શ્રી. સંઘે સૂરિજીને પયુંષણામાં ખૂબ માટે તાબાં ફૂલ મેળવી આપવા વિનંતિ કરી. આચાર્યશ્રીએ પોતાના પિતાના મિત્ર દેવ પાસેથી અને હિમવંતગિરિની લક્ષ્મીદેવી પાસેથી ફૂલો લાવી શ્રીસંઘને આપ્યાં, શ્રીસંઘે મંદિરોમાં મહોત્સવ કર્યો. રાજાને આ તાબાં ફૂલોની ખબર પડી. કવિંગનો રાજા પણ આ બધી વાત જાણી પ્રતિ-બોધ પામ્યો અને સૂરિજીના ઉપદેશથી જૈન બન્યો. રાજા પ્રજામાં જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો. જૈનધર્મની ખૂબ પ્રભાવના થઈ.

આ સમયે સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર તીર્થ અને શત્રુંજય તીર્થોના ઉદ્ધારનું ભગીરથ કાર્ય થયેલ છે, તેમાંય શત્રુંજય તીર્થના ઉદ્ધારમાં ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડી છે.

શત્રુંજય તીર્થનો અધિષ્ઠાત્રક કપદીયક્ષ છેલ્લાં વર્ષોથી મિથ્યાત્વી થઈ ગયો હતો. ચારે બાજુ ૫૦ યોજન સુધીનો પ્રદેશ ઉત્તજડ-વેરાન થઈ ગયો હતો, જ્યાં ત્યાં મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષીઓના હાડકાનાં ઢગલા પડ્યા હતા. ગિરિરાજ ઉપર પણ ઝાઝો જીગી ગયાં હતાં. વળી, અમરામાં પૂરું મલેચ્છોએ આવી સૌરાષ્ટ્ર લૂંટ્યું. અહીંના ઘણા મનુષ્યોને પકડી પોતાના દેશમાં મોકલી

દીધા. આ બંદીવાનોમાં શેઠ બવડશાહે પણ હતો જે અસલમાં કંપિલપુરના વતની અને હાલ મહુવામાં રહેતા શેઠ ભાવડશાહેનો પુત્ર હતો. તે અચાનક છૂટી ગયો અને તક્ષશિલામાંથી ભગવાન ઋષભદેવની પ્રતિમા મેળવી મહુવા આવ્યો. તેણે આ વજ્રસ્વામીના ઉપદેશથી શત્રુજયના ઉદ્ધારનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ જ કપદીંચક્ષે તેને ઉપદ્રવ કર્યો, નવી પ્રભુપ્રતિમાને ૨૧ વાર નીચે ઉતારી દીધી. આથી આ વજ્રસ્વામીએ ત્યાં પધારી જૂના ચક્ષુને હઠાવી શત્રુજય ઉપર નવા કપદીંચક્ષુની સ્થાપના કરી. બધી અશાતના દૂર કરાવી.

જૂના કપદીંચક્ષે અહીં પ્રતિષ્ઠાને દિવસે આવી દરેકને ડરાવવા ઘોર અવાજ કર્યો હતો, જેથી ગિરિરાજનાં શિખરો કંપી ઊઠ્યાં અને ગિરિનાં ઉત્તર તથા દક્ષિણ એમ બે ભાગલાં પડી ગયા.

શેઠ બવડશાહે શત્રુજય ઉપર નવો જિનપ્રાસાદ તૈયાર કરી વીર સં. ૫૭૦ વિ. સં. ૧૬૦ (૧૦૮) માં શ્રીસંઘ સમક્ષ યાત્રીમાં મોટો ચઠાવો કરી સંઘની સન્મતિ લઈ, આ વજ્રસ્વામીના કરકમલથી ભગવાન શ્રીઋષભદેવની નવી પ્રતિમાની અંજનચલાકા પ્રતિષ્ઠા-કરાવી શિખર ઉપર ચડી ધ્વજ દેડ ચઢાવ્યો. “આવું બગીરથ કાચ પૂરું થયું” એવા હર્ષથી નાચ કર્યો અને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાની વિશુદ્ધિમાં જ સળોડે મૃત્યુ પામી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી.

ત્યાર બાદ ઉત્તર ભારતમાં વીર સં. ૫૮૦ થી બચંકર બાર-વર્ષી દુકાળ પડ્યો. એટલે સૂરિશ્રી શિષ્યપરિવાર સહિત દક્ષિણ તરફ પધાર્યા. દુકાળ એના બીષણ સ્વરૂપમાં અહીં પણ ફેલાયો હતો. જો કે સૂરિશ્રી વિદ્યાબળથી સાધુઓને આહાર લાવી આપતા પરંતુ સંઘમની આરાધના માટે વિદ્યાર્પિડનો વધુ ઉપયોગ કરવો ઉચિત ન લાગ્યો, એમાં એક વાર તેઓને સળેખમ થયું હતું, કહેતું ભર હતું. એના નિવારણ માટે શિષ્યો સૂંઠ લાવ્યા હતા. વજ્રસ્વામીએ સૂંઠનો ગાંઠિયો કાન ઉપર લરાવ્યો હતો, તે ચાલ ન રહ્યો અને સાંજે પ્રતિકમણમાં ‘અહોકાર્ય’નો ધાઠ બોલતાં કાને હાથ લાગતાં સૂંઠનો ગાંઠિયો નીચે પડી

મયો. ‘પુશાલ પટાવલી’માં ઉલ્લેખ છે કે આ ઘટના તુંગીનગરમાં બની હતી. આ ઘટનાથી સૂરિજીએ પોતાનો અંતિમ કાળ નજીકમાં સમજી વજ્રસેનસૂરિજીને સંવ્યવસ્થા લગાવી અને સાથે જ પશુ સૂચબું કે, મહાતુભાવ ! તમને જે દિવસે લાખ સોનૈયાની કિંમતવાળા ચોખામાં જેર મેળવેલો આહાર મળે, તેને બીજે જ દિવસે મુકાળ થશે, એ યાદ રાખજો.

વજ્રસ્વામીની સાથે દરેક સાધુઓ અનશન કરવા તૈયાર છે. એમાં એક બાળ મુનિ પણ છે. વજ્રસ્વામી જોને અનશન કરવાની ના પાડે છે, છતાંયે તે સાથે જાય છે. એક દિવસ વજ્રસ્વામી તે બાળ મુનિવરને એકલા જ મૂકી આગળ વધી જાય છે. જોટલે બાળ મુનિવર ત્યાં જ અનશન કરી સ્વર્ગે સીધાવે છે. વજ્રસ્વામી-જીને આ સમાચાર મળ્યા. તેમણે બીજા સાધુઓ સમક્ષ બાળમુનિની દહતા, ધીરતા અને વીરતાની પ્રશંસા કરી. પછી બધાએ જઈ એક પહાડ ઉપર અનશન કર્યું. એક દેવે તેમને ચળાયમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, આથી સૂરિજી જોને અપ્રીતિનું કારણ સમજી ત્યાંથી બીજા પહાડ ઉપર જઈ અનશન સ્વીકારીને સ્વર્ગે પધારે છે.

આ ઘટના બન્યા પછી સૌધર્મેન્દ્રે અહીં આવી રથવડે આ પહાડને પ્રદક્ષિણા આપી હતી, ત્યારથી આ પહાડનું સ્થાવર્તગિરિ નામ પડ્યું છે.

પંચમંગળ મહાશ્રુતસ્કંધ આજ મુધી જુદા આગમરૂપે હતો. આં વજ્રસ્વામીએ તેને મૂળ સૂત્રો સાથે જોડી દીધો છે.

વજ્રસ્વામી સ્વર્ગે જતાં ૧૦ મું પૂર્વ, ચોથું સંસ્થાન અને ચોથું સંહનન વિચ્છેદ પામ્યાં છે.

લઘુ ભદ્રબાહુસ્વામી :

દુષ્ટિવાદ અંગના પાંચમા અનુયોગ વિભાગમાં તીર્થંકરો અકવર્તોઓ વગેરેની ગડિકાઓ સાથે ભદ્રબાહુગડિકા અને તપસ્વી.

ગઠિકાનો પણ ઉદ્દેશ છે. આથી નહો એ કે તીર્થ કરો વગેરેની જેમ ભદ્રબાહુસ્વામી પણ અનેક થયા છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે ભદ્રબાહુ એ ખાસ વિશેષ નામ નથી, કિન્તુ છેલ્લા શ્રુત-કેવલી યાને અંતિમ ચોદપૂર્વી એવા લક્ષણને બતાવનારું સામાન્ય નામ છે. આથી દરેક તીર્થ કરેના શાસનમાં જુદા જુદા ભદ્રબાહુ થયા છે જે દરેક આસપુરુષો છે. જેમ ચોદ પૂર્વધર આચાર્યો આસપુરુષ લેખાય છે તેમ બિતરતા ક્રમે ૬૪ પૂર્વધર સુધીના આચાર્યો પણ આસ તરીકે મનાય છે આથી જૈન ઇતિહાસમાં છેલ્લા ૬૪ પૂર્વધારીનું નામ પણ ઉદ્દેશ્યોગ્ય મનાય છે. વર્તમાન જૈનશાસનમાં છેલ્લા ચોદ પૂર્વી આં ભદ્રબાહુસ્વામી છે અને છેલ્લા ૬૪ પૂર્વી આં વજ્રસ્વામી છે. આપણે આં વજ્રસ્વામીને લઘુ ભદ્રબાહુ કહીએ તોય ચાલે.

કુળ અને શાખાઓ.

આં વજ્રસ્વામી અને તેના શિષ્ય પ્રશિષ્યોથી અનેક મુનિ-શાખાઓ નીકળી છે. તે આ પ્રમાણે—

૧. આં વજ્રસ્વામીથી વી. સં. ૫૮૪માં વજ્રશાખા.

૨. આં વજ્રસેનસૂરિના શિષ્ય આં નાગહસ્તિસૂરિથી વીં સં. ૬૦૬માં નાઈલાશાખા નીકળી હતી, જે પાછળથી નાઈલ, ચંદ નિવુર્ધ અને વિજઝાહર, જેમ ચાર કુલોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે, જે ચારે ગરુડ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૩. આં પદ્મથી પોમિલાશાખા નીકળી.

૪. આં ૬૪ કે જેમનું બીજું નામ આં જયન્ત છે તેમનાથી જયન્તીશાખા નીકળી.

૫. આં તાપસથી તાપસીશાખા નીકળી છે. આં શાંતિ-શ્રેણિકના શિષ્ય આં તાપસથી પણ એક તાપસીશાખા નીકળી છે.

આ અરસામાં બારવર્ષી દુકાળમાં ઘણાં જૈનમુનિઓએ અનશન કર્યું હતું. આથી ઘણા ગણો, કુલો અને શાખાઓનો

ઉચ્છેદ થઈ ગયો હતો. સફાગયે વ શાખા ખચી હતી. તેના શ્રમ-
જોએ ફરીવાર ગણો, કુલો વધાર્યા છે. આજે જે જે જૈનમુનિઓ
છે તે દરેક કૌટિકગણ, વજ્રશાખા અને ચંદ્રકુળના છે.

દ્વિતીય ભદ્રબાહુસ્વામી :

દિગમ્બર શ્રેયોમાં આ અરસામાં ખીજ ભદ્રબાહુસ્વામી
થયાનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેનાં ખીજાં નામો. વજ્રયશા, મહાયશા,
યશોબાહુ, અને જયબાહુ વગેરે મળે છે.* તેમના માટે લખ્યું
છે કે, શ્રુતકેવલી આં ભદ્રબાહુની પરંપરામાં થયેલ નિમિત્તવેદી
આં ખીજ ભદ્રબાહુએ ૧૨ વર્ષનો દુકાળ પડતાં દક્ષિણમાં ઠણાટક
સુધી વિહાર લાંબાવ્યો અને ત્યાં એક પહાડી પર ૭૦૦ શ્રમજો
સાથે અનશન લઈ મરણસમાધિ મેળવી. પોતે સંઘ સાથે વિહાર
કરતા કરતા આગળ વધ્યા હતા, ત્યારે તેમણે એક શિષ્યને અનશન
કરવાની મના કરી રોકી રાખ્યો હતો. વિગેરે વિગેરે.

(શ્રવણબેલગોક્તચંદ્રગિરિનો શિલાલેખ)

આ આચાર્યના શિષ્યનું નામ “ દક્ષિણવિહારી ” છે અને
ત્યાર પછી ત્યાં આચાર્ય ચંદ્રસૂરિ પધાર્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આં વજ્રસ્વામી અને આં ખીજ ભદ્રબાહુસ્વામીના ચરિત્રમાં
ઘણી સામ્યતા છે, તે બંને આચાર્યોને એક માની લઈએ તો
સ્વેતામ્બર-દિગમ્બરના ઇતિહાસ સંબંધી ઘણી ગૂંચોનો સરળ
ઉકેલ આવી જાય તેમ છે. આચાર્ય ખીજ ભદ્રબાહુ પછી જ
જૈનસંઘમાં સ્વેતામ્બર-દિગમ્બરના ભેદો પડ્યા છે.

શ્રી. દેવર્ધિગણિ સમાશ્રમણુની પટ્ટાવલી

૧૩. આર્ય વજ્રસ્વામી-શ્રીદેવર્ધિગણિ સમાશ્રમણુ સુધીની
પટ્ટપરંપરા અહીંથી જુદી પડે છે. ગોતમ ગોત્રવાળા આર્ય

* વજ્રયશા (તિલોયપત્તિ), મહાયશા (આદિપુરાણ), યશોબાહુ
(ઉત્તરપુરાણ, હરિવંશપુરાણ, સૂચખંધો, તિલોયપત્તિ), જયબાહુ
(શ્રુતાવતાર), વજ્રર્ષિ (હરિવંશપુરાણ સ. ૧, શ્લો. ૩૩) મહાયશા
(આવશ્યક નિર્ધુક્તિ, ઉવસગહરં સ્તોત્ર)

વજ્રસ્વામીને મુખ્ય ૪ શિષ્યો હતા. ૧. આર્યવજ્રસેન. ૨. આર્ય પદ્મ, ૩. આર્ય રથ. અને ૪. આર્ય તાપસ.

૧૪. આર્યરથ-વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા, તેમનું 'ણીણું' નામ આર્ય જ્યંત છે. તેમનાથી જ્યંતીશાખા નીકળી છે.

૧૫. આર્ય પુબ્યગિરિ કોશિકગોત્રવાળા.

૧૬. આર્ય ક્ષદ્ગુમિત્ર ગૌતમગોત્રવાળા.

૧૭. આર્ય ધનગિરિ વસિષ્ઠગોત્રવાળા.

૧૮. આર્ય શિવભૂતિ કુચ્છસગોત્રવાળા, સંભવતઃ કોશિક-ગોત્રવાળા આર્ય દુર્જયંત અને આર્ય કૃષ્ણ તેમના શુરુભાઈ હતા.

૧૯. આર્ય ભદ્ર કાશ્યપગોત્રવાળા.

૨૦. આર્ય નક્ષત્ર કાશ્યપગોત્રવાળા.

૨૧. આર્ય રક્ષ કાશ્યપગોત્રવાળા.

૨૨. આર્ય નાગ ગૌતમગોત્રવાળા.

૨૩. આર્ય જેહિલ વસિષ્ઠગોત્રવાળા.

૨૪. આર્ય વિષ્ણુ માઠરગોત્રવાળા.

૨૫. આર્ય કાલકેસૂરિ—ગૌતમ ગોત્રવાળા, આ ત્રીજા કાલિકાચાર્ય છે. તેમનો સત્તાસમય વીર સં. ૭૨૦ મળે છે.

(૧૨૧સંવત્સર ગા. ૨૭૪)

૨૬. આર્ય સંપલિત અને આર્ય ભદ્ર—ગૌતમગોત્રવાળા. આ બંને કાલિકાચાર્યના બાળપ્રવક્તારી શિષ્યો છે અને પદ્મધર થયા છે. તે બંનેની પાઠે આર્ય વૃદ્ધ આવ્યા છે.

૨૭. આર્ય વૃદ્ધ ગૌતમગોત્રવાળા.

૨૮. આર્ય સંધપાલિત—ગૌતમગોત્રવાળા, તેઓ સ્થિર સત્ત્વવાળા તથા ઉત્તમ જ્ઞાન અને ચારિત્રથી વિભૂષિત હતા.

૨૯. આર્ય હસ્તિ—કાશ્યપગોત્રવાળા, તેઓ ક્ષમાના સાગર હતા, ધીર હતા. ચૈત્ર સુદિમાં સ્વર્ગે ગયા.

૩૦. આર્ય ધર્મ—સાવયગોત્રવાળા, તેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી મહાવ્રતધારી હતા. જેમના વિહાર વખતે દેવો પણ છત્ર ધરતા હતા. તેમના ગોત્ર માટે સાવય અને સુવય એવા બે પાઠો મળે છે. સાવય શબ્દ તો આવકે ગોત્ર યાને ઉપકેશવંશનો સૂચક છે, એટલે અહીં સાવય શબ્દ વધુ સાચો લાગે છે.

૩૧. આર્ય હસ્તિ-કાશ્યપગોત્રવાળા.

૩૨. આર્ય ધર્મ—તેઓ મોક્ષમાર્ગના પરમ સાધક હતા.

૩૩. આર્ય સિંહ-કાશ્યપગોત્રવાળા, આ જ સમયે બ્રહ્મ દ્વીપિકાશાખાના આં સિંહ થયા છે જે પ્રસિદ્ધ વાચનાચાર્ય હતા.

૩૪. આર્યધર્મ—કાશ્યપગોત્રવાળા, તેમને અનેક શિષ્યો હતા. તેમના મુખ્ય પટ્ટધર આં સ્કંદિલ થયા છે; સ્કંદિલાચાર્ય વીર સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ના ગાળામાં મથુરામાં ચોથી આગમવાચના કરી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૮૬)

૩૫. આં જંબૂ—જે આર્યધર્મસૂરિના બીજા પટ્ટધર છે.

૩૬. આર્ય નંદી-કાશ્યપગોત્રવાળા, તેઓ શાંત અને સરળ હતા, શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના ધારક હતા.

૩૭. દેશિગણી ક્ષમાશ્રમણ—તેઓ માદરગોત્રના હતા, શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ અને સ્થિર ચારિત્રવાળા હતા.

૩૮. આં સ્થિરગુપ્ત ક્ષમાશ્રમણ—તેઓ વચ્છસગોત્રના હતા. ધીર, બુદ્ધિમાન, મજબૂત મનવાળા, આગમના બળુનાર અને અનુયોગના ધારક હતા.

૩૯. આર્ય સ્થવિર કુમાર ધર્મ ગણિ—તેઓ વચ્છસગોત્રના હતા. તપસ્વી ગુણવાન અને ગુણપરખ હતા.

૪૦. આં દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ. તેઓ કાશ્યપગોત્રના ક્ષત્રિય હતા, સરળતા વગેરે ગુણોના ધારક હતા, જિનવાણીના સાંગોપાંગ જ્ઞાતા હતા અને વાચકવંશના સમર્થ છેલ્લા વાચના-ચાર્ય પણ હતા. તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે છે:

ભગવાન મહાવીરસ્વામીના ગર્ભને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાંથી લઈ ત્રિશલા રાણીના ઉદરમાં મૂકનાર સોધર્મેન્દ્રનો યગપાળા સૈન્યનો સેનાધિપતિ હરિણુગમેધી દેવ હતો, તે સોધર્મેન્દ્રનો આજ્ઞાપાલક અને ભગવાન મહાવીરસ્વામીનો પરમ ભક્ત હતો.

એક વાર ભગવાન મહાવીરસ્વામી રાજગૃહી પધાર્યા, ત્યાં સમોસરણ થયું અને સોધર્મેન્દ્રે ત્યાં ભગવાનને કેટલાએક પ્રશ્નો પૂછ્યા, તે પ્રશ્નોત્તરો આ પ્રમાણે હતા:

ભગવાન ! દષ્ટિવાદ નામના ખારમા અંગનો ક્યારે વિચ્છેદ થશે ?

સોધર્મેન્દ્ર ! મારા નિર્વાણથી ૧૦૦૦ વર્ષે.

પ્રભો ! ત્યારે ભારતમાં કમા આચાર્ય થશે ?

દેવેન્દ્ર ! ત્યારે ભારતમાં દેવધિગણી નામે આચાર્ય થશે.

ભગવાન ! આજે તેનો જીવ ક્યાં છે ?

દેવરાજ ! તારો સેનાધિપતિ હરિણુગમેધી, જેણે મારા ગર્ભનું પરાવર્તન કર્યું છે, તે જ દેવ આવતા ભવમાં દેવધિગણિ સમા—શ્રમણ થશે.

આ સાંભળી સોધર્મેન્દ્ર હરિણુગમેધીને સાથે લઈ ને દેવલોકમાં આહ્વાન ગયો. લગભગ ૬૦૦ વર્ષ જતાં હરિણુગમેધીને પોતાનું અવન થવાનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. તેની કૂલમાળા કરમાવા લાગી, કદપવૃક્ષો કંપવા લાગ્યાં, અગાળે બગાસાં આવવાં લાગ્યાં, દેવીઓ પ્રત્યે મોહ વધવા લાગ્યાં, મિત્રો અને સિંહાસનાદિમાં દુઃખ દેખાવા લાગ્યું, કૂલની શય્યા કાંટા જેવી વસતી થવા લાગી, દેવવિમાન સ્થાન જેવું ભાસવા લાગ્યું. તેણે એ ચિહ્નો જોઈ તરત સોધર્મેન્દ્ર પાસે જઈ વિનતિ કરી કે, હે સ્વામિન ! મારું હવે થોડા દિવસોમાં અવન થશે, મારે સ્થાને બીજો હરિણુગમેધી આવશે, હવે મારી આપને પ્રાર્થના છે કે “તે નવો દેવ હું જ્યાં જન્મ લઉં ત્યાં

આવીને મને પ્રતિબોધ કરે અને ધર્મ પમાડે, એવો બંદોબસ્ત કરવા કૃપા કરો. ” સૌધર્મેન્દ્રે તરત જ ઘણી ખુશીપૂર્વક જણાવ્યું કે, “તું તારા દેવલવનની દીવાલ પર આ બાબતની નોંધ કરજે કે જેને વાંચી નવો દેવ તને પ્રતિબોધ કરશે.” હરિણગમેષીએ તુરત પોતાના વિમાનમાં બેઠી બીંત પર લખ્યું કે, “આ વિમાનમાં જે નવો હરિણગમેષી ઉત્પન્ન થાય, તેણે હું જ્યાં હોઉં ત્યાં આવીને મને પ્રતિબોધ કરવો, અને જો તેમ ન કરે તો તેને ઇન્દ્રની આજ્ઞા છે.”

ત્યાર પછી હરિણગમેષી ત્યાંથી સ્થળી સૌરાષ્ટ્રના વેરાવળ પાટણમાં અરિદમન રાજાના સેવક કાશ્યપગોત્રવાળા કામર્ધિશ્વરિયની પત્ની કલાવતીની કૂખમાં ગર્ભપણે આવ્યો. તેના પ્રભાવથી માતાએ સ્વપ્નમાં મહર્ધિક દેવને જોયો અને નવ મહિના જતાં દેવર્ધિ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો.

માતાપિતાએ દેવર્ધિને જણાવ્યો, જણાવ્યો અને જો કન્યાઓ સાથે પરણાવ્યો, પરંતુ તેને શિકારનો બહુ રસ લાગ્યો હતો, એટલે તે અવારનવાર મિત્રો સાથે જંગલમાં શિકાર કરવા જતો હતો.

હવે સૌધર્મેન્દ્રે દેવલોકમાં બીજો નવો હરિણગમેષી ઉત્પન્ન થતાં તેને આજ્ઞા કરી કે તારે સૌરાષ્ટ્રમાં દેવર્ધિને પ્રતિબોધ કરવાનો છે. તેણે પોતાના વિમાનમાં આવી પહેલાંના હરિણગમેષીએ દીવાલ પર લખેલી પ્રાર્થના વાંચી, આનંદિત થઈ તેને પ્રતિબોધવા માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેણે પ્રથમ પત્રમાં એક શ્લોક લખ્યો કે—

સ્વમિસિલિખિતં પત્રં, મિત્રં ત્વં સફલીકુરુ ।

હરિણગમેષી વક્તિ, સંસારં વિષમં ત્યજ ॥૧॥

તેણે આ શ્લોક એક દેવ મારફત દેવર્ધિને પહોંચાડ્યો. અને બીજું સ્વપ્નમાં પણ એ જ શ્લોક ઠહી સંભળાવ્યો. પરંતુ દેવર્ધિ સંસ્કૃતને બાણુતો નહોતો, એટલે તેને તેની કંઈ અસર થઈ નહીં.

હવે હવે ત્રીજો ઉપાય એવો રચ્યો કે, દેવર્ધિ જંગલના મધ્ય ભાગમાં શિકાર માટે ગયો હતો, ત્યાં તેણે આગળ સિંહ, પાછળ

જિંડી ખાઈ, જે બાળુ દાંતવાળા અને ધુરંદતા જે ડુકર, નીચે ધરતીકંપ અને ઉપર પથ્થરનો વરસાદ ગોઠવ્યો અને દેવર્ષિને બચાવીત જોઈ સાથેસાથ જણાવી દીધું કે, તું મ્હોકને સમજ્યો નથી, પણ હવે સમજી લે કે તારું મૃત્યુ નજીકમાં જ જિલ્લું છે. દેવર્ષિએ જણાવ્યું કે, “મને ખચાવો, તમે જેમ કહેશો તેમ કરીશ.” તરત જ દેવે તેને ત્યાંથી ઉપાડી આં લોકિત્યસૂરિ પાસે લઈ જઈ દીક્ષા અપાવી. દેવર્ષિનું નામ શુક પાસેનું જ્ઞાન મેળવી ગણિપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને ઉપકેશગચ્છીય આં દેવગુપ્ત પાસેથી એક પૂર્વ અર્થ સહિત અને બીજું પૂર્વ મૂળ લખી ક્ષમાશ્રમણ પદ મેળવ્યું.

તેમણે શત્રુજય ઉપર કપર્દી ચક્ષુની આરાધના કરી હતી, તે પ્રત્યક્ષ થયો અને ત્યાર પછી ગોમુખચક્ષુ તથા ચક્રેન્ધરી પણ હાજર થયાં. આચાર્યશ્રી તેમની પાસેથી આગમવાચના માટે વચન લઈ વલ્લભીપુર પધાર્યા, તેમણે ત્યાં ચતુર્વિધ સંઘની આજ્ઞા લઈ વીર સં. ૬૮૦ માં મોટું મુનિસમ્મેલન મેળવ્યું અને પાંચમી આગમવાચના કરી, ૮૪ આગમો તથા અનેક ગ્રંથોને પુસ્તકારૂઢ કર્યા. તેમણે ‘નંદીસૂત્ર’ બતાવ્યું, જેમાં પોતાની વાચકપરંપરા આપી છે અને કદપસૂત્રની સ્થવિરાવલીની પાછળ પોતાની ગુરુપરંપરા જોડી દીધી છે. તેઓ વીર સં. ૧૦૦૦ માં શત્રુજયતીર્થ ઉપર અનશ્વન કરી સ્વર્ગે ગયા અને પછી તરતમાં જ આં સત્યમિત્ર પણ સ્વર્ગે પધાર્યા. હવે ત્રીજા કોઈની પાસે પૂર્વનું જ્ઞાન હતું નહીં, જોઈલે વી. સં. ૧૦૦૦ માં પૂર્વજ્ઞાનનો સમૂળ વિન્છેલ થયો.

દેવર્ષિગણિ ક્ષમાશ્રમણ પોતાની ગણધરપરંપરાના ગણનાયક હતા તેમજ આં સ્કંદિલની વાચકપરંપરાના અને મોટી આગમવાચનાના વાચનાચાર્ય પણ હતા. તેથી ઇતિહાસ તેમને દેવર્ષિગણિ ક્ષમાશ્રમણ અને દેવવાચકજી; એમ જે નામોથી જાણાય છે, જેનાં પ્રમાણે આ પ્રમાણે છે:

યદાહ ભગવાન્ દેવદ્વિક્ષમાશ્રમણઃ-નાણં પંચવિદ્ પન્નત્તમિત્યાદિ । યદાહ દેવદ્વિવાચકઃ-સે કિં તં મહનાણેત્યાદિ ।

યદાહુર્નિર્વલિતાઽજ્ઞાનસંભારપ્રસરા દેવદ્વિવાચકધરાઃ-તં સમાસભો સ્વઽવિદ્ પન્નત્તમિત્યાદિ ।

યદાહ ભગવાન્ દેવદ્વિક્ષમાશ્રમણઃ-સે કિં તં અણાણુમામિય-મિત્યાદિ । (આ૦ દેવેન્દ્રસૂરિકૃત કર્મગ્રંથ-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ)

તથા ચ ભગવતીસૂત્રે દેવદ્વિગણિક્ષમાશ્રમણકૃતનન્દીસૂત્રસ્યા-નુષાદસાક્કલ્યમ્ । (આ૦ વિજયસેનસૂરિકૃત સેનપ્રશ્ન)

ક યદમાહ ? દુષ્યગણિશિષ્યો દેવવાચક इति गाथार्थः ॥૪૩॥

“ દેવવાચકોઽધિકૃતાધ્યયનવિષયમૃતસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રરૂપણં કુર્વન્નિદમાહ— (આ૦ હરિભદ્રસૂરિકૃતા નંદીસૂત્રટીકા સૂત્ર૦ ૧)

દુસ્સગણિસીસો દેવવાયગો સાહુજનહિતદ્વાપ્ત ઇજમાહ (૧)

(આ૦ જિણદાસગણિમહત્તરકૃતા નંદીસૂત્રચૂર્ણિ)

આશ્ચર્યોઽપિ દેવવાચકનામા જ્ઞાનપશ્ચકવ્યાચિત્યાસુઃ(પ્રસ્તાવના) પૂર્વાન્તરગતસૂત્રાર્થધારકો દેવવાચકઃ

(આ૦ મલયગિરિકૃત નંદીસૂત્રટીકા સૂત્ર, ૧)

એટલે કે આ૦ દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ એ જ આ૦ દેવ-વાચક છે. (તેમની વાચકપરંપરા માટે બુદ્ધોઃ પૃ૦ ૧૮૯)

એક કવિ તેઓને આ રીતે અંજલિ આપે છે.

શ્રીમજ્જિનપ્રવચનાનિ સુરક્ષિતાનિ,

યેનાત્ર ભારતમહીતલસંસ્થિતાનિ ।

દેવદ્વિ...દસૌ જયતાદ્ ગણાન્દ્રો,

ક્ષાન્ત્યાદિસત્ત્વકલિતો રમણીયવૃત્તઃ ॥૧॥

જૈન રાજાઓ

કલિંગનરેશ—આ આરસામાં જગન્નાથપુરીનો રાજા બોદ્ધ-ધર્મી હતો. તેણે જગીયાઓમાં થતાં કૂટો માટે એવો હુકમ કાઢ્યો હતો કે, “ હરેકે હરેકે સ્થાનનાં કૂટો મને જ આપવાં. એક રાત મારા શયનમંદિરમાં બિછાવ્યા પછી જેને એકએ તેણે તે

લઈ જવાં.” આમ હોવાથી પુરીમાં મંદિરો માટે પવિત્ર કૂલો મળતાં ન હતાં અને કૂલો વિના જ દેવપૂજા થતી હતી. એકવાર ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. ત્યારે આ વજ્રસ્વામી શ્રીશંકરે લઈને અત્રે પધાર્યા, ચોમાસું રહ્યા. પર્યુષણપર્વ આવતાં શ્રાવકોએ પોતાને પુષ્પપૂજા થતી નથી એ વાત કહી સંભળાવી. આચાર્ય મહારાજે વિધાના પ્રમાણે બહાર જઈ કૂલો લાવી શ્રાવકોને આપ્યાં અને શ્રાવકોએ ઘણા હર્ષપૂર્વક તીર્થંકર ભગવાનની આંગીપૂજા કરી. રાજાને આ વાતની ખબર પડી અને તે આચાર્ય મહારાજ પાસે આંચો, ઉપદેશ સાંભળી જૈન બન્યો. આ રીતે પુરીનો રાજા જૈનધર્મી રાજા હતો. (વીર સં. ૫૭૦ થી ૫૮૪)

રથવીરનરેશ—આ જ આરસામાં રથવીરપુરનો ગામ ધણી પણ આ વજ્રસ્વામી તથા મુનિ ચિવમૂર્તિજી વગેરેને બહુ માનતો હતો. * (આવશ્યક નિર્ચયિત)

દશપુરનરેશ—દશપુરનો રાજા પણ આ આચાર્ય રક્ષિતજીના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો હતો.

જૈન તીર્થો

આ અરસામાં શ્રીચતુર્જય તીર્થ તથા ગિરનાર તીર્થના જીર્ણોદ્ધાર થયા છે અને ભગવાન ઋષભદેવ વગેરેનાં જિનખિંબ વગેરેની અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠા અને ધ્વજારોપણ વગેરે થયાં હતાં.

કપટીંચક્ષ—આજ સમયે ચતુર્જય તીર્થમાં નવા અધિષ્ઠાયક કપટીંચક્ષની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તે કપટીંચક્ષનું

* આ રથવીરપુર ક્યાં આવ્યું તેનો નિર્ણય થયો નથી. તે મધ્ય હિંદમાં કે દક્ષિણ હિંદમાં હોવું જોઈએ. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના આચાર્ય ચૈતન્યસ્વામી (જન્મ તા. ૭-૩-૧૪૮૬, મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૫૩૪)એ દક્ષિણ ભારતમાં યાત્રા કરી તેમાં અનુક્રમે ગોળપદતીર્થ, ચત્તપુર, મંગલગિરિ, શ્રીરંગમ્, ઉરુપી-રજતપીઠપુરમ્, કલ્પતીર્થ, પંપાસર, ગોપીશિવ, સૂર્યપૂર્વક તીર્થ, કોલ્હાપુર અને પંદરપુર એ તામે દર્શાવ્યાં છે. આ પૈકીનું રજતપીઠપુર તે રથવીરપુર તો નહીં હોય ?

ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે બે રીતે મળે છે:

૧. એક ઉદ્ધેષ્ય એવો મળે છે કે, આઠ વજ્રસેનસૂરિજી એ એક કપડી નામક રાજપુત્રને પ્રતિજ્ઞાધી જૈનધર્મી બતાવ્યો હતો; જે મૃત્યુ પામીને વ્યંતરદેવ બન્યો. પછી તેણે આઠ વજ્રસેનસૂરિજી પાસે આવીને સૂરિજીને પૂછ્યું: કંઈ કામ સેવા હોય તો ફરમાવો. આ સાંભળી સૂરિજીએ એને શત્રુજયોદ્ધારમાં સહાયક થવાનું કહ્યું અને જૂના ઉપદ્રવકારી કપડીને સ્થાન બ્રહ્મ કરી આ નવીન કપડીને શત્રુજયના અધિષ્ઠાયક દેવ તરીકે સ્થાપ્યો. આ નવીન કપડી ચક્ષરાજે શત્રુજયના ઉદ્ધારમાં બહુ જ સહાયતા કરી હતી.

૨. બીજો મત છે કે કપડી નામે એક વણકર રહેતો હતો. એને આડી અને કુહાડી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. આ બન્નેના ત્રાસથી કંટાળી કપડી ગામ બહાર ચાલ્યો ગયો. ત્યાં એને વજ્રસેનસૂરિજીએ આશ્વાસન આપી ‘નમો અરિહંતાણં’ પઢનો મંત્ર આપ્યો અને અંકસીનો વિધિ બતાવ્યો. હવે તે તે જ દિવસે જ તે ભોજનમાં સર્પિતું ઝેર આવવાથી ‘નમો અરિહંતાણં’ પઢ જપતાં જપતાં મૃત્યુ પામી વ્યંતરદેવ થયો. બીજે દિવસે વણકરની સ્ત્રીઓએ રાજાને ફરિયાદ કરી કે, “અમુક સાધુએ અમારા પતિને મારી નાખ્યા છે.” રાજસેનિકોએ સૂરિજીને પકડીને બેસાડ્યા છે, તે જ સમયે કપડી વ્યંતરદેવ જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વજવને ભ્રમ નીચે આવો પોતાના ઉપકારી આચાર્યશ્રીને છોડાવ્યા અને બે હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે, ભગવન્, મારા યોગ્ય સેવા ફરમાવો. પછી કપડીચક્ષે સૂરિજીની આજ્ઞા પ્રમાણે શત્રુજય તીર્થના ઉદ્ધારમાં કીમતી સહાય કરી છે. આજે પણ શત્રુજયગિરિ ઉપર આ નવા કપડી ચક્ષની દેરીમાં મૂર્તિ છે અને તે આરાધકોને સહાય આપે છે.

પ્રકરણ ચૌદમું

આં વજ્રસેનસૂરિ

આર્ય વજ્રસ્વામીની પાટે આં વજ્રસેનસૂરિ આવ્યા છે.

તેમનાં વીર સં. ૪૬૨ માં જન્મ, સં. ૫૦૧ માં દીક્ષા, સં. ૫૮૪ માં ગચ્છનાયકપદ, સં. ૬૧૭ માં યુગપ્રધાનપદ અને સં. ૬૨૦ માં ૧૨૬ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયાં છે. તેઓ ઉંમરમાં અને દીક્ષામાં આર્ય વજ્રસ્વામીથી મોટા હતા, ૧૧૬ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય હોવાથી દીર્ઘ અનુભવી અને દરેક બાબતના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા, દીર્ઘજીવી હતા.

તેમની અધ્યક્ષતામાં વીર સં. ૫૬૦ વિ. સં. ૧૫૦ માં ગિરનારતીર્થનો ઉદ્ધાર થયો હતો. આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ ઉદ્ધાર જાકુટિ શ્રાવકે કરાવ્યો હતો અને તેની પ્રશસ્તિમાં આં પાદવિપ્તસૂરિ તથા આં વૃદ્ધવાદિસૂરિને વિદ્યાધરવંશના ઉદ્ભવેખ્યા છે. આ સમયે અહીં જૈનધર્મપ્રેમી મહાક્ષત્રપોત્તું સંખ્ય હતું.

ત્યાર પછી વીર સં. ૫૭૦ માં શત્રુંજયતીર્થનો ઉદ્ધાર થયો; જેમાં આં વજ્રસ્વામી તથા આં વજ્રસેનસૂરિજીએ મોટી જહેમત ઉઠાવી હતી. એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે.

આરુદ્ધાણી પડતાં આં વજ્રસ્વામીજીએ દક્ષિણમાં જઈ

જાકુટિ એ સંસ્કૃત નામ છે, તેનું પ્રાકૃત નામ જાકુટિ અને જલક થાય. એટલે પ્રસિદ્ધ જલકશાહેજ આ ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોય તે તે બનવા-ભેમ છે. જલકશાહ વી. સં. ૫૭૦ માં સ્વર્ગે ગયા છે. 'પ્રજાવક્યરિત્ત'ની ખીજ પ્રતિમાં જાકુટિ નામ આપેલ છે.

સાથેના મુનિઓ સાથે રથાવર્તગિરિ પર અનશન કર્યું ત્યારે આં વજ્રસેન પણ તેઓની સાથે જ હતા કિન્તુ આં વજ્ર-સ્વામીએ એમ જાણ્યું કે આં વજ્રસેનસૂરિ ખારડુકાળી પછી ગણધરવંશ અને વાયકવંશની પરંપરાને સંભવન કરી શકશે તેથી તેમને અનશન કરવાની મનાઈ કરી હતી અને આં વજ્રસેન-સૂરિજીએ પણ એ શુરુઆતને શિરોધાર્ય કરી એ શુરુજીની ભાવનાને સર્વાંશે સફળ બનાવી હતી.

જે કે યુગપ્રધાન આં ભદ્રશુભસૂરિએ “જે મુનિ આં વજ્ર-સ્વામીની સાથે એક રાત વસશે તે તેમની સાથે જ અનશન કરશે” આતું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તે સાચું પડ્યું છે. પરંતુ તેમાં અપવાદ-રૂપે માત્ર આં વજ્રસેનસૂરિ જ છે, અને એમ થવાતું કારણ એ જ કે તેઓ આં વજ્રસ્વામીની પહેલાં જન્મ્યા હતા તેમજ પહેલાં શ્રમણ બન્યા હતા.

આં વજ્રસ્વામીસૂરિએ આં વજ્રસ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ વિહાર લંબાવ્યો, તેઓ સોપારક નગરમાં પધાર્યા. અહીં અનાજનો સખત દુકાળ હતો, અહીંના શેઠ જિનદત્તે લાખ સોનૈયા ખરચી શેઠા ચોખા ભેળવ્યા હતા. એટલાથી તેના કુટુંબનો નિર્વાહ થાય તેમ ન હતો અને બીજા દિવસે ચોખા મળવાની આશા જ ન હતી. તેથી તેણે તે ચોખા રંધાવી તેમાં ઝેર ભેળવ્યું હતું અને તેને ખાઈ ખાખા કુટુંબે મરી જવું એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. સહભાગ્યે આં વજ્રસેનસૂરિ તે દિવસે એજ સમયે ત્યાં ગોચરી માટે પધાર્યા. શેઠે ચોખામાં ઝેર ભેળવ્યું છે એમ જણાવ્યું અને આચાર્યશ્રીએ આં વજ્રસ્વામીએ કહેલ ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે દુકાળની અવધિ જાણી લીધી. તરત જ આચાર્યશ્રીએ શેઠને કહ્યું કે, શેઠજી! તમે આ ઝેર ખાશો નહીં. શુરુજીની આજ્ઞા છે કે આવતી કાલે જ અહીં અનાજનો સુકાળ થશે. શેઠે બે હાથ જોડીને કહ્યું કે, પ્રભો! જો એમ થશે તો અમે સહકુટુંબ આપની પાસે દીક્ષા લેશું. ખસ! બીજે દિવસ થયો, સવારે સમુદ્ર કાંઠે અનાજનાં વહાણો આવ્યાં અને સોપારક નગરમાં અનાજ અનાજ

યર્થ ગણુ. પછી શેઠ જિનદત્ત, શેઠાણી ઇશ્વરી, પુત્રો—૧ નાગેન્દ્ર
૨ ચંદ્ર ઇ નિવૃત્તિ અને ૪ વિદ્યાધર એ દરેકે વીર સં. પદર માં
આં વજ્રવામી પાસે દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો.

મંદસોરમાં ત્રીજી આગમવાચના:

આ બચંકર ખારદુકાલીમાં ઘણા મુનિઓએ જ્યાં ત્યાં
અનંશન દરી સ્વર્ગગમન કર્યું હતું, જેથી ઘણા ગણો, કુલો અને
વાચકવંશોનો વિગ્રહેટ થઈ ગયો હતો. મુનિવરોની સંખ્યા પણ
બહુ નાની થઈ ગઈ હતી. સુકાળ થતાં જ શ્રીસંઘે આગમરક્ષાનો
પ્રશ્ન પહેલાં હાથમાં લીધો. આ સમયે શ્રીસંઘમાં વાચનાચાર્ય
નંદિલસૂરિ, યુગપ્રધાન આં રક્ષિતસૂરિ અને ગણાચાર્ય આં વજ્ર-
સેનસૂરિ પ્રધાન પ્રભાવકો હતા.

આં રક્ષિતસૂરિ હા પૂર્વના જ્ઞાતા હતા, તેથી શરીરવિજ્ઞાન,
મતિવિજ્ઞાન અને માનસવિજ્ઞાન વગેરેના ઊંડા બાણકાર હતા.
તેમણે વિચાર્યું કે, એક તો પડતો કાળ છે બાર બાર વર્ષોનો
દુકાળ પડવાથી શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેટો છોડાય થયો છે અને હવે કદાચ
આવા એક બે દુકાળો પડે તો શ્રુતજ્ઞાનનો સર્વથા નાશ થશે એ
સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. ખીજું સંહનનબળ પણ ઘટતું
બાથ છે. દુર્મલિકાપુષ્પમિત્ર જેવા બુદ્ધિવાન મુનિઓ પૂર્વધરે
બન્યા પરંતુ દુખળા દુખળા જ રહે છે અને આગમોના એકેક
અનુયોગ રાખવાની વિનંતિ કરે છે ત્રીજું જિનઆગમનું
પ્રત્યેક સૂત્ર અનંત અર્થોથી ભરેલું છે, ગંભીર છે, દરેક સૂત્રોમાં
ઓછામાં ઓછા ૧ દ્રવ્ય, ૨, ચરણકરણ ૩, ગણિત અને ૪,
ધર્મકથા—એ ચાર અનુયોગો તો છે જ. એ દરેકને ધારણ કરે એવી
બુદ્ધિવાળા મુનિઓ થોડા છે. એટલે એ ચાર અનુયોગોની રક્ષા
કરવા જતાં સૂત્રોની રક્ષા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડશે. કદાચ વ્યાજના
લોભે મૂડી નાશ પામે એવો અંદેશો રહે છે. ચોથું શ્રુતધરો
સ્થવિર છે, વૃદ્ધ છે અને નાગેન્દ્ર વગેરે મુનિઓ બિલકુલ નવા
છે, તેઓને જલદી શ્રુતજ્ઞાન આપી દેવું એમ એ તેમાં કાળ થોડો
છે, કામ બહુ છે વગેરે વગેરે.

આં રક્ષિતસૂરિએ ગંભીર વિચાર કર્યા, સમકાલીન પ્રભા-
વક આચાર્યોની સમ્મતિ લીધી. દરેક સૂત્રપાઠોનો એકેક પ્રધાન
અર્થ કાયમ રાખી ગૌણ અર્થોને જતા કર્યા અને એ રીતે દરેક
આગમોને ચાર અનુયોગમાં વહેંચી નાખ્યા. તે આ પ્રમાણે—

૧. દ્રવ્યાનુયોગ—હૃદિવાદ

૨. ચરણકરણાનુયોગ—૧૧ અંગો, છેદ સૂત્રો, મહા-
કલ્પ, ઉપાંગો, મૂળસૂત્ર,

૩ ગણિતાનુયોગ—સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ,

૪. ધર્મકથાનુયોગ—ઋષિભાષિત, ઉત્તરાર્ધચયન,

આં રક્ષિતસૂરિએ વીરસં. પદર લગભગમાં આ અનુયોગો
જુદા પાડ્યા છે અને આગમોને ચિરંજીવ બનાવ્યા છે. આજે
આ અનુયોગ પ્રમાણે જ આગમોનું અધ્યયન, અધ્યાપન થાય છે.

આં નાગેન્દ્ર વગેરે થોડા વર્ષોમાં જ આગમના પારખામી બન્યા.

ચાર કુલોની વાર્તા:

‘ઉપદેશગચ્છની પટ્ટાવલી’માં ઉલ્લેખ છે કે, શ્રમણસંઘનું
સમ્મેલન કરી ચાર કુલોની સ્થાપના કરવામાં આવી, આં ચક્ષુદેવ-
સૂરિએ આ કાર્યને સફળ બનાવવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો હતો
અને તેઓ પોતે આં કક્ષસૂરિ અને આં ઉદયવર્ધન વગેરે
ચંદ્રકુળમાં હાખલ થયા હતા. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજ
શકાય છે કે, બાર હુકાળીમાં ઘણા આચાર્યો કાલધર્મ પામ્યા
પછી આં નંદિસૂરિ તથા આં રક્ષિતસૂરિ પણ સ્વર્ગવાસી
બન્યા, એટલે શ્રમણ સંઘને મજબૂત કરવાની અગત્યતા જિલ્લી થઈ
હતી. આં વજ્રસેને દરેક ગચ્છોના મુનિઓને એકત્રિત કરી
નાગેન્દ્ર વગેરે કુલોની સ્થાપના કરી હતી. આ સમયે બીજા
મુનિઓ પણ આ ચારે કુલોમાં જ લગી ગયા હતા. આપણે ઉપર

+ દિગમ્બર ઇતિહાસ પણ કહે છે કે, આં અર્હદ્વલીએ આગમોનું
ચાર અનુયોગોમાં વિભાજન કર્યું. આ અર્હદ્વલીએ ગુણસૂચક નામ છે.
સંભવ છે કે, આં રક્ષિત કે આં દુર્ગલિકાપુષ્પ મિત્ર એનું બીજું નામ હશે.

જોઈ ગયા કે, ઉપકેશગચ્છ ચંદ્રકુળમાં સામેલ થયો હતો, આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, પારિલયગચ્છ ચંદ્રકુલમાં દાખલ મનાય છે; દિગમ્બર ચિલાલેખો કહે છે કે, આં ચંદ્રસૂરિથી શુદ્ધ મુનિ-વંશ ચાલ્યો છે. એટલે આં કૃષ્ણ અને શિવભૂતિ ચંદ્રગચ્છમાં દાખલ હતા. જેસલમેરમાં પંચતીર્થીનો લેખ છે કે, સિદ્ધસેન-દિવાકરગચ્છ નાગેંદ્રકુલનું અંગ છે. એમ દરેક મુનિઓ ચારે કુળમાં જોડાઈ ગયા હતા. આ ઘટના વીર સં. ૬૦૬ લગભગમાં બનેલ છે. સમય જતાં આ ચાર કુલો ગચ્છરૂપે પણ બહેર થયા છે. આ ચારે કુલોનો થોડાએક પરિચય નીચે આપીએ છીએ.

૧. નાગેંદ્રકુલ—આં નાગેંદ્રસૂરિ આં નંદિલસૂરિ પછી ૧૨નાચાર્ય બન્યા છે (પરિચય માટે જુઓ પૃં ૧૮૪) તેમનાથી નાગેંદ્રકુળ નીકળ્યું. નાર્મદીશાખા અને નાગેંદ્રગચ્છ એ તેનાં બીજાં નામો છે. આ ગચ્છમાં વલ્લીની વાચના કરનાર આં નાગાભુત્ત આંબૂતકિત્ત, આંશાહલ, તેમના શિષ્ય ‘પદ્મચરિય’કાર આંવિમલ, (સં. ૫૩૦) જૂનરેશ્વર વનરાજ ચાવડાના ગુરુ આંશીલગુણસૂરિ, આંદેવેંદ્રસૂરિ, શ્રીશીલરુદ્રગણી (શાકે ૯૧૦), પાર્શ્વેલગણિ- (શાકે ૯૧૦) મહામાત્ય વસ્તુપાલના ગુરુ આં વિજયસેન ‘સ્વાદ્રાહમંજરી’કાર આં મલિલેષુસૂરિ વગેરે અનેક થયા છે.

૨. ચંદ્રકુલ—આં ચંદ્રસૂરિથી ચંદ્રકુલ નીકળ્યું, જેમાં વાલિવેતાલ આં શાંતિસૂરિ, નવાંગીવૃત્તિકાર આં અભયદેવસૂરિ, ‘વાહમહાર્ણવ’કાર આં અભયદેવસૂરિ વગેરે ઘણા આચાર્યો થયા છે. વિદ્યમાન દરેક ગચ્છો પણ ચંદ્રકુલની જ પરંપરાના છે.

૩. નિવૃત્તિકુલ—આ કુળમાં ‘પુરિસચરિય’કાર આંવિમલમતિ, આંગર્ગર્ધિ, સૂરાચાર્ય, આ સિદ્ધર્ધિ, આંશીલાંકસૂરિ અને ‘સમર-શસો’કાર આં અંબદેવ વગેરે થયા છે.

૪. વિદ્યાધરકુલ—આં વિદ્યાધરથી આ કુળ નીકળ્યું, જેમાં આંપાદલિપ્તસૂરિ, આં નાગહસ્તિ, આં કાલક, આં વૃદ્ધવાદિલ, આંસિદ્ધસેન દિવાકર વગેરે થયા એમ ‘પ્રભાવક-
રક

અરિત્ર'માં લખ્યું છે. આં હરિભદ્રસૂરિ પોતાના ગુરુજીને વિદ્યાધરકુલતિલક તરીકે ઉલ્લેખે છે. સંગમસૂરિ નામના સિદ્ધ મુનીશ્વરે શત્રુઙ્ગ ઉપર વિં સં ૧૦૬૪ માં એક માસનું અનશન કર્યું હતું,* તેમને માટે પ્રાચીન પુંડરીકના શિલાલેખમાં વિદ્યાધર-કુલનમસ્તલમૃગાંક વિશેષણ આપ્યું છે.

વનરાજ ચાવડાના મંત્રી નીનાએ પાટણમાં વિદ્યાધરગમ્મમાં ભંઆદીશ્વરનું દેરાસર બનાવ્યું હતું, તેના વંશજ મંત્રી નેહના પુત્ર પ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વિમલના ભત્રીજા મહામાત્ય પૃથ્વીપાલે તેમાં મંડપ કરાવ્યો હતો, તેના પુત્ર ધનપાલની વિનતિથી નાગેન્દ્રગમ્મના આં હરિભદ્રે સં ૧૨૫૦ લગભગમાં 'અંદ્રપ્રભ-અરિત્ર' વગેરેની રચના કરી.

આ ચારે કુલના આચાર્યો એકરૂપે જ હતા, તેથી શાસનના ધણાં કાર્યોમાં સાથે મળીને વ્યવસ્થા કરતા હતા. મંત્રીશ્વર વિમલે આણુ ઉપર વિમલવસહીમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી ત્યારે આં ધર્મધોષ વગેરે ચારે ગમ્મના આચાર્યો ત્યાં હાજર હતા. તે માટે લખ્યું છે કે,

નાગેન્દ્રચન્દ્રમુલ્લે: પ્રથિતપ્રતિષ્ઠા ।

બીજો ઉલ્લેખ પણ મળે છે કે—

જતુર્ગચ્છોદ્ગવૈશ્વતુર્ભિરાચાર્યૈ: પ્રતિષ્ઠા કૃતા ઇત્યાદિ

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ આં નાગેન્દ્રસૂરિ વગેરે માટે લખે છે કે, તે ચારે આચાર્યો 'ન્યૂન દશપૂર્વી' થયા, તેઓના નામથી નીકળેલા

* આં સંગમસિંહસૂરિ આં હરિભદ્રસૂરિના પ્રથોના પ્રકાંડ અભ્યાસી હતા, આં અભયદેવ તથા આં અકલંકના ન્યાય પ્રથોના પ્રકાંડ પંડિત હતા, વ્યાકરણ, કાવ્ય અને અલંકારના ઉદ્ભવ વિદ્વાન હતા, વૈશેષિક, મીમાંસા અને ગૌતમ એ ત્રણેના તર્કના અભ્યાસી હતા અને સાંખ્ય તથા ભટ્ટપાદના મતને પણ જાણતા હતા, તેમજ મોટા કવિ હતા. તેમની પાટે મહાન વિદ્વાન આં જયસિંહસૂરિ થયા. તેમના શિષ્ય યક્ષદેવે નાગપુર જઈ શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો અને આં હરિભદ્રસૂરિના પાંચ શ્લોક બતાવ્યા, જે પ્રસિદ્ધ છે.

(જૈન સભ્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક-૧૩૯)

જયછે. આજે પણ જન્મતમાં જયવાંતા છે. તે આરે જૈનધર્મનો ઉદ્ધાર કરવામાં ધુરંધર હતા, તેઓની પ્રતિમાઓ આજે પણ સોપારક તીર્થમાં પૂજાય છે વગેરે. (પ્રભાવકચરિત્ર)

આ આચાર્યના સમયમાં આં નંદિલ, આં નાગહસ્તિ, આં રક્ષિત, આં દુર્ગલિકાપુષ્પમિત્ર વગેરે થયા છે. સાતમા, આઠમા, નિહ્નવો નીકળ્યા છે, ઘણાં તીર્થો સ્થપાયાં છે અને ક્ષત્રપવંશી નહપાન રાજાથી વીર સંવત ૫૪૬ વિ. સં. ૧૩૬માં શકસંવત પ્રવર્ત્યો છે.

આં નંદિલ ક્ષમણ આં નાગહસ્તિ :

આ જન્મે આચાર્યોનાં ચરિત્રો વાચકવંશમાં આવી ગયાં છે
આં રક્ષિતસૂરિ આં દુર્ગલિકાપુષ્પમિત્ર :

તેઓ ૧૬ માં યુગપ્રધાન છે, તેમનાં વીર સં. ૫૨૨ માં જન્મ, સં. ૫૪૪ માં દીક્ષા, સં. ૫૮૪ માં યુગપ્રધાનપદ અને ૭૫ વર્ષની ઉંમરે વી. સં. ૫૬૭ માં સ્વર્ગગમન થયાં છે. તેમણે યુ. આ. બદ્ધશુભસૂરિને વી. સં. ૫૩૩માં નિર્યામણાં કરાવી છે એ હિસાબે જોઈએ તો તેમનો વી. સં. ૫૦૨ માં જન્મ, સં. ૫૨૪ લગભગમાં દીક્ષા, અને એ રીતે ૬૫ વર્ષની ઉંમર માનવી પડે છે, જે ઠીક લાગે છે.

માલવાના ક્ષયપુર એટલે મંદસોરમાં રુદ્રસોમ પુરોહિત અને તેને રુદ્રસોમા પત્ની હતી. રુદ્રસોમ પોતે વિદ્વાન અને કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ હતો, તેને રક્ષિત તથા ક્ષય જોમ એ પુત્રો હતા. પુરોહિતે રક્ષિતને પોતાનું જ્ઞાન આપ્યું અને પછી એની તેજ બુદ્ધિ જોઈને તેને પાટલિપુત્ર લણવા મોકલ્યો. રક્ષિત પણ ત્યાં ૧૨ વર્ષ રહી બ્યાકરણ, સાહિત્ય, ન્યાય, વેદ, પુરાણ અને ઇતિહાસ લખી આચાર્ય થઈ ઘરે આવ્યો. રાજાએ પુરોહિતના પુત્રનાં લણ સત્કાર-સન્માન કર્યાં, પુત્ર માતા પાસે ગયો પરંતુ માતાએ બહુ હર્ષ બતાવ્યો નહીં. પુત્રે કારણ પૂછ્યું એટલે માતાએ જણાવ્યું કે બેટા ! તું જે લણ્યો છે તે માત્ર સંસાર વધારનારી જ વિદ્યા છે, આત્મકલ્યાણ કરનારી જે કોઈ વિદ્યા હોય તો તે માત્ર દષ્ટિવાદનું જ્ઞાન જ છે, તેને તું લણ્યો છે ?

રક્ષિતે કહ્યું: માતાજી! દૃષ્ટિવાદનું નામ જ મેં આજે સાંભળ્યું છે. હું તેને ભણ્યો નથી, હવે હું એ વિદ્યા જરૂર ભણીશ.

માતા બોલી: વત્સ! અહીં શેરડીના વાઢમાં આં તોસલીપુત્ર વિરાજે છે, તેઓ તને તે વિદ્યા ભણાવશે. તું તેમની પાસે જાજે.

પંડિત રક્ષિત બીજે દિવસે સવારે માતાની રજા લઈ આં તોસલીપુત્ર પાસે જવા આવ્યો, તે જ વખતે તેનો મામા શેરડીના દાા માંઠા લઈ સામે આવતો મળ્યો. ભાણેજે મામાને પ્રણામ કરીને કહ્યું: પધારો, મારાં માતૃશ્રી અંદર છે, હું બહાર બાઉ છું. તેણે આ શુકનથી નક્કી કર્યું કે—મને દાા પૂર્વનું જ્ઞાન મળ્યો. પછી તે ઢૂંઢૂર નામના શ્રાવકની સાથે ઉપાશ્રયમાં ગયો અને તેણે તે શ્રાવકે જેમ કયું તેમ અધુન વિધિવિધાન કર્યું.

આચાર્યશ્રીએ તેને પૂછ્યું કે, વત્સ! તું કોણ છે? આચર્ય રક્ષિતે પોતાનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો અને સાથેસાથ જણાવ્યું કે, મારી માતાએ મને આપની પાસે પૂર્વની વિદ્યા શીખવા મોકલ્યો છે.

સૂરિજી બોલ્યા: એ માટે તો તારે મુનિ થવું પડશે.

રક્ષિતે ઉત્તર વાળ્યો કે જેમ થવું હોય એમ કરો, મને દીક્ષા આપો. મારે પૂર્વનું જ્ઞાન લાગવું છે.

આચાર્યશ્રીએ ગાંમ બહાર જઈ આ રક્ષિત પંડિતને દીક્ષા આપી. ઇતિહાસ કહે છે કે, જૈનશાસનમાં આ સૌથી પહેલી જ શિષ્યનિષ્કેટિકા છે. એટલે કે રજા વિનાની પહેલપહેલી દીક્ષા આ જ થઈ છે.

આં તોસલીપુત્રે મુનિ આચર્ય રક્ષિતને શાસ્ત્રઅભ્યાસ કરાવ્યો અને પછી પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવવા દૃષ્ટિવાદનો અભ્યાસ કરવા આં વજ્રસ્વામી પાસે જવા આજ્ઞા આપી. આચર્ય રક્ષિતજીએ પણ રસ્તામાં અવનતીમાં આં વજ્રસ્વામીના વિદ્યાગુરુ આં લદ્ગુપ્ત-સૂરિનાં દર્શન કર્યાં અને તેમની ભાવના મુજબ વીર સં. ૫૩૩ માં

તેમને અનશન કરાવી અંતિમ આરાધનાપૂર્વક સમાધિમૃત્યુ કરાવ્યું. આં ભદ્રશુભ્રતસૂરિએ આર્થ રક્ષિતને પહેલેથી જ સૂચના કરી હતી કે, વત્સ ! સોપકમી આયુષ્યવાળો મુનિ આં વજ્રસ્વામીની સાથે એક પશુ રાત રહેશે તો તેમની સાથે જ મૃત્યુ પામશે, માટે તું આં વજ્ર પાસે વિદ્યા ભણજે પણ તેમની સાથે ઊતરીશ નહીં અને રાતવાસો રહીશ નહીં. આર્થ રક્ષિતે વિનય કર્યો કે, પ્રભો ! જેમ આપ કહો છો, તેમ કરીશ. પછી આં ભદ્રશુભ્રતસૂરિ સ્વર્ગે ગયા.

આર્થ રક્ષિતજી ત્યાંથી વિહાર કરી જ્યાં આં વજ્રસ્વામી છે ત્યાં પહોંચ્યા અને જુદા ઉપાશ્રયમાં ઊતર્યા. આં વજ્રસ્વામીને તે જ પરોઢિયે સ્વપ્ન આવ્યું કે, “ મારા દ્વષથી ભરેલા પાત્ર-માંથી કોઈ અતિથિ આવી ઘણું પી ગયો. તેણે થોડું બાકી રાખ્યું.” સૂરિજી જાગ્યા. તેમણે સ્વપ્નના આધારે નક્કી કર્યું કે, આજે કોઈ મુનિજી આવશે અને તે મારું પૂર્વશ્રુત બ્રહ્મણ કરશે. ત્યારબાદ થોડો વખત જતાં આર્થ રક્ષિતજી ત્યાં આવ્યા.

તેમણે આવી વંદન કરીને જણાવ્યું કે, હું આં તોસલી-પુત્રની આજ્ઞાથી પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવવા આપની પાસે આવ્યો છું. મેં રસ્તામાં આં ભદ્રશુભ્રતસૂરિને નિર્ધામણ કરાવી છે અને તેમના કહેવાથી જ જુદા ઉપાશ્રયમાં ઊતર્યો છું તો મને કૃપા કરીને જ્ઞાનદાન કરો.

આં વજ્રસ્વામીએ ઉપયોગથી જોયું કે ‘ આ વાત બરાબર છે, આ સુપાત્ર છે, આને પૂર્વનું જ્ઞાન આપવું સર્વથા ઉચિત છે.’ આમ વિચારી તેમને વાંચના આપવી શરૂ કરી અને ૬ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન ભણાવ્યું.

બીજી તરફ તેમનો નાનો ભાઈ શ્વશુરક્ષિત માતાપિતાના આગ્રહથી તેમને તેડવા આવ્યો. આર્થ રક્ષિતે તેને પણ દીક્ષા આપી અને આં વજ્રસ્વામીને પૂજ્યું કે, હવે દશમું પૂર્વ કેટલું

બાકી છે ? સૂરિજીએ કહ્યું : વતસ ! હજી તો તું સમુદ્રમાં બિન્દુ જેટલું જ લણ્યો છે.

આર્ય રક્ષિતને માતાપિતાના આશ્રહથી મંદસોર જવાની ઈચ્છા હતી, તેથી તેમનું મન વ્યથ રહેવા લાગ્યું, આચાર્યશ્રીએ પણ બાણ્ય કે, આ મુનિ ૧૦ પૂર્વ નહીં લણી શકે. દશમું પૂર્વ મારી સાથે જ વિચ્છેદ પામવાનું છે એમ બાણી તેમને હા પૂર્વ લણાવી રજા આપી. મુનિ આર્ય રક્ષિત તથા મુનિ ક્વદ્ગુરુરક્ષિત મંદસોર આવ્યા અને પિતા, માતા, મામા, કાકા વગેરે સમસ્ત કુટુંબને ઉપદેશ આપી જૈન મુનિ બનાવ્યા. અને કાલક્રમે તેઓ પણ યુગપ્રધાન બન્યા.

આ આચાર્યને અનેક શિષ્યો હતા, તેમાંના કેટલાક શ્રતધર હતા, કેટલાએક લબ્ધિસંપન્ન હતા. જેમકે—

દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર—તે મંદસોરના વતની હતા, તેમના માતા, પિતા બૌદ્ધધર્મી હતા. તેણે આં રક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિબાધ પામી જૈન દીક્ષા લીધી, અને પૂર્વશ્રુત સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. તે જ્ઞાનના પઠન-પાઠનમાં એવા ઉદ્યમી રહેતા કે તેને શરીરનું ભાન જ રહેતું ન હતું. તેનું શરીર દુબળું દેખાતું હતું. એક વાર તેના કુટુંબીએ મુનિજીને આવા દુબળા-પાતળા બેઠા આચાર્યજીને ‘પૂછ્યું’ કે, આ બહુ દુબળા કેમ રહે છે ? આપ તેને સારો સાત્ત્વિક ભોરાક લેવાની મનાઈ કરતા હશે અથવા ખૂબ તપસ્યા કરાવતા હશે, એમ લાગે છે.

શુરુજીએ કહ્યું કે, મહાતુભાવ ! તેમને પૌષ્ટિક સારો આહાર જ આપીએ છીએ, ઘી પણ આપીએ છીએ પરંતુ રાત-દિવસના સતત અભ્યાસથી તે બધું જ બળી બાય છે.

કુટુંબીઓ આવી વાતથી માને એવા ન હતા. તેઓએ દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને પોતાને ઘેર લઈ જઈ ખૂબ આહાર કરાવ્યો અને પછી બોલ્યું કે, સતત લણવાના પરિશ્રમથી તે પચી બાય છે ત્યારે આખરે લણવાનું બંધ કરાવી તે આહાર ચાલુ રાખ્યો ત્યારે જ તેમનું

શરીર ઠીક દેખાવા લાગ્યું. પછી તે મુનિજી કુટુંબીઓને પ્રતિભાધી શુભ પાસે આવી ગયા.

આચાર્યશ્રીએ તેમને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. પોતાના બીજા શિષ્યોને બાલાવી જણાવ્યું કે, ઘડામાં ઘી નાખી પાછું કાઢીએ તો તે કંઈક ઘડામાં ચોટી રહે છે એમ હું આચાર્યરક્ષિતથી સંલગ્ન છું માટે તેમને મારી પાટ આપતો નથી, ઘડામાં અડદ ભરી તેને ઠાલવીએ તો બધાય અડદ બહાર નીકળી જાય છે, તેમાં ચોટી રહેતા નથી તેમ હું આચાર્ય દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રથી નિલેપ છું અને તે પણ સૂરિપદને યોગ્ય છે માટે હું તેને સૂરિપદ આપું છું. વળી, દુર્બલિકાપુષ્પમિત્રને પણ કહ્યું કે, તમે દરેકની સાથે મારી જેવો બ્યવહાર રાખજો. આ પ્રમાણે દહી તેમને આચાર્ય બનાવ્યા. આ આચાર્ય પૂર્વધર અને તે સમયના યુગપ્રધાન છે.

આચાર્યકેદગુરક્ષિત-મહાજ્ઞાની પૂર્વધર હતા.

વિદ્યેશ્વર-તે મહાજ્ઞાની પૂર્વધર હતા.

ગોખામાહિલા-તે મહાજ્ઞાની પૂર્વધર હતા. તેણે મથુરામાં નાસ્તિકવાદીને હરાવ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી તે પોતે જ નિહલ થયા છે.

ધૃતપુષ્પમિત્ર-તેઓ મુનિઓની ભક્તિ માટે લખિથી ઘી વહોરી લાવતા હતા.

વસ્ત્રપુષ્પમિત્ર-તેઓ લખિથી વસ્ત્ર વહોરી લાવતા.

ચાર અનુયોગ-આ. શ્રીરક્ષિતસૂરિજીએ પડતો કાળ, સંહનનની મંદતા અને બુદ્ધિનો હાસ વગેરે વિચારી શિષ્યોની વિનયિથી ચાર અનુયોગ બુદ્ધિ પાડી આગમોને ચારે અનુયોગોમાં વહેંચી નાખ્યા, જે આજે પણ બુદ્ધિ જ છે. તેમણે અનુયોગ કર્યા ત્યારે કલિકથૃતમાં પોતાના સમય સુધીની પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને મતમતાંતરોને કાબલ કર્યા છે, પાછળથી તેમના શિષ્યોએ તેમની પ્રશંસાના પાઠો પણ તેમાં જોડી લીધા છે. જેમકે-

“જાવંત મજ્જવદરા, અપુહુતં કાલિઆણુભોગસ્ત્ત્વ.

તેનારેણ પુહુતં, કાલિઅસૂદ્ધિદિદિવાય અ ॥૭૬૩॥

દેવિંદવંદિષદ્દિ, મહાણુમાવેદિં રવિસ્થગઝજેદ્દિ।”

જુગમાસજ્જ વિહત્તો, અણુઓગો તા કઓ સ્સહા ॥૭૭૪॥

(આવસ્સય-જિજ્ઞુસિ)

જેમ સ્થામાઆર્યના ચરિત્રમાં સ્રોધર્મેન્દ્રે સીમંધરસ્વામીને ભરતક્ષેત્રના નિગોહના વ્યાખ્યાતા માટે પૂછ્યું અને સ્થામાઆર્યનું નામ સાંભળી ત્યાં આવી તેમની પરીક્ષા કરી વંદન કરી ઉપાશ્રયનો દરવાજો ખદલી સ્વર્ગગમન કર્યું. ઇત્યાદિ વર્ણન આવે છે એ જ વસ્તુવર્ણન આં રક્ષિતસૂરિજીના ચરિત્રમાં પણ છે. સારાંશ એ છે કે, આ આઆર્ય દ્રવ્યાનુયોગના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા.

તેઓ વીં સં ૫૬૭માં મંદસેરમાં અનશન કરી સ્વર્ગવાસી થયા.

સાતમેા નિન્હવ ગોખામાહિલ:

વીર સં. ૫૮૪ માં ગોખામાહિલ સાતમેા નિન્હવ થયો.

તે આર્ય રક્ષિતજીનો શિષ્ય હતો. તેણે આઠમા કર્મપ્રવાદ પૂર્વના અધિકારમાં “ કર્મ જીવાત્માની સાથે ક્ષીરનીર અને લોહા-ગ્રિની જેમ મળી જાય છે ” તેને બદલે “ કર્મ ઓની કાંચળી અને ખાળકની કાનટોપીની જેમ આત્મપ્રદેશની ઉપર લાગી જાય છે. ” એવું નિરૂપણ કર્યું, તથા નવમા પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ પૂર્વના અધિકારમાં સાધુઓ જાવજીવનું સામાયિક કિયર છે, તેમાં જીવનની છેલ્લી ઘડીએ લોગની વાંચ જઈ આવે છે, એમ વાંચા દોષ બતાવી જાવજીવ પચખ્યાણની મના કરી. નવો અખદ્ધિક મત ચલાવ્યો. આં શ્રીદુર્જલિકાપુષ્પે તેને સમજાવ્યો અને શ્રીસંઘે અક્રમ તપ કરી, શાસનદેવી મોકલી, લં સીમંધરસ્વામી પાસેથી ખુલાસો મેળવી, ગોખામાહિલને પોતાની ભૂલ સુધારવા જણાવ્યું પરંતુ તે એકનો જ થયો નહીં. દુર્જલિકાપુષ્પ કંઈ જાણતા નથી, અને દેવી જૂદી છે, ભગવાન એવું કહેવરાવે જ નહીં. ઇત્યાદિ કહી તેણે પોતાનો દ્વંદ્વપ્રહ છોડ્યો નહીં. શ્રીસંઘે પણ તેને સંઘ બહાર કર્યો, અને તેનો મત પણ થોડો વર્ષ સુધી આદ્યા પછી અંતે દિગંબર પ્રતમાં ભળી ગયો.

આઠમેા નિહ્વ શિવભૂતિ :

વીર સં૦ ૬૦૬ માં આઠમેા નિહ્વ શિવભૂતિ થયેલ છે. તે આં કૃષ્ણઋષિનેા શિષ્ય હતા.

ભગવાન મહાવીરસ્વામી થયા તે પહેલાં જૈન મુનિએા વિવિધ રંગનાં વસ્ત્રો પહેરતા હતા. ભં મહાવીરસ્વામીએ તેમાં મર્યાદા બાંધી કે, ‘ જૈન મુનિએાએ વિવિધ રંગી વસ્ત્ર પહેરવા નહીં, માત્ર સાદાં અને સફેદ વસ્ત્ર પહેરવાં, અગર નમ્ર રહેવું. ’ ત્યારથી જિનકદબી અને સ્થવિરકદબી એ દરેક મુનિએા વસ્ત્રધારી બની રહેતા અને નમ્ર પશુ રહેતા હતા.

બોદ ‘ત્રિપિટક’ શાસ્ત્ર ‘મન્વિજમનિકાય’માં આજીવક મતની ૬ અભિજ્ઞતિએા નીચે મુજબ ગણાવી છે:

૧. કૃષ્ણાભિજ્ઞતિ-કૂરમનુષ્ય.
૨. નીલાભિજ્ઞતિ-ભિક્ષુ, બોદ ભિક્ષુ
૩. લોહિત્યાભિજ્ઞતિ-જૈનમુનિ, કે જેએા નિરંતર ચોળપટ્ટો પહેરે છે.
૪. હરિદ્રાભિજ્ઞતિ-આજીવકનમ્ર ગૃહસ્થી, એલક.
૫. શુકલાભિજ્ઞતિ-નમ્ર આજીવક સાધુ, સાધ્વી.
૬. પરમશુકલાભિજ્ઞતિ-આજીવક ધર્માચાર્યો નંદવત્સ, કિસસંકિચ્ચ અને મંખડીગોશાળ વગેરે.

(એન્સાઇકલોપીડિયા ઓફ રિલિજિયન્સ એન્ડ એથિક્સ, વો. ૧
પૃ. ૨૫૬ ‘આજીવક’ લેખ.)

તેમાં લોહિત્યાભિજ્ઞતિનેા પરિચય કરાવ્યો છે કે:—

લોહિત્યામિજ્ઞતિ નામ “નિગંથા” “પક્ષાટિક” इति वदन्ति ।

અર્થાત:—લોહિત્યાભિજ્ઞતિ એટલે વસ્ત્રધારી નિર્ગંથો.

સાફ વાત એ છે કે જૈન શ્રમણો વસ્ત્રધારી હતા અને ત્યારે જૈનોમાં વસ્ત્રવિષયક કેાઈ બાતનેા વિચારભેદ ન હતો. જૈન દર્શન અનેકાંત દર્શન છે. એટલે તેમાં વસ્ત્ર હોય કે ન હોય, આવી શુદ્ધલક વાતોનેા એકાંત આગ્રહ હોય જ શાનો ?

જૈન સાધુ એટલે ચારિત્રની મૂર્તિ' યાને સર્વોચ્ચ જીવન આ વાસ્તવિક સિદ્ધાંતને સામે રાખી બંને કોટિના મુનિઓ જૈન ધર્મનો એકધારો પ્રચાર કર્યો જતા હતા. છ સૈંકા સુધી તો ખરાબર એમ ચાલ્યું પરંતુ આ ઉત્કર્ષને મોહરાજા કેમ સાંખી શકે ? તેણે એકાએક એક કાળ ચોધડિયે જૈનધર્મમાં એક નાનીશી ચિનગારી ચાંપી દીધી એથી જૈનધર્મને એકદમ એક માટે આંચકો લાગ્યો, પરિણામે જૈનોના બે ટુકડા પડ્યા જે આજ સુધી સંધાયા નથી. આ આખીય પરિસ્થિતિનો આદિ પુરુષ મુનિ શિવ-ભૂતિ યાને ભૂતબલિજી છે.

શિવભૂતિજી, તે રથવીરનગરનો સાહસિક બળવાન અને રાજમાન્ય પુરુષ હતો, તેણે આઠ કૃષ્ણઋષિ પાસે દીક્ષા લીધી. એક દિવસે ત્યાંના રાજાએ તેને રત્નકંબલ વહોરાવી. તેણે પણ રત્નકંબલને ન વાપરતાં મોહભાવથી બાંધી રાખી. ગુરુમહારાજે તેને મમતા છોડવા શિખામણ આપી પરંતુ તે વાત તેને જળે જોતરી નહિ, એટલે એક દિવસે ગુરુએ તેની ગેરહાજરીમાં તે રત્નકંબલના ટુકડાઓ કરી મુનિઓને વહેંચી દીધા અને શિવ-ભૂતિજી આવતાં તેને પણ જણાવી દીધું કે મહાનુભાવ ! યરીર, વસ્ત્ર, મુદ્રપત્તિ, રત્નોદરણ, પાત્રાં વગેરે જીવરક્ષાનાં અને સંયમ-નિર્વાહનાં સાધનો છે. તેમાં મમતા હોવી ન જોઈએ. મમતા થવાથી તે પરિશ્રદ્ધ બની જાય છે. આ પરિશ્રદ્ધના દોષમાંથી બચવા માટે મુનિઓએ સંયમનિર્વાહનાં સાધનોને રાખવા છતાં તેમાં અગ્નિ બની રહેવું જોઈએ, મુનિઓએ ઉપકરણમાં મૂર્છા આસક્તિ રાખતી ન જોઈએ. ભાગ્યશાળી ! તમે ઘર છોડ્યું, બાર છોડ્યું, ઋદ્ધિ છોડી, રાજસન્માન છોડ્યું અને સાધુ બન્યા છો. આવા સમજદાર ધર્મને એક મામૂની ચીજમાં આસક્તિ રાખો, એ તમને શોભતું નથી. આવી મમતાને તમારે ફાવી દેવી જોઈએ. મેં તમને પરિશ્રદ્ધના બંધનથી છૂટા રાખવા તમારી રત્નકંબલ ટુકડા કરી મુનિઓને વહેંચી દીધી છે. તમે મુનિલક્ષિતની અનુમોદના કરજો અને ફરીવાર મમતાનો પ્રસંગ ન આવે તેમ સાવચેત રહેજો.

શિવભૂતિને આ ઉપદેશ રુચ્યો નહીં, તેને પોતાની રત્નકંબલ જવાથી શુરસો આળ્યો, તેણે મોહના આવેશમાં આવી જણાવ્યું કે, તો તો વસ્ત્રપાત્ર રાખવાં એ જ મહાન પાપ છે. મુનિએ નમ્ર જ રહેવું જોઈએ, અને જિનકલ્પી દશામાંજ રહેવું જોઈએ.

શુરુમહારાજે જણાવ્યું કે, મુનિજી ! જિનકલ્પી બનવા માટે તો નવ પૂર્વથી અધિક જ્ઞાન જોઈએ, જે પૈકીનું એત્યારે આપણામાં કંઈ જ નથી આજકાલના માનવી માટે તો એ માર્ગ માત્ર એક આદર્શ રૂપ જ છે, કદાચ કોઈ મુનિ નગ્ન રહેવા માત્રથી પોતાને જિન-કલ્પી તરીકે જાહેર કરે તો તે જિનકલ્પીનું અપમાન કરે છે, મુનિ નગ્ન થવા માત્રથી જિનકલ્પી લાગી જતો નથી. વગી, જિન-કલ્પી વસ્ત્રવાળા અને પાત્રવાળા પણ હોય છે. સાચી વાત એ છે કે મુનિએ વસ્ત્ર, રત્નોદરણ, પાત્ર વગેરેમાં આસક્તિ રાખવી ન જોઈએ એટલે નગ્ન રહેવાની કંઈ જરૂર નથી.

આચાર્યની આ વાત શિવભૂતિને ગળે ઊતરી નહીં. તેણે આ નાનકડી વાતને મોટું રૂપ આપ્યું અને વસ્ત્ર, પાત્ર છોડી સમુદાયથી અલગ પડી યોટિક નામે પોતાનો નવો મત ચલાવ્યો. તેને બે શિષ્યો થયા: ૧. કૌડિન્ય અને ૨. કૌટવીર.

શરૂમાં આ મતમાં માત્ર નગ્ન રહેવા પૂરતો જ મતભેદ હતો, ખીજો કોઈ દેખાતો મતભેદ ન હતો.

આ ઘટના દિગમ્બરાચાર્ય દેવસેનના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૬૦૬ માં અને શ્વેતાંબરીય ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર સં. ૬૦૬ માં બનેલ છે.

ભગવાનના શાસનમાં આ આક્રમો નિહાવ છે.

દિગમ્બર મતની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ

આજીવક, ત્રૈરાશિક, અબદ્ધિક અને યોટિક મુનિઓએ સ્વતંત્ર એકમ રચી, વીર સં. ૬૦૬ થી દિગમ્બરમત ચલાવ્યો છે અને

ત્યારથી જૈન સંઘ સ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયો છે. જે કે આ વિભાગ ન પડે તે માટે તત્કાલીન આચાર્યોએ ભરસક પ્રયત્ન કર્યો છે, આં શ્રીસમન્તભદ્ર-સૂરિએ તો નગ્નતાના પક્ષમાં વનવાસ સ્વીકાર્યો છે, બીજા પણ પ્રયત્ન થયા છે પરંતુ તેમાં કંઈ જ સફળતા મળી નથી અને એ બે વિભાગો પડ્યા, જે આજ સુધી વિદ્યમાન છે.

દિગંબર મત તે ચાર વર્ગના મુનિઓના જૂથરૂપે છે. તેથી આ મતમાં ચારેની માન્યતાઓને પણ વિકલ્પે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જેમકે—

૧. આજીવક મતનાં ૧. શીતોદકમહણ, ૨. સચિત્ત સ્પર્શ વાળું લોજનચક્રણ, ૩. નગ્નતા અને ૪ સોનો સ્પર્શ, દિગંબર મુનિઓમાં પણ મળે છે.

૨. દિગંબરોમાં છ આવશ્યકમાં ચત્ત્યકખાણને સ્થાને કૃતિકર્મ તેમજ સ્વાધ્યાય હાખલ કરવામાં આવ્યા છે, તે અખલિક મતને આભારી છે.

૩. ‘પુણ્યાશ્રાવક કયાકોષ’ના કર્તા પદ્મનંદિ પોતાને ત્રિરાશિક હોવાનું સ્પષ્ટ કરે છે. એટલે કે ત્રિરાશિક મત દિગંબર મતમાં મળી ગયો છે. (પ્રશસ્તિ, શ્લોક ૪થો)

દિગંબરોએ શરૂમાં ૧૨ અંગો, ૧ થી ૬ આવશ્યક, ૭ દશ વૈકલિક, ૮ ઉત્તરાધ્યયન, ૯ કલ્પબંધાર, ૧૦ કલ્પાકલ્પ, ૧૧ મહાકલ્પ ૧૨ પુંડરીક ૧૩ મહાપુંડરીક અને ૧૪ નિશીથસૂત્રને આગમ તરીકે અપનાવેલ છે. તેના ઉપર વિવરણપ્રથે પણ બનાવેલ છે. વિક્રમની નવમી સદીમાં આં અપરાજિતસૂરિએ બનાવેલ વિજયોદયામાં સ્વરચિત ‘દશવૈકલિક સૂત્ર’ની ઓવિજયા ટીકાનો ઉલ્લેખ અને ‘આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગભાષ્ય, દશવૈકલિક ઉત્તરાધ્યયન તથા જલ્પકલ્પસૂત્ર’ના સાક્ષીપાઠો મળે છે. સંભવ છે કે દિગંબર સમાજમાં ‘નયધવલા’ના રચનાકાળ સુધી ફક્ત આગમોનું આસ્તાગમ તરીકે સ્થાન હતું.

વળી આં શિવભૂતિજ્ઞાનાં શિવગુપ્ત, શિવદત્ત, ભૂતપતિ અને ભૂતબલિ એ બીજાં નામો છે.* તેણે ત્રિરનારવાસી આઆયણી પૂર્વની પાંચમી વસ્તુના ચોથા મહાપ્રાભુતનાં બાણકાર આં ધરસેનસૂરિ પાસે શ્રુતજ્ઞાન લાણી, મોટાં વિહાર કરી દ્રવિડ મથુરામાં પહોંચી, જીવરથાન, કુલ્લકમંથ, બન્ધસ્થામિત્વ, ભાવખંડ, વેદનાખંડ અને મહામંથ એમ 'છ-ખંડ' શાસ્ત્ર બતાવ્યું. અને શ્રીસંઘ મેળવી જેઠ સુદિ પના દિવસે પુસ્તકારૂઢ કર્યું. તેની ઉપર નાની મોટી ઘણી ટીકાઓ બની છે. છેલ્લે આં વીરસેને વિકર ની નવમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ છ-ખંડ આગમ ઉપર સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં ૭૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ધેવલ્લા તથા પાંચમા પૂર્વના ધાવક શ્વેતાંબર આં ગુણુધરસૂરિના 'કષાયપ્રાભુત, દોષપ્રાત' મૂળગાથા ૧૮૩ ના વિવરણ ઉપર ૨૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ જયધેવલ્લા રચી છે અને તેના જ શિષ્ય આં જયસેને જયધવલા માં ૪૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ પૂરવણી વધારી દિગમ્બર સમાજ માટે મહાન ધેવલશાસ્ત્ર તૈયાર કરેલ છે.

આં કોડિન્ન તે મૂળ કુંડપુરના વતની હતા, તેથી કોડિન્ન કહેવાય છે. તેનું સંસ્કૃત નામ કૌંડકૌડિન્ન, કોન્ડકન્ન અને કુન્દકુન્દ છે. તેનાં બીજાં નામો પદ્મનંદિ, એલાચાર્ય, વક્રગ્રીવ અને ગૃહપિચ્છ છે. દિગમ્બર ઇતિહાસમાં તેમની શુદ્ધપરંપરા અને શિષ્યપરંપરા માટે કોઈ એકમત નથી. પરંતુ તેમણે દિવ્યજ્ઞાનથી નવો માર્ગ પ્રકાશ્યો, એ માન્યતામાં દિગમ્બર ઇતિહાસનો એક મત છે. (દર્શનસાર, ગા. ૪૩)

***મુનિશ્ચ ક્ષેયઃ શિવગુપ્તિસંક્ષિતઃ ॥**

(આં જિનસેનનું 'હરિવંશપુરાણ' સં ૬૬, શ્લોક ૨૫ સાકે ૭૦૫)
ભૂતોએ ભૂતપતિ નામ આપ્યું, બીજું નામ ભૂતબલિ, ભૂતબલિએ જે શું ૫ છખંડને પુસ્તકરૂપે લખ્યો.

(આં ઈન્દ્રનંદિનો શ્રુતાવતાર, શ્લોક ૧૨૮, ૧૩૪ થી ૧૪૪),
શિવદત્ત (સૂઅખધો ગાં ૭૭, બીજો શ્રુતાવતાર શ્લોક ૮૪, ૧૨૮)

તેમણે ‘સમયસાર, પદ્મપ્રાભત’ વગેરે ઘણા પ્રાભુત ગ્રંથો બનાવ્યા છે. વિક્રમની દશમી સદીમાં તેની ઉપર ટીકાઓ રચાઈ છે.

આં કોટ્ટવીરતાં બીજાનાંમો કોટિ અને શિવકોટિ વગેરે છે. તેમણે ‘ભગવતીઆરાધના’ બનાવેલ છે, જેમાં ‘આચારાંગ સૂત્ર, ૭૧૩૬૫, ૭૪ હતકલ્પમાખ્ય, વ્યવહાર અને નિર્યુક્તિ’ના ઘણા સાક્ષી પાઠો છે. આં શિવકોટિજી ઉપરુપધ જિનઆગમેને બહુ જ વફાદાર રહ્યા છે. ‘ભગવતીઆરાધના’ ઉપર આં અપરા-જિતસૂરિએ વિજયોદયા ટીકા કરેલી છે.

આ ઉપરાંત વનવાસીગચ્છના આઘાચાર્ય શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિ ઉચ્ચનાગરશાખાના વાચક શ્રીઉમાસ્વામીજી અને આં સિદ્ધસેન દિવાકરજી વગેરેના ગ્રંથોને પણ દિગમ્બર સંઘે પૂના પ્રેમથી અપનાવ્યા છે અને વિકસાવ્યા છે.

વિક્રમની નવમી સદી પછી તો દિગમ્બર સાહિત્ય ખૂબ જ વૃદ્ધિને પામ્યું છે.

શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરના મતભેદનું મૂળ અંબર છે, જે તે બંનેનાં નામોની પાછળ જોડાઈ વધુ અમર બન્યું છે. વસ્તુતઃ દિગમ્બર સંપ્રદાયે શરૂમાં માત્ર ‘મુનિ વસ્ત્ર ન ધારે’ એટલે જ મતભેદ ઉઠ્યો, ત્યાર પછી સ્ત્રી નગ્ન રહી શકે જ નહીં, અને વસ્ત્ર ધારે તો તેણીને મુનિપણ હોય નહિ; આ નિયમે ‘સ્ત્રીને ચારિત્ર અને છેવટે મોક્ષ નથી’ એમ બહાર કહ્યું, સાથો-સાથ વસ્ત્ર વિના પાત્ર રહે નહીં, પાત્ર વિના આહાર લાવી શકામ નહીં. અને આહાર લાવ્યા વિના તીર્થંકર ભગવાન આહાર કરી શકે નહીં. આ બધી સમસ્યાનો ‘કેવલી ભગવાનને આહાર ન હોય’ એવો નિર્ણય બહાર કરી સરળ ઉકેલ કરી નાંખ્યો.

એટલે મુનિવસ્ત્રની પાછળ સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલિભુક્તિનો મતભેદ જોડો થયો. તેમજ એક ઝંખડો સો ઝંખડાને નોંતરે એ કહેવત પ્રમાણે સમય જતાં તેમાંથી ઘણા મતભેદોનો જન્મ થયો છે.

એકંદરે દિગમ્બર આચાર્યોએ નગ્નતાની રક્ષા માટે વસ્ત્ર,

પાત્ર, ઉપકરણ, ઉપધિ, કેવલિઆહાર, તીર્થકરોનાં દ્રવ્યશરીર, દ્રવ્યવચન, દ્રવ્યમન, સાક્ષરીવાણી, શૂદ્રમુક્તિ, ગૃહસ્થમુક્તિ, અન્યલિંગમુક્તિ, સ્ત્રીશિક્ષા, સ્ત્રીમુક્તિ, મલ્લિ તીર્થકરી, તીર્થકરની પુત્રી વગેરે વગેરે ઘણી ઘટનાઓના નિષેધ કર્યો છે અને પોતાના શાસ્ત્રમાં તે જ કિલ્લેબાધીને વધુમાં વધુ મક્કખૂત કરી છે.

છતાંય ન્યાયને ખાતર કહેલું ભેદએ કે દિગમ્બર વિદ્વાનોએ પોતાની વિરોધી પરંતુ સત્ય વાતોને પણ કયાંક કયાંક બાહેર કરી દીધી છે. અર્થાત્ દિગમ્બર મતમાં નિષેધિત મુનિઓની ઉપાધિ કેવલિભુક્તિ અને સ્ત્રીમુક્તિના પોષક પાઠો પણ દિગમ્બર શાસ્ત્રોમાં છે, જે પૈકીના થોડાએક નમૂના નીચે મુજબ છે:

મુનિઉપધિ વસ્ત્ર અને પાત્રના પ્રમાણપાઠો

અપ્પલિકુટું ઉવધિ અપત્થણિજ્ઞં અસંજજ્ઞણેહિ ।
મુચ્છાદિજળખરહિદં ગેણ્હદુ સમણો યદિ વિ અપ્પ ॥૨૨॥
આહારે ષ વિહારે, વેશં કાલં સમં સ્થમાં ઉપધિ ।
જાણિત્તા તે સમણો, વટ્ટદિ જદિ અપ્પલેલી સો ॥૨૦॥
(આ૦ કું-૬કું-૬-પ્રવચનસાર)

સેવહિ ચઉવહલિંગં, અર્ધિમ્તરલિંગસુદ્ધિમાવણ્ણો ।
બાહિર લિંગમકજ્ઞં, હોહ ફુહં ભાવરહિયાણં ॥૨૦૯॥
(આ૦ કું-૬કું-૬કૃત-ભાવપ્રાભૂત ગા. ૧૦૯)
વવહારઓ પુણ્ણ ણઓ, દોણ્ણ વિ લિંગાણિ મળદિ મોક્ષપહે ।
ણિચ્છયણઓ દુ ણિચ્છદિ, મોક્ષપહે સવ્વલિંગાણિ ॥
(આ૦ કું-૬કું-૬કૃત-સમયપ્રાભૂત ગા. ૪૪૪)

પિંહં ઉવધિ સેઝ્ઞં; ડગ્ગમ ઉપ્પાદ્ ગેસણાદીહિ ।
ચરિત્તરક્ષણ્ણદં, સોધિતો હોહ સુચરિતો ॥૨૧૩॥
(ભગવતીઆરાધના ગા. ૨૬૩ પૃ ૧૪૪)

પિંહોવધિસેઝ્ઞાઓ, અવિસોધિય જો ય મૂંજદે સમણો ।
મૂલઢાણં પત્તો, મુવણેસુ હવે સમણપોલ્લો ॥૨૧॥
ફાસુગદાણં ફાસુમમુવધિ, તદ્દ દેવિ અત્તસોધીય ।
દેવિ જો ય મિણ્ણદિ, દોણ્ણપિ મહ્ણફલં હોહ ॥૪૫॥
(આ૦ વટ્ટકેર-મૂલાચાર, પરિચ્છેદ ૧૦.)

“કમ્બલાવિકં ગૃહીત્વા ન પ્રક્ષાલન્તે”

(તત્ત્વાર્થ-શ્રુતસાગરી ટીકા અ. ૬ સૂત્ર ૪,)

તપઃપય ચિશરીરસદ્ધકારિભૂતમન્નપાનસંયમશૌચજ્ઞાનોપકરણ-
વૃણમયપ્રાચરણાદિકં કિમપિ શૃણ્ણતિ, તથાપિ મમત્વં ન કરોતિ ।
(અભિવેદ્યુત-પરમાત્મપ્રકાશ ગા. ૨૧૬ પૃ. ૨૩૨)

“મૃદુબલ્લેણ” કદાચિત્તથા ક્રિયતે નિક્ષેપણા નામ્ની પંચમી
સમિતિર્ભવતિ ॥

(ચારિત્રપ્રાભુત ગા. ૩૬ શ્રુતસાગરી)

શય્યાસનોપધાનાનિ, શાસ્ત્રોપકરણાનિ ચ ।

પૂર્વે સમ્યક્ સમાલોચ્ય, પ્રતિલિખ્ય પુનઃ પુનઃ ॥૧૨॥

(આ૦ શુભચન્દ્ર કૃત તાનાર્ણવ અ૦ ૮)

શય્યોપધ્યાલોચનાન્નવૈયાવૃત્યેષુ પંચધા ।

શુદ્ધિઃ સ્યાત્ દષ્ટિચીવૃત્તવિનયાવશ્યકેષુ વા ॥૪૨॥

વિવેકોઽક્ષકષાયાં-ગ-મત્કોપધિષુ પંચધા ।

સ્યાત્ શય્યોપધિકાયાન્નવૈયાવૃત્યકરેષુ વા ॥૨૧૭॥

(પ૦ આશાધરકૃત સાગારધર્મામૃત અ૦ ૮. સં. ૧૨૮૬)

સાક્ષાન્નગ્નઃ સ વિજ્ઞેયો, દશ નગ્નાઃ પ્રકાર્તિતાઃ ॥૨૩॥

(ભટ્ટારક સોમસેનકૃત-ત્રિવર્ણ્યાચાર અ૦ ૩. સં. ૧૬૬૫)

મમત્તિ પરિવજ્ઞામિ, ણિમમત્તિમુવદિદ્ધો ॥ ૫૭ ॥

ભાવો કારણભૂદો સાયારાઽણયારભૂદાણં ॥ ૬૬ ॥

જગ્મો પાવઈ દુક્ખં, જગ્મો સંસારસાયરે મમઈ ।

જગ્મો જ લહઈ બોદ્ધીં જિણભાવેણ વજ્જિઓ સુદ્ધરં ॥ ૬૮ ॥

ભાવસદ્ધિદો મુણિણો, પાવઈ આરાદ્ધનાચડકં ચ ।

ભાવરહિદો ય મુનિવર મમઈ ચિરં દીદ્ધસંસારે ॥ ૯૯ ॥

(આ૦ કુંદકુંદકૃત-ભાવપ્રાભુત)

લિઙ્ગં દેહાશ્રિતં દૃષ્ટં દેહ પથાત્મનો ભવઃ ।

ન મુચ્યન્તે ભવાત્ તસ્પાત્ તે યે લિઙ્ગકૃતાગ્રહાઃ ॥ ૮૭ ॥

જાતિર્દેહાશ્રિતા દૃષ્ટા ॥ ૮૮ ॥

જાતિલિંગવિકલ્પેન, યેષાં ચ સમયાગ્રહઃ ॥

તે ન આપ્નુવન્ત્યેવ, પરમં પદમાત્મનઃ ॥ ૮૯ ॥

(આ. પૂજ્યાપાદકૃત સમાધિશતક)

સંયો કો વિ ન તારહ, કટ્ટો મૂલો તદેવ નિષિચ્છો ।

અપ્યા તારહ તમ્હા, અપ્યા ચેવ જ્ઞાયન્ત્રો ॥

(આ. અમૃતચંદ્રકૃત શ્રાવકચાર)

જો ઘર ત્યાગી કહાવે જોગી, ઘરવાસી કહૈં કહૈં જૂં મોગી ।

અંતર ભાવ ન પરલે જોઈ, મોરલ્લ બોલે મૂરલ્લ સોઈ ।

(બનારસીવિલાસ પૃ. ૨૧૧)

અયસાણ ભાયણેણ ય, કિં તે જગ્ગેણ પાવમલિણેણ ।

પેસુણ-હાસ-મચ્છર-માયા ચ્હુલેણ સવણેણ ॥ ૬૯ ॥

ઘનૈઽપિ લેષાઃ પ્રભવન્તિ રાગિણાં, ગૃહેઽપિ પઞ્ચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।

અકુરિસતે ઘર્ત્સનિ યઃ પ્રવર્તતે, વિમુક્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥

(આ. કુંદકુંદકૃત ભાવપ્રાભૂત, ગા. ૬૯, શ્રુતસાગરી પૃ. ૨૧૩)

ધાત્રીબાલા-ડસતીનાથ-પન્નિનીદલવારિવત્ ।

વગ્ધરજ્જુવદામાસં મુજ્જન્ રાજ્યં ન પાપમાક્ ॥

(ભાવપ્રાભૂત, ગા. ૧૬૨ ની શ્રુતસાગરીટીકા)

સીદીક્ષા, સીમુક્તિ અને નપુંસકમુક્તિના પ્રમાણપાઠોઃ

રાજકુમારી, મંત્રી, અમાત્ય, પુરોહિત અને શેઠની સ્ત્રીઓની
દીક્ષા. (વરાંચરિત, સર્ગ ૩૦, ૩૧)

બ્રાહ્મી, સુંદરી, સુભદ્રાની દીક્ષા, બ્રાહ્મીને ગણિનીપદ.

(આદિપુરાણ, પર્વ ૨૪, ૪૭)

જિનકૃત શેઠની સ્ત્રી, સીતા, પૃથ્વીસુંદરી, રાણીઓની દીક્ષા,
ભગવાન શ્રીમહાવીરની સાધ્વીઓ, અંકનાર્યા, સુમતા ગણિની,
શુભવતીઆર્યા, સર્વશ્રીઆર્યા. (ઉત્તરપુરાણ, પર્વ ૧૮, ૭૧, ૭૪, ૭૬,)

રાજમતી, દ્રોપદી, ધનશ્રી, મિત્રશ્રી, કુન્તી, દ્રોપદી અને
સુભદ્રાની દીક્ષા, સુલોચના આર્યા ૧૧ અંગ ભણી. ભગવાનની
સાધ્વીસંખ્યા, હજારો સાધ્વીઓ.

(હરિવંશપુરાણ, પર્વ ૫૬, ૬૩, ૬૪, ૧૨, ૧૦, ૨.)

प्रियं शुभं वरी, अनंगसेना वेश्या, अयेष्टा, देववतीनी दीक्षा.
हरिकतायाया. (स्थाप्रथे)

संतकथ्य राज्यलक्ष्मीं, पतिपुत्रभ्रातृसम्बन्धम् ।
परिव्राज्य वहाया किं, ममत्वं सत्यभामादेः ॥ ३२ ॥
क्षपकभेष्यारोहे, वेवेनोच्येत “भूतपूर्वेण” ।
स्त्रीति नितरां अभिमुख्येऽर्थे युज्यते नेतराम् ॥ ४० ॥
इत्यायिकासिद्धिः ॥ ४६ ॥ (आ० शाकटायननुं श्रीमुक्तिप्रकरणे)
यावत्कायपहुदी संढो, सेसा असण्णिआदि य ।
अणियट्टियस्सय पढमो भागोति जिणेहिं णिदिट्ठं ॥ ६८४ ॥
अणुसिणी पमत्तविरदे, आहारदुगं तु गत्थि णियमेण ॥
अवगदवेदे मणुसिणी सण्णा भूवगदिमासेज्ज ॥ ७१४ ॥
(गोम्भटसार ७५६)

वेप० ॥ ३३ ॥

वेप स्त्री पु० नपुंसक वेदत्रयमध्येऽर्हतः कोऽपि वेदो नास्ति ।
(ओषध्प्रभृत, गा० ३३ श्रुतसागरी)

मणुसिणीसु सासणसम्मइट्ठि (२) प्पहुडि जाव अजोगि ।
केवलि (१४) त्ति, दब्बपमाणेण केवडिया? संखेज्जा ॥
(सूत्र ४८ पृ० २६१)

मणुसिणीसु मिच्छाइट्ठि-सासणसम्माइट्ठिहाणे सिया पज्जत्ति-
याओ, सिया अपज्जत्तियाओ ॥ सूत्र ९२ ॥

सम्मामिच्छाइट्ठि—असंजइसम्माइट्ठिसंजइसंजद—संजवट्ठणे
णियमा पज्जत्तियाओ ॥ सूत्र ९३ ॥

(पट्टमंआगम, धवला टीका, पु. १ पृ. ३३१, ३३२)

वेदाणुवादेण इत्थिवेदपसु पमत्तसंजदप्पहुडि जाव
अणियवाहरसांपराइयपविट्ठ उवसमा खवा दब्बपमा-
णेण केवडिया? संखेज्जा ॥ सू० १२६ ॥

धवलाटीका-इत्थिवेदउवसामगा दस १० खवगा वीस २० ।
(पु० ३ अं ५० ४१६)

णपुंसयवेवेसु० संखेज्जा ॥ सू० १३० ॥

धवलाटीका-उवसामगा पंच ५, खवगा दस १० (पृ० ४१९)
 धवलाटीका-इत्थिवेदे अपमत्तसंजता संखेज्जगुणा तस्मिं चैव
 पमत्तसंजता संखेज्जगुणा सजोगिकेवल्लि संखेज्जगुणा (सू० ३४५०४२२)
 (५२५ अंगमधवला-टीका, पुस्तक त्रीणुं)

अपमत्तस्स उक्कस्संतरं उचदे । तिण्णिअंतोमुहुत्तेहिं अभ्महिय
 अट्ठवस्सेहिं उणाओ अट्ठेदालीसपुव्वकोडिओ उक्कस्स अंतरं । पज्जत्त-
 मणुसिणीसु पवं चैव । णवरि पज्जत्तेसु चउवीसपुव्वकोडिओ,
 मणुसिणीसु अट्ठपुव्वकोडिओत्ति वत्तव्वं (पृ० ५३)

इत्थीवेदेसु पमत्तस्स उचदे । अट्ठवस्सेहिं तिण्णिअंतो-
 मुहुत्तेहिं ऊणिया त्थीवेदट्ठिदी लद्धमुक्कस्संतरं । पवमपमत्तस्स वि
 उक्कस्संतरं भाणिदव्वं, विसेसा भावा (पृ० ९६)

(५२५ अंगम-७८२स्थान अल्पपण्डितानुगम-स्त्रीवेदी-
 अल्पपण्डितप्रश्नपुला-धवला टीका-मुद्रित पुस्तक पमुं)

(८) अपूर्वकरण (९) अनिर्वृत्तिकरण गुणस्थान सुधीनी
 स्त्रीओनी संख्या, उपशमक स्त्रीओ, क्षपक स्त्रीओ ।

(सूत्र १४४ थी १६२) (पृष्ठ ३०० थी ४००)

(५२५ अंगम, धवला टीका, मुद्रित पुस्तक पांचमुं)

शूद्रदीक्षा शूद्रमुक्तिना पाठाः

उत्तमधम्मेण जुत्तो, होदि तिरक्खोवि उत्तमो देवो ।

चंडालो वि सुरींशो, उत्तमधम्मेण संभवदि ॥

(स्वामी कार्तिकेयानुप्रेक्षा गा. ४३०)

न जातिर्गहिता काचित्, गुणाः कल्याणकारणम् ।

व्रतस्थमपि चाण्डालं, तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

स्नातुर्वर्ण्यं यथा यच्च, चाण्डालादिविशेषणम् ।

सर्वमाचारमेवेन, प्रसिद्धं भुवने गतम् ॥

(आ० रविषेणुं पद्मयस्त्रि)

विप्र-क्षत्रिय-विद्-शूद्राः, प्रोक्ताः क्रियाविशेषतः ।

जैनधर्मे पराः शक्ताः ते सर्वे बान्धवोपमाः ॥

(धर्मरसिककृत त्रिवर्ण्याचार)

કેવલિભુક્તિ, કેવલિતપ અને સાક્ષરી વાણીના પાઠો :

આઘ્રશ્ચતુર્દશદિનૈર્વિનિવૃત્તયોગઃ ,

ષષ્ઠેન નિષ્ઠિતકૃતિર્જિનવર્ધમાનઃ ॥

શેષા વિધૂતધનકર્મ્મનિબદ્ધપાશાઃ ,

માસેન તે યતિવરાશ્વભવન્ વિયોગાઃ ॥ ૨૬ ॥

(સમાધિભક્તિ, શ્લો. ૨૬)

પચાદશ જિને (તત્ત્વાર્થ- અ૦ ૯ સૂ૦ ૧૧)

આહારે ॥ ૩૩ ॥

ટીકા-આહારકદ્વયમધ્યેઽર્હતઃ આહારકાનાહારકદ્વયમ્ ।

આહારો ય સરીરો, તદ્દ્વં ઇન્દ્રિય આણપાણ માસા ય

પજ્જતિગુણસમિક્ષો, ઉત્તમદેવો દ્વવદ્ અરુદ્ધો ॥ ૩૪ ॥

(આ૦ ૬-૬૩-૬૪ત બોધપ્રાણૂત, સટીક)

વાહ્યં તપઃ પરબ્રહ્મચરમાચરંસ્ત્વમ્ ।

આધ્યાત્મિકસ્ય તપસઃ પરિવૃંહણાર્થમ્ ॥ ૮૩ ॥

(વૃદ્ધત્સ્વયંભૂસ્તોત્રમ્)

આત્મ ચ કેવલિભુક્તિઃ, સમગ્રદેતુર્યથા પુરા ભુક્તેઃ ।

પર્યાપ્તિ-વૈદ્ય-ત્તેજસ-દીર્ઘાયુષ્કોદયો હેતુઃ ॥ ૧ ॥

રોગાદિવત્ ક્ષુધે ન વ્યભિચારો વેદનીયજન્માયાઃ ।

પ્રાણિનિ “પચાદશજિને” ઇતિ જિનસામાન્યવિષયં ચ । ૨૯ ॥

(કેવલિભુક્તિપ્રકરણમ્)

સેસા આહારયા જીવા ॥ ગોમ્મટ૦ ॥ ૬૬૫ ॥

આહારય ઇન્દ્રિય-પાહુડિજાવસજોગિકેવલિ ત્તિ ॥ ૧૭૬ ॥

(૫૮૫૩ આગમ-બધવલા ૫૦ ૪૦૯)

કેવલી બગવાનને સુરવર, દુરવર, ૧૦ પ્રાણ, ૬ પર્માણિ ૭ યોગ વગેરે

હોય છે.

(ગોમ્મટસાર, મૂલાચાર બોધપ્રાણૂત)

જગદ્ તત્ત્વં જગતેઽર્થિનેઽજ્ઞસા ॥ ૪ ॥

કાયવાક્યમનસાં પ્રવૃત્તયો નાભવંસ્તવ મુનેદિશ્વકીર્ષયા ॥

નાસમીક્ષ્ય ભવતઃ પ્રવૃત્તયો ધીર ! તાવકમચિન્ત્યમીદ્રિતમ્ ॥ ૭૪ ॥

તવ ધાગમૃતં શ્રીમત્સર્વભાષાસ્વભાવકમ્ ॥ ૯૭ ॥

ધાગપિ તત્ત્વં કથયિતુકામા ॥ ૧૦૭ ॥

ત્વયા ગીતં તત્ત્વં ॥ ૧૧૮ ॥

(બૃહત્સ્વયંભૂતોત્તમ)

પવં સ પૃષ્ઠો મગવાન્ યતીન્દ્રઃ, શ્રીધર્મસેનેન નરાધિપેન ।

દ્વિતીયવેશં વ્યપદેષ્ટુકામઃ, પ્રારબ્ધવાન્ વક્તુમનુમદ્વાય ॥ ૪૨ ॥

(વરાંગચરિત, સર્ગ ૩ જો, પૃષ્ઠ ૩૦)

આ દરેક પાઠો દિગમ્બર શાસ્ત્રોના જ છે, જેમાં મુનિઓનાં વસ્ત્ર, પાત્ર, શૂદ્ધમુક્તિ, કેવલિઆહાર, કેવલિતપ, પરિષદ, સાક્ષરી-વાણી, સ્ત્રીદીક્ષા, સ્ત્રીમુક્તિ અને નપુંસકમુક્તિ વગેરે વિધાનો સ્પષ્ટ છે. અનેકાંતવાદી મનુષ્ય આમાંથી ઘણું સત્ય મેળવી શકે છે. આ સંબંધે વિશેષ જાણવા ઇચ્છનારે અમારું ‘શ્વેતામ્બર—દિગમ્બર સમન્વય’ નામક પુસ્તક વાંચી લેવું.

જૈન આગમોમાં વર્ણુન મળે છે કે, ચોવીશે તીર્થંકર વસ્ત્ર-ધારી હતા, માત્ર પહેલા અને છેલ્લા બે તીર્થંકરો પાછલા જીવનમાં વસ્ત્રરહિત હતા. આથી પ્રાચીન કાળમાં જિનપ્રતિમાઓ પણ બન્ને પ્રકારની બનતી હતી. પરંતુ એ પ્રતિમાવિધાન એવું હતું કે તેમાં નગ્નતાની કે અનગ્નતાની ખાસ નિશાનીઓ કરવામાં આવતી ન હતી, જેની અષ્ટપ્રકારી તથા સત્તરભેદી પૂજા થતી હતી. આ સિવાય આયાગપટ્ટ, ચરણ, ચરણચિહ્નો અને અસંખ્યૂત સ્થાપનાઓની પણ પૂજા થતી હતી. દિગમ્બરોએ પોતાના નવા મતમાં આ પ્રતિમાવિધાન અને પૂજાવિધિને કાયમ રાખ્યાં હતાં. દિગમ્બરે પ્રાચીન પ્રતિમાઓનું દર્શન—પૂજન કરતા હતા. જો કે તીર્થેશ્વેતામ્બરોને તાબે હતાં, પણ વિધિ-ભેદ ન હોવાથી દિગમ્બરે તેનો લાભ ઉઠાવતા હતા અને તેમણે દક્ષિણમાં પોતાનાં સ્વતંત્ર નવાં તીર્થેશ્વરો પણ સ્થાપિત કર્યાં હતાં. આમ આ બન્ને સંપ્રદાયમાં થરમાં પ્રતિમા કે તીર્થેશ્વરો બાબતનો કશોય મતભેદ ન હતો, કિન્તુ વિ. સં. ૮૬૦ લગભગમાં ગિરનાર પર બન્ને સંઘોની પરસ્પર અથડામણ થઈ. ત્યારથી આ. શ્રીબૃહદ્વિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં એવી મર્યાદા બંધાઈ કે હવે પછી શ્વેતામ્બર જૈનો જિનપ્રતિમાને આંચળિકા (લગોટ) બનાવે અને દિગમ્બરે જિનપ્રતિમામાં સ્પષ્ટ લિંગ બનાવે.

ખસ, આજથી પ્રતિમાનો એ લેક પડ્યો ત્યાર પહેલાંની જે જે પ્રતિમાઓ છે, તેમાં આવો વિજ્ઞાની લેક નથી. મથુરા, ધુલેવા, ભાંકક, કુલપાક, ડમોઈ, મહુડી, મકસી, મોહનજોડેરા વગેરેમાં તે કાળની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ છે.

પ્રતિમાલેક પડ્યો પણ પૂજાવિધિમાં લેક તો હતો જ નહિ. એટલે તીર્થઠરાની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ અને ચરણો વગેરેની પૂજા તો જનને સંપ્રદાયો અલેકલાવે એક સાથે રહીને પણ કરતા હતા વિક્રમની સત્તરમી સદી સુધી તેમાં મતલેક નહોતો.

વિ. સં. ૧૬૮૦માં ખરતરગચ્છીય પં. ખનારસીદાસે દિગમ્બર તેરાપંથ ચલાવ્યો, તેમાં તેણે દિગમ્બરોની સાત વાતનો ઈન્કાર કર્યો અને કોઈ અભાગી પણ જિનપૂજાવિધિમાં પણ ફેરફાર કર્યો. આથી પ્રથમ તો દિગમ્બરોના વીસપંથી અને તેરહપંથીમાં પૂજાવિધિનો ઝઘડો ચાલ્યો અને પછી તીર્થોમાં એ જ કારણે સ્વેતાંબરો સાથે પણ ઝઘડા ઊભા થયા. જે કે આજે પણ સ્વેતાંબર અને વીસપંથી દિગમ્બરોની પૂજાવિધિ તો એકસરખી છે, ઈન્તુ તેરહપંથીના કારણે જ તીર્થોમાં ઝઘડા ઊભા થયા છે. આખરે ન્યાય સ્વેતાંબરોની તરફેણમાં આવ્યો, એટલે હમણાં હમણાં એ ઝઘડાઓ થોડે અંશે શાંત થયા છે અને વિવેકી દિગમ્બર જૈનોને પણ આવા ઝઘડાઓ પ્રત્યે અરુચિ પેદા થવા લાગી છે.

જિનગિંખ અને જૈન તીર્થો વિષયક મતલેક તો આ રીતે પાછળથી જ ઉત્પન્ન થયો છે.

દિગમ્બર મતમાં પણ સમય જતાં અનેક ગચ્છો ઉત્પન્ન થયા છે. દિગમ્બરોમાં મૂળ ચાર શાખાઓ હતી, તે આ પ્રમાણે છે:

૧. સિંહસંઘ:—કેનૂરગણ, ચંદ્રપાટકગચ્છ.
૨. નંદીસંઘ:—ખલાતકારગણ, સરસ્વતીગચ્છ, પારિભતગચ્છ.
૩. સેનસંઘ:—સુરથગણ, પુષ્કરગચ્છ. આ સંઘનું ખીલું નામ વૃષભસંઘ છે.

૪. દેવસંઘ:—દેશીયગણ, પુસ્તકગચ્છ. ત્રૈશિક મતનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે.

ત્યારપછી દિગમ્બરોમાં નીચે મુજબ જુદા જુદા ગચ્છો નીકળ્યા છે:

૧. મૂળસંઘ:—દ્રાવિડસંઘ જુદો પડ્યો, ત્યારે દિગમ્બર સંઘે પોતાનું જીજ્ઞુ' નામ “મૂળસંઘ” રાખ્યું. આ નામ સાતમી સદી પછીના શિલાલેખોમાં મળે છે.

૨. દ્રાવિડસંઘ:—આં પૂજ્યપાદના શિષ્ય વજ્રનંદીએ દ્રાવિડની મથુરામાં વિ. સં. ૫૩૬માં દ્રાવિડસંઘ સ્થાપ્યો અને પ્રાયશ્ચિત્ત નવું બનાવ્યું. આ સંઘનાં ૧ દ્રાવિડ, ૨ દ્રગ્મિલ અને ૩ પુન્નાટ એ ત્રણ નામો છે.

બીજા આં જિનસેનસૂરિ અને વાદિરાજસૂરિ આ સંઘમાં થયા છે. (દર્શનસાર)

૩. ચાપનીયસંઘ:—આં હરિવેણના મતે અર્ધદ્વાલક અને કંબલીસંઘથી અને આં દેવસેનના મતે વિ. સં. ૨૦૫માં કલ્યાણીમાં શ્વેતાંબર આં શ્રીકલશથી આ સંઘની ઉત્પત્તિ થયાનું મનાય છે, કિન્તુ તેના શિલાલેખોમાં અને દાનપત્રોમાં મૂળસંઘ, નંદીગણ અને પુત્તાગવૃક્ષ સાથે આ સંઘનો સંબંધ જોડેલ છે. આ સંઘ સ્ત્રી-મુક્તિ, કેવલિભુક્તિ, સસ્રમુક્તિ અને અન્ય લિંગમુક્તિ પણ માને છે. આં હરિલક્ષ્મીસૂરિએ ‘લલિતવિસ્તાર’માં આ સંઘનો સ્ત્રીમુક્તિનો પક્ષ રજુ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ આં શાકટાયન આ સંઘના હતા. આ સંઘનું જીજ્ઞુ' નામ ગોપ્યસંઘ પણ છે.

૪. કાષ્ઠાસંઘ:—‘આદિપુરાણ’ના કર્તા આં જિનસેનના શુરુભાઈ વિજયસેનના શિષ્ય કુમારસેને વિ. સં. ૭૫૩માં નંદિ-તટમાં કાષ્ઠાસંઘ સ્થાપ્યો જેની નંદિતટ, માથુર, વાગટ અને લાહ-વાગડ એમ ૪ શાખાઓ હતી. આ સંઘ સ્ત્રીને દીક્ષા આપતો હતો અને મોરપિચ્છને સ્થાને ગાયત્રું આમર રાખતો હતો.

૫. માથુરસંઘ:—કાષ્ઠસંઘી આં રામસેને વિ. સં. ૬૦૦માં મથુરાથી માથુરસંઘ ચલાવ્યો. આં અમિતગતિ આ સંઘમાં થયા છે. 'નીતિસાર'ના લેખ પ્રમાણે આ છેલ્લા ચાર સંઘો અને નિષ્પિન્ન એ પાંચ જૈનાભાસો છે.

૬. તારણપંથ:—તારણસ્વામીએ વિ. સં. ૧૫૭૨ પહેલાં ટાંક રાજ્યના સેમરખેડી ગામથી તારણપંથ ચલાવ્યો, જેણે ૧૪ શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે અને જિનપ્રતિમાનો વિરોધ કરી શાસ્ત્રપૂજા ચાલુ કરાવી છે. તેમનાં જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, તે ૧ ભીલ, ૨. શ્રેણિક રાજ, ૩ નારકી, ૪ આં ભદ્રબાહુસ્વામી અને ૫ આં કુન્દકુન્દાચાર્ય—એમ પાંચ ભવો કરી ૬ આ તારણસ્વામી થયા છે. જે કાળ કરીને ૭ સવાર્થસિદ્ધમાં દેવ બની ૮ આવતી ચોવીશીમાં પદ્મનાભ નામના પહેલા તીર્થંકર થશે વગેરે વગેરે.

(જૈનહિતૈષી માસિક, ભા. ૬, અં. ૪, પૃ. ૧૬૮ થી ૨૦૨)

ભદ્રારક:—ઉભયભાષાચક્રવર્તી આ શ્રુતસાગરજીના મતે દિગમ્બર આં વસન્તકીર્તિએ માંડવગઢથી તટી સાહડી ધારણ કર્યાં, અને પં. દીનાનાથના ઉદ્દેશ પ્રમાણે આ હેમકીર્તિજી સં. ૧૨૧૬માં સ્વર્ગે ગયા. તેના શિષ્ય ચારુનંદિએ દિલ્હીના બાદશાહના કહેવાથી વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં, ત્યારથી ભદ્રારક સંસ્થાનો પ્રારંભ થયો છે. તેના અનુયાયી ગૃહસ્થો વીશપંથી તરીકે જાહેર છે.

(આં કુન્દકુન્દકૃત 'દર્શનપ્રાભૂત' ગા. ૨૪ ની ટીકા પૃ. ૨૧, પં. રામચંદ્ર દીનાનાથની 'પ્રમંથચિંતામણિ' ની પ્રસ્તાવના સને ૧૬૧૮)

તેરહપંથ:—આગ્રાના દશાશ્રીમાળી ખરતરગચ્છના પં. બનારસીદાસ, ચતુર્જી, ભગવતીદાસ, કુમારપાળ અને ધર્મદાસ-જીએ સં. ૧૬૮૦થી તેરહપંથ ચલાવ્યો, જેનું 'જીજ્ઞ' નામ બનારસી-મત પણ છે. તેણે ભદ્રારકેને માનવાની મના કરી છે, પૂજાવિધિ બદલી નાખી છે અને ભાષામાં પોતાને અનુકૂળ નવા શ્રેણી બનાવ્યા છે.

૯. ગુમાનપંથ:—પં. ટોડરમલજીના પુત્ર ગુમાનીરામે વિ. સં. ૧૮૧૮ કે ૧૮૩૭માં જયપુરથી પોતાનો નવો પંથ ચલાવ્યો. તેઓ મંદિરમાં જઈ તીર્થંકરોનું કટોરીમાં આહ્વાન અને સ્થાપન કરી તેની પૂજા કરે છે.

૧૦. સુમૈયાપંથ:—જે વિ. સં. ૧૮૭૭થી નીકળ્યો છે.

આ સિવાય બીજા ઘણા નાના મોટા ગઢો નીકળ્યા છે. આ ગઢોની પરંપરાઓ મળતી નથી. જે પરંપરાઓ મળે છે તેમાં પણ ઐતિહાસિક કથનો માટે એકતા નથી.

બીર સં. ૧૮૩૦નો સમય તે અનેક વાચકવંશો પૈકીના એક નમ્ર વાચકવંશના શ્રુતવિસ્મરનો કાળ મનાય છે. તે દરમિયાન થયેલ મુનિપરંપરાના આચાર્યોનાં નામ, અનુક્રમ સાલવારી અને જ્ઞાન વગેરે માટે દિગમ્બર પદ્માવલીઓ સૂચખંધો, શ્રુતાવતાર, નીતિસાર, બીજો શ્રુતાવતાર, અંગપન્નતિ, આદિપુરાણ, ઉત્તરપુરાણ હરિવંશપુરાણ અને સ્વામી સમન્તભદ્ર ઇત્યાદિ દિગમ્બર ગ્રંથોમાં તીવ્ર કથનબોધ છે અને તેને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સાબીત કરવાને બીજાં કોઈ પ્રાચીન સાધન પણ મળતું નથી. એટલે એ ધૂંચને ઉકેલવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી નથી, મોટે ભાગે દિગમ્બર પરંપરાઓમાં બે ભદ્રબાહુસ્વામીજી ધ્રુવના તારાની જેમ સ્થિર છે. એટલે અમે અહીં બીજા ભદ્રબાહુસ્વામીથી દિગમ્બર પદ્માવલી આપીએ છીએ.

દિગમ્બર પુરાણોમાં બીજા ભદ્રબાહુસ્વામીને વજ્રચક્ર (તિલોયપન્નતિ), મહાયશા ભદ્રબાહુ (આદિપુરાણ) પ્રકૃષ્ટધી યશોબાહુ. (તિલોયપન્નતિ, ઉત્તરપુરાણ, હરિવંશ, પુરાણ સુચખંધો), જયબાહુ (શ્રુતાવતાર) વગેરે નામોથી ઓળખાવ્યા છે.

કેટલીએક દિગમ્બર પદ્માવલીઓ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) શિલાલેખ પદ્માવલી—

૧. શ્રીગોતમસ્વામી, ૨. લોહાર્ય, ૩. જમ્બૂ, ૪. વિષ્ણુદેવ, ૫. અપરાજિત, ૬. ગોવર્ધન, ૭. પ્રથમ ભદ્રબાહુ, ૮. વિશાખ

૯. પ્રોષિલ, ૧૦. ક્ષત્રિય, ૧૧. જય, ૧૨. સિદ્ધાર્થ, ૧૩. ધૃતવેણુ, ૧૪. બુદ્ધિલ આદિ શુરુપરંપરામાં અષ્ટાંગનિમિત્તના બાણનારા બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી યયા. તેમણે ખાર દુકાળીમાં કક્ષિણમાં જઈ ૭૦૦ યુનિએ સાથે કટવપ્ર (કર્ણાટક) ની પહાડી ઉપર અનશન કર્યું. તેમણે પોતાના એક શિષ્યને અનશનની મના કરી હતી જેણે સામેની બીજી પહાડી ઉપર જઈ અનશન કર્યું.

(શ્રવણભેલશુલ, ચંદ્રગિરિ પહાડી પરનો શિલાલેખ)

૨. આ. કુન્દકુન્દ પટ્ટાવલી:	પાંકુ
ભગવાન મહાવીર	જયપાલ
ગોતમસ્વામી	કંસાચાર્ય
જમ્બૂસ્વામી	દ્રુમવેણુ
વિશ્ણુદેવ	લોહ
અપરાજિત	સુભદ્ર
નન્દિમિત્ર	જયભદ્ર
ગોવર્ધન	યશોબાહુ
ભદ્રબાહુ (૧)	(ભદ્રબાહુ-બીજા)
ક્ષત્રિય	કુમ્ભ
પ્રોષિલ	વિનીત
ગંગદેવ	હલધર
જય	વસુદેવ
સુધર્મ	અચલ
વિજય	મેરુધર
વિશાખ	સર્વજ્ઞ
બુદ્ધિલ	સર્વશુભ
ધૃતિવેણુ	મહીધર
નાગ	ધનપાલ
સિદ્ધાર્થ	મહાવીર
નક્ષત્ર	વીર

કેન્ડકુંડે
ઉમાસ્વાતિ
ગૃહપિચ્છ
સમન્તભદ્ર
શિવકોટિ
દેવનન્દી
જિનેન્દ્રબુદ્ધિ
પૂજ્યપાદ
ભટ્ટ અકલંક

જિનસેનસૂરિ
ગુણભદ્રસૂરિ
પુષ્પદંત
ભૂતબલિ
અર્હંભલિ
(શ્રવણમેલગુલ, ચિલાલેખ
નં. ૧૦૮, પ્રકો. ૭ થી ૨૭
શક સંવત્ ૧૩૨૦)

૩. સેનસંઘ પુસ્કરગચ્છ પદાવલી:—

ભદ્રબાહુ (બીજા)
લોહાર્ય
જિનસેન
લક્ષ્મીસેન
રવિષેષુ
રામસેન
કનકસેન
બન્ધુષેષુ
વિષ્ણુષેષુ
મલિકષેષુ
મહાવીરાચાર્ય
ભાવસેન
અરિષ્ટનેમિ
ભ. અર્હંભલી
અજિતસેન
(આમુન્ડરામચતુર)
ગુણસેન
સિદ્ધસેન

સમન્તભદ્ર સ્વામી
(શિવકોટિ રાજચતુર)
ભ. શિવકોટિ
ભ. વીરસેન
આ. જિનસેન
આ. ગુણભદ્ર
(૧૨ અંગ, ૧૪ પૂર્વ, ૫ પ્રજ્ઞાસિ
જ્ઞાતા)
નેમિસેન
આ. છત્રસેન
આર્યસેન
ભ. લોહસેન
પ્રભસેન
સૂરસેન
કમલભદ્ર
દેવેન્દ્રસેન
કુમારસેન
ફલ્લભસેન

શ્રીધેષુ	વીર
લક્ષ્મીસેન	માણિકસેન
સોમસેન	શુભસેન
શ્રુતવીર	લક્ષ્મીસેન
(ભરૂચમાં મહામ્મદ ખાદશાહની	સોમસેન
સમરયાના પૂરક)	માણિકચસેન
ધારસેન	શુભભદ્ર
ભ. દેવસેન	સોમસેન
દેવસેન	જિનસેન
ભ. સોમસેન	સમન્તભદ્ર
શુભભદ્ર	છત્રસેન
વીરસેન	(દિલ્લીની માલીએ)

૪. દિગમ્બર પદ્માવલી:—

ભદ્રખાહુ (ખીખ) ૨૧. સં. ૨૬	લોકચંદ્ર	૪૫૩
શુભિશુભ (સ્વેતાંબરીતપત્તિ) ૩૬	પ્રભાચંદ્ર	૪૭૮
માધનન્દિ ૪૦	નેમિચંદ્ર	૪૮૭
જિનચંદ્ર ('સ'પુસ્તકે વિશેષ) ૪૯	ભાનુનન્દિ	૫૦૯
કુન્દકુન્દાચાર્ય ૧૦૧	હરિનન્દિ	૫૨૫
ઉમાસ્વાતિ ૧૪૨	વસુનન્દિ	૫૩૧
(કાષ્ઠાસંધોતપત્તિ)	વીરનન્દિ	૫૬૧
લોહાચાર્ય ૧૫૩	રત્નનન્દિ (રત્નકીર્તિ)	૫૮૫
(પ્રાશુદ્ધિમિતિ પદ્મચંદ્ર)	માણિકનન્દિ	૬૦૧
યશ:કીર્તિ ૨૦૧	મેઘચંદ્ર	૬૨૭
મથોનન્દિ ૨૫૮	શાન્તિકીર્તિ	૬૪૨
દેવનન્દિ ૩૦૮	મૈત્રીકીર્તિ	૬૮૬
પૂજ્યપાદ ૩૫૩	મહાકીર્તિ	૭૦૪
શુભનન્દિ ૩૬૪	વિષ્ણુનન્દિ	૭૨૬
વજ્રનન્દિ ૩૮૬	શ્રીભૂષણ	૭૩૫
કુમારનન્દિ ૪૨૭	શીલચંદ્ર (શ્રીચંદ્ર)	૭૪૯

નન્દકીર્તિ	૭૬૫	મહાયંદ્ર (મહીચંદ્ર)	૧૧૪૦
દેશભૂષણ	૭૭૫	માધયંદ્ર	૧૧૪૪
અનન્તકીર્તિ	૭૮૫	બ્રહ્માનન્દિ (વૃષભાનન્દિ)	૧૧૪૮
ધર્મનન્દિ	૮૦૮	શિવનન્દિ	૧૧૫૫
વીરચંદ્ર (વિદ્યાનન્દિ)	૮૪૦	વિશ્વચંદ્ર (વસુચંદ્ર)	૧૧૫૬
રામચંદ્ર	૮૫૭	સિંહનન્દિ (સંઘનન્દિ)	૧૧૬૦
રામકેતુ (રામકીર્તિ)	૮૭૮	ભાવનન્દિ	૧૧૬૭
અભયચંદ્ર	૮૯૭	કેવલનન્દિ (સુરકીર્તિ)	૧૧૭૦
નરચંદ્ર (નરનન્દિ)	૯૧૬	વિદ્યાચંદ્ર	૧૧૭૬
નાગચંદ્ર	૯૩૯	સુરચંદ્ર	૧૧૮૪
નયનનન્દિ	૯૪૮	માધનન્દિ	૧૧૮૮
હરિચંદ્ર	૯૭૪	જ્ઞાનનન્દિ (જ્ઞાનકીર્તિ)	૧૧૯૯
મહીચંદ્ર	૯૯૦	ગંગકીર્તિ	૧૨૦૬
માધચંદ્ર (માધવચંદ્ર)	૧૦૨૩	સિંહકીર્તિ	૧૨૦૬
લક્ષ્મીચંદ્ર	૧૦૩૭	હેમકીર્તિ	૧૨૧૯
શુભકીર્તિ (શુભનન્દિ)	૧૦૪૮		
શુભચંદ્ર	૧૦૬૬		
લોકચંદ્ર (વાસવચંદ્ર)	૧૦૭૯	અભયચંદ્ર+	
શ્રુતકીર્તિ	૧૦૯૫	+ચારુનંદિ પાદસ્યાહ	
ભાવચંદ્ર	૧૧૧૫	દેહલીરાજાજ્ઞયા વલ્લભચારક:	

સિદ્ધરાજસભાસમક્ષં વાલ્મીકેવસૂરિણા વિગમ્બરકુસુમવચ્ચન્દ્રઃ
પરાજિતઃ, પત્તને વિગમ્બરવિહારો નિવારિતઃ ॥

હતિ પ્રબન્ધચિંતામણિપ્રસ્તાવનાયાં દીનાનાથસુતુરામચન્દ્રકૃતાયામ્ ।
તા. ૧૪-૧૦-૧૮૮૮

૫. બટારક પદાવલી—

આ. બટારક હેમકીર્તિ પછી બ. ચારુકીર્તિ વગેરે પરંપરા-
વાળી ઈશરની મૂલસંઘી બટારકેની પદાવલી પણ મળે છે.

જુઓ, 'દિગમ્બર જૈન' માસિક, વર્ષ-૫૪. ૨૧,

જૈનતીર્થો

શત્રુજયતીર્થના ઉદ્ધાર સાથે ત્રિરનાર, તાલચેજ, ઢંક વગેરે તીર્થો પ્રકાશમાં આવ્યાં છે. કેટલાએકની દૂંઝી માહિતી નીચે મુજબ છે.

જુનાગઢ—ગિરનાર એ તો યદુકુલતિલક ભગવાન શ્રીનેમિનાથના સમયનું પ્રાચીન તીર્થ છે. ત્યાં અનેક જૈન મંદિરો અને શુદ્ધઓ છે. તેની તળેટીમાં રહેલ જુનાગઢમાં ત્યાર પછીની એક સદીના પ્રાચીન શિલાલેખો મળી આવ્યા છે. શ્રી. અમૃતલાલ વ. પંડ્યા જણાવે છે કે, ક્ષત્રપકાળમાં કાઠિયાવાડમાં જૈનધર્મ ખૂબ ફેલાયો હતો, તે સમયના ૨ લેખો મળ્યા છે. ૧. જુનાગઢના ખાવા પ્યારાના મઠમાંથી મળી આવેલો લેખ અને ૨. રા. કંથિરલાલ જી. રાઝને મળી આવેલ પ્રાચીન લેખ, કે જેનો સ્કેલ તેમણે તા. ૪-૫-૪૧ની 'જન્મભૂમિ'માં આપેલ છે, જેમાં તીરથસ્વામી યાને શબ્દો સ્પષ્ટ જોવાયેલ છે.

જુનાગઢનો પ્રાચીન શિલાલેખ

- (૧)સ્તથા સુરગ (સુરાસુર).....ક્ષત્રપ.....
- (૨) ...ચણસ્ય પ્રવૌત્તસ્ય રાજઃ ક્ષત્રપસ્ય સ્વામિજયદામપૌત્રસ્ય રાજ્ઞો મહાક્ષ.....
- (૩) ચૈત્રશુક્લસ્ય દિવસે પચ્ચમે ૫ ગિરિનગરે દેવાસુત્રાગવક્ષ-રાક્ષસેન્દ્ર.....
- (૪) ...પ્રક.....પરમ.....કેવલજ્ઞાનસંપ્રાપ્તાનાં જિતજરામરણાનાં।

Antiquities of Kathiawar and Kachh P. 140

Collection of Sanskrit Prakrit Inscriptions P. 17

આ શિલાલેખથી સમજી શકાય છે કે—

ક્ષત્રપરાજા ચણ, તેનો પુત્ર સ્વામી જયદામ, તેનો પુત્ર મહા-ક્ષત્રપ કુદદામ (શક સં. ૭૨) તેના પુત્રો ૧. દામઝક (શકે ૯૦ વિ. સં. ૨૨૫ ઇ. સ. ૧૫૦ થી ૧૮૦) ૨. કુદસિંહ (શકે

૧૦૨ થી ૧૨૨, વિ. સં. ૨૩૮ થી ૨૫૮) તે પૈકીના છેલ્લા રાખાએ ગિરનાર તીર્થમાં ભગવાન શ્રીનેમિનાથજીના દેરાસરનો શુભોદ્ધાર અથવા કોઈ નવી પ્રતિષ્ઠા વગેરે કરાવ્યાં છે.

શિલાલેખ તુટેલો હોવાથી વિશેષ કંઈ જણાતું નથી પણ આ. વજ્રસેનસૂરિએ કરાવેલ ગિરનાર તીર્થના શુભોદ્ધાર પછી બરાબર ૧૦૦ વર્ષે આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉજવાયો છે એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે.

“ The most interesting point about it is the word કેવલિજ્ઞાનસંપ્રાપ્તાનાં of those who have obtained the knowledge of Kevalins. Kevalin occurs most frequently in the Jaina sculptures & denotes a person who is possessed of the ‘keval-Jnana’ or true knowledge which produces final emancipation. It would, therefore, seem that the inscription is Jain.”

From this it would appear that these caves were probably excavated for the Jains by the Saka kings of Saurashtra about the end of the second century of christian era.”

“ Antiquities of Kathiawad & Cachh” P. 141

આ શિલાલેખો માટે વિશેષ જુઓ— ‘એન્ટીકવેરી ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ’ પૃ. ૧૪૦, કલેક્શન ઓફ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઇન્સક્રીપ્શન પૃ. ૧૭, એપિગ્રાફીકા, ઇન્ડીકા પૃ. ૧૬, પૃ. ૨૩૬, જન્મભૂમિ તા. ૨૫-૫-૧૯૪૧ રવિવાર, જૈન સત્યપ્રકાશ કે. ૭૦ પૃ. ૩૯૦.

તાલુકાવજ—આ શત્રુંજયની પ્રાચીન ટૂંક છે. અહીં ઘણી ગુફાઓ છે.

ઢંકગિરિ—ગોંદળ પાસે ઢંકગિરિ નામની ખડકવાળી પહાડી છે. તે પણ શત્રુંજયની એક ટૂંક મનાય છે. તેની પાસે ઢાંક ગામ છે, જેનું પ્રાચીન નામ તિલતિલપટ્ટણ છે. અહીં ભગવાન

આદિનાથ, બાળ પાર્શ્વનાથ, બાળ શાન્તિનાથ, બાળ આદિનાથ, બાળ મહાવીરસ્વામી અને અંબિકાદેવી વગેરેની પરિકરવાળી કુશાન-કાલીન ખંડિત તથા ઘસાર્ધ ગયેલી મૂર્તિઓ છે.

(જૈનસત્યપ્રકાશ, ક્રમાંક ૩૭ પૃ. ૧૪૮)

સિદ્ધનાગાર્જુને પોતે બનાવેલ રસસિદ્ધિના ૨ કૂંપા આ ઢંકગિરિમાં રાખ્યા હતા. ‘જગદુચરિત્ર’માં પણ આ તીર્થનો ઉલ્લેખ છે.

અહીં પાસેના બરડાના ડુંગરામાં પણ બાળ પાર્શ્વનાથ તથા બાળ નેમિનાથનાં મંદિરો હતાં.

મહુડી:—ગુજરાતમાં વીળપુર પાસેના મહુડી ગામના જૂના કોટચર્કનાં મંદિર પાસેથી સં. ૧૯૯૫ લગભગમાં તીર્થ*કરોની પરિકરવાલી ૪ ધાતુપ્રતિમાઓ નીકળી છે, જેમાંની એક કોટચર્કના મંદિરમાં અને ૩ વડોદરાના રયુઝિયમમાં રાખવામાં આવી છે. આ ૪ જિનપ્રતિમાઓ શુભતકાલની છે. x*

થરાદ:—સોલંકી પરમાર ચિરપાલ દ્વારે વિ. સં. ૧૦૧માં થરાદ વસાવ્યું અને તેની બેન હરકુબે ત્યાં ૧૪૪૪ થાંભલાનું બાવન જિનાલયનું મંદિર બનાવ્યું હતું, જેનાં ખંડેરો આજે ભીમડીના ઉપ કુટવાળા મેદાનમાં વિદ્યમાન છે. અહીં સં. ૧૭૬ (૧૧૩૬)માં ૩૧ ઈશ્વ જિંચી બાળ અજિતનાથની પ્રતિમા બનાવવામાં આવી હતી જે હાલ વાવના ઢેરાસરમાં વિરાજમાન છે.

ચંદ્રકુળના આ. વટેશ્વરસૂરિજીથી ચિરાપદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે, થરાદથી પોણા માર્ગે દૂર ઇશાન ખૂણામાં નાણુદેવીનું મંદિર છે,

* કેકન કોલેજના સંશોધન વિભાગની પત્રિકા ઈ. સ. ૧૯૪૦ માર્ચ વો. ૧ નં. ૧ “ભારતીય વિદ્યા” ત્રૈમાસિક પત્રિકા વ. ૧, અં. ૨, જૈન સત્યપ્રકાશ, ક્રમાંક ૭૧, ૭૨.

* એક એવી પણ માન્યતા છે કે—વિક્રમની નવમી સદીમાં કોટિવર્ણના જૈનો અથવા કોટિકગચ્છના ઉપાસકો હિજરતી તરીકે અહીં આવ્યા અને તેઓ જ આ પ્રતિમાઓને લાવ્યા.

જેની મૂર્તિ વિક્રમની તેરમી સદીમાં લિન્નમાળથી આવેલ છે, જેનું બીજું નામ આશાદેવી છે. થરાદમાં આજે ૧૦ જિનાલયો છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક: ૩૭)

સોપારકું—આ સ્થાન સિદ્ધચક્રપદના પરમોપાસક મહારાજા શ્રીપાળના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈન ધામ હતું. ત્યાર પછી આં નાગેન્દ્રસૂરિ, આં ચંદ્રસૂરિ, આં નિર્વૃત્તિસૂરિ અને આં વિદ્યાધર-સૂરિની જન્મભૂમિ હોવાના કારણે સોપારક તીર્થ તરીકે પણ ખ્યાતિ મેળવી ચૂક્યું છે. વિ. સં. ૧૩૩૪ સુધી તે તીર્થરૂપે હતું અને ત્યાં ઉક્ત ચારે આચાર્યોની મૂર્તિઓ પણ વિદ્યમાન હતી. આજે આ શહેર છિન્નલિન્ન થઈ ગયું છે. ત્યાં જૈન મંદિર પણ નથી. હમણાં થોડાં વર્ષથી સોપાલા પાસે અગાશીમાં જૈન તીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

રથાવર્તગિરિ :—આં વજ્રસ્વામીએ વિ. સં. ૧૭૪માં પોતાના શિષ્યસંઘ સાથે બાર દુકાળોમાં દક્ષિણમાં જઈ એક પહાડી ઉપર અનશન કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગગમન કર્યું છે. આ ભૂમિને ઇન્દ્રે રથ વડે ત્રણ પ્રદક્ષિણા આપી, તેથી તે પહાડનું નામ “રથાવર્તગિરિ” પડેલ છે.

આચારાંજ સૂત્ર સ્કંધ ૨, ચૂર્ણિ ૩ની નિયુક્તિમાં રથાવર્ત નગને તીર્થ તરીકે દર્શાવ્યો છે અને ‘આવશ્યકનિયુક્તિ’માં રથાવર્ત પર આં વજ્રસ્વામીનું સ્વર્ગગમન દર્શાવ્યું છે.

આ રથાવર્તગિરિનું અસલી નામ શું હતું અને તેનું અત્યારે નામ શું છે ? તેનો કંઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી. કિન્તુ અમને લાગે છે કે આજે ઇન્દ્રગિરિ તરીકે જે પહાડી ઓળખાય છે તે જ વાસ્તવમાં રથાવર્તગિરિ છે અને તેના ઉપરની વિશાલ-કાય મૂર્તિ તે આં દ્વિતીય બદ્રબાહુસ્વામી યાને વજ્રસ્વામીની મૂર્તિ છે.

આં વજ્રસ્વામીએ અનશન માટે પ્રથમ એક પહાડી પસંદ કરી હતી પરંતુ પોતાના એક બાલ મુનિને છૂટા પાડવા માટે તે

મુનિને ત્યાંજ રાખી તે પહાડીનો ત્યાગ કરી સામેની ખીજ પહાડી પર જઈ અનશન સ્વીકાર્યું છે અને ખાલ મુનિએ પહેલી પહાડી પર અનશન કર્યું છે.

ત્યાર પછી તેમના પ્રશિષ્ય આં ચંદ્રસૂરિ અહીં પધાર્યા હતા અને તેમના ઉપદેશથી અહીં પહાડીની સળંગ શિલામાંથી આં વજ્રસ્વામીની વિશાલકાય પ્રતિમા બની હતી. આ બન્ને પહાડીઓ આજે ઇન્દ્રગિરિ અને ચંદ્રગિરિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

મહીસૂરની બૂગોળથી બાણી શકાય છે કે મહીસૂરના હસન જિલ્લામાં શ્રમણબેલગોલ નામનું ગામ છે. ત્યાં હેલબેલગોલ, કોડી બેલગોલ, શ્રવણબેલગોલ નામે વિખ્યાત તળાવો છે. બેલગોલનો અર્થ સફેદ તળાવ થાય છે. એટલે શ્રવણબેલગોલનો અર્થ જૈનોનું સફેદ સરોવર થાય છે. આ તળાવની ઉત્તરમાં ચંદ્રગિરિ નામની પહાડી છે અને દક્ષિણમાં વિંધ્યગિરિ ચાને ઇન્દ્રગિરિ પહાડી છે, જેના ઉપર અનેક જિનાલયો અને જિનપ્રતિમાઓ છે.

(એપિગ્રાફિયા કર્ણાટક, બા. રની ભૂમિકા)

દિગમ્બર ઇતિહાસ કહે છે કે, આ સ્થાન પ્રાચીન કાળમાં તીર્થંકરે હતું, પરંતુ સમય જતાં તે લુપ્તવા લાગ્યું. તેનો માર્ગ કઠિન હતો. એટલે લોકોની અવરજવર ત્યાં થતી ન હતી, દ્રવિડની મથુરાના ગંગવંશી રાજા રાયમલના મંત્રી ચામુંડરાયે અહીં આવી આ તીર્થ પ્રગટ કર્યું. ઘણા સમય સુધી ચારે બાજુ ચોક્કી મૂકી જનસંચાર રોકી આ મૂર્તિને ઘટતો સંસ્કાર આપી શક સં. ૯૦૦માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેનું ગોમટેશ્વર એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે અને તે મૂર્તિના બન્ને પગ પાસે શ્રીચામુંડરાજ મહિસિદં શ્રીચામુંડરાજે નિર્માણ કરાવી. શ્રીચામુંડરાજે કરવિપલે શ્રીચામુંડરાજે બનાવરાવી એવા શિલાલેખો છે વગેરે વગેરે.

(ખાહુબલી ચરિત્ર, રાખવલી કથા, જૈ. સા. સં. ક. ૪)

સ્પષ્ટ વાત છે કે આ તીર્થ પુરાણ છે, મૂર્તિ પ્રાચીન છે પણ તે તીર્થ વિક્રમની ૧૧મી સદીમાં ગોમટેશ્વર તરીકે બહાર થયું છે.

આપણે બાણીએ છીએ આં વજ્રસ્વામી અને દિગમ્બર માન્યતા પ્રમાણે આં બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી અહીં સ્વર્ગે ગયા છે. એટલે આ મૂર્તિ તેમની હોય એ તર્કસંગત વસ્તુ છે. મહર્ષિ બાહુભલિજી અહીં પધાર્યા જ નથી, ગોમટેશ્વર એવું તેમનું કોઈ બીજું નામ પશ્ચ નથી, છતાં આપણે આ મૂર્તિ બાહુભલિની છે એમ માની લઈએ એ તો આપણે આ તીર્થનો ઇતિહાસ બૂલી ગયા છીએ, તેનું જ પરિણામ છે. ચામુંડરાય દિગમ્બર જૈન હતો. તેણે આ મૂર્તિને દિગમ્બરપણાનો સંસ્કાર આપ્યો હોય એ સર્વથા બતવાજોગ છે.

ટૂંકમાં ઠલી શકાય કે, ઇન્દ્રના સ્થળની પરિક્રમાથી પ્રસિદ્ધ થયેલો સયાવર્તગિરિ અને ઇન્દ્રના જ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો ઇન્દ્રગિરિ એ બંને વિંધ્યગિરિની એક પહાડીનાં જ નામો છે અને આં વજ્રસ્વામી યાને દ્વિતીય ભદ્રબાહુનું સમાધિસ્થાન છે.

દિગમ્બર અંધકારો સંશયી કે મિથ્યાત્વી તરીકે આં ઇન્દ્ર, આં ચંદ્ર, આં નાગેન્દ્રનાં નામો સંભારે છે. ખરેખર, એ જ આચાર્યોના નામથી આ ઇન્દ્રગિરિ અને ચંદ્રગિરિ તીર્થો છે. તેમજ મંત્રી ચામુંડરાય પછી દિગમ્બરોએ તે તીર્થોને અપનાવ્યાં છે.

ઝોસમ પહાડ—જુનાગઢથી ૭ કોશ દૂર આ પહાડ છે. અહીંની કેટલીએક પ્રાચીન ગુફાઓ નાશ પામી છે. આંબલીવાળું ભોંયરું વગેરે ગુફાઓ વિદ્યમાન છે. ઉપર ચક્રેશ્વરીનું મંદિર છે. શિવની ઢેરીમાં એક નાનકડી જિનપ્રતિમા છે. ઉપર નવો કિલ્લો છે, જેનાં બાંધકામમાં દેરાસરના પથ્થરોનો વધુ ઉપયોગ હશે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે. ઉતારમાં વીશેક પડધારો છે. ત્યાં દરેક સ્થાને મંત્રી સજ્જન અને યૂર્જેશ્વર કુમારપાલ વગેરેએ બાંધાવેલ મંદિરો હતાં. અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના જોગારા હાથે તેનો નાશ થયો છે. કિલ્લા પાસેના ભીમકુંડમાં પ્રતિમાઓ સંતાડી રાખી હતી, પચાસેક વર્ષ પહેલાં તેમાંથી ઘણી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી છે, જે હાલ ધોરાજી અને જુનાગઢના દેરાસરોમાં બિરાજમાન છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક્રમાંક ૬, પૃ. ૩૦૧)

આ પહાડ પણ ગોંડળ રાજ્યમાં છે.

વસઈ—ઝોખા બેટમાં નવી દ્વારિકા વસી છે. તેની પાસે શુભકાળતું જિનમંદિર છે.

વોટ્સન સાહેબ જણાવે છે કે, વિમલવસહી વગેરે જૈન સ્થાનો છે, તેમ આ સ્થાન પણ જૈનોનું છે. પાસે વસઈ ગામ છે, મંદિરની રચના જૈનોને મળતી છે, શુભકાલીન શિલ્પ છે. આ મંદિર પહેલાં જૈનોનું હતું. (કાઠીઆવાડ ગેઝિટિયર)

દ્વારિકા—એ અસલમાં જૈન ધામ છે. શાસ્ત્રી રૈવાશંકર મેઘજી દેલવાડાકર જણાવે છે કે, ‘જગતદેવાલય કયા વર્ષમાં કેાણે બનાવ્યું? તેનો કથો પણ આધાર ઇતિહાસ કે પુરાણોમાંથી મળી શકતો નથી. કેટલાએક એમ કહે છે કે, આ મંદિર વજનાએ કરાવ્યું નથી પણ ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર જૈની લોકોએ કરાવ્યું છે, અને તેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી તે મૂર્તિ હાલ નગરમાં છે. વળી મૂર્તિના ચરણમાં લખ્યું છે કે, આ મૂર્તિ જગતદેવાલયમાં સ્થાપન કરી હતી.’

આ સ્થાન શંકરાચાર્યના વખત પછી અજૈનોના હાથમાં ગયું છે અને તે જૈન તીર્થ મટી વૈષ્ણવ તીર્થ બન્યું છે.

સદ્ગત તનસુખરામ મં ત્રિપાઠી પણ જણાવે છે કે, ‘વિ. સં. ૧૨૦૦ પછી દ્વારિકા વૈષ્ણવતીર્થ તરીકે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે.’

આ મંદિરમાં ઉપલા ભાગમાં ભગવાન નેમિનાથની બાન વગેરેનાં કોરણીલયાં ચિત્રો છે. (જૈન સત્યપ્રકાશ, ક્રમાંક ૩૭)

પ્રકરણ પંદરમું

આં શ્રીચંદ્રસૂરિ

આં વજ્રસેનસૂરિના બીજા પટ્ટધર આં ચંદ્રસૂરિ છે. તેમનાં વીર સં. ૫૭૧માં જન્મ, સં. ૫૯૨ માં દીક્ષા, સં. ૬૦૬માં સૂરિપદ, સં. ૬૨૦માં સુગ્રામધાનપદ અને સં. ૬૫૦ લગભગમાં સ્વર્ગગમન.

સોપારકના શેઠ જિનદત્તે પોતાની પત્ની ઈશ્વરી અને ૪ પુત્રો સાથે બારદુકાળી જિતરતાં જ વીર સં. ૫૯૨-(વિ. સં. ૧૮૨)માં આં વજ્રસેનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. તેમના ચારે પુત્રો ૧ નાગેન્દ્ર, ૨ ચંદ્ર, ૩ નિવૃત્તિ અને ૪ વિદ્યાધર સમર્થ આચાર્યો થયા છે. વીર સં. ૬૦૬માં તેઓના નામથી જ ૪ કુળો નીકળ્યાં છે.

આં નાગેન્દ્રસૂરિનો પરિચય વાચકવંશ (પ્રાં ૮, પૃ. ૧૮૪) માં આવી ગયો છે.

આ ચારે આચાર્યોમાં બીજા આં ચંદ્રસૂરિ છે. તેમની પુણ્ય પ્રકૃતિ સતેજ હતી. તેઓ શ્રમણસંઘે ચાર કુલ બનાવ્યાં, ત્યારે તેમના ચંદ્રકુળમાં ઘણા ગણો અને શાખાઓ દાખલ થયાં હતાં. ઈતિહાસ કહે છે કે, ઉપકેશગચ્છના આં યક્ષદેવસૂરિ, આં કલ્કસૂરિ, આં ઉદયવર્ધનસૂરિ અને પંડિતલગચ્છના આચાર્યો ચંદ્રકુળમાં દાખલ થયા હતા. આં ઉદયવર્ધનસૂરિએ ઉપકેશગચ્છ અને કોટિકગચ્છને સમાન માની દ્વિવંદનીકગચ્છ સ્થાપ્યો છે.

ચંદ્રકુળ વિશાળ બનવાથી ચંદ્રગચ્છ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું છે.

પ્રાચીન શ્રમણો નિર્ઝન્ય અને કોટિકગચ્છના મનાતા હતા, આં ચંદ્રસૂરિથી તે પરંપરાનું 'ચંદ્રગચ્છ' એ ત્રીજું નામ બાહેર થયું છે.

દિગંબર વિદ્વાનો પણ જો કે આં નાગેન્દ્રસૂરિ વગેરેને સ્વેતામ્બર તરીકે માને છે પરંતુ આં ચંદ્રસૂરિને તો પૂજ્યભાવે જ સત્કારે છે. + એકંદરે આજનો જૈનસંઘ આ આચાર્યનો બહુ જ ઝાણી છે. આજે જે જે જૈન મુનિઓ છે તે દરેક ચંદ્રકુળના જ છે અને તેથી દરેક મુનિઓ નવી દીક્ષા આપે ત્યારે તે દીક્ષિતને 'તમારાં કેટિકગણ, વજૂશાખા, અને ચંદ્રકુળ છે' એવો દિગ્બંધ સંભળાવે છે. આ આચાર્યની પરંપરા બહુ વિસ્તાર પામી છે. બીજા આં ચંદ્રસૂરિવરે.

જૈન શ્રમણપરંપરામાં ચંદ્રસૂરિ એ નામના અનેક આચાર્યો થયા છે, જેમાંના કેટલાએકનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. આં વજ્રસેનસૂરિના બીજા પટ્ટધર, જેનાથી 'ચંદ્રગચ્છ' નીકળ્યો છે.

૨. 'પંચસંબ્રહ્મ'ના કર્તા આં ચંદ્રર્ષિ.

૩. આં વીરગણિના શિષ્ય.

૪. ચંદ્રકુળના આં શીલલદ્રસૂરિના શિષ્ય આં ધનેશ્વરના પટ્ટધર. તેમનું મૂળ નામ પં. પાર્શ્વદેવ હતું. તેઓ સમર્થ અંચકાર હતા. (સં. ૧૧૬૬ થી ૧૨૨૮).

૫. જેમણે સં. ૧૧૭૨માં પંચાશકચૂર્ણિ, સં. ૧૨૭૪માં ધર્માપધિકીચૂર્ણિ, ચૈત્યવંદન ચૂર્ણિ, વંદનકચૂર્ણિ, સં. ૧૧૭૬માં પિંડવિશુદ્ધિવૃત્તિ, સં. ૧૧૮૦માં પાક્ષિકસૂત્રવૃત્તિ અં ૨૭૦૦, બનાવ્યાં છે. સંભવ છે કે નં ૪, ૫ એ બન્ને એક જ આચાર્ય હશે.

+ તદીયવંશાકરતઃ પ્રસિદ્ધાદમૂદદોષા ચતિરત્નમાલા ।

ચંદ્રકુળમાં અનેક પવિત્ર મુનિઓ થયા છે.

(શ્રવણખેલગોલ, શિલાલેખ નં. ૧૦૮)

ઇન્દ્ર-ચંદ્ર-નાગેન્દ્રવાદી સંશયમિધ્યાદયિઃ । સંશયવાદી કિલ્લેવ મન્યતે, સેવંવરો યઃ ॥

(બોધપ્રામૃત, ગાં ૫૩, શ્રુતસાગરી ટીકા)

ઇન્દ્ર-ચંદ્ર-નાગેન્દ્રગચ્છોત્પન્નાનાં તંદુલોદક-ક્વાથોદકાદિસમાચારી સમાશ્રયિણાં સ્વેતપદાનામ્ । (ભાવપ્રામૃત, ગાં ૧૩૫, શ્રુતસાગરી ટીકા)

૬. રાજગચ્છના આં શાલિભદ્રસૂરિના પદ્ધર. *

૭. મલધારી આં હેમચંદ્રના બીજા પદ્ધર, જે અસહમાં લાટદેશના મંત્રી હતા. જેમણે વિ. સં. ૧૧૬૩માં ‘મુનિસુવ્વચચરિય’ અં. ૧૦૬૬૪, ‘સંગહણીસૂત્ર, ક્ષેત્રસમાસ’ રચ્યાં છે.

૮. જેમણે ‘લઘુપ્રવચનસારોદ્ધાર’ રચ્યો. સંભવ છે કે નં. ૭, ૮ એક જ આચાર્ય હશે.

૯. આં જિનચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય આં જિનચંદ્રના બીજા પદ્ધર. તેમના પદે આં હરિભદ્રસૂરિ થયા છે.

૧૦. ચંદ્રગચ્છે આ સર્વદેવસૂરિ સંતાનીય આં જયચંદ્રસૂરિ-પદે આં દેવેંદ્રસૂરિના શિષ્ય, જેમણે વિ. સં. ૧૨૧૪માં ‘સહ્ય-કુમારચરિય’ અં. ૮૦૦૦ રચ્યું.

૧૧. વિક્રમની ખાદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં.

૧૨. વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં.

૧૩. પૂર્ણિમા પક્ષે આ. અભયદેવના પ્રશિષ્ય, તેરમી સદી ચઢે.

૧૪. ચંદ્રગચ્છે આ. મુનિરત્નના શિષ્ય તેમના બીજા શિષ્ય દેવેંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૬૮માં ‘ઉપમિતિસારોદ્ધાર’ અં. ૫૭૩૦ રચ્યો.

૧૫. જેમણે સં. ૧૩૧૪માં જિનબિંબની અંજનશલાઠા કરાવી, જે મૂર્તિ શત્રુજય ઉપર મોદીની દ્રૂંકમાં છે.

૧૬. જેમણે સં. ૧૩૭૩માં પ્રતિષ્ઠાપેલ મૂર્તિ વડોદરામાં. ભા. આદિનાથના દેરાસરમાં વિઘ્નમાન છે.

૧૭. જેમણે ‘તીર્થમાલાસ્તોત્ર’ બનાવ્યું.

* રાજગચ્છીય આં ચંદ્રસૂરિશિષ્ય આં જિનેશ્વરસૂરિપદે આં દેવેંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૫૬ જે. શુ. ૧૩ શુકે ગિરનાર તીર્થમાં દંડનાયક અભયદેવના પુત્ર વસંતપાલે કરાવેલ નંદીશ્વરદ્વીપપદની પ્રતિષ્ઠા કરી.

પ્રકરણ સોળમું

આં સમન્તભદ્રસૂરિ

આં ચંદ્રસૂરિની પાટે આં સમન્તભદ્રસૂરિ થયા, તેમનું જીવનચરિત્ર મળતું નથી. દ્વિગંબર સાહિત્યમાં તેમના માટે ૨ શ્લોકો મળે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:

કાઞ્ચ્યાં નગનાટકોઽહં મલમલિનતનુલમ્બુકો પાણ્ડુષિન્ડઃ,

પુંડોદ્રે શાક્યમિશ્વર્દશપુરનગરે મૃષ્ટમોજી પરિવાદ્ ।

વારાણસ્યામભૂવં શશિધરચવલઃ પાણ્ડુરઙ્ગસ્તપસ્વી,

રાજન્ ! યસ્યાસ્તિ શક્તિઃ સ વદતુ પુરતો જૈનનિર્ગન્થવાદી ॥૧॥

આં સમન્તભદ્રસૂરિજી દ્વિગંબર મુનિ, ૨૧વેતપિંડ બોદ્ધભિક્ષુ, પરિવ્રાજક શૈવભિક્ષુ અને તપસ્વી થયા પછી જૈનમુનિ બન્યા છે.

પૂર્વે પાટલિપુત્રમધ્યનગરે મેરી મયા તાહિતા,

પદ્માત્ માલવ-સિન્ધુ-ઠકવિષયે કાઞ્ચીપુરે વૈદિકે ।

પ્રાપ્તોઽહં કરહાટકં बहुभटं विद्योत्कटं संकटं,

વાદાર્થી વિચરામ્યહં નરપતે ! શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ ॥૨॥

આં સમન્તભદ્રસૂરિજી પટણ્ણા, માળવો, સિંધ, ઠક્ક, કાંચી, વિદિશા અને કરાડમાં શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય મેળવ્યો હતો.

આં ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આં સમન્તભદ્ર-સૂરિ પ્રથમ દ્વિગંબર મુનિ બન્યા હતા અને ઘણા કાળ સુધી જુદા જુદા વેષપલટાઓ કરી અતે આં ચંદ્રસૂરિજી પાસે દીક્ષા લઈ તેમના પદ્મધર બન્યા હતા અને તેમની પાટે આં વૃદ્ધ-દેવસૂરિજી આવ્યા છે. આ આચાર્યે કયાં કયાં વિહાર કર્યો, તે ઉપરના બીજા શ્લોકથી સમજી શકાય છે.

આં સમન્તભદ્રસૂરિએ શ્રવેતામ્બર દિગમ્બરના ભેદોને તોડી બન્નેને એક કરવા ભરચક પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ ઉત્કટ ત્યાગી હતા, અને વનમાં કે ગામ બહાર ચક્ષુ આદિનાં મંદિરોમાં વિશેષ રહેતા હતા, તેથી તેમનો શિષ્યપરિવાર “વનવાસીગચ્છ” તરીકે ખ્યાતિ પામેલ છે અને નિર્ગન્થગચ્છનું પણ વીર સં. ૬૫૦ લગભગમાં વનવાસીગચ્છ એવું ચોથું નામ પડ્યું છે. વનમાં રહેવાથી દિગમ્બરાચાર્યો પણ આ આચાર્યને પૂજ્યભાવે માને છે, અને તેમના સાહિત્યને આપ્તાગમ તરીકે સ્વીકારે છે. સંભવ છે કે વનમાં રહેવાના કારણે તેમનો સાહિત્યવારસો દિગમ્બરોને મળ્યો હશે એમ લાગે છે અને દિગમ્બર વિદ્વાનોએ પણ પાછળથી તેને જ ખૂબ વિકસાવ્યો છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્રસૂરિએ ‘આસમીમાંસા’ શ્લોક ૧૧૪, યુક્ત્યનુશાસન પદ્ય ૬૪, જિનસ્તુતિશતક પદ્ય ૧૧૬, સ્વયંભૂ-સ્તોત્ર ચૈત્યવંદનસંગ્રહ પદ્ય’ ૧૪૩, જીવસિદ્ધિ, તત્વાનુશાસન, પ્રાકૃતવ્યાખ્યાન, પ્રમાણપદાર્થ, કર્મપ્રાભત ટીકા’ વગેરે ગ્રંથોના રચના કરી છે.

‘આસમીમાંસા’ એ તેમનું જીવનું ઠોસ સાહિત્ય છે. ન્યાયનો પ્રૌઢ ગ્રંથ છે. આસમીમાંસાની અષ્ટસહસ્રી ટીકા પર મહામહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે ૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ટિપ્પણ કરેલ છે. દિગમ્બરો માને છે કે “આં સમન્તભદ્રસૂરિએ અધહસ્તિ મહાભાષ્ય બનાવ્યું હતું તેનું મંગલાચરણ આસમીમાંસા છે.” પરંતુ મહાભાષ્ય બન્યું છે કે નહિ એ જ સંશોધનનો વિષય છે. વાચક શ્રીઉમાસ્વાતિજીના ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ પર એ મહાભાષ્ય બન્યું હોય એ પણ બનવાજોગ નથી. કેમકે આચાર્યનો અને વાચકજીનો સત્તાસમય બુદ્ધો છે, અને દિ૦ આં પૂજ્યપાદની ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ વગેરેમાં એ અંગે કંઈ સૂચન કરવામાં આવ્યું નથી. સંભવ છે કે આસમીમાંસા પોતાના વૃદ્ધ શિષ્ય વૃદ્ધદેવસૂરિને અનુલક્ષીને બનાવવામાં આવી હશે કેમકે “આસમીમાંસાનું” બીજું નામ “દેવાગમસ્તોત્ર” છે.

તેમના ‘જીવસિદ્ધિ, તત્વાનુશાસન’ વગેરે ગ્રંથો મળતા નથી. તત્વાનુશાસનનું વાસ્તવિક નામ આત્માનુશાસન કે આત્માનુ-શાસ્તિ હશે કેમકે અનુયોગદ્વાર સૂત્રના ૧૨૦મા સૂત્રમાં આત્માનુ-શાસ્તિનો ઉલ્લેખ મળે છે.

તેમની રચનામાં ‘સ્તનકરંડ શ્રાવકાચાર’નું પણ નામ જોડવામાં આવે છે. પરંતુ તે કુન્દકુન્દ ‘શ્રાવકાચાર’ અને ઉમાસ્વાતિ ‘શ્રાવકા-ચાર’ની પેઠે તેમનાં નામ પર ચકાવી દીધેલ હોય એમ લાગે છે. અથવા કોઈ લઘુ સમંતભદ્રજીએ તેને બનાવ્યો હશે.

તેમના સાહિત્યમાં તીર્થંકરની સાક્ષરી વાણી (સ્વયંભૂ સ્તોત્ર શ્લોક ૪, ૭૪, ૯૭, ૧૦૭, ભૂમિવિહાર (શ્લોક ૨૯, ૧૦૮, ૧૧૮) અને તપસ્યા (શ્લોક ૮૩) વગેરે વિધાનો શ્વેતાંખર માન્યતાને જ પુષ્ટ કરે છે. છતાંય ખુશી થવા જેવું છે કે દિગમ્બર વિદ્વાનો પણ તે સાહિત્યને આવકારે છે.

ક. સ. આં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી અને આં મલયગિરિજી મહારાજ પોતાના સાહિત્યમાં આં શ્રીસમન્તભદ્રસૂરિજીને મહાન સ્તુતિકાર તરીકે ઓળખાવે છે.

એકંદરે આં સમન્તભદ્રસૂરિજી તે યુગના આદર્શ ત્યાગી છે, શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બર બન્ને સંપ્રદાયમાં માન્ય સમર્થ ગ્રંથકાર, અજોડ સ્તુતિકાર અને પ્રખરવાદી છે.

તેમણે વિહાર કરતાં કરતાં કોરંટાતીર્થમાં જઈ ઉપાધ્યાય દેવચંદ્રજીને દીક્ષા આપી, પોતાની પાટે સ્થાપી, શત્રુજયતીર્થ ઉપર પધારી અનશન સ્વીકાર્યું હતું.

ઉદયગિરિ-ગુફા.

વિદિશાથી ૪ માઈલ દૂર ઉદયગિરિ છે તેમાં જૈન ગુફાઓ છે. ૨૦ મી ગુફામાં વીર સં. ૬૫૧નો શિલાલેખ છે કે:—

ભદ્રાર્ય શાખાના આં ગોશર્મના શિષ્ય મુનિ શંકરે અહીં ગુપ્ત સં. ૧૦૬માં ભ. શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

(ફ્લીટ “ગુપ્ત” અભિલેખ, પૃં ૨૫૮, આ ગ્રંથ પૃં ૭૭)

પ્રકરણ સત્તરમું

આં વૃદ્ધદેવસૂરિ.

લગવાન પાર્શ્વનાથની શ્રમણપરંપરા ઉપકેશગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેની એક શાખા કોરંટાગચ્છ છે [જુઓ: પૃ. ૧૬, ૨૦]

આ કોરંટાગચ્છમાં ઉપાધ્યાય દેવચંદ્રજી હતા તે ઘણા વર્ષો સુધી કોરંટામાં જ રહ્યા અને ધીમે ધીમે શિથિલ થઈ ગયા હતા.

આં સમન્તભદ્રસૂરિ કાશીથી વિહાર કરતા કરતા કોરંટા પધાર્યા. તેમણે ઉં દેવચંદ્રજીને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપી, ચૈત્યની મમતા છોડાવી, શિથિલતા દૂર કરાવી શુદ્ધ સાધુમાર્ગમાં સ્થાપ્યા. પોતાની સાથે લઈ જઈ વીર સં. ૬૫૩ લગભગમાં પોતાની પાટે આચાર્યપદ આપ્યું અને તેમનું નામ દેવસૂરિ રાખ્યું.

આં દેવસૂરિની ઉંમર બહુ મોટી હતી, તેઓ તે કાળના શ્રમણોમાં વૃદ્ધ હતા, તેથી તેમને “વૃદ્ધ” નું વિશેષણ લગાડ્યું હશે એમ સહેજે માની શકાય તેમ છે.

તેમના ઉપદેશથી નાહડ રાજાના મંત્રીએ કોરંટાજીમાં મોટું જિનાલય બનાવ્યું હતું, જેમાં તેમણે અંજનશલાકા તથા પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેઓ વીર સં. ૬૭૦માં થયેલ સાચોરની પ્રતિષ્ઠામાં પણ ઉપસ્થિત હતા. તેઓ વીં સં. ૬૭૩માં સ્વર્ગે ગયા. (તપાગચ્છપટ્ટાવલી, અંચલગચ્છપટ્ટાવલી.)

કોઈ કોઈ વિદ્વાન માને છે કે ઉપર લખેલી ઘટનાવાળા આચાર્ય તે વડગચ્છના આં સર્વદેવસૂરિના પટ્ટધર દેવસૂરિ છે. અને તેમનાથી “દેવાચાર્યગચ્છ” નીકળ્યો હોવાનું સંભવે છે.

આં જન્નિગસૂરિ, રાજા નાહડ

આં જન્નિગસૂરિ વિક્રમની ત્રીજી શતાબ્દીના પ્રભાવક આચાર્ય છે. તેમની અધ્યક્ષતામાં વીર સં ૬૭૦માં સાચોર તીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

નર્મદદેશના મંડોવરના રાજાને મારી તેના કુટુંબીઓએ મંડોવરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. આમ થવાથી ગર્ભવતી રાણી ત્યાંથી નારસી વરમાણુ જઈ પહોંચી. તેણીએ ત્યાં એક બાળકને જન્મ આપ્યો. એકવાર આં જન્નિગસૂરિએ ઝોળીમાં રૂતેલા તે રાજબાળાનાં શુભ-લક્ષણો જોઈ રાણીને જણાવ્યું કે આ બાળક મહાપુરુષ થશે માટે આની પૂરી સંભાળ રાખજે. રાણીએ બાળકનું નામ નાહડ રાખ્યું. નાહડ આચાર્યમહારાજની કૃપાથી અને નવકારમંત્રના પ્રભાવથી સમય જતાં નર્મદદેશનો રાજા થયો અને તેણે સાચોરતીર્થ સ્થાપ્યું.

નાહડનું બીજું નામ નાગભટ્ટ છે. તે પ્રતિહાર વંશનો પૂર્વજ હોય એવ લાગે છે.

જૈનતીર્થો

કોરંટાતીર્થ—ઉપકેશગંધના આં રત્નપ્રભસૂરિએ વીર સં. ૭૦માં આ તીર્થની સ્થાપના કરી છે (બુઓ: પૃ. ૨૦,૬૭)

અહીં નાહડ રાજાના મંત્રીએ મોટું જિનાલય બનાવી તેમાં વીર સં ૫૬૫માં આં વૃદ્ધદેવસૂરિના હાથે પ્રભુપ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. જો કે પટ્ટાવલીમાં આ પ્રતિષ્ઠા માટે સં ૫૬૫ લખાયેલો મળે છે, પણ તે બરાબર નથી. કેમકે તે સાક્ષમાં આં વૃદ્ધ-દેવસૂરિ તથા નાહડરાજ વિદ્યમાન હોય એ ઇતિહાસથી પુરવાર થતું નથી. તે સંભવ છે કે આ પ્રતિષ્ઠાનો સંવત ૬૫૫ અથવા ૬૭૦ (વીર સં ૬૭૦-વિં સં ૨૬૦ શાકે ૧૨૫) હોવો જોઈએ.

કોરંટાતીર્થ મારવાડમાં શિવગંજ પાસે છે, ત્યાં આજે પણ ભવ્ય ૫ જિનાલયો વિદ્યમાન છે.

સ્વર્ણગિરિ—મારવાડમાં જલોર પાસે પહાડી પર વિશાળ કિલ્લો છે; જે સ્વર્ણગિરિ, કનકાચલ, સોહનગઢ વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. નાહડ રાજના સમયે આ કિલ્લામાં માત્ર કરોડપતિ જ રહી શકતા હતા, નવાણું લાખના આસામીને પણ રહેવાની છૂટ ન હતી. આ કિલ્લામાં નાહડ રાજએ **યક્ષવસ્તિ** નામનો મોટો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં સં. ૧૩૫માં લગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. (વિચારશ્રેણિ)

ખીજે ઉદ્દેશ એવો મળે છે કે, આં પ્રદ્યોતનસૂરિએ સ્વર્ણગિરિ પર દોશી ધનપતિએ કરાવેલ યક્ષવસ્તિમાં લગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

(પં. ખુશાલની વીરવંશાવલી)

આ જન્મે ઉદ્દેશોનો સમન્વય કરવાથી નક્કી છે કે આં પ્રદ્યોતનસૂરિએ વીર સં. ૬૮૦ વિં. સં. ૨૭૦ શાકે ૧૩૫માં આ તીર્થની સ્થાપના કરી છે. તે સમયે આચાર્ય તથા નાહડ રાજ વિદ્યમાન હતા એમ ઇતિહાસથી પુરવાર થાય છે.

સાચોર—નાહડ રાજને નડૂલદેશનું રાજ્ય મળ્યું. તે જ્ઞેનધર્મી રાજા હતો. તેણે એક વાર આં જર્જિગસૂરિને વિનતિ કરી કે, પૂજ્ય ગુરુજી! મને એક મોટું એવું કાર્ય કરાવો કે જે કરવાથી મોટો લાભ થાય. આ સમયે સાચોરમાં એક આશ્ચર્યકારક ઘટના બની. એક ગાય એક અજાણ્યા સ્થાને જઈ હંમેશા પોતાના ચારે આંગળનું દૂધ ગરી આવતી હતી. આચાર્યમહારાજે તે સ્થાને પ્રભુપ્રતિયા હોવાનું જણાવ્યું. આથી સંદેહ તપાસ કરી તો ત્યાં લગવાન મહાવીરસ્વામીની પિત્તલમય પ્રતિમા વિરાજમાન હતી. રાજાએ આચાર્યમહારાજના ઉપદેશથી ત્યાં મોટું જિનાલય બંધાવ્યું, તેમાં તે પ્રતિમાજી પધરાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને આચાર્યમહારાજને આ પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે પધારવા વિનતિ કરી.

આં જર્જિગસૂરિએ ત્યાં આવવા વિહાર કર્યો. તેમણે વીર સં. ૬૭૦ માં ત્રણ શુભ મુહૂર્તો જોઈ રાખ્યાં હતાં, જેમાં અમર કાર્યો થયાં છે.

આચાર્ય મહારાજે (૧) પહેલા શુભ મુહૂર્તમાં નાહડના પૂર્વજ રાજા વિદ્યરાયની પ્રતિષ્ઠા કરી. (૨) બીજા શુભ મુહૂર્તમાં રાજકુમાર શંખ પાસે ઢીલી જમીનમાં ડાંગ ઠોકાવી, ત્યાં કૂવો બન્યો જે શંખકૂવા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. તે દુકાળ હોય તો પણ વૈ. શુ. ૧૫ ને દિવસે પાણીથી છલાછલ ભરાઈ જતો હતો અને (૩) ત્રીજા મુહૂર્તમાં સાચોરમાં પ્રભુપ્રતિષ્ઠા કરાવી.

આ. શ્રીજન્મજગસૂરિએ વીર સં. ૬૭૦ વિ. સં. ૨૬૦ શાકે ૧૨૫ માં સાચોરમાં નહાડરાજે બનાવેલ દેરાસરમાં ભંમહાવીર-સ્વામીની પિત્તલમય પ્રતિમા અને બીજાં જિનખિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે. વળી, આચાર્યમહારાજે દુગ્ગાસૂઅ તથા વયણુપમાં સાધુઓ મોકલી ત્યાંના દેરાસરોમાં પણ તે જ મુહૂર્તમાં જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

ત્યારથી આ સ્થાન સાચોરતીર્થ તરીકે બહાર થયું છે. ત્યાંનો અધિષ્ઠાયક પ્રહારાંતિ યક્ષ હતો. નાહડરાજ અહીં નિરંતર પ્રભુપૂજા કરતો હતો.

કનોજના રાજાએ વિક્રમની તેરમી સદીમાં અહીં લાકડાનું મંદિર બનાવી તેમાં ભંમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા બનાવી પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.+

વલ્લીનગર ભાંચું, સોમનાથ પાટણ તૂટચું, અને પાટણ પડચું ત્યારે આ તીર્થ ઉપર પણ કારમી આફત આવી હતી. કિન્તુ દૈવીપ્રભાવે સુરક્ષિત રહ્યું હતું, અંતે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ વિં સં ૧૩૬૭માં મૂળનાયકની પ્રતિમાનો વિનાશ કર્યો.

+ કનોજના રાજાએ વિક્રમની તેરમી સદીમાં સાચોરમાં ભંમહાવીર-સ્વામીનું દેરાસર બનાવ્યું એમ 'તીર્થકલ્પ'માં ઉલ્લેખ છે પરંતુ વધુ સંભવિત એ છે કે વીરની તેરમી સદીમાં તે બનાવ્યું હશે. કેમકે સચોર તે અરસામાં કનોજના રાજ્યમાં હતું. તે અરસામાં કનોજના રાજા નાગભટ્ટે અનેક જૈન-મંદિર બનાવ્યાં છે. વળી, વિક્રમની બારમી તેરમી સદીમાં તો લાકડાને બદલે પાપણનાં દેરાસર બાંધવાનું શરૂ થયું હતું એ વાત પણ ભૂલવાજેવી નથી.

‘જગચિંતામણિ’ ચૈત્યવંદનમાં જયડ વોર સચ્ચરીમંદુળ
પદ્ધતી સચોરના મહાવીર ભગવાનનો જયઘોષ છે.

મહાકવિ ધનપાલે પણ સાચોરના મહાવીરનો ઉત્સાહપ્રબંધ
ખનાવ્યો છે.

આ સ્થાન આજે ભિન્નમાલની પાસે સાચોરતીર્થ તરીકે
પ્રસિદ્ધ છે.+ (તીર્થકંપ, પટ્ટાવલી, જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રં ૧૬,૩૭)

+ સાંગી અને સાચોર આ જન્મે સ્થાને પ્રાચીનકાળમાં સચ્ચર સત્યપુર
તરીકે ઓળખાતાં હતાં.

પ્રકરણ અઢારમું

આં પ્રયોતનસૂરિ

આં વૃદ્ધદેવસૂરિની પાઠે આં પ્રયોતનસૂરિ થયા.

‘વીર વંશાવલી’ના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેમણે અજમેરમાં ભં
ઋષભદેવસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી અને સ્વર્ણગિરિ
પર દોશી ધનપતિએ બંધાવેલ ચક્ષવસહી દેરાસરમાં વીર સં
૬૮૦ શાકે ૧૩૫માં ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા
કરાવી હતી. તેઓ વીર સં. ૬૬૮ વિં સં ૨૮૮માં સ્વર્ગે ગયા.

જૈન રાજાઓ—મહાક્ષત્રપો

આ અરસામાં ગુજરાતના ક્ષત્રપવંશમાં ઘણા જૈન રાજાઓ
થયા છે. આં કાલકસૂરિજીએ પ્રથમ ઈરાની શકશાહીઓ મારફત
ઉત્તજૈનના અત્યાચારી રાજા ગર્દભિલ્લનો ઉચ્છેદ કરાવ્યો હતો
અને ચાર વર્ષ પછી ગર્દભિલ્લ પછીના વારસદાર બલમિત્ર ઉર્ફ
વિક્રમાદિત્યને ત્યાંનો રાજા બનાવ્યો હતો એમ ઉત્તજૈનમાં ચિર-
સ્મરણીય શુદ્ધ આર્યરાજ્યની સ્થાપના કરાવી હતી. આ તરફ
ઈરાની શકો ઉત્તજૈનમાં તો માત્ર ૪ વર્ષ જ રહ્યા, પછી પશ્ચિમ
ભારતમાં તેની સત્તા વધુ મજબૂત બની.

શકમાં ક્ષત્રપ નહિપાત અને ઉષવદાતે ગુજરાત-કાઠિયા-
વાડમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી અને શકસંવત પ્રવર્તાવ્યો
હતો. ત્યાર પછી મહાક્ષત્રપ ચષ્ટન ગુજરાતનો રાજા બન્યો. જે
ઈરાન પાર્થિયાના પ્રદેશમાં આવેલ કાર્દર નદીના પ્રદેશનો હોવાથી
કાર્દમકવંશી કહેવાતો હતો, કિન્તુ તે પ્રતાપી હોવાથી તેના વંશને
ચષ્ટનવંશી તરીકે ગણાવા લાગ્યા. તેની પછી તેનો પુત્ર જયદામા

રાજા થયો. તે બહુ પરાક્રમી ન હતો. તેની પછી રુદ્રદામા રાજા બન્યો, જે દરેક વિદ્યામાં કુશળ, યુદ્ધવિશારદ, રાજ્યનીતિનિપુણ, સૌંદર્યવાન અને આદર્શ શાસક હતો. તેણે બુદ્ધિ બુદ્ધિ મંત્રીમંડળો સ્થાપી પ્રજાનો સહકાર સધી, રાજ્યવ્યવહારને સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યો હતો; અને પંચભથ્થી લઈ કેંકણ તથા આંધ્ર સુધી યુદ્ધ કરી પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તે અનેક રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો. તેણે રજપૂતાનાના અદમ્ય રાજવીરોને જીતી મહાક્ષત્રપનું બિરુદ લીધું હતું. પોતાની રાજધાની સંભવતઃ સોરઠની ધૂમલીથી હઠાવી ઉજ્જૈનમાં સ્થાપી હતી, અને પદ્મવત્સાતિના સુવિશાળને સૌરાષ્ટ્રનો સુબો બનાવ્યો હતો.

ગિરનારની નીચે મૌર્ય અંદ્રગુપ્તે સુદર્શન નામનું વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું હતું, જે ભારે વરસાદ થવાથી એકએક તૂટી ગયું. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામને શક સં. ૭૨ વિ. સં. ૨૦૮માં સુવિશાળની દેખરેખ નીચે એ સુદર્શન તળાવને નવેસરથી બંધાવી તૈયાર કરાવ્યું અને ગિરનારની ખડક પર તેનો લેખ કોતરાવ્યો. એ લેખમાંથી તે રાજાના જીવનની ઘણી જરૂરી માહિતી મળે છે. તેણે રાજ્યને ખૂબ વિસ્તાર્યું હતું, દક્ષિણના વાસિષ્ઠપુત્ર શાતકર્ણિને જે વાર હરાવ્યો હતો અને સગો બાણી છોડી દીધો હતો. તેણે યૌધેયોને હરાવ્યા હતા.

* આ ક્ષત્રપો અને પદ્મવો શક હોવા છતાં પણ ઉચ્ચ જીવન જીવવાને કારણે હિન્દુઓમાં મળી ગયા હતા અને લક્ષ્મણધર્મી બનેલા થયા હતા. આ સંબંધે જ્ઞાણવાયા ઇતિહાસકર્તાઓ પણ મળે છે. જેમકે -

આ જાતોના સરદાર સ્વતંત્ર રાજા થયા અને ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ વગેરે નામ ધારણ કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પરંતુ શકઆતના રાજાઓનાં નામ પરદેશી હોવા છતાં, આ દેશમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યા પછી પાછળથી તેમણે હિન્દુધર્મ પાળ્યો હશે અને હિન્દુ નામ ધારણ કર્યા હશે.

(૨૦ બં. ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈ કૃત ગ્રં. પ્રાં. ઇતિહાસ પૃ. ૨૪)

“આખા આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા રાજાએ નીમેલા ” પદ્મવત્સના કુલેપના પુત્ર સુવિશાળના હુકમથી એ બંધ બંધાયેલો છે. પદ્મવ એ જૂતા ઈરાની અને પાર્થિયન લોકોનું નામ છે. દાકાર ભાઉ દાજનું ધારવું એવું છે કે, ‘સુવિશાળ’ એ ‘સ્વાવહ’નું સંસ્કૃતરૂપ હશે. (પૃ. ૩૪)

તે દરેક શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત હતો. તેને અનેક રાજકુમારીઓએ સ્વયંવરમાળા પહેરાવી હતી અને તેણે પ્રબળ ઉપર વેડ-બુલમ કર્યા વિના પોતાની ખીસ્સા ખરચીમાંથી તળાવ અંધાન્યું હતું વગેરે વગેરે.....

પરુલવ લોકો ધણા જૂના વખતથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્યા હશે અને હાલના પારસીઓની પેઠે તેમના સાહસિકપણાને લીધે ધણા પ્રતિષ્ઠિત થઈ પડ્યા હશે. આગળ જતાં તેમની સત્તા એટલી બધી વધી પડી હતી કે પાંચમી સદીના અરસામાં હિંદુનામવાળા અને હિન્દુધર્મ પાળતા તથા હિન્દુ ઉત્પત્તિનો ડોળ ધાલતા “પરુલવ” રાજ દક્ષિણમાં રાજ્ય કરતા હતા. (ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૩૪)

કાન્હેર ગુફાના એક ખડિત લેખમાં વસિષ્ઠપુત્ર શ્રી. સાતકર્ણિની રાણી કાર્દમક વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાની પુત્રીનો ઉલ્લેખ છે. (ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા, જિલ્દ ૨, પૃ. ૮૫૮)

ગુપ્તસમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે વાકાટક રાજવંશ અને કર્ણાટકના કદમ્બરાજ-પરિવાર સાથે વૈવાહિક સંબંધ સ્થાપ્યો હતો.

(પ્રવાસી, ભા. ૪૯, ખં. ૨, સં. ૫, પૃ. ૪૧૫,
“કલિંગદેશેર ગુપ્તઅધિકાર” લેખ.)

The queen's name is missing, but she is described as the queen of Vasisthiputra shri Satakarni descended from the family Kanddamaka kings. She was almost certainly also described as ‘[the daughter] of the Mahakshatrapa Rudra.

—Indian Coins by Rapson LI

The term is used so as to include atleast two distinct families. The Ksaharatas and the family of Castana. It is possible that the proper name of the latter may have been Karddamaka.’

—A catalogue of the Indian coins in the British Museum CIII

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા પછી તેનો પુત્ર દામઝદ રાજા થયો, જેનો સત્તાસમય શક સં. ૯૦ વિ. સં. ૨૨૫ લગભગનો છે. પછી જીવદામા રાજા થયો, જેણે થોડાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. ત્યારપછી રુદ્રદામાનો બીજો પુત્ર રુદ્રસિંહ (પહેલો) રાજા થયો, જેના શક સં. ૧૦૨ થી ૧૧૮ સુધીના સિક્કાઓ અને શિલાલેખો મળે છે. પછી તેનો પુત્ર રુદ્રસેન (પહેલો) ગુજરાતને રાજા થયો, જેના શક સં. ૧૨૫ થી ૧૪૦ સુધીના સિક્કાઓ તથા શાકે ૧૨૨ અને ૧૨૬ના શિલાલેખો મળે છે. શિલાલેખોમાં આ દરેક રાજાઓને સ્વામી અને ભદ્રમુખ્ય તરીકે ઓળખાવેલા છે.

વસ્તુતઃ આ શકોને અહીં આં કાલકસૂરિ લાવેલ હોવાથી શકો તેમને પોતાના ગુરુ માનતા હતા. એટલે તે શકો જૈન હતા. તેઓએ જૈનધર્મ પાળીને પોતાના જીવનને એવું ઉચ્ચ અહિંસક અને સમભાવી બનાવ્યું હતું કે તેઓ થોડાં વર્ષમાં હિન્દુઓ સાથે ભળી ગયા, રોટી બેટીના વ્યવહારથી જોડાઈ ગયા અને સમય જતાં હિંદુ જ બની ગયા. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ મહાક્ષત્રપોને જૈનધર્મી માને છે.*

* અધ્યાપક ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડ “ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો ” માં લખે છે કે.....

કાલકાચાર્ય શકોને ઇરાનમાંથી લાવ્યા હતા એમ જૈન ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ છે. ઇરાન એટલે તળ ઇરાન નહિ પણ ઇરાની શકસ્થાન. હવે નહપાનાદિ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો પણ મૂળ ઇરાની હતા એમ માનવાને નીચે મુજબ કારણો છે. (પૃષ્ઠ : ૫૫)

પાછળ આપણે જોશું કે શકઆતના ક્ષત્રપો જૈનધર્મી હતા. જો તેઓ કાલકાચાર્ય સાથે હિંદમાં આવ્યા હોય તો તેમણે શકઆતમાં જૈન-ધર્મ અપનાવ્યો હોય તે બંને તેવું છે.

આ બંધાં કારણોને લીધે હું એમ માનું છું કે જે શકો કાલકાચાર્ય સાથે પશ્ચિમ હિંદમાં આવ્યા હતા તે શકો અને જેને આપણે ઇતિહાસમાં પશ્ચિમી ક્ષત્રપો કહીએ છીએ તે એક જ હતા. ટૂંકામાં પશ્ચિમી ક્ષત્રપોને હિન્દમાં લાવનાર કાલકાચાર્ય હતા. અને તેમનો હિન્દમાં આવવાનો માર્ગ સિંધ, કચ્છ અને દાદિયાવાડ એમ હતો.

ઉત્ક્રીણું સાધનોથી પણ તેઓ જૈન હોવાનું પુરવાર થાય છે. ઉપવદાત જૈન હતો, તેના શિક્ષાલેખોમાં સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કરેલો છે અને તેણે નાશિક વગેરે સ્થાનોમાં ગુફાઓ ખોદાવી છે, જે જૈનગુફાઓ છે.

આમ જ્યાં પશ્ચિમી ક્ષત્રપો તેજ કાલકાર્યાર્થે હિંદમાં લાવેલા સોં હતા એમ તો સિદ્ધ થાય છે, પણ જ્યાં કાલકાર્યાર્થવાળી વાત દરાયસના વખતમાં બની હતી અને જ્યાં પશ્ચિમી ક્ષત્રપો મૂળ દરાયસના ક્ષત્રપો હતા એમ માનવાને જે કારણો મળે છે તે નોંધીએ. (૫૪ : ૫૯)

આવી રીતે ઉપરના હીરોડોટસ તેમજ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરીના ઉલ્લેખો એમ સૂચવે છે કે દરાયસના તાબામાં, આર્મીની સિન્ધ ઉપરાંત સિન્ધની દક્ષિણે આવેલા બીજા પ્રદેશો પણ હતા અને જ્યાં પ્રદેશો હું ધારું છું કે કાલકવાળા સાહિબોએ જીતેલા પ્રદેશો કચ્છ, કાર્ડિયાવાડ વગેરે હતા અને કાલકવાળા સાહિબો જ આપણા ઇતિહાસના પશ્ચિમી ક્ષત્રપો છે એમ આપણે ઉપર જોયું છે. માટે હું એમ કહું છું કે આ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો મૂળ દરાયસના ક્ષત્રપો હતા. (૫૦ : ૬૧)

આવી રીતે દરાયસને તેના હિન્દી મુલકોમાંથી જે વાર્ષિક કર મળતો તે ૧૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડથી પણ વધુ (એટલે દોઢ કરોડ રૂપિયાથી પણ વધુ) હતો અને દરાયસના તાબાના એશિયાના બધા પ્રદેશોમાંથી એને મળતા કુલ કરોમાં હિન્દી પ્રદેશનો કર ત્રીજા ભાગનો હતો. (૫ : ૬૨)

મળે છે તે પુરાવા ઉપરથી એમ કાગે છે કે કાલકાર્યાર્થે પોતાના ગણવંથી આ પરદેશીઓને હિન્દી અને આર્ય બતાવી દીધા હતા. તે એટલે મુઘી કે શર-આતના ક્ષત્રપો તો સ્પષ્ટપણે જૈનધર્મના અનુયાયીઓ થયા હોય એમ લાગે છે. આ વાત નીચેના મુદ્દાઓથી સ્પષ્ટ છે. (૧) ઉપવદાતને લેખ બતાવે છે કે એ જૈનધર્મ માનતો. (૨) દામઝદશી કે રુદ્રસિદ્ધ વખતનો એક મુટક શિક્ષાલેખ મળ્યો છે તેનાં અમુક વચનો (કેવલજ્ઞાનલક્ષણાત્મા વગેરે) પરથી મુનિશ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ બતાવ્યું છે કે આ ક્ષત્રપોએ જૈનધર્મ અપનાવ્યો હતો. (૩) જૈન ગ્રંથોમાં આ શકોને જૈન જ ગણવામાં આવ્યા છે. દા. ત. કાલકકથામાં આ શકોને “જૈનધર્મ પ્રભાવકો” કહ્યા છે. આવી રીતે આ ક્ષત્રપોએ અહીં આવીને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તે કાલકાર્યાર્થની અસરને લીધે જ હતું એ દેખીતું છે અને કાલકાર્યાર્થે પાડેલા આ આર્ય-હિન્દી સંસ્કારો અજુનના

રુદ્રદામા જૈન રાજા હતો. આગ્રાજોડછવાસાત્ પુરુષવધનિવૃત્તિ-
કૃતપ્રતિજ્ઞેન શબ્દો તેના જૈનત્વને ટેકો આપે છે. કચ્છ-મુઝના
કચ્છુસન મ્યુઝિયમમાં શક સં. ૫૨ ના મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ૪
શિલાલેખો છે, જેમાં ગ્રમલો સંબંધી લખાણ છે. તેના રાજકાળમાં
વિ. સં. ૧૫૦ આં ગિરનાર તીર્થનો મોટો અર્જુનદાર થયો છે.

રુદ્રદામાને દાસઝડ અને મહાક્ષત્રપ ભદ્રમુખ રુદ્રસિંહ એમ બે પુત્રો
અને એક પુત્રી હતી, તે જૈન હતાં. આ ભાઈઓએ ગિરનાર પર
લખવાન નેમિનાથના કેવલજ્ઞાન તથા મોક્ષના સ્થાને જિનાલયોને
ઉપયોગી કામો કરાવેલ છે, જેનો લેખ જુનાગઢમાં વિદ્યમાન છે.

રુદ્રસિંહના પુત્ર રુદ્રસેને શક સં. ૧૨૬ ના ભા. ૦ શુ. ૦ પના રોજ
સત્ર ઊઠું કચ્છું હતું.

મળેલા શિલાલેખો ઉપરથી ક્ષત્રપો જૈન હોવાનું તારવી શકાય
છે. બીજાં ઉડ્ડીર્ણ સાધનો મળશે તો ઇતિહાસ પર વધુ પ્રકાશ પડશે
એ નક્કી વાત છે.

(જુઓ: મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા, મુઝરાતના ઐતિહાસિક
લેખો, નં. ૮, ૯, ૧૫, ૧૭. જૈન સત્ય પ્રકાશ. ક. ૩૭, ૭૦.)

ધૂમકી નગર

ધ્રુવનનના શકો આઠ કલિકર્ણિ સાથે ભારતમાં આવ્યા
ત્યારે તેઓએ મીયાણી બંદરેથી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને બરડાના
વંશમાં ખૂબ ફાટવાફુટવા લાગે છે. કેમકે એનો પાંચ રુદ્રદામા તો શુદ્ધ આર્ય
કેળવણી પામ્યો હતો અને બરેબરે આર્ય હિન્દી હતો. મૂળે વિદેશી એવા
આ શકો હિન્દમાં આવીને હિન્દી બની ગયા. પોતાનાં નામોમાં પણ સંસ્કૃત
શબ્દો (જય, રુદ્ર) વાપરવા મંડ્યા. પોતાના લેખોમાં સંસ્કૃત ભાષા વાપરવા
મંડ્યા અને પોતાની આખી સંસ્કૃતિને હિન્દી બનાવવા મંડ્યા. એ બધું
કાલક્રાચાર્યે આ વિદેશીને પણ શુદ્ધ દેશી સંસ્કૃતિ આપવાની અખત્યાર
કરેલી નીતિનો વિજય બતાવે છે. (પૃષ્ઠ : ૬૫)

સિન્ધુ-સૌવીર (પંજાબ) સૌરાષ્ટ્ર કાંઠાનો પ્રદેશ અંગ ગંગાલ અને
કલિંગમાં જૈનધર્મનું પ્રાપ્ત્ય હતું. નવો આવનાર વેદધર્મો પણ જૈનધર્મથી
રંગાઈ જતો હતો. માટે જ વેદધર્મના આચાર્યોએ એક નિયમ બનાવી રાખ્યો
હતો કે—

સિન્ધુ-સૌવીર-સૌરાષ્ટ્રાસ્તથા પ્રચ્યન્તવાસિનઃ ।

અજ્ઞ-વજ્ઞ-કલિન્દાર્દચ, મત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥

ડુંગરની ઉત્તર તળેટીમાં ધૂમલી વસાવી પોતાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ધૂમલીમાં તે શકે, ક્ષત્રપો, ગુપ્તો, વલ્લીવંશ અને જેઠવા રજપૂતોએ રાજ્ય કર્યું છે. અહીં બારમી સદી સુધી જેઠવાઓનું રાજ્ય હતું પછી તે નાશ પામ્યું. ઇરાની શાહીઓ આઠ કાલકના ઉપાસકો હતા. આથી અહીં જૈનધર્મ અને વેદધર્મની પ્રધાનતા હતી. અહીં જૈન દેરાસરો ઘણાં હતાં. ધૂમલી પર આક્રમિત બિતરી ત્યારે જૈનોએ ખીજા નગરભાંગ પ્રસંગે કરે છે તેમ અગમચેતી વાપરી અહીંની જિનપ્રતિમાઓને ખીજા સુરક્ષિત સ્થાને હાકાવી દીધી હતી. સમય જતાં ત્યાંની ભદ્રિક જનતાએ એ ખાલી દેરાસરોમાં શિવલિંગ વગેરે સ્થાપી દીધાં હતાં. આ મંદિરોમાં નવલખાનું મંદિર વગેરે મુખ્ય છે. જૈનોએ ખરડાના ડુંગર ઉપર પણ ભં પાર્શ્વનાથ અને ભં નેમનાથનાં મંદિરો બનાવ્યાં હતાં, તેમજ ગુફાઓ કોતરાવી હતી. આઠ મદલવાદિસૂરિએ સંભવતઃ આ ગુફાઓમાં જ સરસ્વતીની આરાધના કરી હતી. આજે ધૂમલી વિદ્યમાન નથી પણ તેનાં ખંડેરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રીચંદ્રશંકર ગૌં જોશી લખે છે કે—ખરડાની ગિરિમાલા ૪૦ માઈલના વિસ્તારમાં પથરાયેલી છે. તેની ઉત્તર તરફ વેણુ આલપરા(કુટ ૨૦૦૦)નાં સૌથી ઊંચા શિખરો છે. એ બન્નેના મધ્યભાગમાં અને ધૂમલીના કિલ્લાની ત્રીજી દીવાલથી દૂર ઉપરના ભાગમાં ગુફાઓ છે. જામનગરના ભાણવડથી નૈઋત્યમાં ૫ માઈલ, ઢાંકથી પશ્ચિમે ૪૦ માઈલ, પોરબંદરથી ઈશાને ૩૦ માઈલ દૂર અને વેણુ તથા આલપરાની ઉત્તર તળેટીમાં ગિરિમાળની વચ્ચે ધૂમલી નગર હતું. તેનાં ખંડેરો આજે દોઢ ચોરસ માઈલ જેટલી ભૂમિમાં પથરાયેલાં છે, જે જોતાં તેના પ્રાચીન વૈભવનો હૂબહૂ ખ્યાલ આવે તેમ છે. રાજમહેલ, વાવો અને મંદિરો વગેરેમાં વિવિધ શિલ્પકળાના સુંદર નમૂનાઓ ભર્યા પડ્યા છે. ધૂમલીથી પશ્ચિમે ૩૦ માઈલ દૂર મીંચાણી બંદર અને મીંચાણીથી દક્ષિણે ૧૨ માઈલ શ્રીનગર. એ પણ તે જ યુગનાં પ્રાચીન નગરો છે.

(‘ આખંડ-આનાંદ ’ વ૦ ૪, અં ૭, પૃ ૦ ૬૫)

પ્રકરણ ઓગણીસમું

આ:૦ માનદેવસૂરિ (પહેલા)

પ્રદ્યોતનસૂરિજીની પાટે મહાપ્રાભાવિક શ્રીમાનદેવસૂરિ થયા છે. તેમનો જન્મ મારવાડમાં આવેલા નાડોલ ગામમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ શેઠ ધનેશ્વર અને માતાનું નામ ધારણી હતું. એકવાર પ્રદ્યોતનસૂરિજી વિહાર કરતા કરતા નાડોલ પધાર્યા, માનદેવસૂરિજીનો ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય પામી, માતાપિતાની રજા લઈ, સાધુપણું સ્વીકાર્યું. તેઓ ગુરુચરણે બેસી દ્રૂંક સમયમાં જ શાસ્ત્રઅભ્યાસ કરી અગિયાર અંગ અને છેદસૂત્ર વગેરેમાં નિષ્ણાત થયા. ગુરુજીએ યોગ્યતા જોઈ તેમને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા.

ગુરુમહારાજે આચાર્યપદવી વખતે માનદેવસૂરિના ખભા ઉપર લક્ષ્મીદેવી અને સરસ્વતીદેવીને સાક્ષાત્ જોઈને વિચાર્યું કે આ નિરતિચાર આરિત્ર પાળી શકશે કે કેમ ? આનું આરિત્ર અખંડ રહેશે કે કેમ ? માનદેવસૂરિએ ગુરુજીની આ મનોવેદના નિહાળી તે જ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે-આજથી હું ભક્તજનને ત્યાંથી આહાર વહોરીશ નહિ, અને હંમેશાં માટે બધી વિગઈનો ત્યાગ કરીશ. સૂરિજીએ આ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા આજીવન સુધી પાળી હતી.

સૂરિજીનું તપ વધુ ઉજ્જવલ બન્યું. તેમનાં અખંડ નૈષ્ઠિક પ્રત્યયર્થ અને જ્ઞાનના ઓજસથી આકર્ષાઈ જયા, વિજયા, અપરાજિતા અને પદ્મા નામની ચાર દેવીઓ તેમના સાંનિધ્યમાં રહેવા લાગી, જે નિરંતર વંદન કરવા આવતી હતી. આથી સૂરિજીનો યશ જગતમાં બહુ જ ફેલાયો.

આ સમયે તક્ષશિલા નગરી ઉત્તર પ્રાંતના જૈનોનાં કેન્દ્રરૂપ

ગણાતી હતી. ત્યાં ૫૦૦ જૈન મંદિરો હતાં. આ નગરમાં અગ્નિચક્ર મહામારીનો રોગ ફેલાયો, લોકો અકાળે મરવા લાગ્યા, હબરો માણસો મર્યાં, મડહાંનાં ઢગના ઢગ ખડકાયા, આખા શહેરમાં કડખાંત અને આકંઠ નજરે પડતાં હતાં, સ્મશાન ભૂમિ મડહાંથી ઊભરાઈ ગઈ અને દુર્ગંધનો પાર ન રહ્યો.

આવા ભીષણ પ્રસંગે સમજદાર શ્રાવકોએ લેગા થઈ શાસન-દેવીને આરાધી, તેમને પૃથ્વુ' કે આ વખતે કપર્દી ચક્ષુ, અંબિકા કે પ્રભાવતીદેવી શાસનની રક્ષા કેમ કરતાં નથી? શાસનદેવીએ કહ્યું કે, મ્લેચ્છોના બલવાન વ્યંતરોએ બધાં દેવ-દેવીઓને દૂર કર્યાં છે, એટલે અમે તમારું રક્ષણ કરી રીતે કરી શકીએ? વળી, આજથી ત્રણ વર્ષ પછી મ્લેચ્છોના હાથે આ નગરીનો ભંગ થવાનો છે, છતાંયે તમને રોગશાંતિ માટે ઉપાય સૂચવું છું, જેથી સંઘની રક્ષા થશે: “નાટોલ નગરમાં મહાપ્રભાવક આઠ માનદેવસૂરિજી છે. તેમના ચરણતુ' જળ છાંટવાથી ઉપદ્રવ શાંત થશે.” પણ ઉપદ્રવ શાંત થતાં તમે આ નગરીનો ત્યાગ કરીને બીજે વાડ્યા જાઓ.” આ સાંભળી બધા શ્રાવકોએ લેગા થઈ વીરચંદ નામના શ્રાવકને વિનંતિપત્ર આપી નાટોલ મોકલ્યો.

વીરચંદ નાટોલ પહોંચ્યો અને ઉપાશ્રયમાં આઠ માનદેવસૂરિને વંદના કરવા ગયો. ત્યાં તે સૂરિજી પાસે બેઠેલી દેવીઓને જોઈ, આથી શંકા પામી અવજ્ઞાપૂર્વક તે સૂરિજી પાસે બેઠો. દેવીઓએ તેનું આતું ઉદ્ધત અને અવિનયી વર્તન જોઈ શિક્ષા આપી અને બાંધી દીધો. ગુરુજીએ તે બાંધી તેને છોડાવ્યો. દેવીઓએ વીરચંદને શિક્ષા-મણુ આપતાં કહ્યું કે તને આવા પવિત્ર આચાર્યદેવ ઉપર આવી શંકા કરતાં શરમ પણ ન આવી? અમો દેવીઓ છીએ, તે પણ તું ન બાંધી શક્યો? ખેર, અમે ગુરુજીના હુકમથી તને છોડી દઈએ છીએ. વીરચંદ શ્રાવકે પણ છૂટ્યા પછી પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કરી સૂરિજીની ક્ષમા માગી અને પોતે તક્ષશિલાના શ્રીસંઘના હિત માટે વિનંતિપત્ર લઈને આવ્યો છું અને “આપ મારી સાથે તક્ષશિલા પધારો” એમ વિનંતિ કરી.

દેવીઓએ સૂરિજીને તક્ષશિલા જવાની મના કરી, એથી સૂરિજીએ શ્રાવકને કહ્યું કે, ‘મહાનુભાવ ! ત્યાંના શ્રીસંઘનું કાર્ય હું અહીં રહ્યો જ કરી આપીશ.’ પછી સૂરિજીએ મંત્રાધિરાજગણિત ‘શાંતિસ્તવ’ સ્તોત્ર બનાવી આપ્યું અને કહ્યું કે આ સ્તોત્રપાઠ ગણી, પાણી છાંટવાથી મરણીના ઉપદ્રવની શાંતિ થશે.

વીરચંદ આ સ્તોત્ર લઈ તક્ષશિલા ગયો અને સંઘમાં સૂરિજીના કહેવા મુજબ પ્રયોગ કરવાથી શાંતિ થઈ. આ સિવાય સૂરિજીએ વ્યંતરના ઉપદ્રવને નિવારવા માટે ‘તિજયપહુત્ત’ સ્તોત્ર બનાવ્યું છે.

ઉપદ્રવ શાંત થયા પછી થોડા વર્ષમાં તક્ષશિલાનો ભંગ થયો હતો. ફરી તક્ષશિલા વસી. ઘણાં વર્ષો બાદ તેનો પણ વિનાશ થયો હતો. છેલ્લા ભંગમાં અનેક મંદિરો નાશ પામ્યાં છે. આજે તે નગર દટ્ટનપટ્ટનરૂપે છે.

આં માનદેવસૂરિએ સિંધ તથા પંજબમાં વિહાર કર્યો હતો. તક્ષશિલા, ઉચ્ચ ગાણાન, દેરાઉલ વગેરે સ્થાનોમાં વિચરી સાંઢા રજપૂતોને પ્રતિબોધ આપી જૈન બનાવ્યા હતા. તેઓ વીર સંઘ ઉડર માં ગિરનાર તીર્થ ઉપર અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.

પ્રકરણ વીસમું

આં માનતુંગસૂરિ

તેઓ આં માનદેવસૂરિના પટ્ટધર હતા.

જેન કૃતિહાસમાં માનતુંગસૂરિ નામના જે પ્રસિદ્ધ આચાર્યો થયા છે. એક આં માનદેવસૂરિના પટ્ટધર, જે વિક્રમની ચોથી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયા છે અને બીજા આં અજિતસિંહસૂરિના પટ્ટધર, જે વિક્રમની આઠમી સદીમાં થયા છે. આ બંને આચાર્યોનું જીવન-ચરિત્ર અલગ અલગ તારવી શકાય તેમ નથી. પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ તે બંનેનું એક જ જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. અમે પણ એ જ કારણે આં માનતુંગસૂરિનું ચરિત્ર ૨૮ મા પ્રકરણમાં આપીશું.

આ આચાર્ય વીર સં ૭૫૮ માં સ્વર્ગે ગયા.

યુગપ્રધાન આં સિંહસૂરિ

તેઓ બ્રહ્મદ્રીપીશાખાના આચાર્ય છે. તેઓ વીં ૭૮૪ થી ૮૨૬ સુધી વાચનાચાર્ય હતા. (જુઓ : ૫૦ ૧૮૧)

વાચક ઉમાસ્વાતિજી

ન્યગ્રોધિકા ગામમાં ડૉલીપણિ ગોત્રનો સ્વાતિ નામે બ્રાહ્મણ હતો. તેને વાત્સાયન ગોત્રવાળી ઉમા નામની પત્ની હતી અને ઉમાસ્વાતિ નામે પુત્ર હતો. તેમને ઘણી પ્રચ્છા પછી આ બાળકની પ્રાપ્તિ થઈ હશે તેથી બંનેનું નામ જોડીને આ બાળકનું ઉમાસ્વાતિ એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. ઉમાસ્વાતિ રચિત શ્લોકોના ગ્રંથો અને દિગમ્બર શિલાલેખોમાં તેમનું નામ “ઉમાસ્વાતિ”

લખેલ છે. કોઈક દિગમ્બર ગ્રંથમાં તેમનું નામ “ઉમાસ્વામી” જણાવ્યું છે પણ તે લેખનદોષનું પરિણામ લાગે છે. કેમકે ઉમાનો પુત્ર ‘ઉમાસ્વામી’ ન જ હોય, કિન્તુ ઉમાસુત કે ઉમાસ્વાતિ હોય.

ઉમાસ્વાતિને અચપણથી જ પૈત્રિક ધર્મસંસ્કારો મળ્યા હતા. તેમને વેદમત ઉપર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી, આથી વૈદિક સાહિત્યને ભણી તેમાં તેઓ નિપજાત બન્યા હતા.

પરંતુ તેમને એકવાર અકસ્માત જિનેશ્વરની પ્રતિમાનાં દર્શન થયાં. જોતાં જ હર્ષ થયો અને વીતરાગતાનો પરિચય મળ્યો. પછી તો તેમનો આત્મા ધીમે ધીમે વિશેષ ઉન્નત થતો ગયો.

‘કલ્પસૂત્ર’ના ઉલ્લેખથી સમજી શકાય છે કે, આં દિવસસૂરિના મુખ્ય શિષ્ય આચાર્યશાંતિ શ્રેણિકથી ઉચ્ચાનાગર શાખા નીકળી છે અને તેમાંથી ૧ અજ્ઞસેણિયા, ૨ અજ્ઞતાપસી, ૩ અજ્ઞકુબેરી અને ૪ અજ્ઞર્ધ સિપાલિયા; એ ૪ ઉપશાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. (જુઓ : ૫૦ ૨૨૩)

આ ઉચ્ચાનાગર શાખામાં પૂર્વજ્ઞાનના ધારક અને વિખ્યાત એવા વાચનાચાર્ય શિવશ્રી થયા હતા, તેમને ઘોષનંદિ શ્રમણ નામના પટ્ટધર હતા, જેઓ પૂર્વધર ન હતા, કિન્તુ અગિયાર અંગના બાણનારા હતા.

પંડિત ઉમાસ્વાતિએ આં ઘોષનંદિ પાસે દીક્ષા લીધી અને અગિયાર અંગનું અધ્યયન કર્યું. તેમની બુદ્ધિ તેજ હતી. તેઓ પૂર્વનું જ્ઞાન ભણી શકે તેવી યોગ્યતાવાળા હતા. એટલે તેમણે ગુરુઆજ્ઞાથી વાચનાચાર્ય શ્રીમૂળ, કે જેઓ મહાવાચનાચાર્ય શ્રીમુંડપાદ ક્ષમાશ્રમણના પટ્ટધર હતા, તેમની પાસે જઈ પૂર્વનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

વાચક ઉમાસ્વાતિ મહારાજે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ભાષ્ય-પ્રશસ્તિમાં પોતાનાં ટૂંકા પરિચય આપ્યો છે, તેમાં પોતાનાં જન્મસ્થાન ન્યગ્રોધિકા, પિતા કૌલીપણિ ગોત્રવાળા સ્વાતિ, માતા વાત્સાયન ગોત્રવાળી ઉમા, દાદાગુરુ વાં આં શિવશ્રી, દીક્ષાગુરુ આં ઘોષનંદિ

શ્રમણ, વિદ્યાગુરુના ગુરુ મહાવાચક મુંડપાદ શ્રમણ અને વિદ્યાગુરુ વાં આં મૂલ વગેરેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એ રીતે પોતાના ગણધરવંશને તથા વાચકવંશને પણ સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેઓ પૂર્વધરહતા એ વાત અનેક પ્રમાણોથી નક્કી થાય છે. જેમકે—

૧. પૂર્વધરોની ઓળખાણ માટે વાહી, ક્ષમાશ્રમણ, દિવાકર અને વાચક શબ્દો વપરાતા હતા. આ રીતે આં ઘોષનદિશ્રમણ પૂર્વધર નથી પણ વાચક ઉમાસ્વાતિ વાચક-પૂર્વધર છે.

૨. પોતાના ગુરુજી પાસે ૧૧ અંગ ભણી વાચનાચાર્ય મૂળ પાસે પૂર્વનું શ્રુત ભણ્યા, તેથી તેઓ પૂર્વધર બન્યા છે.

૩. નગરતાલુના દિગમ્બરીય શિલાલેખમાં મુનીશ્વર ઉમાસ્વાતિજીને “શ્રુતકેવલિદેશીય” તરીકે ઉલ્લેખ્યા છે જે તેમના પૂર્વધરપણાની સાક્ષી પૂરે છે.

૪. તેમનો સમય વીરનિર્વાણ સં. ૭૭૦ મળે છે, જે પૂર્વધરોનો યુગ છે, અને સ્વયં ઉમાસ્વાતિજી પોતાને “ઉચ્ચ” નાગર વાચક તરીકે ઓળખાવે છે. આ રીતે પણ તેઓ પૂર્વધર હોવાનું નક્કી થાય છે. તેઓ પોતાના સત્તાસમય માટે કંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતા નથી, તેમ દ્વેતાંબર સાહિત્યમાં પણ તેમનો સમય નિર્દેશ મળતો નથી. કિન્તુ ઉચ્ચનાગર શાળાની ઉત્પત્તિ વિક્રમની પહેલી સદીમાં થયેલ છે; અને પૂર્વધરનો કાળ વિ. સં. ૫૬૦ સુધીનો છે. એટલે તે દરમિયાન વાચકજી થયા છે; એમ અનુમાન કરી શકાય છે પણ સ્પષ્ટ નિર્ણય મળતો નથી.

દિગમ્બર સાહિત્ય (વિદ્વજ્જનજોષક)માં તેનો સમય વીર સં. ૭૭૦ એટલે વિ. સં. ૩૬૦ બતાવેલ છે. લખ્યું છે કે—

વર્ષે સત્તશતે ચૈવ, સત્તયા ચ વિસ્મૃતૌ ।

ઉમાસ્વાતિમુનિર્જાતઃ, કુન્દકુન્દસ્તયૈવ ચ ॥૧॥

એટલે કે આં ઉમાસ્વાતિ અને આં કુન્દકુન્દ ૭૭૦માં થયા છે.

જૈન ઇતિહાસમાં સ્વાતિ નામના વ્રણ આચાર્યો મળે છે.

૧. આં મહાગિરિજીના પ્રશિષ્ય અને આં બહુલના શિષ્ય વાચનાચાર્ય સ્વાતિસૂરિ વીર નિ. સં. ૩૩૫ લગભગમાં થયા છે. 'પદ્મવણાસૂત્ર'ના રચયિતા પહેલા કલિકાચાર્ય તેમની પછીના જ વાચનાચાર્ય છે. આ સ્વાતિસૂરિ વાચનાચાર્ય છે કિન્તુ તે ઉચ્ચાનાગર શાખાના નથી. તેઓ પહેલા સ્વાતિસૂરિ છે.

૨. ઉચ્ચાનાગર શાખાના આં ઘોષનંદિના શિષ્ય વાચક ઉમાસ્વાતિજી, જેઓ પૂર્વધર હતા તેઓ વિ. સં. ૩૬૦ લગભગમાં થયા છે. તેમણે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' વગેરેની રચના કરી છે.

૩. આં શ્રીજિનભદ્રગણી દ્વિમાશ્રમણ પછી યુગપ્રધાન ઉમાસ્વાતિ થયા છે, જેમનો યુગપ્રધાનકાળ વીર સં. ૧૧૧૫ થી ૧૧૬૦ છે. એટલે કે તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના પહેલા ત્રણ ચરણના યુગપ્રધાન છે. તેઓ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'ના રચયિતા નથી કેમકે તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તે પરની ટીકાઓ આ સમય પૂર્વે જની ચૂક્યાં હતાં.

આ ત્રણ આચાર્યો પૈકીના આં ઘોષનંદિ શ્રમણના પટ્ટધર વાં ઉમાસ્વાતિજી વિ. સં. ૩૬૦ લગભગમાં થયા છે અને તેઓ જ એ મહાન ગ્રંથના વિદ્વાતા છે.

ક. સ. આ. હેમચંદ્રસૂરિજી 'સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ-લઘુવૃત્તિ' (અં ૨; પાં ૨, સૂં ૩૬)માં **ઉમાસ્વાતિ સંગૃહિતારઃ** લખી વાચક ઉમાસ્વાતિજીને સમર્થ સંગ્રહકાર તરીકે અંગ્રહિ આપે છે.

વાચક ઉમાસ્વાતિજીએ ૫૦૦ ગ્રંથો જનાવ્યા છે. આં વાદિદેવસૂરિએ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર' (પરિં ૧, સૂં ૩)ની સ્વોપસૃત ટીકા 'સ્વાદ્વાદરત્નાકર'માં અને આં જિનહત્તસૂરિએ 'ગણધર-સાર્થશતક'ની ગાં ૫૦માં વાચકજીને ૫૦૦ ગ્રંથના પ્રણેતા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમની ગ્રંથસૃષ્ટિમાંથી આજે નીચે પ્રમાણે ગ્રંથો મળે છે.

૧. તત્ત્વાર્થસૂત્ર મૂળ-ગ્રં ૧૬૮ ૪. જમ્બૂદ્વીપસમાસ.

૨. તત્ત્વાર્થ લાખ્ય-ગ્રં ૨૨૦૦ ૫. શ્લેષસમાસ.

૩. પ્રશમરતિપ્રકરણ-૧લો. ૩૧૪ ૬. શ્રાવકપ્રસંગિત.

૭. પૂજાપ્રકરણ ૧લો. ૧૬

આ શિવાય તેમના અંથો મળતા નથી, કિન્તુ તેમણે બનાવેલ અનુપલબ્ધ અંથોના અવતરણપાઠો ‘સ્થાનાંગસૂત્રની વૃત્તિ, પંચા-શકની વૃત્તિ, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકાઓ, તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકાઓ’, વગેરે અનેક અંથોમાં મળે છે. **દ્વયે પૂર્વા** વાળો તિથિવ્યવસ્થાપક શ્લોક તેમના જ કોઈક અંથનો છે, જે અંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

એકંદરે તેમણે ૫૦૦ પ્રકરણઅંથો બનાવ્યા છે.

તેઓ શ્વેતાંબર આચાર્ય છે એટલે તેમના અંથો શ્વેતાંબર મતને જ અનુકૂળ છે. જિનાગમોમાં બાર હુકાળીઓના કારણે વાચનાભેદો પડ્યા છે, જેનો ઉદ્દેશ જિનાગમોમાં **વાચણંતરે પુણ** શબ્દોથી મળે છે. પહેનપાહેન કરાવનાર વાચકવંશો અનેક હતા, તેમ કોઈ કોઈ વાતે વાચનાભેદો પણ પડ્યા હતા. ‘નંદીસૂત્ર’માં દર્શાવેલ વાચકવંશમાં અને ઉચ્ચાનાગર વાચકવંશમાં કઈ કઈ વાતે વાચનાભેદ હતો તે ઉપલબ્ધ આગમો અને ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ને સરખાવવાથી તારવી શકાય તેમ છે. ‘તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય’માં ‘અંતર-દ્વીપ’ વગેરે ચાર-છ વિષયમાં કંઈક ફરક છે, તે ઉચ્ચાનાગર વંશના જિનાગમની વસ્તુ છે, જે વાચનાભેદ રૂપે જ છે. બાપ્ત્રી ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રરૂપે જ છે. તેમાં દેવલોક, કાળના આણનો અભાવ, તીર્થંકરને ક્રુધાદિ પરિખંડો, નિર્ચન્ધનાં ઉપકરણો, મમતા પરિશ્રદ વગેરે વિધાનો ઉપલબ્ધ જિનાગમોને અનુસરતાં છે, જેને દિગમ્બરો કદાપિ સ્વીકારી ન શકે એવાં છે.

જો કે દિગમ્બરો ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ને વાચક ઉમાસ્વાતિની રચના માને છે, માત્ર ‘તત્ત્વાર્થ’ના ભાષ્યને વા. ઉમાસ્વાતિની રચના માનતા નથી પરંતુ સૂત્ર અને ભાષ્ય બન્ને વચ્ચે એક જ મંગલાચરણ, એક જ પ્રયોગનનિર્દેશ, એક જ નામ, એક જ સ્વલ્પુતાસૂચક ઉદ્દેશ એકલા **વક્ષ્યામિ**ના પ્રયોગો, એક જ **વૃદ્ધનો** પ્રયોગ, મહાભાષ્ય પહેલાં લઘુભાષ્યની રચના અને મહાભાષ્યના રચનાકાળ પહેલાં સ્વોપજ્ઞભાષ્યનો કાળનિર્ણય વગેરે કારણોથી સૂત્ર અને ભાષ્ય બન્ને એક જ અંથકર્તાની કૃતિ છે, એમ નિઃશંકપણે માની શકાય છે.

દિગમ્યરો માને છે કે આં સમંતભદ્રસૂરિએ ‘તત્ત્વાર્થ’ પર મહાભાષ્ય રચ્યું હતું, એટલે તેઓ મહા શાળદથી તે પહેલાંના સ્વોપજ્ઞ લઘુભાષ્યનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે જ. વળી, સૌ ઠાઈ ‘તત્ત્વાર્થ’ના અભ્યાસી બાણે છે કે ‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ એ તો સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યનું સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ કરેલ રૂપાન્તર જ છે. ટૂંકમાં એમ કહીએ તો આલે કે-‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’પરની દરેકે દરેક ટીકાઓ સૂત્ર અને ભાષ્યની સંતાનપરંપરા રૂપે જ છે અને આ રીતે પણ એ નક્કી છે કે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ અને ભાષ્યના કર્તા વાચક ઉમાસ્વાતિ મહારાજ જ છે.

વાચકશ્રુતિએ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’માં જીવવિજ્ઞાન, જડવિજ્ઞાન, જનન-વિદ્યા, શરીરવિજ્ઞાન માનસવિદ્યા, લોકવિજ્ઞાન, ભૂસ્તરવિદ્યા, ભૂગોળ, ખગોળ, સ્થિતિસ્થાપકતા, કર્મવિજ્ઞાન, પરાધીનતા, સ્વાતંત્ર્ય, પરમશાંતિ અને મોક્ષ પ્રત્યાદિ અનેક વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આવા વિષયોનો સંસ્કૃતમાં આ એક જ ગ્રંથ છે અને તેથી જ તે ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યો છે.

આ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર ‘ગન્ધહસ્તિ મહાભાષ્ય’ બન્યું હતું, એમ શ્વેતાંશ્વર તથા દિગમ્યર સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ છે, જે ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી અને ટીકાઓમાં તે માટે સૂચન પણ મળતું નથી; તેથી કેટલાએક વિદ્વાનો એમ માને છે કે આં સિદ્ધસેન ગણીકૃત ટીકા એ જ મહાભાષ્ય હોવું જોઈએ અને આં સિદ્ધસેન દિવાકર-કૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞાના ગન્ધહસ્તિ વિવરણને લીધે આ જામ જન્મ્યો હોવો જોઈએ.

સભાષ્ય ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર આં સિદ્ધસેનગણી, આં હરિભદ્રસૂરિ, આં યશોભદ્રસૂરિ, આં મલયગિરિજી, આં શ્રી અજ્ઞાત, વાં શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ વગેરેએ સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચી છે. દિગમ્યર આચાર્યોએ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર કેટલાંક સૂત્રોમાં ફેરફાર કરીને સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજ્યવાર્તિક, પ્રલોકવાર્તિક, શ્રુતસાગરી, વગેરે સંસ્કૃત ટીકાઓ બનાવી છે અને સ્થાનકમાર્ગી સાધુ ઉં આત્મારામજીએ દિગમ્યરીય ‘તત્ત્વાર્થસૂત્રો’ પર અસન્વય બનાવ્યો છે. ભાષ્યાનુસારી સૂત્રો ન લેવાથી એ અસન્વય સફળ થયો નથી.

વાચકજીના 'પ્રશમરતિ પ્રકરણ' પર આઠ હરિભદ્રસૂરિજીએ, જંબૂદ્વીપસમાસ અને શ્રાવકપ્રજ્ઞાંતિ ઉપર આ.....એ ટીકાઓ બનાવેલી છે.

એકંદરે વાચક ઉમાસ્વાતિજી વિક્રમની ચોથી સદીના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના સમર્થ અંધકાર અને મહાન વિદ્વાન આચાર્ય છે, જેની વાણી આજે પણ ટકોરાળાંધ રણુરણુટ કરે છે.

उमास्वातिवाचकस्य, वाचः कस्य न चेतसि ।

ध्वनन्त्यद्यापि घण्टावत् . तारटङ्कारसुन्दरा ॥ ૧૭ ॥

(વિ. સં. ૧૨૫૨-આઠ મુનિરત્ન કૃત અમમચરિત્ર)

પ્રકરણ એકવીશમું

આં વીરસૂરિ

આં માનતુંગસૂરિની પાઠે શ્રીવીરસૂરિ થયા.

તેમણે વિ. સં. ૩૦૦ (૩૬૦)માં નાગોરમાં ભં. શ્રીનર્મિ-
નાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, જેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે મળે છે:

નાગપુરે નર્મિભવનપ્રતિષ્ઠયા મહિતપાણિસૌભાગ્યદાં.

અભવદ્ વીરાચાર્યસ્ત્રિભિઃ શતૈઃ સાધિકૈરાદ્યઃ ॥

વીરાચાર્યજીએ નાગપુરમાં નર્મિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં
વિક્રમની ત્રીજી સદી પછી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેમણે સાચોરમાં પણ
ભં. મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સ્વર્ગ વીર સં. ૭૬૩.

પ્રકરણ બાવીશમું

આં જયદેવસૂરિ

આં વીરસૂરિની પાઠે આં જયદેવસૂરિ થયા છે.

‘વીરવંશાવલી’ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તેમણે રણુથલોરની પહાડી
પર જિનાલયમાં ભગવાન પદ્મપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને પદ્મા-
વતીની સ્થાપના કરાવી હતી. તેમજ મારવાડના થળી પ્રદેશમાં
વિચરી ભાટી રજપૂતોને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યા હતા. સ્વર્ગ
વીર સં. ૮૩૩.

પ્રકરણ તેવીશમું

આં દેવાનંદસૂરિ

આં જયદેવસૂરિની પાઠે આં દેવાનંદસૂરિ થયા છે. તેમનું જીવનચરિત્ર મળતું નથી કિન્તુ ‘વીરવંશાવલી’માં ઉલ્લેખ છે કે તેમણે કચ્છ-સુથરીમાં શાસ્ત્રાર્થ કરી શૈયોને હરાવ્યા હતા અને પ્રભાસપાટણમાં ભં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

તાર્કિકશિરોમણિ આં મલ્લવાદી અને રાજા આદ્ય શિલા-દિત્ય આ અરસામાં થયા છે.

આ અરસમાં આં સ્કંદિલ, આર્ય જમ્બૂ, આં હિમવંત, આં નાગાર્જુન અને આં ગોવિંદ વગેરે શ્રુતધર થયા છે, તેઓનું જીવનચરિત્ર વાયકવંશ (ભુઓ : પૃ ૧૮૬ થી ૧૮૮)માં વર્ણવેલ છે. તેઓએ મથુરામાં તથા વલ્લીમાં ચોથી આગમવાચના કરી હતી.

આજ અરસામાં ચોથી આગમવાચના અને વલ્લીભંગ વગેરે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પણ બની છે.

આં મલ્લવાદસૂરિ

આં મલ્લવાદી નામના ત્રણ આચાર્યો થયા છે; ત્રણેના જીવનચરિત્રોમાં નામની એકતાને લીધે અસ્તવ્યસ્તતા થઈ ગઈ છે. છતાંયે ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ વગેરેમાં જે જીવનચરિત્ર મળે છે, તે આ પ્રમાણે છે:

આચાર્યશ્રીનું જન્મસ્થાન વલ્લીપુર છે, તેમની માતાનું નામ દુર્લભદેવી છે. દુર્લભદેવીને ત્રણ પુત્રો હતા. (૧) જિનયશ, (૨) યક્ષ અને (૩) મલ્લ. આ મલ્લ એ જ મલ્લવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

દુર્લભદેવીના ભાઈ જૈનધર્મના સાધુ થયા હતા, અને આચાર્ય પણ બન્યા હતા, જેમનું નામ જિનાનંદસૂરિ હતું. તેઓ પરમ શાંત પ્રકૃતિના હતા. તેઓ એકવાર ૭૦ મુનિસુવ્રતસ્વામિની યાત્રા કરવા ભરૂચમાં પધાર્યા. અહીં તેમને છળપ્રધાન નંદ નામના બૌદ્ધ સાધુએ વિતાડવાદથી જીતી લીધા. એટલે પરાભવ પામેલા આં જિનાનંદ ત્યાંથી વિહાર કરી વલભીપુરમાં પધાર્યા.

આં જિનાનંદસૂરિએ પોતાની બહેન દુર્લભદેવી તથા ત્રણેય ભાણેજોને સંસારની અસારતા સમજાવી દીક્ષા આપી. તેમાં ત્રણે મુનિઓએ ટૂંક સમયમાં જ બહુ ઉત્તમ રીતે શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવી લીધું.

પૂર્વાચાર્યોએ ‘જ્ઞાનપ્રવાહ’ નામના પાંચમા પૂર્વમાંથી ‘નયચક્ર’ નામનો અંશ ઉદ્ધર્યો હતો. ગુરુએ શિષ્યોને આ નયચક્ર વિનાના અથો તથા પૂર્વમાંનું બધું શ્રુત લખાવ્યું હતું. ગુરુની પાસે બીજું પણ એક અપૂર્વ અને અદ્ભુત પુસ્તક હતું, જે પુસ્તક પૂર્વમાં કરેલ નિષેધ પ્રમાણે બીજા કોઈએ વાંચવું ઠીક ન હતું. વાંચે તેને ઉચ્છ્રવની સંભાવના હતી. પરંતુ મદ્દલમુનિ બહુ જ તેજ હતા. એટલે ગુરુને લય રહેતો કે આ બાલમુનિ તે પુસ્તકને વાંચવા ઉતાવળા થશે એટલે તેમણે પોતાની બહેન સમક્ષ મદ્દલમુનિને જણાવ્યું કે તમારે આ પુસ્તક વાંચવું નહિ, પછી ગુરુજી તો યાત્રા માટે વિહાર કરી ગયા. એકવાર મદ્દલમુનિએ એ શુભ પુસ્તક ઉઘાડ્યું અને એના પહેલા પાનાનો પહેલો જ શ્લોક નીચે મુજબ વાંચ્યો.

“ વિધિનિયમમજ્જવૃત્તિવ્યતિરિક્તત્વાદનર્થકમધોષત્ ।
જૈમાદન્યચ્છાસનમનૃતં ભવતીતિ વૈધર્મ્યમ્ ॥ ૧ ॥ ”

જૈન સિવાયનાં દર્શનો જે કાંઈ કહે છે તે વિધિ, નિયમ, ભાંગા અને વૃત્તિ રહિત હોવાથી અનર્થ કરનાર હોય છે, માટે તે અસત્ય છે તેમજ અધર્મરૂપ છે.

મદ્દલમુનિજી હજી તો આ શ્લોકનો અર્થ વિચારતા હતા

એટલામાં જ શ્રુતદેવીએ અદ્વયપણે તેમના હાથમાંથી તે પુસ્તક છીનવી લીધું. મદલમુનિને આ પુસ્તક જવાથી ભારે ખેદ થયો, તે રડવા લાગ્યા. માતાએ આવી પૂછ્યું કે, વત્સ! કેમ રડે છે? મુનિએ બધી હકીકત કહી અને જણાવ્યું કે, મારા હાથથી એ “પુસ્તકરત્ન આવ્યું ગયું.” શ્રીસંઘને પણ આની બાજુ થતાં પારાવાર દુઃખ થયું.

મુનિવર મદલને વિચાર આવ્યો કે, મારી ભૂલ થઈ તેથી જ આ પુસ્તક ગયું છે. તો તેનો ઉપાય પણ મારે કરવો જ જોઈએ. તેમણે ખરડાની એક નાનકડી પહાડીની શુક્રમાં બેસીને સરસ્વતીની આરાધના શરૂ કરી. તેઓ છઠ્ઠને પારણે છઠ્ઠ કરતા હતા અને પારણામાં અનાજના ફેતરાંતું લૂપું લોજન લેતા હતા. આ ખખર મળતાં શ્રીસંઘે વિચાર્યું કે આવા તેજસ્વી મુનિનો દેહ નાશ પામે તે ઠીક નહીં, પછી સંઘે આગ્રહ કરી ચોમાસાના પારણે વિગઈનો આહાર લેવરાવ્યો, ખાસ મુનિઓએ ત્યાં જઈ તેવો આહાર લાવી તેમને પારણું કરાવ્યું.

હવે શ્રુતદેવીએ પણ મદલમુનિની પરીક્ષા કરવાનું વિચાર્યું અને તે તથા મુનિવરની વચ્ચે આ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રશ્નોત્તરો થયા.

દેવી—મીઠું લોજન કયું ?

મુનિ—વાલ.

આ વાતચીત આટલેથી જ અટકી પડી. વળી છ મહિના પછી દેવીએ પૂછ્યું.

દેવી—શેની સાથે ?

મુનિ—ગોળ અને ઘીની સાથે.

દેવી—હું પ્રસન્ન થઈ છું. ભદ્ર ! વર માગ.

મુનિ—શ્રુતદેવી ! મને તે પુસ્તક આપો.

દેવી—મુનિવર ! સાંભળ. એ પુસ્તક પ્રકાશમાં આવે તો દેવી દેવો ઉપદ્રવ કરે તેમ છે. માટે એ પુસ્તકની વાત જવા દે, પણ

હું વરદાન આપું છું કે, 'તું તેના એક શ્લોકમાંથી સર્વ અર્થને મેળવી શકીશ.'

આ પ્રમાણે કહીને શ્રુતદેવી અદ્વૈત યદિ ચાલી ગઈ અને મુનિજી પણ ગચ્છમાં આવી મળ્યા.

ત્યાર બાદ મુનિવર મદલે દશ હજાર શ્લોકપ્રમાણ નવું 'નયચક્ર શાસ્ત્ર' બનાવ્યું અને રાજાએ તથા શ્રીસંઘે તેને હાથીની અંબાડી પર પધરાવી તેનો વાજતેગાજતે નગરપ્રવેશ કરાવ્યો.

ત્યાં તો આં શ્રીજિનાનન્દસૂરિ પણ વિહાર કરતા કરતા અહીં પધાર્યા, અને તેમણે શ્રીસંઘના આગ્રહથી મુનિ મદલને આચાર્ય-પદથી અલંકૃત કર્યા.

બૌદ્ધ આચાર્ય નંદે કપટથી આં મદલસૂરિજીના ગુરુમહો-રાજાનો પરાભવ કર્યો હતો. એ બાણી તેઓ લગ્ન પધાર્યા, તેમના પધારવાથી લગ્નના શ્રીસંઘમાં આનંદ ફેલાયો. આ સમાચાર બૌદ્ધાચાર્યને મળતાં એણે ગર્વથી કહ્યું કે, "મેં જે શ્રવેતાંબર સૂરિને વાદમાં જીતી લીધો છે, તેનો જ આ ચેલો છે ના?" આ સમાચાર મદલસૂરિજીને મળતાં તેમણે બૌદ્ધ આચાર્ય નંદને વાદ માટે લલકર્યો. એટલે બૌદ્ધ વાદીએ ઉપેક્ષા બતાવી કે, "આ તો બાળક છે, તે મારી સાથે શું વાદ કરવાનો છે?" પરંતુ મદલસૂરિજીને પોતાના ગુરુજીના વાદપ્રસંગનો ખ્યાલ જ હતો; એટલે તેમણે ખૂબ જ હિંમતથી બૌદ્ધાચાર્યને યુદ્ધના રણ-મેદાનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો, અંતે બૌદ્ધવાદી નંદ તેમની સામે આવ્યો, અને એ બન્નેએ રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ આરંભ્યો. સભાસદોએ આં મદલસૂરિને પૂર્વપક્ષ સ્થાપવા કહ્યું એટલે તેઓ 'નયચક્ર શાસ્ત્ર'ની રીતે અખંડપણે છ મહિના સુધી બોલ્યા, પરંતુ બૌદ્ધવાદી તેમના આ કથનને વાદ રાખી શક્યો નહીં અને પોતાના સ્થાને ચાલ્યો ગયો. આથી સૌ કોઈ એક સાથે બોલી બેઠ્યા કે, "મદલસૂરિજી અજોડ મદલ જ છે, મદલસૂરિજી જીત્યા છે." પછી તો રાજાએ તેમને મહોત્સવપૂર્વક ઉપાશ્રયે પધરાવ્યા, બુદ્ધ નંદને પરિવાર સંહિત

ભરૂચમાંથી જતા રહેવા હુકમ કર્યો. વળી ઉદાર એવા આં મહલસૂરિના કહેવાથી તે હુકમ રદ કર્યો અને આચાર્યને “વાદી”નું ગૌરવવંતુ બિરુદ આપ્યું. તે આચાર્ય પણ ત્યારથી ‘મહલ-વાદિસૂરિ’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

આ તરફ બુદ્ધને આ દરેક વાતની જાણ થઈ. તે પોતાના પરાલવથી દુઃખી થયો હતો અને ભ્રમિતપણે હુકમ કૂટી જવાથી મૃત્યુ પામ્યો.

આં મહલવાદીજીને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓ એટલું જ બોલ્યા કે, શું વાદી મરી ગયો? તે કયા હિસાબે પોતાને બુદ્ધિમાન માનતો હતો? તેણે મારી નાની ઉંમરના કારણે મારી અવજ્ઞા કરી, પણ શું તે આવો કાયર હતો?

પછી આં મહલવાદિસૂરિએ સંઘદ્વારા નિમંત્રણ મોકલી પોતાના ગુરુ તથા માતા સાધ્વી દુર્લભદેવીને બોલાવી બહુમાનથી ભરૂચમાં પધરાવ્યાં. ગુરુમહારાજે સાધ્વી શ્રીદુર્લભદેવીને કહ્યું કે, ભદ્રે! પુત્રવતી સ્ત્રીઓમાં તું અગ્રેસર છે.

આં મહલવાદીજીએ ૧. દશહબ્દર શ્લોકપ્રમાણ નયચક્ર, ૨. ચોવીશ હબ્દર શ્લોકપ્રમાણ પદ્મચરિત્ર અને ૩. સન્મતિ-તર્કની ટીકા; એ ત્રણ ગ્રંથો બનાવ્યા છે, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી. એમ કહેવાય છે કે આ ગ્રંથો વૈરના કારણે બૌદ્ધોના હાથે વિનાશ પામ્યા છે. ગમે તેમ હોય, પણ તે ગ્રંથો આજે મળતા નથી. આં જિનયશે ‘પ્રમાણુશાસ્ત્ર’ તથા ‘વિશ્રાંતવિદ્યાધર’ના વ્યાકરણ પર ન્યાસ રચ્યા હતા અને એ પ્રમાણુશાસ્ત્ર એમણે આં નન્ન-સૂરિની આજ્ઞાથી અલ્લ રાજની સભામાં જાહેર રીતે વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આં યક્ષે અષ્ટાંગ નિમિત્તને બતાવનાર ‘યક્ષસંહિતા’ બનાવી હતી.

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિએ ‘મહલવાદી પ્રબંધ’માં આ ઘટનાનો સંવત આપ્યો નથી, કિન્તુ ‘વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધ’માં આ ઘટના-સૂચક એક શ્લોક છે. તે આ પ્રમાણે છે:

ધ્રીવીરવત્સરાદય શતાષ્ટકે ચતુરશીતિસંયુક્તે ।

જિગ્મે ચ મહાવાદી બૌદ્ધાંસ્તદ્વ્યન્તરાંશ્ચાપિ ॥

આં મહાવાદીજીએ વીર સં. ૮૮૪માં (વિ. સં. ૪૧૪)માં બૌદ્ધ સાધુ અને બૌદ્ધ વ્યંતરોને જીત્યા.

‘અલવદેવસૂરિ પ્રબંધ’માં લખ્યું છે કે, થામણામાં મહાવાદી ગચ્છની ગાદી હતી.

‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં મહાવાદીજીનું ચરિત્રાલેખન ઉપર પ્રમાણ છે. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં આ ઘટના ત્રણ પ્રબંધોમાં આપી છે, જેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

ખેડાના ખાણેશુ દેવાદિત્યની વિધવા પુત્રીએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. આ બાળક શિલાદિત્ય નામથી વલ્લભીનો રાજ થયો. તે જૈન મુનિઓના સહવાસથી જૈન બન્યો અને તેણે મહાતીર્થ શત્રુંજયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. એકવાર તેની સભામાં જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વાદ થયો, તેમાં જૈનો હાર્યા એટલે રાજાએ જૈનોને દેશવટો આપ્યો. રાજાના ભાણેજ મહામુનિ વલ્લભીમાં જ હતા, પણ બૌદ્ધોએ તેને નાનો સમજી તેની ઉપેક્ષા કરી અને શત્રુંજય તીર્થને બૌદ્ધતીર્થ બનાવી દીધું. મહામુનિ ક્ષત્રિય હતા, તેમણે પોતાના ધર્મનો પરાલભ ખૂંચતો હતો; એટલે તે યોગ્ય સમયની રાહ જોવા લાગ્યા અને બૌદ્ધો પાસે જ લણવા લાગ્યા. એક રાત્રે સરસ્વતીએ એ બાળમુનિને પૂછ્યું કે, મીઠું શું ? મુનિએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો કે, વાલ. છ મહિના પછી સરસ્વતીએ ફરી પૂછ્યું કે, શેની સાથે ? મુનિએ ઉત્તર વાળ્યો કે, ઘી સાથે. બસ ! સરસ્વતીએ એની આ સાવધાનતા અને હાજરજવાબથી પ્રસન્ન થઈ વર માગવા કહ્યું. મહામુનિએ એટલું જ માગ્યું કે, મને એક તર્ક-વિદ્યા આપો કે જેના જોરે બૌદ્ધોને હરાવું. સરસ્વતીએ તેને નંદ-ચક્ર ગ્રંથ આપ્યો, મહામુનિએ તેનું અધ્યયન કરી શિલાદિત્યની સભામાં જ બૌદ્ધોને જીતી વાદીનું બિરુદ મેળવ્યું. આ તરફ રાજાએ બૌદ્ધોને દેશવટો આપ્યો, જૈનાચાર્યોને બોલાવી સન્માન્યા અને મહાવાદીને સૂરિપદથી અલંકૃત કર્યા.

નવાંગીવૃત્તિકાર આઠ સૂરિએ પ્રકટ કરેલ શ્રીસ્તંભનક-
તીર્થની સારસંભાળ થામણાના મદ્દલવાદી અંધને આધીન હતી.

ત્યાર બાદ રેંકુ વાણિયાએ રાજા સાથે કાંસકી બાબત
ખટપટ થવાથી વિ. સં. ૩૭૫ માં શકોને લાવી વલ્લભીનો નાશ
કરાવ્યો, જેમાં રાજા શિલાદિત્યનો ઘોરો ભેકાણુ થઈ જવાથી
પોતાને સંભાળી શક્યો નહીં, અને શકોના હાથે માર્યો ગયો. આ
સમયે વલ્લભીની જિનપ્રતિમાઓને તથા શાસન દેવદેવીઓને પ્રભાસ-
પાટણ, શ્રીમાળનગર અને જુદે જુદે સ્થાને મોકલી દીધી હતી.
આઠ વર્ધમાનસૂરિ પણ પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે અન્યત્ર વિહાર
કરી ગયા હતા.

‘અતુર્વિ’ શતિપ્રબંધના ‘મદ્દલવાદી પ્રબંધ’માં ‘પ્રબંધચિંતા-
મણિ’ના કથનનો જ વિસ્તાર છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે
શિલાદિત્યની માતાનું નામ સુભગા હતું. મદ્દલમુનિ શિલાદિત્યના
ભાણેજ હતા, ભરૂચના રાજાના પુત્ર હતા. વિ. સં. ૫૭૨ (૩૭૫)
માં વલ્લભીનગરનો પ્રથમ ભાગ થયો. આઠ મદ્દલવાદી ત્યાંથી
વિહાર કરી પંચાસર ગયા. આ આચાર્ય નાગેન્દ્રગચ્છના છે.
પંચાસર, પાટણ અને સ્તંભનક તીર્થ વગેરે ધર્મસ્થાનો આ
ગચ્છને આધીન હતાં.

ઉક્ત ચરિત્રો અને બીજા ઐતિહાસિક સાધનોનું એકીકરણ
કરીએ તો તેમાંથી ત્રણ મદ્દલવાદી આચાર્યો મળી આવે છે, જે
જુદા જુદા નીચે પ્રમાણે છે.

૧. પહેલા મદ્દલવાદી—આઠ મદ્દલવાદિસૂરિ મદ્દલવાદી
એ તો તેમના અંતથી નક્કી થાય છે. તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બૌદ્ધોને
હરાવ્યા, જૈન તીર્થ પાછું વાળ્યું, જૈન શાસનની રક્ષા કરી અને
‘નયચક્ર’, પદ્મચરિત્ર અને સમ્મતિટીકાની રચના કરી છે. તેમણે
આઠ સિદ્ધસેન દિવાકરના ‘સમ્મતિટીકા’ પર તર્કપૂર્ણ ટીકા બનાવી
હતી, જે આજે મળતી નથી પણ તેના અવતરણો ‘અનેકાંતજય-
પતાકા’ વગેરેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. વળી, સૂરિશ્રીએ ઉક્ત વિધિ-

નિયમવાળી કારિકાના વિવરણરૂપે ગદ્ય-પદ્ય સંસ્કૃતમાં ‘નયચક્ર’ નામનો વિશાલ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. ‘નયચક્રશાસ્ત્ર’ ૧૩ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. શરૂઆતના ૧૨ ભાગમાં વિધિનિયમથી ઉત્પન્ન થતા ૧૨ નયોનું વર્ણન છે, જે આ શાસ્ત્રના ૧૨ આરારૂપે છે, અને એ જ કારણે આ શાસ્ત્રનું મોટું નામ “દ્વાદશારનયચક્ર” પણ છે. ૧૩ મા ભાગમાં ૧૨ નયોનું સંયોજન છે. તેથી આ ૧૩ મા ભાગનું નામ “સ્થાવાદતુ” છે. જૈન સાહિત્યમાં ૭૦૦ નયોના સંગ્રહવાળું સસ્તરશતારચક્ર હતું, તેમ આ ૧૨ નયોના સંગ્રહવાળું દ્વાદશારનયચક્ર છે. આમાં પ્રસિદ્ધ ૭ નયોનું અને દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક વગેરે નયોનું વ્યવસ્થિત વર્ણન છે. નયચક્રમાં પ્રાચીન દર્શનોનું પોતાના સમય સુધીનાં મતોનું તલસ્પર્શી સ્વરૂપ વર્ણવી તેની માર્મિક સમાલોચના કરી છે. વિ. સં. ૪૦૦ સુધીના બૌદ્ધ વિદ્વાનો પૈકીના સ્થ. વસુમતિ, સ્થ. વસુમન્ધુ, તેના શિષ્ય દિંડનાગ, સ્થ. આર્યદેવ, સ્થ. વસુરાતનો શિષ્ય પ્રથમ ભર્તૃહરિ વગેરેના વાદોનું અકાટ્ય યુક્તિઓથી ખંડન કર્યું છે. આ ગ્રંથ આં શાંતિસૂરિ, મલધારી આં હેમચંદ્રસૂરિ અને ૬૦ સં હેમચંદ્રસૂરિના ગુરુબ્રાતા આં પ્રદ્યુમ્નસૂરિના પટ્ટધર આં ચંદ્રસેનસૂરિના સમય સુધી વિદ્યમાન હતો, ત્યાર પછી અને સં. ૧૩૩૪ પહેલાં તે નાશ પામ્યો છે. એટલે આ ગ્રંથ સળંગ મળતો નથી કિન્તુ તેની આં સિંહસૂરગણિ વાદી ક્ષમાશ્રમણે કરેલ નયચક્રવાલ અપરનામ ‘ન્યાયાગમાનુસારિણી’ નામની ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃત ચૂર્ણી-ટીકા મળે છે અને વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં મહોં યશોવિજય મહારાજે તેનો આદર્શપાઠ તૈયાર કરેલ છે, તે મળે છે. તે પરથી આ ગ્રંથની મહત્તા અને ગ્રંથ નિર્માતાની વાદશક્તિનો વિશદ ખ્યાલ આવે તેમ છે. એટલે કે આવા ગ્રંથકાર આં મદલવાદી બૌદ્ધોને પરાસ્ત કરે એ સકળ વાત છે.

આં હરિભદ્રસૂરિજીએ આં મદલવાદીજીને ‘અનેકાંતજય-પતાકા’માં ઉદ્દેશ્ય છે. ૬૦ સં આં હેમચંદ્રસૂરિએ ‘સિદ્ધહેમ,

અ. ૨, પાઠ-૨, સૂ. ૩૯ ઉત્કૃષ્ટેન્નુપેતની ટીકામાં મનુસહવાદિનં તાર્કિકા: લખી આ આચાર્યને તાર્કિકશિરોમણિ તરીકે વર્ણવ્યા છે.

આ. મહાવાદીજીના સત્તાસમય માટે વિ. સં. ૩૭૫ માં વલ્લીભંગ અને વિ. સં. ૪૧૪ બૌદ્ધોનો પરાજય એમ બે સાલવારી મળે છે.

જો કે બૌદ્ધોનો પરાજય પહેલાં થયો છે અને પછી વલ્લીભંગ થયો છે. એટલે ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં આ સાલના આંકડાઓમાં વિસંવાદ માલમ પડે છે કિન્તુ તે વિક્રમસંવતના નિર્ણયમાં આવી પડતા ૬૦ વર્ષના ફરકને આભારી છે. વિ. સં. ૩૭૫ થી વીર વિ. સં. ૮૪૫ લેવાય છે. પરંતુ ૪૧૧ વર્ષે વિક્રમસંવત શરૂ થાય, એ લેખે તો તે સાલ વિ. સં. ૪૩૫ બની જાય છે અને આ સાલમાં વલ્લીનો ભંગ થયો એ ઐતિહાસિક સત્ય બને છે. તે પહેલાં વીર સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ ચોથી આગમવાચના થઈ, અને તે પહેલાં વિ. સં. ૪૧૪ માં આ. મહાવાદીજીએ બૌદ્ધને હરાવ્યા. એ રીતે ઉપરની સાલવારી બરાબર મળી રહે છે.

અહીં ગરબડ એ છે કે વિ. સં. ૩૭૫ માં અને વીર નિ. સં. ૮૮૪ માં અનુક્રમે સાઠ સાઠ વર્ષની વધ અને ઘટ કરવાથી જ આ સાલવારી બાંધબેસતી થાય છે.*

અહીં બીજી પણ એક કડપના થાય છે કે ગાથામાં બતાવેલ વીરસંવત ૮૮૪ તે બૌદ્ધવિજેતા આ. મહાવાદીની સ્વર્ગગમનની સાલ હશે, તેને પણ સાથે જોડીએ તો વીર સં. ૮૨૪ વિ. સં. ૪૧૪માં બૌદ્ધોનો પરાજય, વીર સં. ૮૩૦થી વી. સં. ૮૪૦માં ચોથી આગમવાચના, વીર સં. ૮૪૫માં વલ્લીભંગ અને વીર સં. ૮૮૪માં આ. મહાવાદીનો સ્વર્ગવાસ એમ વર્ષાનુક્રમ આવે છે.

ગમે તેમ હો, પણ આ. મહાવાદી વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદીના આચાર્ય છે. તે પૂર્વધરનો કાળ હતો, માંત્રિક યુગ હતો. એટલે તેઓના ચરિત્રમાં વર્ણવેલી દૈવી ઘટનાઓ તે સમયને બાંધ-

* ગુપ્તસંવત; ૧ ગુપ્તસંવત, ૨ વિક્રમસંવત અને ૩ વલ્લીસંવત એ ત્રણેસ્થાને વપરાયો છે એવા પ્રમાણો મળે છે. જેમકે—

બેસતી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે તે સમયે વલ્લભીમાં આઘ શિલાદિત્યનું, સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપોનું અને ભરૂચમાં ત્રિકુટકોનું રાજ્ય હતું.

આં મહાવાદીજી નાગેન્દ્રગચ્છના આચાર્ય છે. તેમનાથી મહાવાદી ગચ્છ આવ્યો છે, જે ગચ્છનો ઉલ્લેખ ‘પ્રભાવકથરિત્ર’માં અને દિલ્હીના લાલા હજારીમલ રામચંદ્રજીના ચૈત્યમાં એક ધાતુમૂર્તિ પર મળે છે.

પંચાસર, પાટણ, થામણાતીર્થ વગેરે સ્થાનોમાં મહાવાદી ગચ્છની ગાદીઓ હતી, જેની પરંપરામાં મહાવાદી નામના ખીજા પણ અનેક સૂરિવરો થયા છે. આ આચાર્ય તે દરેકના પૂર્વજ— પહેલા મહાવાદીજી છે.

૧—યતે ગુપ્તસમાશતે દશગુણે સાગ્રે ત્રયશ્ચિન્નતા :

માર્ગે માલિ તમિસ્ત્રવક્ષત્તવર્મા સૂર્યાત્મજે મુક્ષતિ ॥૯॥

સંવત્ ૧૦૩૩ સહકા—સ્વા-પ્રદેવારીન્

(ચામુંડરાજનું તામ્રપત્ર)

ગુજરાતના કુવરાજ ચામુંડરાય સોલંકીએ વિ. સં. ૧૦૩૩માં વડ-સમાના જૈન દેરાસરમાં ખેતર દીધાનું તામ્રપત્ર કરી આપ્યું છે, તેમાં વિક્રમ-સંવતને ગુપ્તસંવત તરીકે જાળખાવ્યો છે એટલે તે સમયે વિક્રમસંવત ગુપ્તસંવતના નામે ચડી ગયો હશે એમ લાગે છે.

૨—વલ્લભીપુરના રાજા વલ્લભના નામથી વલ્લભીસંવત પ્રચારમાં આવ્યો, જેની શરૂઆત શકસંવત ૨૪૧ પછી થઈ હતી. ગુપ્તસંવતના વિષયમાં લોકોનું કહેવું છે કે, ગુપ્ત લોકો દુષ્ટ તેમજ પરાક્રમી હતા અને તેમનો નાશ થઈ ગયા પછી પણ લોકો તેમના ચક્રાવેલા સંવતનો વ્યવહાર કરતા રહ્યા હતા. અનુમાન થાય છે કે, એમાંનો જ કોઈ વલ્લભ એ નામનો અંતિમ રાજા હશે; કારણ કે વલ્લભીસંવતની માફક ગુપ્તસંવત પણ શક-સંવત ૨૪૧ થી શરૂ થયો હતો. વિક્રમસંવત ૧૦૮૮, શકસંવત ૮૫૩, અને વલ્લભી તથા ગુપ્તસંવત ૭૧૨ એ બધાં પરસ્પર સમાન વર્ષ થાય છે.

(અલ્બેર્ટીનીરચિત ‘ભારત’)

પ્રસિદ્ધ આર્ય લેખક અલ્બેર્ટીનીએ પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ‘ભારત’ ઉપરના ગ્રંથમાં ઉપર પ્રમાણે ટૂંકી નોંધ આપી છે, જે અલ્બેર્ટીનીના “ચરિત્ર” ગ્રંથના અંગ્રેજી ભાષાંતરે ભા. ૨, પૃ. ૭માં છપાયેલ છે.

(‘ભારતીય વિદ્યા’ ત્રૈમાસિક અંક : ૧)

બીજા મહાવાદી:—આ સૂરિ, આં જિનયશ અને આં યક્ષ તે વિક્રમની દશમી સદીના આચાર્યો છે. બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મ-કીર્તિએ ‘ન્યાયચિંદુ’ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેની ઉપર બૌદ્ધાચાર્ય લઘુ ધર્મોત્તરે વિ. સં. ૯૦૪ આસપાસમાં ટીકા કરી છે અને તેની ઉપર બીજા આં મહાવાદીએ ‘ધર્મોત્તર ટીપ્પન’ બનાવ્યું છે. આં જિનયશે ‘પ્રમાણુશાસ્ત્ર’ તથા ‘વિશ્રાંતવિદ્યાધર વ્યાકરણ’ પર ન્યાસ બનાવ્યો છે, અને આં યક્ષે ‘યક્ષસંહિતા’ રચી છે. આં જિનયશે પોતાનું ‘પ્રમાણુશાસ્ત્ર’ આં નન્નસૂરિની આજ્ઞા થવાથી મેત્રાડના રાણા અહ્લટની સભામાં વાંચી સંભળાવ્યું હતું. તે આચાર્ય શિલાદિત્યના વલ્લીવંશના ભાણેજ હશે અને તેમની માતાનું નામ દુર્લભદેવી હશે, એમ લાગે છે. (વિ. સં. ૧૦૧૦)

ત્રીજા મહાવાદિસૂરિ:—જે વિક્રમની તેરમી સદી લગ-લગમાં થયા છે. તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છના હતા અને આમણાતીર્થ તેમને આધીન હશે. મંત્રી વસ્તુપાલે પણ તેમના ગ્રંથની પ્રશંસા કરી હતી. એમ આ ત્રીજા મહાવાદીજી વિક્રમની તેરમી સદીના આચાર્ય છે.

આ રીતે મહાવાદી આચાર્યો ત્રણ થયા છે. તેઓનું જીવન ચરિત્ર ઉક્ત પ્રબંધોમાં એક જ રૂપે સંકલિત છે.

આ ત્રણેમાં પહેલા મહાવાદિસૂરિ મહાન તાર્કિક છે, ન્યાય-શાસ્ત્રના સંમર્થ પ્રણેતા છે, અજોડ વાદી છે, જૈનશાસનના રક્ષકર મહા છે, અને વિ. સં. ૪૧૪ના દાર્શનિક ક્રાન્તિકાર છે. શરૂશરૂમાં તેમણે જ બૌદ્ધોને ભયંકરરીતે પરાજિત કર્યા છે. બૌદ્ધોએ પણ ત્યારથી જ પીછેહઠનાં પગલાં માંડવાં શરૂ કર્યાં છે અને બીજી ચાર સદીઓ જતાં તો તેઓએ સમગ્ર ભારતવર્ષનો જ સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે. આથી જ એમ કહેવાય છે કે—આં મહાવાદીજીએ બૌદ્ધોને દેશવટો આપ્યો છે.

આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ કે, રાજા શિલાદિત્યે બૌદ્ધા-ચાર્ય નંદને ખરેખર દેશવટો જ આપ્યો હતો કિન્તુ પરમતસહિષ્ણુ

સમભાવી અને ઉદાર એવા આં મલ્લવાદીએ તે હુકમને રદ કરાવ્યો હતો.

આં મલ્લવાદીજી સ્વર્ગે ગયા પણ તેમની વાદપદ્ધતિ જીવતી હતી. બૌદ્ધાચાર્યોએ નવા નવા ગ્રંથો રચી તેને તોડવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે નિષ્ફળ ગયા. ફળસ્વરૂપ બૌદ્ધોએ પશ્ચિમભારત અને દક્ષિણભારતનો ત્યાગ કર્યો અને છેવટે શંકરાચાર્ય સાથે । શાસ્ત્રાર્થમાં એકદમ પરાસ્ત થઈ સદાને માટે ભારતવર્ષનો ત્યાગ કર્યો છે. બૌદ્ધો ભારતજહાર ગયા તે ગયા. આજની કોંગ્રેસ સરકાર એશિયાઈ એકતાના બહાના નીચે બાહ્યધર્મને ભારતમાં લાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

રાજા શિલાદિત્ય

જૈન ઇતિહાસમાં શિલાદિત્યનું સ્થાન આ પ્રમાણે મળે છે.

જેઠાના બ્રાહ્મણ દેવાદિત્યની વિધવા પુત્રી સુભગાએ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. સૂર્યદેવે આ બાળકને પોતાનો પુત્ર માની મદદ કરી વલ્લીનો રાજા બનાવ્યો. તે શિલા મારી મારીને પોતાના શત્રુનો નાશ કરતો હતો તેથી **શિલાદિત્ય** એ પ્રમાણે તેનું નામ બહાર થયું. તે પરમ જૈન હતો. તેણે શત્રુજયતીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. તે વચમાં બૌદ્ધધર્મી બન્યો હતો કિન્તુ પોતાના ભાણેજ આં મલ્લવાદીજીના પ્રભાવથી તે પુનઃ જૈન બન્યો. તે પરાક્રમી, બુદ્ધિમાન, વિદ્યારસિક. વિદ્વદ્વેષક, શાસ્ત્રાર્થગ્રેમી, તુલના બુદ્ધિવાળો, સત્યનો ઉપાસક અને વિવેકી જૈન હતો. તેણે અબાણ્યા કુળમાં જન્મીને પણ સદ્ગુણોથી પોતાના નામને અમર બનાવ્યું છે અને તેણે જ. વિ. સં. ૩૭૫ માં વલ્લીસંવત સ્થાપ્યો છે, જે સંવત પાછળથી ગુપ્ત રાજવંશની ઘટનાઓ સાથે જોડતાં ગુપ્તસંવત તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયો છે. (જુઓ : પૃ. ૦ ૩૭૮ ની પાદનોંધ)

કાકુ નામનો મારવાડનો ગરીબ વેપારી તેના રાજ્યમાં આવી સિદ્ધરસ અને કાળી ચિત્રાવેલીના પ્રભાવે અબજપતિ બન્યો હતો. રાજ્યએ તેની દીકરીની રત્નજડિત કાંસકી બખાતકારે ઝુટવી લીધી. આથી ક્રોધના માર્યા કાકુએ કરોડ સોનંયા ખરચી, સ્વેચ્છ દેશમાંથી

શકોને લાવી, વલ્લીનો નાશ કરાવ્યો અને પછી સિંધના રણના અવળે રસ્તે લઈ જઈ તે સેન્યનો પણ નાશ કરાવ્યો. શિલાદિત્ય રાજાનું મરણ થયું, અને વીર સંવત ૮૪૫ (વિં સં ૪૩૫) માં વલ્લીનો વિનાશ થયો. આ વર્ણનમાં મૂલ આધ શિલાદિત્ય અને છેલ્લો શિલાદિત્ય એ બન્નેની ઘટનાનું સિદ્ધાંત છે.

ચીની યાત્રી યુવાનચાંગે પોતાના માળવાના પ્રવાસવર્ણનમાં એક પ્રાચીન શિલાદિત્યનો નિર્દેશ કર્યો છે અને તેની સંતતિથી વલ્લીવંશ આપ્યાનું સૂચન છે. વર્ણન અસ્પષ્ટ છે તેથી ડો. હોર્નલે આ બાબતમાં કંઈ કંઈ વિચિત્ર કલ્પનાઓ કરી છે. માનવું પડશે કે આ નિર્દેશ વિ. સં ૩૭૫ થી ૪૩૫ માં થયેલ વલ્લી-શાસક શિલાદિત્ય સાટે છે, એ નિઃશંક વાત છે.

કર્નલ જેમ્સ ટોર્ડ સાહેબના ‘રાજસ્થાનના ઇતિહાસ’માં પણ આ વાતને પુષ્ટ કરનારા છૂટાછવાયા ફકરાઓ મળે છે. જેમકે:— કનકસેન રાજા લોહકોટ (લાહોર) થી વિ. સં ૨૦૦ માં સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યો હતો અને ત્યાંના પંચાર રાજાને હરાવી સૌરાષ્ટ્રનો રાજા બન્યો હતો. તેણે પ્રથમ વીરનગર વસાવ્યું, તેની ચોથી પેઢીના રાજા વિજયસેને વિજયપુર, વલ્લીપુર અને વિદર્ભ વસાવ્યાં, જ્યાં આજે ધોળકા, વલ્લી અને શિહોર વસેલાં છે. ઉક્ત વલ્લીપુરથી મેવાડ રાજવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે, આ વાત મેવાડના એક શિવાલયના શિલાલેખમાં કોતરેલી મળી આવી છે. આ રાજવંશ વાલાકરાજ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. ઇસ્વીસનની છઠ્ઠી સદીના પ્રારંભમાં વલ્લી ભાંગ્યું, એટલે ત્યાંના નિવાસીઓએ મારવાડમાં જઈ વાલી, સદેરી (સાદરી) તથા નાંદોલ વસાવી, ત્યાં વસવાટ કર્યો. ઇસ્વીસનની છઠ્ઠી સદીમાં વલ્લીમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો અને ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં પણ ત્યાં તે પ્રાચીન જૈન-ધર્મ તે જ પ્રકારે ચાલતો જણાય છે. આ સિવાય ખંભાત પાસેનું ગાયની (અને વેરાવલ) પણ તે સમયના વાલાક રાજાઓની હકુ-મતવાળાં પ્રાચીન નગરો છે.

સૂર્યવંશના કનકસેનથી આઠમી પેઢીએ શિલાદિત્ય નામનો

એક રાજા થયો, આના સમયમાં મલેશ્વરેએ આક્રમણ કરી વલ્લી-પુરને નષ્ટ કરી દીધું હતું. રાજા શિલાદિત્યના સંબંધમાં એક દંતકથા કર્ણગોચર થાય છે. ખેડાના વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ દેવાદિત્યની કન્યા વિધવા મુલગાએ સૂર્યના સંયોગથી એક બાલક તથા એક બાલિકાને જન્મ આપ્યો. વલ્લીના વતનીએ આ બાળકને ગુપ્ત નામથી ખોલાવતા હતા. ગુપ્તે સૂર્યદેવની સહાયથી માત્ર પથરના ટુકડાઓ મારી મારી પોતાના વિરોધીઓને પરાજિત કર્યા અને રાજાને હરાવી વલ્લીનું રાજ્ય કબજે કર્યું, ત્યારથી તેનું શિલાદિત્ય એવું બીજું નામ પડ્યું. આ રાજા સૂર્યકુંડમાંથી મહદ મેળવી શકતો હતો પરંતુ મલેશ્વરે આવ્યા ત્યારે તેને મહદ મળી નહીં, એટલે તે મૃત્યુ પામ્યો અને વલ્લી મલેશ્વરના હાથમાં જઈ પડ્યું.

(‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય પ્રકાશિત, ભા. ૧લો, અધ્યાય ૧લો, પૃ. ૧ થી ૬)

શિલાદિત્યના વંશજે ગિહલોત, ગુહલોત, વાલાકરાજ, અહાડિયા, સીસોદિયા ઇત્યાદિ નામથી ઝોળખાય છે.

(‘રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ’ પરિશિષ્ટ. ૨, અ. ૭માં)

મહોદય ટોડ સાહેબના લખાણના ઉક્ત ફકરાઓ પરથી સ્પષ્ટ છે કે સૂર્યવંશી રાજા કનકસેન વિ. સં. ૨૦૦માં થયો છે. તેની ચોથી પેઢીએ વિજયસેન અને આઠમી પેઢીએ શિલાદિત્ય રાજા થયો છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આઠ પેઢીમાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષ જાય એ લેખે શિલાદિત્યનો સમય વિ. સં. ૪૦૦ લગભગમાં આવે.

આ. શિલાદિત્યથી મિત્રવંશ, ગોહિલવંશ અને સીસોદિયા એમ અનેક શાખાઓ નીકળી છે.

૧. મિત્રવંશ—શિલાદિત્ય સૂર્યનો પુત્ર છે. સૂર્યનું બીજું નામ ‘મિત્ર’ છે. એટલે શિલાદિત્યના વંશજે “મૈત્રક” તરીકે ઝોળખાતા હતા. મૈત્રકો ગુપ્ત રાજાઓના શાસનકાળમાં સેનાપતિના હોદ્દા પર હતા અને સેનાપતિ ભટ્ટારકથી વલ્લીના રાજાઓ બનેલ છે. આ વંશનું બીજું નામ વલ્લીવંશ છે, જેની રાજવલી આ પ્રમાણે છે:

૧. મિત્ર અને સુલગાદેવી.

૨. મહારાજ શિલાદિત્ય (વલ્લી સં. ૧ થી ૬૦)

૩ થી ૭—સેનાપતિઓ—સેનાપતિ ભટ્ટારકે મૈત્રકોના બળે રાજ્ય મેળવ્યું છે. (લે. નં. ૨૭)

૮. સેનાપતિ ભટ્ટારક—તેને ધરસેન, દ્રોણસિંહ, ધ્રુવસેન અને ધરભટ્ટ એમ ચાર પુત્રો હતા; તેમાંનો ધરસેન પ્રથમ મરણ પામ્યો હતો. સેનાપતિ ધરસેન ગરીબોનો બેલી હતો. (લે. નં. ૨૭)

૯. મહારાજ દ્રોણસિંહ—(વિ. સં. ૧૮૦ થી ૨૦૦)

૧૦ મહારાજ ધ્રુવસેન—તેના નામ સાથે મહારાજ, મહાસામંત, મહાપ્રતિહાર. મહાદંડનાયક વગેરે વિશેષણો મળે છે. તે વલ્લીનો રાજા બન્યો હતો તેનું કુમારભુક્તિ નગર આણંદપુર હતું. વ. સં. ૨૦૮ માં તેનો યુવરાજ આણંદપુરમાં મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે ત્યાં આં કાલકસૂરિ ચોથા ચોમાસું હતા, તેમણે રાજ્યને ઉપદેશ આપી શોક મુકાવ્યો હતો. આ રાજા જૈનધર્મી હતો. (વ. સં. ૨૦૦ થી ૨૩૦) તેણે માતાપિતાના કલ્યાણ માટે ઘણાં મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર અને પૂજા કરાવ્યાં છે. (લે. નં. ૨૭)

૧૦. મહારાજ ધરભટ્ટ—(વ. સં. ૨૩૦ થી ૨૩૫)

૧૧. તેનો પુત્ર ગુહસેન—તે મહાપ્રતાપી હતો. (વ. સં. ૨૩૫ થી ૨૫૦)

૧૨. બીજો ધરસેન—(વ. સં. ૨૫૦ થી ૨૮૦)

૧૩. પહેલો શિલાદિત્ય—આ રાજાના શાસનકાળમાં વલ્લીમાં શકસં. ૫૩૧ વ. સં. ૨૬૧માં ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ બન્યું. (વ. સં. ૨૮૦ થી ૨૯૫)

૧૪. તેનો ભાઈ પહેલો ખરગ્રહ

૧૫. ત્રીજો ધરસેન—(વ. સં. ૩૦૦ થી ૩૦૮)

૧૬. તેનો લઘુભાઈ બીજો ધ્રુવસેન—(વ. સં. ૩૦૮ થી ૩૨૩)

૧૭. મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી ચોથો ધરસેન—(વ. સં.

૩૨૩ થી ૩૩૧)

૧૮ પહેલા શિલાદિત્યનો પૌત્ર બીજો શિલાદિત્ય તેનો ત્રીજો ભાઈ ત્રીજો **ધ્રુવસેન**—(વ. સં. ૩૩૧ થી ૩૩૫)

૧૯. બીજા શિલાદિત્યનો બીજો ભાઈ ત્રીજો **ખરગ્રહ** (વ. સં. ૩૩૫ થી ૩૪૦)

૨૦. બીજા શિલાદિત્યનો પુત્ર ત્રીજો શિલાદિત્ય—(વ. સં. ૩૪૦ થી ૩૭૦)

૨૧. ચોથો શિલાદિત્ય—(વ. સં. ૩૭૦ થી ૩૯૦)

૨૨. પાંચમો શિલાદિત્ય—(વ. સં. ૩૯૦ થી ૪૨૦)

૨૩. છઠ્ઠો શિલાદિત્ય—(વ. સં. ૪૨૦ થી ૪૪૧ સુધી)

૨૪. સાતમો શિલાદિત્ય—(વ. સં. ૪૪૫ થી ૪૫૦) તેની હકુમત સોરઠ, વડનગર, ખેડા, વડોદરા અને ગોધરાના પ્રદેશ પર હતી.

આ રાજાઓ પૈકીના ઘણા રાજાઓ જૈન અને બૌદ્ધધર્મી રાજાઓ હતા, જે કે તેમને પરમભદ્રારક કે પરમમાહેશ્વર વગેરે વિશેષણો લખાયાં છે, પણ તે માત્ર રિવાજરૂપે જ લખાયાં છે. બાકી તેઓ જૈન અને બૌદ્ધધર્મી હતા જે તેઓના “દુડાવિહાર” વગેરેથી પુરવાર થાય છે.* વલ્લીવંશનાં તામ્રપત્રો પુષ્કળ મળે

* વલ્લીવંશના તામ્રપત્રોમાં જુદા જુદા વિહારો અને તેની સાથે જોડાયેલાં સ્થાનો દર્શાવ્યાં છે, તે પૈકીનાં કેટલાંએક નીચે મુજબ છે. (કોઈ કોઈ નામાંતર સ્થાનો પણ મળે છે.)

દુડાવિહાર (દુદાધાર અથવા મૂળધરાઈ પાસે મોટી ધરાઈનો ટીખો, અહીં ૩ માળની રાણી વાવ છે) લે. નં. ૨૭, ૨૮, ૩૪, ૭૭, ૮૪, ૮૭. પિંપલ રુંખરી (કાનપર પાસે પીપળી, દડવા પાસે પીપળી ગામ છે તે જુદું છે) લે. નં. ૨૭, ૩૪, અનુષ્ઠાન્ય આનુમંત્ર (અસંપર) લે. નં. ૨૭, ૩૪. વટપ્રજ્યક—વટચલી—વટપદ્ર (વડોદ) લે. નં. ૨૮, ૩૬, ૫૬, શમીપદ્ર (હળિયાદ) મંડલિદ્રંગ, દેટકહાર, નદીયં (કાળું તળાવ) ચોરસરી લે. નં. ૩૪. બહુમૂલા નં. ૩૫, ૬૫, હસ્તપ્રાહરણી (ધોધા પાસેનું હાથમ) લે. નં. ૪૨ કમ્બિજ (કાનપર) કુમ્ભાર પ્રતિ ઇંદ્રાણીપદ્રક (ઇંદ્રાણીયું) વાપી (નવા-શિયુંની વાવ) લે. નં. ૫૨. વટપદ્ર (વડોદ) ભદ્રાણુક, પુષ્મિલક, પ્રમિલક દીન્નાનાક (વડોદની ઉત્તરે ૫ ગાઉ દાંત્રિટિયું, અહીં જૂનો ટીખો છે. જૂની વાવનું નિશાન છે, ખંદર હશે), યમવવાપી (દાંત્રિટિયાની વાવ, અથવા ઉજળ

છે. ત્રીજા શિલાદિત્ય પછીનાં વલ્લી રાજાઓનાં દરેક તામ્રપત્રોમાં ત્રીજાથી સાતમા સુધીના દરેકે દરેક શિલાદિત્યને **વપ્પવાદાનુધ્યાત** વિશેષણ આપ્યું છે, જે આપા રાઉલ પ્રત્યે લખિત બતાવનાર હોય એમ લાગે છે.

૨. **ગુહિલવંશ**—‘ટોડ રાજસ્થાન’માં ઉલ્લેખ છે કે, વલ્લી ભાંચુ એટલે શિલાદિત્યનો પુત્ર ગુહિલ ઈડર જઈ પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના પછી અનુક્રમે ભોજ, મહેન્દ્ર, નાગાદિત્ય, શીલ, અપરાજિત, મહેન્દ્ર અને આપા રાઉલ થયા છે. આ વંશનાં ગિહલોત, ગેલોટ, ગુહિલ, ગોહિલ વગેરે નામો તથા ભેદો છે. ઈડરના ભીલોએ નાગાદિત્ય કે મહેન્દ્રને મારી નાખી તેના કુટુંબને નસાડી મૂક્યું. આપા રાઉલે ચિત્તોડનું રાજ્ય કબજે કરી ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. તેની પરંપરામાં શીસોદિઆ થયા છે.

ગુહિલનાં ગુહિલ, ગુહસેન, ગુહદત્ત, અહાદિત્ય વગેરે અનેક નામો છે.

આ વંશના રાજાઓમાં સ્પષ્ટરૂપે તો માત્ર ગુહસેન અને આપાનાં નામો મળે છે, કિન્તુ તેના સમય માટે કંઈ વ્યવસ્થિત ઉલ્લેખ મળતો નથી. જે ઉલ્લેખો મળે છે, તેના આધારે એટલું જ કહી શકાય કે— ગુહસેન અને આપા ગુપ્ત સં. ૬૦ થી ૨૦૦ માં થયા છે.

૩. **શીસોદિઆવંશ**—તેઓ શીસોદા કે એવા ગામથી ચિત્તોડની ગાદીએ આવ્યા માટે શીસોદિઆ કહેવાયા, એવી વિદ્વા-

વાવ), વટપદની દક્ષિણે આદિત્યદેવપાદીયવાપી (દડવાની રત્નદેવીની વાવ-રાંદલ વાવ, જે દુદાવિહારના તાપ્તમાં જતાં દહવાપી તરીકે પણ ઓળખાતી હશે.) છે. નં. ૫૬. દડવાની વાવમાં પહેલાં સૂર્યની સ્થાપના હશે પછી સૂર્યની પત્ની રત્નદેવી યાને રાંદલની સ્થાપના થઈ હશે, જે સ્થાન આજે રાંદલની વાવ તરીકે ઓળખાય છે.

ત્યાં પહેલાં આસપાસમાં નાની કામોનાં ગ્રુપડાં હશે, આમ ન હતું. વહીવંચાના ઇતિહાસથી સમજી શકાય છે કે રાણપુરનો રાજવંશ મુસલમાન બન્યો ત્યારે ત્યાંનો નગરશેઠ કુટુંબ સાથે અહીં આવી વસ્યો, તેણે દડવાને જમાવ્યું. તેના વંશજો આજે અહીં શેઠ (રાણપુરા શેઠ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પછી ચણાડિયા ગામથી વ્યાપારીઓ આવ્યા જે ચણાડિયા કહેવાય છે. એમ રજપૂત, કણ્બી અને વસવાયા પણ આવી વસ્યા છે.

નેની ધારણા છે. એના શબ્દાર્થનો વિચાર કરીએ તો શીસોદિઆનું સંસ્કૃતરૂપ **શિર્ષોદિતા:-શિર્ષોદયા:** થાય. જેમ બ્રાહ્મણો બ્રહ્માજીના મુખમાંથી નીકળ્યા મનાય છે, તેમ શીસોદિઆ પણ બ્રહ્માજીના મસ્તિષ્કમાંથી નીકળ્યા છે એમ તેના શબ્દાર્થ ઉપરથી તારવી શકાય છે. ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો મળે છે કે—વલ્લીવંશનો રાજા શિલાદિત્ય બ્રાહ્મણ સંતાન છે. તેની પરંપરામાં ભટ્ટાર્ક ગુહિલ અને બાપા રાઉલ વગેરે થયા છે અને શીસોદિઆ બાપા રાઉલના વંશજો છે એટલે કે તે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાંથી જિતરી આવેલ રાજવંશ છે. અને તેથી જ શીસોદિઆ એ તેઓનું સાર્થક નામ છે. શીસોદિઆ તે સાંડેરક-ગચ્છના ઉપાસક હતા અને રાણા જૈત્રસિંહ પછી તપગચ્છના ઉપાસક બન્યા છે. અમદાવાદના નગરશેઠનું કુટુંબ તે શીસોદિઆ એસવાળ છે, જે આજે પણ તપાગચ્છાધિરાજ પૂ. શ્રીમદ્ભયંદ્રજી ગણી મહારાજના આજ્ઞાવર્તી શ્રમણોનું ઉપાસક છે.

આ વંશનો આદિ પુરુષ બાપા રાઉલ છે. તે મૂળે શિલાદિત્યથી જિતરી આવેલ ગોહિલવંશનો રાજકુમાર હતો. તે ચિતોડના મૌર્ય રાજાને મારી મેવાડનો રાજા બન્યો હતો. તેનું આયુષ્ય લગભગ ૧૦૦ વર્ષનું મનાય છે, તેને ઘણી રાણીઓ હતી અને ૧૩૦ પુત્રો થયા હતા, તેના સત્તાસમય માટે સં. ૧૯૧, સં. ૭૮૪, સં. ૮૧૦, અને સં. ૯૦૧ એમ બુદ્ધા બુદ્ધા અનેક આંકડાઓ મળે છે. વલ્લીસંવત, વિક્રમસંવત અને મૌર્યસંવતના હિસાબે તે આંકડાઓ બરાબર હશે, એમ મનાય છે. બાપાએ મૌર્ય રાજાને મારી ગાદી લીધી એટલે ત્યાં મૌર્યસંવત ચાલે એ સ્વાભાવિક છે અને બાપા પોતે વલ્લીવંશનો છે એટલે વલ્લીસંવત ચાલે એ પણ સ્વાભાવિક છે.

ટોડ જેમ્સ સાહેબ ગુ. સં. ૧૯૧ માં બાપાને માને છે, મેવાડની શીસોદિઆની વંશાવલીઓમાં તો બાપા રાઉલને ગુહિલના પિતા તરીકે વર્ણવ્યો છે. વલ્લીવંશના રાજાઓ શુભ સં. ૩૭૦ થી ૪૭૦ સુધીનાં તામ્રપત્રોમાં બાપાને પૂજ્ય તરીકે અથવા ગોત્રજ તરીકે યાદ કરે છે. ગૌ. હી. ઓઝા શીસોદિઆની વંશાવલીમાં

બાપ્પાનું સ્પષ્ટ નામ આપતા નથી, માત્ર કાલભોજને બાપ્પા તરીકે કહ્યે છે. એટલે ગુહિલ પહેલાં બાપ્પા રાઉલ આવે. બાપ્પા રાઉલ, ભર્તૃભટ્ટ અને અલ્પટ દીર્ઘજીવી રાજાઓ છે. એટલે તે ૯ રાજાઓમાં લગભગ ૪૦૦ વર્ષનો કાળ જાય એ ખનવાભોગ છે. આ દરેક ઘટનાઓનો પરસ્પર સમન્વય કરીએ તો બાપ્પા રાઉલ ગુ. સં. ૧૯૧, વિ. સં. ૫૬૬, મૌર્ય સં. ૮૨૧ (૮૨૧+૬૦=૮૮૧) ની આસપાસમાં થયા છે, એમ માનવું એ સુસંગત બીના છે. *

બાપ્પા રાઉલના વંશજો. આહડિયા, રાઉલ, રાણા, અને શીસોદિયા વગેરે નામોથી વિખ્યાત છે. તેની વંશાવલી આ પ્રમાણે છે:

૧. મિત્ર અને સુભગાદેવી, ૨. મહારાજા શિલાદિત્ય, મૃત્યુ ગુ. સં. ૬૦, ૩. ગુહિલ, ૪. ભોજ, ૫. મહેદ્ર ૬. નાગા-

* ડૉ. ડી. આર. ભાંડારકર તથા શ્રીયુત ગૌ. હી. ઓશા કાળભોજને જ બાપ્પા રાવળ માને છે.

સી. વી. વૈદ્ય 'મધ્યકાલીન હિંદના ઇતિહાસ'માં કાળભોજને નહીં કિન્તુ ગુહલતને જ બાપ્પા રાવળ માને છે.

શ્રીયુત અશોકદર્શી સં. ૧૦૩૪ના આતપરા શિલાલેખનો આધાર આપી ગુહાદિત્ય અથવા બાપ્પા રાવળ, ગુહિલ, ભોજ, મહેદ્ર નાગ, શીલ, અપ-રાજિત, મહેદ્ર અને કાલભોજ એ વંશાવલી આપે છે. આ રીતે ગુહિલનો પિતા ગુહાદિત્ય કે જ્યેને આપણે આજ શિલાદિત્ય કહીએ છીએ તે જ બાપ્પા રાવળ છે અને તેનો સમય યુગ્મ સં. ૧ માં આવે છે.

'એકલિંગ માહાત્મ્ય'માં બાપ્પા રાવળને નાગરઆદ્યજ્ઞ તરીકે ઓળખાવેલ છે. ડૉ. ડી. આર. ભાંડારકર વિપ્રકુલનન્દનમ્ પાઠ આપે છે. સી. વી. વૈદ્ય તેના અંતરણ હોવાની શંકા કરે છે. (તા. ૧૮-૨-૧૯૫૧. 'પ્રમથન-ધુ')

શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કે લખે છે કે—કાળભોજ એ જ બાપ્પા છે ભાંડારકર મેવાડના રાજવંશને નાગર કહે છે તે સં. ૧૦૩૪ના આણંદપુરના શિલાલેખના આધારે કહે છે. બાપ્પા રાવળનાં વપ્પ, વોપ્પ, વપ્પક, બપ્પ, બપ્પક, બપ્પાક, બાપ્પ, બાપા, અને બાપ એમ ઘણાં નામો છે. કુંભારાણના સમયે 'એકલિંગ માહાત્મ્ય' મન્યું છે તેમાં બાપાનો સં. ૮૧૦ આપ્યો છે

(સં. ધ્રુમકેતુ. તા. ૩-૩-૧૯૫૧ નું સંદેશ)

દિત્ય, ૭. શિલાદિત્ય, ૮. અપરાજિત, ૯. બીજો મહેંદ્ર, ૧૦. કાલ-
લોજ આખા રાઉલ ગુ. સં. ૧૬૧, ૧૧. ખુમાણ પહેલો, ૧૨.
મત્તદ, ૧૩. ભર્તૃભટ્ટ પહેલો, ૧૪. સિંહ, ૧૫. ખુમાણ બીજો,
૧૬. મહાયક, ૧૭. ખુમાણ ત્રીજો ૧૮ ભર્તૃભટ્ટ બીજો, તેને
રાઠોડ કન્યા મહાલક્ષ્મી રાણી હતી. ૧૯. અલ્લટ. વિ. સં. ૧૦૧૦
તેને હૂણરાજની પુત્રી હરિયાદેવી રાણી હતી, રાજાએ તેના નામથી
હર્ષપુર વસાવ્યું હતું. અલ્લટ આઘાટમાં રહેતો હતો, તેથી તેના
વંશજો 'આહડિયા' નામથી પણ ઓળખાય છે. ૨૦. નરવાહન,
વિ. સં. ૧૦૨૮, ૨૧. શાલિવાહન, ૨૨. શક્તિકુમાર, વિ. સં. ૧૦૩૪,
૨૩. અંબાપ્રસાદ, ૨૪. શુચિવર્મા, ૨૫. નરવર્મા, ૨૬. કીર્તિવર્મા,
૨૭. યોગરાજ, ૨૮. વૈરાટ, ૨૯. વંશપાલ, ૩૦. વૈરસિંહ, ૩૧. વીર-
સિંહ, વિ. સં. ૧૧૬૪, ૩૨. અરિસિંહ, ૩૩. ચૌડસિંહ, ૩૪. વિક્રમ-
સિંહ, ૩૫. રાણો રણસિંહ, તેનાથી રાઉલ અને રાણા એમ બે શાખાઓ
આવી વિ. સં. ૧૨૧૧, ૩૬. શ્વેતસિંહ, ૩૭. સામંતસિંહ, ૩૮. કુમાર-
સિંહ, ૩૯. મથનસિંહ, ૪૦. પદ્મસિંહ, ૪૧. જૈત્રસિંહ વિ. સં.
૧૨૭૦ થી ૧૩૩૬, ૪૨. તેજસિંહ, ૪૩. સમરસિંહ મૃ. સં. ૧૩૫૬,
૪૪. ભુવનસિંહ, તેણે અલ્લાવદીન બાદશાહને હરાવ્યો હતો. ૪૫.
જયસિંહ, ૪૬. લક્ષ્મીસિંહ મૃ. સં. ૧૩૬૦, ૪૭. અજયસિંહ, ૪૮.
બ્રાતા અરિસિંહ મૃત્યુ સં. ૧૩૬૦, ૪૯. હમીરસિંહ, ૫૦. ખેત-
સિંહ, ૫૧. લક્ષ્મરાજ, ૫૨. મોકલસિંહ વિ. સં. ૧૪૮૫, ૫૩.
રાણો કુંભાળ મૃ. સં. ૧૫૩૦, ૫૪. રાયમદ્દક મૃ. સં. ૧૫૭૫,
૫૫. સંઘામસિંહ, ૫૬. રત્નસિંહ, ૫૭. વિક્રમજીત, ૫૮. ઉદયસિંહ,
તેણે ઉદયપુર વસાવ્યું, ૫૯. રાણો પ્રતાપ, ૬૦. અમરસિંહ મૃ. સં.
૧૬૭૭, ૬૧. રાણો કર્ણસિંહ.

(રાણકપુરનો 'ત્રૈલોક્યદીપાકપ્રસાદ'નો શિલાલેખ, તથા
બાંકીપુરના ખડગવિલાસ પ્રેસનું હિન્દી 'ટોડ રાજસ્થાન'માં પં. ગૌ.
હી. ઓઝની ટિપ્પણી).

આ રાજાઓમાં ઘણાં જનધર્મપ્રેમી રાજાઓ થયા છે, જે પ્રસંગે
ખતાવવામાં આવશે.

મથુરામાં અને વલ્લભીમાં થોથી આગમવાચના :

વીરનિર્વાણની નવમી સદીનું પહેલું અરણ્ય તે ભારત-વર્ષમાં અશાંતિનો કાળ છે. તે સમયે. સૌરાષ્ટ્રમાં બૌદ્ધ-આર્ય નંદે વિતંડાવાદ ચલાવ્યો હતો, એટલે જનતા ક્ષોભમાં પડી હતી, ઉત્તર ભારતમાં હૂણો અને ગુપ્તોત્તું ખૂનખાર યુદ્ધ આદ્યું હતું એટલે પ્રજાની હાડમારીને પાર ન હતો, એક સાથે બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો એટલે સર્વત્ર અન્ન-પાણીના સાંસા હતા, ભૂખમરો અને રોગચાળો વધી પડ્યા હતા, આ ભયંકર કાળમાં પાદવિકરી નિર્ઘન્ય જૈન મુનિઓની શી દશા થાય? તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. જૈન શ્રમણોનો વિકાર રોગાર્થ ગયો, પઠન-પાઠન બંધ થઈ ગયું અને જિનાગમનો ઉચ્છેદ થવાની ઘડી આવી પહોંચી હતી. અંતે સૌરાષ્ટ્રમાં જૈનાચાર્ય મલ્લવાદી જીત્યા, ઉત્તર ભારતમાં ગુપ્તો અને બાર દુકાળી ઊતરી ગઈ એટલે સર્વ થાળે પડવા લાગ્યું. આ સમયે આં રક્તદિલસૂરિ તથા આં નાગાર્જુનસૂરિએ મથુરામાં તથા વલ્લભીમાં મોટું “ મુનિ સમ્મેલન ” મેળવી થોથી આગમવાચના કરી, જિનાગમોને અંધ રૂપે લખ્યા.

આ વાચના ઐતિહાસિક છે. કેમકે અત્યાર સુધી જિનાગમો માત્ર કંઠસ્થ જ રહેતાં હતાં, લખાતાં ન હતાં અને જો વધુ વખત આમ જ ચાલે તો જિનાગમોનો વિચ્છેદ થાય, તેવી જ પરિસ્થિતિ હતી. ઉક્ત આચાર્યોએ ભાવિ શ્રમણોની શક્તિનું માપ લઈ જિનાગમો ચિરકાળ ટકી રહે એવો ઉપાય યોજ્યો હતો; જેમાં તેઓને ઘણી સફળતા મળી હતી. એટલે આ વાચના બહુ જ મહત્વની લેખાય છે. આં રક્તદિલ અને આં નાગાર્જુન એ વાચક વંશના પ્રસિદ્ધ વાચનાચાર્યો છે. (જુઓ પૃ. ૧૮૬, ૧૮૭)

આં રક્તદિલસૂરિએ મથુરામાં ઉત્તરાપચના જૈન શ્રમણોને એકઠા કરી વીર સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ સુધીમાં થોથી આગમવાચના કરી હતી અને સર્વાનુમતે તૈયાર થયેલ પાઠને પુસ્તકરૂપે લખ્યો હતો. આ કાર્યમાં આર્ય જંબૂ અને આં હિમવંતનો પૂરો સહયોગ હતો. આ વાચના મથુરામાં જે સ્થાને થઈ તે સ્થાન

આજે ચોરાશી મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં આજે ઉં
વિવેકહર્ષ ગણી પ્રતિષ્ઠિત આં જંબૂસ્વામીની પાદુકા વિસજ્જમાન છે.

આં નાગાર્જુનસૂરિએ વલભીમાં દક્ષિણાપથના જૈન શ્રમણોને
મેળવી વીર સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ સુધીમાં ચોથી આશ્રમવાચના
કરી હતી અને સર્વસમ્મત આગમપાઠને પુસ્તકરૂપે લખ્યો હતો.
આ કાર્યમાં આં ગોવિંદ અને આં મલ્લવાદી વગેરેનો પૂરો
સહકાર હતો.

આ જન્મે વાચનાના આગમપાઠોને પરસ્પર મેળવી તેમાંથી
એક ચોક્કસ પાઠ કરવાનું બાકી હતું પણ તેવો યોગ મળ્યો
નહીં એટલે એ કાર્ય અધૂરું રહ્યું. તેઓએ પોતપોતાનો આગમ-
પાઠ પોતપોતાના શિષ્યોને આપ્યો અને એ રીતે આં સ્કંદિલાની
વાચના અને આં નાગાર્જુનની વાચના એમ બે પાઠો કાયમ રહ્યા.

આ વાચના આં સિંહસૂરિનો સ્વર્ગવાસ તથા બૌદ્ધાચાર્ય
નંદના પરાજય પછી અને વલભીભંગની પહેલાં થઈ છે. આથી
અમે અહીં વીર સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ની સાલવારી આપી છે; તે
ભરાબર છે. વળી તે સમયે ઉત્તર ભારતમાં શુભ રાજા હતો અને
વલભીમાં આદ્ય શિલાદિત્ય રાજા હતો, તે રાજાઓ વિદ્યાવ્યાસંગી
અને ધર્મપ્રેમી હતા. એટલે તેઓના રાજ્યકાળમાં આવી વિદ્યા-
પ્રવૃત્તિઓ થાય એ બહુ જ સંભવિત વસ્તુ છે.

આં જિનદાસમહત્તર આ વાચનાને ‘માથુરીવાચના’ તરીકે
ઓળખાવે છે. (નંદીચૂર્ણ) ૬૦ સં આં હેમચંદ્રસૂરિ લખે છે કે—
જિનવચનં ચ દુષ્પમકાલવશાદુચ્છિન્નમિતિ મત્વા ભગવદ્ધિ-
ર્નાગાર્જુન-સ્કંદિલાચાર્યપ્રભૃતિભિઃ પુસ્તકેષુ ન્યસ્તમ્ ॥

(યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૩, પ્રલોક ૧૨૦ ની ટીકા)

આં મલ્લચગિરિજી તથા મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી જણાવે છે
કે—આં સ્કંદિલે ‘માથુરીવાચના’ કરી અને આં દેવર્ધિગણી
ક્ષમાશ્રમણે ‘વલભીવાચના’ કરી. આ ચોથી વાચના અને પાંચમી
વાચનાને અનુલક્ષીને લખ્યું હોય એમ સંભવે છે.

આ સિવાય પંચ વિજયવિમલની ‘ગચ્છાચાર ટીકા’ અને ‘હિમવંત થેરાવલી’ માં પણ આ વાચનાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

‘હિમવંત-થેરાવલી’ના અંતે સંસ્કૃત પાઠ છે કે—

“આઠ સ્કંદિલ, જે ઉત્તર મથુરાના વતની જૈનધર્મી બ્રાહ્મણ મેઘરથ અને રૂપસેનાના સોમરથ નામે પુત્ર હતા. તેમણે બ્રહ્મદ્વિપી. શાખાના આઠ સિંહના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી અને અનુક્રમે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. એકવાર બાર વર્ષનો દુકાળ પડતાં ઘણા જૈન શ્રમણોએ વૈભારગિરિ ઉપર અને કુમારગિરિ ઉપર જઈ અનશન કર્યું. આથી જિનપ્રવચનના આધારભૂત એકાદશાંગીનો વિચ્છેદ થયાનો પ્રસંગ જાણો થયો. એટલે આઠ સ્કંદિલસૂરિએ વિ. સં. ૧૫૩ માં ઉત્તર મથુરામાં શ્રમણસંઘ મેળવી પોતાના ગુરુભાઈ આઠ મધુમિત્ર, તેના શિષ્ય આઠ ગંધ-હસ્તિ વગેરે ૧૨૫ સ્થવિરોના સહકારથી એકાદશાંગીને વ્યવસ્થિત કરી. આ જ સમયે આઠ ગંધહસ્તિએ અંગો પર નિર્ધુક્તિને અનુસરતાં વિવરણો બતાવ્યાં, અને પોતે રચેલ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર ૮૦૦૦૦ શ્લોકનું મહાભાષ્ય રચ્યું. તેમને ત્રણ પૂર્વનું જ્ઞાન હતું. આ વાચના “માથુરીવાચના” તરીકે ઓળખાય છે. મથુરાના ઓસવાળ શ્રાવક પોલાકે આ અંગો, વિવરણો અને ગંધહસ્તિ મહાભાષ્ય તાડપત્ર ઉપર લખાવી મુનિઓને વાંચવા માટે આપ્યાં, આઠ સ્કંદિલસૂરિ વિ. સં. ૨૦૦ માં મથુરામાં જ અનશન કરી સ્વર્ગે ગયા.”

આ લખાણ ઉપરથી આઠ સ્કંદિલસૂરિની જીવની ઉપર સારો પ્રકાશ પડે છે. તેમણે આગમવાચના કરી, એ તો ઐતિહાસિક સત્ય છે પરંતુ આમાં આપેલા સંવતો વિક્રમના છે? ગુપ્તના છે? કે અન્યના છે? તે સમજાતું નથી. બ્રહ્મદ્વિપીશાખાના આઠ સિંહને તેમના દીક્ષાગુરુ બતાવ્યા છે, કિન્તુ ‘કલ્પસૂત્ર’ની સ્થવિરાવલીમાં ૩૩. આઠ સિંહસૂરિ, ૩૪. શ્રાવકગોત્રીય આઠ ધર્મસૂરિ અને ૩૫. આઠ સંકિલ્લસૂરિ; એમ પરંપરા છે. એટલે તેઓ તે આઠ સિંહના વિદ્યાશિષ્ય હોય, એ બનવાબેગ છે.

આં મધુમિત્ર, આં ગંધહસ્તિ અને ગંધહસ્તિ લાખ્યનો ઇતિહાસ આજે અંધારામાં છે. આં શીલાકે ‘આચારંગસૂત્ર’ની ટીકામાં શસ્ત્રપરિણા ઉપર ગંધહસ્તિ વિવરણ હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પરંતુ તે સંબંધે પણ વિશદ ઉલ્લેખ મળતો નથી. આં સ્કંદિલનો સમય યુગપ્રધાનના યત્રો પ્રમાણે વીરની નવમી સહીનો પૂર્વ ભાગ નક્કી જ છે. એટલે આ લખાણની કેટલીક વાતો ગંભીર ચિંતવન માગી લે છે.

આ દરેક ઉલ્લેખોત્પત્તારણ એ જ નીકળે છે કે વીરનિર્વાણ સં. ૮૩૦ થી ૮૪૦ સુધીમાં આં સ્કંદિલ અને આં નાગાર્જુને ચોથી આગમવાચના કરી, અંગો વગેરેને પુસ્તકારૂઠ કર્યા હતાં.

વલ્લીલંગ :

વલ્લીલંગના ઉલ્લેખો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે :

૧. અદ્વિપણવાલ વલ્લીલંગો ગાથા, પ્રભાવકચરિત્રના વિજયસિંહસૂરિ પ્રબંધના શ્લોકો ૮૧-૮૨, અને તપગચ્છ પદ્માવલી વગેરેમાં લખ્યું છે કે વીર સં. ૮૪૫માં વલ્લીનો લંગ થયો.

૨. પ્રબંધચિંતામણિ પ્રકાશ પાંચમો, પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ, દુરસમકાલશ્રમણસંઘથયં અવચૂરિ, ગાથાસહસ્રી વગેરેમાં એકેક ગાથા છે કે વિક્રમ સં. ૩૭૫માં વલ્લીલંગ થયો છે.

૩. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ યાને પ્રબંધકોશના મદલવાદિપ્રબંધના શ્લોક ૬૬માં લખ્યું છે કે વિ. સં. ૩૭૫માં વલ્લીલંગ થયો.

૪. તીર્થકલ્પના સત્યપુર તીર્થકલ્પમાં પાઠ છે કે વિ. સં. ૮૪૫માં ગજનીપતિ હમીરના સૈન્યે વલ્લી લાંગી, શિલાદિત્યને માર્યો.

વલ્લીલંગ માટે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ૪ સાલવારીઓ મળે છે.

જો કે સામાન્ય ઇતિહાસપ્રેમી તો આ ઉલ્લેખોને વાંચી, ભ્રમમાં પડે તેમ છે. કારણ કે વિ. સં. ૩૭૫ તે વલ્લીલંગનું નહીં કિન્તુ વલ્લીરાજ્યનું પ્રારંભ વર્ષ છે. વળી મૈત્રકવંશના દરેક શિલાદિત્યો વિ. સં. ૫૭૩ પછી જ થયા છે. આ સ્થિતિમાં

ઉપરના ઉલ્લેખો માટે શંકા પડે એ સ્વાભાવિક છે એટલે તે તે સાલવારીઓને પ્રમાણપૂર્વક નક્કી કરવી જોઈએ.

એ ચોક્કસ વાત છે કે આયુર્જિરિની તળેટીમાં રહેલ ચંદ્રાવતી ઉત્તર તરફથી આવતા દરેકે દરેક હુમલાઓનું ગણિદાન બની છે, એટલે તે ઘણીવાર વસી છે અને ઘણીવાર ભગ્નાવશેષ બની છે. વલભી માટે પણ એવું જ છે. વલભી અનેકવાર સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની બની છે, સમુદ્રમાર્ગે પણ ધીકતું બંદર બની છે. એટલે શત્રુઓ સૌરાષ્ટ્ર પર ચડી આવે ત્યારે વિશેષતઃ વલભીનો જ નાશ કરતા હતા. આવી રીતે વલભીએ અનેક જન્મ-મરણ કર્યાં છે. ઉપરની જુદી જુદી સાલવારીના આંકડાઓ પણ એ વાતને ટેકો આપે છે. એટલે આપણે ઇતિહાસના આધારે તેનો જ વિચાર કરીએ.

૧. પહેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીરસંવત ૮૪૫માં વલભીભંજ થયો. એટલે એક વર્ષગણિત પ્રમાણે વિ. સં. ૪૩૫માં અને બીજા વર્ષગણિત પ્રમાણે વિ. સં. ૩૭૫માં વલભીભંજ થયો, એમ નક્કી થાય છે. આ સૌથી પહેલા વલભીભંજની સાલવારી છે. જૈન ઇતિહાસમાં ક્ષત્રપકાલીન એક શિલાદિત્ય રાજાના અને વી. સં. ૮૪૫માં વલભીભંજ થયાનાં સૂચનો સ્થાને સ્થાને છે. જૈન લેખકો આ ઘટનાને ખાસ ઉલ્લેખે છે. એટલે એ ઘટના કલ્પનારૂપ નહિ કિન્તુ ખૂબ મહત્ત્વવાળી ઐતિહાસિક છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે અને ઇતિહાસની અમુક મોઢમ વાતો તેની પૂરક બને છે, એટલે આપણે હવે ઇતિહાસનાં પાનાં પણ ઊઠેલીએ.

પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણ કાઠિયાવાડનું નામ સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર કાઠિયાવાડ તથા ઉત્તર ગુજરાતનું નામ આનર્ત અને દક્ષિણ ગુજરાતનું નામ અપરાંત મળે છે. તે સમયે વલભીનો પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્રમાં જ સામેલ મનાતો હતો, જે પ્રદેશનું બીજું નામ વળાક (વાળાક) પણ મળે છે.

ઇતિહાસ જોલે છે કે પ્રાચીનકાળમાં યાદવોએ, વિક્રમ પહેલાં

મૌર્યો, શુંગો, બેકિત્રયાના ચવનો તથા ઇરાની શાહિઓએ, વિક્રમ પછી ગર્દભિલ્લોએ, વિ. સં. ૧૩૫ થી ૪૪૫ સુધી ક્ષત્રપોએ તથા ત્રિકુટોએ, સં. ૪૪૫ થી ૫૬૦ સુધી શુપ્તોએ, સં. ૫૫૫ થી ૮૨૫ સુધી વલ્લીવંશી મૈત્રકોએ અને ત્યાર પછી પ્રતિહાર તથા ચાવડા વગેરેએ શુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર પર શાસન કર્યું છે.

ક્ષત્રપોનો સળંગ ઇતિહાસ મળતો નથી, તેઓની રાજધાની સંભવતઃ પહેલાં ધૂમલીમાં અને પછી ઉજ્જૈનમાં હશે. તેઓ સૂર્યો નીમી કાઠિયાવાડ પર હકુમત કરતા હતા, એમ ગિરનારની ખડકનો લેખ જણાવે છે.

ક્ષત્રપોના સિક્કાઓ પરના આંકડાઓ તથા ખિતાબોના આધારે તેઓની સાલવારી તથા રાજ્યતંત્ર નક્કી કરી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે:—

ચષ્ટનવંશી ક્ષત્રપો શક સં. ૧૯૮ સુધી બહુ બળવાન હતા, કેમકે રુદ્રસેન બીજા સુધીના દરેક ક્ષત્રપ રાજાઓ પોતાને “મહા-ક્ષત્રપ” તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ શાકે ૧૯૮ થી ૨૪૦ સુધી નબળા પડ્યા અને બીજાના ખંડિયા પણ બન્યા હતા, કેમકે તે દરમિયાન થયેલ વિશ્વસિંહ, તેનો ભત્રીજો બીજો વિશ્વસિંહ, તેનો કાકાઈ, ભાઈ બીજો રુદ્રસિંહ અને તેનો પુત્ર ચશદામા પોતાને માત્ર “ક્ષત્રપ” તરીકે સંબોધે છે. શાકે ૨૪૩ થી ૩૧૦ માં થયેલ ક્ષત્રપો પુનઃ બળવાન બન્યા છે, કેમકે સ્વામી રુદ્રદામાનો પુત્ર ત્રીજો રુદ્રસેન અને સ્વામી સત્યસેનનો પુત્ર ચોથો રુદ્રસેન પોતાને ‘મહાક્ષત્રપ’ તરીકે જાહેર કરે છે. જો કે આ છેલ્લા રાજાઓ ક્ષત્રપ હતા પણ તેઓ ચષ્ટનવંશના સીધા વારસદાર ન હતા. તેમના રાજ્યની સરહદ નાની બની ગઈ હતી, આથી અતુમાન થાય છે કે તે પહેલાં ક્ષત્રપરાજ્યના વિભાગો થઈ ગયા હશે અથવા બીજાઓએ તેઓના પ્રદેશો દખાવ્યા હશે પણ તેઓ સ્વતંત્ર હતા એટલે ‘મહાક્ષત્રપ’ લખાતા હતા. ચોથા રુદ્રસેનનો ભાણેજ સિંહસેન અને સ્કંદ શાકે ૩૧૦ પછી સૌરાષ્ટ્રના રાજા થયા છે પણ તેઓ શુભસમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત અને બીજા ચંદ્રગુપ્તના ખંડિયા બની ગયા હતા.

ત્રિકુટક રાજ્યોની રાજધાની જુન્નેર પાસે ત્રિકુટ નગરમાં હતી. તેઓએ વિ. સં. ૩૦૫ની આસો શુદ્ધિ ૧ (તા. ૨૬-૮-૨૪૯) થી ત્રિકુટસંવત ચલાવ્યો છે, જેનાં બીજાં નામો કલ્ચુરીસંવત અને ચેદીસંવત પણ છે. ત્રિકુટકવંશના પહેલા રાજા ઇશ્વરદત્તે સૌરાષ્ટ્ર પર ચઢાઈ કરી, ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી પરંતુ મહાક્ષત્રપ બીજા રુદ્રસેને તેને હાંકી કાઢ્યો હતો. વળી તેના વંશજોએ સમય જતાં ક્ષત્રપોની પડતીનો લાભ લઈ દક્ષિણ ગુજરાતનો બજો ભાગ દબાવી ત્યાં સુધી પોતાનું એકછત્ર રાજ્ય સ્થાપી દીધું હતું. ત્યાર પછી પણ તેઓના હલ્લા ચાલુ રહ્યા અને ક્ષત્રપો વધુ ને વધુ નબળા પડતા ગયા.

ગુપ્તવંશ વિક્રમની ચોથી સદીના છેલ્લા ભાગમાં મધ્ય હિંદમાં સત્તા પર આવ્યો. તેણે પણ વિ. સં. ૩૭૬ કા. સુ. ૧ થી ગુપ્તસંવત ચલાવ્યો છે, જેનું બીજું નામ વલ્લીસંવત પણ છે. કેમકે આઘ શિલાદિત્યે પણ તે જ સાલમાં વલ્લીનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત પછી તેનો મોટો પુત્ર રામગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો હતો પણ તે મ્લેચ્છોનો કેદી બન્યો, છૂટી આવ્યો અને રાજખટપટનો ભોગ બની મૃત્યુ પામ્યો. એટલે તેની પછી તેનો ભાઈ ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો અને તેણે રામગુપ્તની પત્ની દ્રુવસ્વામીની સાથે લગ્ન કર્યાં.

(નાટ્યદર્પણ, દેવીચંદ્રગુપ્ત, મુજમલ તવા-રિખ, સને ૧૯૪૮ જુનનું વિશાલભારત)

મહારાજા ચંદ્રગુપ્તના અલાહાબાદના કીર્તિસ્તંભમાં વર્ણન છે કે—તેણે ગોરખપુર, કાશી, બંગાળ, બિહાર, રજપૂતાના, માળવા અને દક્ષિણની કાંચી સુધી પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી હતી વગેરે. આથી સ્પષ્ટ છે કે તેણે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી હતી, પરંતુ તેણે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર બે વાર ચઢાઈ કરી હોય એમ લાગે છે. પોતે કુમાર હતો ત્યારે તેણે પોતાના પિતાને રાજ્ય વધારવામાં ખૂબ મદદ કરી હતી. તેણે તે દરમિયાન ગુપ્ત સં. ૬૦

લગલગમાં ભરૂચથી સમુદ્રરસ્તે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી ત્યાં ગુપ્તરાજ્યની આણુ વર્તાવી, પરંતુ આ આજ્ઞાપાલન થોડાં વર્ષો જ આજ્ઞું હોય એમ લાગે છે. કેમકે માલવાના યોધેયો અને સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્ર-પોએ ફરી પોતાનું માથું જિંચું કચું હતું. એટલે જ રાજા ચંદ્ર-ગુપ્તે મહારાજા થયા પછી ગુપ્ત સં. ૭૦ લગલગમાં માળવા ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ફરી ચડાઈ કરી ત્યાનાં રાજવંશોને હરાવી ત્યાં પોતાના સૂળા મૂક્યા હતા. આ રીતે તેણે બે વાર ચડાઈ કરી હોય એમ લાગે છે. ગુપ્તવંશ નબળો પડતાં ગુપ્ત સં. ૧૮૦ લગલગમાં સેનાપતિ ભદ્રકર્કનો મિત્રવંશ સૌરાષ્ટ્રની રાજસત્તા પર આવેલ છે.

ગુજરાતના ચાલુ ઇતિહાસમાં ક્ષત્રપકાલીન પરિસ્થિતિ ઉપર પ્રમાણે વર્ણવી છે. હવે તેમાં વલ્લીના શિલાદિત્યનું સ્થાન ક્યાં છે તે તપાસીએ.

ક્ષત્રપ રાજા યશદામના સમયે ક્ષત્રપવંશ નબળો પડ્યો હતો, ત્રિકુટકોના હલ્લાઓ અવારનવાર ચાલુ જ હતા. આ તકનો લાભ લઈ આદ્ય શિલાદિત્યે વલ્લીમાં પોતાનો પગઢો જમાવ્યો; તેનું પુણ્ય પાધરું હતું અને કુદરત અનુકૂળ હતી, એટલે વલ્લીનો રક્ષક રાજા કનકસેનનો વંશજ મરી ગયો અને તે વલ્લીનો રાજા બન્યો. તેણે પોતાની બેન ભરૂચના રાજાને આપી હતી, એટલે તેના તરફથી તેને પૂરી મદદ મળી હતી. આ રીતે તે નાની ઉંમરમાં સંભવતઃ વિ. સં. ૩૭૫ માં રાજા થયો હોય એમ લાગે છે. વલ્લીસંવતની શરૂઆત તે સાલથી જ લેવાય છે, તેનું કારણ આવી કોઈ ખાસ ઘટના જ હશે. શિલાદિત્યે પોતાનું રાજ્ય કુને-હથી ચલાવ્યું હતું. ગુપ્ત સં. ૬૦માં યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તે સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વલ્લી ભાંગ્યું અને શિલાદિત્યને મારી તેના પુત્રને ખંડિયો રાજા બનાવ્યો. આ ઘટના વીર સં. ૮૪૫, વિ. સં. ૪૩૫, ગુપ્ત સં. ૬૦, શાકે ૩૦૦માં બન્યાનું માની શકાય.

ક્ષત્રપ કુદરસેને ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાને માન આપ્યું નહિ. આથી ચંદ્રગુપ્તે મહારાજા થયા પછી ફરી ચડાઈ કરી. માળવા ગુજરાત

અને સૌરાષ્ટ્રને જીતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં. આ ઘટના વિ. સં. ૪૪૫ શાકે ૩૧૦ ગુપ્ત સં. ૭૦ પછી બની હશે એમ મનાય છે.

આ રીતે રાજા શિલાદિત્ય અને વલ્લીભંગની ઘટનાઓના ઇતિહાસ સાથે પૂરા મેગ મળી રહે છે. આદ્ય શિલાદિત્યનો પિતા રાજા ન હતો અને તેનો મુત્ર પાણુ રાજા બની શક્યો ન હતો. એટલે તેની ઘટના અગાધ ઇતિહાસમાં છુપાઈ રહે, એ સંભવિત છે. છતાંય તેનો વિશ્વનીય ઇતિહાસ ઉપર પ્રમાણે મળી રહે છે, તે ઇતિહાસપ્રેમી માટે ખુશી થવાની બીના છે.

એટલે વીર સં. ૮૪૫માં વલ્લીભંગ થયો, એ સાલવારી સાચી છે. સૌથી પહેલાં આ વલ્લીભંગ છે. આ ઐતિહાસિક વસ્તુ માત્ર જૈન ગ્રંથોમાં સુરક્ષિત જળવાઈ રહી છે અને તે ઇતિહાસમાં એક નવા પ્રકરણનો ઊમેરો કરે છે. હવે વલ્લીભંગની બીજી સાલ-સાલવારીઓનો વિચાર કરીએ.

૨—બીજા ઉલ્લેખ પ્રમાણે વિ. સં. ૩૭૫માં વલ્લીભંગ થયો છે. વિ. સં. ૩૭૫ કે વિ. સં. ૪૩૫ આ સાલવારીઓનો વીર સં. ૮૪૫ માં સમાવેશ થઈ જાય છે. વીરસંવત અને વિક્રમ-સંવતની વચ્ચેના આંતરામાં જે ૬૦ વર્ષનો ફરક છે, તેને લીધે જ આ બે સાલવારીઓ ઊભી થાય છે. એટલે આ બીજો ઉલ્લેખ પણ ઉપરનો જ સૂચક છે.

૩—ત્રીજા ઉલ્લેખ પ્રમાણે પંચવિંશતિકવત્સરે પાઠથી વિ. સં. ૩૭૫ માં વલ્લીભંગ સૂચવ્યો છે, જેનો વીર સં. ૮૪૫ વાળી ઘટનામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અહીં કેઈ વિદ્વાન વિ. સં. ૫૭૩ માં વલ્લીભંગ થયો, એવો અર્થ કરે છે, જે અંકાનાં વામતો ગતિઃ એ ન્યાયે બરાબર નથી. છતાંય કલ્પના ખાતર અથવા ‘ટોડ રાજસ્થાન’ ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે આ વર્ષાંકને સાચો માનીએ તો એટલું કલ્પી શકાય કે તે અરસામાં ગુપ્તવંશ અને વલ્લીવંશની રાજ્યકાંતિ થઈ હશે.

૪—ચોથા ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે વિક્રમ સં. ૮૪૫ માં વલ્લભીભંગ થયો છે. આ ઘટના લોકપ્રસિદ્ધ છે. રંક વાણિયાની પુત્રીની કાંસકીના કારણે આ વલ્લભીભંગ થયો છે. આ પ્રસંગે શ્રમણસંઘ ત્યાંથી નીકળી પ્રભાસપાટણ, લિત્તમાલ, મોઢેરા, કાસદ્રહ (કાસંદ્રા) હારીજ વગેરે સ્થળે ચાલી ગયો હતો અને વલ્લભીની જિનપ્રતિમાઓને પણ ત્યાં પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો.

ચીની યાત્રી હુએનસાંગ વિ. સં. ૭૦૫ પહેલાં ભારતમાં આવ્યો હતો, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન, બૌદ્ધ અને શૈવોનાં હબ્દરો મંદિરો હતાં અને વલ્લભીમાં સેંકડો મંદિરો હતાં, એમ તે લખે છે. આ મંદિરો અને વલ્લભીનો વિ. સં. ૮૪૫ માં નાશ થયો છે અને ત્યાર પછી વલ્લભી પોતાની તે પૂર્વ જાહોજલાલીને ફરી મેળવી શકી નથી.

અલખેડની વિ. સં. ૧૦૮૮ માં લખે છે કે—સિંધના અરબી રાજા હશામ ઈબ્ન અમર અલ તથલખીએ પોતાના સેનાપતિ અમરબીન જમાલને દરિયાઈ રસ્તે મોકલી વિ. સં. ૮૧૪માં કાઠિયાવાડના નૈઋત્યપૂણે આવેલા બરડ ઉપર ચડાઈ કરી હતી, જેમાં તેની હાર થઈ હતી. પછી વિ. સં. ૮૩૨ માં રંક વાણિયાની શિખવણીથી બરડ ઉપર ફરી હલ્લો કર્યો હતો. અને વલ્લભીને સર કર્યું હતું. જો કે તેને જય મળ્યો પણ અચાનક રાગચાળો ફાટી નીકળવાથી તેના સૈન્યનો નાશ થયો હતો. ત્યાર પછી તેણે અંધાર ઉપર પણ ચડાઈ કરી હતી.

જો કે અહીં બરડ શબ્દ ધૂમલીનો પ્રદેશ સમજાય છે કિન્તુ વિદ્વાનો માને છે કે આ બરડ તે જ વલ્લભી છે, જેનો વિ. સં. ૮૩૪ લગભગમાં આરબોને હાથે નાશ થયો છે.

પ્રતિહાસમાં ઉદ્દેશ્ય છે કે, લિત્તમાલના પ્રતિહાર રાજા નાગાવલોકે પણ વિ. સં. ૮૧૩માં લાટના રાષ્ટ્રકુટ રાજા કર્કને માર્યો છે. આ સમયે પણ સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડમાં રાજ્યકાંતિ થઈ છે. સૌરાષ્ટ્ર આવડાઓના હાથમાં આવ્યું તે પહેલાં લિત્તમાલના પ્રતિહારના હાથમાં હતું.

આ રીતે વિ. સં ૮૪૫ માં વલ્લીનો ભંગ એ ઐતિહાસિક બીજા છે. આજે જૂના ટીલાઓ નજરે પડે છે અને તેની વચમાં ત્યાં આજે નહું વલ્લી વિદ્યમાન છે.

ચૈત્યસ્થિતિ:

વીરસંવત ૮૮૨ માં ચૈત્ય સ્થિતિ થયેલ છે. એટલે જૈન મુનિઓએ વિ. સં ૪૭૨ માં વનવાસ ગંધ કરી વસ્તીવાસનો સ્વીકાર કર્યો છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે ચંદ્રકુલના આઠ સ્વામી સમંત-
વાદ્રજીએ વનમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું હતું. સાથેસાથ નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર,
નિવૃત્તિ અને વિદ્યાધર કુલના બીજા શ્રમણો પણ વનમાં રહેવા લાગ્યા
હતા અને ત્યારથી વનવાસીગચ્છ ચાલુ થયો છે પરંતુ સમયની
વિષમતાથી વનમાં રહેવામાં ઘણો અડચણો જાણી થવા લાગી.
રાજાઓનાં ભયંકર યુદ્ધો, બારબાર વર્ષોના દુકાળો આહાર-પાણીની
દુર્લભતા, યજ્ઞન-પાઠનનો અંતરાય, શ્રુતનો હાસ, સામર્થ્યનો અભાવ,
લોકોની અપ્રીતિ અને સંઘની અસ્તવ્યસ્તતા ઇત્યાદિ હાનિકારક
પ્રસંગો આવી પડ્યા. આથી શ્રુતધરોએ ગંભીર વિચાર કરી શ્રાવકોની
વસ્તીમાં નહીં કિન્તુ મંદિર પાસેના ઉપાશ્રયમાં જિતરવાની મર્યાદા
ચાલુ કરી. આ મર્યાદાનો પ્રારંભ વીર સં. ૮૮૨ વિ. સં. ૪૭૨માં
થયેલ છે. જો કે મુનિઓ ત્યારે વનને બદલે ચૈત્યવસતીમાં માત્ર
જિતરતા હતા કિન્તુ ત્યાં સ્થાનપતિ બનીને રહેતા ન હતા.

તેઓ ચૈત્યવસતીમાં જિતરવા છતાં વિહરુક એટલે સતત
વિહારી હતા. સમયના પ્રવાહમાં એ મર્યાદામાં પણ શિથિલતા
આવી અને કેટલાએક મુનિઓએ ચૈત્યવાસ અપનાવ્યો. વીર-
નિર્વાણની બારમી એટલે વિક્રમની આઠમી સદીના અંત સુધીમાં
તો એ ચૈત્યવાસ સર્વથા વિકાર પામી ઘરવાસ જેવો બની ગયો.

આઠ હરિભદ્રસૂરિ મુનિઓના ચૈત્યવાસનું ચિત્રણ આપે છે
કે—આધાકર્મો અહાર, સચિત્તચરણ, ત્રણ વાર લોજન, વિગર્હ

અહણુ; મુખવાસનો શોખ; પડિલેહણનો ત્યાગ; પલંગ, જોડા, વાહન શંખો, તામ્રપાત્રો રાખવાં; પ્રતિમાની રક્ષા માટે પૂજા, ચમત્કારિક જિન-પ્રતિમાઓની ભક્તિ; સંસાર સુખ માટે તપસ્યા; હજામત કરાવવી, પ્રસંગે ઓઘો, મુહપત્તિ રાખવાં; એકાકી પરિભ્રમણ; ચૈત્યવાસ; મઠવાસ; પૂજાપ્રવૃત્તિ; દેવદ્રવ્યભક્ષણ; દેરાસર કરવું; ઉપાશ્રય કરવો; સ્નાન, વિલેપન શોભા; સુગંધી દ્રવ્યનો શોખ; ગામની મમતા; જ્ઞાતિનો આગ્રહ; સ્ત્રીનાચ જોવો; સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ, જ્યોતિષ, નિમિત્ત, વૈદ્યક, મંત્ર, તંત્ર, રાજસેવા, નીચને મદદ કરવી; સુવહિત સાધુની નિંદા; તેને ધર્મોપદેશનો નિષેધ; શાસનની પ્રભાવના માટે લડાઈ-ઝગડા; કુળમર્યાદા તોડવાની ઉરકેરણી કરવી; ભયની વાતો; સ્ત્રીનો સ્પર્શ; યુક્તિથી ધનસંગ્રહ; ખરીદેલા ચેલાઓ રાખવા; પ્રભાવના માટે ખોટાં અનુષ્ઠાનો; શાસ્ત્રાધાર વગરનાં તપો; ઉજમણાની વિધિ કરવી, મરણના કામમાં પ્રભુપૂજા, મૃતદ્રવ્યઅહણુ, પૈસા માટે શ્રાવકો પાસે આગમનું વ્યાખ્યાન; મુહૂર્ત ખતાવવું; યજ્ઞપૂજા, ગોત્રજાગરણાં; સમ્યક્ત્વને વેચવું; વ્યાખ્યાનમાં સ્ત્રીઓ પાસે ખોતાના ગુણ ગવરાવવા; એકલી પુરુષ સભામાં સાધ્વીઓનું વ્યાખ્યાન કરવું વગેરે વગેરે.

(સંબોધકરણ-ગુરુઅધિકાર-ગાથા ૫૭ થી ૭૩)

જો કે એક તરફ આવો ભયંકર ચૈત્યવાસ વ્યાપી ગયો હતો, પરંતુ બીજી તરફ પવિત્ર શ્રમણપરંપરા પણ ચાલુ જ હતી. ઇતિહાસ આ શુદ્ધ પરંપરાને 'વિહરુક' તરીકે ઓળખાવે છે.

આં શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિ, આં શ્રીવીરગણિ, આ. ઉદ્યાતન-સૂરિ, આ. જસદેવસૂરિ, આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, આ. માનદેવસૂરિ, આ. દેવસૂરિ, ઉ. અંબદેવ, આ. સુનિચંદ્રસૂરિ, આ. નેમિચંદ્રસૂરિ * વગેરે આચાર્યો વિહરુક અને શુદ્ધ સંયમી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ શુદ્ધ પરંપરાની દોરવણીથી ઘણા ચૈત્યવાસીઓએ ક્રિયા-દ્વાર કરી શુદ્ધ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. સમય જતાં આ શુદ્ધ પરંપરામાં

* જુઓ પ્રભાવક ચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિ—પ્રશસ્તિ વગેરે.

પણુ વિકૃતિ થવાની ઘડીઓ આવી પહોંચી હતી, કિન્તુ આ. શ્રીજગતચંદ્રસૂરિએ અને ત્યારબાદ આ. શ્રીઆનંદવિમલસૂરિએ સાવધાન રહી કિયોદ્ધાર કરી શુદ્ધ પરંપરાને અવિચ્છિન્ન રાખેલ છે.

અમને તો લાગે છે કે, દિગમ્બર મુનિઓએ પણુ વિ. સં. ૪૭૨ માં વનવાસ છોડી નિસ્સિદ્ધિયાળુમાં રહેવાનું શરૂ કર્યું હશે તેમાં પણુ વિકૃતિ થતાં ચૈત્યવાસની અસર થઈ છે અને વિ. સં. ૧૨૧૯ પછીથી મઠવાસ ચાલુ થયો છે. તેઓમાં આ મઠવાસીઓનું નામ ભટ્ટારકજી છે. દિગમ્બરોમાં શુદ્ધ પરંપરા ચાલુ રહી નહીં, તેથી તેમાં કિયોદ્ધાર કરનાર કોઈ નીકળ્યું નહીં. એટલે આજે તે સમાજમાં અવિચ્છિન્ન શ્રમણપરંપરા રહી નથી.

આ રીતે જૈન મુનિઓમાં વિ. સં. ૪૭૨ થી વનવાસ બંધ થયો છે, ચૈત્યવસતીમાં રહેવાનું ચાલુ થયું છે. અને સં. ૭૮૦ થી ચૈત્યવાસ પ્રવર્ત્યો છે. ચૈત્યવાસ વિં સં ૧૨૮૫ થી સદંતર બંધ છે અને જૈન મુનિઓ માત્ર ઉપાશ્રયમાં ઊતરે છે.

ઉદયગિરિ-ગુફા:

વિદિશા (ભીલસા)થી ૪ માઈલ દૂર ઉદયગિરિ છે, તેમાં જૈન ગુફાઓ છે. વીશમી ગુફામાં વીર સં. ૮૯૧નો શિલાલેખ છે: + કે—ભદ્રાર્ય શાખાના આ. ગોશર્મના શિષ્ય મુનિશંકરે અહીં ગુપ્ત સં. ૧૦૬માં ભગવાન પ્રાર્થનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

(ફ્લીટ 'ગુપ્ત' અભિલેખ, પૃ. ૨૫૮, આ અંથ પૃ. ૭૭)

+ આ અંથના પૃષ્ઠ ૩૪૬માં આ ફકરા છપાયો છે તેમાં વીર સં. ૬૫૧ ને સ્થાને વીર સં. ૮૯૧ સમજવો.

પ્રકરણ ચોવીશમું

આં વિક્રમસૂરિ

શ્રીદેવાનંદસૂરિની પાટ ઉપર આ. શ્રીવિક્રમસૂરિ થયા છે. તેમનું કંઈ પણ ચરિત્ર મળી શકતું નથી. ‘વીરવંશાવલી’માં ઉલ્લેખ છે કે તેમણે ધાંધાર દેશના ગાલા નગરમાં પરમાર ક્ષત્રિયોને ઉપદેશી **જૈનધર્મી** બનાવ્યા હતા.

આ અરસામાં એટલે વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદીમાં આં શિવશર્મસૂરિ, આં ચંદ્રર્ષિ મહત્તર, સંઘદાસગણી મહત્તર, ધર્મ-સેનગણી મહત્તર, ધર્મદાસગણી મહત્તર, જિનદાસગણી મહત્તર, આં વિમલચંદ્રસૂરિ, પંડિત ચંડ વગેરે પ્રભાવકો થયા છે. સંભવ છે કે આં સ્કંદિલસૂરિ અને આં દેવર્ધિગણીની વાચનાઓના મધ્યકાળના આ ગ્રંથકારો છે.

આં શિવશર્મસૂરિ:

આ આચાર્યે દષ્ટિવાદના બીજા પૂર્વની પાંચમી ‘ચવણુવત્થુના’ ચોથા ‘કમ્મપયડિપ્રાલૂત’માંથી ઉદ્ધરીને કર્મવિષયક **કમ્મપયડિ** શાસ્ત્ર રચ્યું છે, જે કર્મવિષયનો પ્રાચીન ગ્રંથ છે, એનાં વિષય-નિરૂપણની ગૂંથણી અજોડ છે. પ્રાચીન કાળના સ્વેતાંબર આચાર્યો અને દ્વિગમ્બર આચાર્યો આ ગ્રંથને પ્રમાણ કોટિનો માને છે. તેનું પ્રમાણ ૪૭૫ પ્રાકૃત ગાથાનું છે. પછીના આચાર્યોએ તેના ઉપર ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાઓની રચના કરી છે.

આ સિવાય તેમણે એ જ ‘કમ્મપયડિપાહુડ’ના આધારે પાંચમો શતક નામનો ‘કર્મગ્રંથ’ નામે બનાવ્યો છે, જે ૧૧૧ ગાથાપ્રમાણ છે.

પછીના આચાર્યોએ તેને પણ લાખ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકાઓ વડે વધુ સુપાઠ્ય બનાવ્યો છે. આ આચાર્ય વિક્રમની પાંચમી સદીમાં થયા છે.

આઠ ચંદ્રર્ષિ મહત્તર:

આઠ ચંદ્રર્ષિ મહત્તરે પૂર્વશ્રુતના આધારે “ પંચસંગ્રહ ” ગ્રંથ બનાવ્યો છે, જેમાં ૧. શતક, ૨. સપ્તતિકા, ૩. કપાયપ્રાભૂત, ૪. સત્કર્મ, અને ૫. કર્મપ્રકૃતિ; એમ પાંચ વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે, તેથી તેનું નામ ‘પંચસંગ્રહ’ રાખવામાં આવ્યું છે. તેની ગાથા ૯૬૩ છે, ભાષા પ્રાકૃત છે, ૯૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણની તેની ટીકા પણ પોતે જ બનાવી છે. ટીકામાં પોતે ‘સપ્તતિકા’ને દષ્ટિવાદના નિચોડ તરીકે ઓળખાવી છે. આ આચાર્યનો સમય વિક્રમની ત્રીજીથી પાંચમી સદી મનાય છે.

વાચક શ્રીસંઘદાસગણી મહત્તર:

શ્રીસંઘદાસગણીએ ગદ્ય પ્રાકૃત ભાષામાં ‘વસુદેવહીંડી’ બનાવ્યો છે, જેમાં કૃષ્ણ વાસુદેવના પિતા વસુદેવનું ચરિત્ર છે. કથાસાહિત્યમાં સૌથી પ્રાચીન અને આધારભૂત આ ગ્રંથ છે, તેનો પ્રથમ ભાગ મળે છે. ‘તેમણે ‘જહત્કલ્પ’ ઉપર લઘુભાષ્ય ગા. ૭૬૦૦ અને કલ્પભાષ્યના અંગરૂપ મનાતા પંચકલ્પ ઉપર મહાભાષ્ય ગા. ૨૫૭૪ રચ્યું છે. આ મહત્તર વિક્રમની ચોથી સદીમાં થયા છે.

ધર્મસેનગણી મહત્તર:

શ્રીધર્મસેનગણી મહત્તરે ‘વસુદેવહીંડીનો’ બીજો ભાગ બનાવ્યો છે. સંભવ છે કે તેઓ શ્રીસંઘદાસગણી મહત્તરના શિષ્ય હોય અને ગુરુજનું અધૂરું કામ તેમણે પૂરું કર્યું હોય.*

* વસુદેવહીંડી, આઠ હરિભક્તસૂરિકૃત તત્ત્વાર્થત્રિતિ, સંસારદાવાત્વ-સ્તુતિ, દિગ્મંચરીય મહાપુરાણ, જ્યધવલા, કુદ્દંબરી, કાદંબરીની ટીકા શ્રીપાળ રાસ વગેરે ઘણા ગ્રન્થો એવા છે કે જેના બનાવનાર ગુરુ-શિષ્ય; ૪૬-લઘુ કે પિતા પુત્રનાં યુગલો છે. તે દરેકમાં સૌથી પહેલો વસુદેવહીંડી હશે, એમ ભાગે છે.

આં રાજર્ષિ ધર્મદાસગણી મહત્તર :

વિજયપુરમાં વિજયસેન નામે રાજા હતો. તેને અજયા અને વિજયા નામની રાણીઓ હતી. વિજયા રાણીને સુજય નામે ભાઈ હતો અને રણુસિંહ નામે પુત્ર થયો. પરંતુ આ પુત્રનો જન્મ થતાં જ અજયાએ શોકચના દ્વેષથી રણુસિંહને માતાથી જુદો કરાવ્યો. એ વસ્તુની બાજુ થતાં રાજા વિજયસેન રાણી વિજયા અને સુજયે સંસારની અસારતા સમજી ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. તેઓ અનુક્રમે લણી-ગણીને જ્ઞાની થયા અને ગણી-મહત્તર બન્યા. રાજા વિજયસેનનું નામ ધર્મદાસગણી મહત્તર, સુજયનું નામ જિનદાસગણી મહત્તર અને વિજયાનું નામ વિજયશ્રી પડ્યું.

માતાપિતાથી જુદો કરાયેલ રણુસિંહકુમાર સુંદર ખેડૂતને ત્યાં મોટો થયો. ભગવાન પાર્શ્વનાથની પૂજા કરતાં કરતાં અધિષ્ઠા-યકની સહાયથી વિજયપુરનો રાજા બન્યો; કનકવતી, કમળવતી અને રતનવતીને પરણ્યો અને પુત્રપરિવારથી સુખી બન્યો. એકવાર તેને આકરી નૈતિક કસોટી આવી પડી, તેમાં તે ફસાઈ પડ્યો અને ધર્મ-વિમુખ બની અન્યાયી તથા પાપમય જીવન વીતાવવા લાગ્યો. રાજાના ત્રાસથી પ્રજામાં હાહાકાર મચી ગયો.

આ તરફ ધર્મદાસગણી મહત્તરે અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પોતાના પુત્ર રણુસિંહના ઉપકાર માટે પ્રાકૃત ભાષામાં ‘ઉપદેશમાલા’ બનાવી રાખી હતી, જે જિનદાસગણી મહત્તરને કંઠસ્થ હતી. જિનદાસગણી તથા સાધ્વીજી વિજયશ્રીએ વિજયનગરના ઉદ્ધાનમાં પધારી રાજાને ન્યાયી તથા ધર્મી બનવાનો ઉપદેશ આપી ‘ઉપદેશમાલા’નું અધ્યા-પન કરાવ્યું અને રાજા રણુસિંહ પણ ઉપદેશમાલાને મુખપાઠ કરી પોતાની ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરતો પુનઃ ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર થયો, શુદ્ધ સમકિતી અને દૃઢ શ્રાવક બન્યો, કેટલેક કાળે કમળ-વતીના પુત્રને રાજા સ્થાપી આં મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ મુનિ બન્યો અને વિશુદ્ધ આરિત્રને આરાધી કાળ કરી દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો.

રણસિંહના પુત્રે અને પ્રભાએ પણ ‘ઉપદેશમાલા’નું પઠનપાઠન આલુ રાખ્યું અને એ રીતે ‘ઉપદેશમાલા’ ચિરંજીવ બની. આ ‘ઉપદેશમાલા’ની રચનાનો ઇતિહાસ છે.

ધર્મદાસગણી મહત્તરે પોતાના પુત્રને પ્રતિબોધવા માટે પ્રાકૃત ૫૪૪ ગાથામાં ઉપદેશમાલા બનાવી છે. તેમાં આચારનું પ્રતિપાદન છે, અસરકારક ઉપદેશ છે, સચોટ દલીલો છે, અનેક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતો છે, ‘આનો અભ્યાસો અનંત સંસારી ન હોય તો ધર્મી બને જ બને.’ એવું પ્રતિજ્ઞાવચન છે.

તેમાં અંથકારે પોતાનું નામ આ રીતે બતાવ્યું છે—

ધંત-મણિ-દામ-સસિ-ગય-ણિદિ, પયપદ્મમક્ષરામિદાણેણ ।
 ઉવપસમાલપગરણમિજમો રહ્યં દ્વિઅદ્વાપ ॥ ૫૨૭ ॥

ધંત, મણિ, દામ, સસિ, ગય, અને ણિદિ. આ પદોના પહેલા અક્ષરો (ધમ્મદાસગણિ)થી તૈયાર થતા નામવાળા મુનિએ હિત-બુદ્ધિથી આ ‘ઉપદેશમાલા’ પ્રકરણ રચ્યું છે.

આ સિવાય ગાથા ૫૪૦ માં પણ તેમણે ધમ્મદાસગણિના એમ સ્પષ્ટ પોતાનું નામ બતાવ્યું છે.

‘ઉપદેશમાલા’ પર આં સિદ્ધર્ષિગણીએ, સં. ૧૨૩૮ માં અધ્યાવબોધતીર્થમાં આં રત્નપ્રભસૂરિએ દોઢટ્ટી, અને રામવિજય-જીએ ટીકાઓ બનાવેલ છે.

ધર્મદાસગણીજીના સત્તાસમય માટે વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે.

૧—ટીકામાં તેમને ભગવાન મહાવીરસ્વામીના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય બતાવ્યા છે. તેથી કેઈ તેમને વીરનિર્વાણની પહેલી સદીમાં મૂકે છે.

૨—તેમણે ઉપદેશમાલામાં શુરુઉપદેશના આધારે ઉપદેશમાલાની રચના, તીર્થંકર કચ્છાવિ (કેઈ કાળે) મોક્ષ ગયાનું સૂચન, ત્રણ મોક્ષમાર્ગ અને ત્રણ સંસાર માર્ગનું પ્રવચન, સંવિજ્ઞપાસિકનું વર્ણન તથા વિનયરત્ન, સ્થૂલિભદ્રમુનિ, સિંહશુક્લાસી મુનિ, મંજૂ-

સૂરિ, વજ્રસ્વામી, કાલિકાચાર્ય વગેરેનાં દષ્ટાંતો સૂચવ્યાં છે. તેથી કોઈ તેમને વિક્રમની બીજી સદી પછી મૂકે છે.

૩—ઉપદેશમાલામાં સૂચવેલ કાલિકાચાર્ય અને દત્તનો પ્રસંગ તૂરમણીમાં બન્યો છે. આ તૂરમણી તે હૂણસમ્રાટ તોરમાણની રાજધાની પંચધ્યા જ હોય તો તે ઘટના ત્યાં વિક્રમની પાંચમી સદી પછી બની છે. સમ્રાટ તોરમાણનો એ સત્તાસમય છે અને પૂ. શ્રીદેવધર્મિગણીના વાચનાસહાયક આં શ્રીકાલિકાચાર્યનો પણ એ વિદ્યમાનતાકાળ છે. આ રીતે પણ આં ધર્મદાસગણીનો સત્તાસમય વિક્રમની પાંચમી સદીમાં સ્થાપવો પડે છે.

અમે આ આચાર્યને પાંચમી સદીના આચાર્યો સાથે દાસાન્ત નામોની સમાનતાથી મૂક્યા છે.

‘ઉપદેશમાલા’ની એક ગાથા પરથી પણ તેમના સમય માટે કંઈક કલ્પના કરી શકાય છે. તેમણે પોતાનો પરિચય ગા. ૫૩૭ માં અને ફરીવાર ગા. ૫૪૦ માં આપ્યો છે. આમ બે વાર પરિચય આપવાનું કંઈ કારણ હોવું જોઈએ. તેમણે ગા. ૫૩૭ માં પોતાનું નામ સૂચવવા માટે ધંત મણિ દામ સસિ ગય અને જિહ્વિ શબ્દો લખ્યા છે. આ શબ્દોમાં પણ કંઈક ગંભીર આશય હોવાનો સંભવ છે. શું એમાં સાલવારી તો નહીં આપી હોય? એવા ગંભીર મહર્ષિઓની રચનામાં એવું તત્ત્વ છુપાયું હોય, તો તે બનવાજોગ છે. + એટલે આપણે એ દૃષ્ટિએ તે શબ્દોને ઉકેલીએ તો તેમાંથી નીચે પ્રમાણે આંકડાઓ સૂઝી આવે છે.

૧. ધંતમણિદામ—અધારામાં મણિમાલા જેવા.

૨. ધંત ૧ મણિ ૭* દામ ૫=સં. ૫૭૧

+ ઉપદેશમાલામાં ૫૪૪ ગાથાઓ છે. તેના આધારે મૃત્યુસાન બાણી શકાય છે. રાજની નોકરી, પરદેશગમન, વ્યાપારગમન, રોગ, યુદ્ધ, બાલક-જન્મ, અને અનન્યના પ્રસંગે કેટલું આયુષ્ય છે તે બાણી શકાય છે.

(દિનશુદ્ધિ-દીપિકાનું પરિશિષ્ટ “ઉપદેશમાલા-ગાથા શકુન”)

*મણિના બેદો-૧. પદ્મરાગ, ૨. ઈન્દ્રનીલ, ૩. મરકત, ૪. વૈદુર્ય, ૫. લસણિયા, ૬. ગોમેધ, ૭. સ્ફટિક અને બીજા બેદો પણ મળે છે.

૩. દામ સસિ ગય=સં. ૮૧૫

૪. ધંત મણિ દામ સસિ=અંધારામાં મણિ જેવા અંદ્રગુપ્તના.

૫. ગય નિહિ (પય પદમ)=સં. (૧) ૯૮.

૬. સસિ ૧ ગય ૮ નિહિ ૧=સં ૯૮૧

આ ઉપરથી સં. ૫૭૧, સં. ૮૧૫, સં. ૧૯૮ સં. ૯૮૧ ના આંકડાઓ મળે છે. યદિ તે વિક્રમ, મૌર્ય, શુભ અને વીરનિર્વાણ સંવતના આંકડાઓ હોય તો ધર્મદાસગણીના સત્તાસમય વિક્રમની પાંચમી-છઠ્ઠી સદી આવે છે અને એ કલ્પના સાચી હોય તો તેમને ભ. મહાવીરસ્વામીના સંતાનીય આં શ્રી વીરસૂરિના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય માની શકાય.

જિનદાસગણી મહત્તર:

આ જિનદાસગણી મહત્તર આં ધર્મદાસગણીના સંસાર પક્ષે સાળા અને મુનિપક્ષે શુરુભાર્ધ છે. રાજા રણસિંહને તેમણે જ ઉપદેશમાળા આપી છે.

પ્રસિદ્ધ ચૂર્ણિકાર જિનભદ્રગણી મહત્તર આમનાથી જુદા છે.

આં વિમલચંદ્રસૂરિ:

આ. શ્રીવજ્રસેનસૂરિના પદ્મધર શિષ્ય નાગેન્દ્રસૂરિના નાગેન્દ્રગચ્છમાં આં રાહુની પાઠે આં વિજયસૂરિ થયા અને તેમની પાઠે આં વિમલચંદ્રસૂરિ થયા છે. તેઓ પૂર્વધર હતા. તેમણે ‘પદ્મચરિય’ અને ‘હરિવંસચરિય’ નામના ચરિત્રગ્રંથો બનાવ્યા છે. એકમાં રામાયણનું અને બીજામાં મહાભારતનું વસ્તુદર્શન છે. એને જૈન રમાયણ તથા જૈન મહાભારત કહીએ તો ચાલે. બન્નેની ભાષા પ્રાકૃત છે, રચનાશૈલી સુંદર ભાવવાહી અને પદ્યબદ્ધ છે.

આં ઉદ્યોતનસૂરિ ‘કુવલયમાલા’માં તેની પ્રાકૃત રચના પર પ્રશંસાનાં પુષ્પ વેરતાં સાફ કહે છે—

જારાસિયં વિમલંકો, વિમલં કો તારિસં લહ્હ અત્યં ।
અમયમદ્યં ચ સરલં, સરલંચિયં ગાદ્યં જસસ ॥

શ્રીવિમલાંકસૂરિએ જેવો વિમળયશ મેળવ્યો, તેવા વિમળયશને બીજા કોણ મેળવી શકે? કારણ કે તેમનું પ્રાકૃત સાહિત્ય પ્રકૃતિ-દ્યોતક છે, સ્વરથી ગૂંથેલું છે, મધુર સૂરવાળું છે; સરસ છે, અમૃત-મય છે, અમદમય છે. વિમલાંકના વિમલયશને બીજો કોઈ ન મેળવી શકે તો શશાંક શેનો મેળવી શકે? *ખરેખર તેમની રચના-શૈલી વિમળતાવાળી છે.

તેમના બે ગ્રંથોમાંનો 'પંડિતચરિયં' ઉપલબ્ધ છે, જે દશહજાર શ્લોકપ્રમાણ છે, બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે અને છપાઈ પણ ગયો છે. + આચાર્યશ્રીએ 'પંડિતચરિયં'માં પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે—

“પંચેવ ય વાસસયા, દુસમાય તીસવરિસસંજુતા ।

વીરે સિદ્ધિમુવગપ, તત્તો ણિચ્છંદં દમં ચરિયં ॥૧૦૩॥

રાહુનામાયરિઓ, સસમય-પરસમયગદિયસમ્ભાઓ ।

વિજઓ અ તસ્સ સીસો, નાદલકુલવંસનંદિયરો ॥૧૧૭॥

સીસેળ તસ્સ રચ્યં, રાહવચરિયં તુ સૂરિવિમલેળ

લોઠ્ઠળ પુવ્વગપ, નારાયણસીરિ-ચરિયાઈ ॥૧૧૮॥

વીરનિર્વાણ સં. ૫૩૦માં “પંડિતચરિયં” રચ્યું. નાગિલ-કુળમાં સ્વશાસ્ત્ર અને પરશાસ્ત્રના જ્ઞાતા આં રાહૂસૂરિ થયા, તેમની પાટે આં વિજયસૂરિ થયા, તેમના પદ્મધર વિમલસૂરિએ પૂર્વોમાં રહેલ વાસુદેવ વગેરેનાં ચરિત્રો સાંભળી આ “રાહવચરિય” બનાવ્યું.

અહીં આચાર્યશ્રી પોતાનો સમય વીરની છઠી સદીમાં બતાવે છે. જ્યાં ગ્રંથકાર પોતે જ આવો સ્પષ્ટ સમયનિર્દેશ કરે, ત્યાં કોઈ બાતની શંકાને સ્થાન રહેતું જ નથી પરંતુ નાગિલકુલ વીર

* इसके सिवाय प्राकृत 'पंडितचरियं'की रचना जितनी सुंदर स्वाभाविक और आहस्वर रहित है, उतनी (आं हरिषेणके) 'पद्मचरित'की नहीं है ।

(શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીકા 'જૈન સાહિત્ય ઔર इतिहास पृष्ठ: २७६)

+ પ્રો. હર્મન જેકોબી સંપાદિત આં વિમલસૂરિનું પંડિતચરિયં આવનગરની જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ છપાવ્યું છે.

સં. ૬૦૦ પછી સ્થાપાયું છે. તે પછી વીર સં. ૫૩૦માં તે કુળમાં આ આચાર્ય થયા છે એ અને જ કેમ? એટલે કે તેમનો સમય-નિર્ણય ઘણું સંશોધન માગી લે છે. તેઓ વિક્રમની પાંચમી સદી દરમ્યાનકાળના આચાર્ય છે. તેઓ પૂર્વધર છે અને પૂર્વધરનો કાળ વિ. સં. ૫૬૦ સુધી છે. એટલે તેઓ વિ. સં. ૫૬૦ પહેલાં થયા છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે. આમે તો તેમને વિવાદઅસ્ત-કાળના કારણે બીજા વિવાદઅસ્તકાળવાળા આચાર્યો સાથે અહીં મૂક્યા છે.

આં શ્રીવિમલસૂરિનાં પ્રાકૃત ‘પઉમચરિય’ તથા ‘હરિવંશ-ચરિય’ના આધારે દિગમ્બરાચાર્ય રવિષેણે વિ. સં. ૬૩૪માં સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃતના જ સંવર્ધિત અનુવાદ જેવું અઠાર હજાર શ્લોકનું ‘પદ્મચરિત,’ ત્યારપછીના થોડાંએક વર્ષોમાં થયેલ દિગમ્બર મહાકવિ સ્વયંભૂ તથા ત્રિભૂવન સ્વયંભૂએ અપભ્રંશમાં ‘પઉમચરિય’ અને ‘હરિવંશચરિય,’ તથા ૬૦ સં આં હેમચંદ્રસૂરિએ સંસ્કૃતમાં ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’અન્તર્ગત ‘રામચરિત્ર’ તથા ‘નેમિનાથ-ચરિત્ર’ બનાવેલ છે. એટલે કે આં વિમલસૂરિની રચના બહુ પ્રમાણ-ભૂત અને આધારભૂત મનાય છે.

સં. ૬૨૫માં ‘ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય’ દશ હજાર શ્લોક-પ્રમાણના કર્તા નિવૃત્તિકુળના આં માનદેવસૂરિના શિષ્ય આં વિમલમતિ અપરનામ આં શીલાચાર્ય હતા. આ આં વિમલસૂરિથી બુદ્ધ છે.

પંડિત ચંડ:

પંડિત ચંડ મહાન વિદ્વાન હતા. તેણે ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ બનાવ્યું છે, જે પ્રાકૃત ભાષાનાં દરેક વ્યાકરણોમાં સૌથી પ્રાચીન છે અને ઘણું જ નાનું છે. તેમાં તેમણે અપભ્રંશ ભાષાનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે.

* ડૉ. વિંટરનીક્સ, ડૉ. લોયમેન વગેરે આં વિમલસૂરિને વીર સં. ૫૩૦માં વિદ્યમાન હોવાનું માને છે. ડૉ. કીથ, ડૉ. બુલ્લર વગેરે આ આચાર્યને ઇસ્વીસનની ૭મી સદીમાં વિદ્યમાન હોવાનું માને છે.

આ વિદ્વાનના સમયનિર્ણય માટે પણ વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, ડૉ. હોર્નલે તો પં. ચંડને ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં મૂકે છે, કેઈ તેને પછીના સૈકાઓમાં મૂકે છે.

ખાસ કરીને પ્રાકૃત ગ્રંથસાહિત્યનો પ્રારંભિક કાળ વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદી છે. એટલે અમે પણ ‘પ્રાકૃત વ્યાકરણ’ના કર્તા ચંડને અહીં લખ્યા છે.

આઠ શ્રીઅજ્ઞાત:

‘ધર્મિમલ્લહીડી’ ગ્રંથ પણ આ જ સદીઓમાં ગન્યો છે, જેમાં વર્ણન ભાગ ઓછો છે અને કથાભાગ વિશેષ છે. આના ગ્રંથકાર કોણ છે? તે નક્કી થઈ શક્યું નથી.

પ્રકરણ પચ્ચીશમું

આ. નરસિંહસૂરિ

આં વિક્રમસૂરિની પાટે આં નરસિંહસૂરિ થયા છે. તેમના માટે કહ્યું છે કે:—

નરસિંહસૂરિરાસીદતોઽભિલગ્નપારગો યેન ।

યક્ષો નરસિંહપુરે, માંસરતિ ત્યાજિતઃ સ્વગિરા ॥

તેઓ સમસ્ત સિદ્ધાંતમાં નિષ્ણાત હતા. તેમણે નરસિંહપુરમાં સર્વલક્ષી યક્ષને પ્રતિબોધ કરી માંસ-લક્ષણનો ત્યાગી બનાવ્યો હતો.

તેઓ મહાજ્ઞાની અને સફળ ઉપદેશક હતા. તેમણે ઉમર-કોટ તથા તેની આસપાસનાં નગરોમાં નવરાત્રિની આઠમે પાડાતું બલિદાન અપાતું હતું, તે બંધ કરાવ્યું. મેવાડના ખુમાણકુલના સૂર્યવંશી રજપૂતોને પ્રતિબોધી જૈન બનાવ્યા હતા. તેમાંના અનેક રજપૂત કુમારોને દીક્ષા આપી હતી. તેમના પટ્ટધર આં સમુદ્ર-સૂરિ આ ખોમાણકુલના જ નબીરા હતા.

પ્રકરણ છવીશમું

આં સમુદ્રસૂરિ

આં નરસિંહસૂરિની પાટે આં સમુદ્રસૂરિ થયા છે. તેઓ અજોડ વાદી હતા. આં મુનિશુંદરસૂરિ લખે છે કે—

“બુમાણુ રાજના કુળમાં સમુદ્રસૂરિ થયા, તેમણે દિગમ્બરોને વાદમાં હરાવ્યા, અને નાગહૃદમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથનું તીર્થ પોતાને આધીન કર્યું.” (ગુર્વાવલી શ્લોક ૨૯)

તેઓ શિલાદિત્યવંશના બાપા રાઉલના પુત્ર રાજ પહેલા બુમાણુના પુત્ર હતા. બુમાણુ રાજના વંશજે પાછળથી શીસોદિયા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.

આં સમુદ્રસૂરિ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિય, મહાપ્રતાપી, તપસ્વી, વિદ્વાન અને વાદી હતા. ચિતોડનો રાણો કુટુમ્બી હોવાના કારણે તેઓશ્રીને બહુ માનતો હતો.

તેઓશ્રીએ દિગમ્બરોને વાદમાં જીતી લીધા અને નાગહૃદ તીર્થની રક્ષા કરી હતી. બાહડમેર, કોટડા વગેરે પ્રદેશોમાં વિચરી શાસનપ્રભાવના કરી હતી, જૈન ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો અને ત્યાંની આમુંડદેવીને પણ પ્રતિભાધી હતી.

તેમણે વૈરાટનગરમાં પણ દિગમ્બરોને હરાવી જયનાદ ગજાવ્યો હતો અને શ્વેતામ્બર ધર્મનો ફેલાવો કર્યો હતો.

આ અરસામાં આં ભૂતદિન્નસૂરિ આં દેવધિગણી ક્ષમા-

શ્રમણ, આં કાલકસૂરિ (ચોથા) આં સત્યમિત્રસૂરિ વગેરે વાચનાચાર્યો અને યુગપ્રધાનો થયા છે. તેમનું ચરિત્ર વાચકવંશ (પૃ. ૧૮૮, ૧૮૯) યુગપ્રધાન પટ્ટાવળી (પૃ. ૧૯૩) અને દેવધર્મિગણી પટ્ટાવલી (પૃ. ૨૨૪થી ૨૬૮)માં વિસ્તારથી આપ્યું છે. વળી આ જ અરસામાં વલ્લભીમાં પાંચમી આગમવાચના અને વડનગરમાં સંઘસમક્ષ 'કલ્પસૂત્ર'નું વાચન થયાં છે.

વલ્લભીમાં પાંચમી આગમવાચના:

આં સ્કંદિલસૂરિએ મથુરામાં ચોથી આગમવાચનામાં જે આગમો લખ્યા હતાં, તેનો વારસો આં દેવધર્મિગણી ક્ષમાશ્રમણ પાસે હતો અને આં નાગાર્જુનસૂરિએ વલ્લભીમાં વાચના કરી જે આગમો લખ્યા હતાં, તેનો વારસો આં ભૂતદિન્ન તથા આં કાલકસૂરિ (ચોથા) પાસે હતો. આં દેવધર્મિને કપદ્વીપક્ષ, ગોમુખ્યક્ષ અને ચક્રેશ્વરીદેવી પ્રત્યક્ષ હતાં. આ બન્ને આચાર્યોએ વીર સં. ૯૮૦માં વલ્લભીમાં મોટું મુનિસમ્મેલન મેળવ્યું, અને તેની રૂબરૂમાં ચોથી આગમવાચનાના બન્ને પાઠોને તપાસી એક ચોક્કસ પાઠ તૈયાર કર્યો, જેમાં આં સ્કંદિલની વાચનાના પાઠને કાયમ રાખ્યો અને આં નાગાર્જુનની વાચનાના પાઠને **વાચનંતર** કહી સાથે જ દાખલ કર્યો. આ ઉપરાંત તે બન્નેય વાચનાના પાઠાંતરો હતા, તેને પણ **વળે** વગેરે સંકેતોથી કાયમ જ રાખ્યા છે અને એ રીતે દરેક આગમોને **પુસ્તકાકૃદ** કર્યા છે. લખવાની સરળતા માટે ફરી ફરી આવતા પાઠોને પૂર્વે લખેલ સ્થાનોની સાક્ષી આપી દુંકાવી દીધા છે. આગમોમાં **૧૧ અંગો** સૌની પછી લખ્યાં છે.

આ રીતે આ મુનિસમ્મેલનમાં ૮૪ આગમ, નિર્ચુકિત, ભાષ્ય, કમ્મપયડિ અને તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરે શાસ્ત્રો મળીને કોડો શ્લોકપ્રમાણ સાહિત્ય પુસ્તકાકૃદ થયું છે. જો કે તેમાંથી પણ કાળના પ્રભાવે ઘણું સાહિત્ય નાશ પણ પામ્યું છે. પરમ સૌભાગ્યની વાત છે કે આપણને આજે જે આગમો મળે છે, જે અસલી જિનવાણી જળવાઈ રહી છે, તે આ આગમવાચનાનું જ મીઠું પરિણામ છે.

ચોરાશી જિનાગમો:

આં દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે વલ્લભીમાં વીર સં. ૯૮૦માં આગમવાચનામાં અર્ધમાગધી તથા પ્રાકૃત ભાષામાં ૮૪ આગમો લખ્યાં હતાં, જેનાં નામો અને ટૂંકો પરિચય નીચે મુજબ છે.

૮૪ આગમો:

૧. આયરંગમુત્ત(આચારાંગ)—જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૨૫ અધ્યયનો અને ૨૫૨૫ શ્લોકપ્રમાણુ ગદ્યપદ્યરચના છે. આ સૂત્રમાં મુનિઆચારનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન છે. એટલે કે મુનિને ઉદ્દેશીને અહિંસા, નિર્મોહત્વ, અલિપ્ત દશા, જાગૃતિ, તપ, સંયમ, પરિષદ, શીલ, વિહાર, શુરુઆજ્ઞા, દીક્ષા, દીક્ષિતોની ભૂલભૂલામણી, વસ્ત્ર, મુનિસેવા, લજ્જા, અનશન, ભં મહાવીરનો માર્ગ, માંદાની સેવા, ગૃહસ્થસંસર્ગ ત્યાગ, શય્યા, શયનવખતની ચાર પ્રાતઃજ્ઞાઓ, ચોમાસું, વિહાર, પાણીમાં વિહાર, માર્ગપ્રશ્ન, ચાર જાતની ભાષા, વસત્યવસ્થા, પાત્રૈષણ, વર્ચ્યનિવાસો, સ્વાધ્યાય, શબ્દ, મોહત્યાગ, ક્રિયાઓ, ભં મહાવીર-સ્વામીનું જીવન અને ભાવનાઓ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું બહુ સૂક્ષ્મતાથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અભ્યાસી મુનિ તેની અસરથી રંગાર્ધ જાય એવી તેમાં સચોટ શૈલી છે. જેમકે—

તમારી જે ભાવના છે, તેવી જ ભાવના તમે જેને ઠાર કરવા ઇચ્છો છો તેમાં પણ છે. તમે જેને રેંસી નાઓ છો, મારો છો કે ત્રાસ આપો છો, તેની તરફ નજર રાખશો તો તેને પણ તમારી પેઠે મુખદુઃખની અસર થાય છે. માટે યાદ રાખવું કે, કોઈ પણ રીતે પોતે વધ કરવો નહીં અને બીજાને વધ કરવાની પરવાનગી દેવી નહીં.

આયરંગમાં આવા આવા અનેક ઉપદેશસૂકતો છે.

આયરંગમુત્ત ગણુધર શ્રીસુધર્માસ્વામીએ બનાવ્યું છે તે જ છે માત્ર તેમાંથી પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના ૭મઃ મહાપરિણુ અધ્યયનનો વિચ્છેદ થયો છે અને ચૂલિકાઓ વધી છે. બાકી હતું તે જ વિદ્યમાન છે.

નિર્યુક્તિકાર લખે છે કે— પહેલા શ્રુતસ્કંધના બુદ્ધા બુદ્ધા ઉદ્દેશોના

આધારે ખીજા શ્રુતસ્કંધની ૪ ચૂલાઓ ખની છે. મહાપરિણ્યાના આધારે સપ્તતિકા (ચૂલા ખીજી) ખનેલ છે (શ્રુ૦ ૨, નિંગા૦ ૭થી૧૦) સાતિકાખન છે આની પાંચમી ચૂલા 'નિશીથસૂત્ર' મનાય છે.

૨. સૂયગદાંગમુત્ત (સૂત્રકૃતાંગ) — જેમાં ૨ શ્રુતસ્કંધો, ૨૩ અધ્યયનો, અને ૨૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યપદ્ય રચના છે. પદ્યો અનુષ્ટુપ, વૈતાલિક અને ઉપજ્ઞતિ વગેરે છંદોથી ભરપૂર છે, જેની ભાષા પ્રાચીનતાનો નમૂનો છે. મુખ્યતાએ દર્શનો ૬ મનાય છે. કિન્તુ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીએ તો કાલ, ઇશ્વર, આત્મા, નિયતિ અને સ્વભાવ ઇત્યાદિ અપેક્ષાએ દાર્શનિક વિચારધારાનાં જે જે મૂળ છે, તે તે દરેક દાર્શનિક મતો છે અને તે ક્રિયાવાદીના ૧૮૦, અક્રિયાવાદીના ૮૪, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વિનયવાદીના ૩૨ એમ કુલ ૩૬૩ મતો છે. નાનાં મોટાં જે જે દર્શનો ઉત્પન્ન થયાં છે, તે આમાંનાં અમુક અમુક મતોને વ્યવસ્થિતરૂપે આપીને જ ઉત્પન્ન થયાં છે. ભવિષ્યમાં જે જે દર્શનો જન્મશે, તે પણ આમાંના અમુક અમુક મતોને વ્યવસ્થિત રૂપે આપી જન્મ લેશે. એટલે કે આ ૩૬૩ મતો એ જ દાર્શનિક ભેદોનાં મૂળ તત્ત્વો છે. તેની તુલના કરીને સાચું દર્શન કયું? અર્થાત્ સત્યધર્મ કયો? તેનો નિષ્કોઠ આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે. મુનિ દાર્શનિક મતભેદો, આંતરિક પ્રમણાઓ અને બાહ્ય ફસામણીઓને સમજીને તેમાં ફસાય નહીં એ આ સૂત્રનો પ્રધાન વિષય છે.

આ સૂત્રમાં આર્વાક, અદ્વૈત, તન્મજીવ તન્મજરીર દ્વૈત, ખૌદ્ધ કર્તૃત્વ સિદ્ધત્વ વગેરે વાદો, ગુરુપરીક્ષા, સાચું મોક્ષ, કુટુંબપ્રલોભન, બ્રહ્મ મુનિ, વીરોનો માર્ગ, ત્યાગ્ય વસ્તુઓ, મહાવ્રતો, થાકેલો, દીક્ષિતોની ભૂલભૂલામણી, ફસામણી, રાજસન્માનની લાજ, કાયરોની દશા, વીરોની અડગતા, રોગીની સેવા, સાધુને પ્રતારણા, સ્ત્રી-આસક્તિ, યુવાનીનું ઝેર, ઉપાય, પતિતનો દંભ, સ્ત્રીનો ધર્મદંભ, ભવાડા, બ્રહ્મને નરકપ્રાપ્તિ, નરકનાં દુઃખો, ભ૦ મહાવીરસ્વામીની સ્તુતિ, પાખંડ માર્ગ, પાપશ્રમણ, સાચું બળ, ખૂરી ભાષા, કુવ્યવહાર, સમાધિ. સન્માર્ગો, ૩૬૩ પાખંડો, જૂઠું, માયા, બાળક,

પંડિત, એકલવિહાર, નમ્રતા, સર્વજ્ઞવચન, સત્યચરિત્ર, બ્રાહ્મણ કોણ ? શ્રમણ કોણ ? લિશ્તુ કોણ ? પુંડરિકકથા, તારકગુરુ, પાપીજીવન, દેહપોષણ, પ્રત્યાખ્યાન, જે જે પહેલુવાળા પ્રશ્નો, સ્થાદ્વાદ, માધ્યસ્થ, આદ્રકકુમારની પરીક્ષા, ગૃહસ્થ ધર્મસ્વરૂપ ઈત્યાદિ અનેક સૂચક વિચારો રજુ કર્યા છે. નિરૂપણ શૈલી પ્રૌઢ અને રોચક છે. જેમકે:—

કેટલાએક આરંભાસક્ત અને ઓછી બુદ્ધિવાળા પુરુષો કહે છે કે આ લોક એકાત્મ સ્વરૂપ છે. જો એમ હોય તો જે વ્યક્તિ પાપ કરે છે, તે જ દુઃખ ભોગવે છે, એ કેમ બને ? (૧-૧-૧૦) પોતે ચક્રવર્તી હોય કે નોકર હોય, પણ તેણે મુનિમાર્ગે ચાલનારને વંદન કરવામાં શરમાવું જોઈએ નહિ અને સદા સમતા રાખવી. (૨-૨-૩) બુદ્ધિવાળો, જયશીલ, સમતાકથી, સંયમપાલક, ક્ષમાશીલ અને નરમ સ્વભાવનો હોય તે જ મનુષ્ય જ સાચો બ્રાહ્મણ છે, તે જ મનુષ્ય જ સાચો સાધુ છે. (૨-૨-૬) વગેરે વગેરે.

એકંદરે આ સૂત્ર મુનિઓ માટે બહુ જ ઉપકારક છે. આ અંગમાં વસ્તુઓ સમજાવવા માટે જરૂરી ઉપમાઓ અને દૃષ્ટાંતો પણ આપ્યાં છે.

૩. ડાણુગસુત્ત(સ્થાનાંગ)-જેમાં ૧૦ અધ્યયનો છે અને ૩૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યરચના છે. ધાર્મિક અને વ્યવહારિક એવા ઘણા વિષયોનો અજોડ સંગ્રહ છે.

આ સૂત્રમાં એકેક, જેને એમ દસદસ સુધીની સંખ્યાવાળા પદાર્થોનું નિરૂપણ છે. એટલે કે એક ચેતના, ચાર મેઘ, ચાર સંજ્ઞાઓ, પાંચ અસ્તિકાય, પાંચ નિર્ગન્ધો, પાંચ પુરુષજાતિ, છ ક્ષયતિથિઓ, દશ સત્ય, દશ સ્થવિર, ઈત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ વર્ણવી છે.

નિરૂપણશૈલી સરળ છે જેમકે—શ્રમણ બ્રાહ્મણની સેવાનું ફળ શ્રવણ, શ્રવણથી જ્ઞાન, જ્ઞાનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી પ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાનથી સંયમ, સંયમથી અનામ્રવ, અનામ્રવથી કર્મશુદ્ધિ, કર્મશુદ્ધિથી અકિંયા અને અકિંયાથી નિર્વાણરૂપ ફળ મળે છે.

(સ્થા. ૩, ઉ. ૩, સૂ. ૧૯૦) શ્રદ્ધાવાન, હિતસ્વી, બુદ્ધિવાન, બહુ-શ્રુત અને ભંજવાન પુરુષ ગણનાયક પદને યોગ્ય છે. (સ્થા. ૬, ઉ. ૩, સૂ. ૪૭૫) પ્રશ્ન:—ભગવાન ! દુઃખ કોણે કર્યું ? ઉત્તર:—જીવે પ્રમાદભવે કર્યું. પ્રશ્ન:—એ દુઃખ કેમ વેદાય ? ઉત્તર:—અપ્રમાદભાવે. (સ્થા. ૩, ઉ. ૨, સૂ. ૧૬૬)

આ સૂત્રમાં આચાર્ય આચર્યશક્તિસૂરિના કાળ સુધીના ઐતિહાસિક પ્રસંગોને પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.

૪. સમવાયાંગસૂત્ર (સમવાયાંગ)—જેમાં ભગભગ ૧૬૬૭ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યરચના છે. આ સૂત્રમાં એકથી લઈને કોડ સુધીની સંખ્યાવાળા કેટલાએક પદાર્થોનું નિરૂપણ છે અને પછી ૧૨ અંગોનું સ્વરૂપ તથા કુલકર અને ૨૪ તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

૫. વિવાહપ્રજ્ઞતિ અંગસૂત્ર—(વિવાહ પ્રજ્ઞતિ) જેનાં બીજાં નામો વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞતિ અને ભગવતીસૂત્ર છે. જેમાં ૪૧ શતકો, દર શતકે દશ કે તેથી વધુ ઉદેશાઓ, અનેક પ્રશ્નોત્તરો અને ૧૫૭૪૨ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યરચના છે. પદો બહુ ઓછી સંખ્યામાં છે.

આ સૂત્રમાં ધર્મ, વ્યવહાર, દર્શન, પરમાર્થ, વિજ્ઞાન, મૂળ-તત્ત્વો, ભૂગોળ, ખગોળ, ઇતિહાસ, પ્રસ્તરશાસ્ત્ર, આણુ, પરમાણુ, પુદ્ગલ, કાળ, દિશા, સુદ્ધકાળ, વનસ્પતિ, પશુવર્ગ, પ્રાણીવર્ગ, જીવ, ગર્ભસ્થિતિ, શરીરવિજ્ઞાન, વિચિત્ર ઘટનાઓ, શબ્દસ્વરૂપ, પ્રમાણો વગેરે અનેક વિષયોનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ છે. ગણધરો, શિષ્યો, ગૃહસ્થો, બીજા દર્શનવાદીઓ અજ્ઞેનો, સ્ત્રીઓ વગેરે પ્રશ્ન પૂછે છે અને ભગવાન મહાવીરસ્વામી તેનો ઉત્તર આપે છે. આ પ્રશ્નોત્તર જ્યાં જ્યાં થયા છે, તે તે સ્થાનો પણ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

પ્રશ્નોત્તરોના પ્રાસાદિક નમૂનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રશ્ન—ભગવાન ! લોહું, ત્રાંબુ, કલાઈ, સીસું, કોલસો અને કાદ એ દરેક કયા કયા જીવનાં શરીરો છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! લોહું, ત્રાંબુ, કંલાઈ, સીસું, કોલસો અને કાટ એ દરેક અસલમાં પૃથ્વીના જીવનાં શરીરો કહેવાય અને અન્ય સાધનોનો સંસ્કાર થાય ત્યાર પછી અગ્નિના જીવ વગેરેનાં શરીરો કહેવાય. (શ. ૫, ઉ. ૨, સૂ. ૧૮૧)

પ્રશ્ન—ભગવાન ! આ રાજગૃહી નગર કોને કહેવું ? શું પૃથ્વીને રાજગૃહી નગર કહેવું ? પ્રાણીને, ઝાડોને અને એ જ રીતે સજીવ, નિર્જીવ કે મિશ્ર પદાર્થોને રાજગૃહી નગર કહેવું ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! પૃથ્વીને રાજગૃહી નગર કહી શકાય અને એ જ અનુક્રમે ત્યાનાં સજીવ, નિર્જીવ કે મિશ્ર દ્રવ્યોને પણ રાજગૃહી કહી શકાય. (શ. ૫, ઉ. ૬, સૂ. ૨૨૩)

પ્રશ્ન—ભગવાન ! દોડતા ઘોડાને ખુખુ એ શબ્દ કેમ થાય છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! દોડતા ઘોડાને હ્રુદય અને પાંસળીની વચ્ચે કમળકંઠવાયુ ઊછળે છે, જેથી ખુખુ શબ્દ થાય છે. (શ. ૧૦, ઉ. ૩, સૂ. ૪૧૨)

પ્રશ્ન—ભગવાન ! પુદ્ગલપરિણામ કેટલા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! પરપ્રયોગજન્ય, મિશ્રતાજન્ય, અને સ્વભાવજન્ય એમ ત્રણ પ્રકારે છે.

પ્રશ્ન—ભગવાન ! જન્મથી કોની કોની દાદો ઝેરો છે ?

ઉત્તર—ગૌતમ ! વીંછી, દેડકો, સાપ અને મનુષ્યની. અને તેઓમાં પણ ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રમાણમાં ઝેર હોય છે.

(શ. ૮, ઉ. ૨-૩, સૂ. ૩૧૬)

પ્રશ્ન—ભગવાન ! દક્ષતા સારી કે પ્રમાદ સારો ?

ઉત્તર—જયંતી ! કેટલાએક જીવોને દક્ષતા સારી અને કેટલાએક જીવોને પ્રમાદ સારો.

પ્રશ્ન—ભગવાન ! એમ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર—જયંતી (કૌશામ્બીની રાજકુમારી) ! જે જીવો આ જન્મતે સંતાપ કરાવનારા છે, તેઓને આળસ થાય તે સારી કે

જેથી તેઓ ખીજીને હુખી કરી શકે નહીં. અને જે જીવો ધર્મી છે, પરહિતચિત્તક છે, તેઓની દક્ષતા ખીજી જીવોને અનેક રીતે ઉપકારકતાં નીવડે છે, માટે તેઓની દક્ષતા સારી છે.

(શ. ૧૨, ઉ. ૨, સૂ ૪૪૩)

આ સિવાય ગૌશાળો, પાર્શ્વપત્યો, રાજ્યો, સંન્યાસીઓ સોમિલ બ્રાહ્મણ, જમાલી, મહારાજા ચેટક, અન્નતશત્રુ, ગણસત્તાક રાજ્યો, મહાશિલા કંટકયુદ્ધ, રથસુશલયુદ્ધ, વરુણ, શ્રાવકની લડાઈ આજીવક મતના ઉપાસકોની જીવનચર્યા, તુંગીનગરીના જૈનો, ભવિષ્યવાણી વગેરે ઘણા વર્ણનપાઠો છે.

x તુંગીનગર—અગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયમાં તુંગીનગર એ સમૃદ્ધ શહેર હતું. તેનો નાશ થવાથી પાલવંશી રાજા ગોપામે તેને ફરી વસાવ્યું, જેનું ખીજું નામ ઉદંકપુર (કરવેરા વગરનું નગર) હતું. બખ્તીયારના પુત્ર મહમ્મદે સં. ૧૨૫૬માં ગોવિંદપાળને મારી તે નગર બાંધ્યું. (મિનહાજકૃત ઇતિહાસ) પછી બિહારશરીફ વસ્યું છે.

અહીં ઉમર મિનહાજ ઉદ્દીન ઉસ્માન ખીજા સિરાજુદ્દીન આ સ્થાનને ‘અદ્દલબિહાર’ તરીકે ઓળખાવે છે. શહેરની પશ્ચિમ તરફ એક નાનકડી પહોળી પહાડી છે, ત્યાં બૌદ્ધવિહાર (બૌદ્ધવિહાર નહીં પણ જૈનવિહાર) હતો.

બિહારશરીફથી ૨ માઇલ દૂર તુંગીયા નગરીનું સ્થાન છે. ત્યાં આજે નાનકડું ગામ છે. ૨ જિનાલય છે.

ચંપાપુરી—આગલપુરથી ૨૮ માઇલ પૂર્વમાં ગંગાની દક્ષિણમાં અને કાલગજથી ૬ માઇલ ઉત્તરમાં પરશ્વરચંદ્ર પહાડી છે. ત્યાં આસપાસ નાની મોટી અનેક પહાડીઓ છે. અહીં પ્રાચીન કાળમાં વિક્રમશિલા નામનું સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય હતું. નાલંદાના સાર્વજનિક વિશ્વવિદ્યાલયના અસ્તકાળમાં આ વિશ્વવિદ્યાલયની શરૂઆત થઈ હશે એમ સંભવે છે.

(ઇ. સ. ૧૬૪૮ ઝન્યુઆરીનું ‘વિશાલ ભારત ’ પૃ. ૯૪ થી ૯૭)

બૌદ્ધ ધર્મના પક્ષપાતી વિદ્વાન રાહુલ સાંકૃત્યાયન લખે છે કે—પરશ્વર-ચંદ્રાની પહાડીમાં બૌદ્ધ ચિહ્નો મળતાં નથી, જ્યારે બ્રાહ્મણ ચિહ્નો વધુ અમાલુમાં મળે છે. આ પહાડીથી બે ત્રણ માઇલ દૂર ‘બાવનવિગહા’નાં ખડેરા વિશાળ ભૂમિમાં પથરાયેલાં મળે છે. ભોટિયા ગ્રંથોના આધારે સંહાર વાને આગલપુરની ઉત્તરમાં વિક્રમશિલાનું સ્થાન નક્કી થાય છે.

આ અંગમાં ઉવવાઈ, રાયપસેણીય, પન્નવણા, જીવાભિગમ, અણુઓગદાર, સિદ્ધગંધિકા, આયરંગ, સૂઅગડંગ, ઠાણુંગ, સમવાયાંગના સાક્ષીપાઠો છે. એટલે કે આં દેવર્ધિગણીએ ઉપરના આગમો લખ્યા પછી આ 'વિવાહપન્નત્તિ' લખી છે. એમ કરવાથી લાલ એ થયો કે—સાક્ષીવાળા પાઠોને તે તે આગમોમાંથી જોઈ લેવાની ભલામણ કરી અહીં લખ્યા નહીં, પરિણામે આ અંગ ખડું મોટું હતું જ તે આ રીતે કંઈક નાનું બન્યું અને પુસ્તકરૂપે લખવામાં પણ સરળતા થઈ પડી. આ અંગ આજે પણ બીજા ૮૩ આગમો કરતાં ઘણું જ મોટું છે. એકંદરે આ સૂત્રમાં પોતાના નામ પ્રમાણે વસ્તુવિવેચન છે.

જ્ઞાયાધર્મમકહાઓ અંગ (જ્ઞાતાધર્મકથા)—જેમાં ૨ શ્રુત-સ્કંધો, અને ૫૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્યપદ્ય સંગ્રહ છે. નવમા અને સત્તરમા અધ્યયનોમાં છૂટક છૂટક પદ્યો પણ છે.

આ સૂત્રમાં પહેલા જ્ઞાતાખંડમાં ૧૯ અને બીજા ધર્મકથા ખંડમાં ૧૦ વર્ગો અને ૨૦૬ કથાઓ છે, જેમાંની ઘણી કથાઓ સાચી બનેલી છે. દરેક કથા રસિક અને અસરકારક છે.

‘મુનિ પોતાના માર્ગમાં સ્થિર થાય’ એ શિક્ષણ આ કથાઓમાંથી બરાબર મળે છે.

આજે આ સૂત્રના પહેલા ખંડમાં ૧૯ કથાઓ જ રહી છે. પરંતુ તેની સાડત્રણ કરોડ પેટા કથાઓ હતી તે વિનાશ પામી છે.

આ ધર્મકથાનુયોગમાં ગણાતું કથાપ્રધાન અંગ છે.

અને એ રીતે વિચારીએ તો સુક્તાનગંજ પ્રાચીન વિક્રમશિલા બને છે. પણ ત્યાં એવી પુરાણી નિશાનીઓ મળતી નથી કે જે તેને વિક્રમશિલા તરીકે પુરવાર કરી શકે. (પુરાતત્ત્વ નિબંધાવલી, લેખ ૧૬ મો.)

સુક્તાનગંજ પાસે અષ્ટાપદાવતારતીર્થ હતું. ત્યાં ગંગા નદીના જળપ્રવાહની વચ્ચે પહાડી ઉપર ઋષભદેવ ભગવાનનું દેરાસર હતું. જોતો હિંચરત કરી પશ્ચિમ ભારતમાં આલ્યા गया પછી આ સ્થાન સેવોના હાથમાં ગયું છે. આજે ભક્ત શૈવો અહીં કાવડમાં ગંગાજળ લઈ પગે આવી વેંઘનાથ-વેંઘનાથ જાય છે અને ત્યાં શિવજીની તે પાણીથી પૂજા કરે છે.

ઉવાસગ દસાંગ (ઉપાસક દશા) —જેમાં ૧૦ અધ્યયનો અને ૮૧૨ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. આ સૂત્રમાં લગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના ૧. આનંદ, ૨. કામદેવ, ૩. ચુલ્લપિતા, ૪. સુરદેવ, ૫ નાનો શતક ૬. કુંડકોલિક, ૭. શકડાળપુત્ર કુંભાર, ૮. મોટો શતક, ૯. નંદનીપિતા, અને ૧૦. શાલિહીપિતા; એ દશ શ્રમણોપાસકોનાં જીવનચરિત્રો છે. તે દરેક મહર્ષિક હતા, પ્રતિષ્ઠિત હતા, વિચારક હતા, તેઓ લગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પાસે શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રતો લે છે, પ્રતિજ્ઞાનું દૃઢ પાલન કરે છે, ઉપસર્ગોમાં પણ સ્થિર રહે છે અને અનશનપૂર્વક મરી દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, ઈત્યાદિ વર્ણન છે. આમાં તત્કાલીન પરિસ્થિતિ, આહાર, આચાર, વિચાર, વેષભૂષા અને ધર્મગ્રંથાનું ડૂબાડું આલેખન છે. શકડાળ કુંભારનો ધર્મસંવાદ ખાસ ધ્યાનખેંચે તેવો છે.

૮. અંતગડ દસાંગસુત (અંતકૃત દશા) —જેમાં ૮ વર્ગો, ૯૦ કથાનકો અને ૭૯૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. અધ્યયનનાં દ્વારો ખતાવવા માટે પદ્યો આપેલાં છે.

આ સૂત્રમાં લગવાન શ્રીનેમિનાથ અને લગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના સમયના મોક્ષગામી સ્ત્રી-પુરુષોનાં ચરિત્રો છે, જેમાંના ઘણાખરા તો શત્રુજયતીર્થ અગર ત્રિપુલાચલતીર્થ ઉપર મોક્ષે ગયા છે. જેમાં ગજસુકુમારનું ખૂન, દ્વારિકાનું ભવિષ્ય, વસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનું તીર્થંકરપદ, દીક્ષાનો ઢંઢેરો, અર્જુનમાળીની નિર્દયતા, શેઠ સુદર્શનની નિર્ભયતા, ચક્ષુની નિષ્ક્રિયતા, અતિમુક્ત મુનિનો સંવાદ, કૃષ્ણ વાસુદેવની ૮ રાણી, શ્રેણિક રાવ્તની ૨૬ રાણીઓ, કાલીદેવી વગેરેની તપસ્યા; ઈત્યાદિ ખાસ ધ્યાનખેંચે તેવી વસ્તુઓ છે. આ અંગમાં વિવાહપન્નત્તિ અને જ્ઞાયાધર્મ-કહાના સાક્ષીપાઠો અનેક છે.

અણુત્તરોવવાર્ધ અંગ (અનુત્તરૌપપાતિકસૂત્ર) —જેમાં ૩ વર્ગો, ૩૦ અધ્યયનો અને ૧૯૨ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. અધ્યયનોનો અનુક્રમ પદ્યોમાં આપ્યો છે.

આ સૂત્રમાં લગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામીના સમયના પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર મુનિવરોનાં ચરિત્રો છે, જેમાં મગધરાજ શ્રેણિકના રાજકુમારો અભયકુમાર વગેરે અને ધન્નેા અણુગાર વગેરેના સમાવેશ થાય છે. આ અંગની ભાષા સરળ છે.

૧૦ પહલવાગરણુ અંગ (પ્રશ્નવ્યાકરણુ)—જેમાં ૨ શ્લોકકંધો, ૧૦ અધ્યયનો અને ૧૩૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ગદ્ય સંગ્રહ છે. હમા અધ્યયનમાં માત્ર ત્રણ ગાથાઓ મળે છે.

આ સૂત્રમાં હિંસા, જૂઠું, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહનું તલ સ્પર્શી વિવેચન છે. એટલે કે હિંસા આદિનાં સ્વરૂપો, નામાંતરો, કારણો, પરિણામો અને દૃષ્ટાંતો આપીને વિષયને સારી રીતે ચર્ચો છે. તેમજ ત્યાજ્ય તથા ગ્રાહ્યનો વિવેક કરી બતાવ્યો છે. ભાષા ઝમકવાળી છે, પ્રાસંગિક વર્ણનો પણ લલિતકળાથી ઉપસેલાં છે.

ઠાણાંગસૂત્ર, સમવાયાંગસૂત્ર અને નંદીસૂત્રથી જાણી શકાય છે કે અસલ આ અંગમાં ૪૫ અધ્યયનો, પૂછાતા વિદ્યામંત્રો, અપૂછાતા વિદ્યામંત્રો, મિશ્ર વિદ્યામંત્રો, અંગૂઠપ્રશ્નો, ગાહુપ્રશ્નો, આદ્રપ્રશ્નો, અન્ય વિદ્યાઓ અને નાગકુમાર આદિના સંવાદો; અથવા “ઉપમા” વગેરે વસ્તુઓ હતી જે નાશ પામી છે. માત્ર આશ્રવ અને સંવરદ્વારનાં ૧૦ અધ્યયનો બાકી રહ્યાં છે એ પણ આં દેવ-ધર્મિગણી ક્ષમાશ્રમણની અગમચેતીનું જ ફળ છે.

૧૧. વિવાગસુય અંગ (વિપાકશ્રુત)—જેમાં ૨ સ્કંધો, ૨૦ અધ્યયનો, ૨૦ કથાઓ અને ૧૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણુ ગદ્ય રચના છે.

જેમાં કરેલા પાપનું પરંપરાએ શું ફળ મળે છે? અને કરેલા ધર્મનું પરંપરાએ શું ફળ મળે છે? તેને સ્પષ્ટ કરતી ૨૦ કથાઓ છે. એટલે કે મૃગાયુત્ર, ઉન્નિઝતક, અભગ્ગસેન, શકટ, જહસ્પતિ, નંદિવર્ધન, ઉંચરહત્ત, શૌરિકહત્ત, દેવહત્તા, અંજૂ, સુગાહુ, લદ્રનંદી, સુજાત, સુવાસવ, જિનદાસ, વૈશ્રમણુ, મહાબળ લદ્રનંદી, મહાનંદ,

અને વરદત્તનાં ચરિત્રો છે. પ્રજાપીડન, માંસલોહપતા, શિકાર, યજ્ઞહોમ, સત્તાની આંધી, કસાર્થ, સ્ત્રીમોહ, વેશ્યાનો ધંધો અને દાન વગેરેને વિશદરીતે આલેખ્યાં છે, રસની જમાવટ અખંડ રહે છે, વર્ણન લાવવાહી અને અસરકારક છે.

આ અંગમાં તત્કાલીન રાજાઓ, લોભાહાર, ચિકિત્સાજ્ઞાન, ગુન્હાના કાયદાઓ, કૂર દંડવિધાન, ગુન્હેગારનો વરઘોડો વગેરે પ્રાચીન વર્ણનો મળે છે.

૧૨. દક્ષિવાદ—આ બારમું અંગ હતું, જે વીર સં. ૧૦૦૦માં નાશ પામ્યું છે.

૧૨. આવશ્યકસૂત્ર—જેનાં સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ સ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ ૬ અંગો છે, જેની રચના પૂ. ગણુધરો અને પૂર્વધરોએ કરેલ છે. શ્લોક-પ્રમાણ ૧૨૫.

પદ્મપીસૂત્ર અને શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણસૂત્ર એ તેની સાથે જોડાયેલાં સૂત્રો છે.

૧૩. દશવૈકાલિકસૂત્ર—ચૌદ પૂર્વધારી આ ૦ શબ્દસંલવ-સૂત્રિયો બાળમુનિ મનકને માટે બનાવેલાં ૧૦ અધ્યયન અને ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ આગમ. આમાં મુનિજીવન જીવવા માટે બહુ દૃઢકું અને બોધપ્રદ વસ્તુનિરૂપણ છે. આ સૂત્ર ભણ્યા પછી જ મુનિ જૈનમુનિ પદને યોગ્ય બને છે. આ સૂત્ર ઉપર બે પરિશિષ્ટો પણ છે.

(વિશેષ માટે જુઓ, પૃ. ૧૧૩)

૧૪. કલ્પિતાકલ્પિતઃ—મર્યાદા પ્રતિપાદક આગમ.

૧૫. લઘુ કલ્પશ્રુતઃ—સ્થવિરકલ્પ આદિનો અધિકાર.

૧૬. મહાકલ્પશ્રુતઃ—સ્થવિરકલ્પ આદિનો વિશેષ અધિકાર.

૧૭. ઔપપાતિકઃ—નગર, ચત્ય, વન, વૃક્ષ, મગધરાજ કુણ્ણિક, રાજપરિવાર, તીર્થંકર, પ્રભુવંદનવિધિ વગેરે વિષયોને વર્ણવતું શાસ્ત્ર. દરેક આગમોમાં નગર વગેરેના વર્ણન પ્રસંગે, વર્ણન

માટે આ સૂત્રની જ સાક્ષી આપવામાં આવે છે. વળી, આ સૂત્રમાં ચારે ગતિની ઉત્પત્તિ અને તપસ્વીઓ વગેરેના પરભવનો અધિકાર આપેલો છે. શ્લોક ૧૬૦૦ (૧૨૦૦)

૧૮. રાજપ્રત્યેષ્ઠીયઃ—જેમાં પ્રદેશી રાજા અને કેશી ગણધરનો જીવ વિષયક સંવાદ, પ્રદેશીનો ધર્મપ્રેમ, રાણીની કામુકતા, રાજાનું મૃત્યુ, સૂર્યાભદેવ, જિનપ્રતિમાપૂજન, પૂજાવિધિ, ભગવાન મહાવીરસ્વામી પાસે આવી કરેલ ૩૨ પ્રકારનું નાટક વગેરે વર્ણન છે. શ્લોક ૨૧૦૦

૧૯. જીવાજીવાભિગમસૂત્રઃ—જેમાં ૬ અધ્યયનો, ૧૮ ઉદ્દેશા અને ૪૭૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ગદ્ય સંગ્રહ છે. જેમાં જીવ અને અજીવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જીવોના ૨ થી પ્રારંભીને ૧૦ સુધી લેદો પાડ્યા છે. ત્રીજા અધ્યયનમાં વિજયદેવ, શાશ્વત જિનપ્રતિમાઓ, ઉપકરણો, પૂજાવિધિ અને ૩૨ જાતનાં નાટકો બતાવ્યાં છે. સમુદ્રના ભરતી—ઓટનું કારણ, નંદીશ્વરદ્વીપનાં બાવન જિનાલયો, ભૂગોળ અને બગોળનો વિષય પણ એ જ અધ્યાયમાં ચર્ચા છે.

૨૦. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રઃ—જેમાં ૩૬ પદો છે, ૭૭૮૭ શ્લોક-પ્રમાણ ગ્રંથપૂર છે, મોટો ભાગ ગદ્યમાં છે. પ્રતિપાદક વિષયો ભગવાન અને ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોત્તરરૂપે ગૂંથ્યા છે. દશ પૂર્વધર આં શ્યામાચાર્યે (જુઓ: પૃ. ૧૮૦) વીર સં. ૩૬૦ લગભગમાં આ આગમ બનાવ્યું છે.

આ સૂત્રમાં જૈન દર્શનના દરેક વિષયો નિરૂપ્યા છે. એટલે કે—૧. પ્રજ્ઞાપના, ૨. સ્થાન, ૩. અદ્યબહુત્વ, ૪. આયુષ્ય, ૫. પર્યાય, ૬. ઉપપાત, ૭. શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૮. સંજ્ઞાઓ, ૯. ઉત્પત્તિસ્થાન, ૧૦. ચરમ, ૧૧. ભાષા, ૧૨. પાંચ શરીરો, ૧૩. પરિણામ, ૧૪. કષાય, ૧૫. પાંચ ઈન્દ્રિયો, ૧૬. પ્રયોગ, ૧૭. છ લેશ્યા, ૧૮. કાયસ્થિતિ, ૧૯. સમ્યક્ત્વ, ૨૦. અંતક્રિયા, ૨૧. દેહમાન, ૨૨. ક્રિયા, ૨૩ થી ૨૭. કર્મવિચાર, ૨૮. આહાર, ૨૯. ઉપયોગ, ૩૦. જોવાનો વિચાર, ૩૧. સંજીલેદો, ૩૨. સંયમ, ૩૩. અવધિજ્ઞાન, ૩૪. દેવદાંપત્ય, ૩૫.

વેદના, પીઠા, અને ૩૬. સમુદ્ધાતનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલ છે. જૈન દર્શનનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા માટે આ એક જ આગમ છે એમ કહીએ તો કહી શકાય.

૨૧. મહાપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર:—પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો વિસ્તાર.

૨૨. પ્રમાદાપ્રમાદસૂત્ર:—પ્રમાદ, અપ્રમાદ અને તેનું પરિણામ.

૨૩. નંદીસૂત્ર:—વાચક શ્રીદેવવાચકકૃત પાંચ જ્ઞાનનું વર્ણન. શ્લોક ૭૦૦.

૨૪. અનુયોગદ્વારસૂત્ર:—આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ ઉપર અનુયોગ વિચારણા. શ્લોકપ્રમાણ ૨૦૮૫. આ સૂત્રમાં તરંગવતી, મલય-વતી અને આત્માનુશારિતનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ ૦ આર્યરક્ષિત, આ. સ્કંદિલ કે આ. દેવર્ધિએ આ સૂત્ર ૨૨૫ હશે એમ લાગે છે.

૨૫. દેવેન્દ્રસ્તવ:—ગાથા ૩૦૭, કર્તા ઋષિપાલિત મુનિ છે.

૨૬. તાંદુલવૈચારિક પ્રકીર્ણક:—એક જિંદગીના શ્વાસો-ચ્છવાસ, આહાર, ગર્ભકાળ, દેહનિર્માણનાં સાધનો, ગર્ભસંખ્યા, મીઠું, તાંદુલ વગેરેનો વિચાર, ગાથા ૧૩૬. સાથે સાથે ગદ્યપાઠ પણ છે.

૨૭. ચંદ્રવેદ્યક પ્રકીર્ણક:—ગાથા ૧૭૪ (૩૧૦) જેમાં રાધાવેદનું દ્વંદ્વ છે. મરણ સમયે કેમ વર્તવું તેનું નિરૂપણ છે.

૨૮. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ:—ખગોળ શાસ્ત્ર. પ્રાભુત ૨૦, શ્લોક ૨૨૦૦.

૨૯. પોરસીમંડળ:—પહોરના જ્ઞાનનું ગણિત વગેરે.

૩૦. મંડલપ્રવેશ:—સૂર્યગતિ વિચાર.

૩૧. વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય:—જ્ઞાન અને ચારિત્રના ક્ષણનો નિર્ણય.

૩૨. ગણિવિદ્યા:—આચાર્યને ઉપયોગી ન્યૌતિષ, શકુન વગેરે જ્ઞાનનું લઘુશાસ્ત્ર, ગાથા ૮૨.

૩૩. ધ્યાનવિભક્તિ:—ધ્યાનના ભેદો-પેદા ભેદોનું વર્ણન.

૩૪. મરણવિભક્તિ:—ખાળમરણ, પંડિત મરણ વગેરે વર્ણન.

૩૫. આત્મવિશુદ્ધિ

૩૬. વીતરાગશ્રુતઃ—કેવલીનો અધિકાર.

૩૭. સંલેષણાશ્રુતઃ—સંલેષણાનું સ્વરૂપ.

૩૮. વિહારકંઠપઃ—વિહારની વિધિ, યોગ્યનિર્ણયિતમાં પણ વિહારવિધિ દર્શાવેલ છે.

૩૯. ચરણુવિધિઃ—ચારિત્રપ્રાપ્તિવિધિ કે દીક્ષાવિધિ.

૪૦. આતુરપ્રત્યાખ્યાનઃ—ગ્લાનને અનશન કરાવવાનો વિધિ. ગાથા ૭૦ દિગમ્બર આં વહેરકના મૂલાચારનો પરિચ્છેદ બીજો આના અવતરણરૂપ છે.

૪૧. મહાપ્રત્યાખ્યાનઃ—મૃત્યુ સમયનો મોટો વિધિ. ગાથા ૧૪૨.

૪૨. ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રઃ—તીર્થંકરો તથા ગણધરોએ ઉપ-દેશેલ પ્રધાન ૩૬ અધ્યયનોનો સંગ્રહ. શ્લોકપ્રમાણ ૨૦૦૦. જેનો મોટો ભાગ પદ્યમાં છે. ફરી ફરી વાંચવાનું મન થાય તેવી સુંદર રચનાશૈલી છે. જેમાં ખાસ ખાસ ઉપયોગી ચૂંટેલા અને બોધપ્રદ વિષયોનો સંગ્રહ છે. આગમો પૈટ્રીના ઘણા આગમો ઉપર ટીકઓ બની છે પરંતુ આ આગમ ઉપર વધુમાં વધુ ટીકઓ બની છે. જે આ આગમમાં રહેલ વસ્તુસંગ્રહને આભારી છે.

૪૩. દશાશ્રુત સ્કંધઃ—ચૌદપૂર્વી આં ભદ્રબાહુસ્વામી-કૃત દંડવિધાનનું શાસ્ત્ર. અધ્યયન ૧૦, શ્લોકપ્રમાણ ૧૮૩૦. આનું બીજું નામ આચારદશા છે. આ આગમના આઠમા અધ્યયનમાંથી શ્રીકંઠપસૂત્રની રચના કરેલી છે, જે ૧૨૧૬ શ્લોકપ્રમાણ છે.

૪૪. પૃહતકંઠપસૂત્રઃ—ચૌદપૂર્વી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીકૃત દંડવિધાન શાસ્ત્ર. ઉદ્દેશ ૬, શ્લોક ૪૭૩. આ સૂત્રનાં નામો વેદ-કંઠપ, કંઠપ, કંઠપાધ્યયન, સાધુકંઠપ વગેરે છે.

૪૫. વ્યવહારસૂત્ર—ચૌદપૂર્વી ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત દંડવિધાન શાસ્ત્ર, અધ્યયન ૧૦, શ્લોક ૬૦૦.

૪૬. નિશીથસૂત્ર:—છેદશાસ્ત્ર ઉં ૨૦, ૨લોક ૮૧૫. આ સૂત્રનું 'ળીળું' નામ આચારપ્રકલ્પ છે. (ભુઓ. પૃષ્ઠ ૪૧૭)

૪૭. મહાનિશીથસૂત્ર:—છેદશાસ્ત્ર, અધ્યયન ૭, ૨લોક ૩૫૦૦, ૨લોક ૪૨૦૦, ૨લોક ૪૫૦૦, આની ઉપર ૨ પરિશિષ્ટો પણ છે. આં હરિભદ્રસૂરિએ તેનો છુટ્ટોદ્ધાર કર્યો છે.

૪૮. ઋષિભાષિત પ્રકીર્ણક—પ્રત્યેકબુદ્ધ ઋષિપ્રણીત 'સૂક્ત સંગ્રહ' અધ્યયન ૪૫, ગાથા ૭૫૦.

૪૯. જંબૂદ્વીપમંજસિ—જંબૂદ્વીપની ભૂગોળ. અધ્યયન ૭, ૨લોક-૪૧૪૬.

૫૦. દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞિત:—ભૂગોળ (ઉપલબ્ધગાથા ૨૨૩)

૫૧. ચંદ્રપ્રજ્ઞિત:—ગોળ શાસ્ત્ર. પ્રાં ૨૦, ૨લોક ૨૨૦૦

૫૨. લઘુવિમાન પ્રવિભક્તિ:—વિમાનવર્ણન.

૫૩. મહાવિમાન પ્રવિભક્તિ

૫૪. અંગચૂલિકા:—અંગોનું પરિશિષ્ટ.

૫૫. વર્ગચૂલિકા:—વર્ગોવાળા આગમોનું પરિશિષ્ટ.

૫૬. વિવાહચૂલિકા:—વિવાહપ્રજ્ઞિતનું પરિશિષ્ટ.

૫૭. અરુણોપપાત, ૫૮ વરુણોપપાત

૫૯. ગરુડોપપાત, ૬૦ ધરણોપપાત

૬૧. વૈશ્રમણોપપાત, ૬૨ વેલધરોપપાત

૬૩. દેવેન્દ્રોપપાત—જેનું 'ળીળું' નામ દેવેન્દ્રપરિતાપન છે.

૬૪. ઉત્થાનસૂત્ર:—ઉત્થાન પાઠ.

૬૫. સમુત્થાનસૂત્ર:—શાંતિકારક પાઠ.

૬૬. નાગપરિચાત્રાલિકા.

૬૭. નિરયાવલિકા:—નરકગામીનાં ચરિત્રો. અ. ૧૦, કુલ ૨લોક ૧૧૦૦.

૬૮. કુદિપતા:—કદવાવતસિકા—અં ૧૦. સૌધર્મ વગેરે કદપોમાં ઉત્પન્ન થનારા સમ્રાટ શ્રેણિકના ૧૦ પૌત્રોનાં દૃષ્ટાંતો.

૬૯. પુષ્પિકા:—અં ૧૦, જેમાં ચારિત્રમાં શિથિલ થયેલાનાં દૃષ્ટાંતો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં સોમિલ બ્રાહ્મણની વાત છે, તે મોઢે મુઠપત્તિ બાંધે છે, ત્યાં તે ક્રિયાને મિથ્યાત્વીની ક્રિયા બતાવી છે. તે કષિલતાપસ થાય છે, અતે જૈન મુનિ બને છે.

૭૦. પુષ્પચૂડા:—પુષ્પિકાનું પરિશિષ્ટ. અં ૧૦,

૭૧. વૃષ્ણિદશા:—અં ૧૨, ચાદવકુળના અંધકવૃષ્ણિ વંશના બાર કુમારોનાં દૃષ્ટાંતો.

૭૨. આસીચિષભાવના:—દાંતનું ઝેર વગેરે.

૭૩. દષ્ટિવિષભાવના:—દૃષ્ટિવિષ.

૭૪. ચારણુસ્વમ્ભાવના:—આકાશગમન, સ્વમ્ભવિદ્યા.

૭૫. મહાસ્વપ્નભાવના:—સ્વમ્ભાસા, આંખનું ઝેર.

૭૬. તેજોગિતિસર્ગ:—તેજોલેશ્યાનું સ્વરૂપ.

૭૭. દોગિદ્વિદશા:—જેમાં વાત, વિવાત, ઉવવાત, સુકિખત, કસિણ, ૪૨ સ્વપ્નો, ૩૦ મહાસ્વપ્નો, હરિ, રામ અને ગુપ્ત; એમ ૧૦ અધ્યયનો હતાં. (સ્થા. ૧૦, ઉં ૩, સૂં ૭૫૫)

૭૮. દીર્ઘદશા:—અં ૧૦, જેમાં આં સંભૂતિવિજય તથા આં પદ્મનાં દૃષ્ટાંતો હતાં. આ પદ્મ તે આં વજ્રસેનસૂરિના ગુરુભાઈ હોય તો આ સૂત્ર આર્યરક્ષિતસૂરિની વાચનાનું હશે એમ લાગે છે.

૭૯. બંધદશા:—અં ૧૦.

૮૦. સંક્ષિપ્તદશા:—જેમાં (૫૨) લઘુ વિમાન પ્રવિભક્તિ વગેરે ૧૦ અધ્યયનોનો સંક્ષેપ હતો.

૮૧. પ્રશ્નવ્યાકરણદશા:—આ સૂત્ર પ્રશ્નવ્યાકરણનો એક વિભાગ કે તેના સારરૂપે હશે, જેમાં ઉપમા, સંખ્યા, ઋષિભાષિત,

આચાર્યભાષિત, મહાવીરભાષિત, વસ્ત્રપ્રશ્ન, કોમલપ્રશ્ન, આદર્શપ્રશ્ન, અંગૂઠાપ્રશ્ન (હજરત) અને બાહુપ્રશ્ન ૧૦ અધ્યયનો હતાં. (કા. ૧૦)

૮૨. પંચકુદ્ધય:—છેદશાસ્ત્ર. ગાથા ૧૧૩૩. આ જુદત્કદ્ધપના ભાષ્યનું એક અંગ મનાય છે. તેની ઉપર મોટું ભાષ્ય, નાનું ભાષ્ય અને ચૂર્ણિ બન્યાં છે. આ સૂત્ર આજે મળતું નથી તેથી તેના સ્થાને 'જીતકદ્ધપસૂત્ર' ગણાય છે.

૮૩. ગતિપ્રવાહ અધ્યયન—(ભગવતીસૂત્ર શ્લોક ૮, ઉં ૭, સૂ. ૩૩૮).

૮૪. નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, સંગ્રહણીઓ—આં ભદ્રબાહુસ્વામીકૃત નિર્યુક્તિઓ,* આં સંઘઠાસગણિ કૃતભાષ્યો, સંગ્રહણીઓ વગેરે.

એમ ૮૪ આગમો છે, x તેમાં ૧૨ અંગો તો ગણધર શ્રીસુધર્માસ્વામીની રચના છે. બીજા આગમો ભગવાનના શિષ્યો, પ્રત્યેકબુદ્ધો અને પૂર્વધરોની રચના છે.

(સમવાયાંગ, નંદી, પદ્મપીસૂત્ર, ઠાણાંગ, વિવાહપ્રસન્નિત).

ત્યારે અંગો વગેરેના કેટલાએક અંશો નાશ પામી ગયા હતા, જેનો ઉલ્લેખ આપણે તે તે આગમોમાં કર્યો છે. આં

* નિર્યુક્તિઓ માટે જુઓ આ ગ્રંથ પૃ. ૧૨૨, ૧૨૩. 'સંસક્તનિર્યુક્તિ' પણ મળે છે, તેમાં સમ્પર્ચિમતી ઉત્પત્તિ તથા સાધુને કલ્પનો આદ્ય વગેરેનું વર્ણન છે. તેની ઉપર અવચૂરી છે.

x આચાર્યાંગ સૂ. ૫-૫-૧૬૨, સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થા. ૩, ભગવતી સૂત્ર -૩૦, ૩૧, ૩૬, ૩૭માં લખ્યું છે કે-તમેવ સર્વ જિસ્તંકં જં જિગેહિં પવેદ્યં ।

આચાર્યાંગ ૨-૩-૧૩૯, સમવાયાંગ સૂ. ૪૯, ઉપાસક દશા સૂ. ૭૦, અંતકુદ્દશા સૂ. ૧૭માં 'આગમ પ્રમાણુ હોય' તેને જ યથાર્થ માન્યું છે.

સ્થાનાંગ સ્થા. ૫, ઉં ૨. સૂ. ૪૨૧ માં આગમ, સૂત્ર, આજ્ઞા, ધારણા અને જીતને પ્રમાણરૂપે સ્વીકાર્યાં છે.

ભગવતીજી સૂ. ૫૫, ૬૮, સ્થાનાંગ સ્થા. ૬-૩-૪૯૭, સ્થાનાંગ સ્થા. ૭-૩-૫૫૧ (સાત ગોત્રો), પ્રશ્નચક્રસૂ. સૂ. ૪, સમવાયાંગ સૂ. ૧૫૯, પ્રતાપનાપદ ૧, સૂ. ૩૭ માં આર્યોનું સ્વરૂપ છે.

દેવર્ધિગણીએ આ વાચનામાં તેના ઉપલબ્ધ ભાગો જ લખ્યા છે. જે પાઠો એકથી વધુ સ્થાનોમાં આવતા હતા, તેને એક એક સૂત્રમાં કાયમ રાખી બીજા આગમોમાં ઉક્ત સૂત્રની સાક્ષી આપી તે લખાણુને ટુંકાવ્યું છે. x અને એમ થવાથી પુસ્તકલેખનનું કામ બહુ સફળ બન્યું હતું. સામાન્ય રીતે પ્રથમ ઉપાંગો વગેરે લખી, છેવટે ૧૧ અંગો લખ્યાં છે; એમ આપેલા સાક્ષીપાઠોથી નક્કી થાય છે. જ્યાં જ્યાં વાચનાભેદો પડ્યા, કે મતાંતર મળ્યા, ત્યાં ત્યાં તે અંગેના બીજા ઉપલબ્ધ પાઠોને પણ કાયમ રાખ્યા છે, પરંતુ કયાંય પણ મતિકલ્પનનાને સ્થાન આપ્યું નથી.

ગ્રંથસાહિત્ય

આં દેવર્ધિ ક્ષમાત્રમણે આ વાચનામાં આગમો ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તેમાંનાં કેટલાંકનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે—

ચૌદ પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધરેલા—(૨) સિદ્ધપ્રાભૂત, સંસકૃતનિયુક્તિ, કર્મપ્રકૃતિ, શતક, (પંચસંગ્રહ, સમ્પત્તિકા, શતક,) જીવસમાસ, યોનિપ્રાભૂત, (૫) નયચક્ર, (૬) વાક્યશુદ્ધિ, (૭) ધર્મપ્રજ્ઞાસિ, (૮) પરિષદ અધ્યયન, પિડેષણા, (૯) ઓઘનિયુક્તિ, દશવૈકાલિકના છૂટાં સાત અધ્યયનો, ચાર છેદઆગમો, કલ્પસૂત્ર, પંચકલ્પ, સ્થાપનાકલ્પ, (૧૦) પ્રતિષ્ઠાકલ્પ વગેરે.

પૂર્વધરોએ રચેલા—જ્યોતિષપ્રાભૂત, નિમિત્તપ્રાભૂત, આંધરસેન-કૃત યોનિપ્રાભૂત વગેરે પ્રાભૂતો, અંગવિદ્યા શ્લોક ૬૦૦૦, જ્યોતિષ-કરંડક અં ૨૧, ગચ્છાચાર ગાં ૧૩૭ વગેરે પ્રકીર્ણકો, સભાષ્ય તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તરંગવતી, મલ્લયવતી, વસુદેવચરિત્ર, પદ્મચરિત્ર, વસુ-દેવકીકી, ઉપદેશમાલા, સન્મતિતર્ક, ન્યાયાવતાર, બત્રીશીઓ, દેવાગમસ્તોત્ર વગેરે. એમ આ વાચનામાં કરોડો શ્લોકપ્રમાણ જૈન સાહિત્ય લખાયું છે.

x ભગવતીસૂત્રમાં પ્રતાપના—જીવાભિગમના, સ્થાનાંગસૂત્ર ૬૭૨માં સમ-વાયાંગના, સમવાયાંગ સૂત્ર ૪૯, ૮૧, ૮૮, ૧૩૬ ૧૫૩, ૧૫૭ વગેરેમાં સમોસરણ અધિકારમાં જીહ્વકલ્પભાષ્ય, ભગવતીજી, નંદી, નિયુક્તિઓ અને પ્રતાપના સૂત્ર વગેરેના સાક્ષીપાઠો છે.

બસ, આં દેવર્ધિગણીએ અગમચેતી વાપરી આગમ વગેરેને પુસ્તકારૂઢ કરી અમર યનાવ્યા છે અને તેથી જ આપણે આજે જિનાગમવાળા છીએ

જૈન આગમોની ભાષા:

મૂળ ૧૧ અંગોની ભાષા અર્ધભાગધી છે, ખીજા આગમોની ભાષા અર્ધભાગધી, ભાગધી કે પ્રાકૃત છે. જે જે સમયે જે જે પ્રધાન લોકભાષાઓ હતી તે તે સમયે તે તે ભાષામાં જૈન સાહિત્ય રચાયું છે.

પ્રાચીન કાળમાં અર્ધભાગધી, ભાગધી અને પ્રાકૃત ભાષા મહત્વવાળી હતી, જેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે મળે છે: —

મગવં ચ જં અદ્ધમાગહીય ભાસાપ ધમ્મમાદિક્કહા.

તીર્થંકર ભગવાન અર્ધભાગધીભાષામાં ધર્મોપદેશ કરે છે.

(સમવાયાંગ સૂત્ર)

ગોયમા ! દેવા જં અદ્ધમાગહાપ ભાસાપ ભાસંતિ.

દેવો અર્ધભાગધી ભાષામાં બોલે છે.

(વિવાહપન્નતિ, ભગવતીજી શં ૫, ઉં ૪, પ્રં ૨૦)

અદ્ધમાગહાપ ભાસાપ ભાસહ અરહા.

તીર્થંકરો અર્ધભાગધી ભાષામાં બોલે છે. (ઉવવાપ્પસૂત્ર)

ભાસારિયા જે જં અદ્ધમાગહાપ ભાસાપ ભાસંતિ.

ભાષાઆર્યો અર્ધભાગધી ભાષામાં બોલે છે. (પન્નવણાસૂત્ર)

જહ વિ ય મૂયાવાપ, સવ્વસ્સ વમોગયસ્સ ઓઆરો.

ખિજ્જુજ્જુણા તદ્ધાવિ હુ, દુમ્મેહે પપ્પ રત્થી ય ॥ ૫૫૧ ॥

જો કે દૃષ્ટિવાદ આગમમાં સર્વવાહ્યમયનું અવતરણ છે તો-પણ અદ્યપમતિવાળા અને સ્ત્રીઓને માટે ખીજાં અંગો વગેરેની રચના છે. (આં જિનભદ્રગણી ક્ષમાપ્રમણનું વિશેષાવશ્યકસૂત્ર)

પોરાણમદ્ધમાગહમાસાનિયયં હવહ સુતં.

પ્રાચીન આગમ અર્ધભાગધી ભાષામાં ગૂંથાયેલ છે.

(આં જિનદાસ સહત્તરકૃત નિશીધચૂણી)

વાલ્મીકીમૂલમૂર્ખાનાં, નૃણાં ચારિત્રકાલ્પિણામ ।

અનુગ્રહાર્થં સર્વજ્ઞૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

ચારિત્રને ઇચ્છનાર ઓછી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો, બાળકો અને સ્ત્રીઓના લાલ માટે તીર્થંકરોએ શાસ્ત્રો પ્રાકૃતમાં બનાવ્યાં છે.

(આં હરિભદ્રસૂરિકૃત્ દસવેચાલિયસુત્ત ટીકા)

મુત્તૂળ દિદ્ધિવાયં, કાલિય-ઉક્કાલિયં-ગ-સિદ્ધંતં ।

શ્રી-બાલવાયણત્થં, પાદ્યમુદયં જિજ્ઞવરેદિ ॥

તીર્થંકરોએ દૃષ્ટિવાદ સિવાયના કાલિક, ઉત્કાલિક અને અંગ વગેરે સિદ્ધાંત સ્ત્રી અને બાળકને ભણવા માટે પ્રાકૃતમાં કહ્યો છે.

(આચારદિનકર)

સા માગધી મૂલભાસા, નરા યાયાદિકષ્ણિકા ।

બ્રાહ્મનો ચ (ત) સુતાલાયા, સમ્બુદ્ધા ચાપિ માસરે ॥

માગધી એ જ મૂળ ભાષા છે. મનુષ્યો, નારકીઓ, બ્રહ્મલોક સુધીના દેવો અને બૌદ્ધો આ જ ભાષામાં બોલે છે.

(બૌદ્ધપ્રવચન, બૌદ્ધસાહિત્ય)

નરક, પશુઓની, પ્રેત્ય (ભૂતપ્રેત), મનુષ્ય લોક અને દેવલોકમાં મોટા ભાગે સર્વત્ર માગધી ભાષા જ બોલાય છે. ઓઢુ (ઉડિયા), કિરાતી, આંધ્ર, યાવની અને દ્રાવિડી વગેરે ભાષાઓ બદલાયા કરે છે. માત્ર એક આ માગધી ભાષા જ યથાનુરૂપ અને આર્ય વ્યવહારવાળી હોવાથી બદલાતી નથી. ગૌતમબુદ્ધ પણ યોગ્યને ઉપદેશ આપે ત્યારે માગધી ભાષામાં જ આપે છે. કેમકે માગધી ભાષા વડે અર્થો સુગમતાથી બતાવી શકાય છે. પ્રતિસન્નિહા પામેલ મનુષ્યોને બોધ થવામાં માગધી ભાષામાં ઉપદેશેલ બુદ્ધવચન સાંભળવા પૂરતી જ વાર હોય છે; જેને સાંભળવાથી અનેક જાતના અર્થો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. કદાચ તેઓને બીજી ભાષામાં બુદ્ધવચન દેવામાં આવે તો તે તેને તાણીખેંચીને શીખવવું પડે છે. વળી કેટલાં એકને તો તેમ ઘણું શીખવા છતાં પણ પ્રતિસન્નિહાય પ્રાપ્ત થતી નથી. (પટ્ટિસન્નિહામગ્ગ અને વિભંગની અદ્ધકથાઓ)

ગૌતમબુદ્ધના નિર્વાણ પછી મળેલ પહેલી સંગીતિમાં બુદ્ધ-
પ્રવચન ત્રિપિટકરૂપે સંગ્રહિત થયેલ છે, જે પાલિ ભાષામાં છે.
ત્રિપિટકની ભાષાનાં પાલિ, પાવચન, તત્તિ, ભારતી વગેરે નામો છે.

(ત્રિપિટકાચાર્ય ધર્મભિક્ષુરક્ષિતની ‘પાલિસાહિત્યક્રી રૂપરેખા’
વિશ્વવાણી, ક. ૮૧)

ગૌતમબુદ્ધ ઉત્પન્ન હુપ। ઉન્હોંને લોકભાષામેં લાગોંકો ધર્મોપદેશ
દિયા। ધર્મધર સિંહલકે સ્થવિરવાદી હૈં, વે કહતે હૈં “હમારે ધર્મ
ગ્રંથ મૂલ માગધીભાષામેં હૈં”। હાં, યદિ ઉચ્ચારણકી વિશેષતાકો
કોઈ નગણ્ય સમજે, તો ઉનકા કથન વહુત કુછ સચ નિકલેગા।

(રાહુલજીની પુરાતત્ત્વ નિબંધાવલી. પૃ. ૨૧૯, ૨૨૦)

સ્વતન્ત્રસ્ય પુનરેકવત્ સર્વા અપિ ભાષાઃ સ્યુઃ।

(કવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૧ વિક્રમની દશમી સદી)*

* મગધકે રાજા શિશુનાગને અપને અન્તઃપુરમેં ટ, ઠ, ડ, ઢ ચાર મૂર્ધન્ય
(શષપ) ત્રીન લઘ્મ ઓર ક્ષ જૈસે દુરુચ્ચાર અક્ષરોં પર સક્ત પ્રતિવંધ લગાયા થા।
બોલનેવાલે દષ્ટિત હોતે થે। શરસેનકે રાજા કુવિન્દને અપને અન્તઃપુરમેં પશુ વ્યંજનોંકે
ઉચ્ચારણકો વર્જિત કર રક્ષા થા। કુન્તલદેશકે નૃપતિ સાતવાહનને અન્તઃપુરમેં પ્રાકૃતકો
વિચારવિનિમયકે લિયે સ્થાન દિયા થા। મહલોંમેં પ્રાકૃત આમતૌર પર બોલી જાતી થી।
દક્ષિણકે લોમ તાલપત્ર વ્યવહારમેં લાતે થે। જૈન માંડારોંમેં મી તાલપત્રોંકા
ઉલ્લેખ હૈ।

(શ્રી. જનાર્દન મિશ્રની “રાજશેખર ઓર કાવ્યમીમાંસા.” વિશાલ
ભારત ભા. ૩૯, અં. ૪, પૂર્ણાંક ૧૩૩)

મૌર્ય રાજા અશોક વગેરેના શિલાલેખો અને અનુશાસનો માગધી
ભાષામાં જ બોલાયેલ છે. કેમકે તે સમયે તે રાજ્યભાષા હતી-રાષ્ટ્રભાષા હતી.
શરસેનના રાજા કુવિંદે રાજમહેલમાં કહીન અને જોડિયા અક્ષરે બોલ-
વાની સખ્ત મના કરી હતી; તેમજ કુંતલના રાજા સાતવાહને પણ રાજમહેલમાં
પ્રાકૃતભાષાને જ સ્થાન આપ્યું હતું. (કવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા)
આઢ્ય રાજ્યમાં દરેકે દરેક પ્રાકૃતભાષા બોલતા હતા. (રાજા ભોજનું
સરસ્વતીકંઠાભરણું) મહારાષ્ટ્રમાં પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત ભાષા જ બોલાતી હતી. (કવિ
દંડીને કાવ્યાદર્શ) ગૂજરાતમાં સર્વથા પ્રાકૃતભાષા જ બોલાતી હતી.
(કવિ રાજશેખરનું રામાયણ તથા કાવ્યાદર્શ)

ગિરઃ શ્રાવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરઃ,
 સુમધ્યોઽપશ્રંશઃ સરસવચનં ભૂતવચનમ્ ।
 વિભિન્નાઃ પન્થાનઃ કિમપિ કમનીયાશ્ચ ત ઇમે,
 નિવદ્ધા યસ્ત્વેષાં સ સ્વલુ નિશ્ચિલેઽસ્મિન્ કવિવૃષાઃ ॥

પ્રાકૃતભાષા સ્વતઃ મધુર છે, મીઠી ભાષા છે.

(કવિ રાજશેખરનું આલસામાયણ)

યદ્ યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદૃશાં ત્રિવિદ્યાસુ યન્મોદતે,
 યત્ર શ્રોત્રપથાવતારિણિ કટુર્માવાક્ષરાણાં રસઃ ।

મયં ચૂર્ણપદં પદં રતિપતેસ્તત્ પ્રાકૃતં યદ્ વચઃ,
 તૌહ્લાટૌલ્લલિતાક્ષિ ! પશ્ય નુદતીં દષ્ટે નિમેષવ્રતમ્ ॥

(આલસામાયણ, અં ૧, શ્લોક. ૧૧)

પટન્તિ લટનં લાટાઃ, પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિધઃ ।

ત્રિવિદ્યા લલિતોહ્લાપલબ્ધસૌન્દર્યમુદયા ॥

(કવિ રાજશેખરનો કાવ્યાદર્શ)

પરસો સક્રઅવંધો, પાડઅવંધો ધિ હોદ સુડમારો ।

પુરિણાળં મહિલાળં, જેત્તિઅમિહંતરં તેત્તિઅમિમાળં ॥

સંસ્કૃતભાષા કડક છે, પ્રાકૃતભાષા સુકુમાર છે, આ બન્નેમાં
 પુરુષ અને સ્ત્રી બેવું અંતર છે.

(કવિ રાજશેખરની કર્પૂરમંજરી)

પાશ્વકવુહાપે પહિવયળં સક્રપણ જો વેદ ।

સો કુસુમસંધરં, પત્થરેળ અવુહો વિણાસેદ ॥

લલિપ મહુરક્ષરે જુવઈયળવલ્લહે સસિમારે ।

સંતે પાશ્વકવ્વે, કો સક્રદ સક્રયં પહિડં ? ॥

(વજ્રબાલગ્ગ)

અહો તન્ પ્રાકૃતં હારિ ।

(વરરુચિના પ્રાકૃતપ્રકાશની ટીકા)

સવલાઓ રૂમં વાયા, વિસંતિ પત્તો ય ણેતિ વાયાઓ ।

યંતિ સમુદં ચ્ચિય, ણેન્તિ સાયરાઓ ચ્ચિય જલાઈં ॥

જેમ પાણી સાગરમાં મળે છે અને સાગરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમ સર્વ ભાષાઓ પ્રાકૃતમાં મળે છે અને પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.
(કવિ વાક્રપતિરાજનો ગઉડવહો)

अमयं पादयकव्यं, पठितं सोऽं च जे ण जाणन्ति ।

कामस्स तत्तत्तत्ति कुणंति ते कहं न लज्जंति ? ॥ ૩ ॥

જે અમી જેવા પ્રાકૃત કાવ્યને ભણતા નથી, સાંભળતા નથી
અને માત્ર કામુતત્તવને જ પોષે છે, તેઓ કેમ શરમાતા નથી !
(કવિ હાલ રાજાની ગાથાસત્તસતી)

આ વર્ણનપાઠો ઉપરથી અર્ધમાગધી, માગધી અને પ્રાકૃત
ભાષા કેવી પ્રધાન, પ્રૌઢ, સુકુમાર, વ્યવહારુ અને અર્થવાહક છે તેનો
સ્પષ્ટ જ્ઞાણ મળી શકે છે. માટે જ જિનાગમો અર્ધમાગધી તથા
પ્રાકૃતમાં બનાવ્યાં છે. +

जिनागमनुं विवरणुसाहित्यः

જિનાગમ ઉપર વિવરણુસાહિત્ય વિશાળ છે, જેની ટૂંકી યાદી
નીચે મુજબ છે.

નિયુક્તિ—આ૦ ભદ્રબાહુસ્વામીએ ૧. આચારાંગ, ૨.
સૂત્રકૃતાંગ, ૩. આવશ્યક, ૪. ઉત્તરાધ્યયન, ૫. દશાશ્વત(કંઠસૂત્ર),
૬. જહત્કંઠ્ય, ૭. વ્યવહાર, ૮. દશવૈકલિક, ૯. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ૧૦.
ઋષિભાષિતોની નિયુક્તિઓ, ૧૧. પિંડ નિયુક્તિ, ૧૨. ઓઘનિયુક્તિ
અને ૧૩ સંસકૃતનિયુક્તિ; એમ ૧૩ નિયુક્તિઓ બનાવી છે.
દરેકની ભાષા પદ્યમય પ્રાકૃત છે.

(વિશેષ માટે જુઓ. પૃષ્ઠ : ૧૨૨, ૧૨૩.)

ભાષ્ય—જુદા જુદા આચાર્યોએ પદ્ય પ્રાકૃતમાં ભાષ્યો રચ્યાં છે.

નામ પ્રમાણ કર્તા

આવશ્યકભાષ્ય (લઘુ)

આવશ્યકભાષ્ય શ્લો. ૪૩૦૦ આ. જિનભદ્રગણી ક્ષમા.

+ મને ખાતરી છે કે ભારતસરકાર તારવ્યવહારમાં સંસ્કૃત કે હિંદી-
ભાષાને બદલે પ્રાકૃત ભાષાને દાખલ કરે તો તેમાં તેને વધુ સફળતા મળશે.

જીતકલ્પભાષ્ય	શ્લો. ૩૧૨૫	„
નિશીથભાષ્ય	શ્લો. ૭૪૦૦	„
જૃહત્કલ્પભાષ્ય	ગાં ૭૬૦૦ (૮૦૦૦) આ. સંઘદાસ મહત્તર	
„ ભાષ્ય	શ્લો. ૧૨૦૮૦ આ. જિનદાસ ગ. મહત્તર	
નિશીથભાષ્ય.	શ્લો. ૧૨૦૦૦	
વ્યવહારભાષ્ય.	ગા. ૪૬૨૬	
પંચકલ્પભાષ્ય	ગા. ૨૫૭૪ આ. સંઘદાસ મહત્તર	
ઔહનિન્યુત્તિ-ભાષ્ય	ગા. ૨૫૭૦	
પિંડનિન્યુત્તિ-ભાષ્ય	ગાં ૪૨	

ઉપર પ્રમાણે આગમભાષ્યો મળે છે. “જૃહત્કલ્પ”નું મોટું ભાષ્ય જૃહત્કલ્પચૂર્ણિ અને નિશીથચૂર્ણિ પછી બન્યું છે. વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય પણ આવશ્યકચૂર્ણિ પછી બન્યું છે.

આ સિવાય કમ્મપચડિ, પડશીતિ, સયગ, અને સઠ્ઠસયગ ઉપર ભાષ્યો બન્યાં છે. તેમજ આ. શાંતિસૂરિકૃત ઐત્યવંદન ભાષ્ય શ્લો. ૬૨૨, અને આ. દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ભાષ્યત્રયમ્ ગાં ૧૫૨ બન્યાં છે.

ચૂર્ણિ—આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ભગવતીજી, જીવાજીવાભિગમ, જંબૂદ્વીપપ્રશસિ, આવશ્યક, દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, છ છેદગ્રંથો, જીતકલ્પ, ઔધનિર્યુક્તિ, નંદી, અનુયોગદ્વાર, કર્મપ્રકૃતિ, શતક, સાર્ધશતક અને સમતિકા વગેરેની ચૂર્ણિઓ મળે છે. ચૂર્ણિઓની રચના સંસ્કૃતપ્રાકૃત મિશ્ર છે, ગદ્યરૂપે છે.

ટીકાઓ—૧૧ અંગો, ૧૨ ઉપાંગો, ઘણા છેદ આગમો, ૬ આવશ્યક, ૪ મૂળ આગમો, નંદીજી, અનુયોગદ્વારસૂત્ર, ઘણાં પ્રકીર્ણકો, નિર્યુક્તિઓ એ દરેક ઉપર ટીકાઓ બની છે; જે ટીકાઓ મોટા વિવરણરૂપે છે અને કેટલીએક ટીકાઓ અવચૂરિ, પંજિકા, ફકિકા કે છાયારૂપે છે. ટીકાઓ મોટે ભાગે સંસ્કૃત ગદ્યમાં બની છે.

કેટલાએક આગમોનાં ગુજરાતીમાં વાર્તિક ટખ્ખા—ખાલાવ-બોધ કે ભાષાંતર બન્યાં છે. હિંદીમાં વચનિકા કે ભાષાંતર બન્યાં છે તેમજ અંગ્રેજી અને જર્મની ભાષામાં પણ ભાષાંતર બન્યાં છે.

આ પ્રમાણે જિનાગમ સાહિત્ય આશરે સાત લાખ ૨લોક પ્રમાણ મળે છે; જેમાં પરમશાંતિ પામવાના માર્ગો ઉપદેશ્યા છે.

લોકપ્રકાશ—દરેક મનુષ્યે સંપૂર્ણ આગમસાહિત્યને ભણે અને સર્વતોમુખી જિનતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરે તે સંભવિત નથી. આવા જીવોના ઉપકાર માટે મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજે સંસ્કૃતમાં “લોકપ્રકાશ” ગ્રંથ બનાવ્યો છે, જે ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે છપાઈ ગયો છે. મહોપાધ્યાયજી મહારાજે ઉપલબ્ધ આગમોમાં પ્રતિપાદિત દરેકે દરેક વિષયોને આમાં વ્યવસ્થિત રીતે દાખલ કર્યો છે. આપણે આ ગ્રંથને “જૈન-એનસાઈક્લોપિડિયા” કહીએ તો ચાલે. એકંદરે આમાં જૈનદર્શનની પ્રત્યેક વસ્તુઓનું મૌલિક વર્ણન છે.

જિનાગમવાણીની પ્રશંસા:

સચ્ચપ્પવાયમૂલં, દુવાલસંગં જાઓ સમક્ષાયં ।

રયણાગરતુલં સ્વલુ, તો સઘ્વં સુંદરં તમ્મિ ॥

(આ૦ દુરિમદ્રસૂરિકૃત-ઉપદેશપદ)

અકૃત્રિમસ્ત્રાદુપદાં, પરમાર્થોમિધાયિનીમ્ ।

સર્વભાષાપરિણતાં, જૈનીં વાચમુપાસ્મહે ॥

(ક૦ સ૦ આ૦ દેવવંદ્રસૂરિકૃત-કાવ્યાનુશાસનમ્)

સા જીવાજ્ઞેની ગૌઃ, સઘ્વર્મોડલંકૃતિર્નવરસાદ્યા ।

ત્રિપદાન્વિતયાપિ યયા, ભુવનત્રયગોચરોડઘ્યાપિ ॥

(આ૦ ઉદયસિદ્ધકૃત-ધર્મવિધિવૃત્તિ)

આ જિનવાણી સદા જગતનું કંઠ્યાણુ કરો.

કંઠપસુત્રનું વાચન :

આ. ભૂતદિન્નસૂરિ સમર્થ વાચનાચાર્ય હતા. તેઓ વીર સં. ૯૦૪ થી ૯૮૩ સુધી યુગપ્રધાનપદે હતા. તેમની પછી આ. કાલિકસૂરિ અને ત્યારબાદ આ. સત્યમિત્ર યુગપ્રધાન થયા છે. આ કાલિકસૂરિ તે એથા કાલિકાચાર્ય છે, તેઓ વીર સં. ૯૮૩ થી ૯૯૪ સુધી યુગપ્રધાનપદે હતા. તેઓ વિહાર કરતા કરતા

આણંદપુર પધાર્યા અને વીર સં. ૯૯૩ વિ. સં. ૫૮૩ વ. સં. ૨૦૮માં ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. આ સમયે ભટ્ટાર્ક સેનાપતિનો ત્રીજો પુત્ર ધ્રુવસેન પણ પોતાના કુટુંબ પરિવાર સાથે આણંદપુરમાં હતો. તેનો યુવરાજ પુત્ર દૈવયોગે મરી ગયો, આથી આખા રાજ્યમાં શોકની છાયા આપી ગઈ. આં કાલિકે રાજા ધ્રુવસેનને પ્રતિજ્ઞાથી શોક દૂર કરવા; વી. સં. ૯૯૩ ના ભાદરવા શુદ્ધ ૪ ને દિવસે સવારે ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ કંઠપસૂત્રનું પ્રથમ વાચન કર્યું. રાજા ધ્રુવસેન શોક મૂકી, કંઠપસૂત્ર સાંભળવા આવ્યો હતો. અત્યારે પણ આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે. જૈનો પર્યુષણમાં શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરી આદરપૂર્વક વિધિસહિત શ્રીકંઠપસૂત્રને સાંભળે છે અને તે વિધિને પરમ દ્રવ્યમંગળ તથા ઉત્કૃષ્ટ ભાવમંગળ તરીકે માને છે.

હૂણસમ્રાટ તોરમાણ

હૂણોના પૂર્વજો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ લગભગમાં ચીનની વાયવ્યમાં રહેતા હતા, પશુઓને ચરાવતા હતા. તેઓ શત્રુ પક્ષમાં મળી ગયા એટલે ચીનવંશના ચોથા રાજા અને પહેલા સમ્રાટ જૈંગચૈંગ યાને શી-હ્વાંગ-ટીએ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૮માં હૂણોને ચીનની સરહદથી મંગોલિયા તરફ હાંકી કાઢ્યા અને તે દિશાની સરહદ પર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૪માં એક મોટી હીવાલ બનાવી. જે આજે વિશ્વનાં મોટાં આશ્ચર્યોમાં એક મનાય છે. હૂણસરદાર માતૃને ઈ. સ. ૨૦૬ માં પોતાનું રાજ્ય બાપની સમુદ્રથી વોલ્ટા સુધી વિસ્તાર્યું. હૂણો પણ મંગોલિયાથી નીકળી કનસૂર તરીમતટ અને શકસ્થાનમાં થઈ ક્ષરસમાં જઈ વસ્યા. હૂણુ સરદાર ખુશનેવાઝ ઈ. સ. ૪૮૮માં ક્ષરસના રાજા ફિરોજને મારી ત્યાંનો રાજા બન્યો હતો પરંતુ ફિરોજના પુત્ર કેકેબાદે ધીજે વર્ષે ૪ તેને હરાવ્યો. ભગાડ્યો અને ખુશઝનસરવાને ઈ. સ. ૫૫૬માં ઉત્તરીય હૂણુ રાજ્યનો મૃ. યુધંટ વગાડ્યો. આથી કેટલાએક હૂણો યુરોપમાં રામ અને ઈટાલી તરફ ચાલ્યા ગયા, અને સમય જતાં ધીમે ધીમે ધીમે ત્યાંની પ્રજામાં ભળી ગયા.

હૂણોનો એક કાફલો કારસથી તિબેટ રસ્તે ભારતમાં આવ્યો. તેમણે પ્રથમ સમ્રાટ કુમારગુપ્તના સમયમાં ઈ. સ. ૪૦૦ લગભગમાં કંદહાર લૂટ્યું. હૂણો ઈ. સ. ૪૫૦ લગભગમાં ભારતમાં આવ્યા, પરંતુ ઈ. સ. ૪૫૫માં સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તે તેનો સળગ સામનો કર્યો એટલે તેઓ આગળ વધી શક્યા નહીં. અંતે હૂણુ સમ્રાટ તોરમાણે કંદહાર, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત, મત્સ્ય અને મધ્ય પ્રદેશ જીતી ઈ. સ. ૪૮૪ (વિ. સં. ૫૪૧) માં એરન જીત્યું, પછી બુદ્ધલખંડ તથા માગધો જીતી લીધા. તે ઈ. સ. ૫૦૦ લગભગમાં તે સમસ્ત ઉત્તર ભારતનો સમ્રાટ બની ચૂક્યો હતો. તે ઈ. સ. ૫૦૨ માં મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ મિહિરકુલ બેઠો. તે બહુ બહાદૂર હતો, તેણે કાશ્મીર જીત્યું, ઈ. સ. ૫૧૭ લગભગમાં સિંધ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ જીતી લીધો. અંતે ગુપ્તસમ્રાટ બાલાદિત્ય, માલવરાજ યશોધર્મા, વલ્લીપતિ ક્રુવસેન, કનોજનો આદિત્યવર્મા અને સ્થાનેશ્વરનો નરવર્મા વગેરેએ એકસંપ કરી તેનો સામનો કર્યો. તેને ઈ. સ. ૫૨૮માં મંદસોર પાસે સખત હાર આપી, ભારત બહાર ચાલ્યા જવાની ફરજ પાડી. આ હૂણો પરના વિજયની યાદીમાં મંદસોરમાં બે વિજયસ્તંભો રોપાયા છે અને તેમાં બ્રાહ્મીલિપિમાં વિજય-પ્રશસ્તિ કોતરી છે; બે આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે. મિહિરકુલ ઈ. સ. ૫૪૦ (વિ. સં. ૫૯૭) માં મરણ પામ્યો, અને હૂણોની સત્તાનો એટ આવ્યો. હૂણોની રાજસત્તા ઈ. સ. ૫૬૫માં ઉત્તર ભારતમાંથી, ઈ. સ. ૫૮૦માં દક્ષિણ ભારતમાંથી અને ઈ. સ. ૬૪૮માં મધ્ય ભારતમાંથી સદાને માટે નાશ પામી છે. સ્થાણેશ્વરના હર્ષવર્ધને ઈ. સ. ૬૪૮માં હૂણુસત્તાનો છેલ્લો નાશ કર્યો હતો. પછી તે હૂણો પણ ભારતની બીજી જાતિઓમાં ભળી ગયા એટલે આજે હૂણુ એ શબ્દો માત્ર ઇતિહાસમાં જીવતા રહ્યા છે.

(ભારતવર્ષ, ભાગ ૪૮, અંક ૧, ક. ૨૮૩)

તુરમણી નગરીમાં આઠ કાલકનો ભાણેજ દત્ત રાજા થયો.

તેણે યુગપ્રધાન આ. કાલકસ્તૂરિને યજ્ઞનું કૃણ પૂછ્યું અને પછી પોતાનું મરણ પૂછ્યું. આચાર્યશ્રીએ તેને સાક્ષાત્ ખુલાસો કહી સંભળાવ્યો. તેને મૃત્યુ માટે જે દિવસ આપ્યો તે જ દિવસે તે મૃત્યુ પામ્યો. આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડવાથી આચાર્યશ્રીને પ્રભાવ તે સમયના જિતારિ વગેરે ઘણા રાખ્યાં ઉપર પડ્યો. આ ઘટના વીર સં. ૬૫૦ લગભગમાં બની હશે. રાજપુરુષોએ દત્તને મારી જિતારીને રાખ બનાવ્યો અને ત્યારપછી તુરમણી નગરી તોરમાણના હાથમાં ગયું. ત્યાં તુરમણીનું અસલ નામ પંચવર્ધ્યા નગરી છે. તોરમાણે ત્યાં ગાદી સ્થાપ્યા પછી તેનું બીજું નામ તુરમાણી પડ્યું હશે અને એ જ કારણે દત્તના ઇતિહાસમાં એ નામ લખાયું હશે એમ લાગે છે.

હૂણસમ્રાટ તોરમાણે ગુપ્તરાજ્યના સિંહાસનને હથમચાવ્યું. તે વિ. સં. ૫૫૭ સુધીમાં ઉત્તરાપથનો સમ્રાટ બની ચૂક્યો હતો, તેણે ઉત્તરાપથમાં ચીનાબને કિનારે પંચવર્ધ્યા નગરીમાં પોતાની રાજધાની સ્થાપી.* તેના પ્રતાપી પુત્ર મિહિરકુલે શિયાલકોટને પોતાની

* પંચવર્ધ્યા નગરી આજે નથી. વિદ્વાનો માને છે કે આજે જ્યાં શિયાલકોટ, જમ્મુ, કાંગ, પટ્ટી, ચાચર કે હરપ્પા છે, ત્યાં તે નગરી હતી.

બૌદ્ધ ઐતિહાસમાં મુલતાનથી ઇશાનમાં ૭૦૦ લી (આશરે ૧૧૭ માઈલ) દૂર પંચવર્ધ્યા બતાવી છે. આ હિસાબે મોંટગોમરી જિલ્લાનું રાવી નદીના પૂર્વ કિનારે અક્ષાંશ-૩૩, રેખાંશ ૭૩-૨૫ સ્થાને રહેલ હરપ્પા એ જ પંચવર્ધ્યા છે ત્યાંની ખોદાઈમાંથી ઘણા પ્રાચીન અવશેષો મળ્યા છે.

પંચવર્ધ્યા, પાર્વતિકા, પાર્વતી અને હરપ્પા (હરાત્મા હરપત્તી) એ એક જ અર્થને સૂચવે છે. એટલે હરપ્પા એ જ પાર્વતિકા હોવાનો વધુ સંભવ છે.

કોઈ સ્થાને પંચવર્ધ્યાને તક્ષશિલાના એક ભાગ તરીકે વર્ણવી છે.

ઈ. સ. ૧૨૧૬ના ચચનામામાં સૂચન છે કે-તલવાડ, ચચપુર ચાને ચાચર એ જ પંચવર્ધ્યા છે. (ભારતીય વિદ્યા, ક. ૫.)

વીતલપથનગરનો ટીલો જે આજે અક્ષાંશ ૨૭-૧૫, રેખાંશ ૬૮-૧૫ના સ્થાને મોહન-જો-ડેરો (મરેલાઓની ટેકરીઓ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે; ત્યાંથી ભગવાન પાર્શ્વનાથની ધાતુપદ ઉપર બનાવેલ ઘણી પુરાણી મૂર્તિ મળી છે. (જૈન સત્યપ્રકાશ, ક. ૧૭૨)

રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું હતું. આ સમ્રાટ તોરમાણ અને મિહિર-
કુલ જૈનધર્મના પ્રેમી રાજાઓ હતા. તેઓ આ. કાલક તથા આ.
હરિગુપ્તસૂરિને સાચા જ્ઞાની, કડક ત્યાગી અને ગુરુ તરીકે માનતા હતા.

રાજા ધ્રુવસેન

સૌરાષ્ટ્ર પર ગુપ્તવંશ પછી મિત્રવંશ ચાને વલ્લીવંશે
શાસન કર્યું છે. આદ્ય શિલાદિત્ય પછી આ વંશ સેનાપતિપદે
હતો. તે પછી સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક વલ્લીવંશનો પહેલો રાજા છે. તેને
૧ સેનાપતિ ધરસેન, ૨ દ્રોણસિંહ, ૩ ધ્રુવસેન, અને ૪ ધરભટ્ટ
એમ ચાર પુત્રો હતા. તેની રાજધાની વલ્લીમાં હતી અને તેનું
કુમારભુક્તિ નગર આણંદપુર હતું. સંભવતઃ ધ્રુવસેનનું બીજું
નામ “સેન” હોય એમ લાગે છે. સેનાપતિ ધરસેન (પ્રથમ) મરણ
પામ્યો હતો એટલે સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક પછી વલ્લી સં. ૧૮૦ થી
૨૦૦ સુધી દ્રોણસિંહ અને વલ્લી સં. ૨૦૦ થી ૨૩૦ સુધી
ધ્રુવસેન વલ્લીનો રાજા હતો. x આ રાજાઓ જૈન હતા. જે કે
વલ્લીના શિલાલેખોમાં વલ્લી રાજાઓને પરમમાહેશ્વર કે પરમ-
ભાગવત તરીકે ઓળખાવ્યા છે. પણ આ વિશેષણ તો રિવાજ-
રૂપે લખાતું હતું. મોગલસમ્રાટ અકબરનાં ફરમાનોમાં **ઉમાપતિ-
પ્રસાદ** વગેરે શબ્દો વપરાયા છે તેમ અહીં પરમ માહેશ્વર વગેરે
વિશેષણો પણ વ્યવહારરૂપે વપરાયા છે. બાકી આ વંશના રાજાઓ
પરમમાહેશ્વર તરીકે ઓળખાવા છતાં જૈન કે બૌદ્ધ હતા, એમ
તેઓના મંદિરોના છત્તોંદારો દુરૂડાવિહાર તથા મહારાજા ગુહસેનના
શિલાલેખો પુરવાર કરે છે. એટલે વલ્લીવંશ જૈનધર્મી હતો, એમ
માનવાને શિલાલેખો આડા આવે તેમ નથી. (બુઓ: પૃષ્ઠ: ૩૮૪)

પં. નેમિચંદ્ર જ્યોતિષાચાર્ય લખે છે કે શ્રી. મિહિરકુલના પહેલા
જાતના સિક્કાઓ મળે છે, તે જૈન સિક્કાઓ છે.

(જૈન સિદ્ધાંત લાસકર, તા. ૧૫-૧૨-૫૦; જૈન, તા. ૧૮-૮-૫૧)

x આ પહેલા ધ્રુવસેનના વલ્લી સં. ૨૦૬ થી ૨૨૬ સુધીના ત્રણ
પત્રો મળે છે. વીર સં. ૯૯૩, વિ. સં. ૫૮૩, ઈ. સં. ૫૨૭, વલ્લી
સં. ૨૦૮ એ એક સાલ છે.

પૂર્વધરના કાળમાં ધરસેન, વીરસેન અને ધ્રુવસેન એ છેલ્લા જૈન રાજાઓ છે. ત્યાર પછીના વલ્લીવંશના ૭ શિલાદિત્યો તથા બીજા રાજાઓમાં પણ ધણા જૈનધર્મી હતા.

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા,
જૈન સત્ય પ્રકાશ : ક્રમાંક : ૩૭, ૩૮)

નાગહડ તીર્થ:

મેવાડમાં એકલિંગજી પાસે નાગની આકૃતિવાળો નાગહડ છે, જે હાલ નાગદા તરીકે ઓળખાય છે. આ સ્થાન એકવાર મેવાડની રાજધાની તરીકે પણ વિખ્યાત હતું.

અહીં મૌર્યસમ્રાટ સંપ્રતિએ મંદિર બનાવી લાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આં નરસિંહસૂરિના ઉપદેશથી પહેલો ખુમાણરાજ અને તેના વંશજો જૈન બન્યા એટલે ત્યારથી આ સ્થાન વિશેષ ખ્યાતિવાળું બન્યું હતું. શ્વેતાંબર કે દ્વિગંબર, જૈન કે અજૈન દરેક તેની યાત્રાએ આવતા હતા. દ્વિગંબરોએ તેને હાથ કરવા માટે પ્રયત્ન આદર્યો, પરંતુ આં સમુદ્રસૂરિએ દ્વિગંબરોને જીતી લઈ એ તીર્થનું રક્ષણ કર્યું હતું.

આં શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ સ્વતંત્ર સ્તોત્ર દ્વારા નાગહડ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરેલ છે, માંડવગઢના મંત્રી પેથડકુમારે અહીં ભગવાન નેમનાથનું અને નવલખા સારંગશાહે સં. ૧૪૬૪ ના મહા સુ. ૧૧ દિને લાં શાંતિનાથનું મંદિર બનાવેલ છે.

આજે લાં પાર્શ્વનાથ તથા લાં નેમિનાથનાં મંદિરો નથી, તેના ટેકરાઓ છે. પાસે જ લાં શાંતિનાથનું મંદિર વિદ્યમાન છે; જેમાં લાં શાંતિનાથની ૯ પુટ બેંચી અદ્ભુત પ્રતિમા બિરાજમાન છે, જેનું બીજું નામ અદ્ભુદજી છે.

(પટ્ટાવલી સમુચ્ચય, જૈન સત્ય પ્રકાશ-કં ૯, ૩૭, ૩૮)

વલ્લભીતીર્થ:

વલ્લભીમાં વીર સં. ૯૮૦ માં આગમો પુસ્તકાકૃત થયાં છે, તંક્ષી તે આગમતીર્થ મનાય છે.

આણંદપુર:

અહીં વીર સં. ૯૯૩ માં ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ કલ્પસૂત્રનાં બાહ્યેર વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ થયો છે. અહીં. ભ. ઋષભદેવનું પ્રાચીન વિશાળ દેરાસર છે. આ નગર અત્યારે વડનગર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ નગરનાં જૂનાં નામો આનર્તપુર અને આનંદપુર છે.

પ્રકરણ સત્તાવીશમું

આં માનદેવસૂરિ (ગ્રીળ)

આં સમુદ્રસૂરિની પાટે આં માનદેવસૂરિ થયા છે, જેનો સત્તાસમય વીર સં. ૧૦૦૦ છે.

આં મુનિસુંદરસૂરિ તેમનો પરિચય આપે છે કે:—

અમૃદ ગુરુઃ શ્રીહરિમદ્રમિત્રં, શ્રીમાનદેવઃ પુનરેવ સૂરિઃ ।

યો માન્વતો વિસ્મૃતસૂરિમન્ત્રં, લેમેઽમ્બિકાઽઽસ્યાત્ તપસોજ્જયન્તે ॥

(ગુર્વાવલી : શ્લોક ૪૦)

આં માનદેવસૂરિ આં શ્રીહરિભદ્રસૂરિના પરમ મિત્ર હતા. તેઓ માંદગીના કારણે સૂરિમંત્રને ભૂલી ગયા હતા, એટલે તેમણે ગિરનાર તીર્થમાં જઈ ઉપવાસો કરી અંબિકાદેવી મારફત સૂરિમંત્ર મેળવ્યો હતો.

આં હરિભદ્રસૂરિ સાથેની તેમની મૈત્રી માટેથી દંતકથા નીચે પ્રમાણે છે.

આં હરિભદ્રસૂરિ બહુ જ મધુર ભાષી હતા; એટલે લોકોનો તેમના પ્રત્યે ઘણો જ રાગ હતો. આં માનદેવસૂરિ તેમનાથી નાના હતા. તેઓ આં હરિભદ્રસૂરિને દંભી તથા મીઠાબોલા માનતા હતા અને તેમના નામ પર સૂગ ખાતા હતા. એકવાર તેઓ એક નગરમાં પધારવાના હતા, આં હરિભદ્રસૂરિ ત્યાં બિરાજમાન હતા જે પોતાના શિષ્યને લઈ આં માનદેવસૂરિની સામે આવ્યા. આં માનદેવસૂરિ તો તેમને ઓળખતા જ ન હતા. એટલે તેમને આવતાંવાર જ સંભળાવ્યું કે, ‘પેલો ધૂર્ત તમારે ત્યાં જ છે ના ? તેણે લોકોને કેવા ભોળાવ્યા છે ?’ આં હરિભદ્રસૂરિએ ઘણી જ શાંતિથી

જણાવ્યું કે, ‘હાજી ! આપ પધારશો એટલે બધુંય સારું થશે.’ આ વાતચીત થાય છે, એટલામાં સંઘ પણ સત્કાર માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સંઘના કહેવાથી આં માનદેવસૂરિએ જાણ્યું કે, હું જે મુનિવર સાથે વાતચીત કરી રહ્યો છું તે જ આં હરિભદ્રસૂરિ છે. એટલે તેઓ શરમાયા. તેમણે આં હરિભદ્રસૂરિ સામે જોયું, તેમની શાંત, ગંભીર મુદ્રા જોઈ તેમની પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટ્યો, “મિત્ઠામિ દુક્કઠં” આપ્યો. પછી તો બન્ને આચાર્યો ત્યાં પરમ હર્ષથી મળ્યા-લેટ્યા અને ત્યારથી તેમની વચ્ચે મૈત્રી બંધાણી. પરંતુ આ મૈત્રી ધીમે ધીમે એવી ગાઢ બની કે, અંધકારો તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. આં મુનિસુંદરસૂરિએ આપેલો શ્રીહરિમંત્રમિત્ર શબ્દ પણ આપણને એ જ વાત સંભારી આપે છે.

બૃહદ્ગચ્છની સૂરિવિદ્યાપાઠની પ્રશસ્તિ—પુષ્પિકા ૧૨ ગાથામાં છે. તેમાં આં માનદેવસૂરિએ ગિરનાર તીર્થમાં સૂરિમંત્ર મેળવ્યો, તેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે:—

“આં સમુદ્રસૂરિના શિષ્ય આં માનદેવસૂરિ તે આં હરિભદ્રસૂરિના મિત્ર છે, ગુણનિધાન છે અને યુગપ્રધાન છે. ગુરુજીએ તેમને પ્રકટ અતિશયોવાળા જોઈને વિ. સં. ૫૮૨માં સૂરિપદે સ્થાપ્યા. તેમને ગુરુજી તરફથી અંદ્રકુળનો અને ચિરમૈત્રીથી સંતુષ્ટ આં હરિભદ્રસૂરિ તરફથી વિદ્યાધરકુળનો, એમ વાચના-સિદ્ધ બે સૂરિમંત્રો મળ્યા હતા. સમય જતાં બન્ને મંત્રોના પદની સમાનતા, દારુણ દુકાળ, લોકમરણ અને બિમારી એ ચાર કારણે તેઓ સૂરિમંત્ર વિસરી ગયા. ત્યાર પછી તેમણે ગિરનાર તીર્થમાં જઈ ૧૬ ઉપવાસ કરી અંબિકાદેવીની આરાધના કરી. અંબિકાદેવીએ પણ ખુશ થઈ સીમંધરસ્વામી પાસેથી સૂરિમંત્ર લાવી આપ્યો, અને ભગવાન સીમંધરસ્વામીએ કહેલ તે મંત્ર પણ અંબિકા-મંત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. સંતુષ્ટ પદ્માવતીદેવી આં માનદેવ-સૂરિને સહાય કરે છે. તે આચાર્ય સૂરિઓનું કલ્યાણ કરે.”

આં માનદેવસૂરિનો આ રીતે પરિવ્રથ મળે છે; આ સિવાય બીજો પરિવ્રથ મળતો નથી.

આ સમયમાં યુગપ્રધાન આ હારિલસૂરિ અને સુ. પ્ર. જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ થયા છે, તેઓનો પરિચય યુગપ્રધાન પદ્મવલી (પૃ. ૧૯૩, ૧૯૪)માં આપ્યો છે. આ હારિલસૂરિ જેમનાં ખીખાં નામો હરિયુક્તસૂરિ તથા હરિભદ્રસૂરિ છે, તેમનાથી વીર સં. ૧૦૫૫ થી હારિલવંશ નીકળ્યો છે, જે પાછળથી કૃષ્ણર્ષિઅચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. (જુઓ: પ્ર. ૩૨ મું)

મહાન વ્રંધનિર્માતા આ હરિભદ્રસૂરિ પણ આ સમયે થયા છે એમ અનેક ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ તેમના સમયમાં મતભેદ હોવાથી અમે તેઓને ત્રીજા માનદેવસૂરિના સમયમાં મૂક્યા છે. (જુઓ: પ્ર. ૩૧ મું)

હારિલવંશ-પદ્મવલી :

૧. આં હરિયુક્તસૂરિ—યુગપ્રધાન પદ્મવલીમાં “ આ. હારિલસૂરિનું” નામ મળે છે. તેમના વીર સં. ૯૪૩ અથવા ૯૫૩માં જન્મ, વી. સં. ૯૭૦માં દીક્ષા, વી. સં. ૧૦૦૦માં યુગપ્રધાનપદ અને વી. સં. ૧૦૫૫માં સ્વર્ગગમન થયેલ છે. તેઓ ૨૯મા યુગપ્રધાન છે.

આ. હારિલસૂરિનું ખીખું નામ હરિયુક્તસૂરિ અને “વિચાર-શ્રેણી” પ્રમાણે ત્રીખું નામ આ. હરિભદ્રસૂરિ હોય એમ લાગે છે.

આં મેરુતુંગસૂરિ તેમના માટે લખે છે કે—

પંચસપ્ત પંચસીવ, વિક્રમકાલાયો જ્ઞતિ અત્યમિત્રો ।

હરિભદ્રસૂરિસુરો, મધિઆણં દિસડ કલ્હણં ॥

તતો જિનભદ્રક્ષમાશ્રમણઃ ૬૫ । (વિચારશ્રેણી)

આં હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૮૫માં સ્વર્ગ પધાર્યા; તેઓ ભાવિકેતુનું કલ્યાણ કરે. ત્યાર પછી આં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા, જેમનો યુગપ્રધાન કાળ ૬૫ વર્ષનો છે.

જો કે આ ગાથા યાકિનીમહત્તરાસૂત્ર આં શ્રીહરિભદ્રસૂરિના સ્વર્ગગમન માટે વપરાય છે પરંતુ આ ગાથા આં હારિલસૂરિને અંગે હોય, અને લેખકોના હાથે હરિયુક્તને સ્થાને હરિભદ્ર લખાયું હોય, એ વધુ સંભવિત છે. આં હારિલનું સ્મર-

ગમન વીરનિર્વાણથી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ; એ ગણતરીએ એ જ સાલમાં આવે છે. તે સમયના તે શાસનપ્રભાવક યુગપ્રધાન આચાર્ય છે, એટલે તેમને માટે આ ઐતિહાસિક સમયનિર્દેશ હોય, એ માનવા જેવી વાત છે અને જો આં હરિલસૂરિનું ત્રીજું નામ જ આં હરિલદ્રસૂરિ હોય, તો આ ગાથા સર્વ રીતે ઉપયોગી છે.

વીર સં. ૯૮૦ વિ. સં. ૫૭૦માં આં દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે વલ્લીની આગમવાચના કરી, તેમાં આ આચાર્ય હાજર થયા છે. તેમને પૂર્વધરો પાસેથી શ્રુતજ્ઞાન મળ્યું છે. એટલે તેઓ તે સમયના સમર્થ શ્રુતધર છે. તેમની પછી યુગપ્રધાન આં જિનલદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ થયા છે.

આં હરિશુભ્રતસૂરિના ચરિત્રના અંકોડા આ રીતે જોડાય છે: અહિછત્રામાં શુભ્રતવંશનો હરિગુપ્ત રાજા હતા. જેના સિદ્ધામાં એક બાળુ મહારાજ હરિગુપ્તસ્ય અને બીજા બાળુ કૂલવાળા કળશનું ચિહ્ન ખોદાયેલું છે. તેણે વૈરાગ્ય પામી જૈન-દીક્ષા સ્વીકારી, તેઓ કુલીન, જ્ઞાની અને નિઃસ્પૃહ રાજર્ષિ થયા. હૂણસમ્રાટ તોરમાણુ અને મિહિરકુલ તેમને શુરુ તરીકે માનતા હતા.

૨. આં દેવગુપ્તસૂરિ:—તેઓ માળવાના શુભ્રતવંશી દેવ-શુભ્રત નામના રાજા હતા. તેમણે રાજ્ય રાજ્યવર્ધન સાથેના યુદ્ધમાં હાર મળતાં સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને શુભ્રતવંશના જ નિઃસ્પૃહી રાજર્ષિ આં હરિશુભ્રતસૂરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. તેઓ પણ શુભ્રતવંશના રાજા હોવાના કારણે “રાજર્ષિ” તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા અને એ જ કારણે તેઓનો રાજવંશે ઉપર પૂર્ણ પ્રભાવ હતો. તેઓ મહાકવિ હતા. તેમણે “ત્રિપુરુષચરિત્ર”ની રચના કરી છે.

૩. આં શિવચંદ્રગણી:—તેઓ વિહાર કરતા કરતા ભિન્ન-માલ પધાર્યા અને તે જ પ્રદેશમાં વિચર્યા.

૪. યક્ષદત્તગણી ક્ષમાશ્રમણ:—તે મહાત્મા હતા, ત્રણે દોડમાં વિખ્યાત હતા. તેમની મહત્તર તરીકે પણ ઓળખાણ મળે

છે. તેમને તપસ્વી, સમર્થ અને વ્યાખ્યાનલબ્ધિવાળા અનેક શિષ્યો હતા. તેમાંય પણ કાર્તિકેયનાં છ મુળની જેવા નાગ, વિંદ, મમ્મડ, દુર્ગ, અગ્નિશર્મા અને વડેસર એ છ મુખ્ય શિષ્યો હતા, આચાર્ય હતા. આ શિષ્યોએ ગુજરાતમાં (સંભવતઃ જલોરથી પંચાસર સુધીના પ્રદેશમાં) વિચરી નવા જૈનો બનાવ્યા અને ઘણાં જિનમંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં.

૫. વટેશ્વર ક્ષમાશ્રમભણ:—આં ચક્ષદત્તગણીને અનેક શિષ્યો હતા, જે પૈકીના છ શિષ્યોને તેમણે આચાર્યપદ આપ્યું હતું. તેમાંના છઠ્ઠા આં શ્રીવટેશ્વર ક્ષમાશ્રમભણ છે. તેમનું સૌમ્ય મુખ જેવાથી દુર્જન મનુષ્ય પણ કંડોગાર થઈ જતો હતો. તેમણે પોતાના ઉપદેશ દ્વારા અનેક સ્થાનોનું મિથ્યાત્વ દૂર કર્યું હતું, જૈન ધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો અને તેમના ઉપદેશથી આકાશવપ્રનગર—અંબરકોટ—ઉમરકોટમાં વિશાળ જિનમંદિર બન્યું હતું.

દક્ષિણકચ્છ આં ઉદ્ધોતનસૂરિએ “કુવલયમાલા” પ્રશસ્તિમાં આં વટેશ્વરસૂરિને ચંદ્રકુલના બતાવ્યા છે.

દશમી સદીના કૃષ્ણર્ષિગચ્છના આં જયસિંહસૂરિ ધર્મોપદેશમાત્રાના સ્વોપજીવિવરણની પ્રશસ્તિમાં આં વટેશ્વરસૂરિને ક્ષમાશ્રમભણ પદધારી લખે છે અને વાચક શ્રીદેવવાચકની સ્થવિરાવલીમાં થયાનું જણાવે છે. (ગાથા-૨)

આં શ્રીજયસિંહસૂરિ વિ. સં. ૧૪૨૨માં ‘કુમારપાલ મહાકાવ્ય’ની પ્રશસ્તિ (સ્લો. ૧, ૨)માં આં શ્રીવટેશ્વરની પરંપરામાં થયેલ મહાતપસ્વી શ્રીકૃષ્ણઋષિને આં શ્રીસુહસ્તિસૂરિના શિષ્ય ચારણલબ્ધિવાલા દશમા ગણનાયક શ્રીગુપ્તસૂરિથી ઉત્પન્ન થયેલ ચારણગણની ચોથી વજ્રનાગરીશાખાના ખીખ વિટપકુલના જણાવે છે.

‘શ્રીકદપસૂત્ર’માં ચારણગણનાં સાત કુલો બતાવ્યાં છે. તેમાં ખીખું કુલ પ્રીતિધર્મ છે. વિટપ નામનું કોઈ કુલ નથી પણ એમ લાગે છે કે આ વિટપ શબ્દથી વજ્રશાખાનાં નાગેન્દ્ર આદિ ચાર

કુલો પૈકીના બીજા ચંદ્રકુલનાં નામાંતરરૂપ વનવાસીકુલનું અથવા વટેશ્વરગચ્છનું સૂચન હશે, અસ્તુ. ચારણગણનું સાતમું કુલ “કૃષ્ણ-સહ” છે; એ પણ એક સૂચક વસ્તુ છે.

આ લિખ્ત લિખ્ત ઉદ્દેશોમાંથી આપણને ત્રણ વસ્તુઓ મળે છે.

૧. તેઓ ગુરુપરંપરાએ ચારણગણની વજનાગરી શાખાના હતા.

૨. તેઓ વાચકપરંપરાએ આં દેવવાચકની પરંપરાના હતા. કેમકે આં હરિશુભસૂરિ તેમના શ્રુતશિષ્ય હતા અને વીર સં. ૯૮૦નો શ્રમણસંઘ જ્ઞાનપરંપરાએ તો પૂજ્ય દેવવાચકની પરંપરામાં જ છે, એટલે એ વાત પણ ધરાબર છે.

૩. તેઓ કુલવ્યવસ્થાના હિસાબે ચંદ્રકુળના હતા. કેમકે આ. વજ્રસેન, આં યક્ષદેવસૂરિએ મુનિસમ્મેલન મેળવી વીર સં. ૬૦૬માં ચાર કુલની સ્થાપના કરી હતી અને દરેકે દરેક મુનિઓને આ ચાર કુલોમાં વહેંચી નાખ્યાં હતાં, ત્યારે ચારણગણને સમાવેશ ચંદ્રકુલમાં થયો હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેનું વિટપકુલ પણ વનવાસીગચ્છ અથવા વટેશ્વરગચ્છનું સૂચક લાગે છે.

આ રીતે સમન્વય કરીએ તો જુદા જુદા ભાસતા આ ત્રણે આચાર્યો એક જ છે; એમ માનવામાં હરકત નથી. તે પરંપરાના આચાર્યોનું વિહારક્ષેત્ર, સંવતવારી, જ્ઞાનબળ અને કાર્યક્ષમતા વગેરે પણ ઉક્ત વાતને ટેકો આપે છે. અમે અહીં તે જ સમન્વયના આધારે ‘કુવલયમાલા’ અને ‘ધર્મોપદેશમાલા’ના આં વટેશ્વરસૂરિને એક માન્યા છે અને એ રીતે જ ઇતિહાસઆલેખન કર્યું છે. આ. વટેશ્વરસૂરિથી ચારાપદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે. *

૬. આં તત્ત્વાચાર્ય:—આ આચાર્ય યથાર્થ નામવાળા, તપસ્તેજથી દીપતા સૂર્ય જેવા, દુષ્પ્રમક્ષણના મહાન પ્રભાવક, શીલ લક્ષણવાલા, સ્થિરચિત્ત, પંચાચારની શુદ્ધિથી વિખ્યાત થયેલા અને જિનપ્રવચનના પ્રભાવક હતા.

* સં. ૧૦૮૪નો ભગવાન આદીશ્વરના પરિકરનો લેખ. જૈન સત્ય પ્રકાશ: ક્રં ૭૫; તથા જુઓ પ્રકરણ ૩૧મું

શ્રી. જિનવિજયજી કુવલયમાલા પ્રશસ્તિ ગા. ૧૨ના સીલંગ-
વિઙ્ગસીલો વિશેષણને ૨લેખરૂપે માની આ આચાર્ય અને ટીકા-
 કાર આ. શ્રીશીલાંકને એક માને છે. પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આ.
 શીલાંકસૂરિનું બીજું નામ તત્વાદિત્ય છે અને તેમનો સત્તાસમય
 ગુપ્ત સં. ૭૭૨ છે. ત્યાં ગુપ્તસંવત્થી શકસંવત લેવાય છે. એ
 રીતે પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આ. શીલાંકસૂરિ આ આઠ તત્વાચાર્યથી
 ભિન્ન છે, એમ નક્કી થાય છે. આ સિવાય વનરાજ આવડાના ગુરુ
 નાગેન્દ્રગચ્છના આ. શ્રીશીલગુણસૂરિના સત્તાસમય પણ વિક્રમની
 આઠમી સદી જ છે, એ પણ ભૂલવા જેવું નથી.

૭. દક્ષિણચિહ્ન આઠ ઉદ્ધોતનસૂરિ:—તેઓ આ. તત્વાચાર્યના
 શિષ્ય છે, તેઓ ગૃહસ્થીપણે ત્રણે કર્મમાં પ્રવીણ મહાદુવાર
 (મહાર કે મહુવા)ના ક્ષત્રિય રાજા ઉદ્ધોતનના પૌત્ર અને રાજા
 વટેશ્વરના પુત્ર હતા. શરીરના જમણા ભાગમાં સાથિયાનું નિશાન
 હોવાથી તેઓ દક્ષિણચિહ્ન કે દક્ષિણાંક તરીકે પણ વિખ્યાત
 થયા હતા. તેમને પદ્માવતીદેવી પ્રસન્ન હતાં, તેમણે આ. શ્રી-
 વીરભદ્રસૂરિ કે જેમના ઉપદેશથી જલોરમાં ભઠ્ઠા ઋષભદેવનું
 અષ્ટાપદ જેવું વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું હતું, તેમની પાસે શાસ્ત્રનું
 અને પ્રખર શાસ્ત્રનિર્માતા આઠ શ્રી. હરિભદ્ર પાસે ન્યાયશાસ્ત્રનું
 અધ્યયન કર્યું હતું અને જલોરના ભ. શ્રીઋષભદેવના ચૈત્યમાં
 રહીને મહાગજવાન શ્રીવત્સ રાજાના સમયમાં શક સં. ૭૦૦
 (વિ. સં ૮૩૫)માં એક દિવસ બાકી હતો ત્યારે પ્રથમ ચૈત્ર વદિ
 ૧૪ના દિવસે ત્રીજા પહોરે પદ્માવતીદેવીની પ્રેરણાથી પ્રાકૃત
 “કુવલયમાલા કથા” રચીને સમાપ્ત કરી છે, જેની પ્રશસ્તિમાં પોતે
 આ. હરિગુપ્તસૂરિથી પોતા સુધીની પટ્ટાવલી આપી છે. આ. રત્નપ્રભ-
 સૂરિએ આ કુવલયમાલાના આધારે ‘લઘુ કુવલયમાળા’ જનાવી છે.

આ. ઉદ્ધોતનસૂરિએ કુવલયમાળામાં પહેલાના જૈન, અજૈન
 કવિઓનું સ્મરણ કર્યું છે. જૈન કવિઓમાં આ. પાદલિપ્ત, આ.
 વિમલાંક (વિમલસૂરિ), દિગમ્બર આ. રવિણેષુ, આ. દેવગુપ્ત, આ.
 ભવવિરહનાં નામે આખ્યાં છે. કથાનું નિરૂપણ ભાવવાહી છે. ભાષા ઉત્તમ

પ્રકારની અને રસપૂર્ણ છે. આમાં મુખ્યતાએ પ્રાકૃત ભાષા છે પરંતુ કોઈ કોઈ વર્ણુનો પૈશાચી અને અપભ્રંશભાષામાં પણ આપ્યાં છે. અઢાર દેશનાં નામો આપ્યાં છે, ત્યાં તે તે દેશોની ભાષાનો આભાસ થાય તેમ વસ્તુગૂંથણી કરેલ છે. એકંદરે પ્રાકૃત ભાષાના ડોમીઓ માટે આ ગ્રંથ અદ્વિતીય છે.

આ. તત્ત્વાચાર્યના પટ્ટધર આ. ઉદ્ધોતનસૂરિ છે, તેમ બીજા મુખ્ય શિષ્ય આ. યક્ષમહત્તર હતા. તેમના શિષ્ય મહાન તપસ્વી કૃષ્ણર્ષિ થયા, જેમનાથી કૃષ્ણર્ષિગચ્છ નીકળ્યો છે.* તેમનો પરિચય પ્રકરણ ૩૨માં આપીશું.

(જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખંડ ૩, અં. ૨, જૈન સત્ય પ્રકાશ,
ક. ૭૫ પૃ. ૧૦૭)

* હારિજગચ્છમાંથી પ્રાચીન ચારાપદ ગચ્છ, કૃષ્ણગચ્છ અને હારિજગચ્છ નીકળ્યા હોય એ સંભવિત છે.

હારિજગચ્છના વિ. સં. ૧૨૪૭ થી ૧૫૭૭ સુધીના શિલાલેખો મળે છે. હારિજ ગામની બહાર શંખેશ્વરતીર્થના રસ્તા પર કેવલાસ્થળી નામનો ટીકો છે, તેની ઉપર જૈન આચાર્યોના સ્મૃતિસ્તંભો છે; જેમાં સં. ૧૧૩૧નો આ. સિંહદત્તસૂરિનો સ્મૃતિસ્તંભ છે.

હારિજગચ્છના (આ. મહેશ્વરસૂરિએ નહીં કિન્તુ) પં. માનદેવે વિ. સં. ૧૨૪૭માં ગણેશની મૂર્તિ બનાવી ગાફલાગામમાં લગ્ન પાર્શ્વનાથના દેરાસરની બમતીમાં સ્થાપી હતી, જેની શિલાલેખવાળી ગાદી આજે ચાણુસમાના ભટેવા પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ભોંયરામાં સુરક્ષિત છે.

(જૈન સત્ય પ્રકાશ, ક. ૧૧૪, ૧૧૭; આ ગ્રંથ પૃ. ૩૨)

પ્રકરણ અઢીવીશમું

આ. વિબુધપ્રભસૂરિ

આ. માનદેવસૂરિની પાટે આ. વિબુધપ્રભસૂરિ થયા.

આ સમયે આ. જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ, અને રાજા શંકર ગણ થયા છે, કુદ્ધપાકતીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

આ. જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ:

તેઓ મહાશ્રુતધર, આગમાર્થવાદી, સમર્થ વિવેચક અને સફળ શાસ્ત્રનિર્માતા હતા. તેમનો પરિચય યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી (પૃ. ૧૯૪)માં આવી ગયો છે.

રાજા શંકરગણ

દક્ષિણ ભારતમાં શિવ અને શંકર નામના ઘણા રાજાઓ થયા છે. તે પૈકીના કેટલાએક નીચે મુજબ છે.

૧. કાંતિપતિ શિવકોટિ, શિવસ્કંદ કે શિવકુમાર (વિક્રમની બીજી સદી)

૨. કલચૂરી કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શંકરગણ.

(આશરે વિક્રમ સંવત ૬૪૦)

૩. શ્રીપુરુષનો પુત્ર જૈન રાજા શિવામર (વિક્રમની આઠમી સદી)

૪. લક્ષ્મણનો મોટો પુત્ર શંકરગણ (વિ. સં. ૧૦૦૫)

૫. પદ્મવરાયનો પુત્ર શંકર નાયક (વિક્રમ સં. ૧૧૪૦)

આ પાંચ પૈકીના પહેલા ત્રણ રાજાઓ જૈનધર્મી હતા.

શંકરગણ તે કુદ્ધપાણીનો જૈન રાજા હતો, તે કલચૂરી વંશનો

હતો, તેના પુત્રનું નામ બુદ્ધરાજ હતું, તેના સમયે કર્ણાટકનો રાજા પ્રથમ પુલકેશી ચૌલુક્ય હતો, જેણે અલકામાં જૈન મંદિર બનાવ્યું હતું. પ્રથમ પુલકેશીના નાના પુત્ર મંગલેશ વિ. સં. ૬૪૮ કે ૬૬૬માં શંકરગણના પુત્ર બુદ્ધરાજને હરાવી કલ્યાણીમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી અને બીજા પુલકેશીના ઉત્તરાધિકારીઓએ તો વિ. સં. ૬૮૦માં કલ્યાણીને જ પુનઃ પાટનગર બનાવ્યું હતું. આ સાલવારી ઉપરથી તારવી શકાય છે કે શંકરગણ વિ. સં. ૬૪૦ લગભગમાં થયેલ છે.

ઇતિહાસ કહે છે કે કલચૂરી શંકરગણનો રાજ્યવિસ્તાર મોટો હતો. લાટ પણ તેના તાબામાં હતું.

(મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૧૧૪ તથા ભારતવર્ષકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભા. ૩, પૃ. ૩૮)

રાજા શંકરગણે નગરની મરકીને શાંત કરવા માટે ચક્રવર્તી ભરત મહારાજાએ લીલા માણેક રત્નની બનાવેલી અંજનશલાકા કરાવેલી ભગવાન આદિનાયની પ્રતિમા મેળવી કર્ણાટકના કુલ્પાક નગરમાં સ્થાપના કરી હતી અને તેની પૂજા માટે ૧૨ ગામો આપ્યાં હતાં, જે સ્થાન આજે કુલ્પાકતીર્થ અને માણેકસ્વામી એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

એક જીર્ણ પત્રમાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે આ. ધર્મશેખર-સૂરિએ કર્ણાટકની રાજસભામાં “નમુત્યુણ કલ્પ” નો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો. એમ લાગે છે કે આ ઘટના શંકરગણ કે બુદ્ધરાજના સમયમાં કલ્યાણીમાં બની હશે.

બીજાથી બારમા સૈકા સુધી કર્ણાટકમાં કદંબ, ગંગ, ચૌલુક્ય રાષ્ટ્રકૂટ, કલચૂરી અને હોયશલ એમ મોટા છ રાજવંશોએ રાજ્ય કરેલ છે, જેઓ મોટે ભાગે જૈન કે જૈનધર્મગ્રેમી રાજાઓ હતા. બીજા પુલકેશી વગેરે જૈન રાજાઓ થયા છે. આ સિવાય કેંકણના*

* રાજા મહાતન્દની રાણી મહારેખાના પુત્રે દરિયો પૂરી કોંકણનો પ્રદેશ વસાવ્યો છે.
(- પ્રબંધ-ચિંતામણિ)

સીલહરો, હલસીના કદંબો અને મહીસુરના હોયસલોમાં પણ ઘણા જૈન રાજાઓ થયા છે. શંકરગણુ તે પ્રવેતાંબર રાજા છે, ઉપરના રાજાઓમાં ઘણાય પ્રવેતાંબર રાજાઓ થયા છે જેનાં નામો સંપ્રદાયભેદના કારણે દિગંબર શિલાલેખોમાં પૂરી રીતે મળી શકતાં નથી.

કુદપાકજી તીર્થ :

નિઝામ રાજ્યમાં કુદપાકજી તીર્થ છે. જેને લોકો કુદપાક, કુદપપાક, કોલિયાપાક અને માણેકસ્વામી એમ વિવિધ નામોથી સંજોષે છે.

ભરત ચકવર્તીએ અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર સિંહનિષદ્યા પ્રાસાદમાં યોવીશે તીર્થકરોની રત્નમય પ્રતિમાઓ સ્થાપી હતી. તેમજ પોતાની આંગળીની વીંટીના લીલા માણેકમાંથી ભ. શ્રીઋષભદેવની જટાજૂથવાળી “માણિકસ્વામી” નામની પ્રતિમા ગિરાજમાન કરી હતી. આ પ્રતિમા ઘણી જ મનોહર હતી, એટલે અનુક્રમે વિદ્યાધરો, સૌધર્મેન્દ્ર અને રાવણુ-મંદોદરીએ પોતપોતાનાં સ્થાનમાં લાવી આ પ્રતિમાની પૂજા કરી હતી. મંદોદરી રાણીએ લંકાનો નાશ થયો ત્યારે આ પ્રતિમાને સમુદ્રમાં પધરાવી દીધી. જ્યાં આની પૂજા દેવો કરતા હતા. કર્ણાટકના રાજા શંકરગણુ પોતાના પાટ-નગર કદ્યાણીમાં ફેલાયેલ મરકી રાજની શાંતિ કરવા માટે લવણા-ધિપતિ દેવને આરાધી આ પ્રતિમા મેળવી, તેને રથમાં સાથે લઈ કદ્યાણી નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. વિકટ માર્ગ વટાવી કુદપાક નગર પહોંચેલા શંકર રાજાએ “પ્રતિમાલનો રથ આ વિકટ માર્ગ વટાવી આવે છે કે નહીં” એમ શંકાથી પાછળ વાળી જોયું કે તરત જ રથ ત્યાં કુદપાકજીમાં જ સ્તંભિત થઈ ગયો અને રાજા શંકરગણુ ભગવાન માણેકસ્વામીની ત્યાં કુદપાકમાં જ પ્રતિષ્ઠા કરી તેની પૂજા માટે ૧૨ ગામ આપ્યાં. તેના અભિષેકનું પાણી છાંટવાથી કદ્યાણી નગરમાં મરકી શાંત થઈ અને કુદપાકજીનું ધામ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત થયું. આ તીર્થની સ્થાપના વિ. સં. ૬૪૦ લગભગમાં થયેલ છે. વિ. સં. ૬૮૦માં અહીં રાજ્યકાંતિ થઈ હતી અને વિ. સં. ૧૨૪૩માં મોટી સંહારક ધર્મકાંતિ થઈ હતી. જ્યારે

વિધર્મીઓએ આ તીર્થનો વિનાશ કરવા માટે આક્રમણો કર્યા હતાં, છતાંય આ તીર્થ બચી ગયું.

શિલાલેખોથી જાણી શકાય છે કે આ તીર્થનો સં. ૧૪૮૩માં તપાગચ્છના આ. સોમસુંદરસૂરિના શિષ્ય પં. શાંતીશર્માજીના ઉપદેશથી, સં. ૧૬૬૫ના ચૈત્ર સુદ ૧૫ હસ્ત નક્ષત્રમાં સંઘના પ્રયત્નથી, સં. ૧૭૬૭માં તપાગચ્છના ભટ્ટારક વિજયરત્નસૂરિના આજ્ઞાવર્તી પં. ધર્મકુશળના શિષ્ય પં. કેસરકુશળના ઉપદેશથી અને સં. ૧૯૬૬માં માગશર વદ ૧૧ શુક્રવારે તપાગચ્છના આ વિજયાનંદસૂરિના શિષ્ય વિચારત્ન મુનિ શાંતિવિજયના ઉપદેશથી કુલ્પાકળ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થયેલ છે અને વ્વજાદંડ ચલાવવામાં આવ્યો છે.

આજે પણ આ તીર્થ પ્રભાવક તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે. નિઝામ રાજ્યમાં ગગનચુંબી શિખરવાળું જો કોઈ હિન્દુ મંદિર હોય તો તે માત્ર આ કુલ્પાકળનું જ જૈન શ્વેતાંબર મંદિર છે. આ સ્થાન દક્ષિણ હૈદરાબાદથી ઇશાનમાં ૪૭ માઈલ દૂર છે. મોટર રોડ છે. આલેર સ્ટેશનથી ૪ માઈલ દૂર છે. કુલ્પાક ગામની બહાર આ ભવ્ય મંદિર ઊભું છે.

(તીર્થકલ્પ, ઉપદેશસમતિકા, હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, ખસવપુરાણ, વિજ્ઞાનકાવ્ય, જૈન સત્ય પ્રકાશ: ક્રમાંક ૬૮ થી ૭૫ ના આધારે)

પ્રકરણ ઓગણત્રીશમું

આં જયાનન્દસૂરિ

આ. વિબુધસૂરિની પાટે આં જયાનન્દસૂરિ થયા.

તેમના ઉપદેશથી પોરવાડ મંત્રી સામંતે સમ્રાટ સંપ્રતિનાં ઘણાં દેરાસરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો; જેમાં હમીરગઢ, વીજપુર, વરમાણ, નાંદીયા, બામણવાડા, અને મુહરીનગર વગેરે મુખ્ય હતાં.

આ અરસામાં દિગમ્બર આ. અકલકંઠેવ, કોટચાર્ય મહત્તર, આ. સિંહસૂર, આ. સિંહસૂરિ અને આ. માનતુંગસૂરિ વગેરે સમર્થ આચાર્યો થયા છે. તેમજ રાજા હર્ષવર્ધન અને વૃદ્ધસોજ પણ આ જ સમયના ઐતિહાસિક રાજાઓ છે.

આં અકલકંઠેવ :

તેઓ સમર્થ દિગમ્બર આચાર્ય છે. તેમણે વિ. સં. ૭૦૦માં શાસ્ત્રાર્થ કરી બૌદ્ધોને જીત્યા હતા. બૌદ્ધ શ્રમણોએ આ. મલ્લવાદી સાથેના વાદમાં પરાજય પામી શરત પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રનો ત્યાગ કર્યો હતો. એ જ રીતે તેઓએ આ વાદમાં દક્ષિણ હિંદનો ત્યાગ કર્યો હોય તો તે બનવાબેગ છે. આ. અકલકંઠેવે ન્યાયવિનિશ્ચય, લઘીયજ્ઞયી, પ્રમાણસંગ્રહ, તત્ત્વાર્થવાર્તિક વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે.

કોટચાર્ય મહત્તર :

યુ. પ્ર. આ. જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે પોતાના ‘વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્ય’ ઉપર પોતે જ ટીકા બતાવવી શરૂ કરી પરંતુ છઠ્ઠા ગણધરવાદના વક્તવ્યવાદી જહ્નુચંદ્ર ગાથા સુધીની ૪૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચ્યા પછી તેઓ સ્વર્ગે ગયા, એટલે કોટચાર્ય વાદિગણિ મહત્તરે પછીના ભાગની લગભગ ૫૭૫૦ શ્લોકપ્રમાણ

ટીકા બનાવી તે અંથને પૂરે કર્યો છે. આ ટીકા સામાન્ય રીતે મૂલટીકા તરીકે ઓળખાય છે, જે લગભગ ૧૦૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. ત્યાર પછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષે થયેલા બીજા કોટ્યાચાર્યે આ મૂલટીકાના આધારે લગભગ ૧૩૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. આ બન્ને ટીકાઓ આ જ વિદ્યમાન છે.

કોઈ કોઈ વિદ્વાન આ કોટ્યાચાર્ય મહત્તરને આ જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય માને છે. પરંતુ આ ઓળખમાં કોઈ નિર્ણયાત્મક પ્રમાણ મળતું નથી.

આ. સિંહસૂર ક્ષમાશ્રમણ :

આ. સિંહસૂરગણી ક્ષમાશ્રમણ આ દિનગણી ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હતા. તેઓ પ્રિયહિતવાદી, મોટા યશવાળા, સિંહ જેવા શૂરવીર અને મહાવાદી હતા. ‘તત્ત્વાર્થ’ની મોટી ટીકાના બનાવનાર આ સિદ્ધસેનગણી તેમના પ્રશિષ્ય થાય. આં સિંહસૂરસૂરિએ આ મહાવાદીના ‘દ્વાદશારનયચક્ર’ પર ન્યાયાગમાનુસારિણી નામની ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ મોટી ટીકા બનાવી છે.

જે કે વિ. સં. ૧૩૩૪ લગભગથી આ અંથનું પઠન પાઠન મંદ પડ્યું હતું, અને પછીની પ્રતિઓમાં પાઠોની ગડબડ થઈ ગઈ હતી તેથી એક શુદ્ધપાઠ મળતો ન હતો. પરંતુ મહાપાધ્યાય શ્રીધર્મોપનિયંત્ર મહારાજે વિદ્વાન મુનિમંડલીને સહકાર મેળવી આ અંથનો ઉદ્ધાર કરી જબતને આ અંથનો આદર્શ પાઠ આપ્યો છે, એટલે તેમની કૃપાથી આપણે આ અંથને મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

આ. અગસ્ત્યસિંહસૂરિ :

તેમણે ‘દશવૈકલિકસૂત્ર’ની ચૂર્ણી બનાવી છે.

આ. માનતુંગસૂરિ :

“મક્તામરાદ્યદ્ભુતકાવ્યસિદ્ધિઃ શ્રીમાનતુલ્કગોડ્ય ચઢ્ઢસિદ્ધિઃ”

તેમની જન્મભૂમિ ભારતની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપુરી કાશીનગરી છે. તેમના પિતાનું નામ ધનદેવ અને પોતાનું નામ માનતુંગ હતું. તેઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા.

માનતુંગને કાશીમાં દિગંબર સાધુઓનો પરિચય થયો અને તેમના ઉપદેશથી તેણે દિગંબર દીક્ષા સ્વીકારી. ત્યાં તેમનું નામ 'મહાકીર્તિ' રાખવામાં આવ્યું હતું.

તે એકવાર કાશીમાં જ પોતાના બનેલી લક્ષ્મીધરને ત્યાં આહાર માટે ગયા. મહાકીર્તિ પોતાનું કમંડલુ સાથે લઈને ગયા હતા. એમાં નિરંતર પાણી રાખવાથી પોરા થઈ ગયા હતા. મહાકીર્તિએ એમાંથી પાણી લીધું કે એમની બહેને આ એઈને લાઈને કહ્યું: “જુઓ આમાં કેટલા પોરા છે? સર્વજ્ઞ ધર્મનું મૂલ દયા છે, તેને તમે વિસરી જ ગયા છે.” મહાકીર્તિને પણ આ બેઈ આશ્ચર્ય થયું, તેણે આ ધર્મ ત્યાગવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી. બહેને કહ્યું કે શ્વેતામ્બર આચાર્ય દ્વંક સમયમાં જ મધ્ય પ્રાંતમાંથી અહીં આવવાના છે એમની સાથે તમારી મુલાકાત કરાવીશ.

થોડા સમય પછી જિનસિંહસૂરિજી ત્યાં પધાર્યા અને તેમનો ઉપદેશ સાંભળી મહાકીર્તિએ દિગંબર ધર્મની દીક્ષા મૂકી શ્વેતામ્બર સાધુધર્મની દીક્ષા લીધી.

તેમણે દ્વંક સમયમાં શાસ્ત્રો ભણી યોગ્યતા મેળવી, એટલે શુરુજીએ પણ તેમને આચાર્યપદ આપ્યું. ત્યારથી તેઓ આ. માનતુંગસૂરિ એ નામે જ્યાંતિ પામ્યા.

આ વખતે કાશીમાં હર્ષ રાજા હતો, તેની રાજસભામાં અનેક પંડિતો હતા. તેમાં મયૂર મહાકવિ હતો, તેને એક રૂપવાન અને ગુણવાન કન્યા હતી. મયૂરે ઘણી તપાસ કર્યા બાદ તેનું લગ્ન કવિ-બાણ સાથે કર્યું. મયૂરે બાણ કવિનો રાજા સાથે પરિચય કરાવી આપ્યો, અને રાજસભાનો સભ્ય પણ બનાવ્યો.

એક વાર બાણકવિને પત્ની સાથે પ્રેમકલહ થયો. તેણે તેને આખી રાત બહુ બહુ રીતે મનાવી, પણ એ માનિનીએ પોતાનું માન મૂક્યું જ નહીં, આખરે બાણે તેણીને મનાવવા સુષુ શ્લોકનો ઉચ્ચાર કર્યો. પંડિત મયૂર પણ આ સમયે ત્યાં આવ્યો હતો. તેણે આ પ્રેમકલહ સાંભળ્યો હતો, તે તરત જ બોલી બેઠો કે—હર્ષ! તેણીને સુઝને બદલે ચણિથી સંબોધો. બસ! આ સાંભળી

મંથૂરની પુત્રી શરમાઈ ગઈ. પણ તેણીએ પિતા મારું છિદ્ર જુએ છે એમ માની, પિતાજીને શાપ આપ્યો કે—તમે રસલુબ્ધ કેદિયા થાઓ.

મંથૂરના શરીરમાં કેદ નીકળ્યો, તેણે રાજસભામાં જવાનું બંધ કર્યું, વિરોધીઓના કહેવાથી રાજાએ તેને રાજસભામાં પરાણે બોલાવ્યો. પરિણામે તેણે પોતાનું અપમાન સહન ન થવાથી સૂર્યની આરાધના કરી. તેના દ્વારા રોગ મટાડી નિરોગી શરીર પ્રાપ્ત કર્યું. આ બખર રાજસભાને પડી અને રાજાએ મંથૂર કવિની ખૂબ પ્રશંસા કરી. પરંતુ બાણ કવિ બોલ્યો કે—આમાં પ્રશંસા કરવા જેવું કંઈ નથી. રાજાએ કહ્યું કે—પંડિતજી ! ગુણી ગુણી મત્સરી ન બનેા. તમે પણ કંઈક કરી બતાવો તો તમારી વાતને સાચી માનીએ. બાણને ચાનક ચડી, એટલે તેણે રાજાની પાસે પોતાના હાથ-પગ કપાવી ચંડીના મંદિરમાં મુકાવ્યા, પછી પોતે પણ ત્યાં જઈ બેઠો અને ચંડી દેવીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. ચંડીએ પ્રસન્ન થઈ બાણ કવિના હાથ પગ જોડી દીધા. આ જોઈ રાજાએ બાણ કવિનું પણ સન્માન કર્યું.

આમ થવાથી બન્નેની પ્રશંસા થવા લાગી પણ તેઓને આપસમાં ઈર્ષા ખૂબ વધી પડી. રાજાએ તેઓને કહ્યું કે—તમે કાશ્મીર જઈ સરસ્વતી પાસેથી તમારા જય-પરાજયનો નિર્ણય કરી લાવો.

હવે બન્ને પંડિતો કાશ્મીર ગયા અને તપ કરી સરસ્વતીની આરાધના કરવા લાગ્યા. દેવીએ તેઓની સામે પાદપૂર્તિ માટે જ્ઞાતવન્દ્રં નમસ્તલમ્ એ પદ મૂક્યું. બાણ કવિએ એની પાદપૂર્તિનો શ્લોક પહેલાં બનાવી આપ્યો એટલે તેનો જય થયો. પછી બન્ને પંડિતો કાશી આવ્યા અને રાજાએ બન્નેનું ખૂબ સન્માન કર્યું.

આ ઘટના પછી એ દેશમાં એવી માન્યતા ફેલાઈ કે આ બ્રાહ્મણ પંડિતો બહુચમત્કારી છે. તેમના જેવો બીજો કોઈ ચમત્કારી નથી. રાજાએ એક વાર પોતાના પ્રધાનને પણ આ જ શબ્દો કહી સંભળાવ્યા. પ્રધાન બોલ્યો કે, સખુર ! આં માનતું ગસ્ટુરિ હાલ અહીં વિરાજે છે, તેઓ પણ મહાશક્તિશાળી પુરુષ છે. આ સંભળી રાજાએ

આચાર્યશ્રીને બહુમાનપૂર્વક રાજસભામાં પધરાવ્યા અને તેમની વિદ્વદ્-ગોળી સાંભળી, રાજા અને સભા તેઓશ્રીનું અદ્ભુત પાંડિત્ય, અસાધારણ પ્રતિભા, અજોડ કવિત્વ અને પ્રસન્નમુખ જોઈ ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

હવે રાજાએ સૂરિજીને ચમત્કાર બતાવવા વિનંતિ કરી.

આચાર્ય બોલ્યા કે, રાજન ! એવા ચમત્કારમાં કંઈ મહત્ત્વ નથી. છતાં પણ તમારે ચમત્કાર જોવો હોય તો જુઓ. 'તમે મને આખા શરીરે બેડીઓ નાખી ચોરડામાં પૂરી દો, સાથોસાથ એ ચોરડાને મજબૂત તાળાં પણ લગાવી દો. રાજાએ આચાર્યશ્રીને ૪૪ બેડીઓ પહેરાવી ચોરડામાં પૂરી દીધા. આચાર્યશ્રીએ ત્યાં લગવાન ઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ મહાપ્રાભાવિક ભક્તભરસ્તોત્ર બનાવ્યું, તેના એકેક શ્લોકથી એકેક બેડી તૂટતી હતી, એ રીતે ૪૪ શ્લોક થતાં ૪૪ બંધનો તૂટ્યાં, આચાર્યશ્રી બંધનમુક્ત થઈ રાજસભામાં પધાર્યા. રાજસભા અને પ્રજા આ ચમત્કારથી ખુશી થઈ, અને આચાર્યશ્રીમાં નમ્રતા, પ્રેમ, ઈર્ષ્યાનો અભાવ તથા સર્વત્ર વાત્સલ્યભાવ જોઈ વધુ પ્રસન્ન થયા.'

રાજાએ આચાર્યશ્રીની પ્રશંસા કરી અને ઊમેરું કે-આપની નિરભિમાનતા, નિષ્કલંકતા અને ઉદારચરિતતાને ધન્યવાદ છે. આપના દર્શનથી મારું જીવન સફળ થયું છે.

ત્યાર પછી આચાર્યશ્રી ત્યાંથી વિદાર કરી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા.

આંબાનનંદસૂરિનું 'ભક્તભરસ્તોત્ર' આજે પણ વિદ્યમાન છે. દરેકે દરેક જાેનો તેનો હંમેશાં પાઠ કરે છે. આ સિદ્ધસેનના 'કલ્યાણમંદિર'માં ૪૪ શ્લોક છે તેમ આ 'ભક્તભરસ્તોત્ર'માં પણ ૪૪ શ્લોકો છે. પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ અને એ સ્તોત્રની પ્રાચીન ટીકામાં ૪૪ શ્લોકો જ બતાવ્યા છે. તેમાં ચાર પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન છે, આઠ પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન નથી. આથી એક દિગમ્બર આચાર્યે બાકીના ૪ પ્રાતિહાર્યના નવા જ ૪ શ્લોક બનાવી તેમાં જોડી દીધા છે, એ જ રીતે બીજા દિગમ્બર સંઘના બીજા એક આચાર્યે બાકીના ૪ પ્રાતિહાર્યના બીજી રીતે

જ નવા ૪ શ્લોકો બનાવી તે સ્તોત્રમાં દાખલ કર્યા છે. આ રીતે દ્વિગચ્છર જૈનો ભક્તામરસ્તોત્રમાં ૪૮ અને પર શ્લોકોનો પાઠ કરે છે. આ નવા શ્લોકો ભક્તામરની રચનાશૈલીમાં બળી બામ તેવા નથી. આથી તેના પાઠકને “ આ શ્લોકો નવીન છે ” એમ સહેજે જણાઈ આવે તેમ છે, અસ્તુ.*

એક વાર આઠ માનતું ગસૂરિને પૂર્વકર્મના ઉદયથી ઉન્માદનો રોગ થયો, આથી તેઓએ ધરણેંદ્રને પોતાના અનશનકાળ માટે પૂછ્યું. ધરણેંદ્રે જણાવ્યું કે, ભગવન ! આપનું આયુષ્ય હજી લાંબુ છે તો અનશન કરશો નહીં, વળી હું આપને એક ૧૮ અક્ષરનો મંત્ર આપું છું, તેના બાપથી રોગ, શોક નાશ પામશે.

*ભક્તામર સ્તોત્રની પાદપૂર્તિઓ ઘણી મળે છે. તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ખરતરગચ્છના આઠ ધર્મધર્મનગણીનું વીરભક્તામર સંઠ ૧૭૩૬, (૨) પુનમિયા આઠ ભાવપ્રભનું નેમિઠ, (૩) આઠ ધર્મસિંહનું સરસ્વતીઠ, (૪) તપગચ્છના મુનિ લક્ષ્મીવિમલનું શાંતિઠ અદારમી સદી, (૫) વિજયલાભગણીનું પાર્શ્વઠ, (૬) ખરતરગચ્છીય ઉઠ સમયસુંદરનું ઋષભઠ, (૭) આઠ રત્નસિંહનું પ્રાણપ્રિયઠ (૮) રાજસુંદરનું દાદા પાર્શ્વઠ, (૯) જિનભક્તામર (૧૦) મુનિ ચતુરવિજયનું સૂરીન્દ્રઠ (૧૧) પંઠ હીઠ હંનું આત્મઠ (૧૨) મુનિ વિજયલુવિજયનું વલ્લભભક્તામર.

ભક્તામર સ્તોત્રની ઘણી ટીકાઓ છે, તે આ પ્રમાણે:—

(૧) રુદ્રપદલી આઠ ગુણાકરની ગ્રં ૧૫૭૨ સંઠ ૧૪૨૬, (૨) આઠ રામચંદ્રની સંઠ ૧૪૭૧, (૩) આઠ અમરપ્રભની, ગ્રં ૪૦૦, (૪) ચૈત્રગચ્છના આઠ ગુણાકરની ગ્રં ૧૮૫૦ સંઠ ૧૫૨૪, (૫) તપાઠ પંઠ કનકકુશલ-ગણીની ગ્રં ૬૯૬ સંઠ ૧૬૫૨, (૬) તપગચ્છના ઉઠ સિદ્ધિચંદ્રગણીની, (૭) તપા ઉઠ રત્નચંદ્રગણીની, (૮) નાગેરીતપા આઠ હર્ષકર્મિતિની, (૯) તપા મહેઠ મેધવિજયગણીની ગ્રં ૧૦૦૦, (૧૦) ગુણસુંદરની (૧૧) ભાવક-ગચ્છના આઠ શાંતિસૂરિની ગ્રં ૪:૦, (૧૨) મુનિ પદ્મવિજયની (૧૩) મેઘસુંદરગણી, ટીકાઓ મળે છે.

આ ઉપરાંત દ્વિગચ્છર વિદ્વાનોની ટીકાઓ પણ મળે છે.

આચાર્યશ્રીએ નમિજીણું સંઘવ-સ્તોત્ર ગાં ૨૧ બનાવી તેમાં ૧૮ મંત્રાક્ષરોને ગૂંથ્યા, * આચાર્યશ્રીને તેના પ્રભાવે રોગ શમ્યો અને કંચન જેવું સ્ફીર થયું. આ સ્તોત્ર પણ આજે વિદ્યમાન છે, મહા-પ્રાભાવિક અને ચમત્કારિક છે. જોનો તેનો પણ નિરંતર પાઠ કરે છે અને કલ્યાણ સાધે છે. તેમણે ભક્તિબ્ધર થયં ગાં ૩૫ બનાવ્યું છે. x
આં દેવભદ્રસૂરિ:

આં મુનિરત્નસૂરિ લાખે છે કે:—

માનતુંગ-દેવભદ્રસૂરી સ્તુત્યે મરાઠવત્ ।

ઝવતુર્માનસે યૌ શ્રીશાતવાહન-ભોજયો: ॥ ૨૩ ॥

(સં. ૧૨૫૨ ‘અમમચરિત્ર, મંગલાચરણ)

આં માનતુંગસૂરિ અને આં દેવભદ્રસૂરિ, x તેમજ રાજા શાતવાહન અને રાજા ભોજ એ સમકાલીન છે.

* નમિજીણું સંઘવં (સ્તોત્ર)ની અવચૂરિ પણ મળે છે.

આં માનતુંગસૂરિ ધણા થયા છે.

x(૧) ભક્તામરના કર્તા, (૨) સિદ્ધજયન્તીચરિતના કર્તા, વિક્રમની ગારમ્બી સદી, (૩) પરિગ્રહપરિમાણ અંચના કર્તા, (૪) રાજગચ્છ-ધર્મધોષગચ્છના આં રત્નપ્રજના પટ્ટધર, શ્રેયાંસનાથચરિતના કર્તા, સં. ૧૩૩૨, (૫) અંચજન ગચ્છના આં જયશેખરના લઘુમન્ધુ-લઘુગુરુભાઈ, સં. ૧૪૩૬, (૬) વીર-સ્તવન ગાં ૧૮ના કર્તા મુનિ માનતુંગ.

x આં દેવભદ્રસૂરિ અનેક થયા છે. તે આ પ્રમાણે—

ભોજરાજના સમકાલીન આં દેવભદ્રસૂરિ.

(૧) આં ઉદ્ધૃતોત્તમસૂરિ (૨) આં વર્ધમાનસૂરિ (૩) આં જિજ્ઞેશ્વરસૂરિ (૪) અભયદેવસૂરિ (૫) આં પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ (૬) આં દેવભદ્રસૂરિ, તેમણે સવેગરંગશલા, મહાવીરચરિયં સં. ૧૧૩૯, કહારચણ કોસી સં. ૧૧૫૮, પાસનાહ ચરિયં સં. ૧૧૬૮, પ્રમાણપ્રકાશ, અનંતગિનયયં અંભણપાસ-શ્ચયં, વીતરાગ સ્તવન બનાવ્યાં છે. તેમણે આં જિનવલ્લભને સં. ૧૧૬૪માં અને આં જિનદત્તને સં. ૧૧૬૯માં સૂરિપદ આપ્યું હતું.

(પદાવલી સમુચ્ચય જાં ૨, પૃ. ૧૨૧)

(૧) આં ભુવનચંદ્ર (૨) ઉં દેવભદ્ર સં. ૧૨૮૫

ચંદ્રગચ્છના (૧) આં દેવભદ્રસૂરિ, જે રાણી છતાં શાંત હતા, (૨)

રાજા હર્ષવર્ધન

કંઠ પ્રદેશના થાણેશ્વરમાં વિ. સં. ૬૬૪ થી ૭૦૦ લગભગમાં રાજા હર્ષવર્ધન થયો છે. કવિ બાણે તેનું 'હર્ષચરિત' બતાવ્યું છે.

કવિ રાજશેખર વિ. સં. ૯૭૦ લગભગમાં થયા છે તે લખે છે કે—હર્ષવર્ધનની સભામાં ૩ પ્રકાંઠ વિદ્વાનો હતા. તે આ પ્રમાણે—

અહો પ્રભાવો વાગદેવ્યાઃ યન્માતકુદિવાકરઃ ।

શ્રીહર્ષસ્યાઽભવત્ સમ્યઃ સમો વાણ-મયૂરયોઃ ॥૧૮૯॥

(શાસ્ત્રર્ગધર-પદ્ધતિ)

૧. બાણુ—તેણે કાદંબરી, હર્ષચરિત્ર અને ચંડીશતક બતાવ્યાં છે.

૨. મયૂર—તેણે સૂર્યશતક બતાવ્યું છે.

૩. માનતુંગસૂરિ—તેમણે ભક્તામરસ્તોત્ર, નમિઝિણુસ્તોત્ર બતાવ્યાં છે.

આ ત્રણે વિદ્વાનોનો પરિચય ઉપર આં માનતુંગચરિત્રમાં આવી ગયો છે.

૫. બાણુ અને મયૂર વિ. સં. ૭૩૧ પછી ઉજ્જૈનમાં ભોજની સેવામાં જઈ વસ્યા હતા.

દિલ્લી, ઉજ્જૈન, ભિન્નમાલ:

રાજા અનંગપાલ તુંગચરિત્ર વિ. સં. ૬૭૮ માં દિલ્લી વસાવી

રાજા વૃદ્ધભોજે વિ. સં. ૭૩૧માં ઉજ્જૈન વસાવ્યું.

આ અરસામાં શ્રીમાલનગરનું ભિન્નમાલ નામ પડ્યું.

(પ્રબંધચિંતામણિ, આ ગ્રંથ, પૃ. ૬૫)

આં સિદ્ધસેન (૩) આં મુનિચંદ્ર (૪) ૫૦ પીરદેવગણિ તેમણે મહિવાલ-કહા ગાં ૧૮૨૬ બનાવી.

ચંદ્રગરુડના (૧) આં ભદ્રેશ્વર (૨) આં અજિતસિંહ (૩) આં દેવભદ્રસૂરિ, તેમણે આં સિદ્ધસેનસૂરિના પ્રવચનસારોદ્ધારની ટીકા, પ્રમાણુ-પ્રકાશ અને સિલ્લનસચરિત્ર બનાવ્યાં છે. વિ. સં. ૧૨૪૨.

પ્રકરણ ત્રીશમું

આં રવિપ્રભસૂરિ

આં જ્યાનન્દસૂરિની પાટે આં રવિપ્રભસૂરિ થયા છે. તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધના આચાર્ય છે. તેમણે વિ. સં. ૭૦૦ માં નાડોક્ષના મુખ્ય દેશસરમાં ઉત્સવપૂર્વક મૂળનાયક ભગવાન શ્રીનેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આ અરસામાં યુગપ્રધાન આં સ્વાતિ ત્રીજા, આં સિદ્ધ-સેનગણી, આં યક્ષદત્તગણી, આં જિનદાસગણી, વગેરે શ્રુતધરો વિદ્યમાન હતા.

આં સ્વાતિસૂરિ (ત્રીજા) :

તેઓ ૩૧ મા યુગપ્રધાન છે, વીર સં. ૧૧૯૦ માં સ્વર્ગે ગયા છે. તેમનો પરિચય યુગપ્રધાન પદ્માવલી પૃ. ૧૯૬માં આવી ગયો છે.

આં સિદ્ધસેનગણી :

તેઓ સિદ્ધાન્તના પારગામી, મહાન તાર્કિક, વાસ્તવિકતાવાદી અને અજોડ અંધકાર હતા. તેમની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે :-

(૧) દિન્નગણી ક્ષમાશ્રમણ—તેઓ વિદ્રહમાન્ય, યશવાળા, શાસ્ત્રવિશારદ, શીલધારી અને તપસ્વી હતા. તેમને જિનપ્રવચન પુસ્તકિયું નહીં, કિન્તુ મુખપાઠી હતું. (૨) આ સિદ્ધસૂરગણી વાદીક્ષમાશ્રમણ—તેઓ મોટા વાદી, સિદ્ધ જેવા શૂરવીર, પ્રિયહિતવાદી અને મોટા યશવાળા હતા. (૩) ભાસ્વામી મહાક્ષમાશ્રમણ—તેઓ તેજસ્વી, પ્રકાંડ વિદ્વાન, સમસ્ત શાસ્ત્રના જ્ઞાણુનારા, ક્ષમાધર અને યોગ્ય ગચ્છનાયક હતા. તેઓને ઘણા રાજાઓ આવી નમતા હતા.

(૪) સિદ્ધસેનગણી—તેમણે વા. ઉગારવાતિના સલાધ્યતત્ત્વાર્થ સૂત્રની ટીકા રચી છે.

(ટીકાપ્રશસ્તિ: શ્લોક ૧ થી ૭)

આં સિદ્ધસેનગણી તે યુગના સમર્થ જ્ઞાની હતા, તેથી લોકો તેમને લઘુ-સિદ્ધસેનદિવાકર તરીકે અને તેમની તત્ત્વાર્થ ટીકાને ગંધહસ્તિ—ટીકા તરીકે માને એ બનવાભોગ છે.

તેમણે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ પર મોટી ટીકા, આચારાંગસૂત્રની ચૂર્ણિ અને આં જિનલદ્રગણીના જિતકલ્પની ચૂર્ણિની રચના કરી છે.

એ કે તેમની આચારાંગચૂર્ણિ મળતી નથી, કિન્તુ આં શ્રીલાંકસૂરિ આચારાંગસૂત્રના આરંભમાં શસ્ત્રપરિજ્ઞા પર બનેલા ગંધહસ્તિવિવરણને સંભારે છે. એટલે એ રચના ગંધહસ્તિ તરીકે ઓળખાતા આં સિદ્ધસેનગણીની ચૂર્ણિરૂપે હોય, એ બનવાભોગ છે. તેમનો સમય એ ચૂર્ણિરચનાનો યુગ છે.

આં યક્ષદત્તગણી:

તેઓ હારિલગચ્છના આં શિવચંદ્ર ગણીના શિષ્ય હતા.

તેમણે ગુજરાતમાં ૬ શિષ્યોને મોકલી જૈનધર્મનો પ્રચાર કરાવ્યો હતો. તેમનો પરિચય હારિલવંશ (પૃ. ૪૪૮)માં આવી ગયો છે.

આં જિનદાસગણી મહત્તર

આ આચાર્યશ્રીએ નંદીચૂર્ણિ ગ્ર. ૧૫૦૦ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ અને નિશીથચૂર્ણિ રચી છે. નંદીચૂર્ણિ વિ. સં. ૭૭૩માં બની છે. નિશીથ ચૂર્ણિનું નામ વિશેષચૂર્ણિ છે. આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ આવશ્યક અને ઉત્તરાધ્યયનની ચૂર્ણિઓ પણ તેઓની રચના છે એમ કોઈ કોઈ માને છે. તેઓ આં પ્રદ્યુમ્ન ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હતા.

તેમણે પોતાનું નામ ચૂર્ણિમાં આલકતરી રીતે સૂચવ્યું છે. એ નીચે મુજબ છે:

૧- ણિ રેણમસનહસદાજિ, કયા ॥

પસુપતિ-સંસ્ત-ગજઠિતાં-ઽકુ + દ + હ-હલા-કમ્મઠિતા ।

ધી-મત-ત્વિ (ચિહ્ન) તિયક્ષરા, કુડં કહ્યંતભિઘાળં કન્તુળૌ ॥

૧-ણિ, ૨-રે, ૩-ણ, ૪-ગ, ૫-મ, ૬-ત્ત, ૭-ણ, ૮-હ, ૯-સ, ૧૦-દા, ૧૧-જિ. આ અટપટા અક્ષરોમાં ગૂંથાયેલ નામવાળા આચાર્યે નંદીચૂર્ણિ રચી છે. આ અક્ષરોમાંથી અનુક્રમે પશુપતિ (૧૧મો) શંખ (૭મો) ગજ (૧૦મો) અંક (૬મો) વેદ (૪થો) ઇલા (૧લો) કર્મ (૫મો) ધી (૮મો) મત (૯મો) અક્ષિ (૨જો) અને તિય (ત્રીજો) અક્ષર લેવાથી કર્તાતું નામ (જિણદાસગણિમહત્તરેણ કયા) સ્પષ્ટ થાય છે.

(નંદીસૂત્ર-ચૂર્ણિ, મુદ્રિત પૃ. ૧૨૧)

૨-તિ-ચડ-પણ-અદ્ભવગ્ગા, તિ-પણ-તિ-તિમઅક્ષરા વ તેસિ ॥

પદમત તિપદિ તિ-દુસરજુષદિ. જામં કયં જસ્સ ॥૨૧॥

ગુરુવિજં ચ ગણિતં, મહત્તરં ચ તસ્સ તુદ્ઢેદિ ।

તેણ કયેસા ચુણિ, વિસેસનામા નિસીદ્ધસ્સ ॥૨૨॥

ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને આઠમા (ચ, ટ, ત, શ) વર્ગના ત્રીજા પાંચમા ત્રીજા અને ત્રીજા (જ, ણ, હ, સ,) અક્ષરો અને તે પૈકીના પહેલા (જ) અને ત્રીજા (હ) અક્ષરોમાં ત્રીજો સ્વર (ઈ) અને બીજો સ્વર (આ) જોડવાથી જે (જિણદાસ) નામ થાય છે અને કૃપાળુ શુરુએ જેને એ (જિનદાસ) નામ આપ્યું તેણે (જિનદાસગણિ મહત્તરે) નિશીથસૂત્રની આ વિશેષ નામવાળી ચૂર્ણિ બનાવી છે.

(નિશીથસૂત્રની વિશેષચૂર્ણિ)

જિનપ્રતિમા (કાઉસગિયા) :

સં. ૭૪૪માં બે લઘ્ય ખડગાસન (બેલી) જિનપ્રતિમાઓ બની છે, જે આજે પીડવાડાના દેરાસરમાં વિદ્યમાન છે.

(નાગરીપ્રત્યારિણી, ભા. ૧૮, અ. ૨, જિનસત્યપ્રકાશ)

ક. ૭૫, પૃ. ૨૧૭)

પ્રકરણ એકત્રીશમું

આઠમું યશોદેવસૂરિ

આ. રવિપ્રભસૂરિની પાટે આ. યશોદેવસૂરિ થયા. તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના ઉત્તર ભાગના સમર્થ આચાર્ય છે.

આ. મુનિસુંદરસૂરિ તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છે:

અજનિ રજનિજ્ઞાનિનાંનરબ્રાહ્મણાનાં,

ત્રિપુલકુલપયોધૌ ધ્રોયશોદેવસૂરિઃ ।

પ્રવરચરણચારી ભારતીકણ્ઠનિષ્ઠા-

મરણવિરુદ્ધધારી શાસનોદ્યોતકારી ॥૪૨॥

આ. યશોદેવસૂરિ જ્ઞાતે નાગરબ્રાહ્મણ હતા, વિદ્વાન હતા, વૈરાગ્ય પામી, દીક્ષા લઈ, શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવી યશોદેવસૂરિ નામે પ્રભાવક આચાર્ય થયા હતા. તેમનું ચારિત્ર ઉત્તમ હતું; તેમને “સરસ્વતી-કંઠાભરણ”નું બિરુદ હતું, અને તેમણે જૈનશાસનનો ખૂબ ઉદ્દ્યોત કર્યો હતો.

આ સમયે નાગેન્દ્રગચ્છના આ. શીલગુણસૂરિ, આ. દેવચંદ્રસૂરિ, આઠ બ્રહ્મગણી, આ. વટેશ્વરસૂરિ, આ. વીરભદ્રસૂરિ, આ. હરિભદ્રસૂરિ અને રાજગચ્છીય આ. નત્રસૂરિ વગેરે સમર્થ આચાર્યો થયા છે. વનરાજ આવડો, મંત્રી ચાંપો, શ્રીદેવી વગેરે જૈનધર્મોપાસક થયા છે. મહાનિશીથસૂત્રનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

આઠ શીલગુણસૂરિ :

આ નાગેન્દ્રગચ્છમાં પ્રભાવશાળી આચાર્ય થયા છે. એમણે ગુજરાતના મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપક રાજા વનરાજને બાલ્યાવસ્થામાં રક્ષણ અને શિક્ષણ આપ્યું હતું.

પંચાસરનો રાજા જયશિખરી મરણ પામ્યો એટલે તેની રાણી રૂપસુંદરી ગર્ભવતી હતી. તે ગર્ભના રક્ષણ માટે જંગલમાં ચાલી ગઈ અને તેણીએ જંગલમાં જ એક બાળકને જન્મ આપ્યો. તેનું વનરાજ એવું નામ રાખ્યું. જે સ્થળે વનરાજ જન્મ્યો તે સ્થાને આજે વણોદ ગામ વસેલું છે. રાણીને શત્રુઓનો સહયોગ હતો. એટલે બાળકના રક્ષણની પૂરી ચિંતા હતી. એક વાર આ શીલગુણસૂરિ તે રસ્તે થઈને જતા હતા. તેમણે જાડની ઢાળીમાં લટકતી ઝોળીમાં સુવાડેલ બાળકને જોયો, અને તેનાં લક્ષણોથી “આ બાળક પ્રતાપી પુરુષ થશે” એમ સૂરિજીને જણાયું. તે જ સમયે દુઃખી હાલતમાં રહેલી રાણી રૂપસુંદરીએ આવી સૂરિજીને પોતાનું વીતક કહી સાંભળાવ્યું. આચાર્યમહારાજે તે સાંભળી તેણીને આશ્વાસન આપી, તે બંનેને પંચાસરમાં ઉપાશ્રયે લાવી, તેમના રક્ષણનું કાર્ય શ્રાવકોને સોંપ્યું. બાળક વનરાજ પંચાસરમાં જૈન ઉપાશ્રયમાં રહેતો હતો, રમતો હતો અને લાજતો હતો. તે ઉંમરલાયક થયો એટલે સૂરિજીએ તેને તેના મામા સુરપાળને સોંપ્યો. વનરાજ મામાની ટોળીમાં રહી યુદ્ધકળા શીખ્યો અને ધીમે ધીમે વિકાસ સાધી તેણે ગુજરાતના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તેણે વિ. સં. ૮૦૨માં અક્ષયતૃતીયાને દિવસે અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના કરી, તેમજ પંચાસર પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં મંદિરનું પણ ખાતમુદૂર્ત કર્યું. પાટણમાં ગુજરાતની રાજધાની સ્થાપી અને તે મંદિરમાં સૂરિજીના હાથે લગ્ન પાર્શ્વનાથની ભવ્ય મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિરનું બીજું નામ વનરાજવિહાર પણ છે.

વનરાજે ગુજરાતના મહાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, તેમાં તેને આ સૂરિજીનું વાતસલ્ય, કૃપા અને શિક્ષાદાન એ જ મુખ્ય સાધન હતાં અને બુદ્ધિશાળી જૈનોની પૂરી મદદ હતી. ઘણા બુદ્ધિશાળી જૈન અજ્ઞેન વિદ્વાનો એમ માને છે કે “ગુજરાતના સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિકાસ તે જૈનોને જ આભારી છે.” આમાં કંઈ જ અતિશયોક્તિ નથી.

આ. શીલગુણસૂરિ ચૈત્યવાસી હતા. વનરાજે રાજા થયા પછી

તેમને દક્ષિણમાં એવું ફરમાન કરી આપ્યું હતું કે, સંપ્રદાયની મર્યાદા કાઢી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે; માટે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે કે પાટણમાં તે જ યતિ-મુનિ રહી શકશે કે નહીં. ચૈત્યવાસીઓને સન્મત હોય. બીજા યતિ અહીં રહી શકશે નહીં વગેરે.

આ વ્યવસ્થાથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે પાટણમાં પંચાસરના દેરાસર પાસે ઉપાશ્રયમાં આ. દેવચંદ્રસૂરિની ગાદી હતી અને તેમને અનુકૂળ હોય તે જ આચાર્યો કે યતિઓ પાટણમાં આવીને રહી શકતા હતા. તેમની કે તેમના પટ્ટધરોની સન્મતિ મળે તેને અહીં આવવાની, રહેવાની અને જમે તે સ્થળે ઊતરવાની છૂટ હતી. તેઓની સન્મતિ વિના કે તેઓની વિરુદ્ધમાં જઈને કોઈ જૈન યતિ-મુનિ પાટણમાં આવી રહી શકતો નહીં. +

વનરાજે પ્રવર્તાવેલ આ 'વ્યવસ્થા' ઉપકારના ઋણ ઉતાર રૂપે ગુરુના બહુમાનમાં કે ગુરુદક્ષિણા તરીકે હતી. આવી વ્યવસ્થા વંશપરંપરા માટે હોય છે. તેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેવું હોતું જ નથી. ખાસ પ્રસંગ આવે તો રાજા વિદ્યમાન આચાર્યને યોગ્ય વિનંતિ કરે, પરંતુ વ્યવસ્થામાં છૂટછાટ મૂકવી એ તો આચાર્યને આધીન હોય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે આ વ્યવસ્થાને પરિણામે પાટણમાં આરણ્યક, વિહારુક અને એવા સંવેગી મુનિઓનો પ્રવેશ સફળતર બનેલો હતો, જે ચંદ્રકુલીન આ. જિનેશ્વરસૂરિ-બુદ્ધિસાગરસૂરિ પધાર્યા ત્યારે અને રાજા ભીમદેવના સમયમાં આ. મુનિસુંદરસૂરિ પધાર્યા ત્યારે થેકડે ઘણે અંશે ખૂલ્યો હતો અને ગૂર્જરચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ

+ આજે પણ બિકાનેર, જયપુર વગેરે સ્થાનોમાં ખરતરગચ્છના શ્રીપૂજા માટે આવી જ મર્યાદાઓ પ્રવર્તે છે. ખરતરગચ્છની મોટી ગાદીના શ્રીપૂજા ડંકા નિશાન સાથે જયપુરમાં આવી શકતા નથી. તેના બદલામાં નાની રંગ શાખાના શ્રીપૂજા બિકાનેરમાં જઈ શકતા નથી. એકબીજાની સન્મતિ મેળવીને જઈ શકે છે. આમાં ફેરફાર થાય તો તેઓના પ્રવેશ-ઉત્સવને રક્ષા તરફથી મનાઈદૂકમ મેળવી રોકી દેવામાં આવે છે.

જયસિંહના રાજ્ય દરમિયાન સર્વથા ખુલી ગયો હતો. ‘પ્રભાવક-
ચરિત્ર’માં આ ઘટનાનું ઠીક સૂચન મળે છે.

વનરાજ આવડો ચૈત્યવાસી આચાર્ય શીલગુણસૂરિ તથા આ.
દેવચંદ્રસૂરિનો ઉપાસક હતો. સામાન્ય રીતે આવડાઓ ચૈત્યવાસીમા
જ આવડો લેખાય છે.

આ. દેવચંદ્રસૂરિ:

તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છમાં આ. શીલગુણસૂરિના પટ્ટધર હતા.
વનરાજનો ઊછેર અને શિક્ષાપ્રદાનમાં તેમનો પણ મોટો ફાળો હતો.

આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે :—

પુરા ધીવનરાજાઽમૂત્ત ચાપોત્કટવરાઽન્વયઃ ।

સ બાલ્યે વર્ધિતઃ શ્રીમદ્દેવચન્દ્રેણ સૂરિણા ॥

નાગેન્દ્ર ગચ્છમૂઢારામ્વરાહોપમા સ્વૃણા ।

પહેલાં ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને આવડાવંશનો રાજા વનરાજ
થયો છે. તેને નાગેન્દ્રગચ્છરૂપી પૃથ્વીને ધારવામાં વરાહ અવતાર
જેવા આ. દેવચંદ્રસૂરિએ બાલ્યાવસ્થામાં ઊછેરીને મોટો કર્યો.

(પ્રભાવકચરિત્ર, અભયદેવસૂરિપ્રબંધ)

આ આચાર્ય વનરાજ રાજા થયા પછી પણ ઘણાં વર્ષો સુધી
છવ્યા છે અને તેમણે વનરાજને ધર્મોપદેશ આપ્યો છે. આથી
પાટણમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં તેમની પ્રતિમા બેસાડવામાં
આવી છે. તેની નીચે આ પ્રમાણે લેખ છે.

“ચાપોત્કટવંશોદ્ભવમહારાજશ્રીવનરાજગુરુશ્રીનાગેન્દ્ર”

ગચ્છે શ્રીશીલગુણસૂરિશિષ્યશ્રીદેવચંદ્રસૂરિમૂર્તિઃ ।

આ મંદિરમાં વનરાજની મૂર્તિ પણ છે.

આ. બૂઢાગણી:

આ તે સમયના ચૈત્રપુરીગચ્છના સમર્થ આચાર્ય છે.
ચિત્તોડના રાણાઓ તેમને ગુરુ તરીકે માનતા હતા. રાણા ભર્મુભટે
ભટેવર વસાવી તેના કિલ્લામાં ગુહિલવિહાર બનાવ્યો હતો, જેમાં
આ. બૂઢાગણીના હાથે લ. ઋષભદેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ

આચાર્યની શિષ્યપરંપરા પાછળથી ભટેવરાગચ્છના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ હોય એમ લાગે છે.

(જૈનસત્યપ્રકાશ કં ૭૩-૭૫)

આ. વડેસર ક્ષમાશ્રમણ:

તેઓ હારિલગચ્છના આ. ચક્ષદત્તગણી ક્ષમાશ્રમણના ૬ આચાર્ય શિષ્યોમાંના એક વિદ્વાન શિષ્ય હતા, તેમણે શુબરાતમાં જૈનધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો હતો. તેમનો પરિચય હારિલવંશ (પૃં ૪૪૬) માં આપેલ છે.

થારાપદ્રગચ્છ:

ચંદ્રગચ્છના આં યું પ્રં હારિલસૂરિની શિષ્યપરંપરામાં આં વડેશ્વરસૂરિ થયા છે; તેમનાથી થરાદમાં થારાપદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે. આ ગચ્છમાં ઘણા વિદ્વાન આચાર્યો થયા પછી અનુક્રમે આં બ્યેષ્ઠાર્ય, આં શાંતિભદ્ર, સિદ્ધાંતમહોદધિ આં સર્વદેવ, આં શાલિભદ્ર, આં પૂર્ણભદ્ર થયા છે. આં શાલિભદ્રનું બીજું નામ આં શાંતિભદ્ર છે. તેમના શાસનકાળમાં વિ. સં. ૧૦૮૪ ચૈત્રી પૂનમને દિવસે આં પૂર્ણભદ્રે રામસેનના રાજા રઘુસેનના જિનાલયમાં ભગવાન આદિનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી.

(જૈનયુગ, વં ૫, અં ૧ થી ૩, જૈનસત્યપ્રકાશ કં ૭૫)

આ ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે-હારિલગચ્છમાંથી થારાપદ્રગચ્છ નીકળ્યો છે. સામાન્ય રીતે શાંતિસૂરિ અને શાલિસૂરિ એ એક જ નામ મનાય છે, એ માન્યતાને આ શિલાલેખથી પુષ્ટિ મળે છે. અહીં જે શાલિભદ્રસૂરિ લખ્યા છે તેવાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિ જ છે તેઓ વિ. સં. ૧૦૬૬ માં ગિરનાર તીર્થમાં સ્વર્ગ ગયા છે.

અહીં લખેલ રઘુસેન તે રામસેન નગરનો જૈન રાજા હતો, તેણે રામસેનમાં જિનાલય બનાવ્યું હતું. એ રઘુસેન-જિનાલયમાં વિ. સં. ૧૧૧૦ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ ભગવાન શ્રીઅજિતનાથની એક કળામય ઊભી પ્રતિમા અમદાવાદમાં વાઘણપોળના ભં અજિતનાથના દેરાસરમાં વિદ્યમાન છે.

‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ની પ્રાચીન ટીકામાં અને ‘પ્રભાવક્યચરિત્ર’માં ઉલ્લેખ છે કે—ધારાપદ્મગચ્છ તે ચંદ્રગચ્છનો પેટાગચ્છ છે. કિન્તુ કેટલાએક શિલાલેખો તથા ગ્રંથોમાં શબ્દો છે કે—ધારાપદ્મગચ્છ તે વડગચ્છનો પેટાગચ્છ છે. સંભવ છે કે, વટેશ્વરગચ્છ અને વડગચ્છમાં શબ્દસામ્યતા છે તેમજ સમાચારીની એકતા છે. એ કારણે આ બીજી માન્યતા ચાલી હશે. પરંતુ ધારાપદ્મગચ્છ તે વડગચ્છથી પ્રાચીન છે. એટલે તે વડગચ્છથી નીકળ્યો હોવાનું સંભવિત નથી. ઉક્ત શિલાલેખથી તેનો બકેલ આવી જાય છે કે—“ધારાપદ્મગચ્છની ઉત્પત્તિ વડગચ્છથી નહીં, કિન્તુ વટેશ્વરસૂરિથી અર્ધ છે.”

આ ધારાપદ્મગચ્છમાંથી સં. ૧૨૨૨માં પિપ્પલકુમ્ભગચ્છ નીકળ્યો છે.

(પટ્ટાવલી સમુચ્ચય, ભા. ૨ પૃ. ૨૨૫)

આં વીરભદ્રસૂરિ :

તેઓ વિક્રમની આઠમી સદીના બહુશ્રુત આચાર્ય છે. તેમના ઉપદેશથી જલોરમાં ભગવાન ઋષભદેવનું મોટું વિશાળ અને મનોહર શિખરબાંધી મંદિર બન્યું હતું. તેમણે આં ઉદ્યાતનસૂરિને સિદ્ધાંત લખાવ્યા હતા.

(કુવલયમાલાની પ્રશસ્તિ, આશા-૧૪, ૧૫, ૧૬.)

આં હરિભદ્રસૂરિ :

આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ તે મહાપ્રભાવક અને મહાન ગ્રંથકાર છે. તેમનો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથરાશિ મોટો છે. તેમની પ્રકાંડ વિદ્યતા, અપૂર્વ જ્ઞાનપ્રતિભા, સમભાવ, નિષ્પક્ષ આલોચના અને ભાષાપ્રભુત્વ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે આલેખાયેલ છે.

તેમના જીવનચરિત્ર માટે વિવિધ ગ્રંથો બન્યા છે. આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિ તેમના જીવન ઉપર નીચે પ્રમાણે પ્રકાશ પાડે છે.

પંડિત હરિભદ્ર વેદશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્રના જાણકાર હતા. ચૌદ વિદ્યાના પારગામી હતા. તે ચિત્તોડના રાજા જિતારિના પુરોહિત

હતા. અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ હતા. તેની ભારતીય વિદ્વાનોમાં વાદિ-
વિજેતા તરીકે અપૂર્વ ખ્યાતિ હતી. તેનામાં જ્ઞાન, સન્માન અને
સત્તા એ ત્રણેનો યોગ મળ્યો, એટલે તેને પોતાના જ્ઞાનનો મદ
ચડ્યો હતો. એ વિદ્યાના અભિમાનથી પોતાના પેટે સોનાનો પાટો
બાંધતા, વાદીઓને જીતવા કોદાળી, બળ તથા નિસરણી રાખતા
અને જંબૂદ્વીપમાં પોતાની અદ્વિતીયતા બતાવવા હાથમાં બાંબુડાની
ડાળી રાખી ફેરવતા હતા. વળી, સાથેસાથ તે સરજ પણ હતા.
એટલે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે—“હું આ પૃથ્વી પર જેનું
વચન સમજી ન શકું તેનો શિષ્ય બની બહિ.” તે પોતાને
કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકે જ માનતા હતા.

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે તેનું આ અભિમાન એક વિદુષી
આર્યાએ—એક તપસ્વિની જૈન સાધ્વીએ ઉતાર્યું.

એક દિવસ હરિભદ્ર પાલખીમાં બેસી રાજસભામાં જતા હતા,
શિષ્યો અને પંડિતો તેની ચારે બાજુ વીંટાઈ ચાલતા હતા. પાસે
જૈન દેરાસર આવ્યું. એટલામાં એક ગાંડો હાથી ધમાચકડી મચાવતો
ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એને બેતાં જ સાથેનું ટોળું વીખરાઈ ગયું,
હરિભદ્ર ભટ્ટ પણ જીવ બચાવવા માટે પાલખીમાંથી કૂદી પડ્યા
અને પાસેના જૈન દેરાસરમાં જઈ બેસ્યા. ત્યાં તેણે બેથું તો સામે
વીતરાગદેવની પ્રતિમા બિરાજમાન હતી. ભટ્ટજી તેને બોઈ હસતા
હસતા બોલી બેઠ્યા.

वपुरेव तवाचष्टे, स्पष्टं मिष्टान्नभोजनम् ।

न हि कोटरसंस्थेऽग्नौ, तदुर्मवति शाड्वलः ॥

—તારું શરીર જ મિષ્ટાન્ન ભોજનની સ્પષ્ટ સાક્ષી પૂરે છે.
કેમકે બખોલમાં અગ્નિ હોય તો ઝાડ લીલુછમ રહે ખરું ?

તે પંડિતને ત્યારે બખર ન હતી કે તેના આ શબ્દો તેમને જ
ભવિષ્યમાં સુધારવા પડશે. ખરે જ કુદરતની બલિહારી છે.

હાથી ચાલ્યો ગયો અને હરિભદ્ર ભટ્ટ પણ પોતાને સ્થાને
ચાલ્યા ગયા.

આ હાથીની ઘટનાએ તેને વિશેષ લક્ષિતથી પણ વીતરાગનો પરિચય કરાવ્યો છે.

હરિભદ્ર ભટ્ટ એક રાતે ઘર તરફ જતા હતા. ત્યાં તેણે એક નવીન શ્લોક સાંભળ્યો.

ચક્રોદુગં હરિપણ્ણમં, પણ્ણમં ચક્રીણ કેસવો ચક્રો ।

કેસવ ચક્રી કેસવ, દુચક્રી કેસવ ચક્રો ચ ॥

—એટલે એક પછી એક ૨ ચક્રવર્તી, ૫ વાસુદેવ, ૫ ચક્રી, ૧ કેશવ, ૧ ચક્રી, ૧ કેશવ, ૧ ચક્રી, ૧ કેશવ, ૨ ચક્રી, ૧ કેશવ, અને ૧ ચક્રવર્તી થયા છે.

પંડિતજીએ શ્લોક સાંભળ્યો, ફરી ફરી વાર સાંભળ્યો. તેને તે અપૂર્વ લાગ્યો, તેનો અર્થ સમજવા માટે ઘણી મથામણ કરી, ખૂબ વિચાર કર્યો પણ તેને તેનો અર્થ સમજાયો જ નહીં. તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી, તેનું અભિમાન ઘટાવા લાગ્યું, અને તેને ગુસ્સો પણ ચડ્યો. તેણે પાસેના મકાનમાં પ્રવેશ કરી જોયું તો એક વિદુષી સાધ્વી તે શ્લોક જોલતી હતી. પંડિતજીએ તેમની પાસે જઈને પૂછ્યું કે—કિં ચક્રી ચક્રચકાયતે ?

—આ ચકલી શું ચકચક કરે છે ?

સાધ્વીજી પણ બહુ જ વિચારશીલ વિદ્વાન હતાં. તેમને મીઠાશથી પંડિતજીને ઉત્તર આપ્યો કે—ભાઈ ! એ લીલા છાણથી લીંપેલું નથી કે જલદીથી જાણી શકે.

પંડિતજી આ ઉત્તર સાંભળી ચમક્યા. તેમને અનુભવ થયો કે એક તો આ શ્લોક સમજાય તેવો નથી અને બીજું આ ઉત્તર પણ મારી પંડિતાઈને આંટે તેવો છે. ઉત્તર દેનાર પણ નિઃસ્પૃહી વિદુષી આર્યા છે.

તેનું અભિમાન ગળવા લાગ્યું. તેણે નમ્રભાવે સાધ્વીજીને કહ્યું : માતાજી ! તમે મને તમારી આ ગાથાનો અર્થ સમજાવો.

સાંબીજી બોલ્યાં : ‘ મહાનુભાવ ! આ ગાથાનો અર્થ સમજવો હોય તો તમે કાલે અમારા શુરુજી અહીં વિરાજમાન છે, તેમની પાસે જઈ સમજજો. અમારો એવો આચાર છે, તે માટે શુરુ-મહારાજ પાસે જાઓ.’

હરિભદ્ર ભટ્ટ બીજે દિવસે સવારે ત્યાં વિરાજમાન આઠ જિનદત્તસૂરિ પાસે ગયા. પેસતાં જ તેણે પ્રથમ જિનાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, આજે એમના વિચારો બદલાઈ ગયા હતા. તે વીતરાગદેવની પ્રતિમા બેઈ સ્તુતિ કરતા બોલ્યા.

વપુરેવ તવાચષ્ટે, ભગવન્ ! વીતરાગતામ્ ।

નહિ કોટરસંસ્થેઝ્ઞનો, તરમ્ભવતિ શાઙ્ગલઃ ॥

—હે ભગવાન્ ! તમારી પ્રતિમા જ વીતરાગભાવની સાક્ષી પૂરે છે. કેમકે બખોલમાં અગ્નિ હોય તો ગાડ લીલુછંમ રહે બરું ?

તે આ રીતે વીતરાગની સ્તુતિ કરીને ઉપાશ્રયમાં આચાર્ય મહારાજ પાસે ગયા અને તેમણે આચાર્યશ્રીને ચક્કીદુગંઠ ગાથાનો અર્થ સમજાવવા વિનંતિ કરી.

આચાર્ય મહારાજે તરત જ તેમને ગાથાનો અર્થ મુંદર રીતે સમજાવ્યો, એને સમજતાં જ પંડિતજી બોલ્યા કે—મારે પ્રતિજ્ઞા છે કે—હું જેનું વચન સમજી ન શકું તેનો શિષ્ય બનીને રહીશ. માટે કૃપા કરી મને તમારો શિષ્ય બનાવો.

આચાર્ય મહારાજે આજ્ઞા આપી અને હરિભદ્ર ભટ્ટ આઠ જિનદત્તસૂરિના શિષ્ય બન્યા. (તેમણે આઠ જિનભદ્ર પાસે વિદ્યાધ્યયન કર્યું.) શુરુમહારાજે તેમને આચાર્યપદ આપ્યું એટલે તેઓ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ તરીકે વિખ્યાત થયા. તેઓ પોતાનાં ઉપાશ્રી સાંબી યાકિનીમહત્તરાને પોતાની માતા તરીકે માનતા હતા અને પોતાને યાકિનીમહત્તરાસૂત્ર તરીકે ઓળખાવતા હતા.

તેમને હંસ અને પરમહંસ નામના બે ભાણેજ હતા. તેઓએ કુટુંબ કલેશથી વૈરાગ્ય પામી મામા પ્રત્યેના પ્રેમથી અધ્યાત્મિક પાસે દીક્ષા લીધી, ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને

હરિભદ્રસૂત્રીની મના હોવા છતાં ઔદ્ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે વેષપલટો કરી સજવાં પહેરી ઔદ્ધ નગરમાં જઈ ઔદ્ધ મઠમાં વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ઔદ્ધાચાર્ય જૈનદર્શનનું અંડન લખાવતા ત્યારે આ બંને મુનિઓ એકેક પત્ર ઉપર તેની યુક્તિઓમાં રહેલાં દુષણો અને જૈનદર્શનના શુદ્ધ હેતુઓની ટૂંકી નોંધ કરતા હતા. એક વાર એ પત્રો હવાથી ઊડ્યાં અને કોઈ વિદ્યાર્થીએ તેને ઉઠાવી ઔદ્ધાચાર્ય પાસે ધરી દીધાં. ઔદ્ધાચાર્યે તેને જોઈ મનમાં આંઠ વાળી કે—મારા મઠમાં કોઈ જૈન છે અને તે પણ કદર જૈન છે તો તેને શોધી કાઢવો જોઈએ. તેણે એ માટે એક તરકીબ ગોઠવી. દરવાજાના પગથિયામાં જિનપ્રતિમા ગોઠવી અને વિદ્યાર્થીઓને હુકમ કર્યો કે—દરેકે આ પ્રતિમા ઉપર પગ મૂકી ઉપર જવું. ઔદ્ધ વિદ્યાર્થીઓએ તે પ્રમાણે જ કર્યું. હંસ અને પરમહંસ આ તરકીબને સમજી ગયા, તેઓને ગુરુદેવની મનાઈનું રહસ્ય હવે સમજાયું. પણ અથ શું ? હવે એ જ માર્ગ હતા. કાંતો જિનેન્દ્ર ઉપર પગ મૂકી રૌરવ નરકમાં જવું અને કાંતો જૈનરૂપે બહાર થઈ ઔદ્ધાચાર્યના હાથે મરવું. આ સિવાય ત્રીજો રસ્તો ન હતો. તેઓએ તરત જ નક્કી કર્યું કે, ગુરુદેવનો અવિનય કર્યો છે તેના રૂબરૂ મરવું બહેતર છે કિન્તુ દેવાધિદેવની કંઈ પણ અશાતના કરીએ એ બનવાનું જ નથી. તેઓએ હાથમાં ખડી લઈ ચાલાકીથી તે પ્રતિમાને જનોઈનું નિશાન કરી ઔદ્ધ પ્રતિમા બનાવી, અને પછી તેની ઉપર પગ મૂક્યો. બસ ? આ જોતાં જ ઔદ્ધોએ તેમને યોગામી લીધા અને ઔદ્ધોમાં કોધ ધમધમવા લાગ્યો. વળી, ઔદ્ધાચાર્યે રાત્રે સૂતા હતા ત્યારે ઘડા ઉપરથી નીચે ગબડાવ્યા, વિદ્યાર્થીઓએઓના અવાજથી ઓચિંતા બાગી, ઈંટિનું નામ બોલવા લાગ્યા. તેમાં હંસ અને પરમહંસ નમો જરિહંતાજે બોલ્યા. એટલે ત્યાં એવો અવાજ થયો કે, “ ઠીક છે, આ એ જૈન દીસે છે.”

બંને ભાઈઓ એ વાત સમજી ગયા. તેઓએ ત્યાંથી નાસ્ત-ખાનું નક્કી કર્યું, છત્રીઓ લઈ તેના આધારે ઉપલા માળેથી પડતું ખૂંટું, તેઓ નીચે આવ્યા કે ઉઠીને દોડતા દોડતા શહેરની બહાર

નીકળી ગયા, અને ચિતોડ તરફ ચાલવા લાગ્યા. બૌદ્ધો હથિયારો લઈ તેમની પાછળ પડ્યા, તેઓએ હંસને રસ્તામાં જ મારી નાખ્યો, અને પરમહંસ સુરપાળ રાજાને શરણે પહોંચી ગયા હતા. તેને પકડવા આગળ પ્રયાણ લાંબાવ્યું. તેઓએ સુરપાળને પોતાનો શત્રુ સોંપી દેવા વિનંતિ કરી. પરંતુ ન્યાયપ્રિય સુરપાળે બૌદ્ધોને સાફસાફ સંભળાવી દીધું કે—સાચો ક્ષત્રિય પ્રાણાતે પણ શરણાગતનું રક્ષણ કરે છે એટલે તમારી ઇચ્છા બર આવે તેમ નથી. હા, તમે તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરો, તેને હરાવો અને પછી ઉચિત કરો, એમાં મને વાંધો નથી. બીજો દિવસે જ રાજા સુરપાળની સભામાં બૌદ્ધાચાર્ય અને પરમહંસનો શાસ્ત્રાર્થ થયો તેમાં બૌદ્ધો હાર્યા. પરમહંસ રાજાના ઇશ્વારથી તક જોઈને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા અને પકડવાને ફરી વાર પાછળ પડેલા બૌદ્ધ સુભટોથી પોતાને બચાવી ચિત્તોડ પહોંચી ગયા.

પરમહંસે આ હરિભદ્રસૂરિ પાસે જઈ પ્રથમ હંસે તથા પોતે ગુરુ આજ્ઞા લેતી છે તેની ફરીફરીવાર માફી માગી પછી પોતાની ઉપર જે વીત્યું તે કડી સંભળાવ્યું અને એ કહેતાં કહેતાં તે ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા.

આચાર્યશ્રીએ તેમને અવિનય માટે માફી આપી, તેઓની ધર્મધગશ માટે ખૂબ પ્રશંસા કરી અને તેઓના અવસાન માટે ખૂબ શોક કર્યો. તેમણે વિચાર્યું કે—મેં બૌદ્ધોને ઘણીવાર હરાવ્યા છે. તેઓએ મારા શિષ્યોને મારી નાખ્યા તેનો બદલો ન લઉં ત્યાંસુધી મારા મનમાં ખટકો રહેવાનો અને એ ખટકો રાખીને મરીશ તો મારી સફળતા નહીં થાય, તો એ ખટકાને દૂર કરવા માટે મારે ઉચિત બદલો લેવો જ જોઈએ. તેઓશ્રી આ પ્રમાણે વિચારી ગુરુની આજ્ઞા લઈ ચિત્તોડથી વિહાર કરી સુરપાળના નગરમાં પધાર્યા. અને સુરપાળની સભામાં જઈ તેના શરણાગતરક્ષા ગુણુની પ્રશંસા કરી બોલ્યા: ‘તું અમારો અને બૌદ્ધોનો શાસ્ત્રાર્થ થાય તેવા પ્રબંધ કરી દે.’

રાજાએ યુક્તિ કરી બૌદ્ધનગરથી બૌદ્ધાચાર્યને બોલાવ્યા. શાસ્ત્રાર્થનું નક્કી કર્યું અને આ. હરિભદ્રસૂરિ તથા બૌદ્ધાચાર્ય

મુકરર દિવસે રાજસભામાં સામસામે આવી બિલા. આ શાસ્ત્રાર્થમાં જોદ્વાચાર્ય તરફથી એવી શરત હતી કે—“જે હારે તે તપેલી તેલની કઢાઈમાં પડી મરણ પામે.”

શાસ્ત્રાર્થ આલ્યો. તેમાં જોદ્વાચાર્ય હાર્યો એટલે તેલની કઢાઈમાં પડી મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી બીજા પાંચ છ જોદ્વો શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યા અને એ જ રીતે હારી મરણ પામ્યા. આ ઘટનાથી જોદ્વોમાં મોટો ખળભળાટ મચ્યો, અને હંસ-પરમહંસ ઉપર કેર વર્તાવ્યો હતો તેનું આ કડવું ક્ષણ છે એમ બાણ્યું એટલે મૌન બની તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

અહીં કેટલાએક આચાર્યો એમ માને છે કે—આ હરિભદ્રસૂરિએ મંત્રના મળે જોદ્વોને ખેંચી લાવી કઢાઈમાં હોમ્યા હતા.

આ તરફ આ જિનભટ્ટે આ ઘટનાની બાણ્ય થતાં આ હરિભદ્રને શાંત કરવા માટે તેમની પાસે એ શિષ્યોને સમરાદિત્યના વૃત્તાંતની ૩ ગાથાઓ આપી મોકલ્યા, આં હરિભદ્રસૂરિ પણ તેને વાંચી વિચારતાં પરમ શાંતભાવને પામ્યા. ગુરુએ મને જગાડ્યો છે એમ સમજી વિહાર કરી ચિત્તોડમાં ગુરુ પાસે આવી પહોંચ્યા, અને વિરતિપણમાં ભૂલ કરી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ શુદ્ધ થયા. પરંતુ તે શિષ્યવિરહને ભૂલી શકતા ન હતા.

એક વાર અંબિકાદેવીએ આવી આચાર્યશ્રીને મીઠાં વચનોથી વિનતિ કરી કે, સૂરિવર! તમે મહાન ત્યાગી છો. તમોને વિરહ શાનો હોય? તમે સમર્થ જ્ઞાની છો, કર્મસ્વરૂપના બાણનાર છો, તમને મારું તારું શાને હોય?

હંસ પરમહંસ તો ગયા પરંતુ અંતરાયના કારણે તમને બોલે શિષ્ય પરિવાર થવાનો નથી. તો કૃપા કરીને ગુરુની સેવા કરો અને શાસ્ત્રો બનાવો કે જે વડે જીવોનું કલ્યાણ થાય.

આ હરિભદ્રસૂરિએ અંબિકાદેવીની વિનતિથી શોક મૂકીને ૧૪૦૦ ગ્રંથોની રચના કરી.

એવામાં કાર્પાસિક નામનો વ્યાપારી ત્યાં આવ્યો, તે નિર્ધન

હતો. આચાર્યશ્રીએ તેને ધૂર્તાજ્ઞાન કહી સંભળાવ્યું અને શ્રદ્ધાભૂજીન બનાવ્યો. તેણે એક વ્યાપાર ખેડ્યો જેમાં તેને ગુરુની કૃપાથી પુષ્કળ ધન મળ્યું. એટલે તેણે આ. હરિભદ્રસૂરિના ગ્રંથોને લખાવ્યા અને સાધુઓને વહેરાવ્યા.

આ. હરિભદ્રસૂરિએ ગ્રંથો બનાવ્યા, એક જ સ્થાને ૮૪ મોટા દેરાસર કરાવ્યાં, અને જીર્ણોદયેલ ખવાઈ ગયેલ મહાનિશીથ સૂત્રને ખરાખર ગોઠવી પુસ્તકારૂઢ કર્યું.

(પ્રભાવક ચરિત્ર-પ્રબંધ હમો.)

આ. ભદ્રેશ્વરસૂરિએ આ. હરિભદ્રસૂરિનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. તેમાં વિશેષતા છે જે દ્રુકમાં નીચે પ્રમાણે છે.

આં હરિભદ્રસૂરિ પિર્વગુર્ધ નામની બ્રહ્મપુરીના વતની હતા. તેમના પિતાનું નામ શંકર ભટ્ટ અને માતાનું ગંગા હતું. હરિભદ્ર પુરોહિતે યાકિની સાધ્વી પાસે ચક્કીકુંઠ ગાથા સાંભળી, તે જ સાધ્વીજીની સાથે આં જિનદત્તસૂરિ પાસે જઈ તેમના મુખેથી અર્ધ સાંભળ્યો, ધર્મ સાંભળ્યો. નિષ્કામવૃત્તિવાળાને ધર્મનું ફળ મોક્ષ છે એમ જાણ્યું અને ભવવિરહ માટે તેઓની પાસે દીક્ષા લીધી. ગુરુએ તેમને શાસ્ત્ર ભણાવી સૂરિપદ આપ્યું અને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા.

આં હરિભદ્રને જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર નામના બે શિષ્યો થયા, જે સર્વશાસ્ત્રોના બહુકાર હતા. ચિત્તોડના બૌદ્ધો જોરદાર હતા. તેઓ આચાર્યશ્રીના જ્ઞાન અને કળાની ઈર્ષા કરતા હતા. અને એ જ કારણે તેઓએ તે બંને શિષ્યોને ગુપ્ત રીતે મારી નંખાવ્યા. આં હરિભદ્રસૂરિએ આ ઘટના સાંભળી શોકથી અનશન કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ બીજા મુનિવરોએ તેઓને તેમ કરતા રોકી રાખ્યા. છેવટે આં હરિભદ્રે અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા. તેઓએ પોતાના કેટલાંક એક ગ્રંથોમાં “ ભવવિરહ ”નો સંકેત આપ્યો છે. એક વાર તેમના શિષ્ય જિનભદ્ર અને વીરભદ્રનો કાકો લલિતગ ગરીબાઈથી કંટાળીને આચાર્યશ્રી પાસે દીક્ષા લેવા આવ્યો, પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તેને દીક્ષા ન આપતાં અમુક વ્યાપાર કરવાનો સંકેત કર્યો, જેમાં લલિતગ

ધનવાન બન્યો. આ લલિતગે આચાર્યશ્રીના અંથોની નકલો કરાવી ખૂબ ફેલાવો કર્યો. તેણે ઉપાશ્રયમાં એક એવું રત્ન મૂક્યું કે જે દીવાની જેમ પ્રકાશ આપતું હતું અને આચાર્ય તે પ્રકાશમાં રતે પણ અંથ લખી લેતા હતા. લલિતગ શેઠ આચાર્યશ્રીના ગોચરી સમયે શાંખ વગાડી યાચકોને એકઠા કરતો હતો અને ભોજન કરાવતો હતો. યાચકો પણ આચાર્યશ્રીને નમસ્કાર કરી “ભવવિરહ ધાઓ”ના આશીર્વાદ લઈ “ભવવિરહસૂરિ ઘણું જીવો” એમ બોલી ચાલ્યા જતા.

એકવાર બનારસના વાસુકિ શ્રાવકે આચાર્યશ્રીને **વર્ગકેવલી** અંથ આપ્યો, આચાર્યશ્રીએ તેના ઉપર ટીકા બનાવી પરંતુ પછી સંઘના આગેવાનોના કહેવાથી તે ટીકા રદ કરી હતી.

ભવવિરહસૂરિ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં છેલ્લા અતધર છે. આજના પંડિતોમાં એ સામર્થ્ય નથી કે તેઓના દરેક પુસ્તકોને વાંચી શકે. વગેરે વગેરે. (કથાવલી)

મલધારી આં રાજશેખરસૂરિએ “પ્રભાવકચરિત્ર”થી થોડા ફેરફારવાળું હરિભદ્રસૂરિનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. તેમાં ખાસ વિશેષતા નીચે પ્રમાણે છે:

આં હરિભદ્રસૂરિના શિષ્યો હંસ-પરમહંસ જિનપ્રતિમાના ચિત્રમાં ત્રણ રેખાઓ કરી બુદ્ધનું ચિત્ર બનાવી ભાગી આવ્યા ત્યારે બૌદ્ધ મુલ્કોએ એકને રસ્તામાં અને બીજાને ચિત્તોડના કિલ્લા બહાર જ્યાં તે સૂતો હતો ત્યાં મારી નાખ્યો. આથી આં હરિભદ્રસૂરિને ગુસ્સો ચડ્યો. મંત્રના બળે ૧૪૪૦ બૌદ્ધોને એકઠા કરી દરેકને તપેલા તેલની કડાઈમાં તળી નાખવાનો પ્રબંધ ગોઠવ્યો. પરંતુ ગુરુમહારાજે બે સાધુઓ સાથે મોકલાવેલ “સમરાદિત્ય”ના વૃત્તાંતની ૪ ગાથાઓ વાંચી પરમ શાંતભાવને કેળવી બૌદ્ધ સાધુઓને છોડી દીધા અને તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં ૧૪૪૦ અંથો બનાવ્યા. ચિત્તોડની તળેટીના વ્યાપારીઓએ તેની નકલો કરી એ અંથોનો ખૂબ ફેલાવો કર્યો, વગેરે.

(અતુર્વિશતિપ્રબંધ, પ્રબંધ ૮ મો)

આ. હરિભદ્રસૂરિ પોતે પોતાનો પરિચય નીચેના શબ્દોમાં આપે છે.

સમાપ્તા જેયં શિષ્યદ્વિતાનામ આવશ્યકદીકાવૃત્તિઃ તિલામ્બ-
રાચાર્યજિનમદ્રનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાઽઽચાર્યજિન-
દક્ષશિષ્યસ્ય ઘર્મતો યાકિનીમહત્તરાસૂનોરહ્યમતેરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય ।

એટલે આ. હરિભદ્રસૂરિ શ્વેતામ્બર છે, આ. જિનભદ્રના વિદ્યાશિષ્ય છે, વિદ્યાધરકુલના છે, આ. જિનહત્તસૂરિના દીક્ષાશિષ્ય છે, અને યાકિનીમહત્તરા સાધ્વીના ધર્મપુત્ર છે. તેમણે “આવશ્યક-સૂત્ર”ની શિષ્યહિતા નામની દીક્ષા રચી પૂરી કરી છે.

એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે, બૌદ્ધોએ તેમના બુદ્ધિવાન શિષ્યો હંસ-પરમહંસને^x દ્વેષથી મારી નાખ્યા હતા, તે આશ્રાતને દૂર કરવા તથા શાંતિ નિમિત્તે આ. હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૦ જેવી ઓટી સંખ્યામાં ગ્રંથો રચ્યા છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિ, એ આસ્તિકતા, ધર્મશ્રદ્ધા, સિદ્ધાંતવાદ, દાર્શનિકમીમાંસા, શાંતરસ, ઉદારતા અને યોગીની જીવંતી પ્રતિમા જેવા હતા.

તેમણે ધર્મ, દર્શન, ન્યાય, યોગ, ધ્યાન, જીવનચર્યા, વિધિ-વિધાન, ભૂગોળ, ખગોળ, નવરસ, કાવ્ય, કથા, કળા, ઉપહાસ એમ દરેક વિષયના ગ્રંથો બનાવ્યા છે. એવો કેર્મ વિષય નથી કે જે તેમના ગ્રંથમાં દાખલ ન હોય. દરેક ગ્રંથોમાં તેમની જ્ઞાનપ્રભા ચમકે છે. “સમતપ્તચ્ચક્રહા” એ તેમનો વૈરાગ્યજનક અઝોડ ગ્રંથ છે, જે તેમના કથાગ્રંથોમાં મુકુટમણિ જેવો છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિ તટસ્થ, નિષ્પક્ષ અને પરમતસહિષ્ણુ વિદ્વાન હતા, તેઓએ વિરોધમતવાળાને બહુમાનથી ઉદ્દેશ્યો છે અને જે

^x સંભવ છે કે જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર એ તેઓનાં દીક્ષાનાં નામો હશે અને હંસ-પરમહંસ યોગીવેશનાં તથા બૌદ્ધમઝ્ઝાં રહ્યા તે સમયનાં નામો હશે.

કહેવાનું છે તે તટસ્થતાપૂર્વક તેમાં કહી દીધું છે. તેમાંના થોડાએક નમૂના નીચે આપીએ છીએ.

બન્ધુર્ન સૈવ ભગવાન્ રિપવોઽપિ નાન્યે,
સાક્ષાન્નવૈકતરં પક્તમોઽપિ ચિવામ્ ।

ધૃત્વા વચઃ સુચરિત્તં ચ પૃથગ્વિશેષેઃ,
વીરે ગુણાતિશયલોલતયા શ્રિતાઃ સ્મઃ ॥૧॥

નાસ્માકં સુગતઃ પિતા ન રિપવસ્તીર્થ્યા ધનં નૈવ તે
દેત્તં નૈવ તથા જિનેન ન હૃતં કિંચિદ્ કળાદાદિભિઃ ।

કિન્ત્વેકો જગદર્થિતઃ સ ભગવાન્ વીરો યતશ્ચામલે,
વાક્યં સર્વમલાપદન્ત્વ ચ યતસ્તદ્ભક્તિમન્તો વચમ્ ॥

ભગવાન મહાવીર અમારા બંધુ નથી, બીજા દેવો અમારા શત્રુ નથી. તેમાંના કોઈ એકને પણ અમે સાક્ષાત્ જોયા નથી. કિન્તુ ભગ મહાવીરનું બીજાથી બુદ્ધ પડતું અને યથાર્થ વચન આંભળીને શુભોથી જોવાયેલા એવા અમે તે મહાવીરને સેવીએ છીએ.

બુદ્ધ અમારો બાપ થતો નથી, બીજા ધર્મવાળા અમારા શત્રુ નથી. તેઓએ કે જિનેશ્વરે અમને ધન દઈ લીધું નથી અને કણાદ વગેરેએ અમારું ધન લઈ લીધું નથી. માત્ર એક ભગવાન મહાવીર જગતને હિતકર છે કેમકે તેમનું વચન નિર્ચળ છે અને સર્વ દેષોને દૂર કરનાર છે માટે અમે તેમની પ્રત્યે ભક્તિવાળા છીએ.

પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

મને ભગવાન વીર પ્રત્યે મમતા નથી, અને કપિલઋષિ વગેરે પ્રત્યે દ્વેષ નથી. જેનું વચન યુક્તિવાળું છે તેનો માત્ર સ્વીકાર કરવો ઘટે.

(લોકતત્ત્વનિર્ણય)

આગ્રહી ચત નિનીવતિ યુક્તિ,

યત્ર તત્ર મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।

પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિ-

યત્ર તત્ર મતિરેતિ નિવેશમ્ ॥

જીવી મનુષ્ય જે તરફ પોતાની બુદ્ધિનો વેગ હોય તે તરફ યુક્તિને ખેંચી જાય છે. જ્યારે પક્ષપાત વગરનો મનુષ્ય જ્યાં યુક્તિ હોય ત્યાં પોતાની બુદ્ધિને પહોંચાડે છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના ગ્રંથોમાં બીજા ઘણા ગ્રંથકારોનાં નામો અને તેમનાં અવતરણો આપ્યાં છે, જે તેમની બહુશ્રુતતાનાં પરિચાયક છે. તે પૈકીના કેટલાએક દાર્શનિક ગ્રંથકારોનાં નામ નીચે પ્રમાણે મળે છે.

જૈનઆચાર્યો—શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી, વાચક ઉમાસ્વા-
તિજી, આ. સમંતભદ્ર, આ. સિદ્ધસેન દિવાકર, આ. સંઘદાસગણિ,
આ. મલ્લવાદિજી, દેવવાચકજી, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, અનિતયશ-
સૂરિ, જિનદાસ મહંતર, સિદ્ધસેનગણી.

ખૌદ્ધઆચાર્યો—આ. કુક્ક, દિહ્નાગ, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ,
ધર્મોત્તર, ભદ્રન્ત દિગ્ધ, વસુખન્ધુ, શાન્તિરક્ષિત, શુભશુભ.

બ્રાહ્મણુઆચાર્યો—આ. અવધૂત, આસૂરિ, ઇશ્વરકૃષ્ણ,
મીમાસક કુમારિલભટ્ટ, ભાષ્યકાર પાતંજલિ, યોગાચાર્ય પતંજલિ,
પાણિનિ વૈયાકરણ, ભગવદ્ ગોપેન્દ્ર, ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ, મહર્ષિ
બ્યાસ, વિન્દ્યવાસી, શિવધર્મોત્તર.

યોગઆચાર્યો—ગોપેન્દ્ર, કાલાતીત, પતંજલિ, ભદ્રન્ત ભાસુર,
ખન્ધુભગવન્તવાદી.

કથાઓમાં—આ. સંઘદાસગણીનો વસુદેવહિંદી, સુખન્ધુની
વાસવદત્તા, અને કવિ હર્ષની ત્રિયદર્શનાને યાદ કરેલ છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૦ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. એવો ઉલ્લેખ
પણ મળે છે કે તેમણે પોતાના જીવનની છેલ્લી ધડીએ “સંસાર-
દાવાનલ” સ્તુતિના ૩ શ્લોક અને ૪થા શ્લોકનું એક ચરણ બનાવ્યાં
છે અને એ રીતે તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથ બનાવ્યા છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિના કેટલાએક ગ્રંથો અને કેટલાએકનાં નામો
મળે છે, જેની યાદી આ પ્રમાણે છે:

આણુઓગસુત્ત-વૃત્તિ

અનેકાંતજયપતાકા

,, દીપિકા

અનેકાન્તપ્રથક્

અનેકાંતવાદપ્રવેશ

અનેકાંતસિદ્ધિ

અર્હતશ્રીચૂડામણિ

અષ્ટકપ્રકરણ

આત્મસિદ્ધિ

(આત્માનુશાસન)×

આત્માનુશાસન (સં૦)

આવસ્થયસુત્ત-વૃત્તિ—

,, ,,, મોટી અં. ૮૪૦૦૦

,, ,,, નાની અં. ૨૨૦૦૦

ઉવચ્ચેસપદ ગા. ૧૦૩૬

ઓહનિજ્ઞાનુત્તિ-વૃત્તિ

કથાકોશ

કર્મમથય-વૃત્તિ

ક્ષમાવહલી-ખીજ

ખિત્તસમાસ-વૃત્તિ

ચતુર્વિંશતિસ્તુતિ

ચૈક્યવંદણ-ભાસ્વ

જંખૂદીવ-સંગહણી

જંખૂદીવ પણુત્તિ-ટીકા

જિણુહરપડિમાથોત્ત

જીવાજીવાભિગમ-

સુત્ત-લણુવૃત્તિ

તત્ત્વતરંગિણી

તત્ત્વાર્થસૂત્ર-વૃત્તિ

(દુપદુપિકા)

ત્રિલંગીસાર

દંસણુસુદ્ધિ

(સમ્યક્ત્વસંપત્તિકા)

દંસણુસિત્તરિ

(સાવગધમ્મપગરણ)

દસવેચાલિયસુત્ત-ટીકા મોટી

,, ,,, નાની

દિનશુદ્ધિ (?)

દેવેન્દ્ર-નરકેન્દ્ર પ્રકરણ

દ્વિજવહન-ચપેટા

(વેદાંકુશ)

ધર્મસંગહણિ

ધર્મખિંદુ

ધર્મલાભસિદ્ધિ

ધર્મસાર

ધુત્તક્રખાણુ-કહા

ઝાણુસચગ-વૃત્તિ

નન્દીસુત્ત-ટીકા

નાણુપંચગવક્રખાણુ

નાણુયત્તક

નાણુચિત્ત-પચરણુ

ન્યાયપ્રવેશ-વૃત્તિ

ન્યાયાવતાર-વૃત્તિ

પંચણિયંદી

પંચલિંગી-પચરણુ

પંચવત્થુગ

× () માં તે તે ગ્રંથોનાં ખીજાં સંબંધિત નામો આપ્યા છે.

પંચવત્યુગ-ટીકા

પંચસુત્ત-વ્યાખ્યા

પંચથાનગ

પંચાસગ

પરલોકસિદ્ધિ

પિંડણિભુત્તિ-ટીકા

પણ્ણવણ્ણસુત્ત-પ્રદેશવ્યાખ્યા

પ્રતિષ્ઠાકલ્પ

પૃહ્લમિથ્યાત્વમથન

ખોટિકપ્રતિષેધ

ભાવના-સુદ્ધિ

ભાવાર્થભાત્રવેદિની

(અનેકાંતજય-ટીકા)

મુણિવધિચરિય

યતિદિનકૃત્ય

યશોધરચરિત

યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય

” વૃત્તિ

યોગબિંદુ

યોગશતક

લગ્નકુંડલિયા

(લગ્નસુદ્ધિ)

લઘુખિત્તસમાસ-વૃત્તિ

લક્ષિતવિસ્તાર

(ચેષ્ઠયવંદણુથય-વૃત્તિ)

લોકતત્ત્વનિર્ણય

(નૃતત્ત્વનિગમ)

લોકબિંદુ

વર્ગકેવલી-વૃત્તિ

વિસેસાવસ્સય-વૃત્તિ

વીરથય

વીરાંગદ-કહા

વીસ-વીસયા

વેદબાહ્યતા-નિરાકરણ

વવહારકપ્પ-ટીકા

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય

” ટીકા

શ્રાવકપ્રજ્ઞપિત

” ટીકા

ષડ્દર્શનસમુચ્ચય

ખોડશક

સંસારદાવાનસ-સ્તુતિ

સંકિતપંચસા

સંગહણી-વૃત્તિ

સમસાધન્ય-કહા

સંપશ્ય-સિત્તરી

સંખોહ-સિત્તરી

સંખોહ-પ્રગરણ

(તત્ત્વપ્રકાશક)

સર્વજ્ઞસિદ્ધિ

” ” ટીકા

સાવગધમ્મસમાસ

” ” ટીકા

સાસયજિણુકિત્તણ

સ્થાદ્વાદકુચોદપરિહાર

હિંસાપ્રકાવચ્ચરિ, વગેરે વગેરે

આ. હરિભદ્રસૂરિની પ્રશંસા :

આ. હરિભદ્રસૂરિજીના ગ્રંથો, પછીના ગ્રંથકારોને આંખની જેમ માર્ગદર્શન કરાવે છે તેથી આ. ઉદ્ધોતનસૂરિ, આ. સિદ્ધર્ષિ, મહાકવિ ધનપાલ, આ. જિનેશ્વરસૂરિ, આ. વાદિદેવસૂરિ, આ. દેવચંદ્રસૂરિ, આ. મલયગિરિજી, આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, આ. સંજમસિંહસૂરિ આ. યક્ષદેવ, ક. સ. આ. હેમચંદ્રસૂરિ, મહોપાધ્યાય શ્રીચશોવિક્રમજીગણી વગેરે સમર્થ ગ્રંથકારોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં આં હરિભદ્રસૂરિને ભાવભરી અંજલિ સમર્પી છે.

ધર્મપ્રચાર :

આ. હરિભદ્રસૂરિએ નવા જૈનો પણ બનાવ્યા હતા. કપાસનો વ્યાપારી શેઠ લલિતગ પણ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી થયેલો નવો જૈન છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિનો સમય :

આ. હરિભદ્રસૂરિના સમય માટે મોટા બે મતો પ્રવર્તે છે. હવે આપણે તે સંજોગી વિચારણા કરીએ :

એક મત એવો છે કે આ. હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૮૫ માં સ્વર્ગે ગયા છે. જેના પ્રમાણપાઠો નીચે મુજબ છે :

(૧) પદ્માવલીગોમાં ૧ ગાથા મળે છે કે—

‘ પંચસપ્ત પળસીપ, વિક્રમકાલાઓ જ્ઞાતિ અર્થમિત્રો ।
હરિમહાસૂરિસૂરો, મધિયાણં દિસડ કલાણં ॥ ”

આ. હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૮૫ માં સ્વર્ગે ગયા. તેઓ ભવ્યજનોનું કથાણુ કરો.

(૨) આ. ધમ ઘોષસૂરિ ‘ દુસ્સમકાલસમણસંઘથયં ’ની અવસૂરિમાં લખે છે કે—

“ સત્યમિત્ર ઓ હારિલ ૫૪ ॥ પંચસપ્ત પળસીપ (ગાથા)
ક્ષિંમદ્ગમણિઃ ૬૦ ॥ ”

આ. સત્યમિત્ર ૭ વર્ષ, આ. હારિલ ૫૪ વર્ષ યુગપ્રધાન રહ્યા, આ. હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૬૫ માં સ્વર્ગે ગયા, આ. જિન-ભદ્રગણિ ૬૦ વર્ષ યુગપ્રધાન.

(૩) આ. મેરુતુંગ વિચારશ્રેણિમાં લખે છે કે—

“શ્રીવીરમોક્ષાદ્ દશમિઃ શતેઃ પञ्चपञ्चाशदधिकैઃ ૧૦૫૫ શ્રી-હરિભદ્રસૂરેઃ સ્વર્ગઃ । ઉક્તં ચ, પંચસપ્ત પળસીપ (ગાથા) તતો જિનમદ્રક્ષમાશ્રમણઃ ૬૫ ’

વીર સં. ૧૦૫૫ માં આ. હરિભદ્રસૂરિનું સ્વર્ગગમન ત્યારબાદ આ. જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણનો યુગપ્રધાન કાળ વર્ષ ૬૫.

(૪) આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિ “પ્રભાવકવ્યરિત્રમાં” લખે છે કે આ. હરિભદ્રસૂરિએ “મહાનિશીથસૂત્રનો” છૂણોદ્ધાર કર્યો, તેમજ આ. જિનપ્રભસૂરિ “તીર્થકલ્પ”માં લખે છે કે, આ. જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે મથુરામાં મહાનિશીથસૂત્ર બિદ્યયુગ્મ આથી સ્પષ્ટ છે કે આ બન્ને સમકાલીન આચાર્યો છે.

(૫) આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ “વિચારસાર”માં અવતરણ ગાથાઓ આપે છે કે—

પળસપ્ત પળસીપ, વિક્રમભૂવાઓ જ્ઞાતિ અત્યમિત્રો ।

હરિભદ્રસૂરિસૂતો, ધમ્મરઓ દેડ મુક્તસુહં ॥૩૦॥

અહવા-પળવન્નદસસપ્તહિ, હરિસૂરિ, આસી તત્થ પુવ્વકર્ફઃ ।

તેરસવરિસસપ્તહિ, અરપ્પહિ વપ્પહટ્ઠિપહ્ ॥૩૨॥

એક ઉલ્લેખ મળે છે કે— ધર્મરત આ. હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૫૩૫ માં સ્વર્ગે ગયા, બીજો ઉલ્લેખ એવો પણ મળે છે કે— મહાકવિ આ. હરિભદ્ર વીર સં. ૧૦૫૫માં થયા અને આ. બાપ્પભટ્ટિ વીર સં. ૧૩૦૦ માં થયા. અહીં મતાંતરથી બે સંવતો આપ્યા છે, પરંતુ પળસીપ ને સ્થાને પળસીપ પાઠ માની લઈએ તો મતાંતર રહેતો નથી.

અહીં આ. બાપ્પભટ્ટિનું સ્વર્ગગમન વીર સં. ૧૩૦૦માં બતાવ્યું છે તે પણ મતાંતરરૂપે જ છે; કેમકે—વિચારશ્રેણિમાં વીર.

સં. ૧૩૦૦માં મતાંતરથી વીર સં. ૧૩૬૦માં, 'રત્નસંચય' માં વીર સં. ૧૩૨૦માં, અને 'તપગચ્છપદ્માવલી'માં વીર સં. ૧૩૬૫માં આં બ્રહ્માદેવસૂરિનું સ્વર્ગગમન બતાવ્યું છે.

(૬) બૃહદ્ગચ્છની 'સૂરિવિદ્યા'ની પ્રશસ્તિમાં ગાથાઓ છે કે—

દિગ્ધો હરિમદ્દેણ વિ, વિજ્ઞાહરવાયણાપ તયા ॥ ૩ ॥

ચિરમિત્તપીરતોસા, દિગ્ધો હરિમદ્દસૂરિણા વિદ્યો ॥

વિજ્ઞાહરસાદિજ્ઞો, મતો સિરિમાણદેવસ્ત ॥ ૪ ॥

આ પ્રશસ્તિનો પૂર્વાપર સંબંધ અને સાર નીચે પ્રમાણે છે:

આં માનદેવસૂરિ આં સમુદ્રસૂરિના પદ્મધર અને આં હરિભદ્રસૂરિના ધર્મમિત્ર હતા. તેમને ગુરુજી પાસેથી વિ. સં. ૫૮૨ માં ચંદ્રકુલનો સૂરિમંત્ર મળ્યો. તેમજ ચિરમિત્ર આં હરિભદ્રસૂરિ પાસેથી વિદ્યાધરશાખાનો ખીલો સૂરિમંત્ર મળ્યો. પરંતુ મંત્રપાઠની સમાનતા, દુકાળ, લોકસંહાર અને રોગના કારણે તેઓ બન્ને મંત્રોને ભૂલી ગયા. એટલે તેમણે ગિરનાર તીર્થમાં તપ કરી અંબિકાદેવી પાસેથી ભગવાન સીમંધરસ્વામીએ ઉપદેશેલ સૂરિમંત્ર મેળવ્યો વગેરે. (ગાથા: ૧ થી ૧૨ તથા જુઓ: પૃ. ૪૪૬)

આથી નક્કી છે કે—આ. હરિભદ્રસૂરિ અને આ. માનદેવસૂરિ સમકાલીન આચાર્યો છે અને વિ. સં. ૫૮૨માં થયા છે.

(૭) ગુર્વાવલી તથા પદ્માવલીઓમાં આ. હરિભદ્રસૂરિ અને આ. માનદેવસૂરિને સમકાલીન આચાર્ય બતાવ્યા છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય માટે ખીલો એવો મત છે કે—તેઓ વિ. સં. ૭૮૫ લગભગમાં સ્વર્ગે ગયા છે પરંતુ તેના વિરુદ્ધમાં ઉપરના પાઠો મળે છે, તે અંગે એવો ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે — ઉપર દર્શાવેલ પાઠો આ. હારિદા કે જેમનાં ખીલ નામો આ. હરિગુપ્ત અને આ. હરિભદ્ર છે અને જે વીર સં. ૧૦૫૫માં સ્વર્ગે ગયા છે, (જુઓ: પૃ. ૪૪૭) તેમની જીવદશાના સાથે સંબંધ રાખનારા છે. એટલે કે—

(૧) પટ્ટાવલીઓની પંચસપ્ત ગાથા આઠ હારિલનો સ્વર્ગ-સંવત બતાવે છે. ત્યાં પંચસપ્તને સ્થાને સત્તસપ્ત પાઠ માની લઈ એ તો એ જ ગાથા આ, હરિભદ્રનો સ્વર્ગસંવત બતાવે.

(૨) ‘દુસ્સમકાલસમણથય’ની અવધૂરિમાં આ. હારિલ, પછી પંચસપ્ત ગાથા, અને પછી આ. જિનભદ્ર લખ્યા છે ત્યાં પણ આ. હારિલ અને આઠ હરિભદ્રને એક માનીએ તો જ તેમની પછી આ. જિનભદ્ર થયાનું બરાબર મળી રહે છે.

(૩) ‘વિચારશ્રેણી’ના પાઠનું પણ ઉપર પ્રમાણે સમાધાન બાબતું.

(૪) આ. હરિભદ્રે ‘મહાનિશીથસૂત્ર’ ઉદ્ધયું, તે વાત સાચી છે, કેમકે તે સૂત્રની સંસ્કૃત પુષ્પિકામાં આ. હરિભદ્રસૂરિનું નામ છે. વળી, તે પુષ્પિકામાં સમકાલીન આચાર્યોનાં નામો આપ્યાં છે, તેમાં આ. જિનદામ્ભગણીનું નામ છે, આ. જિનભદ્રગણીનું નામ નથી. એટલે તીર્થકલ્પના ઉલ્લેખને બીજા પુણ્ય પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે. (જુઓ: પૃ. ૫૦૦)

(૫) ‘વિચારસાર’ની અવતરણ ગાથાઓમાં મતાંતર છે, તે જ પળસીય પાઠને કમજોર બતાવે છે. વળી ૩૦મી ગાથાનું ઘમ્મરઓ વિશેષણ આ. હારિલને વધુ બંધબેસતું છે. પળસીયને સ્થાને પળસીય માનવું હોય તો પછી પંચસપ્ત-પતીળપ્તને સ્થાને સત્તસપ્ત-પળસાપ માનવું, એ વધુ કાલસંગત બને છે. બાકી ચાલુ સ્થિતિના આ પાઠો પણ આ. હારિલસૂરિ સાથે સંબંધ રાખનારા છે.

(૬) ‘સૂરિવિદ્યાપાઠ’ની પ્રશસ્તિમાં આ. હરિભદ્રસૂરિ અને આ. સમુદ્રસૂરિના પટ્ટધર આ. માનદેવને એકકાલીન બતાવ્યા છે. આ પુરાવો સબળ છે, પરંતુ એ પ્રશસ્તિ આ. માનદેવસૂરિએ બનાવી નથી. પછીના કોઈ આચાર્યે બનાવી છે. હવે તે પ્રશસ્તિ એ સમયની હોય તો આ. હરિભદ્ર અને આ. બીજા માનદેવસૂરિ સમકાલીન છે, એ નક્કર વાત છે અને તે પ્રશસ્તિ જો પછીના કાળની જ હોય તો આ. હરિભદ્રસૂરિ અને આ. ત્રીજા માનદેવસૂરિ એકકાલીન આચાર્યો છે, એમ માનવું પડશે.

(૭) ‘ગુર્વાવલી’ વગેરે પાઠોના સમાધાનનું ઉપર પ્રમાણે જ બાણુવું.

આ પ્રમાણે ઉપરના પ્રમાણોનો ખુલાસો કરી શકાય છે.

આ તો ઉપરના પાઠોનું સમાધાન થયું. હવે આ. હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૭૮૫ લગલગમાં સ્વર્ગે ગયા છે, જેના પ્રમાણપાઠા નીચે મુજબ છે:

(૧) જૌદ્વાચાર્ય ધર્મકીર્તિ, શૈવાચાર્ય ભર્તૃહરિ, તથા કુમારિલ ભટ્ટ વગેરે વિક્રમની આઠમી સદીના વિદ્વાનો છે. આ. હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના ગ્રંથોમાં તેઓનો તથા તેઓના ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે સ્પષ્ટ છે કે, આ. હરિભદ્રસૂરિ તેમની પછી થયા છે.

(૨) આ. જિનભદ્રગણીએ વિ. સં. ૬૬૬માં એ. શુ. ૧૫ના ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ રચ્યું છે. (જુઓ: પૃ. ૧૯૪) તેની અંદર ‘ધ્યાનશતક’ બનાવેલ છે. આ. હરિભદ્રસૂરિએ તેની ટીકા કરી છે. એટલે નક્કી છે કે આ. હરિભદ્રસૂરિ સં. ૬૬૬ પછી થયા છે.

(૩) આ. જિનદાસગણી મહત્તરે વિ. સં. ૭૩૩ની આસપાસમાં ચૂલ્હિઓ રચી છે. (જુઓ: પૃ. ૪૬૬) આ. હરિભદ્રસૂરિએ તેમની ચૂલ્હિઓના આધારે ‘આવશ્યકનિર્ચુકિત-ટીકા, નંદીસૂત્ર ટીકા’ વગેરે બનાવેલ છે. વળી, પોતે ‘મહાનિશીથસૂત્ર’નો આદર્શ તૈયાર કર્યો તે આ. જિનદાસગણીને વંચાવ્યો હતો. કહેવાની જરૂર નથી કે આચાર્યશ્રી તેમની પછી થયા છે.

(૪) આ. ગુણનિધાનની પાટે આ. હર્ષનિધાનસૂરિ “રત્ન-સંચય”માં અવતરણુગાથા આપે છે:

વળપત્રબારસસય, હરિભદ્રસૂરી આસીડપૂજ્વકર્ફે ।

તેરસસય વીસઅદ્વિષ, વરિસેદ્ધિ વળ્લમદ્વિપદ્ધ ॥૨૮૨॥

મોટા કવિ, મોટા ગ્રંથકાર આ. હરિભદ્રસૂરિ વીર સં. ૧૨૫૫માં થયા, આ. બખ્ષભટ્ટિ વીર સં. ૧૩૨૦માં થયા.

(૪) આ. હરિભદ્રસૂરિએ આ. સિદ્ધસેનગણ્ણીની 'તત્ત્વાર્થ-
ટીકા'ના આધારે તત્ત્વાર્થની “ દુપદુષિકા ” ટીકા રચી છે. તેમના
નામોદ્દેશવાળી આવશ્યકચૂળી (ભા. ૨, પૃ. ૨૩૩)ના ફકરાઓ
“ આવશ્યકસૂત્ર ” ની ટીકામાં અવતાર્યા છે. અને તેમને “ મહાનિશીથ-
સૂત્ર ” નો આદર્શ પાઠ વંચાવ્યો હતો. માનવું જોઈ એ કે આ. હરિભદ્રસૂરિ
આ. સિદ્ધસેનગણ્ણીની પછી થયા છે.

(૬) દક્ષિણચિહ્ન આ. ઉદ્ધોતનસૂરિ વિ. સં. ૮૩૫માં
પોતે રચેલી ‘કુવલયમાલા’ની પ્રશસ્તિમાં લખે છે, કે—

સો સિદ્ધતેણ ગુરુ, જુત્તિસત્થેહિં જસસ હરિમહો ।

બહુસત્થગંથવિત્થર-પત્થારિયપયડસચ્ચત્થો ॥૧૫॥

આં વીરભદ્રસૂરિ મારા સિદ્ધાંત ગુરુ છે અને અનેક શાસ્ત્રોના
ખનાવનાર આં હરિભદ્રસૂરિ મારા ન્યાયશાસ્ત્રના ગુરુ છે.

આં હરિભદ્રસૂરિ વિ. સં. ૭૮૫માં થયા છે અને આં
ઉદ્ધોતનસૂરિ વિ. સં. ૮૩૫માં થયા છે. એટલે તેઓ આં
હરિભદ્રસૂરિ પાસે ન્યાય ગ્રંથો લખે, એ સહજ વાત છે. તેમની
સાલવારીના નિર્ણય માટે આ મજબૂત પ્રમાણ છે.

(૭) આં સિદ્ધર્ષિજી ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા’માં લખે
છે કે:—

નમોસ્તુ હરિમદ્રાય, તસ્મૈ પ્રવરસૂરયે ।

મદર્થે નિર્મિતા પથ, મુત્તિર્લલિતવિસ્તરા ।

આં હરિભદ્રસૂરિ મને ધર્મમાં પ્રવેશ કરાવનાર ધર્મબોધ
ગુરુ છે. તે મહાન આચાર્યદેવ હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કાર હો; જેમણે
‘લલિતવિસ્તરાવૃત્તિ’ મારે માટે જ બનાવી હોય એમ લાગે છે.

જે કે આ શ્લોક આં હરિભદ્રસૂરિ આં સિદ્ધર્ષિના સાક્ષાત
ગુરુ હોય એવો જાણ કરે છે, કિન્તુ આં હરિભદ્રસૂરિ વિ.
સં. ૮૩૫ પહેલાં થઈ ગયા છે, અને આં સિદ્ધર્ષિ વિ. સં.
૬૬૨માં થયા છે. વળી, તેમણે ‘અગમચેતી’ શબ્દ વાપર્યો છે; એટલે
આં હરિભદ્રસૂરિ આં સિદ્ધર્ષિના સાક્ષાત ગુરુ નથી કિન્તુ શાસ્ત્ર

ભારત વિવેકચક્ષુ ખોલનાર અને સન્માર્ગને બતાવનાર પરંપરા-
ગુરુ છે એમ બ્રમરદ્રોટ થઈ જાય છે. માનવું જોઈએ કે આં હરિભદ્રસૂરિ આં સિદ્ધર્ષિની પહેલાં છતાં નજીકના કાળમાં થઈ
ગયા છે.

એકંદર આ છેલ્લાં પ્રમાણોથી નક્કી છે કે-આં હરિભદ્ર-
સૂરિ વિ. સં. ૭૮૫ લગભગમાં સ્વર્ગે ગયા છે.

આ પ્રમાણે આં હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય માટે બે
મતો છે. બન્નેની વચ્ચે લગભગ ૨૦૦ વર્ષનું આંતરું છે. વિ. સં.
૫૮૫નું સખળ પ્રમાણ સૂરિવિદ્યાપાઠની પ્રશસ્તિ છે. કિન્તુ તે
પ્રશસ્તિ અંતકર્તાએ બનાવેલી નથી, એટલે કેઈ લેખકે પછી
જોડેલી પુષ્પિકા જેવી છે એટલે તે મધ્યમ પ્રમાણરૂપ બની જાય
છે. વિ. સં. ૭૮૫નું સખળ પ્રમાણ કુવલયમાલાની પ્રશસ્તિ છે.

આં ઉદ્ધોતનસૂરિએ પોતે આં હરિભદ્રને જોયા છે અને
પોતે વિ. સં. ૮૩૫માં આ પ્રશસ્તિ રચી છે.

આ પ્રમાણોથી વિના સંકોચે માનવું પડશે કે, આં હરિભદ્ર-
સૂરિ વિ. સં. ૭૮૫ લગભગમાં થયા છે.

વનરાજ આવડો

વિક્રમની આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં પંચાસરમાં જ્યોતિષી
આવડો રાજ હતો. કનોજના રાજા ભૂવડે તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો.
તેની રાણી રૂપસુંદરી તથા સાળો સુરપાળ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા,
અને ત્યાં છુપાઈ રહ્યાં. ત્યાં રૂપસુંદરી રાણીએ વિ. સં. ૭૫૨ વૈ.
શુ. ૧૫ને દિવસે એક બાળકને જન્મ આપ્યો અને તેનું ‘વનરાજ’
એવું નામ રાખ્યું. વનરાજ પંચાસરમાં ચૈત્યવાસી આં શીલગુણુ-
સૂરિ તથા આં દેવચંદ્રસૂરિની દષ્ટિ નીચે મોટો થયો, ભણી
ગણીને તૈયાર થયો અને મામા સાથે રહી યુદ્ધનિપુણ બન્યો.
તેણે બુદ્ધિમાન પુરુષોનો સહકાર સાધી વિ. સં. ૮૦૨ના વૈ. શુ. ૨
ને દિને અંબલિલપુર પાટણનું શિલાશેષણ ક્યું, શુન્શતમાં
મહાન સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તે રાજા થયો, ત્યારે તેણે રાજ્યમાં

અંગોને મજબૂત કરવાની વ્યવસ્થા કરી અને પોતાના ઉપકારીઓને મોલાવી તેનો બદલો વાળ્યો.

વનરાજે આઠ શીલગુણસૂરિ તથા આઠ દેવચંદ્રસૂરિના વાસજ્ઞેપથી પંચાસરમાં પોતાનો રાજ્યાલિષેક કરાવ્યો હતો. તેથી તેઓને વંશપરંપરાના હકમાં એવું ફરમાન લખી આપ્યું કે આ આચાર્યની આજ્ઞા માનનાર ચાને ચૈત્યવાસી સાધુઓ જ પાટણમાં રહી શકે. પોતાની માતા જૈન હતી. તે પૂજા કરી શકે તે માટે ‘વનરાજ-વિહાર’ બનાવી તેમાં પંચાસરથી લાવેલ લગવાન પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને તેમાં પોતાની પૂજક તરીકેની બે હાથ જોડીને ઊભી રહેલી મૂર્તિ સ્થાપી, શ્રીદેવી પાસે રાજતિલક કરાવ્યું. શ્રીમાળી ચાપો અને શ્રીમાળી જાંબને મંત્રી બનાવ્યા, શેઠ નીના પોરવાડને સન્માન્યા, તેના પુત્રને દંડનાયક બનાવ્યો, આશક મોઢને મંત્રી બનાવ્યો, રાજ્યમહેલ પાસે પોતાની કુલદેવી કંઠેશ્વરીનું મંદિર અને થોડા વર્ષ ગયા પછી ભટ્ટારિકા યોગીશ્વરીનું મંદિર પણ કરાવ્યું હતું.

સંલવ છે કે વિ. સં. ૮૨૧ સુધીમાં પાટણ તૈયાર થઈ ગયું હશે અને ત્યારે ત્યાં વનરાજ આવડાનો ફરીવાર ધામધૂમથી મોટો રાજ્યાલિષેક થયો હશે.

વનરાજ આવડાના આ દરેક મહદગારો જૈન છે અને વનરાજે તેમના સહયોગથી ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. એટલે જ ‘ગુજરાતનું રાજ્ય તે જૈન રાજ્ય છે.’ એમ કહેવાય એ વ્યાજખી છે. ઇતિહાસ કહે છે કે:—

गौर्जराजमिदं राज्यं वनराजात् प्रभृत्यभूत् ।
स्थापितं जैनमन्त्राद्यैः, तद्वेषी नैव नन्दति ॥

(પ્રબંધચિંતામણી-વનરાજપ્રબંધ, પ્રબંધકોષ-વસ્તુપાલ પ્રબંધ)

ગુજરાતનું આ રાજ્ય જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપ્યું છે અને વનરાજ આવડાથી શરૂ થયું છે, તેથી તેઓની ઈર્ષ્યા કરનાર અહીં સમૃદ્ધ થતો નથી.

ગુજરાતનું રાજ્ય જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપ્યું છે અને વિક-
સાવ્યું છે, એ વાત આજના સમભાવી ઇતિહાસજ્ઞો પણ સ્વીકારે
છે. પરંતુ ધર્મના આવેશને કારણે આ સત્ય પ્રત્યે કોઈ સૂઝ
કરતો હોય, તો તેને મહાકવિ નાનાલાલ સાફ સાફ જણાવે છે કે-

“ પંચાસરનું રાજ્ય વનરાજના હાથમાં હતું, તેને શીલગુણ-
સૂરિને આશ્રય મુખ્ય હતો. જો તેમ ન થયું હોત તો પાટણ
તથા સોલંકી રાજ્ય હોત જ નહીં. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના
પાટનગર તરીકે સાત સૈકા સુધી (પાટણ) રહ્યું, તે જોનેને જ
આભારી છે. કેમકે પાટણમાં રહી જોનોએ શું કર્યું તે માટે સાત
સૈકાના ઇતિહાસમાંથી ઘણું મળે છે.”

(વંથલી જૈન પરિષદમાં તેમનું વ્યાખ્યાન. ‘જૈન’ તા. ૨૭-૬-૨૫.)

વનરાજે આવડા વંશના નૈતિક ધોરણને ઊંચું લાવવા માટે
પણ ખૂબ જ સાવચેતી રાખી હતી. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. એકવાર
કોઈ રાજાના ૧૦૦૦ ઘોડા અને ૫૦૦ હાથીથી ભરેલાં વડાણો
પવનના તોફાનમાં સપડાઈને સોમનાથ-પાટણને કાંઠે આવી પહોંચ્યાં,
રાજપુત્રોએ આ વડાણોને લૂંટવાનો મનસૂબો કરી રાજાની રજા
માંગી, પણ વનરાજે તેમ કરવાની ના પાડી; છતાંય રાજકુમારોએ
છૂપી રીતે ચાંચિયા ગોઠવી તે વડાણોને લૂંટી લઈ તેના માલ રાજા
પાસે રજૂ કર્યો. વનરાજને આ જોઈને ઘણું દુઃખ થયું, પણ તે
કંઈ બોલ્યો નહીં, પછી પ્રસંગ પામીને વનરાજે પોતાના પુત્રોને
જણાવ્યું કે, બીજા રાજાઓ પરસ્પર એક બીજાની પ્રસંશા કરે છે,
માત્ર આપણી વાત નીકળે ત્યારે “ગુજરાતમાં ચોરોનું રાજ્ય છે”
એમ કહી આપણી મશ્કરી કરે છે. તો આપણી ફરજ છે કે આપણે
આપણા પૂર્વજોના આ કલંકને ધોઈ નાખી, લોકચાહના મેળવી,
બીજાની હારમાં ગણાઈએ એવા નીતિમાન રાજા બનવું જોઈએ.
પરંતુ દુઃખની વાત છે કે, તમે આ લૂંટ કરી પૂર્વજોના કલંકને
તાણું અને મોટું બનાવ્યું છે. તમે લૂંટી લાવ્યા તેને સારું કહેવું
એ તો અન્યાય જ છે. આમ કહી વનરાજે એક ધનુષ્ય મંગાવી
વારાહરતી ત્રણે પુત્રોને આપ્યું પણ તેમાંનો કોઈ તેને ચડાવી

શક્યો નહીં, એટલે પોતે તેને ચડાવ્યું અને પછી તે બોલ્યો કે, ‘તમે રાજાશાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેની શિક્ષા તમે લોગવો. નહીં તો વાલી તરીકે હું લોગવું’ આમ કહી વનરાજે અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો, અને અનશનવ્રત સ્વીકાર્યું અને ૧૦૬ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી વિ. સં. ૮૬૨માં મૃત્યુ પ્રાપ્ત કર્યું.

વનરાજ આવડો ચૈત્યવાસી આચાર્ય શીલગુણસૂરિનો ઉપાસક હતો, ત્યારથી આવડાઓ ચૈત્યવાસી આચાર્યોના ઉપાસક મનાય છે. તે માટે એક દોહરો મળે છે:—

શિશોદિઆ સંડેસરા, ચઉદસીયા ચઉહાણુ;
ચત્યવાસિયા આવડા, કુલગુરુ એહ વખાણુ.

રાજા ભત્રભટ (ચિતોડ)

મેવાડના સૂર્યવંશી બાપા રાવલના વંશમાં (૧૧) ખુમાળ, પહેલાનો પૌત્ર (૧૩) રાવલ ભત્રભટ પહેલો થયેલ છે. (જુઓ. પૃ. ૩૮૬) તે જૈન રાજા હતો. તેણે ભત્રભટ એટલે ભટેવરનો કિલ્લો બનાવ્યો, તેમાં જ ગુહિલવિહાર બનાવો તેમાં ચૈત્રપુરીયગચ્છના આ. બુડાગણીના હાથે ભગવાન આદીશ્વરની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ રાજા વિક્રમની આઠમી સદીમાં થયેલ છે.

ચિતોડના કિલ્લામાં એક દક્ષિણમુખી દરવાજવાલી જૈન ગુફા છે, જેમાં શા. હરપાલે સં. ૧૪માં સ્થાપેલ જુદી જુદી પાદુકાઓ છે. તેની પ્રતિષ્ઠા ભર્તૃગન્ધીય મહાપ્રભાવી આચાર્ય આમ્રદેવસૂરિએ કરેલી છે.

ગુહિલના વંશજોએ ભગવાન આદીશ્વરનું મંદિર બનાવેલ છે, એટલે તેઓ જૈનધર્મી છે.

(ગોમુખ કુંડની જૈન ગુફાના જૈન મંદિરમાંની
ભગવાન આદિનાથની પ્રતિમાનો પરિકરલેખ.)

આજે પણ મેવાડ માટે એમ કહેવાય છે કે—“મેવાડમાં નવો કિલ્લો બને તો તેમાં ભગવાન આદિનાથનું દેરાસર પણ

બનાવાય છે. ” એટલે મેવાડનું રાજ્ય સ્થપાયું, ત્યારથી આ વ્યવસ્થા શરૂ થઈ હોય એમ લાગે છે.

ઉદ્દેપુરના ભં શીતલનાથજીના દેરાસરના લંકારમાં કુંભારાણાએ આપેલ એક ફરમાન છે. તેમાં પણ આ માન્યતાનું સમર્થન મળે છે.

રાજા શિલાદિત્ય (સાતમો)

વલ્લીવંશના રાજાઓએ વિ. સં. ૪૫૫ થી ૮૨૫ સુધી વલ્લીનું રાજ્ય કર્યું છે, તેમાંના ઘણા રાજાઓ જૈન કે બૌદ્ધ હતા. તેમાં સાત શિલાદિત્યો થયા છે. (જુઓ : પૃ. ૩૮૫, ૪૪૦)

સાતમો શિલાદિત્ય ગુ. સં. ૪૪૫ થી ૪૫૦; વિ. સં. ૮૨૦ થી ૮૨૫માં થયેલ છે. તે આ. ધનેશ્વરસૂરિનો ઉપાસક હતો. ત્યાર પછી કાકૂ વ્યાપારીની ખટપટથી આ વલ્લીવંશનો અંત આવ્યો અને સાથોસાથ વલ્લીનો પણ નાશ થયો છે.

મંત્રી આંપરાજ :

રાજા વનરાજે આંપાને પોતાનો મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો હતો. તે શ્રીમાળી જૈન હતો. તેણે આંપાનેર વસાવ્યું. કેટલાએક વિદ્વાનો માને છે કે, મંત્રી આંપા અને મંત્રી જાંબ એ બંને એક જ મંત્રીનાં નામો છે.

મહામંત્રી જાંબ :

જાંબ, તે શ્રીમાળી જૈન હતો. એક દિવસે તે ધીનો ગાડવો લઈ જંગલમાં ચાલ્યો જતો હતો ત્યારે તેને વનરાજની ટોળી સામે મળી. આ ટોળીમાં ત્રણ જણા હતા, તેઓએ જાંબને લૂંટવાનો મનસૂઓ કર્યો અને તેને પડકાર્યો. જાંબ વાણિયાએ તેનો ભાવ કળી જઈને પોતાના ભાથામાંથી પાંચ બાણ કાઢી તેમાંથી બે બાણ તોડી નાખ્યાં. ટોળીએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે જાંબે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે, “ તમે ત્રણ જણ છો મારે ત્રણ બાણ પાસ છે. વધારે બાણ નકામાં છે. ” આથી વનરાજે જાંબને એક ફરતી વસ્તુ વીંધવાને કહ્યું અને જાંબે તરત જ તેને બાણથી વીંધી નાખી. વનરાજે

અક્ષિત ધર્મ “ ભગવે હું રાજા થઈશ ત્યારે તેને મહામંત્રી બનાવીશ. ”
એમ કોલ આપી, જાંબને જવા દીધો. વનરાજે રાજ્ય સ્થાપ્યું
ત્યારે જાંબને મુખ્ય મંત્રી બનાવ્યો હતો. તેની પરંપરામાં થયેલ
મંત્રી સંબંધન સખ સિદ્ધસંજ્ઞના બળતે વિ. સં. ૧૧૮૫માં સારસ્વતી
દંડાધિપતિ હતો.

મહામંત્રી નીનો :

શેઠ નીનો પોતે જૈન હતો. તેના પૂર્વજો લિંગમાલ છોડી
જાંબુમાં આવી વસ્યા હતા. વનરાજે નીના શેઠને પાટણમાં વસવા
આમંત્રણ આપ્યું એટલે શેઠ પરિવાર સાથે પાટણમાં આવી વસ્યા
હતા. પોતે વિદ્યાધરજીજ્ઞને શ્રાવક હતો, એટલે તેણે પાટણમાં
પોતાના ગંગી માટે જાંબુ અવલંબિતું મોટું મંદિર બંધાવ્યું હતું.
વનરાજે તેને પાટણનો દંડનાયક બનાવ્યો હતો. ખરી રીતે કહીએ
તો મંત્રી કંદપકે જેમ નંદરાજ્યને મંત્રીવંશ આપ્યો હતો,
તેમ આ નીના શેઠ ગુજરાતને મંત્રીવંશ આપ્યો છે. તેનો
વંશજ હાહિર આવકાવંશમાં છેલ્લા રાજાઓ સુધી અને સોલંકી
મૂલસંજ્ઞના સમયમાં દંડનાયક રહ્યો છે. તેના વંશજો વીર અને
મેઢ પણ પાટણના દંડનાયકો બન્યા છે, છેવટે વીરનો બીજો પુત્ર
વિમલ સોલંકી રાજા બીમદેવના સમયે ગુજરાતનો દંડનાયક અને
મંત્રી બન્યો છે. નેઠની પરંપરામાં મંત્રી ધવલ; મહામંત્રી આનંદ,
મહામંત્રી પૃથ્વીપાલ, મહામાત્ય ધનપાલ થયા છે. પૃથ્વીપાલ
જૂજિવેશ્વર કુમારપાળનો મહામાત્ય હતો.

મંત્રી આશક :

મંત્રી આશક મોઢ જ્ઞાતિનો જૈન હતો. વનરાજે તેને
પોતાના રહસ્યમંત્રીપદે સ્થાપ્યો હતો. વનરાજે પંચોસરમાં પોતાની
પૂજક ભાવવાળી મૂર્તિ બનાવી છે. તેમાં જમણી તરફ મંત્રી
આશકને પણ સાથે કોતરાવેલ છે. શિલાલેખમાં તેનો મોઢજાતીય
જૈન તરીકે પરિચય આપ્યો છે.

(જૈન સંત્ર પ્રકાશ : ક. ૬, ૭૩, ૭૫.)

શ્રીદેવી:

તે શ્રીસાલીઆસિની કૈન હતી. તેનું જન્મ સ્થળ હાલે ગામ હતું. એક વાર વનરાજ ચાવડા કાકર આસના શેઠને ત્યાં રાત્રે યાત્રી કરવા ગયો હતો, ત્યાં શેઠના બંડારિયામાં દહીંથી ભરેલા વાસણમાં તેનો હાથ પડ્યો, એટલે વનરાજે શેઠને ઘરે ખાતર ન પાડ્યું અને ખાલી હાથે જ પાછા જવું ઉચિત માન્યું. સવારના પહોરમાં શેઠના ઘરમાં ખખર પડી કે ખાતર તો પડ્યું છે, પરંતુ ઘરમાંથી કાંઈ જ રાખું નથી. તપાસ કરતાં બંડારિયા ઉઘાડું જણાયું. શેઠની બહેન શ્રીદેવીએ દહીંના વાસણમાં હાથના આપણું ચિહ્ન બોયું. રેખાઓ વગેરે પડેલી જોઈ એને થયું કે આ હાથ-વાળો પુરુષ બાળ્યશાપી હોવો જોઈએ. એને ક્રિયા થઈ કે આ ચોર એકવાર મળે તો મારું. આ સમાચાર વનરાજને મળ્યા. વનરાજ રાત્રે શુભતોષે ત્યાં આવ્યો, શેઠનો અને શ્રીદેવીને મળ્યો. શ્રીદેવીએ વનરાજને પોતાનો ભાઈ માન્યો, એમથી મોતજને ઘેર જમાડયો અને શીખામણ પણ આપી. વનરાજે પણ શ્રીદેવીને મહેત માની, બહેનની શીખામણ પ્રેમથી સ્વીકારી અને “હું રાજ્ય યદ્યપ ત્યારે તારા હાથે જ રાજતિલક કરાવીશ.” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી.

શ્રીદેવીનું લગ્ન પણ પાંચણમાં જ થયું હતું. તેણીએ પાટણથી મિયર જતાં વનરાજને ધીજીવાર પણ મદદ કરી હતી.

આખરે વનરાજનો પાટણમાં રાજ્યાભિષેક થયો, ત્યારે તેણે કાકરના શેઠની બહેન અને પોતાની ધર્મબહેન શ્રીદેવીના હાથે રાજતિલક કરાવ્યું હતું.

શ્રીદેવી પ્રમ. પ્રમ.ત્સા, હમણા, જાતસંસ્કાર, રાજસાક્ષી અને સુશીલ હતી. વનરાજે આ હર્મબહેનનો કિંદગી સુધી ઉપકાર માન્યો હતો. મત્સ્ય છે આવી ગુણિયલ ગ્રન્થીને કે જેણે પ્રમ, રાષ્ટ્ર અને સમાજના ઉત્થાનમાં ખૂબ સેવા આપી છે.

મહાનિશીથસૂત્રનો જીર્ણોદ્ધાર:

આ. દેવસિંચાણીએ ૮૪ આગસ્ટે વગેરેને પ્રકાશકર્યા

ત્યારે ‘મહાનિશીથસૂત્ર’ને પણ પુસ્તકારૂઢ કર્યું હતું. પણ લેખ અને ઉધેધના કારણે તે પુસ્તકને નુકસાન થયું, કેટલાંએક પાનાં, પાઠો અને શ્લોકો ગંધાર્ધ ગયા, ગળી ગયા અને ખંડખંડ થઈ ગયા. આ હરિભદ્રસૂરિએ તેનો આગળ પાછળનો સંબંધ મેળવી એક નકલ તૈયાર કરી અને તે સમયના ધણા શ્રુતધરેને બતાવી તેઓની સમ્મતિ મેળવી તે સૂત્રને જ્ઞાનભંડારમાં સ્થાપ્યું. આ રીતે આ હરિભદ્રસૂરિએ ‘મહાનિશીથસૂત્ર’નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

આ અંગે મહાનિશીથસૂત્રની પુષ્પિકામાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો મળે છે. પહેલા અધ્યયનને અંતે ઉલ્લેખ છે કે—

મહાનિસીહસુયક્ષ્મચસ્ત પદમં અજ્ઞયણં નામ ॥ છ ॥ પયસ્સ
ય કુલિહિયદોસો ન દાયવ્વો સુયધરેહિં ॥ કિન્તુ જો ચેવ પુવ્વાયરિસો
આસિ, તત્થેવ કત્થઈ સિલોગો, કત્થઈ સિલોગદ્દં, કત્થઈ પયક્ષરં,
કત્થઈ અક્ષરપતિથા, કત્થઈ પન્નગપુટ્ટિય(યા), કત્થઈ વે તિત્તિ
પન્નગાણિ, પવમાઈ बहुगुंवं परिगलिषं ति ॥ છ ॥

ખીન્ન અધ્યયનને અંતે ઉલ્લેખ છે કે—

एत बुद्धसंपदायो । एतथ य जत्थ जत्थ पपणाणुलगं, सुत्ता
लावणं न संपज्जइ, एतथ तत्थ सुयहरेहिं कूलिहियदोसो न दायव्वो
सि क्किन्तु जा पयस्स अचित्तचित्तामणिकप्पभूयस्स महानिसीह-
सुयक्खचस्स पुव्वायरिसो आसि, तहि चैव कखंडाखंडोप उद्देहिया
इमहि हेउहिं बहवे पत्तगा परिसडिया, तहावि अचंतसुहुमत्थाऽति-
सयं ति । इमं महानिसीहसुयक्खंधं कसिणपवयणस्स परमसारभूयं
परं तत्तं महत्थं ति कलिऊणं, पवयणवच्छलत्तेण बहुभव्वसत्तोवकारयं
च काउं, तहा य आयहियट्ठाप आयरियहरिभहेणं जं तं तत्थाऽऽयरिसे
दिउं तं सध्वं समत्तीप सादिऊण, लिहियं ति । अत्रोहिपि सिद्ध-
सेणदिवायरे-बुद्धवाह-जक्खसेण-देवगुत्त-जसवद्वणखमासमणसास-
रविगुत्त-णेमिन्द-जिणदासगणिखमगसव्वरिसिमुहेहिं जुगणहाण-
-सुयहरेहिं बहुभन्नियमिणं ति ॥ छ ॥

ચોથા અધ્યયનને અંતે ઉલ્લેખ છે કે—

મહાનિસીહસ્સ ચડત્થમજ્ઞયણં ॥ છ ॥ અત્ર ચતુર્થાધ્યયને
બહુવઃ સૈદ્ધાન્તિકાઃ કાંદિવદાલાપકાઃ સમ્યક્ અદ્યત્યેવ ॥ તૈર-

શ્રદ્ધધાનૈરસ્માકમપિ ન સમ્યક્ શ્રદ્ધધાનં ત્યાદ્ હરિભદ્રસૂરિઃ ॥
ન પુનઃ સર્વમેવેદં ચતુર્થાધ્યયનમ્ ॥

મહાનિશીથસૂત્રમાં આ. ૬, ચૂ. ૨, અં. ૪૫૪૪ છે.

(જૈન લીટરેચર ભા. રજો, પ્રશસ્તિ સંગ્રહ નં. ૪૫૮, મહાનિશીથસૂત્ર ભાંડારકર ઓરિઅંટલ રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, પુના. સને ૧૯૩૬)

આ૦ હરિભદ્રસૂરિએ ‘મહાનિશીથસૂત્ર’નો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેઓ શ્રુતસ્થવિર બની ગયા હતા એટલે તેમનું સૂત્રસંઘટન પ્રમાણિક મનાયું છે અને તેથી જ તે સમયના શ્રુતધરો તથા યુગપ્રધાનોએ આ સૂત્રસંઘટનને સમ્મતિ આપી છે. સંભવ છે કે આ ઘટના વિ. સં. ૭૫૦ થી ૭૬૦ સુધીમાં બની હશે.

ઉપર જે શ્રુતધરોનાં નામો આપ્યાં છે. તેઓમાં સિદ્ધસેણુ તે તત્ત્વાર્થસૂત્રના ટીકાકાર આ. સિદ્ધસેનગણિ, આ. વુર્ઠ્ઠવાઈ તે આ. વડેશ્વર અથવા ચિત્રપુરગચ્છના આ બુદ્ધાગણિ, આ જકખસેણુ તે આ. યક્ષમહત્તર, આ. દેવગુપ્ત તે ઉપકેશગચ્છના આ. દેવગુપ્તસૂરિ, આ. જસવદ્ધણુ તે સંભવતઃ આ. યશોદેવસૂરિ, આ. જિનઠાસગણિ ખમગ તે ચૂર્ણિકાર આ. જિનઠાસગણિ મહત્તર, આ. હરિભદ્ર તે પ્રસિદ્ધ અંધકાર આ. હરિભદ્રસૂરિ છે એમ સમજવું. આ દરેક સમકાલીન શ્રુતધરો છે. તેઓની શ્રુતરક્ષાની ભાવના ત્રણે કાળમાં જયવંત રહ્યા.

પ્રકરણ બત્રીશમું

આ. પ્રહુમ્નસૂરિ

તેઓ આ. યશોદેવસૂરિના પટ્ટધર છે, આ. ગુણરત્નસૂરિ તેમને માટે લખે છે કે:—

પ્રહુમ્નસૂરિજિનશ્વસનમ્બર-પ્રદ્યોતનૈકદ્યુમણિસ્તતોઽમૂત્ત્વ ॥

(કિયારત્નસમુચ્ચય, ગુરુપર્વક્રમ, શ્લોક : ૧૬)

એટલે કે તેમણે જૈન શાસનને ખૂબ અજવાળ્યું છે.

આ અરસામાં શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓનું સશસ્ત્ર આક્રમણ, જૈનોની હિજરત, પંચાસરનો ભંગ, વલ્લભીભંગ, દુષ્કાળો, ઇત્યાદિ કારણે જૈનો, જૈનશાસ્ત્રો અને જિનાલયોને પારાપાર નુકસાન થયું છે.

આ સમયે બંગાળના અસલી જૈનોને બાહ્યરસીતે જૈનધર્મ છોડવો પડ્યો છે, જે ભત્તિ આવે શસ્ત્રકે તરીકે પ્રખ્યાત છે; નામભત્તિના જૈનો કે જે ભગવાન પાર્શ્વનાથના ઉપાસક હતા તેઓ પણ બીજા ધર્મમાં ભળી ગયા છે. બંગાળ અને ઉત્તર ભારતના ઘણા જૈનો હિજરત કરી મેવાડ તથા રજપૂતાનામાં આવી ગયા હતા, સંભવ છે કે તેઓએ ત્યાંની પ્રાચીન જિનપ્રતિમાઓને પોતાની સાથે લાવી નાંદિયા, નાણા, દિયાણા, બામણવાડા સુંડસ્થલ અને ભિત્રમાલ વગેરે સ્થાને બેસાડી હથે, કેમકે આ સ્થાનોમાં ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામી પદ્મચાનો અને જીવિતસ્વામીની પ્રતિમા હોવાનો લોકપ્રવાદ છે. લોકપ્રવાદમાં કંઈક સાપેક્ષ તથ્ય હોય છે. (જુઓ : પૃ. ૬૧) ગુજરાતમાં મહુડીની આસપાસમાં ખડાયતા બાણિયા છે. તેઓ પણ ઉત્તર ભારતમાંથી આવેલા જૈનો છે, જે

પાછળથી શૈવધર્મમાં ભળી ગયા છે, તે અસલમાં કોટિવર્ષનગરના કે કોટિકગચ્છના હશે, તેઓએ અહીં આવી મંદુડી પાસે કોટધાર્કનું મંદિર સ્થાપ્યું છે. આ સ્થાનમાંથી ગુપ્તકાલની ૪ જિનપ્રતિમાઓ મીકળી છે. (જુઓ : પૃ. ૩૩૬) હુમડગતિ પણ ઉત્તર પ્રદેશમાંથી આવેલા હિજરની જૈનો છે, સમય જતાં તે જ્ઞાતિમાં દિગંબરધર્મે પ્રવેશ કર્યો છે.

જૈનો પૂર્વદેશમાંથી રાજપૂતાનામાં આવ્યા, પણ પોતાની સંસ્કૃતિ, ભાષા, લિપિ, લેખનકળા, અહિંસકતા અને ધર્મને સાથે લાવ્યા છે. તેઓએ જ્યાં જ્યાં વસવાટ કર્યો ત્યાં ત્યાં એ આખા પ્રદેશને પોતાની સંસ્કૃતિથી રંગી નાખ્યો છે. જૈનોએ પોતાની પ્રાચીન લિપિ અને માત્રાના સંકેતોને આજસુધી સાચવી રાખ્યા છે. આજે પણ પ્રાચીન ઇંગ્રાજી લિપિનો મરોડ અને માત્રાનો ગોઠવણુ વિશેષે કરીને પ્રાચીન દેવનાગરી જૈનલિપિના મરોડ અને પડિમાત્રા સાથે મેળ ખાય છે.

તે સમયના જૈનાચાર્યોએ જૈનોની તત્કાલીન વિષમ પરિસ્થિતિને ધોંધી વળવા માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવી છે. આ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ તે માટે પૂર્વ દેશમાં ઘણી વાર પધાર્યા છે, મગધદેશમાં પણ વિવર્યા છે. તેમણે સાત વાર સમ્મેતશિખરની યાત્રા કરી છે. તેમના ઉપદેશથી પૂર્વદેશમાં ૧૭ નવાં જિનાલયો બન્યાં હતાં, ઘણા જીર્ણોદ્ધારો થયા હતા, અને ૧૧ શાસ્ત્રભંડારો સ્થપાયા હતા.

આ અરસામાં જગતને એકાંત મિથ્યામાયા માનનાર અને અદ્વૈતમતપ્રવર્તક શંકરાચાર્ય થયા છે, વલ્લભીનો ભંગ થયો છે, આ સંભૂતિ, આં શાંતિસૂરિ, આં મન્નસૂરિ, આં ઉદ્ધોત્તમ, આં કૃષ્ણપિં, આં ધનેશ્વર, આં બપ્પભટ્ટિ, આં ગોવિંદ, આં નમ્મ વગેરે પ્રભાવક આચાર્યો થયા છે. રાજા શિવમૃગેશ, પ્રતિહાર રાજા વત્સરાજ, નાગાવલ્લોક, ભોજ વગેરે જૈનધર્મપ્રેમી રાજાઓ થયા છે. જૈન દોશી ગોત્ર બન્યું છે, કરહેડા તીર્થ સ્થાપ્યું છે, અનેક જૈન પ્રશસ્ત્રાંકારો સ્થપાયા છે.

શંકરાચાર્ય લીલા :

બૌદ્ધધર્મનો ભારતવર્ષમાં પ્રાસ. થવા લાગ્યો. વિક્રમની પાંચમી સદીમાં બૌદ્ધાચાર્યોએ આઠ મહાસૂરિની સાથેના શાસ્ત્રાર્થમાં હાર પામી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ ભારત છોડ્યું. વિક્રમની સાતમી સદીમાં દિગંબરાચાર્ય અકલકસૂરિ સાથે શાસ્ત્રાર્થમાં હાર પામી દક્ષિણ ભારત છોડ્યું અને છેવટે વિક્રમની નવમી સદીમાં વિ. સં. ૭૮૮થી ૮૨૦માં માયાવાદી અદ્વૈતમતસ્થાપક શંકરાચાર્યથી હાર ખાઈ ભારતવર્ષ છોડ્યું છે. બૌદ્ધાચાર્યો ત્યારે ભારત છોડી હંમેશને માટે બહારના દેશોમાં ચાલ્યા ગયા છે; અને ત્યાર પછી એક બે સદીમાં તેો એના અનુયાયીઓ પણ બૌદ્ધધર્મને તણ બીજા ધર્મોમાં ભળી ગયા છે. શ્રીમાન શંકરાચાર્યે અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત સ્થાપી પ્રહ્લનો ઉપદેશ આપ્યો છે, જેમાં અનેકાંતવાદ અને ક્ષણિકવાદનો યુક્તિધી સમાવેશ કરેલ છે, તેથી જ કેટલાક વૈદિક વિદ્વાનો તેમને પ્રચ્છન્નબૌદ્ધ તરીકે ઓળખાવે છે.

તેમના 'દિગ્વિજય' ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ બૌદ્ધોને છતાં પછી બીજા ધર્મવાળાઓ ઉપર ઘણો અન્યાય ગુજાર્યો, ઘણા શ્રમણોને કાપી નાખ્યા; શ્રમણોનાં મંદિરોનો નાશ કર્યો, એમ અનેક રીતે નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું.

ઇતિહાસ કહે છે કે, આ મંથનકાળમાં જૈનોને પણ ઘણું વેડવું પડ્યું છે. જૈનોએ પૂર્વભારતનો ત્યાગ કર્યો, પોતાની વડાલી મગધ-ભૂમિનો ત્યાગ કર્યો, તીર્થો છોડ્યાં, મંદિરો છોડ્યાં અને ત્યાંના ગૃહસ્થોએ જૈનધર્મ છોડ્યો.

પુષ્યમિત્ર રાજા પછી આ બીજા ધર્મક્રાંતિ થઈ છે. આ સમયે શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓએ બદ્રી પાર્શ્વનાથ, જગન્નાથપુરી, કુમારગિરિ, ભુવનેશ્વર વગેરે જૈન તીર્થોને અને બૌદ્ધગયા વગેરે બૌદ્ધતીર્થોને પોતાના કાબૂમાં લીધાં હતાં; જે આજ સુધી તેઓના હાથમાં છે. આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં સુધારો થતાં જ જૈનાચાર્યોએ પણ પૂર્વભારતમાં વિચરી કુનેહથી ઘણાં જૈન તીર્થોને પુનઃ હસ્તગત કરી લીધાં છે, જે આજે પણ સ્વેતામ્બર જૈનસંઘને આધીન છે.

વલ્લભી-ભંગ

વીર નિર્વાણ સં. ૮૪૫માં વલ્લભી ભાંગ્યું હતું. એના ઉલ્લેખ પહેલાં (પ્ર. ૨૩, પૃ. ૩૬૩માં) આવી ગયો છે. ત્યાર પછી વલ્લભી રાજાઓએ વલ્લભી નગરને ફરી ખૂબ સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું અને સૌરાષ્ટ્ર, ખેડા, વડનગર તથા ગોધરાના પ્રદેશો સુધી પોતાની સત્તા ફેલાવી હતી. બીજી તરફ ભિન્નમાલથી પંચાસર સુધીનો પ્રદેશ તે સમયે ગુજરાત તરીકે ઓળખાતો હતો; તેમાં પંચાસર, જે કે ભિન્નમાલનું ખંડિયું રાજ્ય હતું, કિન્તુ સમૃદ્ધ હતું. વિક્રમની આઠમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી આ નગરોએ અવળો ઝોક ખાધો. વિ. સં. ૭૫૨માં કલ્યાણીના ભૂવડે આવી પંચાસર સર કર્યું. વિ. સં. ૭૮૦માં સિંધના અરબી લશ્કરે આવી પંચાસરનો નાશ કર્યો અને ભરૂચ લૂંટ્યું. વિ. સં. ૮૦૨માં વનરાજ આવડાએ મહેસૂલખાતાના અધિકારીને મારી, લશ્કર ભેગું કરી પાટણની ગાદી સ્થાપી. વિ. સં. ૮૧૩માં નાગોરના પ્રતિકારવંશી નાગાવલોકે ભરૂચના રાજાને મારી ચૌહાણ ભર્તૃવૃદ્ધને ત્યાંનો સૂબો બનાવ્યો, રાષ્ટ્રકૂટવંશી રાજા કર્કને મારી લાટ તથા માળસો જીતી લીધાં. વિ. સં. ૮૩૨ લગભગમાં રાંકા વાણિયાએ કાવત્રું કર્યું અને અરબી ટોળીએ આવી વલ્લભી ભાંગ્યું. વળી થોડાં વર્ષો પછી ભિન્નમાલ પણ તૂટ્યું. વગેરે....વગેરે.....

અશ્વમેદની લખે છે કે:—વિ. સં. ૮૧૪માં સિંધના અલમન-સુરના અરબી રાજા હશામ ઈબ્ન અમરુઅલ તઘલખીએ સેનાપતિ જમાલને દરિયાઈ રસ્તે મોકલી વલ્લભી પર હલ્લો કર્યો હતો; વળી વિ. સં. ૮૩૨માં રાંકા વાણિયાની શિખવણીથી ફરીવાર વલ્લભી પર હલ્લો કર્યો હતો, અને વલ્લભી ભાંગ્યું હતું; પરંતુ અચાનક રેશ્મ-આળો ફાટી નીકળવાથી તેના સૈન્યનો નાશ થયો હતો. (પૃ. ૩૬૬)

એટલે વિ. સં. ૮૩૨માં વલ્લભીપુર ભાંગ્યું છે. આં ત્રિજ-પ્રભસૂરિ ‘સત્યપુર તીર્થ’ના કલ્પમાં લખે છે કે—વિ. સં. ૮૪૫માં હમીરના સૈન્યે વલ્લભી ભાંગ્યું છે. આ બંને સાલવાદીઓ પાસે પાસે પડે છે.

વલ્લી ભાંગ્યું, ત્યારે ત્યાંનાં જૈન, બૌદ્ધ, અને શૈવોનાં સેંકડો મંદિરોનો નાશ થયો છે. આ પ્રસંગે જૈનાચાર્યો ત્યાંથી વિહાર કરી પ્રભાસપાટણ, અણહિલપુર પાટણ, થરાદ તથા ભિલ્લમાલ તરફ આદ્યા ગયા હતા. આ સમયે થરાદગચ્છના આ. શાંતિસૂરિએ વલ્લીસંધને ઘણી મદદ કરી હતી.

આ. સંભૂતિ :

તેઓ ખીજ ઉદયના ૧૩મા યુગપ્રધાન છે (બુઓ: પૃ. ૧૯૬)

આ. શાંતિસૂરિ:

થારાપદ્રગચ્છમાં મહાવાદી આ. શાંતિભદ્રસૂરિ થયા છે. તેમણે વલ્લીભંગ થયો ત્યારે શ્રીસંધને મોટી મદદ કરી હતી.

દાદા ધર્મધોષસૂરિ લખે છે કે:—

ઘાલભ્રમસંઘકર્જે, ઝજ્જમિઓ જુગપહાણતુલ્લેહિં ।

ગંધવવાદવેઆલ-સંતિસૂરિહિં બહુલાપ ॥

(સમયસંઘથયં—અવચુરિ)

રાજગચ્છ-પટ્ટાવલી (૧)

રાજગચ્છના આચાર્યો પોતાને ચંદ્રગચ્છના આચાર્યો તરીકે લખે છે. તેથી કઈ કઈ ચંદ્રગચ્છની પટ્ટાવલી છે અને કઈ કઈ રાજગચ્છની પટ્ટાવલી છે તે તારવવું મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ છે; છતાં ઉપલબ્ધ સાધનોના આધારે આ પટ્ટાવલી આપેલ છે.

(૧) આચાર્ય નમસૂરિ-તેઓ *તલવાડાના રાજા હતા. એ રાજાએ એક દિવસ શિકારમાં ફરતાં ફરતાં ગર્ભવતી હરણીનો શિકાર કર્યો, ત્યાં તેને હરણીના તરફડતા ગર્ભને દેખી ખૂબ દયા આવી, ઘણો પસ્તાવો થયો અને વૈરાગ્ય ભાવ બાળ્યો તે પછી તેણે રાજપાટ છોડી વનવાસીગચ્છના આચાર્ય પાસે જઈ દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો, શાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું અને આચાર્યપદ મેળવ્યું. તેમનાથી રાજગચ્છ નીકળ્યો છે. તેમની પાટપરંપરામાં મહાવિદ્વાન આચાર્યો થયા છે. સાત આચાર્યો તો સમર્થ વાદી થયા છે.

(૨) અજિતયશોવાદિસૂરિ

(૩) સહદેવસૂરિ

(૪) પ્રદુમ્નસૂરિ-તેમને તો બચપણથી જ વેદપુરાણતું સારું જ્ઞાન મળ્યું હતું. તેમણે બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મોના અનુભવ કર્યો અને જૈનધર્મમાં આત્મકલ્યાણ માની જૈન દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેઓ મહાન જૈનાચાર્ય બન્યા છે. તેઓ વિદ્વાન હતા તેમજ પ્રકાંડ વાદી પણ હતા. તેમણે સવાલક (સપાદલક્ષ) ગ્વાલિયર અને ત્રિભુવનગિરિ * વગેરેની રાજસભાઓમાં ૮૪ વાદોમાં જીત મેળવી હતી, અને તે તે રાજાઓને જૈન બનાવ્યા હતા. તેમણે ચિત્તોડના તલવાડામાં અદ્વલટરાજની સભામાં દિગમ્બર આચાર્યને જીતી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા અને તે નિમિત્તે ચિત્તોડના કિલ્લામાં વિજયસ્થંભ ઊભો કરાવ્યો હતો, જે આજે પણ ચિત્તોડના કિલ્લામાં ઊભો ઊભો મૌન ભાવે વિજેતા આચાર્યદેવની અમર-ગાથા ગાઈ રહ્યો છે. આચાર્યશ્રીના ઉપદેશથી અદ્વલટરાજ જૈનધર્મી બન્યો. હતો.

(૫) આ. અભયદેવસૂરિ-તેઓ પ્રથમ રાજકુમાર હતા અને દીક્ષા લઈ જૈનાચાર્ય બન્યા, તેથી લોકો તેમને રાજર્ષિ તરીકે ઓળખતા હતા. તેમનાં ચરણ પખાળેલ પાણી છાંટવાથી અસાધ્ય રોગો પણ શમી જતા હતા, એવા તેઓ પ્રાભાવિક હતા. તેઓ અજેય વાદી હતા, તેથી જ ‘તર્કપંચાનન અભયદેવસૂરિ’ તરીકે તેઓ વિશેષ વિખ્યાત છે. તેઓએ આ. સિદ્ધસેન દિવાકરના ‘સમ્મતિ-તર્ક’ ગાથા ૧૬૭ ઉપર ૨૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃત ટીકા બનાવી છે. જો કે આ ટીકાગ્રંથ છે, પરંતુ તેની રચનાશૈલી એવી મૌલિક અને પ્રૌઢ છે કે તે સ્વતંત્ર ગ્રંથ જેવો લાગે છે અને તેનું બીજું નામ વાદમહાશુલ્ક રાખવામાં આવ્યું છે. તેની ભાષા મનોહર છે, વાદપદ્ધતિ મૌલિક છે. બુદ્ધા બુદ્ધા વાદીઓ પોતાના પક્ષ રજુ કરે

* તલવાડા અને ત્રિભુવનગિરિ (તહનગઢ) માટે જુઓ: પૃ. ૩૪ માં રાજા અદ્વલટ, અને રાજા કદંબ. તથા પૃ. ૪૪૧

છે. આખરે સ્યાહવાદ દર્શન વડે તે દરેક પક્ષોની ખન્ને બાબુઓ રબુ કરી સાચી વસ્તુને સ્થાપે છે. આમાં તુલનાત્મકદષ્ટિએ ઘણું ઘણું બાણવાનું મળે છે; જૈનો અને અજૈનોના સંકટો દાર્શનિક વિચારોની વિચારધારાઓ મળે છે. વાદિવેતાલ આ. શાંતિસૂરિ આ. અભયદેવસૂરિ પાસે ન્યાયશાસ્ત્ર ભણેલા છે.*

(૬) આ. ધનેશ્વરસૂરિ—આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિના ઉદ્ભવેખ પ્રમાણે આ આચાર્ય ત્રિભુવનગિરિના કર્દમ નામના રાજા હતા, અને પટ્ટાવલીના ઉદ્ભવેખ પ્રમાણે કનોજરાજ કર્દમના ધન નામના રાજકુમાર હતા. તેના શરીરે ઝેરી ફેણા બીડી આવ્યા, જે અનેક ઉપાયો કરવા છતાં પણ શમ્યા જ નહીં; આખરે તેણે રાજર્ષિ અભયદેવસૂરિના ચરણો ધોઈ તેનું પાણી પોતાના શરીરે છાંટ્યું. આથી તેના ફેણા શમી ગયા. બસ! તરત જ તેણે આચાર્યશ્રી પાસે દીક્ષા લીધી. આચાર્યશ્રીએ પણ તેને યોગ્ય જાણી, શાસ્ત્રો ભણાવી, આચાર્ય બનાવી, ધનેશ્વરસૂરિ નામ આપી પોતાની પાઠે સ્થાપ્યા. આ. ધનેશ્વરસૂરિ મહાન પ્રભાવશાલી આચાર્ય હતા. તેમણે ધારાનગરીની રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય મેળવ્યો હતો; ત્યારથી ધારાનગરીનો રાજા મુંજ તેમને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. બીજા રાજાઓ પણ તેમને ખૂબ માનતા હતા. તેમનાથી રાજગચ્છ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તેમણે પોતાના ૧૮ શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું, જેમની ૧૮ શાખાઓ નીકળી છે. ચિત્તોડમાં ૧૮૦૦૦ પ્રાણીઓને જૈન બનાવ્યા, ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર કરાવ્યું. અહીંની શાખા તે ચૈત્રવાલગચ્છ છે. તેની પરંપરામાં આ. ભુવનચંદ્રસૂરિ, ઉ. દેવભદ્રજી વગેરે થયા છે. અષ્ટાપદગચ્છ, ધર્મધોષગચ્છ એ ચિત્રવાલગચ્છની શાખાઓ છે. એક રીતે તો તપગચ્છ-વડીપોશાળ અને લોંકાગચ્છ પણ તેની શાખાઓ છે.

*રાજકુલગચ્છના આ. અભયચંદ્રસૂરિ ૫ આચાર્ય અભયચંદ્રસૂરિ થયા. તેમનો ભકા શેઠ કુમાર હતો. શેઠ સિદ્ધરાજ, તેનો પુત્ર દંગ, તેનો પુત્ર જ્યેષ્ઠ, પત્ની રમી, તેના પુત્રો કુંડલિક અને કુમાર. આ કુમારે વિ. સં. ૧૦૩૦ માં જિનપ્રતિમા ભરાવી. (કાગડ તીર્થનો પ્રતિમાભેખ)

(૭) અજિતસિંહસૂરિ

(૮) આ. વર્ધમાનસૂરિ—તેમણે વનવાસીગચ્છના આ. વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરકુનિને આચાર્યપદ આપ્યું હતું. આ ઘટના વિ. સં. ૯૮૦ થી ૯૯૧ લગલગમાં બની છે. આં. વીર-ગણીથી પણ કંબોદ્યા, અષ્ટાપદ વગેરે શાખાઓ નીકળી છે.* (સત્તાસમય વિ. સં. ૯૯૧ થી ૧૦૫૦ લગલગ.)

(૯) આ. શીલભદ્રસૂરિ—તેમનું બોનું નામ આં. શાલિ-ભદ્રસૂરિ તેમણે બાર વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હતી અને દીક્ષાના દિવસથી ‘જવજીવ’ બુધી ૬ વિગઈ ઓનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમને ઉપદેશ કયાંય નિષ્ફળ જતો ન હતો. તેઓ અમોઘ ઉપદેશક હતા તેમને (૧) આ. ચંદ્રસૂરિ, (૨) આ. ભરલેશ્વરસૂરિ, (૩) આ. ધનેશ્વર, (૪) આ. ધર્મઘોષ અને (૫) આ. સર્વદેવ એ શિષ્યો રાજપૂજિત હતા અને આચાર્યો બન્યા હતા. તે તથા તેમના બીજા શિષ્યોની પરંપરા આ રીતે મળે છે.

(૧) આ. ચંદ્રસૂરિ, આ. શીલભદ્રના મુખ્ય પટ્ટધર છે, તેમનું દીક્ષાનામ પાશ્વદેવ ગણિ હતું; તેમનું બીજું નામ ચંદ્રપ્રભસૂરિ પણ મળે છે તેમનું આયુષ્ય ઘણું લાંબું હતું. તેઓ સિદ્ધાંતના અભેદ જ્ઞાતા હતા. તેઓનું શાસ્ત્રવિવેચન અને અર્થનિરૂપણ જિનવાણીરૂપી ચક્ષુને ખોલવાને અમૃતાંજન જેવું મનાતું હતું. તેઓ ન્યાયશાસ્ત્રના પારગામી અને પરમધ્યાની હતા. આ. ચંદ્રસૂરિએ દિગ્નાગના ‘ન્યાયપ્રવેશ’ની આ. હરિભદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ ઉપર ‘પંચિકા,

* ચંદ્રગચ્છના રાજગચ્છમાં આ. વર્ધમાનસૂરિ થયા છે, એ જ અરસામાં ચંદ્રગચ્છના કુચપુરીયગચ્છમાં બીજા એક આ. વર્ધમાનસૂરિ થયા છે. બન્ને તે સમયના સમર્થ આચાર્યો છે. તેમાંથી કોણે કયા કયા ગ્રંથ બનાવ્યા? તે તપાસવાની જરૂર છે. આજે આ. શ્રીવર્ધમાનસૂરિના નામની ત્રણ કૃતિઓ મળે છે.

(૧) આ. હરિભદ્રસૂરિના ‘ઉપદેશપદ’ની ટીકા. સં. ૧૦૫૫

(૨) ધર્મદાસ ગણીની ‘ઉપદેશમાળા’ની મોટી ટીકા.

(૩) ઉપમિતિભણપ્રખં આ. નામસમુચ્ચય.

(વિ. સં. ૧૧૬૯ ક્રા. શુ. ૯) સૂક્ષ્માર્થવિચાર, સાર્થશતકટીકા (સં. ૧૧૭૧), નિશીથ-ચૂર્ણિની ટીકા (સં. ૧૧૭૪), ચૈત્યવંદન સૂત્રવૃત્તિ, સર્વસિદ્ધાંત વિષમપદપર્યાય, સુખોદા-સામાચારી, વંદિતા સૂત્રની વૃત્તિ અં. ૧૬૫૦ (સં. ૧૨૨૨), નંદીસૂત્ર દુર્ગપદવ્યાખ્યા (સં. ૧૨૨૬), જિતકલ્પ-જહ્નુચૂર્ણિની વ્યાખ્યા અં. ૧૧૨૦ (સં. ૧૨૨૭ ચૈ. શુ. ૧૩ રવિ), નિરયાવલિસૂત્રવૃત્તિ અં. ૧૭૪૬ (સં. ૧૨૨૮), અને પ્રતિષ્ઠાકલ્પ' વગેરે અંથો બનાવ્યા છે. તેમજ 'આખ્યાનમણિકોષ' વગેરેનું સંશોધન કર્યું છે. તેમને (૧) આ. પૂર્ણભદ્ર, (૨) આ. જિનેશ્વર, (૩) આ. જિનહત્ત, (૪) આ. પદ્મદેવ એ ચાર શિષ્યો-પદ્ધરો હતા. તે પૈકીના આ. પૂર્ણભદ્રની યાદે ત્રીજા બુદ્ધિવાલા, બહુ જ્ઞાનવાળા આ. ચંદ્રપ્રભસૂરિ થયા, તેમના પ્રથમ પદ્ધર આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૩૪ ચૈત્ર શુ. ૭ શુક્રવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં 'પ્રભાચંદ્રચરિત્ર' અં. ૫૭૭૪ બનાવ્યું. સંભવતઃ આ. ચંદ્રપ્રભસૂરિના પદ્ધર આ. મેરુતુંગ-સૂરિએ સં. ૧૩૬૧ ક્રા. શુ. ૧૫ રવિવારે વઢવાણ શહેરમાં પ્રખંધ-ચિંતામણિ નામે અંથ બનાવ્યો છે. આ. મેરુતુંગની યાદે આ. ગુણચંદ્ર થયા છે. આ. ચંદ્રસૂરિના બીજા પદ્ધર, આ. જિનેશ્વરસૂરિના પદ્ધર આ. દેવેન્દ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૫૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ શુક્રવારે ગિરનાર તીર્થમાં મંત્રી દંડનાયક જળદેવના પુત્ર, અભયના પુત્ર વસંતરાજે ભરાવેલ નંદીશ્વરપટ્ટની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ હતી.

(૩) આ. ધનેશ્વરસૂરિ—તેઓ પણ આ. શીલભદ્રસૂરિના મુખ્ય પદ્ધર છે. આ. ચંદ્રસૂરિની નંદીવ્યાખ્યા, આ. માનતુંગ-સૂરિનું શ્રેયાંસનાથ ચરિત્ર, અને આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિના 'સમરાદિત્ય-સંક્ષેપમાં તેમનો પરિચય મળે છે. આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ લખે છે કે, આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ કે જેમણે તલવાડામાં અલ્લટની રાજસભામાં વચ્ચે સિદ્ધ કર્યું અને જયપદ્મ મેળવ્યો તેની પરંપરામાં ઘણા કાળ પછી આચાર્યો થયા' (સમરાદિત્યસંક્ષેપ ભવ-૧ શ્લો. ૧૮) જેમાંના આ. ધનેશ્વરની પરંપરા આ પ્રમાણે છે.

૧૦. આચાર્ય ચંદ્રપ્રભસૂરિ (તેમના શુરુભાર્થ)

(૧૦) આં. ધ્વનેશ્વર—તે સમય પુરિની દેવીના પણુ ગુરુ હતા.

૧૧. આ. શાંતિસૂરિ

૧૨. આ. દેવભદ્ર

૧૩. આ. દેવાનંદ—તેમણે તેરમી સદીમાં તે સમયના આંક વ્યાકરણોથી ચડિયાતું ‘સિદ્ધસારસ્વત’ વ્યાકરણ બનાવ્યું છે. તેમની પાટે (૧) આ. રત્નપ્રભ (૨) આ. પરમાનંદ અને (૩) આ. કનકપ્રભ થયા. આ પરમાનંદસૂરિની પાટે આ વિજયસિંહસૂરિ થયા.

૧૪. આ. કનકપ્રભ—તેઓ. આ. રત્નપ્રભની પાટે આવ્યા એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

૧૫. આ પ્રવૃત્તિસૂરિ—તે બહુ પ્રખ્યાત બનાવનારા વાગ્દેવીપુત્ર આ. બાલચંદ્રસૂરિથી નાના અને આ. વિજયસિંહસૂરિથી મોટા હતા. તેમને વસ્તુપાળ મંત્રી બહુ માનતો હતો. તે ઠં. આહલણના કુલના ગુરુ હતા. તેમણે વિ. સં. ૧૩૨૪ માં વઢવાણમાં પોરવાડ મંત્રી વાહડનો પુત્ર રાણિગ અને તેના પુત્રો મંત્રી રણમલ નથા સેગની વિનતિથી સમરાદિત્ય સંક્ષેપ ગ્રં. ની રચના કરી, જેની પહેલી પ્રત પં. જગચં. લખી (સમરાદિત્યસંક્ષેપ) તેમજ પ્રવ્રજ્યા-વિધાન-વૃત્તિ બનાવી, જેની પહેલી પ્રતિ આ. વાદિદેવસૂરિના વંશના આ. મદનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય મુનિદેવસૂરિએ લખી. આ. પ્રવ્રજ્યાસૂરિ મહાકવિ હતા; તેમજ કાવ્યગ્રંથોના સમર્થ સંશોધક હતા, તેથી તેમણે તે સમયના ઘણા ગ્રંથોને શોધ્યા છે અને ઘટ્ટો ફેરફાર કરાવી પ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યા છે. તેમાંના કેટલાએક ગ્રંથો નીચે મુજબ છે:—

કવિ આસડની ‘ઉપદેશકંદલી’ તથા ‘વિવેકમંજરી’ નીચે આ. બાલચંદ્રસૂરિ કરેલ વૃત્તિઓ (વિ. સં. ૧૨૪૮). ચંદ્રગચ્છના આ. દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ‘ઉપમિતિસારોદ્ધાર’ * વિ. સં. ૧૨૬૮ કા. વ. ૬,

* ચંદ્રગચ્છમાં (૧) આ. ભદ્રેશ્વર, (૨) આ. હરિભદ્ર, (૩) આ. શાંતિસૂરિ, (૪) આ. અમયદેવ અથવા ઉદયદેવ, (૫) આ. પ્રસન્નચંદ્ર, (૬) આ. મુનિ-રત્ન, (૭) આ. ચંદ્રસૂરિ, (૮) આ. યશોદેવ, આ. દેવેન્દ્રસૂરિ, આ. દેવેન્દ્રસૂરિએ

નાગેન્દ્રમચ્છના આ. ઉદયપ્રભસૂરિકૃત ઉપદેશમાલાકલ્પિકાવૃત્તિ વિ. સં. ૧૨૯૬ ધોળકા, આ. વાહિદેવસૂરિસંતાનીય આ. મહન-ચંદ્રસૂરિશિષ્ય કવિ આ. મુનિદેવકૃત 'શાંતિનાથચરિત્ર' સં. ૧૩૨૨ કા. શુ. ૨ ખુધવાર, રાજગચ્છના આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃત 'પ્રભાવક-ચરિત્ર' સં. ૧૩૩૪, આ. પરમાનંદસૂરિશિષ્ય આ. રત્નપ્રભસૂરિ કૃત 'કુવલયમાલાકથા સંક્ષેપ,' પં. ધર્મકુમારકૃત 'શાલિભદ્રચરિત્ર' અં. ૧૨૨૪ સં. ૧૩૩૪, આ. માનતુંગસૂરિકૃત શ્રીશ્રૈયાંસનાથચરિત્ર સં. ૧૩૩૨ વગેરે.

આથી નક્કી છે કે. આ. પ્રમુખસૂરિ તે સમયના કવિઓમાં પૂજ્યસ્થાને હતા.

(૪) આ. ધર્મધોષસૂરિ—તે પણ આ. શાલિભદ્રસૂરિના ચોથા પદ્ધર છે. તેમનો પરિચય પછીથી આપીશું.

(૫) આ. સર્વદેવસૂરિ—આ. શાલિભદ્રસૂરિના લઘુ પદ્ધર છે. આ. માનતુંગસૂરિ લખે છે કે:—આ. શીલભદ્રસૂરિને આ ચંદ્ર, આ. ભરતેશ્વર, આ. ધનેશ્વર, આ. સર્વદેવ અને આચાર્ય ધર્મધોષ એમ પાંચ શિષ્યો હતા. તેઓમાં આ. ધર્મધોષસૂરિ ગચ્છપતિ હતા. તે ૬ ઘડીમાં ૫૦૦ શ્લોકને મુખપાઠ કરી શકતા હતા. આ. સર્વદેવસૂરિ ભાલેજમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં વ્યાખ્યાન આપતા હતા ત્યારે તેમના હાથની, દેવીએ આવી વજ્ર વડે રક્ષા કરી હતી. તેમની પરંપરા આ રીતે ચાલે છે. (૧૧) આ. ચંદ્રપ્રભસૂરિ—જે મોટા તપસ્વી હતા, સ્તંભન પ્રાર્થનાથનો અધિષ્ઠા-યક તેમને પ્રત્યક્ષ હતો (૧૨) આ. જિનેશ્વર, જે અતિશય શાંત, સમભાવી અને સર્વ વિદ્યામાં નિપજ્ઞાત હતા તેમનું કપાળ તેજસ્વી હતું. (૧૩) આ. રત્નપ્રભસૂરિ—તે વિદ્વાન હતા. (૧૪) આ. માનતુંગસૂરિ

સં. ૧૨૯૮ કા. વ. ૬. રવિવારે પુણ્ય નક્ષત્રમાં ઉપમિતિસારોદ્ધાર અં. ૫૭૩૦ અનાવ્યો અને ચંદ્રગચ્છના આ. દેવાનંદપદ્ધે આ. રત્નપ્રભપદ્ધે આ. કનઃપ્રજપદ્ધે આ. પ્રભુમ્તસૂરિએ તેનું સંશોધન કર્યું—

(૧) આ. દેવેન્દ્રસૂરિશિષ્ય આ. હેમપ્રભસૂરિ થયા, તે ઝીંઝુવાડના ઝાલા રાણા દુર્ગનશૈલ્યના ગુરુ હતા, તેમણે 'ત્રૈલોક્યપ્રકાશ' અનાવ્યો (ત્રૈલોક્યપ્રકાશની પ્રશસ્તિ—પુષ્પિકા)

તેમણે ત્રિપુરાગમમાંથી ઉદ્ધરીને સ્વતંત્ર સૂત્રઅંથ અને તેની સ્વોમજ-
વૃત્તિ બનાવ્યાં છે. સં. ૧૩૩૨ના મહા વદિ પાંચમે ત્રિપુસ સરસ્વતીની
કૃપાથી આ. દેવભદ્રના x “સિન્નસચરિય”ના આધારે ‘સિન્નસ-
નાથચરિત્ર’ અં. ૫૧૨૪ બનાવ્યું છે, જેનું સંશોધન સજ્જનના
વૃદ્ધ કવિગુરુ પ્રહુમ્નસૂરિએ કર્યું છે. (સિન્નસનાથચરિત્ર—પ્રશસ્તિ)

૧૦. આ. ધર્મધોષસૂરિ—તેમનું દૂંકું નામ ધર્મસૂરિ હતું. તે તીવ્ર
બુદ્ધિવાળા હતા. ૬ ઘડીમાં ૫૦૦ શ્લોક મુખપાઠ કરી શકતા હતા.
મહાવાદી હતા. તેમને અંબિકાદેવી પ્રસન્ન હતાં. તેમણે નાગોર,
શાકંભરી અને અજમેરની રાજસભાઓમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.
ત્યાંના રાજાઓ અને પ્રજા ઉપર પ્રભાવ પાડ્યો હતો. નાગોરનો
રાજા આહ્લણ, શાકંભરીના રાજાઓ અજયસજ, અણોરાજ કે
જેણે પોતાની કન્યા જલહણાદેવી (ચંદ્રલેખા) ગૂર્જરેશ્વર કુમાર-
પાલને પરણાવી હતી, અને વિઝહરાજ વગેરે આચાર્યદેવને ગુરુ
તરીકે માનતા હતા. તેમણે અણોરાજની સભામાં દિગમ્બર વાદી
ગુરુચંદ્રને હરાવ્યો હતો. બીજા વાદોમાં પણ વિજય મેળવ્યો હતો.
તેમના ઉપદેશથી પ્રતિજ્ઞા યામી રાજા વિઝહ રાજે જૈનધર્મ
આરાધ્યો હતો, અને અગિયારશ વગેરે તિથિઓની અમારિ પળાવી
હતી. વિઝહરાજે અજમેરમાં મોટો રાજવિહાર બનાવી તેમાં મોટા
જિનખંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, કળશ—દંડ ચઢાવ્યા હતા અને
તેની દ્વન્ન પણ પોતે જ અરિસિંહ તથા માલવરાજને સાથે રાખીને
ખાંધી હતી. આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ આપી સુબહુપુર વગેરેમાં અનેક
જિનપ્રસાદો બનાવ્યા છે. તેઓ વિ. સં. ૧૧૮૧ કે ૧૧૮૨માં દ્વેષધિ
પાર્શ્વનાથ અને જીરાવલા પાર્શ્વનાથ (?) પ્રગટયા ત્યારે તે
ઉત્સવમાં હાજર હતા. તેમણે સં. ૧૧૮૬માં ઘમ્મકવ્વહુમો અને
સં. ૧૧૮૬ માગશર શુદ્ધિ ૫ ના ગૃહિધર્મ પરિગ્રહમાણ
બનાવ્યાં છે.

આ. ધર્મધોષસૂરિએ ઘણા શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું છે.

x આ. દેવભદ્રસૂરિ માટે જુઓ : પૃ. ૪૧૩, ૪૬૪.

તેમના નામથી રાજગચ્છની ધર્મઘોષશાખા નીકળી છે, જે પાછળથી ધર્મઘોષગચ્છ તરીકે વિખ્યાત થયેલ છે. આચાર્યશ્રીએ ધર્મઘોષગચ્છની સંભાળ માટે અને પોતાના શિષ્યોમાં શિથિલતા ન પેસે તેની દેખરેખ માટે ૧૬ શ્રાવકોની એક સમિતિ નીમી હતી. ધર્મઘોષમાંથી મુરાણાગચ્છ નીકળ્યો છે. ધર્મઘોષસૂરિની કેટલીક શિષ્યપરંપરા નીચે પ્રમાણે મળે છે.

(૧) આ. રત્નાસંહસૂરિ—તેમની પરંપરા ઘણા કાળ સુધી ચાલી છે. (બુઓ, પૃ. ૫૧૭)

(૨) આ. યશોભદ્રસૂરિ—તેમણે ત્રણ વર્ગોના અક્ષરો વિનાનું “પ્રત્યક્ષાનુમાનાધિક પ્રકરણ” તથા ગદ્ય ‘ગોદાવરીકાવ્ય’ બનાવ્યાં છે. તેમના શિષ્ય દેવસેનગણિએ વિ. સં. ૧૨૧૫ ચૈત્ર શુદ્ધ ૮ના ગિરનાર

✖ ચંદ્રગચ્છના ધર્મઘોષસૂરિની પરંપરા નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ચંદ્રપ્રભસૂરિ—તેઓ ચંદ્રગચ્છના હતા અને વાદ્ધિસિંહ તરીકે વિખ્યાત હતા. (૨) ધર્મઘોષસૂરિ—તેમને સિદ્ધરાજ બથસિંહ બહુ માનતો હતો. (૩) ચક્રેશ્વરસૂરિ તે મહાધીશ આચાર્ય હતા. (૪) શિવપ્રભસૂરિ (૫) તિલકસૂરિ—તેમણે સામાચારી સૂત્ર ગા. ૨૦ જિતકલ્પ વૃત્તિ (વિ. સં. ૧૨૭૪) આવશ્યકસૂત્ર લઘુવૃત્તિ ગ્રં. ૧૨૩૭૫ (સં. ૧૨૮૬) ચૈત્યવંદન વૃત્તિ, ગુરુવંદન વૃત્તિ પ્રસાખ્યાન વૃત્તિ, દશવૈકલિકસૂત્ર વૃત્તિ, શ્રાવક સામાચારી, સ્વોપત્ત વૃત્તિ, પૌષધ સામાચારી સ્વોપત્ત વૃત્તિ, વદિતાસૂત્ર વૃત્તિ, પ્રત્યેક-બુદ્ધચરિત્ર વગેરે બનાવ્યાં છે. (૬) આ. પદ્મપ્રભસૂરિ—તેમણે આવશ્યક લઘુ-વૃત્તિ રચવામાં મદદ કરી છે અને આ. તિલકસૂરિના શિષ્ય પં. યશસ્તિલકે તેની પ્રથમ પ્રત લખી છે.

(૧) વિધિધરોદ્ધારક આ. ચંદ્રપ્રભસૂરિ, (૨) આ. ધર્મઘોષ, (૩) આ. અભયઘોષ, (૪) મુનિવિદ્યાકુમાર તેમના ઉપદેશથી ઝાલા રાણા વિજય-પાલની પત્ની રાણી નીતાદેવીએ યોગશાસ્ત્રની પ્રત લખાવી હતી. તેણીએ પાટડીમાં બગવાન પાર્શ્વનાથનું દેરાસર તથા ઉપાશ્રય કરાવ્યા હતા. તેના જમાઈ ઝીંબુવાડાના રાણા દુર્જનશાયે શંખેશ્વર તીર્થનો બુદ્ધોદ્ધાર કરાવ્યો, તે આ. હેમપ્રભસૂરિ તથા પૂર્ણિમાગચ્છના આ. પરમદેવસૂરિને ગુરુ તરીકે માનતો હતો.

તીર્થના દેશસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. દેવસેનગણિના શિષ્ય આ. પૃથ્વીચંદ્રે કંપસૂત્રનું ટિપ્પણુ બનાવ્યું છે.

(૩) આ. સમુદ્રધોષસૂરિ—આં મુનિરત્ન તેમની પરંપરા આ રીતે આપે છે:—

(૧૦) આ. ચંદ્રપ્રભ—જે ચંદ્રગચ્છના સમર્થ આચાર્ય હતા.

(૧) આ. ધર્મધોષ—જે વ્યાકરણના પારગામી ન્યાયનિષ્ણાત, સૂત્રાર્થના સમર્થ વ્યાખ્યાતા અને અર્પૂર્વ બુદ્ધિવાળા હતા. ગૂર્જરેશ્વર રાજા સિદ્ધરાજે તેની ઘણી જ પ્રશંસા કરી હતી. તે સૂરિજીએ ૨૦ શિષ્યોને સુરિપદ આપ્યું અને તેમનાથી ધર્મધોષગચ્છ નીકળ્યો. આચાર્ય પોતાના ગચ્છની રક્ષા માટે અને પોતાના સાધુઓ શિથિલ ન થાય તે માટે ૧૬ શ્રાવકોની એક સમિતિ બનાવી હતી.

(૧૧) આ. સમુદ્રધોષસૂરિ—તે આ. ધર્મધોષસૂરિના મુખ્ય પટ્ટધર છે, જેની માળવાના પંડિતોમાં ગણના થતી હતી; જે અનેકના વિદ્યાગુરુ છે. જેણે ધારાનો રાજા નરવર્મદેવ, ગોલદ્રનો રાજા, ગૂર્જર-સમ્રાટ સિદ્ધરાજ વગેરેની રાજસભાને પોતાના પાંડિત્યથી રંજિત કરી હતી. તેમની પાટે ત્રણ આચાર્યો થયા છે.

(૧) આ. સુરપ્રભસૂરિ—તે મહાકવિ હતા, પંડિત હતા અને માળવામાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા. તેમની પાટે ૩ આચાર્યો થયા છે, (૧) આ. જિનેશ્વરસૂરિ (૨) મુનિરત્નસૂરિ—જે સમર્થ આચાર્ય છે. (૩) આ. તિલકચંદ્રસૂરિ.

(૧૨) આ. મુનિરત્નસૂરિ—જે વ્યાકરણ, છંદ, નિરુક્ત, સાહિત્ય, ન્યાય, સિદ્ધાંત અને જ્યોતિષના પારગામી હતા. તેમણે આ. સુરપ્રભની પાટે આ. જિનેશ્વરને તથા પોતાની પાટે આ. જિનસિંહસૂરિને સ્થાપ્યા હતા. વારાહીનગરીમાં રાજા સિદ્ધરાજનો ભંડારી શ્રીમાલી યશોધવલ હતો. તેને જગદેવ નામે પુત્ર હતો. આ. હેમચંદ્રસૂરિએ તેની કવિતાથી પ્રસન્ન થઈ તેનું બીમ્બ નામ બાલકવિ રાખ્યું હતું, જે સમય જતાં ધર્મધોષગચ્છની શ્રમણો-પાસક સમિતિનો વડો બન્યો હતો. જેને આ. મુનિરત્નસૂરિ પ્રત્યે

અધિકૃત પ્રેમ હતો. આ જગદેવ આચાર્યશ્રીથી પ્રતિબોધ પામેલ રાજજ્યોતિથી કુદનો પુત્ર મંત્રી નિજો અને ચૂદન ભટ્ટ એ ત્રણે જૈનધર્મની ઉત્તતિમાં ઘણો રસ લેતા હતા. જગદેવે તે ઉજ્જૈનમાં નરવર્મ રાજાની સલામાં શૈવવાદીને હરાવ્યો હતો. તે જ જગદેવની વિનતિથી આચાર્યશ્રીએ સં. ૧૨૫૨માં અમમચરિત્ર બનાવ્યું; અને પાટણમાં ભ. શાંતિનાથના દેરાસરમાં વ્યાખ્યાનમાં વાંચ્યું. આ ગ્રંથને કવિકુમાર, પૂર્ણપાલ, યશપાલ, આલકવિ, પંડિત સલાના વડા મણુ અને મહાનંદે શોધ્યો, ગૂર્જર વંશના ઉદ્ધોતનના પુત્ર મંત્રી ઉદયરાજના પુત્ર પંડિત સાગરચંદ્રે પ્રથમ લખ્યો, આલકવિએ પણ લખ્યો-લખાવ્યો, અને તેની પ્રશસ્તિ આ. જિનસિંહસૂરિએ રચી.

(૧૩) આ. જિનસિંહસૂરિ-તેમણે ગુરુપરંપરાની પ્રશસ્તિ : પ્રલોક ઉત્તમ રચી ‘અમમચરિત્ર’ સાથે જોડી દીધી. (અમમચરિત્ર)

આ. ધર્મધોષસૂરિએ બ્રાહ્મણો, માહેશ્વરી વૈશ્યો અને ક્ષત્રિયોને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મી બનાવ્યા છે. વહીવંચાની વહીઓ કહે છે કે સં. ૧૧૨૬માં મુદિયાડના બ્રાહ્મણોને જૈન બતાવી નારાના પુત્રોનું નહાર ગોત્ર સ્થાપ્યું, સં. ૧૧૩૨માં વણુથલીના ચૌહાણ રાવ પૃથ્વીપાળ વગેરેને જૈન બનાવ્યા હતા. તેના ઉમા પુત્ર મુકુન્દનો પુત્ર આહરણ વહાણુવટું કરતો હતો. તેનું ભાણુવટું ગોત્ર સ્થાપ્યું, સં. ૧૧૩૨માં અજયગઢ પાસે જ્યેષ્ઠાનગરના પંવાર રાવ સુર તથા તેના નાનાભાઈ સાંખલાને જૈન બનાવ્યા અને તેઓનાં સુરાણા ગોત્ર, સાંખલા ગોત્ર સ્થાપ્યાં અને તેમનો સુરાણાગચ્છ પણ બન્યો, એ જ રીતે મીઠંડીયા, સોની, ઉસ્તવાલ ખટોર વગેરે ગોત્રો સ્થાપ્યાં છે. એકંદરે ચોસવાળામાં ૧૦૫ અને શ્રીમાળીમાં ૩૫ નવાં જૈન ગોત્ર બનાવ્યાં છે. ધર્મધોષગચ્છની ગાદીએ તપાગચ્છના શ્રીપૂજેનું બેસણું છે. એટલે આ ગોત્રો આજે તપાગચ્છને માને છે. શાકંભરીનો મહામાત્ય ધનદેવ આચાર્યશ્રીનો પરમ શ્રાવક હતો. તેના પૌત્ર કવિ યશચંદ્રે બે કાવ્યો તથા ‘મુદ્રિતકુમુદચંદ્ર’ વગેરે ચાર નાટકો બનાવ્યાં છે.

આખૂગિરિની વિમલવસતિની પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે :—

વાદિચન્દ્ર-ગુણચન્દ્રવિજેતા, મૂપતિત્રયવિબોધવિધાતા ।

ધર્મસૂરિરિતિ નામ પુરાણીત્, વિશ્વવિશ્વવિદેનો મુનિગત્ : ॥૩૧॥

આ. ધર્મધોષસૂરિ બીજા યુગના ૧૮મા યુગપ્રધાન છે. તેમનો યુગપ્રધાન કાળ વી. સં. ૧૫૨૦ થી ૧૫૬૮ છે. (બુચો : પૃ. ૧૬૭)

(૧૧) રત્નસિંહસૂરિ-તે આ. ધર્મધોષસૂરિના પટુષ્ઠ છે. તેમની શિષ્યપરંપરા ઘણા કાળ સુધી ચાલી છે.

(૧૨) દેવન્દ્રસૂરિ-તેમની પરંપરાના આ. મુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આ. રત્નાકરસૂરિએ સં. ૧૩૪૩ પોષ વદ ૬ બુધવારે પટ્ટીવાલ દેદાંગજ સં. સાધુ પેથડે ભરાવેલ ભગવાન અભિનંદનસ્થામીની પ્રતિમાની અંજનશાલાકા કરી, જે પ્રતિમા આજે શત્રુંજયગિરિ પર નવા આદીશ્વરના રંગમંડપમાં હાળી બાબુએ ખડગાસને વિદ્યમાન છે. આ. દેવન્દ્રની પરંપરાના આ. જિનચંદ્રસૂરિશિષ્ય આ. ભુવનચંદ્રે સં. ૧૩૦૫ના અષાઠ વદિ ૭ શુક્રે લ. અજિતનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી જે મૂર્તિ આજે પાલનપુરના મોટા દેરાસરમાં છે.

(૧૩) આ. રત્નપ્રભસૂરિ.

(૧૪) આ. આણંદસૂરિ.

(૧૫) આ. અમરપ્રભસૂરિ.

(૧૬) આ. જ્ઞાનચંદ્રસૂરિ-તેમણે સં. ૧૩૭૮ જેઠ શુદ્ધ ૬ સોમે વિમલવસતીમાં ઘણી દહેરીઓનાં જીર્ણોદ્ધાર અંજનશાલાકા અને પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાં. તેઓ સં. ૧૩૬૪ સુધી વિદ્યમાન હતા.

(૧૭) મુનિશેખરસૂરિ-સં. ૧૩૬૬માં તેમની મૂર્તિ બની છે.

(૧૮) સાગરચંદ્રસૂરિ-તેમણે ઉપદેશ આપી કલ્હણ રાજાને જ્ઞેનધર્મી બનાવ્યો. તેમના ગુરુભાઈ આ. માણેકચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૨૬૬માં મમ્મટના 'કાવ્યપ્રકાશ' પર સંકેત, સં. ૧૨૭૬માં દેવ-કુલપાટકમાં 'પાર્શ્વનાથચરિત્ર', સં.....માં 'નલાયન' વગેરે બનાવ્યાં.

(૧૯) મલયચંદ્રસૂરિ-તેવિદ્વાન, કલાનિપુણ અને અમલકારી હતા.

(૨૦) પદ્મશેખરસૂરિ.

(૨૧) પદ્માનંદસૂરિ.

(૨૨) નંદિવર્ધનસૂરિ.

(૨૩) નયચંદ્રસૂરિ.

(પ્રભાવકચરિત્ર પ્રશસ્તિ, શ્રોયુત નાહટાજી સં. રાજગચ્છ પટ્ટાવલી, જૈન સત્યપ્રકાશ : ૬૦ ૧૨૮, મો. દ. દેશાઈનો જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : પૃ. ૧૯૨ થી ૧૯૬, અમમચરિત્ર)

આ. ઉદ્ધોતનસૂરિ

આ હારિલવંશના રાજર્ષિ આચાર્ય છે, તેમણે શાકે ૭૦૦માં 'કુવલયમાલા' નામનો પ્રાઠ કથાગ્રંથ બનાવ્યો છે. (બુઓ : પૃ. ૪૫૧) કૃષ્ણર્ષિગચ્છ :

હારિલવંશમાં તત્વાચાર્યની પાટે આચાર્ય યક્ષમહત્તર થયા. (બુઓ : પૃ. ૪૫૦) તેમણે ખટ્વકૃપ (ખાટૂ)માં લગ્ય જિનપ્રાસાદ સ્થાપ્યો હતો, તેમના શિષ્ય કૃષ્ણર્ષિથી કૃષ્ણગચ્છ આવ્યો છે.*

કૃષ્ણગચ્છિ કડક સંયમી અને ઘોર તપસ્વી હતા. તેમણે ચૌમાસી ખમણ સુધીનાં તપ કર્યાં હતાં, દર સાલ વધુમાં વધુ ૩૪ પારણાં કર્યાં છે, એટલે બાકીનો સમય તપમાં જ રહેતા હતા, તપસ્યાના પ્રભાવે તેઓ એવા તપોમૂર્તિ બની ગયા હતા કે, તેમનું નામ લેવા માત્રથી મનુષ્યનાં પીડા, રોગ, ઉપસર્ગ, ભૂતાવેશ, ગ્રહપીડા, મારિ, ચોર, શત્રુ, મહાંધ રાજા તથા કુસ્વપ્નનું અનિષ્ટ

* ઉપદેશગચ્છના આ. કક્કસૂરિએ વિ સં. ૧૩૯૩માં 'ઉપદેશગચ્છ પ્રગંધ' શ્લોક ૨૦૬ થી ૨૩૪ માં આ. નન્નસૂરિ, આ. યક્ષ મહત્તર અને કૃષ્ણનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તે આ યક્ષસૂરિ અને કૃષ્ણર્ષિને ધણે અંશે મળતું આવે છે. પરંતુ તે ઘટના અને તે ગ્રંથકારની વચ્ચે ઘણાં વર્ષોનું આંતરું છે. એટલે તે સંયોજનમાં સાંભળેલી વાતોનું સંમિશ્રણ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પૂ. કૃષ્ણર્ષિના શિષ્ય આ. જ્યસિહસૂરિ 'ધર્મોપદેશમાળા'ની પ્રશસ્તિમાં આ. યક્ષમહત્તર તથા શ્રીકૃષ્ણર્ષિનો પરિચય આપ્યો છે. આ પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખને આધારે જ અમોએ ઉપરનો ઇતિહાસક્રમ ચોળ્યો છે.

(પં. લા. ભ. ગાંધીકૃત 'ધર્મોપદેશમાલા' ની પ્રસ્તાવના)

વગેરે શાંત થઈ જતા હતા. તેમનાં ચરણોદકથી સાપનું ઝેર વગેરે ઊતરી જતાં હતાં, અને તેમનો સ્પર્શ, કંક, મળ, મૂત્ર અને મેલથી બીજાનો વ્યાધિ નષ્ટ થતો હતો, એટલે કે તેઓ આમોસહિ, ખેલોસહિ, વિપોસહિ અને જલ્લોસહિ ઇત્યાદિ લઘિસંપન્ન હતા. તેમણે તીર્થંકરોની દરેક કલ્યાણક ભૂમિઓની યાત્રા કરી હતી, ઘણા તીર્થોના સંઘો કઠાવ્યા હતા, શક સં. ૭૧૯માં નાગોરના શ્રેષ્ઠી નારાયણને જૈન બનાવી, તેનું ખરડિયા ગોત્ર સ્થાપી, તેની પાસે મંદિર કરાવી તેમાં ભ. મહાવીરસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. અને તેની રક્ષા માટે બાંધ વગેરે ડર ગોઠી સ્થાપ્યા હતા, નાગોરથી ભિત્રમાલ સુધીમાં જ્યાં જ્યાં પારણાં કર્યાં ત્યાં ત્યાં જિનાલયો સ્થાપ્યાં હતાં. તેમણે અનેક રાજાઓને ઉપાસક બનાવ્યા, ઉપદેશ આપી સ્થાને સ્થાને અભયકુમાર જેવા અનેક શ્રાવકો બનાવ્યા છે અને ઘણા રાજા બ્રાહ્મણો તથા શેઠાને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા છે. તેઓ મસાણુમાં જઈ ધ્યાન કરતા હતા. ત્યાં ઉપસર્ગો આવે તો મેઢુની જેમ અડગ રહેતા. આ પ્રમાણે તેઓ અનેક ગુણોના ભંડારરૂપ હતા.

આ કૃષ્ણ ઋષિથી ‘કૃષ્ણર્ષિગચ્છ’ નીકળ્યો છે. કૃષ્ણર્ષિગચ્છના કેટલાએક આચાર્યોં નીચે પ્રમાણે થયા છે.

આ. જયસિંહસૂરિ, જેઓ ખ્યાત તપા શ્રીકૃષ્ણઋષિના શિષ્ય હતા. તેમણે નાગોરમાં ગ્વાલિયર નરેશ આમ રાજાના પૌત્ર મહારાજ ભોજદેવના રાજકાળમાં વિ. સં. ૯૧૫ ભા. શુ. ૫, ને યુધવારે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં પોતાની પ્રાકૃત ધર્મોપદેશમાલા ગા. ૯૮ ઉપર સ્વોપજ-વૃત્તિ શ્લો. ૫૭૭૮ બનાવી છે. તેમણે તેની પ્રશસ્તિમાં ૧૨ ગણધરો અને ૨૪ શ્રુતધરો બતાવી આ. વટેશ્વરથી પોતાના સુધીની પટ્ટાવલી આપી છે. આ ‘ધર્મોપદેશમાળા’ પર મલધારી આ. શ્રી હેમચંદ્ર-સૂરિપદ્મધર આં વિજયસિંહસૂરિએ સં. ૧૧૯૧માં ૧૪૪૭૧ શ્લોક-પ્રમાણુ. અને વાહિદેવસૂરિના સંતાનીય આ. માનચંદ્રસૂરિના શિષ્ય સંક્ષિપ્ત સંસ્કૃત શાંતિનાથ ચરિત્ર કર્તા આ. મુનિદેવસૂરિએ વિ. સં. ૧૩૨૪ લગભગમાં ૬૬૫૦ શ્લોકપ્રમાણુ વિવરણ કરેલ છે. સંલવ

છે કે, આં જયસિંહસૂરિએ ‘નેમિચરિય’ પણ બનાવ્યું હશે.

આ. જયકીર્તિસૂરિ—આ. જયસિંહસૂરિના શિષ્ય, તેમણે શીલોપદેશમાલાની ગાથા રરપની રચના કરી છે.

આ. જયસિંહસૂરિ—કૃષ્ણર્ષિગચ્છમાં આ. જયસિંહસૂરિ થયા. તેમણે વિ. સં. ૧૩૦૧માં મારવાડમાં મંત્રવિદ્યાથી પાણી આકર્ષી લાવી શ્રી સંઘને જીવિતદાન આપ્યું હતું. તેમની પાટે આ. પ્રસન્નચંદ્રસૂરિ થયા, તેમની પાટે સુલતાન મુહમ્મદે પ્રશંસેલ આં મહેન્દ્રસૂરિ થયા. અને તેમની પાટે આ. જયસિંહસૂરિ થયા, તેમણે સં. ૧૪૪૨ માં ‘કુમાર પાલ મહાકાવ્ય’ રલો. ૬૩૭૦ બનાવ્યું, તેમાં ખ્યાત તપા-કૃષ્ણઋષિ, તેમનો ગચ્છ અને પોતાની ગુરુ-પરંપરાને પરિચય આપ્યો છે. તેમણે વ્યાકરણ અને ન્યાયસારની ટીકા પણ બનાવ્યાં છે. આ. પ્રસન્નચંદ્રસૂરિના બીજા પટ્ટધર આ. નયનચંદ્રે ‘કુમારપાલ મહાકાવ્ય’ને પ્રથમ લખ્યું હતું, હમીર મહાકાવ્ય તથા રંગમંજરી નાટિકાની રચના કરી હતી. તે ગૃહસ્થ જીવનમાં જ છ ભાષાઓના જાણકાર, કવિ અને ન્યાયશાસ્ત્રના વિદ્વાન હતા. સંભવ છે કે તેમણે આ. જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી હશે.

આ. જયમિંહસૂરિ—આ. નયનચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર હતા, તેમના હાથે સં. સોઢસે પ્રભુપ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સં. ૧૫૧૭.

નમહંસ—આ. જયસિંહસૂરિના શિષ્ય. તેમણે સં. ૧૫૪૨ માં ‘હમીરમહાકાવ્ય’ લખ્યું.

આ. નમસૂરિ—વિ. સં. ૧૩૬૮ માં ‘ત્રિષષ્ઠીય-મહાવીર-ચરિત્ર’ લખ્યું. (પાટણ)

આ. પ્રભાનંદસૂરિ—સં. ૧૩૯૦ ભા. વ. ૪ના આ હરિભદ્રસૂરિની ‘ક્ષેત્રસંગ્રહણી’ની વૃત્તિ બનાવી. તેઓ ભદ્રારક પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર હતા, તેમના ઉપદેશથી સં. ૧૩૯૧ માં સુયંતીશાહ સોમસિંહના પુત્રોએ પોતાની માતા સોમશ્રીના કલ્યાણ માટે ‘ત્રિષષ્ઠીયપાંડવચરિત્ર’ તાડપત્રમાં લખાવ્યું.

પૂજ. દેવસુંદર—સં. ૧૪૯૯ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૬ શનિવારે પાટણમાં

‘વર્ધમાન વિદ્યાકલ્પ’ લખાવ્યો, (જે જેસલમેરમાં વિદ્યમાન છે).

(જૈન સત્ય પ્રકાશ : કં. ૭૩, ૭૪, ૭૫, પૃ. ૧૦૭ ;

પં. લાલચંદ્ર લં. ગાંધીની ‘ધર્મોપદેશમાલા’ની પ્રસ્તાવના).

જીરાવલા તીર્થમાં લં. પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં સં. ૧૪૮૩
કૃષ્ણવિગચ્છે તપાપક્ષે આં. પુણ્યપ્રભસૂરિ વગેરે શિક્ષાલેખો છે,
આપણે બાણીએ છીએ કે, આં. જગચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૮૫
માં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો, ત્યાર પછી તેમની નિશ્રામાં બીજા ગચ્છના ઘણા
ભટ્ટારકોએ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હતો. તો સંભવ છે કે, કૃષ્ણવિગચ્છના
કોઈ આચાર્યે પણ ત્યારે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હશે. તેમની પરંપરામાં
આં. પુણ્યપ્રભસૂરિ થયા છે.

આં. જયસિંહસૂરિ લખે છે કે—

ત્રાતલ્યાતતપાઃ કૃપાજલનિધિઃ શ્રીકૃષ્ણનામા મુર્તિઃ ।

(કુમારપાળ મહાકાવ્ય-પ્રશસ્તિ, ૨લેા ૨ જો)

આ રીતે પણ કૃષ્ણ-ઋષિ મહાત્યા તો છે જ.

ધનેશ્વરગચ્છ, આ. ધનેશ્વર :

આ. ધનેશ્વરસૂરિએ વલ્લીના બૌદ્ધ ગાજ શિક્ષાદિત્યને ઉપદેશ
આપી જૈન બનાવ્યો હતો અને ગુપ્ત સં. ૪૭૭ વિ. સં. ૮૫૨માં
શત્રુજય-માહાત્મ્ય બનાવ્યું છે. આ આચાર્ય પ્રાચીન ચૈત્રપુરી
ગચ્છના છે. મંડોવરના સં. ૬૧૮ના શિક્ષાલેખમાં ધનેશ્વરગચ્છના
બ્રાવકોનો ઉલ્લેખ છે. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે વલ્લીવંશના ધર્મ-
ગુરુ આ. ધનેશ્વરથી ધનેશ્વરગચ્છ શરૂ થયો હશે.

(જૈન સત્યપ્રકાશ : કં. ૭૫, પૃ. ૧૧૦)

ચૈત્રપુરીગચ્છ પ્રાચીન છે. ભટેવસગચ્છ અને ધનેશ્વરગચ્છ તેની
શાખાઓ કે નામાંતરો છે.

રાજગચ્છમાં આ. ધનેશ્વરસૂરિ થયા છે. તેમનાથી પણ ચિત્ર-
વાસ ગચ્છ નીકળ્યો છે પરંતુ તે આચાર્ય, તે ગચ્છ, તેની સાલવારી
અને તેની શાખાઓ આનાથી જુદાં છે. (જુઓ : પૃ. ૫૦૮)

મોઢગચ્છ :

મોઢગચ્છ મોઢરા તીર્થથી નીકળ્યો છે, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:

મોઢરા ક્યારે વસ્યું, તેનો ઇતિહાસ મળતો નથી, કિન્તુ આ સ્થાન પ્રાચીન કાળથી મહાતીર્થ તરીકે ઓળખાય છે. ‘જીવાલિ-ગમસૂત્ર’માં વિજયદેવના જિનાલયનું જે વર્ણન મળે છે તેવી ગોઠ-વણીવાળું અહીં જિનમંદિર હતું; તેના પાછલા ભાગમાં પળાસન હતું; તેની ઉપર ભગવાન મહાવીરસ્વામી વગેરે ૩ પ્રતિમાઓ વિરાજમાન હતી. તેના આગલા ભાગમાં ચૌમુખી મંડપ અને તેની આગળ જલકુંડ હતો.

ઘણાં જૈન તીર્થો પહાડ ઉપર છે, તેમ કેટલાંએક તીર્થો દરિયા કિનારે કે નદી કિનારે પણ છે. જે જૈન તીર્થમાં કુદરતી જલપ્રવાહો નથી ત્યાં જૈનોએ જલાશયો બનાવી લીધાં છે.

જેમકે શત્રુંજય ઉપર સૂરજકુંડ, ગિરનાર પર ભીમકુંડ, આબુ ઉપર વિમલવસતિ પાસેનું લલિતાસર, કુદપાકજીમાં આરસની વાવ, પાવા-પુરીનું જળમંદિર, ગુણ્યાથાજીનું જલમંદિર, ભાંડકજીનું જલમંદિર, શિખરજી પરનું ઝરણું, ક્ષત્રિયકુંડ પર ઝરણું, ઈન્દ્રગિરિ પાસે શ્રવણ-જેલગોલ, રાજગૃહીના કુંડો, અને કલકત્તાનાં કાચનાં મંદિરના હોજ તથા પુવાશે વગેરે વગેરે ઉદાહરણો આપી શકાય. આ જ રીતે મોઢરામાં પણ દેરાસરની સાથે નજીકમાં જ મોટો કુંડ છે. આ કુંડ પણ વિશાળ છે, તેની ચારે બાજુએ મોટી મોટી દેવકુલિકાઓ છે. વળી, અંદર જઈએ તો મથાળે મોટી મોટી દેરીઓ, વચમાં વચમાં મધ્યમ પ્રમાણની દેરીઓ, અને તેની જ પડખે નાની નાની દેરીઓ છે, જેમાં જિનેશ્વરની મૂર્તિઓ માટેનાં વ્યવસ્થિત આસનો છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ રચનાથી આકર્ષાઈને સહસ્રલિંગ તળાવ બાંધવાના કાંડ સેવ્યા હતા, પરંતુ તે અધૂરા જ રહ્યા. રાજા કરણદેવે મોઢરાથી ૬ માઈલ દૂર કરણસાગર બાંધાવ્યું અને રાજમાતા મીનજદેવીએ વીરમગામમાં મીનજ સરોવર બાંધાવ્યું, તેની પ્રેરણા આ સ્થાનથી જ મળી છે.

આ મંદિર ક્યારે બન્યું, તેનો ઇતિહાસ મળતો નથી, તેનો નાશ ગુજરાતના રાજા અજયપાળે કરેલ છે, એમ ઐતિહાસિક

ઘટનાઓ પરથી જાણી શકાય છે. મોઢેરા આજે એક નાનકડા ગામ જેવું બની ગયું છે. તેનું આ મંદિર જીર્ણોદ્ધાર દશામાં પોતાની પ્રાચીનતા, વિશાળતા, કળા અને વિવિધતા વડે પ્રેક્ષકને આકર્ષે છે. અને પોતાની પ્રાચીન ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપી દે છે. મૂળગભારામાં તો ત્રણ જિનપ્રતિમાઓ વિરાજમાન થાય તેવું યજ્ઞસન છે, ગભારો આખૂ વગેરેનાં મંદિરના ગભારાની જેમ બહુ સાદાકવિષાળો છે. તેની કોલી તોડી નાખી હોય એમ લાગે છે. ચૌમુખી મંડપ પ્રાચીન શિલ્પના નમૂનારૂપ છે. તેમાં હંસથર, ગજથર, મનુષ્યથર, અશ્વથર, નાટ્યો, અંગમરોડ, અભિનયો, ભગવાન નેમિનાથની બાનવાળો ધૂમટ, નાટ્યશાસ્ત્રોક્ત આકૃતિઓ, જીવંત ભાવ રજુ કરતી નર્તકીઓ, વિવિધ કળાદૃશ્યો વગેરે વગેરે છે. પછી બનેલાં જુદા જુદા તીર્થોનાં જિનાલયોએ અહીંથી ઘણું ઉછીનું લીધું હોય, એ સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

કુંડમાં નીચે સુધી પગથિયાં છે, વચ્ચે વચ્ચે ચોકમાં દેરીઓ છે, જે તૂટેલી-કુટેલી અને ખાલી છે, કોઈ કોઈ દેરીઓમાં ખંડિત જિનપ્રતિમાઓ છે, એકાદ અખંડ જિનપ્રતિમા પણ વિરાજે છે.

વડોદરાના ગાયકવાડ સરકારે વિ. સં. ૧૯૬૮ લગભગમાં આ કુંડ સાફ કરાવ્યો હતો, ત્યારે કુંડને તળિયે એક નીચાણવાળા ભાગમાંથી લગભગ ૨૪ જેટલી જિનપ્રતિમાઓ મળી આવી હતી. કોઈ અકસ્માત ઘટનામાં ત્યાં રાખી હશે તેમ લાગે છે. તેને કુંડ સાફ કરાવ્યા પછી ત્યાં ને ત્યાં જ રાખી દેવામાં આવી છે.

ચૌમુખી મંડપ ચાને ચતુર્મુખી મંદિરમાં અનેક ગોખલા છે. દરેકમાં પ્રહ્લશાંતિની ઊભી મૂર્તિઓ છે. એક પાર્શ્વયક્ષની મૂર્તિ પણ છે. મંદિરના બહારના ગોખલામાં શાસનદેવ અને શાસનદેવીની મૂર્તિઓ છે. અહીં ચારે બાજુએ જિનપ્રતિમાઓ, જિનાલયના દેવો વગેરે મળેછે, કિન્તુ શિવલિંગ, જલધારી, રામચંદ્રજી, વિષ્ણુ, ગણેશ, હનુમાન, ગૌરી, સીતાજી વગેરે કંઈ મળતું નથી. એટલે નક્કી છે, કે, આ પ્રાચીન જૈન મંદિર છે અને એ જ કારણે મહારાજા અજયપાળે તેને તોડી નાખ્યું છે.

જૈન અંથકારે આ સ્થાનને મહાતીર્થ તરીકે ઓળખાવે છે. આં જિનપ્રભસૂરિએ 'મોઢેરવ વીર' લખી મોઢેરાને ભગવાન-મહા-વીરનું તીર્થ બતાવ્યું છે. 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં ઉલ્લેખ છે કે આ બપ્પભટ્ટિસૂરિ આ તીર્થથી નિરંતર યાત્રા કરતા હતા. આ સ્થાનથી મોઢેરાગચ્છ નીકળ્યો છે, જેમાં આં સિદ્ધસેન, આં બપ્પભટ્ટિ, આં નન્નસૂરિ વગેરે સમર્થ આચાર્યો થયા છે.

મોઢ જ્ઞાતિ પણ મોઢેરાથી નીકળી છે. મોઢ વાણિયા આં બપ્પભટ્ટિ વગેરેના ઉપાસક જૈનો હતા; જેઓએ અનેક જિનપ્રતિમાઓ તથા જૈનાચાર્યોની પ્રતિમાઓ ભરાવેલી છે; જે આજે પાટણ, ઘોઘા, ધંધુકા, વઢવાણ, દીવ, દેલવાડા વગેરે સ્થાનમાં વિરાજમાન છે. ૬૦ સં આં હેમચંદ્રસૂરિ, આં 'હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય' વસંત-વિલાસના કર્તા મહાકવિ બાલચંદ્રસૂરિ વગેરે મોઢજ્ઞાતિનાં જ રત્નો છે. તેમજ પાટણમાં આં દેવચંદ્રસૂરિની પ્રતિમા સ્થાપનાર શેઠ આશાક, ધંધુકાના શેઠ નેમિનાગ (મામા), પાટણના ૪૦ બહુલણ વગેરે શ્રાવકો પણ મોઢ જ્ઞાતિના જ છે.

(જૈન સત્યપ્રકાશ કે. ૮, ૯, ૧૨૬.)

આં બપ્પભટ્ટિસૂરિ:

આ. બપ્પભટ્ટિસૂરિ પંજળના ડૂંબાઉધી *ગામમાં જન્મ્યા હતા, તેમના પિતાનું નામ બપ્પ, માતાનું નામ ભટ્ટિ, અને તેમનું પોતાનું નામ સુરપાળ હતું. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૮૦૦ ભા. શુ. ૩ ની રાતે એટલે સંવત્સરી મહાપર્વની આગલી રાતે જ થયો હતો.

બાળક સુરપાળ ૬ વર્ષની નાની ઉંમરે મામાપથી હીસાઈ ઘર છોડી મોઢેરા ગયો. ત્યાં તેને મોઢગચ્છના મહાપ્રતાપી આચાર્ય

* આ ગામનું 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં દૂર્વાતથી નામ છે, 'ચતુર્વિક્ષતિપ્રખ'માં કુઆઉની નામ છે. પંજળમાં એક દુલવા ગામ છે, જે પૂં શ્રીખટ્ટરાયજી મહારાજની જન્મભૂમિ છે. દૂર્વા, દૂલવા અને દૂલનો અર્થ 'મો' થાય છે.

સિદ્ધસેનનો મેળાપ થયો. સૂરિજી તે જ દિવસે મોઢરાના પ્રભુ મહાલીરની યાત્રા માટે પાડલથી* અડી પધાર્યા હતા. સૂરિજી જ્યારે દેરાસરને ત્રણ પ્રવક્ષિણા દેતા હતા ત્યારે તેમણે આ બાળકને જોયો, તેનું નામ-ઠામ પણ પૂછી લીધું, અને પ્રભુનાં દર્શન કર્યા પછી તે બાળકને સાથે લઈ સૂરિજી ઉપાશ્રયે પધાર્યા. સૂરિજીએ આજે પરાધિયે એક સ્વપ્ન જોયું હતું કે, “એક બાળ કેસરી એક કાળ દર્ધને દેરાસરના શિખર ઉપર ચઢી ગયો.” સૂરિજીએ તે સ્વપ્ન પ્રમાણે આ બાળકને જોઈને નક્કી કર્યું કે, આ સુરપાલ જૈનધર્મનો મહાન પ્રભાવક થશે. આ બાળક તેજસ્વી હતો, છટાથી બોલતો હતો સૂરિજીએ તેને પૂછ્યું કે, વત્સ! તું અમારી સાથે રહીશ? બાળકે તરત જ ઉત્તર આપ્યો કે, હાજી.

પછી આચાર્યશ્રીએ કુંબાઉધી જઈ આ બાળકની દીક્ષા માટે તેના માબાપ પાસે રજા માગી. માબાપે પ્રથમ તો ના પાડી, પરંતુ અતે એવી શરતે રજા આપી કે, તમારે આ બાળકનું નામ અમારા બહેની યાદીરૂપ “અપ્પભટ્ટિ” રાખવું. પછી આચાર્યશ્રીએ મોઢરા આવી સં. ૮૦૭ વૈ. શુ. ૩ ને દિવસે સાત વર્ષના સુરપાળને દીક્ષા આપી અને તેના અપ્પભટ્ટિ તથા ભદ્રકીર્તિ એમ બે નામ રાખ્યાં. તેમને થોડા દિવસમાં જ સરસ્વતી પ્રત્યક્ષ થઈ હતી. બે કે તે નગ્ન સ્વરૂપે હાજર થઈ હતી અને બાલમુનિનું નૈષ્ઠિક પ્રહ્લયર્થ જોઈ પ્રસન્ન થઈ હતી.

અપ્પભટ્ટિ મુનિ તેજબુદ્ધિવાળા હતા. એક વાર વાંચવાથી કે સાંભળવાથી તેમને કઠિનમાં કઠિન શ્લોક પણ યાદ રહી જતો હતો. તેઓ હંમેશા એક હજાર શ્લોક કંથસ્થ કરતા હતા.

એકવાર બાલ મુનિજી ગામ બહાર સ્થંડિલ ગયા હતા, પાછા વળતાં વરસાદ થયો એટલે તે એક દેવળમાં જઈ બિલા. ત્યાં તેમને

* રાંખેશ્વર તીર્થથી પૂર્વમાં ૪ માઈલ પર પાડલા ગામ છે. તે પંચાસરથી સીધા મુંજપર જનારને રસ્તામાં આવે છે. તેનું પ્રાચીન નામ પાડલ તથા પાડલિપુર હતું. ચૌદમી સદીના ઉ. વિનયપ્રભ ‘તીર્થસ્તુતિ’ ગા. ૬ માં રાંખેશ્વર પાસે પાડલમાં બ. નેમિનાથને નમસ્કાર કરે છે.

એક રાજકુમારનો મેળાપ થયો. રાજકુમારે મંદિરમાંનો એક શિલા-
લેખ વાંચી બપ્પભટ્ટિજીને તેનો અર્થ કરવા સૂચવ્યું. અર્થ સાંભળી
તે ખુશ થયો. પછી તો વરસાદ બંધ પડ્યો અને તે બન્ને ઉપાશ્રયે
આવ્યા. આચાર્યશ્રીએ રાજકુમારનું નામ પૂછ્યું, તેણે જમીન ઉપર
બેસીથી પોતાનું નામ લખ્યું આમ. તેણે પોતાનો વધુ પરિચય
આપ્યો કે, હું કનોજના રાજા યશોવર્માનો પુત્ર છું. આચાર્યશ્રીએ આ
રાજકુમારને ઈ મહિનાનો હતો ત્યારે પણ જોયો હતો અને આ
બાળક ભવિષ્યમાં એક મહાન રાજા થશે એવો યોગ જોયો હતો.
આ વાત સ્મરણપટમાં આવતાં જ તે રાજકુમારને પણ પોતાની પાસે
રાખ્યો. બપ્પભટ્ટિ અને આમ એ બન્ને સાથે અભ્યાસ કરતા હતા.
એવામાં યશોવર્મા માંદો પડ્યો એટલે આમકુમાર કનોજ ગયો
અને યશોવર્મા પછી ત્યાંનો રાજા (યુવરાજ ?) થયો. પછી તો તેણે
બપ્પભટ્ટિ મુનિને પણ પોતાની પાસે બોલાવી લીધા અને તેમની
પાસેથી ઉપદેશ સાંભળ્યો, જૈનધર્મનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

આં સિદ્ધસેનસૂરિએ આમરાજાના આગ્રહથી વિ. સં. ૮૧૧માં
ચૈત્ર વદિ ૮ ના દિવસે ૧૧ વર્ષના મુનિ બપ્પભટ્ટિને આચાર્યપદ આપ્યું.
અને ત્યારથી તેઓ આં બપ્પભટ્ટિસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. તેમણે
ત્યારથી જ ચારિત્રની રક્ષા માટે ભક્તની ૬ વિગર્ધનો ત્યાગ કર્યો હતો.

આં બપ્પભટ્ટિજી આમરાજાની વિનતિથી ફરી વાર કનોજ
પધાર્યા. રાજાએ તેમનો સત્કાર કર્યો—બહુમાન કર્યું અને એસવા માટે
આચાર્યને શેણે તેવું રાજસિંહાસન આપ્યું. કનોજનો જૈનસંઘ
આ જોઈ ઘણો જ ખુશી થયો.

આમરાજા પણ ઉપદેશ સાંભળી જૈનધર્મનો રાગી બન્યો. તેણે
કનોજમાં ૧૦૧ હાથ જિંચુ જિનાલય બનાવી વિ. સં. ૮૨૬ લગભગ-
માં તેમાં ૬ રતલ સોનાની ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની
પ્રતિષ્ઠા આં બપ્પભટ્ટિસૂરિના હાથે કરાવી. તેમજ ગ્વાલિયરના
કિલ્લામાં દહેલી તથા કિલ્લાવાળું ૨૩ હાથ જિંચુ જિનાલય બનાવી
તેમાં ૯૦ મહાવીરસ્વામીની લેખ્યમય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એકવાર બ્રાહ્મણોએ રાજાને કહ્યું કે, સૂરિજીને આ રીતે બહુ માન આપે છે તે ઉચિત નથી એમ વારંવાર કકળાટ કરવાથી રાજાએ સૂરિજીનું સિંહાસન બદલી નાખ્યું પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તરત જ સમય પારખી રાજાને કાચા કાનના થવું નહીં અને અભિમાન કરવું નહીં એવો ઉપદેશ આપી તેનો ભ્રમ ટાળી દીધો ત્યારે રાજા પણ તેમને પહેલાંની જેમ બહુ માન આપવા લાગ્યો.

બાલ આચાર્ય સમસ્યા પૂરવામાં અદ્ભુત શક્તિવાળા હતા, તેઓ એવો ઉત્તર આપતા કે સમસ્યા પૂછનારને સર્વતોમુખી વાસ્તવિક વસ્તુ મળી રહે. પરંતુ એકવાર એ સાચા ઉત્તરનું અવળું પરિણામ આવ્યું. રાજાએ આચાર્યશ્રીને એવી ગાથા કહી કે જેના ઉત્તરમાં રાણીનું ખાનગી જીવન સંકળાયેલું હતું. આચાર્યશ્રીએ સાફ સાફ તેવો જ ઉત્તર વાળ્યો અને તેને સાંભળી રાજાનું દિલ કુશંકાથી ઘવાઈ ગયું. આચાર્યશ્રી તરત જ એ વાતને પામી ગયા, તેમણે ઉપાશ્રયે આવી પોતાના મુનિમંડલ સાથે ત્યાંથી વિહાર કર્યો, અને જતાં જતાં કમાડ ઉપર એક પ્રલોક લખતા ગયા. તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો:

‘હે રાહુણ્યલ ! તારું કલ્યાણ થાયો, અમે જઈએ છીએ. તું એમ સ્વપ્ને પણ ન વિચારતો કે, આ મારાથી અલગ થયા એટલે હવે તેની શી વલે થશે ? હે શ્રીમાન, અમે તારા મણિઓ છીએ, યદિ અમે તારા સહચારથી કીર્તિ મેળવી છે, તો નક્કી જ છે કે, શોખીન રાજાઓ અમને પોતાને માથે ધારણ કરવાના છે.’

આચાર્યશ્રી વિહાર કરી ગૌડદેશના લક્ષણાવતી નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના પંડિત વાકપતિરાજે તેમને ઓળખ્યા, અને તેની પ્રેરણાથી ત્યાંના રાજા ધર્મરાજે આચાર્યશ્રીને બહુમાન પૂર્વક નગર-પ્રવેશ કરાવ્યો. રાજાએ આચાર્યશ્રીને વિનતિ કરી કે-‘આપે હવે અહીં જ વિરાજવું. કદાચ કનોજનો આમરાજા જાતે આવીને આપને ત્યાં પધારવા વિનતિ કરે તો ખુશીથી ત્યાં જવું. સિવાય આપે અહીં જ રહેવું.’ આચાર્યશ્રીએ પણ એ વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો.

આમરાજ્યએ આચાર્યશ્રીની તપાસ કરાવી પણ તેઓ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહીં. કનોજની રાજસભામાં આચાર્ય જેવો સમસ્યા પૂરનાર કેઈ પંડિત હતો જ નહીં. રાજ્યને ગુરુવિરહ સાલવા લાગ્યો. એવામાં તેને ખબર મળ્યા કે આચાર્યશ્રી લક્ષ્મણાવતી પધાર્યા છે અને ધર્મ-રાજ તેને બહુ માને છે. આથી આમરાજ્યએ તેમને ખોલાવવા પોતાના મંત્રીઓ મોકલ્યા અને પોતાના ગયા સિવાય આચાર્ય અહીં નહીં આવે એવી જાણ થતાં પોતે પણ લક્ષ્મણાવતી જઈ પહોંચ્યો અને સૂરિજીને રાતે જ મળ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે આં બપ્પભટ્ટિસૂરિ રાજસભામાં પધાર્યા, અને આમરાજ્ય પણ મંત્રીઓ સાથે સ્થગીધરના વેશે ધર્મરાજની સભામાં ગયો. આચાર્યશ્રીએ તેને જામ આવો કહી ઉચિત આસને બેસાડ્યો. તેના મંત્રી વગેરેએ ધર્મરાજના બુદ્ધ પ્રશ્નોના ઉત્તરોમાં સાફ સાફ જણાવી દીધું કે, અમારો રાજ્ય અને આ સ્થગીધરને તમે એક જ સમજી લો, આ ‘ખીજરાજ’ (ખીજેરું) કહેવાય, આ ‘તુમરિ’ કહેવાય વગેરે વગેરે. પછી રાજ્યએ કનોજ પધારવા વિનંતિ કરી અને આચાર્યશ્રીએ તેને એક ગાથાથી ઉત્તર આપ્યો, જે ગાથાના ૧૦૦ અર્થો થતા હતા.

આચાર્યશ્રીએ ખીજે દિવસે ધર્મરાજને કહ્યું કે, આમરાજ્ય અહીં આવીને વિનંતિ કરી ગયો છે માટે હવે અમે વિહાર કરી કનોજ જઈશું. ત્યારે ધર્મરાજએ પણ સાચી વાત જાણીને આચાર્યશ્રીને વિહાર કરવાની રજા આપી.

ત્યાર બાદ ગુરુદેવ સિદ્ધસેનસૂરિએ આં બપ્પભટ્ટિને મોઢેરા ખોલાવ્યા, અને તેમને ગચ્છનો ભાર સોંપ્યો. તેમના હાથે અંતિમ આરાધના સ્તીકારી અનશન કર્યું અને દેવસૌકમાં પ્રયાણ કર્યું.

આં બપ્પભટ્ટિસૂરિજી પણ પોતાના વડિલ ગુરુભાઈ એ આં ગોવિંદસૂરિ અને આં નમ્મસૂરિને ગચ્છ સોંપી આમરાજ્યની વિનંતિ આવવાથી કનોજ પધાર્યા.

આચાર્યશ્રી ૭૨ કળાના જાણકાર હતા. ૯ રસોના તલસ્પર્શી

વ્યાખ્યાનકાર હતા. એકવાર આમરાજને તેમના બ્રહ્મચર્યની કસોટી કરવાનું મન થયું. તેણે એક રાતે એક રૂપસુંદરીને મોહિનીનો પાઠ પઢાવીને આચાર્યશ્રી પાસે મોકલી, સૂરિજી સૂતા કે તેણીએ પ્રથમ તેમની પગથાંપી શરૂ કરી, સૂરિજી વસ્તુને તુરત જ સમજી ગયા અને બેઠા થઈ બોલ્યા કે, માતાજી કંઈ ભૂલાં પડ્યાં લાગે છે ! હું નાનો હતો ત્યારે મારી માતા રાજા મને પંપાળીને પરાણે સુવાડતી હતી, એ મને આજે યાદ આવે છે. રૂપસુંદરી એમ ગાંજી બીચ તેવી ન હતી. એકાંત હતું, શાંત રાત્રિ હતી. તેણીએ મોકક વાણીમાં સંભળાવ્યું કે, હું માતા નથી મને રાજાએ તમારી પ્રાણપ્રિયા બનવા માટે મોકલી છે. મને પણ તમારી પ્રત્યે ખૂબ જ રાગ છે, તો મારો સ્વીકાર કરો. આમ કહી તેણીએ કામદેવના સર્વ શસ્ત્ર-અસ્ત્ર છોડ્યાં પરંતુ આ સૂરિવર તો મેરુની જેમ અડગ હતા. તે સ્મિત કરી બોલ્યા કે, બહેન ! તારી મહેનત નિષ્ફળ જવાની છે. માખણના પિંડ જેવા હોય એ પીગળે પણ અમે તો પથ્થર જેવા છીએ મારે હવે તું વધુ મહેનત કરીશ નહિ.

રૂપસુંદરીએ સવારે રાજા પાસે જઈ રાતની વાત કહી સંભળાવી અને આચાર્યદેવની ખૂબ પ્રશંસા કરી. આમરાજએ પણ ખુશી થઈ આચાર્યદેવને ‘બાલબ્રહ્મચારી’ અને ‘ગજવર’ એવા શિરોદાથી નવાજ્યા અને આચાર્યવર પણ આ આકરી કસોટીમાં શુદ્ધ સૌનાની જેમ ઓળખાયા અને વિશેષ પ્રાભાવિક બન્યા.

પછી તો આમરાજએ તેમના ગુરુભાઈ આં નન્નસૂરિ અને અને આં ગોવિંદસૂરિનો પરિચય આપ્યો. તેમાં તેઓએ રૂપકદ્વારા ઉપદેશ આપી રાજાની ઘણી બ્રમણ્યો ટાળી હતી અને સઃયું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હતું. આ બંને આચાર્યો પણ સર્વ વિદ્યામાં નિષ્ણાત હતા અને આમરાજ તેઓને પણ ગુરુ તરીકે માનતો હતો.

એકવાર ગૌડપતિ ધર્મરાજે કનોજના આમરાજને જણાવ્યું કે, આપણા બંને વચ્ચે યુદ્ધ થયું નથી તો મારી ઇચ્છા છે કે, આપણા પંડિતો શાસ્ત્રાર્થ કરે અને તેમાં જેનો પંડિત જીતે તેનો

રાજા જીત્યો મનાય. આમરાજે પણ આ શરત કબૂલ કરી. પછી તો ધર્મરાજ તરફથી ગેરુવસ્ત્રવાળા બૌદ્ધવાદી વર્ધનકુંજર અને આમરાજ તરફથી આં બપ્પભટ્ટિસૂરિ વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો, તેમાં આ બપ્પભટ્ટિસૂરિ જીત્યા અને પછી આચાર્યે બન્ને રાજાઓને મેળવી બન્નેને પરસ્પર મિત્રો બનાવ્યા. પછી તો વાલી વર્ધનકુંજર પણ જૈનધર્મનો ઉપાસક બન્યો હતો.

એક વાર યશોવર્માએ લક્ષણાવતી પર હલ્લો કરી ધર્મરાજને મારી નાખ્યો અને પંડિત વાકપતિરાજને કેદમાં પૂર્યો. પંડિતજીએ ગોડવહો કાઢ્ય બનાવી યશોવર્માને ખુશ કરી મુક્તિ મેળવી, અને કનોજમાં આવી વસવાટ કર્યો. તે અહીં આચાર્ય તથા રાજાની પ્રશંસા કરતો હતો. તેણે અહીં આવી 'ગાડબંધ' તથા 'મદ્રમહીવિજય' ગ્રંથો બનાવ્યા. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેને લાખ સુવર્ણ ટંકાનો ગરાસ બાંધી આપ્યો. હવે આજીવિકાની ચિંતા ન રહેવાથી વાકપતિરાજે પણ મથુરામાં જઈ વરાહ મંદિરમાં કૃષ્ણનું ધ્યાન શરૂ કર્યું.

એકવાર આમરાજ એક રૂપાળી નટ કન્યા ઉપર મોહિત થયો અને તેને મળવા તૈયાર થયો. આચાર્યશ્રીને આ વાતની બાજુ થવાથી તેમણે અન્યોક્તિદ્વારા ઉપદેશ આપી તેને સ્થિર કર્યો. તેના મનને શાંત કર્યું. રાજાએ પણ પોતાની માનસિક ભૂલ માટે ઘણો જ પસ્તાવો કર્યો અને અગ્નિમાં પડી બળી મરવાનું નક્કી કર્યું. આચાર્યશ્રીએ ત્યાંથી પણ તેને બચાવી લીધો અને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ કર્યો. વાકપતિરાજના મથુરા ગયા પછી આ ઘટના બની હતી.

એકવાર આં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ આમરાજને કન્યાણનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રસંગ પામી જૈનધર્મ સ્વીકારવા માટે સૂચવ્યું. આમરાજાએ વિનંતિ કરી કે, ગુરુજી ! મને જૈનધર્મ પ્રત્યે અત્યંત અનુરાગ છે પરંતુ હું શૈવધર્મનો ત્યાગ નહી. કરુઃ છતાંય એ ચોક્કસ છે કે, તમો વાકપતિરાજને જૈન બનાવો તો હું પણ જૈન બનીશ.

આચાર્ય વિહાર કરી મથુરા પધાર્યા, ત્યાં તેમણે વાકપતિરાજને

સાચાદેવ, સાચાચુરુ ને સાચાધર્મતત્ત્વનો ઉપદેશ આપ્યો. વાફપતિરાજે પણ, લાંગો વિચાર કરી સમજાપૂર્વક જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. વરાહના મંદિરમાંથી નીકળી લગ્ન પાર્શ્વનાથના સ્તૂપવાળા દેરાસરમાં જઈ અનશન કર્યું, નવકાર મંત્રનો જાપ શરૂ કર્યો અને ૧૮ દિવસે મરણ પામી દેવલોક પ્રાપ્ત કર્યો.

આચાર્યશ્રી ત્યાંથી ગોકુળ પધાર્યા. ત્યાં જિનાલયમાં શાંતિદેવીની ચમત્કારી પ્રતિમા હતી. આચાર્યશ્રીએ શાંતિદેવી સહિત શાંતિનાથનું જયંતિ જગદ્રક્ષાકર સ્તવન બનાવ્યું.

ત્યારબાદ આચાર્ય મહારાજ કનોજ પધાર્યા, આમરાજીએ પોતાના અમલદારોના મુળથી સર્વ વૃત્તાંત જાણ્યો પણ તે જૈન બન્યો નહીં. જૈનધર્મ પ્રત્યે વિશેષ રાગી બન્યો.

એક વાર એક ચિત્રકારે રાજાનું ચિત્ર બનાવી રાજાને બતાવ્યું, પણ રાજાએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં અને ઈનામ પણ આપ્યું નહીં એટલે તેણે જિનપ્રતિમાનું ચિત્ર બનાવી આચાર્યને આપ્યું. આચાર્યે તેની કળાની પ્રશંસા કરી, જે સાંભળી રાજાએ તેને ૧ લાખ ટકા આપ્યા. હવે ચિત્રકારે ખુશી થઈ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનાં બીજાં ૪ ચિત્રો તૈયાર કર્યાં અને આચાર્યમહારાજે તે ચિત્રોને અનુક્રમે કનોજ, મથુરા, અણહિલપુર અને સતારકપુરમાં વિધિપૂર્વક સ્થાપિત કર્યાં. પાટણના મોઢગચ્છના ચૈત્યમાં જે પટસ્થાપ્યો હતો તે મુસલમાનોએ પાટણ ભાંગ્યું ત્યાં સુધી વિદ્યમાન હતો.

આ અરસામાં દિગમ્બરો જુનાગઢના રા'ખેંગારને પોતાનો કરી ગિરનાર તીર્થને દબાવી બેઠા હતા, એવામાં ગોંડલના ધારશીશાહે ગિરનારતીર્થનો સંઘ કાઢ્યો. તેને ૭ પુત્રો હતા, ૭૦૦ સુભટો હતા, ૧૩૦૦ ગાડાં હતાં, અને ૧૩૦૦૦૦૦૦૦ સોનામહોરોની શેકડ મિલકત હતી. તે આ સામગ્રી સાથે શત્રુજયતીર્થની યાત્રા કરી ગિરનાર ગયો, રા'ખેંગારે તેને યાત્રા કરતાં રોક્યો, પરિણામે યુદ્ધ થયું અને તેમાં ધારશીશાહના ૭ પુત્રો તથા ૭૦૦ સુભટો માર્યા ગયા. ધારશીશાહે ગ્વાલિયર જઈ આં બખ્ષલદિસૂરિના વ્યાખ્યાનમાં

ધ્યા નાખી. આચાર્યશ્રીએ પ્રસંગોપાત્ત ગિરનાર તીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું અને આમરાબજીએ ગિરનારની યાત્રા કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

બીજી તરફ આમરાબજીને રાજગિરિનો કિલ્લો જીત્યા પછી પોતાનું આયુષ્ય હવે ઓછું છે એવી બાણ થઈ હતી, એટલે તેને તીર્થ-યાત્રા કરવાનું મન થયું. તેણે તીર્થયાત્રાનો સંઘ કાઢ્યો, આઠ બપ્પભટ્ટિસૂરિ વગેરે સાથે જ હતા. તેણે શત્રુજય તીર્થ પર લગવાનું આદિનાથની, ગિરનાર પર લઠ નેમિનાથની, દામોદરમાં હરિની, માધોપુરમાં હરિની, શંખોદ્ધારમાં બેટ-દ્વારકામાં હરિની અને પ્રભાસ-પાટણમાં સોમનાથની યાત્રા કરી, દર્શન કર્યા—પૂજા કરી.

પરંતુ આમ રાજાનો સંઘ ગિરનાર ગયો ત્યારે દિગમ્બર તરફના ૧૧ રાજાઓ મોટા સૈન્ય સાથે તળેટીમાં આવી પડયા હતા, ઘણા દિગમ્બર આચાર્યો અને શ્રારકો પણ તેની સાથે હતા. તેઓ દિગમ્બર સિવાયનાને ઉપર યાત્રાએ જવા દેતા ન હતા. તેઓએ આ સંઘને પણ રોક્યો, તરત જ આ મહારાજાએ તેઓને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ્યા. યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી, પરંતુ આઠ બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તે દરેકને શાંત પાડયા અને જણાવ્યું કે—આ ધર્મકાર્યમાં મનુષ્યોનો સંહાર ન શોભે. અમે આચાર્યો એક થઈને આનો નિર્ણય લાવીશું. પ્રથમ તો જ્વેતામ્બર આચાર્ય અને દિગમ્બર આચાર્યોનો શાસ્ત્રાર્થ થયો તેમાં દિગમ્બરો હાર્યા. છેવટે ‘અંગિકા દેવી મારફત આ તીર્થનો નિર્ણય કરવો’ એમ નક્કી થયું. દિગમ્બર આચાર્યોએ એક જ્વેતામ્બર કન્યામાં અંગિકા દેવીને ઉતારવા માટે ત્રણ દિવસ સુધી મંત્રપ્રયોગ કર્યો પણ તે બિલકુલ નિષ્ફળ ગયો, પછી આઠ બપ્પભટ્ટિસૂરિએ પોતાનો એક હાથ એક દિગમ્બર કન્યાના માથા ઉપર ધર્યો કે તરત જ અંગિકા-દેવી તેમાં ઊતરી આવી અને એ કન્યા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં સૂત્રની ડહાંતસેલસિદ્ધેરં એ ત્રીજી ગાથા બોલવા લાગી. આ જ સમયે ત્યાં સર્વત્ર ‘જ્વેતામ્બરોનો જય’ એવો દેવનિ ગાજી ઊઠ્યો. દિગમ્બરો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા, અને ગિરનાર તીર્થ પહોંચ્યાં જોમ

ફરીવાર શ્રવેતામ્બર તીર્થ ખન્ધું અને આં બપ્પભટ્ટિસૂરિ તથા આમરાજ બીજાં તીર્થોની યાત્રા કરી કનોજ પધાર્યા.

આમરાજ યાત્રા કરવા જતાં સં. ૮૬૦ ભા. શુ. ૫ ને દિવસે મગટોડા ગામમાં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર દુંદુક કનોજનો રાજા બન્યો, પણ તે વેશ્યાગામી હોવાથી થોડાં વર્ષોમાં જ નાશ પામ્યો, તેની પછી તેનો પુત્ર લોજ રાજા થયો, તે આં બપ્પભટ્ટિ અને આં ગોવિંદસૂરિને ગુરુ તરીકે માનતો હતો, તેણે જૈનધર્મ સ્વીકારી જૈનધર્મની વિશેષ પ્રભાવના કરી હતી.

આં બપ્પભટ્ટિસૂરિ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે અનશન કરી સં. ૮૬૫ ભા. શુ. ૮ ને દિવસે પટણામાં મૃત્યુ પામી બીજા દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. રાજા લોજે બહુમાનપૂર્વક તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ત્યારપછી રાજા લોજે કનોજમાં તેમના શિષ્યોને વ્યવહારશૂન્ય સમજી તેમની પાટે તેમના ગુરુભાઈ આં ગોવિંદસૂરિને સ્થાપ્યા.

આં બપ્પભટ્ટિસૂરિનું બીજું નામ આં ભદ્રકીર્તિ હતું, અને તેમને પ્રજ્ઞયારી, ગજવર, વાદિકુંજરકેસરી, રાજપૂજિત વગેરે ખિરદો હતાં.

તેમણે કનોજ મથુરા ગુજરાત પાટણ અને સતારકમાં ભંડાવીરનાં ૪ ભવ્યચિત્રોની સ્થાપના કરી હતી. કનોજ, મથુરા, સુજરાત, પાટણ, સતારક, મોઢેરા અને ગ્વાલિયરમાં જિનપ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી. ગિરનારતીર્થને દિગમ્બરોના હાથમાંથી છોડાવ્યું હતું. આ જ સમયે ભારતવર્ષનાં દરેક પ્રાચીન જૈનતીર્થો શ્રવેતામ્બર સંઘને આધીન હતાં, જે આજ સુધી શ્રવેતામ્બર જૈનોના તાબામાં છે. દિગમ્બરોએ ત્યારથી દક્ષિણ ભારતમાં પોતાનાં નવાં તીર્થો વસાવ્યાં છે. આજ સુધી જિનપ્રતિષ્ઠાઓમાં દિગમ્બર કે શ્રવેતામ્બરનો ભેદ ન હતો, ગિરનારતીર્થની ઉક્ત ઘટના બન્યા પછી દિગમ્બર અને શ્રવેતામ્બરમાં પ્રતિભાભેદ પડ્યો છે. (જુઓ : પૃ. ૩૨૫)

આચાર્યશ્રીએ સાહિત્યનિર્માણમાં પણ સારો ફાળો આપ્યો છે. તેમણે બાબન પ્રખંધેક બનાવ્યા છે. તેમણે તારંગણ અંધ

ખનાવ્યો હતો, જેનો ઉલ્લેખ મહાકવિ ધનપાળની ‘તિલકમંજરી’માં મળે છે. તેમનાં ‘ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ’ અને ‘સરસ્વતી સ્તોત્ર’ આજે ઉપલબ્ધ છે, બીજા પ્રબંધો મળતા નથી.

આં ગોવિંદસૂરિ, આં નન્નસૂરિ

તેઓ આં બખ્ખલદ્વિસૂરિના ગુરુભાઈઓ હતા, વિક્ષાન અને પ્રભાવશાળી હતા.

વિ. સં. ૮૪૫ માં ગ્રંથભંડારે સ્થાપવા બાબતનો વિચાર કરવા શ્રમણસમિતિ મળી હતી. તેમાં તેઓ હાજર હતા અને સંભવ છે કે, મોઢેરામાં જૈન ગ્રંથભંડાર સ્થાપ્યો હશે. આ આચાર્યોએ રૂપક તથા નાટકદ્વારા બોધ આપી આમરાજની કેટલીએક ભ્રમણાઓ ટાળી હતી. ગ્વાલિયરનો રાજા મિહિર ભોજ તેઓને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. આં નન્નસૂરિએ ભંભા આદિનાથના જીવનપ્રસંગો ઘટાવીને સંધિબંધ નાટક રચ્યું હતું, જે આજે મળતું નથી.

આ આચાર્યો ચૈત્યવાસી હશે, એમ સંભવે છે.

રાજા શિવ મૃગેશ

દોલતાબાદનું તળાવ ખોદતાં તેમાંથી કદંબવંશના રાજા શિવમૃગેશનું વિ. સં. ૮૭૦ લગભગનું તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે—

રાજા શિવમૃગેશે જૈનસંઘને કાલવંગ ગામ આપ્યું છે. તેની ઉપજ ૧. જિનાલય, ૨. શ્વેતાંબર મહાસંઘ અને ૩. દિગમ્બર મહાશ્રમણ સંઘ; એ ત્રણ વિભાગોમાં વાપરવી વગેરે.....

આથી નક્કી છે કે, શિવમૃગેશ તે જૈન રાજા હતો.

(રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી મુંબઈ પ્રાંચ, જર્નલ ૩૨ (૩૪) માં છપાયેલ દાનપત્ર : જૈન સત્ય પ્રકાશ કં. ૭૫-૮૦)

મૌર્ય-પડિહાર-પ્રતિહાર-રાજવલી

મૌર્ય વંશમાંથી પ્રતિહાર વંશ નીકળ્યો છે. તે પ્રતિહાર વંશ વિક્રમની આઠમી સદીથી ભિન્નમાલ અને કનોજની ગાદીએ આવ્યો

છે. તેમાં વણ્ણા રાજાઓ જૈનધર્મી કે જૈનધર્મપ્રેમી થયા છે, તેની રાજાવલી નીચે મુજબ છે.

૧. નાગાવલોક કે નાગભટ્ટ—તે ભિન્નમાલનો રાજા હતો. તેણે વિ. સં. ૮૧૩ લગભગમાં પાટણ, ભરૂચ લાટ અને માળવા સુધી પોતાની આણા વર્તાવી હતી.

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો: ભા. ૩, નં. ૨૩૩ અ.)

૨. કંકુત્સ્થ—તે નાગાવલોકનો ભત્રીજો હતો. તેનાં કંકકુક અને કાકુત્સ્થ નામો પણ મળે છે.

૩. દેવરાજ—તે કંકુત્સ્થનો નાનો ભાઈ હતો, તે પરમ-ભાગવત હતો.

૪. વત્સરાજ—આ રાજા બહુ પરાક્રમી હતો. તેના સમયમાં શાકે ૬૯૯ માં જલોરમાં હારિશ વંશના આં ઉદ્ધતોતનસૂરિએ ‘કુવલયમાલા ચમ્પૂ’ની રચના કરી છે. તેમજ દિગ્મખરાચાર્ય જિનસેને શક સંવત ૭૦૫ માં ‘હરિવંશપુરાણ’ બનાવ્યું છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે, આજે ઉત્તર દિશામાં ઈન્દ્રાયુધનું રાજ્ય છે. પૂર્વમાં માલવરાજનું રાજ્ય છે, દક્ષિણમાં કૃષ્ણના પુત્ર કલિવલ્લભ યાને ધ્રુવનું રાજ્ય છે* અને પશ્ચિમમાં વત્સરાજનું રાજ્ય છે. આ સમયે ‘હરિવંશ પુરાણ’ બનાવ્યું છે. એટલે કે આ દરેક સમકાલીન રાજાઓ

* દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશમાં અનુક્રમે ૧. પહેલો દંતીવર્મા, ૨. પહેલો ઈન્દ્રરાજ, ૩. પહેલો ગોવિંદ, ૪. પહેલો કંક, ૫. બીજો ઈન્દ્ર, ૬. બીજો દંતીદુર્ગ, ૭. કૃષ્ણ, ૮. બીજો ગોવિંદ, ૯. ધ્રુવ (વિ. સં. ૮૩૬ થી ૮૫૦), ૧૦. ત્રીજો ગોવિંદ (૮૫૦ થી ૮૭૦), ૧૧. પહેલો અમોઘવર્ષ, ૧૨. બીજો કૃષ્ણ, ૧૩. ત્રીજો ઈન્દ્ર, ૧૪. બીજો અમોઘવર્ષ, ૧૫. ચોથો ગોવિંદ, ૧૬. ત્રીજો અમોઘવર્ષ, ૧૭. ત્રીજો કૃષ્ણ, ૧૮. બોદ્ધીગ, ૧૯. બીજો કંક, (વિ. સં. ૧૦૩૦) રાજાઓ થયા છે.

૧૦ ત્રીજો ગોવિંદના નાના ભાઈ ઈન્દ્રે લાટમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમાં અનુક્રમે ૧૧ ઈન્દ્ર, ૧૨ કંક, ૧૩ ગોવિંદ, ૧૪ ધ્રુવ, ૧૫ અકાલવર્ષ, ૧૬ ધ્રુવ, ૧૭ દંતીવર્મા, ૧૮ કૃષ્ણ રાજાઓ થયા. આમાં કેટલાએક રાજાઓ જૈનધર્મપ્રેમી હતા.

છે. વત્સરાજ વિ. સં. ૮૪૦ માં લિન્નમાલ તથા ગુજરાતનો રાજા હતો.

૫. યશોવર્મા—તેના સમયે પ્રતિહાર વંશના હાથમાંથી ગુજરાત છૂટી ગયું હતું, એટલે તેણે કનોજ જઈ ત્યાંના રાજા ચક્રાધિપતિ મારી કનોજમાં જ કાયમને માટે પોતાની ગાદી સ્થાપી. આ ઘટના વિ. સં. ૮૬૦ ની આસપાસમાં બનેલ છે.

રાષ્ટ્રકુટ વંશના રાજા દ્રુવે વિ. સં. ૮૫૦ લગભગમાં યશોવર્માને હરાવી લાટ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી હતી.

ત્રીજા ગોવિંદે પણ વિ. સં. ૮૬૦ લગભગમાં યશોવર્માને લગાડી ગુજરાતમાં પોતાવી સત્તાને ધૂળ મગ્નપૂત કરી હતી અને પોતાના નાનાભાઈ ઈંદ્રને ગુજરાતનો રાજા બનાવ્યો હતો.

માનવું જોઈએ કે આ પરિસ્થિતિમાં યશોવર્માએ ગુજરાતની મમતા છોડી કનોજ પર ચઢાઈ કરી હશે અને ત્યાંના રાજાને હરાવી ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થાપી હશે. અસ્તુ....

૬. બીજો નાગાવલોક—જેનાં બીજાં નામે નાગલક અને આમ રાજા છે આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે, આ રાજાએ માંજરા સ્થાપનું મુખ દબાવી તેમાંથી મણિ લઈ લીધો હતો તેથી તેનું નામ નાગાવલોક પડ્યું છે.

યશોવર્મા રાજાએ બીજી રાણીની ખટપટથી એક સગર્ભા રાણીને કાઢી મૂકી હતી. તે રાણીએ લિન્નમાળથી નીકળી રામસેનમાં આવી એક બાળકને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ આમ રાખવામાં આવ્યું. રામસેનમાં મોઢગચ્છન આચાર્ય સિદ્ધસેન વિરાજમાન હતા, તેમના ઉપદેશથી જૈન સાથે તે રાણી તથા રાજકુમાર આમને રક્ષણ આપ્યું. આ તરફ યશોવર્માની બીજી રાણી મરી ગઈ, એટલે યશોવર્માએ આમને તથા તેની માતાને બોલાવી લીધા અને આમને સુવરાજ પદ આપ્યું, વળી એક દિવસે આમકુમાર પિતાથી રીસાઈ નીકળી ગયો અને મોઢરા તીર્થમાં આં સિદ્ધસેનની સેવામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેને આચાર્યશ્રીના શિષ્ય મુનિ બપ્પલદિ સાથે આઠ પ્રેમ બંધાયો. યશોવર્માએ પણ ફરીવાર આમને બોલાવી કનોજની ગાદીએ બેસાડ્યો.

કુમાર આમ રાજા સુનિ બાપ્પલદિને પણ કનોજમાં લઈ ગયો અને તેમના ઉપદેશથી ધર્મપ્રેમી બન્યો. તેણે સૌથી પહેલાં બાપ્પલદિને સૂરપદ અપાવ્યું અને તેમના ઉપદેશથી કનોજમાં ૧૦૦ હાથ ઊંચો આમબિહાર બનાવી તેમાં વિ. સં. ૮૨૬ લગભગમાં તેમના જ હાથે ૯ રતલ પ્રમાણ શુદ્ધ સોનાથી બનાવેલ લગવાન મહાવીરસ્વામીના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તેમજ ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં ડેલી-કિલ્લાવાળું ૨૩ હાથનું વીર મંદિર કરાવી તેમાં લેખ્યમય પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિરનો રંગમંડપ સવાલાબ સોનામહોરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. નાગાવલેકને ગોડદેશની લક્ષ્ણાવતીના રાજા ધર્મ સાથે વૈર હતું.* તે શમી ગયું અને મૈત્રી થઈ. આ ઘટનામાં આંબ બાપ્પલદિના ઉપદેશથી ધર્મરાજા પણ જૈન બન્યો. આચાર્યશ્રીએ બૌદ્ધવાદી વર્ધનકુંજરને જીત્યો અને જૈન બનાવ્યો, આથી આમ રાજાએ આચાર્યશ્રીને “વાદીકુંજર કેસરી”નું બિરુદ આપ્યું. મથુરાના ‘ગૌડવધ’ અને ‘મદ્રમહાવિજય’ ગ્રંથોનો રચનાર પરમાર વંશનો વિદ્વાન વાકપતિરાજ શૈવ યોગી બન્યો હતો; તે આંબ બાપ્પલદિના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો, આની આમ રાજા ઉપર સાન્નિધ્ય અસર થઈ, જેથી આમ રાજા જૈનધર્મનો વિશેષ પ્રેમી બન્યો. રાજાએ કનોજ, મથુરા, આણંદિલપુર યાદવ અને સતારકમાં લગભગ મહાવીરસ્વામીનાં ચિત્રો સ્થાપ્યાં, શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રા કરી, અને ગિરનાર તીર્થ સ્વેતાંબર જૈનોને આપ્યું. આ રીતે આમ રાજાએ જૈનધર્મની ઘણી પ્રભાવના કરી છે. તે વિ. સં. ૮૬૦ના લા. સુદ પંચમે શુક્રવારે ચિત્રાનક્ષત્રમાં ગંગા નદીને કાંઠે મગટોડા ગામમાં સ્વર્ગે ગયો.

(પ્રભાવક ચરિત્ર)

* જબલપુરથી દક્ષિણે ૪૮ માઈલ પર સિવની કિલ્લામાં છપારા પાસે લખનાદોન છે તે પ્રાચીન લક્ષણાવતી છે અને અયોધ્યા પાસેનું લખનઉ તે પણ લક્ષણાવતી છે. ‘બંગેજનતીય ઇતિહાસ’ રાજમકાંડ પૃ. ૨૧૬માં ગૌડના પાલવંશી રાજા ધર્મપાળનો રાજ્યકાળ સં. ૭૯૫ થી ૮૩૪ જણાવેલ છે. (જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૮૭)

આમ રાજાને એક વૈશ્ય રાણી હતી, જેના વંશજો દોશીના નામથી બહાર થયા, તેઓ જૈનધર્મી હતા. શત્રુજય તીર્થના ઉદ્ધારક પ્રસિદ્ધ કર્મશીલ એ દોશી વંશનું જ રત્ન છે. (જૈ. સ. પ્ર. ક. ૭૩) લોજની ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે, કે—

આનર્ત-માલવ-કિરાત-તુરુષ્ક-વત્સ-

મત્સ્યાદિ-રાજગિરિ-દુર્ગદ્વાપદારૈઃ ॥૧૧॥

નાગલો આંધ્ર, સૈન્ધવ, વિદર્ભ, કલિંગ, અને બંગાળના રાજાઓને જીતી લીધા તથા આનર્ત, માળવો, કિરાત, તુરુષ્ક, વત્સ, મત્સ્ય અને રાજગિરિના દુર્ગો બલાત્કારથી આંધ્રકી લીધા.

(શ્લો. ૮, ૧૧.-રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિ. સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા ઇ. સ. ૧૯૦૩-૧૯૦૪)

આથી સમજી શકાય છે કે નાગાવલોક રાજા મહાપરાક્રમી હતો. તેણે યુવરાજપણે તેમજ રાજા બનીને ઘણા પ્રદેશો જીતી પોતાના રાજ્યને મહારાજ્ય બનાવ્યું હતું.

૭. દુંદુક:—આ રાજાનું બીજું નામ રામભદ્ર છે. નાગાવલોકના મરણ પછી કનોજનો એ રાજા થયો. તે પાટલીપુત્રની રાજકન્યાને પરણ્યો હતો. તેનાથી તેને લોજ નામે પુત્ર થયો. દુંદુક રાજા વેશ્યાગામી હતો. લોકોને રાજાનાં દુશ્વરિત્રની બાણ થઈ અને લોકો રાજાને નિંદવા લાગ્યા. રાજાએ પણ લોજનું કાસળ કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં પણ તે ફાળ્યો નહિ અને રાણી લોજને લઈ પિયરમાં ચાલી ગઈ. જો કે રાજાએ તેને લાવવા માટે યુક્તિઓ અજમાવી પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં અને લોજ જ્યારે કનોજમાં આવ્યો ત્યારે શત્રુ તરીકે જ આવ્યો. આ વિરોધને લીધે પ્રતિહાર-વંશના ઇતિહાસમાં દુંદુકનું સ્પષ્ટ વર્ણન મળતું નથી. તે વિ. સં. ૬૦૦માં મૃત્યુ પામ્યો.

૮. લોજ:—જેનાં બીજાં નામો મિહિરલોજ, લોજદેવ અને આદિવરાહ વગેરે છે. આમ રાજાએ રાજગૃહી પર ચઢાઈ કરી ત્યારે લોજનો જન્મ થયો હતો અને તે શિશુના દષ્ટિપ્રભાવે જ રાજગૃહીનો કિલ્લો તૂટ્યો હતો. નાગાવલોકના મરણ પછી દુંદુક રાજા

તેની પર દ્રોહ કરવા લાગ્યો. તેથી તે માતાની સાથે મોસાળ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી વિ. સં. ૮૬૫ના ભા. શુ. ૮ ના દિવસે આં શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિ સ્વર્ગે ગયા. એ સાંભળી લોજને અસહ્ય આઘાત થયો. દાદા મરી ગયા અને ગુરુશુ સ્વર્ગે ગયા. હવે તેને પોતાને એકલાપણું લાગ્યું અને તેણે મરવા માટે ચિતા ખડકાવી પરંતુ મોસાળિયા અને માતાએ સમજાવવાથી તે જીવતો રહ્યો. તેણે ગુરુની ચિતામાં પોતાનો ખેસ નાખી આચાર્ય મહારાજનું ઔર્ધ્વદેહિક કૃત્ય કર્યું.

લોજે વિ. સં. ૯૦૦ લગલગમાં એક દિવસે પોતાના મામા સાથે કનોજ આવી રાજભવનમાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના પિતાને મારી તે રાજસિંહાસન ઉપર ચઢી બેઠો. બધા સામંતો, મંત્રીઓ અને પ્રજાએ તેને વધાવી લીધો. તેણે તરત જ આમચિહારમાં જઈ ભગવાન મહાવીરસ્વામીનાં દર્શન કર્યાં અને આં નમ્મસૂરિ તથા આચાર્ય ગોવિંદસૂરિને મોઢેરાથી બોલાવી આં ગોવિંદસૂરિને આં બપ્પભટ્ટિસૂરિની ગાદીએ સ્થાપ્યા. તેમના ઉપદેશથી જૈન શાસનની પ્રભાવના કરી. તે આચાર્ય વિમળચંદ્રસૂરિને પણ પોતાના ગુરુ તરીકે માનતો હતો. આ રીતે લોજને જૈનધર્મ પ્રત્યે ઘણો જ પ્રેમ હતો. લોજરાજે પોતાના રાજ્યને વિસ્તારી સામ્રાજ્ય બનાવ્યું હતું.

તેના રાજ્યકાળમાં વિ. સં. ૯૧૫ના ભા. શુદ્ધ ૫ દિને સ્વાતિ નક્ષત્રમાં નાગોરમાં આં જયસિંહસૂરિએ “ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણ” રચ્યું છે અને વિ. સં. ૯૧૬ આસો શુદ્ધ ૧૪ ગુરુવાર ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં લુઅર્થાગરિ ગામમાં ભગવાન શ્રીશાંતિનાથના દેરાસર પાસે આં કમલદેવના શિષ્ય આં દેવના ઉપદેશથી વાળ ગગાક ગોદીએ સ્તંભ બનાવ્યો હતો.

(ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પ્રશસ્તિ-એપિગ્રાફિયા ઈન્ડિયા વો.

૪, પૃ. ૩૧૦-જે. સ. પ્ર. ક. ૭૩)

મારવાડના ઘટિયાલા ગામથી મળેલ પ્રાકૃત ભાષાના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે કે, કણ્ઠુઅ તે પ્રતિહાર વંશનો રાજા છે. તેણે પોતાના સચ્ચરિત્ર વડે મારવાડ અને ગુજરાતની પ્રજાનો ખૂબ આહ

મેળવ્યો છે, જેણે સેહિંસકૃપ ગામમાં સં. ૯૧૮ ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ હસ્ત નક્ષત્રમાં (મહિનો અથવા નક્ષત્રમાં ભૂલ છે.) મહાજન અને બ્રાહ્મણોની દુકાનોથી શોભતું વેપારી બજાર ખોલ્યું છે. તેણે એક મંડોવરમાં અને એક રોહિંસકૃપ ગામમાં એમ બે કીર્તિસ્થંભો બિલા કરાવ્યા છે. તે શ્રીકણ્ઠકે શ્રીજિનેશ્વરદેવતું અચલ મંદિર કરાવી સિદ્ધપુરુષ એવા આઠ ધ્વજેશ્વરસૂરિગચ્છના શાંત, જાંબ, આંબડ, વણિ અને ભાઉડ વગેરે ગોઠીઆને સોંપ્યું છે.

(નાકારણનો 'લેખ સંગ્રહ' ખં. ૧, પૃ. ૨૫૯ ગા. ૧૬ થી ૨૩-મુનશી દેવીપ્રસાદજીનો 'મારવાડનો પ્રાચીન લેખ' જૈન સત્યપ્રકાશ ક. ૭૩, પૃ. ૧૧૦)

લોજ એ મહાપ્રતાપી રાજા હતો. સૌરાષ્ટ્રનો મોટો ભાગ તેના તાબામાં હતો. વિ. સં. ૯૪૬ લગભગમાં તે મરણ પામ્યો. તેણે ગ્વાલિયરમાં એક પ્રશસ્તિ ખોદાવેલી છે, જે પ્રતિહાર વંશના તત્કાલીન ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. તેનું ગુજરાતના ડેડવાનકતું દાનપત્ર મળે છે, જે ગુજરાત પર તેની સત્તા હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે. વિન્સેન્ટ સમીચ તો માને છે, કે—તેના પૌત્રના શાસનકાળ સુધી કાઠિયાવાડ પ્રતિહાર વંશના તાબામાં હતું.

(અલી હિસ્ટરી એન્ડ ઇન્ડિયા આ. ૩૭, પૃ. ૩૭૯)

૯. મહેન્દ્રપાલ-વિ. સં. ૯૬૪ લગભગમાં મૃત્યુ. ૧૦. મહીપાલ, ૧૧. બીજો લોજ, ૧૨. વિનાયકપાલ, ૧૩ બીજો મહેન્દ્રપાલ,*

* ૧૩. મહેન્દ્રપાલ-ડૉ. કનિંગહામ સાહેબને ગ્વાલિયરની ઉત્તર ૨૪ માઈલ દૂર સુહાનિયા ગામમાંથી ૩ શિલાલેખો મળ્યા છે. (૧) સં. ૧૦૧૩માં માધવસુત મહેન્દ્રવદ્રે જિનપ્રતિમા બરાબી સુદર્ભમાં અર્પણ કરી. (૨) સં. ૧૦૩૪ વૈ. વ. ૫ કન્જવાહા રાગ વજ્રદામે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી. (૩) સં. ૧૪૬૭ વૈ. સુદ ૧૧ રવિવારે ભગવાન શાંતિનાથની ખડ્ગાસન પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા, જે પ્રતિમા ૧૫ ફીટ જોડી છે, આજે ભીમની ગદા નામના સ્થાનથી ૧ માઈલ દૂર ચેતનનાથના નામથી પૂજાય છે.

(જનરલ એન્ડ ધી એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાલ ભાગ ૩૧. પૃ. ૪૧૦, ૪૧૧: ઈ. સ. ૧૮૬૨-અનેકાંત વ. ૨; કિ. ૩, પૃ. ૧૦૮)

૧૪. દેવપાલ, ૧૫. વિજયપાલ, ૧૬. રાજપાલ, ૧૭. ત્રિલોક્યપાલ,
૧૮. ચણપાલ વિ. સં. ૧૦૯૨×

(ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ)

જૈન રાજાઓ:

પ્રતિહાર વંશના ઘણા રાજાઓ જૈનધર્મપ્રેમી થયા છે. રાજા
આમ અને રાજા લોચ આ. બાપલદિસૂરિના અનન્ય ઉપાસકો
હતા. તેઓનો પરિચય આચાર્યશ્રીના ચરિત્રમાં તથા પ્રતિહાર રાજ-
વલીમાં આવી ગયો છે. મંડોવરનો કુંકુંક પથ્થુ જૈન રાજા હતો.

રાજા ખુમાણ (ત્રીજો)—ચિતોડની ગાદી પર મહારાજા
બાપા રાવળના વંશમાં ખુમાણ નામે ત્રણ શૂરવીર રાજાઓ થયા છે.
જેમ્સ ટોડ ત્રીજા ખુમાણ માટે લખે છે કે—આ રાજાએ બ્રાહ્મણોની
સલાહથી પોતાના નાના પુત્રને રાજ્ય આપ્યું, પછી એ ઠીક ન
લાગવાથી તેણે રાજ્યની લગભગ ફરીવાર પોતાના હાથમાં લઈ સલાહ
આપનાર બ્રાહ્મણોનો નાશ કરાવ્યો. ઘણા બ્રાહ્મણોને પોતાના
દેશમાંથી કાઢી મુકાવ્યા. તેને બ્રાહ્મણો ઉપર તિરસ્કાર હતો. થોડા
વખતમાં મંગળ નામના રાજકુમારે રાણા ખુમાણને મારી ચિતોડની
ગાદી પોતાને હાથ કરી. ચિતોડના સામંતોએ એ પિતૃઘાતક મંગળને
પણ દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો વગેરે વગેરે.

આ લખાણ પરથી નક્કી થાય છે કે, ખુમાણ રાજા અને
તેના સામંતો બ્રાહ્મણોના અને બ્રાહ્મણોના પક્ષકારોના વિરોધી હતા.
એટલે કે તેઓ શૈવધર્મી ન હતા. વિ. સં. ૮૬૨

(ટોડ રાજસ્થાન અ. ૩, જૈ. સ. પ્ર. ક. ૭૩)

જૈન ગોત્રો:

તપસ્વી કૃષ્ણ ઋષિએ નાગોરના શેઠ નારાયણને જૈન
બનાવી તેના પરિવારનું બર્ષાડયા ગોત્ર સ્થાપ્યું. નાગોરનો સંઘ-

× કનોજના પ્રતિહાર પછી ગરડવાલ રાજાઓના હાથમાં ગયું અને
સં. ૧૨૮૩થી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

પતિ પુનઃ જરડિયો મંત્રી વસ્તુપાળનો મિત્ર હતો. (સં. ૧૨૮૬)
ત્યારથી તપાગચ્છને માને છે. (જુઓ પૃ. ૫૧૬)

આમ રાજાની એક રાણી વૈશ્યકુલની હતી, જે જૈનધર્મી હતી. તેનો પુત્ર-પરિવાર જૈન હોઈને ઓસવાલના દોશી ગોત્રમાં દાખલ થયેલ છે. શત્રુંજય મહાતીર્થનો વિ. સં. ૧૫૮૭માં મોટો ઉદ્ધાર કરવાર દોશી કર્માશાહ આ ગોત્રમાં જ થયેલ છે.

જૈન અંથભંડારો:

ઇતિહાસના પરિશીલનથી સમજી શકાય છે કે, શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓનું સશસ્ત્ર આક્રમણ, પંચાસરનો ભંગ, છેલ્લી જૈનાગમવાચનાનું કેન્દ્ર યાને હસ્તલિખિત જૈન શાસ્ત્રોના મોટા સંગ્રહ-સ્થાનવાળા વલ્લીનગરનો ભંગ, વગેરે વગેરે કારણે જિનાલયો અને જૈન શાસ્ત્રોને પારાવાર નુકશાન થયું હતું. એવામાં વિ સં. ૮૪૧ થી ૮૪૫ સુધી પાંચ વર્ષનો રૌરવ દુકાલ પડ્યો. એટલે જૈનસંઘમાં અંધરજ્ઞાનો સવાલ ઊઠ્યો અને અંથભંડારો સ્થપાયા.

‘વીર વંશાવલી’ અને ‘પં. ખુશાલવિજય પટ્ટાવલી’માં ઉલ્લેખ છે, કે:—

વિ. સં. ૮૪૧ થી ૮૪૫ સુધી પાંચ વર્ષ દુકાળ પડ્યો. એટલે જૈન મુનિઓ શિથિલ થયા. ત્યારે ઉં સંભૂતિ, ઉં ગોવિંદ, દુષ્યગણિ ક્ષમાશ્રમણ, ઉં તપસ્વી ક્ષેમક્રષિ, મલધારગચ્છીય શ્રીહર્ષ-તિલક, શ્રીસ્થૂલિભદ્ર વંશે શ્રીહર્ષપુરીયગચ્છે શ્રીકૃષ્ણર્ષિ પ્રમુખ ગીતાર્થોએ મળી શ્રીસૂરિના વચનથી વિષમ સમય જાણી મહાનગરે શુભ સ્થાનોમાં સિદ્ધાંતના ભંડારો સ્થાપ્યા, જ્ઞાનયતન કર્યો. વગેરે.

આ ઉલ્લેખથી સમજી શકાય છે કે, જૈનસંઘે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો વિચાર કરી વિ. સં. ૮૪૫ થી જૈન અંથભંડારોની સ્થાપના ચાલુ કરી છે. સંભવ છે કે, તે સમયે ઉમરકોટ, ચિતોડ, વલ્લી, કુચેરા, સાંડેરાવ, ભટેવરા, વાયડ, મોઢેરા, પાટણ, ભિન્નમાલ, નાગોર, મધ્યમિકા, જાલોર, મથુરા પૈકીનાં ઘણાં સ્થાનોમાં જૈન અંથભંડારો બન્યા હશે.

તત્કાલીન ગ્રંથરક્ષાચિંતકે આચાર્યોનાં નામો ઉપર દર્શાવ્યાં છે. જે પૈકીના ઉં સંભૂતિ તે યુગ પ્રગ્ન સંભૂતિજી, ઉગ ગોવિંદ તે મોહગચ્છના આં સિદ્ધસેનના શિષ્ય ગોવિંદસૂરિ, શ્રીહર્ષતિલક તે મળિઝમશાખાના આચાર્ય, અને શ્રીકૃષ્ણર્ષિ તે હારિલવંશના આં યક્ષસૂરિના શિષ્ય તપસ્વી કૃષ્ણઋષિ છે. ખીજાઓનો ઇતિહાસ મળતો નથી.

કરહેડા તીર્થ:

વિ. સં. ૮૬૨માં શાહ ખીમસિંહ ઓસવાલે કરહેડામાં ભગવાનનાથનો પ્રાસાદ કરાવી તેમાં ભગ્ય ખિંખની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. 'વીર વંશાવલી'ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તે પ્રતિષ્ઠા આં જય્યાનંદસૂરિના હાથે થયેલી છે કિન્તુ આં વિબુધસૂરિના પદ્મધર આં જય્યાનંદસૂરિ તો વિક્રમની સાતમી સદીના અંતે થયા છે. આ આં જય્યાનંદસૂરિ તેમનાથી જુદા છે, એમ માનવું પડે છે.

પ્રાસાદની ખાવન દેરીઓમાં જુદા જુદા આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કર્યાના લેખો છે. તેમાં એક લેખ છે કે, વિ. સં. ૧૦૩૯માં સંડેરક ગચ્છના આં યશોભદ્રસૂરિએ ભગવાનનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. મહાપ્રાભાવિક દાદા આં ધર્મધોષસૂરિના ઉપદેશથી મંત્રી ઝાંઝણકુમારે વિ. સં. ૧૩૦૦માં આ જિનપ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. મંદિરની બાંધણી એવી રીતે કરી હતી કે, પોષ દશમે સૂર્યનાં કિરણો ખરાબર પ્રભુ ઉપર પડે. પછીના જીર્ણોદ્ધારમાં દિવાલ ઊંચી કરી છે ત્યારથી તે કિરણો પડતાં નથી. આ તીર્થ ઉદેપુર-ચિતોડ રેલવેના કરેડા સ્ટેશનની પાસે જ છે.

(સુકૃતસાગર, તરંગ ૮, જૈન સત્યપ્રકાશ કં. ૭૩)

પ્રકરણ તેત્રીશમું

આં માનદેવસૂરિ

આં પ્રદ્યુમ્નસૂરિની પાઠે આં માનદેવસૂરિ થયા. તેઓ વિક્રમની નવમી સદીના ઉત્તર ભાગના આચાર્ય છે, તેમનો વિશેષ પરિચય મળતો નથી, તેઓ અદ્યાયુષી હતા, તેમણે ઉપધાન વિધિ ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

પ્રકરણ ચોત્રીશમું

આં વિમલચંદ્રસૂરિ

આં માનદેવસૂરિની પાઠે આં વિમલચંદ્રસૂરિ થયા છે. તેઓ વિક્રમની દશમી સદીના પ્રભાવક આચાર્ય છે:—

તતઃ પ્રસિદ્ધોઽજ્ઞાનિ ચિત્રકૂટે, સ હેમસિદ્ધિર્વિમલેન્દુસૂરિઃ ।

અપૂજયત્ત્વં વિષમેઽપિ વાદે, સદ્યો જિત્તે ગોષ્ઠિરેર્નરેન્દ્રઃ ॥૪૪॥

ત્યાર પછી આં વિમલચંદ્રસૂરિ થયા. તેમને ચિત્તોડમાં સ્વર્ણ-સિદ્ધિની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી અને ગ્વાલિયરની રાજસભામાં વિષમ શાસ્ત્રાર્થમાં જય મેળવવાથી ગ્વાલિયરના રાજા મિહિરલોજ વગેરે તેમને બહુ જ સન્માનતા હતા.

ચિત્તોડનો અલ્લટરાજ પણ તેમનો ઉપાસક હતો. આ અરસામાં ચિત્તોડના કિલ્લામાં વિજયસ્તાંભ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. તેમણે ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં જિનાલય કરાવ્યું હતું. તેઓ સમર્થ વાદી હતા, દીર્ઘાયુષી હતા અને ઉગ્રવિહારી હતા. તેમણે પોતાના શિષ્યસમૂહ સાથે પૂર્વદેશના મથુરા, સમ્મેત-શિખરણ વગેરે તીર્થોની અનેકવાર યાત્રાઓ કરી છે. તેઓ મથુરાથી સાચોર પધાર્યા, ત્યારે ત્યાં તેમણે ભિન્નમાલના શિવનાગ આપારીના પુત્ર મહાતપસ્વી અને પૌષધધારી વીર નાગને “આ સમર્થ મુનિ થશે” એમ જાણી ઉપદેશ આપી દીક્ષા આપી વીરમુનિ નામ આપ્યું. સાથેસાથ થરાદમાં લં ઋષભદેવના ચૈત્યની શૂક-નાસામાં અંગવિજ્ઞાની પોથી હતી તે બતાવી, અને “તને જલદી આવડશે” એવો આશીર્વાદ આપ્યો. વળી ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી તેને તે ગ્રંથનો અર્થ બતાવ્યો.

ત્યાર પછી ત્યાંથી તેઓ શત્રુજય તીર્થમાં પધાર્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે અનશન લઈ વિ. સં. ૯૮૦માં સ્વર્ગવાસી થયા.

આ અરસામાં અનેક સમર્થ જૈનાચાર્યો, પ્રભાવકો, જૈન રાજાઓ, જૈન સ્તૂપો, તીર્થો, શાસ્ત્રાર્યો વગેરે થયા છે, નવા નવા અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો બન્યા છે.

આં જીવદેવસૂરિ:

ગુજરાતની ઉત્તરે ડીસા પાસે વાયડ ગામ છે, તે એક કાળે મોટું શહેર હતું, આજે ગામડાંરૂપે છે. અહીંથી વાયડગચ્છ અને વાયડજ્ઞાતિ નીકળ્યાં છે. વાયડગચ્છ ચૈત્યવાસી ગચ્છ હતા. તેમાં આં જિનદત્ત, આં રાશિલ, આં જીવદેવ, ‘વિવેકવિલાસ’ના કરનાર આં જિનદત્ત, ‘બાલભારત’ વગેરેના વિદ્વાતા મહાકવિ આં અમરચંદ્ર વગેરે થયા છે. આ ગચ્છમાં દરેક ત્રીજા આચાર્યનું નામ ‘જિનદત્તસૂરિ’ રહેતું હતું.

તેમાંના આં જીવદેવસૂરિનું અસ્તિત્વ આ પ્રમાણે છે.

વાયડનગરમાં શેઠ ધર્મદેવને શીલવતી નામની સ્ત્રી અને મહીધર તથા મહીપાલ નામે પુત્રો હતા. નાનો મહીપાલ એ જ આં જીવદેવસૂરિ છે.

મહીપાલ બચપણથી જ તોફાની હતો. એકવાર તેને પિતાએ કાઠી મૂક્યો. તેણે મગધમાં જઈ દિગમ્બર આં શ્રુતકીર્તિ પાસે દીક્ષા લીધી. ગુરુએ તેનું નામ સુવર્ણકીર્તિ રાખ્યું, તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવ્યો, ધરણેદ્રથી અધિષ્ઠિત અપ્રતિયકાદેવીની વિદ્યા આપી, પર-કાયપ્રવેશિની વિદ્યા આપી અને આચાર્યપદ આપ્યું.

મહીધરે પણ ભાઈના વિયોગથી વૈરાગ્ય પામી આં જિનદત્ત-સૂરિ પાસે પ્રવેતામ્બરીય દીક્ષા લીધી. ગુરુએ તેનું નામ રાશિલમુનિ રાખ્યું, તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ કરાવ્યો અને સૂરિપદ પણ આપ્યું.

એ દરમિયાન તેઓના પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા.

માતા શીલવતીને વિચાર થયો કે મારા બન્ને પુત્રો એક જ

માર્ગમાં ચાલનારા અને એ બહુ જરૂરી છે, તે આં સુવર્ણકીર્તિને વાયડ લઈ આવી અને બન્ને પુત્રોને કહું કે—તમે બન્ને એક થઈ જાઓ.

પછી તો માતાએ જ આં સુવર્ણકીર્તિને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવ્યો કે શ્વેતામ્બર સાધુઓ રસકસવાળો અને ભારે આહાર લેતા નથી. સાદો શુદ્ધ નિર્દોષ અને સાત્ત્વિક આહાર લે છે. સાધુના નિમિત્તે કરેલ આહાર લેતા નથી. એક ઘરેથી પેટ ભરીને લેતા નથી કિન્તુ ઘરે ઘરે ફરી ગોચરીની વિધિથી આહાર લે છે. જ્યારે દ્વિગમ્બર સાધુઓ ઉત્તમ પકવાન આરોગે છે, પોતાના નિમિત્તે કરેલ આહાર જ લે છે અને એક ઘરેથી જ પૂરો આહાર કરી લે છે. તેને માધુકરો કે ગોચરી જેવું કંઈ નથી. આં સુવર્ણકીર્તિએ આ અનુભવ થતાં દ્વિગમ્બર આમ્નાયનો ત્યાગ કર્યો, આત્મકલ્યાણ માટે શ્વેતામ્બર ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, આં રાશિલસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. આં રાશિલસૂરિએ પણ તેનું નામ મુનિ જીવદેવ રાખ્યું, અને ટૂંક સમયમાં આચાર્યપદથી અલંકૃત કર્યા. તેઓ ભક્તામરસ્તોત્રની મંત્રામ્નાયના પણ સમર્થ જાણકાર હતા.*

આં જીવદેવનું વૃત્તાંત ઘણી ચમત્કારિક ઘટનાઓથી ભરેલું છે.

એકવાર આં જીવદેવસૂરિ વ્યાખ્યાન આપતા હતા, ત્યારે એક યોગીએ સભામાં આવી તેમની ઉપર મંત્ર ફેંક્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો, તેમના વસ્ત્ર ઉપર મંત્ર ફેંક્યો, આથી વસ્ત્ર લીધું

* આ. ગુણાકરસૂરિ લખે છે કે—

આ. જીવદેવસૂરિ ભક્તામર સ્તોત્રનો પાઠ કરતા હતા, તેમને અપ્રતિયક્રહેવી પ્રત્યક્ષ હતી તેથી તેમની આસા ધણા દેવ-દેવીઓ માનતા હતા. તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રભાસપાટણ પધાર્યા, ત્યારે આઠમા તીર્થંકર શ્રીચંદ્રપ્રભુની પ્રતિમાને સોમનાથ મહાદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ અને રકંદ વિગેરેની પ્રતિમાઓએ સામે આવી નમસ્કાર કર્યા હતા. અને ચંદ્રપ્રભુની પૂજા માટે સોમનાથ મહાદેવના દેરાસર તરફથી દશહજાર ફૂલ, મહિને મહિને ૫ શેર સાકર, હંમેશાં ૩ શેર તેલ, ૨ માણેક નિવેદ, ૨ પળ કેસર, ૧ માસો કપૂર અને ૧ માસો કસ્તૂરી આપવાનું નક્કી થયું હતું.

(ભક્તામર સ્તોત્ર શ્લો. ૨૧ની વૃત્તિ)

દેખાવા લાગ્યું, પછી આસન જમાવી આચાર્યશ્રી સામે સ્થિર દષ્ટિ સ્થાપી જીહ્વાસ્તંભનનો પ્રયોગ અજમાવ્યો, આથી આચાર્યશ્રીની જીભ અટકવા લાગી, તેઓ તરત જ સમજી ગયા કે આ કોઈ દુષ્ટ મંત્રવાદીનું તોફાન છે. તેમણે પ્રથમ તો પાસે બેઠેલા ઉપાધ્યાયજીને વ્યાખ્યાન સોંપી દીધું પછી સાવધાન થઈ સભામાં દષ્ટિ ફેરવી અને એ યોગીને શોધી કાઢ્યો.

આચાર્યશ્રીએ તરત જ યોગી ઉપર તીવ્ર દષ્ટિ ફેંકી એટલે યોગી સ્તંભિત થઈ ગયો, વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં બધાય ઊભા થયા પણ પેલો યોગી ન હાલે ન ચાલે કે ન ઊડી શકે. યોગી આચાર્યની શક્તિથી અંતર્ધ ગયો, તે બે હાથ બેડી કરગરવા લાગ્યો કે—ગુરુજી ! ઉપકારી ઉપર ઉપકાર કરવો એ ધોરીમાર્ગ છે પરંતુ અપકારી ઉપર પણ ઉપકાર કરવો એ જ ખરી મોટાઈ છે, બસ ! મને માફ કરો, મને છૂટો કરો. શ્રાવકોએ પણ સૂરિજીને વિનંતિ કરી કે—પ્રભો ! હવે આને પૂરી સજા મળી ચૂકી છે માટે એને છૂટો કરો, આપ દયાના સાગર છે, હવે ફરીવાર આ આપને ઉપદ્રવ નહીં કરે, તો એને મારી આપો. આચાર્યશ્રીએ તરત જ યોગીને છૂટો કર્યો અને યોગી ઊડીને બહાર ચાલ્યો ગયો.

યોગીએ બહાર જતાં મનમાં ગાંઠ વાળી કે ભરસભામાં મારું આ ભયંકર અપમાન થયું છે. એટલે જૈનાચાર્ય પાસેથી આનો ભારોભાર બદલો લઈશ. ત્યાર પછી તે વાયડનગરની બહાર ઉત્તર દિશામાં જાહેર રસ્તા ઉપર ઝુંપડી બાંધી રહેવા લાગ્યો અને તક મળે એની રાહ જોવા લાગ્યો.

આચાર્યશ્રીએ પણ તેનું મન માપી લીધું હતું એટલે દરેક જૈન સાધુ-સાધ્વીએને હુકમ કર્યો કે—કોઈએ ઉત્તર દિશાના દરવાજે સ્થંડિલ આદિ માટે જવું નહીં. આ હુકમનું જૈન સંઘમાં કડક પાલન થયું. એમ ને એમ ઘણા દિવસો પસાર થઈ ગયા અને અંતે આ વાત વિસારે પડી.

એક દિવસે બે સાધ્વીજીઓ એ દરવાજે યોગીની ઝુંપડી પાસે થઈને આગળ સ્થંડિલ ગયાં, તેઓ પાછા વળ્યાં ત્યારે તકસાધુ

યોગીએ તેમાંની યુવાન સાધ્વી ઉપર આકર્ષણ ચૂર્ણ નાખ્યું એટલે યુવાન સાધ્વી ઉપાશ્રયે જવાને બદલે યોગીની કુંપડીમાં જઈ બેઠાં, અને ધીન્ન સાધ્વીજીએ ઉપાશ્રયે આવી આચાર્ય મહારાજને આ ઘટના કહી સંભળાવી.

આચાર્ય મહારાજ તરત જ બોલ્યા કે—તમે ગભરાશો નહીં, એ પેલા દુષ્ટ યોગીનું તોફાન છે. હું હમણાં જ તેનો ઉપાય કરું છું.

આચાર્ય મહારાજે શ્રાવકોને યોગી પાસે મોકલ્યા અને સાથે એક પૂતળું આપી જણાવ્યું કે યોગીને શાંતિથી સમજાવજો કે સાધ્વીજીને ઉપાશ્રયે મોકલી આપે, તે ન માને તો આ પૂતળાની એકેક આંગળી કાપજો, તે સાથે યોગીની પણ એકેક આંગળી કપાતી જશે. પૂતળાનું જે અંગ કાપશે તે જ અંગ યોગીનું કપાતું જશે. છેવટે યોગીને ધમકી આપજો કે સાધ્વીજીને સીધી રીતે ઉપાશ્રયે મોકલી દે, નહિતર આ પૂતળાનું માથું કાપીશું અને સાથેસાથ તારું માથું પણ ઘડથી જૂઠું થઈ જશે.

શ્રાવકોએ યોગી પાસે જઈને આચાર્યશ્રીના કહેવા પ્રમાણે કર્યું, જ્યાં માથું કાપવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે યોગી ડરી ગયો, તેને લાગ્યું કે હું જૈનાચાર્યને કોઈ રીતે પહોંચી શકું તેમ નથી. તેણે શ્રાવકોને કહ્યું કે તમે સાધ્વીજીનું માથું ઘોઈ નાખો એટલે એ સાવધાન થઈને પોતાની મેળે ઉપાશ્રયે આવ્યાં જશે. શ્રાવકોએ એ પ્રમાણે કર્યું એટલે સાધ્વીજી ઉપાશ્રયે ગયાં અને તેમણે ગુરુજી પાસે આલોચણા લીધી. અને પેલો યોગી પણ લય પામી ત્યાંથી નાસી ગયો.

વાયડ પાસે મહારાજાનમાં લલ્લ નામનો શેઠ રહેતો હતો, તે કરોડપતિ હતો, દાતા હતો, બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા દેતો હતો, યજ્ઞ હોમ કરાવતો હતો. એક વાર તેણે સૂર્યગ્રહણમાં આંબલીના ઝાડ પાસે હોમકુંડ બનાવી હોમ શરૂ કરાવ્યો, આંબલીમાં એક સાપ હતો તે ધૂમાડાથી ગુંગળાઈ નીચે પડ્યો અને બ્રાહ્મણોએ આ નાગરાજ પોતે પોતાની આહુતિ આપવા પધાર્યા છે એમ કહી તેને ઉપાડી હોમ-

કુંડમાં હોમી દીધો. આ દેખી દયાળુ લલ્લ શેઠ બહુ દુઃખ થતાં બોલ્યો કે-તમે આવા સાક્ષાત્ સચેતન નિર્દોષ મોટા જીવને આગમાં હોમી દો છો, તે કઈ જાતનો ધર્મ કહેવાય ? અહિંસા પરમો ધર્મ : આમાં ક્યાં રહ્યો ?

પ્રાહ્મણે તરત જ બોલી ઊઠ્યા, શેઠજી ! તમે આ શું બોલો છો ? આ સાપ મોટો પુણ્યશાલી છે કે મંત્રના સંસ્કારવાળા અગ્નિમાં પડ્યો, હિંસક જીવો અને મહાપાપીઓ આ અગ્નિમાં પડી મરે તો દેવ થાય છે. એટલે અમે પ્રાહ્મણોએ આ સાપને અગ્નિમાં નાખ્યો એ તેની ઉપર ઉપકાર જ કર્યો છે. એટલે તમારે એની ક્રિકર કરવી નહિ. વળી તમે જે બોલ્યા છો તે ભૂલ કરી છે. તમે ખરેખર શ્રદ્ધાળુ હો તો તમારે એ ભૂલતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. એટલે કે આ સાપથી બમણા સોનાનો સાપ કરી પ્રાહ્મણોને દાનમાં આપવો જોઈએ. શેઠે તેમ કયું. એટલે પ્રાહ્મણોએ સોનાના સાપના ટુકડા કરી વહેંચી દીધા. આ જોઈ શેઠે પ્રાહ્મણોને કહ્યું કે-તમે એક સાપને મારી નાખ્યો તેના પ્રાયશ્ચિત્તમાં મેં સોનાનો સાપ બનાવ્યો, તમે તેને પણ કાપી નાખ્યો એટલે મારે બીજો સોનાનો સાપ બનાવવો પડશે ના ? આમાં તો દોષની પાછળ દોષ જ ઊભો છે, હું આને ધર્મ માનવા તૈયાર નથી, તમે મને છેતરો છો માટે હું આ હોમ બંધ કરું છું. આ પ્રમાણે કહી લલ્લ શેઠ અગ્નિ ઠારી નાખ્યો, કુંડ પુરાવી દીધો, અને પ્રાહ્મણોને વિદાય કર્યા.

હવે શેઠને સાચો ધર્મ કયો છે ? એ જાણવાની તાલાવેલી લાગી, તેમણે ઘણા ધર્માચાર્યોનો પરિચય સાધ્યો પણ તેમાં તેમને પૂરો સંતોષ થયો નહીં.

એક દિવસે જૈન સાધુઓ તેને ત્યાં ગોચરી માટે પધાર્યા, શેઠે આ સાધુઓ ખાસ સાધુઓને માટે કરેલ આહારને લેતા જ નથી એ જાણી વિચાર્યું કે-ખરેખર સાચા ત્યાગી, સાચા અહિંસક, સાચા અપરિચ્છી આ સાધુઓ જ દેખાય છે. પછી શેઠ આં જીવદેવસૂરિ પાસે ગયા. આચાર્યશ્રીએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે- મહાનુભાવ ! આંતરજનુઓને હઠાવે તે સાચો દેવ છે. પાંચ મહાવ્રતને

ધારે તે સાચો ગુરુ છે અને દયા તે સાચો ધર્મ છે, આથી ઉલટું રાગદ્વેષ રાખનાર દેવ તે કુદેવ છે, મમતા પરિગ્રહવાળો ગુરુ તે કુગુરુ છે અને પશુહિંસાવાળો ધર્મ તે મોટો અધર્મ છે. માટે તું સાચા ખોટાની પરીક્ષા કરી સાચા ધર્મનો સ્વીકાર કર.

લક્ષ્મણે જૈનધર્મને સાંભળ્યો, વિચાર્યો, સમ્યક્ત્વ સ્વીકાર્યું, શ્રાવકનાં ૧૨ વ્રત લીધાં અને આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી રીતે સંકેત મળતાં [૫૫૫]લાનકમાં મોટો જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો, જે સ્થાનમાં આ મંદિર અન્યું તે સ્થાને કનોજની રાજકન્યા મહાણીક મલેચ્છોના ડરથી કૂવામાં પડી મરણ પામી હતી, તેણીએ આં જીવદેવસૂરિના ઉપદેશથી ધર્મ પામી આ સ્થાન આપ્યું, ધન આપ્યું અને બીજી પણ મદદ કરી. આચાર્યશ્રીએ પણ આ દેરાસરમાં એક જુદી દેરી કરાવી તેમાં મહાણીક દેવીની ભવનદેવી તરીકે સ્થાપના કરી.

આ તરફ લક્ષ્મણે જૈન અન્યો એટલે બ્રાહ્મણો અને જૈનોમાં વિરોધ ઊભો થયો, આચાર્યશ્રીએ દરેકને જણાવ્યું કે—ક્ષમા રાખો, શાંતિ રાખો. એથી સૌ સારાં વાનાં થશે. ક્ષમા એ જ સાચું તત્ત્વ છે.

વાયડ વિભાગનો મંત્રી નિંબ હતો, તેણે વાયડમાં લ૦ મહાવીરસ્વામીના દેરાસરનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. આં જીવદેવસૂરિના હાથે કલશ—પ્રતિષ્ઠા કરાવી.*

એકવાર બ્રાહ્મણોએ લક્ષ્મણ ઉપરના દ્વેષથી મરવા પડેલી ગાયને રાતે લ૦ મહાવીરસ્વામીના દેરાસર પાસે લાવી મૂકી અને તે ત્યાં મરણ પામી. બીજે દિવસે આચાર્ય મહારાજે ધ્યાન કર્યું. એના પ્રભાવે તે ઊઠી બ્રહ્માજીના દેરામાં બ્રહ્માજીની પાસે જઈ બેઠી અને ત્યાં જ મરણ પામી.

* ચૌદમી સદીના ઉં વિનયપ્રભ લખે છે કે—

સિરિસાચ્ચરિહિં મીમપહ્લિ, વાયડપુરિ વીરો ॥ ૪ ॥

એટલે તે સમયે વાયડમાં લ૦ મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર હતું.

(તીર્થમાલા સ્તુતિ)

પ્રાહ્મણો સમજી ગયા કે પ્રાહ્મણના છોકરાઓએ આં જીવ-
દેવસૂરિને ચીડવ્યા છે તેનું જ આ પરિણામ છે. પ્રાહ્મણો પર કોઈ
જાતનો અંકુશ રહ્યો નથી. જ્યારે જૈનમુનિઓ પ્રહારી છે, તપસ્વી
છે, તે કોઈથી ગાંજ્યા જાય તેમ નથી, આનો ઉપાય નહીં થાય તો
આ વાયુદેવનું વાયડ મહાસ્થાન થોડા કાળમાં હતું ન હતું થઈ જશે,
માટે આનો ઉપાય તરત કરવો જોઈએ.

તરત પ્રાહ્મણોનું પંચ મળ્યું, તેણે આં જીવદેવસૂરિના
વ્યાખ્યાનમાં જઈ નમ્રભાવે અરજ ગુજારી કે—ગુરુજી ! આં વાયુ-
દેવે વાયડ સ્થાપ્યું છે, પ્રહારવન સ્થાપ્યું છે, આપ વાયુદેવનું રૂપ
છો, છોકરાઓની ભૂલથી આજે મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે, આ
જગતમાં આપ સિવાય કોઈ બીજો કોઈ પુરુષ નથી કે જે આ સ્થાનને
આ સંકટમાંથી બચાવી શકે. કૃપાનાથ ! આપ દયાના સાગર છો,
તો આ મહાસ્થાનની રક્ષા કરો અને અમને જીવિતદાન આપો,
આમ થશે તો જ આ સ્થાન સ્થિર થશે અને એની પવિત્રતા જળવાશે.

આચાર્ય મહારાજ આ સાંભળી મૌન જ રહ્યા.

હવે લલ્લશેઠ બોલ્યો કે—ભૂદેવો ! મને હિંસા પર અણગમો છે,
જીવ વધના કારણે મેં તમારો ધર્મ છોડ્યો અને અહિંસક એવા
જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, આ જ કારણે તમે અદેખાઈથી જૈનોને
ત્રાસ આપો છો. તમો ઘણા અને જૈનો થોડા. એટલે તમે મન-
માન્યું કરો એ ઠીક નથી, જે થયું તે થયું પણ હવે લવિષ્યમાં
આવું ન બને તેની તમારે ખાઉંધરી આપવી જોઈએ. લવિષ્યમાં
પ્રાહ્મણો અને મહાજન વચ્ચે અથડામણી ઊભી ન થાય તે માટે
ઉચિત મર્યાદા ખાંધવી જોઈએ. જો આમ બને તો મને ખાતરી
છે કે આચાર્ય મહારાજ તમારી વિનંતિને માન આપશે અને ઇચ્છા
મુજબ આ મહાસ્થાન પવિત્ર બની રહેશે.

આ સાંભળી પ્રાહ્મણોએ જૈનોને નીચે પ્રમાણે કરાર કરી આપ્યો.

પ્રાહ્મણોએ જૈનોના ઉત્સવ મહોત્સવમાં વિધન કરવું નહીં,
જૈન સાધુઓની મર્યાદામાં આડખીલી કરવી નહીં, નવા જૈનાચાર્ય

થાય ત્યારે તેનો પ્રજ્ઞાજ્ઞાના મંદિરમાં પદ્માભિષેક કરવો, અને તેમને સોનાની જનોઈ આપવી વગેરે.

પ્રાજ્ઞાજ્ઞાએ આ કરાર કરી આપ્યો એટલે પ્રાજ્ઞાજ્ઞા અને મહારાજને મળી આચાર્ય મહારાજને વિનંતિ કરી કે—હે ભગવન ! મહા-સ્થાનનો ઉદ્ધાર કરો.

આચાર્ય મહારાજ બોલ્યા કે—અમે સાધુ છીએ, અમને શેષ કે તોષ હોતા નથી. શાસનદેવો ધર્મ ઉપર આક્રમણ થાય ત્યારે પોતાની ફરજ બજાવે છે, તમોએ સંપ કર્યો છે, ન્યાયનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તો શાસનદેવો તમારા આ દુઃખનો પણ નાશ કરશે. હું પણ તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરીશ.

પછી આચાર્યશ્રી ઉપાશ્રયમાં જઈ ધ્યાન લગાવી બેઠા અને આ તરફ પેલી ગાય પ્રજ્ઞાજ્ઞાના મંદિરમાંથી ઊઠી ચાલવા લાગી, નગરની બહાર એક સ્થાને જઈ બેઠી અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામી. પછી આચાર્ય મહારાજ વ્યાખ્યાનસભામાં આવ્યા અને પ્રાજ્ઞાજ્ઞાએ તેમને જયધ્વનિથી વધાવી લીધા.* આજથી વાયડના પ્રાજ્ઞાજ્ઞા અને જ્ઞેનોમાં એકતા સ્થાપિત થઈ, જે ચિરકાળ સુધી ટકી રહી છે.

આં જીવદેવસૂરિ વિહાર કરી ગયા અને ફરીવાર વાયડમાં પધાર્યા તેમણે પોતાનો મૃત્યુકાળ નજીકમાં જાણી એક શિષ્યને આચાર્ય પદવી આપી, સંભવતઃ તેનું નામ આં જિનદત્તસૂરિ રાખ્યું, તેને ગચ્છની સારસંભાળ માટે યોગ્ય શિષ્યામણુ આપી અને ખાનગીમાં જણાવ્યું કે—પેલા દુષ્ટ યોગીને એક મહાપુરુષની જોપરી મળી છે, તે બીજીની તપાસમાં છે, તે મારી જોપરી મેળવવા પ્રયત્ન કરશે અને મારી જોપરી મળે તો તે જૈન સંઘને ખૂબ હેરાન કરશે. આથી તમને ખાસ જણાવું છું કે—તમે મારા મરણ પછી મારા નિર્જીવ શરીર પર મમતા રાખશો નહીં, સ્નેહની

* આં જીવદેવસૂરિની આ ગાયવાળી ઘટના, અજ્ઞાન લેખકોએ ખરતર-ગચ્છના આદ્ય આચાર્ય જિનદત્તસૂરિના નામે ચડાવી દીધી છે જે આ ચરિત્ર વાંચ્યા પછી સ્પષ્ટ સમગ્રય તેમ છે.

દરકાર કરશે નહીં, તરત જ મારી જોપરીના ભૂકેભૂક કરી નાખજો, ભૂલશે નહીં. તમારે મારી આ આજ્ઞાનું કડક રીતે પાલન કરવાનું છે. જિનશાસનની રક્ષા માટે તમારે આ કામ અવશ્ય કરવાનું છે.

પછી આં જીવદેવસૂરિએ ચારે આહારનો ત્યાગ કર્યો, અન્ન-શન સ્વીકાર્યું અને પંચપરમેષ્ઠીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. તેઓ મરીને વૈમાનિક દેવપણે ઉત્પન્ન થયા. નવા આચાર્યે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ગુરુની જોપરીની વ્યવસ્થા કરી.

મુનિઓએ ગુરુદેવની પાલખી ઉપાડી કે ત્યાં યોગી આવી પહોંચ્યો અને જોલ્યો, મને એ મહાયોગીના મુખનાં દર્શન કરાવો, નહીં તો હું અહીં માથું ફૂટીને મરી જઈશ અને એનું પાપ તમને લાગશે. આ સાંભળી મુનિઓએ પાલખી નીચે ઉતારી અને ગુરુજીનાં દર્શન કરાવ્યાં, યોગી ખંડિત જોપરી જોઈને જોલ્યો કે—મારી પાસે વિક્રમ રાજાની જોપરીનો એક ખંડ છે. આ આચાર્યની જોપરીનો ખંડ મને મળ્યો હોત તો બન્નેને જોડી હું મોટો શક્તિ-શાળી બનત. પરંતુ નિર્ભાગીના મનોરથો ક્યાંથી સિદ્ધ થાય, અને ગુરુજી તો ગુરુજી છે. તેમણે પહેલેથી બધીય વ્યવસ્થા કરી લીધી છે, તેમણે જીવતાં જીવતાં મને ચાટ પાડ્યો અને મરતાં મરતાં પણ મને હાથ ઘસતો કરી મૂક્યો, હવે છેવટે તેમની સેવા થાય તો પણ સારું થાય. એટલે તેણે સંઘ પાસે પોતે આચાર્યનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની માગણી કરી અને લોકોની અનુમતિ મળતાં બહુ ગ્રેમથી તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

આં જીવદેવસૂરિના સમયનિર્ણય માટે છૂટા-છવાયાં પ્રમાણો મળે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે—

સંવત્સરે પ્રવૃત્તે સ, વદ્સુ વર્ષેષુ પૂર્વતઃ ।
ગતેષુ સત્તમસ્યાન્તઃપ્રતિષ્ઠાં ખ્વજકુમ્ભયોઃ ॥ ૭૪ ॥

શ્રીજીવદેવસૂરિસ્વસ્તેભ્યસ્તત્ર વ્યધાપયત્ ।

અધ્યાપ્યમહં તત્તીર્થે, અમૃદગ્નિઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૭૫ ॥

અવંતીના રાજા વિક્રમાદિત્યે પૃથ્વીને ઋણરહિત કરી પોતાનો સંવત ચલાવ્યો, તેણે મહામંત્રી લીંબાને આ ભાગને ઋણરહિત કરવા માટે વાચક મોકલ્યો, મંત્રી લીંબાએ વિ. સં. ૭ માં ભ. મહાવીરસ્વામીના મંદિરનો અર્પણદાર કરી તેના કુંભ અને ધ્વજાદંડની પ્રતિષ્ઠા આં જીવદેવસૂરિ પાસે કરાવી હતી. તેઓના મંત્ર-
(દષ્ટિ)થી પ્રતિષ્ઠાપેલ એ તીર્થ આજે પણ જ્યવંત છે.

(પ્રભાવક ચરિત્ર, જીવદેવસૂરિ પ્રબંધ : શ્લોક. ૭૧ થી ૭૫)

૨. આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ ફરી લખે છે કે—

કાન્યકુબ્જમહીમર્તુર્મહિતા દુહિતા હ્યયમ્ ।

સ્વીયે સુખાદિકે દેશે, તિષ્ઠન્તી ગૂર્જરામિથે ॥ ૧૨૧ ॥

મ્લેચ્છમક્કમયાદત્ર, કૃપેઽહં ન્યપતં તદા ॥ ૧૨૨ ॥

હું કનોજની રાજકુમારી છું અને સુખડી રૂપે મળેલા ગુજરાતમાં રહું છું, મ્લેચ્છોના ડરથી હું કૃપામાં આવી પડી છું.

(પ્રભાવક ચરિત્ર, જીવદેવસૂરિ પ્રબંધ : શ્લોક ૧૨૧, ૧૨૨)

સંભવતઃ આ ઘટના વિ. સં. ૭૮૦ કે ૮૩૨ માં બની છે, ત્યાર બાદ આં જીવદેવસૂરિ થયા છે.

૩. મહાકવિ ધનપાલ મહાકવિઓની પંક્તિમાં આં પાદલિપ્ત-સૂરિ પછી આં જીવદેવને મૂકે છે :—

પ્રાકૃતેષુ પ્રબન્ધેષુ, રસનિષ્પન્દિભિઃ પદૈઃ ॥

રાજન્તે જીવદેવસ્ય, વાચઃ પલ્લવિતા ઇવ ॥ ૨૪ ॥

આં જીવદેવની વાણી પ્રાકૃત પ્રબંધોમાં છે, જે રસ ઝરતાં પદો વડે પલ્લવિત થઈ હોય એમ શોભે છે.

(વિ. સં. ૧૦૭૮ લગભગ, તિલકમંજરી)

એટલે મહાકવિ ધનપાલ પહેલાં આં જીવદેવસૂરિ થયેલ છે

૪. શ્રીલક્ષ્મણગણિ આં હરિભદ્રસૂરિ પછી આં જીવદેવની સ્તુતિ કરે છે :—

મંદારમંજરિં વિ વં, સુરા વિ સવળાવર્યં સયં ણિતિં ।

પાનયપવંચકરણે, વાર્ગિ સિરિજીવદેવસ્ય ॥ ૧૧ ॥

દેવો પણ પ્રાકૃત પ્રબંધોના કવિ આં ભવદેવસૂરિની વાણીને કલ્પવૃક્ષની મંજરીની પેઠે નિરંતર કાને ધારણ કરે છે.

(સુપાસનાહચરિયં, સં. ૧૧૯૯ મ. શુ. ૧૦ ગુરુ, માંડલ)

આ દરેક પ્રમાણોથી નક્કી થાય છે કે, આં ભવદેવસૂરિ વિં સં ૮૩૨ અને વિ. સં. ૧૦૫૦ ના વચગાળામાં થયા હશે. અમે પણ એ જ કારણે તેમને વિક્રમની દશમી સદીમાં મૂક્યા છે.

આચાર્યશ્રીએ પ્રાકૃતમાં સુંદર પ્રબંધો બનાવ્યા છે, એ પણ ઉપરના પ્રમાણોથી માની શકાય છે. આજે એ પ્રબંધો ઉપલબ્ધ નથી.

ભાવાચાર્યગચ્છ પટ્ટાવલી:—

કાલિકાચાર્યગચ્છનું વીરની પાંચમી સદીમાં પાંડિત્યગચ્છ અને વિક્રમની દશમી શતાબ્દીમાં ભાવાચાર્યગચ્છ એવું નામ પડ્યું છે. ભાવાચાર્યગચ્છ, ભાવદેવાચાર્યગચ્છ, ભાવડાગચ્છ, ભાવડારગચ્છ અને ભાવડહારગચ્છ ઇત્યાદિ નામથી પ્રખ્યાત છે. તેની પટ્ટાવલી આ પ્રમાણે છે: (જુઓ પૃ. ૨૨૮)

(૧) આચાર્ય ભાવદેવસૂરિ—તેઓ આં કલકસૂરિના સંતાનીય અને પાંડિત્યગચ્છના આચાર્ય હતા, મહાન ત્યાગી હતા. નીરસ આહાર લેતા હતા. તેમનાથી ભાવાચાર્યગચ્છ શરૂ થયો. તેમણે વિ. સં ૬૧૨ માં પરમાગામના માધુદેવ આદિને ઉપદેશી જૈન બનાવી તેનું ‘ખાંડિયા’ ગોત્ર સ્થાપ્યું. સં. ૧૩૪૦ માં ખાંડિયા રત્નાશાહથી ‘કવાડ’ શાખા નીકળી છે, અને સં. ૧૬૩૧ માં મેડતાના ખાંડિયા શાહજીથી ‘શાહ’ શાખા નીકળી. તેના નાના ભાઈ હરખાજીથી હરખાવત શાખા નીકળી. શાહજી અને હરખાવતજી પૂં શ્રીઆનંદધનજી મહારાજના પરમ ઉપાસકો હતા. તે તપચક્ષુને માનતા હતા. આજે મેડતાના હરખાવત શેઠ રૂપધનજી અજમેરમાં વિદ્યમાન છે. તેઓ તપગચ્છના શ્રવક છે.

(૨) વિજયાસંહસૂરિ—તેઓ બહુ શાંત પ્રકૃતિના હતા.

(૩) વીરસૂરિ—તેઓ ઘણા વિદ્વાન હતા.

(૪) જિનદેવસૂરિ—

(૫) ભાવદેવસૂરિ—

(૬) વિજયસિંહસૂરિ—તેઓ સમર્થ વાદી હતા.

(૭) વીરસૂરિ—તેઓ આચાર્ય વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા, સમર્થ વિદ્વાન હતા, વિશેષતઃ પાટણમાં રહેતા હતા. એકવાર ગૂર્જરેશ્વર રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેમને મરકરીની ઢાંચે સંભળાવ્યું કે—‘મહારાજ, તમારી મોટાઈ તો રાજ્યાશ્રયથી જ છે.’ આચાર્ય-શ્રીએ શાંતભાવે ઉત્તર આપ્યો કે—‘મનુષ્ય તેના પોતાના ભાગ્યથી જ મોટો થાય છે, જો રાજ્યાશ્રયથી જ મોટો થવાતું હોય તો કૂતરો રાજ્યાશ્રયથી સિંહ કેમ બનતો નથી ?’ રાજાએ અભિમાનમાં આવી ઉદ્ધતાઈથી ફેંક્યું—‘એ તો ગુજરાત બહાર જાઓ ત્યારે ખખર પડે’ બસ; આચાર્યશ્રીએ, રાજાની રજા મળી ગઈ છે એમ માની બહાર જવાનો નિર્ણય કર્યો. સિદ્ધરાજને પછી પોતાની ભૂલ સમજાઈ, એટલે તેણે વીરસૂરિ પાટણ બહાર ન જાય તેવી પાકી ચોકી ગોઠવી દીધી. આચાર્યશ્રીએ તો બીજે દિવસે સવારે જ ત્યાંથી વિહાર કર્યો. થોડા સમયમાં પાલી જઈ પહોંચ્યા. સિદ્ધરાજને પાલીના બ્રાહ્મણો મારફત આ ખખર પડી, ત્યારે તેને વિચાર થયો કે—‘આ તો સિદ્ધપુરુષ છે, એટલે યોગબળથી ઊડીને પાલી ગયા છે. મારા રાજ્યમાં આવા પુરુષો હોય તો જ હું સાચો સિદ્ધરાજ, નહિ તો સિદ્ધરાજ શાનો ? સિદ્ધરાજે તરત જ માણસો મોકલી આચાર્યશ્રીને પાટણ પધારવા વિનંતિ કરી પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેઓ ત્યાંથી વિહાર કરી મહાબોધપુર અને ગ્વાલિયર અર્ધ નાગોર પધાર્યા. સિદ્ધરાજે ત્યાં માણસો મોકલી તેમને બીજી વાર વિનંતિ કરી. એટલે તેમણે પાટણ તરફ વિહાર કર્યો. આરૂપમાં પધાર્યા એટલે સિદ્ધરાજ ત્યાં ગયો અને વિનંતિ કરી મહામહોત્સવથી પાટણ લઈ આવ્યો. એક દિવસ પાટણમાં સાંજ્યમતનો વાદી સિંહ વાદ કરવા આવ્યો હતો. આં વીરસૂરિએ ‘મત્તમયૂર’ છંદમાં અપહ્રિતિ અને અલંકારયુક્ત પૂર્વપક્ષ સ્થાપ્યો અને વાદી સિંહને જીતી જય-પત્ર મેળવ્યું. સિદ્ધરાજ માળવા ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયો ત્યારે તેને આં વીરસૂરિના શ્લોકના શકુન થયા હતા અને વિજય મળ્યો હતો.

આથી તેણે સંતેજના ભાવડાગચ્છના જિનાલયોમાં બલ્લાનકે ઉપર પતાકા ચઢાવવાનું શરૂ કરાવ્યું હતું. વળી, આ આચાર્યે સિદ્ધરાજની સલામાં દિગમ્બરાચાર્ય કમલકીર્તિને પણ હરાવ્યો હતો.

આ આચાર્યના કલાગુરુ આ. ગોવિંદસિંહસૂરિ હતા કે જેઓ કર્ણુરાજના બાલમિત્ર હતા અને સમર્થ વિદ્વાન હતા. આ રીતે આં વીરસૂરિજી મહાન યોગી અને સમર્થવાદી આચાર્ય થયા છે.

(૮) આં જિનદેવસૂરિ—

(૯) યશોભદ્રસૂરિ—

(૧૦) ભાવદેવસૂરિ—તેમણે સં. ૧૩૧૨ માં પાટણમાં ‘પાર્શ્વનાથચરિત્ર (કાવ્ય), યતિદિનચર્યા અને કલકસૂરિકહા’ બનાવ્યાં છે.

(૧૧) વિજયસિંહસૂરિ—

(૧૨) વિજયવીરસૂરિ—

(૧૩) જિનદેવસૂરિ—તેમણે વિ. સં. ૧૪૨૬ માં ગુરુમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ છે, જે મૂર્તિ પાટણના અષ્ટાપદજીના દેરાસરમાં વિરાજમાન છે; તેમાં આ પ્રમાણે શિલાલેખ છે:—

સં. ૧૪૨૯ વર્ષે માઘ વદિ ૦)) સોમે શ્રીકાલિકાચાર્યસંતાને શ્રીભાવદેવાચાર્યગચ્છે શ્રોવિજયસિંહસૂરિપટ્ટાલંકારશ્રીવીરસૂરીણાં મૂર્તિઃ શ્રીજિનદેવસૂરિ પ્ર૦ ।

(૧૪) યશોભદ્રસૂરિ—

(૧૫) ભાવદેવસૂરિ—

(૧૬) વિજયસિંહસૂરિ—

(૧૭) મુનિ હર્ષમૂર્તિ—તેમણે સં. ૧૫૬૬ માં ‘અંદ્રલેખા ચોપાઈ’ તથા ‘પન્નાવતી ચોપાઈ’ રચ્યાં છે.

આં વિજયસિંહસૂરિ :

તેઓ આં ખપુટાચાર્યના વંશમાં થયેલ છે. તેમણે ગિરનાર તીર્થ પર લ૦ નેમિનાથની ‘નેમિઃ સામાદિતચિયાં ૦ શ્લોકો ૪’ સ્તુતિ કરી. આથી અંબિકાદેવીએ પ્રસન્ન થઈ ચિંતિત કાર્ય કરનાર ગુટિકા

આપી હતી. તેમણે ભરૂચમાં ભં મુનિસુવ્રતસ્વામીના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી કાષ્ઠપ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, તેમની પરંપરામાં ઘણા આં વિજયસિંહસૂરિ થયા છે. એક આં વિજયસિંહ ભરૂચમાં વિદ્યમાન હતા ત્યારે સં. ૧૨૧૬ માં ગુજરાતના મંત્રીશ્વર આંખડે ઉક્ત દેરાસરનો ફરીવાર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. નેમિ: સમાહિતચિયાંની સં. ૧૧૬૧ માં લખાયેલી પ્રત મળે છે.

આં વિજયસિંહસૂરિ :

નાકલિકુલના આં સમુદ્રસૂરિના હસ્તદીક્ષિત પટ્ટધર આં વિજયસિંહસૂરિ થયા છે. તેમણે વિ. સં. ૯૭૫ માં ‘ભુવનસુંદરીકહા’ થં ૮૯૧૧ બનાવી છે.

આં મહેશ્વરસૂરિ :

ઉપાધ્યાય સજ્જનના શિષ્ય આં મહેશ્વર થયા છે. તેમણે નાણુપચમીકહા બનાવી છે, જેની સં. ૧૦૦૬ માં લખેલી પ્રત મળે છે. આ કહાની દશમીકથા ઉપરથી દ્વિગમ્બર પંડિત ધનપાલે વિક્રમની બારમી સદીમાં ‘ભવિસ્સયત્તકહા’ બનાવી છે.*

ઉં સજ્જનના એક શિષ્યે ‘પુન્ડ્રચર્ક કહા’ બનાવી છે. આ કથામાં આં અભયદેવસૂરિને યુગપ્રધાન અને પોતાના શ્રુતગુરુ તરીકે ઓળખાવી નમસ્કાર કર્યો છે. સંભવ છે કે આ રચના પણ આં મહેશ્વરસૂરિની હશે. એ જ રીતે ‘સંજમમંજરી’ પણ તેમની હોય એવો સંભવ છે.

* આ. મહેશ્વરસૂરિ ઘણા થયા છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) ઉ. સજ્જનના શિષ્ય. (૨) સંજમમંજરીના કર્તા. (૩) આં વાદિ-દેવસૂરિના શિષ્ય, તેમણે આં મુનિચંદ્રસૂરિની ‘પદ્ધિસત્તરિ’ની ટીકા રચી. (૪) પલ્લીવાલગચ્છના આચાર્ય, તેમણે ‘કાલકકહા’ ગા. ૫૨, રચી. ચૌદમી સદી. (૫) ‘વિચાર રસાયન’ ગા. ૫૭ ના કર્તા; સં. ૧૫૭૩ (૬) દેવાનંદગચ્છના આચાર્ય, સં. ૧૬૩૯ પહેલાં, (૭) આં વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય, તેમણે ‘સિદ્ધાંત સારોદ્ધાર પ્રકરણ’ ગા. ૧૨૩ બનાવ્યું. (જૈન સત્યપ્રકાશ : ૬૦૧૭૪)

કવિમહેશ્વર અજ્ઞેન થયા છે, તેણે શબ્દપ્રભેદ-શબ્દભેદ વિશ્વકોષની રચના કરી છે.

આં વિજયસેનસૂરિ :

તેઓ ' ભક્તામર સ્તોત્ર 'ના નિરંતર પાઠી હતા, તેમના ૨૦ મા પ્રવેશના બપોથી ચક્રેશ્વરી દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈ દરેક પ્રશ્નોના સાચા ઉત્તર આપવાની શક્તિનું વરદાન આપ્યું હતું. તેમણે એકવાર નાગોરના રાજા મહીપતિ*એ પૂછવાથી તેને ૧૨ દિવસની ભવિષ્યવાણી કહી સંભળાવી. જો કે તેનો રાજપડિતો અને રાજ-જ્યોતિષીઓએ ભરદ્વાર વિરોધ કર્યો પરંતુ એ ભવિષ્યવાણી સર્વ રીતે સાચી નીવડી ત્યારે તે સર્વે ભોંઠા પડ્યા. પછી તો રાજા અને પડિતો વગેરે આચાર્યશ્રી પાસે ગયા, તેમના પગમાં પડ્યા અને તેમની સામે બેઠા. આચાર્યશ્રીએ તેઓ ઉપર આશીર્વાદ વરસાવ્યો કે—

આધારો યલ્લિલોકયા જલધિજલધરાકેન્દ્રવો યન્નિયોજ્યા,
મુજ્યન્તે યત્પ્રસાદાદસુરસુરનરાધીશ્વરૈઃ સમ્પદસ્તાઃ ॥
આદેશ્યા યસ્ય ચિન્તામણિસુરસુરમીકલ્પવૃક્ષાદયસ્તે,
શ્રીમાન્ જૈનેન્દ્રધર્મઃ કિસલયતુ સઘઃ શાશ્વર્તી શર્મલક્ષ્મીમ્ ॥

રાજા મહીપતિએ ઉપદેશ સાંભળ્યો. તેણે ઘણાં જિનાલયો સ્થાપ્યાં અને વિવિધ રીતે જૈનધર્મની પ્રભાવના કરી હતી.

('ભક્તામરસ્તોત્ર' પ્રવેશ. ૨૦ ની આં શુણ્ણકરકૃત વિવૃત્તિ)

આં કમલદેવસૂરિ :

તેઓ વિક્રમની દશમી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન હતા, તેમના શિષ્ય દેવે શાકે ૭૮૪ વિ. સં. ૯૧૯ આ. શુ ૧૪ શુરુવારે ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં પડિહાર વંશના રાજા મિહિરભોજના મહાસામંત ત્રિવળ્ણુરાજના રાજ્યમાં લુઅત્થગિરિ (લુહારા) ગામમાં ભગવાનશ્રી શાંતિનાથના દેરાસર પાસે એક સ્તંભ બેસાડી કરાવ્યો હતો જેને ગોઠી વાળુઆ ગણાકે ઘડ્યો હતો.

(એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા વો. ૪ પૃ. ૩૧૦)

અહીં લુઅત્થગિરિ ગામ સૂચ્યું છે તે લુહારા ગામ હોય તો તે સમયે ભોજનું રાજ્ય તે પ્રદેશમાં હતું, એ સંદેહને માની શકાય તેમ છે.

* રાજા મહીપાલ પડિહાર વંશમાં થયો છે.

આં જયસિંહસૂરિ:

તેઓ કૃષ્ણવિગ્નના આચાર્ય છે તેમણે વિ. સં. ૯૧૫ માં ‘ધર્મભોવએસમાલા’ બનાવી છે. (જુઓ. પૃ. ૫૧૬)

જયેષ્ઠાચાર્ય શ્રીવત્સ, જયેષ્ઠાર્ય બલદેવ:

આં ઉદ્ધોતનસૂરિને મુનિ શ્રીવત્સ અને મુનિ બલદેવ નામના શિષ્યો હતા, તેઓ જૈનધર્મમાં ખૂબ વાત્સલ્યવાળા હતા. તે બંનેને જયેષ્ઠાર્ય પદવી આપવામાં આવી, આથી તેઓએ મોક્ષ મેળવવા માટે પરમભક્તિ વડે સં. ૯૩૭ ના અષાઢ મહિનાના પહેલા પખવાડિયામાં ભં આદિનાથજીની તોરણથી શોભતી પ્રતિમા કરાવી. આ પ્રતિમા આજે ઘાંઘાણી તીર્થમાં તલાવ પાસેના પ્રાચીન દેરાસરમાં વિરાજમાન છે.

(જૈન સત્યપ્રકાશ, ક. ૭૫, પૃ. ૨૧૮)

આં કોટયાચાર્ય:

યુગપ્રધાન આં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે પોતાના ‘વિશેષાવશ્યક મહાલાખ્ય’ ઉપર સ્વોપજ્ઞ ટીકા બનાવી છે; જે અધૂરી રહી હતી, તેમના શિષ્ય મનાતા કોટયાચાર્ય મહત્તરે તેને પૂરી કરી છે. આ વાત આપણે આગળ બતાવી ગયા છીએ. (જુઓ. પૃ. ૪૫૭)

ખીજા કોટયાચાર્ય વિ. સં. ૯૦૦ ની આસપાસમાં થયા છે. તેમણે ‘વિશેષાવશ્યક-મહાલાખ્ય’ની ઉક્ત મૂળ ટીકાના આધારે સંસ્કૃત ટીકા અં. ૧૩૭૦૦ બનાવેલ છે.

આ બન્ને ટીકાઓ આજે વિદ્યમાન છે.

આં શીલાંકસૂરિ:

આ આચાર્યનાં વિમલમતિ, શીલાચાર્ય, શીલાંકસૂરિ, તત્વાદિત્ય વગેરે નામો છે. તેઓ નિર્વૃત્તિગચ્છના આં માનદેવસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમને ગુજરાતના રાજાઓ બહુ માનતા હતા. તેમણે વિ. સં. ૯૨૫માં ‘ચઉવત્તમહાપુરિસચરિય’ ગ્રાં ૧૨૫૦૦, શાકે ૮૬૮ (વિ. સં. ૯૩૩)માં ‘આચારાંગસૂત્રની’ ટીકા, અં ૧૨૩૦૦, ‘સૂત્રકૃતાંગ’ સૂત્રની ટીકા અં ૧૩૩૨૫, ‘લગવતીસૂત્ર’ની ટીકા અને

૭૧

‘જીવસમાસ’ની વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેમણે આ દરેક ગ્રંથો ગાંધૂમાં બનાવ્યા છે, ‘ચક્રવર્ત્તમહાપુરિસચરિત્ર’માં વિમલમતિ, ‘આચારાંગ ટીકા’માં શીલાંકાચાર્ય, તત્ત્વાદિત્ય, અને ‘સૂત્રકૃતાંગ’માં શીલાચાર્ય નામ આપ્યાં છે. ત્રીજી સૂત્રટીકા ઉપલબ્ધ નથી. ઉપલબ્ધ બન્ને ટીકાઓમાં તેમને ચાહરિ ગણિએ સકાય કરી છે. અંગો ઉપર ન્યાયશૈલીની ટીકા રચનારાઓમાં શીલાંકાચાર્ય સૌથી પહેલા છે. એક એવો પ્રવાદ છે કે—ખીખ કોટયાચાર્ય અને શીલાંકાચાર્ય એ બન્ને એક જ છે, આ પ્રવાદ સાચો હોય તો તેમણે જ ‘વિશેષાવશ્યક—લાખ્ય’ની ટીકા ગ્રં. ૧૩૭૦૦ રચી છે, એમ નક્કી થાય છે.

જો કે ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’માંના આં અભયદેવસૂરિ ચરિત્રમાં આં શીલાંકે ૧૧ અંગો ઉપર ટીકા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ આં અભયદેવસૂરિ જ એવું જણાવે છે કે—“આ સૂત્રની ટીકા બની નથી.” આં જિનવદલ પાણુ ‘અષ્ટસપ્તતિકા’માં એમ જ જણાવે છે. એટલે તેમણે ૧૧ અંગોની ટીકા રચી હોય એમ માની શકાતું નથી.

રાજ વનરાજના ગુરુ આં શીલગુણસૂરિ, હરિલવંશના આચાર્ય વટેશ્વર ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય આં તત્ત્વાચાર્ય, અને આં જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય ગણાતા કોટયાચાર્ય મહત્તર આ આચાર્યથી જુદા છે.

આં સિદ્ધર્ષિ :

સિદ્ધર્ષિ એ વિક્રમની દશમી સદીના પ્રકાંડ વિદ્વાન, અજોડ વ્યાખ્યાતા, અને સમર્થ ગ્રંથકાર થયા છે. તેમની ગુરુપરંપરા આ પ્રમાણે છે.

૧. સૂરાચાર્ય—તે લાટદેશના હતા અને નિર્વૃત્તિકુલના આચાર્ય હતા. દ્રોણાચાર્યના શિષ્ય સૂરાચાર્ય તે આ આચાર્યથી ભિન્ન સમજવા.

૨. દેલમહત્તર—તેઓ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને નિમિત્ત-શાસ્ત્રના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા. સંભવતઃ તેમના ગુરુભાઈ ગર્ગર્ષિ હતા.

આ ગર્ગર્ષિ કર્મવિપાકવિચાર અને જ્યોતિષશાસ્ત્રના અબ્જેડ વિદ્વાન હતા, તેમણે કર્મવિપાક યાને પ્રાચીન ચાર 'કર્મચંદ્ર' તથા 'ગર્ગર્ષાશકાવલી' બનાવ્યાં છે. તેમણે જ દુર્ગસ્વામી તથા સિદ્ધર્ષિને દીક્ષા આપી છે.

૩. દુર્ગસ્વામી—તે અસલમાં ઉત્તમ વર્ગના બ્રાહ્મણ હતા, ધનવાન હતા, અને આબરૂદાર ગૃહસ્થ હતા. તેમણે વૈરાગ્યથી જૈન-દીક્ષા સ્વીકારી હતી અને ભિક્ષુમાલમાં સ્વર્ગે ગયા હતા. તેમણે 'અર્ધકાંડ'ની રચના કરી છે. (?)

૪. આં સિદ્ધર્ષિ—તેઓ દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હતા. આં ગર્ગર્ષિએ તેમને દીક્ષા આપી હતી. તેમની જીવનશૈલી નીચે પ્રમાણે છે.

તેમના પિતાનું નામ શેઠ શુભકર, માતાનું નામ લક્ષ્મી, તેમનું નામ સિદ્ધ, અને પત્નીનું નામ ધન્યા હતું. તેમનો ભિક્ષુમાલ નગરમાં અને કવિ ભાષ્વનો જે વંશ છે, તે જ વંશમાં જન્મ થયો હતો.

સિદ્ધને ધીમે ધીમે જુગારનું વ્યસન લાગુ પડ્યું, પરિણામે તે અર્ધી રાત સુધી પોતાને ઘરે આવતો ન હતો અને તેની પત્ની ધન્યા તે ન આવે ત્યાં સુધી તેની રાહ જોતી ઉજાગરો કરી બેસી રહેતી હતી. ધન્યાને પણ રાતે ઉજાગરો થાય એટલે દિવસે બિંધ આવે, અને ઘરકામમાં ગડબડ થાય. એકવાર લક્ષ્મી શેઠાણીને ધન્યાને આમ થવાનું કારણ પૂછતાં સિદ્ધ રાતે મોઢો આવે છે, તેથી પુત્રવધૂની આ વલે થઈ છે; એમ સમજતાં વાર લાગી નહીં. તેણે ધન્યાને તરત જ કહ્યું કે—વહુ બેટા! તમે આજે સૂઈ જાઓ. હું રાતે જાગીશ અને તેની સાન ઠેકાણે લાવીશ. ખસ, રાતે ધન્યા સૂઈ ગઈ અને માતા પુત્રની રાહ જોતી બેઠી. અર્ધી રાત જતાં સિદ્ધે આવી હંમેશની આદત પ્રમાણે ખાણમાં ખાઈપી, માતા લક્ષ્મીએ તરત જ ઠપકો આપતાં કહ્યું કે—જેનો દરવાજો ઉઘાડો હોય ત્યાં જા.

સિદ્ધ ભિન્નમાલમાં ફરવા લાગ્યો. તેણે એક પછી એક ઘર જોયું તો દરેક ઘરના દરવાજા બંધ હતા. ચાલતાં ચાલતાં તેણે દૂરથી એક મકાનના દરવાજા ઉઘાડા જોયા. તેને માટે આ એક આશ્ચર્ય કિરણ હતું. તેણે તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ મકાન તે જૈન મુનિઓનો ઉપાશ્રય હતો. ત્યાં ચોરી કરવા જેવું કંઈ હોતું નથી, એટલે તેના દરવાજા બંધ કરવાની અગત્ય રહેતી નથી. સિદ્ધે ત્યાં રાત વિતાવી. સવારે તેણે ત્યાં બિરાજમાન આચાર્ય મહારાજ પાસે જઈ—“મારો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરો” એમ દીક્ષાની માગણી કરી. આચાર્ય મહારાજે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી, પ્રથમ સાધુમાર્ગની કઠોરતાનો પરિચય કરાવ્યો અને પછી શાંત-ભાવે કહ્યું કે—મહાનુભાવ! તું તારા માબાપની રજા લઈ આવ, પછી તને દીક્ષા આપીશું.

આ તરફથી શુભંકર શેઠ સિદ્ધને શોધતો શોધતો ઉપાશ્રયે આવી ઊભો અને સિદ્ધને ઘરે લઈ જવા માટે સમજાવવા લાગ્યો. પુત્રે પિતાને ‘પોતાની દીક્ષા લેવાની ભાવના છે’ એમ જણાવ્યું. પિતાએ ઘણી આનાકાની કર્યા પછી પુત્રનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ તેને દીક્ષા લેવાની રજા આપી અને સિદ્ધ જૈન સાધુ બની સિદ્ધર્ષિ તરીકે જાહેર થયો.

સિદ્ધર્ષિએ પ્રથમ જૈન દર્શનનો અભ્યાસ કર્યો, પછી ગુરુજીની મના હોવા છતાં બૌદ્ધદર્શનના અધ્યયન માટે મહાબોધનગર જવાનું નક્કી કર્યું પરંતુ જતી વખતે ગુરુજીએ તેમની પાસેથી એવું વચન લીધું કે—“ત્યાં ગયા પછી મતિભ્રમથી બૌદ્ધ થવાનું મન થાય તો તેણે એકવાર અહીં આવી મળી જવું.” સિદ્ધર્ષિએ આ વચન આપી, શુભવેશે મહાબોધનગરમાં જઈ બૌદ્ધ સાહિત્યનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. ત્યાં તેને ધીમે ધીમે કલ્પનાના વમળો આવવા લાગ્યાં. બૌદ્ધાચાર્યોએ તેને બૌદ્ધ થવા સમજાવ્યું. સિદ્ધર્ષિને એ વાત ગળે ઊતરી એટલે તે પોતાનું વચન પાળવા દુર્ગસ્વામી પાસે આવ્યા. ગુરુજીએ તેને સમજાવીને સ્થિર કર્યા. કોઈ કોઈ અંથના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તો સિદ્ધર્ષિ કલ્પનાનાં વમળોમાં અટવાઈ

૨૧ વાર બૌદ્ધ સાધુ પાસે જઈ ગુરુ પાસે આવ્યા છે. ગુરુજીએ તેની પરિસ્થિતિને સમજી જઈ ચાકિનીમહત્તરાસૂત્ર આં હરિભદ્રસૂરિની ચૈત્યવંદન ઉપરની લલિતવિસ્તારવૃત્તિ તેમને વાંચવા આપી. સિદ્ધર્ષિનાં તો તે વાંચતાં જ જ્ઞાનચક્ષુ ઊઘડી ગયાં. તેનો મતિભ્રમ ઊડી ગયો તેઓ તરત જ ગુરુચરણે નમી, પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ સારવા લાગ્યા અને શુદ્ધ ચર્ચ જૈનધર્મમાં સ્થિર થયા. ગુરુજીએ તેની યોગ્યતા જોઈ તેને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા અને પોતે અનશન લઈ સ્વર્ગગમન કર્યું.

આ તરફ આં સિદ્ધર્ષિએ અંથો વડે જીવોને ઉપકાર થાય છે; એ પોતાના અનુભવથી નક્કી કરી અંથસૃષ્ટિ કરવા તરફ લક્ષ આપ્યું. તેમણે નીચે પ્રમાણે અંથો બતાવ્યા છે.

તેમણે વિ. સં. ૯૬૨ જેઠ શુ. ૫ ગુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં ભિન્નમાલમાં ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, શાકે (શુ. સં.) ૫૯૮ વિ. સં. ૯૭૩માં ચંદ્રકેવલિ ચરિત્ર, ઉપદેશમાલા લઘુવૃત્તિ, ઉપદેશમાલાની બૃહદ્વૃત્તિ, ન્યાયાવતારવૃત્તિ વગેરે બતાવ્યાં છે.

સૂરિજીએ ‘ઉપમિતિભવપ્રપંચા’માં સંસારી જીવ કઈ રીતે સત્ય ધર્મને પામી ઊંચે ચડે છે, એ બતાવવા માટે પોતાને જ આગળ ધરી પ્રસ્તાવનાની પીઠિકા બાંધી છે અને પછી પોતાનો જાતઅનુભવ જણાવ્યો છે. આ રૂપક ગ્રંથ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં જ નહિ કિન્તુ વિશ્વ સાહિત્યમાં આ પહેલો જ રૂપક ગ્રંથ છે. સાહિત્યમાં આનું મૂલ્યાંકન વધુમાં વધુ આંકી શકાય. ડૉ. હર્મન જેકોબી મુક્તકંઠે કહે છે કે :—

I did find Something, still more Important, the great literary value of the U. Katha and the fact that It is the first alegorical work in Indian literature'

(બિબ્લીઓથેકા ઈડિકામાં પ્રકાશિત ઉપમિતિભવપ્રપંચા-કથાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના)

આચાર્ય દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા **સાદેવી ગણુએ** આ ગ્રંથની પહેલી પ્રત લખી છે. આ ગ્રંથે આં સિદ્ધર્ષિને સાહિત્ય જગતમાં અમર બનાવ્યા છે.

ઉપદેશમાલા વૃત્તિને અંતે પ્રશસ્તિ છે કે : —

કૃતિરિયં જિન જૈમિનિ-કણમુકુ-સૌગતાદિદર્શનવેદિનઃ ।

સકલગ્રન્થાર્થનિપુણસ્ય શ્રીસિદ્ધર્ષેર્મહાચાર્યસ્યેતિ ॥

એટલે સ્વાદ્વાદ, મીમાંસા, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને બૌદ્ધ વગેરે દર્શનોના બાણનારા, સકલ ગ્રંથોના અર્થમાં નિપુણ, **મહાચાર્ય** સિદ્ધર્ષિએ આ વૃત્તિ બનાવી છે. આં **વર્ધમાનસૂરિ**એ આ વૃત્તિ ઉપર કથાઓ લખી છે અને આં **રત્નપ્રભે** આ વૃત્તિના ગાથાર્થને સ્ત્રીકારી સં. ૧૨૩૮માં નવી ‘ઉપદેશમાળા વૃત્તિ’ બનાવી છે. આં **રત્નપ્રભસૂરિ**એ આં સિદ્ધર્ષિને તેમાં **વ્યાખ્યાત્તૂષ્ણકામણિ** તરીકે નવાજ્યા છે.

એકંદરે આં સિદ્ધર્ષિ વિક્રમની દશમી સદીના સકલ ગ્રંથ-વિશારદ, સમર્થ સાહિત્યસ્રષ્ટા અને અભેદ દાર્શનિક આચાર્ય છે.

‘દ્વાદશારનયચક્ર’ની વૃત્તિ અને ‘સિદ્ધયોગમાલા’ની વૃત્તિ પણ આં સિદ્ધર્ષિની રચનાઓ છે પરંતુ તે સિદ્ધર્ષિ કયા ? તેનાં નિર્ણય થયે નથી.

આં **પ્રદ્યુમ્નસૂરિ** : આં **અભયદેવસૂરિ** : આ આચાર્યોનો પરિચય **રાજગરહપટ્ટાવળી**માં આવી ગયો છે. આ આચાર્યોએ ચિતોડની રાજસલામાં દિગમ્બર આચાર્યને છતી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો જે નિમિત્તે ત્યાં **વિજયસ્તંભ** ઊભો કરવામાં આવ્યો છે જે આજે પણ વિદ્યમાન છે.

આં **અભયદેવસૂરિ**એ ‘વાદમહાર્ણવ’ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેમના શિષ્ય **ધનેધરસૂરિ** પણ **મુંજરાજના** ગુરુ હતા. (પૃ. ૫૦૬)

આં **નમ્મસૂરિ**—આ આચાર્યને ચિતોડનો રાજા અલ્લટ ગુરુ તરીકે માનતો હતો. તેમની આજ્ઞાથી આં **જિનવશે** પોતાનું ‘પ્રમાણુશાસ્ત્ર’ ચિત્તોડની રાજસલામાં વાંચી સાંભળાવ્યું હતું.

આ આચાર્ય મોઢેરગચ્છના, કોરંટકગચ્છના, મલ્લવાદી ગચ્છના, કે કયા ગચ્છના હતા ? તે તથા તેમના સંબંધી બીજે કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

આં મલ્લવાદી (બીજા) :

આં મલ્લવાદી, આં જિનયશ, આં યક્ષઃ એ ત્રણે ભાઈ એ છે. વિક્રમની દશમી સદીના મલ્લવાદીગચ્છના આચાર્યો છે. તેઓનો પરિચય પ્ર. ૨૩માં આવી ગયો છે. (જુઓ. પૃ. ૩૮૦)

આં ગુણાકરસૂરિ લખે છે કે, આં મલ્લવાદીજી ‘ ભક્તામર સ્તોત્ર ’ના પાઠી હતા, તેમના ચરણના પ્રક્ષાલનજગથી અયોધ્યાના રાજાને વ્યંતરની પીડા દૂર થઈ હતી.

(ભક્તામર સ્તોત્ર શ્લો. ૧૫ની વિવૃતિ)

આં પાર્શ્વસૂરિ

આં યક્ષદેવસૂરિ સિદ્ધાંતના પૂરા જ્ઞાતા હતા. તેમના શિષ્ય આં પાર્શ્વસૂરિએ શક સં. ૮૨૧ વિ. સં. ૯૫૬માં ગાંભૂમાં ‘ વંદિતા સૂત્ર ’ની ટીકા બનાવી.+

હર્ષપુરીયગચ્છ :

ચિત્તોડના રાજા અલ્લટરાજે રાણી હરિયદેવીના નામથી હર્ષપુર વસાવ્યું. ત્યાંના જૈન સંઘે આં પ્રિયવ્રથસૂરિની મન્નિજમા-

* આ. યક્ષદેવ અનેક થયા છે. જેમ કે : —

૧. ઉપકેશગચ્છના તે નામના બહુ આચાર્યો (જુઓ : પૃ. ૧૬ થી ૩૬) ૨-૩ હારિલવંશના આચાર્ય (જુઓ : પૃ. ૪૪૮, ૪૫૨, ૫૧૮) ૪. આં મલ્લવાદી બીજાના ગુરુભાઈ, (જુઓ : પૃ. ૩૮૦) ૫. પરમ સૈદ્ધાંતિક આચાર્ય, જેમના શિષ્ય આં પાર્શ્વસૂરિ શકે ૮૨૧માં થયા (જુઓ : પૃ. ૫૬૭) ૬. આં સંગમસિંહના પ્રશિષ્ય. (જુઓ : પૃષ્ઠ ૩૦૬)

+ વંદિતા સૂત્રના વૃત્તિકારો-૧. અકલંકદેવસૂરિ, ૨. પાર્શ્વદેવસૂરિ, ૩. જિનેશ્વરસૂરિ, ૪. વિજયસિંહસૂરિ, (ચૂણી) ૫. જિનદેવસૂરિ (ભાષ્ય), ૬. ચંદ્રસૂરિ, ૭. તિલકસૂરિ, ૮. દેવેન્દ્રસૂરિ, ૯-૧૦. રત્નશેખરસૂરિ, ૧૧. હર્ષસૂરિ, ૧૨. કુંભ-મંડનસૂરિ. વગેરે.

શાખાના પ્રજ્ઞવાહનકુળના આચાર્યોને અહીં પધરાવ્યા અને ત્યારથી તે પ્રજ્ઞવાહનકુળના ગચ્છના શ્રમણસંઘનું ‘હર્ષપુરીયગચ્છ’ એવું નામ પડ્યું, જેમાં વિક્રમની બારમી સદીમાં આં વિજયસિંહ થયા છે. તેમના શિષ્ય અભયદેવસૂરિથી રાજા કર્ણદેવના સમયમાં હર્ષપુરીયગચ્છનું મલધારગચ્છ નામ પડ્યું. આ ગચ્છની પરંપરાનો વિરોધ થતાં તેની ગાદીએ તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યે બેસતા હતા.

સાંડેરગચ્છ:

મારવાડમાં સાંડેરાવ ગામથી આ ગચ્છ નીકળ્યો છે. આ ગચ્છ પ્રાચીન છે. તે ચૈત્યવાસી ગચ્છ હતો. તેમાં આં યશોભદ્ર-સૂરિ વગેરે વિદ્યાસંપન્ન આચાર્યો થયા છે, જેઓ રાજપૂજિત હતા. તેઓએ ઘણા નવા જૈનો બનાવ્યા છે.

નવા જૈનો બન્યા પછી તે ગચ્છ વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. હત્યુંડીગચ્છ તે આ ગચ્છની શાખા છે. સાંડેરગચ્છ સમય જતાં તપગચ્છમાં ભળી ગયો છે.

સાંડેરગચ્છની પટ્ટાવલી આ પ્રમાણે છે:

(૧) આં ઇશ્વરસૂરિ તેમને સુંડારાની બદરીદેવી પ્રત્યક્ષ હતી. (૨) મહાપ્રભાવક આં યશોભદ્રસૂરિ (૩) આં શાલિસૂરિ તેઓ ચૌહાણવંશના હતા, સર્વવિદ્યાવિશારદ અને બદરીદેવીથી સેવાતા હતા. સૂરિપદ સં. ૯૭૦ (૪) સુમતિસૂરિ (૫) શાંતિસૂરિ (૬) ઇશ્વરસૂરિ (૭) શાલિસૂરિ સં. ૧૧૮૧ (૮) સુમતિસૂરિ (૯) આં શાંતિસૂરિ—તેમણે વિ. સં. ૧૨૨૬માં શીસોદિઆ-ઓસવાળ બનાવ્યા. (૧૦) ઇશ્વરસૂરિ તેમણે સં. ૧૨૪૫ કે ૧૨૬૧માં મંત્રી યશોવીરે લુણિગવસહીમાં કરાવેલ ૩ દેરીઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (૧૧) શાલિસૂરિ, (૧૨) સુમતિસૂરિ (૧૩) શાંતિસૂરિ (૧૪) ઇશ્વરસૂરિ (૧૫) શાલિસૂરિ (૧૬) સુમતિસૂરિ (૧૭) શાંતિસૂરિ (૧૮) આં ઇશ્વરસૂરિ—તેમનું દીક્ષાનું નામ દેવસુંદર હતું. શેઠ સાયરે નાડકાઈમાં આં યશોભદ્રસૂરિએ લાવેલા ભગવાન આદિનાથના પ્રાસાદનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી, તેનું નામ ‘સાયરવસહી’ રાખ્યું.

આં ઈશ્વરસૂરિએ આં શાંતિસૂરિની અધ્યક્ષતામાં જ તેમાં વિ. સં. ૧૫૬૭ વૈ. શુ. ૬ શુક્રવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં ૭૦ આદિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમણે ‘જીવવિચાર વિવરણ’ અં. ૨૦૦૦, લલિતાંગ ચરિત્ર યાને રસિકચૂડામણિ સં. ૧૬૬૧ સુ. કથપુર, શ્રીપાળચૌપાઈ, વડલાવા સ્તોત્ર, તેની સ્વોપજીટીકા, નંદિષેણુમુનિગીત, ચશોભદ્રસૂરિ પ્રબંધ યાને ક્ષદ્ગુચિતામણિ, મેઢપાટ-સ્તવન-સટીક, સુમિત્રચરિત્ર સં. ૧૫૮૧ દીવાળી સુ. નાંડલાઈ વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે. (૧૬) આં સુમતિસૂરિ.

સાંડેરાગચ્છનાં જન ગોત્રો આ પ્રમાણે છે. ગુંગલિયા, ભંડારી, ચૂતર, દુધોરિયા, ધારોલા, કાંકરેયા બહોરા, શીસોદિયા વગેરે ૧૨ જાતિઓ. આ સાંડેરાવગચ્છની જાતિઓ છે. તે ગચ્છના કોઈ મહાતમા પોતાની વહી ખરતરગચ્છના મહાતમાને આપી ગયા, ત્યારથી તે મહાતમા આમાંની કેટલીએક જાતિની વહી લખે છે.

સાંડેરાવગચ્છની ગાદીએ તપાગચ્છના શ્રીપૂજ્યો બેઠા એટલે આ જાતિઓ તપાગચ્છની ઉપાસક છે. શીસોદિયા ક્ષત્રિયો અને ઓસવાલો સાંડેરાગચ્છના ઉપાસક છે. તે માટે દોહરો મળે છે કે—

શીસોદિયા સંડેસરા, ચઉદસીયા ચૌહાણ;

ચૈત્યવાસીયા ચાવડા, કુલગુરુ એહ પ્રમાણ.

અમદાવાદનું નગરશેઠનું કુટુંબ શીસોદિયા ઓસવાળ છે, જે આજે પણ તપગચ્છના અધિપતિ પૂ. મૂલચંદ્રગણી મહારાજના આજ્ઞાવર્તી શ્રમણોનું ઉપાસક છે. (જી. પૃ. ૩૮૭)

આ સિવાય ખાખડિયા, ગંગ, બંબગંગ, દુધોરિયા અને કંઠો-તિયા વગેરે કંદરસાગચ્છના શ્રાવકો છે. સંભવ છે કે આ ગચ્છ પણ સાંડેરાગચ્છની શાખા હશે.

આં ચશોભદ્રસૂરિ :

તેમનો સં. ૬૫૭માં જન્મ, સં. ૬૬૮ માં સૂરિપદ, તેમણે સં. ૬૬૬ માં મુંડારા અને સાંડેરાવમાં જિનપ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી, સં. ૧૦૧૦ માં ૮૪ વાદ જીત્યા, તેમનું સં. ૧૦૨૬ અથવા સં.

૧૦૩૯ માં નાહલાઈમાં સ્વર્ગગમન થયું. તેમનું ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે.

પીંડવાડા પાસેના પલાઈ ગામમાં પુણ્યસાર (યશોવીર) બ્યવહારીની પત્ની ગુણસુદરી (સુભદ્રા)એ હિમાલયના સ્વપ્નથી સ્થિત સુધર્મા નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. સુધર્મા ૫ વર્ષનો થયો ત્યારે નિશાળે લખવા બેઠો. એક દિવસે તેણે એક બ્રાહ્મણના કેશવ નામના છોકરાનો ખડિયો લીધો ને અકસ્માત કૂટી ગયો. સુધર્મા એ બ્રાહ્મણના છોકરાને તેના બઢલામાં અનેક ખડિયા બતાવી આપવા લાગ્યો, પણ બ્રાહ્મણના છોકરાએ પોતાનો હતો તે જ ખડિયો લેવાની જીદ પકડી અને એ બન્ને બાળકો લડી પડ્યાં. પડિતે બન્નેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ કોઈ એ માન્યું નહીં. છેવટે કેશવ બોલ્યો કે— ‘જા હું તારા કપાળમાં દૂર કરંગો ખાઉં, તો જ મને સાચો બ્રાહ્મણ બાણુજે, નહીં તો મને ભટકો સમજજે.’ તરત જ સુધર્મા પણ બોલ્યો કે— ‘તું પણ આ વાણિયાને જોઈ લેજે, હું મરતાં મરતાં પણ તને તો ઠીક કરીશ.’

આ સમયે સંડેરગચ્છમાં આં ઈશ્વરસૂરિ વિદ્યમાન હતા. તેમને ૫૦૦ શિષ્યો હતા. પોતે ૬ વર્ષ સુધી વિગઈ છોડી હતી, મુંડારામાં બદરીદેવી સાધી હતી. તેમણે બદરી દેવીની સૂચનાથી પલાઈમાં પધારી સુધર્માના માતા-પિતાને સમજાવી આજ્ઞા મેળવી ૬ વર્ષના સુધર્માને દીક્ષા આપી, જ્ઞાન આપ્યું, વિદ્યાઓ આપી, અને સમય જતાં યોગ્યતા જોઈ મુંડારામાં જઈ બદરી દેવીને આરાધી મુનિ સુધર્માને સૂરિપદ આપ્યું, પોતાની પાટે સ્થાપી યશોભદ્રસૂરિ એવું નામ આપ્યું. યશોભદ્રસૂરિને પણ બદરી દેવી સિદ્ધ થઈ હતી.

* મહેસાણાથી પાટણ અને કંબોઈતીર્થ જતી રેલ્વે લાઈનમાં મણ-દરોડ સ્ટેશન છે, ત્યાંથી ૧૫ માઈલ દૂર સંડેર ગામ છે. આ ગામ ખુબ પ્રાચીન છે. જો કે તે સંડેરગચ્છનું ઉત્પત્તિ સ્થાન નથી કિન્તુ તેના સાંડેરગચ્છ સાથે વિશેષ સંબંધ હશે, એમ લાગે છે. આં જ્ઞાનવિમલસૂરિએ સં. ૧૭૪૯માં સંડેર ગામમાં જ મહેસાણાથી શ્રીયશોવિજયજી મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે કિથોદ્ધાર કરી સંવેગી માર્ગે સ્વીકાર્યો હતો.

(પટ્ટાવલી સમુચ્ચય : ભા. ૨, પૃ. ૨૧૬)

તેમણે સૂરિપદ મળ્યું ત્યારથી જ જાવજીવ સુધી ૬ વિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો હતો અને માત્ર ૮ કોળિયાનો આહાર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી.

આં. યશોભદ્રસૂરિને સૂર્યદેવે ત્રણે લોકને ખતાવનારી અંજનકુંપિકા તથા સિદ્ધ મંત્રોવાળી સ્વર્ણક્ષરની પેઠી આપી અને તેમના શિષ્ય બલ્લિભદ્ર મુનિને પણ કેટલીક વિદ્યાઓ આપી પછી આં. યશોભદ્રસૂરિને ૮ મહાસિદ્ધઓ ઉત્પન્ન થઈ, મંત્રો યંત્રો સિદ્ધ થયા, અને ગગનગામિની વિદ્યા પણ સિદ્ધ થઈ. હવે તેઓ હમેશાં પાંચ તીર્થોની યાત્રા કરીને જ આહાર લેતા હતા. સંકેરકની પ્રતિષ્ઠામાં ધાર્યા કરતાં વધારે માણસો આવી જવાથી ઘી ખૂટ્યું, એટલે સૂરિજીએ વિદ્યાના બળથી પાલીના ધનરાજ શેઠના ઘરેથી ઘી મંગાવી આપ્યું. અહીં ધનરાજ શેઠને જાણ થઈ ત્યારે તેણે પણ એ ઘીના પૈસા લીધા નહીં. આચાર્ય મહારાજે આહડમાં અલ્લટ રાજના મંત્રીએ બનાવેલા દેરાસરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એક દિવસે ઉજવેલામાં મહાકાલના દેરાસરમાં દીવાની જ્યોતિથી ચંદરવો બળવા લાગ્યો, તેને આચાર્યશ્રીએ આહડમાં રહ્યા રહ્યા જ હોલમાં નાખ્યો. તેમણે આહડ, કરહડા, કવિલાલુ, સાંભર અને લેસરમાં એક જ દિવસે એક જ મુદૂર્તે પ્રતિષ્ઠાઓ કરી હતી. કવિલાલુમાં પાણીની ખેંચ પડી તો તેમણે નખવડે વાસણેપ નાખી, કૂવો પાણીથી ભરી દીધો; જેમાં ઘણા કાળ સુધી પાણી અખૂટ રહ્યું હતું. તેમણે આવા દૃષ્ટ કુવામાં પાણી ઉત્પન્ન કર્યું હતું. સૂરિમહારાજ એકવાર સં. ૯૬૭ લગભગમાં આહડના લદ્દશેઠના સંઘ સાથે શાંતુજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થોની યાત્રા માટે આદ્યા. વયમાં સજ્જ સામંત સિંહ ચાવડાએ તેમને પાટણમાં જ ચેકી રાખવા માટે પેલાના મહેલમાં બોલાવી કમાડ વાસી પૂરી દીધા. આચાર્ય ‘હું જાણુ-ઠ્ઠતીથી નહિ રહું’ એમ રાજને જણાવી વિદ્યાના બળથી લઘુરૂપ બનાવી આકાશમાર્ગે ઊડી સંઘમાં જઈ ખેડોઆ અને પછી તરત જ આચાર્યશ્રીએ રાજને માણસ મોકલી ધર્મલેખા કહાડ્યો. આથી સામંતસિંહ રાજાએ અને મૂળસજ સોલંકીએ આચાર્યશ્રી ખાસે

જઈ “અમે આ લક્ષિત માટે કર્યું હતું, પણ અવજ્ઞા થઈ” એમ કહી માફી માગી. અને પોતાનું આયુષ્ય પૂછ્યું. ગુરુમહારાજે ૬ મહિનાનું આયુષ્ય જણાવ્યું અને ધર્મધ્યાન કરવા ઉપદેશ આપ્યો. રસ્તામાં સંઘને પાણીની જેબ પડી ત્યારે આચાર્ય મહારાજે વિદ્યાના બળથી સૂકું તળાવ પાણીથી ભરી દીધું, સંઘે શત્રુજય મહાતીર્થ તથા ગિરનાર તીર્થની યાત્રાઓ કરી. આ સમયે એક ચોર ભગવાન નેમિનાથનાં આભૂષણો લઈ આહડ ચાલ્યો ગયો હતો, ગુરુ મહારાજે તે ચોરનાં નામ, સ્થાન, નિશાની આપ્યાં અને જ્યારે શેઠના માણસો તેને પકડી લાવ્યા ત્યારે ગુરુમહારાજે તેને મુક્ત કરાવ્યો. સૂરિ-મહારાજ સંઘ સાથે આહડ ગયા. ત્યાંથી વિહાર કરી નાડલાઈ પધાર્યા અને તેમણે તે ચોમાસું નાડલાઈમાં કર્યું.

આ તરફથી પેલા બ્રાહ્મણનો છોકરો કેશવ જોગી બની જુદી જુદી વિદ્યાઓમાં પારંગત થયો હતો. તે પણ અવારનવાર પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે જોગીએ પોતાની જટાના બે સાપ બનાવી સૂરિમહારાજ પર છોડ્યા મહારાજે મુહપત્તિના બે કકડા કરી બે નોળિયા બનાવી સાપને નસાડી મૂક્યા. આ ચમત્કાર જોઈને જોગી પણ નાસી ગયો.

જોગીએ એક સાધ્વીજીને ગાંડી બનાવી દીધી. સંઘે યોગી પાસે જઈ સાધ્વીજીને સારી કરવા ખૂબ ખૂબ વિનવણી કરી, પણ તેણે માન્યું નહિ. એટલે સંઘે આચાર્ય મહારાજના કહેવા પ્રમાણે એક પૂતળાની આંગળી કાપી કે તરત જ જોગીની આંગળી કપાઈ નીચે પડી. પછી શ્રાવકોએ કહ્યું કે, જોગી મહારાજ ! જેમ આ આંગળી છેલ્લાઈ ગઈ તેમ તમારા મસ્તકનો પણ છેદ થશે. જોગીએ આ સાંભળી સાધ્વીજીને સારી બનાવી મોકલી દીધી.

જોગીએ એક દિવસે ચૂરણ નાખી જિનપ્રતિમાઓને વિમુખ કરી નાખી. આચાર્યમહારાજે તે યોગીને બેસવાના પાટલા ઉપર જ ખીલી દીધો. એટલે જોગીએ માફી માગી જિનપ્રતિમાઓને સમુખ કરી અને આચાર્ય તેને છૂટો કર્યો.

જોગીએ રાજસભામાં વાદ ચલાવ્યો, આ જ પ્રસંગે જોગીએ મંત્રબળથી તપેશ્વર મહાદેવનું મંદિર આકાશ માર્ગથી લાવી નાડલાઈમાં સ્થાપિત કર્યું છે અને આચાર્યશ્રીએ લાંબા દિનાથનું મંદિર વલ્લી કે ખેડખલાથી આકાશમાર્ગે લાવી સ્થાપિત કર્યું છે. આ બંને મંદિરો એક જ રાતમાં ઊઠી આવ્યાં છે, અને સવાર થતાં પહેલાં સ્થાપાયાં છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ ઘટના વિ. સં. ૯૯૬ થી ૧૦૧૦ સુધીમાં બની છે.

અંતે જોગીએ છેલ્લો દાવ માંડ્યો, એટલે કે છળ કરવાનો વિચાર કર્યો. નાડલાઈમાં ભગવાન આદીશ્વરના દેરાસરમાં બલિનો વિધિ ચાલતો હતો, ત્યારે તે ગોરખ સાધુ બની લિક્ષા માગવા આવ્યો. સઘે તેને લિક્ષા આપી ત્યારે યશોભદ્રસૂરિ બોલ્યા. ગુરુજીએ “પોતાનું આયુષ્ય ૬ મહિનાનું છે” એમ બોલી સંઘને કહ્યું કે, “આજથી છઠ્ઠે મહિને મારું મૃત્યુ છે, મારા માથામાં જે મણિ છે, તે આ જોગી અગ્નિસંસ્કાર સમયે ઉત્પાતો બિલા કરી મણિ લેવા ચાહશે, તમે સાવધાન રહેજો. તે માથાના મણિને મારી કરોડમાંથી બુદ્ધો પાડી દઈ મારા દેહનો સંસ્કાર કરજો. પણ તેને મણિ લેવા દેશો નહિ.” આચાર્ય મહારાજ છઠ્ઠે મહિને સ્વર્ગે ગયા ત્યારે જોગીએ પણ મણિ લેવા માટે પૂરી તકેદારી રાખી હતી, પણ શ્રાવકોએ ગુરુઆજ્ઞા પ્રમાણે માથામાંનો મણિ બુદ્ધો પાડ્યો કે શબ્દ થયો, જેને સાંભળતાં જ જોગીનું હૃદય ફાટી ગયું અને તે મૃત્યુ પામ્યો.

આચાર્ય મહારાજનું અગ્નિસંસ્કાર સ્થાન શિલા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, જ્યાં ઘણા યાત્રિકો આવી ફૂલ ચડાવે છે, તથા માનતા માને છે. નાડલાઈનું આ સ્થાન પરચાપૂરક મનાય છે.

આ આચાર્યને આં શાંતિસૂરિ, આં બલિભદ્રસૂરિ, ખીમઋષિ વગેરે અનેક શિષ્યો તથા સુમતિસૂરિ, કૃષ્ણઋષિ, આં પૂર્ણભદ્રસૂરિ વગેરે અનેક પ્રશિષ્યો થયા છે.

આં બલિભદ્રસૂરિ :

તેઓ સાંદરગચ્છના આં યશોભદ્રસૂરિના મુખ્ય શિષ્ય હતા.

આં યશોભદ્રસૂરિ પાણીમાં પધાર્યા હતા ત્યારે એક દિવસે સ્થંડિલ જતાં વરસાદ થયો એટલે આચાર્ય મહારાજ સૂર્ય મંદિરમાં જઈ બિલા. સૂર્યદેવે પ્રસન્ન થઈ તેમને મંત્રપોથી આપી, જેમાં સર્વ દર્શન, દિવ્યદષ્ટિ, સ્વર્ણસિદ્ધિ, રૌપ્યસિદ્ધિ, નગરસ્થાપના, પર-કાયપ્રવેશ, આકાશગમન, ઇત્યાદિ અનેક વિદ્યાઓ હતી. આચાર્ય મહારાજે ઉપાશ્રયે જઈ તે પોથી વાંચી પોતાના શિષ્ય બલિભદ્ર-મુનિ સાથે પાછી મોકલી, પરંતુ બલિભદ્રમુનિએ રસ્તામાં જ તેનાં પાનાં ચોરી લીધાં અને પોથી સૂર્યદેવને આપી. સાથેસાથ તે ચોરેલાં પાનાં પણ કુદરતી રીતે જ ગૂમ થઈ ગયાં, આથી બલિભદ્ર-મુનિએ ખસિયાણા પડી જઈ સૂર્યદેવ પાસે આવી, પોતાની ભૂલ સ્વીકારી વિદ્યાનાં પાનાં માગ્યાં, અને સૂર્યદેવે પણ “અચાર્યના જ શિષ્ય છે” એવા પ્રેમથી બલિભદ્રમુનિને તે પાનાં આપ્યાં. બલિભદ્રમુનિએ એક દિવસે લીંડીઓનું સોનું બનાવ્યું. આં યશોભદ્રસૂરિએ આ વાત જાણી તેથી તેમને અલગ રહેવાની આજ્ઞા કરી અને ચોંટાણુવંસી શાલિભદ્રસૂરિને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. બલિભદ્રમુનિ પર્વતની શુદ્ધઓમાં આવ્યા ગયા. અને આકરી તપસ્યા કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં તેમને અનેક વિદ્યાઓ સિદ્ધ થઈ.

આ અવસરે સોરઠમાં રા' રાજાઓનું રાજ્ય હતું. ઇતિહાસ કહે છે કે—વિ. સં. ૯૧૬ માં રા'ખેંગાર અને મૂળરાજ સોલંકીના રાજ્યકાળમાં રા' આહરિયુ સોરઠના રાજાઓ હતા. તે લૂંટકાદ, ચોરી, ચાંચિયાપણું અને વ્યભિચારને માર્ગે જીતરી ગયા હતા. તેઓ સસુદ્રે જતા વ્યાપારી વહાણોને, તેમજ ગિરનાર તીર્થ તથા પ્રભાસપાટણ તીર્થના જૈન-શૈવ યાત્રિકો ને લૂંટતા હતા. સ્ત્રીઓની લાજ લેતા હતા, જુગાર રમતા હતા, દારુ પીતા હતા, અને શિકાર ખેલતા હતા. ૬૦ સં આં શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ ‘દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય’ માં આ રાજાઓના પાશવી જીવનનો વાસ્તવિક ચિતાર આપ્યો છે. કચ્છનો રાવ અને સિંધના મ્લેચ્છો તેના સાગરીતો હતા. મૂળરાજ સોલંકીએ સોરઠ પર ચઢાઈ કરી, તે પાશવી નીતિનો અંત આણ્યો હતો અને યહી રા' માંકલિકેના સમયે આવી જ ભૂલવા પરિણમ્યો રા'ના

સબ્યવંશનો સમૂળ નાશ થયો હતો.

વિક્રમની દશમી સદીના ઉત્તર ભાગમાં સોરઠનો રાજા રા'ખેંગાર તેજ ક્રોડિનો રાજા હતો. તે યાત્રિક સંઘ શક્તિશાલી હોય તો બૌદ્ધધર્મીનો સ્વાંગ સજીને પણ ધર્મ સંઘર્ષણના બાના નીચે માત્રિકોને રંબડતો હતો.

એકવાર એક જૈનસંઘ શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરીને જુનાગઢ આવ્યો. સંઘપતિ ધનાઢય અને ધર્મપ્રેમી હતો, તેની એકીની વ્યવસ્થા મજબૂત હતી. રા'ખેંગાર તેને લૂંટી શકે તેમ હતું જ નહીં, એટલે રા'એ તેની પાસેથી પૈસા પડાવવા માટે નવો જ પેંતરો રચ્યો, અને જુનાગઢ આવેલ જૈન સંઘને કહ્યું કે—

“તમે બૌદ્ધ થશો તો જ ગિરનારની યાત્રા કરી શકશો. અન્યથા નહીં.” આ સાંભળી સંઘ વિમાસણમાં પડી ગયો પરંતુ સાથેસાથ સંઘે એ પણ નિશ્ચય કરી લીધો કે—“સંઘે અહીંની યાત્રા કર્યા સિવાય પાછા જવું નહીં, યાત્રા કરીને જ જવું.” સંઘને ત્યાં એમને એમ ૧૨ વર્ષો વીતી ગયાં. એક દિવસે અંબિકા દેવીએ શ્રીસંઘને જણાવ્યું—કે આં ચશોભદ્રસૂરિ કે વિદ્યાધારી બલભદ્ર મુનિ અહીં આગ્રી પોતાની વિદ્યાના પ્રભાવે આ તીર્થને પોતાનું બનાવે, તો જ તમે યાત્રા કરી શકો તેમ છો.

સંઘે ખેપિયો મોકલી પત્ર લખી આપી બલિભદ્રમુનિને અહીં પધારવા વિનંતિ કરી. એટલે બલિભદ્રમુનિ આકાશમાર્ગે જુનાગઢ આવ્યા. તેમણે પ્રથમ રાજા પાસે જઈ ન્યાય માર્ગે ચાલવા ઉપદેશ આપ્યો. રા'એ ક્રોધિત થઈ તે મુનિનો તિરસ્કાર કર્યો અને બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારવા જણાવ્યું. મુનિજી અડદના દાણા મંત્રી રાણી તરફ ફેંકી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. રાણી તરફડિયાં મારી, બહુ બહુ કરતી નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગઈ. રાજાએ બૌદ્ધાચાર્યને બોલાવી રાણીને ઠીક કરવા વિનંતિ કરી પણ તેની કંઈ કારી ચાલી નહીં. રાજાએ આખા સંઘનો નાશ કરવા સૈન્ય તૈયાર કર્યું પણ મંત્રી તે દરમિયાનમાં મુનિજી પાસે જઈ પહોંચ્યો અને મુનિની એકીસાથે હબરો સૈનિકોનો નાશ

કરવાની અને એકીસાથે હબરો મરેલાઓને ઊભા કરવાની અફસુત વિદ્યા જોઈ, તે રા' પાસે આવ્યો. રા'ને ઠંડો પાડી આ ઋષિને પ્રસન્ન કરવામાં જ લાભ છે; એમ સમજાવી, માફી માગવાની વ્યવસ્થા કરી.

રાજા તરફથી મંત્રીએ માફી માગી અને મુનિજીના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી રાણી સાજી થઈ ગઈ. તરત જ રા'એંગારે પણ આ તીર્થ જોનોને પાછું સોંપ્યું અને શ્રીસંઘે ગિરનારની યાત્રા કરી લં નેમિનાથની પૂજા કરી.

ત્યાર પછી બલિભદ્રમુનિ ત્યાંથી વિહાર કરી પાલી, નાડોલ થઈ હાથુડી (હસ્તિકુડી) પધાર્યા, તેમણે ત્યાં રહ્યા જ મેવાડના રાણા અલ્લટની વિનંતિથી આહડ નગરમાં રાણીના રેવતીદોષને શમાવ્યો. આથી અલ્લટ રાજાએ મુનિજીને આહડ લઈ જઈ મોટો મહોત્સવ કર્યો અને અર્ધું રાજ્ય દેવા તૈયારી કરી પણ મુનિજીએ મુનિધર્મ સમજાવી રાજ્ય લેવાની ના કહી અને સાથેસાથ જણાવ્યું કે— “જો તમે કરી શકો તો એક કામ કરો કે આં શાલિભદ્રસૂરિ મને અર્ધો ભાગ આપે.”

રાજા અલ્લટરાજે આં શાલિસૂરિને મહોત્સવથી આહડમાં પધરાવ્યા. રાજાએ તેમને વિનંતિ કરી કે— “બલિભદ્રમુનિ તમારા ગુરુભાઈ છે, માટે તેમને ગુરુપાટનો અર્ધો ભાગ આપો.”

આં શાલિસૂરિએ સૌમ્યતાથી ઉત્તર વાળ્યો કે—

“રાજન્! રાજા ભાઈઓને ભાગ આપતો નથી, લોકો ભાઈઓને સરખો ભાગ આપે છે. ધર્માચાર્યોમાં પણ રાજનીતિ પ્રવર્તે છે. એટલે ગુરુનો સર્વ હકક પદ્ધતરને જ મળે છે.”

રાજાએ આ વાતને ન્યાયરૂપે સ્વીકારી લીધી એટલે હવે રાજાએ પોતે જ બલિભદ્રમુનિને વાસુદેવસૂરિ એવું નામ આપી આચાર્ય પદવી આપી અને તેમને નવા શ્રાવકો કરી આપ્યા. (વિ. સં. ૯૭૩ લગભગ)

આં વાસુદેવસૂરિએ હાથુડીમાં જઈ ત્યાંના રાડોડ રાજા વિદગ્ધરાજને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મી બનાવ્યો.

રાજાએ પણ હત્યુંડીમાં વિશાળ જિનચૈત્ય બનાવી તેમાં સં. ૬૭૩ ના શુચિ મહિનામાં ઉક્ત સૂરિના હાથે ભગવાન શ્રીજીપદ-દેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તેની પૂજા માટે અને આચાર્યશ્રીના જ્ઞાન ભંડાર માટે ખેતી તથા વ્યાપાર ઉપર જુદા જુદા લાગાઓ નાખી કાયમી દાનશાસન કરી આપ્યું. ત્યારબાદ તેના પુત્ર રાજા મન્નમટ-રાજે પિતાના દાનશાસનને કાયમી તરીકે મંજૂર રાખી, તેમાં વધારે કરી સં. ૬૯૬ના મહા વદિ ૧૧ ના દિવસે આં વાસુદેવસૂરિને બીજું દાનશાસન કરી આપ્યું. તેના પુત્ર ધવલરાજે પણ આં શાંતિભદ્રના ઉપદેશથી દાદાના મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરી તેમાં વિ. સં. ૧૦૫૩ મહા સુદિ ૧૩ રવિવારે પુણ્ય નક્ષત્રમાં નવા આદિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને ખરચ માટે પીપળિયા કૂવાની જમીન દાનમાં આપી. આ મંદિરના નવા મૂળનાયક તો નાહક, જિંદ, જસ, સંપૂર્ણ, ભદ્ર, નાગ, અને પોચી વગેરે શ્રાવકો તથા ગોઠીઓએ સ્વકર્મના ક્ષય માટે અને ચોતપોતાની સંતતિના આત્મ-કલ્યાણ માટે ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી બનાવ્યા હતા.

આં વાસુદેવસૂરિનું બીજું નામ આં કેશવસૂરિ છે. તેમનાથી હત્યુંડીગચ્છ નીકળ્યો, જેનું સંસ્કૃત નામ હસ્તિકુંડીગચ્છ છે. હત્યુંડીગચ્છ (હસ્તિકુંડીગચ્છ)

આં વાસુદેવસૂરિથી હત્યુંડીગચ્છ નીકળ્યો તેની પરંપરા ત્રણ રીતે મળે છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) આં વાસુદેવસૂરિ—સં. ૬૯૬ માં વિદ્યમાન (૨) આં શાંતિભદ્રસૂરિ—સં. ૧૦૫૩ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ રૂપાળા, તેજસ્વી, નૈષ્ઠિક પ્રજ્ઞાચારી, શુણ્ણવાન અને વિખ્યાત કીર્તિવાળા હતા. તેમને તે સમયના ઘણા રાજાઓ માનતા હતા. (શ્લો. ૨૭ થી ૩૨)

(૧) આં વાસુદેવ (૨) આં પૂર્ણચંદ્ર (૩) આં દેવસૂરિ (સુરાચાર્ય) (૪) આં બલિભદ્રસૂરિ.

(૧) આં વાસુદેવ (૨) આં પૂર્ણચંદ્ર (૩) આં વીર (૪) આં દેવ (આં સુર)

હત્યુંડીગચ્છના આવકો બાલી, સાદડી, સાંડેરાવ, મેવાડ વગેરેમાં આલ્યા ગયા છે જે આજે હત્યુંડિયા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

ખિમઝપિ :

ચિતોડ પાસે વડગામમાં બોહા નામનો ધી-તેલનો આપારી હતો. તે બહુ ગરીબ હતો, તેને એક દિવસે ઠેસ વાગતાં પડી ગયો અને કુંડલીમાંથી ધી ઢળી ગયું. ગામવાળાએ તેને મદદ કરી ધી અપાવ્યું. તે પણ ઠેસ વાગી પડી જતાં ફરી વાર ઢળી ગયું એટલે તેને કર્મની વિચિત્રતા પર ખૂબ જ વિચાર આવ્યો. તે પછી તે કોઈ એક દિવસે ગચ્છના આં યશોભદ્રસૂરિ પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેમના ઉપદેશથી જૈનધર્મી બન્યો—અને વૈરાગ્ય થતાં જૈન મુનિ પણ બન્યો. બોહા મુનિએ ગુરુની આજ્ઞા લઈ અવંતી પાસે ધામણ-ઉદ્ર ગામના તળાવની પાળ પાસેના જંગલમાં જઈ ધ્યાન જમાવ્યું અને બ્રાહ્મણ છોકરાઓના મારકુટ વગેરે ઉપસર્ગો સહી સમાધર્મ કેળવ્યો. પણ ત્યાંના અધિષ્ઠાયક દેવે તે છોકરાઓને એટલા લોહી વમતા કરી મૂક્યા, કે તેમના માખાપોએ આવી માફ માગી, ઋષિના ચરણનું પાણી લઈ છાંટ્યું, ત્યારે જ તે છોકરાઓ સારા થયા. પછી બ્રાહ્મણોએ એ મુનિની સામે દ્રવ્ય મૂક્યું, પણ મુનિએ લીધું નહીં; એટલે લોકોએ તેને જીર્ણોદ્ધારમાં લગાવ્યું. આ રીતે મોટા સહન-શીલ તથા ત્યાગી હોવાના કારણે લોકોએ બોહા ઋષિનું બીજું નામ **ખિમઝપિ** પાડ્યું. હવે તેમણે વિશેષતઃ નિર્જન ગિરિશુક્રઓમાં જ વસવાટ રાખ્યો અને આકરી તપસ્યા તથા અભિગ્રહો શરૂ કર્યા. તેમનો પહેલો અભિગ્રહ એવો હતો કે ‘ધારાપતિ મુંજનો નાનો લાઈ સિંધુલ નામે છે, તેની પાસે રહેનારો રાવ કૃષ્ણ નાહેલો હોય, છૂટા કેશવાળો હોય, ઉદ્વિગ્ન મનવાળો હોય અને એ સ્થિતિમાં એ ૨૧ પુલ્લા આપે તો **ખિમઝપિ** પારણ કરે’ ૩ મહિના અને ૮ દિવસના ઉપવાસ થયા પછી કુદરતી રીતે જ તે અભિગ્રહ પૂરો થયો. રાવ કૃષ્ણે પણ પોતાનું દ્રુકું આયુષ્ય જાણી ખિમઝપિ પાસે દીક્ષા લીધી, જેનું નામ કૃષ્ણ ઋષિ પાડ્યું. તેઓ ૬ મહિનાનું ચારિત્ર પાળી સ્વર્ગે ગયા. બીજો અભિગ્રહ એવો

હતો કે—‘સિંધુલનો હાથી મદમાં આવી પોતાની સૂંઠવડે પલાડવા વહોરાવે તો ખીમઋષિ પારણું કરે.’ ૫ મહિના ને ૧૮ દિવસે આ અભિગ્રહ પણ પૂરો થયો. વળી એવો અભિગ્રહ કર્યો કે:— ‘સાસુ સાથે લઢેલી વિધવા આદ્યજ્ઞો એ ગામની વચમાં પૂરણ-પોળી આપે તો ખિમઋષિ પારણું કરે’ આ અભિગ્રહ પણ ઘણા દિવસો પછી પૂરો થયો, અને દેવોએ કુસુમવૃષ્ટિ કરી. એકવાર ધારામાં મદોનમત સાંઢે ગોળ વહોરાવ્યો અને તે ગામના આપારીએ વધેલા ગોળના પૈસાથી જિનાલય બનાવી તેમાં લ૦ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી, જે મંદિર ગુડપીંડના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું. એકવાર ભાદરવામાં વાંદરાએ આંખાનો રસ વહોરાવવી પારણું કરાવ્યું. એકવાર ધારા રાજ્યના દરેક હાથી ગાંડા થઈ ગયા હતા, તે ખિમઋષિનું ચરણોદ્ધક છાંટવાથી સાજા થઈ ગયા તેથી રાજાએ એક ગુરુમંદિર બનાવ્યું અને તેમાં ખિમઋષિની ચરણચાદુકાની સ્થાપના કરી. ધનરાજ શેઠનો પુત્ર સર્પદંશથી મરી ગયો હતો. ઋષિએ પાણી છાંટવાથી તે જીવતો થયો, આથી શેઠે સપરિવાર શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો. પછી ઋષિજી ચિતોડમાં ગુરુ પાસે વિચરવા લાગ્યા. તેમણે કુલ ૮૪ અભિગ્રહો લીધા હતા, જે દરેક પૂર્ણ થયા હતા.

ખિમઋષિનાં ૩૦ વર્ષે દીક્ષા, ૭ વર્ષ સુધી ગુરુસેવા, ૫૩ વર્ષો સુધી તપસ્યા તથા અભિગ્રહગ્રહણ, અને ૬૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગગમન થયેલ છે.

કૃષ્ણઋષિ:

તે ધારાનગરીના યુવરાજ સિંધુલનો માનીતો રાવત હતો. તેણે તપસ્વી ખીમઋષિ પાસે દીક્ષા લીધી. આ સમયે આકાશમાંથી કુસુમવૃષ્ટિ થઈ હતી. ગુરુમહારાજે તેનું નામ કૃષ્ણઋષિ રાખ્યું. તે છ મહિનાનું ચારિત્ર યાળી સ્વર્ગે ગયા.

આં વીરસૂરિજી:

આ સૂરિજી મહાપ્રતાપી મંત્રવાદી થયા છે. તેમણે ઉત્કૃષ્ટ

ત્યાગ, તપ અને ઉજ્જવલ ચારિત્રના પ્રતાપે જૈન શાસનને દીપાબ્ધુ હતું. તેમનું જન્મસ્થાન લિન્નમાલ નગર, તેમના પિતાનું નામ શેઠ શિવનાગ, માતાનું નામ પૂર્ણલતા અને તેમનું પોતાનું નામ વીરકુમાર હતું. આ સમયે લિન્નમાલમાં ધૂમરાજનો વંશજ દેવરાજ રાજ્ય કરતો હતો.

શેઠ શિવનાગે ધરણેન્દ્રની આરાધના કરી હતી, જેથી ધરણરાજે તેમને વરદાન આપ્યું હતું કે- “તું ગમે તેવા ઝેરી નાગનું ઝેર ઉતારી શકીશ.” શિવનાગ શેઠ નાગકુલોનાં વિષને કૂંક મારીને કે હાથ અડાડીને ઉતારી નાંખતો હતો. શેઠે મંત્રરચના યુક્ત સ્તવન બનાવ્યું હતું, જે ધરણેન્દ્ર સ્તોત્ર રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું, અને જે સ્મરણ માત્રથી ઉપદ્રવને હરતું હતું.

શેઠ શિવનાગ કોટિધ્વજ કરોડોનો આસામી હતો. તેણે પોતાના પુત્ર વીરકુમારને મોટા વ્યવહારીઓની ૭ કન્યાઓ પરણાવી હતી. વીરકુમારે પિતાજીનો બધો ભાર ઉઠાવ્યો હતો, ત્યાં પિતાનું મૃત્યુ થયું. આથી વીરકુમારને બહુ જ આઘાત થયો અને વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો. વીરકુમાર ત્યારથી દરેક પર્વોમાં સાચોરમાં વિરાજમાન વીરપ્રભુનાં દર્શન કરવા જવા લાગ્યો.

એકવાર તે તથા તેનો સાળો બંને સાચોરમાં મહાવીર પ્રભુનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. પાછા વળતાં તેમને ચોરોએ ઘેરી લીધા, તેમાંથી સાળો ચોરોની દૃષ્ટિ બચાવીને ભાગી છૂટ્યો, અને લિન્નમાલ પહોંચ્યો. તેને વીરકુમારની માતાએ પૂછ્યું, વીરકુમાર ક્યાં છે? સાળાએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે- “એમને તો ચોરોએ પકડ્યા છે અને મારી નાખ્યા છે.” આ સાંભળતાં જ પુત્રવત્સલ માતાને અતિશય આઘાત પહોંચ્યો અને તે મૃત્યુ પામી.

થોડીવાર પછી ચોરોએ પુણ્યોદયથી વીરકુમારને મૂકી દીધો, એટલે તે દોડતો દોડતો ઘરે આવી, ત્યાં માતાને મૃત્યુ પામેલી જોઈ પૂછ્યું-આવું કેમ બન્યું? વીરકુમારને યથાસ્થિત વસ્તુનું જ્ઞાન થયું. એટલે તેણે પોતાના સાળાને ઠપકો આપ્યો. ભલા

માણસ ! મશ્કરીને પણ હદ હોય છે. સાજાને પણ આવી મશ્કરી માટે પારાવાર દુઃખ થયું. વીરકુમારને માતાના મૃત્યુથી દુઃખ થયું અને વૈરાગ્ય પ્રગટયો. તેણે પોતાની સ્ત્રીઓને એકેક કોટિ ધન આપી બાકીનું ધન સંઘભક્તિ અને જિનચૈત્યોમાં વાપર્યું, ગૃહસ્થ-વેશે જ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી સાચાર જઈ વીર પ્રભુની આરાધના શરૂ કરી, અક્ષાઈનું તપ કરી પારણું કર્યું અને ૬ વિગર્ભનો ત્યાગ કર્યો. પછી તે ત્યાં પૌષધમાં રહેતો અને પ્રાસુક આહાર લેતો હતો, રાતે નગરની બહાર જઈ કાયોત્સર્ગ કરતો હતો અને દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંચના ઉપસર્ગો સહન કરતો હતો. તે ત્યાં તીવ્ર તપ તપતાં એક તીર્થ સમાન પવિત્રતાનું ધામ થઈ પડ્યો.

એકવાર સંધ્યા સમયે તે નગર બહાર કાયોત્સર્ગ ભૂમિએ જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં પરમ કલ્યાણમૂર્તિ, ચારિત્રનો સાક્ષાત્ અવતાર હોય એવા ૧૦૦ વર્ષના વયોવૃદ્ધ આં વિમલગણિને આવતા જોયા. તેઓશ્રી મથુરા નગરીથી આવતા હતા અને સિદ્ધ-ગિરિ તરફ જવાના હતા.

વીરકુમારે મહારાજને નમસ્કાર કર્યો. ગુરુજીએ ધર્મક્ષાલ આપ્યો અને પૂછ્યું—હે વત્સ ! અત્યારે અકાળે તું ક્યાં જાય છે ?

વીરકુમારે કહ્યું—અહીં નગર બહાર કાયોત્સર્ગ કરવા ગઈ છું.

ગુરુજી બોલ્યા:—અમે તારા અતિથિ છીએ, તને અંગવિદ્યાનો આસ્નાય આપી અંત સમય સાધવા શત્રુંજય તીર્થ પર જવાના છીએ.

વીરકુમાર બોલ્યો:—પ્રભુ આપની મારા પર કૃપા થઈ.

વીરકુમારે ગુરુજીને ઉપાશ્રય બતાવ્યો અને રાત્રે ગુરુજી પાસે જ રહી ખૂબ ભક્તિ કરી.

ગુરુજીએ કહ્યું કે—વત્સ ! તું નિષ્કપટ ભાવથી અંગવિદ્યા શીખ કે જે શ્રુતજ્ઞાનના બળે તું શાસનમાં પ્રભાવક થઈશ.

વીરકુમાર બોલ્યો:—પ્રભો ! ગૃહસ્થને સિદ્ધાંતની વાચના કેમ અપાય ? વળી મને જ્ઞાન ચડતું નથી.

ગુરુજી બોલ્યા:-વત્સ! હું તો હવે પરભવનો પથિક છું. તું અંગવિદ્યા શીખ, તને આવડશે. હું તને તેનો અર્થ સમજાવું. એ પુસ્તક થરાદનગરના શ્રીઋષભદેવજીના ચૈત્યમાં શુકનાશના સ્થાનમાં છે, તેને લઈ ને તું વાંચજે, તને બધું અવશ્ય આવડશે.

પછી વીરકુમારે ગુરુમહારાજ પાસે દીક્ષા લીધી. ગુરુજીએ ત્યાં ૩ દિવસ રહી ગ્રંથનો આમ્નાય બતાવ્યો. આં વિમલગણિ ત્યાંથી વિહાર કરી વિમલાચલ તીર્થમાં ગયા અને લગભગ પ્રભુને નમી અનશન સ્વીકારી સ્વર્ગે પધાર્યા.

વીરસુનિ ગુરુજીની આજ્ઞા મુજબ થરાદનગર ગયા. તેમણે શ્રાવકો પાસેથી પુસ્તક મેળવ્યું અને ગણિવિદ્યાની સાથે અંગ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો. તે તેના પ્રભાવથી ઉચ્ચ તપસ્વી અને મહાન શક્તિસંપન્ન વિદ્વાન્ થયા. વળી પુણ્યયોગે એમને પરિવાર પણ થયો. અને વીરગણિજીએ અજ્ઞજનોને પ્રતિબોધ આપવાનો નિયમ ધારણ કર્યો.

વીરગણિજી ત્યાંથી વિહાર કરી અણહિલપુર જતા હતા, વચમાં થરા ગામ આવ્યું. ત્યાં વલહીનાથ અંતરતું મોટું સ્થાન હતું જે અંતરતું બીજું નામ વિરૂપાક્ષ હતું.

આ યજ્ઞ જે કોઈ માણસ મંદિરમાં સૂએ તેને ક્રોધથી ભારી નાખતો હતો. લોકોએ વાર્યા છતાંયે વીરગણિએ મંદિરમાં જ રાત રહ્યા અને ૩૫ હાથનો કુંડ કરી ધ્યાન લગાવીને બેઠા. રાતે વિરૂપાનાથે વીરગણિને ડરાવવા ભયંકર ઉપદ્રવો કર્યા, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઘણા ઘણા ઉપસર્ગો કર્યા, પરંતુ વીરગણિજી મેરુની જેમ અચલ અડગ અને દૃઢ રહ્યા. આખરે યજ્ઞે થાકી હારીને કહ્યું કે-“મેં આજ સુધી ઘણા દેવો અને માનવોનો માનભંગ કર્યો છે. તમે જ એક એવા પ્રતાપી સાધુપુરુષ છો કે મારાથી લેશ પણ ડગ્યા નથી, ડર્યા નથી અને ધ્યાનમાં જ અચળ રહ્યા છો.

મારા નમસ્કારથી ડકરેરી (ડકોર)ના ભીમનાથ મહાદેવનું શિવલિંગ કાઢ્યું છે. ત્યાંના રાજાની વિનંતિથી મેં તેને સાંધી

આપ્યું છે, જે આજસુધી એવું જ પૂજ્ય છે.

મેં મહાબોધનગરમાં બૌદ્ધ સાધુઓને જીતીને તેઓના ૫૦૦ મઠો તોડી નાખ્યા.

મહાકાલ તો મારા ભયથી ડરી ખૂણામાં સંતાઈ ગયો છે.

હું સોમનાથને જીતવા જતો હતો ત્યાં એ બ્રાહ્મણના વેશે આવી, મને વચનબદ્ધ કરી અહીં સ્થિર રહેવા વિનવી ગયો છે. “સોમનાથની યાત્રા તેની જ પૂર્ણ કહેવાય કે જે અહીં મારા દર્શન કરી જાય અને જો કોઈ તેમ ન કરે તો તેની યાત્રા અધૂરી જ કહેવાય.” પરંતુ એ મહાભાગી! તમે શ્વેતાંબર જૈનગુરુજી જ મને જીતનારા મળ્યા. હું આપના તપ, ત્યાગ, ચારિત્ર, દૃઢશ્રદ્ધા અને ધ્યાનની એકાગ્રતાથી પ્રસન્ન થયો છું. આપ મારી પાસે કાંઈ પણ માગો.

ગુરુજીએ માગવાની ના જ પાડી. આખરે એના બહુ જ આગ્રહથી કહું કે—“તું જીવોને અભયદાન આપ.”

વિરગણિજી કહ્યું:—ભગવાન! આપની વાત તદ્દન વ્યાજબી છે અને સાચી છે પરંતુ મારો પરિવાર માને તેમ નથી; છતાંયે આપની આજ્ઞાથી હું એ સ્વીકારું છું કે—“આ મંદિરમાં કદી પણ જીવહિંસા નહિ થાય.”

વીરગણિજી બોલ્યા:—આ વાત ગૂર્જરેશ્વરની સમક્ષ નક્કી થવી જોઈ એ કે એ મર્યાદા યાવજંદ-દિવાકરૌ કાયમ રહે.

યક્ષે તે કબૂલ્યું અને વચન આપ્યું.

વીરગણિજી ત્યાંથી પાટણ પધાર્યા. ગુજરાતના યુવરાજ આમુંડરાયે ગુરુજીનો સત્કાર કર્યો અને યક્ષની આજ્ઞા મુજબ એ મંદિરમાં જીવહિંસા સર્વથા બંધ થશે, એમ કબૂલ કર્યું અને થરાના વલહીનાથના મંદિરમાં કદાપિ જીવહિંસા ન થાય તેવું શાસન પણ કરી આપ્યું.

યુવરાજે ગુરુજીને ફરી એક વાર પાટણ બોલાવી પધરાવ્યા હતા. આ૦ વીરગણિજીએ પણ પાટણની જનતાને ખૂબ ઉપદેશ

આપ્યો હતો. ત્યાર પછી સજ્જનના શ્રીવર્ધમાનસૂરિજીએ તેમને પાટણમાં જ મોટા ઉત્સવપૂર્વક સંઘ સમક્ષ આચાર્યપદવી આપી હતી.

ત્યાં વલહીનાથ યક્ષ અનુરાગથી આઠ વીરસૂરિજીના વ્યાખ્યાનમાં આવતો અને ભક્તિથી વ્યાખ્યાન સાંભળતો હતો. તેમજ કીડાપ્રિય હોવાથી સુલક્ષણ મનુષ્યના દેહમાં આવી પીડા ઉપજાવ્યા સિવાય કીડા કરતો હતો. સૂરિજીએ તેને નિષેધ કરતાં સમજાવ્યું કે—“તારો વિનોદ બધા સહન નથી કરી શકતા માટે હવે તું આવો વિનોદ ન કર” ગુરુનું કહ્યું યક્ષરાજે માન્યું.

યક્ષે એક દિવસે ગુરુજીને કહ્યું કે—મને ફળ મળે અને આપને પણ લાભ થાય તેવું કાર્ય બતાવો. સૂરિજીએ પૂછ્યું—જનમંદિરથી શોભતા અષ્ટાષ્ટક પર્વત ઉપર જવાની તારી શક્તિ છે ?

યક્ષરાજ બોલ્યા—ગુરુજી ! તેવી શક્તિ તો છે, પરંતુ ત્યાંના વ્યંતરે એવા બળવાળા છે કે હું તેઓનું તેજ ઝીલી શકતો નથી. તેમ છતાં આપને ત્યાં પધારવું જ હોય હું તો ત્યાં આપને લઈ જઈને એક પહોર રહી શકીશ. તે દરમ્યાનમાં આપે ત્યાં દર્શન કરી લેવાં જોઈએ. આથી વધારે ત્યાં રહેશો તો પાછા નહીં આવી શકો.

સૂરિજીએ કબૂલ કર્યું કે આપણે ત્યાં ૧ પહોરથી વધુ નહીં રોકાઈએ એટલે યક્ષ બળદનું રૂપ લઈ ત્યાં હાજર થયો; સૂરિજી તેની ઉપર ચડી બેઠા, ત્યારે ગુરુજીએ માથા ઉપર વસ્ત્ર બાંધી લીધું હતું. સૂરિજી ક્ષણવારમાં જ અષ્ટાષ્ટકના મંદિર પાસે જઈ ઊતર્યા પરંતુ આચાર્યશ્રીએ દેવતાઓના તેજને સહન ન કરી શકવાથી દરવાજા પાસેની પૂતળીની પાછળ રહી મહાતીર્થનાં દર્શન કર્યાં. ભરત ચક્રવર્તીએ વર્ણુ અને માય અનુસાર બનાવેલી ચોવીશ તીર્થ-કરોની મૂર્તિઓને નમસ્કાર કર્યા અને પછી ત્યાંની નિશાની રૂપે દેવતાઓએ ચઢાવેલા ચોખામાંથી પાંચ-છ ઢાણા લઈ લીધા. સૂરિજી યાત્રા માટે રાતના પહેલા પહોરે ચાલ્યા હતા અને બીજા પહોરની એક ઘડી જતાં ઉપાશ્રયે આવી ગયા હતા.

ઉપાશ્રય દેવી અક્ષતની સુગંધથી સુગંધિત થઈ ગયો. મુનિ-

એએ આતું કારણ પૂછવાથી સૂરિજીએ મુનિઓને કહ્યું કે-“અષ્ટા-
પદ પર્વત પરના દેવાધિદેવોને વંદન કરો.” પછી બધી વાત કહી
અને ત્યાંથી લાવેલા ચોખા ખતાવ્યા. શ્રીસંઘને પણ આ સમાચાર
મળ્યા, શ્રીસંઘે રાજાને પણ આ શુભ સમાચાર પહોંચાડ્યા. રાજા
ચોતે ત્યાં આવ્યો. સૂરિજીએ તેમને અષ્ટાપદ ગિરિરાજ, ત્યાંના
મંદિરો અને મૂર્તિઓનું ચતુર્થ વર્ણન કરવા સાથે ત્યાંથી લાવેલા
દેવતાઈ ચોખા ખતાવ્યા. “જે ચોખા ૧૨ આંગળ લાંબા અને ૧
આંગળ જડા હતા.” રાજાને પણ આ અદ્ભુત ચોખા જોઈ ખાતરી
થઈ કે સૂરિજીનું કથન સાચું છે. પછી એ ચોખા ઉપાશ્રયમાં
રાખવામાં આવ્યા અને અષ્ટાપદના પ્રતિબિંબની જેમ પૂજવા
લાગ્યા. મુસલમાનોએ પાટણનો લંગ કર્યો ત્યાં સુધી આ ચોખા
ઉપાશ્રયમાં હતા.

એકવાર ગૂર્જરપતિ ચામુંડરાયે પોતાના વીર નામના
મંત્રીને જણાવ્યું કે, મને પુણ્યયોગે વચનસિદ્ધ વીર ગુરુ અને
વીર મંત્રી મળ્યા છે પરંતુ દુઃખની વાત છે કે-રાણીઓને
ગર્ભસ્થાવનો રોગ હોવાથી રાજપુત્ર નથી. મંત્રીએ તરત જ આં
વીરસૂરિ પાસે જઈ આ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો, અને ગુરુમહા-
રાજ પાસેથી મંત્રેલો વાસદેવ લઈ જઈ રાણીઓના માથા પર
ચડાવ્યો. બસ, ત્યાર પછી રાજા ચામુંડરાયને વલ્લભસેન, દુર્લભ-
સેન અને નાગરાજ નામે પુત્રો થયા. અનુમાન છે કે આ ઘટના વિ. સં.
૧૦૪૦ થી ૧૦૫૦ની વચમાં ચામુંડરાયના યુવરાજકાળમાં બની હશે.

એકવાર આં વીરસૂરિએ આખું પાસેના ઉંખરણી ગામમાં
પધારી ત્યાંના પરમાર રજપૂત ભદ્રકુમારને દીક્ષા આપી તેને
જેનાગમનો અભ્યાસ કરાવ્યો, કિયારુચિ ગીતાર્થ અને મહાન વિદ્વાન
બનાવ્યો. પોતાનો અંત સમય પાસે આવ્યો ત્યારે શ્રુતજ્ઞાનથી
પોતાના આયુષ્યની સમાપ્તિ જાણી, ભદ્રમુનિને પોતાની પાટે સ્થાપી
લેવું ચંદ્રસૂરિ એવું નામ રાખી, અનશન સ્વીકારી યોગ નિરોધથી
સંવરમાં રહી સ્વર્ગે ગમન કર્યું.

આં વીરસૂરિ સંલવતઃ તે સમયના યુગપ્રધાન છે; તેમનાથી કંબોધિયા અષ્ટાપદ વગેરે શાખાઓ નીકળી છે.

આં પ્રભાચંદ્રસૂર તેમનો સત્તાસમય આ પ્રમાણે બતાવે છે.—

આં વીર ગણિનો વિ. સં. ૯૩૮માં જન્મ, સં. ૯૮૦માં દીક્ષા અને ૯૯૧માં સ્વર્ગ.

વસુવહ્નિનિઘૌ ૧૩૮ જન્મ, વ્રતં વ્યોમવસુગ્રહે ૧૮૦।

હન્દુનન્દગ્રહેવર્ષે ૧૨૧ ડવસાનમમવત્ પ્રભોઃ ॥ ૧૬૫ ॥

(પ્રભાવકચરિત્ર-વીરસૂરિચરિત્ર શ્લો. ૧૬૫)

હવે તત્કાલીન ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો વિચાર કરીએ તો તેનો આચાર્યશ્રીની આ સંવતવારી સાથે મેળ ખાતો નથી. કેમકે આ શ્લોકમાં આચાર્યનો સમય વિ. સં. ૯૩૮ થી ૯૯૧ બતાવ્યો છે. સાથેસાથ આ જ ચરિત્રમાં લિન્નમાલનો રાજા દેવરાજ પાટણનો રાજા ચામુંડ અને મંત્રી વીરનાં નામે પણ બતાવ્યાં છે. એ પૈકીનો જલોરનો પરમાર રાજા દેવરાજ વિક્રમની અગિયારમી સદીમાં થયો છે. પાટણના રાજા ચામુંડરાયનો રાજ્યકાળ વિ. સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬ સુધીનો છે અને મંત્રી વિમલશાહના પિતા વીરમંત્રીનો સમય પણ સં. ૧૦૬૬ પહેલાં પડે છે. આ સિવાય પોતે તથા પદ્મધર આં ચંદ્રસૂરિની દીક્ષા, શાસ્ત્રાધ્યયન, ગીતાર્થ થવું અને સૂરિપદ મળવું; તેનાં પણ વર્ષો તો જોઈએના? આમ આ દરેક બાબતોનો આચાર્યશ્રીની ઉક્ત સાલવારી સાથે મેળ ખાતો નથી. આથી એમ માનવું પડે છે, કે આ સાલવારીમાં અથવા તેના સંકેત શબ્દોના અર્થમાં કંઈક ફરક હશે. આ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રીના સૂરિપદની સાલ બતાવી નથી. એટલે આં વીર-ગણિની સં. ૯૮૦માં દીક્ષા સં. ૯૯૧માં ગણિપદ સં. ૧૦૫૦ લગભગમાં સૂરિપદ અને વિ. સં. ૧૦૬૧માં સ્વર્ગ; એમ લાંબુ આયુષ્ય માની લઈએ તો ઉપરની આંટીઘૂંટીનો સરળ નિકાલ આવી જાય છે અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો સુમેળ બની રહે છે.

જે કે પાટણના રાજા ચામુંડરાયના સં. ૧૦૩૩ના વડસમાના તામ્રપત્રથી સ્પષ્ટ છે કે, તેણે યુવરાજ તરીકે પણ દાન આપ્યું છે. (ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૩, પૃ. ૧૫૪-૧૫૫) એટલે કે થરાના વિરપાક્ષ મંદિરમાં જીવહિંસા બંધ કરવાનું આજ્ઞાપત્ર પણ તેણે યુવરાજ તરીકે કઠાવ્યું હતું પરંતુ પછી તે રાજા થયો એટલે પાછળના લેખકોએ આ ઘટનાને રાજા તરીકે વર્ણવી છે. જે વસ્તુ સંલગ્નિત અને બનવાભોગ છે. રાણીઓની રોગ શાંતિવાળી ઘટના પણ ચામુંડરાયના યુવરાજકાળમાં બની છે; કેમકે વલ્લભસેન અને હર્લભસેન વિ. સં. ૧૦૫૦ પહેલાં જન્મ્યા હતા, માટે જ ચામુંડરાયે તેઓને યોગ્ય ઉંમરના થતાં સં. ૧૦૬૬માં ગાદીએ બેસાડ્યા હતા. એટલે આં વીરસૂરિનું દીર્ઘયુગ્ય માની સં. ૧૦૬૧માં સ્વર્ગગમન માનવું એ તર્કસંગત બની રહે છે.

આં વીરસૂરિની પદ્યવલી જુદા જુદા સાધનો વડે આ રીતે તૈયાર થાય છે.

(૩૪) આં વિમલચંદ્રગણિ વિં સં ૯૮૦માં સ્વર્ગ.

(૩૫) આં વીરસૂરિ તેઓ શાંત, ત્યાગી, વૈરાગી અને અડગ ધ્યાની હતા.

(૩૬) આં ચંદ્રસૂરિ:—તે આજુ પાસેના અષ્ટાદશ-શતીદેશના ઉંબરણી ગામના પરમારવંશી રાજકુમાર હતા. તેમનું નામ ભદ્રકુમાર હતું. આં વીરસૂરિ ઉંબરણીમાં પધારી ઉપાશ્રયમાં આવી જીતર્યા હતા પણ તેઓ સાંજે સ્મશાનમાં જઈ આખી રાત ધ્યાન કરતા હતા. તેઓ એકવાર સાંજે મસાણામાં જતા હતા ત્યારે ભદ્રકુમારે તેમને મસાણામાં જતા જોઈ વિનંતિ કરી કે, મહારાજ ! આ મસાણામાં ભયંકર ફાડી ખાનાર પશુઓ છે, અહીં આપ રાત રહો તે ઠીક નથી, કૃપા કરી આ શહેરમાં કોઈ સારા સ્થાનમાં પધારો. આચાર્ય મહારાજે ભદ્રિક એવા ભદ્રકુમારને કહ્યું: મહાનુભાવ મુનિઓને ડર હોતો નથી. મુનિઓ તો આવા નિર્જન સ્થાનમાં જ ધ્યાન કરે છે અને એમાં જ આનંદ માને છે. ભદ્રકુમાર આ

સાંભળી તેમના ઉત્તરથી પ્રભાવિત થઈ પોતાના સ્થાને ચાલ્યો ગયો. ઘરે જતાં તેને જાણ્યું લેટણું મળ્યું. પણ તે જાણ્યું કીડા પડ્યા હતા. રાજકુમારે તે કીડા જોઈ વિચાર્યું કે, અહો ! આ ફળોમાં કીડા છે, રાતે ખાઈએ તો તેમનો નાશ જ થાયને ? આથી નક્કી છે કે, રાત્રિભોજન કરવું એ ઉચિત નથી. હવે તેણે બ્રાહ્મણ પંડિતને બોલાવી પૂછ્યું કે, ફળમાં કીડા ખાઈ જાય તેને શું પ્રાયશ્ચિત્ત આવે ? શાસ્ત્રીજીએ જવાબ વાળ્યો કે, “સોનાના એવા જ કીડા બનાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં અપાય તો જ તે પાપની શુદ્ધિ થાય.” રાજકુમારને આ ઉત્તરથી સંતોષ થયો નહિ. તેને વિચાર થયો કે, “સોનાના કીડા બનાવી જે બ્રાહ્મણોને દાન કરીએ તેઓ તેનો પણ વિનાશ કરવાના જ છે, એનો દોષ કેને લાગે ? એ રીતે તો પાપની પરંપરા વધતી જ જવાની. એટલે એ રીતે તો પાપશુદ્ધિ થઈ ન શકે; માટે શાસ્ત્રીજીએ બતાવેલું પ્રાયશ્ચિત્ત શુદ્ધિગમ્ય અને તેમ નથી.”

રાજકુમારે બીજે દિવસે સવારે ઉપાશ્રયમાં જઈ આં વીર-સૂરિને એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

આચાર્ય મહારાજે તેનો ખુલાસો કર્યો કે—ભદ્ર ! સર્વત્ર સ્થાવર અને ત્રસ જીવો રહેલા છે. જેમાં પૃથ્વી, પાણિ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય, ચૈઈદ્રિય, પંચેન્દ્રિય, જળચર, થલચર એચર, માછલાં, ગાય, ચકલાં, તિર્થંચ, નારકી, દેવ અને મનુષ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

વનસ્પતિ સ્થાવરકાય છે. તેમાં ઘણા જીવો રહેલા છે. તેનાં મૂળ ફળ, વગેરેમાં ઘણા જીવો જન્મે છે અને મરે છે. આ સૌતે જીવો રહેલા છે તે ઠરેકનું યથાશક્તિ રક્ષણ કરવું જોઈએ. વિવેકી રાજકુમાર ! દયા એ જ ધર્મ છે. તું વિચાર કરીશ તો તને આ વાત ખરાબર સમજાશે. ભદ્રકુમાર આ ઉત્તર સાંભળી પ્રતિબોધ પામ્યો અને તેણે સંસારનો ત્યાગ કરી પોતાના કલ્યાણ માટે દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો. આં વીરસૂરિએ તેને દીક્ષા આપી પોતાનો શિષ્ય ભદ્રસુનિ બનાવ્યો અને અંત સમયે તેને આચાર્ય-

પદ આપી ચંદ્રસૂરિ એવું નામ રાખી પોતાની પાટે સ્થાપિત કર્યાં. આં ચંદ્રસૂરિ પણ ગુરુ જેવા જ તેજસ્વી થયા.

(૩૭) યશોદેવસૂરિ:—તેમણે વિ. સં. ૧૧૭૬માં ‘પિંડ-વિશુદ્ધિ’ પ્રકરણની વૃત્તિ બનાવી જેનું વડગચ્છના શ્રુતહેમનિકષ પૂજ્ય આં સુનિચંદ્રસૂરિએ સંશોધન કર્યું હતું અને તેના આધારે જ વિ. સં. ૧૨૯૫માં ચંદ્રગચ્છના આં શ્રીપ્રભસૂરિ શિષ્ય આચાર્ય માણિક્યપ્રભસૂરિ શિષ્ય આં ઉદયસિંહે પિંડવિશુદ્ધિ-દીપિકા બનાવી છે.

(૩૮) પાર્શ્વદેવગણિ:—તેઓ મોટે ભાગે દ્વિજપાર્શ્વદેવગણિ તરીકે વિખ્યાત છે. તેમણે ‘ઉપસર્ગ સ્તોત્રવૃત્તિ, પદ્માવત્યષ્ટક, અને સં. ૧૨૦૩માં તેની વૃત્તિ’ બનાવેલ છે.

જૈન રાજાઓ

રાજા અલ્લટરાજ

ચિતોડની ગાદીએ ખુમાણુ (ગ્રીજા) પછી ભર્તૃભટ (બીજો) રાજા થયો. તેની રાણી મહાલક્ષ્મી રાઠોડ વંશની કન્યા હતી. મહાલક્ષ્મી રાણીએ અલ્લટરાજને જન્મ આપ્યો, જેનાં અલ્લ, અલ્લુ, આલુ, અલ્લટ અને રાવળ વગેરે નામો છે, ચિતોડના શિશોદીઆ રાજાઓમાં બાપા રાવળ અને શક્તિકુમારના વચ્ચેના ગાળામાં અલ્લટ એ પ્રતિભાશાળી રાજા થયો છે. ‘ટોડ રાજસ્થાન’માં તેનો સંવત ૬૨૨ આપ્યો છે અને શિલાલેખોમાં તેનો સંવત ૧૦૧૦ મળે છે. એટલે કે વિ. સં. ૬૨૨ થી ૧૦૧૦ તેનો સત્તા-સમય છે. તેણે ચિતોડની ગાદી સારી રીતે દીધાવી હતી. સીમાડાના રાજાઓ સાથે તેને મીઠો સંબંધ હતો. આહડ પાસેના પ્રદેશ મેવાડનું સૌંદર્ય ધામ છે. રાજા અલ્લટ વિ. સં. ૧૦૦૮ થી તો આહડમાં જ વધુ રહેતો હતો, તેથી આહડને પાટનગર તરીકે ફરીવાર લાલ મળ્યો અને રાજા અલ્લટરાજના વંશજો આહડીઆ એવા નામથી પણ વિખ્યાત થયા. સંભવ છે કે સુન્દરાજે આહડ પર હલ્લો કર્યો ત્યાર પછી તેના વંશજોએ ચિતોડને કાયમી પાટનગર

ખનાંચું હશે. અલ્લટરાજ જૈનધર્મી^{*} રાજા હતો. તેને પહેલ-વહેલો ઉપકાર આં બલિભદ્રસૂરિથી થયો હશે. આચાર્ય બલિભદ્રજી મુનિપણમાં હતુંડીમાં પધાર્યા અને તેમણે ત્યાં રહ્યા રહ્યા જ અલ્લટરાજની રાણીનો રેવતીદોષ શમાવ્યો. પરિણામે અલ્લટરાજે બલિભદ્ર મુનિને વાંધા, તેમની પાસેથી જૈનમુનિનો માર્ગ સાંભળ્યો; તેમને આચાર્ય ખનાંવ્યા, તેમને શ્રાવકો ખનાવી આપ્યા અને હતુંડીમાં રાજા વિદ્યધરાજને પણ તેમની સેવા કરવા સૂચવ્યું. આ ઘટના વિ. સં. ૯૭૩ પહેલાં ખની છે. પછી તો અલ્લટરાજે ખીજા વિદ્વાન જૈનાચાર્યોને પણ પોતાની રાજસભામાં પધરાવી ખૂબ સન્માન્યા છે. તે આચાર્ય નન્દસૂરિ (નંદકસૂરિ)ને શુરુ તરીકે માનતો હતો, તેની સભામાં આચાર્ય મલ્લવાદીના વડીલ શુરુભાઈ આં જિનયશે પ્રમાણુ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. આચાર્ય વિમલચંદ્ર અને આં જયસિંહસૂરિને પણ તેણે વંદન કર્યું છે. અલ્લટરાજની તલપાટકની* રાજસભામાં રાજગચ્છના આં પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ દિગંબરાચાર્યને છતી પોતાનો શિષ્ય ખનાવ્યો હતો, જેની ચાહગીરીમાં ચિતોડના કિલ્લામાં જૈન વિજયસ્તંભ ખન્યો છે. તેમના પટ્ટધર આં અભયદેવસૂરિ પ્રત્યે રાજા પણ બહુ જ પૂજ્યભાવ ધરાવતો હતો, હૂણુ રાજાની પુત્રી હરીયદેવી અલ્લટરાજની રાણી હતી. તેણીએ હર્ષપુર વસાવ્યું છે. ત્યાંથી મન્નિજમા શાખામાંથી હર્ષપુરીય ગચ્છ નીકળ્યો છે. અજમેરથી ૧૨ માર્ગલ દૂર હાંસોટ નામે ગામ છે. એ જ આ હર્ષપુર છે. આ

* તલવાડા, તલપાટક, તલહટ્ટી, તળેટી, એ મળતાં નામો છે.

પંખમમાં હૂણુસમ્રાટ તોરમાણની રાજધાની પર્વતિકા હતી. પર્વતિકાનાં ખીજાં નામો તલવાડા, ચચપુર અને ચાચર ખતાવ્યાં છે. (જુઓ પૃ. ૪૪૧) એટલે તલવાડા એ પર્વતિકાનું ઉપનગર કે પાડો હોય એમ સંભવે છે. આજ રીતે ચિતોડગઢની તળેટીનો ભાગ પણ તલપાટક તરીકે ઓળખાતો હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચૌદમી સદીના ઉ. વિનયપ્રભ તીર્થમાળામાં તલવાડામાં બં શાંતિનાથનું દેરાસર ખતાવે છે. આ સ્થાન પણ મેવાડનું તલવાડા હોય એમ સંભવે છે.

ઉપરથી એ પણ પુરવાર થાય છે કે સાપાદલક્ષ (સવાલક) દેશમાં પણ મેવાડના રાજાઓની હકુમત હતી.

તેણે આહડમાં ભં પાર્શ્વનાથનું દેરાસર બનાવી તેમાં આં ચશોભદ્રસૂરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એકંદરે અલ્લટરાજ તે જૈન રાજા થયો છે.

કર્દમરાજ

કર્દમરાજ તે ત્રિભુવનગિરિ (તહનગઢ)નો રાજા હતો. તેણે રાજગચ્છના આં અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી અને તે આં ધનેશ્વરસૂરિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ આચાર્યને ત્રિભુવનગિરિનો રાજા, માળવાનો મુંજ રાજા વગેરે ગુરુ તરીકે માનતા હતા, તેથી તેમનો ગચ્છ જગતમાં રાજગચ્છ તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો જેની ઘણી શાખાઓ નીકળી છે.

(જુઓ : પૃ. ૫૦૮)

આદવવંશી કુમારપાલ વિ. સં. ૧૨૧૦માં તહનગઢનો રાજા હતો, તે આં જિનદત્તસૂરિના ઉપદેશથી જૈન બન્યો હતો. તેને સં. ૧૨૫૨માં મહમદ ઘોરીએ હરાવ્યો હતો. કુમારપાલના વંશજ અર્જુનપાલે સં. ૧૪૦૫માં કરોલી વસાવ્યું છે. કરોલી શહેર જૈન શ્રવેતામ્બર મહાવીરજી તીર્થની પાસે છે. ત્યાંથી ઇશાનમાં ૨૪ માઈલ દૂર તહનગઢ છે, તે જ આ ત્રિભુવનગિરિ છે.

(પ્રભાવકચરિત્ર પ્રશસ્તિ, પાર્શ્વનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ, ભારતીય-વિદ્યા ભા. ૨-અં. ૧)

સપાદલક્ષનો રાજા

સપાદલક્ષગોપાલત્રિભુવનગિર્યાદિદેશગોપાલાન્દ ।

યદ્વતુરધિકાશીત્વા વાદજયે રજ્જયામોસ ॥ ૨૭-૨૮ ॥

રાજગચ્છના આં પ્રદુમ્નસૂરિએ સવાલક અને તહનગઢ વગેરે રાજસભાઓમાં ૮૪ વાદો જીતી ત્યાંનાં રાજાઓ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પડ્યો હતો.

(રાજગચ્છના આં માણેકચંદ્રસૂરિકૃત-પાર્શ્વનાથચરિત્ર પ્રશસ્તિ)

આં પ્રભાચંદ્રસૂરિ લખે છે કે—“વિક્રમની અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સપાદલક્ષ દેશના કુચ્યપુર (કુચેરા) નગરમાં અહ્લનો પુત્ર ભુવનપાલ રાજા હતો.”

(પ્રભાવકચરિત્ર, અભયદેવસૂરિપ્રબંધ)

આથી અનુમાન થાય છે કે—ચિતોડના રાજા અદલટની અહીં સુધી હકુમત હશે અને તેનો પુત્ર ભુવનપાલ અહીંનો સૂબો હશે. અથવા કુચેરાનો રાજા અપુત્રેયો હોઈને તેની ગાદીએ સગોત્રી ભુવનપાલ આવ્યો હશે અથવા કુચેરાના રાજાનું નામ પણ અદલ હશે અને તેને ભુવનપાલ નામે પુત્ર હશે.

શિશોદિઆ વંશની અનેક શાખાઓ હતી, તેમાં સંભવતઃ કુચેરાના રાજવંશનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલે ચિતોડનો રાવલવંશ અને કુચેરાનો રાજવંશ એકગોત્રી છે અને એમજ હોય તો અદલટરાજનો પુત્ર ભુવનપાલ કુચેરાની ગાદીએ આવે તો એ પણ બનવાબેગ છે. આમાં એક વાત ચોક્કસ છે કે—ભુવનપાલ પહેલાંનો કુચેરાનો રાજા અહ્લ આં પ્રદ્યુમ્નસૂરિનો ભક્ત હતો.

રાજા મિહિરભોજ

કનોજના પડિહારવંશી નાગાવલોક, મિહિરભોજ અને કક્કુઅ વગેરે રાજાઓ જૈનાચાર્યના ઉપાસકો હતા. (જુઓ : પૃં ૫૩૬-૫૩૯) હત્થુંડિયા રાઠોડની રાજાવળી

૧. રાજા હરિવર્મા—તે રાઠોડ વંશનો હતો અને હત્થુંડીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે હત્થુંડી, ખાલી વગેરે નાની ગોડવાડનો પ્રદેશ મેવાડ સાથે જોડાયેલો હતો. પછી કાલક્રમે તે તેનાથી છૂટો પડી મારવાડ સાથે જોડાઈ ગયેલ છે. ગોલવાડથી મેવાડમાં જવાના જે જે પહાડી રસ્તાઓ છે તે તે દરેક પ્રવેશ સ્થાનો પર જૈન તીર્થો સ્થપાયાં છે, જે આજે પણ વિદ્યમાન છે.

આજે *હત્થુંડીનગર વિદ્યમાન નથી કિન્તુ તેનાથી ૧ કોષ દૂર

*હત્થુંડી—હત્થુંડીનગર, હત્થુંડીગઢ કે રાજા ધવલરાજે બનાવેલ ભગવાન આદિનાથનું દેરાસર આજે વિદ્યમાન નથી. આજે તે નગરથી ૧

સેવાડી પાસે રાતા મહાવીરનું તીર્થ વિદ્યમાન છે. રાજા હરિવર્મા વિક્રમની આઠમી સદીનો રાજા છે. તેને રુચિ નામની રાણી હતી.

(૨) વિદ્યધરાજ—રાજા હરિવર્મા પછી તેનો પુત્ર વિદ્યધરાજ હત્યુડીની ગાદીએ આવ્યો. તે મેવાડના રાજા અલ્લટનો મિત્ર હતો, અલ્લટરાજના કહેવાથી તેણે આં વાસુદેવસૂરિને

કોશ દૂર રાતા મહાવીરનું તીર્થ છે. હત્યુડીનો રાજ્યવંશ ત્યાં હત્યુડિયા રાઠોડ કહેવાય છે અને હત્યુડી ગચ્છના શ્રાવકો બાલો, સાદડી, સાંડેરાવ, મેવાડ વગેરે સ્થાને પથરાઈ ગયા છે, તે પણ હત્યુડિયા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

રાતા મહાવીર—હત્યુડીથી ૧ કોશ અને વિજયપુરથી ૧ કોશ દૂર રાતા મહાવીરનું તીર્થ છે; ૨૪ દહેરીવાળું મંદિર છે, ૨૧ હાથ ઊંચી લાલ રંગની બં મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમા છે. આ તીર્થ વિક્રમની તેરમી સદીમાં બન્યું છે, એમ શિલાલેખોના આધારે સમજી શકાય છે. અહીં હત્યુડી-ગચ્છના આચાર્યની પ્રતિમા પણ વિરાજમાન છે, આ તીર્થનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૨૦૦૫ માગશ્વર શુદ્ધિ ૧૦ના દિવસે વિજયપુર આદિના શ્રી સધે કરાવેલ છે. આં વિજયવલ્લભસૂરિએ તે જ દિવસે અહીં બીજી પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી છે.

(આ. સૂરાચાર્યકૃત પ્રશસ્તિ-શિલાલેખ, જિનવિજયજનો શિલાલેખ સંગ્રહ ભા. ૨જો, કવલાવણ્યસમયકૃત રાસ)

સેવાડી—સેવાડીનું સંસ્કૃત નામ શમીપાટી છે. અહીંના શિલાલેખો બોલે છે કે-શમીપાટી એ નાડોલના યુવરાજેનું ભુક્તિનગર (ભોગવટાનું મામ) હતું. નાડોલમાં અનુક્રમે ચૌહાણ અણહિલ, જિંદ, અશ્વરાજ (વિ. સં. ૧૧૬૭ થી ૧૧૮૦), કટુકરાજ (વિ. સં. ૧૨૩૧ સુધી) અને જયંતસિંહ રાજાઓ થયા છે. કટુકરાજ જનધર્મી રાજા હતો. સેવાડીમાં બ. મહાવીરસ્વામીનું બાવન-દેરીવાળું બળ્ય દેરાસર હતું. અશ્વરાજના સેનાપતિ યશાવીરે અહીં સં. ૧૧૭૨માં બં શાંતિનાથજીનું દેરાસર બનાવ્યું હતું. અને યુવરાજ કટુકરાજે તેની પૂજા માટે ખરચો આંધી આપ્યો હતો. અહીં શ્રાવકોનાં ૨૦૦ ઘરો છે, ૨ ધર્મશાળા છે, ઉપાશ્રય છે, ૨ બળ્ય દેરાસર છે. બં મહાવીરસ્વામીનું દેરાસર ખારમી સદીમાં બન્યું છે. તેમાં બ. મહાવીરસ્વામીની ૧૧ હાથ ઊંચી બળ્ય પ્રતિમા વિરાજમાન છે.

બીજું દેરાસર બં વાસુપૂજ્યસ્વામીનું છે. મંદિરની પાસેની દેરીમાં મં ગૌતમસ્વામી વગેરેની મૂર્તિઓ છે.

સાંડેરગચ્છના આં ગુણરત્નસૂરિની પ્રતિમા પણ અહીં વિદ્યમાન છે.

હત્યુંડીમાં પધરાવ્યા, તેમના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો અને ભગવાન શ્રીઆદિનાથનું વિશાળ જિનચૈત્ય બંધાવી તેના નિર્વાહ માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

વિદગ્ધરાજે પ્રથમ પોતાના વજન પ્રમાણે સોનું તોળી તુલા-દાન કર્યું. તેના ૩ ભાગ પાડી ૨ ભાગ પ્રભુને અને ૧ ભાગ ગુરુને સમર્પિત કર્યો. ત્યાર પછી તેણે પોતાના રાજ્યના નાના મોટા દેવ ગામોનાં લોકોને બોલાવી તેની સન્મુખ સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધીનું દાનશાસન કરી આપ્યું તે આ પ્રમાણે :—

કચ-વિકચમાં દર ૨૦ પોઠે રૂપેયો ૧, ગાડી ભરાય અને ચાલે કે દરગાડી દીઠ રૂ. ૧, તેલના ઘાણામાંથી ઘડા દીઠ કર્ષક-૧, તંબોલીએ દર ૧૨ બીડીએ ૧ બીડું, દરેક બુગારીએ ૧ પાઈ, સુતારે પાટડા દીઠ + + ખેડૂતે રેટે રેટે ઘઉં અને જવ આઠક-૧, ઘી તેલ વગેરેમાં કુડલા દીઠ, પળી પાંચ, ભાર દીઠ વીશોપક ૧, એ રીતે રાજ્ય-શાસનની જેમ ધર્માદા કર આપવો. સં. ૯૭૩.

આઠ વાસુદેવસૂરિ આ આવકના ૩ ભાગ કરી ૨ ભાગ દેરાસરમાં અપાવતા હતા અને ૧ ભાગ પોતે વિદ્યાધન તરીકે રાખતા હતા.

(૩) મમ્મટરાજ—વિદગ્ધરાજ પછી તેનો પુત્ર મમ્મટરાજ રાજા થયો. તેણે રાજા થયા પછી આઠ વાસુદેવસૂરિની પૂજા કરીને બીજું શાસન લખી આપ્યું. તે આ પ્રમાણે :—

મારા પિતાજી રાજા વિદગ્ધરાજે દાનશાસન લખી આપ્યું છે. તેનું દરેકે બરાબર પાલન કરવું. વિશેષમાં—કપાસ, કાંસ, કેસર, મજ્જિષ્ઠ વગેરે કરિયાણું વેચતાં ભાર દીઠ પલ ૧૦, ઘઉં, મગ, જવ, મીઠું, રાજ વગેરેમાં દ્રોણ દીઠ માણું ૧ આપવું. રાજા રાજ્યકુટુંબ અને પ્રજાએ દેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યની રક્ષા કરવી, ધર્માદા દ્રવ્યનું ભક્ષણ કે ઉપેક્ષા કરવામાં પાપ છે. દેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યનું ભક્ષણ કે ઉપેક્ષા કરવામાં વધુ પાપ છે. સં. ૯૮૬ મહા વદિ ૧૧.

મમ્મટરાજના રાજ્યકાળમાં આઠ સર્વદેવસૂરિ અહીં પધાર્યા હતા. તેમના ઉપદેશથી સં. ૯૮૮માં હત્યુંડીના રાવ જગમલે પોતાના

પરિવાર સાથે જૈન બની ચોસવાલ સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેઓનું ઝામડ ગોત્ર થયું.

(૪) ધવલરાજ—મમ્મટરાજનો પુત્ર ધવલરાજ હત્યુંડીનો રાજા થયો. તે બહુ બળવાન હતો. માળવાના સુજરાજે મેવાડમાં જઈ આહડ તોડ્યું ત્યારે આ ધવલરાજે મેવાડના રાજા શાલિવાહન કે જેનું બીજું નામ યુમાણુ ચાથો સંભવે છે તેને તથા જુજરાતના સોલંકી રાજાને શરણ આપ્યું હતું. તેણે આહાણુ વિઘ્નરાજના ભાઈ દુર્લભરાજ અને વિઘ્નરાજના પુત્ર મહેન્દ્રના કિસ્સામાં મહેન્દ્રને મદદ કરી રાજ્ય અપાવ્યું હતું અને મહાબલવાન મૂળરાજથી ડરતા વઢવાણના રાજા ધરણીવરાહને શરણ આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે ધવલરાજનું શરણ અનેક રાજાઓએ સ્વીકાર્યું હતું. (સ્ત્રો. ૯ થી ૧૮).

આ જૈન રાજા હતો. તેણે આં શાંતિસૂરિના ઉપદેશથી પોતાના દાદા રાજા વિદ્યધરાજે કરાવેલ ભગવાન આદિનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી વિશાલ જિનાલય બનાવ્યું અને તેમાં સં. ૧૦૫૩ મહાશુદ્ધિ ૧૩ દિને આં શાંતિસૂરિના હાથે હત્યુંડીના ગોઠી તથા શ્રાવકોએ ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથી બનાવેલ ભગવાન આદિનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી, દેવજનદંડ ચઢાવ્યો, અને તેના નિર્વાહ માટે પિંપળીયાદ્રૂવાની રેંટવાળી જમીન સમર્પિત કરી હતી.

(૫) બાલપ્રસાદ—તે ધવલરાજનો નીતિવાળો પુત્ર હતો. ધવલરાજે મોટી ઉમ્મર થતાં પોતાના હાથે જ પોતાના પુત્ર બાલપ્રસાદને હત્યુંડીની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. તે પણ જૈનધર્મી હતો.

એક ઉદ્દેશ્ય એવો મળે છે કે, સં. ૧૨૦૮માં હત્યુંડીના રાજાએ અંગ્રજગચ્છના આં જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી ભં મહાવીરસ્વામીનું મંદિર બનાવ્યું હતું.

(ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૩ પૃ. ૨૪૦)

(અજમેરના સંગ્રહસ્થાનમાં સુરક્ષિત હત્યુંડીનો શિલાલેખ)

શ્રાવસ્તીનો જૈન રાજવંશ

શ્રાવસ્તી એ પ્રાચીન મોટી નગરી અને તીર્થભૂમિ છે. અહીં ભગવાન સંભવનાથના સ્વયન, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાન એ ચાર પુણ્યપ્રસંગો બન્યા છે, પાંચસો ચોરોના પ્રતિબોધક સ્વયં-સંયુક્ત કર્પલ મહર્ષિ અહીં થયા છે અને સિદ્ધિ પામ્યા છે, પ્રતિમાધારી રાજકુમાર ભદ્ર અણુગારને રાજપુરુષો તરફથી ઉપસર્ગ થતાં અહીં તેમનાં કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ થયાં છે, આઠ અન્વિતસેનના શિષ્ય ક્ષુદલક મુનિને નાટકમાં એક સૂક્તથી અહીં જ પ્રતિબોધ થયો હતો, ખંધકાચાર્ય પણ અહીં થયા છે, ભગવાન શ્રીમહાવીર-સ્વામીએ અહીં એક ચોમાસું કરેલ છે, ભગવાન કુર્લ્ય ઉદ્યાનમાં અને કેશીકુમાર તિલ્લક ઉદ્યાનમાં સમોસર્થા હતા ત્યારે ગણુધર કેશીકુમાર અને ગણુધર ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમસ્વામીનો સંવાદ, શંકાનિરસન અને એકમેળ અહીં થયાં છે, ભગવાન મહાવીરના શ્રાવકો શંખપુષ્કલી અને ઢંક કુંભાર અહીંના વતની હતા, ભગવાનનો શિષ્ય જમાલી નિહવ બની અહીં આવ્યો ત્યારે ઢંક શ્રાવકે ભગવાનની પુત્રી સાધ્વી પ્રિયદર્શનાને ઓઢવાનાં કપડાંનો એક ભાગ સળગાવી પ્રતિબોધ પમાડી ભગવાનના માર્ગે વાળી હતી, અને તેણીની પાછળ બીજી સાધ્વીઓ અને સાધુઓ પણ સન્માર્ગે આવ્યા હતા. આ રીતે શ્રાવસ્તી અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું સંગમ સ્થાન છે.

વિક્રમની પાંચમી સદીનું શ્રાવસ્તીનું વર્ણન મળે છે કે— અહીં પ્રસેનજિત રાજા છે, અહીં જૈનો સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો છે, શાસ્ત્રાર્થના સ્થાને જિંચો પુદ્ધવિહાર છે. તેની પાસે નાનકડું જૈન દેરાસર છે, તેની ઉપર પુદ્ધવિહારની છાયા પડે છે એટલે તે ‘છાયાગત’ નામથી ઓળખાય છે. પૂળરી આવી તેની રાજ પૂળ કરે છે. વળી, મધ્યદેશમાં ૯૬ ચાખંડો ફેલાયા છે, જે આલોકને માને છે, પરલોકને માને છે તેના સાધુઓ ભિક્ષા લે છે. યતિઓ ધર્મશાળામાં બિતરે છે. તેઓની ધર્મશાળાઓ માર્ગમાં હોય છે, ત્યાં આવનાર મુસાફરોને ખાવાનું પણ આપવામાં આવે છે વગેરે. (ચિનાઈ ભિક્ષુક ફાહિયાનનું ભારતપ્રવાસનું વર્ણન)

વિક્રમની સાતમી સદીનું વર્ણન મળે છે કે—ત્યારે શ્રાવસ્તી ઉજ્જૈન હાલતમાં હતું. આ સ્થાન “જેતવન મોનેસ્ટ્રી” તરીકે સૂચિત છે.

(ચિનાઈ યાત્રી હુ—એન—સંગનું વિવરણ)

ત્યાર પછી અહીં ફરીવાર (અંદ્રવતી) નગર વસ્યું છે અને અનેક જૈન મુનિઓ અહીં પધાર્યા છે.*

વિક્રમની ચૌદમી સદીનું વર્ણન મળે છે કે—શ્રાવસ્તી નગરી આજે મહૈક નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ગાઢ જંગલમાં ભગવાન સંલવનાથનું અનેક દેરીઓથી શોભતું ગગનચુંબી જિનાલય છે. પાસે જ લાલ અશોકનું ઝાડ છે, ચારે બાજુ ફરતો કિલ્લો છે, મણિભદ્ર ચક્ષુનું ચમત્કારી સ્થાન છે. અલાઉદ્દીનના સુબાએ આવી આ તીર્થ-મંદિર અને જિનાલયનો નાશ કર્યો છે. અહીં મેળો ભરાય છે તે દિવસે દરસાલ એક ચિત્તો અહીં આવી બેસે છે અને આરતિ જિતર્યા પછી પોતાને સ્થાને આડ્યો બાય છે, પણ તે કોઈને ભય પમાડતો નથી. આ પ્રદેશમાં હાંગરની એટલી જાતો થાય છે કે તેનો એકેક દાણો લઈ એકઠો કરીએ તો એક ઘડો ભરાઈ જાય.

(આં જિનપ્રભસૂરિકૃત “તીર્થકલ્પ”)

કવિવર સૌભાગ્યવિજયજી લખે છે કે—શ્રાવસ્તી નગરીને સ્થાને આજે એક ગામડું છે, ચારે બાજુ ગાઢ જંગલ છે. અહીં જિનાલયમાં જિનપ્રતિમા અને પગલાં પૂજાય છે. પાલક પાપીના ચાપે આ દંડકદેશ ખળી ગયો છે. આજે આ પ્રદેશમાં કડુ અને કરિયાતું વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

(તીર્થમાળા)

ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૮૫ સુધી સરકારે અહીં છૂટું છૂટું ખોદકામ કરાવ્યું છે. તેના આધારે ડૉ. હો. વગેરે પ્રકાશ પાડે છે કે—અહીં સોભનાથ (સંલવનાથ) ભગવાનના દેરાસરનું ખંડેર છે, તેનું ચોગાન ૬૦ ફૂટ લાંબુ ૫૦ ફૂટ પહોળું છે, જેમાં પ્રાચીન

* શ્રાવસ્તીમાં અગિયારમી શતાબ્દી સુધી જૈન રાજાઓ હતા.

કોતરકામ છે, પાસે નાના નાના ઝોરકાઓ છે, યોગાનમાં જવા માટે પગથિયાં છે, મંદિરનો કેટલોક ભાગ ઊભેલો છે, ઘૂમટ પણ દેખાય છે. અહીં જોદાણમાંથી ૩ જિનપ્રતિમાઓ અને ૨ શિલા-લેખો મળ્યા છે, જે વિક્રમની બારમી સદીના છે, જે આજે લખનૌના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. અમુક મૂર્તિઓની આરે બાબુએ પરિકર છે, પરિકરમાં ૨૩ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ પણ છે, નીચે ગાદીમાં ધર્મચક્ર અને સિંહો છે; જેમાં ૨ પ્રતિમાઓ ઈસ્વીસન પહેલાંની છે. લગવાન ઋષભદેવની પ્રતિમાની શિલ્પકળા ખૂબ આકર્ષક છે.

(જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી. ઈ. સ. ૧૯૦૮)

ડૉ. કનિંગહામ લખે છે કે—મધ્યકાળમાં શ્રાવસ્તીનું નામ “અંદ્રિકાપુરી” હતું.

(આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા, વો. ૧૧ મું)

આજે આ સ્થાન સહેટ-મહેટ (SAHET-MAHET) કે “સેટ-મેટ”ના કિલ્લા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, જે બલરામપુરથી ૬ કોશ દૂર ધીચ ઝાડીમાં છે. જે સ્થાન અયોધ્યા અને ફૈઝાબાદની ઉત્તરે નેપાલ રાજ્યની દક્ષિણે, બહરાચામની પૂર્વે અને ગોંડાની પશ્ચિમે છે. અસલમાં આજ શ્રાવસ્તી નગરી છે.

(જૈન સત્યપ્રકાશ, કં. ૭૬, પૃ. ૨૭૮ થી ૨૮૨)

વિક્રમની દશમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અહીંનો રાજવંશ જૈન-ધર્મી હતો, જેની રાજવંશી નીચે પ્રમાણે મળે છે:

૧. મહારાજા મયૂરદેવજ ઈ. સ. ૯૦૦. આ સૂર્યવંશી રાજા હતો.

૨. મહારાજા હંસદેવજ. ઈ. સ. ૯૨૫.

૩. મહારાજા મકરદેવજ. ઈ. સ. ૯૫૦. આ રાજાનું બીજું નામ શ્રીચંદ્ર મળે છે. તે અસલમાં બદ્રીનારાયણની પહાડીઓમાં રહેલ રાજનગરનો રાજા હતો, તેણે શ્રાવસ્તીને ફરી વસાવી તેનું

ચંદ્રાવતી નામ રાજ્યું હતું. આ શ્રીચંદ્ર પછી ઘણું કાળે કનોજમાં સોમવંશી રાજા ચંદ્રદેવ થયો છે, જે આ શ્રીચંદ્રથી લિન્ન રાજા છે.

૪. મહારાજા સુધિલદેવજ. ઈ. સ. ૯૭૫.

૫. મહારાજા સુહિલદેવજ-ઈ. સ. ૧૦૦૦, જેનાં બીજાં નામે સુહરિદેવજ અને સુહૃદ્દેવજ પણ મળે છે.

ડૉ. કનિંગહામ લખે છે કે- સુહિલદેવજ રાજા મહમદ ગીઝ-નવીનો સમકાલીન હતો અને સખાર મસાઉદનો શત્રુ હતો.

(આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, વો. ૧૧ મું)

મી. બેનેટ લખે છે કે- આ રાજાઓનું કુટુંબ જૈન હતું.

(W. C. Bennett, Note Connected with—

Sahet-Mahet Indian Antiquary Vol. 2, P. 12, 13)

ડૉ. કુહરર લખે છે કે-રાજા સુહિલદેવજ એ શ્રાવસ્તીના જૈન રાજાઓમાંનો છેલ્લો રાજા હતો. તેણે ગોંડાથી અગ્નિકૌણમાં રહેલ નરાવગંજખાતેની ઐતિહાસિક લડાઈમાં સૈયદ સાદારખજને હરાવી મારી નાખ્યો હતો. તેના ૪૦ વર્ષો વીતી ગયા બાદ તે જૈન રાજવંશનો નાશ થયો છે અને ત્યાર બાદ થોડા સમયે શ્રાવસ્તીનગરી નાશ પામી છે. પછી એ સ્થાનનું નામ સહેટ-મહેટ પડ્યું છે.

(અવધ ગેઝેટીઅર, વો. ૨, પૃ. ૩૦૮; વો. ૩, પૃ. ૨૮૩-૨૮૪)

આ રાજવંશમાંથી ડોમા-રાજવંશનો ઉદય થયો છે, જે ગોરખપુરની રાતપી નદી ઉપર ડોમનગઢનો રાજવંશ છે, એ વંશના રાજા ઉગ્રસેને ' ડોમરિઆડીહ ' વસાવ્યું છે, જે આજે પણ ગોંડાથી ફ્રેમબાદ જતી સડક પર ટીલાના આકારે જોવા મળે છે.

એક એવી પણ માન્યતા છે કે-કનોજના સોમવંશી રાજા ચંદ્રદેવે શ્રાવસ્તીને જીતી લીધું અને સૂર્યવંશી રાજા સુહિલદેવના વંશને સીમલા તરફ જઈ વસ્યા, તેના વંશને આજે પણ ત્યાં વિદ્યમાન છે. સુહિલદેવના વંશને જૈનધર્મી હતા.

એક શિલાલેખના આધારે જણાય છે કે-રાઠોડવંશનો પહેલો

રાજા ચંદ્રદેવ ઈ. સ. ૧૦૭૨ માં ગાદીએ આવ્યો અને તે કોશલ તથા અયોધ્યાનો સંરક્ષક બન્યો.

(ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી, વો. ૨, પૃ. ૧૨-૧૩)

જૈન ગોત્રો:

ખાંડિયા—ભાવાચાર્યગચ્છના આદ્યાર્ય ભાવદેવસૂરિએ સં. ૯૧૨ માં પરમાગામના માધુદેવ વગેરેને જૈન બનાવી ઓસવાલ ગોત્રમાં દાખલ કર્યા, અને તેનું ‘ખાંડિયા’ ગોત્ર સ્થાપ્યું. સં. ૧૩૪૦ માં રત્નાશાહ ખાંડિયાથી ‘કવાડ’ શાખા નીકળી. સં. ૧૬૩૧ માં મેડતાના શાહજી ખાંડિયાથી ‘શાહશાખા’ અને નાનાભાઈ હરખાજી ખાંડિયાથી ‘હરખાવત’ શાખા નીકળી. આ બંને ભાઈઓ પરમયોગી શ્રીઆનંદધનજી મહારાજના પરમ ઉપાસક હતા, તે તપગચ્છના હતા. મેડતાના હરખાવત શેઠ ધનરૂપજી અજમેરમાં રહે છે, તે તપગચ્છના શ્રાવક છે.

ઝામડ—આં શ્રીવિમલચંદ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય આં સર્વદેવસૂરિએ વિ. સં. ૯૮૮ માં હત્યુંડીના રાવજગભાલ તથા તેના પરિવારને જૈન બનાવી ‘ઝામડ’ ગોત્ર સ્થાપ્યું, સં. ૧૦૨૧ માં આણુ પહાડ પાસે દેલડિયાના પંવારસંઘરાવ તથા તેના પરિવારને જૈન બનાવ્યો, પુત્ર વિજયરાવે તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો તેનું ‘સિંઘી’ (સંઘવી) ગોત્ર સ્થાપ્યું, તેના વંશજો આજે સોજતમાં વિદ્યમાન છે.

ચિત્રોડા—રાજગચ્છના આં ધનેશ્વરસૂરિએ ચિત્તોડના ૧૮૦૦૦ બ્રાહ્મણોને જૈન બનાવ્યા ત્યારે તે ચિત્રવાલ ગચ્છના શ્રાવક હતા, પછી તેઓ તપગચ્છની વડી પોષાળના શ્રાવક છે.

ગુંગલિયા વગેરે—સાંડેરકગચ્છના આં યશોભદ્રસૂરિ અને તેઓની પરંપરાના ઉપદેશથી ગુંગલિયા, ભંડારી, ચૂતર, દુધોરયા, ધારોલા, કાંકરયા, બહોરા ઇત્યાદિ ૧૨ જાતિઓ જૈન બની છે. સીસોદિયા ઓસવાલ પણ સાંડેરકગચ્છના શ્રાવકો છે, પછી તે ગચ્છની ગાદીએ તપગચ્છના શ્રીપૂજ્યો બેઠા એટલે તે જ્ઞાતિઓ પણ તપગચ્છની ઉપાસક બની છે.

ખાખડિયા, ગંગ, બંગંગ, દૂધોરિયા, અને કાટોતિયા વગેરે કઠરસાગચ્છના શ્રાવકો છે, જે સાંકેરકગચ્છની શાખા હોવાનો સંભવ છે.

હાથુડિયા—જે આજે બાલી, સાદલી, સાંકેરાવ અને મેવાડ વગેરે વિભાગમાં પથરાયેલ છે તે અસલમાં આં બલિભદ્રસૂરિના ઉપાસકો હતા. વિ. સં. આશરે ૯૭૩.

ભંડારી—આં યશોભદ્રસૂરિએ નાકોલ વગેરેના ચૌહાણોને જૈન બનાવી ભંડારીગોત્ર સ્થાપ્યું. આં શાલિભદ્ર ચૌહાણ વંશના હતા.

ભાવસાર :

ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં **ભાવસાર** જ્ઞાતિ છે, તે કપડાં છાપવાનું કામ કરે છે એટલે **છીપા** તરીકે પણ બહાર છે. ઉત્તર ભારતમાં પણ છીપા જ્ઞાતિ છે, પણ તેઓ અસલના ઈરાનના શાહી શકોના વંશજો હશે અથવા મુસલમાની વટાળમાંથી પોતાને નહીં બચાવી શક્યા હોય અને મુસલમાન બની ગયા હશે, તેથી તેઓ આજે મુસલમાન છે જ્યારે મધ્યભારતના છીપાઓ મોટે ભાગે હિંદુ છે, જે પેઢીના કેટલાક જૈનધર્મ પાળે છે.

વિક્રમની દશમી સદીમાં કાલિકાચાર્યગચ્છના આં ભાવદેવસૂરિથી એક ગચ્છ નીકળ્યો છે, જેનાં ભાવદેવાચાર્ય, ભાવડહાર, ભાવડા, ભાવસાર ઇત્યાદિ અનેક નામો મળે છે. છીપાઓની જ્ઞાતિ તો સ્વતંત્ર હતી જ, તેઓએ તે આચાર્યના ઉપદેશથી ભાવડારગચ્છમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેઓની જ્ઞાતિ **ભાવસાર** તરીકે પણ બહાર થઈ હોય એમ લાગે છે. એટલે કે **ભાવસાર** એ જૈનધર્મ પાળનારી સ્વતંત્ર જ્ઞાતિ છે, જેની સ્થાપના આં ભાવદેવસૂરિથી થઈ છે.

ગુજરાતનો મહામાત્ય ઉદાયન મારવાડનો ત્યાગ કરી પહેલ-વહેલો ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે તે કર્ણાવતી નગરમાં પ્રથમ **લાછી છીપણુ** (લક્ષ્મીબાઈ ભાવસાર)નો મહેમાન બનેલ છે, અને તે પછી તેણીની મદદથી જ ઉત્કર્ષ સાધતાં સાધતાં અંતે ગુજરાતનો મહામાત્ય બનેલ છે. આ લાછી છીપણુ જૈન હતી, તેણે ઉદયનને સાધર્મિક બંધુના નાતે મદદ કરી હતી.

જૈનોના મહાતીર્થ ગિરિરાજ શત્રુઞ્જય પર જુદા જુદા દેરા-સરોવાળી ઘણી ટૂંકો છે, તેમાં છીપા-વસહી નામની પણ ટૂંક છે.

એક વાઘણના કારણે આજ શત્રુઞ્જય તીર્થની યાત્રા બંધ થઈ હતી. ભાવસાર વિક્રમશીએ પોતાના દેહનું બલિદાન આપી એ તીર્થયાત્રા ખોલાવી હતી, જેનો પાળિયો આજે પણ વિમલવસહીમાં ચડતાં ડાળી તરફ સુરક્ષિત છે.

પંજબના જૈનો પોતાને ભાવડા તરીકે જ ઓળખાવે છે; એટલે તેઓ અસલના ભાવડારગચ્છના વંશજો છે.

(પૃ. ૨૩૦ થી ૨૩૨)

ખીજુ જૈન જ્ઞાતિઓનો ભાવસારો સાથે રોટીથી સંબંધ હતો, જે આજે પણ તેવા જ રૂપમાં ચાલુ છે.

એકંદરે ભાવસાર એ જ્ઞાતિએ છીપા છે અને ધર્મે ભાવડાર-ગચ્છના જૈનો છે.

ભોજક:

ગુજરાતમાં ડીઆ પાસે વાયડ ગામ છે ત્યાંના બ્રાહ્મણો વાયડગચ્છના આઠ જીવદેવસૂરિ તથા નવા જૈન બનેલ શેઠ લલ્લ ઉપર દ્વેષ રાખતા હતા. એક દિવસે બ્રાહ્મણોએ મરવા પડેલી એક ગાયને હાંકી મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં દાવી બેસાડી, જે ત્યાં જ મરણ પામી. આઠ જીવદેવસૂરિએ રાતના સમયે પરકાયપ્રવેશ નિવાના બળથી તે ગાયને ચલાવી બ્રહ્માજીના મંદિર પાસે દાવી બેસાડી કે તે ત્યાં જ મરી ગઈ. આમ થવાથી ગામમાં બળભગાટ મચી ગયો, બ્રાહ્મણોની નાત મળી અને બ્રાહ્મણોએ ઘણો વિચાર કરીને નક્કી કર્યું કે, આપણા જીવાનિયા જૈનોની છેડછાડ કરે છે એમાં આપણને જ વેઠવાનું છે. આચાર્યશ્રી બ્રહ્મચારી છે, આપણે બાળબચ્ચાંવાળા ગૃહસ્થી છીએ, આપણે અને જૈનોમાં ઝગડો થાય એ ન પાલવે. આનો સત્વર ઉપાય લેવો જોઈએ, ભવિષ્યમાં પણ કદી ઝઘડો ન થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આમ કહી બ્રાહ્મણોએ આચાર્યશ્રી પાસે જઈ માફી માગી અને લલ્લ શેઠ વગેરે જૈનોની સાથે સલાહ સંપ કરી હંમેશને માટે નીચે મુજબ સુલેહની શરતો કરી આપી.

શરતો એ હતી કે—જૈનોના ઉત્સવ મહોત્સવમાં વિદ્ય કરવું નહીં. જૈન સાધુઓની મર્યાદામાં આડખીલી કરવી નહીં, નવા જૈનાચાર્ય થાય તેમને પ્રજ્ઞાળના મંદિરમાં બેસાડી તેમનો પદ્મ-ભિષેક કરવો, અને તેમને સોનાની જનોઈ આપવી વગેરે.

પછી પ્રાદ્યલો અને લલ્લ શેઠે આચાર્યશ્રી પાસે જઈ ઉક્ત સુદેહની શરતો કહી સંભળાવી અને સંકટ દૂર કરવા વિનંતિ કરી. આં જીવદેવસૂરિએ પ્રસન્નવદને કહ્યું કે—“તેમજ થશે.” આ તરફ ગાય પણ તરતમાં પ્રજ્ઞાળના મંદિરમાંથી ઊઠી શહેર બહાર ચાલી ગઈ, અને ત્યાં મરણ પામી. આમ થવાથી પ્રાદ્યલોએ જય-ધ્વનિ કર્યો અને ત્યારથી વાયડનગરમાં જૈનો અને પ્રાદ્યલો વચ્ચે સ્નેહસંબંધ બેઠાયો. પ્રાદ્યલો જૈનધર્મના દરેકેદરેક કાર્યમાં સામેલ રહેવા લાગ્યા અને એ સંબંધ ચિરકાળ સુધી અતૂટ બની રહ્યો.

ત્યાંના પ્રાદ્યલો સત્તાવિહીન અને જાગીરવિહીન થતાં જૈનો સાથે વધુ ભજતા ગયા અને કાલાંતરે જાગીરદારીના કારણે ઠાકોર અને જૈનો સાથે ભોજન કરવાથી ભોજક એવા નામથી જૈનોના અંગરૂપ બની ગયા.

જૈન ભોજક જાતિની ઉત્પત્તિ આ રીતે થઈ છે.

વાયડગચ્છની પરંપરામાં દર ત્રીજા આચાર્ય જિનદત્તસૂરિ નામમાળા થયા છે. તેઓએ તથા ૬૦ સં આં હેમચંદ્રસૂરિ વગેરેએ આ જૈન જ્ઞાતિમાં વધારો કર્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે.

એ વાત ચોક્કસ છે કે, આં જીવદેવસૂરિવાળી ઘટના બનવાથી ભોજક જાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

(પં. શ્રી કલ્યાણવિજયનું પ્રભાવક ચરિત્ર-પ્રબંધ પર્વોત્થાન પૃ. ૪૨ થી ૪૫)

જૈનસ્તંભો

વિક્રમની દશમી સદીમાં અનેક જૈન સ્થાપત્યો સ્થપાયાં છે.

૧. પ્રતિહારવંશી રાજા કકકુએ વિ. સં. ૯૧૮ માં મંડોવર

તથા રાહિંસદ્રૂપમાં એકેક પ્રીતિસ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો અને ધનેશ્વરગચ્છ માટે જિનાલય બનાવ્યું હતું. (શુઓ, પૃ. ૫૬૦)

૨. આં કમલદેવના શિષ્ય શ્રીદેવે વિ. સં. ૯૧૯ માં હુઆત્થ-ગિરિમાં ભગવાન શાંતિનાથના દેરાસર પાસે સ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો. (પૃ. ૫૪૦)

૩. રાજગચ્છના આં પ્રદુસ્રસૂરિએ જુદી જુદી રાજસભાઓમાં ૮૪ વાદમાં જય મેળવ્યો હતો. તેમણે તલપાટકમાં રાજા અલ્લટની સભામાં દિગમ્બરાચાર્યને જીતીને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો, તે નિમિત્તે ચિતોડના કિલ્લામાં વિજયસ્તંભ ઊભો કરાવ્યો હતો. ત્યારબાદ પોરવાડ સંઘપતિ કુમારપાલે એ સ્તંભનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. સંઘપતિ ગુણરાજે ચિતોડના રાણા મોકલસિંહની આજ્ઞાથી વિ. સં. ૧૪૮૫ માં એ સ્તંભ પાસેના ભગવાન મહાવીરસ્વામીના દેરાસરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને આં શ્રીસોમસુંદરસૂરિના હાથે તેમાં ભં શ્રીમહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

(રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ, પુ. ૩૩, સને ૧૯૦૮, તથા શુઓ : પૃ. ૫૦૭)

આ સિવાય આ શતાબ્દીમાં ગ્રાલિયર, આહડ, કરહેડાતીર્થ, કવિલાણુ, સાંભર, લેસર, હત્યુંડી, ગુડપિંડ (તારંગા), તથા ચિતોડ વગેરે અનેક સ્થાને જિનાલયો બન્યાં છે, ખીમત્તપિતું ચરણપાદુકામંદિર સ્થપાયું છે, ભરૂચમાં સમળીવિહારનો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. નાડુલાઈતીર્થ સ્થપાયું છે અને સં. ૧૦૧૦ માં રામસેન તીર્થની સ્થાપના થઈ છે.

નાડુલાઈતીર્થ :

ભારવાડની ગોલવાડમાં નાડોલ પાસે નાડુલાઈ ગામ છે, જેનાં નડૂલકાશિકા, નવકુલવતી, નારદપુરી, નડૂલાઈ અને નાડૂલાઈ એમ ઘણાં નામો છે, વલભપુર નામ પણ મળે છે. તેની પાસે શત્રુંજય અને ગિરનાર એમ ૨ ટેકરીઓ છે, શત્રુંજયનું અસલી નામ જેખલ પર્વત છે, બન્ને ટેકરીઓ ઉપર અનુક્રમે ભગવાન આદિનાથ

અને લગવાન નેમિનાથનાં નાનકડાં દેરાસર છે, જે રમણીય એકાન્તમાં અને આહ્લાદજનક છે.

શત્રુંજયાવતારમાં વિ. સં. ૧૧૮૬, સં. ૧૨૦૦ વગેરે સાલના લેખો છે, જેનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર તપગચ્છના આં શ્રીવિજયદેવસૂરિના ઉપદેશથી સં. ૧૬૭૪ મ. વ. ૧ ગુરુવારે થયો છે. બિરનારના દેરાસરમાં વિ. સં. ૧૧૧૬માં ભં નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, જેમાં સં. ૧૧૬૫ વગેરે સાલના પણ લેખો છે. તેનો છેલ્લો મોટો જીર્ણોદ્ધાર વડગચ્છના આં માનતુંગસૂરિના વંશના આં ધર્મચંદ્રસૂરિના પટ્ટધર આં વિનયચંદ્રના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૪૪૩ કા. વ. ૧૪ શુક્રવારે ચૌહાણ વનવીરદેવના રાજ્યકાળમાં થયો છે. આ મંદિરનું બીજું નામ જાહવાજીનું મંદિર છે આ પહાડ પર સહસ્રાબ્રવન પણ છે.

લગવાન આદિનાથના મંદિર માટે એવો ઇતિહાસ મળે છે કે સાંડેરગચ્છના જૈનાચાર્ય યશોભદ્રસૂરિ અને શૈવ ગોસાંઈ કેશવસ્વામીએ ૮૪ વાદ કર્યા. છેવટે એમ નક્કી થયું કે ‘બન્ને ધર્મોચાર્યોએ ખેડબ્રહ્માથી પોતપોતાનાં મંદિરોને ઉપાડી એક જ રાતમાં અહીં લાવી સૂર્યોદય પહેલાં જેખલ ટેકરી ઉપર સ્થાપિત કરવાં, જે પહેલાં લઈ આવશે તેનો જય થયો ગણાશે.’ બન્ને આચાર્યોએ રાત થતાં ત્યાંથી એકી સાથે પોતાનાં મંદિરો ઉડાડ્યાં, કેશવ યોગીએ આગળ વધી જઈ ટેકરી ઉપર પહેલાં પહોંચી જવાની તૈયારી કરી, એવામાં આં યશોભદ્રસૂરિએ એકદમ કુકડાનો શબ્દ કર્યો, જે સાંભળીને ‘શું સૂર્યોદય થઈ ગયો ?’ એમ યોગી વિચાર કરે છે એટલામાં આચાર્યશ્રીએ જલદી ટેકરી ઉપર પહોંચી જઈ ત્યાં પોતાનું જૈન મંદિર સ્થાપી દીધું અને આં યશોભદ્રસૂરિનો વિજય થયો. આ ઘટના માટે એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે-બન્નેનાં મંદિરો ટેકરીની નીચે જ સ્થાપિત થયાં છે, જે આજે આદીશ્વરનું મંદિર અને તપેશ્વર મહાદેવનું મંદિર એવા નામે ઓળખાય છે. આ ઘટના વિ. સં. ૬૬૬ થી ૧૦૧૦માં બની છે. ત્યારથી નાડુલાઈ તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે.

આ ઉપરાંત નાડુલાઈ ગામમાં ૧. આદીશ્વરનું, ૨. આદીશ્વરનું, ૩. અજિતનાથનું, ૪. સુપાર્શ્વનાથનું, ૫. વાસુપૂજ્યસ્વામીનું, ૬. શાંતિનાથનું, ૭. નેમિનાથનું (તળેટીમાં) ૮. સોગડિયાપાર્શ્વનાથનું અને ૯ ગોડીપાર્શ્વનાથનું એમ ૯ મંદિરો છે. ઘણાં દેરાસરોમાં મૂળનાથકલ્પ ઉપર વિક્રમની સત્તરમી અઢારમી સદીના લેખો છે.

નાડુલાઈમાં ગૌતમાવતાર આં શ્રીવિજયસેનસૂરિનો જન્મ થયો છે, અહીં જૈન ધર્મશાળા છે. જૈનોની વસતી છે.

નાડુલાઈની પાસે સાદડી, રાણકપુરતીર્થ, ઘાણેરાવ, દેસુરી, નાડોલ અને વરકાણાતીર્થ વગેરે સ્થાનો છે.

નાડોલમાં ૪ દેરાસર છે. ભગવાન પદ્મપ્રભુનું દેરાસર બહુ પ્રાચીન છે, તેમાં લોકો અને લાંબુ લોંચરું છે. આં માનદેવસૂરિએ અહીં ‘લઘુશાંતિ’ની રચના કરી છે, અહીં ઉપાશ્રયો, જૈન ધર્મશાળાઓ અને આશરે ૨૫૦ જૈન ઘરો છે.

આં યશોભદ્રસૂરિએ નાડોલના ચૌહાણોને જૈન બનાવી તેઓનું ભંડારી ગોત્ર સ્થાપ્યું. ભંડારીઓએ નાડોલના ભગવાન આદિનાથના દેરાસરના અવારનવાર જીર્ણોદ્ધારો કરાવ્યા છે. છેલ્લો ઉદ્ધાર શ્રીસંઘે આં વિજયદેવસૂરિના ઉપદેશથી મહારાણા જગતસિંહના રાજ્યકાળમાં વિ. સં. ૧૬૮૬ વૈ. શુ. ૮ શનિવારે કરાવ્યો છે.

જૈન તીર્થોનો વારસાહક

ઈતિહાસ કહે છે કે— ‘ચિતોડના સીસોદિઆ રાણા અક્ષટરાજે આં બલિભદ્રસૂરિ માટે ગુરુપાટનો અર્ધો ભાગ માગ્યો, ત્યારે આં શાલિસૂરિએ મર્યાદા જણાવી કે— ‘રાજન ! રાજ્ય પોતાના ભાઈઓને ભાગ આપતો નથી. ધર્મચાર્યોમાં પણ રાજનીતિ પ્રવર્તે છે, એટલે ગુરુપાટનો સર્વહક પટ્ટધરને જ મળે છે’ રાજ્યએ એ વાતને ન્યાયરૂપે સ્વીકારી. ’ (જુઓ : પૃ. ૫૭૬)

આ ન્યાય અનુસારે જૈનધર્મની આગમ, તીર્થો, શ્રમણપરંપરા, સુવિહિત આચરણ, ચતુર્વિધસંઘ, વ્યવહારવર્તન, વિધિ-નિષેધ અને સાપેક્ષપ્રવૃત્તિ વગેરે જે જે વારસાગત વસ્તુઓ છે, તે શ્વેતામ્બર

જૈનસંઘને મળી છે. સાફ વાત છે કે, જૈન-આગમનો વારસો શ્વેતામ્બરસંઘને મળ્યો છે, તેણે તેની શાન વધારી છે અને તેને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે. (પૃ. ૪૧૫ થી ૪૩૨)

આજ રીતે કદયાણક ભૂમિએ વગેરે અસલી જૈનતીર્થોનો વારસો પણ શ્વેતામ્બર શ્રમણ સંઘને મળ્યો છે. તેણે આ વારસાનું પણ આજસુધી રક્ષણ કર્યું છે અને તેમાં વધારો પણ કર્યો છે. (પૃ. ૪૫ થી ૬૨) શ્વેતામ્બર મંદિરોમાં લંગોટવાળી કે લંગોટ વગરની પદ્માસનવાળી કે અર્ધ પદ્માસનવાળી, અને બેઠી કે ઊભી એ દરેક જાતની જિનપ્રતિમાઓ, જિનચરણો, અને ચરણચિહ્નો વગેરે સ્થાપિત હોય છે. પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે—તે સર્વે શ્વેતામ્બર આચાર્યોએ કરેલ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાવાળા હોવા જોઈએ. શ્રાવકો તેની વિવિધ રીતે પૂજા કરે છે.

આ જૈન તીર્થો ઉપર બીજાએ તરફથી જ્યારે જ્યારે આક્રમણ થયાં છે, ત્યારે ત્યારે તેઓને બચાવવા માટે શ્વેતામ્બર આચાર્યોએ ઘણી જહેમત ઉઠાવી છે. ઇતિહાસમાં એના ઘૂટાછવાયા ઉલ્લેખો પણ થયા છે. જેમકે — આં વજ્રવામીએ વિ. સં. ૧૬૦માં શત્રુજયતીર્થને મિથ્યાત્વીઓના હાથમાંથી છોડાવ્યું (પૃ. ૨૮૯). આં સિદ્ધસેને અવન્તીપાર્શ્વનાથનું તીર્થ પાછું વાળ્યું (પૃ. ૨૫૧). આં સમુદ્રસૂરિએ વિ. સં. આશરે ૫૦૦માં નાગદાતીર્થને દિગમ્બરોના આક્રમણથી બચાવ્યું (પૃ. ૪૧૩). આં પ્રદ્યુમ્નસૂરિ વગેરેએ પૂર્વદેશના સર્વ તીર્થોને હસ્તગત કર્યાં (પૃ. ૫૦૩-૪). આં બપ્પલદિએ વિ. સં. આશરે ૮૯૦માં ગિરનારતીર્થને દિગમ્બરોના હાથમાંથી છોડાવ્યું. શ્વેતામ્બર તીર્થો તથા દિગમ્બર તીર્થોને જુદાં જુદાં તારની આખ્યાં અને લવિષ્યમાં અથડો ન ઊઠે એવી મર્યાદા બાંધી (પૃ. ૫૩૩, ૩૨૫). આં બલિલદ્રે ગિરનાર તીર્થને રાખેંગારની જોડકમીમાંથી બચાવ્યું (પૃ. ૫૭૫). આં ધર્મધોષસૂરિએ ગિરનાર તીર્થને દિગમ્બરોની કનડગતમાંથી યુક્તિપૂર્વક બચાવી લીધું અને જગદ્ગુરુ આં શ્રીહીરવિજયસૂરિએ મહાતીર્થ શત્રુજય કેશરિયાળ વગેરે જૈનતીર્થોને મુસ્લિમ અત્યાચારથી બચાવ્યાં વગેરે વગેરે.

આ ઇતિહાસને પાને ચડેલા ઉલ્લેખો છે પરંતુ આવા આવા તીર્થરક્ષાના ઘણાંય પ્રસંગો બન્યા હશે કે જેની નોંધ મળતી નથી અને જેને આપણે જાણતા નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે વીસમી સદીમાં પણ આવા આવા પ્રસંગો બન્યા છે. આં સાગરાનન્દસૂરિએ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ તીર્થને જૈનેતરોના હુમલાથી બચાવ્યું, કેસરિયાજી તીર્થની પણ રક્ષા કરી. આં નેમિસૂરિએ સંભવતઃ કાપરડાતીર્થને વિધર્મીઓના હાથથી બચાવ્યું, શ્રીકપૂરવિજયજીએ આગરાના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરને એવી જ આક્રમકતાથી ઉગારી લીધું, પૂ. ગુરુદેવ શ્રીચારિત્રવિજયજી મહારાજે વિ. સં. ૧૯૬૧ એ. ૮ ગુરુ (તા. ૧૩-૪-૫) માં શત્રુજયતીર્થને ખારોટોની જોડકમીમાંથી નિર્ભય બનાવ્યું, અને મુનિ શાંતિવિજયે કુલ્પાક-તીર્થને દિગમ્બરોની જાળમાંથી બચાવ્યું વગેરે વગેરે.

એટલે કે—શ્વેતામ્બર જૈનોએ તીર્થરક્ષા માટે ખૂબ સાવચેતી રાખી છે, પોતાને મળેલ વારસો સાચવી રાખ્યો છે.

દિગમ્બર જૈનસંઘને જૈનધર્મની કોઈ વારસાગત વસ્તુ મળી નથી. તેને જિનાગમનો વારસો મળ્યો નથી, એટલે તેણે કંઈક શ્વેતામ્બર આચાર્યોનું સાહિત્ય અપનાવ્યું, કંઈક અસલી જિનાગમોના આધારે રચ્યું અને કંઈક પોતાના મતની તરફેણમાં વધારો કર્યો. એમ તેણે સ્વતંત્ર જૈન સાહિત્ય બનાવ્યું છે (જુઓ, પૃ. ૩૧૬-૧૮).

અસલી જૈન તીર્થોનો વારસો પણ દિગમ્બર સંઘને મળ્યો નથી. એટલે તેણે શ્વેતામ્બર તીર્થોની ઉપાસના અભિન્ન વિધિ-વિધાનથી ચાલુ રાખી, આં બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તારવી આપેલ તીર્થોને અપનાવ્યાં, અને કોઈ કોઈ તીર્થભૂમિમાં તથા વિશેષે કરીને દક્ષિણ ભારતમાં સ્વતંત્ર દિગમ્બર તીર્થો સ્થાપ્યાં (પૃ. ૩૨૫-૨૬). દિગમ્બર મંદિરોમાં તીર્થકરોની દિગમ્બર પદ્માસનવાલી ઊભી કે બેઠી પ્રતિમાઓ, ચરણો અને ચરણચિહ્નો સ્થાપિત હોય છે.

જે કે છેલ્લાં વર્ષોમાં અંગ્રેજ સરકારે અસલી જૈન તીર્થમાં શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરોને પૂજા કરવાનો સમાન હક છે,

એવો ન્યાય આપ્યો છે. તેથી હવે દ્વિગમ્યરો બે એક તીર્થોમાં પોતાની અર્ચાચીન અને સિત્ત વિધિથી પૂજા કરે છે, અને ત્યાં એ નિમિત્તે અવારનવાર ઝઘડાઓ પણ થયા કરે છે. સરકારે “ધર્માચાર્યોમાં રાજનીતિ પ્રવર્તે છે એટલે ગુરુપાટનો હક પટ્ટધરને જ મળે છે” આ વ્યવસ્થા તોડવાની જે ભૂલ કરી છે તેનું જ એ પરિણામ છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો અસલી જૈન તીર્થોના વારસો શ્વેતામ્બર શ્રમણ સંઘને મળ્યો છે, તેની સાખિતીમાં ઘણા અંતિહાસિક પુરાવાઓ મળે છે.

એકંદરે આજે પણ જૈનધર્મની વારસાગત દરેક વસ્તુઓ શ્વેતામ્બર શ્રમણસંઘના હાથમાં છે અને શ્વેતામ્બર આચાર્યોની ધર્મજ્ઞા પ્રમાણે શ્વેતામ્બર શ્રમણોપાસકના વડીવટમાં છે.

અંતિમ મંગલ

અર્હન્તોઽર્હપદાસ્થિલોકમહિતાઃ સિદ્ધાશ્ચ સિદ્ધાત્મનઃ,
આચાર્યા ગુણમૃદ્ગુણૈકસદનં વાગીશ્વરા વાચકાઃ ।
સર્વે સાધ્યરતાશ્ચિરત્નચ્ચિતા લોકેઽનઘાઃ સાધવઃ,
પૂજ્યા વઃ પરમેષ્ઠિનોઽનવરતં તન્વન્તુ શં મઙ્ગલમ્ ॥૧॥

ભાગ પહેલો

સ મા ૫

પરિશિષ્ટ પહેલું :—વધારો

A. અષ્ટાપદાવતાર [પૃષ્ઠ ૪૭માં બેડલું] (પૃ. ૪૨૧)

ભગવાન ઋષભદેવજી અષ્ટાપદગિરિ ઉપર નિર્વાણ પામ્યા છે પરંતુ હિમાલયનું હિમ અને ભૂમિના ફેરફારને કારણે આજે એ સ્થાનનો પત્તો લાગે તેમ નથી. આ અષ્ટાપદને યાદ કરાવે તેવી એક પહાડી-ટેકરી ગંગા નદીના મધ્ય ભાગમાં છે, જેની ઊંચાઈ લગભગ ચાર પાંચ માળ જેટલી છે. જૈનાચાર્યોએ એ પહાડી ઉપર જિનાલય બનાવી તેમાં ૯૦ ઋષભદેવની પ્રતિમા બેસાડીને અષ્ટાપદાવતાર તીર્થની સ્થાપના કરી છે. સંભવ છે કે નંદવંશ અથવા મૌર્યવંશના રાજ્યકાળમાં આ તીર્થ સ્થપાયું હશે. ગંગાનો પટ અહીં પહોળો પથરાયો છે. કિનારેથી વચમાં જેમજેમ આગળ વધો તેમતેમ ઊંડાઈ પણ વધતી જાય છે. ટેકરીની ચોતરફ પાણી બહુ ઊંડું રહે છે. પાણી સ્વચ્છ ને નિર્મળ છે. આરે મહિના પાણી સુકાતું નથી એટલે હોડી કે ત્રાફામાં બેસીને જ ટેકરીએ જવાય છે. હોડી ટેકરી પાસે જઈ ઊભી રહે છે. ઉપર ચડવાને ઠંઠ સુધી પગથિયાં છે. એ જિનાલયમાં ૯૦ ઋષભદેવની રત્નમય પ્રતિમા હતી.

કવિ સૌભાગ્યવિજયજી લખે છે કે—પટણાથી ૫૦ કોશ વૈકુંઠ-પુરી છે, જ્યાં દેરાસર છે. શ્રાવકનાં ઘરો છે. ત્યાંથી ૧૦ કોશ દૂર ચાડ ગામ છે. અહીં ગંગા નદીના મધ્યમાં ડુંગરી ઉપર ભગવાન ઋષભદેવની દેરી છે, જે અષ્ટાપદનો નમૂનો છે. ચાડ ગામમાં ભગવંતદાસ શ્રીમાળી રહે છે. તે ઘણો ધર્મપ્રેમી છે. પ્રભુની રાજ પૂજા કરે છે. ચાડ ગામથી વૈજનાથ ૩૦ કોશ થાય અને ભાગલપુર ૧૦ કોશ થાય વગેરે. (પૂર્વદેશની તીર્થમાળા)

આજે આ ચાડ ગામ નથી પણ તેને સ્થાને સુલતાનગંજ શહેર વસ્યું છે તે વિદ્યમાન છે. સામેની બીજી પહાડી ઉપર મુસલમાનોએ મસીદ બનાવી છે, જે આજે મૌજુદ છે. લખીસરાઈથી ભાગલપુર જતી સડક ઉપર સુલતાનગંજ છે. તેમાં મૈથિલી બાદશાહો અને અગ્રવાલનાં ઘર છે. શ્રીમાળીનું ઘર નથી. ધર્મશાળા છે. પાદરમાં ગંગા નદી વહે છે. ગંગામાં વસ્યે પહાડી છે અને તેની ઉપર દેરી છે પણ તેમાં ભગ આદિનાથની પ્રતિમા નથી. ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં મુનિ સૌભાગ્યવિજયજીના સમયે એ જિનાલય હતું. તેમાં જિનપ્રતિમા હતી. ગામમાં જૈન ઘરો હતાં. સંભવ છે કે કોઈ આકૃત આવતાં ત્યાંના જૈનો એ રત્નનાં પ્રતિમાજીને લઈને ત્યાંથી નીકળી ગયા હશે અને પાછળથી ખાલી દેરીમાં કોઈએ શિવલિંગ દાખલ કર્યું હશે. અસ્તુ, પણ એ સ્થાન આજે મૌજુદ છે, જે અષ્ટાપદનો ખ્યાલ કરાવે છે.

જૈનાચાર્યોએ આત્મકલ્યાણ માટેનાં સ્થાનો પસંદ કરવામાં કેવી દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી છે, તેનું આ ટેકરી ભાન કરાવે છે અને નબ્બે જોનારને અવનવી પ્રેરણાઓ આપી આનંદિત બતાવે છે.

આ અષ્ટાપદાવતારનું રમ્ય ચિત્ર લખનૌની દાદાવાડીના એક જિનમંદિરમાં છે. તેમાં ગંગા નદી, પહાડી, મંદિર અને વહાણોનું આલેખન છે. “પ્રવાસી” માસિકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર અને ‘જૈનધર્મ પ્રકાશ’ના સુવર્ણિકમાં પણ તેનું ચિત્ર છપાયું છે.

સુલતાનગંજથી ૭૦ માઈલ દૂર વિજયજીનો પ્રાચીન સ્થાન વૈજનાથ છે. ત્યાં પણ પ્રાચીન જૈનતીર્થ હતું. શંકરાચાર્યના સમયથી તે શૈવતીર્થ બન્યું છે. ત્યાં અલિષેક માટેનું જળ આ અષ્ટાપદાવતાર સ્થાનથી લઈ જવામાં આવે છે. ભગવાન આદિનાથના ચરણોથી પવિત્ર થયેલું ગંગાજળ કાવડિયાઓ કાવડમાં ઉપાડી વૈજનાથ લઈ જાય છે અને વૈજનાથ મહાદેવનો અલિષેક કરે છે.

B. ઉદયગિરિ [૫૦ ૭૭, ૨૦૫, ૪૦૨માં જોડવું]

બેસનગરથી નૈઋત્યમાં ૨ માઈલ અને સાંચીથી ૫ માઈલ દૂર ઉદયગિરિની પહાડી છે, જે વાયવ્યથી અગ્નિજૂણામાં ૧૫

માધવિ લાંબી પડી છે. તેનો અગ્નિ તરફનો છેડો ૩૫૦ પુટ લિંબો છે. અગ્નિ તરફના વિભાગમાં ઘણી નાની મોટી શુક્રાઓ છે.

ત્રીજી શુક્રામાં શુભવંશી ચંદ્રશુભ રાજવી સંબંધે શિલાલેખ છે. દશમી શુક્રામાં પ્રવેશ કરતાં સામે જ લગવાન શ્રીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છે. એ જૈન શુક્ર છે, જે ૫૦ ફૂટ લાંબી અને ૧૬ ફૂટ પહોળી છે. તેમાં ૫ ચોરડાઓ છે. ઉત્તર તરફના ચોરડાની દીવાલમાં બાહ્યોલિપિનો શિલાલેખ છે. શુક્રાની બહાર ૬ ફૂટ ૨ ઇંચ લાંબુ પહોળું ચોરસ તળાવ છે.

ઉદયગિરિના આ જૈન લેખની પાંચમી લીટીમાં ગોસૂર (ગોશર્મ)નું નામ છે તે જૈન આચાર્ય છે.

સાંચીના સ્તૂપોમાં એક સ્તૂપ ગોસૂર પીલર નામથી ઓળખાય છે. તેમાં આ પ્રકારે શિલાલેખ મળે છે કે:-

“ સુનાક (?) વિહારસ્વામિ ગોસુર સિંહાવલિપુત્ર રુદ્ધ ”

માનવું પડે કે, આ બન્ને શિલાલેખોમાં આવેલ ગોસૂર તે એક જ વ્યક્તિ છે અને આ બન્ને શિલાલેખો ઈ. સ. ૨૮૦ના છે. એટલે કે આ બન્ને સ્તૂપો જૈન સ્તૂપો છે.

(કનિંગહામ-આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, વો. ૧૦, પૃ. ૫૩ થી ૫૫, પૃ. ૬૩.)

C. લાટાચાર્ય [પૃ. ૨૩૬માં જોડવું.]

જૈન મુનિઓ પોતાને રહેવા માટે મકાન આપનાર ગૃહસ્થને શય્યાતર તરીકે સંબોધે છે, અને તેના ઘરનાં આહારપાણી લેતા નથી. એક જ ગુરુના શિષ્યો જગ્યાની સંકડાશને લીધે જુદા જુદા ગૃહસ્થીઓના મકાનોમાં રહે ત્યારે શય્યાતર કોને માનવો ? તેનો ખુલાસો એવો મળે છે કે, અમુક સંજોગોમાં દરેક મકાનોના માલિક શય્યાતર મનાય અને અમુક સંજોગોમાં મૂળ ઉપાશ્રયનો માલિક જ શય્યાતર મનાય. આ બાબતમાં લાટાચાર્યનો એવો મત છે કે, જે મકાનમાં આચાર્ય રહે તેનો માલિક શય્યાતર મનાય. બીજા

મંકાનોના માલિકને શય્યાતર માનવા નહીં.

(બૃહત્કંઠ્ય ભાગ્ય ગાં ૩૫૩૧, ટીકા ભાં ૪. પૃં ૯૮૩,

નિશીથ ભાગ્ય ગાં ૧૧૩૯ ચૂર્ણિ, ભાં ૨. પૃં ૨૫૫

જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગૂજરાત પૃં ૧૬૨)

આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ છે કે—લાટાચાર્ય તે સમયના, જેમનાં વચનને સૌ કોઈ આચાર્ય પ્રમાણિક માને એવા સમર્થ જૈનાચાર્ય છે. તેમનો સમયનિર્દેશ મળતો નથી.

પરંતુ વિં સંં ૫૪૭ના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહિરે પોતાના ગ્રંથો લાટાચાર્ય, સિંહાચાર્ય, ચવનાચાર્ય, આર્યભટ્ટ, પ્રધુમ્ન અને વિજયનાંદિના ગ્રંથોના આધારે બનાવ્યાનું જણાયું છે. એ ઉપરથી એમ તારવી શકાય કે:—

લાટાચાર્યજી સિંહાચાર્યની પહેલાં થયા છે. તેમણે જ્યોતિષનો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો, જે આજે મળતો નથી.

આ ઉપરથી લાટાચાર્યનો સમય વિક્રમની પહેલી કે ચોથી સદી સંભવે છે, અને તેથી જ આ આચાર્યને અમે આર્યશ્રમણ સિંહની સાથે મૂક્યા છે.

D. આં વજ્રભૂતિ [પૃં ૨૩૬માં જોડવું]

આં વજ્રભૂતિજી કદરૂપા હતા અને દુબળા હતા. તેમની સાથે શિષ્યો પણ ન હતા, પરંતુ તે મોટા કવિ હતા. તેમનાં કાવ્યો ગૂજરાત-ભરમાં પંકાતાં હતાં. રાજાના અંતઃપુરમાં પણ એ કાવ્યો ગવાતાં હતાં. ભરૂચના રાજા નલોવાહનની રાણી પદમાવતીને એમ થયું કે આ આચાર્યનાં દર્શન જરૂર કરવાં જોઈએ. એક દિવસે આચાર્ય મહારાજ ભરૂચમાં વિરાજમાન હતા ત્યારે રાણી રાજાની આજ્ઞા લઈ, ભેટણું લઈ, પોતાના પરિવાર સાથે ઉપાશ્રયે જઈ પહોંચી. આચાર્ય પોતે આસન લઈ બહાર પધાર્યા, રાણીએ તેમને પૂછ્યું કે, આં વજ્રભૂતિજી કયાં છે? આચાર્યશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે બહાર ગયા છે પરંતુ દાસીના કહેવાથી રાણીએ જાણ્યું

કે, આ પોતે જ આં વજ્રભૂતિ છે ત્યારે નિરુત્સાહ થતાં બોલી કે, “હે કસેરૂમતી નદી ! તને ભેઈ અને તારું પાણી પીધું ખરેખર તારું નામ સારું છે પણ તારું દર્શન સારું નથી.” રાણી પોતે ઓળખતી નથી એવો દેખાવ ચાલુ રાખી આચાર્યશ્રીની સામે તેણે ભેટણું મૂક્યું અને આ આચાર્યશ્રીને આપબો એમ કહી તે પાછી ચાલી ગઈ.

(વ્યવહાર ભાષ્ય ગા. ૫૮, ૫૯ ની વૃત્તિ,
જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગૂજરાત પૃ. ૧૬૫)

આ આચાર્યનો સમયનિર્ણય નક્કી કરી શકાય તેમ નથી. આ સમયે ભરૂચનો રાજા નસોવાહન છે. વિદ્વાનો નસોવાહન, નરવાહન અને નહપાનને એક માની તેનો સમય ઇસ્વીસનની ણીજ સદી આપે છે પરંતુ પટ્ટાવલી વગેરેમાં એ ત્રણે રાજાઓ અને તેઓનો સમય જુદો જુદો હોવાનું મળે છે.

દિ૦ આં જિનસેને ‘હરિવંશ પુરાણ’ (સર્ગ ૧ સ્લો૦ ૩૩)માં વજ્રર્ષિની મહાકવિ તરીકે પ્રશંસા કરી છે. સંભવ છે કે એ પ્રશંસા કદાચ આં વજ્રભૂતિને ઉદ્દેશીને હશે. આજે આં વજ્રભૂતિનાં કાવ્યો વિદ્યમાન નથી અને તેનાં નામો પણ મળતાં નથી.

પરિશિષ્ટ ખીળું

જૈન ૮૪ ગરુદો

ગરુદ નામ	આદિ આચાર્ય	સાક્ષવારી
નિર્ગન્થ ગરુદ	ગ૦ મુખર્મસ્વામી	વીર સં૦ ૧
ઉપકેશ ગરુદ	આ૦ રત્નપ્રભ	૭૦
કેારટા ગરુદ	” ”	”
ગોદાસ ગણુ	આ૦ ગોદાસ	૧૭૦
ઉત્તર-બલિસ્સહ	આ૦ ઉત્તર આ૦ બલિસ્સહ	૨૬૧
ઉદેહ ગણુ	આ૦ રોહણુ	”
ઉડુવાડિય	આ૦ યશોભદ્ર	”
વેશ-વાટિકા	આ૦ કામર્યિ	”
કોટિક ગરુદ	આ૦ સુસ્થિત	
	આ૦ સુપ્રતિબદ્ધ	વીર. સં૦ ૨૬૧
માનવ ગણુ	આ૦ ઋષિગુપ્ત	”
ચારણુ ગણુ	આ૦ શ્રીગુપ્ત	”
મન્નિઝમ શાખા	કોટિક આ૦ પ્રિયવ્રન્થ	વીર સં૦ ૩૫૦ (?)
વિદ્યાધરી	આ૦ ગોપાળ	” (?)
ઉચ્ચાનાગરી	આ૦ શાંતિ શ્રેણિક	૪૧૦ (?)
વજ્રશાખા	કોટિક આ૦ વજ્રસ્વામી	વીર સં૦ ૫૮૪
પ્રજ્ઞાદ્રીપિકા	આ૦ સમિત	”
નાગેન્દ્ર ગરુદ	વજ્રી આ૦ નાગહસ્તિ	વીર સં૦ ૬૦૬
ચંદ્ર ગરુદ	વજ્રી આ૦ ચંદ્રસૂરિ	”
નિર્વૃત્તિ ગરુદ	” આ૦ નિર્વૃત્તિ	”

વિદ્યાધર ગચ્છ	,, આં વિદ્યાધર	વીર સંં ૬૦૬
દ્વિવંદનીક	ઉપકેશ આં ઉદયવર્ધન	,,
વનવાસી ગચ્છ	ચંદ્રં આં સમન્તભદ્ર	વીર સંં ૬૫૦
કાલિકાચાર્ય ગચ્છ	આં શ્યામાચાર્ય	વીર સંં ૩૭૬
ખાંડિલ્ય ગચ્છ	આં સ્કંદિલ	વીર સંં ૪૧૪
સિદ્ધસેન ગચ્છ	આં સિદ્ધસેન	
મહાવાદિ ગચ્છ	નાગેન્દ્રં આં મહાવાદી	વીર સંં ૮૮૪
નાગિલ શાખા	વજી આં નાગિલ	વીર સંં ૬૫૦
હારિલ શાખા	યું આં હારિલ	વીર સંં ૧૦૫૫
પૂર્ણતલ્લ ગચ્છ	(વિહરુક)	વિં ૭મી સદી (?)
ચૈત્રપુરી	આં	વિં ૭મી સદી
ચારાપદ્ર	હારિલ આં વટેશ્વર	
મોઢેશ		
વાયડ		
સંડેરક		
કૂચપુરીય	ઉપકેશ આં (?)	વિં ૮મી સદી
ભટેવરા	ચૈત્રપુરી આં ખુદાગણી	
સોધંતીવાલ		
પંચાસરા		વિં ૮મી સદી
રાજ	આં નન્નસૂરિ	વિં ૮૫૦
ધનેશ્વર	આં ધનેશ્વર (ચંડોવર)	૮૫૨
કૃષ્ણપિં	હારિલં કૃષ્ણપિં	વિં ૮૫૦
ભાવાચાર્ય	કાલિકં આં ભાવદેવ	વિં ૯૧૨
હર્ષપુરીય	મન્નિઝમ (અક્ષત્તાકન) આં	૯૮૦
હસ્તિકુંડી	સંડેરક આં બલભદ્ર	
વડે ગચ્છ	વનવાસી આં ઉદ્યોતન	વિં ૯૮૫

નિર્ઝન્ય ગચ્છનાં નામાંતરો—નિર્ઝન્ય, કોટિક, વજ્રશાખા, ચંદ્ર, વનવાસી (આરણ્યક, વિટપી, વિહરુક), વડગચ્છ, ચૌદશિયા ગચ્છ (?) અને તપગચ્છ.

વિદ્યાધર ગચ્છની શાખાઓ—(૧) કાસહુદ (કાસહુદ),
મલોરા (બલ્યોધર), શરવાલ (?)

કામ્યક ગચ્છ તે નિવૃત્તિ ગચ્છનો પેટા ગચ્છ હતો.

બ્રહ્મદ્રીપકાનું નામાંતર—બ્રહ્માણુ (વરમાણુ) ગચ્છ (?)
બ્રાહ્મી ગચ્છ (?)

કાલિક ગચ્છનાં નામાંતર—કાલિક, પાંડિત્ય, ભાવાચાર્ય
(ભાવકાર, ભાવડા ભાવડકાર)

હારિલ ગચ્છનાં નામાંતર—તથા પેટા ગચ્છો—હારિલ,
હારીજ (?) વટેશ્વર, ચારાપદ્રીય, કૃષ્ણર્ષિ ગચ્છ, કૃષ્ણર્ષિતપા,
પિંપલક ગચ્છ.

રાજ ગચ્છનાં નામાંતર—તથા પેટા ગચ્છો—રાજ ગચ્છ,
ધનેશ્વર ગચ્છ, ચિત્રવાલ, ધર્મધોષ, સુરાણા, અષ્ટાપદ શાખા,
કંબોઈયા શાખા, ચૈત્ર ગચ્છની શાખા—૧ શાહૂલ, ૨ રાજ ગચ્છ.

ઉપકેશ ગચ્છનાં નામાંતર—ઉપકેશ, નિર્ઝન્ધ, ચાતુર્યામ,
પાર્શ્વપત્ય, દ્વિવંદનીક, કંવલા વગેરે.

શાખાઓ—માથુર, કોરંટા, કુકુદ, ભિન્નમાલ, ચંદ્રાવતી,
મૈડતા, ખટ્ટકૂપ, બિકાનેરી, ખજવાના, તપાકોરંટ, તપારત્ન.

મઝિઝમા શાખાનાં નામાંતર—(પ્રજ્ઞવાહનકુલ) હર્ષપુરીય
ગચ્છ, મલધાર ગચ્છ.

વડગચ્છના પેટા ગચ્છો :—ચઉદશિયા (?) પૂનમિયામત,
દેવાચાર્ય ગચ્છ, પ્રલોતનાચાર્ય ગચ્છ, પદલીવાલ, ઉછતવાલ, (?)

પૂનમિયામતના પેટા ગચ્છો :—પૂનમિયા, શંખેશ્વર, નાણાવાલ,
નાડોલિયા, તિલક શાખા, વિધિપક્ષ, અંચલ, સાર્ધપૂનમિયા અને
કછોલી.

પરકદયાણુક મત :—તે કૂચપુરીય ગચ્છ અને ચંદ્રગચ્છમાંથી
નીકળ્યો. વિધિસંધ અને ખરતર ગચ્છ તેનાં નામાંતર છે.

ખરતર ગચ્છના પેટા ગચ્છો :—૧ મધુતર, ૨ રુદ્રપદ્મી, ૩ ખરતર, ૪ રાજ, ૫ વેગડ, ૬ પિપ્પલક, ૭ આચાર્યીય, ૮ ભાવહર્ષીય, ૯ લઘુઆચાર્યીય, ૧૦ રંગવિજય, ૧૧ શ્રીસારીય ૦ મુનિતપામત એ પણ ખરતર ગચ્છની સંવેગી શાખા છે.

દેવાચાર્ય ગચ્છના પેટા ગચ્છો :—નાગોરીતપા, ભિન્નમાલ-વડગચ્છ, છરાવલા વડગચ્છ, મડાહડ, મમ્માહડ (?) રામસેન ગચ્છ, પાંચચંદ્રમત સં. ૧૫૭૨ સુધર્મામત સં. ૧૬૦૨.

મતો :—આગમિકમત (?) સિદ્ધાંતિયાગચ્છ (?)

તપાગચ્છનાં નામાંતરો તથા પેટા ગચ્છો :—તપાગચ્છ—સં. ૧૨૮૫, લઘુપોષાળ, વડીપોષાળ, રત્નાકર ગચ્છ. હેમ શાખા સં. ૧૫૧૭ (પાલનપુરા), કમલકલશા સં. ૧૫૫૫, કુતુબપુરા સં. ૧૫૫૫ લઘુશાળા (સોમસાખા, હર્ષકુળ સં. ૧૬૦૫) તપાકોરંટક—તપારત્ન (ખારેજ સં. ૧૬૧૦) દેવસુર સંઘ (ઓસવાલગચ્છ) આણંદ સૂરસંઘ (પોરવાલ ગચ્છ સં. ૧૬૭૩) ઋષિમતિ, વિજય-ગચ્છ શાખા, સાગર ગચ્છ સં. ૧૬૮૬, વિમલ ગચ્છ સં. ૧૭૪૬, ત્રિસ્તુતિકમત, યતિ શાખા, સંવેગી શાખા.

તપાગચ્છની શાખાઓ—લડગચ્છા, ચંલણા, ગંધારા, પાલન-પુરા, કુતુબપુરા, ખારેજ, ભિન્નમાલ, ઘોધારા, સોરડિયા (?) ઢેબરિયા, સાકરિયા વગેરે.

તપાગચ્છનાં ૧૩ બેસણાં—૧ તપા, ૨ સાંડેરક, ૩ ચક્રદશિયા, ૪ કમલકલશા, ૫ ચંદ્ર, ૬ કોટિક, ૭ કુતુબપુરા, ૮ કોરંટા, ૯ ચિત્રોડા, ૧૦ કલ્પપુરા, ૧૧ વડગચ્છ, ૧૨ ઓસવાલ, અને ૧૩ મલધારી ગચ્છ. એક સામાચારી, એક માંડલી, એક ઉપદેશ અને એક વ્યવહાર હોય તે દરેકનું એક બેસણું કહેવાય છે. તે તે ગચ્છોના શ્રીપૂજો કે કુલગુરુઓ નિર્વંશ થતાં તેઓની ગાદીઓ તપગચ્છમાં દાખલ થઈ ગઈ છે.

નિગમમત :—કુતુબપુરા ગચ્છમાંથી નીકળ્યો, જેનું બીજું નામ ભૂકટિયામત છે.

કહેવા મત : —અંબળગચ્છમાંથી નીકળ્યો સં. ૧૫૬૨.

લોંકામતના પેટા ગચ્છો :—લોંકા, વિજયમત સં. ૧૫૭૦, નાગોરી, વડોદરિયા, બાલાપુરી, મોટીપક્ષ, નાનીપક્ષ, અઢારિયા.

લોંકામત—તપાગચ્છ વડીપોળમાંથી નીકળ્યો. સં. ૧૫૦૮, સં. ૧૫૩૩૦

લોંકામતના પેટા મતો :—સ્થાનક માર્ગી (બાવીશ ટોલાં, ઢુંઢિયા, બારાપંથી સં. ૧૭૦૯) ૬ કોટિપખ, ૮ કોટિપખ (મોટીપખ નાંદીપખ) તેરાપંથીમત સં. ૧૮૧૮, વીરપંથી વગેરે.

સૂચના :—(૧) આ નિશાનીવાળી બાબતોને અંગે વિશેષ સંશોધનની અપેક્ષા રહે છે.

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

જૈન ઐતિહાસિક ગ્રન્થો

ગ્રંથ	ભાષા	કર્તા	રચના સંવત્સર.
કૃષ્ણસૂત્ર ચેરાવલી	(પ્રા. સં. ગ્રં. ગુ.)	શ્રીદેવાધિજાણી	૫૭૦
નંદી ચેરાવલી	(")	"	૫૭૦
વસુદેવ હીંડી	(પ્રા.)	સંઘદાસ મજી	
"	(")	ધર્મસેન મજી	
હિમવંત ચેરાવલી	(પ્રા. ગુ. હિં.)
આવસ્સય ચુણ્ણી	(પ્રા. સં.)		
કૃષ્ણસૂત્ર ચુણ્ણી	(")		
આવસ્સય ટીકા	(")	આ. હરિશ્ચંદ્ર	
ઠહાવલી	(પ્રા.)	આ. લક્ષ્મણ	
દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય	(સં. ગુ.)	ક. સ. આ. હેમચંદ્ર	૧૧૧૬ (૧)
"	(પ્રા.)	"	૧૧૨૮ (૧)
ત્રિષષ્ટિચરિત્ર પ્રશસ્તિ	(સં.)	"	
પરિશિષ્ટ પર્વ	(સં. ગ્રં. ગુ.)	"	
મોહપરાજય નાટક	(સં.)	મંત્રી યશપાલ	૧૨૩૨
કુમારવાલ પડિઓહો	(પ્રા. ગુ.)	આ. સોમપ્રભ	૧૨૪૧
કુમારવાલ ચરિત્ર	(પ્રા.)	હરિશ્ચંદ્ર	
પુરાતન પ્રગંધ સંગ્રહ	(સં.)	આ. લક્ષ્મણ	
દુસ્સમકાલસમણ	(પ્રા. સં.)	આ. ધર્મધોષ	૧૩૩૦ (૧)
કીર્તિકોમુદી, છેલ્લો સર્ગ	(સં.)	કવિ સોમેશ્વર	

સુરથોત્સવ, છેલ્લો સર્ગ	(સં.)	”	
ઉલ્લાસ રાઘવ	(,,)	”	૧૨૮૨
આખૂ પ્રશસ્તિ	(,,)		૧૨૮૮
ધર્માભ્યુદય કાવ્ય	(,,)	આં ઉદયપ્રભ	૧૨૯૦ (?)
સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની	(,,)	”	
વસન્તવિલાસ	(,,)	આં બાલચંદ્ર	
હરમીરમહમદન	(,,)	આં જયસિંહ	
વસ્તુપાલપ્રશસ્તિ કાવ્ય	(,,)	”	
સુકૃતસંકીર્તન	(,,)	કવિ અરિસિંહ	
ઉપદેશઅગ્રપ્રબંધ	(,,)	આં કલ્કસૂરિ	૧૩૯૩
નાલિનંદનજિનોદાર	(,,)	”	
પ્રભાવકચરિત્ર	(,,)	આં પ્રભાચંદ્ર	૧૩૩૪
પ્રબંધચિંતામણિ	(સં.)	આં મેરુતુંગ	૧૩૬૧
ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ	(,,)	આં રાજશેખર	૧૪૦૫
વિવિધતીર્થકલ્પ	(પ્રાં સં.)	આં જિનપ્રભ	૧૩૮૯
કુમારપાલચરિત્ર	(સં.)	આં જયસિંહ	૧૪૨૨
વિચારશ્રેણિ	(સં.)	આં મેરુતુંગ	૧૪૬૬ (?)
અંચલગચ્છ પદ્માવલી	(સં. ગુ.)	” ”	૧૪૬૬ (?)
કુમારપાલચરિત્ર	(સં.)	આં સોમતિલક	૧૪૨૪
(ઉપદેશચતુર્નાકર	(સં.)	આં મુનિસુંદર	
(સુર્વાવલી	(,,)	” ”	૧૪૬૬
ગુરુપર્વક્રમ	(,,)	આં ગુણરત્ન	૧૪૬૬
કુમારપાલચરિત્ર	(,,)	ચારિત્રસુંદર ગણિ	
કુમારપાલપ્રબંધ	(,,)	જિનમંડન ગણિ	૧૪૬૨
વસ્તુપાલચરિત્ર	(,,)	જિનહર્ષ ગણિ	૧૪૬૭
જગદુચરિત્ર	(,,)	આં સર્વાનંદ	
સુકૃતસાગર	(,,)	રત્નમંડન ગણિ	
ઉપદેશતરંગિણી	(સં. ગુ.)	રત્નમંદિર ગણિ	
લોજપ્રબંધ	(સં. ગુ.)	” ” ”	

ઉપદેશસપ્તતિકા	(સં.)	સૌધર્મ ગણિ	૧૫૦૩
સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય	(સં. ગુ.)	પ્રતિષ્ઠાસોમ	૧૫૨૪
ગુરુગુણરત્નાકર	(સં.)	સોમચારિત્ર ગણિ	૧૫૪૧ (?)
તપાગચ પટ્ટાવલી (પ્રા. સં. ગુ.)	મહોં	ધર્મસાગર	૧૬૪૬
ગુર્જરરાજાવલી	(સં.)	વિનયસાગર ગણી	૧૬૪૮ (?)
જગદ્ગુરુ કાવ્ય	(,,)	પદ્મસાગર ગણી	૧૬૪૬
હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય	(,,)	દેવવિમલ ગણી	૧૬૫૬
કૃપારસકોશ	(,,)	મહોં શાંતિચંદ્ર ગણી	
વિજયપ્રશસ્તિ	(સં. હિં.)	હૃમવિજય ગણિ	
કર્મચંદ્રમંત્રીપ્રબંધ	(,,)		
વિજયદેવમહાત્મ્ય	(,,)	પાઠક વલ્લભ	
દેવાનંદાચ્યુદય	(,,)	મહોં મેઘવિજય	૧૭૨૭
ખરતરગચ પટ્ટાવલી	(,,)	ઉં ક્ષમાકલ્યાક	૧૮૩૦
ઉપદેશપ્રાસાદ	(સં. ગું.)	આં વિજયલક્ષ્મી	૧૮૪૩
વિવિધ પટ્ટાવલીઓ	(પ્રા. સં)		
વિમલપ્રબંધ	(ગુજ.)	કવિ લાવણ્યસમય	
શત્રુજય રાસ	(,,)	જિનકર્ષ	
શત્રુજયતીર્થોદ્ધાર રાસ	(,,)	નયસુંદર	
કુમારપાલ રાસ	(ગુજ.)	દેવપ્રભ ગણિ	૧૫૦૦ (?)
"	(,,)	હીરકુશલ	૧૬૪૦
"	(,,)	કવિ ઋષભદાસ	૧૬૭૦
"	(,,)	જિનકર્ષ	૧૭૪૨
વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ	(ગું.)	ઉં સમયસુંદર	
"	(,,)	આં લક્ષ્મીસાગર	
"	(,,)	આં પાર્શ્વચંદ્ર	
હીરવિજય રાસ	(,,)	કવિ ઋષભદાસ	
શાંતિદાસ શેઠનો રાસ	(,,)	ખેમવર્ધન	૧૮૭૦
વીર વંશાવલી	(,,)	પં.	
વીર પટ્ટાવલી	(,,)	પં. ખુશાલવિજય	

આ ઉપરાંત જૈન પદ્ધતિઓ, રાસાઓ, તીર્થમાલાઓ, અંથપ્રશસ્તિઓ, અંથપુષ્પિકાઓ, તામ્રપત્રો, વિજ્ઞપ્તિપત્રો, શિલા-લેખો, સ્તોત્રો, ઐતિહાસિક સંજ્ઞાઓ વગેરે વગેરે.

સૂચના :—(?) આ નિશાનીવાળા સંવતો અનુમાનથી આપ્યા છે.

પરિશિષ્ટ : ચોથું

[અકારાદિ અનુક્રમ]

વર્ગ : ૧

તીર્થંકરનાં નામો

અગ્નિતનાથ ૧, ૪૮, ૫૧, ૨૩૨,	૧૭૧, ૨૦૨, ૨૦૭, (૨૦૮),
૩૩૬, ૪૭૨, ૫૧૭, ૬૦૬	૫૦૨
અનંતનાથ ૧	ધર્મનાથ ૧
અભિનંદન ૧, ૫૧૭	નમિનાથ ૧, ૩૬૯
અમમ ૧૨૦	નાભિનંદન ૩૩
અરનાથ ૧, ૪૯	નાથપુત્ર (સાતપુત્ર) ૨, ૧૩
અરિષ્ટનેમિ 'નેમનાથ જીઓ'.	નિર્મમ ૯
આદિનાથ 'ઋષભદેવ' જીઓ.	નેમિનાથ ૧, ૨૪, ૩૦, ૩૧, ૪૬,
આદીશ્વર , ,	૪૮, ૫૫, ૫૬, ૧૦૮, ૨૦૪,
ઉદયપ્રભ ૮	૨૦૬, ૨૧૦, ૨૪૧, ૨૪૨,
ઋષભદેવ ૧, ૨૫, ૪૬, ૪૭, ૪૯,	૨૬૦, ૩૩૪ થી ૩૩૬, ૩૪૦,
૬૨, ૭૯, ૨૦૬, ૨૧૧,	૩૫૭, ૩૫૮, ૪૨૨, ૪૪૩,
૨૧૪ થી ૨૧૭, ૨૩૦, ૨૮૯,	૪૬૫, ૫૨૩, ૫૩૨, ૫૫૮,
૩૩૬, ૩૪૩, ૩૫૨, ૪૨૧,	૫૭૨, ૫૭૬, ૬૦૪ થી ૬૦૬
૪૪૪, ૪૫૧, ૪૫૪ થી ૪૫૬,	પદ્મનાભ ૮, ૩૨૮
૪૬૧, ૪૭૧ થી ૪૭૩, ૪૯૬,	પદ્મપ્રભુ ૧, ૨૧૦, ૩૬૯, ૬૦૬
૪૯૮, ૫૧૭, ૫૩૨, ૫૩૪,	પાર્શ્વનાથ ૧, ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૬ થી
૫૪૫, ૫૬૧, ૫૬૯, ૫૭૩,	૩૮, ૪૫, ૪૯, ૫૫, ૭૪, ૭૫,
૫૭૭, ૫૮૨, ૫૯૨ થી ૫૯૫,	૭૭, ૯૬, ૧૩૭, ૧૭૬, ૧૮૪,
૫૯૮, ૬૦૪ થી ૬૦૬, ૬૧૧,	૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૪,
૬૧૨	૨૧૭, ૨૩૦, ૨૪૨, ૩૩૬,
કલિંગગિરિ ૨૧૭	૩૪૬, ૩૫૮, ૩૭૦, ૪૦૨,
કુંથુનાથ ૧, ૪૯	૪૦૫, ૪૧૩, ૪૪૧, ૪૪૩,
ચંદ્રપ્રભુ ૧, ૨૯, ૩૧, ૫૧, ૨૦૬,	૪૫૨, ૫૧૪, ૫૪૩, ૫૭૯,
૨૧૦, ૨૬૦, ૫૪૭	૫૯૧, ૬૧૩
ચેતનનાથ ૫૪૦	—અગ્રરા પાર્શ્વ ૫૩
જગત્સ્વામી ૯૬	—અવંતીપાર્શ્વ ૨૦૨ થી ૨૦૪, ૨૫૧,
જીવિતસ્વામી ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૭૬,	૨૫૬, ૬૦૭

-ૐકારપાર્શ્વોં ૨૫૩	૪૮૩, ૫૦૨, ૫૧૨, ૫૧૯,
-કરહોડાપાર્શ્વોં ૫૦૨, ૫૪૩	૫૨૨ થી ૫૨૬, ૫૩૧, ૫૩૭,
-કલ્પદ્રુમપાર્શ્વોં ૫૦, ૫૧	૫૩૯, ૫૫૧, ૫૫૫, ૫૮૦,
-ગોડીપાર્શ્વોં ૬૦૬	૫૯૧ થી ૫૯૬, ૬૦૨, ૬૦૪
-ચાંપપાર્શ્વોં ૫૬	માણિકચરવામી ૪૭, ૪૫૪ થી ૪૫૬
-ચિંતામણિપાર્શ્વોં ૫૩, ૬૦૮	મુનિસુવ્રત ૧, ૫૧, ૫૨, ૫૮, ૫૯,
-ચેલ્લજુદેવપાર્શ્વોં ૨૦૯	૧૦૮, ૩૪૩, ૫૫૯
-જગન્નાથપાર્શ્વોં ૫૭	વર્ધમાન ૨, ૨૬૬
-જરાવલાપાર્શ્વોં ૫૧૩, ૫૨૧	વાસુપૂજ્ય ૧, ૪૯, ૧૧૧, ૫૬૩
-જીવંતપાર્શ્વોં ૨૦૮	વિદેહદ્વિ ૧૧
-નાગહૃદપાર્શ્વોં ૪૪૩	વિમલનાથ ૧
-પદ્મવિયાપાર્શ્વોં ૩૧	વિહરમાન ૪૯
-પંચાસરાપાર્શ્વોં ૪૬૯ થી ૪૭૧,	વૈશાલિક ૨
૪૯૪, ૪૯૮, ૬૦૮	શતકીર્તિ ૮
-ફલોધિપાર્શ્વોં ૫૧૩	શાંતિનાથ ૧, ૨૬, ૪૮, ૪૯, ૯૬,
-બહરીપાર્શ્વોં ૫૬, ૫૦૪	૧૦૮, ૧૩૦, ૨૦૫, ૨૦૬,
-ભટેવાપાર્શ્વોં ૩૨, ૪૫૨	૨૧૦, ૪૪૩, ૫૧૬, ૫૩૧,
-મનમોહનપાર્શ્વોં ૫૬	૫૩૯, ૫૪૦, ૫૯૦, ૫૯૩,
-શંખેશ્વરપાર્શ્વોં ૫૫, ૫૧૪	૬૦૪, ૬૦૬
-સોગઢિયાપાર્શ્વોં ૬૦૬	શીતલનાથ ૧, ૪૯૭
-સ્તંભનપાર્શ્વોં ૫૬, ૫૧૨	શ્રેયાસિનાથ ૧
મલ્લિનાથ ૧	સમાધિ ૯
મહાવીર ૧ થી ૪૫, ૫૧, ૫૭ થી	સર્વાનુભૂતિ ૮
૬૫, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૮૧ થી	સંભવનાથ ૧, ૨૧૦, ૫૯૬ થી ૫૯૮
૮૭, ૯૬, ૯૭, ૧૦૮, ૧૧૧,	સિદ્ધચક્ર ૩૦
૧૧૮, ૧૨૪, ૧૭૦, ૧૮૧,	સીમંધર ૧૫૩, ૧૮૧, ૩૧૨, ૪૪૬,
૧૯૪, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૧૭,	૪૮૯
૨૨૨, ૨૩૦, ૨૪૧, ૨૫૬,	સુપાર્શ્વનાથ ૧, ૮, ૪૯, ૫૦, ૨૪૦,
૨૬૬, ૨૬૮, ૨૭૨, ૨૭૯,	૬૦૬
૨૯૫, ૩૧૩, ૩૩૬, ૩૪૯ થી	સુમતિનાથ ૧, ૩૪
૩૫૨, ૩૬૯, ૪૦૫ થી ૪૦૮,	સુરદેવ ૮
૪૧૫, ૪૧૮ થી ૪૨૫, ૪૮૧,	સુવિધિનાથ ૧
	સ્વયંપ્રભ ૮

વર્ગ : ૨

ગણધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પંચાસ, સાધુ, સાધ્વીઓનાં નામો

અધિમંત્રી ૭, ૫૯, ૪૨૨

અકલંક ૫૬૭

અકંપિત ૫

અગરત્યસિંહ ૪૫૮

અગ્નિદત્ત ૧૩૬

અગ્નિમૂર્તિ ૨, ૩૯

અગ્નિશર્મા ૪૪૯

અચલબ્રાતા ૬

અજિતપ્રભ ૩૬,

અજિતયશ ૪૮૪, ૫૦૭

અજિતસિંહસૂરિ ૩૬૨, ૪૬૪, ૫૦૯

અજિતસેન ૫૯૬

અનાથિમુનિ ૩૬, ૬૪, ૮૧

અભયકુમાર ૧૦, ૮૧ થી ૮૫, ૪૨૩

અભયધૌષ ૫૧૪

અભયચંદ્ર ૨૩૦, ૫૦૮

અભયદેવ (રાજા) ૨૫૫, ૨૬૩, ૩૦૬,

૫૦૭, ૫૦૮, ૫૧૧, ૫૫૯, ૫૬૬,

૫૯૦, ૫૯૧

અભયદેવ (અ.) ૩૦૫, ૨૬૩, ૪૬૩,

૫૬૨,

અભયદેવ (મલ્લ) ૫૬૮

અમરપ્રભ ૪૬૨, ૫૧૭

અમલચંદ્ર ૨૩૦, ૫૦૮

અમૃતવર્ધન ૩૬,

અમૃતરત્ન ૩૮

અરિહ(અહ)દત્ત ૨૧૩, ૨૭૨

અર્ણિકાપુત્ર ૬૨, ૭૮ થી ૮૦

અહંદ્રઅભિ ૩૦૪

અલખ ૭

અવન્તિવર્ધન ૭૩

અવન્તિસુકુમાર ૨૦૨ થી ૨૦૪, ૨૫૧

અંબદેવ ૩૦૫, ૪૦૧

આણંદ ૫૧૭

આત્મારામજી ૨૩૨

આનંદધન ૫૫૬, ૬૦૦

આનંદરત્ન ૩૬

આનંદવર્ધન ૩૬

આનંદવિમલ ૩૪, ૩૭, ૪૦૨

આનંદસાગર ૬૦૮

આનંદસુંદર ૩૬

આમ્રદેવ ૪૯૬

આર્દ્રક ૮, ૮૫

આર્યજીત ૧૮૨

આર્યદિનન 'દિનસૂરિ' જીઓ.

આષાઢાચાર્ય ૧૬૫, ૧૬૮, ૧૯૮

ઇસિગુપ્ત 'ઋષિગુપ્ત' જીઓ.

ઈશ્વરસૂરિ ૫૬૮ થી ૫૭૦

ઈશ્વરીઆર્યા ૧૮૫, ૩૦૩, ૩૪૧

ઈદ્ર (?)૩૩૯

ઈદ્રદિનસૂરિ ૨૧૩, ૨૨૦

ઈદ્રનાંદિ ૫૫

ઈદ્રભૂતિ ૨, ૩, ૯, ૧૮, ૩૮, ૩૯

૫૯૬

ઈદ્રરત્ન ૩૬

ઈદ્રવિજય ૩૫૬

ઉત્તર ૧૭૫, ૧૭૬, ૨૭૬, ૬૧૬

ઉદયદેવ ૫૧૧

ઉદયપ્રભ ૫૧૨, ૬૨૨

ઉદયરત્ન ૩૮

ઉદયવર્ધન ૨૫, ૩૬, ૩૦૪, ૩૪૧

૬૧૭

ઉદયસિંહ ૪૩૮, ૫૮૯

ઉદયી ૭, ૨૩૦

ઉદ્દ્યોતન ૪૦૧, ૪૦૮, ૪૪૯, ૪૫૧,

૪૫૨, ૪૬૩, ૪૭૩, ૪૮૭,

૪૯૨, ૪૯૩, ૫૦૩, ૫૧૮,

૫૩૫, ૫૬૧, ૬૧૭

ઉદ્દ્યોતરત્ન ૩૬

ઉપનંદભદ્ર ૧૧૯

ઉમાસ્વાતિ ૮૦, ૧૮૦, ૧૯૬, ૨૨૩,

૨૩૦, ૩૧૮, ૩૪૫, ૩૪૬,

૩૬૨ થી ૩૬૮, ૪૬૬, ૪૮૪

ઋણુમતિ ૧૧૯

ઋષભદત્ત ૧૦

ઋષિશુભ ૧૭૮, ૬૧૬,

ઋષિદત્ત ૨૧૩.

ઋષિપાલિત ૨૨૩, ૪૨૬,

કક્કસૂરિ ૨૧ થી ૩૭, ૨૬૩, ૩૦૪,

૩૪૧, ૫૧૮, ૬૨૨

કનકકુશલ ૪૬૨

કનકપ્રભ ૨૦, ૨૮, ૫૧૧, ૫૧૨

કમલસૂરિ ૨૩૨,

કમલદેવ ૫૩૯, ૫૬૦, ૬૦૪

કપૂરવિજય ૬૦૮

કર્મસાગર ૩૪

કલહંસસૂરિ ૫૨, ૧૭૮.

કલ્યાણવિજય ૨૬૯, ૨૭૦, ૬૦૩

કસુદંક ૧૦

કામર્ધિગણિ ૧૭૭, ૬૧૬

કાલિકાચાર્ય ૫૨, ૧૭૭, ૧૮૦ થી

૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૩, ૨૦૪,

૨૧૩, ૨૨૪ થી ૨૩૨, ૨૬૩

થી ૨૭૧, ૨૯૩, ૩૦૫, ૩૧૨,

૩૫૨ થી ૩૫૮, ૩૬૫, ૩૮૪,

૪૦૭, ૪૧૪, ૪૨૫, ૪૩૮ થી

૪૪૨, ૫૫૬, ૬૦૧, ૬૧૭

કાલીદેવી ૪૨૨

કાલ્પેશીમુનિ ૫૧

કીર્તિરત્ન ૩૮

કુબેર ૨૨૩

કુમારધર્મ ૨૯૪

કુસુદયંદ્ર ૨૪૬

કુલચંદ્ર ૨૭,

કુલમંડન ૫૬૭

કૃષ્ણાક્ષિ ૨૩, ૨૪, ૪૪૯, ૪૫૨

૫૦૩, ૫૧૮ થી ૫૨૧, ૫૪૧ થી

૫૪૩, ૫૭૩, ૫૭૮, ૫૭૯

કૃષ્ણસૂરિ ૨૯૩, ૨૯૯, ૩૦૫, ૩૧૩

થી ૩૧૫

કેશરકુશલ ૪૫૬

કેશવ ૫૭૭

કેશીસ્વામી ૩, ૯, ૧૬, ૧૭, ૧૮,

૬૧, ૪૨૫, ૫૯૬

કોટિઆચાર્ય ૧૯૫, ૪૫૭, ૪૫૮,

૫૬૧, ૫૬૨

કોડિન ૧૭૫, ૧૮૫, ૨૨૧, ૨૨૯,

૨૪૪, ૨૭૬

ક્ષમાકલ્યાણ ૬૨૭

ક્ષેમઋષિ ૫૪૨

ખપુટાચાર્ય ૫૨, ૧૯૨, ૨૨૪, ૨૩૧

થી ૨૩૫, ૨૪૩, ૨૭૪

ખિમાન્કષિ ૫૭૩, ૫૭૮, ૫૭૯,

૬૦૪

ખુશાલવિજય ૬૨૩

ખલિલ 'સ્કંદિલ' જુઓ.

ખંધક ૫૯૬

ખેમવર્ધન ૬૨૩

ગજસુકુમાલ ૪૨૨

ગણાચાર્ય ૫૬૬

ગર્ગર્ષિ ૩૦૫

ગુણચંદ્ર ૫૧૦,

ગુણધર ૧૮૫, ૩૧૭

ગુણનિધાન ૪૯૧

ગુણવર્ધન ૩૬

ગુણરત્ન ૫૦૨, ૫૯૩, ૬૨૨

ગુણસુંદર ૩૬, ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૯૦,

૧૯૧, ૨૧૩, ૨૨૯, ૪૬૨

ગુણાકર ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૯૦, ૧૯૧,

૨૨૫, ૨૨૮, ૨૨૯, ૪૬૨,

૫૪૭, ૫૬૦, ૫૬૭

ગોદાસ ૧૩૬, ૨૦૫, ૬૧૬

ગોપાલ ૧૦, ૧૭૭, ૨૧૩, ૨૫૯,

૬૧૬

ગોવિંદ ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૩૯૧,

૫૦૩, ૫૨૮ થી ૫૩૪, ૫૩૯,

૫૪૨, ૫૪૩, ૫૫૮

ગોશર્મ ૭૭, ૪૦૨, ૬૧૩

ગોસુર 'ગોશર્મ' જુઓ.

ગૌતમસ્વામી ૨, ૩, ૯, ૧૨, ૧૮,

૩૮, ૫૯, ૬૨, ૧૦૯, ૧૮૧,

૩૨૯, ૪૧૯, ૪૨૫, ૫૯૩,

૫૯૬

ગંધહસ્તિ ૩૯૨, ૩૯૩

ઘનસુંદર ૧૭૭, ૧૯૧

ઘૃતપુષ્પમિત્ર ૩૧૧

ધોષનાદિ ૩૬૩ થી ૩૬૫

ચક્રેશ્વર ૫૧૪

ચતુરવિજય ૪૬૨

ચંદનખાલા ૭, ૧૧૧

ચંદનવિજય ૨૩૨

ચંદ્રગુપ્ત ૩૬, ૧૬૨

ચંદ્રમેલ ૩૧, ૫૦૯ થી ૫૧૫

ચંદ્રર્ષિ ૩૪૨, ૪૦૩, ૪૦૪

ચંદ્રસૂરિ ૧૨૯, ૧૬૨, ૧૮૫, ૨૬૩,

૨૯૨, ૩૦૩, ૩૩૩ થી ૩૩૯ ૩૪૧

થી ૩૪૪, ૫૦૯ થી ૫૧૨, ૫૬૭

૫૮૫ થી ૫૮૯, ૬૧૬

ચંદ્રોદયરત્ન ૩૮

ચારિત્રવિજયજી ૬૦૮

ચારિત્રસુંદર ૬૨૨

જગપ્તસેણ ૫૦૦, ૫૦૧

જગચંદ્ર ૪૨૦, ૫૧૧, ૫૨૧,

જાગિજગસૂરિ ૩૪૮ થી ૩૫૧

જયકીર્તિ ૫૨૦

જયચંદ્ર ૩૪૩

જયતિલક ૨૬

જયદેવ ૩૬૯, ૩૭૦

જયપ્રભ ૩૬

જયખાલુ ૨૯૨, ૩૨૯

જયરત્ન ૩૮

જયશેખર ૪૬૩
 જયસાગર ૧૩૦, ૨૩૧
 જયસિંહ ૨૪, ૧૮૯, ૩૦૬, ૪૪૯,
 ૫૧૮ થી ૫૨૧, ૫૩૯, ૫૬૧.
 ૫૯૦, ૫૯૫, ૬૨૨
 જયસોમ ૨૨૧
 જયંતસૂરિ ૨૯૧, ૨૯૩
 જયંતી ૭, ૪૧૯, ૪૨૦
 જયાનન્દ ૪૫૭, ૪૬૫, ૫૪૩
 જસદેવ ૪૦૧
 જસભદ્રસૂરિ ૭૭
 જસવદ્ધણ ૫૦૦, ૫૦૧
 જંખૂ ૧૧૯, ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૯૪, ૩૭૦
 ૩૯૦ થી ૩૯૩
 જંખૂતાગ ૨૮
 જંખૂસ્વામી ૧૪, ૪૧, ૪૯, ૫૦,
 ૬૩ થી ૭૪, ૭૬, ૮૮, ૮૯ થી
 ૯૪, ૯૮, ૧૮૯, ૧૯૧, ૩૨૯,
 ૩૯૧
 જિતસૂરિ 'આર્યજિત' જુઓ
 જિનચંદ્ર ૨૭, ૨૩૧, ૩૪૩
 જિનદત્ત ૧૮૫, ૨૩૦, ૩૦૨, ૩૦૩
 ૩૪૧, ૩૬૫, ૪૬૩, ૪૭૬, ૪૮૦,
 ૪૮૨, ૫૧૦, ૫૪૬, ૫૫૩,
 ૫૯૧, ૬૦૩,
 જિનદાસગણિ ૧૯૪, (૪૨૩), ૪૩૨,
 ૪૩૭, ૪૬૫ થી ૪૬૭, ૪૮૪,
 ૪૯૦, ૪૯૧, ૫૦૦, ૫૦૧
 જિનદાસ મહત્તર ૨૫૮, ૨૯૮, ૩૯૧,
 ૪૦૩ થી ૪૦૮, ૪૮૪
 જિનદેવ ૫૫૬ થી ૫૫૮, ૫૬૭
 જિનપતિ ૨૮

જિનપ્રભ ૧૨૯, ૧૩૦, ૨૦૯,
 ૪૮૮, ૫૦૫, ૫૨૪, ૫૯૭, ૬૨૨
 જિનભદ્ર ૪૭૬ થી ૪૮૨
 જિનભદ્ર ૪૮૦, ૪૮૨
 જિનભદ્રગણિ ૧૯૪ થી ૧૯૬, ૨૪૫,
 ૨૫૭, ૨૫૮, ૩૬૫, ૪૦૮,
 ૪૩૨, ૪૩૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૫૨,
 ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૬૬, ૪૮૪, ૪૮૭
 થી ૪૯૧, ૫૬૧, ૫૬૨
 જિનમંડન ૬૨૨
 જિનપસ ૩૭૦ થી ૩૮૧, ૫૬૬, ૫૬૭,
 ૫૯૦
 જિનવદ્ધણ ૪૬૩, ૫૬૨
 જિનસિંહ ૪૫૯, ૫૧૫, ૫૧૬,
 જિનહર્ષ ૬૨૨, ૬૨૩
 જિનાનન્દ ૩૭૧
 જિતેશ્વરસૂરિ, ૩૪૩, ૪૬૩, ૪૭૦,
 ૪૮૭, ૫૧૦, ૫૧૨, ૫૧૫, ૫૬૭
 જીવદેવ ૫૪૬ થી ૫૬૬, ૬૦૩, ૬૦૩
 જ્યેષ્ઠાંગગણિ. ૧૯૭
 જ્યેષ્ઠાર્ય ૪૭૨
 જોહિલ ૨૯૩
 જ્ઞાનચંદ્ર ૫૧૭
 જ્ઞાનવિમલ ૫૭૦
 તત્ત્વાચાર્ય ૪૫૦ થી ૪૫૨, ૫૧૮,
 ૫૬૨
 તત્ત્વાદિત્ય ૪૫૧, ૫૬૧, ૫૬૨
 તાપસ ૨૨૨, ૨૯૧
 તિલકાચાર્ય ૧૧૫, ૧૯૫, ૫૧૪,
 ૫૬૭
 તિલકચંદ્ર ૫૧૫

તિષ્યગુપ્ત ૧૬	૪૨૧, ૪૨૬, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૪૮,
તિષ્યભદ્ર ૧૧૯	૪૫૦, ૪૮૪, ૪૯૯, ૬૨૧
તોષલીપુત્ર ૨૭૨, ૨૭૩, ૩૦૮, ૩૦૯	દેવસુંદર ૫૨૦, ૫૬૮
દશાર્ણુજઞ ૭, ૫૯	દેવસુરિ (વાદી) ૨૫૭, ૪૮૭, ૫૧૧,
દંડ મુનિ ૫૬	૫૫૯
દાનરત્ન ૩૮	દેવસુરિ (વડા) ૩૪૭, ૪૦૧
દાનવિજય ૩૭, ૩૮	દેવસુરિ (તપાન) ૫૩, ૩૩૩, ૩૬૫,
દ્વિત્રગણિ ૪૫૮, ૪૬૫	૬૦૫, ૬૦૬,
દ્વિત્રસૂરિ ૨૨૩, ૨૨૪, ૩૬૩	દેવસુરિ ૫૩૯, ૫૬૦, ૫૭૭, ૬૦૪
દીર્ઘભદ્ર ૧૧૯	દેવસેન ૫૧૪, ૫૧૫
દુગ્ધયંત ૨૯૩	દેવાચાર્ય ૨૧૩
દુર્ગસ્વામી ૯૫, ૪૪૯, ૫૬૩ થી ૫૬૬	દેવાનંદ ૩૧, ૩૭૦, ૪૦૩, ૫૧૧,
દુર્બલિકા ૧૯૨, ૩૦૪ થી ૩૧૨	૫૧૨.
દુર્લભદેવી આર્યા ૩૮૦ થી ૩૭૪, ૩૮૦	દેવેન્દ્રસુરિ ૩૪૩, ૫૧૦ થી ૫૧૨,
દુષ્યગણી ૧૮૮, ૫૪૨	૫૧૭, ૫૬૭
દેવમહત્તર ૫૬૨	દેવેન્દ્રસુરિ (તપાન) ૨૯૮, ૪૩૭
દેવકલશ ૩૫	દેશીગણિ. ૧૮૮, ૨૯૪
દેવકલ્પલ ૩૪	દ્રાવિડ ૪૮
દેવગુપ્ત ૨૧ થી ૩૭, ૨૯૭, ૪૪૮,	દ્રોણાચાર્ય ૫૬૨
૪૫૧, ૫૦૦, ૫૦૧	ધનગિરિ ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૮૪, ૨૮૫,
દેવચંદ્ર ૨૩, ૩૧	૨૯૩
દેવચંદ્રસુરિ ૫૫, ૧૩૦, ૩૦૫,	ધનગુપ્ત ૧૯૮
૪૬૮ થી ૪૭૧, ૪૮૭, ૪૯૩	ધનદેવ ૨૯
થી ૪૯૬, ૫૨૪	ધનવર્ધન ૩૬
દેવપ્રભ ૨૮, ૬૨૩	ધનેશ્વર ૧૯૬, ૩૪૨, ૪૯૭, ૫૦૩,
દેવભદ્ર ૪૬૩, ૪૬૪, ૫૦૮, ૫૧૧	૫૦૮ થી ૫૧૨, ૫૨૧, ૫૬૬,
દેવરત્ન ૩૬	૫૯૧, ૬૧૭
દેવવિમલ ૬૨૩	ધનાદય ૧૭૫, ૨૭૬
દેવર્ષિગણિ વાચક ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮	ધન્ય (ધનો) ૧૦, ૫૯, ૬૪, ૪૨૩
થી ૧૯૦, ૧૯૩, ૨૯૨ થી ૨૯૮,	ધરસેનસુરિ ૩૧૭, ૪૩૧
૩૯૧, ૪૦૭, ૪૧૩ થી ૪૧૫,	ધર્મનાથ ૧૯૬, ૨૦૮

ધર્મકુમાર ૫૧૨

ધર્મકુશલ ૪૫૬

ધર્મગુપ્ત ૧૯૮

ધર્મચંદ્ર ૬૦૫

ધર્મધોષ ૧૦, ૪૯, ૭૪, ૭૬, ૧૯૭,

૪૯૭, ૨૬૧, ૨૬૩, ૩૦૬,

૪૮૭, ૫૦૬ થી ૫૧૭, ૫૪૩,

૬૦૭, ૬૨૧

ધર્મદાસ ૪૦૩ થી ૪૦૮, ૫૦૯,

ધર્મદત્ત ૨૦૮

ધર્મરુચિ ૪૯

ધર્મવર્ધન ૪૬૪

ધર્મસાગરજી ૬૨૩

ધર્મસિંહ ૪૬૨

ધર્મસૂર ૩૬, ૧૮૬, ૧૮૯, ૧૯૨

૨૨૪, ૨૪૫, (૫૧૨ થી ૫૧૭)

૨૬૧, ૨૬૨, ૨૯૪, ૩૯૨

ધર્મસેન ૨૧૩, ૪૦૩, ૪૦૪, ૬૨૧

ધારિણી સાધ્વી ૭૩, ૭૬

નમ્સૂરિ ૨૩ થી ૨૭, ૩૯૪, ૪૬૮,

૫૦૩, ૫૧૮, ૫૨૦, ૫૨૪,

૫૬૮, ૫૨૯, ૫૩૪, ૫૩૯,

૫૬૬, ૫૬૭, ૫૯૦, ૬૧૭

નયચંદ્ર ૫૧૮

નયનચંદ્ર ૫૨૦

નયહંસ ૫૨૦

નરસિંહ ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૪૩

નક્ષત્રસૂરિ ૨૯૩

નયસુંદર ૬૨૩

નંદનભદ્ર ૧૧૯

નંદાસાધ્વી ૮૧ થી ૮૫

નંદિલસૂરિ ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૯,

૨૪૪, ૩૦૩ થી ૩૦૭

નંદિવર્ધન ૫૧૮

નંદીસૂરિ ૨૯૪

નાગમિત્ર ૧૯૫. ૨૭૬

નાગસૂરિ ૧૯૫, ૧૮૫, ૨૨૦, ૨૨૧,

૨૨૯, ૨૪૪, ૨૭૬, ૨૯૩, ૪૪૯

નાગહરિત ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૨,

૨૨૯, ૨૩૭, ૨૪૪, ૨૯૧, ૩૦૩

થી ૩૦૭, ૩૩૭, ૪૦૮, ૬૧૬

નાગાભુવન ૧૮૬, ૧૮૭ થી ૧૯૦,

૧૯૩, ૩૦૫, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૭૦,

૩૯૦ થી ૩૯૩

નાગિલ ૬૧૭

નાગેન્દ્ર 'નાગહરિત' ભુખ્યા.

નાગેન્દ્રસૂરિ (?) ૩૩૯

નિર્વૃત્તિ ૫૧, ૧૮૫, ૩૦૩, ૩૩૭,

૩૪૧, ૬૧૬

નેમિચંદ્ર ૨૪૩, ૪૦૧, ૫૦૦

નેમિસૂરિ (તપા.) ૬૦૮

પદ્મ ૨૯૧, ૪૨૯

પદ્મચંદ્ર ૨૮

પદ્મપ્રભ ૨૮, ૫૧૪

પદ્મવિજય ૪૬૨

પદ્મશેખર ૫૧૮

પદ્મસાગર ૬૨૩

પદ્માનંદ ૫૧૮

પરમદેવ ૫૫, ૫૧૦, ૫૧૪

પરમહંસ ૪૭૬ થી ૪૮૨

પરમાનંદ ૫૧૧

પાદલિપ્ત ૫૧, ૧૯૫, ૨૨૪, ૨૨૯,

૨૩૫ થી ૨૪૬, ૨૫૬, ૨૬૦,
૨૬૧, ૩૦૧, ૩૦૫, ૪૫૧,
૫૫૫
પાર્શ્વચંદ્ર ૬૨૩
પાર્શ્વદેવ ૧૨૬, ૩૪૨, ૫૦૬, ૫૬૭,
૫૮૯
પાર્શ્વસૂરિ ૫૬૭
પાર્શ્વલગ્નિ ૩૦૫
પાસમૂર્તિ ૩૧
પાંડવ ૪૮
પાંડુભદ્ર ૧૧૬
પિંહિતાશ્રવ ૧૭
પુણ્યપ્રભ ૫૨૧
પુણ્યોદય ૩૮
પુણ્યથૂલા આર્મા ૫૧, ૭૮, ૭૯
પુણ્ય(પુણ્ય)મિત્ર ૫૧, ૧૯૨, ૧૯૬,
૩૧૦, ૩૧૧
પુણ્યગિરિ ૨૯૩
પુસિલ ૫૪, ૧૭૭
પુંડરીકરવામી ૪૮, ૩૦૬
પૂર્ણચંદ્ર ૫૭૭
પૂર્ણભદ્ર ૧૧૬, ૪૬૨, ૪૭૩, ૫૧૦
પૂર્ણચંદ્ર ૫૧૫, ૫૨૦
પોર્ણાણી આર્યા ૨૧૩
પોદ્દિલ ૮
પ્રતિષ્ઠાસોમ ૬૨૩
પ્રભુમન ૪૬૬
પ્રભુમનસૂરિ ૨૫૪, ૨૫૮, ૩૭૭, ૪૦૧,
૪૮૭, ૪૮૮, ૫૦૨, ૫૦૩,
૫૦૭, ૫૧૦ થી ૫૧૩, ૫૪૪,
૫૬૬, ૫૬૦ થી ૫૬૨, ૬૦૪,

૬૦૭
પ્રદ્યોતનસૂરિ ૩૪૯, ૩૫૨, ૩૫૬,
પ્રભવરવામી ૭૦, ૭૩, ૮૯ થી ૯૪,
૯૭, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૯૧
પ્રભાચંદ્ર ૨૨૮, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૪૧,
૨૪૩, ૨૫૮ થી ૨૬૧, ૩૦૧,
૩૦૫, ૩૦૬, ૩૭૪, ૪૭૧,
૪૭૩, ૪૮૮, ૫૦૮, ૫૧૦,
૫૧૨, ૫૩૬, ૫૫૪, ૫૫૫,
૫૬૨, ૬૨૨
પ્રભાનંદ ૫૨૦
પ્રભાસ ૬
પ્રસન્નચંદ્ર ૪૬૩, ૫૧૧, ૫૨૦
પ્રિયમંથ ૧૭૭, ૨૧૩, ૨૨૦, ૨૨૧,
૫૬૭, ૬૧૬
પ્રિયદર્શના ૨, ૧૫, ૫૬૬
ફલ્ગુમિત્ર ૧૯૭, ૨૯૩
ફલ્ગુરક્ષિત ૩૦૭ થી ૩૧૨
બાપ્પકટ્ટિ ૫૦, ૫૧, ૨૩૧, ૩૨૫,
૪૮૮ થી ૪૯૧, ૫૦૩, ૫૨૪
થી ૫૩૬, ૬૦૭, ૬૬૮
બલદેવ ૫૬૧
બલભદ્ર ૭
બલિસસહ ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૦,
૨૧૩, ૨૭૬, ૬૧૬
બલિભદ્ર ૫૭૩ થી ૫૭૮, ૫૯૦,
૬૦૧, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૧૭
બહુલ ૧૭૫, ૧૮૦, ૩૬૫
બલ(અક્ષ)ગણિ ૧૭૮
બાલચંદ્ર ૩૨, ૫૧૧, ૫૨૪, ૬૨૨
બાહુબલિ ૪૭, ૩૩૮, ૩૩૯,

ભુદ્ધિશ્રી ૨૨૨

ભુદ્ધિસાગર ૪૭૦

ભુદ્ધાગણી ૪૬૮, ૪૭૧, ૪૯૬, ૫૦૧,
૬૧૭

ખૂદેરાયજી ૨૩૧, ૨૩૨

ખોહાન્નપિ ૫૭૮, ૫૭૯

ભદ્રકીર્તિ પરપ, ૫૩૩

ભદ્રગુપ્ત ૩૬, ૧૮૯, ૧૯૨, ૨૭૨,
૨૭૩, ૨૮૬, ૩૦૨, ૩૦૮ થી
૩૦૯

ભદ્રનંદી ૪૨૩

ભદ્રબાહુસ્વામી ૪૪, ૭૭, ૮૮, ૧૧૩,
૧૧૫, ૧૧૯ થી ૧૩૭, ૧૩૮,
૧૬૦, થી ૧૬૨, ૧૯૧, ૨૦૫,
૨૬૩, ૨૬૬, ૨૬૯, ૨૯૦ થી
૨૯૨, ૩૨૯ થી ૩૩૩, ૩૩૭
થી ૩૩૯, ૪૧૫, ૪૨૭ થી
૪૩૦, ૪૮૪

ભદ્રમુનિ ૫૯૬

ભવવિરહ ૪૫૧, ૪૮૦, ૪૮૧

ભદ્રસૂરિ ૨૫૪, ૨૯૩

ભદ્રેશ્વર ૨૬૬, ૪૬૪, ૪૮૦, ૫૧૧,
૬૨૧

ભરતેશ્વર ૫૦૯, ૫૧૨

ભવસૂરિ ૯૪

ભાગ્યરત્ન ૩૮

ભાનુચંદ્ર (ત૦) ૨૩૧

ભાવદેવ ૨૨૯, ૫૫૬ થી ૫૫૮,
૬૦૦, ૬૦૩, ૬૧૭

ભાવગ્રહ ૪૬૨

ભાવરત્ન ૩૮

ભારવામી ૪૬૫

ભુવનચંદ્ર ૪૬૩, ૫૦૮, ૫૧૭

ભૂતદિન ૧૮૭ થી ૧૯૦, ૧૯૩,
૩૦૫, ૪૧૩, ૪૧૮, ૪૩૮

ભૂતદિનના આર્યા ૧૩૯, ૧૫૨, ૧૭૯

ભૂતા આર્યા ૧૩૯, ૧૫૨, ૧૭૯

મણિભદ્ર ૧૧૯

મદનચંદ્ર ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૯

મધુમિત્ર ૩૯૨, ૩૯૭

મનકમુનિ ૧૧૦ થી ૧૧૬, ૪૨૪

મન્મઝ ૪૪૯

મલયગિરિ ૧૨૦, ૧૮૨, ૨૯૮, ૩૪૬,
૩૯૧, ૫૮૭

મલયચંદ્ર ૫૧૭

મલ્લવાદી ૫૨, ૨૫૪, ૨૫૭, ૨૬૩,
૩૫૮, ૩૬૦ થી ૩૮૧, ૩૯૦,
૩૯૧, ૪૫૧, ૪૮૪, ૫૦૪,
૫૬૭, ૫૯૦, ૬૧૭

મલ્લિપેણ ૩૦૫

મહાગિરિજી ૫૯, ૬૧, ૧૭૦ થી ૨૧૦
૨૧૩, ૨૨૧, ૨૬૬, ૨૭૦,
૨૭૫, ૨૭૬, ૩૬૫

મહાનંદ ૪૨૩

મહાગલ ૪૨૩

મહાયશા ૨૯૨, ૩૨૯

મહેન્દ્ર ૬૧, ૨૩૩ થી ૨૩૫, ૨૪૩,
૨૭૪, ૫૨૦

મહેશ્વર ૫૫૯

મંચુસૂરિ ૫૧, ૧૮૩, ૧૮૯, ૨૭૨,
૪૦૬

મંડનગણિ ૨૩૭

મંડિત ૫
 માહરસંભૂતિ ૧૯૬
 માણિક્યપ્રભ ૫૮૯
 માણિક્યસુંદર ૩૬
 માણિક્યદ્ર ૫૧૭, ૫૯૧
 માનતુંગ ૩૬૨, ૩૬૯, ૪૫૭ થી ૪૬૩
 ૫૧૦, ૫૧૨, ૬૦૫
 માનદેવ ૩૦૨, ૪૫૨
 માનદેવસૂરિ ૨૩૦, ૩૫૯ થી ૩૬૨,
 ૪૦૧, ૪૧૦, ૪૪૫ થી ૪૪૭,
 ૪૫૨, ૪૮૯, ૪૯૦, ૫૪૪,
 ૫૪૫, ૫૬૨, ૬૦૬
 માનસિંહ (ઉ.) ૨૩૧
 મુનિયદ્ર ૪૦૧, ૪૬૪, ૪૭૦, ૫૧૭,
 ૫૫૯, ૫૮૯
 મુક્તિરત્ન ૩૮
 મુનિદેવ ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૯
 મુનિરત્ન ૧૨૦, ૨૫૮, ૩૪૩, ૩૬૮,
 ૪૬૩, ૫૧૧, ૫૧૫
 મુનિશેખર ૫૧૭
 મુનિસુંદર ૧૨૦, ૪૧૩, ૪૪૩ થી
 ૪૪૬, ૫૬૮, ૬૨૨
 મુંડપાદ ૩૬૩, ૩૬૪
 મૂલચંદ્ર ૨૩૧, ૩૮૭, ૫૬૯
 મૂલસૂરિ ૩૬૩, ૩૬૪
 મેઘકુમાર ૭
 મેઘવિજય ૨૦૪, ૪૬૨
 મેતાર્થ ૬
 મેરુગિરિ ૩૩
 મેરુતુંગ ૨૭૧, ૪૪૭, ૪૮૮, ૫૧૦,
 ૬૨૨
 મેરુસુંદર ૪૬૨

મેઘ (મેઘ) ગણિ ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૯૧
 મેઘવિજય ૬૨૩
 મૌર્યપુત્ર ૫
 યશોદેવ ૪૬૮, ૫૦૧, ૪૦૨, ૫૧૧,
 ૫૮૯
 યશોભાદ્ર ૨૯૨, ૩૨૯
 યશોભદ્ર ૧૧૬ થી ૧૨૨, ૧૭૬, ૧૯૧,
 ૩૬૭, ૫૧૪, ૫૪૩, ૫૫૮,
 ૫૬૮ થી ૫૭૫, ૫૭૮, ૬૦૦,
 ૬૦૧, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૧૬
 યશઃતિલક ૫૧૪
 યશોવિજય ૨૫૫ થી ૨૫૮, ૩૪૫
 થી ૩૬૭, ૩૭૭, ૪૫૮, ૪૮૭,
 ૫૭૦
 યક્ષ ૪૫૨, ૫૦૧, ૫૧૮
 યક્ષદત્તા ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૬૫, ૪૬૬,
 ૪૭૨
 યક્ષદિન્ના આર્યા ૧૩૯, ૧૫૨, ૧૭૯
 યક્ષદેવ ૨૦ થી ૨૬, ૩૦૪, ૩૦૬,
 ૩૪૧, ૪૫૦, ૪૮૭, ૫૬૭
 યક્ષસૂરિ ૩૭૦ થી ૩૮૧, ૫૪૩
 યક્ષા આર્યા ૧૩૯, ૧૫૨ થી ૧૫૪,
 ૧૭૦, ૧૭૯
 યદ્રદત્તા ૧૩૬
 યાકિની સાધ્વી ૪૪૭, ૪૭૫, ૪૭૬,
 ૪૮૦, ૪૮૨
 રત્ન ૫૫, ૪૫૬
 રણુસિંહ ૪૦૫ થી ૪૦૮
 રત્નચંદ્ર ૪૬૨
 રત્નપ્રભ ૧ થી ૨૫, ૩૬, ૬૭, ૩૪૮,
 ૪૦૬, ૪૫૧, ૪૬૩, ૫૧૬,

૫૧૨, ૫૧૭, ૫૬૬, ૬૧૬
 રત્નમંડન ૬૨૨, (૬૨૨)
 રત્નવિજય ૩૬, ૩૮
 રત્નશેખર ૫૬૭
 રત્નસિંહ ૪૬૨, ૫૧૪, ૫૧૭
 રત્નાકર ૫૧૭
 રત્નસૂરિ ૫૫
 રથસૂરિ ૧૮૬, ૨૯૧, ૨૯૩
 રવિગુપ્ત ૫૦૦
 રવિપ્રભ ૪૬૫, ૪૬૮
 રક્ષસૂરિ ૨૯૩
 રક્ષિત ૧૭૮, ૧૮૩, ૧૮૯, ૧૯૨,
 ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૯૯, ૩૦૩ થી
 ૩૧૨, ૪૧૮, ૪૨૬, ૪૨૯
 રાજવિજય ૩૪, ૩૭
 રાજશેખર ૪૮૧, ૬૨૨
 રાજસુંદર ૪૬૨
 રામચંદ્ર ૪૬૨
 રામચંદ્રજી ૪૮
 રામવિજય ૪૦૬
 રાશીલ ૫૪૬, ૫૪૭
 રાહુલ ૩૦૫
 રાહુસૂરિ ૪૦૮, ૪૦૯
 રુદ્રદેવ ૨૨૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૪૩,
 ૨૪૪
 રુદ્રમણી સાધ્વી ૨૮૭
 રૈણા આર્યા ૧૩૯, ૧૫૨, ૧૭૯
 રૈવતીનક્ષત્ર ૧૮૫, ૧૯૨
 રૈવતીમિત્ર ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૪૫
 રોહિત ૧૭૫, ૧૭૮
 રોહિણી ૧૭૬, ૬૧૬

લક્ષ્મણગણિ ૫૫૫
 લક્ષ્મીવર્ધન ૩૬
 લક્ષ્મીવિમલ ૪૬૨
 લક્ષ્મીસાગર ૬૨૩
 લક્ષ્મીસૂરિ ૬૨૩
 લાટાચાર્ય ૨૩૬, ૬૧૩, ૬૧૪
 લાલવિજય ૪૬૨
 લાવણ્યસમય ૫૯૩, ૬૨૩
 લોહાર્ય ૩૨૯
 લોહિતસૂરિ ૧૮૮, ૨૯૭
 લોહિત્ય ૧૭
 વટેશ્વર ૩૩૬, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૬૮,
 ૪૭૨, ૪૭૩, ૫૦૧, ૫૧૯,
 ૫૬૨, ૬૧૭
 વજ્રભૂતિ ૬૧૪, ૬૧૫
 વજ્રવશા ૨૯૨, ૩૨૯
 વજ્રર્ષિ ૨૯૨, ૬૧૫
 વજ્રસેન ૨૨, ૧૮૪, ૧૯૨, ૨૨૯,
 ૨૪૪ ૨૫૯, ૨૯૦, ૨૯૧,
 ૩૦૦ થી ૩૦૭, ૩૩૫, ૩૪૬,
 ૪૦૮, ૪૨૯, ૪૫૦
 વજ્રસ્વામી ૪૭, ૫૭, ૧૩૭, ૧૬૨,
 ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૪, ૧૮૬,
 ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૨, ૨૭૨ થી
 ૨૭૪, ૨૮૪ થી ૩૦૩, ૩૦૮
 થી ૩૧૦, ૩૩૭ થી ૩૩૯,
 ૪૦૭, ૬૦૭, ૬૧૬
 વરદત્ત ૧૦, ૪૨૪
 વર્ધમાન ૫૫, ૩૭૬, ૪૬૩, ૫૦૯,
 ૫૫૯, ૫૬૬, ૫૮૪
 વલ્લભ ૬૨૩

વક્ષસસૂરિ ૨૩૨, ૫૬૩
 વસુદેવ ૧૬
 વસ્ત્રપુષ્યમિત્ર ૩૨૧
 વાયુભૂતિ ૪, ૪૦
 વારિખિલ્લ ૪૮
 વાસુદેવજી ૨૪
 વાસુદેવ ૫૭૬ થી ૫૭૮, ૫૬૩, ૫૬૪
 વાહરિ ૫૬૨
 વાસક ૧૦
 વિક્રમસૂરિ ૪૦૩, ૪૧૨
 વિચક્ષણ ૪૬૨
 વિજયવિમલ ૩૬૨
 વિજયસૂરિ ૪૦૮ થી ૪૧૦
 વિજયસિંહ ૫૧, ૫૨, ૨૬૩, ૫૧૧,
 ૫૧૬, ૫૫૬ થી ૫૫૮, ૫૬૭,
 ૫૬૮
 વિજયસેન ૫૫, ૩૦૫, ૫૬૦
 વિજયનાંદ ૭૪, ૪૫૬
 વિજયા આર્યા ૪૦૫ થી ૪૦૮
 વિદેશીમુનિ ૧૭
 વિદ્યાકુમાર ૫૧૪
 વિદ્યાધર ૧૭૭, ૧૮૫, ૨૧૩, ૨૫૯,
 ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૩૭, ૩૪૧, ૬૧૭
 વિદ્યુત્ચર ૬૪
 વિનયચંદ્ર ૬૦૫
 વિનયપ્રભ (ઉં) ૫૨૫, ૫૫૧, ૫૬૦
 વિનયરતન ૮, ૪૦૬
 વિનયવર્ધન ૩૬
 વિનયવિજય ૩૬૧, ૪૩૮
 વિનયસાગર ૬૨૩
 વિનયસુંદર ૩૬
 વિશ્વધ્રમ ૪૫૩, ૪૫૭, ૫૪૩

વિમલચંદ્ર ૧૬૭, ૫૦૬, ૫૩૬, ૫૪૫,
 ૫૪૬, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૭,
 ૫૯૦, ૬૦૦
 વિમલપ્રભ ૩૬
 વિમલરતન ૩૬
 વિમલમતિ ૩૦૫, ૪૧૦, ૫૬૧, ૫૬૨
 વિમલસૂરિ ૩૦૫, ૪૦૧, ૪૦૩,
 ૪૦૮ થી ૪૧૦, ૪૫૧
 વિમલાકિ 'વિમલસૂરિ' જીઓ.
 વિવેકહર્ષ ૫૦, ૩૬૧
 વિશ્વભૂતિ ૫૧
 વિજ્ઞસૂરિ ૨૬૩
 વિંદસૂરિ ૪૪૬
 વિશ્વમુનિ ૩૧૧
 વીરગણી ૧૬૭, ૩૪૨, ૪૦૧, ૫૦૬,
 ૫૪૫, ૫૬૬ થી ૫૮૮
 વીરચંદ્ર ૩૧
 વીરજસ ૭
 વીરદેવ ૨૪, ૪૬૪
 વીરભદ્ર ૨૪૩, ૪૫૧, ૪૬૮, ૪૭૩,
 ૪૮૦, ૪૮૨, ૪૬૨
 વીરસૂરિ ૩૪, ૩૬૬, ૪૦૮, ૫૫૬ થી
 ૫૫૮, ૫૭૭
 વીરાંગ ૭
 શુદ્ધદેવ ૩૪૪ થી ૩૫૨, ૫૦૦
 શુદ્ધવાદી ૧૮૨, ૧૯૨, ૨૨૪, ૨૨૬,
 ૨૪૫ થી ૨૬૨, ૩૦૧, ૩૦૫
 શુદ્ધસૂરિ ૨૬૩
 શુદ્ધચંદ્રજી ૨૩૧
 વેણુ આર્યા ૧૩૬, ૧૫૨, ૧૭૬
 વૈશ્રમણ ૪૨૩

શબ્દભવસૂરિ ૯૪, ૧૦૬ થી ૧૧૮,

૧૯૧, ૪૨૪

શંકરમુનિ ૭૭, ૧૭૬, ૨૦૫, ૪૦૨

શંખ રાખર્ષિ ૫૧

શાલિભદ્રજી ૧૦, ૫૯, ૬૪

શાલિભદ્રસૂરિ ૩૪૨, ૪૭૨, ૫૦૯,

૫૧૨, ૫૭૪, ૫૭૬

શાલિસૂરિ ૫૬૮, ૫૬૦, ૬૦૬

શાંતિચંદ્ર ૨૩૧, ૬૨૩

શાંતિભદ્ર ૪૭૨, ૫૦૬, ૫૭૭

શાંતિમુનિ ૨૪

શાંતિ ઐલિક ૧૭૭, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૩૦,

૨૯૧, ૩૬૩, ૫૧૫

શાંતિસૂરિ ૩૦૫, ૩૭૭, ૪૩૭, ૪૬૨,

૪૭૨, ૫૦૩, ૫૦૬, ૫૦૮, ૫૧૨,

૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૩, ૫૯૫

શાંતીશ્રગણિ ૪૫૬

શિવન્નપિ ૭

શિવચંદ્રગતિ ૪૪૮, ૪૬૬

શિવપ્રભ ૫૧૪

શિવભૂતિ ૨૯૩

શિવશર્મ ૪૦૩, ૪૦૪

શિવશ્રીસૂરિ ૩૬૩, ૩૬૪

શિવસુંદર ૩૬

શીલગુણ ૩૦૫, ૪૫૧, ૪૬૮ થી ૪૭૧,

૪૯૩ થી ૪૯૬, ૫૬૨

શીલભદ્ર ૧૯૭, ૩૪૩, ૫૦૯, ૫૧૦

શીલરુદ્રસૂરિ ૩૦૫

શીલસૂરિ ૨૬૩

શીલાચાર્ય ૪૧૦

શીલાક ૨૫૬, ૩૦૫, ૩૯૩, ૪૧૦,

૪૫૧, ૪૬૬, ૫૬૨, ૫૬૨

શુભ ૧૬

શુભવર્ધન ૩૬

શુભશીલગણિ ૨૫૨

શૈલક ૪૮

શ્યામાચાર્ય 'કાલિદાસચાર્ય' જુઓ.

શ્રીઆદ્ય ૧૭૫, ૨૭૬

શ્રીકલશ ૩૨૭

શ્રીગુપ્ત ૧૭૮, ૧૯૨, ૨૭૨, ૨૭૩,

૨૭૬, ૪૪૯, ૬૧૬

શ્રીપ્રભ ૫૮૯

શ્રીમાનુ (શ્રીભૂષણ) ૫૧

શ્રીચક્ર 'શ્રીચક્ર' વર્ગ ૪ થી જુઓ

પાંડિત (પાંડિત્ય)સૂરિ —

'સ્કંદિલ' જુઓ.

સન્ન્યસ ૫૫૯

સત્યમિત્ર ૧૮૯, ૧૯૩, ૨૯૭, ૪૧૪,

૪૩૮, ૪૮૭, ૪૯૮

સમયસુંદર ૨૩૧, ૬૨૩

સમંતભદ્ર ૨૩, ૨૫૮, ૩૧૬, ૩૧૮,

૩૨૯ થી ૩૩૩, ૩૪૪ થી ૩૪૭,

૩૬૭, ૪૦૦

સમિત ૨૩૦, ૨૭૨ થી ૨૭૫, ૨૮૪,

૨૮૫, ૬૧૬

સમુદ્રસૂરિ ૧૭, ૩૬, ૧૮૨, ૪૧૩

થી ૪૪૬, ૪૮૯, ૪૯૦, ૫૫૯,

૬૦૭

સરસ્વતી સાધ્વી ૨૨૪ થી ૨૨૭

સર્વદેવ ૨૪, ૩૪, ૩૪૩, ૪૬૨,

૫૦૯, ૫૧૨, ૫૯૪, ૬૦૦

સર્વાનન્દ ૬૨૨

સર્વાનુભૂતિ ૧૪
 સહદેવ ૫૦૭
 સંગમસિંહ ૨૩૭, ૩૦૬, ૪૮૭,
 ૫૬૭
 સંઘપાલિત ૨૯૩,
 સંઘદાસ ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૩૦, ૪૩૭
 ૪૮૪, ૬૨૧
 સંહિલ 'સ્કંદિલ' જુઓ.
 સંપાલિત ૨૯૩
 સંભૂતિ ૧૯૬, ૫૦૩, ૫૦૬, ૫૪૨,
 ૫૪૩
 સંભૂતિવિજય ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૩૮,
 ૧૪૮, ૧૯૧, ૪૨૯,
 સંયતિ ૭
 સંયમ વિષય ૧૮૯,
 સાગરચંદ્ર ૨૨૮, ૫૧૭
 સિદ્ધર્ષિ ૯૫, ૨૫૪, ૩૦૫, ૪૦૬,
 ૪૮૭, ૪૯૨, ૪૯૭, ૫૬૨ થી
 ૫૬૬
 સિદ્ધશ્રી સાધ્વી ૨૫૭
 સિદ્ધસૂરિ ૨૧ થી ૩૭, ૨૬૩,
 સિદ્ધસેન (દિ૦) ૧૯૨, ૧૯૫, ૧૯૬,
 ૨૦૪ ૨૨૪, ૨૪૫, થી ૨૬૨,
 ૩૦૫, ૩૧૮, ૩૭૬ ૪૬૧, ૪૬૪,
 ૪૮૪, ૫૦૦, ૫૦૭, ૬૦૭, ૬૧૭
 સિદ્ધસેન ૫૨૪ થી ૫૩૪, ૫૩૬, ૫૪૩
 સિદ્ધસેનગણિ ૨૫૭, ૩૬૭, ૪૫૮,
 ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૮૪, ૪૯૨, ૫૦૧
 સિદ્ધિચંદ્રગણિ ૧૩૦, ૪૬૨
 સિંહગિરિ ૨૨૩, ૨૭૨, ૨૭૩,
 ૨૭૭, ૨૮૪ થી ૨૮૬,
 સિંહદત્ત ૪૫૨

સિંહમુનિ ૯, ૧૪
 સિંહસૂરગણિ ૨૫૬, ૩૭૭, ૪૫૭,
 ૪૫૮, ૪૬૫
 સિંહસૂરિ ૧૮૬, ૧૯૨, ૨૨૪, ૨૩૬,
 ૨૪૩, ૨૯૪, ૩૬૨, ૩૯૧,
 ૩૯૨, ૪૫૭, ૪૫૮, ૬૧૪
 સુગુણ ૩૬
 સુગત ૧૦, ૪૨૩
 સુદર્શન ૧૦
 સુધર્માસ્વામી ૪, ૧૨, ૩૮ થી ૪૫,
 ૫૭, ૬૨, ૬૩, ૬૫, ૬૬, ૭૩,
 ૭૫, ૯૨, ૧૮૯, ૧૯૧, ૨૧૧,
 ૨૧૪, ૪૧૫ થી ૪૨૪, ૪૩૦,
 ૬૧૬
 સુનક્ષત્ર ૧૪
 સુનંદા સાધ્વી ૨૭૩, ૨૮૪, ૨૮૫
 સુપ્રતિભા ૧૭૭, ૨૧૧ થી ૨૨૦,
 ૬૧૬
 સુખાહુ ૮, ૪૨૩
 સુમતિ ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૩
 સુમતિરત્ન ૩૮
 સુરપ્રભા ૫૧૧
 સુરાચાર્ય ૩૦૫, ૫૬૨, ૫૭૭, ૫૯૩.
 સુરિયતસૂરિ ૧૫૮, ૧૭૦, ૧૭૭,
 ૧૭૯, ૨૦૮, ૨૧૧ થી ૨૨૦,
 ૨૫૯, ૬૧૬
 સુવાસવ ૪૨૩
 સુહૃતસૂરિ ૫૯, ૬૧, ૧૬૫, ૧૭૦
 થી ૨૧૨, ૨૫૧, ૪૪૯
 સેનસૂરિ (ત૦) ૫૫, ૨૩૧, ૨૯૮,
 ૬૦૬
 સેનિક (શ્રેણિક) ૨૨૨

સેના આયા ૧૩૯, ૧૫૨, ૧૭૯

સોમગણિ ૧૭૮

સોમચારિત્ર ૬૨૩

સોમતિલક ૬૨૨,

સોમદત્ત ૧૩૬

સોમપ્રભ ૫૯, ૬૧, ૧૬૫, ૧૭૦
થી ૨૧૨, ૨૫૧

સોમસુંદર ૪૫૬, ૬૦૪, ૬૨૧

સોમિલ ૪૨૦, ૪૨૯

સૌધર્મ ૬૨૩

સૌભાગ્યવિજય ૫૯૭, ૬૧૧, ૬૧૨

સ્કંદિલ ૫૦, ૫૧, ૧૮૨, ૧૮૬,

૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩,

૨૨૪, ૨૨૬, ૨૪૬, ૨૫૯,

૨૬૧, ૨૯૬, ૩૭૦, ૩૯૦ થી

૩૯૩, ૪૨૬, ૬૧૭

સ્થિરગુપ્ત ૨૯૪

સ્થિરચંદ્ર ૩૧

સ્થૂલભદ્ર ૮૦, ૧૦૫, ૧૧૯, ૧૨૧,

૧૨૨, ૧૩૨ થી ૧૩૪, ૧૩૮

થી ૧૬૯, ૧૯૧, ૨૧૨, ૪૦૬

સ્વયંપ્રભ ૧૮

સ્વપ્નભદ્ર ૧૧૯

સ્વાતિસૂરિ ૧૮૦, ૧૯૭, ૨૬૩,
૩૬૫, ૪૬૫.

હરિગુપ્ત ૧૯૪, ૨૩૦, ૪૪૨, ૪૪૭,
થી ૪૫૧, ૪૮૯

હરિચંદ્ર ૩૧

હરિકૃત ૧૭

હરિભદ્ર ૧૧૫, ૧૩૧, ૧૮૨, ૧૯૪,
૧૯૫, ૨૪૫, ૨૫૫, ૨૫૭,
૨૫૮, ૨૯૮, ૩૦૬, ૩૨૭,

૩૪૩, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૭,

૪૦૦, ૪૦૪, ૪૨૮, ૪૩૩,

૪૩૮, ૪૪૫ થી ૪૫૧ ૪૬૮,

૪૭૩ થી ૪૯૩, ૫૦૦, ૫૦૧,

૫૦૬, ૫૧૧, ૫૨૦, ૫૨૪,

૫૫૫, ૫૬૫, ૬૨૧

હંસ ૪૭૬, ૪૮૨

હર્ષ ૫૬૭

હર્ષકીર્તિ ૧૩૦, ૪૬૨

હર્ષચંદ્ર ૩૧

હર્ષતિલક ૫૪૨, ૫૪૩

હર્ષનિધાન ૪૮૧

હર્ષપ્રભ ૩૬

હર્ષમૂર્તિ ૫૫૮

હસ્તિસૂરિ ૨૯૩, ૨૯૪

હારિલ ૧૯૩, ૧૯૪, ૪૪૭, ૪૭૭,
૪૪૮, ૪૭૨, ૪૮૭ થી ૪૯૦,
૬૧૭

હિમવંત ૧૮૦, ૧૮૬, ૩૭૦, ૩૯૦
થી ૩૯૩

હીરકુસાન ૬૨૩

હીરલ ૩૮, ૨૬૩

હીરવિજયસૂરિ ૩૭, ૫૦, ૮૦,
૨૩૧, ૬૦૭

હૈમચંદ્રસૂરિ ૨૯, ૫૨, ૫૫, ૧૩૦,

૧૩૩, ૧૫૫, ૧૬૮, ૧૯૫,

૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૩,

૨૬૬ થી ૨૭૧, ૩૪૩, ૩૪૬,

૩૬૫, ૩૭૭, ૩૯૧, ૪૧૦,

૪૩૮, ૪૮૭, ૫૧૫, ૫૧૯,

૫૨૪, ૫૭૪, ૬૦૩, ૬૨૧

હૈમપ્રભ ૫૧૨, ૫૧૪

હૈમવિજય ૬૨૩

વર્ગ : ૩

બીજા ધર્મીયાર્થો

નિહ્નવ, દિગમ્બર, સ્થાનકવાસી, શૈવ, વેદાન્તી, ચીનીયાત્રી વગેરે

અક્રિયાવાદી ૪૧૬

અકલકંઠેવ, ૨૭૭, ૩૦૬, ૩૨૯થી

૩૩૩, ૪૫૭, ૫૦૪, ૫૬૭

અગ્નિવેશ્યાયન ૧૩

અગ્નિદ્ર ૧૩

અગ્નિત ૧૨, ૧૩, ૬૪

અનિજ્ઞેતુસ ૨૮૨, ૨૮૩

અપરાગ્નિત ૧૪, ૧૧૫, ૩૧૬, ૩૧૮,
૩૧૯

અમિતગતિ ૩૨૮,

અમૃતચંદ્ર ૩૨૧ થી ૩૩૦

અર્હદ્બલિ ૩૦૪

અવધૂત ૪૮૪

અશ્વમિત્ર ૧૯૮, ૨૬૬

અજ્ઞાનવાદી ૪૧૬

અંબડ ૯

આત્મારામ ૩૬૭

આત્રેય ૨૪૨

આર્યદેવ ૩૭૭

આશાધર ૪૨૦ થી ૩૩૦

આષાઢશિષ્ય ૧૬૫, ૧૬૮, ૧૬૯,
૧૯૮

આસૂરી ૪૮૪

ઈશ્વરકૃણ્ણ ૪૮૪

ઈસા મસીહ ૨૭૭ થી ૨૮૩

ઈસુ ૨૭૭ થી ૨૮૩

ઈદ્રનંદિ ૧૮૫

ઉમાસ્વાતિ(મી) ૩૪૬, ૩૬૩

એન્સીડલર ૨૮૨

એલક ૩૧૩

એલાચાર્ય ૩૧૭

ઓરિગેનેસ ૨૮૧

કકુદ ૧૨, ૧૩

કણાદ ૪૮૩

કપિલ ૨૪૨, ૪૮૩

કમલપ્રીતિ ૫૫૮

કલંદ ૧૩

કાપૂસ ૨૮૦, ૨૮૩

કાર્ણકાર ૧૩

કાલાતીત ૪૮૪

કિસ્સસંકિચ્ચ, ૩૧૩

કુક ૪૮૪

કુમારસેન ૩૨૭

કુમારિલ ૪૮૪, ૪૯૧

કુમુદચંદ્રસૂરિ ૩૩૩

કુડકૌંડિન્ય ૩૧૭

કુદ્દુકંદ ૩૧૭ થી ૩૩૩, ૩૪૬, ૩૬૪

કૃણ્ણ ૫, ૫૩૦

કેશવનંદી ૨૭૭

કેશવયોગી ૫૭૦ થી ૫૭૩, ૬૦૫

કોટિ ૩૧૮

કોટવીર ૩૧૫ થી ૩૧૮

કૌડિન્ય ૩૧૫ થી ૩૧૭

કૌડકન્ય ૩૧૭

ક્રિયાવાદી ૪૧૬	દેવસેન ૧૩૭
ગંગદેવ ૧૯૮	દિહનાગ ૩૭૭, ૪૮૪, ૫૦૯
ગુણચંદ્ર ૫૧૩	ધર્મકીર્તિ ૩૧, ૩૮૦, ૪૮૪, ૪૯૧
ગુમાનીરામ ૩૨૯	ધર્મપાલ ૪૮૪
ગુપ્તગુપ્તિ ૧૬૨	ધર્મભિક્ષુ ૪૩૪
ગૃહપિચ્છ ૩૧૭	ધર્મરુચિ ૩૧,
ગોપેન્દ્ર ૪૮૪	ધર્મોત્તર ૩૮૩, ૪૮૪
ગોમાયુ ૧૩	ધેનુસેન ૧૭
ગોરખ-સાધુ ૫૭૩	નંદવત્સ ૩૧૩
ગોવર્ધન ૧૪, ૩૨૯	નંદાચાર્ય ૩૭૧થી ૩૭૪, ૩૮૦, ૩૯૧
ગોશાલો ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૬૪,	નંદિમિત્ર ૧૪
૩૧૩, ૪૨૦	નંદિસૂરિ ૨૭૭
ગોષ્ઠામાહિલ ૩૧૧, ૩૧૨	નારાયણ ૫૯૮
ગૌતમઋષિ ૨૫૩,	નિકાદમસ ૨૭૯
ગૌતમબુદ્ધ ૧૨, ૧૩, ૬૪, ૧૦૮,	નેમિદત્ત ૧૪
૧૫૫, ૧૯૭, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૮૩	પતંજલિ ૪૮૪
ચતુર્ભુજ ૨૦૫	પદ્મનંદી ૨૭૭, ૩૧૬, ૩૧૭
ચંદ્રગુપ્તસૂરિ ૧૬૨	પરિવ્રાજક ૨૭૩, ૨૭૬
ચંદ્રસૂરિ ૧૬૨,	પાણિનિ ૪૮૪
ચામુંડરાય ૩૩૮, ૩૩૯	પાંચાલ (પંજાબી) ૨૪૨
ચારુનંદી ૩૨૮	ધુરાણકાર ૧૨૮, ૧૫૫
ચૈતન્યસ્વામી ૨૯૯	પૂજ્યપાદ ૨૫૮, ૩૨૧થી ૩૨૭, ૩૪૫
જમાલી ૨, ૧૫, ૧૬, ૫૮, ૪૨૦,	પૂરાણ ૧૨, ૧૩
૫૯૬	પેત્રુસ ૨૮૦, ૨૮૧
જિનસેન ૩૨૭, ૫૩૫, ૬૧૫	પૌલુસ ૨૮૦, ૨૮૧
જીવાજી ૩૭	પ્રભાચંદ્ર ૧૬૨
જોસેફ ૨૭૯	પ્યારો બાવો ૩૩૪
ટોડરમલ ૩૨૯	ફાહિયાન ૫૯૬
તપસ્વી ૨૭૪, ૨૭૫	બનારસીદાસ ૩૨૬, ૩૨૮
તારણસ્વામી ૩૨૮	બહુકર ૨૩૨
તિષ્ઠગુપ્ત ૧૬	બાવાજી ૭૫, ૨૦૫, ૩૩૪
દક્ષિણવિહારી ૨૯૨	બુદ્ધદેવ ૨૧૮, ૨૬૭

બૃહસ્પતિ ૨૪૨
 બૌદ્ધાચાર્ય ૨૩૪, ૪૭૬ થી ૪૮૪,
 ૫૦૪, ૫૬૪
 બાધુ ૪૮૪
 બ્રહ્મા ૫૪૭, ૫૫૩, ૫૫૩, ૬૦૨,
 ૬૦૩
 ભગવંતવાદી ૪૮૪
 ભર્તૃહરિ ૪૮૪, ૪૯૧
 ભદંતદિશ્વ ૪૮૪
 ભદંતભાસુર ૪૮૪
 ભાગવત ૨૪૧, ૪૮૪
 ભુવનમુનિ ૨૩૪, ૨૩૫
 ભૂતપતિ ૩૧૭
 ભૂતશ્ચલિ ૩૧૭
 માધ્વાચાર્ય ૨૫૫
 મરિચમ ૨૮૩
 મશ્કરી ૧૩
 મહાકીર્તિ ૪૫૯
 મહાદેવ ૨૦૫, ૨૫૦, ૨૫૧, ૫૪૭,
 ૫૭૩, ૫૮૨, ૫૮૩, ૬૦૫
 મંખલી ૧૩, ૩૧૩
 માધવનંદી ૨૭૭
 મૌલિનંદી ૨૭૭
 યવનાચાર્ય ૨૩૬, ૬૧૪
 યુએનસ્વાંગ “ હુએનત્સાંગ ” જુઓ
 પોએલ ૨૭૯
 યોગાચાર્ય ૪૮૪
 યોગી ૩૦, ૫૪૭ થી ૫૪૯, ૫૫૩,
 ૫૫૪, ૫૭૦ થી ૫૭૩
 યોસેફ ૨૮૩
 યોહાન્ન ૨૮૧
 રવિષેણુ ૩૨૩, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૫૧

રામચંદ્ર ૨૭૭, ૫૨૩
 રાહુલ ૪૨૦, ૪૩૪
 રોહગુપ્ત ૧૭૫, ૧૯૨, ૨૭૩ થી ૨૭૭
 રુથર ૨૮૩
 રોશિ ૨૮૩
 વક્રગ્રીવ ૩૧૭
 વજ્રનંદી ૩૨૭
 વટ્ટેર ૩૧૯ થી ૩૩૦
 વરહ ૫૩૦, ૫૩૧
 વર્ધનકુંજર ૫૩૦, ૫૩૭
 વસંતકીર્તિ ૩૨૮
 વસુનંદી ૨૭૭
 વસુઅંધુ ૩૭૭, ૪૮૪
 વસુમતિ ૩૭૭
 વસુરાત ૩૭૭
 વાદિરાજ ૩૨૭
 વાદિસિંહ ૫૫૭
 વાદીભાસિંહ ૨૭૭
 વાલ્મીકિ ૮૯
 વિકટોર ૨૮૩
 વિનયરત્ન ૮, ૮૬, ૪૦૭
 વિનયવાદી ૪૧૬
 વિશાખદત ૧૬૨
 વિષ્ણુ ૨૦૫, ૫૨૩, ૫૪૭
 વિષ્ણુકુમાર ૧૪
 વિષ્ણુદેવ ૩૨૯
 વિધ્વવાસી ૪૮૪
 વીરસેન ૧૮૫, ૩૧૭
 વૈરટીપુત્ર ૧૨, ૧૩
 વ્યાસજી ૪૮૪
 શંકરાચાર્ય ૪૯, ૫૬, ૫૭, ૬૧,
 ૧૮૪, ૨૧૯, ૩૪૦, ૩૮૧,
 ૫૦૨ થી ૫૦૪, ૫૪૨, ૬૧૨

શાકટાયન ૩૨૭	શુભચંદ્ર ૩૨૦ થી ૩૩૦
શાકચસિંહ ૧૩, ૧૭	શ્રીલાલજી ૩૬
શાન ૧૩	શ્રુતકીર્તિ ૫૪૬
શાંતિરક્ષિત ૪૮૪	શ્રુતસાગર ૩૨૦ થી ૩૩૦, ૩૬૭
શિવ ૫૨૩	સુવર્ણકીર્તિ ૫૪૬, ૫૪૭
શિવકાટિ ૩૧૮	સુમતિમુનિ ૨૫૪
શિવશુભિ ૩૧૭	સોમિલ-તાપસ ૪૨૦, ૪૨૯
શિવદત્ત ૩૧૭	સોમનાથ ૫૩૨, ૫૪૭
શિવધર્મોત્તર ૪૮૪	હરિ ૫૩૨
શિવભૂમિ ૨૯૯, ૩૦૫, ૩૧૩ થી ૩૧૭	હરિષેણુ ૧૩૬, ૧૬૧
શુભશુભ ૪૮૪	શ્રુએનત્સાંગ ૪૭, ૯૫, ૨૩૦, ૩૯૯, ૫૯૭

વર્ગ : ૪

ગૃહસ્થો-દેવો

રાજા, મંત્રી, શેઠ કવિ, પંડિત, દેવ, દેવીઓ અને યૂરોપિયનો વગેરે

અકબર ૨૩૧, ૪૪૨	અનંતરાય ૫૩
અકાલવર્ષ ૫૩૫	અનુક્રુધ ૨૬૭
અગ્નિમિત્ર ૫૪, ૨૬૩	અત્રિકા ૭૮
અશ્વપાલ ૫૨, ૫૩, ૫૨૨, ૫૨૩	અપરાજિત ૩૮૬ થી ૩૮૯
અજયરાજ ૧૯૭, ૫૧૩	અપરાજિતા ૩૫૯
અજયસિંહ ૩૮૯	અપ્રતિચક્રા ૫૪૬, ૫૪૭
અજયા ૪૦૫	અભગ્નસેન ૪૨૩
અગતશત્રુ “કોણિક” જીઓ.	અભયકુમાર ૬૫, ૮૧, ૮૫, ૯૮, ૨૩૨
અગ્નિતસેન ૭૩	અભયદેવ ૩૪૩, ૫૧૦
અત્રીઝ ૨૬૦	અમરસિંહ ૨૪૫, ૩૮૯
અતિભદ્રા ૬	અમરુ ખીન જમાલ ૩૯૯, ૫૦૫
અદિતશત્રુ ૮	અમિત્રધાત ૧૬૩
અણુહિલ્લ ૫૯૩	અમિત્રોચેટસ્ ૧૬૩
અનંગસુંદરી ૧૭	અમૃતલાલ પંડ્યા ૩૩૪
અનંગપાલ ૪૬૪	અમોઘવર્ષ ૫૩૫

અરિદમન ૨૯૬
 અરિસિંહ ૩૮૯, ૫૧૩, ૬૨૨
 અર્જુન ૮, ૫૯૧
 અર્જુનમાલી ૪૨૨
 અર્જુરાજ ૧૯૭, ૫૧૩
 અલ્પેરુની ૩૭૯, ૩૯૯, ૫૦૫
 અલ્લ, અલ્લૂ ' અલ્લટ ' જુઓ
 અલ્લટ ૨૨૧, ૩૭૪, ૩૮૦, ૩૮૮,
 ૩૮૯, ૫૦૭, ૫૧૦, ૫૪૫,
 ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૭૧, ૫૭૬, ૫૮૯
 થી ૫૯૩, ૬૦૪, ૬૦૬
 અલ્લાહિદીન ૩૩૯, ૩૫૦, ૩૮૯, ૫૯૭
 અવંતીવર્ધન ૭૩
 અવંતિપેણ ૭૩, ૭૬
 અવંતીસુક્રમાલ ૨૦૨ થી ૨૦૪
 અશોક ૬૦, ૮૦, ૧૬૩ થી ૧૬૫,
 ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૯૭ થી ૨૧૦,
 ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૮, ૨૬૬ થી
 ૨૭૧, ૪૩૪
 અશોકચંદ ૮૪
 અશોકહર્ષ ૩૮૮
 અશ્વ ૫૧, ૫૯૩
 અક્ષહિત ૮
 અંગુલ ૧૬૮
 અન્ન ૪૨૩
 અંધકૃષ્ણ ૪૨૯
 અંબાપ્રસાદ ૩૮૯
 અમિકા ૪૮, ૩૩૬, ૩૬૦, ૪૪૫,
 ૪૪૬, ૪૭૯, ૪૮૯, ૫૧૩, ૫૫૮,
 ૫૭૫
 આદિત્યવર્મા ૪૪૦
 આદિવરાહ ૫૩૮

આનંદ ૪૨૨, ૪૯૮
 આબૂ ૩૨
 આમરાજ ૨૩૧, ૫૧૯, ૫૨૬ થી ૫૩૨
 આમશાહ ૯૫
 આર્ચલટ્ટ ૨૩૬, ૬૧૪
 આલિંજર ૧૮૪
 આલહણુ ૧૯૭, ૫૧૧, ૫૧૩
 આશક ૪૯૪, ૪૯૮
 આશાક ૫૨૪
 આશાદેવી ૩૩૭
 આશાધર ૩૩
 આપાદી ૫૫
 આસડ ૯૬, ૫૧૧
 આમડ ૫૧, ૫૨, ૫૪૦, ૫૨૯
 ઈશ્વરદત્ત ૩૯૬
 ઈશ્વરલાલ ૭૦ ૩૩૪
 ઈદ્ર ૫૧, ૧૮૦, ૨૯૦, ૨૯૫, ૨૯૬,
 ૩૧૨, ૩૩૭ થી ૩૩૯, ૪૫૫,
 ૫૩૫, ૫૩૬
 ઈદ્રદત્ત ૫૧
 ઈદ્રમિત્ર ૫૪
 ઈદ્રાલુધ ૫૩૫
 ઉત્તરેન ૨૪૧, ૫૯૯
 ઉન્નિજતક ૪૨૩
 ઉદયરાજ ૫૧૬
 ઉદયસિંહ ૩૮૯
 ઉદાયન ૬૦૧
 ઉદાયી ૮, ૬૧, ૭૩, ૭૮, ૮૦, ૮૫
 થી ૮૭, ૧૦૮, ૨૬૬ થી ૨૭૧
 ઉદ્ધોતન ૪૫૧, ૫૧૬
 ઉપકોશા ૧૪૬, ૧૪૭
 ઉમા ૩૬૨, ૩૬૩

ઉપવદાત ૩૫૨, ૩૫૬	કર્દમ ૫૦૮, ૫૯૧
ઉહડ ૧૯, ૬૭	કર્મચંદ ૨૩૧
ઉંબરદત્ત ૪૨૩	કર્માશાહ ૫૩૮, ૫૪૨
ઉંબરરાય ૩૨	કલાવતી ૨૯૬
ઝપભદત્ત ૬૪, ૬૫, ૭૧, ૯૦	કલિવલ્લભ ૫૩૫
ઝપભદાસ ૬૨૩	કલ્પક મંત્રી ૮૭, ૯૮ થી ૧૯૫, ૪૮૮
એકક ૫૯	કલ્હણ ૫૧૭
એકવડ ૨૮૨	કલિકુમાર ૫૧૬
એથિના રાણી ૧૬૦	કંઠેશ્વરી ૫૯૪
ઐરાવલ્યુ ૫૯	કંબલસંજલ ૫૧
ઔરંગઝેબ ૫૦	કાકુ ૩૮૧, ૪૯૭
કકુચ (ક) ૫૩૫, ૫૩૯ થી ૫૪૧,	કામદેવ ૧૧૧, ૪૨૨
૫૯૨, ૬૦૩	કામર્ધિ ૨૯૬
કકુત્સ્થ (કાકુત્સ્થ) ૫૩૫	કાતિપતિ ૪૫૩
કટુકરાજ ૫૯૩	કાર્પાસિક ૪૭૯
કડકસીઝ ૨૨૨	કાલાશોક ૨૬૭
કનકકેતુ ૫૪	કાલિદાસ ૬૦, ૨૪૫
કનકવતી ૬૯, ૪૦૫	કાળાબોજ ૩૮૮, ૩૮૯
કનકશ્રી ૬૯	કિઠિચિઠિકિઠિ ૨૧૧
કનકસેન ૯૫, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૯૭	કીર્તિવર્મા ૩૮૯
કનિષ્ક ૫૦, ૫૪, ૧૭૬, ૨૨૨, ૨૬૩	કુટિલ ૧૬૮
કનિંગહામ ૫૪, ૫૪૦, ૫૯૮, ૬૧૩	કુણાલ ૪૭, ૧૬૪, ૧૭૨, ૧૭૪,
કપિલ ૯૮, ૯૯, ૨૪૨	૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૩૦
કપદીપક્ષ ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૭, ૨૯૯,	કુબેરસેના ૬૯
૩૦૦, ૩૬૦	કુબેરાદેવી ૪૯
કપદીશાહ ૨૭	કુમાર ૫૦૮
કમલવતી ૪૦૫	કુમારગુપ્ત-૪૪૦
કચવન્તો ૬૪	કુમારનંદી ૬૦
કરાલ રાગ ૧૧	કુમારપાલ ૨૮, ૨૯, ૭૫, ૨૩૨,
કરણદેવ ૫૨૨, ૫૫૮	૩૩૯, ૪૯૮, ૫૧૩, ૫૯૧, ૬૦૪
કર્ક રાગ ૩૯૯, ૫૦૫, ૫૩૫	કુમારસિંહ ૩૨, ૩૮૯
કર્ણસિંહ ૩૮૯	કુંચરજી ૫૩

કુંડલિક ૫૦૮
 કુંડોલિક ૪૨૨
 કુંભો રાણો ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૯૬
 કુવિંદ ૪૩૪
 કૃષ્ણ ૫૧, ૫૫, ૨૩૫, ૪૨૨, ૫૩૫
 કૃષ્ણમિત્ર ૮
 કૃષ્ણરાજ ૨૪૦, ૨૪૪, ૨૬૨, ૪૫૩
 ક્રોકોઆદ ૪૩૯
 કે. પી. જયસ્વાલ ૧૬૦
 કોણિક ૮, ૫૭, ૭૩, ૭૮, ૮૧ થી
 ૮૫, ૧૦૯, ૧૧૧, ૨૧૪, ૨૬૭,
 ૪૨૦
 કોશા ૧૪૨ થી ૧૫૨
 કોસ્ટંટીનુસ ૨૮૧
 ખરમહ ૩૮૪, ૩૮૫
 ખર્પર ૨૪૫
 ખારવેલ ૧૮૨, ૨૧૨ થી ૨૧૯ ૨૭૦
 ખીમસિંહ ૫૪૩
 ખુમાણ ૨૬૩, ૩૮૯, ૪૧૩, ૪૪૩,
 ૪૯૬, ૫૪૧, ૫૮૯, ૫૯૫
 ખુશન ૨૨૨
 ખુશનેવાઝ ૪૩૯
 ખુશર નસરવાન ૪૩૯
 ખેતસિંહ ૩૮૯
 ખેમરાજ ૨૧૪
 ખેંગાર ૫૩૧, ૫૭૪ થી ૫૭૬, ૬૦૭
 ખોદ્દિગ ૫૩૫
 મગાકે ૫૩૯, ૫૬૦
 મણેશ ૩૨, ૪૫૨, ૫૨૩, ૫૪૭
 મયવરચંદ ૩૫
 મર્દાસેન “ મર્દાસિલ ” જુઓ

મર્દાસિલ ૧૮૨, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૬૩
 થી ૨૭૧, ૩૫૨, ૩૯૫
 મંગા ૪૮૦
 મધર્વસેન, ‘ મર્દાસિલ ’ જુઓ
 મુલુરાજ ૬૦૪
 મુલુસુંદરી ૫૭૦
 મુત ૩૮૩, ૩૯૧, ૪૨૯
 મુશન ૨૨૨
 મુદ્દત-મુદ્દાદિત્ય ૩૮૪ થી ૩૮૯
 મુહિલ-મુહસેન ૩૮૪ થી ૩૮૯
 મુદ્દાદિત્ય ૩૮૮
 મોપાલ ૭૩, ૪૨૦
 મોમદેશ્વર ૩૩૮, ૩૩૯
 મોમુખ યક્ષ ૨૯૭
 મોવિંદપાલ ૪૭૦, ૫૩૫, ૫૩૬
 મોવિંદભાર્ગ હા. ૩૫૩
 મૌરીશંકર હી. ઓઝા ૭૫, ૧૭૪,
 ૨૬૫, ૩૮૭ થી ૩૮૯
 મૌરી ૫૨૩,
 મહરિપુ ૫૭૪
 ઘટ ૨૪૫
 ઘંટાકર્ણ ૫૬
 ચક્રાસુધ ૫૩૬
 ચક્રેશ્વરી ૨૫, ૨૯૭, ૩૩૯, ૫૬૦
 ચણી ૧૬૬
 ચણેશ્વરી ૧૬૬
 ચતુર્ભુજ ૨૦૫
 ચજન રાજ ૩૩૪, ૩૫૨
 ચંડ ૪૦૩, ૪૧૦
 ચંડ્રમણી ૮, ૬૧, ૭૩, ૭૬, ૮૪,
 ૧૭૦
 ચંડરાય ૨૧૪
 ચંડી ૪૬૦, ૪૬૪

ચંદ્ર ૧૯

ચંદ્રગુપ્ત ૮૦, ૮૭, ૮૮, ૧૫૨,
૧૫૫ થી ૧૬૩, ૨૦૫, ૨૬૧,
૨૬૩, ૨૬૬, થી ૨૭૧, ૩૫૩,
૩૫૪, ૩૯૫ થી ૩૯૭, ૬૧૩

ચંદ્રદેવ ૫૯૯, ૬૦૦

ચંદ્રલેખા-૫૧૩

ચંદ્રશંકર ગૌ. જોશી ૩૫૮

ચાચિગ રામ ૯૫

ચાણુક્ય ૮૭, ૧૫૨, ૧૫૫ થી ૧૬૯,
૨૬૭

ચામુંડદેવી ૧૯, ૯૭, ૪૧૩

ચાંપો ૪૬૮, ૪૯૪, ૪૯૭

ચિત્રમંત્રી ૧૮

ચિત્રાંગદ ૨૨

ચુલલુપિતા ૪૨૨

ચુદનભટ્ટ ૫૧૬

ચૂર્ણક ૨૧૩

ચેટક (ચેડા) ૮, ૧૧, ૧૭, ૫૭,
૮૧ થી ૮૫, ૧૦૯, ૨૧૪, ૪૨૦

ચેલ્લણા રાણી ૮૧ થી ૮૫

ચૌડસિંહ ૩૮૯

જગદુશાહ ૭૫

જગતસિંહ ૬૦૬

જગદેવ ૫૧૦, ૫૧૫, ૫૧૬

જગમલ ૫૯૫, ૬૦૦

જજ્જુક ૯૫

જનાર્દન ભટ્ટ ૧૬૦

જનાર્દન મિશ્ર ૪૩૪

જયદામા ૩૩૪, ૩૫૨

જયમિત્ર ૫૪

જયશિખરી ૪૬૯, ૪૯૩

જયશ્રી ૬૯

જયસિંહ ૭૮, ૩૮૯

જયસાગર ૩૪

જયસેન ૧૭

જયંતી ૫

જયાદેવી ૩૫૯

જલ્હણ ૫૧૩

જસ ૫૭૭

જહાંગીર ૨૩૧

જાકુટી " જાનડ " જુઓ

જર્જશાપેન્ટિયર ૨૬૭

જાલમસિંહ ૨૦૬

જાલ્હણ ૫૨૪

જાવડશાહ ૨૨, ૨૩૦, ૨૬૦, ૨૮૯,
૩૦૧

જાંબ ૪૬૪, ૪૯૭, ૪૯૮, ૫૪૦

જિતશત્રુ ૫૧, ૧૨૫

જિતારિ ૪૪૧, ૪૭૩

જિનદાસ ૪૨૩

જિનવિજય ૪૫૧, ૫૯૩

જિંદ ૫૭૭, ૫૯૩

જીવદામા ૩૫૫

જીવરાજ ૫૩

જીગલકિશોર ૨૫૮

જેમ્સ ટોડ ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૭, ૫૪૧

જૈનસિંહ ૩૮૭, ૩૯૯

જોન માર્શલ ૨૩૦

જ્યેષ્ઠ ૫૦૮

ઝંઝણ ૫૪૩

ટોડ ' જેમ્સ ટોડ ' જુઓ

ટોલેમી ૫૪

ડાકુરસિંહ ૩૪

ડીંઆરંબાડારકર ૩૮૮
 ડેઈ મેસ ૧૬૩
 ડોલરરાય, રં. માંકડ ૩૫૫
 દહુર ૩૦૮
 દંક (દંગ) ૧૫, ૫૦૮, ૫૬૬
 તથુ રાજ ૨૮
 તનસુખરામ ૩૪૦
 તારાદેવી ૨૩૨, ૨૩૫
 તારાનાથ ૧૬૩, ૨૦૧
 તિખરક્ષિતા ૧૬૪
 તેજસિહ ૩૮૬
 તોરમાણુ ૫૪, ૧૯૪, ૨૩૦, ૪૦૭,
 ૪૩૯ થી ૪૪૨, ૪૪૮, ૫૯૦
 ત્રિપુરાદેવી ૨૮, ૫૧૩
 ત્રિભુવન ૨૪, ૩૩, ૨૭૦
 ત્રિભુવન સ્વયંભૂ ૪૧૦
 ત્રિલોચનપાલ ૫૪૧
 ત્રિશલા ૨, ૨૯૫
 થિરપાલ ૩૩૬
 દત્ત ૬, ૮, ૪૦૭, ૪૪૦, ૪૪૧
 દધિવાહન ૮
 દરાયસ ૩૫૬
 દર્પણ ૨૬૪
 દસરથ ૫૩, ૧૭૪, ૨૦૧
 દંતીદુર્ગ (વર્મા) ૫૩૫
 દામઝદ ૩૩૪, ૩૫૫ થી ૩૫૭
 દાહડ ૨૩૩
 દીનાનાથ ૩૨૮, ૩૩૩
 દુંદુક ૫૩૩, ૫૩૮
 દુર્ગાયલ ૨૦૬
 દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી ૩૮૮
 દુર્જનશત્રુ ૫૫, ૨૩૧, ૫૧૨, ૫૧૪

દુર્લભરાજ ૫૯૫,
 દુર્લભસેન ૫૮૫, ૫૮૭
 દુર્ધરા રાણી ૧૬૨
 દ્વાયુ ૮
 દેદો ૫૧૭
 દેવ ૫, ૪૩, ૬૦, ૬૧, ૭૬, ૮૭,
 ૧૩૧, ૧૭૮, ૧૮૨, ૨૩૭,
 ૨૪૩, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૯૫ થી
 ૨૯૭, ૩૦૦, ૪૦૫, ૪૨૫,
 ૫૨૩, ૫૩૩, ૫૪૭, ૫૫૦,
 ૫૫૪
 દેવગુપ્ત ૫૪
 દેવચંદ્ર ૭૪, ૭૫
 દેવદત્તા ૩૭, ૭૮
 દેવદત્તા ૪૨૩
 દેવપાલ ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૬૨, ૫૨૧
 દેવભૂતિ ૨૩૩
 દેવર્ષી ૨૪૬
 દેવરાજ ૫૩૫, ૫૮૦, ૫૮૬
 દેવલદે ૩૭
 દેવશ્રી ૨૪૬
 દેવાદિત્ય ૩૭૫, ૩૮૧, ૩૮૩
 દેવાનંદા ૨૯૫
 દેવી ૨૪, ૧૭૮, ૨૩૭, ૨૯૫, ૩૫૯
 થી ૩૬૧, ૪૬૪, ૫૧૧, ૫૧૨,
 ૫૪૭, ૫૫૧
 દેવીપ્રસાદ મુન્શી ૫૪૦
 દેશલ ૩૨, ૩૩
 દ્રોણસિંહ ૩૮૪, ૩૮૫, ૪૪૨
 દંડી ૪૩૪
 ધન ૫૦૮
 ધનદેવ ૫, ૧૫૪, ૨૮૭, ૪૫૮,

૫૧૬
 ધનપતિ દોશી ૩૪૯ થી ૩૫૨
 ધનપાલ ૨૭૩, ૨૮૪, ૩૦૬, ૩૫૧,
 ૪૮૫, ૪૯૮, ૫૩૪, ૫૫૫,
 ૫૫૯
 ધનબાહુ ૮
 ધનમિત્ર (ધમ્મિલ) ૪, ૩૯
 ધનરાજ ૫૭૧, ૫૭૯
 ધનરૂપ ૫૫૬, ૬૦૦
 ધનંજય ૨૬૨
 ધન્નો “વર્ગ-૨ ધન્ય મુનિ” જીઓ
 ધન્યા ૫૬૩
 ધનેશ્વર ૩૫૯
 ધન્વંતરિ ૨૪૫
 ધરણીવરાહ ૫૯૫
 ધરભટ્ટ ૩૮૪, ૩૮૫, ૪૪૨
 ધરભોંદ્ર ૫૩, ૫૫, ૯૬, ૧૨૦,
 ૧૮૪, ૪૬૨, ૫૪૬, ૫૮૦
 ધરસેન ૩૮૪, ૩૮૫
 ધર્મદેવ ૫૪૬,
 ધર્મરાજ પરંબ થી ૫૩૦, ૫૩૭
 ધવલ ૪૯૯, ૫૭૨, ૫૯૨, ૫૯૭
 ધારિણી ૬૫, ૭૩, ૩૫૯
 ધારશી ૫૩૧
 દુવડજી ૨૭
 દુવ ૫૩૫, ૫૩૬
 દ્રુવમિત્ર ૫૪
 દ્રુવસેન ૧૮૯, ૧૯૩, ૨૬૬, ૩૮૪,
 ૩૮૫, ૪૩૯, થી ૪૪૩
 દ્રુવસ્વામિની ૩૯૬
 દુમરાજ ૫૩૦
 નમસેન ૨૬૮ થી ૨૭૧

નભસેના ૬૦
 નભોવાહન ૧૮૨, ૬૧૪, ૬૧૫
 નરવર્મા ૩૮૯, ૪૪૦, ૫૧૫, ૫૧૬
 નરવાહન ૨૬૬, ૩૮૯, ૬૧૫
 નવલમલજી ૩૫
 નહપાન ૩૦૭, ૩૫૨ થી ૩૫૮, ૬૧૫
 નંદ રાજા ૭૩, ૮૭, ૮૮, ૯૮ થી
 ૧૦૫, ૧૧૭, ૧૨૫, ૧૩૨,
 ૧૩૮ થી ૨૫૨, ૧૫૫ થી ૧૫૭,
 ૧૭૦, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૬૬ થી
 ૨૭૧
 નંદની-પિતા ૪૨૨
 નંદા ૬, ૮૧, ૮૪, ૮૫
 નંદિવર્ધન ૨, ૮, ૬૨, ૪૨૩
 નામકુમાર ૪૨૩, ૫૭૭
 નાગદત્ત ૧૮૪
 નાગદાસ ૨૬૭
 નાગભટ્ટ ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૯૯
 નાગભટ્ટ ‘નાગાવલોક’ જીઓ
 નાગરાજ ૧૮૪, ૫૪૯, ૫૮૫
 નાગાદિત્ય ૩૮૬, ૩૮૯
 નાગાજૂન ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૭, ૩૩૬
 નાગાવલોક ૫૦૩, ૫૦૫, ૫૩૫ થી
 ૫૩૮ થી ૫૯૨
 નાગેન્દ્ર ૨૩૭
 નાણુદેવી ૩૩૬
 નાથા ૫૫
 નાથુરામ પ્રેમી ૪૦૯
 નાનાલાલ ૪૯૫
 નારાયણ ૫૧૯, ૫૪૧
 નાહડ ૩૪૬, ૩૫૦
 નારો ૫૧૬

નિન્નો મંત્રી ૯૫, ૩૦૬, ૪૯૪, ૪૯૮

૫૧૬

નિંબ મંત્રી ૫૫૧, ૫૫૫

નિર્મલકુમાર ૨૨૮,

નીકાલસ ૯૬, ૨૭૮

નીતા રાણી ૫૧૪

નેઢ મંત્રી ૩૦૬

નેમિચંદ ૪૪૨

નેમિનાગ ૫૨૪

પતંજલિ ૪૮૪

પદ્મ ૫૧, ૧૮૩

પદ્મચંદ ૧૮૩

પદ્મસિંહ ૩૮૯

પદ્મદેવી ૩૫૯

પદ્માવતિદેવી ૩૬૯, ૪૪૬, ૪૫૧

પદ્માવતી રાણી ૮૩, ૮૫, ૧૮૩,

૬૧૪

પદ્મગાનપ ૧૭

પર્વત રાજ ૧૫૭

પદ્મવરાય ૪૫૩

પક્ષિલ ૧૬૮

પાઈ લેટ ૨૭૯

પાણિનિ ૪૮૪

પાલક ૭૩, ૧૭૦, ૨૬૮, ૨૬૯

પાર્શ્વચંદ ૫૨૩

પાંચાલ ૨૪૨, ૨૪૩

પાંડુપેણુ ૪૮

પિશત સાહેબ ૨૦૧

પુણ્યપાલ ૬૧

પુણ્યરથ ૨૦૧ ૨૬૬

પુણ્યસાર ૫૭૦

પુત્ર ૫૪૨

પુલકેશી ૨૬૩, ૪૫૪

પુષ્કલી ૫૯૬

પુષ્પકેતુ ૭૮

પુષ્પચૂલ (લા) ૭૮, ૨૦૭ થી ૨૦૯

પુષ્પાવતી ૭૮

પુષ્પમિત્ર ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૧૨, ૨૧૫,

૨૩૦, ૨૬૬ થી ૨૭૧, ૫૦૪

પૂર્ણપાલ ૫૧૬

પૂર્ણમિત્રા ૨૧૩

પૂર્ણલતા ૫૮૦

પૃથ્વીદેવી ૨ થી ૪

પૃથ્વીપાલ ૩૦૬, ૪૯૮, ૫૧૬

પેથડ ૪૪૩, ૫૧૭

પોચી ૫૭૭

પોલાક ૨૯૩

પ્રતાપ રાણો ૩૮૯

પ્રતિમા ૨૭૭, ૪૨૫

પ્રદેશી રાજ ૮, ૧૮

પ્રદ્યુમ્ન ૨૩૬, ૬૧૪

પ્રદ્યોત “ચંદ્રપ્રદ્યોત” જુઓ

પ્રભશ્રી ૬૯

પ્રભસેના ૬૯

પ્રભાવતી રાણી ૧૧૧

પ્રહ્લાદન ૩૧

પ્રસેનજિત ૮૧, ૫૯૬

પ્રિયચંદ ૮

ફલગુનીમિત્ર ૫૪

ફલીટ ૭૭, ૨૨૨

ફિરોજ ૪૩૯

ફુલ શેઠ ૨૩૭

ફુલર ૫૪, ૫૯૯

બખ્તિયાર ૪૨૦

બહરીદેવી ૫૬૮, ૫૭૦

બંધુ ૫૨૪

બલ ૮

બલભદ્ર ૧૬૫, ૧૬૯

બલભાનુ ૨૨૬, ૨૬૫

બલમિત્ર ૧૮૨, ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૩૫,

૨૪૪, ૨૬૨ થી ૨૭૨

બહાદુરશાહ ૩૭

બહુલ ૧૩

બંધુપાલિત ૨૦૧

બંભા ૫૧૯

બાણ ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૪

બાપા નામાવલી ૩૮૮

બાપા રાહિલ ૩૮૬ થી ૩૮૯, ૪૧૩,

૪૯૬, ૫૪૧, ૫૮૯

બાલકવિ ૫૧૫, ૫૧૬

બાલપ્રસાદ ૫૯૫

બાલાદિત્ય ૪૪૦

બાહુઅલિ ૪૭, ૨૩૦

બિંદુસાર ૧૫૯, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૭,

૧૬૮, ૨૬૬ થી ૨૭૧

બિંબિસાર “શ્રિણિક” જુઓ

બી. બી. લાલ ૨૧૯

બુદ્ધરાજ ૪૫૪

બુદ્ધર ૪૧૦

બુદ્ધસ્ત્રય ૨૦૧

બુદ્ધસ્પતિ ૨૪૨, ૨૪૩, ૪૨૩

બુદ્ધસ્પતિમિત્ર ૫૪

બેનેટ ૫૯૯

બૈંગ ચૈંગ ૪૩૯

બોહિત્ય ૨૭

બલગુપ્ત ૯૫

બલશાંતિ ૫૨૩

ભગવંતદાસ ૬૧૧

ભદ્રિ ૫૨૪

ભદ્રાકર્ ૨૬૩, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૭ ૩૯૭

ભાર્તુભટ ૪૭૧, ૪૯૬, ૫૮૯

ભાર્તુશ્રદ્ધ ૫૦૫

ભાર્તુહરિ ૪૮૪

ભદ્ર ૫૭૧, ૫૭૭, ૫૮૫ થી ૫૮૯

ભદ્રધોષ ૫૪

ભદ્રનંદી ૪૨૩

ભદ્રસાર ૧૬૩

ભદ્રા ૨૦૨, ૨૦૩

ભદ્રિલા ૪, ૩૯

ભરત ૪૬, ૪૫૪, ૫૮૪

ભવનદેવી ૫૫૧

ભંભાસાર “શ્રિણિક” જુઓ

ભાઈલ (ભાઈલ) ૬૧, ૭૬

ભાઉડ ૫૪૦

ભાઉ દાજી ૩૫૩

ભાનુમિત્ર ૫૪, ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૩૫

૨૬૨ થી ૨૭૧

ભાનુશ્રી ૨૨૬

ભાવકશાહ ૨૮૯

ભાંડારકર ૬૦

ભિક્ષુરાજ “ખારવેલ” જુઓ

ભીમ ૬૦, ૨૪૦, ૨૪૪, ૨૬૨

ભીમદેવ ૨૯, ૪૯૮

ભુવનપાલ ૫૯૨

ભુવનસિંહ ૩૮૯

ભૂવડ ૪૯૩, ૫૦૫

ભેંસાશાહ ૨૯

ભોગવતી ૨૪૨

ભોજ ૨૬૩, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૮૯,
૪૩૪, ૪૫૭ થી ૪૬૪

મકરધ્વજ ૫૯૮

મણુ ૫૧૬

મણિપ્રભા ૭૩, ૭૬

મણિભદ્ર વીર ૨૩૦, ૫૯૭

મણિરાત્ન ૧૯

મર્તિ ૪૮

મયનસિંહ ૩૮૯

મદનરેખા ૪૫૪

મમ્મટ ૫૧૭, ૫૭૭, ૫૯૪, ૫૯૫

મમ્મણુ ૬૪

મધૂર ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૫

મધૂરધ્વજ ૫૯૮

મલ્લનાગ ૧૬૮

મહાણિક ૫૧૧

મહમદ ૨૯, ૩૭, ૪૨૦, ૫૨૦,

૫૯૧, ૫૯૯

મહાકાલ ૨૦૪, ૨૫૧, ૫૭૦

મહાદેવ ૨૦૫

મહાનંદ ૨૧૪, ૪૨૩, ૪૫૪, ૫૧૬

મહાપ્પલ ૪૨૩

મહામેધનાહન “ ખારવેલ ” જુઓ

મહાયક ૩૮૯

મહાલક્ષ્મી ૩૮૯, ૫૮૯

મહીધર ૫૧૬

મહીપતિ ૫૬૦

મહીપાલ ૫૪૦, ૫૪૬, ૫૬૦

મહેતાખરાય ૪૯

મહેન્દ્ર ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૮૯, ૫૪૦, ૫૯૫

મહેશ્વર ૫૫૯

મંગલેશ ૪૫૪, ૫૪૧

મહોદરી ૪૫૫

માતૂન ૪૩૯

માધ કવિ ૯૫, ૫૬૩

માધવ ૫૪૦

માહુદેવ ૫૫૬

માર્ગાલક ૩૩, ૫૭૪

માલવરાજ ૫૧૩, ૫૩૫

મિતશ્રી ૧૬

મિત્ર ૩૮૪, ૩૮૮

મિત્રનંદી ૮

મિશ્રપદ્મ ૧૬૦

મિહિર ૧૧૯ થી ૧૨૮ ૨૩૬, ૨૪૫,

૬૧૪

મિહિરભોજ ૫૦૩, ૫૧૯, ૫૩૩ થી

૫૪૧, ૫૪૫, ૫૬૦ ૫૯૨

મિહિરકુલ ૪૪૦ થી ૪૪૨, ૪૪૮ ૫૬૦

મુકુન્દ ૨૪૬

મીનલદેવી ૫૨૨

મુમુચી “ મહમદ ” જુઓ

મુરુન્દ ૨૩૮ થી ૨૪૦, ૨૪૪, ૨૬૨

મુન્ડ ૫૦૮, ૫૬૬, ૫૭૮, ૫૮૯,

૫૯૧, ૫૯૫

મુન્ડલ ૩૩

મૂલરાજ ૪૯૮, ૫૭૧, ૫૯૫

મૃગાપુત્ર ૪૨૩

મેક્રીડલ ૫૪

મેક્રીયા ૨૭૮

મેગેરિથનિસ(ઝ) ૧૬૦

મેઘરથ ૧૮૬, ૩૯૨

મોકલસિંહ ૩૮૯, ૬૦૪

મોહનલાલ ૬૦ ૧૯૪, ૫૧૮

મૌર્ય ૫, ૩૮૭

યશઃચંદ્ર ૫૧૬
 યશઃદામા ૩૯૫, ૩૯૭
 યશઃપાલ ૫૧૬, ૫૪૧, ૬૨૧
 યશોદા ૨.
 યશોદેવ ૨૩૨
 યશોધર્મ ૨૬૩
 યશોધવલ ૫૧૫
 યશોવર્મા ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૩૬
 યશોવીર ૫૬૮, ૫૭૦, ૫૯૩
 યજ્ઞ ૧૮૩, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૮૮, ૨૮૯,
 ૨૯૭, ૩૦૦, ૩૪૫, ૪૧૨, ૪૨૨,
 ૫૨૩, ૫૮૨ થી ૫૮૫, ૫૯૭
 યુગબાહુ ૭, ૮
 યુક્લેટ ૯૬
 યેનકાઉચિંગતાઈ ૨૨૧
 યોગરાજ ૩૮૯
 યોગીશ્વરી ૪૯૪
 રઘુ ૫૨
 રઘુસેન ૪૭૨
 રણમહલ ૫૧૧
 રણસિંહ ૩૮૯, ૪૦૫ થી ૪૦૮
 રણસિંહ ૩
 રતનચૂડ ૧૯
 રતનવતી ૪૦૫
 રતનસાર ૫૨
 રતનસિંહ ૩૮૯
 રત્નાદે ૩૦
 રત્નાશાહ ૫૫૬, ૬૦૦
 રણી ૫૦૮
 રંક (રાંક) ૩૭૬, ૩૯૯, ૫૦૮
 રા. ગો. બાંકારકર ૨૦૧
 રાજકુમારી ૩૫

રાજવર્ધન ૪૪૮
 રાજશેખર ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૬૪
 રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર ૨૧૮
 રાજ્યપાલ ૫૪૧
 રાહિગ ૫૧૧
 રાતડીયા જૈરવ ૨૭
 રામકુમાર ૩૭
 રામગુપ્ત ૩૯૬
 રામચંદ્રજી ૫૩, ૪૨૮, ૫૨૩
 રામચંદ્ર ૩૨૮, ૩૩૩
 રામભદ્ર ૫૩૮
 રાવમલ ૩૩૮, ૩૮૯
 રાવજી ૨૨૧, ૪૫૫
 રાવલ ૫૮૯ થી ૫૯૧
 રાષ્ટ્રવર્ધન ૭૩
 રાંદલ (રત્નદેવી) ૩૮૬
 રુચિરાણી ૫૯૩
 રુદ્ર ૪૮, ૫૧૬
 રુદ્રદામા ૪૩૪, ૩૫૩ થી ૩૫૭
 રુદ્રસિંહ ૩૩૪, ૩૫૫ થી ૩૫૭,
 ૩૯૩
 રુદ્રસેન ૩૫૫ થી ૩૫૭, ૩૯૫, ૩૯૬
 રુદ્રસોમ ૩૦૭
 રુદ્રસોમા ૭૦૭
 રુક્મણી ૨૮૭
 રૂપદેખા (સેના) ૧૮૬, ૩૯૨
 રૂપસુંદરી ૪૬૯, ૪૯૩
 રૂપાદેવી ૩૫
 રેવતી ૯, ૧૪
 રેવાશંકર ૩૪૦
 રોહિણી રાણી ૧૧૧
 રોજડેવિસ ૨૦૨

લખપતિ ૩૩
 લલ્લ ૫૪૯ થી ૫૫૨, ૬૦૨, ૬૦૩
 લલ્લિગ ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૭
 લવણાધિપ ૪૫૫
 લહિર ૪૯૮
 લહેરચંદ ૨૪, ૩૩, ૨૭૦
 લક્ષરાજ ૩૮૯
 લક્ષ્મણદાસ ૯૬, ૪૫૩
 લક્ષ્મીદેવી ૯૫, ૧૨૧, ૨૮૮, ૩૫૯
 ૫૬૩, ૬૦૧
 લક્ષ્મીધર ૪૫૯
 લક્ષ્મીસિંહ ૩૮૯
 લાઝલદે ૧૩૮
 લાઘી ૬૦૧
 લા. જી. ગાંધી ૫૧૮, ૫૨૧
 લાયમન ૪૧૦
 લીંબો (નિંબ) જીઓ
 વકરાય ૨૧૬
 વજરંગ ૯૬
 વજ્રદામ ૫૪૦
 વટેશ્વર ૪૫૧
 વણિ ૫૪૦
 વત્સરાજ ૪૫૧, ૫૦૩, ૫૩૫, ૫૩૬
 વનરાજ ૯૫, ૩૦૫, ૩૦૬, ૪૫૧,
 ૪૬૮ થી ૪૭૧, ૪૯૩ થી ૪૯૯,
 ૫૦૫, ૫૬૨
 વનવીર ૬૦૫
 વરદત્ત ૪૨૩
 વરુચિ ૧૩૯ થી ૧૪૮, ૪૩૫
 વરાહમિહિર ' મિહિર ' જીઓ
 વરુણ ૪૨૦
 વરુણા ૬

વલ્લીનાથ ૫૮૨ થી ૫૮૭
 વલ્લભ ૨૬૩, ૩૭૯, ૫૮૫, ૫૮૭
 વસંતપાલ ૩૪૩
 વસંતરાજ ૫૧૦
 વસિષ્ઠ ૨૨૨
 વસુ ૬
 વસુદેવ ૧૩૦, ૨૨૨
 વસુભૂતિ ૨, ૩, ૪, ૫૯, ૧૭૧
 વસુમિત્ર ૨૬૩
 વસ્તુપાલ ૩૦૫, ૩૮૦, ૫૧૧, ૫૪૨
 વંચૂલ ૨૦૭ થી ૨૦૯
 વંશપાલ ૩૮૯
 વાકપતિ ૪૩૬, ૫૨૭, ૫૩૦, ૫૩૧,
 ૫૩૭
 વાઝબ ૨૨૨
 વાગ્ને ૫૩૯, ૫૬૦
 વાત્સ્યાયન ૧૬૮
 વાયુદેવ ૫૫૨
 વારિસાર ૧૬૩
 વારુણી ૪
 વાસવદત્ત ૮
 વાસવદત્તા ૭૩
 વાસુકિ ૪૮૧
 વાહડ ૫૧૧
 વિક્રમજીત ૩૮૯
 વિક્રમસિંહ ૩૮૯, ૬૦૨
 વિક્રમાદિત્ય ૫૧, ૧૮૨, ૨૦૪, ૨૨૪,
 ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૪૪ થી ૨૭૧,
 ૩૫૨, ૫૫૪, ૫૫૫
 વિગતાશોક ૨૦૧
 વિગ્રહરાજ ૧૯૭, ૫૧૩, ૫૬૫
 વિજયદેવ ૩૩, ૪૨૫, ૫૨૨

વિજયનાદિ ૨૩૬	વીરનાગ 'વીરગણિ' જીઓ.
વિજયપાલ ૫૧૪, ૫૪૧	વીરભદ્ર ૩૪
વિજયચંદ્ર ૨૩૭	વીરસિંહ ૨૨૪, ૩૮૯
વિજયરાવ ૬૦૦	વૃંદાવન ૨૧૦, ૨૧૫
વિજયવર્મા ૨૪૮	વૃદ્ધરથ ૨૬૬
વિજયસેન ૮, ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૦૫	વેણી-વત્સરાજ ૨૩૨, ૨૩૫
વિજયસેન 'ધર્મદાસ ગણી' જીઓ.	વૈતાલ ૨૪૫
વિજયા 'વિજયશ્રી' જીઓ.	વૈરસિંહ ૩૮૯
વિજયાદેવી ૫, ૩૫૮	વૈરાટ ૩૮૯
વિદ્યધરાજ ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૯૦ થી ૫૯૫,	વૈરાટયા ૧૮૩, ૧૮૪
વિદુહરાય ૨૧૬	વૈશ્રમણ ૪૨૩
વિદ્યાધર ૪૫૫	વોટસન ૩૪૦
વિદ્યુન્માલી ૬૦	વ્યંતર ૫૨, ૩૦૦, ૩૭૫, ૫૬૭, ૫૮૩ થી ૫૮૫
વિનાયકપાલ ૫૪૦	શકટ ૪૨૩
વિન્સેન્ટ 'સ્મીથ' જીઓ.	શકડાલ ૮૭, ૧૦૫, ૧૩૮ થી ૧૪૪, ૧૫૨, ૧૫૫
વિમલ મંત્રી ૩૦૬, ૪૯૮, ૫૮૬	શકડાલપુત્ર ૪૨૨
વિમલચંદ્ર ૨૦૭	શક્તિકુમાર ૩૮૯, ૫૮૯
વિશ્વપાલ 'વલ્લીનાથ' જીઓ.	શત્રુ ૯, ૪૨૨
વિલસન ૬૦	શતાનીક ૭, ૮
વિશલ ૨૮	શરતશ્રી ૧૬૪
વિશ્વસિંહ ૩૮૯	શહાબુદ્દીન ૩૦
વિજયગુપ્ત ૧૬૮	શંકર ૨૪૨, ૪૮૦
વિજયમિત્ર ૫૪	શંકરગણ ૪૫૩ થી ૪૫૬
વિજયરાજ ૫૬૦	શંકુ ૨૪૫
વિહલ ૮૩	શંખ ૮, ૩૫૦, ૫૯૬
વિંટરનીત્સ ૪૧૦	શાતકર્ણિ ૩૫૩, ૩૫૪
વિંધ્યરાજ ૮૯, ૯૧	શાલિવાહન ૫૧, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૪૧ થી ૨૪૪, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૭૦, ૨૭૧, ૩૮૯, ૪૩૪, ૪૬૩, ૫૯૫
વિંધ્યરાય ૩૫૦	
વીળો ૩૨	
વીર ૪૯૮, ૫૮૫, ૫૮૬	
વીરચંદ્ર ૩૬૦, ૩૬૧	

શાલિહીપિતા ૪૨૨
 શાસનદેવ-દેવી ૫૩, ૧૫૩, ૨૩૪,
 ૨૪૭, ૩૧૨, ૩૬૦, ૩૭૬,
 ૫૨૩, ૫૫૩
 શાહજી ૫૫૬, ૬૦૦
 શાંત ૫૪૦
 શાંતિ ૫૩૧
 શાંતુ(મહેતા) ૯૫
 શિલાદિત્ય ૧૯૪, ૨૬૩, ૩૭૦, ૩૭૫
 થી ૩૮૯, ૩૯૧, ૩૯૩ થી ૪૦૦
 ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૯૭, ૫૨૧
 શિવ રાજ ૪૫૩
 શિવનાગ ૫૪૫, ૫૮૦
 શિવમૃગેશ ૫૦૩, ૫૩૪
 શિશુનાગ ૪૩૪
 શીલ ૩૮૬ થી ૩૮૯
 શીલવતી ૫૪૬
 શી-હાંગ-ટી ૪૩૯
 શુચિવર્મ ૩૮૯
 શુદ્ધોદન ૧૭
 શુભંકર ૫૬૩, ૫૬૪
 શોભનરાય ૫૭, ૨૧૧, ૨૧૪
 શૌરિ ૧૨૦
 શૌરિકદત્ત ૪૨૩
 શ્રી ૨૯
 શ્રદ્ધિવી ૪૬૮, ૪૯૪, ૪૯૯
 શ્રીચંદ્ર ૫૯૮, ૫૯૯
 શ્રીપુરુષ ૪૫૩
 શ્રીપૂજ ૧૯, ૯૫
 શ્રીખલ ૬
 શ્રીચક્ર ૮૭, ૧૦૫, ૧૪૨ થી ૧૫૫
 શ્રુતદેવી ૩૭૨, ૩૭૩

શ્રેણિક ૬૪, ૬૫, ૭૩, ૮૧ થી ૮૬,
 ૯૮, ૧૦૯, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૬૬,
 ૩૨૮, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૯
 શ્રેયાંસ ૪૯
 સચ્ચિકા (દેવી) ૧૯, ૨૦, ૨૫,
 ૩૨, ૯૭
 સજ્જન ૫૫, ૪૯૯
 સત્યકેતુ ૧૬૩
 સત્યસેન ૩૯૫
 સપાલો ૩૨
 સપ્તતિ ૨૦૧
 સખારમસાહિદ ૫૯૯
 સમરસિંહ ૩૮૯
 સમરાશાહ ૩૩, ૩૪
 સમુદ્ધર ૩૨
 સમુદ્રગુપ્ત ૨૬૩, ૩૯૫, ૩૯૬
 સમુદ્રશ્રી ૬૯
 સરદારસિંહ ૩૫
 સરસ્વતી ૯૬, ૧૩૯, ૨૨૪, ૨૪૬,
 ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૭૨ થી ૩૭૫,
 ૪૬૦, ૫૧૩, ૫૨૫
 સર્વાનુભૂતિ ૨૫
 સંગત ૨૦૧
 સંગ્રામસિંહ ૨૪૦, ૩૮૯
 સંધ્ય ૨૦૦
 સંધ્ય ૭ અત્તિકાપુત્ર અપરનામ.
 સંપૂર્ણ ૭૭
 સંપદી ૨૦૧
 સંપ્રાત રાજ ૪૭, ૫૧, ૫૨, ૮૦,
 ૬૫, ૧૭૦ થી ૨૧૦, ૨૧૨,
 ૨૩૦, ૨૬૬, ૨૭૦, ૪૪૩, ૪૫૭
 સાગરચંદ ૫૧૬

સાતવાહન “શાલિવાહન” જુઓ.

સામંત ૪૫૭

સામંતસિંહ ૩૮૯

સારંગશાહ ૪૪૩

સાલારગંજ ૫૯૯

સાવલ ૩૪

સાવલદે ૩૪

સાહરણ ૫૧૬

સાંકલીરાય ૨૭

સાંખલો ૫૧૬

સિકંદર ૧૬૭, ૨૬૮

સિદ્ધરાજ ૨૩૦, ૫૦૮, ૫૬૩, ૫૬૪

સિદ્ધરાજ ૨૮, ૩૩૩, ૪૭૦, ૪૯૮,

૫૧૪, ૫૧૫, ૫૨૨, ૫૫૭, ૫૫૮

સિદ્ધાચિકા ૨૩૫

સિદ્ધાર્થ ૨, ૧૭

સિરાળુદિત ૪૨૦

સિરિયક “શ્રીયક” જુઓ.

સિંધુલ ૫૭૮, ૫૭૯

સિંહ ૩૮૯

સિંહસેન ૩૯૫

સીતા ૫૨૩

સીવંદ ૨૧૩

સી૦ વી૦ વૈદ્ય ૩૮૮

સુજય ‘જિનહાસગણિ’ જુઓ.

સુગત ૪૨૩

સુદર્શન ૮૦, ૧૧૧

સુદર્શના ૨, ૫૧, ૫૨, ૧૭૮

સુધર્મા ૫૭૦

સુધાનંદ ૫૯૯

સુનંદા ૨૭૩, ૨૮૪, ૨૮૫

સુપાર્શ્વ ૮

સુખાહુ ૪૨૩

સુખંધુ ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૯૫, ૪૮૪

સુખગા ૩૭૬, ૩૮૧ થી ૩૮૪, ૩૮૮

સુખદ્રા ૧૩, ૧૧૨, ૫૭૦

સુખંગલા ૨૦૭

સુખતિ ૪૮

સુરદેવ ૪૨૨, ૫૧૬

સુરપાલ ૪૬૯, ૪૭૮, ૪૯૩, ૫૨૪

સુરસુંદર ૧૯, ૯૭

સુરસુંદરી ૨૨૪

સુલસા ૯

સુલોચન ૫૭

સુલોચનરાય ૨૧૪

સુવર્ણગુલિકા ૬૧

સુવતા ૨૪૦

સુવાસવ ૪૨૩

સુસુનાગ ૨૬૭

સુહર્ષવજ ૫૯૯

સુહિલવજ ૫૯૯

સુહર્ષવજ ૫૯૯

સૂર્ય ૧૨૬, ૩૮૧, ૩૮૩, ૩૮૬, ૪૬૦,

૪૬૪, ૫૪૭, ૫૭૧, ૫૭૪

સૂર્યમિત્ર ૫૪

સૂર્યાબદેવ ૪૨૫

સેત ૮

સેત્ર ૫૧૧

સેન ૪૨૨

સેલક ૨૧૩

સેલ્યુક્સ ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૭

સોદલ ૫૨૦

સોમરથ ૩૯૨

સોમસિંહ ૩૩, ૫૦૨

સોમશ્રી ૫૨૦
 સોમાશાહ ૨૫, ૨૯
 સોમિલ ૩ થી ૭, ૪૨૦, ૪૨૯
 સોમેશ્વર ૬૨૧, ૬૨૨
 સૌધર્મેન્દ્ર "ઈન્દ્ર" જુઓ.
 સ્કંદ ૪૮, ૫૪૭
 સ્કંદગુપ્ત ૨૬૩, ૪૪૦
 સ્થિરદેવ ૩૩
 સ્મીથ ૨૦૧, ૫૪૦
 સ્વયંભૂ ૪૧૦
 સ્વાતિ ૩૬૨, ૩૬૩
 હનુમાનજી ૨૨૧, ૫૨૨
 હમામ ઈબ્ન અમરૂઅલ ૩૯૯
 હમીર ૩૯૩, ૫૦૫
 હમીરસિંહ ૩૮૯
 હરખાજી ૫૫૬, ૬૦૦
 હરપાલ ૪૯૬
 હરિ ૪૨૯
 હરિજીગમેષી ૨૯૫ થી ૨૯૭
 હરિગુપ્ત ૫૪
 હરિભટ્ટ ૪૭૩ થી ૪૭૬
 હરિવર્મા ૫૯૨, ૫૯૩
 હરિશ્ચન્દ્ર ૬૨૧
 હરિષેલુ ૫૧

હરિસિંહ ૩૫
 હર્મન યાકોબી ૨૫૮, ૨૬૭, ૪૦૯,
 ૫૬૫
 હર્ષ(હરિયા)દેવી ૨૨૧, ૩૮૯, ૫૬૭,
 ૫૯૦
 હર્ષ ૪૮૪
 હર્ષવર્ધન ૨૬૩, ૪૪૦, ૪૫૭ થી ૪૬૪
 હલ્લ ૮૩
 હાલ ૪૩૬
 હવિષ્ક ૫૦, ૨૨૨
 હસ્તિપાલ ૮, ૧૨
 હંસધ્વજ ૫૯૮
 હીં હં લાલન ૪૬૨
 હુમાયુ ૨૬૪
 હુડિક યક્ષ ૫૧
 હેનરી ૨૮૧
 હેમુ ૨૬૪
 હો ૫૯૭
 હોર્નલે ૭૪, ૩૮૨
 હોલ ૬૦
 ક્ષેત્રદેવ ૯૦
 ક્ષેત્રપાલ ૩૧, ૫૬
 ક્ષેત્રસિંહ ૩૮૯

વર્ગ : ૫

આળખાણ

વંશ, ગચ્છ, કુલ, ગણ, જ્ઞાતિ, ગોત્ર, મત, બિરુદ, ઉપનામો,

વિશેષ ખાખતો વગેરે

અક્રિયાવાદ ૪૧૬	આગમપ્રધાન ૨૫૩
અગ્રવાલ ૬૧૨, ૫૫૪	આગમભાષા ૪૩૨ થી ૪૩૬
અગ્નિદાહ ૨૨૪	આગમવાચના ૧૩૧ થી ૧૩૪, ૧૫૨
અગ્નિવેશાયન ૪, ૩૯	થી ૧૫૪, ૧૮૨ થી ૧૮૯, ૧૯૩,
અગ્નિહોત્રી ૪૭૪	૧૯૪, ૨૧૨ થી ૨૧૭, ૨૮૬,
અજીવમત ૨૩૧	૨૯૪ થી ૨૯૮, ૩૦૩ થી ૩૦૫,
અજ્ઞાનવેદિય ૫૭૮	૩૭૦, ૩૯૦ થી ૩૯૩, ૪૧૪
અજ્ઞાગયયોય ૨૨૭, ૨૨૮	થી ૪૩૯
અદ્વૈત ૪૪૩	આગમિક ૬૧૯
દ્વૈત ૫૦૩, ૫૦૪	આજીવક ૯, ૧૩, ૧૪, ૪૩, ૪૪,
અનેકાંત ૫૦૪, ૫૬૬	૩૧૩ થી ૩૧૬, ૪૨૦
અર્થાલ્લકમત ૩૧૨, ૩૧૫, ૩૧૬	આડેચા ૨૨
અભયં ભુક્ષિ ૮૫	આયાગપદ ૫૦
અભિજ્યંત ૧૭૮	આર્ય ૧૦, ૧૧, ૩૫૨, ૩૫૬, ૪૩૦,
અભિજ્ઞાતિ ૩૧૩	૪૩૨
અરખીટાળી ૫૦૫	આર્ય ન્યંતી ૨૬૧
અવ્યક્ત ૧૬૫, ૧૬૯	આહરિયા ૩૮૩, ૩૮૮, ૩૮૯, ૫૮૯
અચ્ચર ૫૨૩	આંગી ૬૨
અજ્ઞાપદશાખા ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૮૬,	આપ્રિપતિ ૨૬૪, ૨૭૦
૬૧૮	આપ્રિશાખા ૧૯૭
અજ્ઞાનવાદ ૪૧૬	ધ્યુતિય-બર્જર ૨૨૧
અંચલગચ્છ ૬૧, ૧૨૫, ૧૨૯, ૪૬૩,	ઈસાઈમત ૨૭૭ થી ૨૮૩
૫૯૫, ૬૧૮, ૬૨૦	ઈસિગુતિઅ ૧૭૮
અંતરિન્નિખા ૧૭૭	ઈસિદતિઅ ૧૭૮
અંધકૃષ્ણવંશ ૪૨૯	ઈસિપાલિયા ૧૭૭, ૨૨૩, ૩૬૩
આઈચણ ૨૧	ઈસીન ૨૭૮

ધર્મીર ૨૭૮, ૨૭૯

ધર્મપુર ૧૭૭

ઉચ્ચાનાગર (રી) ૫૪, ૧૭૭, ૧૮૦,
૨૨૩, ૨૩૦, ૩૬૩ થી ૩૬૮,
૬૧૬

ઉડુવાડિય ૧૭૬, ૬૧૬

ઉત્તર અલિસહ ૧૭૬, ૬૧૬

ઉડુઅરિનિજ્યા ૧૭૬

ઉદ્દેહગણ ૧૭૬, ૨૨૨, ૬૧૬

ઉપકેશગચ્છ ૧૬ થી ૩૮, ૬૭, ૨૬૭,
૩૦૫, ૩૪૧, ૩૪૭, ૩૪૮,
૫૦૧, ૫૧૮, ૫૬૭, ૬૧૬ થી
૬૨૦

ઉપકેશવંશ 'ઓસવાલ' જુઓ.

ઉત્તવાલ ૫૧૬

ઋતુવાટિકા 'ઉડુવાડિય' જુઓ.

એલચી ૧૬૩

ઓઝા ૭૫, ૧૭૪, ૨૬૫, ૩૮૭ થી
૩૮૯

ઓસવાલ ૧૬ થી ૩૮, ૬૭, ૨૦૬,
૨૬૪, ૩૮૭, ૫૧૬, ૫૪૨,
૫૪૩, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૬૫,
૬૦૦

કચ્છવાહ ૫૪૦

કટોતિયા ૫૬૯, ૬૦૦

કડવામત ૬૨૦

કણોવર ૨૧

કપ્પહસહ ૧૭૮

કદરસા ૫૬૯, ૬૦૧

કદંબવંશ ૩૫૨, ૩૫૪, ૪૫૪, ૪૫૫,
૫૩૪

કનિષ્ક સં. ૫૪, ૧૭૬, ૨૨૨

કનોનિજ્યા ૨૧

કપિલમત ૪૨૯

કપુરિયા ૨૮

કપ્પઅડવાયુ ૪૧૯

કમલકલશ ૬૧૯

કલચુરી ૪૫૩, ૪૫૪

કલચુરી સંવત ૩૯૬

કવાડશાખા ૫૫૬, ૬૦૦

કલિકાલસર્વજ્ઞ ૫૨, ૫૫, ૧૩૦,
૧૩૩, ૧૫૫, ૧૬૮, ૨૫૬,
૨૫૭, ૨૬૬, ૩૪૬, ૩૬૫,
૩૭૭, ૩૯૧, ૪૧૦, ૪૩૮,
૪૭૪, ૪૮૭, ૫૨૪, ૫૭૪,
૬૦૩, ૬૨૧

કલિયુગ સં. ૨૬૫

કલિગયકર્તી ૨૧૬, ૨૭૦

કંબોઈયા ૫૦૯, ૫૮૬, ૬૧૮

કંવલા (કંબલ) ૧૮, ૩૭, ૬૧૮

કાઉસાગ્યા ૫૩, ૪૬૭, ૫૧૭, ૫૪૦

કાકંદીઆ ૧૭૬

કાયાયન ૧૨, ૧૩, ૨૪૬

કાર્મવિજેતા ૧૪૯ થી ૧૫૨

કામ્યક ૬૧૮

કામક્રિય ૧૭૭

કદંબ વંશ 'કદંબ વંશ' જુઓ.

કાલિકાચાર્યગચ્છ ૧૮૨, ૨૨૮,
૨૨૯, ૨૬૧, ૫૫૬ થી ૫૫૮,
૬૦૧, ૬૧૬, ૬૧૮

કાશ્યપ ૧૨, ૧૩, ૧૮૬, ૨૬૩,
૨૬૪, ૨૬૬

કાળક્રાસાદ ૫૫૯

કાળક્રાસંધ ૩૨૭

કાસટિયા ૨૭
 કાસવલ્લિખ્યા ૧૭૮
 કાસહદ ૬૧૮
 કાંકણી ૧૬૫
 કાંકરેયા ૫૬૯, ૬૦૦
 કાથ ૪૧૦
 કુર્મશુચાગ ૨૨૧
 કુકુદગચ્છ ૧૮, ૨૬, ૨૯, ૬૧૮
 કુચ્છસ ૨૯૩
 કુતુમપુરા ૬૧૯
 કુમેરા ૧૭૭ ૨૨૩, ૩૬૩
 કુમારભુક્તિ : ૧૯૯, ૨૬૪, ૩૮૪,
 ૪૪૨
 કુર્ચપુરીવ ૫૦૯, ૬૧૭
 કુલકર ૪૪
 કુલહટ ૨૧
 કુશાનકાળ ૩૩૬
 કુશાન વંશ ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૬૩ ૨૭૦
 કુંદકુંદાન્વય ૨૭૭
 કુંજર ૨૧
 કુંજાર ૪૨૨, ૫૯૬
 કૃતસંવત્ ૨૬૫
 કૃષ્ણવિગચ્છ ૨૩, ૧૮૯,
 ૪૪૭, ૪૪૯, ૪૫૨, ૫૧૮ થી
 ૫૨૧, ૬૧૮
 કૃષ્ણસહ ૪૫૦
 કેથોલિક ૨૮૧
 કેશકમ્મસ ૧૨, ૧૩, ૬૪
 કોર્ટાડયા ૨૮
 કોટિકગણ 'કોડિય ગણ જુઓ'
 કોટચક્ર ૩૩૬
 કોઠમી ૨૮

કોઠારી ૨૭
 કોડંબાણી ૧૭૬
 કોડિય ગણ ૨૨, ૫૪, ૨૧૧:થી ૨૧૩
 ૧૭૭, ૨૧૧, ૨૬૨, ૩૩૬,
 ૩૪૧, ૩૪૨, ૫૦૩, ૬૧૬ થી
 ૬૧૯
 કોડિવરિસિયા ૧૩૬
 કોરંટ ૧૮, ૨૦ થી ૩૪, ૩૪૭, ૫૬૭,
 ૬૧૬ થી ૬૧૯
 કોરંટતપા ૩૪, ૧૮, ૬૧
 કોસાંખ્યા ૧૭૬
 કોસિય (કૌશિક) ૧૭૫, ૨૯૩
 કોમ્પેસ ૨૮૧
 કૌડિન્ય ૬, ૩૧૭
 કૌભીષાણ ૩૬૨, ૩૬૩
 ક્રિયાવાદ ૪૧૬
 ક્રિયાક્ષણવાદ ૧૯૭
 ખપુટાચાર્યવંશ ૫૫૮
 ખજવાના ૧૮
 ખગ્ગનચી ૨૭
 ખટ્ટકૃષ ૧૮
 ખટોર ૫૧૬
 ખકાયતા ૫૦૨
 ખડ્ગાણાસન 'કાઉસગિયા' જુઓ
 ખરતરગચ્છ ૨૮, ૨૩૦, ૨૩૧, ૪૭૦,
 ૫૫૩, ૫૬૯, ૬૧૮, ૬૧૯
 ખંડિલગચ્છ 'ખાંડિલ' જુઓ
 ખાખડિયા ૫૬૯, ૬૦૧
 ખાખિયા ૨૮
 ખિમાણદિયા ૨૮
 ખિલજી ૩૩૯, ૩૫૦
 ખીંવસરા ૨૭

ખુમાણકુલ ૪૧૨, ૪૧૩

ખેમિલનિજયા ૧૭૭

ગજધર ૫૨૩

ગજવર ૫૨૬, ૫૩૩

ગણુ ૨૧૪, ૪૨૦

મણુધર ૨ થી ૭, ૧૨, ૩૮ થી ૪૫,

૪૮, ૪૯, ૫૯, ૬૧, ૭૬, ૭૩,

૭૫, ૧૨૩, ૧૮૯, ૧૯૧, (૪૧૮),

૪૨૪, ૪૨૭, ૪૩૦, ૫૧૯, ૫૨૬

મણુધરવંશ ૧૭૯, ૨૯૭, ૩૦૨, ૩૦૩,

૩૬૪

મણુરાજ્ય ૮, ૧૧, ૧૨, ૧૭, ૬૫, ૮૧

મણિય ૧૭૭

મરડવાલ ૫૪૧

મર્દાસિલવંશ 'વર્ગ' ૪. મર્દાસિલ

બુઆ

મર્માપહાર ૨૨૨

મંગ ૫૬૯, ૬૦૧

મંગવંશ ૩૩૮, ૪૫૪

મંધવ ૫૬

માયકવાડ ૫૨૩

માધી ૫૧૮, ૫૨૧

મિજથી (મિજની) ૨૮, ૫૯૯

મિહલોત ૩૮૩

મુમકાળ ૩૩૬, ૩૪૦

મુસવંશ ૫૪, ૭૭, ૧૮૬, ૨૦૪,

૨૬૩, ૩૫૪, ૩૫૮, ૩૭૯,

૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૫ થી ૪૦૦,

૪૪૦ થી ૪૪૨, ૪૪૮, ૫૦૩,

૬૧૩

મુમસં. ૭૭, ૧૭૬, ૨૦૫, ૨૬૧,

૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૧, ૩૮૭,

૩૮૮, ૩૯૨, ૩૯૬ થી ૩૯૮,

૪૦૮, ૪૫૧, ૪૯૭. ૫૨૧

મુમાન પંથ ૩૨૯

મુરુદેવ ૬૦૮

મુરુદ્રવ્ય ૫૯૪

મુહિલ ૩૮૬

મુહિલવિહાર ૪૭૧

મુહિલોત ૩૮૩, ૩૮૬

મુંગલિયા ૫૬૯, ૬૦૦

મૂજવંશ ૯૭, ૫૧૬

મોલોટ ૩૮૬

મોડી ૫૧૯, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૬૦,

૫૭૭, ૫૯૫

મોહાસગણુ ૧૩૬, ૬૧૬

મોપાલ ૧૭૭, ૨૧૩, ૨૫૯

મોયમનિજયા ૧૭૮

મોહિલવંશ ૩૮૩, ૩૮૬, ૩૮૭

મોતમ મોત્ર ૨ થી ૫, ૩૯, ૧૩૮,

૧૮૭, ૨૭૩, ૨૯૨, ૨૯૩

મોતમમત ૩૦૬

મોતમાવતાર ૬૦૬

મોતમીપુત્ર ૨૬૩

ધોરી ૩૦, ૫૯૧,

ચઉદેશીયા ૪૯૬, ૫૬૯, ૬૧૭ થી

૬૧૯

ચકવર્તી ૪૪, ૫૧, ૧૨૩, ૨૯૦,

૪૫૪, ૪૫૫, ૪૭૦, ૪૭૫, ૫૮૪

ચડાવો ૨૮૯

ચઘાડિયા ૩૮૬

ચજનવંશ ૩૫૨, ૩૫૬, ૩૯૫

ચંદનાગરી ૧૭૬

ચંદ્રગચ્છ (કુલ) ૨૨, ૨૫, ૧૬૨,
૧૭૭, ૧૮૨, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૫૯,
૨૬૧, ૨૯૨, ૩૦૪ થી ૩૦૭,
૩૩૬, ૩૪૧ થી ૩૪૪, ૪૦૦,
૪૪૬, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૬૩, ૪૬૪,
૪૭૦ થી ૪૭૩, ૪૮૯, ૫૦૬
થી ૫૧૭, ૫૮૯, ૬૧૬ થી ૬૧૯

ચંદ્રવંશ ૧૬૨

ચંદ્રહાસ ૧૪૮

ચંદ્રાવતી શાખા ૧૮

ચંપિજિજ્ઞા ૧૭૬

ચાતુર્યામ ૯, ૬૧૮

ચારણગણ ૧૭૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૬૧૬

ચાર્વાક ૪૧૬

ચાવડા ૯૫, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૯૫,
૩૯૯, ૪૫૧, ૪૬૮ થી ૪૭૧,
૪૯૩ થી ૪૯૯. ૫૦૫, ૫૬૯
૫૭૧

ચાંચિયો ૪૯૫

ચિંચટ ૨૧, ૩૨

ચિંચણી ૨૧

ચિત્રકાર ૫૩૧

ચિત્રવાલ ૫૦૮, ૫૨૧, ૬૦૦, ૬૧૮,
૬૧૯

ચિત્રોડા ૬૦૦

ચૂનર ૫૬૯, ૬૦૦

ચેદી સંવત ૩૯૬

ચૈતન્ય ૨૬૯

ચૈત્યવાદી (ખોં) ૧૯૭

ચૈત્યવાસી ૪૬૯ થી ૪૭૧, ૪૯૪,
૪૯૬, ૫૩૪, ૫૪૬. ૫૬૮, ૫૬૯

ચૈત્યસ્થિતિ ૪૦૦ થી ૪૦૨

ચૈત્રપુરી ૪૭૧, ૪૯૬, ૫૦૧, ૫૨૧,

૬૧૭

ચૌલુક્ય ૨૬૩, ૨૬૪, ૩૩૬, ૩૭૯,
૪૯૬, ૫૦૫, ૫૧૬, ૫૬૯,
૫૭૪, ૫૯૩, ૫૯૫, ૬૦૧, ૬૦૫,
૬૦૬

ચૌહાણ ૨૭

છડુદલય ૧૭૫

છાંપા ૬૦૧, ૬૦૨,

જગતશેઠ ૪૯

જગદ્ગુરુ ૫૦, ૮૦, ૨૩૧, ૬૦૭

જયપદ ૫૧૦

જયંતીશાખા ૧૭૭, ૧૯૧, ૨૯૩

જસલાદકુલ ૧૭૬

જાતિસ્મરણ ૧૭૧, ૨૦૨, ૨૨૩, ૨૭૧,
૨૯૨ ૨૮૪

જામુલીયક ૩૧

જામ ૩૪

જામસ્વાલ ૧૬૦, ૨૧૭

જાલોરા ૬૧૮

જિનકલ્પ ૧૭૦, ૧૭૫, ૧૮૦, ૨૧૩,
૩૧૩, ૩૧૫

જીવિતસ્વામી “વર્ગ ૧: જીવિત-
સ્વામી” ભુએ

જોકામી (યાકામી) ૨૫૮, ૨૬૬,
૪૦૯ ૫૬૫

જોડા ૩૫૮

જૈન રાજવંશ ૫૯૮, ૫૯૯

જોગણેયા ૨૮

જોગણેય ૫૬૧

ઝેરી ૧૯૪

ઝામડ ૫૬૫, ૬૦૦

ઝાલો ૫૧૨, ૫૧૪

ટાઝ "જેમ્સટોડ" જુઓ

ઠક્કર ૫૨૪

ઠાકોર ૬૦૩

ઠાંગલિયા ૨૮

ઠાંગુભ ૨૧

ઠામા વંશ ૫૬૯

તથલખ ૩૯૯, ૫૦૫

તપાકોરંટ ૧૮, ૩૪, ૬૧૮, ૬૧૯

તપામગ્ધ ૨૮, ૩૪, ૫૩, ૫૫, ૫૬,

૨૩૧, ૩૮૭, ૪૫૬, ૪૬૨,

૫૦૮, ૫૧૬, (૫૨૧), ૫૪૨,

૫૫૬, ૫૬૮, ૫૬૯, ૬૦૦,

૬૦૫, ૬૧૭ થી ૬૨૦

તપાસુનિ ૬૧૯

તપારતન ૧૮, ૨૫, ૨૬, ૩૪, ૩૬,

૩૭, ૩૮, ૬૧૯

તપેશ્વર ૫૭૩, ૬૦૫

તર્કપંચાનન ૨૫૫, ૫૦૭

તંબોલી ૫૬૪

તાતેડ ૨૧

તાપસી ૧૭૭, ૨૨૩, ૨૯૧, ૩૬૩

તામલિતિયા ૧૩૬

તામ્રપત્ર ૭૪, ૧૩૬, ૨૦૫, ૩૭૯,

૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૪૨૨,

૫૩૪, (૫૮૩), ૫૮૭, ૬૨૪

તારણપંથ ૩૨૮

તિબેટી ૧૬૩

તુંબર ૪૬૪, ૫૨૮

તુંગીયાન ૧૧૭

તેરહ (તેરા) પંથ ૩૨૬, ૩૨૮,

૬૨૦

ત્રિકુટકવંશ ૩૭૯, ૩૯૫, ૩૯૬

ત્રિસ્તુતિક ૬૧૯

ત્રિપાડી ૩૪૦

ત્રૈશિક ૪૪, ૧૯૨, ૨૭૩, ૨૭૭,

૩૧૫, ૩૧૬, ૩૨૭

ચારાપદ્મગ્ધ ૩૩૬, ૪૫૦, ૪૫૨,

૪૭૨, ૪૭૩, ૫૦૬, ૬૧૭,

૬૧૮

ચિરાપદ "ચારાપદ" જુઓ

દશાહ ૪૪, ૧૨૦

દક્ષિણવિહારી ૨૯૨

દક્ષિણકચિલ્લ ૪૪૯, ૪૫૧, ૪૯૨

દંડનાયક ૫૫, ૩૪૩, ૩૮૪, ૪૯૪,

૪૯૮, ૫૧૦

દાદા ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૬૧, ૫૦૬, ૫૪૩

દાસીખખડિયા ૧૩૬

દિગંધ ૨૨, ૨૫, ૩૪૨.

દિગંધર ૯, ૩૭, ૪૬, ૫૦, ૯૪,

૧૧૫, ૧૧૬, ૧૩૬, ૧૩૭,

૧૬- થી ૬૨, ૧૮૫, ૨૩૨,

૨૫૭, ૨૫૮, ૨૭૭, ૨૯૨,

૩૦૪, ૩૦૫, ૩૧૨ થી ૩૩૩,

૩૮૮, ૩૯૮, ૩૪૨, ૩૪૪ થી

૩૪૬, ૩૬૬ થી ૩૬૮, ૪૦૨,

૪૧૨, ૪૧૩, ૪૪૩, ૪૬૧,

૪૬૨, ૫૦૩, ૫૦૭, ૫૧૩,

૫૩૧ થી ૫૩૪, ૫૪૬, ૫૪૭,

૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૬, ૫૯૦,

૬૦૪ થી ૬૦૯

દિગંધરમતપરિચય ૩૧૫ થી ૩૩૩

દિયાકોતુસ ૨૮૧

દિવાકર ૧૯૦, ૧૯૫, ૨૦૪, ૨૨૪,

૨૪૪ થી ૨૬૨, ૩૭૬, ૪૬૬,

૪૮૪, ૫૦૦, ૫૦૭, ૫૧૬

કુષોરિયા ૫૬૯, ૬૦૦, ૬૦૧	ધર્મરથવિરવાહ ૧૯૭
કુંકરકારક ૧૫૦	ધાકડ ૨૮
કુંકરકુંકર ૧૫૦, ૧૫૨	ધાડીવાલ ૨૭
દેલવાડાકર ૩૪૦	ધાતુપદ ૪૪૧
દેવદ્રવ્ય ૫૯૪	ધારોલા ૫૬૯, ૬૦૦
દેવદાસી ૨૮૧	ધીવર ૨૩૫, ૨૩૬
દેવસંધ ૩૨૭	ધુવગોતા ૨૮
દેવસુર ૬૧૯	ધૂમકેતુ ૩૮૮
દેવાચાર્યગચ્છ ૩૪૭, ૫૧૧, ૫૧૨,	ધોળી ૧૦૦, ૧૦૧
૫૧૯, ૬૧૯	ધૂ ૩૩૬
દેવાનંદગચ્છ ૫૫૯	નગરશેઠ ૩૮૭, ૫૬૯
દેશાઈ ૩૫૩, ૫૧૮	નગનાટક ૩૪૪
દોશી ૫૩, ૩૪૯, ૩૫૨, ૫૦૩, ૫૩૮,	નખાપો ૧૧
૫૪૨	નયવાહ ૨૫૪
દ્વિમિલસંધ ૩૨૭	નવલખા ૪૪૩
દ્વિવિડસંધ ૩૨૭	નહાર ૫૧૬, ૫૪૦
દ્વિક્રિયમત ૧૯૯	નંગીપોળ ૧૮
દ્વિતીયભદ્રાહુ ૨૯૨	નંદવંશ ૭૩, ૮૦, ૮૬ થી ૮૮,
દ્વિવંદનિક ૩૬, ૬૧૭, ૬૧૮	૯૮, ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૭,
દ્વૈત ૪૧૬	૧૮૨, ૨૧૪, ૨૬૬ થી ૨૭૧,
ધરકદ ૨૮	૪૯૮
ધર્મચક્ર ૫૯૮	નંદિગજ ૧૭૬
ધર્મલોપ ૪૬૩, ૫૦૮, ૫૧૪ થી	નંદીપદ ૩૪૩, ૫૧૦
૫૧૬, ૬૧૮	નંદીસંધ ૩૨૬
ધર્મશરગચ્છ ૫૨૧, ૫૪૦, ૬૪,	નાઈલીશાખા “નાગેન્દ્રગચ્છ” જુઓ
૬૧૭, ૬૧૮	નાગ ૫૦૨
ધર્મપ્રચાર ૧૦, ૨૦, ૨૧, ૨૫,	નાગગોલા ૨૮
૨૭, ૯૭, ૧૮૪, ૨૨૧, ૨૩૨,	નાગજી ૨૮
૨૪૦, ૨૫૧ ૨૮૮, ૩૬૧,	નાગજૂસ ૧૭૬
૩૬૯, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૪૯,	નાગર ૪૬૮
૪૭૨, ૪૮૭, ૫૦૭, ૫૦૮,	નાગરાજ ૫૫, ૧૮૪, ૫૮૦
૫૬૮, ૫૭૬	

નાગવંશ ૧૮૪, ૩૦૪ થી ૩૦૭
નાગેન્દ્રકુલ (વંશ) 'નાગેન્દ્ર ગચ્છ' જુઓ
નાગેન્દ્રગચ્છ ૨૨, ૨૫, ૧૭૭, ૧૮૫,
૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૩, ૨૨૯,
૨૫૯, ૨૬૦ ૨૯૧, ૩૦૫ થી
૩૦૭, ૩૭૬ થી ૩૮૯, ૪૦૦,
૪૦૮, ૪૦૯, ૪૪૯, ૪૫૧,
૪૬૮, ૪૭૧, ૫૧૨, ૫૫૯,
૬૧૬, ૬૧૭

નાગોરી ૬૧૯

નાર ૨૮

નાસ્તિક ૩૧૧

નાહટા ૫૧૮

નિકાય ૧૯૭

નિગમ ૬૧૯

નિર્ગઠ (નિર્ગથ) ૨, ૧૩, ૧૭, ૧૮,
૪૧, ૯૯, ૧૦૫, ૨૧૧, ૨૧૫,
૩૧૩, ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૪૫,
૬૧૬, થી ૬૧૮

નિર્લેપ ૧૫, ૧૬, ૧૬૮, ૧૬૯,
૧૯૭ થી ૧૯૯, ૨૬૬, ૨૭૩
થી ૨૭૭, ૩૦૭, ૩૧૧ થી
૩૧૫, ૫૯૬

નિખાડા ૨૮

નિમિત્તવેદી ૨૯૨

નિર્વૃત્તિગચ્છ ૨૨, ૩૦૫, ૪૦૦,
૪૧૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૬૧૬, ૬૧૮

નિર્ગચ્છ 'નિર્ગઠ' જુઓ

નિર્ગચ્છનમિત ૨૩૩

પજુસણ ૧૯૩, ૨૮૮, ૨૯૯, ૪૩૯

પડિહાર 'પ્રતિહાર' જુઓ

પણહ(પ્રશ્ન)વાહણ ૧૭૭, ૫૬૮,
૬૧૭, ૬૧૮

પદ્માવત ૭૭

પરમભાગવત ૪૪૨

પરમભાણેશ્વર ૪૪૨

પરમશાંતિ ૪૩૮

પરમાર ૩૩૬, ૫૩૭, ૫૮૫ થી ૫૯૭

પરમાર્હત ૮૧, ૨૧૪

પરિવ્રાજક ૨૭૩, ૨૭૬, ૩૪૪

પરિહાસમ ૧૭૬

પદલીવાલ ૫૧૭, ૫૫૯

પહલવ ૩૫૩, ૪૫૪

પંચાસરા ૬૧૭

પંડ્યા ૩૩૪

પંવાર ૩૮૨, ૫૧૬, ૬૦૦

પાઠણિ (પ્રાચીન) ૧૨૦

પાદરી ૨૮૨

પાપશ્રમણ ૪૧૬

પારસી ૩૫૪

પાલકવંશ ૧૭૦

પાલીવંશ ૪૨૦, ૫૩૭

પાર્થિયન ૨૬૩, ૩૫૩

પાર્થિસંતાનીય ૧૮

પાર્થિપત્ય ૧૮, ૪૨૦, ૬૧૮

પાયચંદ્ર ૬૧૯

પાંડવ ૨૦૬

પાંડુગોલ્લ ૨૮

પાંડુપિંક ૩૪૪

પિંપલકગચ્છ ૪૭૩, ૬૧૮, ૬૧૯

પીઠિધમિમ્મ ૧૭૮

પીરોળ ૯૬

પુણ્યપતિઆ ૧૭૬

પુનાટસંધ ૩૨૭

પુરોહિત ૩૦૭, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૮૦
 પુંડવદ્વિપા ૧૩૬, ૨૦૫
 પૂનમિથો ગચ્છ ૫૫, ૩૪૩, ૫૧૪, ૬૧૮
 પૂર્ણતલ ૧૩૦, ૬૧૭
 પૂર્ણિમાપક્ષ “પૂનમિથોગચ્છ” જીઓ
 પોમિલા (પદ્મા) ૧૭૭, ૨૯૧
 પોરવાલ ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૪૫૭,
 ૪૯૪, ૫૧૧, ૬૦૪
 પોસાલેયા ૨૮
 પ્રચ્છન્નબોદ્ધ ૫૦૪
 પ્રતિહાર ૯૫, ૩૪૮, ૩૯૫, ૩૯૯,
 ૫૦૩, ૫૦૫, ૫૩૪ થી ૫૪૧,
 ૫૬૦, ૫૯૬ થી ૬૦૦, ૬૦૩
 પ્રત્યેકબુદ્ધ ૧૯૨, ૪૨૮, ૪૩૦
 પ્રવર્તક ૨૨
 પ્રજ્ઞાવાટન ‘પદ્ધવાહણ’ જીઓ
 પ્રવર્તિની ૨૨
 પ્રાયશ્ચિત ૨૪૮ થી ૨૫૨, ૫૩૦,
 ૫૫૦
 પ્રોટેસ્ટન્ટમત ૨૮૩
 ક્રિતુરિયા ૨૮
 ફોફલિયામુકિમ ૨૭
 બનારસીમત ૩૨૮
 બરડિયા ૫૧૯, ૫૪૧, ૫૪૨
 બલદેવ ૪૪, ૧૨૩
 બલાનક ૫૫૮
 બલિસ્સહગણ ૧૭૬
 બસુ ૨૧૯
 બંબગંગ ૫૬૯, ૬૦૧
 બંબદીવિયા ૧૭૭, ૧૮૬, ૨૩૬,
 ૨૭૨ થી ૨૭૫, ૨૯૪, ૩૬૨,
 ૩૯૨, ૬૧૮

બંબલિબજ ૧૭૭
 બાકિલિયા ૨૮
 બાદશાહ ૫૦, ૩૨૮, ૩૮૯
 બાફળા ૨૧
 બારોટ ૬૦૮
 બાલકવિ ૫૧૫, ૫૧૬
 બાલધક્ષ્યારી ૫૨૯, ૫૩૩
 બાંડિયા ૫૫૬, ૬૦૦
 બિકાનેરી ૧૮
 બુદ્ધસંવત ૨૬૫
 બુદ્ધર ૪૧૦
 બોટિક ૩૧૫
 બોથરા ૨૭
 બોદ્ધ ૧૩, ૧૭, ૫૨, ૬૪, ૮૪,
 ૧૪૬, ૧૫૫, ૧૫૮, ૧૬૧,
 ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૮૬, ૧૯૭,
 ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૧૨,
 ૨૧૫, ૨૧૮, ૨૩૨ થી ૨૩૫,
 ૨૪૬, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૮,
 ૨૭૮, ૨૮૮, ૨૯૮, ૨૯૯,
 ૩૧૦, ૩૧૩, ૩૪૪, ૩૭૧ થી
 ૩૭૪, ૩૯૯, ૪૧૬, ૪૪૨,
 ૪૭૭ થી ૪૮૨, ૪૯૧, ૪૯૭,
 ૫૦૪, ૫૦૬, ૫૨૧, ૫૩૦,
 ૫૩૭, ૫૩૭, ૫૬૪ થી ૫૬૬,
 ૫૭૫
 બોદ્ધ પરાજય ૩૭૪ થી ૩૭૮, ૩૮૦,
 ૩૮૧, ૪૫૭, ૫૦૪,
 બલ્લદીપિકા “બંબદીવિયા” જીઓ
 બલ્લસુત્રિય ૪૫૮
 બલ્લાણુ ગચ્છ ૨૭૫, ૬૧૮
 બાલી ૬૧૮

અગવંતવાદી ૪૮૪
 અટવરા ૪૭૨, ૪૯૬, ૫૨૧, ૬૧૭
 અદ્વાદમત ૩૦૬
 અદારક (દિ) ૩૨૮, ૩૩૩, ૪૦૨
 અદારક ૪૫૬, ૫૨૦, ૫૨૧
 અદારિકા ૪૯૪
 અતુગ્ન ' અટવરા ' જુઓ
 અર્ધજિજ્ઞાસ (અદ્યાર્થ) શાખા ૭૭,
 ૧૭૬, ૨૦૫, ૪૦૨
 અદ્રમુમુક્ષ ૭૭, ૧૭૬
 અદ્રખાલુ ૪૪, ૨૯૦, ૨૯૧
 અદ્રમદિર ૨૧૮
 અદ્રમુખ ૩૫૫, ૩૫૭
 અરતીઆટ ૪૨૫
 અરવાલ ૨૪૬, ૨૪૭
 અંડારી ૫૧૫, ૫૬૯, ૬૦૦, ૬૦૧,
 ૬૦૬
 આટી ૩૬૯
 આણ્વલુ ૫૧૬
 આદ્રગોત્ર ૨૧
 આરદ્વાજ ૪
 આવડા ૬૦૨
 આવડા ગ્ન ૩૪, ૯૬, ૨૨૮ થી
 ૨૩૨, ૨૬૧, ૫૫૬ થી ૫૫૮,
 ૬૦૦ થી ૬૦૨, ૬૧૭, ૬૧૮
 આવમંગળ ૪૩૯
 આવસાર ૬૦૧, ૬૦૨
 આખ્યકાર ૪૮૪
 આંડારકર ૨૦૧, ૩૮૮
 બિજમાલશાખા ૧૮
 બિલ્લ ૯૫
 બીમનાથ ૫૮૨

બૂરા ૨૧
 બોજક ૫૬, ૬૦૨, ૬૦૩
 બોટિયા ૪૨૦
 મધપતિઆ ૧૭૬
 મકવાણુ ૨૮
 મનિઝમા (મખમા) ૧૭૭, ૨૧૩,
 ૫૪૩, ૫૬૭, ૫૬૦, ૬૧૬ થી
 ૬૧૮
 મન્નિઝમિલ્લા " મનિઝમા " જુઓ
 મથુરાગાતિ ૨૮
 મધુતર ૬૧૯
 મનુષ્ય થર ૫૨૩
 મલધાર ૧૯૫, ૩૪૩, ૩૭૭, ૪૮૧,
 ૫૬૯, ૫૪૨, ૫૬૮, ૬૧૮, ૬૧૯
 મલ્લ ૧૧, ૧૨
 મલ્લવાદીગ્ન ૩૮, ૩૭૫, ૩૭૬,
 ૩૭૯, ૫૬૭, ૬૧૭
 મહત્તર ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૮, ૧૯૫,
 ૪૫૨, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૮૪,
 ૫૬૧, ૫૬૨
 મહત્તરા ૨૨, ૧૫૨, ૨૫૮, ૪૪૭,
 ૪૭૬, ૪૮૨
 મહાતપા ૫૨૧
 મહાતમા ૨૭, ૨૮
 મહાપ્રતિહાર ૩૮૪
 મહાદંડનાયક ૩૮૪
 મહાપ્રાણુ ૧૩૩
 મહારાજ ૩૮૪
 મહાવાદી ૨૫૮ ૩૭૪, ૩૮૦, ૪૫૮,
 ૪૬૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૫૫, ૫૫૮
 મહાવીર સંવત્ ૨૬૫ થી ૨૭૧, ૩૮૨,
 ૪૦૮

મહાશિલા યુદ્ધ ૪૨૦
 મહાશૈલ્યવાદી ૧૯૭
 મહાસામંત ૩૮૪, ૫૬૦
 મહાસાધિક ૧૯૭
 મહાકાલ ૫, ૭૧, ૫૮૩
 મહાક્ષત્રપ “ક્ષત્રપ” જુઓ
 મહેતા ૯૬
 મહોપાધ્યાય ૫૦, ૨૫૫ થી ૨૫૭,
 ૩૪૫, ૪૩૮, ૪૫૮, ૪૮૭
 મંત્રીવંશ ૮૭, ૯૮ થી ૧૦૫, ૧૧૭,
 ૩૩૮, ૪૯૮
 મંત્રયાન ૧૯૭
 માદરગોત્ર ૨૯૩, ૨૯૪
 માનવગણ ૧૭૮, ૬૧૬
 માયુર ૧૮
 માયુરસંઘ ૩૨૮
 માયુરીવાચના ૩૯૧
 માયાવાદ ૫૦૪
 માર્જાલ ૨૩૦
 માલ ૯૫
 માલવસંવત ૨૬૫
 માલિગળ ૧૭૮
 માસપૂરિયા ૧૭૬
 મિત્રી (મન) ગોત્ર ૨૭
 મિત્ર ૨૧૮
 મિત્ર (મૈત્રક) ૩૮૩ થી ૩૮૬, ૩૯૩
 થી ૪૦૦, ૪૪૧, ૪૪૨
 મીર્માસા ૩૦૬, ૪૪૮, ૫૬૬
 મીઠડિયા ૫૧૬
 મુખ્યતાર ૨૫૮
 મુક્તા ૩૫
 મુનિતપા ૬૧૯

મુસલમાન ૪૯, ૫૨, ૯૬, ૩૮૬,
 ૫૩૧, ૫૪૧. ૫૮૫, ૬૦૧,
 ૬૦૭, ૬૧૨
 મુહપતિ ૪૨૯,
 મુલસંઘ ૩૨૭, ૩૩૩
 મેડતાશાખા ૧૮
 મેહલિભિગ્ન્યા ૧૭૬, ૧૭૭
 મેહિયકુલ ૧૭૭
 મેથીલ ૬૧૨
 મોગલ ૨૬૪
 મોઢ ૪૯૪, ૪૯૮, ૫૨૨ થી ૫૩૪,
 ૫૩૬, ૫૪૩, ૫૬૭, ૬૧૭
 મોરિય ૨૧
 મૌર્યવંશ ૮૦, ૮૭, ૮૮, ૧૫૨, ૧૫૫
 થી ૧૬૯, ૧૮૨, ૨૦૦, ૨૦૪,
 ૨૦૫, ૨૬૬ થી ૨૭૧, ૩૫૩,
 ૩૮૭, ૩૯૫, ૪૩૪, ૪૪૩, ૫૩૪
 થી ૫૪૧, ૬૧૧,
 મૌર્યસંવત્ર ૨૦૫, ૨૧૫, ૩૮૭,
 ૩૮૮, ૪૦૮
 મ્નેચ્છ ૨૮૮, ૩૬૦, ૩૯૬, ૫૭૪
 મવન ૩૯૫
 મહુદી ૨૮૨
 માકિની મહત્તરાસત્ર ૪૪૭, ૪૭૬,
 ૪૮૨, ૫૬૫
 યાડોખી ‘જેડોખી’ જુઓ
 યાજ્ઞક ૨૮૦ થી ૨૮૩
 યાદવ ૫૫, ૩૩૪, ૩૯૪, ૪૨૯, ૫૯૧
 યાપનીયસંઘ ૩૨૭
 યુગપ્રધાન ૯૩, ૯૪, ૧૧૬, ૧૧૮,
 ૧૧૯, ૧૩૬, ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૧૭૯ થી ૨૧૦, ૨૩૬, ૨૪૪,

૨૪૫, ૨૬૨, ૨૬૭, ૨૭૨, ૨૭૩,
૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૭, ૩૦૧,
૩૦૨ ૩૦૭, ૩૧૦, ૩૪૧, ૩૬૨,
૩૬૫, ૩૬૭, ૪૧૪, ૪૩૮, ૪૪૬
થી ૪૪૮, ૪૫૨, ૪૫૭, ૪૬૫,
૪૮૭, ૪૮૮, ૫૦૬, ૫૧૭,
૫૬૯, ૫૬૧, ૫૮૬

યોગાચાર્ય ૪૮૪

યૌધેય ૩૫૩, ૪૯૭

રત્નપાલિયા ૧૭૭

રત્નકંબલ ૧૪૫, ૧૫૧, ૩૧૪, ૩૧૫

રથમુશલ ૪૨૦

રા. ૫૩૧, ૫૭૪ થી ૫૭૬, ૬૦૭

રાજગૃહ ૧૯૬, ૧૯૭, ૨૩૩, ૨૫૪,

૩૪૩, ૪૬૩, ૪૬૮, ૫૦૬ થી

૫૧૮, ૫૨૧, ૫૮૪, ૫૯૦,

૫૯૧, ૬૧૭, ૬૧૮

રાજવલ્લભ ૩૭

રાજપૂજિત ૫૩૩

રાજવિહાર ૫૧૪

રાજવંશ ૨૬૬ થી ૨૭૧

રાજર્ષી ૭, ૫૧, ૭૩, ૧૬૨, ૪૪૮,

૫૦૬, ૫૦૭, ૫૧૮

રાઠોડ ૩૮૯, ૫૮૯, ૫૯૨ થી ૫૯૫,

૫૯૯

રાણપુરા શેઠ ૩૮૬

રાણો ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૧૩,

૫૧૨, ૫૧૪, ૬૦૪, ૬૦૬

રાત્રિયાવંશ ૨૭

રાધાવેષ ૪૨૬

રાવ ૫૭૪, ૫૯૫, ૬૦૦

રાવત ૫૭૬

રાવભ (રાહિલ) ૩૮૨ થી ૩૮૯, ૪૧૩,
૪૯૬

રાષ્ટ્રકૂટ ૪૯૯, ૪૫૪, ૫૦૫, ૫૩૫,
૫૩૬

રૂપલ્લી ૬૧૯

રૂપસુંદરી ૫૨૯

રેખમંદિર ૨૧૮

રેવતીદેવ ૫૭૬, (૫૮૫), ૫૯૦

સમુદ્રાદ્યા ૨૯૦, ૨૯૧

સમુદ્રગોત્ર ૫૬

સિન્ધવી ૧૧, ૧૦૨, ૧૩૮

સોક્રામત ૨૩૧, ૫૦૮, ૬૨૦

વધરી (વળ) ૧૭૭, ૨૨૯, ૨૭૨,
૨૯૧, ૨૯૨ ૩૪૨, ૪૪૯, ૬૧૬,
૬૧૭

વચનસિદ્ધ ૫૮૫

વચ્છસગોત્ર ૨૯૪

વળજનાગરી ૧૭૮, ૪૪૯, ૪૫૦,
૬૦૫

વળ્યાન ૧૯૭

વટેશ્વરગૃહ ૪૫૦, ૪૭૩, ૬૧૮

વડગૃહ ૩૪૭, ૪૭૩, ૪૮૯, ૫૮૯,
૬૧૭ થી ૬૧૯

વડીયોપાળ ૫૦૮, ૬૦૦, ૬૧૯, ૬૨૦

વડેરા ૨૮

વણકર ૩૦૦

વણિક ૭૪, ૭૮, ૮૪, ૧૩૪, ૨૨૦,
૩૭૬, ૪૯૭, ૫૦૨, ૫૭૦, ૫૭૮

વર્થલિભ ૧૭૭, ૧૭૮

વનવાસીગૃહ ૩૪૫, ૪૦૦, ૪૫૦,
૫૦૬, ૫૦૯, ૬૧૭

વલ્લભીભંગ ૩૭૦, ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૮૨,
૩૯૩ થી ૪૦૦, ૪૯૭, ૫૦૨
થી ૫૦૬, ૫૪૨

વલ્લભીવંશ ૧૮૯, ૩૫૮, ૩૮૦ થી
૩૮૭, ૩૯૫ થી ૪૦૦, ૪૪૧
થી ૪૪૩, ૪૯૬, ૫૦૫, ૫૦૬,
૫૨૧

વલ્લભીવાચના ૩૯૧, ૪૪૮
વલ્લભીસંવત્ ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૧,
૩૮૭, ૩૯૬, ૩૯૭, ૪૪૨, ૪૯૭

વલ્લહીલ ૨૧

વહોરા ૫૬૯, ૬૦૦

વાગ્દેવી પુત્ર ૫૧૧

વાચક ૩૬૨ થી ૩૬૮, ૪૮૪

વાચકવંશ ૧૭૯ થી ૨૧૦, ૨૧૩,
૨૨૧, ૨૨૪, ૨૨૯, ૨૪૪,
૨૪૫, ૨૫૬, ૨૬૦, ૨૬૧,
૨૭૨, ૨૯૪, ૩૦૨, ૩૦૩,
૩૦૭, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૬૪,
૩૬૬, ૪૧૪, ૪૫૦,

વાચનાચાર્ય ૧૭૯ થી ૨૧૦, ૨૨૧,
૨૨૯, ૨૭૬, ૨૯૪, ૨૯૭,
૩૦૩, ૩૦૫, ૩૬૨ થી ૩૬૮,
૪૧૪, ૪૩૮

વાણિજ્યકુલ ૧૭૭

વાતસાયન ૩૬૨, ૩૬૩

વાદિકુંજરકેસરી ૫૩૩, ૫૩૭

વાદિદેવવંશ “દેવાચાર્ય” જુઓ

વાદિવેતાલ ૩૦૫, ૪૭૨, ૫૦૮

વાદીભસિંહ ૫૧૪

વાયડગ્ગ ૫૪૬, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૧૭

વાયડા ૫૪૬, ૬૦૨, ૬૦૩

વારસાહક ૬૦૬ થી ૬૦૯

વાલાકરાબ ૩૮૨, ૩૮૩

વાશિષ્ઠ ગોત્ર ૫, ૨૯૩

વાશિષ્ઠપુત્ર, ૩૫૩, ૩૫૪

વાસક્ષેપ ૨૭૫, ૫૭૧

વાસિદ્વિયા ૧૭૮

વાસુદેવ ૪૪, ૫૧, ૫૫, ૧૨૩, ૪૨૨,
૪૭૫

વિક્રમસંવત્ ૨૬૫ થી ૨૭૧, ૩૭૮,
૩૭૯, ૩૮૭, ૫૫૫

વિજયમત ૬૨૦

વિજ્ઞાન(વિદ્યા) હરી ૧૭૭, ૨૧૩,
૨૪૪, ૨૫૯, ૬૧૬,

વિટપકુલ ૪૪૯, ૪૫૦

વિદેહી ૧૧

વિદ્યાધન ૫૯૪

વિદ્યાધરવંશ ૧૭૯ થી ૧૯૦, ૨૨૮,
૨૨૯, ૨૩૭, ૨૪૪ થી ૨૪૬,
૨૫૯, ૪૮૨, ૪૮૯,

વિદ્યાધરગ્ગ ૨૨, ૨૪૪, ૨૫૯,
૨૬૦, ૩૦૫ ૩૦૬, ૪૦૦,
૪૪૬, ૪૯૮, ૬૧૭, ૬૧૮

વિદ્યાલંકાર ૧૬૩

વિદ્યાસિદ્ધ ૨૩૫, ૫૭૫

વિધિધરોદ્ધારક ૫૧૪

વિનયવાદ ૪૧૬

વિપુલ (બાહ) વાદ ૧૯૭

વિષકન્યા ૧૫૭

વિહરુક ૪૦૦ થી ૪૦૨, ૪૭૦

વીરહટ ૨૧

વીરસંવત્ ૨૬૫ થી ૨૭૧ ૩૮૨,
૪૦૮

વીરપંથી ૬૨૦

વીરાપંથી ૩૨૬, ૩૨૮
 વેદવશારદ ૯૮, ૧૧૨, ૧૨૧
 વેદમુતા ૩૫
 વેસવાડિયગણ ૭૭, ૧૭૭
 વૈદિક ૬૪, ૧૫૮, ૨૧૯, ૨૫૫,
 ૨૮૦, ૩૫૭, ૩૬૩
 વૈયાકરણ ૪૮૪
 વૈશેષિક ૨૭૭, ૩૦૬, ૫૬૬
 વૈષ્ણવ ૨૦૬, ૩૪૦
 વ્યાઘ્રકામણિ ૫૬૬
 વ્યાઘ્રાપત્ય ૨૧૧
 શક ૨૬૪, ૨૬૮ થી ૨૭૧, ૩૫૨
 થી ૩૫૮ ૩૭૬, ૬૦૧
 શર્કવજ્રેતા ૨૬૨
 શકસંવત્ ૨૬૮ થી ૨૭૧, ૩૦૭,
 ૩૫૨, ૩૭૮, ૩૭૯, ૪૫૧,
 ૫૧૮, ૫૩૫
 સ્કારિ ૧૮૨, ૨૬૩
 સરવાલ ૬૧૮
 શહેનશાહ ૨૨૬, ૨૬૪
 શાતકર્ણી ૨૬૩
 શાર્દૂલ ૬૧૮
 શાર્દૂલનિટયર ૨૬૭
 શાહ ૫૫૬, ૬૦૦
 શાહી ૨૨૫ થી ૨૨૮, ૨૬૪, ૩૫૨
 થી ૩૫૮, ૩૯૫, ૬૦૧
 શ્રીતિસ્નાન ૨૩૧
 શિલાદિન્યવંશ ૪૧૩
 શિખ્યાનિષ્ટેટકા ૨૭૨, ૩૦૮
 શીસોદિઆ ૩૮૩, ૩૮૬ થી ૩૮૯,
 ૪૧૩, ૪૯૬, ૫૬૮, ૫૬૯,
 ૫૮૯, ૫૯૨, ૬૦૦, ૬૦૩

શુભવંશ ૫૪, ૨૨૧, ૨૩૦, ૨૩૩,
 ૨૬૩, ૨૭૦, ૨૭૧, ૩૯૫
 શુદ્ધ ૮૭
 શન્યવંશ ૨૭૦
 શન્યવાદ ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૬૬
 શેઠ 'શ્રેષ્ઠી' જુઓ
 શૈવ ૩૪૪, ૩૭૦, ૩૯૯, ૪૨૧,
 ૪૯૧, ૫૦૩, ૫૦૬, ૫૧૬,
 ૫૩૦, ૫૭૪, ૬૦૫, ૬૧૨
 શ્રમણસંઘ ૨, ૧૩૨ થી ૧૩૪,
 ૧૩૬, ૧૫૩, ૧૭૯, ૨૧૨ થી
 ૨૧૭, ૨૩૦, (૨૩૬), ૨૫૯,
 ૩૦૨ થી ૩૦૪, ૩૧૩, ૩૪૭,
 ૩૫૭, ૩૯૦, ૩૯૯, ૪૫૦,
 (૫૦૬), ૫૬૮, ૬૦૬, ૬૦૯
 શ્રાવસ્તિવંશ ૫૮૬ થી ૬૦૦
 શ્રીપાલ ૨૧
 શ્રીપૂજ ૪૭૦, ૫૧૬, ૫૨૦, ૫૬૮,
 ૫૬૯, ૬૦૦
 શ્રીમાલી ૮૭, ૫૩, ૫૫, ૭૫, ૯૫
 થી ૯૭, ૨૧૦, ૪૯૪ થી ૪૯૯,
 ૫૧૫, ૫૧૬, ૬૧૧, ૬૧૨
 શ્રુતકેવલી ૧૧૮, ૧૨૪, ૧૩૪, ૧૩૬,
 ૧૩૭, ૧૪૯, ૧૬૦ થી ૧૬૨,
 ૨૦૫, ૨૪૫, ૨૫૭, ૨૬૨,
 ૩૬૪, ૪૮૪
 શ્રુતકેમનિકષ ૫૮૯
 શ્રેણિકા (સેણિયા) ૧૭૭, ૨૨૩, ૩૬૩
 શ્રેષ્ઠી ૨૧, ૧૭૧, ૫૧૯, ૫૪૧
 પટકભ્યાણિક ૬૧૮
 પટુલુક ૧૭૫, ૨૭૬

પાંડિતગમ્ ૧૮૨, ૨૨૮ થી ૨૩૦,
 ૨૫૯, ૨૬૧, ૩૦૫, ૩૪૧,
 ૫૫૬ થી ૫૫૮, ૬૧૭, ૬૧૮
 સખલેયા ૨૭
 સમણિવાદ ૨૭૮
 સમિતિજ્ઞ ૧૭૮
 સમૈયાપંથ ૩૨૯
 સરસ્વતીકંઠા ૪૬૮
 સરાક (શરાક) ૨૦, ૫૦૨
 સમ્રાટ ૨૩૧, ૨૬૨, ૨૬૪, ૨૬૬,
 ૨૭૦, ૩૯૫, ૪૨૯, ૪૩૯ થી
 ૪૪૩, ૪૪૮, ૪૫૭, ૫૯૦
 સમિતિ ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૩૪
 સંકાસીઆ ૧૭૮
 સંધર્પાત ૩૨, ૩૩, ૯૬, (૬૦૦),
 ૬૦૪
 સંજયી ૧૨, ૧૩
 સંવત્સરપ્રવર્તક ૨૬૧ થી ૨૬૯
 સંવત્સરી ૨૨૬ થી ૨૨૮, ૨૭૧
 ૨૭૯, ૫૨૪
 સંવિગ્રપાક્ષિક ૪૦૬
 સંવેગી ૩૬, ૬૧૯
 સાધુ ૫૧૭
 સામુદ્રિક ૧૯૮
 સાધર્મપૂનમિયા ૬૧૮
 સાવત્થિયા ૧૭૭
 સાવય (સુવય) ૨૯૪
 સાક્ષરી ૩૪૬
 સાખલા ૫૧૬
 સાખ્ય ૨૫૬, ૩૦૬, ૫૫૭, ૫૬૬
 સાહિત્યગમ્ ૩૮૭, ૪૯૬, ૫૪૩,
 ૫૬૮ થી ૫૭૩, ૫૯૩, ૬૦૦,
 ૬૦૧, ૬૦૫, ૬૧૮, ૬૧૯

સાંઠા ૩૬૧
 સાધિવમ્ ૧૦૩, ૧૦૪
 સિક્કો ૫૪, ૨૦૧, ૨૦૨, ૩૫૫,
 ૪૪૨, ૪૪૮
 સિદ્ધ(નાથ)માર્ગ ૧૯૭
 સિદ્ધપુરુષ ૫૪૦, ૫૫૫
 સિદ્ધસનગમ્ ૨૬૦, ૩૦૫, ૬૧૭
 સિદ્ધાંતિક ૬૧૯
 સિદ્ધાંતમહો ૪૭૨
 સિદ્ધસંધ ૩૨૬
 સિંધી ૬૦૦
 સીલહર ૪૫૫
 સુખ્યા ૨૮
 સુચંતી (સચેતી) ૨૧, ૨૭, ૨૮,
 ૫૨૦
 સુતાર ૫૯૪
 સુલેયા ૨૮
 સુધર્મા ૬૧૯
 સુરાણા ૫૧૬
 સુરાણાગમ્ ૫૧૪, ૫૧૬, ૬૧૮
 સુલતાન ૩૭, ૫૨૦
 સુખો ૯૬, ૨૬૪, ૨૭૯, ૩૯૫ થી
 ૪૦૦, ૫૦૫, ૫૯૨, ૫૯૭
 સૂર્યવંશ ૫૨, ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૧૨,
 ૪૧૩, ૪૯૬, ૫૯૮, ૫૯૯
 સેદિયા ૨૮
 સેનસંધ ૩૨૬
 સૈયદ ૫૯૯
 સોષ્ટિતિઆ ૧૭૬
 સોધંતીવાલ ૬૧૭
 સોનાણા ૨૮
 સોની ૫૭, ૬૦, ૫૧૬

સોનેચા ૨૮
 સોમનાથ ૫૮૩
 સોમબૂય ૧૭૬
 સોમવંશ ૫૯૯
 સોરઠિયા ૧૭૮
 સોલંકી "ચૌલુક્ય" જુઓ
 સ્ત્રી સુકિત ૩૨૧ થી ૩૨૩
 સ્થાગધર ૫૨૮
 સ્થવિરકદંબ ૧૭૧, ૧૮૦, ૨૧૩, ૩૧૩,
 ૪૨૪
 સ્થાનકમાર્ગી ૩૬, ૧૧૬, ૨૩૧,
 ૩૬૭, ૬૨૦
 સ્થૂલિભદ્ર ૫૪૨
 સ્વયંભુદ્ધ ૧૯૨
 સ્વપ્ન ૮૭
 સ્થુડી ગચ્છ ૫૬૮, ૫૭૬ થી ૫૭૮,
 ૫૯૨ થી ૫૯૫, ૬૧૭
 સ્થુડિયા ૫૭૮, ૫૯૩, ૬૦૧
 સ્ત્યલિન્ગ ૧૭૬
 સ્ત્રકુ ૩૩૬
 સ્ત્રાવત ૫૫૬, ૬૦૦
 સ્ત્રપુરીગચ્છ ૫૪૨, ૫૬૭, ૫૬૮,
 ૫૯૦, ૬૧૭, ૬૧૮

હરિત ગોત્ર ૬
 હરિવંશ ૪૪
 હારિજગચ્છ ૩૨, ૪૫૨, ૫૧૮,
 ૪૫૨, ૬૧૮
 હારિલ વંશ ૪૪૭ થી ૪૫૨, ૪૬૬,
 ૪૭૨, ૫૧૮, ૫૩૫, ૫૪૩,
 ૫૬૨, ૫૬૭, ૬૧૭, ૬૧૮
 હારિયમાલા ૧૭૮
 હાલિન્ગકુલ ૧૭૮
 હાજરત ૩૩૬, ૪૨૧, ૫૦૨, ૫૦૩
 હુમક ૫૦૩
 હુમાયુવિજેતા ૨૬૪
 હૃષ્ણ ૧૮૬, ૧૯૪, ૨૩૦, ૩૮૯,
 ૩૯૦, ૪૦૭, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૮,
 ૫૯૦
 હોયશલ ૪૫૪, ૪૫૫
 હંસથર ૫૨૩
 હાણિકાદ ૧૯૭, ૫૦૪
 હાનપકાળ ૩૩૪, ૩૯૪, ૩૯૭
 હાનપવંશ ૨૦૪, ૩૦૧, ૩૦૭, ૩૩૪,
 ૩૩૫, ૩૫૬ થી ૩૫૮, ૩૭૯,
 ૩૯૫ થી ૩૯૭
 હાપચુક ૧૩, ૨૪૫

વગર : ૬

સ્થાનો

દેશ, નગર, ગામ, પહાડ, નદી, વન, તીર્થ, દીક્ષા વગેરે

અમહિલ ૨૦૪

અખાત ૨૩૧

અગાશી ૩૩૭

અચલપુર ૧૮૬, ૨૭૪

અજમેર ૨૮, ૭૫, ૧૭૪, ૨૨૦,
૨૩૧, ૩૫૨, ૫૦૯, ૫૧૩,
૫૯૫, ૬૦૦

અજયગઢ ૫૧૬

અજારા (અજયનગર) ૫૨

અટ્ટાવય (અટ્ટાપદ) ૪૫, ૪૬,
૧૧૧, ૨૪૦, ૨૭૮, ૪૫૧,
૪૫૫, ૫૫૮, ૫૮૪, ૫૮૫,
૬૧૧, ૬૧૨

અડિસડા ૫૪

અણકીટણકી ૨૦૪

અણહિતપુર “પાટણ” જીઓ

અસ્ત્ય (અસ્ત) ૧૦

અદિકોટ ૫૪

અદ્દવિહાર ૪૨૦

અનાથદેશ ૮૫

અનુપૂજ્ય (અલંપર) ૩૮૫

અનુરાધપુર ૧૭

અપરાંત ૩૯૪

અષાષા “પાવાપુરી” જીઓ

અફઘાન ૧૭૪

અમદાવાદ ૫૭, ૯૬, ૩૮૭, ૪૭૨,
૫૬૯

અયવલ્લી ૨૦૪

અયોધ્યા ૬, ૧૦, ૪૬, ૨૩૭, ૫૬૬,
૫૯૮, ૬૦૦

અરયોજિયા ૧૬૦

અલવર ૧૦

અલકત ૪૫૪

અલ્હાબાદ ૩૯૬

અવધ ૧૦

અવંતી ૮, ૧૦, ૧૧, ૬૫, ૮૦૮૬,
૧૦૨, ૧૦૫, ૧૩૮, ૧૬૪,
૧૭૦ થી ૨૧૦, ૨૨૬, ૨૪૫
થી ૨૭૧, ૨૮૫ ૨૮૬, ૫૫૫

અશ્મક ૧૧

અષાવગોધ ૫૧, ૧૭૮, ૨૩૪,
૨૩૫, ૪૦૬

અશોકકુંડ ૨૧૮

અષ્ટાપદાવતાર ૪૨૧, ૬૧૧, ૬૧૨

અષ્ટાદશશતી ૫૮૭

અહિજના ૧૦, ૫૩, ૧૭૭, ૨૩૦,
૪૪૮,

અંકલેશ્વર ૫૨

અંગ ૭, ૮, ૧૦, ૧૧, ૮૪, ૧૦૨,
૧૧૮, ૧૩૮, ૨૧૯, ૪૫૭

અંતરિજિજ્યા ૨૭૩, ૨૭૬

અંબરકોટ ૪૪૯

આકાશવમ્ર ૪૪૯

આગમતીર્થ ૪૪૪

આગરા ૫૦, ૩૨૮, ૬૦૮
 આદ્યદેશ ૪૩૪
 આણંદપુર ૧૮૯, ૩૮૪, ૩૮૮, ૪૩૯,
 ૪૪૨, ૪૪૪
 આતપરા ૩૮૮
 આદિત્યદેવ વાપી ૩૮૬
 આનત ૩૫૩, ૩૯૪, ૪૪૦, ૫૩૮
 આનતપુર ૪૪૪
 આખ ૨૬, ૨૭, ૨૯, ૩૨, ૯૬,
 ૨૦૮, ૨૭૫, ૩૦૬, ૩૯૪,
 ૫૧૭, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૮૫,
 ૫૮૭, ૬૦૦
 આબપરા ૩૫૮
 આબીરદેશ ૨૩૦, ૨૭૪
 આમલકપા ૮, ૧૬
 આર્માવહાર ૫૩૭, ૫૩૯
 આર્દેશ ૧૦, ૧૧
 આલમપુર ૫૪
 આલેર ૪૫૬
 આહડ (આખાટ) ૨૨, ૩૮૯, ૫૭૧,
 ૫૭૨, ૫૭૬, ૫૮૯ થી ૫૯૧,
 ૫૯૫, ૬૦૪
 આંધ્ર ૧૭૪, ૨૦૪, ૨૧૬, ૨૬૪,
 ૩૫૩, ૫૩૮
 ઇટાલી ૪૩૯
 ઇર ૨૧૦, ૩૩૩, ૩૮૬
 ઇરાન ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૭૦,
 ૨૭૮, ૩૫૨ થી ૩૫૮, ૩૯૫
 ૬૦૧
 ઇલોરા (૨) ૫૯, ૨૦૦, ૨૦૪, ૨૦૬,
 ૨૧૦
 ઇંગ્લેન્ડ ૨૮૧

ઇંદ્રગિરિ ૩૩૭ થી ૩૩૯, ૫૨૨
 ઇંદ્રાણીપદ (ઇંદ્રાણીયું) ૩૮૫
 ઉચ્ચગાઝખાન ૩૬૧
 ઉચ્ચનગર ૩૧, ૨૨૩, ૨૩૦, ૨૩૧
 ઉજળવાવ ૩૮૫, ૩૮૬
 ઉજળયાંતાવતાર ૫૭, ૨૧૪
 ઉજ્જિનંત "ગિરનાર" જુઓ
 ઉજ્જૈન ૧૭, ૬૧, ૭૩, ૭૪, ૭૬,
 ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૭૪ થી ૨૧૦,
 ૨૧૨, ૨૨૫ થી ૨૧૮, ૨૪૪
 થી ૨૭૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૯૫,
 ૪૬૪, ૫૧૬, ૫૭૧
 ઉડિયા ૧૦, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૯
 ઉદયગિરિ ૫૭, ૫૯, ૭૭, ૧૭૬,
 ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૮,
 ૨૧૯, ૪૦૨, ૬૧૨, ૬૧૩
 ઉદયપુર ૩૮૯, ૪૯૭, ૫૪૩
 ઉદ્દપુર ૪૨૦
 ઉદ્યાનતીર્થ ૫૧
 ઉના ૨૩૧
 ઉપકેશનગર "એસિયા" જુઓ
 ઉપાશ્રય ૫૧૪, ૫૪૮, ૫૫૧, ૫૬૪,
 ૫૭૪, ૫૮૧, ૫૮૪, ૫૮૫, ૬૦૬
 ઉમરકોટ ૪૧૨, ૪૪૯, ૫૪૨
 ઉરૂપી ૨૯૯
 ઉલયાતીર ૧૯૯
 ઉંબરણી ૩૨, ૫૮૫, ૫૮૭
 બના ૫૩
 ઝાળુવાલુકા ૨, ૪૬, ૫૮
 ઝાપાપુર ૮
 ઝાપિકેશ ૫૬
 ઝાકિંગ ૨૫૭, ૪૪૭

એરિયાઅન ૧૬૦

એલકેર (એલુર-એલકપુર) ૫૯, ૬૦

એલકચ્છ (એલગચ્છ-એડકાક્ષ) ૫૯,

૬૦

એલિયપુર ૬૦

એશિયા ૩૫૬

એશિયામાર્ગનર ૨૮૩

એસ્પેંટ ઇન્ડિયા ૫૪

ઓખા ૩૪૦

ઓરિસા ૨૧૬, ૨૧૯

ઓસમ ૨૦૪, ૩૩૯

ઓસિયા, ૧૯, ૨૦, ૩૦, ૩૩, ૯૬,
૯૭

ઓકારપુર ૨૪૦, ૨૪૪, ૨૫૨, ૨૫૩,
૨૬૨,

ઔરંગાબાદ ૨૦૪

કક્ષિત્ર (કાનપુર) ૩૮૫

કચ્છ ૩૧, ૩૪, ૭૪, ૧૩૧, ૩૫૫
થી ૩૫૮, ૩૭૦, ૫૭૪

કટારી ૫૪

કટાક્ષતીર્થ ૨૩૦

કનકપુર ૮, ૨૧૪

કનકસુર ૪૩૯

કનકાયલ ૩૪૯

કનોજ ૨૨, ૨૬૩, ૩૫૦, ૪૪૦,
૪૯૩, ૫૦૮, ૫૨૬ થી ૫૪૧

૫૫૫, ૫૯૨, ૫૯૯

કન્ના (કૃષ્ણા) 'કૃષ્ણા' જુઓ

કંપલવસ્તુ ૨૭૮

કચ્છ ૨૮૦

કમલનેર ૨૧૦

કરણ્યનાગર ૫૨૬

કરહોડા ૫૦૩, ૫૪૩, ૫૭૧, ૬૦૬

કરાડ ૩૪૪

કરોલી ૫૯૧

કર્ણાટક ૩૧, ૧૭૪, ૨૨૩, ૨૯૨,

૩૩૦, ૩૫૪, ૪૫૪, ૪૫૫

કર્ણાવતી ૬૦૧

કર્મારમામ ૨૪૭, ૨૬૨

કલકત્તા ૫૨૨

કલિંગ ૧૦, ૫૭, ૧૬૪, ૧૮૨,

૨૧૦ થી ૨૧૯, ૨૭૦, ૨૮૮,

૨૯૮, ૩૫૭, ૫૩૮

કલિંગનગર ૨૧૯

કલ્યાણપુર ૨૬૪

કલ્યાણીનગર ૩૨૭, ૪૫૩ થી ૪૫૬,
૫૦૫

કલિલાણ ૫૭૧, ૬૦૪

કસેરમતી ૬૧૫

કંકાલી ટીલો ૫૦, ૧૭૫

કંક્રમદેશ ૪૬૪

કંદહાર ૧૬૦, ૧૬૭, ૪૪૦

કંપિલ ૭, ૧૦, ૪૬, ૨૮૯

કંબોઈ તીર્થ ૫૬, ૫૭૦

કંબોજ ૧૧

કાકર ૪૭, ૪૯૯

કાકંદી ૪૬, ૨૧૧

કાચનું મંદિર ૫૨૨

કાઠિયાવાડ ૧૦, ૧૭૪, ૩૩૪, ૩૫૨,
૩૫૫ થી ૩૫૮, ૩૯૪ થી ૪૦૦,

૫૪૦

કાન્હેર ચુફા ૩૫૪

કાપરડા ૬૦૮

કાણુલ ૧૬૦, ૧૬૭

કામરદેશ ૨૪૮	કુંડ ૫૨૨, ૫૨૩
કાચંદ્રા ૯૫	કુંડામ ૨, ૮, ૧૫, ૫૮
કાકસા ૨૦૪	કુંડપુર ૩૧૭
કાદંભ ૨૩૫	કુંડલ ૪૩૪
કાલો ૨૦૬	કુંભારિયા ૩૨
કાલવંમ ૫૩૪	કુંભાનદી ૨૦૪, ૨૧૭, ૨૭૪, ૨૭૫
કાશી ૧૦ થી ૧૨, ૬૫, ૮૪, ૧૦૨, ૧૩૮, ૨૭૮, ૩૪૭, ૩૮૬, ૪૫૮ થી ૪૬૦	કેદાર ૫૬
કાશ્મીર ૯૫, ૨૩૧, ૪૪૦, ૪૬૦	કેવલાચલી ૪૫૨
કાજીપ્રાસાદ ૫૫૯	કેશરબાગ ૫૦, ૨૨૨
કાસદ્રહ (કાસંદ્રા) ૩૯૯	કેશરિયાજી ૬૦૭, ૬૦૮
કાંગડા ૫૦૮	કેકય ૮, ૧૧
કાચનપુર ૧૦	કોટડા ૪૧૩
કાંચી ૩૪૪, ૩૯૬	કોટા ૨૦૫, થી ૨૦૭
કિરાત ૫૩૮	કોટિવર્ષ ૧૧, ૧૩૬, ૩૩૬, ૫૦૩
કીર્તિસ્તંભ, ૩૯૬, ૫૪૦, ૬૦૪	કોટિશલા ૨૩૨
કુકુય ૫૯૬	કોટયાક ૫૦૩
કુચેરા ૫૪૨, ૫૯૨	કોડાય ૧૩૧
કુલ્યાલ ૧૧	કોડિબેલગોલ ૩૩૮
કુલ્યાલરૂપ ૪૭, ૨૦૦, ૨૩૦	કોડીનાર ૪૮
કુનિકાપણ ૬૪	કોરંટા ૧૮, ૧૯, ૨૦
કુમારગિરિ ૫૭, ૨૧૧ થી ૨૧૭, ૩૯૨, ૫૦૪	કોલિ ૫૨૩
કુમારીગિરિ ૫૭, ૨૧૨ થી ૨૧૭	કોલ્લાક ૪
કુટુ ૭, ૮, ૧૦, ૧૧	કોલ્હાપુર ૨૯૯
કુલ્પપાક "કુલ્પાક" જુઓ	કોશલ ૮, ૧૦, ૧૧, ૬૫, ૮૪, ૧૦૨, ૧૩૮, ૬૦૦
કુલ્પાક ૪૭, ૪૫૩ થી ૪૫૬, ૫૨૨, ૬૦૮	કોશલા ૨૪૫
કુશાત ૧૦	કોકણ ૩૫૩, ૪૫૪
કુસુમપુર ૮૦	ક્રિસ્તિનોપલ ૨૮૧
	કૌશાંબી (કોસમ) ૧૦, ૧૧, ૪૬, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૮૪, ૧૦૨, ૧૭૨, ૪૧૯
	ખજવાના ૧૮

ખટ્ટકપ “ખટ્ટ” જુઓ

ખંડગિરિ ૫૭, ૨૧, ૨૧૬, ૨૧૭,
૨૧૮

ખંભાત ૨૨, ૨૫, ૩૨, ૩૩, ૫૬,
૨૩૧, ૨૪૨, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૮૨

ખાનદેશ ૧૦, ૨૦૪

ખાટૂ ૧૮, ૨૨, ૨૩, ૫૧૮

ખેડખલા ૫૭૩, ૬૦૫

ખેડા ૩૭૫, ૩૮૧, ૩૮૩, ૩૮૫,
૫૦૫

ગજની ૩૬૩

ગજપુર “હસ્તિનાપુર” જુઓ

ગયગ(ગજ)૫૬ ૪૫, ૫૬, ૬૦,
૧૭૫

ગયા ૫૦૪

ગંગાનદી ૭૬, ૯૮, ૧૦૩, ૧૪૦
થી ૧૪૨, ૨૧૬, ૨૩૮, ૨૩૯,
૪૨૭, ૬૧૧, ૬૧૨

ગંધાર ૧૧, ૩૬૯

ગાયત્રી ૩૮૨

ગાફલા ૪૫૨

ગાંધી ૬૫, ૪૬૮, ૫૬૨, ૫૬૭

ગિરનાર ૨૩, ૩૩, ૪૫, ૪૬, ૪૮,
૫૭, ૨૧૦, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૫૩,
૨૬૦, ૨૮૮, ૨૯૯, ૩૦૦
૩૩૪, ૩૩૫, ૩૪૩, ૩૫૩,
૩૫૭, ૩૬૧, ૩૬૫, ૪૪૫,
૪૪૬, ૪૭૨, ૫૧૦, ૫૧૪, ૫૨૨,
૫૩૧ થી ૫૩૪, ૫૩૭, ૫૫૮,
૫૭૧ થી ૫૭૬, ૬૦૪ થી ૬૦૭

ગિરિ (લંકા) ૧૭

ગુજરાત (ગુર્જર) ૨૪, ૩૦, ૩૭,
૬૨, ૭૫, ૮૫, ૮૭, ૧૭૪, ૨૩૨,
૩૦૫, ૩૩૬, ૩૬૯, ૩૫૨, ૪૫૫,
૪૭૯, ૪૯૪ થી ૪૦૦, ૪૬૬,
૪૭૨, ૪૯૩ થી ૪૯૯, ૫૦૨,
૫૦૫, ૫૧૩, ૫૨૨, ૫૩૬,
૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૬, ૫૫૯,
૫૬૧, ૫૮૩, ૫૮૫, ૫૯૫, ૬૦૧

ગુજરાનવાલા ૨૩૨

ગુડપિંડ ૫૭૯, ૬૦૪

ગુડશસ્ત્ર ૨૩૧ થી ૨૩૫

ગુણયાજી ૫૯, ૬૨, ૫૫૨

ગુફા ૫૭, ૭૪, ૭૮, ૧૩૪, ૧૭૬,
૨૦૪ થી ૨૧૮, ૨૪૦, ૩૩૪,
૩૩૫, ૩૩૯, ૪૫૪ થી ૩૫૮,
૩૭૨, ૪૦૨, ૪૯૬, ૫૭૪,
૫૭૮, ૬૧૩

ગુરુમંદિર ૫૭૮, ૬૦૪

ગુહિલાવિહાર ૪૭૧, ૪૯૬

ગોકીર્ણ ૨૬૯

ગોકુલ ૫૩૧

ગોધરા ૩૨, ૩૮૫, ૫૦૫

ગોભદ્ર ૫૧૫

ગોપર ૨, ૩, ૪

ગોમુખકુંડ ૪૯૬

ગોરખપુર ૩૬૬, ૫૯૯

ગોલવાડ ૫૯૨, ૬૦૪

ગોલ્લ (ગોડ) ૧૬૬

ગોળપતીર્થ ૨૬૯

ગોંડલ ૩૪૦, ૫૩૧

ગોંડા ૫૯૮, ૫૯૯

ગૌડેલ ૨૪૫, ૫૨૭, ૫૨૯, ૫૩૭

મંચબંડાર ૫૦૩, ૫૪૨, ૫૪૩
 મીઠ ૧૬૩, ૨૮૧
 મ્વાલિપર ૨૩૧, ૫૦૭, ૫૧૬, ૫૨૬,
 ૫૩૧, ૫૩૩, ૫૩૭, ૫૪૦,
 ૫૪૫, ૫૫૭, ૬૦૪
 મટિયાલા ૫૩૬
 મંદનું શહેર ૨૦૬
 માણેરાવ ૬૦૬
 માસોઈ ૨૦૭
 માંધણી ૬૭, ૧૦૭, ૨૦૦, ૨૧૦,
 ૫૬૧
 મીવામંડી ૫૦
 મૃનવદિ ૩૨
 મુમતી ૩૫૩, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૫,
 ૩૬૬
 મોષા ૩૮૫, ૫૨૪
 મચપુર “આચર” જુઓ
 મણક ૧૬૬
 મમરુખાય ૪૫
 મમારલેન ૨૦૪
 મમાડિયા ૩૮૬
 મદેરી ૨૨૪
 મંદ્રગિરિ ૧૭૩, ૧૬૨, ૨૬૨, ૩૩૦,
 ૩૩૮
 મંદ્રગિરિચુકા ૪૮
 મંદ્રપુરી ૪૬
 મંદ્રપ્રમખોધિ ૪૭
 મંદ્રાવતી ૧૮, ૨૪, ૨૬, ૨૬, ૨૦૫થી
 ૨૦૭, ૨૦૬, ૩૬૪, ૫૬૭, ૫૬૬
 મંદ્રિકાપુરી ૫૬૮
 મંપા ૮, ૧૦, ૧૬, ૪૬, ૪૬, ૬૦,
 ૮૩ થી ૮૫, ૧૧૧, ૧૧૨, ૪૨૦

મંપાનાલા “મંપા” જુઓ
 મંબલ ૨૦૫થી ૨૦૬
 માચર ૪૪૧, ૫૬૦
 માડ ૬૧૧, ૬૧૨
 માણસમા ૩૨, ૪૫૨
 માણપતીથ ૫૬, ૨૪૨, ૫૫૭
 માંપાનેર ૪૬૭
 મિતોડ ૨૩, ૩૩, ૨૨૧, ૨૪૭, ૩૮૬,
 ૩૮૭, ૪૧૩, ૪૭૧ થી ૪૮૨,
 ૪૯૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૪૧ થી
 ૫૪૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૭૮,
 ૫૭૯, ૫૮૬ થી ૫૯૨, ૬૦૦,
 ૬૦૪, ૬૦૬
 મીન ૧૭૪, ૨૨૧, ૪૩૬, ૫૬૬, ૫૬૭
 મીનંદીવાલ ૪૩૬
 મેઘિય-મેતિય-મેત્ય ૬૦, ૭૬, ૧૩૭
 મેદી (મદેરી) ૧૦, ૧૧
 મોતરો ૫૩
 મોરાશીમંદર ૫૦, ૩૬૧
 મોરસરી ૩૮૫
 છત્તીસગઢ ૧૦, ૬૦
 છપારા ૫૩૭
 છાયાગત ૫૬૬
 છીપાવસહી ૬૦૨
 જગદેવાલય ૩૪૦
 જગન્નાથપુરી ૫૭, ૨૧૬, ૨૮૮, ૨૯૮,
 ૨૯૯, ૫૦૪
 જનકપુર ૧૦
 જમલપુર ૫૩૭
 જમાલગંજ ૨૦૪
 જમ્મુ ૪૪૧
 જયપુર ૧૦, ૮૬, ૩૨૬, ૪૭૦

જયસિંહપુર ૩૨	ઝકાર ૫૮૨
જલકુંડ ૫૨૨	ડીસા ૫૪૬, ૬૦૨
જલમંદિર ૪૯, ૬૨, ૫૨૨	કુંબાઢિધી ૫૨૪, ૫૨૫
જંગલદેશ ૧૦	કેકન કોલેજ ૩૩૬
જાંબુદ્રીપ ૨૮૮	કેડવાનક ૫૪૦
જાપાન ૪૩૯	કોસરેન ૬૦
જાલોર ૩૧, ૯૬, ૩૪૯, ૪૫૧, ૪૭૩, ૫૩૫, ૫૪૨, ૫૮૬	કોમનગઢ ૫૯૯
ઝાલાવા ૬૦૫	કોમરિઆડી ૫૯૯
જામનગર ૩૫૮	કેસડિયા ૬૦૦
જરાવલા ૫૨૧	કંકગિરિ ૨૦૪, ૩૩૪ થી ૩૩૬
જુનાગઢ ૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૯, ૩૫૭, ૩૭૫	કંકનગર (કાંક) ૨૪૧, ૩૩૫, ૩૫૮
જુનેર ૩૯૬	કાંપુરીતીર્થ ૨૦૭ થી ૨૦૯
જેખલ ૬૦૪, ૬૦૫	તપેશ્વર મંદિર ૫૭૩
જેતવન ૫૯૭	તરીમતુર ૪૩૯
જેસલેમ ૨૭૮	તલવાડા ૪૪૧, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૧૦, ૫૯૦, ૬૦૪
જેસલમેર ૨૬, ૨૬૦, ૩૦૫, ૫૨૧	તળેટી ૨૪૧, ૩૩૪, ૫૩૨, ૫૯૦, ૬૦૫, ૬૦૬
જૈનગુફા ૪૯૬, ૬૧૩,	તહનગઢ ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૯૧
જૈનધર્મ પ્રચારકસભા ૨૫૫, ૪૦૯	તક્ષશિલા ૪૫, ૪૭, ૨૦૦, ૨૩૦, ૨૮૯, ૩૫૯ થી ૩૬૧, ૪૪૧
જૈનસ્તૂપ ૨૧૭, ૫૪૬, ૬૧૩	તાંદુકવન ૨૭૩, ૨૮૪
જૈનસ્તાંભ ૬૦૭, ૬૦૪	તામિલ ૧૭૪
જોધપુર ૩૪	તામ્રાલિપી (તામ્રલુક) ૧૦, ૧૩૬
જ્યેષ્ઠાનગર ૫૧૬	તારંગાતીર્થ ૨૩૨, ૨૩૫, ૬૦૪
ઝરાણું ૫૨૨	તારાપુર ૨૩૨
ઝંગ ૪૪૧	તાલધ્વજ ૪૮, ૨૦૪, ૩૩૬, ૩૩૫
ઝાલરાપટ્ટણ " પટ્ટણ " જુઓ	તિબેટ ૧૬૩, ૨૦૧, ૪૪૦
ઝીંઝુવાડા ૩૭, ૫૫, ૫૧૨, ૫૧૪	તિલતિલપટ્ટણ ૩૩૫
ટીલો ૫૦, ૫૪, ૧૭૫, ૨૦૫, ૨૩૦, ૩૮૫, ૪૪૧, ૪૫૨, ૫૯૯	તિલંગ ૩૧, ૩૪
ઠક ૩૪૪	તીરવાડા ૩૭
ઠંકારેલા ૨૮	ઘાંગી ૨૯૦, ૪૨૦

તુંગીક ૬	દીનનાનાક ૩૮૫
તુંબવન ૨૭૩, ૨૮૪	દીવ ૫૨, ૫૨૪
તુરમણી ૪૮૭, ૪૪૦, ૪૪૧	દુડાવિહાર ૩૮૫, ૩૮૬, ૪૪૨
તુરુષ્ક ૫૩૮	દુદાધાર ૩૮૫
ત્રિકુટ ૩૯૬	દુર્વાતિધી ૨૩૧, ૫૨૪
ત્રિભુવનાગરિ “ તહનગઢ ” જુઓ	દુલવા ૨૩૧, ૫૨૪
ત્રેલોકચદીપક ૩૮૯	દુગ્ગાસૂચ ૩૫૦
થરા ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૭	દેટકહાર ૩૮૫
થરાક ૩૩૬, ૩૩૭, ૪૭૨, ૫૦૬,	દેરાઉલ ૩૬૧
૫૪૫, ૫૮૧, ૫૮૨	દેલવાડા ૩૪૦, ૫૧૭, ૫૨૪
થાણેધર ૪૬૪	દેવપત્તન ‘ પ્રભાસ ’ જુઓ
થાંભણા ૨૪૨, ૩૭૫, ૩૭૯, ૩૮૦	દેસુરી ૬૦૬
થાંભલો “ સ્તંભ ” જુઓ.	દોલતાખાક ૩૩, ૫૩૪
થુણા ૧૧	દંડક ૫૯૭
દડવા ૩૮૫, ૩૮૬	દ્રવિડ ૧૦, ૨૦૪, ૩૧૭, ૩૨૭, ૩૩૮
દદવાપી ૩૮૬	દ્વારવતી “ દ્વારકા ” જુઓ
દશપુર ૨૯૯, ૩૦૭, ૩૪૪, ૫૬૯	દ્વારકા ૧૦, ૪૬, ૨૪૧, ૩૪૦, ૪૨૨
દશાર્ણ ૭, ૧૦, ૫૯, ૬૦, ૭૬,	૫૩૨
૭૭, ૧૭૫, ૨૦૭	ધમ્મચક્ક (ધર્મચક) “ તક્ષ શિલા ”
દશાહમંડપ ૨૪૧	જુઓ
દસાન નદી ૬૦	ધવલી ૨૧૮
દક્ષિણ ૪૭, ૧૨૦, ૧૩૬, ૧૩૭,	ધસાન નદી ૬૦
૧૬૧, ૧૬૨, ૧૮૬, ૧૮૭,	ધારા ૨૨૪, ૫૦૮, ૫૧૫, ૫૭૮,
૨૦૦, ૨૦૪, ૨૨૩, ૨૨૭,	૫૭૯
૨૫૭, ૨૮૯, ૨૯૨, ૨૯૯,	ધુમનાર ૨૦૫ થી ૨૦૯
૩૦૨, ૩૩૭ થી ૩૩૯, ૩૫૩,	ધોળકા ૩૮૨, ૫૧૨
૩૫૪, ૩૮૧, ૩૯૬, ૪૩૪,	ધંધૂકા ૫૨૪
૪૪૦, ૪૫૬, ૫૩૩, ૫૩૫	ધ્યાનચક ૨૩૦
દાત્રિદિય ૩૮૫	નર્મનગર ૩૧
દામોદર ૫૩૨	નગરતાલુ ૩૬૪
દિયાળા ૬૧, ૫૦૨	નડિયાક ૫૫
દિલ્હી ૩૪, ૨૩૧, ૩૨૮, ૪૬૪	નકુલદેશ ૩૪૮, ૩૪૯

નદીય ૩૮૫	૧૧૭, ૧૨૫, ૧૩૧, થી ૧૩૪,
નરસિંગપુર ૨૧૮, ૪૧૨	૧૩૮ થી ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૮,
નરાવમંજ ૫૬૯	૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૦ થી
નર્મદા ૫૧	૨૧૦, ૨૧૨ થી ૨૧૭, ૨૩૩,
નવાણિયુ ૩૮૫	૨૩૮, ૨૪૪, ૨૬૨, ૨૬૬ થી
નહેર ૧૦૩	૨૭૧, ૨૮૭, ૩૦૭, ૩૪૪,
નંદીપુર ૧૦	૫૩૮, ૬૧૧
નંદીવર ૪૫, ૪૨૫	૫૬૫ ૬૦, ૨૦૫, ૨૦૬
નાગદા ૨૦૭, ૨૫૩, ૪૧૩, ૪૪૩,	૫૬૧ ૪૦૧
૬૦૭	પતિયાલા ૨૩૨
નાગપુર (નાગોર) ૩૦૬	પત્યરચદા ૪૨૦
નાગોર ૨૩, ૨૪, ૨૮, ૧૯૭, ૩૬૯,	પંચિનીખંડ ૧૮૩
૫૦૫, ૫૧૩, ૫૧૯, ૫૪૧,	પરમા ૫૫૬, ૬૦૦
૫૪૨, ૫૫૫, ૫૬૦	પપનાખા ૨૩૨
નાડશાઈ ૫૬૮ થી ૫૭૩, ૬૦૪ થી	પરોપનિસદૈ ૧૬૦
૬૦૬	પલાઈ ૫૭૦
નાડોલ ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૮૨, ૪૬૫,	પંચઘિયા (પાર્વતિકા) ૨૩૦, ૪૦૭,
૫૭૬, ૫૯૩, ૬૦૧, ૬૦૪, ૬૦૬	૪૪૧, ૫૯૦
નાણા ૬૧, ૫૦૨	પસર ૨૩૨
નારાયણ ૬૬	પહાડપુર ૧૩૬, ૨૦૪, ૨૦૫
નાગ્રંદા પદ, ૬૩, ૮૨, ૪૨૦	પંચનદ ૨૮
નાલીયેરી ૨૪૬	પંચાસર ૩૭૬, ૩૭૯, ૪૬૯, ૪૯૩
નાદિયા ૬૧, ૨૧૦, ૪૫૭, ૫૦૨	થી ૪૯૫, ૫૦૨, ૫૦૫, ૫૨૫,
નિગ્રામ ૪૫૫, ૪૫૬	૫૪૨
નિર્ગ્ન-ચવિહાર ૨૦૫	પંખામ ૧૧, ૧૩૨, ૨૧૨, ૨૨૫,
નિસિયાળ ૪૦૨	૨૩૦ થી ૨૩૨, ૩૫૩, ૩૬૧,
નીરતિગ્રામ ૯૬	૫૨૪, ૫૯૦, ૬૦૨
નેપાલ ૧૫૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૫૨,	પંદરપુર ૨૯૯
૧૭૪, ૫૯૮	પંપાસર ૨૯૯
ન્યગ્રાધિકા ૩૬૨, ૩૬૩	પાકિસ્તાન ૪૭, ૨૦૦
પદથા ૫૯, ૬૨, ૭૮ થી ૮૧, ૮૫	પાટડી ૫૧૪
થી ૮૮, ૯૮ થી ૧૦૫, ૧૧૧,	

પાટણ (ગુ) ૨૭, ૨૮, ૩૪, ૫૬,
૬૫, ૨૪૨, ૩૦૬, ૩૫૦, ૩૭૬,
૩૭૯, ૪૬૯ થી ૪૭૧, ૪૯૩ થી
૪૯૯, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૧૬,
૫૨૦, ૫૨૪, ૫૩૧, ૫૩૩,
૫૩૫, ૫૩૭, ૫૪૨, ૫૫૭, ૫૫૮,
૫૭૦, ૫૭૧, ૫૩૮ થી ૫૮૭
પાલિમપુર “ પાલીતાણા ” જીઓ
પાડલા ૫૨૫
પાડલિપુર ૫૨૫
પાનસર ૬૨
પારસકુસ ૨૬૪
પાલનપુર ૩૦, ૩૧, ૫૧૭
પાલી ૫૫૭, ૫૭૧, ૫૭૪, ૫૭૬
પાલીતાણા ૨૪૧
પાવાગઢ ૨૧૦
પાવાપુરી ૩, ૮, ૧૧, ૧૨, ૩૯,
૪૬, ૫૮, ૬૨, ૫૨૨
પાળિયો ૬૦૨
પાયાલ (ગ્રેમ) ૧૦, ૧૧, ૫૪
પાંડચદેશ ૨૬૭
પિર્વાગુર્ધ ૪૮૦
પિપળી ૩૮૫
પિપ્પળીયો કૂવો ૫૬૫
પિપ્પલાનક ૫૫૧
પીરપંખા ૨૩૧
પીંડવાડા ૪૬૭, ૫૭૦
પુરી ૬૨, “ જગન્નાથપુરી ” જીઓ
પુષ્કરણી ૩૨
પુઠિપલક ૩૮૫
પુષ્પમાલ “ જિન્નમાલ ” જીઓ
પુષ્પપુર (ભદ્ર) ૭૮ થી ૮૧

પૂર્ણભદ્રચૈત્ય ૧૧૧
પૂર્ણનિદી ૨૭૪, ૨૭૫
પૂર્વદેશ ૬૧, ૫૦૩, ૫૪૫, ૬૦૭
પૂર્વાધાટ ૧૦
પોરબંદર ૩૫૮
પેલાસપુર ૭, ૮
પાંડુવર્ધન “ પહાડપુર ” જીઓ
પ્રતિષ્ઠાન(પેંદણ) ૧૨૦, ૧૨૫, ૨૨૭,
૨૪૨, ૨૪૪, ૨૫૭, ૨૬૨, ૨૭૧
પ્રભાસ ૪૮, ૨૦૦, ૨૧૦, ૩૫૦,
૩૭૦, ૩૭૫, ૩૯૯, ૪૬૫,
૫૩૨, ૫૪૭, ૫૭૪
પ્રયાગ ૧૦, ૬૨, ૭૯
પ્રાણપુર ૨૩૫
ફલોધિ ૩૫
ફલગુતીર્થ ૨૯૯
ફારસ ૪૩૯, ૪૪૦
ફેઝાબાદ ૫૬૮, ૫૬૯
બકોદિલા ૧૧
બડલી ૭૫, ૧૭૪
બદરી ૫૬, ૫૦૪
બદ્રી ૫૬૮
બનારસ ૭, ૧૦, ૪૬, ૩૪૪
બરડો ૩૩૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૭૨,
૩૯૯
બરેલી ૫૫
બર્મા ૧૭૪
બલરામપુર ૫૬૮
બલાનક ૫૫૮
બહરાયામ ૫૬૮
બહાડમેર ૪૧૩
બહુમૂલા ૩૮૫

બંગ (બંગાળ) ૧૦, ૮૪, ૧૦૨, ૧૮૪,
૨૦૪, ૨૧૬, ૩૫૭, ૩૬૬,
૫૦૨, ૫૩૮

બાનગઢ ૧૧

બામણવાડા ૪૫૭, ૫૦૨

બારેજ ૩૭

બાલી ૩૮૨, ૫૭૮, ૫૯૨, ૫૯૩, ૬૦૧

બાવનવિગહા ૪૨૦

બાંકીપુર ૩૮૯

બિહાર ૬૨, ૩૬૬, ૪૨૦

બિકાનેર ૩૪, ૩૫, ૪૭૦

બુદ્ધેશ્વર ૪૪૦

બુદ્ધી ૨૦૫

બેટ ૨૭૪, ૫૩૨

બેટદારકા ૫૩૫

બેટવાનદી ૬૦, ૭૪

બેનાતટ ૮૧, ૮૪

બેસનગર ૬૧૬

બોગરા ૨૦૪

બૌદ્ધ ૨૧૮

બૌદ્ધમઠ ૨૩૪

બ્રમિલક ૩૮૫

બ્રહ્મદ્રીષ (બરનાવા) ૨૩૦, ૨૭૫

બ્રહ્મપુરી ૪૮૦, ૬૦૨, ૬૦૩

બ્રહ્મજીવન ૫૫૨, ૫૫૩

બ્રાહ્મ ૫૮

બ્રાહ્મજીવકુંડ ૫૮

બ્રાહ્મજીવાડા ૩૨, ૬૧, ૨૧૦

બટનેરા ૨૩૦

બટેવર ૪૭૧, ૪૯૬, ૫૪૨

બદૈની ૪૬

બદ્ધપુર ૪૬, ૭૬, ૭૭, ૧૩૭, ૧૭૬

બદ્ધપુર ૧૦, ૪૬

બદ્ધાણક ૩૮૫

બદ્ધેશ્વર ૭૩, ૭૪, ૨૬૫

બરતપુર ૩૩

બર્ય ૨૬, ૫૧, ૫૨, ૧૭૮, ૨૨૬,

૨૩૧ થી ૨૩૫, ૨૪૦, ૨૪૧,

૨૪૪, ૨૪૬, ૨૬૨ થી ૨૬૫,

૩૭૧ થી ૩૮૧, ૩૯૭, ૫૦૫,

૫૩૫, ૫૫૯, ૬૦૪, ૬૧૪,

૬૧૫

બંગલપુર ૪૨૦

બંગી ૧૧

બાઈલિ ૭૭

બાગલપુર ૧૧૨, ૪૨૦, ૬૧૧, ૬૧૨

બાજીવડ ૩૫૮

બાદ્રપદ ૭૭

બામેર ૨૦૪

બાયજીદેશ ૩૦

બારત ૩૯, ૧૦૧, ૧૩૨, ૧૩૬,

૧૩૮, ૧૬૪, ૧૭૦, ૨૦૦,

૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૫૩,

૨૬૮, ૨૭૭, ૨૮૯, ૨૯૫,

૨૯૯, ૩૧૨, ૩૮૧, ૩૯૦,

૩૯૯, ૪૪૦, ૪૫૮, ૫૦૨ થી

૫૦૪, ૬૦૧,

બાલેજ ૫૧૨

બાવનગર ૪૦૯

બારકર મંદિર ૨૧૮

બાંદક ૫૨૨

બિજમાલ ૧૮, ૧૯, ૨૫, ૨૯, ૬૧,

૯૪ થી ૯૭, ૩૩૭, ૩૫૧,

૩૭૬, ૩૯૯, ૪૪૮, ૪૬૪,

૪૯૮, ૫૦૨, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૧૬,
૫૩૪ થી ૫૩૬, ૫૪૨, ૫૪૫,
૫૬૩ થી ૫૬૬, ૫૮૦, ૫૮૬
ભીમકુંડ ૩૩૯, ૫૨૨
ભીમગઢા ૫૪૦
ભીમડી ૩૩૬
ભીમજળાર ૨૦૬
ભીંસા ૬૦, ૭૪ થી ૭૭, ૨૦૭, ૪૦૨
ભુક્તિનગર ૫૬૩,
ભુવનેશ્વર ૨૦૫, ૨૧૮, ૨૧૯, ૫૦૪
ભૂજ ૩૫૭
ભૂજપર ૭૨
ભૂતાન ૧૭૪
ભૃગુકર્મ } “ ભર્ય ” જુઓ
ભૃગુપુર }
ભેરા ૧૧
ભેસર ૫૭૧, ૬૦૪
ભોપાલ ૬૦
ભોયડું ૬૦૬
મગટોડા ૫૩૩, ૫૩૭
મગધ ૮, ૧૦, ૧૧, ૬૩, ૬૪, ૮૧
થી ૮૮, ૮૯, ૯૮ થી ૧૧૭,
૧૩૦ થી ૧૫૪, ૧૫૮, ૧૫૯,
૧૬૫, ૧૭૦, ૨૧૪ થી ૨૧૭,
૨૬૮, ૪૨૩, ૪૩૪, ૫૦૩, ૫૦૪,
૫૪૬
મજ્જિમિકા ૭૫, ૨૨૦, ૨૨૧, ૫૪૨
મઝાર ૪૫૧
મહુદ ૫૭૦
મત્સ્ય ૧૦, ૧૧, ૪૪૦, ૫૩૮
મહુરા (મથુરા) ૭૮, ૩૧૭, ૩૨૭,
૩૨૮, ૩૩૮

મહુવા ૪૫૧,
મધુવન ૫૮
મધ્યપ્રદેશ ૪૪૦, ૪૫૯, ૬૦૧
મથુરા ૧૧, ૨૩, ૨૪, ૩૩, ૪૯ થી
૫૧, ૭૮, ૮૪, ૧૦૨, ૧૦૫,
૧૭૫, ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૯૪,
૨૨૧, ૨૨૨, ૨૩૮, ૨૪૦, ૨૭૦,
૨૯૪, ૩૧૧, ૩૭૦, ૩૯૦ થી
૩૯૩, ૪૮૮, ૫૩૦ થી ૫૩૩,
૫૩૭, ૫૪૨, ૫૪૫, ૫૮૧
મથૂરનગર ૧૫૫
મરોટકોટ ૨૪, ૨૫, ૨૯, ૩૦, ૩૧
મલય ૧૦, ૧૨
મલ્લ ૧૧
મહાકાળ મંદિર ૨૦૪, ૨૫૦, ૨૫૧
મહાદુવાર ૪૫૧
મહાનદ ૨૧૬
મહાપુર ૮
મહાભોધપુર ૫૫૭, ૫૬૪, ૫૮૩
મહારાષ્ટ્ર ૩૧, ૧૭૪, ૨૧૬, ૪૫૪
મહાવીરજી ૫૬૧
મહાસેન ૨ થી ૭
મહારથાન ૫૪૯ થી ૫૫૩
મહીનદી ૨૧૭
મહીસર ૩૩૮, ૪૫૫
મહુડી ૩૨૬, ૩૩૬, ૫૦૨, ૫૦૩
મહુવા ૨૨, ૨૮૯
મહેડ “ આવસ્તિ ” જુઓ
મહેસાણા ૫૭૦
મહીજી ૩૪
મંગલગિરિ ૨૯૯
મંગોલિયા ૪૩૯

મંડપ ૩૦૬
 મંડલિદ્રંગ ૩૮૫
 મંડાવર ૨૧, ૩૪૮, ૫૨૧, ૫૪૦,
 ૫૪૧, ૬૦૩, ૬૧૭
 મંદસોર ૨૭૨, ૩૦૭ થી ૩૧૨, ૪૪૦
 મંદારગિરિ ૪૯, ૧૧૧
 માણેકરામી ૪૫૪ થી ૪૫૬
 માધે પુર ૫૩૨
 માનખેડપુર ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૪૦,
 ૨૪૪, ૨૬૨
 માનભોમ ૧૨
 મારવાડ ૩૫, ૨૧૦, ૩૪૯, ૩૬૯,
 ૩૮૨, ૫૨૦, ૫૩૯, ૫૬૮,
 ૬૦૧, ૬૦૪
 મારુદેવાદ્રૂંઠ ૪૮
 માસપુરી ૧૧
 માળવો ૩૨, ૫૪, ૬૦, ૬૧, ૭૬,
 ૧૭૪, ૨૦૫ ૨૦૭, ૨૦૯, ૨૬૩,
 ૨૭૦, ૨૮૪, ૩૦૭, ૩૪૪,
 ૩૯૬, ૩૯૭, ૪૪૦, ૪૪૮,
 ૫૦૫, ૫૧૫, ૫૩૫, ૫૩૮, ૫૫૭,
 ૫૬૧, ૫૬૫
 માંડવગઢ ૩૩, ૪૪૩
 મિથિલા ૫, ૧૦ થી ૧૧, ૧૨, ૪૬
 મીનલ સરોવર ૫૨૨
 મીયાણીખંદર ૩૫૭, ૩૫૮
 મુક્તાગિરિ ૬૦ (મેદૂગિરિ, મુક્તગિરિ,
 મુક્તિ. પાઠશાળા ૨૩૨
 મુજફરનગર ૨૩૨
 મુઢિયાડ ૫૧૬
 મુલતાન ૨૩૧, ૪૪૧
 મુહરી ૪૫૭

મુંડરથાત્ર ૬૧, ૨૬૫, ૫૦૨
 મુંડારા ૫૬૮ થી ૫૭૦
 મુંજપર ૫૨૫
 મૂળધરાઈ ૩૮૫
 મૃતિકાવતી ૧૦
 મેડતા ૧૮, ૩૪
 મેરઠ ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૭૫, ૫૫૬,
 ૬૦૦
 મેરુ ૪૯, ૫૮૨
 મેવાડ ૩૮૦, ૩૮૨, ૩૮૭ થી ૩૮૯,
 ૪૧૨, ૪૪૩, ૪૯૬, ૪૯૭,
 ૫૦૨, ૫૭૬, ૫૭૮, ૫૮૯ થી
 ૫૯૫, ૬૦૧
 મોઢેરા ૨૨૦, ૩૯૯, ૫૨૨ થી ૫૩૪,
 ૫૩૬, ૫૪૨,
 મોમીનાગ્રાહ ૨૦૪
 મોહન જો ડેરા ૨૩૦, ૪૪૧
 મોટગોમરી ૪૪૧
 મૌર્ય ૫, ૧૭૪
 મ્યુઝિયમ ૫૬૫, ૫૬૮
 યમલવાપી ૩૮૫
 યક્ષમંડપ ૨૮૫
 યક્ષવસતિ ૩૪૯ થી ૩૫૨
 યમપુર ૨૬૯
 યુનાન ૧૬૩
 યુવાગાર ૩૩
 યેવલા ૨૦૪
 રજતપીડપુર ૨૯૯, ૩૧૪
 રણથંભોર ૩૬૯
 રતલામ ૨૦૭
 રત્નગિરિ ૫૯
 રત્નખંભસ ૨૩૧

રત્નપુરી ૪૬
 રત્નમાલ ૬૪,
 “ભિન્નમાલ” જુઓ
 રથવીરપુર ૨૯૬, ૩૧૪
 રશિયા ૨૭૮
 રહાવત્ત (રથાવત્ત) ૪૫, ૪૭, ૨૯૦,
 ૩૦૨, ૩૩૭ થી ૩૩૯
 રંતીનદી ૨૦૭ થી ૨૦૯
 રાજગૃહી ૬, થી ૮, ૧૩, ૩૮, ૪૬,
 ૫૮, ૬૩, થી ૬૫, ૮૧ થી
 ૮૭, ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૩૪, ૧૩૮,
 ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૯૮, ૨૬૭, ૨૯૫,
 ૪૧૯, ૫૨૨, ૫૩૨, ૫૩૮
 રાજનગર ૫૬૮
 રાજપૂતાના ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૮૪,
 ૩૯૬, ૫૦૨, ૫૦૩,
 રાજસોક ૨૦૬
 રાણપુર ૩૮૬
 રાણકપુર ૩૮૬, ૬૦૬
 રાણીચુકા ૨૧૮
 રાતા-મહાવીર ૫૯૩
 રામનગર ૫૫, ૨૩૨
 રામસેન ૪૭૨, ૫૩૬, ૬૦૪
 રામેશ્વરી મંદિર ૨૧૮
 રાવલપીંડી ૪૭
 રાવી નદી ૪૪૧
 રતિજ ૫૫૮
 રાંદલવાવ ૩૮૬
 રૂપનાથ ૨૦૧
 રોમ ૨૭૯, ૨૮૦, ૪૩૯
 રોહણાયલ ૫૨૭
 રોહિસદૃપ ૫૪૦, ૬૦૪

રોહિંસગિરિ ૨૦૦, ૨૧૦
 લખના દૌન ૫૩૭
 લખનો ૨૨૨, ૫૩૭, ૫૬૮, ૬૧૨
 લખીસારાઈ ૬૧૨
 લલિતસર ૫૨૨
 લંકા ૧૭, ૨૨૧, ૪૫૫
 લક્ષણાવતી ૫૨૭ થી ૫૩૦, ૫૩૭
 લાટ ૧૧, ૨૬, ૨૨૬, ૨૪૦, ૩૪૩,
 ૩૯૯, ૪૫૪, ૫૦૫, ૫૩૫,
 ૫૩૬, ૫૬૨
 લુઅત્યગિરિ ૫૩૬, ૫૬૦, ૬૦૪
 લુકારા ૫૬૦
 લુણ્યવસહી ૫૬૮
 લાહોર ૨૩૧
 લાંબુસ ૩૪૪
 લુણ્ડહી ૧૯, ૨૧
 લિંગરાજમંદિર ૨૧૮
 લોદ્રવા ૨૮, ૩૨
 લોહકોટ ૩૮૨ (લાહોર)
 વજ્ર ૧૧
 વટગોહલી ૨૦૫
 વડગામ ૫૭૮
 વડનગર ૩૮૫, ૪૧૪, ૪૪૪, ૫૦૫
 વડસમા ૩૭૯, ૫૮૭
 વડોદ (વટપૂજ્ય, વટરથલી, વટપદ્ર)
 ૩૮૫, ૩૮૬
 વડોદરા ૩૩૬, ૩૪૩, ૩૮૫, ૫૨૩
 વણુસ્થલી ૩૨, ૩૩, ૪૬૫, ૫૧૬
 વણુદ ૪૬૯
 વડવાણ ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૨૪, ૫૦૫
 વસ ૬, ૮, ૧૦, ૧૧, ૨૭, ૧૩૮,
 ૫૩૮

વત્સિકાનદી ૭૪, ૭૬
 વનરાજવિહાર ૪૬૯, ૪૯૪
 વયણુપ ૩૫૦
 વરકાણા ૬૦૬
 વરમાણુ (બ્રહ્માણુ) ૨૭૫, ૩૪૮, ૪૫૭
 વરાહમંદિર ૫૩૦, ૫૩૧
 વરુણા ૧૦
 વર્ત (વર્તિક) ૧૧
 વલભપુર ૬૦૪
 વલભીપુર ૯૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૯,
 ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૬૬, ૨૯૭, ૩૦૫,
 ૩૫૦, ૩૭૦ થી ૩૮૩, ૩૯૦
 થી ૪૦૦, ૪૧૪, ૪૪૨, ૪૪૬,
 ૪૪૮, ૪૯૭, ૫૦૫, ૫૦૬,
 ૫૨૧, ૫૪૨, ૫૭૩
 વસર્ધ ૩૪૦
 વળાક (વાળાક) ૩૮૨, ૩૯૪
 વાકાટક ૩૫૪
 વાલ્મીકી ૪૭૨
 વાયડ ૫૪૨, ૫૪૬ થી ૫૫૬, ૬૦૨,
 ૬૦૪
 વારાણસી “બનારસ” જીઓ
 વારાહી ૫૧૫
 વારોલી ૨૦૫
 વાલી “બાલી” જીઓ
 વાવ ૫૨૨
 વાલ્મિક ૨૨૧
 વાલ્મિક ૧૦
 વિક્રમશિલા ૪૨૦, ૪૨૧
 વિજયપુર ૮, ૩૮૨, ૪૦૫ થી ૪૦૮
 વિજયસ્તંભ ૪૪૦, ૫૦૭, ૫૪૫,
 ૫૬૬, ૫૯૦, ૬૦૪

વિહાર ૨૧૬, ૫૩૮
 વિદર્ભગામ ૩૮૨
 વિદિશા ૫૯ થી ૬૧, ૭૬ થી ૭૮
 ૧૩૭, ૧૭૬, ૨૦૨, ૨૦૫,
 ૨૦૭, ૩૪૪, ૪૦૨
 વિદેહ ૧૦, ૧૧, ૮૪, ૧૧૮
 વિનીતા ૪૬
 વિપુલગિરિ ૫૯, ૪૨૨
 વિમલગિરિ “શત્રુજય” જીઓ
 વિમલવસહી ૩૦૬, ૩૪૦, ૫૧૭, ૫૨૨
 વિલાસનગર ૨૩૬
 વિશાલા ૭, ૮, ૧૧, ૫૭, ૫૮, ૬૫,
 ૮૧, ૮૩, ૧૦૨, ૧૯૭, ૨૧૪
 વિશ્વ વિદ્યાલય ૪૨૦
 વિસલપર ૩૫
 વિંધ્યગિરિ ૩૩૮, ૩૩૯
 વીળપુર ૩૩૬, ૪૫૭, ૫૯૩
 વીતજય ૧૧, ૬૧, ૨૩૦, ૪૪૧
 વીરનગર ૩૮૨
 વીરપુર ૮
 વીરમગામ ૫૨૨
 વેળનાથ ૪૨૧, ૬૧૧, ૬૧૨
 વેત્રવતી “બેટવા” જીઓ
 વેરાવલ ૨૯૬, ૩૮૨
 વેશવાડી (નગર) ૭૭, ૧૩૭
 વેસ (વેસાલી) “વત્સિકા” જીઓ
 વૈકુંઠપુરી ૬૧૧
 વૈભાર ૩ થી ૭, ૩૮, ૪૧, ૫૯,
 ૧૫૪, ૩૯૨
 વૈરાટ ૧૦, ૨૦૧, ૪૧૩
 વૈશાલી “વિશાલા” જીઓ
 વોદટા ૪૩૯

અકસ્થાન ૪૩૯
 અકુનિકાવિહાર ૫૨
 અનુજ્ઞ ૩૩, ૪૮, ૫૨, ૨૧૦, ૨૩૦,
 ૨૩૧, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૩,
 ૨૫૩, ૨૬૨, ૨૮૮, ૨૮૯,
 ૨૯૭, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧,
 ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૪૩, ૩૪૬,
 ૩૭૫, ૩૮૧, ૪૨૨, ૫૧૭,
 ૫૨૨, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૭,
 ૫૩૮, ૫૪૨, ૫૪૬, ૫૭૧,
 ૫૭૨, ૫૭૫, ૫૮૧, ૫૮૨,
 ૬૦૨ થી ૬૦૮
 અનુજ્ઞાવતાર ૫૭, ૨૧૪, ૬૦૪
 અમીપદ્ર ૩૮૫
 અરાવિકા ૨૦૮
 અસ્ત્રભંડાર ૨૦૬
 અંખકૂવો ૩૫૦
 અંખેશ્વર ૫૫, ૫૬, ૨૧૦, ૪૫૨,
 ૫૧૪, ૫૨૫
 અંખોદ્ધાર ૫૩૨
 આકંભરી ૧૯૭, ૫૧૩, ૫૧૬
 આંકિલ્ય ૧૦
 આખરજી " સમ્મેતશિખર " જીઓ
 આયાલકોટ ૨૩૧, ૨૩૨, ૪૪૧
 આરકાપ ૪૭
 આરોહી ૩૭
 આલા ૫૭૩
 આવગંજ ૩૪૮
 આશુપાલગઢ ૨૧૬
 આહોર ૩૮૨
 આશોદા ૩૮૬
 આકનાસ ૫૮૨

આકિમતી ૧૦
 આરસેન ૧૧, ૪૩૪
 આરીપુર (શારિય) ૧૦, ૪૬
 અવજીભેલગોલ ૧૬૧, ૨૯૨, ૩૩૦,
 ૩૩૧, ૫૨૨
 આવસ્તિ ૯, ૧૧, ૧૮, ૪૬, ૧૫૪,
 ૫૯૬ થી ૬૦૦
 આકાંતા ૨૪૧
 આનગર ૩૫૮
 આપુર ૫૧
 આમાલપુર " બિન્નમાલ " જીઓ
 આરંગમ્ ૩૯૯
 આતામ્બી ૧૧, ૧૮
 સતારકપુર ૫૩૧, ૫૩૩, ૫૩૭
 સત્યપુર ૩૫૧
 સપાદલક્ષ ૨૮, ૨૯, ૫૦૭, ૫૯૧,
 ૫૯૨
 સમયુ પુરી ૫૧૧
 સમલીવિહાર ૫૩, ૨૧૦, ૬૦૪
 સમ્મેતશિખર ૧૭, ૫૦૩, ૫૨૨, ૫૪૫
 સવાલક ' સપાદલક્ષ ' જીઓ
 સસરામ ૨૦૧
 સહસલિંગ ૫૨૨
 સહસાત્રવન ૬૦૫
 સહેટમહેટ " આવસ્તિ " જીઓ
 સહોર ૪૨૦
 સંડેર ૫૭૦
 સાકેત ૧૦
 સાચોર ૩૪૭ થી ૩૫૧, ૩૬૬, ૫૪૫,
 ૫૮૦
 સાદરી ૩૮૨, ૫૭૮, ૫૯૩, ૬૦૧,
 ૬૦૬

સામરોલી ૨૮
 સાયરવસહી ૫૬૮, ૫૬૯
 સાલ્સેટ ૨૦૬
 સાંચી ૭૪, ૭૬ થી ૭૮, ૨૦૫, ૨૦૭,
 ૩૫૧, ૬૧૨, ૬૧૩
 સાહેરાવ ૫૪૨, ૫૬૮ થી ૫૭૩,
 ૫૭૮, ૫૯૩, ૬૦૧
 સિદ્ધગિરિ “ શત્રુઞ્ચ ” જુઓ
 સિદ્ધશિલા ૨૩૨
 સિદ્ધાયલ “ શત્રુઞ્ચ ” જુઓ
 સિવની ૫૩૭
 સિવંતગિરિ ૨૧૦
 સિંધુ (નદી) ૧૬૭
 સિંધુ-સૌત્રી ૭, ૧૧, ૨૮, ૬૧,
 ૬૫, ૨૧૯, ૨૩૦, ૨૭૮, ૩૪૪,
 ૩૫૫ થી ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૯,
 ૪૪૦, ૫૦૫, ૫૭૪
 સિંહચુકાપલ્લી ૨૦૭ થી ૨૦૯
 સિંહનિષલા ૪૫૫
 સિંહપુરી ૪૬, ૨૩૦
 સિંહલ ૧૭, ૫૧, ૫૨, ૧૭૮
 સીમલા ૫૯૯
 સીરકાપ ૨૦૦, ૨૩૦
 સીલોન ૧૭૪
 સુગ્રીવ ૭
 સુધોપ ૮
 સુદર્શન ૭, ૮, ૩૫૩
 સુદર્શનાવિહાર ૫૨
 સુજહપુર ૫૧૩
 સુલતાનગંજ ૬૧૨
 સુવાસરા ૨૦૭
 સુસાણી ૨૭

સુહમ્ય ૫૪૦
 સુહાનિયા ૫૪૦
 સુથરી ૩૭૦
 સૂર્યકુંડ ૩૮૩, ૫૨૨
 સૂર્યપૂરક ૨૯૯
 સૂર્યમંદિર ૬૫
 સેમરખેડી ૩૨૮
 સેવાડી ૫૯૩
 સૈંધવ ૫૩૮
 સોજત ૬૦૦
 સોનપુર ૨૧૮
 સોપારક ૧૮૪, ૩૦૨, ૩૩૭, ૩૪૧
 સોપાલા ૩૩૭
 સોહનગઢ ૩૪૯
 સૌગંધિક ૮
 સૌરાષ્ટ્ર ૧૦, ૩૩, ૪૮, ૫૫, ૧૭૪,
 ૨૨૬, ૨૮૮, ૨૯૬, ૩૫૩ થી
 ૩૫૮, ૩૭૯, ૩૮૨, ૩૮૫,
 ૩૯૦ થી ૪૦૦, ૪૪૦, ૪૪૨,
 ૪૫૭, ૪૯૮, ૫૦૫, ૫૪૦,
 ૫૪૭, ૫૭૪, ૫૭૫, ૬૦૧
 સ્તંભ ૭૪, ૭૮, ૨૧૮, ૨૪૭, ૪૫૨,
 ૫૩૯, ૫૬૦, ૬૦૩, ૬૦૪,
 ૬૪૦, ૫૦૭, ૫૪૦, ૫૬૬
 સ્તંભન “ ખંભાત ” જુઓ.
 સ્તૂપ ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૪, ૫૫,
 ૬૨, ૭૪, ૭૬ થી ૭૮, ૮૧,
 ૧૭૫, ૧૮૦, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૩૦,
 ૨૪૦, ૨૮૦, ૫૪૬, ૬૧૭
 સ્થાનેશ્વર ૪૪૦
 સ્મૃતિસ્તંભ ૪૫૨
 સ્વર્ણગિરિ ૫૯, ૩૪૯ થી ૩૫૨

વર્ગ : ૭

ગ્રંથો

જૈન આગમો, જૈન ગ્રંથો, જૈનેતર ગ્રંથો
સામયિકો, લેખો લિપિ વગેરે.

અખંડ આનંદ ૩૫૮

આણ્વઓગદાર ૪૨૧, ૪૨૬, ૪૨૭,
૪૬૬, ૪૮૫

આણ્વઓગદારાણિ ૩૪૬

આણ્વતરોવવાઈ (અનુત્તરૌપપાતિક)
૮, ૪૨, ૪૨૨

અનુયોગદાર “આણ્વઓગદાર” જુઓ.

અનેકાક્ષરી ૨૪૩

અનેકાંત ૭૭, ૧૬૮, ૫૪૦

અનેકાંતજયપતાકા ૩૭૬, ૩૭૭,
૪૮૫, ૪૮૬

અનેકાંત પ્રવૃદ્ધ ૪૮૫

અનેકાંતવાદપ્રવેશ ૪૮૫

અનેકાંતસિદ્ધિ ૪૮૫

અનતોત્ત લાઈફ ઓફ જીસિસ કાઇરટ
૨૭૮, ૨૭૯

અનન્તજિનથયં ૪૬૩

અપાપાં ૩૬૫ ૨૨૪

અપભ્રંશ ૪૫૨

અભયદેવપ્રમંથ ૫૬૨, ૫૬૨

અભિધાનં ૧૬૮

અમમચરિત્ર ૧૨૦, ૨૫૮, ૩૬૮,
૪૬૩, ૫૧૬, ૫૧૮

અમારીપત્ર ૫૮૩, ૫૮૭

અયોગ્યબ્ય. ૨, ૫૫

અરુણોપપાત ૪૨૮

અર્ધકાંડ ૫૬૩

અર્હદ્યુદામણિ ૪૮૫

અર્થી હિરટરી ૫૪૦

અવધ ગેઝેટીઅર ૫૬૯

અવધાન ૧૩

અશોકે ધર્મલેખ ૧૬૦

અજુક ૪૮૫

અજુલક્ષી

અજુસત્તતિ ૫૬૨

અજુસહસી ૩૪૫

અર્જાગ ૧૩, ૩૩૦

અંગ ૩, ૭, ૧૫, ૪૦ થી ૪૪,
૧૧૩, ૧૩૨, ૧૫૨, ૨૧૩,
૨૮૬, ૨૯૫, ૩૦૪, ૩૧૬,
૩૯૨, ૪૧૫ થી ૪૨૪, ૪૩૧,
૫૬૨

અંગચૂલિકા ૪૨૮

અંગવિજ્ઞા (વિદ્યા) ૧૮૦, ૧૯૭,
૨૧૩, ૪૩૧, ૫૪૫, ૫૮૧,
૫૮૨

અંગૂડપ્રશ્ન ૪૨૩, ૪૩૦

અંચલ. પદ્મા ૧૨૫, ૧૨૯, ૩૪૭,
૬૨૨

અંજનકૃષિકાપોથી ૫૭૧

અંતગડ (અંતકૃત) ૪૩, ૪૨૨, ૪૩૦

અંખિકામંત્ર ૪૪૬

આકાશગામિની ૨૪૧, ૨૮૬, ૨૮૮,
૪૨૯, ૫૭૧, ૫૭૪

આખ્યાનમણિ ૫૧૦

આગમ ૪૨ થી ૪૫, ૧૦૮, ૧૧૦,
૧૨૨, ૧૩૧ થી ૧૫૪, ૧૬૩,
૧૮૨ થી ૧૯૦, ૧૯૩, ૧૯૫,
૨૧૨ થી ૨૧૭, ૨૬૫, ૨૮૬,
૨૯૦, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૩,
૩૦૪, ૩૧૬, ૩૬૬, ૩૬૦ થી
૩૯૩, ૪૧૪ થી ૪૩૯, ૪૪૪,
૪૪૮, ૪૬૯, ૫૮૫, ૬૦૬ થી
૬૦૯

આચારદિનકર ૪૩૩

આચારપ્રકરણ ૪૨૮

આજીવકલેખ ૩૧૩

આતુરપ્રત્યાખ્યાન ૪૨૭

આત્માનુશાસન ૩૪૬, ૪૮૫

આત્માનુશાસિત ૩૪૬, ૪૨૬

આત્મવિશુદ્ધિ ૪૨૭

આત્મસિદ્ધિ ૪૮૫

આદર્શપ્રશ્ન ૪૨૩, ૪૩૦

આદિપુરાણ ૨૯૨, ૩૨૧ થી ૩૩૦

આમમીર્માસા ૩૪૫

આખૂ-પ્રસાસિત ૬૨૨

આચરંગ (આચારંગ) ૪૧, ૪૬, ૪૭,
૪૮, ૫૦, ૧૧૨, ૧૫૪, ૨૫૬,
૨૮૮, ૨૯૪, ૩૧૬, ૩૩૭,
૩૯૩, ૪૧૫, ૪૨૧, ૪૩૦,
૪૪૬, ૪૩૭, ૪૬૬, ૫૬૧,
૫૬૨

આચારના ૧૩૭, ૧૬૧

આકિં. સર્વે. ઇન્ડિયા ૫૪, ૫૩૮,
૫૯૮, ૫૯૯, ૬૧૩

આવસ્થય (આવશ્યક) ૪૫, ૫૯, ૭૪,

૭૬, ૮૦, ૧૨૨, ૧૨૩, ૨૬૫,

૨૯૨, ૨૯૯, ૩૧૨, ૩૧૬,

૩૩૭, ૪૨૪, ૪૨૬, ૪૩૬,

૪૩૭, ૪૬૬, ૪૮૨, ૪૮૫,

૪૯૧, ૪૯૨, ૫૧૪, ૬૨૧

આસીવિષ ૪૨૯

ઋચિપથિદી ૩૪૨

ઇતિહાસ ૫૦૪, ૫૪૨, ૫૭૪, ૬૦૬,
૬૦૭

ઇસિલાસિય “અપિલાસિત” જ્યો.

ઇસુખીસ્તનું અસાત જીવન ૨૭૮,
૨૭૯

ઇન્જિલ ૨૭૭ થી ૨૮૩

ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી ૨૦૧, ૨૬૭,
૫૯૯, ૬૦૦

ઇન્ડિયન કિવન્સ ૩૫૪

કેટલોક ઓફ ધી ઇન્ડિયન કિવન્સ ૩૫૪

કિર્યાટન ૪૨૮

કિર્યાટ (કિર્યાટ) ૩૫૧

કિર્ણાન્તસેલ. ૫૦૨

કિર્ણાન્તસેલ (કિર્ણાન્તસેલ) ૪૫, ૪૭,
૧૨૨, ૩૦૪, ૩૧૬, ૩૬૬,
૪૦૧, ૪૨૭, ૪૩૬, ૪૩૭,
૪૬૬, ૪૭૩

કિર્ણપુરાણ ૯૪, ૨૯૨, ૩૨૦ થી
૩૩૦

કિર્ણાનસૂત્ર ૪૨૮

કિર્ણપ્રસાસિત ૧૯૪, ૧૯૬

કિર્ણપ્રસાસિત ૨૩, ૨૯, ૩૩, ૩૫,

૫૧૮, ૬૨૨

ઉપદેશકલ્પ. ૯૪
 ઉપદેશકંઠલી ૫૧૧
 ઉપદેશતરંગિણી ૬૨૨
 ઉપદેશપદ ૧૩૧, ૪૩૮, ૪૮૫, ૫૦૯
 ઉપદેશપ્રાસાદ ૬૨૩
 ઉપદેશમાલા ૪૦૫ થી ૪૦૮, ૪૩૧,
 ૫૦૯, ૫૧૨, ૫૬૫, ૫૬૬
 ઉપદેશમાલા શકુન ૪૦૭
 ઉપદેશરતનાકર ૬૨૨
 ઉપદેશસપ્તતિ ૪૫૬, ૬૨૩
 ઉપમિતિ ૯૫, ૩૪૩, ૪૯૨, ૫૦૯,
 ૫૧૧, ૫૨૨, ૫૬૫
 ઉપાંગ ૧૯૧
 ઉપધાનવિધિ ૫૪૪
 ઉદલાસ રાચવ ૬૨૨
 ઉવવાર્ષ ૪૨૧, ૪૨૪, ૪૩૨
 ઉવસગ્ન (ઉવસર્ગ) હર ૧૨૦, ૧૨૩
 થી ૧૩૦, ૨૯૨, ૫૮૬
 ઉવાસગ ૪૩, ૪૨૨
 ઋચા ૧૨૦
 ઋષિદત્તાઓપાધ ૩૪
 ઋષિભાષિત ૧૨૨, ૩૦૪, ૪૨૮,
 ૪૨૯, ૪૩૬
 એકલિંગમાહાત્મ્ય ૩૮૮
 એકાદશાંગી ૨૮૬, ૩૯૨, ૪૧૫ થી
 ૪૨૪, ૪૩૧
 એનસાઈક્લોપિડિયા ૪૩૮
 એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ રિલિજિ-
 અન્સ એન્ડ એથિક્સ ૩૧૩
 એન્ડ્રીયેરી ઓફ કાડીયાવાડ એન્ડ
 કુન્ડ ૩૩૪, ૩૩૫

એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા ૩૩૫, ૫૩૬,
 ૫૬૦
 એપિગ્રાફિકા ક્યુલ્ટિકા ૩૩૮
 એન્શ્યન્ટ ઇન્ડિકા ૫૪
 ઓહ નિજ્જુતિ (ઓધનિયુક્તિ) ૪૬
 ૪૭, ૪૯, ૫૭, ૬૧, ૧૨૩,
 ૪૩૧, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૮૫
 ઔપપાતિક “ઉવવાઈ” જુઓ.
 કપ્પસૂત્ર “કદપસૂત્ર” જુઓ.
 કથાકોશ ૪૮૫
 કથાકોષ (દિ) “જુહતકથાકોષ” જુઓ.
 કથાવલી ૨૬૬, ૪૮૧, ૬૨૧
 કથાચરિત ૧૬૧
 કમ્મપયડી ૪૦૩, ૪૩૧, ૪૩૭
 કમ્મથયજ્ઞતિ ૪૮૫
 કપૂરમંજરી ૪૩૫
 કર્મગ્રંથ ૨૯૮, ૪૪૩, ૫૬૩
 કર્મચંદ્રામૃત ૨૩૧, ૬૨૩
 કર્મપ્રાભૂત ૩૪૫
 કર્મવિપાક ૫૬૩
 કલિવૃત્તાત ૧૬૩
 કલ્પવૃક્ષહાર ૩૧૬
 કલ્પસૂત્ર (કપ્પસૂત્ર) ૧૨૦, ૧૭૫,
 ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૩, ૨૬૫,
 ૨૭૪, ૨૯૭, ૩૬૩, ૩૯૨,
 ૪૧૪, ૪૨૪, ૪૨૭, ૪૩૧,
 ૪૩૬, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૩,
 ૪૪૪, ૪૪૬, ૫૧૫, ૬૨૧
 કલ્પાકલ્પ ૩૧૬
 કલ્પાવર્તસિકા ૪૨૯
 કલિપતા ૪૨૯

કલ્પિતાકલ્પિતા ૪૨૪
 કલ્યાણમંદિર ૨૫૧, ૨૫૬, ૪૬૧
 કલાયપ્રાભૂત ૧૮૫, ૩૧૭
 કહારયજુકોસો ૪૬૩
 કાઠિયાવાડ ગેઝિટિયર ૩૪૦
 કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ૩૨૩
 કાદંબરી ૪૦૪, ૪૬૪
 કામસૂત્ર ૧૬૮
 કાલિકાચાર્યકથા ૩૪, ૨૨૯, ૨૨૮,
 ૨૬૪, ૫૫૮, ૫૫૯
 કાલક. પટ્ટાવલી ૫૫૬ થી ૫૫૮.
 કાલકસંહિતા ૨૨૮
 કાલગાન, ૨૪૩
 કાલિકાશ્રુત ૩૧૧
 કાવ્યપ્રકાશ ૫૧૭
 કાવ્યમીમાંસા ૪૩૪
 કાવ્યાનંદશી ૪૩૪, ૪૩૫
 કાર્તિકૈમુદી ૬૨૧
 કાવ્યાનુશાસન ૪૩૮
 કુમારપાલચરિત્ર ૪૪૯, ૫૨૦, ૫૨૧,
 ૬૨૧, ૬૨૨
 કુમારપાલપ્રતિબોધ ૨૩૨
 કુમારપાલ રાસ ૬૨૩
 કુવલયમાતા ૪૦૮, ૪૪૯ થી ૪૫૧,
 ૪૭૩, ૪૯૨, ૪૯૩, (૫૧૨),
 ૫૧૮, ૫૩૫
 કુપારસ કોશ ૬૨૩
 કૃષોલિક ઇતિહાસ ૨૮૧ થી ૨૮૩
 કૃષ્ણીજ હિસ્ટરી ૩૫૬
 કૌટિલેય અર્થશાસ્ત્ર ૧૬૮
 ક્રિયારતનસમુચ્ચય ૫૦૨
 કલેક્શન ઓફ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ઇન્ડો-
 કીપ્શન ૩૩૪, ૩૩૫

ખગોળ ૪૧૮, ૪૨૫, ૪૮૨
 ખરતર. પટ્ટા. ૬૨૩
 ખિત્તસમાસ 'ક્ષેત્રસમાસ' જુઓ
 ખુશાલપટ્ટાવલી ૨૨૦, ૨૨૩, ૨૭૨,
 ૨૭૫, ૨૯૦, ૩૪૯, ૫૪૨
 ગણિતવહો ૪૩૬, ૫૩૦, ૫૩૭
 ગગનગામિની 'આકાશગામિની' જુઓ.
 ગન્ધમત પ્રખંધ ૩૫,
 ગન્ધાચાર ૩૯૨, ૪૩૧
 ગણધરવાદ ૪૫૭
 ગણધરસાર્થશતક ૩૬૫
 ગણિવિજ્ઞા (વિદ્યા) ૪૨૬, ૫૮૨
 ગતિપ્રવાદ ૪૩૦
 ગરુડોપતાત ૪૨૮
 ગર્ગ પાશ્વકાવલી ૫૬૩
 ગદ્યબીવિદ્યા ૨૨૬, ૨૬૪, ૨૭૬
 ગંગારતોત્ર ૧૪૧
 ગંડિકા ૪૪, ૨૨૮, ૨૯૦, ૨૯૧
 ગંધહસ્તિ ૨૫૬, ૩૪૫, ૩૬૭, ૩૯૨,
 ૩૯૩, ૪૬૬
 ગાથા સત્તસર્થ ૪૩૬
 ગાથા સહસ્રી ૩૯૩
 ગિરિપ્રવચન ૨૭૯
 ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ૩૫૭,
 ૪૪૩, ૫૩૫, ૫૮૭, ૫૯૫
 ગુજરાતનો ઇતિહાસ ૩૫૩, ૩૫૪, ૫૪૧
 ગુરુકાવ્યાષ્ટક ૨૮
 ગુરુગુણરતનાકર ૬૨૩
 ગુરુપર્વકમ ૨૮૪, ૫૦૨, ૬૨૨
 ગુરુ વંદનવૃત્તિ ૫૧૪
 ગુર્વાવલી ૧૨૦, ૪૧૩, ૪૪૫, ૪૮૯,
 ૪૯૧, ૬૨૨

ગુજરાતવલી ૬૨૩
 ગૃહધર્મ ૫૧૩
 ગોદાવરીકાવ્ય ૫૧૪
 ગોમ્મટસાર ૩૨૨ થી ૩૩૦
 ગૌડપ્રગંધ ૫૩૦, (૫૩૭)
 ગ્રીકપ્રાંથ ૧૬૩
 પ્રાંથભંડાર ૫૦૩, ૫૩૪, ૫૭૭, ૫૯૪
 ગ્વાલિયર-પ્રશસ્તિ ૫૩૮, ૫૪૦
 અઉવન્નપુરિસચરિયં ૩૦૫, ૪૧૦,
 ૫૬૧, ૫૬૨
 અચનામું ૪૪૧
 અતુવિંશતિ પ્રગંધ ૧૨૫, ૨૦૯,
 ૩૭૬, ૩૯૩, ૪૮૧, ૫૨૪,
 ૬૨૨
 અતુવિંશતિ રતુતિ ૪૮૫, ૪૯૪,
 ૫૩૪
 ચરણુવિધિ ૪૨૭
 ચમત્કાર ૫૭૨
 ચંડીશતક ૪૬૪
 ચંદ્રવન્નતિ (ચંદ્રપ્રગતિ) ૩૦૪, ૪૨૮
 ચંદ્રકેવલચરિત્ર ૫૬૫
 ચંદ્રગિરિશિખાલેખ ૨૬૨, ૩૩૦,
 ૩૩૧, ૩૪૨
 ચંદ્રપ્રભચરિત્ર ૨૯, ૩૧, ૩૦૬
 ચંદ્રવેધ્યક ૪૨૬
 ચંદ્રલેખા ચોપાઇ ૫૫૮
 ચાણક્યનીતિ ૧૬૮
 ચારણ સ્વપ્ન ૪૨૯
 ચૂર્ણિ ૨૫૮, ૨૭૧, ૨૯૮, ૩૩૭,
 ૩૪૨, ૪૩૦, ૪૩૭, ૪૫૮,
 ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૯૧, ૫૧૦,
 ૫૬૭, ૬૨૧

ચૂલિકા ૧૫૨ થી ૧૫૪
 ચૈત્યવંદણ. 'ચૈત્યવંદન' જુઓ
 ચૈત્યવંદન ૩૪૨, ૩૪૫, ૩૫૧, ૪૪૭,
 ૪૮૫, ૪૮૬, ૫૧૦, ૫૧૪,
 ૫૬૫
 ચોરાશી આગમો ૪૧૫ થી ૪૩૦
 ચૌદવિધા ૪૭૩
 છાંપડ 'પદ્મખંડગમ' જુઓ
 છેદસૂત્ર ૧૨૨, ૧૨૪, ૩૦૪, ૪૩૭
 જગદુચરિત્ર ૬૨૨
 જગચિંતામણિ ૫૨
 જગદ્ગુરુકાવ્ય ૬૨૩
 જર્નલ. ૬૦, ૫૪૦, ૫૯૮
 જન્મભૂમિ ૩૩૪, ૩૩૫
 જયતિ જગદ્દરશા ૫૩૧
 જયધ્વજા ૧૮૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૪૦૪
 જયપત્ર ૫૫૭
 જંબૂદ્વીપ પ્રગતિ ૪૨૮, ૪૩૭, ૪૮૫
 (જંબૂદ્વીપવપત્રિતિ)
 જંબૂદ્વીપ સમાસ ૩૬૫, ૩૬૮, ૫૬૨
 (જંબૂદ્વીપ સમાસ ૫૬૨)
 (જિજ્ઞહરપદિમાથોત્ત ૪૮૫)
 જિનશતક ૨૮
 જિનરતુતિ ૩૪૫
 જિનાગમ 'આગમ' જુઓ.
 જીતકલ્પ, ૧૯૨, ૧૯૪, ૨૪૫, ૪૩૦,
 ૪૩૭, ૪૬૬, ૫૧૦, ૫૧૪
 જીતમર્યાદા ૧૮૨
 જીવવિચાર ૫૬૯
 જીવદેવ-પ્રગંધ ૫૫૫
 જીવસમાસ ૪૩૧, ૫૬૨
 જીવસિદ્ધિ ૩૪૫

જીવાભિગમ ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૩૧,
૪૩૭, ૪૮૫, ૫૨૨

જીવહાર્તાન ૫૪૮

જીનાગદ ૧૭ ૩૩૪, ૩૩૫

જૈન ૪૪૨, ૪૮૫

જૈનઆગમ ૦ ગૂઝરાત ૬૧૪, ૬૧૫

જૈન ગૂઝર કવિઓ ૩૫, ૩૮

જૈન ગ્રંથાવલી ૧૩૦

જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ૧૧૨

જૈનધર્મ પ્રકાશ ૬૧૨

જૈન પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ૨૧૭

જૈનયુગ ૩૮, ૪૬૨

જૈન ક્ષિપિ ૫૦૩

જૈનસિદ્ધરેચર ૫૦૧

જૈન રાગઓ ૧૬૨

જૈન સત્ય પ્રકાશ ૩૨, ૪૬, ૫૬,
૫૭, ૬૬, ૧૬૨, ૨૦૭, ૨૧૦,
૨૧૮, ૨૧૯, ૨૩૬, ૨૬૪,
૨૬૫, ૩૦૬, ૩૩૫, ૩૩૬,
૩૩૯, ૩૪૦, ૩૫૧, ૩૫૭,
૪૪૧, ૪૪૩, ૪૫૦, ૪૫૨,
૪૫૬, ૪૬૭, ૪૭૨, ૪૮૮,
૫૧૮, ૫૨૧, ૫૨૪, ૫૩૪,
૫૪૦, ૫૪૩, ૫૫૯, ૫૬૧,
૫૯૮

જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ ૪૦૬

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
૨૩૫, ૫૧૮, ૫૩૭

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૩૫, ૧૯૪,
૨૧૭, ૪૫૨

જૈન સિદ્ધાંત આસ્કર ૧૩૧, ૪૪૨

જૈનહિતૈષી ૩૨૮

જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ ૨૫૮

જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ ૨૪૨

જ્યોતિષ કરંડક ૨૪૩, ૪૩૧

જ્યોતિષ પ્રાણ ૪૩૧

જ્યોતિષશાસ્ત્ર ૫૬૨, ૫૬૩

જાણસયગ 'ધ્યાનશતક' જુઓ

ટખો ૪૩૭

ટિપ્પણ ૩૪૫, ૩૮૦

ટીડ રાજસ્થાન ૨૦૭, ૨૧૦, ૩૮૨,

૩૮૩, ૩૮૬, ૩૮૯, ૩૯૮,

૫૪૧, ૫૮૯

ઠાણાં (સ્થાનાંગ) ૯, ૪૨, ૩૬૬,

૪૧૭, ૪૨૧ થી ૪૩૧

ઝાયાધમ્મકલા (સાતાધમ્મકથા) ૪૨,

૪૨૧, ૪૨૨

જિજ્ઞુસિ (નિયુક્તિ) ૪૧ થી ૪૪,

૪૯, ૫૮, ૬૧, ૭૪, ૭૬,

૮૦, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૨૦, ૧૨૨

થી ૧૨૪, ૧૭૪, ૩૧૮, ૩૩૭

૩૯૨, ૪૩૦, ૪૩૬

તત્ત્વતરંગિણી ૪૮૫

તત્ત્વપ્રકાશક ૪૮૬

તત્ત્વબોધ વિધાયિની ૨૫૫

તત્ત્વાનુશાસન ૩૪૫, ૩૪૬

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૮૦, ૧૮૦, ૨૨૩,

૨૩૦, ૨૪૫, ૨૫૬, ૨૫૭,

૩૨૦ થી ૩૩૮, ૩૪૫, ૩૬૨

થી ૩૬૮, ૩૮૨, ૪૦૪, ૪૩૧,

૪૫૧, ૪૫૮, ૪૮૫, ૪૯૨, ૫૦૧

તપામજી પદાવલી ૧૮૨, ૨૩૫,

૩૪૭, ૩૯૩, ૪૮૯, ૬૨૩

તરંગવતી (લોલા) ૧૯૫, ૨૪૩,

૪૨૬, ૪૩૧
 તાંદુલવેયાલિપિ (તાંદુલવેયાલિક) ૪૨૬
 તામ્રપત્ર 'તામ્રપત્ર વૃંધ' જુઓ
 તારાગણ ૫૩૩
 તિજ્યપદ્ધતિ ૩૬૧
 તિત્થોગાલી ૨૬૯
 તિથિવ્યવસ્થા ૩૬૬
 તિલકમંજરી ૫૩૪, ૫૩૫
 તિલોપપન્નતિ ૨૯૨
 તીર્થકલ્પ ૧૯૪, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૯૩,
 ૪૫૬, ૪૮૮, ૪૯૦, ૫૦૫,
 ૫૯૭, ૬૨૨
 તીર્થમાલા ૩૪૩, ૫૯૭, ૬૧૧, ૬૨૪
 તીર્થસ્તુતિ ૫૨૫, ૫૫૧, ૫૯૦
 તેજોગ્નિનિસર્ગ ૪૨૯
 ત્રિપિટક ૧૩, ૩૧૩
 ત્રિપુરાગમ ૫૧૩
 ત્રિપુરુષ ચારત્ર ૪૪૮
 ત્રિભંગીસાર ૪૮૫
 ત્રિવર્ણચાર. ૩૨૦ થી ૩૩૦
 ત્રિષ્ટિશલાકા ૪૧૦, ૫૨૦, ૬૨૧,
 ત્રૈલોક્યપ્રકાશ ૫૧૨
 થંભણાપાસથય ૪૬૩
 થેરાવલી "સ્થિરાવલી" જુઓ
 દર્શનસાર ૩૧૭ થી ૩૩૦
 દશવૈકલિક ૧૧૦ થી ૧૧૬, ૧૨૨,
 ૧૨૪, ૩૧૬, ૪૨૪, ૪૩૧, ૪૩૩,
 ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૫૮, ૪૮૫, ૫૧૪
 દશાંતકલ્પ ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૩,
 ૪૨૭, ૪૩૬
 દક્ષિણ ઇતિહાસ ૬૦
 દાનશાસન ૫૪૦, ૫૭૭, ૫૯૪

દિગંબર ઇતિહાસ ૩૧૫ થી ૩૩૩,
 ૩૩૮
 દિગંબર જ્ઞેન ૩૩૩
 દિગંબર પદ્માવલી ૩૨૯ થી ૩૩૩
 દિઢિવાઓ (દષ્ટિવાદ) ૪૩, ૩૦૪,
 ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૧૧, ૪૦૪,
 ૪૨૪, ૪૩૨, ૪૩૩
 દિનશુદ્ધિદીપિકા ૪૦૭, ૪૮૫
 દિવ્યાવદાન ૧૩, ૨૦૧
 દીપવંશ ૧૬૩
 દીર્ઘદશા ૪૨૯
 દુષ્કૃતિકા ૪૯૨
 દુર્ગપદ વ્યાખ્યા ૫૧૦
 દુષ્યમ ગાંડિકા ૨૭૦
 દુસ્સમસમણ્યું ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૬,
 ૨૨૪, ૨૪૫, ૨૬૧, ૩૯૩,
 ૪૮૭, ૪૯૦, ૫૦૬, ૬૨૧
 દષ્ટિવિષભાવના ૪૨૯
 દેવનાગરી ૫૦૩
 દેવવાચક થેરાવલી ૪૪૯
 દેવાનંદા બ્યુદ્ધ ૬૨૪
 દેવાગમ સ્તોત્ર ૩૪૫, ૪૩૧
 દેવીચંદ્ર ગુપ્ત ૩૯૬,
 દેવેન્દ્ર નરકેન્દ્ર ૪૮૫
 દેવેન્દ્રસ્તવ ૪૨૬
 દેવેન્દ્રોપપાત ૪૨૮
 દેવર્ષિ પદ્માવલી ૪૧૪, ૪૪૯
 દોગિદ્ધિદશા ૪૨૯
 દોષદ્વી ૪૦૬
 દોષપ્રાભૂત ૧૮૫, ૩૧૭
 દંસણુસિતરી ૪૮૫
 દંસણુસુદ્ધિ ૪૮૫

દ્વાત્રિંશિકા ૨૫૫
 દ્વાદશાર નયચક્ર “નયચક્ર” જુઓ
 દ્વાદશાંગી (૧૨ અંગો) ૩, ૭, ૧૫,
 ૪૦ થી ૪૪ ૧૧૩, ૧૩૨, ૧૫૨,
 ૨૧૩, ૨૯૫, ૩૦૪, ૩૧૬,
 ૫૧૫ થી ૪૨૪
 દ્વિપદનયપેટિકા ૪૮૫
 દ્વીપસાગરપ્રગટિ ૪૨૮
 ધમ્મકરૂપકુમો ૫૧૩
 ધમ્મસંગહણી ૪૮૫
 ધમ્મિત્તદ્વિતી ૪૧૧
 ધરણોપપાત ૪૨૮
 ધરણોરમેન્દ્ર ૫૮૦
 ધર્મપ્રગટિ ૪૩૧
 ધર્મખંડુ ૪૮૫
 ધર્મવિધિ ૪૩૮
 ધર્મલાઝસિદ્ધિ ૪૮૫
 ધર્મસાર ૪૮૫
 ધર્મબ્રુદય ૬૨૨
 ધર્મોત્તરદિપ્તન ૩૮૦
 ધર્મોપદેશમાલા ૧૮૯, ૪૪૯, ૪૫૦,
 ૫૧૮ થી ૫૨૧, ૫૩૯, ૫૬૧
 ધવલા ૧૮૫, ૩૧૭
 દુત્તકખાણ ૪૮૫
 ધ્યાનશતક ૧૯૪, ૧૯૫, ૪૮૫, ૪૯૧
 ધી કૂરીશીકેશન ખાઈ એન આઈ
 વિંટનેસ ૨૭૮
 નમિજાણ ૧૮૪, ૪૬૩, ૪૬૪,
 નમુત્યુણકંપ ૪૫૪,
 નમોહર્ત ૨૪૮
 નયચક્ર ૨૫૬, ૩૭૧ થી ૩૭૭, ૪૩૧,
 ૪૫૮, ૫૬૬

નયાવતાર ૨૫૬
 નલાયન ૫૧૭
 નવપદ પ્રકરણ ૨૭, ૨૯
 નંદીપ્રેણીત ૫૬૯
 નંદીપટ્ટા ૧૮૦, ૧૮૬ થી ૧૯૦
 નંદીસૂત ૨૭૭, ૨૯૭, ૨૯૮, ૩૬૬,
 ૩૯૧, ૪૨૩, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૭,
 ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૮૫, ૪૯૧, ૫૧૦,
 ૬૨૧
 નાગપરિયાવલિકા ૪૨૮
 નાગરી પ્રચારિણી ૪૬૭
 નાટ્યદર્પણ ૩૯૬
 નાણુપંચગ ૪૮૫
 નાણુચિત્ત ૪૮૫
 નાણુપંચમીકલા ૫૫૯
 નાલિનદંતન પ્રપંચ ૩૩, ૬૨૨
 નિમિત્તવિધા ૨૪૩, ૨૯૨, ૩૩૦,
 ૪૩૦, ૫૬૨
 નિરયાવલિકા
 નિર્ધુક્તિ “જિભજ્જુતિ” જુઓ
 નિર્વાણકલિકા ૨૪૩
 નિશીથ ૧૯૪, ૨૨૮, ૨૩૪, ૨૩૮,
 ૨૭૦, ૩૧૬, ૪૧૬, ૪૨૮,
 ૪૩૨, ૪૩૭, ૪૬૬, ૪૬૭,
 ૫૧૦, ૬૧૪
 નીતિસાર ૩૨૮
 નૃતત્ત્વનિગમ ૪૮૬
 નેમનાથ ચરિત્ર ૪૧૦
 નેમિઃ સમાહિત ૫૫૮, ૫૫૯
 વૈ ૦ ન્યાયદર્શન ૨૫૮
 ન્યાય ૦ પ્રદેશ ૨૫૮
 ન્યાયપ્રવેશ ૪૮૫, ૫૦૯

ન્યાયસુખ ૨૫૮	પરિશિષ્ટપર્વ ૧૧૧, ૧૩૩, ૧૫૫,
ન્યાયવિનિશ્ચય ૪૫૭	૧૫૭, ૧૬૮, ૨૬૬, ૬૨૧
ન્યાયસાર ૫૨૦	પંચકલ્પ ૧૨૨, ૧૯૨, ૨૪૫, ૪૩૦,
ન્યાયસૂત્ર ૨૫૩	૪૩૧, ૪૩૭
ન્યાયાગમાનુ ૨૫૬, ૩૭૭, ૪૫૭	પંચલિપંકી ૪૮૫
ન્યાયાવતાર ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૮, ૪૩૧,	પંચધાન્ય ૪૮૬
૪૮૫, ૫૬૫	પંચપ્રમાણ ૨૭
પદ્ધતિ (પ્રકીર્ણક) ૪૫, ૧૬૮, ૪૩૭	પંચમંગલ ૨૯૦
પદ્ધતિચરિત્ર ૩૦૫, ૪૦૮ થી ૪૧૦,	પંચલિંગી પ્રકરણ ૪૮૫
૪૩૧	પંચવસ્તુ ૨૪૫, ૨૫૭, ૨૫૮, ૪૮૫,
પદ્ધિસત્તરી ૫૫૯	૪૮૬
પદ્ધિસત્તરી (પદ્ધિસત્તરી) ૧૨૩, ૨૨૮	પંચસંગ્રહ ૩૪૨, ૪૦૪, ૪૩૧
પદ્ધિવલી ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૩૦, ૨૪૪,	પંચાશક ૩૪૨, ૩૬૬, ૪૮૬
૩૫૧, ૪૮૭ થી ૪૯૦, ૫૦૮,	પંચસુત્ર ૪૮૬
૫૧૯, ૬૧૫, ૬૨૪, ૬૨૪	પંચિકા ૪૩૭, ૫૮૯
પદ્ધિવલીસમુચ્ચય ૭૧, ૧૭૦, ૧૯૬,	પાલીસાહિત્યકી રૂપરેખા ૪૩૪
૪૩૩, ૪૬૩, ૪૭૩	પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર ૨૨૯, ૪૬૩, ૫૧૭,
પદ્ધિમાત્રા ૫૦૩	૫૫૮, ૫૯૧
પદ્ધિસમ્મિદામગ્ગ ૪૩૩	પાસનાહચરિત્ર ૪૬૩
પદ્ધિવાગરણ (પ્રશ્નચક્ર) ૪૩,	પાસિકસૂત્ર ૩૪૨, ૪૨૪, ૪૩૦
૪૨૩, ૪૨૯, ૪૩૦	પાસિચરિત્ર ૫૨૦
પદ્ધિચરિત્ર ૩૨૩, ૩૭૪, ૩૭૬, ૪૦૯,	પાસિપાદવર્ણન ૩૮
૪૧૦	પિંડનિર્ણય ૧૨૦, ૧૨૨, ૪૮૬
પદ્ધિવલી અલુક ૫૮૯	પિંડવિશુદ્ધિ ૩૪૨, ૫૮૯
પદ્ધિવલી ચોપાઈ ૫૫૮	પુણ્યાશ્રવણકોષ ૨૭૭, ૩૧૬
પદ્ધિવલી (પ્રશ્નપત્ર) ૧૮૧, ૩૬૫,	પુરુષવર્ધક ૫૫૯
૪૨૧, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૩૦ થી	પુરાણ ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૭૪, ૨૬૭,
૪૩૨, ૪૮૬	૫૦૭
પરકાયપ્રવેશ ૫૪૬, ૫૭૪	પુરાતત્ત્વનિર્ધારણ ૪૨૧, ૪૩૪
પરલોગસિદ્ધિ ૪૮૬	પુરાતન પ્રશ્નસંગ્રહ ૩૯૩, ૬૨૧
પરિશિષ્ટપ્રમાણ ૪૬૩, (૫૧૩)	પુરિસચરિત્ર (ચક્રવર્તિપુરિસ)
પરિચીત્ત સ્તંભ ૩૫૫	પુષ્પચૂડા ૪૨૯

પુષ્પિકા ૪૨૯	૪૬૧, ૪૭૧, ૪૭૩, ૪૮૦,
પુસ્તકાર્થ ૪૩૨, ૪૪૪, ૪૬૯, ૫૦૦	૪૮૮, ૫૧૦, ૫૧૨, ૫૧૮,
પુંડરીક ૩૧૬	૫૨૪, ૫૩૭, ૫૫૪, ૫૫૫,
પૂજાપ્રકરણ ૩૬૫	૫૬૨, ૫૮૬, ૫૯૧, ૫૯૨,
પૂર્વ ૪૪, ૭૭, ૯૪, ૧૧૩, ૧૨૪,	૬૦૩, ૬૨૨
૧૩૪, ૧૮૪ થી ૧૯૦, ૨૧૩,	પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાલંકાર ૩૬૫
૨૨૯, ૨૮૬, ૨૯૧ થી ૨૯૭,	પ્રમાણુપદાર્થ ૩૪૫
૩૦૩ થી ૩૧૫, ૩૬૩, ૩૬૪,	પ્રમાણુશાસ્ત્ર ૩૭૪, ૩૮૦, ૫૬૬
૩૭૧, ૩૯૨, ૪૦૩, ૪૦૪,	પ્રમાણુપ્રકાશ ૪૬૩, ૪૬૪
૪૦૮ થી ૪૧૦, ૪૪૩	પ્રમાદાપ્રમાદ ૪૨૬
પૂર્વદેશ તીર્થમાલા ૬૧૧	પ્રમાણુમીમાંસા ૨૫૫
પૈશાચી ૪૫૨	પ્રમાણુસંગ્રહ ૪૫૭
પોરિસીમંડલ ૪૨૬	પ્રવચનસાર ૩૧૯ થી ૩૨૫
પૌષ્પસમાચારી ૫૧૪	પ્રવચનસારોદ્ધાર ૩૪૩, ૪૬૪
પ્રજ્ઞાપંથુ ૨૧૯, ૩૮૮	પ્રવચનવિધાન ૫૧૧
પ્રતિક્રમણ ૪૨૪	પ્રવાસી ૨૧૮, ૩૫૪, ૬૨૨
પ્રતિષ્ઠાકલ્પ ૪૩૧, ૪૮૬, ૫૧૦	પ્રશ્નમરતિ ૩૬૫, ૩૬૮
પ્રતિહારાગ્નવલી ૫૩૪ થી ૫૪૧	પ્રશ્નપ્રકાશ ૨૪૩
પ્રત્યક્ષાનુમાન ૫૧૪	પ્રશ્નચાકરણ ૪૧૦, ૪૧૧
પ્રત્યેકબુદ્ધ ચરિત્ર ૫૧૪	પ્રાકૃત ૨૪૮, ૪૦૯, ૪૧૫, ૪૩૨
પ્રથમાનુયોગ ૨૨૮	થી ૪૩૬, ૪૫૨, ૫૩૯, ૫૫૫,
પ્રથમધર્મિતામણિ ૯૫, ૧૨૫, ૩૨૮,	૫૫૬
૩૩૩, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૯૩,	પ્રાકૃત પ્રકાશ ૪૩૫
૪૫૪, ૪૬૧, ૪૯૪, ૫૧૦, ૬૨૨	પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૪૧૦, ૪૧૧
પ્રથમધર્મકોશ “ચતુર્વિંશતિપ્રથમધર્મ” જીઓ	પ્રાકૃત વ્યાખ્યાન ૩૪૫
પ્રથમધર્મી ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૫૫, ૫૫૬	પ્રાચીન ભારતવંશ (ત્રિ) ૨૭૧
પ્રભાવક ચરિત્ર ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૨,	પ્રાચીન લિપિમાલા ૧૭૬, ૨૨૨,
૧૮૩, ૧૯૦, ૨૩૩, ૨૩૫,	૨૬૫
૨૪૪, ૨૫૪, ૨૫૯, ૨૬૦,	પ્રાચીન શૈલસંગ્રહ (ભાવ) ૫૩
૩૦૧, ૩૦૫ થી ૩૦૭, ૩૭૦,	પ્રાકૃત ૩૧૭ થી ૩૩૭, ૪૦૩,
૩૭૫, ૩૭૯, ૩૯૩, ૪૦૧,	૪૩૧

ત્રિયદશના ૪૮૪	ભગવતી ૯, ૧૩, ૪૨, ૪૧૮ થી
ફિક્કા ૪૩૭	૪૨૨, ૪૩૦ થી ૪૩૨, ૪૩૭,
ફલ્ગુ ચિંતામણિ ૫૬૯	૫૬૧
કુરમાન ૨૩૧, ૪૬૦, ૪૯૪, ૪૯૭	ભગવતી આરાધના ૩૧૮ થી ૩૩૦
ફ્લીટ યુગઅભિજેષ ૭૭, ૪૦૨	ભગવાન પાર્શ્વેં ઇતિ ૩૫, ૩૬,
બત્રીશીઓ ૪૩૧	અતિબલ્લર થયં ૪૬૩
બનારસી વિલાસ ૩૨૧ થી ૩૩૦	ભદ્રબાહુસંહિતા ૧૨૩, ૧૩૧
બસવપુરાણ ૪૫૬	અવિષ્યવાણી ૪૨૦, ૪૪૧, ૫૬૦
બંગાલી લિપિ ૫૦૩	ભારત ૨૦૭, ૩૭૯
બંધેશ ૪૨૯	ભારત પ્રવાસ ૫૯૬
બંગેર બાતિર ઇતિહાસ ૫૩૭.	ભારતતર્ક ૪૪૦
બાઈબલ ૨૭૭ થી ૨૮૩	ભારતવર્ષિકા ઇતિહાસ ૧૬૦
બાલરામાયણ ૪૩૪, ૪૩૫	ભારતવર્ષિકે પ્રાચીન રાજ્ય ૪૫૪
બાહુબલીચરિત્ર ૩૩૮	ભારત સંવતો ૨૬૫
બિબ્લીઓથિકા ઇંડિકા ૫૬૫	ભારતીય ઇતિહાસકી રૂપરેખા ૩૫૪
બુદ્ધિપ્રકાશ ૯૬	ભારતીય વિદ્યા (ત્રૈ) ૩૩૬, ૩૭૯,
જુહફકથાકોશ ૧૩૬, ૧૬૧	૪૪૧, ૫૯૧
જુહફકથા ૧૨૨, ૧૬૩, ૧૭૪,	ભાવનાશુદ્ધિ ૪૮૬
૩૦૪, ૩૧૬, ૪૦૪, ૪૨૭, ૪૩૦,	ભાવપ્રાણૂત ૩૧૭ થી ૩૩૦, ૩૪૨
૪૩૧, ૪૩૬, ૪૩૭, ૬૧૪	ભાવહારમંત્ર ૫૬૧ થી ૫૫૮
જુહફમિથ્યાત્વમથન ૪૮૬	ભાષ્યત્રયમ્ ૪૩૭
જુહફસંગ્રહણી ૧૯૪	ભાવાર્થમાત્રવેદિની ૪૮૬
જુહફસ્વયંભૂ ૩૨૪, ૩૨૫	ભાંડારકર રિપોર્ટ ૨૦૧
જુહતક્ષેત્રસમાસ ૧૯૪	ભુવનસુંદરી કહા ૫૫૯,
ઔટિકમત ૪૮૬	ભૂગોળ ૭૪, ૧૮૨, ૩૩૮, ૩૬૭,
ઔધપ્રાણૂત ૩૧૭ થી ૩૩૦, ૩૪૨	૪૧૮, ૪૨૫, ૪૨૮, ૪૮૨
ઔધિસત્ત્વાં ૨૦૧	ભૂમિશાસ્ત્ર ૨૫૮
ઔદ્ધપ્રવચન ૪૩૩	ભોજપ્રત્યં ૬૨૨
બ્રાહ્મીલિપિ ૪૪૦, ૬૧૭	ભૌગોલિક કોશ ૬૦
ભક્તામરં ૪૬૧ થી ૪૬૪, ૫૪૭	મન્નિઝમનિકાય ૩૧૩
ભક્તામરો ૪૬૨ થી ૪૬૪, ૫૬૦,	મત્તમયૂર ૫૫૭
૫૬૭	મત્તયપુરાણ ૧૭૪, ૨૬૭

મદ્રમહીવિજય ૫૩૦, ૫૩૭
 મધ્યકાલીન હિંદનો ઇતિહાસ ૩૮૮
 મન્દજિજ્ઞાણ ૯૪
 મરણવિભક્તિ ૪૨૬
 મરણ સમાધિ ૧૬૮
 મલયવતી ૪૨૬, ૪૩૧
 મલ્લનાદિ પ્રમંથ ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૮૩
 મહાકવિ (કલ્પ) “જહ્નુ કલ્પ” જુઓ
 મહાનિશીથ ૫૧, ૧૯૪, ૧૯૬, ૪૨૮,
 ૪૬૮, ૪૮૦, ૪૮૮ થી ૪૯૩,
 ૪૯૯ થી ૫૦૧
 મહાપુરાણ ૪૦૪
 મહાપુંડરીક ૩૧૬
 મહાપ્રત્યાખ્યાન ૪૨૭
 મહાપ્રત્યાપના “પન્નવણા” જુઓ
 મહાભારત ૬૦, ૪૦૮
 મહાવંશકાવ્ય ૧૭, ૧૫૫, ૧૬૩, ૨૬૭
 મહાવીરચરિત્ર (૪) ૪૦૧, ૪૬૩, ૫૨૦
 મહારવન્ત ૩૨૯
 મહાક્ષત્રપ રામન રુદ્રરામા ૩૫૭
 મહીવાલ કહા ૪૬૪
 મંડલપ્રવેશ ૪૨૬
 મંત્રવિદ્યા ૨૭૩, ૪૨૩, ૫૨૦, ૫૩૨,
 ૫૭૧ થી ૫૭૬
 માયુરીવાચના ૩૯૬
 મારવાડ કે પ્રાચીન લેખ ૫૪૦
 મિતહાજનો ઇતિહાસ ૪૨૦
 મુજમલુતવારિય ૩૯૬
 મુણિસુવચચરિય ૩૪૩
 મુળ્ધ ગેઝેટીઅર ૪૫૪
 મૂલાચાર ૩૧૯ થી ૩૨૪
 મેદપાટ રતવન ૫૬૯

મેધહૂત ૬૦, ૨૦૪
 મોડર્ન રિવ્યુ ૨૦૨, ૨૦૫
 મોહ પરાજય ૬૨૧
 મૌર્ય ઇતિહાસ. ૧૫૫, ૧૬૦, ૧૬૩,
 ૨૬૮
 મૌર્ય રાજવંશી ૫૩૪ થી ૫૪૧
 યતિજિતકલ્પ ૧૯૫
 યતિદિનચર્ચા ૫૫૮
 યશોધર ચરિત ૪૮૬
 યશોભદ્ર પ્રમંથ ૫૬૯
 યક્ષ સંહિતા ૩૭૪, ૩૮૦
 યુક્ત્યનુશાસન ૩૪૫
 યુગપ્રધાન ગંડિકા ૨૭૦
 યુગપ્રધાન પટ્ટાવલી ૧૯૧ થી ૨૦૨,
 ૨૧૩, ૨૪૫, ૪૧૪, ૪૪૭, ૪૬૫
 યુગપ્રધાનચંત્ર ૬૩, ૧૮૫
 યોગદષ્ટિસમુહ ૪૮૬
 યોગિનિદુ ૪૮૬
 યોગરત્નમાલા ૨૪૩
 યોગશતક ૪૮૬
 યોગશાસ્ત્ર ૩૦, ૩૯૧, ૫૧૪
 યોનિપ્રાકૃત ૨૩૫, ૨૪૩, ૪૩૧
 રત્નકરંડક ૩૪૬
 રત્નસંચય ૧૯૬, ૨૯૩, ૪૮૯, ૪૯૧
 રસિકચૂડામણિ ૫૬૯
 રંગમંજરી ૫૨૦
 રાધવચરિત્ર ૪૦૯
 રાજગચ્છ પટ્ટા ૫૦૬ થી ૫૧૮,
 ૫૬૬
 રાજતરંગિણી ૧૬૪
 રાજનીતિ ૫૭૬, ૬૦૬, ૬૦૯
 રાજપુતાનેશ ઇતિહાસ ૧૭૫

રાજપ્રશોય “ રાયપસેણી ” જુઓ
 રાજવાર્તિક ૩૬૭
 રાજશેખર ઔરં ૪૩૪
 રાજવલી કથા ૩૩૮
 રાધાવેષ ૪૨૬
 રામચરિત્ર ૪૧૦
 રામાયણ ૮૯, ૪૦૮, ૪૩૪, ૪૩૫
 રાયપસેણી ૪૨૧, ૪૨૫
 રાસ ૫૬૩
 રૂપક ગ્રંથ ૫૬૫
 રૌપ્ય એ સો ૦ જનલ ૫૩૪, ૫૪૦
 રૌપ્યસિદ્ધિ ૫૭૪
 લલિતવિસ્તાર ૩૨૭, ૪૮૬, ૪૯૨,

૫૬૫

લલિતાંગ ચરિત્ર ૫૬૯
 લગ્નકુંડલિયા ૪૮૬
 લગ્નસુદ્ધિ ૪૮૬
 લઘીચત્રથી ૪૫૭
 લઘુખિતસમાસ ૪૮૬
 લેખસંગ્રહ ૫૪૦
 લોકતત્ત્વ ૪૮૩, ૪૮૬
 લોકબિંદુ ૪૮૬
 વચનિકા ૪૩૭
 વળગલગ્ન ૪૩૫
 વનરાજ પ્રમંથ ૪૬૪
 વરાંગચરિત્ર ૩૨૧ થી ૩૩૦
 વરુણપાત ૪૨૮
 વર્ગકવલી ૪૮૧, ૪૮૬,
 વર્ગચૂલિકા ૪૨૮
 વર્ધમાન વિદ્યા ૫૨૧
 વલ્લભીવાચના ૩૯૧
 વસુદેવચરિત્ર ૧૨૩, ૧૩૦, ૪૩૧

વસુદેવલીડી ૪૦૪, ૪૩૧, ૪૮૪, ૬૨૧
 વસંતવિલાસ ૫૨૪, ૬૨૨
 વસ્તુપાલ ચરિત્ર ૬૨૨, ૬૨૩
 વસ્તુ પ્રમંથ ૪૬૪
 વસ્તુ પ્રશસ્તિ ૬૨૨
 વસ્તુ રાસ ૬૨૩
 વંદનક ૩૪૨
 વંદિતાસુત ૫૧૦, ૫૧૪, ૫૬૭
 વાક્યશુદ્ધિ ૪૩૧
 વાચના ભેદો ૪૩૧
 વાત્સ્યાયન ૧૬૮
 વાદમહાર્ણવ ૨૫૫, ૩૦૫, ૫૦૭,
 ૫૬૬

વાયુપુરાણ ૧૬૩, ૧૭૪, ૨૬૭
 વારાહીસંહિતા ૧૨૬
 વાર્તિક ૪૩૭
 વાસવદત્તા ૧૯૫, ૪૮૪
 વિક્રમચરિત્ર ૨૫૩
 વિક્રમ વિશેષાંક ૨૬૪, ૨૬૫
 વિચાર શ્રેણી ૧૯૦, ૧૯૨, ૧૯૪,
 ૧૯૬, ૨૪૫, ૨૬૫, ૩૪૯, ૪૪૭,
 ૪૮૮, ૪૯૦, ૬૨૨

વિચાર રસાયન ૫૫૯
 વિજયપ્રશસ્તિ ૧૨૯, ૬૨૩
 વિચારસાર ૪૮૮, ૪૯૦
 વિજયદેવમાહાત્મ્ય ૬૨૩
 વિજયોદ્યા ૩૧૬, ૩૧૮
 વિજ્ઞાન કાવ્ય ૪૫૬
 વિદ્વજ્ઞાનખેડક ૩૬૪
 વિદ્યાચારણ ૪૨૬
 વિમલ પ્રમંથ ૬૨૩
 વિમાન પ્રવિભાકિત ૪૨૮, ૪૨૯

વિવાગસુયં (વિવાહસૂત્ર) ૪૩, ૪૨૩

વિવાહ ચૂલિકા ૪૨૮

વિવાહ પન્નતિ (વ્યાખ્યા પ્રગટિત)

“ ભગવતી ” જુઓ

વિવિધ તીર્થકલ્પ ૨૦૯

વિવેક મંજરી ૫૧૧

વિશાલ ભારત ૨૦૧, ૩૯૬, ૪૨૦,

૪૩૪

વિશેષજીવતી ૧૬૪

વિશેષાવશ્યક ૧૯૪ થી ૧૯૬, ૨૩૯,

૨૫૮, ૩૮૪, ૪૩૨, ૪૩૭, ૪૮૬,

૪૯૧, ૫૬૧, ૫૬૨

વિશ્રાંત વિદ્યાધર ૩૭૪, ૩૮૦

વિષમપદ પર્યાય ૫૧૦

વિષ્ણુધુરાણ ૧૬૩, ૧૭૪, ૨૬૭

વિસેસચૂર્ણી ૪૨૭

વિકારકલ્પ ૪૨૭

વીતરાગશ્રુત ૪૨૭

વીતરાગસ્તવ ૪૬૩

વીરગણીપદાં ૫૮૭ થી ૫૮૯

વીરથયં ૪૮૬

વીરનિર્વાણસંવત કાળગણના ૨૬૯,

૨૭૦

વીર પદ્માવલી ૬૨૩

વીર વંશાવલી ૨૦૦, ૩૫૨, ૩૬૯,

૩૭૦, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૨૩

વીરસૂરિચરિત્ર ૨૫૯

વીર સ્તવન ૪૬૩

વીરસ્તુતિ ૨૪૧, ૨૪૩

વીરાંગદ કહા ૪૮૬

વૃષ્ણુદશા ૪૨૯

વોસપોતિયા ૪૮૬

વેદ ૯૮, ૧૦૭, ૧૧૨, ૧૨૧, ૨૫૬,

૫૦૭

વેદબાણતા ૪૮૬

વેદાકુશ ૪૮૫

વેલંધરોપપાત ૪૨૮

વૈક્રિયં વિદ્યા ૨૮૬

વૈશ્રમણોપપાત ૪૨૮

વ્યવહાર સૂત્ર ૧૨૦, ૧૨૨, ૪૨૭,

૪૩૬, ૪૩૭, ૬૧૫

વ્યાખ્યા પ્રગટિત (વિવાહ પન્નતિ)

“ ભગવતી ” જુઓ

શકુન પપાઠ

શતકર્કમંથ ૪૦૩, ૪૩૧, ૪૩૭

શત્રુજય રાસ ૬૨૩

શબ્દભેદ પ્રભેદ ૫૫૯

શરીર વિજ્ઞાન ૪૧૮

શંકર દ્વિગ્નિજય ૫૦૪

શાલિભદ્ર ચરિત્ર ૫૧૨

શાહુર્ગધરં ૪૬૪

શાસ્ત્રભંડાર “ અંથ ભંડાર ” જુઓ.

શાસ્ત્રવાર્તાસમું ૪૮૬

શાંતિનાથ ચરિત્ર ૨૬, ૫૧૨, ૫૧૯

શાંતિ સ્તવ (લઘુ) ૨૩૦, ૩૬૧, ૬૦૬

શાંતિ સ્નાત્ર ૨૨૧, (૪૨૮)

શાંતિદાસ રાસ ૬૨૩

શિષ્યહિતા ૪૮૨

શીલોપદેશમાલા ૫૨૦

શાસોદિયા વંશાવલી ૩૮૬ થી ૩૮૯

શુભ સંગ્રહ ૨૭૯

અવજીવનશિલાલેખ “અંદગિરિ શિલા”

જુઓ

આદ્યજિતકલ્પ ૧૯૫

શ્રાદ્ધ દિનકૃત્ય ૧૮૮
 શ્રાવક પ્રશસ્તિ ૩૬૫, ૩૬૮, ૪૮૬
 શ્રાવક સમાચારી ૫૧૪
 શ્રાવકાચાર ૩૨૧ થી ૩૩૦, ૩૪૬
 શ્રાવસ્તિ રાજવંશી ૫૬૬ થી ૬૦૦
 શ્રીપાલ ચોપાઈ ૫૬૯
 શ્રીપાલરાસ ૪૦૪
 શ્રીવિજયા ૩૧૬
 શ્રુતસાગરી ૩૬૭
 શ્રુતાવતાર ૧૮૫, ૨૬૨, ૩૧૭ થી ૩૩૩
 શ્રેયાંસનાથ ચરિત્ર ૪૬૩, ૪૬૪, ૫૧૦,
 ૫૧૨, ૫૧૩
 શ્લોકવાર્તિક ૩૬૭
 શ્વેતાશ્વર દિગંબર ૧૬૨
 પદ્મઅંગમ ૩૧૭, ૩૨૨ થી ૩૩૦
 પદ્મપ્રભુત ૩૧૭ ૩૩૩
 પડશીતિ ૪૩૭
 પરદર્શનસમુચ્ચય ૪૮૬
 પદ્મપા રતોત્ર ૫૬૯
 પોણક ૪૭૬
 સંજ્ઞા ૨૫૮, ૬૨૪
 સદૃશ્ય (સાર્થશીતક) ૪૩૭, ૫૧૦
 સત્યપુરકદ્વ ૫૦૫
 સન્મતિ (સન્મર્ષ) તર્ક ૧૯૫, ૨૫૪,
 ૨૫૬ થી ૨૫૮, ૩૭૪, ૩૭૬,
 ૪૩૧, ૫૦૭
 સમતિકા ૪૩૭
 સમસતારયક ૩૭૭
 સમણસંધયથ "દુરસમસ" જુઓ
 સમરસો ૩૦૫
 સમરાદિત્ય ૨૫૮, ૪૭૯ થી ૪૮૨, ૪૮૬
 સમરાદિત્યસંક્ષેપ ૫૧૦, ૫૧૧

સમવાયાગ ૪૨, ૪૧૮, ૪૨૧, ૪૨૩,
 ૪૩૦ થી ૪૩૨
 સમાચારી ૫૧૪
 સમાધિશતક ૩૨૦ થી ૩૩૦
 સમુત્થાન સૂત્ર ૪૨૮
 સમ્યક્ત્વકૌમુદિ ૯
 સમ્યક્ત્વ સમતિકા ૪૮૫
 સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય ૨૬૪
 સણુકુમારચરિત્ર ૩૪૩
 સરસ્વતીકંદાબરણ ૪૩૪
 સરસ્વતી મંત્ર ૨૪૬, ૫૩૪
 સર્વદર્શન સંગ્રહ ૨૫૫
 સર્વાર્થસિદ્ધિ ૩૪૫, ૩૬૭
 સર્વસિદ્ધિ ૪૮૬
 સર્વસિદ્ધાંત ૫૧૦
 સંકિતપંચસી ૪૮૬
 સંકેત ૫૧૭
 સંગ્રહણી ૩૪૩, ૪૩૦, ૪૮૬, ૫૨૦
 સંજ્ઞમમંજરી ૫૫૯
 સંજ્ઞવની ૫૭૬
 સંતિનાથચરિત્ર "શાંતિનાથચં" જુઓ
 સંદેશ ૩૮૮
 સંધિઅંધ નાટક ૫૩૪
 સંપ્રશ્નસિતરી ૪૮૬
 સંચારગ ૧૬૮
 સંબોધ પ્રકરણ ૪૦૧, ૪૮૬
 સંખ્યાસિતરી ૪૮૬
 સંલેખણાશ્રુત ૪૨૭
 સંવેગરંગ શાલા ૪૬૩
 સંસક્રા નિર્ધુક્તા ૧૨૩, ૪૩૦, ૪૩૧,
 ૪૩૬
 સારદાવાનલ ૪૦૪, ૪૮૪, ૪૮૬

સંક્ષિપ્તદશા ૪૨૯
 સાગારધર્મમૃત ૩૨૦ થી ૩૩૦
 સાધુકલ્પ ૪૨૭
 સાવગધમ્મ ૪૮૫
 સાવગધમ્મસમાસ ૪૮૬
 સામયજિજ્ઞાસિકા ૪૮૬
 સાંકેરક ૫૬૧ ૫૬૮ થી ૫૭૩
 સિદ્ધપ્રાભુત ૪૩૧
 સિદ્ધજ્યંતી ૪૬૩
 સિદ્ધસારસ્વત ૫૧૧
 સિદ્ધયોગમાલા ૫૬૬
 સિદ્ધાણું બુદ્ધાં ૫૩૨
 સિદ્ધાંતસાર ૫૫૯
 સિદ્ધહેમ ૧૯૫, ૨૫૮, ૩૬૫, ૩૭૭
 સુકૃતકીર્તિ ૬૨૨
 સુકૃતસંકીર્તન ૬૨૨
 સુકૃતસાગર ૫૩૩, ૬૨૨
 સુપાસનાહચરિયં ૫૫૬
 સુખોધાસમાચારી ૫૧૦
 સુખોષિકા ૪૪૩
 સુમિત્રચરિત્ર ૫૬૯
 સુચખધો ૨૯૨, ૩૧૭ થી ૩૨૩
 સુચગાંઝ (સુચકૃતંગ) ૪૨, ૧૨૨,
 ૩૧૬, ૪૧૬, ૪૨૧, ૪૩૬,
 ૪૩૭, ૪૬૬, ૫૬૧, ૫૬૨
 સુચોત્સવ ૬૨૨
 સુરપત્તિ (સૂર્યપત્તિ) ૧૨૨, ૩૦૪,
 ૪૨૬, ૪૩૬
 સુરવિદ્યા ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૮૯, ૪૯૦,
 ૪૯૩
 સૂર્યશતક ૪૬૪
 સૂક્ષ્માર્થ વિં ૫૧૦
 સેનસંધપદાવલી ૩૩૧
 સોમસૌભાગ્ય ૬૨૩

સ્તંભિનીવિદ્યા ૫૪૮, ૫૭૨
 સ્તોત્ર ૧૨૨
 સ્ત્રવિરાવલી ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૬,
 ૧૮૭, ૨૯૭, ૩૯૨
 સ્થાપનાકલ્પ ૪૩૧
 સ્થાપ્તવાદકુચોદ્ધપરિં ૪૮૬
 સ્થાપ્તદરતનાકર ૨૫૭, ૩૬૫
 સ્વપ્નવિદ્યા ૪૨૯
 સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૩૪૫, ૩૪૬
 સ્વર્ણસિદ્ધિ ૨૪૧, ૨૪૭, ૫૪૫, ૫૭૪
 હત્યુંડીરાગવલી ૫૯૨ થી ૫૯૫
 હજરત “અંગુષ્ઠપ્રશ્ન” જુઓ
 હમ્મીરમહમદન ૬૨૨
 હમ્મીર મહાકાવ્ય ૫૨૦
 હરિવંશપુરાણ ૨૯૨, ૩૧૭ થી ૩૩૦,
 ૫૩૫, ૬૧૫
 હરિવંસ ચરિયં ૪૦૮ થી ૪૧૦
 હર્ષચરિત ૪૬૪
 હારિત્ર પદાં ૪૪૭ થી ૪૫૨
 હારિકદ્રીય ૮૦
 હિમવંત સ્થ ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૯,
 ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૧૨ થી ૨૧૬,
 ૨૬૬, ૩૯૨, ૬૨૧
 હિસાબક ૪૮૬
 હીરસૂરિરાસ ૬૨૩,
 હીરસૌભાગ્યકાવ્ય ૫૦, ૧૨૯, ૪૫૬,
 ક્ષમાવલી બીજ ૫૯૫
 ક્ષેત્ર સમાસ ૩૦, ૧૯૪, ૩૪૩, ૩૬૫,
 ૩૬૮, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૯૫
 ક્ષેત્ર સંગ્રહણી ૫૨૦
 જ્ઞાતાધર્મકથા “જ્ઞાયાધર્મ” જુઓ
 જ્ઞાનબિંદુ ૨૫૭
 જ્ઞાનાર્ણવ ૩૨૦ થી ૩૩૦

